

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Dedicated to the 96th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF **YOUNG RESEARCHERS**

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

PROCEEDINGS

www.beu.edu.az
www.yric.az

PROCEEDINGS

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY
29-30, April 2019, Baku, Azerbaijan
www.yric.az

*"Cəmiyyətin tərəqqisi
bir çox cəhətdən indi gənclərimizə
nəyi və necə öyrətməyimizdən
asılı olacaqdır".*

Heydər Əliyev

Ümummilli Lider

*Our societal progress is
in a much wider sense up to
what we teach and how
we teach our youth.*

Heydar Aliyev

Nationwide Leader of Azerbaijan

*"Mənim gənclərə xüsusi
münasibətim var, mənim ürəyim sizinlədir.
Siz bütün işlərdə mənə arxalana bilərsiniz.
Mən də sizə arxalanıram".*

İlham Əliyev

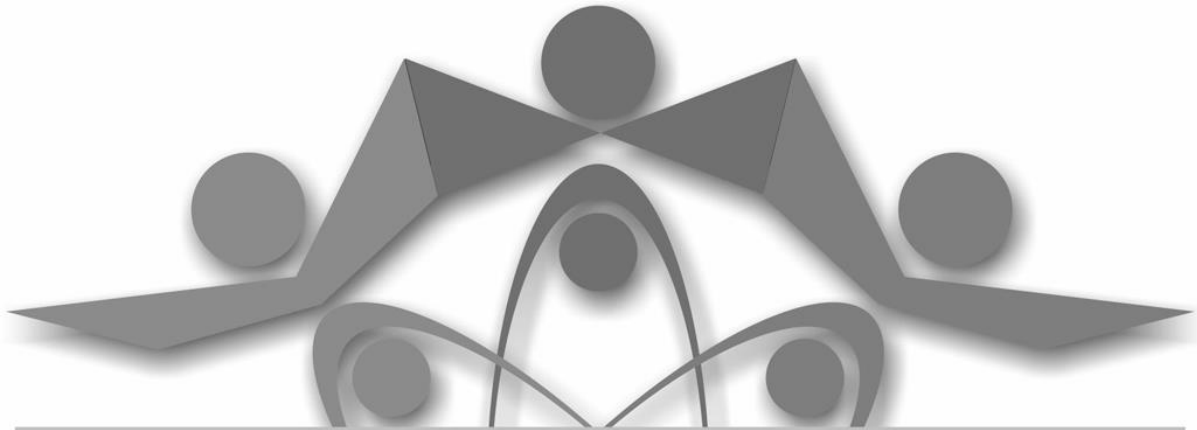
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

*I hold a special attitude
towards the youth. You are always
in my soul. You can rely on me.
I count on you, too!*

Ilham Aliyev

The president of Azerbaijan Republic

Dedicated to the 96th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Baku Engineering University, 29-30, April 2019, Baku, Azerbaijan

Proceedings

- BOOK 2 -

Philology

Psychology and Pedagogy

Translation

**29-30 April 2019
Baku, Azerbaijan**

CONFERENCE COMMITTEES

CONFERENCE CHAIRS

Chair:

Professor Havar Mammadov

*Rector,
Baku Engineering University*

Deputy Chairman:

Ph.D Elchin Suleymanov

Baku Engineering University

GENERAL CHAIR

Assoc. Prof. Babak Abbasov

Baku Engineering University, Azerbaijan

SCIENTIFIC COMMITTEE

Akademik Vaqif Abbasov, AMEA-nın Y. Məmmədliyəvə adına Neft-Kimyə Prosesləri İnstitutunun direktoru

Akademik Ramiz Məmmədov, AMEA-nın akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun direktoru

Akademik Məmməd Salmanov, AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun direktoru

Prof. Eyyub Quliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Prof. Elşad Qurbanov, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Həmzəgə Orucov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Prof. Niftali Qocayev, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Reşat Karcıoğlu, Atatürk Universiteti, Türkiyə

Prof. Dr. Kerem Karabulut, Atatürk Universiteti, Türkiyə

Prof. Akif Hüseyinli, Bakı Mühəndislik Universiteti

Prof. M. Ziad Saghir, Department of Mechanical and Industrial Engineering, Ryerson University, Toronto, Canada,

Prof. Isaac Elishakoff Distinguished Research Professor Department of Ocean and Mechanical

Engineering Florida Atlantic University, USA

Prof. Natalya D. Vaysfel'd - Head of Department of Mathematical Physics Methods Institute of

Mathematics, Economics and Mechanics Odessa

National Mechnikov University

Prof. Alp Malazgirt, SolBridge International School of Business, Korea

Prof. James F. Rinehart, Troy University, USA

Prof. Manouchehr Mokhtari, University of Maryland, USA

Prof. Eldar Məsimov, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Eldar Qocayev, Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. H. Orucov, Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. Məmmədli Ramazanlı, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Minaxanım Nuriyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti

Prof. H. Zərbəliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti

Prof. N. Əhmədov Fizika Problemləri İnstitutu

Prof. Larisa İsmaylova, Fizika Problemləri İnstitutu

Prof. F. Rüstəmov Fizika Problemləri İnstitutu

Prof. İzzət Əfəndiyeva, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. R. Cəfərov Bakı Dövlət Universiteti

Prof. S. Allahverdiyev Rusiya EA, Moskva

Prof. A.K. Шаўман, Московский Государственный Унив

Prof. T. Bırsteyn, Rusiya EA, Sankt- Peterburq

Prof. Nadir Alışov Ukraina EA, Kiev

Prof. M. Qorbaçuk Ukraina EA, Kiev

Prof. V. Musayev Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. Ə. Abdinov, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. M. Mahmudov, Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. E. Məmmədov, Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. R. Əlizadə, Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. Şahin Xəlilli, Bakı Mühəndislik Universiteti

Prof. V. Nasırov, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Prof. E. Eyvazov, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Prof. Y. Nurullayev, Fizika Problemləri İnstitutu

Prof. İ. Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Fərhad Rəhmanov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Prof. Sabir Orucov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Elm. Dr. Təranə Hacıyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Kamran T. Mahmudov, Centro de Química Estrutural,

Instituto Superior Técnico, Universidade de

Lisboa, Lisbon, Portugal

Elm. Dr. Rəvan Rəhimov, Bakı Mühəndislik Universiteti

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Havar Məmmədov - Sədr

Dos. Elçin Süleymanov - Sədr müavini

Dos. Babək Abbasov - Məsul katib

Prof. Həmzəgə Orucov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Bayram Hüseyinzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Manafəddin Namazov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Yavər Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Afər Əlifov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Mayıs Əzizov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Seyran Qayıbov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Rauf Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Ətrabə Gül, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Kənan Başırov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Niyaməddin Həşimov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Baba Qasımov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Rəqib Əfəndiyev, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Cəmil Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Emin Ağayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Hümət Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Hüseyn Mirzəyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Yusif Abdullayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Ədalət İbadov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Nəsimi Kamalov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Elvin Əlirzəyev, Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
Dos. Fəridin Sultanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Bilal Dədəyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Pərviz Həsənov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Təyyar Mustafayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Murad İsgəndərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Naqif Nəbiyev, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Nurlana Hüseynova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Rəşad İsmayilov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Elçin Sultanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Azər Əhmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Vaqif Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. İslam Hüseynov, Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
Dos. Anar Rüstəmov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Gülşən Ağayeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Gülnarə Hakverdiyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. N. Dərvişov, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Rəna Abbaslı, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Svetlana Demühəmmədova, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. T. Quliyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Nərimnə Əliyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Lalə Vəliyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Lalə Hacıyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Zəhid Hacıyev, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Mübariz Yolçuyev, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Uğurlu Nadirov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Rəşad Səlimov, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Dos. Pərviz Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Həzi Eynalov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Samir Quliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Anar Rza, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Rəsim Abutalıbov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Fərhad Şirzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Xanlar Heydərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Azər İmamquliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dr. Vüqar Muradov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Fərid Cəbiyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Elsevər İbadov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Ülkar Abdurrahmanova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. İntiqam Başirov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Xaqani Başirov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Şəhriyar Muxtarov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Rəzim Bayramov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Həzi Qasimov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Ülkar Ağayeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Hüseyn Xəlilov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. M. Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Şölə İsayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Venera Süleymanova, Western University, Canada
Dr. Ziyafət Hüseynova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Zəminə Ziyayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Zəbitə Teymurlu, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Sədrəddin Hüseyn, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Adil Aminov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Elmar İmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Natiq Adilov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Fizuli Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Arzu Məmmədova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Röya Nəzərova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Gülçöhrə İbrahimova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Mahtab Abasova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Mənsur Məhərrəmov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Etibar Seyidzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Əli Həsənov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cavanşir Salmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xəyyam Məsiyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aynurə Başirova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Yusif Yusifov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cavid Misirli, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xatirə Yusifova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Rüfət Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Sevil İmanova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Nərgiz Nəhmətova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Zəmin Babəşov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Qədir Əsgərzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Ülvi Babayev, Bakı Mühəndislik Universiteti

İŞÇİ HEYƏTİ

Dos. Babək Abbasov, Sədr
Şəfəq Əlizadə, Sədr müvəzi
Yegzar Cəfərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aysel Talbova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xanım Fətullayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Afaq Rzayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Turənə Abdullayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Günay Vəliyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Kamil Əhmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Rəvan Rəhimov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Orxan Hüseynov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Etibar Qəhrəmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Ləman Abdullazadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Zəmin Babəşov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Səid Bağirov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Ağamir Əsgərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cəhid Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Elnur Rəhimov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xaqan Balayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Fəridə Nurməmmədova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Nərgilə Məmmədova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Rəşad Əliməmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Sevinc Məhərrəmov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Könül Məmmədova, Bakı Mühəndislik Universiteti

DESIGN

İlham ALIYEV

All rights reserved.

Copyright © Baku Engineering University, 2019
Address: Khirdalan city, Hasan Aliyev Street 120, AZ0102, Absheron - Baku / Azerbaijan
Tel: (+99412) 349 99 66/67, Fax: (+99412) 349 99 90
e-mail: info@beu.edu.az, elmishobe@beu.edu.az
www.beu.edu.az, www.yric.az

TABLE OF CONTENTS

SECTION IV. PHILOLOGICAL SCIENCES	939
PHILOLOGY	941
AZƏRBAYCAN DİLİ	942
İMADƏDDİN NƏSİMİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SƏS TƏRKİBLƏRİNİN DƏYİŞMƏSİ <i>ZEYNƏB ƏLİYEVƏ</i>	942
SÜNDÜ OYKONİMİNİN ETİMOLOGİYASI <i>XƏYALƏ MÜRSƏLİYEVƏ</i>	945
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNDƏ FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİ AKADEMIK AĞAMUSA AXUNDOV YARADICILIĞINDA <i>ÇİNARƏ YOLÇUBƏYLİ</i>	947
ANTONİMLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ (AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA) <i>XƏYALƏ MƏMMƏDOVA</i>	951
“DESTANİ AHMET HARAMİ” DİLİNDEKİ FİLLERİN ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ (TÜRKÇE İLE KARŞILAŞTIRILMASI) <i>NERİMAN KİRMAN</i>	954
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN TƏRKİBİ – MÜBTƏDA, XƏBƏR. <i>MEHRİBAN ƏLİYEVƏ</i>	956
АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ <i>ГЮЛЬМАР ИСРАФИЛОВА</i>	958
MÖVLUD SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏHLİLİ <i>ARZU İBİŞOVA, TƏZƏGÜL MƏMMƏDOVA</i>	961
ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN MORFOLOJİ ƏSASLARI <i>GÜLNURƏ HÜSEYNLİ</i>	964
QUBA-QUSAR DİALEKTİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ İŞLƏNƏN LEKSİK SÖZ QRUPLARI <i>ELNARƏ ƏHMƏDOVA, ARAZ NURƏLİYEV</i>	966
KAMAL ABDULLANIN “YARIMÇIQ ƏLYAZMA” ROMANINDA ÜSLUBİ ANTONİMLƏRİN TƏHLİLİ <i>AYAN ƏLƏKBƏRLİ</i>	968
HÜSEYN CAVİDİN ƏSƏRİNİN DİLİ <i>AYTƏN ƏHMƏDOVA</i>	972
AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKTLƏRİNDƏ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>FİDAN YUSİFOVA</i>	975
HÜSEYN CAVİDİN “İBLİS” ƏSƏRİNİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ <i>AYTƏN ƏHMƏDOVA</i>	978
MÖVLUD SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANINDA MƏCAZLAR SİSTEMİ <i>TÜKƏZ ABİŞOVA</i>	981
ORXON ABİDƏLƏRİNDƏ ADDAN FEİL DÜZƏLDƏN -AD/-ƏD ŞƏKİLÇİSİ VƏ ONUN MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏKİ QARŞILIĞI <i>AYSEL ƏHMƏDOVA</i>	983

MÜASİR AZƏRBAYCAN TELEMƏKANINDA DİL PROBLEMLƏRİ <i>YETƏR ƏZİZOVA</i>	986
TÜRKÜN TANRISINDAN ƏRƏBİN ALLAHINA (TÜRK XALQLARININ DİNİ-MİSTİK GÖRÜŞLƏRİ HAQQINDA) <i>ELNARƏ ƏHMƏDOVA, NƏRGİZ QULUYEVA</i>	988
GÖRKƏMLİ TÜRKOLOQ FƏRHAD ZEYNALOVUN ELMİ YARADICILIĞINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ <i>GÜNEL HAQVERDİ, BÖYÜKXANIM EMİNLİ</i>	991
NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR HESABINA SEMANTİK YOLLA SÖZYARATMA <i>ZÜLFİYYƏ İSMAYIL</i>	994
YARDIMLI TOPONİMLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK TAYFALARININ İZLƏRİ <i>AYNURƏ BAĞIROVA, ŞƏFƏQ QUBADOVA</i>	996
BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏR VƏ ONLARIN DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU <i>GÜLNAR RƏHİMLİ</i>	999
OĞUZ GRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAXTA EKVIVALENT FEİLLƏR <i>GÜLNİSƏ USUBOVA</i>	1002
QANTƏMİRİN NƏSR DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ DİALEKTİZMLƏRİN ÜSLUBİ ƏHƏMİYYƏTİ <i>MƏTANƏT AĞASİYEVA</i>	1005
M. F. AXUNDZADƏNİN DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR <i>İLKİN QULUSOY</i>	1007
LANGUAGES AND THEIR PLACE IN THE MULTILINGUAL SOCIETY <i>ZULFIYYA MAMMADKARIMOVA</i>	1010
NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TERMİNOLOJİ LEKSİKASI: YEMƏK ADLARI <i>NURAY ƏLİYEVA</i>	1012
ŞAHBUZ RAYONUN BƏZİ ANTROPONİM SƏCİYYƏLİ TOPONİMLƏRİNİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ <i>CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA</i>	1015
СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА <i>КЯМАЛЯ ЮСИФОВА</i>	1018
PASSİV FONDA KEÇMİŞ BİR SIRA OYKONİMLƏRİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ (ŞƏRUR RAYONU) <i>AYSEL EMİNOVA</i>	1019
TƏLİM RUS DİLİNDƏ OLAN MƏKTƏBLƏRDƏ FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFİYANIN ROLU <i>TÜNZALƏ ƏMİRASLANOVA</i>	1022
İNFORMASIYA RESURSLARINDA NEOLOGİZMLƏR <i>RƏFİQƏ MEHDİYEVA</i>	1025
“RƏHBƏR” PEDAQOJİ JURNALINDA SƏS VƏ FORMA BAXIMINDAN KÖHNƏLMİŞ VAHİDLƏR <i>RƏXŞANƏ BABAZADƏ</i>	1029
FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İŞLƏNƏN MİQDAR SAYLARI HAQQINDA <i>AYSEL CƏFƏROVA</i>	1032
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SABİT LEKSİK BİRLƏŞMƏLƏRİN YARANMASINDA SOMATİK VAHİDLƏRİN ROLU <i>JALƏ QƏNİYEVA</i>	1035
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN UYGUN VƏ FƏRQLİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>ZABİTƏ M.TEYMURLU</i>	1037
ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİ <i>XƏYALƏ HƏMİDOVA</i>	1041

TƏKLİK VƏ ONLUQ BİLDİRƏN SAYLARIN ETİMOLOGİYASI	
<i>AYAN ƏLƏKBƏRLİ; FİRƏNGİZ MƏMMƏDOVA</i>	1045
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FLORANI ƏKS ETDİRƏN LEKSİKANIN ETİMOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI	
<i>ELNURƏ HÜSEYNOVA</i>	1049
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	1053
"ABBAS VƏ GÜLGƏZ" DASTANININ BƏDİİ POETİK SEMANTİKASI	
<i>ƏFSANƏ YUSİFLİ</i>	1053
AHISKA TÜRK LƏRİNİN SÜRGÜN ƏDƏBİYYATINDA	
AZƏRBAYCAN MÖVZUSU	
<i>ÖZTÜRK ENVER FAZLIOĞLU</i>	1056
ARİF ƏRDƏBİLİNİN NİZAMİ GƏNCƏVİ SƏNƏTKARLIĞINA MÜNƏSİBƏTİ	
<i>MƏTANƏT MUSTAFAYEVA</i>	1059
ATALAR SÖZLƏRİNİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>GÜLNAR MUSAYEVA</i>	1063
AZƏR BUZOVNALININ HƏYATI, DÖVRÜ, MÜHİTİ VƏ YARADICILIĞI	
<i>FİDAN SULTANOVA</i>	1065
AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNDƏ ÇEVRİLMƏ	
<i>GÜLÜSTAN BAĞIROVA</i>	1069
AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA	
ƏBƏ SEÇİMİ TƏKƏRLƏMƏLƏRİ	
<i>MƏLEYKƏ MƏMMƏDOVA</i>	1071
AZƏRBAYCAN-QIRĞIZ ORTAQ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ	
<i>AYTAC ABBASOVA</i>	1078
CƏFƏR CABBARLI VƏ AZƏRBAYCAN TEATRI	
<i>GÜNEL MUSAYEVA</i>	1080
DEDE KORKUT HİKAYELƏRİNDƏ AİLE KAVRAMI	
<i>BORA NÜSRET NAMKOÇ</i>	1084
DİNİ MÖVHUMAT VƏ XURAFAT ƏLEYHİNƏ MÜBARİZƏ	
<i>AYGÜN ORUCOVA</i>	1088
XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ "QAFQAZ ŞAİRLƏR ORDUSUNUN BAŞINDA DAYANAN" MİRZƏ ƏBDÜLXALIQ YUSİF	
<i>AYTAC HƏSƏNOVA</i>	1091
ELÇİN HÜSEYNBƏYLİ YARADICILIĞINDA TARİXƏ QAYIDIŞ	
<i>KAZİMOVA XƏYALƏ NİYAZI QIZI</i>	1095
ELŞAD SƏFƏRLİNİN LİRİKASI	
<i>NƏRMİN MƏMMƏDOVA</i>	1099
ETİMAD BAŞKEÇİDİN "MƏNƏ MİN YOL SÖYLƏR" ROMANINDA KEÇİD DÖVRÜNÜN PROBLEMLƏRİ	
<i>XƏYALƏ XƏLİLOVA</i>	1103
ETNOMƏDƏNİ MÜHİTİN FORMALAŞMASINDA	
KİTABXANALARIN ROLU	
<i>NÜBAR ŞÜKÜROVA</i>	1106
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ	
<i>AYNA BABAZADƏ</i>	1109
FOLKLORDA AŞIQ ŞEİRİ VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCİNİN BU SAHƏYƏ MÜNƏSİBƏTİ	
<i>CƏMİL CƏMİLBƏYLİ</i>	1113
FOLKLORDA XALQ İNTELLEKTİNİN TƏZAHÜRÜ	
<i>NURANƏ QARAYEVA</i>	1115

HÜSEYN CAVID VƏ TOFIQ FIKRƏT YARADICILIĞINDA ORTAQ MƏQAMLAR	
<i>LEYLA AĞAYEVA</i>	1119
HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA QADIN OBRAZLARI	
<i>RƏCƏBLİ MƏTANƏT</i>	1121
HÜSEYN CAVIDİN DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA MÖVQEYİ	
<i>CƏFƏRLİ NATAVAN BIAMIL</i>	1126
İBRAHİM BƏY MUSABƏYOVUN “NEFT VƏ MİLYONLAR SƏLTƏNƏTİNDƏ”	
ƏSƏRİNDƏ İSRAFÇILIĞIN TƏNQİDİ	
<i>SƏLİMOVA SEVİNC</i>	1130
LƏTİFƏ JANRININ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ LƏTİFƏLƏRDƏ SATIRIK GÜLÜŞ	
<i>AYGÜL YELMARLI</i>	1131
MƏCMƏÜŞ-ŞÜƏRANIN ƏN FƏAL ÜZVLƏRİNDƏN OLAN MİRZƏ	
AĞADADAŞ MÜNİRİ YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR	
<i>MƏMMƏDOVA FİDAN</i>	1134
POEZİYANIN VƏTƏN DAŞI - MƏMMƏD ARAZ	
<i>GÜNƏŞ XUDAYAROVA</i>	1136
MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİNDƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRƏ MÜNASİBƏT	
<i>MƏTANƏT MAHMUDBƏYLİ</i>	1140
MİR MÖHSÜN NƏVVAB YARADICILIĞINA QISA BİR NƏZƏR	
<i>BABAYEVA ŞƏBNƏM</i>	1143
MİRZE FETHƏLİ AHUNDZADƏNİN KOMEDİLERİNDƏ KADIN KARAKTERLERİ	
<i>HATİCE BAYTÜRK</i>	1147
MÜASİR DÖVRDƏ SÜJET KONTAMİNASİYALARININ ZƏİFLƏMƏ SƏBƏBİ	
<i>DÜRNİSƏ SƏFƏROVA</i>	1150
SEHİRLİ NAĞİLLARIN MİFOLOJİ SEMANTİKASI	
<i>ARZU İBİŞOVA; TƏZƏGÜL MƏMMƏDOVA</i>	1154
NAĞİLLARDA TAPMACA JANRININ ƏKSI	
<i>XAVƏR KƏRİMLİ</i>	1158
AZƏRBAYCAN VƏ MƏNQOL FOLKLORUNDA ORTAQ MƏSƏLƏLƏR	
(ATALAR SÖZLƏRİ ƏSASINDA)	
<i>LAMİYƏ NƏSİROVA</i>	1161
NİZAMİ GƏNCƏVİ OBRAZI HƏMİD ARASLININ	
“ŞAİRİN HƏYATI” ƏSƏRİNİN MƏFKURƏ QAYNAĞI KİMİ	
<i>ƏLİMÜXTAR HƏSƏN OĞLU MUXTAROV</i>	1164
Ə. HAQVERDİYEVİN “PƏRİ CADU” ƏSƏRİNDƏ PƏRİ OBRAZI	
<i>İMAMƏ İSMAYİLOVA</i>	1167
QIRĞIZ NAĞİLLARININ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>GÜLƏRƏ QULUZADƏ</i>	1169
“SATUQ BUĞRA XAN” DASTANINDA MOTİVLƏR	
<i>GÜLNAR AXUNDOVA</i>	1171
SEHRLİ NAĞİLLARDA QARANLIQ DÜNYANI İFADƏ EDƏN MƏKANLAR	
<i>YEGANƏ BAXŞƏLİYEVƏ</i>	1174
ŞƏRQ NƏSİHƏT ƏNƏNƏLƏRİNİN HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA ƏKSI	
<i>TƏRANƏ MƏMMƏDOVA</i>	1177
TƏNQİDİ REALİST ŞEİRİN BANISI CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIĞINDA	
XALQ ŞEİRİ ŞƏKİLLƏRİ VƏ ƏNƏNƏLƏRİ	
<i>RAMİZ QASIMOV</i>	1181
ÜMMİ İSANIN “MEHRI VƏ VƏFA” POEMASININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>GÜLNUR HAXVERDİYEVƏ</i>	1184
ÜMUMBƏŞƏRİ İDEALLAR ŞAİRİ HÜSEYN CAVID	
BOLQARİSTAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA	
<i>KÖNÜL MƏHƏRRƏMOVA</i>	1187

XALQ TAMAŞA VƏ OYUNLARININ SEMANTİKASI	
ARZU MƏMMƏDOVA	1191
XANIMANA ƏLİBƏYLİNİN BƏDİİ TƏRCÜMƏ FƏALİYYƏTİ	
SƏADƏT AĞAKIŞIYEVƏ	1193
XIZIR OBRAZI FOLKLORDA VƏ BƏDİİ NƏSRDƏ	
GÜLNAR OSMANOVA	1197
YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİ NƏSRİNDƏ EVLİLİK NÖVLƏRİ	
SEYİDNİSƏ MƏNƏFOVA	1200
ТВОРЧЕСТВО НАТИГА РАСУЛ-ЗАДЕ В КОНТЕКСТЕ	
ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ РУБЕЖА ВЕКОВ	
ОФЕЛИЯ МУРАДОВА	1203
AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATININ NƏBATİ MƏRHƏLƏSİ	
SƏDRƏDDİN HÜSEYN	1207
DÜNYA ƏDƏBİYYATI	1215
XALQ NAĞİLLARINDA XOŞBƏXT SONLUQLAR	
CƏMALƏ MƏHƏRRƏMOVA	1215
МЕСТО РУССКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	
КЯМАЛЯ ЮСИФОВА ЯШАРКЫЗЫ	1220
ZIYA GÖYALP ŞEİRLƏRİNDƏ "TURANÇILIQ" İDEYASININ TƏHLİLİ	
ÜLKƏR BAXŞIYEVƏ	1222
HƏSƏN ƏLİ TOPDAŞIN "KÖLGƏSİZLƏR" ROMANINDA	
MAGİK VƏ POSTMODERNİST ELEMENTLƏR	
NƏZRİN MUSTAFAYEVƏ	1225
AŞIQ VEYSƏL ŞEİRLƏRİNDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ	
ARZU DADAŞOVA	1228
UMBERTO EKONUN "SIFIR SAYI" ROMANINDA POSTMODERN	
ELEMENTLƏR EHTİMALLAR ESTETİKASI KONTEKSTİNDƏ	
ÜLVİ BABAYEV İLAHƏ ABBASOVA	1232
SƏBAHƏDDİN ƏLİNİN "XƏZ PALTOLU MADONNA"	
ROMANIDA "ÜÇBUCAQ ARZU" ESTETİKASI	
ÜLVİ BABAYEV GÜLƏR İSMAYILZADƏ	1237
JOZE SARAMAQONUN "TƏXİRƏ SALINMIŞ ÖLÜM"	
ROMANINDA "ÖLÜM" OBRAZI	
ƏLİYEVƏ AFƏT	1242
ÇİNGİZ AYTMATOVUN "ƏLVIDA, GÜLASARI"	
POVESTİNDƏ TƏHKİYƏ METODU	
RƏNA HÜSEYNLİ	1244
HƏSƏN ƏLİ TOPDAŞIN "QUŞLAR YASINA GEDƏR" ƏSƏRİNDƏ	
POSTMODERNİZM VƏ ƏNƏNƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏR	
NƏRMINƏ HƏSƏNOVA	1246
ALPƏR CANIGÜZ ROMANLARINDA DETEKTİVƏ İRONİYA	
CƏMİLƏ MİRZƏYEVƏ	1251
"CƏNNƏT BAŞQA YERDƏDİR" ƏSƏRİNDƏ	
OBRAZLARA ÜMUMİ BAXIŞ	
JALƏ MUSTAFAYEVƏ	1256
MİLƏN KUNDERANIN "VARLIĞIN DÖZÜLMƏZ YÜNGÜLLÜYÜ"	
KÜBRA HEYDƏROVA	1259
DÜNYA DAŞQINI HAQQINDA MİFLƏR	
XANƏLİYEVƏ NƏRMINƏ	1261
ÇARLZ DİKENSİN "DEVID KOPERFİLD" ƏSƏRİNDƏ TƏNQİDİ REALİZMİN TƏZAHÜRÜ	
NƏRMIN MƏMMƏDOVA	1265

ƏMİNƏ SƏMİYƏ XANIMIN ƏDƏBİ YARADICILIĞI VƏ "SƏFALƏT" ADLI ROMANIN TƏDQIQI	
<i>HUMAY MƏMMƏDOVA</i>	1267
AZƏRBAYCAN VƏ MƏNQOL FOLKLORUNDA ORTAQ MƏSƏLƏLƏR (ATALAR SÖZLƏRİ ƏSASINDA)	
<i>LAMİYƏ NƏSİROVA</i>	1270
YAPON HAYKU ŞEİRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDAKI TƏZAHÜRÜ	
<i>GÜLNAR YUNUSOVA</i>	1274
ATALAR VƏ ÖVLADLAR	
<i>RƏQSANƏ CƏBRAYILOVA</i>	1277
CON STEYNBEK YARADICILIĞINDA SOSIAL PROBLEMLƏR	
<i>SƏİDƏ ƏHMƏDOVA</i>	1279
ПОЭТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СТИЛИСТИЧЕСКОЙ КОНВЕРГЕНЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ УТКИРА ХОШИМОВА)	
<i>ЗОХИДА МУКИМОВА</i>	1282
SƏİD FAİQ ƏBASİYANININ HEKAYƏLƏRİNDƏ UŞAQ OBRAZLARI	
<i>SƏMƏNİ ABBASOVA</i>	1286
REPRESSİYA QURBANI OLMUŞ TATAR VƏ BAŞQIRD ƏDİBLƏRİ	
<i>MAYA HƏSƏNLİ</i>	1289
КОМПОЗИЦИЯ ЖАНРА САКИ-НАМЕ	
<i>МАҚСУД АСАДОВ</i>	1292
KANADA ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ- MƏNLİK ŞÜURUNUN FORMALAŞMASINDA HEKAYƏ JANRININ ROLU	
<i>TÜRKAN ƏLİYEVƏ</i>	1295
FYODOR MİXAYLOVIÇ DOSTOYEVSKİNİN "CİNAYƏT VƏ CƏZA" ƏSƏRİNDƏ RASKOLNIKOV OBRAZI	
<i>İMAMƏ İSMAYILOVA, TÜKƏZ LƏTİFLİ</i>	1298
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ МЕТАФОРЫ В УЗБЕКСКОМ НАРОДНОМ ЭПОСЕ	
<i>МУСАЕВА ФЕРУЗА ТОРАХАНОВНА</i>	1299
ORXAN PAMUKUN "QIRMIZI SAÇLI QADIN" ROMANINDA İNTERTEKSTUALLIQ	
<i>MEHMAN HƏSƏNLİ</i>	1302
"TÜRKLƏRİN ŞİNDLERLƏRİ"-AYŞƏ KULININ ƏSRARƏNGİZ ROMANI	
<i>ZÜLFİYYƏ AĞALAROVA</i>	1305
"BƏYAZ ZANBAQLAR ÖLKƏSİNDƏ" ƏSƏRİNİN MÜƏLLİFİ OLAN QRİQORİ PETROVUN HƏYATI VƏ FƏALİYYƏTİ	
<i>KÖNÜL TAĞIZADƏ</i>	1308
İKİ QLOBAL ƏDƏBİ CƏRƏYANIN QOVŞAĞINDA SAMİPAŞAZADƏ SEZAINİN "SƏRGÜZƏŞT " ROMANI	
<i>XANIM ABDULLAYEVA</i>	1312
İNGİLİS DİLİ	1315
ALT VƏ ÜST STRUKTUR İKİMƏNALILIĞI (AMBIGUITY) ARASINDAKI SİNTAKTİK FƏRQ	
<i>VALİDƏ KƏRİMOVA</i>	1315
DİLÇİLİKDƏ "DİL KİMLİYİ" ANLAYIŞININ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI	
<i>BƏNÖVŞƏ MƏMMƏDOVA</i>	1317
"FAHRENHEIT 451" BY RAY BRADBURY AS A DYSTOPIAN NOVEL	
<i>SHAHANE MUSAYEVA</i>	1320
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏDƏBİ TERMINLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI	
<i>AYGÜN ŞAHBAZOVA</i>	1322
İNGİLİS DİLİNİ XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNƏN AZƏRBAYCAN DİLLİ TƏLƏBƏLƏRİN ƏN ÇOX ETDİKLƏRİ LEKSİK SƏHVLƏR	
<i>ELMIRA HÜSEYNOVA</i>	1325

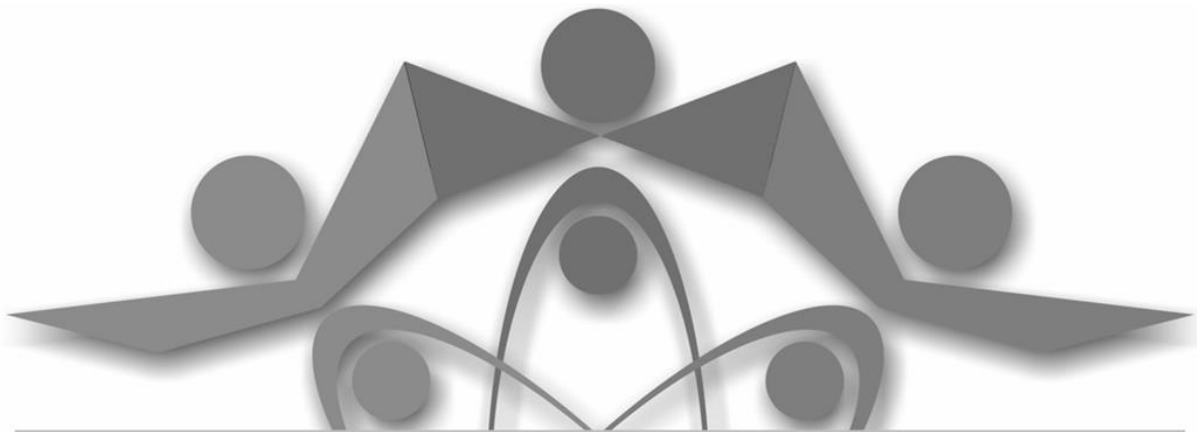
LEARNERS' SECOND LANGUAGE ACQUISITION AT VARIOUS AGES	
<i>LEYLI VARASHILZADA</i>	1327
LİNQVOKULTUROLOGİYA VƏ KROSSMƏDƏNİ YANAŞMA	
<i>AYTƏN BÜNYATOVA</i>	1329
LITERATURE CHANGES HISTORY, THEN WHAT DOES CHANGE LITERATURE?	
<i>AYSHAN MAMMADOVA</i>	1331
MARQARET MİTÇELLİN "KÜLƏKLƏ SOVRULANLAR" ROMANINDA "AMERİKAN CƏNUBU VƏ QADIN" PROBLEMİNİN QOYULUŞU	
<i>FİDAN HACIYEVA</i>	1333
MOTIVES IN MAXINE HONG KINGSTON'S AUTOBIOGRAPHY "THE WOMAN WARRIOR"	
<i>VÜSALƏ QULAMOVA</i>	1337
PARENTS' INTERESTS IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE TO THEIR CHILDREN IN AZERBAIJAN	
<i>PH.D. AYDIN ALIYEV, AYTAN SULEYMANOVA</i>	1339
SOMERSET MOEMİN "TEATR" ƏSƏRİNDƏ YARADICI CULİYA OBRAZI	
<i>SEVDA HÜSEYNOVA</i>	1343
THE THEME OF AMERICAN DREAM IN "DEATH OF A SALESMAN" BY ARTHUR MILLER	
<i>AYSEL MAMEDOVA</i>	1347
THE USAGE OF MONOLINGUAL AND BILINGUAL DICTIONARIES IN THE EFL CONTEXT	
<i>ALMAZ MIRZAYEVA</i>	1348
WHY LEARNING A SECOND LANGUAGE IS IMPORTANT?	
<i>LALA HAJIZADE</i>	1351
"YAD ÖLKƏDƏ YAD ADAM" ROMANINDA FÖVQƏXLİLƏSƏDİCİ OBRAZI	
<i>GÜNEL ƏLƏSGƏROVA</i>	1353
İNGİLİS NAĞİLLARININ JANR SPESİFİKASI VƏ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>NİGAR AĞAYEVA</i>	1356
THE INFLUENCE OF THE GREEK MYTHOLOGY OVER THE MODERN SOCIETY	
<i>KONUL BURZUYEVA</i>	1359
PSİCHOLOGY AND PEDAGOGY	1363
PSİXOLOGİYA	1364
PIAJENİN KOQNİTİV İNKİŞAF NƏZƏRİYYƏSİNİN MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA MƏŞĞƏLƏLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ TƏTBİQ EDİLMƏSİ	
<i>CƏMİL MƏMMƏDOV</i>	1364
ALBERT BANDURANIN SOSİAL TƏLİM NƏZƏRİYYƏSİ	
<i>İLHAMƏ SULTANOVA</i>	1367
UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ SOSIAL QORXULAR VƏ SOSİOFƏBİYA. QORXU VƏ FƏBİYA PROBLEMLƏRİNİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI	
<i>HÜSEYN XƏLİLOV</i>	1370
FƏBİYA	
<i>ELMİRA CAHANGİRLİ</i>	1373
ŞAGIRD TƏFƏKKÜRÜNÜN EMOSİONAL ÇALARLARI	
<i>AYNA HÜMBƏTOVA</i>	1376
GƏNCLƏRDƏ QIDIQLANMA REFLEKSİNİN HƏSSASLIĞI VƏ TEMPERAMENT TİPI ARASINDAKI ƏLAQƏ	
<i>AQŞIN SAKIFZADƏ</i>	1378
VALİDEYN ÖVLADININ İNTİZAMSIZLIĞINI NECƏ RAM ETMƏLİDİR?	
<i>ELMİRA CAHANGİRLİ</i>	1381

PSIXOLOJİ BİLİK- MUASİR DOVRDƏ TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ	
<i>İSMAYİLOVA İLHAMƏ ŞUBAY QIZI, İSMAYİLOVA AYGÜN İSLAM QIZI</i>	1383
FƏRDIYYƏTİN BIOSOSIAL XARAKTERİNİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ NƏZƏRƏ ALINMASI	
<i>TURANƏ ƏHMƏDAĞA QIZI HÜSEYNOVA</i>	1385
YAŞLI MƏHKUM KONTİNGENTİNDƏ POSTRAVMA TİK STRESS	
<i>GÜLŞƏN ƏLİYEVƏ</i>	1389
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMƏ MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMƏ ADAPTASIYASINDA MÜƏLLİMİN ROLU	
<i>AYGÜN RÜSTƏMOVA</i>	1391
İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏLİMİNİN FORMA VƏ METODLARININ EFFEKTİV TƏTBİQİNİN STRATEGİYALARI	
<i>ZƏKİYYƏ NAMIQ QIZI HÜSEYNOVA</i>	1393
QAVRAMANIN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ	
<i>MƏTANƏT HƏSƏNOVA</i>	1397
KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>AYTƏN DAVUDOVA</i>	1400
MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>ƏMİNƏ QUBADOVA</i>	1402
YENİYETMƏLƏRİN XARAKTERİNDƏ MÜSBƏT VƏ MƏNFI ƏLAMƏTLƏRİN TƏDQIQI	
<i>ƏLİYEVƏ PƏRVİN ZAKİR</i>	1405
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFINA KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARININ TƏSİRİ	
<i>ŞƏLALƏ SEYİDOVA</i>	1408
A DEFINITION OF THE FAMILY	
<i>SEVINJ MAHARRAMOVA</i>	1411
BULLYING AND UNHEALTHY PSYCHOLOGICAL ATMOSPHERE IN CLASSES AND ITS IMPACT ON THE QUALITY OF TEENAGER EDUCATION	
<i>SHURA GOZALOVA, TUKAZBAN KAMILOVA</i>	1414
LIE AND BODY LANGUAGE	
<i>SARIYYA ABDULLAYEVA</i>	1416
COGNITIVE DEVELOPMENT	
<i>KAMALA NASİBOVA</i>	1420
READING AND WRITING DISABILITIES AND ITS MANAGEMENT	
<i>TURKAN HUSEYNZADE</i>	1424
THE THEORY OF COGNITIVE DEVELOPMENT	
<i>XANIM MƏMMƏDOVA AĞAYEVƏ AYTƏN</i>	1427
WHY PEOPLE IN AZERBAIJAN PREFER PRIVATE HOSPITALS RATHER THAN PUBLIC HOSPITALS?	
<i>NIGAR GURBANLI</i>	1429
PEDAQOGİKA	1435
UŞAQLARIN TƏRBİYƏ OLUNMASINDA MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN ROLU	
<i>QUBADLI ƏFSANƏ</i>	1435
ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ СМЫСЛОВОГО ЧТЕНИЯ	
<i>ГЮНЭЛЬ АЛІЕВА</i>	1439
INCLUSIVE EDUCATION: FROM ISOLATION TO INCLUSION	
<i>GANİRA MASİMOVA</i>	1442

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SENSOR TƏRBİYƏSİ İNTELLEKTUAL İNKİŞAFIN ƏSASI KİMİ	
<i>B/M. RAMAZANOVA KƏMALƏ ŞABAN QIZI.....</i>	1445
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ SOSIAL-EMOSIONAL HAZIRLIĞI	
<i>YEGANƏ MƏMMƏDOVA.....</i>	1448
TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜTƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA İKT VƏ KİTABIN ROLUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	
<i>AYNURƏ MİRZƏYEVA.....</i>	1452
TƏLİM PROSESİNDƏ OYUN TEXNOLOGİYASININ YERİ VƏ ROLU	
<i>GÜNAY KAZIMOVA, XƏYALƏ MUSTAFAYEVA.....</i>	1455
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ FƏNLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI ALTERNATİV QIYMƏTLƏNLƏNDİRMƏ ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ.	
<i>MƏMMƏDOVA KÖNÜL ETİBAR QIZI.....</i>	1458
AZƏRBAYCANDA XIX ƏSRƏ QƏDƏR OXU SƏNƏTİNİN TARIXI	
<i>RƏHİMƏXANIM MÜRƏTQOVA.....</i>	1460
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA LİDERLİK ANLAYIŞININ FORMALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>DOS. CƏMİL OXTƏKİN OĞLU MƏMMƏDOV, NƏRGİZ MİKAYİL QIZI MƏCİDLİ.....</i>	1463
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏRBİYƏVİ İŞİN MƏZMUNU VƏ MAHIYYƏTİNƏ DAİR.	
<i>AYTAC OSMANLI.....</i>	1465
ALMAN DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNMƏYİN ƏHƏMİYYƏTİ.	
<i>ELVİRA LƏBİBOVA.....</i>	1468
TƏLİMİN TƏŞKİLİ FORMALARININ TARİXİ	
<i>NƏRMIN İBRAHİMOVA.....</i>	1471
ALİ PEDAQOJİ MƏKTƏBLƏRDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI FƏNNİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN İDRAKİ VƏ SOSIAL FƏALLIĞININ FORMALAŞDIRILMASI	
<i>GÜLŞƏN HACIYEVA.....</i>	1474
MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRDƏ VALİDEYNLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>NƏRMIN İBRAHİMLİ.....</i>	1476
“ÜMUMİTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN FİZİKİ HAZIRLIĞININ PROBLEMLƏRİ”	
<i>QILINC ƏHMƏDOV.....</i>	1478
TRANSLATION	1481
TƏRCÜMƏÇİNİN PEŞƏ HAZIRLIĞININ PSIXOLOJİ VƏ EMOSIONAL MƏRHƏLƏLƏRİ	
<i>ELMİRA CAHANGİRLİ.....</i>	1483
TƏRCÜMƏDƏ MƏXFİLİK	
<i>JALƏ MİRZƏYEVA.....</i>	1486
AZƏRBAYCAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ İNGİLİS TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ	
<i>SEVİNC FƏRƏCOVA.....</i>	1488
İQTİSADI TERMIN YARADICILIĞINDA FƏRQLİ YANAŞMA ÜSULLARI VƏ QARŞIYA ÇIXAN ANLAŞILMAZLIQLAR	
<i>NİLUFƏR ƏLİYEVA, SEVİNC QASIMOVA.....</i>	1492
HƏRBİ TƏRCÜMƏÇİ OLMAĞIN ÇƏTİNLİKLƏRİ	
<i>TƏHMİNƏ HƏSƏNOVA.....</i>	1495
BRİTANIYANIN AVROPA BİRLİYİNDƏN ÇIXMASI (BREKSİTLƏ) BAĞLI İŞLƏNƏN POZİTİV SÖZ VƏ İFADƏLƏR QƏZET DİSKURSUNDA	
<i>TƏRGÜL ƏLİZADƏ.....</i>	1497
ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)	
<i>СЕВДА ШАХАЛИЕВА.....</i>	1500

THE FINE LINE BETWEEN CRYPTOLOGY AND MACHINE TRANSLATION	
<i>AYDAN SALMANOVA</i>	1502
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI MİLLİ KOLORİTİN SAXLANILMASININ ÖNƏMİ	
<i>MƏLTƏM AKMAN</i>	1505
MƏŞHUR TƏRCÜMƏÇİ QADINLAR	
<i>RUMİYƏ MƏMMƏDOVA</i>	1509
TƏRCÜMƏ VƏ BEYİN	
<i>LƏMAN ƏLİYEVƏ</i>	1512
TƏRCÜMƏ QANUNLARI VƏ PRİNSİPLƏRİ	
<i>MƏHƏMMƏD HÜSEYNZADƏ</i>	1514
KİTAB VƏ FİLM TƏRCÜMƏSİNDƏKİ CARİ VƏZİYYƏT	
<i>ZƏHRƏ SƏMƏDZADƏ, LALƏ HƏMİDLİ</i>	1516
DOĞMA DİLƏ TƏRCÜMƏNİ ASANLAŞDIRAN AMİLLƏR VƏ İKİNCİ DİLƏ TƏRCÜMƏ VƏRĐİŞİNİN FORMALAŞDIRILMASI	
<i>GÜLNAR ABASOVA</i>	1518
TƏRCÜMƏÇİ, YOXSƏ DİL BİLƏN ŞƏXS?	
<i>AYNURƏ ƏSKƏROVA</i>	1521
TƏRCÜMƏDƏ LÜGƏTİN VACİBLİYİ VƏ LÜGƏTLƏRDƏ AŞKARLANAN ÇATIZMAQLIQLAR VƏ TƏRCÜMƏÇİNİN YALANÇI DOSTLARI	
<i>AYGÜN ÖMƏROVA</i>	1523
İCTİMAİ İAŞƏ OBYEKTlərİNƏ VERİLƏN XARİCİ ADLAR VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ OLUNMASI	
<i>AYTAC MUSAYEVƏ, ANAR BAĞIRLI</i>	1526
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏNİN PUNKTUASIYASI	
<i>GÜLNAR ƏSGƏROVA</i>	1529
EKZOTİK TERMİNLƏRİN TƏRCÜMƏ OLUNMASI	
<i>AYSEL SOLTANOVA</i>	1533
ÖLKƏMİZDƏKİ VƏ DÜNYADAKI ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PEŞƏKAR TƏRCÜMƏÇİ HAZIRLIĞI PROSESİ	
<i>TURAL QULİYEV</i>	1536
TƏRCÜMƏ- ELM YOXSƏ SƏNƏT?	
<i>GÜLÇÖHRƏ HƏMİDOVA</i>	1538
FARS LEKSİKOQRAFİYASININ TARİXİ İNKİŞAFINA ÜMUMİ BAXIŞ	
<i>GÜNEL ORUCOVA</i>	1542
KİMYƏVİ ÇÖKDÜRÜLMÜŞ CdS1-XTeX NAZİK TƏBƏQƏLƏRİNİN FOTOKEÇİRİCİLİYİNİN TƏDQIQI	
<i>CAMAL CƏFƏROV</i>	1545
FİZİKA DƏRSLƏRİNDƏ MAYELƏRİN XASSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ BİOLOGİYA FƏNNİ İLƏ İNTEQRASIYA	
<i>GÜLNAR Ə.ƏFƏNDİYEVƏ, CAHANGİR İ. HÜSEYNOV</i>	1548
EXPLICIT SOLUTIONS OF THE INFINITE 1D QUANTUM WELL PROBLEM IN THE SYMMETRIC FINITE-DIFFERENCE GENERALIZATION APPROACH	
<i>SHAHLA NOVRUZOVA, ELCHİN JAFAROV</i>	1551
ALTI SIQMA İDARƏTME SİSTEMİ	
<i>Nəcəf MƏMMƏDZADƏ, İlqar XURŞUDOV, Vüqar MURADOV</i>	1555

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dedicated to the 96th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 29-30, April 2019, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV

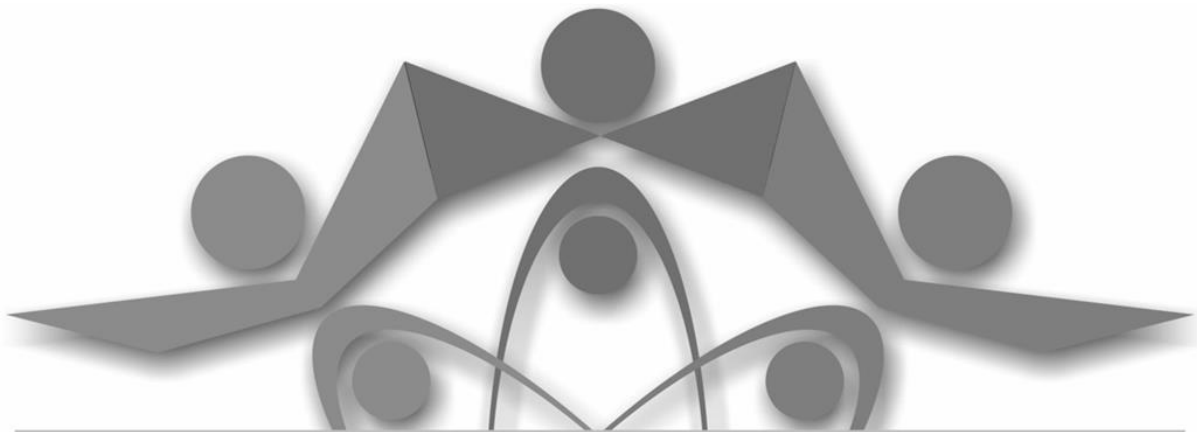
PHILOLOGICAL SCIENCES

Philology

Psychology and Pedagogy

Translation

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dedicated to the 96th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 29-30, April 2019, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV

PHILOLOGICAL SCIENCES

Philology

AZƏRBAYCAN DİLİ

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SƏS TƏRKİBLƏRİNİN DƏYİŞMƏSİ

ZEYNƏB ƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi
Trzayeva06@gmail.com
AZƏRBAYCAN/BAKI

XÜLASƏ

İnkişaf tarixi boyu müəyyən dilin səs tərkibində, fonetik qanununun və qaydalarında baş vermiş dəyişmələri öyrənilib, həmin dilin fonetik sisteminin inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək tarixi fonetikanın mövzu və məqsədini təşkil edir. (Ə. Dəmirçizadə Müasir Azərbaycan dili. səh 9) İmadəddin Nəsiminin anadilli əsərləri dilimizdəki bəzi sözlərin səs tərkiblərində olan dəyişmələri öyrənmək üçün ən orijinal qaynaqdır. Həm də müqayisəli tarixi metod baxımından da onun əsərlərində hansı şivənin üstün olması üzə çıxarılacaq.

Açar sözlər: Tarixi fonetika. Yazılı (tarixi) abidələr. Müqayisəli tarixi metod

Key words: Historical phonetics. Historical monument. Comparative-historical method.

Giriş: Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün ilk mərhələsini (XIII-XIV əsrlər) Nəsimi yaradıcılığı yekunlaşdırır. Onun fəaliyyəti ilə ədəbi-bədii dil özünün tarixi gücünü bütünlüklə nümayiş etdirir. Azərbaycan dilinin formalaşdığı bir dövrdə yaşayıb-yaradan Nəsimi ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərini əks etdirmiş, onun sabitləşməsinə, inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. «Şair zəmanəsinin irəli sürdüyü problemləri həll etmək təşəbbüsündə olmuş, ədəbi dilə xas olan keyfiyyətləri gözləmiş, xalq dili ilə özündən əvvəlki yazı dili arasında bir vəhdət yaratmış, onların vahid ədəbi normada birləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.» (C. Qəhrəmanov. Nəsimi "Divan"ının leksikası. Bakı 1970. Səh. 10) Nəsimi leksikası üzərində geniş tədqiqat işi aparmış Cahangir Qəhrəmanov belə bir faktı bir daha təsdiq edir ki, «dilimizin milli xüsusiyyətini, onun orijinallığını özündə mühafizə edən leksik vahidlərin əksəriyyəti birinci növbədə feillərdən ibarətdir. Nəsimi leksikasında əsas yer tutan feillər öz mənə xüsusiyyətlərinə görə müasir dilə uyğun gəlir.» «İ. Nəsiminin əsərləri klassik fəlsəfi şeir dilimizin tipik nümunəsidir. Onun əsərlərində alınma sözlər işlənsə də, klassik poeziya dilində xalqı qat kimi işlənir.» (T. Hacıyev «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi 1 » səh. 227) Qeyd olunanlardan aydın görünür ki, Nəsiminin anadilli əsərləri dilimizdəki səs dəyişmələrini öyrənmək üçün əsas mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Şərh: Əvvəldə qeyd etmişdik ki, tarixi fonetikanın tədqiqat obyektini yazılı abidələrdir. Aparacağımız tədqiqatda İ. Nəsiminin anadilli əsərlərindən istifadə etməklə səs tərkiblərində olan dəyişmələri görəcəyik.

«O» əvəzliyinin işlənmə formaları. İ. Nəsiminin anadilli əsərlərində «o» əvəzliyinin bir cür işlənmə formasına rast gəlinir: «ol».

Ol ;

«Hər kim ki, tövhid əhlidir, ol didü vadid əhlidir,
Ruzi-əzəldən ta əbəd istər kəməli-müntəha.» və s.

İşarə əvəzliyi olan «bu» , biz bilir ki, Türk dilində «şu» kimi də işlənilir. Amma Nəsiminin əsərlərində «şu»nun «şol» kimi işləndiyini görürük.

Şol ;

«Kirpiyin navək oxudur, qaşların çaçı kəman
Uğramaz aşiqdən özgə şol özün peykanına» və s.

«Ki» bağlayıcısının «kim» formasında işlənməsinə rast gəlinir;

«Aşiq bəla yolunda gərək kim, həmul ola

Məşuqədən ana nə gəlırsə, qəbul ola.» və s.

Bir çox şeirlərində müasir zamanda işlənən formasına da rast gəlirik;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

«Cəhd edərəm ki, alinə könlümü verməyim, vəli
Həm bilirəm ki, aqibət alinə könlüm alın» və s.

«Əgər» bağlayıcısının iki cür işlənməsi İ.Nəsiminin əsərlərində özünü göstərir: «gər» və «əgərçi»
Gər ;

«Şol ləbi şirinə, yarəb, gər şəkər dersəm, nola?
Şol günəşi tələtli ayə gər qəmər dersəm, nola?»

Əgərçi;

«Kimsə əgərçi istəməz düşməgi fitnəyə, vəli
Şükr edirəm ki, düşmüşəm alə gözünün alın.» və s.

Bəzi əsərlərdə «gərçi» sözünə də rast gəlinir. Amma bu söz «əgər» bağlayıcısının işlənmə forması deyil. «Gərçək» ,«həqiqətən» sözlərinin işlənmə formasıdır. Hal-hazırda «gərçi» sözü Türk dilində işlənməkdədir. Məs;

«Surətdə gərçi adı bəşərdir Nəsiminin
Mənində gör ki, zatı-mütəhhər degilmidir?»

(*Həqiqətən*, insanın həm zahiri, həm də daxili gözəlliyi bir-biri ilə vəhdət təşkil edir.)

«Ki» bağlayıcısının bir cür işlənmə formasına təsadüf olunur: «kim»

«Eşqə düşənlər bilir həm yenə eşqin qədrini
Ol aşiq aşiqmidir kim, olmadı rüsvayi-eşq» və s.

«Üçün» qoşmasının da iki cür işlənməsinə rast gəlinir: «içün» və «çün»

İçün;

«Siyəhdil gözlərin qan tökmək için
Çəkibdir tiğini manəndi-cəllad.» və s.

Çün;

«Əmr çün gəldi bəşərətlər bizə
Min həbibini indəhü elmül-kitab» və s.

«Çünki» bağlayıcısının işlənmə forması olan «çün» ilə «üçün» qoşmasının işlənmə forması olan «çün» səhv salınmamalıdır. Bunlardan hansının işləndiyini bilmək üçün həmin beytin mənası düzgün açılmalıdır.

«İlə» qoşmasının «ilən» kimi işlənməsini görürük. Amma bir fakt da qeyd olunmalıdır ki, bu hal İ.Nəsiminin əsərlərində çox az tapılır.

«Barmaq ilən göstəririlər kim, üzündür qibləgah
Ol şəhadətdən dönübdür küfri-iman sizlərə.» və s.

«İlə» bağlayıcısının da bir cür işlənmə forması var: «isən»

«Qası yayını qurmuş, qanın tökər billah,
İnanmaz isən baxgil qolları boyasına.» və s.

«Çünkü» bağlayıcısının üç növ işlənmə forması var ki, bunların üçünə də İ.Nəsiminin əsərlərində rast gəlinir: «çün», «çün kim» və «çü»

Çün;

«Xəstə Nəsimi, yarın əhvalını sormaz,
Sormağına çün gəlməz, barı gələ yasına.» və s.

Çün kim;

«Canı, cahanın sənsizin neylər Nəsimi xəstədil
Səndən müdam ehsan umar, çün kim, gədədir binəva.» və s.

Çü;

«Qalü bələdan yar ilə qövlü çü qıldın, ey könül,
Qövlündə sadıqdır ki, mən inanmışam iqrarına.» və s.

Nəsimi dili 70-80% xalq dilinə əsaslanmışdır. Əgər biz Nəsiminin əsərlərinə müqayisəli-tarixi metod tərəfindən baxsaq, onu da qeyd etməliyik ki, onun şeirlərində xalq dilinə mənsub şəkilçi olan – gil şəkilçisi də işlənib. Məmmədəğa Şirəliyev özünün «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları kitabında qeyd etmişdir ki, «-qıl, -gil şəkilçisi mənşə etibarlı ilə *qıl* feilindən əmələ gəlmişdir. Qıl feili get-gədə öz müstəqil mənə və vurğusunu itirmiş və nəhayət, sözə bitişərək əmr şəkilçisinə çevrilmişdir. Bu şəkilçilərə Türk dillərinə aid bir sıra qədim yazılı abidələrdə rast gəlinir. (səh.191)» Qədim yazılı abidə kimi İmadəddin Nəsiminin əsərlərindən misal gətirmək olar:

«Yarın liqasını istəgil, canını vergil vəslinə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Kim,şol nigara, çox degil,sən qalma dünya varinə.»

«Müasir dövrdə dialekt və şivələrimizdə -qıl,-gil şəkilçisi [-qıman], [-ginən] kimi işlənir.Əsasən, şimal-şərq dialektində geniş istifadə olunur.»(M.Şirəliyev «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Səh.191). Yuxarıdakı beytdə bir məqam da diqqəti çəkir ki, o da «deyil» əvəzinə «degil» sözünün işlənməsidir (g<y). M. Şirəliyevin qeyd etdiyinə görə, «1936-cı ilə qədər ədəbi dildə söz ortasında «g» səsinə, 1936-cı ildən sonra «y» səsinə üstünlük verilmişdir. Buna görə də y>g hadisəsindən danışarkən bu gün ədəbi dildə tətbiq olunan orfoqrafiya qaydaları nəzərə alınmışdır.» (Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Səh.86) İ. Nəsiminin əsərlərində təkcə «degil» sözü ilə yox, bu kimi bir çox sözlə qarşılaşırıq. Məs; dəgmə , gögün , ürəgim , gerçəgin və s. Ədəbi dildə işlənməsə də, g<y əvəzlənməsi hələ də dialekt və şivələrimizdə işlənilməkdədir. Əsasən, şimal-şərq dialektində istifadə olunur. Nəsimi əsərlərində -ubən, -übən, -ubəni, -übəni, -ibannarı, -ibənnəri feili bağlama şəkilçilərini işləndiyini də görürük:

«Daş alubəni dilbər, könlüm şişəsin atar
Qarşu tutaram, şişə bilməm qala ya sına.» və s.

Onun əsərlərini oxuduqca bir məqamı da görürük. Sözə artırılan şəkilçi axırıncı hecanın saitinə uyğun olmur. Yəni, ahəng qanununu gözlənilmir.

«Payəndə degil dövləti, ey xacə, cahanın
Əsbabinə aldanma, gəl andan güzər eylə.»

Nəticə: Bütün nümunələrdən aydın görünür ki, həqiqətən də, Nəsimi xalq dilinə əsaslanmışdır. Ə. Dəmirçizadə göstərir ki, Nəsiminin Azərbaycan sözlərindən istifadə etməsinin mahiyyətindən bəhs edərkən belə bir cəhəti yada salmalıyıq ki, onun əsərlərində Azərbaycan sözləri nitq hissələri baxımından da müxtəlif çalarlı və zəngindir. Bu əsərlərdə feillərlə yanaşı isimlər, sifətlər, saylar, əvəzlilər, hətta köməkçi nitq hissələrinə mənsub sözlər də mənə incəliklərini ifadə etmək üçün müxtəlif qrammatik vasitələrlə formalaşdırılmış vahidlər halında rəngarəng üslubi məqamlarda işlənilmişdir. (3/ səh.149). Məs. Say:

Qaşü kiprik yeddi oldu saçıyla,
Həqq kitabı uş bu babdan açıla
Munca huyü hayü , munca bu
Üç arıx oğlanımış içi quru

Bilirik ki, Nəsimi şimal-şərq bölgəsində – Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur.Əsərlərində işlətdiyi ahəng qanununun pozulması halları, g<y əvəzlənməsi,-ubən, -übən feili bağlama şəkilçisi şimal-şərq dialektinə xas olan bir xüsusiyyətdir.

Tofiq Hacıyevin qeyd etdiyinə görə,«Nəsimi dilini xalq dilinə yaxın edən başqa bir cəhət də əsərlərində xalq dilindən gələn məsəl və atalar sözlərinin geniş şəkildə işlənməsidir: Sınuqa vacib degildir munca atmaq daşlar = yıxılana balta vurmazlar.» (Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi 1. Səh.217) Bundan başqa, o, Nəsiminin daha türkcə olmasını iki faktla əlaqələndirir. Birincisi, XIII əsrdə ərəb, fars dillərinin mənğənəsindən çıxmağın coşqunluq əhvali hələ qalırdı, hələ M. Kaşğari milliyyətçiliyi ilə əlaqə üzülməmişdi. İkincisi, Nəsimi ideya yayırdı, dili canlı danışıq türkcəsinə uyğun olmalı idi. Şeirini yazanda Nəsimi bunu düşünürdü ki,o, öz şeirlərini filosoflar üçün yox, geniş xalq kütləsi üçün yazırdı. Elə bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Nəsimi dili 70-80% xalq dilinə əsaslanmışdır. Onun əsərlərində diqqətimizi çəkən başqa bir maraqlı fakt isə oğuz qrupu Türk dillərinə aid xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etsə də, yeri gəldikcə qırpaq Türk dili elementləri də özünü göstərir. Məsələn, *qənqi* sual əvəzliyi «Divan»ın Daşkənd nüsxəsində qəysi variantındadır.»(Filologiya məsələləri səh.18) Nəsimi dili sonradan yazılan anadilli əsərlər üçün münbit zəmin rolunu oynamışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT;

1. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. «Filologiya məsələləri 3». «Elm və təhsil» Bakı – 2014.
2. Cahangir Qəhrəmanov. Nəsimi «Divan»ının . Bakı – 1970.
3. Əbdüləzəl Dəmirçizadə.«Müasir Azərbaycan . «Şərq-Qərb» Bakı – 2007.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri 2 cildə I cild. «Lider nəşriyyat» Bakı – 2004.
5. Məmmədəğa Şirəliyev. «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları». «Şərq-Qərb» Bakı – 2008.
6. Nizami Xuduyev. Seçilmiş əsərləri I cild. «Elm və təhsil» Bakı – 2012.
7. Tofiq Hacıyev. «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi 1». «Elm» Bakı – 2012.

SÜNDÜ OYKONİMİNİN ETİMOLOGİYASI

XƏYALƏ MÜRSƏLİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Açar sözlər: Qobustan rayonu, Sund və ya Zund tayfası, “hun” etnonimi

Sündü kəndi Bakı - Qazax magistral yolunun 90-100 kilometr şimalında yerləşir. Qobustan şəhərindən 16 kilometr şimal-qərbdə, Şamaxı şəhərindən isə 22 kilometr şimal-şərqdədir. Kəndin ərazisi dağətəyi və dağlıq zona olmaqla Aşağı Sündü və Yuxarı Sündü şəklində qruplaşdırıla bilər. Belə ki, kəndin yuxarı hissəsində hava nisbətən soyuq olur, çünki yağıntı dağlıq əraziyə daha çox düşür. Kənd dəniz səviyyəsindən təqribən 750-800 metr hündürlükdə yerləşir və coğrafi mövqeyinə görə yalnız Qobustan rayonunun kəndləri ilə həmsərhəddir.

Sündü kəndi e.ə IV əsrdə Şimali Azərbaycanda yaranmış Albaniya dövlətinin Lipina vilayətinə daxil idi (informator: Alcanov İdris Xancan oğlu- Sündü kənd sakini, tarix müəllimi).

E.ə. IV-III minilliklərdə tunc dövründə insanların dağətəyi bölgələrdə məskunlaşması zamanında salınmış bu kənd, nəinki Şirvanın bəlkə də Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Kənddə Bulu Qəhlə (“uca, hündür” qala mənasında) adlanan yerdə tapılmış əşyalar, saxsı qablar onların erkən və orta tunc dövründə hazırlandığını təsdiqləyir.

Kəndin qədimliyini sübut edən tarixi abidələr- qala yerləri, qədim insanların yaşadığı kahalar (mağaralar), qəbiristanlıqlar bu gün də kəndin ərazisində qalmaqdadır. Qala yerində tikili qalıqlarından olan iri daşlar bu qalanın Siklopik tikinti olmasını təsdiq edir. 14 mağara kompleksindən ibarət olan Qəhlə kahaları, Çuxanlı kahası, “Aşağı” və “Yuxarı” qəbiristanlıqları bu kəndin qədimliyindən xəbər verir. Hal-hazırda Qobustan rayonunun ərazi bölgüsünə daxil olan Sündü kəndi bu rayonun ən qədim tarixə malik olan elm, maarif, mədəniyyət ocaqlarından biridir.

Sündü kəndi lap qədim vaxtlarda Nüsrət bulağı deyilən yerdə, daha doğrusu, Aşağı Kəhrizdə Qəliblər deyilən yerdə Burunsuz bulağına yaxın düzən bir sahədə yerləşirdi. Lap sonralar Cəyirlər gəlib Cəyirli kəndini salmışlar [Allahverdiyev, 2018, s.107].

“Sündü” sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif elmi əsas olan və xalq etimologiyası əsasında yaranmış fərziyyələr mövcuddur. Onların bir neçəsinə nəzər yetirək:

1. Sündü oykonimi Qobustan rayonunun eyniadlı Sündü platosundadır. Sınədi adının təhrif olunmuş formasıdır. Oykonim Azərbaycan dilindəki *sinə* (döş, yamac) və tat dilindəki *di* (kənd) sözlərindən ibarət olub, “yamacdakı kənd” mənasındadır. 1848-ci il məlumatına əsasən, həmin ərazidə *Sündi* icması da olmuşdur [Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, II, 2007, s.202].

2. Kənd sakinləri kəndin adının “Sunlu” tayfasının adı ilə bağlılığını qeyd etmişlər.

3. Ərəb-xəzər müharibələri zamanı ərəblərə qalib gələrək “ düşmən sındı” (yəni məğlub oldu) ifadəsindən yaranması ehtimalı da mövcuddur.

4. Bəzən ərəblərin Sın şəhərinin adından Sündü götürülməsini də deyənlər olmuşdur, lakin bu heç bir əsasla malik olmayan fərziyyədir. Çünki ərəblərin Azərbaycana gəlişindən (VII-VIII əsr) minlərlə il qabaq Sündü bir neçə yerdə kənd kimi mövcud olmuşdur [Allahverdiyev, 2018, s.82].

Rəşidəddinin (XIII əsr) əsərlərində çoxlu türk və monqol mənşəli etnonimlərin adı verilib. Verilmiş məlumat əsasında bir çox müasir toponimlərin yaranmasının mənşəyini aydınlaşdırma bilmişik, bu toponimlərdən biri Zunud toponimidir ki, onun əsasında *sunit* etnoniminin dayandığı qeyd edilib [Гейбуллаев:1986, s.11].

Lüğətə nəzər yetirsək görərik ki, Cunut oykonimi Şəki rayonuna daxildir. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Kənd bəzən Zunut da adlandırılır. Oykonimin XIII əsrdə monqolların tərkibində olmuş türkdilli *sunnit* tayfasının adından olması ehtimal edilir [Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, I, 2007, s.178].

Qeyd olunur ki, türk soylarından biri olan Sund və ya Zund tayfası Sündü ərazisini özlərinə yurd yeri seçmişlər [Allahverdiyev, 2018, s.82].

R.Fray yazır ki, “hun” etnoniminin “syun” etnonimi ilə eyni olub-olmaması ilə bağlı bəzi məsələlər tədqiqatçılar üçün xeyli çətinlik törədir. Lakin Çin mənbələrinin onları “barbar şimal syunları” adlandırması inkaredilməz faktır [Ağayev, 2017, s.74-75].

Biz Zunut, Sündü oykonimlərinin "hun", "syun" tayfasının adı ilə əlaqəli olduğunu ehtimal edirik. Hunların dilinə gəldikdə isə demək olar ki, bütün tədqiqatçılar bu dilin qədim türk dili olduğu qənaətindədirlər.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

IV əsrin ilk rübündə Xəzərin qərb sahillərində məskunlaşdığı şübhə doğurmayan hunların Azərbaycan ərazisində Mil düzünə qədər gəlib çıxması məlumdur. VI əsrin ortalarından etibarən hunların rəhbərlik etdiyi birlik dağılmağa başlamış, onların Azərbaycan torpaqlarına hücumları kəsilmiş, digər şimal tayfalarının (sabitlərin və xəzərlərin) hücumları isə güclənmişdir.

Yazılı mənbələr də II-IV əsrlər Qafqazın hərbi siyasi tarixində hunların önəmli rola sahib olduğunu göstərir. Hunlar haqında dolğun məlumat ilk dəfə Dionisi Periyeqet və Klavdi Ptolomeyin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hər iki müəllif hunların yerləşmə arealını Aral gölü və Xəzər dənizi arası, Volqa ilə Xəzər arası kimi göstərir. Dionisi Periyeqet hun tayfalarının Xəzər dənizi ətrafında, əsasən də şimal-qərb tərəfdə üstünlük təşkil etdiyini yazır. Müəllif qeyd edir ki, cənubdan qərbə doğru Kaspi boyunca “unnlar”, kaspilər, kadusilər, albanlar, mardlar və tapirlər yaşayır. O, qeyd edir ki, eranın II əsridə təxminən 160-cı illərdə hun adlanan etnik toplular Volqadan keçib Xəzərin şimal-qərbinə doğru hərəkət etdi. Moisey Xorenli Albaniyada təxminən III əsrin birinci rübündə hunların yaşadığını təsdiqləyir [Джафаров, 1993, c.14-15].

Hələ V əsrdə indiki Azərbaycan ərazisində məskən salan çox böyük türk tayfa təşəkküllərindən biri Muğanda yerləşmiş hunlar olmuşdur ki, müasirləri olan tarixçilər onları türk adlandırır. V-VI əsrlərdə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış hunların sayının artması nəticəsində Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə “hunlar ölkəsi” əmələ gəlmişdi [Bünyadov, 2007, s.19].

VII əsrin əvvəlinə aid anonim mənbədə Cənubi Dağıstanda, Şirvanda və Xəzər dənizinin qərb sahillərində məskunlaşmış tayfalar sırasında xəzərlərlə birlikdə hunların da adı çəkilir [Джафаров, 1993, c.23].

Y.Cəfərov “Hunlar və Azərbaycan” əsərində “Albaniya torpaqlarında ilk türkdilli tayfaların hunlar olması” fikrini irəli sürür, hunlara qədərki türkdilli tayfaların (skif-sak) türkdilli olmasının təsdiqini tapa bilmədiyini yazır. Yusif Cəfərov fikrini sübut etmək üçün Azərbaycan ərazisində hunlara qədər türklərə məxsus hər hansı qəbir abidələri və yaşayış məskənlərinin olmamasını vurğulayır.

Qədim türklər yol boyu önləri müəyyən məsafələrdə basdırmaq üçün xüsusi qablarda at, dəvə üstündə bir neçə ölmüş insanı ümumi məzarlıqda - kurqanda basdırıb üstünü daş və torpaqla örtüb uzaqdan görünən təpələr halına salardılar. Deməli, Sündü həmin köç yolu üstündə yaylaq, istirahət yeri olmuşdur. Ayrı-ayrı tayfalar bu yerləri özləri üçün yaşayış məskəninə çevirmişlər [Allahverdiyev, 2018, s.81].

Hazırda kənd ərazisində yaylaq yolu üstündə olan qəbiristanlıq baxımsızlıqdan itib-batmaqdadır. Şəhid qəbiristanlığında VII-VIII əsrlərdə baş vermiş ərəb-xəzər müharibələri zamanı həlak olmuş müsəlman döyüşçülərinə məxsus qəbir daşlarının olması daşlar üzərindəki yazılar vasitəsilə öz təsdiqini tapmışdır.

Sündü kəndi Qobustan rayonunun oturaq həyat tərzini keçirən ən qədim kəndidir. Kənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti dəmyə əkinçiliyi, maldarlıq, sənətkarlıq, üzümçülük, bostançılıq və bağçılıq olmuşdur. Hələ qədim dövrlərdə əhalinin məşğuliyyətində üzümçülük mühüm yer tutmuşdur. Bunu kəndin "Çaxır" (Çaxır) adlanan ərazisində tapılan iri çaxır küpləri bir daha təsdiqləyir. Kəndin qədimliyini təsdiq edən tarixi abidələrdən biri 920-ci ildə inşa edilmiş və bu gün də öz fəaliyyətini davam etdirən Əbu-Bəkir məscididir. Burada təhsil hələ X əsrdən başlamışdır.

Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, Yer kürəsindəki sonuncu buzlaşma dövründə, yəni 12 min il bundan qabaq Azərbaycan ərazisində Tağlar, Damcılı, Daş Salahlı mağaraları, Qobustan, Urmiya gölü, Dəlmə təpə və s. yerlərdə həyat sönməmiş, əksinə, əvvəlki minilliklərə nisbətən xeyli inkişaf etmişdir [Qurbanov, II, 2004, s.208].

Kəndin etnik tərkibi əsasən türklərdən ibarətdir, kənddə ərəb mənşəli tayfaların azsaylı nümayəndələri də artıq türklərlə qaynayıb qarışmış, demək olar ki, türkləşmişdir.

Çox qədim tarixə malik olan Sündü kəndi haqqında topladığımız bütün bu faktlar əsasında Sündü kəndinin tarixinin təqribən 5 min ilə yaxın olmasını qeyd edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağavev R.Ə. *Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi*. Bakı, 2017, monoqrafiya.
2. Allahverdiyev Telman. *Nəsillərin kitabı*. Bakı: Bakı mətbəəsi, 2018, 204 s.
3. *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
4. *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. İki cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
5. Bünyadov Z. M. *Azərbaycan VII—IX əsrlərdə*. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
6. Qurbanov A. *Azərbaycan onomologiyasının əsasları*. II cildə, II cild. Bakı: Nurlan, 2004, 504 s.
7. Гейбуллаев Г. А. *Топонимия Азербайджана*. Баку :Элм, 1986, 198 с.
8. Джафаров Ю. Р. *Гунны и Азербайджан*. Баку: Азернешр, 1993, 107 с.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

XÜLASƏ

Məqalədə Qobustan rayonu Sündü kəndinin etimologiyası araşdırılmışdır. E.ə. IV-III minilliklərdə tunc dövründə insanların dağətəyi bölgələrdə məskunlaşması zamanında salınmış Sündü kəndi, nəinki Şirvanın bəlkə də Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, Sündü kəndinin tarixi təqribən 5 min ilə yaxındır. İrəli sürülən fərziyyələr nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, Sündü sözünün etimologiyası "hun", "syun" tayfasının adı ilə əlaqəlidir.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİK ELMİNDƏ FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİ AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOV YARADICILIĞINDA

ÇİNARƏ YOLÇUBƏYLİ

Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya/Azərbaycan dili
schinare@mail.ru
MİNGƏÇEVİR, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

A.Axundovun yaradıcılığında müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetika məsələləri tədqiqata cəlb edilmişdir. "Azərbaycan dilinin fonetikasi" monoqrafiyası fonetika sahəsində yazılan ən mükəmməl kitabdır. Monoqrafiya müasir elmin tələblərini ödəyən əsərlərdəndir. Azərbaycan dilinin sintaktik fonetikasi ilk dəfə olaraq geniş şərh edilmişdir. Bundan başqa, kitabda fonoloji vahidlərin sintaqmatik və paradiqmatik xüsusiyyətləri göstərilmiş, Azərbaycan dilinin sintaktik fonetikasi ilk dəfə olaraq geniş şərh edilmiş, həmçinin, hər bir fonemin ətraflı distributiv, akustik və artikulyator təhlili verilmişdir.

Hər bir dildə olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilində də fonetik quruluşun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Azərbaycan dilinin əsas fonetik quruluşu sırasında ahəng qanununun, fonetik hadisələrin rolu A.Axundovun tədqiqatlarında əsaslı şəkildə araşdırılır.

A.Axundov Azərbaycan dili saitlərinin etimologiyasını da tədqiq etmişdir. Onun samitlərlə bağlı tədqiqatı sübut edir ki, köhnə Azərbaycan dilinin samitləri də 25 samit səsdən ibarət olmuşdur. A.Axundov ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin tərkibindəki samitləri də tədqiq obyektinə kimi diqqət mərkəzində saxlamışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Fonetik hadisə-1, fonem-2, ahəng qanunu-3, sait-4, samit-5

GİRİŞ

1. Azərbaycan dilinin fonetikasi dedikdə ilk növbədə Akademik Ağamusa Axundov yada düşür. O, zəngin yaradıcılığı ilə müasir Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında mühüm rol oynayaraq, ona öz töhfələrini vermiş, onun sayəsində Azərbaycanda dilçilik məktəbi formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi Ağamusa müəllim tərəfindən geniş planda araşdırılmış və yaradıcılığında fonetikaya aid tədqiqatlar xüsusi yer tutmuşdur.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilində xüsusi olaraq tədqiq olunmayan, hərtərəfli həllini tapmayan Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasını Akademik Ağamusa Axundovun yaradıcılığında tədqiq etməkdir.

2. A.Axundov Azərbaycan dilini fonetik quruluşlu əsasla tədqiq etmiş, ilk dəfə olaraq saitlər, samitlər sisteminin fonoloji, fizioloji, akustik və statistik təhlilini təcrübi faktlar əsasında araşdırmış və mühüm elmi nəticələr əldə etmişdir. Bu tədqiqatla həmin elmi nəticələr oxuculara çatdırılacaq.

Araşdırma zamanı A.Axundovun elmi əsərləri, məqalələri, onun haqqında nəşr edilmiş məqalələr, fonetikaya dair yazılmış elmi əsərlər mənbə kimi istifadə edilmişdir.

3. Akademik Ağamusa Axundovun fonetikaya dair tədqiqatı işıqlandırılmış, digər dilçilərlə müqayisə edilərək göstərilmişdir.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu uzun tarixi yol keçmişdir. Onu təhlil və tədqiq etmək üçün dilimizin tarixini və inkişaf mərhələlərini dərinlən öyrənməyə ciddi ehtiyac vardır. A.Axundov Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini iki dövrə bölmüşdür: 1. Köhnə Azərbaycan dili; 2. Yeni Azərbaycan dili. [1,5]

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

A.Axundovun yaradıcılığında fonetikaya dair tədqiqatlar aparıcı yer tutur. Ə.Rəcəbli haqlı olaraq yazır: “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi haqqında bir neçə dərslik və monoqrafiya yazılmışdır. Bunlardan birincini Ə.Dəmirçizadə yazmışdır, ən mükəmməli isə A.Axundovun 1984-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabdır.” [4,5]

F.Veysəlli fonetikanı ümumi və xüsusi olaraq fərqləndirmişdir. O, xüsusi fonetika haqqında yazır: “Xüsusi fonetikaya misal olaraq A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabını göstərə bilərik. Xüsusi fonetika nəzəri və ümumi dilçiliyin əldə etdiyi nailiyyətləri nəzərə alır və konkret bir dilin fonetik və fonoloji hadisələrinin tədqiqində onlardan istifadə edir.” [5,150]

“Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə yanaşı, hər bir səsin tarixi inkişaf yolundan da bəhs edir. Ümumiyyətlə, tarixi fonetikanın, o cümlədən tarixi leksikologiyanın, morfologiyanın və sintaksisin öyrənilməsində müəyyən çətinliklər vardır. Bu mənada tarixi fonetika ilə bağlı H.Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” kitabında yazır: “Müasir ədəbi dilimizin fonetik tərkibini öyrənmək asan olduğu halda, qədim dövrlərə aid əsərlərin dilinin fonetik xüsusiyyətlərini öyrənmək olduqca çətindir.” [3,31]

Hər bir dildə olduğu kimi, müasir Azərbaycan ədəbi dilində də fonetik quruluşun özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Azərbaycan dilinin əsas fonetik xüsusiyyətləri sırasında ahəng qanununun rolu böyükdür.

Bu qanuna əsasən, dilönü saitli heca ilə başlayan sözlərdə sonra gələn hecalar da dilönü saithlərdən, dilarxası saitli heca ilə başlayan sözlərdə isə sonra gələn hecalar da dilarxası saithlərdən ibarət olmalıdır. [1,9] Digər türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində kök və şəkilçi arasında ahəng qanunu gözənilir. A.Axundov Azərbaycan dilində ahəng qanununun yalnız saithlərdə deyil, saithlərlə samitlər arasında olduğunu zəngin dil faktları əsasında tədqiq etmişdir. O yazır: “Həmin qanuna əsasən dilönü saithləri ilə bir hecada işlənən bütün samitlər incələşir, dilarxası saithlərlə bir hecada işlənən bütün samitlər qalınlaşır.” [1,11]

Danışan zaman istifadə etdiyimiz danışiq səslərinin sayı çoxdur. Dilimizdə isə cəmi 9 sait, 25 samit səs vardır. A.Axundov danışiq səslərini iki yerə ayırmışdır:

1. Dil vəzifəsi olan danışiq səsləri, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirən danışiq səsləri;
2. Dil vəzifəsi olmayan, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışiq səsləri. [1,12]

A.Axundov birinci qismə daxil olanı fonem, ikinci qismə daxil olanı çalarlıq (fonem çalarlığı) adlandırmışdır.

O, saithləri təsnif edərkən dilimizdə 15 sait fonem olduğunu göstərmişdir: “i:”, “i”, “ü”, “ö:”, “ö”, “ə:”, “ə”, “e:”, “e”, “a”, “a:”, “o”, “u”, “u:”, “ı”.

A.Axundov saithləri keyfiyyətinə görə qısa və uzun olmaqla iki yerə bölmüşdür. Adi kəmiyyətdə tələffüz olunan saithlərə qısa saithlər deyilir. Qısa saithlər geniş dairədə fəaliyyət göstərir, uzun saithlərin isə işlənmə dairəsi məhduddur. Uzun saithlər dilimizin fonetik quruluşunun təsiri ilə yaranmışdır, onlar sözləri bir-birindən fərqləndirə bilmirlər.

A.Axundov Azərbaycan dilində olan 9 sait fonemi (i, ü, ö, ə, a, e, ı, o, u) üç prinsip üzrə təsnif etmişdir:

1. Saithləri əmələgəlmə yerinə və ya dilin üfüqi vəziyyətinə görə bölmüşdür. Bu prinsipə əsasən saithləri ön sıra saithləri (i, ü, ö, ə) və arxa sıra saithləri (ı, u, o, a) olmaqla iki qrupa ayırmışdır.
2. Əmələgəlmə üsulu və ya dilin şaquli vəziyyətinə görə təsnif etmişdir. Bu prinsipə görə saithləri qapalı saithlər (i, ü, ı, u) və açıq saithlər (ə, ö, a, o) olmaqla iki yerə ayırmışdır.
3. Dodaqların vəziyyətinə görə saithləri dodaqlanan saithlər (ü, ö, u, o) və dodaqlanmayan saithlər (i, ə, ı, a, e) olmaqla iki qrupa bölmüşdür.

B.Xəlilov A.Axundovdan fərqli olaraq danışiq üzvlərin fəal rolunu nəzərə alaraq saithləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: 1. Dilin üfüqi vəziyyətinə görə; 2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə; 3. Dodaqların vəziyyətinə görə; 4. Məxrəc sabitliyinə görə; 5. Kəmiyyətə görə; 6. Gərginliyə görə. [2, 67] Bundan başqa, B.Xəlilov dilin üfüqi vəziyyətini üç (dilönü, dilortası, dilarxası), dilin şaquli vəziyyətini üç (açıq saithlər, qapalı saithlər, yarımqapalı saithlər) qrupa ayırmışdır. [2,67-69]

A.Axundov Azərbaycan dili saithlərinin etimologiyasını da vermişdir. Onları göktürk saithləri və alınma sözlərdəki saithlər olmaqla mənbə üzrə iki yerə ayırmışdır. Hər mənbə üzrə də ayrı-ayrılıqda saithlərin təhlilini vermişdir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Azərbaycan dili samitlərinin etimoloji təhlilini verərkən isə iki əsas mənbəyə istinad etmişdir: 1. Daxili mənbə; 2. Alınma sözlər.

Daxili mənbə deyəndə dilimizin samit fonemlər tərkibini və onların ümumtürk və ya göktürk samitləri ilə əlaqəsini nəzərdə tutmuşdur.

A.Axundovun samitlərlə bağlı tədqiqatı sübut edir ki, köhnə Azərbaycan dilinin samitləri də 25 samit səsdən ibarət olmuşdur. Həm də ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin tərkibindəki samitlərdən bəhs etmişdir.

A.Axundov samit fonemləri dörd prinsipə əsasən qarşı-qarşıya qoymuşdur:

1. Fəal danışq üzünün iştirakına və əmələgəlmə yerinə görə;
2. Əmələgəlmə üsuluna görə;
3. Səs tellərinin iştirakına görə;
4. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə. [1,196]

B.Xəlilov A.Axundovdan fərqli olaraq səslərin formalaşmasında dilin və dişlərin iştirakını nəzərə alaraq, samitləri üç prinsipə əsasən təsnif etmişdir:

1. Küyün kəmiyyətinə görə;
2. Küyün yaranma yerinə görə;
3. Küyün yaranma üsuluna görə. [2,89]

Tələffüzü asanlaşdırmaq üçün səslər nitq prosesində bir-biri ilə yaxın əlaqəyə girib, təsir edərək müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. A.Axundov buna belə bir tərif vermişdir: “Nitq prosesində danışq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisə adlanır və bu hadisənin əmələ gətirdiyi nəticələrə isə fonetik əvəzlənmələr deyilir.” [1,206]

Fonemlər və onların əvəzlənməsi bir-birilərindən fərqli olaraq iki xüsusiyyət kəsb edir. A.Axundov bu barədə yazır: “Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələr fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqinə sahib olursa, onlara fonetik əvəzlənmə deyilir.” [1,206]

Onun fikrincə, Azərbaycan dili iltisacı dillərə daxil olduğuna görə, flektiv dillərdə olan fonematik əvəzlənmə dilimizdə yoxdur.

Bundan başqa, A.Axundov qeyd edir, dilimizdə başqa amillərlə əlaqədar olaraq bəzi fonematik əvəzlənmələr azda olsa özünü göstərməkdədir. Bu da onunla bağlıdır ki, dilimiz fonematik əvəzlənmələrlə zəngin olan başqa dillərlə kontakdadır. Özünün fonetik quruluşu ilə əlaqədar olaraq bəzi fonetik hadisələr dilimizdə fonematik əvəzlənmə hesab oluna biləcək hadisələrin yaranması üçün şərait yaradır. Məs.: biologiya, bioloji, bioloq və s.

A.Axundov saitlər sistemində özünü göstərən fonematik əvəzlənmələr haqqında yazır: “Başqa dillərdən dilimizə keçən sözlərin bir qismində fonematik əvəzlənmə özünü saitlər sahəsində də göstərir. Məsələn, bəzi xüsusi isimlərdə uzun i: saiti iştirak edən sözlər qadın adını, həmin mövqedə qısa i saiti işlənən sözlər isə kişi adının yönlük halını bildirir: Səli:mə - Səlimə, Fəri:də - Fəridə, Rəhi:mə – Rəhimə. Belə fonematik əvəzlənmə Nəsi:mi – nəsimi (bahar nəsimi) qəbildən olan sözlərdə də müşahidə edilir.” [1, 207]

Fonetik əvəzlənmələrə gəldikdə isə o dilimizdə saitlər və samitlər sahəsində özünü göstərərək daha geniş sahəni əhatə edir.

Dilimizdə həm saitləri, həm də samitləri əhatə edən çox mühüm bir hadisə vardır ki, o da ahəng qanunudur. Müasir Azərbaycan dilində ahəng qanunu çox az tədqiq olunmuş bir sahədir. Bu sahədə dərsləklərdə ayrıca bölmə olmasına baxmayaraq, hər kəs tərəfindən qəbul olunmuş elmi təsviri yoxdur. Türkoloji dilçilikdə “saitlərin harmoniyası” “harmoniya”, “həmahəngləşmə”, “sinharmonizm”, “ahəng qanunu” adı ilə izah edilmişdir.

A.Axundov Azərbaycan dilində ahəng qanununun iki növünü tədqiq etmişdir: saitlərin ahəngi və samitlərin ahəngi. B.Xəlilov isə ahəng qanununu dilimizdə ən möhkəm qanun hesab edərək onun üç növünü tədqiq etmişdir: 1. Saitlərin ahəngi; 2. Saitlərlə samitlərin ahəngi; 3. Samitlərin ahəngi. [2,147]

Əmələgəlmə yerinə, yaxud dilin üfüqi vəziyyətinə görə eyni növdən olan saitlərin bir-birini izləməsinə saitlərin ahəngi deyilir. [1,210] Dilimizdə dilin şaquli vəziyyətinə görə ahəng qanunu olmadığından saitlərin ahəngini iki prinsiplə tədqiq etmişdir:

1. Əmələgəlmə yerinə və ya dilin üfüqi vəziyyətinə görə;
2. Dodaqların iştirakına görə.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Əmələgəlmə yerinə görə olan saitlərin bir-birini izləməsi incəlik və qalınlıq əlamətinə görə olur. Buna görə də Axundov bu cür saitləri incə saitlərin ahəngi və qalın saitlərin ahəngi olmaqla iki yerə bölmür.

A.Axundov incə saitlərin ahəngini də iki yerə bölmüşdür: dodaqlanan incə saitlərin ahəngi və dodaqlanmayan incə saitləri ahəngi.

İncə saitlərdə olduğu kimi, qalın saitlərin ahəngi də dodaqlanan qalın saitlərin ahəngi və dodaqlanmayan qalın saitlərin ahəngi olmaqla iki yerə ayrılmışdır.

Ahəng qanunun digər növü saitlərlə samitlərin ahəngidir. A.Axundov samitlərin saitlərlə uyuşub, onların fizioloji-akustik keyfiyyətinə uyğun fonetik çalarlıq kəsb etdiyini bildirmişdir. O, yazır: “Bu qanun Azərbaycan ədəbi dilindəki əsl Azərbaycan sözlərindən və şəkilçilərindən olan saitlərin hamısı ilə, samitlərin isə ancaq bir qismi ilə, yəni dilarxası – dildibi və dilortası samitləri ilə əlaqədardır.” [1,214]

Samitlər sistemində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri də uyuşmadır. Uyuşmanın aşağıdakı növləri vardır: Tam irəli uyuşma, yarımçıq irəli uyuşma, tam geri uyuşma, yarımçıq geri uyuşma. Bu növlərin hamısı da Azərbaycan dilində özünü göstərir.

A.Axundov fonetik hadisə olan uyuşma zamanı samitlərdə dörd cür əvəzlənmə baş verdiyini bildirmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Əmələgəlmə yerinə görə;
2. Əmələgəlmə üsuluna görə;
3. Səs tellərinin iştirakına görə;
4. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə.

Hətta bu əlamətlərdən bir neçəsi bir yerdə fəaliyyət göstərə bilər. Uyuşma fonetik hadisəsi ilə müqayisədə səsfərqləşməsi, yəni dissimilyasiya çox az yayılmış bir hadisədir. Uyuşmadan fərqli olaraq, bir-birinə yaxın olan və ya eyni samitlərdən biri o birinə təsir edir və onu məxrəcindən uzaqlaşdırır. A.Axundov səsfərqləşməsi hadisəsinin irəli səsfərqləşməsi və geri səsfərqləşməsi olaraq iki növünü göstərmişdir. Dilimizdə isə yalnız irəli səsfərqləşməsi hadisəsi müşahidə olunur. Dilimizdə çox nadir hallarda geri səsfərqləşməsi hadisəsi olduğunu vurğulamışdır.

Səs artımı dilimizdə geniş yayılmış hadisələrdən biridir. A.Axundov səs artımının davamlılığına görə iki növü olduğunu vurğulamışdır: 1. Daimi səs artımı; 2. Təsadüfi səs artımı.

Dilimizdə orfoqrafik norma təşkil edən səs artımına daimi səs artımı deyilir. Sadəcə tələffüzlə məhdudlaşmış, orfoepik norma kimi fəaliyyət göstərən səs artımına isə təsadüfi səs artımı deyilir.

A.Axundov səs artımının ancaq saitlərə aid olduğunu qeyd etmişdir. O yazır: “Azərbaycan dilində ümumi fonetik xüsusiyyətinə görə iki sait səs yanaşı işləyə bilməz. Odur ki, saitle bitən sözlərə saitle başlayan şəkilçi artırıldıqda dilimizin fonetik tərkibinə görə və ya həmin saitlərdə biri düşməli, ya da onların arasına bir samit artırılmalıdır. İki saitin arasına samit artırılarkən səs artımı hadisəsi baş verir. Dilimizdə səs artımı hadisəsində üç samit: y, n, s samitləri iştirak edir.” [1, 226]

Dilimizdə səs düşümü hadisəsinin də daimi səs düşümü və təsadüfi səs düşümü olmaqla iki növü vardır. Daimi səs düşümündə daha çox saitlərin düşməsi müşahidə olunur. A.Axundov da onların müxtəlif təzahür formalarını göstərmişdir.

Azərbaycan dilində ən az təsadüf olunan fonetik hadisələrdən biri də səslərin yerdəyişimi hadisəsidir. A.Axundov səslərin yerdəyişimi hadisəsinin aşağıdakı növlərini göstərmişdir:

1. Yanaşı gələn iki samitdən ikincisi müəyyən sözlərdə və müəyyən hallarda özündən əvvəlki samitdən qabağa keçir.
2. Söz daxilində bir-birindən saitle ayrılan iki samitdən ikincisi birincinin, birincisi isə ikincinin yerinə keçir. [1,233]

B.Xəlilov Azərbaycan dilində səsyerdəyişməsi hadisəsini əsasən rp, pr, sq, ğr, cr, şh, nl, lf, lp, rv, sx, ğz, br, rh, rl, yh və s. səslərin hədudlarında baş verdiyini bildirmişdir. [2, 145]

A.Axundov göstərilən fonetik hadisələrdən fərqli olaraq, məhdud dairədə müşahidə olunan nəfəsləşmə, samitləşmə, sonorlaşma, diftonqlaşma, qapalılaşma, gottol stop fonetik hadisələrindən də bəhs etmişdir.

Bunlardan başqa, A.Axundovun tədqiqatlarında dilimizin fonetik sistemində heca ilə bağlı geniş yayılmış qalınlılaşma, incələşmə, dodaqlanma, qısalma, dodaqlanmanın itməsi, karlaşma fonetik hadisə və qanunları diqqətdən kənar qalmamışdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1. TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün müşahidə və yeri gəldikcə müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

2. NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, bildirə bilərik ki, tədqiqat işi təcrübə əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu A.Axundovun yaradıcılığında digər dilçilərlə müqayisəli şəkildə tədqiq edilir. Fonem sistemi və fonem tərkibi tam sistemli əsaslarla müəyyənləşdirilir. Hər bir dildə olduğu kimi, dilimizin də fonetik quruluşunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Həmin fonetik xüsusiyyətlər sırasında ahəng qanununun rolu böyükdür. A.Axundov saitlərin ahəngi və samitlərin ahəngi olmaqla iki növünü tədqiq etmişdir. Digər dilçilərlə müqayisə edilərək yekun nəticəyə gəlməyə çalışılır.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində kök və şəkilçi arasında ahəng qanunu gözlənilir. A.Axundov dilimizdə ahəng qanununun yalnız saitlərdə deyil, saitlərlə samitlər arasında olduğunu zəngin dil faktları əsasında tədqiq edir.

O, saitlərin etimologiyasını da vermişdir. Onları göktürk saitləri və alınma sözlərdəki saitlər olmaqla mənbə üzrə iki yerə ayırmışdır. Hər mənbə üzrə də ayrı-ayrılıqda saitlərin təhlilini vermişdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 səh.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: Nurlan, 2007, 310 səh.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji ədəbiyyat nəşri, 1962, 370 səh.
4. Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 415 səh.
5. Veysəlli F. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonetika və morfemika. I cild, Bakı: Prestige Çap Evi, 2014, 530 səh.

ANTONİMLƏRİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında)

XƏYALƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti
AZƏRBAYCAN, BAKI
strong.elcan@gmail.com

XÜLASƏ

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və alınma məsləsində müqayisəli – tarixi metod qohum və qohum olmayan dillərin tədqiqində əsas prinsiplərdən biridir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və alınmalardan bəhs edən Həsən Zərinəzadə yazır ki, tarixilik prinsipinin tələbinə görə alınma sözlər hər hansı bir xalqın öz mədəniyyəti mərhələlərində keçib gəldiyi yollar və qarşılaşdığı tarixi hadisələrlə əlaqədar surətdə öyrənilməli, xalqın tarixi onun dilinin tarixi ilə əlaqələndirilməlidir.

Sosiolinqvistikanın mahiyyəti dilin fəaliyyəti və inkişafı prosesində linqvistik və sosial olanın qarşılıqlı münasibət və əlaqələrini, habelə bir dilin başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: Antonimlər, omonimlər, sinonimlər, leksik-semantik, monosemantik.

Dilin lüğət tərkibində sözlərin məna və şəkil münasibətlərinin müxtəlifliyi cəhətindən fərqlənən qruplarından biri də antonimlərdir. Antonimlər, əsasən, kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlərdir. Məsələn, *şirin-acı; ağ-qara; səhər-axşam; хороший - плохой; правда - ложь; говорить-молчать*. Antonimlər müxtəlif cəhətli məfhumları ifadə edir. Məfhumlar bir-birindən həcimlərinə əsasən fərqlənir. Ziddiyyətli məfhumlarda iki cəhət var: əks və zidd cəhətlər [4, 6-7]. Məfhumların zidd cəhətləri məzmunca bir-birini inkar edir. Bunlarda keçid, aralıq pillə olmur, onların əks cəhətləri isə məzmunca biri digərini inkar etmir, keçid aralıq pillə olur. Məsələn, *isti-soyuqda ilıq, şirin-acıda dadlılıq, ağ-qarada bozluq* ortalı sözdür. Əşyaların daxili ziddiyyətinin ancaq əks cəhətləri dildə işlədilən antonim

termini ilə ifadə oluna bilər. Çünki onların məzmunu antonimlərə uyğun gəlir. Başqa sözlə, antonim sözlərlə onların adlandırdığı əşya və hadisələrin əks cəhətləri arasında mahiyyətə bir yaxınlıq vardır. Antonim dedikdə inkarlıq şəkilçilərini əlavə etməklə ifadə olunan sadəcə qarşılaşdırma yox, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman, məkan və s. məzmunlu müxtəlif köklü sözlərin qarşı-qarşıya qoyulma ilə əks mənə ifadə etməsi başa düşülməlidir. Deməli antonim termini əks mənəli müxtəlif köklü sözlər üçün xarakterikdir. Təsdiq və inkar formalarda işlənən eyniköklü sözlər arasında da ziddiyyət var, lakin həmin sözlər bir-biri ilə antonim olmur. Çünki inkar şəkilçili eyniköklü sözlə ifadə olunan əks mənə həmin sözün öz leksik mənası ilə deyil, ona əlavə edilən şəkilçi ilə bağlıdır [1; 10, 64-66]. Şəkilçi sözün daxili mənasını nə dəyişir, nə də onda əks cəhətləri aşkara çıxara bilər. Nitq, söz yarananda onun antonimi də meydana çıxır. Belə olmasa idi, insan ətrafındakı mühiti dərk edərkən yaxşını pisdən, böyüyü kiçikdən ayıra bilməzdi. Antonim sözlər üçün mənənin ümumi və mühüm əlamətlərinin leksik-semantik paradigmaya uyğunluğu əsas götürülür. Deməli, mənə əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan sözlər antonim kimi qəbul edilə bilər. Anlayışlar kimi, dil də öz mahiyyətinə görə ziddiyyətli hadisədir. Dil eyni və müxtəlif, ayrı və ümumi, xüsusi və inversal cəhətlərə malikdir. Antonimlik üçün birinci şərt hər hansı bir məfhumun müxtəlif əks cəhətlərini ifadə etməsidir. Bir kateqoriyaya məxsus əşya və hadisələrin müxtəlif əks cəhətlərini bildirən sözlər antonim qrupların üzvləri ola bilər: *isti-soyuq; böyük-kiçik; tez-gec; ranniy-pozdnyiy; широкий-узкий; белый-черный*. Antonim sözlər üçün ikinci şərt hər hansı bir məfhumun əks cəhətlərinin qarşılaşdırılmasıdır. Əşya və hadisələrin əks cəhətlərinin ifadəsi əks mənəli sözlər qarşı-qarşıya qoyulduğu zaman meydana çıxır. Lakin hər cür qarşılaşdırılan sözlər antonimlik yaratmır. Bir məfhumun əks cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə ifadə edən müxtəlif formalı və mənəli sözlər antonimlik əmələ gətirir. Antonim sözlər üçün üçüncü şərt, əsasən, onların bir leksik birləşmə sahəsini əhatə etməsidir. Onlar, əsasən, eyni söz sahəsi ilə birləşir. Məsələn, *nazik və qalın* antonimləri sərbəst olaraq kitab, şüşə, parça və divar. Antonimlər üçün dördüncü şərt, sözlərin müxtəlif köklü olmasıdır. Müxtəlif formalı, müxtəlif köklü sözlər antonim ola bilər. Antonimlər üçün beşinci şərt, antonim olan sözlərin hər ikisinin eyni nitq hissəsinə aid olmasıdır [7; 9; 11;]. Əgər antonim sözlərdən biri isimdirsə, digərində isim olmalıdır. Məsələn, *gülürüz-qaraqabaq, kədər – sevinc, dayaz – dərin, yalan – gerçək, тогда – теперь, яркий – тусклый, короткий-длинный, утро-вечер*. Antonimlərin əsas şərtlərindən biri də belə sözlərin hər birinin ayrılıqda bir neçə sinonimi və omonimi olmasıdır. Bir sinonim cərgənin bir üzvü digər sinonim cərgənin bir üzvü ilə antonim olur. Məsələn, *doğru – həqiqət – gerçək – yalan; высокий – большой – громадный – низкий*. Buradakı sözlər bir-biri ilə antonim münasibətdədir. Antonimlərin əsas şərtlərindən biri də eyni tipli mətndə onların, əsasən, qoşa işlədilməsidir: *Yazır, pozur, əriyir, önündə şam kimi* (B.Vahabzadə). *Qızıl don geyinir bu dağ, bu aran*. (S.Vurğun). *Таит молодое чело и воле Поволе - и радость и горе, В глазах – как на небе светло, В душе ее темно, как в море!* (M.Y.Lermantov). *В толпе друг друга мы узнали, сошлись – и разойдемся вновь. Была без радостей любовь, Разлука будет без печали* (M.Y.Lermantov). Əsas nitq hissələrinin hamısında antonim sözlər vardır. Lakin əsas nitq hissələrinin hamısında antonimlik eyni dərəcədə olmur. Antonimlərə isim, sifət, fel və zərfdə çox, say və əvəzlərdə isə az təsadüf olunur.

1. İsmi antonimlər. Mücərrəd isimlərdə antonimlik konkret isimlərə nisbətən çoxdur. Xüsusi isimlər isə antonimlik təşkil etmir: *sual – cavab; sühl – müharibə; toy – yas; birlik – ayrılıq; xeyir – şər; şimal – cənub; qərb – şərq; dağ – dərə; baş – ayaq; жара – холод; утро – вечер; жизнь – смерть; юг – север; любовь – ненависть*.

2. Sifəti antonimlər. Keyfiyyət və əlamət bildirən sifətlərdə antonimliyə daha çox təsadüf olunur: *yaxşı – pis; bərk – boş; şirin – acı; doğma – yad; ağır – yüngül; müsbət – mənfə; бледный- румяный; подземный-надземный; горячий – холодный; высокий – низкий; короткий – длинный; яркий – тусклый; белый – черный; широкий – узкий; ранний – поздний*.

3. Feli antonimlər: Antonimliyə daha çox hal-vəziyyət və hərəkət bildirən feillərdə təsadüf etmək olar: *yandırmaq – söndürmək; tikmək-sökmək; düşmək-minmək; almaq-vermək; yazmaq-pozmaq; itirmək-tapmaq; xəstələnmək –sağalmaq; поднимается-спускаться; нагреть-осудить; зажечь-погасить; дать-мольчать*.

4. Zərfi antonimlər: Zaman, yer və tərz-i-hərəkət zərfləri daha çox antonim olur: *gec-tez; dünən-bugün; axşam-səhər; əvvəl-axır; irəli-geri; aşağı-yuxarı; arxa-qabaq; birgə-ayrı; тогда-тепер; близко-далеко; вверх-вниз; на право-на лево*.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Say və əvəzliliklərdə, demək olar ki, antonimlik yox dərəcəsinədir. Bir neçə qeyri-müəyyən say antonim ola bilər: az-çox; xeyli-az.

Bədii dildə lakoniklik, yığcamlıq, konkretlik və s. xüsusiyyətlər yaratmaq, hadisələrin daxili aləmini açmaq üçün antonimlərdən geniş istifadə olunur. Antonim sözlər bədii ədəbiyyatda, xüsusən şeirdə təzad yaratmaq üçün geniş istifadə edilir. Xalq aforizmlərindəki qüvvətli və təsirli mənalar, kontrastlı lövhələr yalnız antonim sözlərlə deyil antonim funksiyalı antonimik əlaqədə olan söz və ifadələrdə də ifadə olunur. Məsələn, *Günəşi örtsədə qara buludlar; yenə günəş adlı bir qüdrəti var* (S.Vurğun); *Жизнь без начала и конца, Нас всех подстерегает случай, Над нами-сумчак неминуемый Иль ясность божьего лица. Но ты, художник, твердо веруй В начала и концы. Ты знай, Где стрелы нас ад и рай. Тебе давно бесстрастной меры. Изменить все, что видишь ты.* Antiteza (yun.antihesis-qarşı-qarşıya olan) təzadlı hadisələrin bir-birinə qarşı qoyulması, tutuşdurulmasıdır. Fikirlərin, obyektlərin və obrazların xarakterindəki ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən ən təsirli bir ifadə vasitəsidir: *Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara Sağ dəstində ağ kağıza yaz qara Əsər yellər, qəhr eləyər yaz qara, Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat* (Aşıq Ələsgər); *Atalar sözüdür, yaxşı qulaq as; Aslanın erkəyi dişisi olmaz* (S.Vurğun); *Учение – свет, а неученые тьма; мягко стелет, да жестко спать; в глаза не хвали, а за глаза не кочи; сытый голодного не разумеет; за маленьким погнался, а большого потерял.* Antonim sözləri müxtəlif şəkildə mənşəyinə, quruluşuna, mənasına, tam və natamam olmasına, mütləq və nisbiliyinə görə təsnif etmək olar [8; 11; 4;]. Azərbaycan dilində işlənən antonimlərin bir qismi alınma, bir qismi isə (əsas hissəsi) milli sözlərdən ibarətdir. Bu cəhətdən antonimləri mənbələrinə görə iki yerə bölmək olar:

1. Öz sözlərimizin antonimliyi: *az-çox; ağ-qara; dar-enli; təmiz-çirkli; varlıq-yoxluq; əkin-biçin* və s.

2. Alınma sözlərin antonimliyi: *sağlam* (Azərb.) – *naxoş* (fars); *çalışqan* (Azərb.) – *zülmət* (fars); *aşxam-səhər; gec-tez; acı-şirin; ac-tox;* (düzəltmə) *düzlük-əyrilik; girinti-çıxıntı; yaxşılıq-pislik; qıtlıq-bolluq; işıqlı-qaranlıq;* (mürəkkəb) *tez-tez – gec-gec; gülə-gülə - ağlaya-ağlaya.*

Ayrı-ayrı sözlər kimi frazeoloji vahidlər də antonim münasibətdə olur. Sözlərin antonimliyi leksik, frazeoloji birləşmələrin antonimliyi sintaktikdir. Frazeoloji birləşmələrin hamısı deyil, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər antonimlik yaradır. Antonim frazeoloji birləşmələr, antonim sözlər kimi, varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırılma keyfiyyətini idarə edir. Dilçilikdə mütləq və nisbi antonimlər müxtəlif terminlərlə izah edilir. Məsələn, mütləq antonimlər tam, xalis, leksik, qəti nisbi antonimlər isə natamam, şərti, fərqləndirici, üslubi, mətni və ya kontekstual antonimlər adı ilə verilir [2; 3; 6;]. Mütləq və nisbilik antonim sözlərin mənacə bir-birinə əks olma dərəcəsinə görə müəyyənləşir, məsələn ağ və qara sözlərini qırmızı və yaşıl sözləri ilə eyniləşdirmək olmaz; ağ ilə qara arasında mütləq, yaşıl və qırmızı arasında nisbi antonimlik var. Əksilik dərəcəsinə görə, mənacə bir-birinə tam əks olan antonim sözlərə mütləq antonim deyilir. Məsələn, *dağ-dərə; yay-qış; ağ-qara; acı-şirin; ac-tox; sağ-sol; gec-tez; gecə-gündüz; xeyir-şər; ölü-diri; ağır-yüngül; böyük-küçük; isti-soyuq; gülmək-ağlamaq; atmaq-tutmaq; minmək-düşmək; getmək-gəlmək; жизнь-смерть; свет-мрак; тишина-шум; твердый-мягкий; любовь-ненависть.* Əksilik dərəcəsinə görə, mənacə bir-birinə tam əks olan antonimlərə nisbi antonim deyilir. Məsələn, *ağ-qırmızı; ağ-göy; payız-qış; тишина – шум; водоль-поперек.* Mütləq və nisbi antonimlər həm mətn daxilində, həm mətndən kənar da öz əksliyini göstərir. Lakin bununla belə bu antonimlərin bir-birindən fərqli olan bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Mütləq antonimlər simmetrikdir, onların arasında mütənasiblik, uyğunluq vardır. Bu antonimlərə orta, neytral bir söz də seçmək olur: *Xanım gözlərində od var, alov var. Gah sağa boylanır, gah baxır sola* (B.Vahabzadə); *По воле – и радость и горе* (M.Yu.Lermanov). Nisbi antonimlərdə isə belə orta söz tapmaq çətin olur. Mütləq antonimlər bir-biri ilə tam əkslik münasibətində olduğu üçün əşya və ya hadisələrin eyni baxımdan qiymətləndirir. Məsələn: *sevinc – kədər; qara-ağ; yaxın-uzaq; радость-горе; черный-белый; далеко-близко; высокий-длинный-короткий; Muğan bir xəzri nədir, açarıdır duyğular, Muğanda sevinc də var, Muğanda kədər də var* (B.Vahabzadə).

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, 457 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1985, 698 s.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1980, 512 s.
4. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988, 342 s.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, 1981, 996 s.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978, 689 s.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, 541 s.
8. Галкина – Федорук. Современный русский язык. Москва, 1954, 625 стр.
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, 756 s.
10. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, 1978, 546 s.
11. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, 672 s.

“DESTANI AHMET HARAMİ” DİLİNDEKİ FİLLERİN ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ (TÜRKÇE İLE KARŞILAŞTIRILMASI)

NERİMAN KİRMAN

Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı
nerimankirman2019@gmail.com
KARS, TÜRKİYE

ÖZET:

“Ahmet Harami Destanı”, XIV. yüzyılda düşünülen halk hikayesi tarzında gelişen Türk kahramanlık destanıdır. Ses ve şekil bakımından “Eski Anadolu Türkçesi” dil özellikleri ihtiva eden eser (mefailün mefailün faulün) kalıbıyla mesnevi tarzında yazılmıştır. Bir dilin sözcükleri o dilin söz varlığını oluşturmaktadır. Bir milletin çeşitli kavramları ifade etmede diğer milletlere göre gösterdiği farklılıklar o milletin hayatında hangi kavramın hangi derecede önemli olduğunun göstergesidir. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinin söz varlıklarının karşılaştırılmasına yönelik birçok çalışma yapılmıştır. “Destan Ahmet Harami” poemasında da fiiller hem Azerbaycan hem de Türkiye Türkçesine göre karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Burdaki amacımız ise her iki dilde de benzerlikleri ve farklılıkları göstermek olacaktır. Poemadaki fiillerin nasıl Türkiye Türkçesinden ayrı olduğu belirtilecektir.

Giriş:

Destan Ahmed Harami adını taşıyan ve müellifi bilinmeyen bu eser, edebiyat ve dil tarihimiz bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Taşdığı dil özellikleri bakımından XIII. yüzyıl sonları ve XIV. yüzyılın başlarında telif edildiği düşünülen bir destandır. (Kaya, 2001: 1) Ahmed Harami Destanı XIV. yüzyılda düşünülen halk hikayesi tarzında gelişen Türk kahramanlık destanıdır. Ses ve şekil bakımından Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini ihtiva eden eser (mefailün mefailün feulün) kalıbıyla mesnevi tarzında yazılmıştır. (Kaya, 2001: 1) Eser ideya-felsefi mezzunu, mündericesi, mefkuresi, dil ve üslubuna göre halk ruhunu ifade eder, halkın yüreğinden haber verir. Poema dil ve üslubca XIII. asır abideleri ile sesleşir. Tehkiye üslubu sadedir, derin felsefi fikirlere şah mısra ve beytlere az rast gelinmektedir. Poema aruzun hezec behrindedir. Hemde şeirleri on bir heceli (4-4-3) şeri hatırladır. (Seferli, 2004: 14) Dil, halkbilim ve edebiyat açısından önem arz eden hikaye nin tamamı 816 beyittir. (Kaya, 2001: 1) Dilin temel birimlerinden biride sözcüktür. Bir dilin sözcükleri o dilin söz varlığını oluşturmaktadır. Bir milletin çeşitli kavramları ifade etmede diğer milletlere göre gösterdiği farklılıklar o milletin hayatında hangi kavramın hangi derecede önemli olduğunun göstergesidir. “Ahmet Harami Destanında” Azerbaycan Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki fiillere göre karşılaştırılacaktır.

Durun bir danışiq var eyleyelim,

İşimizin sonunu söyleyelim.

(Seferli, 2004: 30)

Azerbaycan Türkçesinde “Danışiq” kelimesi sade bir fiil iken Türkiye Türkçesindeki “Danışmak” ise

“-mak” ekini aldığı için isim fiil olmaktadır.

Ata atlanıb ol iki gönüldü,

Görelim bu nasib kime sunuldu.

(Seferli, 2004: 41)

Azerbaycan Türkçesinde “atlanıb” kelimesi feili bağlama olup, Türkiye Türkçesinde ise “binmek” olarak okunup “-mek” eki alarak da isim fiil olmaktadır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dediler: xoca, sordu seni sultan

Ki, senden gördü, eşlik, mürvet, ehsan

(Seferli, 2004: 44)

Azerbaycan Türkçesindeki “gördü” olarak okunup feili zaman kateqoriyasına girer ve şühudi geçmişin şekli almeti olarak bilinmektedir. Türkiye Türkçesinde ise “ görmek” olarak bilinir ve “-mek” ekini alarak isim fiil olmaktadır. (Hüseynzade,2007: 119)

Melul, gemgin, galıban ol nigarın

Sarardı gül yüzünün növbaharın

(Seferli, 2004: 53)

“Sarardı” kelimesi Az. Türkçesinde “-dı” eki ile feilin xeber şekli olarak bilinmekte ve şühudi geçmişte denilmektedir. Türkiye Türkçesinde ise “sararmak” olarak okunur ve isim fiil olarak bilinmektedir. (Hüseynzade, 2007:119)

Gülendamın yüzüne baxmaz idi.

Gönül eşkine hergiz yazmaz idi.

(Seferli, 2004: 61)

“Baxmaz” ve “yazmaz” kelimeleri “-maz” ekini alarak Azerbaycan Türkçesinde sıfat fiil eki olarak bilinmektedir. Türkiye Türkçesinde ise “bakmamış” ve “yazmamış” olarak okunur ve “-ma ve –miş” eklerini aldığı için hem isim fiil hem de sıfat fiil olarak görülmektedir.

Sözü söyleyicek serd söyler idi

Feryad etse gönülden eyler idi.

(Seferli, 2004: 61)

“Söyleyicek” kelimesi Azerbaycan Türkçesinde “- cek” ekini alarak zarf fiil özelliğini taşır, Türkiye Türkçesinde ise “söyleyecek” olarak okunur ve “ - ecek” ekini alarak sıfat fiil özelliği görülmektedir.

İki at yükü odun varıb aldı,

Gülendamı o da urmağa geldi.

(Seferli,2004: 69)

Yene düşdi buların ardlarınca

Atın çapıb segirdir suylarınca

(Seferli,2004: 71)

Qumaş karvan sarayı içre doğdu,

Oturubher biri arayım qıldı.

(Seferli,2004: 72)

Çıxıb bir xadim anı aldı geldi,

Yüzün tutub Gülendam tapu qıldı.

(Seferli, 2004: 76)

Alıb yanına, taxtına çıxardı,

Olub heyran camalına baxardı.

(Seferli, 2004: 77)

Dutub can qulağın bu sözü dinle,

Neye varur bu işin sonu anla.

(Seferli, 2004: 106)

Ger efsun oxuyub bir gez üreydi.

Olug dem ayı gögden endireydi.

(Seferli, 2004: 22)

İnanıb sözüne ol mahu peyker

Yidildim söziğe, - dedi, - e server.

(Seferli, 2004: 59)

Azerbaycan Türkçesi nde “varıb, çapıb, oturub, çıxıb, tutub, alıb, oxuyub, inanıb” kelimelerinin “-ıb” eki ile zarf fiil görevini yerine getirmektedir. Türkiye Türkçesinde ise “varmak, çapmak, oturmak, çıkmak, tutmak, almak, okumak, inanmak” kelimeleri “-mak” eki ile isim fiil görevini yapmaktadır. Azerbaycan Türkçesi nde zarf fiil ekleri Türkiye Türkçesine göre farklı ekler ile isim fiil görevini zarf fiil olarak üstlenmektedir. Bir kelimedede hem zarf fiil hem de sıfat fiil görülmektedir. (Buran, Alkaya, 2017: 108) Örneğin;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Eger qul oluban uçar olursa,
Denizler asıban keçer olursa.
(Seferli, 2004: 84)

Yukarıdaki beyitte de gördüğümüz gibi “oluban” kelimesi “ –ub, -an” ekleri alarak hem zarf fiil hem de sıfat fiil özelliğini taşımaktadır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi’nde ve Türkiye Türkçesi’ndeki “-an” eki iki dilde de sıfat fiil eki olarak bilinmektedir. (Buran, Alkaya, 2017: 108)

SONUÇ:

“Destani Ahmet Harami” eserinde Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinin deki fiillerin karşılaştırılması sonucu her iki dilinde benzerlik ve farklılıkları görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde hareket adları Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üç çeşit olmaktadır. (-ş, -mak,-mek ve –ma). Ayrıca Azerbaycan dilinde Türkiye Türkçesine göre fiillerin ekleri farklı da olmaktadır. Bunu “Destan Ahmet Harami” eserindeki beyitlerde açıkça görmekteyiz. Destan Ahmet Harami eseri Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmıştır. Bundan dolayı da eserde eski dil özellikleri açık bir şekilde görülmektedir. Her iki dilde de fiiller farklı ekleri temsil etse de yine de birbirleriyle bağlı olmaktadır.

KAYNAKÇA:

KAYA, Doğan, (2001), " Ahmet Harami Destanı ", Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, C1, AKMBY, Ankara.

Dastani- Ehmed Herami/ Elyar Seferli “Şerq-Qerb”, Bakı-2004

Prof.Dr. Ahmet Buran, Prof.Dr. Ercan Alkaya/ Çağdaş Türk Lehçeleri/ 11. Baskı: Ankara 2017

Muhtar Hüseyinzade./ Müasir Azerbaycan Dili / III. Hisse./ Morfologiya/ Bakı, “Şerq-Qerb”, 2007

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN TƏRKİBİ – MÜBTƏDA, XƏBƏR.

MEHRİBAN ƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı
maliyeva@beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Ünsiyyətin ən kütləvi vasitəsi olan cümləni ətraflı öyrənmək üçün cümlə üzvlərini öyrənmək lazımdır. Sadə cümlənin əsasını bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan, müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan sözlər təşkil edir. Cümlə üzvləri cümlənin əsas materialı olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur.

Cümlə üzvləri həm nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur; **Qapının ağzı adamlarla dolu idi.** – cümləsində mübtəda (qapının ağzı) söz birləşməsi, xəbər (dolu idi) nitq hissəsi ilə ifadə olunmuşdur.

Nitq hissələri cümlə üzvü vəzifəsində iki cür çıxış edir: öz əsas funksiyasında, əlavə funksiyada.

Baş üzvlər cümlənin əsasını təşkil edir. Mübtəda – xəbər əlaqəsi nəticəsində cümlədə predikativlik və fikir bitkinliyi yaranır. Mübtəda ona görə dominant sayılır ki, cümlədə xəbər zonası vasitəsilə söylənilən fikir, iş, hadisə və əlamətin daşıyıcısı odur. Hətta mübtəda cümlədə işlənmədikdə, buraxıldıqda da nəzərdə tutulur və söylənilən əlamət onun səciyyəsinə xidmət edir.

Mübtədanın bu cür fakultativ olması A.M.Peşkovski, F.İ.Buslayev və s. kimi görkəmli alimlərin xəbərə üstünlük verməsinə səbəb olmuşdur. Bizim dilçilikdə Ə.Dəmirçizadə də mübtədanı baş üzv deyil, müəyyənləşdirən, konkretləşdirən üzv adlandırmışdır.A.A.Şaxmatovun fikrincə isə baş üzvlərdən ən əsası xəbər deyil, mübtədadır.

Açar sözlər: açar söz – cümlə, açar söz – mübtəda, açar söz – xəbər

Giriş

Cümlə üzvləri sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur; Mən ömrümün ən canlı, Ən çılğın çağlarında; Dolaşdım Gürcüstanın Mamırlı dağlarında.(Ə.Cavad) – zərf (çılğın çağlarında) söz

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

birləşməsi, xəbər (*dolaşdım*) nitq hissəsi ilə ifadə olunmuşdur. Struktur baxımdan cümlə üzvləri həm sadə, həm də mürəkkəb ola bilər. mürəkkəb cümlə üzvləri iki və daha artıq cümlə vahidindən ibarət olur və öz aralarında bir-birilə əlaqəyə girirlər. Sadə cümlə üzvünün tərkibi isə bir iştirakçı vahidən və mümkün olan bir qoşmadan ibarət olur. məs.: **İmran palçığa düşməmək üçün yaxındakı arxın yaxası ilə getdi.** (İ.Şıxlı- Ayrılan yollar). Bu cümlədəki mübtədə bir cümlə vahidi (İmran) ilə təmsil olunub. **Zeynəbin sifəti dərhal ciddiləşdi.** (İ.Şıxlı- Ayrılan yollar). Bu cümlədə isə mübtədanın tərkibində iki vahid ilə qarşılaşırıq (zeynəbin, sifəti) və bu hal cümlə üzvünün cümlə daxilində mürəkkəb üzv olmasını göstərir.

Azərbaycan dilində, eləcədə başqa türk dillərində, cümlə üzvünün baş və ya ikinci dərəcəli olmasından asılı olmayaraq formal genişlənməsinin potensial imkanları kifayət qədər genişlənməmişdir.

Cümlə üzvlərinin tərkibi ilə bağlı bəzi qeydlərimizi ifadə etmək istərdim.

Məlum olduğu kimi mübtədə həmişə aktiv olmur. Deməli, mübtədanın aktiv və passiv olmasından asılı olaraq, onun tərkibindəki subyektdə öz prespektivliyini saxlayır. Mübtədanın subyekri aktivdirsə deməli, mübtədanın bütün tərkibi başdan-başa aktivliyini saxlayır, yox əgər passivdirsə onda subyekt mübtədə tərkibini vəziyyətdə passivdir. Müqayisə edin:

Əhmədin dəvəti hamını sevindirdi.

Bu və bu tipli nümunələr maraqlı doğurur. Belə ki, danışanın və ya bu informasiyanı ötürənin kommunikativ məqsədlərindən asılı olaraq bu cümlə bir yox, bir neçə müxtəlif dərəcə quruluşu reallaşdırma imkanına malikdir. Bu imkanlar nitq situasiyasından, " danışan – qəbul edən " münasibətlərindən və s. asılıdır. Bizim nümunədə iki reallaşma halını dəqiq göstərmək mümkündür. Bu reallaşma halları mübtədə tərkibindəki subyektin aktiv və ya passiv mövqeyi ilə bağlıdır. Birinci halda subyekt aktivdir, yəni **Əhmədin dəvəti** mübtədə tərkibində **Əhməd** məhz dəvət edən özüdür.

İkinci halda **Əhmədin dəvəti** mübtədə tərkibinə bir qədər başqa rəqəsdən baxmış oluruq və bu zaman **Əhməd** bir subyekt kimi bizə passiv tərəfdən görünür. Mübtədə bu halda məhz Əhmədin dəvət edilməsi ideyasını öz dərəcə qatında gizlədir.

Birinci halda **Əhmədin dəvəti** dəvət edən **Əhməd** olduğunu ifadə edir. Bir üst quruluş iki dərəcə quruluşu özündə ehtiva edir və ya bir formal quruluş iki müxtəlif məzmun qatı təqdim edə bilər ki, gördüyümüz kimi, bu da cümlədə mürəkkəbləşdirilmiş mübtədə tərkibinin mövcud olması nəticəsində baş verir. O da təbii sayılmalıdır ki, mürəkkəb mübtədanın özü ilə gətirə bildiyi bu özünəməxsus qeyri-müəyyənlik kommunikativ aktda artıya çıxan müxtəlif maneələrə gətirib çıxarır. Bu maneələrin dəf edilməsi intonasiya, makrotest və situasiya kimi faktorlar hesabına həyata keçirilir.

Cümlədə mübtədə yalnız fikir predmetini adlandırır və həmin predmet haqqından heç nə məlumat vermir. Fikir predmeti haqqında məlumatı xəbər vasitəsilə alırıq. Xəbər fikir (nitq) predmetini səciyyələndirir, onun hərəkəti, işi, müxtəlif xüsusiyyətləri barədə məlumat verir. Məlumat müəyyən zaman və şəxslə bağlı olub, modal münasibət ifadə edir. Beləliklə, xəbərin əsas işi fikir predmetinin modal-zaman xarakteristikasını verməkdir. Nitq predmetinin hərəkəti felin təsərif formaları ilə, əlamətləri isə isim, sifət, say, zərf, ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur.

Xəbər ifadə vasitələrinə görə iki növə ayrılır: ismi xəbər, feli xəbər.

Sadə feili xəbər cümlə tərkibində bir sözdən ibarət olur. Frazalofi birləşmə ilə də ifadə olunsun belə xəbərlər də sadə xəbərlərə aid edilir. Məs.: Qarının da **ürəyi yumşaldı.** (İ.Şıxlı- Ayrılan yollar). Tükəzban xala Nərgizin hər bir **hərəkətinə göz qoyurdu.** (İ.Şıxlı- Ayrılan yollar). Sadə feili xəbərlər feili frazaloji vahidlərlə daha çox ifadə olunur.

Mürəkkəb feili xəbərlər cümlə tərkibində daha çox sabit feili birləşmələrlə ifadə olunur. Məs.: Kənddə indiyə qədər heç kəsin ağına gəlməyən yeni **işlər görmək istəyirdi.** Kişilərə Mürsəl, arvadlara isə Uçitel **dərs deməyə başladı.** (İ.Şıxlı – Ölən dünyam). Asılı məsdərin görmək, demək sözləri ilə əlaqəsi cümlə tərkibində mürəkkəb feili xəbərin mühüm ifadə vasitələrindəndir.

Sadə ismi xəbərlər sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərlə - isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət, məsdər və zərflərlə ifadə olunur. Süvari "otryad" dəstəsi yolun sağı və solu ilə **cərgələnməmişdi.** (İ.Şıxlı - Ölüləri qəbristanda basdırın...) Cümlə tərkibində mürəkkəb ismi xəbərlər daha çox qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məs.: Heydərin atası Cüneyd **onların kürəkəni idi.**

(F.Kərimzadə) İstərisən əgər arif olarsa, Zəbur, Tövrat, İncil, Quran **yaxşıdır.** (Baba Şirvai)

Dəsmaldaki **qızılgüldür,** Gül düzülüb buxaq üstə.

1. Tədqiqatın metodu

Cümlə üzvü adətən bir sintaktik suala cavab verir. Morfoloji sualla sintaktik sualı eyniləşdirmək olmaz. Nitq hissələri əsas sintaktik vəzifələrində işləndikdə onların morfoloji və sintaktik sualları uyğun gəlir. Məsələn: *Həyat bir dastana bənzər əzəldən. (S.Vurğun) Bizdən bu dünyada hünər qalacaq (S.Vurğun)* – misralarında həyat (nə?), dastana (nəyə?), hünər (nə?) sözləri isim, bizdən (kimdən?), sözü əvəzlikdir və öz əsas sintaktik vəzifələrində (həyat, hünər – mübtədə, dastana, bizdən - tamamlıq) işlənmişdir. Ona görə də morfoloji və sintaktik sualları eynidir. *Müsaфирlərin bir qismi palçıq divarların dibində sıra ilə düzülüşdü. (Ordubadi)* – cümləsində palçıq sözü (isim) təyin vəzifəsində işlənmiş, atributivləşmişdir, ona görə də morfoloji sualı (nə?) sintaktik sualı (necə?) fərqlənir. Söz birləşmələrinin komponentləri ayrılıqda morfoloji suala, birlikdə bir sintaktik suala cavab verir.

Cümlə üzvlərinə sual vermək həmişə mümkün deyil. İfadə vasitələrindən asılı olaraq, bəzi üzvlərə sual vermək olmur. *Var, yox, bəs, lazım, mümkün, gərək* sözləri müstəqil xəbər vəzifəsində işləndikdə sitaktik suala cavab vermir. Cümlə üzvləri sual əvəzliləri ilə ifadə olunduqda da suala ehtiyac olmur. *Hanı Şamxal? (İ.Şıxlı), Xanları kim öldürdü? (S.Vurğun)*

2. Nəticə

Qeyd etdiklərimizdə gəlinən nəticəyə görə cümləni baş üzvlərsiz qurmaq mümkün deyil, baş üzvlərsiz cümlə qurduqda belə onları xəyal etmək mümkündür. Cümlədə baş üzvlərdən hər hansısa bir olmalıdır. Cümlə fikrə ifadə edir dediyimizə nəzər salsaq fikrimizi ifadə etmək üçün baş üzvlərin ya hər ikisinə, ya da birinə ehtiyac duyulur.

Cümlə üzvləri həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən balı olur və sintaktik suala cavab verir. Cümlə üzvləri əsasən nitq hissələri ilə ifadə olunur.İsim daha çox mübtədə və tamamlıq vəzifəsində, sifət, say daha çox təyin, zərf – zərflilik, təsrifləmə feillər xəbər vəzifəsində işlənir. Mübtədə cümlənin ən müstəqil üzvü olur və qrammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı deyil.

Xəbərlə prediqatın, mübtədə ilə subyektin eyniləşdirildiyi hallarda var. Şübhəsiz bunların arasında uyğunluqda vardır; sadə müxtəsər cütterkibli cümlələrdə mübtədə subyektə, xəbər predikata uyğun gəlir. Məs: *İnsan əzəmətlidir* – cümləsində *insan* mübtədə, həm də subyektidir; *əzəmətlidir* – xəbər, həm də predikattır. Sadə geniş cümlələrdə bu olmur. Məs: *Ali məktəbi yenidən bitirmiş Sərvər uzaq bir kənddə müəllimdir.* –cümləsində subyekt mübtədəyə deyil, mübtədə zonasına (*ali məktəbi yenidən bitirmiş Sərvər*), predikativ xəbərə deyil, xəbər zonasına (*uzaq bir kənddə müəllimdir*) uyğun gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)- Buludxan Xəlilov, Bakı- 2017
2. Müasir Azərbaycan dili – Ə.Abdullayev, YŞSeyidov, A.Həsənov, Bakı-2007
3. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları- Bakı 2016
4. Kamil Vəli Nərimanoğlu “Azərbaycan eposunun poetik sintaksisi” (monoqrafiya) Bakı –Oskar 2009

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

ГЮЛЬМАР ИСРАФИЛОВА

Доцент кафедры иностранных языков при переводческом факультете Азербайджанского Университета Языков
БАКУ
gulmar.aliyeva@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В данной статье язык воспринимается в качестве одной ветви культуры и рассматривается в рамках антропоцентрической парадигмы. Она посвящена исследованию когнитивной деятельности человека в пределах антропоцентрической парадигмы, рассмотрению концептуализации и категоризации как основных процессов познавательной (когнитивной) деятельности

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

человеческого разума, интерпретации концепта в качестве базовой единицы ментального мира человека и как следствие культуры. На основе анализа теоретических источников автор статьи раскрывает основные понятия, категории и сущностные аспекты исследуемого подхода.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: антропоцентризм, структурализм, антропоцентрическая парадигма, концептуализация.

ВВЕДЕНИЕ

В философии термин антропоцентризм нужно понимать, как убеждение, согласно которому человек есть центр вселенной и цель всех совершающихся в мире событий. Может, этот термин звучит слишком формально, однако, он отражает внутреннюю форму антропоцентризма. Можно подумать, что антропоцентризм в языкознании формируется именно в качестве противоположности структурализма, и каким-то образом влияет на структурализм. Как нам известно, структурализм выделял второстепенную роль смысла в языке. Основным критерием же являлись отношения, составляющие схему языка. Если смысл отстранялся от центра внимания, значит, человеческий фактор в лингвистике тоже отходил на второй план.

Антропоцентрическая парадигма отражает переход интересов исследования от объекта к субъекту. Исследователи, основываясь на тезисе Л. Витгенштейна «Мир – это множество людей, а не предметов», уделяют внимание событиям и людям, стоящим в центре этих событий. В рамках антропоцентрической парадигмы язык воспринимается в качестве одной ветви культуры. С другой стороны, культура оценивается в качестве феномена, отражаемого в тексте, а значит, и в языке. На самом деле, подобная систематизация напоминает и исследования, проводимые по семантическим областям, так как в целом семантические области охватывают определенные культурные области. Изучать семантическую область, значит, изучать определенный фрагмент культуры. Изучая семантическую систему языка по семантическим областям и различным областям культуры, можно оценить в целом языковую систему, как синхронную ценность, соответствующую национальному менталитету. Антропоцентрическая парадигма может отождествляться с когнитивной лингвистикой. Сравнивая эти два понятия, можем увидеть, что во – первых, антропоцентрическая парадигма более обширна и напоминает о большем подходе, во – вторых, когнитивная лингвистика является сравнительно узкой областью. Антропоцентрическая парадигма в современном языкознании состоит в поиске смыслов, значений и ценностей культурно-исторической жизни, в её понимании и преобразении. Многие исследователи характеризуют образ человека, как создателя языка, который отображает в языке и посредством языка, свое сознание, свое видение мира и самого себя в этом мире. Одним из главных течений лингвоантропологии является антропоцентристская семантика, которая занимается вопросом построения моделей человеческого образа по данным языка.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Антропоцентристская семантика направлена на определение смысла слов во время его функционирования, так как смысловое значение слов в контексте и предложении не одинаковы. Для этого течения принципиально важным является изучение языка по «мерке человека»: язык в человеке и человек в языке должен изучаться в единстве с национально-культурными, социально-психологическими и индивидуальными факторами [2]. Основываясь на идее В. фон Гумбольдта об отображении «духа народа», т. е. национального своеобразия миропонимания, в языке, «антропоцентристская семантика сосредоточивает свое внимание на исследовании особенностей языковой концептуализации действительности в целом (языковой картины мира) и отображении в языке отдельных смысловых универсалий» [3]. Среди объектов антропоцентристской семантики особое место занимают те, которые представляют собой непосредственное воплощение человека: его внешних и внутренних черт, способностей, действий, качеств, состояний.

В задачи когнитивной науки входит и “описание и изучение систем представления знаний и процессов обработки и переработки информации, и, одновременно, исследование общих принципов организации когнитивных способностей человека в единый ментальный механизм, и установление их взаимосвязи и взаимодействия” [5].

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Когнитивный подход антропоцентричен по своей сути, поскольку позволяет описывать семантику языковых единиц с точки зрения всей суммы знаний, полученных в ходе познавательной деятельности человека, включая и знание функционального использования объекта, и его место в ряду окружающих индивида объектов. В основе когнитивного подхода лежит выявление всех типов знаний, которые заложены в структуре отдельных лексем и их блоков и используются в коммуникативной деятельности.

Познавая окружающий мир, человек открывает для себя общие понятия, объединяющиеся в систему знаний о мире, под названием концептуальная картина мира. При этом осуществляется языковая концептуализация действительности, результатом которого называют языковой картиной мира.

Одним из основных инструментов познания концепции окружающего мира является язык. Язык обеспечивает доступ ко всем концептам, независимо от того, каким способом они сформированы, при этом сам остается лишь одним из возможных способов формирования концепта в сознании человека. Для достижения собственных целей, человеку необходимо полноценная ориентация в мире и познание и построение образа этого мира.

Концептуализация действительности – это восприятие человеком полученную информацию о мире, мысленное создание предметов и явлений действительности, которое приводит к образованию в сознании человека смыслов – концептов. Главными особенностями языковой концептуализации действительности или языковой картины мира являются ее противоречие с научным знанием о мире и неидентичность отображения действительности в интерпретации мира.

Среди ученых лингвистов, которые исследуют различные подходы к пониманию концепта можно выделить (Р. Дженкендорф, Дж. Лакофф, Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, З.Д. Попова, И.А. Стернин и др.)

В целом, концепция является основной единицей кода мышления человека, результатом когнитивной функции личности и общества и отражает объект или отражение, интерпретацию этой информации в общественном сознании и представляет собой психическую иллюзию сложной энциклопедической информации о своем отношении. Термин «концептуальное пространство» (концептуальная область) описан академиком Д.С. Лихачевым. По словам Лихачева, концептуальная область - это набор концепций нации, созданный с помощью всех возможностей концепций носителей языка. Концептуальная область людей шире семантического поля, отраженного в значении слов языка. Она включает в себя культуру, фольклор, литературу, науку, изобразительное искусство, исторический опыт нации, и чем она религиознее, тем шире понятие народа. Современная научная информация убедительно убеждена в том, что концептуальное пространство и понятия существуют, точнее, существует невербальное мышление (невербальное мышление). Понятия, которые формируют область понятий, включают системные отношения, такие как сходства, различия и иерархии с другими понятиями для различных признаков.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основываясь на все эти исследовательские подходы, концепту можно дать такое определение, как психологически и национально-культурное представление в сознании человека, передаваемая значениями языка и речи. А средствами языковых репрезентаций концепта в языковой картине мира является слово, высказывание, текст, дискурс связанная друг с другом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. - М, 1997. - С. 271.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М., 1974.
3. Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. 1985
4. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. - 2004, №1. - С. 6-17.
5. Кубрякова Е.С., Демянков В.З., Панкрац, Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М., Изд. Московского государственного университета, 1996.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика // АСТ, Восток- Запад - 2007, 315 с.

MÖVLUD SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANINDA ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏHLİLİ

ARZU İBİŞOVA, TƏZƏGÜL MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti,
Pedaqoji fakültə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi bölməsi
BAKİ/AZƏRBYACAN
aibishova@std.beu.edu.az; tmemmedova5@std.beu.edu.az

XÜLASƏ

Onomastika sahəsi leksik cəhətdən çox zəngindir. Onomastik vahidlərin ayrıca yarımşöbələrinə antroponimlər, toponimlər və s. daxildir. Onomastik vahidlər fərdlərin şəxs kimi tanınmasında, cəmiyyətdə adlandırılmasında əhəmiyyətlidir. Həm alınma mənşəli, həm də milli mənşəli leksika hesabına yaranan bu onomastik vahidlər tarixi dövrümüzü özündə ehtiva edir. Adlar hər bir xalqın tarixini, milli adət-ənənələrini, dünya görüşünü, düşüncə tərzini formalaşdıran əsas amildir. Hər hansı bədii əsərdə onomastik vahidləri müəyyənləşdirərkən xüsusi adların mənşəyi, (etimologiyası) mənası, semasoloji xüsusiyyəti, Azərbaycan ədəbi dili ilə şivələrarası münasibəti və s. nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyət həmçinin digər türkdilli tayfa və xalqların Azərbaycan ərazisində məskən salaraq dilimizin iltisafiliyini və hərtərəfli əlaqəsini sübut edir. Məqalədə Mövlud Süleymanlının “Köç” romanında yer alan onomastik vahidlər – xüsusi adların təhlili verilmiş, sosial statusuna görə tədqiq edilmişdir. Xüsusilə antroponimlərin etimologiyasına geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: Onomastika; ləqəb; toponim

РЕЗЮМЕ

Область ономастики очень богата лексикой. Отдельные полушария ономастических единиц-антропонимы, топонимы и т. д. мы можем показать это как пример. Ономастические единицы важны при идентификации и в сообществе людей как отдельных лиц. Эти ономастические единицы, созданные как за счет лексики происхождения, так и национального происхождения, содержат в себе наш исторический период. Имена являются основным фактором, формирующим историю, национальные традиции, мировую встречу, образ мышления каждого народа. При определении ономастических единиц в любом художественном произведении происхождение, должен быть учтен значение (этимология), семасологические особенности, отношения между литературным языком Азербайджана и шивелерами и др. Эта особенность также доказывает гибкость и всестороннюю связь нашего языка, маскируя другие тюркоязычные племена и народы на территории Азербайджана. В статье даётся анализ ономастических единиц в романе Мевлюда Сулеймана “Кёч” – специальных имён, изучён социальный статус. Особое место дано этимологии антропонимов.

Ключевые слова: ономастика; прозвище; топоним

Giriş

Onomastika dedikdə, hər hansı bir xalqın dilində istifadə edilən xüsusi isimlərin miqdarı, bədii əsərin onomastik sahəsi dedikdə isə tədqiq edilən əsərdə istifadə edilən xüsusi isimlərin cəmi nəzərdə tutulur. Onomastik vahidlər istənilən bir dil vahidi kimi təkcə bədii üslubda deyil, dilin digər funksional üslublarında da işləkliyə malikdirlər və təbii ki, hər bir üslubun xarakterindən asılı olaraq onların üslubi çalarlıqları da dəyişir. Bədii əsərin onomastik sahəsi təkcə vacib struktur funksiya yerinə yetirməklə yanaşı, zəngin linqvistik və ekstralingvistik məlumat daşıyıcısıdır. Bədii əsərin antroponimik sahəsi antroponimlərin kontekstlə qarşılıqlı təsiri və seçimi, janr qanunları, yazıçının bədii metodları, bədii əsərin adı birinci növbədə yazıçı niyyətinin açılmasına kömək edir, oxucunu düzgün istiqamətləndirir. Onomastik ədəbiyyatda xüsusi adların etimologiyası haqqında iki fikir mövcuddur. 1. Xüsusi adların etimologiyasından heç nə ilə fərqlənmir; 2. Xüsusi adların etimologiyası apelyativin etimologiyasından əsaslı şəkildə fərqlənir.

Antroponimlər təkcə ümumi isimlərdən yox, həm də sifətlərdən (gözəl, şirin, sarı, və s.), feillərdən (Sevil, Anar, Qorxmaz və s.) də əmələ gəlir. Dünya onomoloqlarının xüsusi adların mənası olub-olmaması haqqında fikirləri iki cür qruplaşdırılmışdır: 1. Ümumi adlardan fərqli olaraq xüsusi isimlərin mənası yoxdur, onlar məfhumla, anlayışla əlaqədar deyildir; 2. Ümumi adlara nisbətən xüsusi

isimlərin daha geniş mənası var, onlar anlayışla daha sıx əlaqədardır. E.V.Dailina onomastikada xüsusi adların müəyyən mənaya malik olub-olmaması ilə əlaqədar olaraq üç müxtəlif fikir olduğunu göstərir.(5,s.78)Xüsusi adların mənası yoxdur və o, anlayışla əlaqədar deyildir; Xüsusi adların mənası var, lakin heç bir anlayışla əlaqəsi yoxdur;Xüsusi adların həm mənası var, həm də onlar anlayışla əlaqədardır.Belə ki, antroponimlər subyektləri ümumidən fərqləndirmək üçün verilən adlardır.

İmir “Altı yaşlı İmir bir il idi yuxusunda burulğana düşürdü”.(1, səh -15) Şah arı, hökmdar arı; türk tayfalarından biri (2,səh-157) **Hürü(ə)** Hürü arvad ləyənə su doldurub qapının ağzına qoymuşdu”. (1, səh- 16) cənnət gözəli; gözəl qız.(2, səh -280) **Bəkil** -“Bəkil, gəl ayaqlarını suya sal, bunun, gücüm çatmır, əlinizdən çıxacaq yenə” (1, səh -16) -elin gözetçisi ilin qoruyucusu. (2, səh -109) **Bəyim-**“Bəkil deməyə söz tapmırdı, isti bir gülüş üzündən-gözündən aşıb-daşır, ağacını daşlara vura-vura Bəyimi dinləyirdi”. (1, səh -18) is. köhn. “Bəy” sözününü qadın forması; xanım (adətən bəzi mürəkkəb qadın adlarını ikinci hissəsini təşkil edir).(3, səh -291) -“Ay Umud, ay Umud, İmirdən göz ol” (1, səh-22) Umud, güman, çarə, həsrət, intizar.(2, səh -231) **Qızbəs** arvad qışqırıb söyə-söyə yerdən daş götürdü”.(1, səh -27) **Qızbəs**-qız bəsdır, qız kifayətdir (2, səh -291) **Sənəm** “Yeddi il bundan qabaq” göydəmir atların üstündə arvadı Sənəmlə yaylaqdan enirdilər”. (1, səh -35) büt, gözəl, göyçək, qəşəng.(2, səh -317) **Bikə** -“Onu da Bikə kimi eliyərsiz, deyərsiz qızdı”. (1, səh -37) ərə getməmiş qız; təravətlilik. (2, səh -253) **Fatma** “Ay Fatma, gəlini hal apardı, ay sizə qurbandum, köməyə gəlin”.(1, səh -37) (ə) -süddən kəsilmiş, döşdən ayrılmış; qız, gəlin, qadın, (2, səh -266) **Dursun-** “Yetmiş yaşlı ursun ağa bu xəbəri eşidən kimi yastığa dirsəkləndi”.(1, səh -38) var olsun, yaşasın ölməsin.(2, səh -121) **Dədə-** “Bizim dildə danışılar, Dədə, soruşullar haralısız”. (1, səh -50) ata, baba; ustaq; aşıq, ustad. (2, səh -119) **Ağca-**“Ağca xala gözünü açıb diklədi, xeyli harda olduğunu bilmədi”. (1, səh -57) -Çox, ağ lap, ağ ağappaq, dümağ (2, səh -243) **Çiçək-**“Dədə, Çiçəyə bir söz deməsinlər”.(1, səh -60) -gül, çiçəkləri olan bitki; zərif, gözəl. (2, səh -257) **Turqut-**“Qarakəllələrdən Beyrək çıxdı, Qoşqar evindən Turqut”. (1, səh -63) **-Turqut**//Turqut-durquzma, qaldırmaq, qalmağa məcbur etmək (Qədim türk dillərində “qut” sözünün “ruh, can” və “yaşayan, duranruh” kimi mənaları olmuşdur.(3, səh -229) **Beyrək-**“Turqutun iri əlləri Beyrəyin çiyindən yapışdı, çəkib yerdən götürdü, atdı”.(1, səh -64) -baca qurd; “Börüyək” adının dəyişdirilmiş forması. (2, səh -109) **Qutluq-**“Bir sarı saçlı gəlin məni çağır, dedi, Qutluq, oyna. (1, səh -72) -Xoşbəxt, uğurlu, bəxtiyar.(2, səh -171) **Batıq-**“Batıq ayağının sürüyə-sürüyə atları yalamalıydı”. (1, səh -75) **Batıq**-sif. 1. Çuxura düşmüş, dərinə düşmüş, çökmüş. *Batıq ordlar Batıq göz.* [Fərmanın:] *sinəsi batıq, sifəti saralıb, çiyinləri qalxıb.* Ə.Haqverdiyev. [Rüstəm:] *Qoy onun [Nübarın] o quyuya düşmüş batıq gözləri lap kəlləsinə çixsın.* S.Rüstəmov. 2. Zədələnmə və s. nəticəsində bir tərəfi batmış, çökmüş, çökəklik əmələ gəlmiş. *Böyrü batıq vedrə. Yanı batıq cam.* -*Astanada tüstülənir böyrü batıq samavar.* S.Rüstəmov.//*is. Mənasında bir qədər batmış, çökmüş, çuxura düşmüş yer. Vedrənin batığı. Ordun batığı.* 3.Boğuc, batmış. *Batıq səs-Qoy hələ Salman çəksin, -deyə Aslan yarımçıq və batıq bir səslə Qulam müəllimə cavab verdi.* S.Rəhimov [Ər babın] *batıq səsi eşidildi.* Mir Cəlal. 4.Bulaşmış, çirkli bir şeyə batmış, *Batıq qab. Batıq boşqab.* (3, səh-245) **Alay-**“Alay anasının yanında dayanmışdı, əyilib yavaşca dedi”.(1, səh-85)-alan, tutan; polk, alay; polkovnik. (2, səh-99) **İsmayıl, Vəli, İslam, Məhəmməd, Kərəm,** adlı təzə Qarakəllər yetişdi” (1, səh-122) **İsmayıl(ə)**- Allah eşidər, Allah xəbər tutar (y.adi “Yismael” in ə. forması).(2, səh-159) **Vəli(ə)**-dost, yoldaş, qayğı göstərən. (2, səh-234) **İslam(ə)** -müsəlmanlıq; sülh, barışlıq; itaətkarlıq. (2, səh-159) **İslam**-is. (ər.) VII əsrdə Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən təsis edilmiş din; müsəlmanlıq... *İslam dininin aydın əsas mətni olan Qurani-Məcid...həm də tanınmış peyğənbərlərin və kərəmət başçularının əhvalatını əhatə edir.* A.Ə.Axundzadə.//Müsəlman. *İslam aləmi.*(3, səh-576) **Məhəmmət(ə)**-bəyənilən, tərifə layiq (sonuncu peyğənbərin adındandır). (2, səh-175) **Kərəm(ə)** mərhəmət, lütf, lütfkarlıq, alicənablıq.(2, səh-162) **Ella-**“Ella diksindi, elə bil, Ellanın gözlərinə daş atdılar”. (1, səh-125) **Ela**//Ella (q.yş) - “İlahi! Ey Allah; güclü; pəlid, bərk ağac.(2, səh-261) **Gülöyşə-**“Gülöyşə qapının ağzında kirmiş-kirmiş ağlayırdı”(1, səh-135) **Gülöyşə**//Gülöyşə-gülən,gülümsəyən,güləyən; iri giləli,şirin yerli nar sortunun adı. (2, səh-274) **Aman-**“Aman başını aşağı salıb atasına sarı gəldi”.(1, səh-135) **Aman**//Aman, Amanə//Amanə(Ə)-rəhm, şəfqət, mərhəmət; etimad, inam.(2, səh-101) **Sənəm-**“Günlərin birində arvadı Sənəm ilə yaylaqdan enirdilər”. (1, səh-166) **Sənəm(Ə)**-büt; gözəl, göyçək, qəşəng. (2, səh-317)

“Ləqəb” - ərəb sözüdür, rus dilinə 1) *ləqəb vermək*; 2) *titul vermək*; 3) *ləqəb* 4) *rütbə titul* kimi tərcümə olunur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” ndə *ləqəb* bir adamın əsil adından başqa ona verilən ad,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ayama kimi izah edilir. Ərəb dilində isə “*ləqəb*” termini müasir “*ləqəb*”ə nisbətən daha çox mənalar kəsb etmişdir. hal-hazırda başa düşülən ləqəb 2) titul 3) fəxri ad və 4) peşə və sənət adları. Ədəbi dildə ləqəb adlanan bu antroponimik termin geniş xalq kütlələri arasında “*ayama*” adlanır. “*Ayama*” sözünü “*ayaq*” şəklində ilk dəfə M.Kaşğarının lüğətində rast gəlirik. Bədii ədəbiyyatda isə “*ayama*” sözünə ilk dəfə C.Məmmədquluzadənin əsərlərində rast gəlirik.(2,s.168)

Dəli İmir – Bax, belə eləsən sənə Dəli İmir deyərlər. (1,s-22) *1.is.* Gic, axmaq, sarsaq, ağılsız.

Mənə dəli deyirlər, amma dəliləri çoxdur. C.Cabbarlı *2.is.məc.* Dəlisi şəklində bir şeyin düşkünü, mübtəlası, bir şeyə həddindən artıq məhəbbət və həvəs göstərən adam bir şeyin aludəsi vurğun. *Kitab dəlisi, teatr dəlisi, futbol dəlisi* 3. igid m. Koroğlu dəliləri; **Səy Alay** – Biz vaxtlar Alaya Səy deyən uşaqların indi əlli-altmış yaşы vardır. (1,səh-111)Sif. [ər.] – gic, ağıldan kəm, axmaq, sarsaq. *Səy şeydir, gündə biri gəlir, çıxırır, bağırır, gedir* . Ə.Haqverdiyev

“*Titul*” termini latın mənşəli söz olub, mənası “rütbə, fəxri ad” XX əsrin əvvəllərinə kimi titullar cəmiyyətin hakim təbəqələrinə məxsus olmuşdur.Bədii üslubda mövcud olan obrazların adı ilə birlikdə onların titullarını da nəzərdən keçirmək maraqlıdır.*Titullar ləqəblərdən fərqli olaraq:* 1) Titullar sayca az, ləqəblər isə çoxdur.2) Titullar rəsmi, ləqəblər isə qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. 3) Titullardan fərqli olaraq, ləqəblər zəngin semantikaya malikdir: 4) Bir çox titullar rəsmi şəkildə nəsildən-nəslə keçir, ləqəblər isə şəxsin özü ilə ölüb-gedir. 5) Titullar ancaq bir şəxsə, ləqəblər isə həm bir şəxsə, həm də ailəyə, nəslə və hətta böyük insan qruplarına verilə bilər: 6) Ləqəblərdən fərqli olaraq, titullar şəxsin vəzifəsini və cəmiyyətdə mövqeyini bildirirBuna görə də titullar ad yaradıcılığında sox fəaldır.

Ağca xatun–“Qanıqoğlunun kiçik bacısı Ağca xatunu götürüb qaçdı”. (1, səh-29) Xan, xanım, xatun–“kaan, kağan”dan yaranmışlar.XIX əsrin II yarısında ədəbi dilin bədii üslubunda “xatun” titullu onlarla qadın obrazı yaranmışdır. (Səlmə xatun, Sona xatun və s.) ”. (4, səh-145) **Dursun ağa**–“Dursun ağa bu xəbəri eşidən kimi yastığa dirsəkləndi”. (1, səh-38) XX əsrin əvvəllərinə kimi həm hakim təbəqələrə, həm də seydilərə verilmiş türk mənşəli tituldur.”Ağa” qədim türk dillərdə “böyük, ilkin, ulu” anlamında işlənmişdir ”. (4, səh-135)

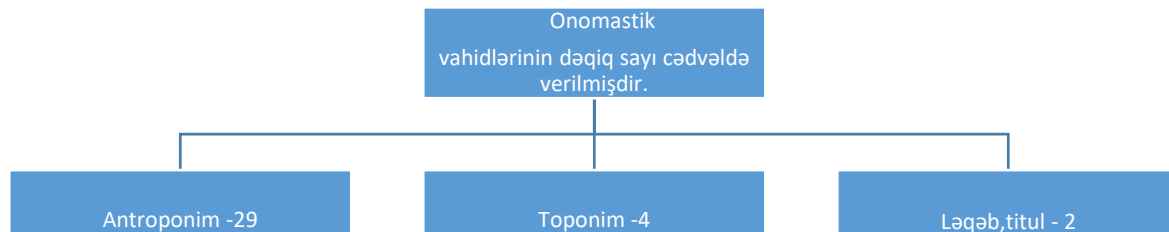
“*Toponimlər*” obyektin yerini bildirməyə xidmət edir, yəni yazıçı toponimlərdən ya hər hansı bir hadisənin istiqamətini-baş verdiyi yeri, ya da başqa bir toponimin yerləşmə arealını göstərmək üçün istifadə edir. Toponimlərin bədii əsərlərdə müxtəlif məqsədlərlə istifadə edildiyi göstərilmiş və bu istiqamətdə toponimlər üç qismə ayrılmışdır: 1. Real həyat hadisələri konkret bir ərazidə təsvir edilərkən həmin yerin adı olduğu kimi saxlanılır. 2. Yazıçı təxəyyülünün məhsulu kimi süni toponimlərdən istifadə olunur. 3. Bədii əsərlərdə toponimlərdən olan ərazinin adını ifadə etmək üçün istifadə olunur. **Ağçalla**–“Atı minib Ağçala dağlarına sarı çarpdı” (1, səh-37) **Ağçala**-hidr, mür. Muğan düzünün c.-Ş.-ində bataqlıq göl. 1996-cı ildə Araz çayı daşıb Muğan düzünü basarkən Ağçala, Mahmudçala və Cavadçala gölləri yaranmışdı. Hidronim **ağ** və **çala** (çökək yer, çuxur yer; dərə, quyu; əkilməmiş yer; yağış və çay sularının doldurulduğu çökək) sözlərindən düzəlmişdir. (7, səh-18) **Qarayazı**–“Qarayazı meşəsinin ətəyindən biri köç çıxdı” (1, səh-49) *1.or.,mür.* Ağstafa r-nu ərazisində düz. Kür çayının sol sahili boyunca geniş düzənlikdir. Qədim türk dillərində *qaq* sözü “vadi, çəmən” deməkdir.Qarayazı adı *qara* (burada “geniş” mənasındadır) və *yazı* (çay sahili, düzənlik) komponentlərindən ibarət olub,” geniş düzənlik” mənasındadır. *2.oyk., sadə.* Ağstafa r-nunun köç vəlli i.ə.v.-də qəsəbə.Qarayazı düzündədir. (7, səh-38) **Qanıx**–“Atlılar Qanıx çayının sahilindən keçirdi”. (1, səh-133) *hidr.,düz.* Kürün ən böyük sol qoludur.Bu ad saxur dilindəki *xan* (çay) sözündən və *-ex* sözdüzəldici şəkilçisindən ibarətdir.Qanıx hidroniminin qədim forması *Xanek* olmuşdur.Həmin çayın adı ilə Albaniyanın şm.-q. Mahal erməni mənbələrində isə Xeni gürcü mənbələrində isə Qanuxi adlanmışdır. (7, səh-14) **Əyriçay**–“Ellanın gözü dolmuşdur, lap obanın yanına gəlib Əyriçayın qırağındaydı”. (1, səh-133) *hidr.,mür.* 1. Oğuz, Şəki və Qax r-nları ərazisində çay. İlk dəfə VII əsrə aid mənbələrdə Kri adı ilə qeydə alınmışdır. 2. İsmayılı r-nunda çay. Göyçay çayının sol qoludur. Hidronimlər çayların əyri formada qərbə tərəf axması ilə bağlı olaraq yaranmışdır. (7, səh-18)

Tədqiqat metodu: Yazı işində müqayisəli tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur. A.Paşayev, A. Bəşirova. “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”, D.Əliyeva; G.İsmixanov; Ş.Hüseynov. “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları metodik vəsait üzərindən digər ədəbiyyat nümunələri müqayisə olunaraq, ümumi bir nəticəyə gəlinmişdir.

Nəticə: XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası, ilk növbədə, ümumxalq dilinin xüsusi adlar məcmusudur, sonra isə xüsusi adların bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamı – poetik onomastikadır. Mövlud Süleymanlı yaradıcılığından olan “Köç” romanı XX əsr onomastik fondumuzu

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

zənginləşdirir. Əsərdə işlənən antroponimlər (qadın adları, kişi adları, ləqəblər, titullar) və toponimlər əsasən alınma leksika vasitəsilə yaranmışdır, romanda təxəllüsdən istifadə edilməmişdir. İstifadə olunmuş qadın və kişi adları daha çox ərəb-fars mənşəli appelyativlərdən yaranıb. Roman üzərindən aparılmış tədqiqat işi bir daha təsdiqləyir ki, poetik onomastika sahəsi XX əsrin əvvəllərində daha çox alınma leksika hesabına inkişaf edirdi.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Mövlud Süleymanlı-Üç roman: Köç, Çeeviz qurdu, Səs. –Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2004-5849.
2. A.Paşayev, A. Bəşirova. “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”. Bakı: Mütərcim, 2011. -340 səh
3. AZE. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild, II cild, III cild, . Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006; 792 səh
4. Əzizə Mikayılova “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları”. Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC, Bakı, 2008, 302 səh
5. D.Əliyeva; G.İsmixanov; Ş.Hüseynov. “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (metodik vəsait)-Bakı-Mütərcim, 2012-92

ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN MORFOLOJİ ƏSASLARI

GÜLNURƏ HÜSEYNLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedoqoji/Tərcümə

gulnurasgarova@gmail.com

BAKİ,AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalə ərəb dilindəki fellərin leksik-qrammatik növlərini izah edərək dilimizdəki bir sıra ərəb mənşəli sözlərin morfoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Bu mövzuda bir çox araşdırmaların aparılmasına və onlarla kitab və məqalə yazılmasına baxmayaraq, bu məqalənin elmi yeniliyi ərəb mənşəli sözlərin morfolojiyasını ərəb dilini bilməyənlərə izah etməkdir. Belə ki, bu məqalədə yerləşdirilən cədvəllərdə sözlərin həm ərəb əlifbası ilə yazılışı, həm tələffüz forması, həm də dilimizdə istifadə edilən forması verilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR:ərəb mənşəli sözlər,bab,alınma sözlər

GİRİŞ

Bilindiyi kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi milli sözlərlə yanaşı alınma sözlərlə də zəngindir. Dilimizdəki alınma sözlər əsasən ərəb, fars, rus mənşəli sözlərdir. Alınma sözlər dilimizə müxtəlif faktorlar əsasında keçib. Tarix boyunca xalqımızın bir çox istilalara məruz qalması, qonşu xalqlarla yaxın münasibətdə olması, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, başqa ölkələrlə siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələr qurması və obyektiv inkişaf qanunları Azərbaycan dilinin alınma sözlərlə zənginləşməsinə səbəb olan amillərdir (1,1).

Azərbaycanın çox uzun müddət SSRİ hakimiyyəti altında qalması dilimizə çox sayda rus mənşəli sözlərin keçməsinə səbəb olmuşdur. Amma əfsuslar olsun ki, ölkəmiz çox qədim tarixdə də istilalara məruz qalmış və bu istilalar istər mədəniyyət, istər din, istərsə də dil baxımından təsirsiz ötüşməmişdir. Torpaqlarımızın məruz qaldığı ən böyük işğallardan biri VIII-IX əsrlərdə ərəblər tərəfindən olmuşdur. Ərəblərin öz din və mədəniyyətlərini təbliğ etmələri nəticəsində Azərbaycan dili saysız hesabsız ərəb mənşəli sözlər mənimsəmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Ərəb mənşəli sözlərin morfoloji əsaslarını izah etmək üçün tarixi istilalar, Azərbaycan dilinin tarixi, ərəb dilinin qrammatikası və ərəb dilindəki fellərin leksik-qrammatik növləri araşdırılıb.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Ərəb mənşəli sözlər dilimizin böyük bir hissəsini təşkil edir və onları milli sözlərimizdən fərqləndirmək olduqca çətindir. Bu məqalə sizlərə ərəb mənşəli sözlərin ərəb dilindəki morfoloji əsaslarını öyrənməyə kömək edəcək.

Ərəb dilində fellərin müxtəlif leksik-qrammatik növləri vardır. Bu leksik-qrammatik növlər bab və ya qəlib adlandırılırlar. Fellərin kökü فَعَلَ (fə'alə) formasında qəbul edilir. Siz bu formanı fərqli bəzlərdə istifadə edərək onu fəli sifətin hərəkəti icra edən (subyekt) və üzərində hərəkət icra olunan (obyekt) formalarına, həmçinin məkan bildirən isim formasına sala bilərsiniz. Əlbəttə ki, ərəb dilində formasını bu yolla dəyişən bütün sözlər dilimizə keçməyib. Məqalədə dilimizdə intensiv olaraq istifadə edilən sözlər öz əksini tapacaq.

Hərəkətin icra edildiyi məkan	Hərəkəti icra edən subyekt	Üzərində hərəkət icra edilən obyekt	Məsdər forma
مَفْعَلَةٌ [məf'alətun]	فَاعِلٌ [fə:il]	مَفْعُولٌ [məf'u:l]	فَعْلٌ [fə'alə]
-	-	مُحِبُّوبٌ [məhbu:b]	حَبِيبٌ [habəbə]
مَحْكَمَةٌ [məhkəmətun]	حَاكِمٌ [ha:kim]	مُحْكَمٌ [məhku:m]	حَكْمٌ [hakəmə]
-	-	مُفْهُومٌ [məfhu:m]	فَهْمٌ [fəhimə]
مَكْتَبَةٌ [məktəbətun]	كَاتِبٌ [kə:tib]	مَكْتُوبٌ [məktu:b]	كِتَابٌ [kətəbə]
-	قَاتِلٌ [qa:til]	-	قَتْلٌ [qətələ]
مَدْرَسَةٌ [mədrəsətun]	-	-	دَرَسٌ [dərasə]
-	جَاهِلٌ [cə:hil]	مُجْهَوْلٌ [məchu:l]	جَهْلٌ [cəhələ]
-	خَارِجٌ [xa:ric]	-	خَرَجٌ [xarəcə]
-	حَافِظٌ [ha:fiz]	-	حِفْظٌ [hafəza]
-	دَاخِلٌ [də:xil]	-	دَخَلَ [dəxələ]
-	-	مُشْغَوْلٌ [məşğu:l]	شِغْلٌ [şəğələ]
-	-	مَقْبُولٌ [məqbu:l]	قَبُولٌ [qəbələ]
-	جَاذِبٌ [cə:zib]	-	جَذَبٌ [cəzəbə]
-	عَاجِزٌ [a:ciz]	-	عَجْزٌ [acəzə]
مَحْبَسٌ [məhbəs]	-	مُحْبَسٌ [məhbu:s]	حَبْسٌ [habəsə]

Söz kökündəki ikinci samiti qoşalaşdıraraq فَعَّلَ kökündən فَعَّلَ kökünü düzəltəndə hərəkətin şiddətli və davamlı şəkildə həyata keçirildiyini ifadə etmək mümkündür (4,230). Alınan kökün əvvəlinə مْ ön qoşmasını əlavə etdikdə isə hərəkəti icra edən bildirmiş oluruq. Aşağıdakı misallar dilimizə ərəb dilinin bu qəlibindən keçmiş sözlərdir.

مَفْعَلٌ	Dilimizdə	فَعَّلَ – [fə'alə]
مُعَلِّمٌ [muallim]	müəllim	عَلَّمَ [alləmə]
مُفَعِّشٌ [mufəttiş]	müfəttiş	فَعَّشَ [fəttəşə]
مُنْعَمٌ [munəccim]	münəccim	نَعَّمَ [nəccəmə]
مُدْرَسٌ [mudərris]	müdərris	دَرَسَ [dərrasə]
مُقَدِّمٌ [muqəddim]	müqəddimə	قَدَّمَ [qəddəmə]
مُحَرِّكٌ [muharrik]	mühərrik	حَرَّكَ [hərrəkə]
مُؤَزِّزٌ [muəzzin]	müəzzin	أَزَّزَ [əzzənə]

Birinci kök samitindən sonra ل əlavə edərək birinci babdan فَاعَلَ babını düzəltməklə hərəkətin başqa bir obyektə yönəldiyini, münasibət bildirdiyini və cəhd və ya yarış ifadə etdiyini göstərmək olar (4,231).

مُفَاعَلٌ - مُفَاعِلٌ [mufə:il]-[mufə:al]	Dilimizdə	فَاعَلَ [fə'alə]
مُحَارِبٌ [muha:rib]	müharibə	حَارَبَ [ha:rəbə]
مُقَابِلٌ [muqa:bil]	müqabil	قَابَلَ [qa:bələ]
مُحَاجِرٌ [muha:cir]	mühacir	حَاجَرَ [ha:cərə]
مُحَافِظٌ [muha:fiz]	mühafiz	حَافَظَ [ha:fəza]
مُبَارَكٌ [mubə:rak]	mübarək	بَارَكَ [bə:rəkə]

Ərəb dilində sadə məsdər adlanan bir forma da vardır ki, onlar bizim dilimizə isim olaraq keçib.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

فعل فاعل	Dilimizdə	فعل فاعل
حكم [hakmun]	Hökm	حكم [hakəmə]
فهم [fəhmun]	fəhm	فهم [fəhəmə]
قتل [qatlun]	qətl	قتل [qatələ]
درس [dərsun]	dərs	درس [dərasə]
جذب [cəzbun]	cəzb	جذب [cəzəbə]
جهل [cəhlun]	cəhl	جهل [cəhələ]
ختم [xatmun]	xətm	ختم [xatəmə]
حبس [habsun]	həbs	حبس [habəsə]
حفظ [hifzun]	Hifz	حفظ [hafəza]
حجر [hicrun]	Hicr	حجر [hacəra]
شكر [şukrun]	Şükr	شكر [şəkəra]

NƏTİCƏ

Bu məqalədə izahı verilən bablar (qəliblər) dilimizdəki ərəb mənşəli sözlərin böyük əksəriyyətinin aid olduğu bablardır. Xülasədə məqalənin məqsədlərindən bəhs edilərkən bildirildiyi kimi qeyd olunan qəliblər sizə ərəb dilindəki digər fel köklərini və onlardan yaranan müxtəlif qəliblərin ifadə etdiyi mənaları başa düşməyə də kömək edəcək. Araşdırmalar nəticəsində bir çox qəliblərin dilimizdəki nümunələri morfoloji quruluş baxımından öz izahını tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. <http://genderi.org/ddfalma-sozler-muasir-azerbaycan-edebi-dilinde-islenden-sozler.html> (**Online məqalə**)
2. Hani İbrahim Əs-Sisi. Azərbaycan dilində ərəb sözləri. Azərbaycan Milli Elmlər akademiyası akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünəslıq institutu. Bakı çap evi(**Kitab**). Bakı, 2011. Səh 1-406
3. Mədinə Tədris Kursu. Ərəb dilinin qrammatikası (**PDF**). 2-ci nəşr. Bakı,2011. Səh 72-217
4. Ə.C.Məmmədov. Ərəb dili (**Kitab**). Bakı-Ankara, 1999. Səh 227, 230-233
5. Azərbaycan Respublikası Bakı İslam Universiteti Zaqatala Şöbəsi heyəti. Sərf (**PDF**). Bakı, 2007. Səh 27-28, 38-42

QUBA-QUSAR DİALEKTİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ İŞLƏNƏN LEKSİK SÖZ QRUPLARI

ELNARƏ ƏHMƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovaelnara03@gmail.com

ARAZ NURƏLİYEV

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Filologiya fakültəsi, Azərbaycan bölməsi
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin Quba-Qusar dialektinin özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Bu sözlərin bir qismi arxaik leksika, eyni zamanda şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə səsleşir ki, bu da dilimizin tarixini, o cümlədən tarixi leksikasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Uzun illər bir sıra Qafqaz dillərinin təsirinə məruz qalan Quba-Qusar dialektinin lüğət tərkibinə həmin dillərdən müxtəlif mənə qruplarına aid sözlər keçməsinə baxmayaraq, onun əsas lüğət fondunu türkmənşəli sözlər təşkil edir. İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq dialektoloji lüğətlərdə yer almayan sözlər elmi tədqiqata cəlb edilmiş, onlardan bəzisi dilimizin tarixi mənbələri ilə müqayisə edilmişdir.

Giriş. Müasir Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya sahəsi, demək olar ki, inkişaf və maraq dairəsinə görə ən əsas sahə kimi öndə durur. Bu haqda dilçilərimiz müxtəlif monaqrafiyalarda, lüğətlərdə ətraflı bəhs etmiş, onları dərinliklərinə qədər tədqiq etmişlər. Bildiyimiz kimi, dialekt sözlər ayrı-ayrı bölgələrə aid olan, ədəbi dildə isə istifadəsi həddindən artıq məhdudlaşan söz qruplarıdır.

Dialekt sözlər həm də işlənmə dairəsinə görə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin məhdud hissəsinə, yəni passiv fonduna aid olan söz qrupudur. Dialektlər hər nə qədər məhdud işlənmə

dairəsinə aid olsa da onların söz ehtiyatı olduqca zəngindir. Dialektlər dilin ən sanballı və etibarlı qoruyucusu hesab edilər bilər. Ədəbi dilin formalaşmasında da dialekt və şivələr önəmli rol oynayır. İndiyə qədər dialektologiya sahəsinə aid çoxlu sayda elmi tədqiqat işi aparılmışdır. Xüsusilə M.Şirəliyev, R.Rüstəmov, K.Ramazanov, İ.Bayramov, E.Əzizov kimi tanınmış dilçilərin bu sahədə əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri hələ də fundamental şəkildə araşdırılmamışdır.

Dilimizin inkişafının bütün mərhələlərində onun lüğət tərkibi eyni və sabit olmamış, müəyyən dövrlərdə aktiv fonda aid olan bəzi sözlər zamanla arxaikləşərək dildən tamamilən uzaqlaşsa da, müxtəlif dialekt və şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin bütün dialektlərinin leksik bazasına daxil olan türkmənşəli sözlərə qədim türk-oğuz dastanlarında, xüsusilə “Oğuznamə”lər, Orxon-Yenisey abidələri, M. Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsəri, şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlinir. Dialektlərin qrammatik quruluşu ədəbi dillə uzlaşsa da, onlar fonetik sistemində müşahidə olunan hadisə və qanunlar və lüğət tərkibində istifadə edilən leksik vahidlərə görə ədəbi dildən fərqlənir. Bu baxımdan həm də bütün dialektlərin ümumi cəhətləri ilə yanaşı, onları bir-birindən, eləcə də ədəbi dildən əsaslı şəkildə fərqləndirən spesifik xüsusiyyətləri də vardır. Dialekt və şivələr təsnif edilərkən məhz bu əlamətlər nəzərə alınır. Elə ona görə də Azərbaycan dialektologiyasının görkəmli nümayəndələrindən olan M.Şirəliyev dialektlərin təsnifatında ölkəmizin inzibati ərazi bölgüsünü deyil, məhz ayrı-ayrı rayonlarda, kəndlərdə yaşayan əhəlinin dil xüsusiyyətlərini nəzərə alınmışdır. Bu bölgüyə görə, 4 dialekt qrupu müəyyən edilmişdir:

- 1) Şərq qrupu (Bakı, Quba, Şamaxı dialektləri və Lənkəran, Muğan şivələri);
- 2) Qərb qrupu (Gəncə, Qazax, Qarabağ dialektləri və ayırım şivəsi);
- 3) Şimal qrupu (Şəki dialekti, Zaqatala-Qax şivəsi);
- 4) Cənub qrupu (Naxçıvan, Ordubad dialektləri). [1,19]

Saf dil olmadığı kimi, saf dialekt də yoxdur. Bəzən ayrı-ayrı dillərin təsiri altına düşdüyündən həmin dillərdən dialektlərə müxtəlif sözlər daxil olur. Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə 5 ölkə ilə (quru sərhədlər nəzərdə tutulur) qonşudur. Bu baxımdan sərhəd bölgələrində yerləşən ərazilərdə yaşayan xalqların dialektlərinə uzunəsrlik qonşuluq münasibətləri səbəbindən çoxlu sayda sözlər keçmişdir. Bu, Azərbaycan dili dialektlərinin şərq qrupuna daxil olan Quba–Qusar dialektində də özünü göstərir. Əsasən ləzgi, qırız, xınalıq və s. kimi Qafqaz dilləri ilə qarşılıqlı əlaqə qeyd edilən dialektlərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna təsirsiz ötürülməmişdir. Quba–Qusar dialektinin özünəməxsus cəhətləri də vardır ki, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

a~e əvəzlənməsi: qaytarmaq~qeytarmaq, qaymaq~qeymax; a~ə əvəzlənməsi: qanad~qənət, qalın~qəlin; a~i əvəzlənməsi: oraya~oriyə, buraya~burıyə; ə~a əvəzlənməsi: yemək~yemax; içmək~içmax; o~u əvəzlənməsi: on~un, otuz~utuz, odun~udun; ö~ü əvəzlənməsi: çörək~çürek; ürək~ürek; g~q əvəzlənməsi: geyin~qeyin, gəlin~qəlin; y~g əvəzlənməsi: düymə~dügümə, iynə~ignə; r~l əvəzlənməsi gedirlər~gedillər, baxırlar~baxıllar. Bununla yanaşı, ahəng qanununun pozulması, şəkildə 2-3 variantlılıq, feilin indiki zamanında şəkildə “var” predikativ ilə əvəzlənməsi (gedə var, baxa var), cümlədə söz sırasının pozulması, məsələn mübtədanın xəbərdən sonraya keçməsi (Didi qərdeşi unı mənə) və s.

Quba–Qusar dialektinin kifayət qədər zəngin lüğət bazası var. Bu dialektə aid olan leksik vahidlərin böyük bir hissəsi Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində işlənsə də, bir qismi dialektin özü üçün xarakterik olub, yalnız bu dialektə danışanlar tərəfindən istifadə edilir və başa düşülür. Bu siyahıya o cümlədən “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə öz əksini tapmayan sözlər də daxildir. Həmin sözləri ifadə etdiyi mənələrə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Məişət əşyaları və digər cansız varlıqların adları: *çərə-pəncərə, çalpak-çömçə, çırx-çınqıl, təkkə-ləyə, nalça-döşəkçə* və s.;

2. Heyvan və quş adları: *hüni-ağcaqanad, həştərxan-hind toyuğu, qisirəmən-bir yaşlı dana, şəg-iki yaşlı qoyun* və s.;

3. Ağac, bitki adları: *avara-ağcaqayın, pip-cökə, bəhli-gilas, girgit-qaragilə, süddöyən-baldırğan, turşməzə-turşəng, pel-çölsarımsağı, sölhüb-quşüzümü, avar-quşəppəyi, diydaban-dəvədabanı, dag-gülxətmi, arıgülü-qaymaqçıçəyi* və s.

4. Bədən üzvlərinin adları: *digar-damaq, tütqül-dənlik (toyuqlarda), xürlüng-udlaq, ilcə-oynaq, zang-yoğun sümüklər* və s.

5. Yemək adları: *çitkar*—tam mayalanmamış xəmirədən hazırlanan çörək, *çkan* — müxtəlif cür içlik (ət, göyərti, pendir, kartof) qoyulmaqla mayalı xəmirədən hazırlanan piroq, *çudu* — göy qutabı,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bazlamac–sacda bişirilən qalın çörək (bu söz Anadolu türkcəsində “bazlama “olaraq işlənmişdir), *qəqəf*–əzilmiş gicitkən salati, *kambar*–çöl sarımsağından hazırlanmış turşu salat və s.

6. Qohumluqla bağlı sözlər: *aqadaş-ata* (bu söz kadaş, kardaş, kandaş sözlərinin fonetik variantı hesab edilə bilər. Orxon-Yenisey abidələrində “qohum” anlamında, proto-Azərbaycan dilinə aid mətnlərdə şəxs adı kimi (Karıantaş, Kara Xartaş, Kandaş [2, 217] işlənmiş, qazax, özbək, uйğur türkcələrində isə bu gün də işlənir), *babay-baba* (bu sözə də müasir tatar, başqırd türkcələrində hal-hazırda rast gəlinir) və s.;

7. Yer adları: *mərc-otluq, çəmən, xarman-xırman, damaltı-quruluq-anbar, üləngə-eniş, çəspər-sərhəd, məzrə-cığır-sərhəd, xandaq-xəndək* və s.

8. Əlamət, keyfiyyət, hal-vəziyyət, adət bildirən və köməkçi sözlər: *dağın-daha* (əksər dialektlərdə *day/tay* şəklində işlənir), *həzim-bir qədər, miki- imkan, fürsət, macal, dəm-axşam toyu, pələş-kefsiz, həvüs-yaş,nəm, məhçi-əla, şəkək-balaca* və s.

Bundan başqa, daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Qusar və Qubanın bəzi hissələrində danışıqda feillərin sonuna “var”, “bar”, “va”, “ba” hissəcikləri də əlavə olunur. Məsələn: gəlir-gələ var, gələvva, gəlib-gəli bar, gəlibba. Var hissəciyi əsasən indiki zamanda olan feillərin sonuna, “bar” hissəciyi isə daha çox keçmiş zaman feillərinə artırılır. Məsələn: oxumuşdu-oxuyu bardı. Bundan başqa, danışıqda inkarı bildirmək üçün həm də “yox” hissəciyindən istifadə olunur. Məsələn: getmirəm-gədə yoxam, vermərəm-verə yoxam.

Bu variantlar dildə bir qədər çətinlik törətdiyi üçün mütəhərrik deyil. Var və yaxud bar hissəcikləri qədim türk yazılı abidələrində də barduk, yəni “vardıq, çatdıq” şəklində işlənmişdir. Bu hissəciklər dilimizin dialektlərinə sirayət edərək, qismən də olsa, mənasını qoruyub saxlamışdır. Qədim türk dilində varmaq “gəlib çatmaq, getmək” mənalarını ifadə etmişdir. Həmin sözə qədim türk yazılı abidələrində, məsələn, “Kültigin” abidəsində rast gələmək olur: *Ötüken yışda bardum – Ötüken meşəli dağına getdim.* [3, 71]

Tədqiqat metodu. Quba-Qusar dialektinin lüğət tərkibinin araşdırılmasında tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur

Nəticə. Deyilənlərdən aydın olur ki, Quba-Qusar dialektinin lüğət tərkibindəki sözlərin əksəriyyətini türkmənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlərin bir qismi müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan dilində, eləcə də qədim yazılı abidələrdə işlənmiş, daha sonra ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, lakin dialektin leksikasında qorunmuşdur. Bunun başlıca səbəbi dialektlərin lüğət tərkibinin ədəbi dillə müqayisədə başqa dillərdən daha az söz götürməsi və ədəbi dilin leksikasına nisbətən daha az dəyişikliyə məruz qalmasıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 416 s.
2. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 583 s.
3. Şükürlü Ə. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 390 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.

KAMAL ABDULLANIN “YARIMÇIQ ƏLYAZMA” ROMANINDA ÜSLUBİ ANTONİMLƏRİN TƏHLİLİ

AYAN ƏLƏKBƏRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi bölməsi
BAKİ/AZƏRBAYCAN
aelekberli@std.beu.edu.az

XÜLASƏ

Həyatda, təbiətdə, cəmiyyətdə olan ziddiyyətlər, təbii ki, dildə də özünü göstərir. Leksikologiyada mənə və şəkil etibarilə fərqlənən sözlər antonimlər adlanır. Azərbaycan dilinin leksik – semantik sistemində bu mənə qrupu özünün üslubi çalarlığı ilə seçilir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bədii əsərlərdə nisbi cəhətdən formalaşan, məzmununda əkslik olan həmin ifadələr *antiteza*, *oksimoron*, *təzad* kimi vasitələrlə özünü göstərir. Üslubi antonimlik məhz nominativ leksik vahidlərin hesabına deyil, mahiyyətcə əks, zidd olan ifadələrdən yaranır.

Bədii əsər üzərindən üslubi antonimləri araşdırarkən, *onların daxili semantik ziddiyyət qrupu*, *etimologiyası*, *quruluşu* və hansı *nitq hissəsinə mənsub olması* nəzərə alınmalıdır. Məqalədə “Yarımqıq Əlyazma” romanında yazıçının qarşılaşdırma, müqayisə və s. yollarla qələmə aldığı antonimlərin təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: Üslubi antonimlər, antiteza, təzad

ÖZET

Hayatta, doğada, toplumda olan çelişkiler, tabii ki, dilde de kendini gösteriyor. Leksikolojide anlam ve şekil itibariyle farklı kelimelere karşıt anlamlar denir. Azerbaycan dilinin sözcüksel-anlamsal sisteminde bu anlam grubu kendisinin üslubi renkleri ile seçilir.

Edebi eserlerde göreceli olarak şekillenen, içeriğinde zıtlık olan bu ifadeler antitez, oksimoron, tezat gibi yöntemlerle kendini gösteriyor. Üslubu antonimlik sırf normatif sözcüksel ortakların hesabına değil, anlamca aksi, ters ifadelerden oluşuyor.

Edebi eser üzerinden üslubi karşıt anlamları incelerken, onların iç sematik çelişki grubu, etimolojisi, yapısı ve hangi kelime grubuna mensup olması dikkate alınmalıdır. Makalede "Yarımqıq elyazma" romanında yazarın karşılaştırma, kıyaslama vb. yollarla kaleme aldığı zıt anlamların analizi verilmiştir.

Anahtar kelimeler : Üslubi karşılar, antitez, tezat

Giriş

Ziddiyyət fəlsəfi kateqoriyadır. Antonimiya semantik cəhətdən bir-birinə nisbi yaxınlıq kontekstində düşünülür. Nisbi xüsusiyyətinə görə *zidd*, *əks*, *qarşı mənalı* sözlər elm aləminə hələ qədim zamanlardan aşkardır. Antonimlərlə bağlı Aristotel, Platon, Spinoza, xüsusilə də Hegel tam və geniş təhlil vermişdir. Dilçilərə görə antonimiya və antonimlər dildə olan ziddiyyəti bildirir. Bu ziddiyyətlər əksmənalı sözlərlə ifadə olunur. Antonim sözlər *semologiyanın* obyektini kimi həm leksik, həm də üslub cəhətdən öyrənilir. Dilçilikdə bəzən antonim və antonimlik istilahları sinonim kimi işlədilir. Əgər antonimlər bir-birinə mənaca əks olan morfem, söz və ifadələri əhatə edərsə (gectez; əvvəl-axır; lı-sız; ağ gün, qara gün; evimiz yıxıldı, evimiz tikildi və s.) lakin mənaları arasında bir ümumilik olsa da, onlar başqa-başqa istilahlara olub müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. “Antonimlik” antonim sözlərdən başqa antonim olmayan bacı-qardaş, qız-oğlan kimi ifadələri, inkar şəkilçili eyniköklü sözləri (get-getmə, yaz-yazma) və s. kateqoriyaları da əhatə edir. Bu yolla əksmənalı sözlər üslubi çalarlıq qazanır. (6, səh. 73)

Mənbələrdə sözlər arasında antonimik münasibətlər iki üsulla təyin edilir. Semantik və leksik meyar əsasında. Semantik ziddiyyətin bütün növləri antonimiyə aiddir. Mənaca başqa bir sözə əks olan, qarşı-qarşıya qoyulan məfhumlar antonimdir.

Üslubi antonimlərin təhlili

Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsada, onlar üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlədilir. Bədii əsərlərin dilində antonimlərin üslubi çalarlıq qazanmasına əsas məqsəd bu və ya digər hadisənin qiymətləndirilməsi zamanı onların arasındakı təzadlı fərqləri müəyyənləşdirməklə şərtlənir. Bəzi antonim sözlər bir-biri ilə tam, bəziləri isə nisbi ziddiyyət təşkil edir.

Əsərdə işlənmiş üslubi antonimlərin öz daxili semantik ziddiyyət qrupuna, mənşəyinə, quruluşuna və nitq hissələrinə görə təsnifi verilmişdir:

<i>Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən, zərf kimi işlənmiş antonimlər;</i>	“Amma dünya ki, dərşən, bir adam kimidir, <u>bu gün</u> vardır, <u>yarın</u> (sabah) yoxdur.” (1, səh. 283) (3, səh. 110)
<i>Məkan, istiqamət, tərəf anlayışı bildirən antonimlər;</i>	“ <u>Sağ</u> cinah sındı, <u>şahim</u> , cinah pozuldu, <u>şahim</u> tələs, <u>sol</u> cinah dağıldı, aradan çıxmaq vaxtıdır.” (1, səh. 208, 209) (3, səh. 111)
<i>Qeyri-müəyyənlik, kəmiyyət, ölçü və miqdar anlayışları ifadə edən, <u>say</u>, <u>sifət</u> funksiyası daşıyan antonimlər;</i>	“Onlar <u>cox</u> , sən bir <u>tək</u> ...” (1, səh. 63) Ön söz və yaxud <u>natamamlığın bütövlüyü</u> .” (1, səh. 3) (3, səh. 104)
<i>Əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışı bildirən</i>	“Bəlkədə Dastandakı <u>əsas</u> personajlar Yarımqıq

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

<i>antonimlər;</i>	əlyazmadakı <i>epizodik</i> adamları “. (1,səh.15) (3,səh.51;əsas-yardımcı) “Şirşəmsəddin <i>səğdi</i> -əsəndi, yoxsa <i>öldü</i> qavat oğlu qavat?”. (1,səh.275) (3,səh.107)
<i>Hal, hərəkət və vəziyyət anlayışlarını bildirən,feil kimi işlənmiş antonimlər;</i> <i>Təbiət hadisələri anlayışlarını bildirən antonimlər;</i>	“Qəribədir, nə qədər <i>axtardım</i> , mən özüm bu sualın cavabını <i>tapa bilmədim</i> . (1,səh. 17) (3,səh.11) “ Xanım, Qorqud, nəhayət, ətəyinə <i>yiğdiği</i> daşları ətəyindən bir-bir salıb <i>tökdi</i> yerə”. (1,səh.140) (3,səh.138)
<i>Bilavasitə insanın özü və onun iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumları ifadə edən, isim kimi işlənən antonimlər ;</i>	“ Onları götürsün, bir– iki <i>bəvlə, nökarla</i> , naiblə varib Trabzona yola düşsün”. (1,səh.191) (3,səh.22) “ O, <i>düşməni</i> dedikləri öz <i>yar– yoldaşını</i> idilər “. (1,səh.64)

Bu cür təhlili verməkdə əsas məqsəd K.Abdulla yaradıcılığında üslubi antonimləri leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə şərh etmək, əsərdə istifadə olunmuş antonimlərin lüğətlə müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə ,fərqli və yaxın xüsusiyyətləri açmaq, antiteza, təzad, hadisələrinin əsərdə işlənmə məqamlarına diqqət edərək, yazıçının bildirmək istədiyi fikir və hadisələri hansı üsulla çatdırmasını bilməkdir.

Antiteza

Antiteza (*yunanca antithesis – qarşı - qarşıya qoyulan deməkdir*) dilin iki səviyyəsinin ünsürləri – leksik və sintaktik vahidlərin iştirakı ilə yaranır. Leksikada əsasən antonimlər (mütləq və ya mətni) ,sintaksisdə isə həm antonimlərin iştirakı ilə əmələ gələn mətnlər , həm də öz – özlüyündə kəskin fərqlənən, ümumi məzmununda ziddiyyət ifadə olunan ayrı – ayrı cümlələr üslubi təzad kimi ortaya çıxır. (8,səh.51,52) Antiteza ziddiyyətləri açmaqda ən təsirli üsullardan biridir. Bu barədə Aristotelin fikri çox maraqlıdır.” Bu cür təsvir əlverişlidir. Çünki ziddiyyətli qarşılaşdırmalar olduqca anlaşılıqdır. Onlar yanaşı durduqda isə daha anlaşılıqlı olur, həm də ona görə ki, təsvirin bu üsulu sillogizmə bənzəyir. Həmin sübut ziddiyyətlərin qarşılaşdırılmasıdır.(4,səh.107)

H.Ə. Həsənovun da qeyd etdiyi kimi, “ *Antitezalar sadəcə söz və ya ifadə antonimliyi deyil, xalis fikir təzadıdır*”.

Antiteza müəllifin fərdi üslubundan asılı olaraq, müxtəlif şəkildə təzahür edilə bilər. Təzadlı müqayisə qarşılaşdırılan obrazların , xarakterlər və sairənin keyfiyyəti haqqında oxucuda canlı təsəvvür yaradır.

Nümunələrdə antiteza antonimlərlə, yəni leksik– semantik təməlinə zidd, əks anlayışlı sözlərlə ifadə olunmuşdur. Lakin bütövlükdə məzmununda təzadla malik kontekstlərlə qurulmuş qarşılıqlar da vardır.Məs.:

1.“ *Gənc Qazanın yanında doğurdan da, yaşlı ötmüş birisinə bənzəyirdi*”. (1,səh.45)

Dildəki bütün antonimlərin ifadə etdikləri ziddiyyətin dərəcəsi eyni kəmiyyətdə olmur. Buna görə də antonim sözlər iki yerə bölünür : tam və nisbi antonimlər. *Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən sözlərə tam antonimlər deyilir*; məsələn : ağ-qara , dağ-dərə, yay-qış və.s *Mənaca bir-birinin şərti və nisbi ziddini təşkil edən sözlərə nisbi antonimlər deyilir*. Məsələn, dağ-düz, ağ-boz, qış - payız kimi sözlər arasında ziddiyyət nisbidir. Kamal Abdulla yaradıcılığında nisbi antonimlərə də yer verilmişdir. (5,səh.346,347)

1.“ *Ana – bala* birləşiblər, birgə görüblər bu əməli “. (1,səh.194)

2.“ O da bir *ağını – bozunu* bilməyəndi “. (1,səh.57)

Köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunmuş antonimlərə də rast gəlinir;

1.“ *Yox, albəttə*, yox “. (1,səh.167)

Qeyri, deyil sözləri ilə də üslubi tərsələr formalaşır;

1.“ *Təklidə*, ya *qeyri – təklidə*, nə fərqi varmış ki...”. (1,səh.220)

2.“ *Özünüz deyir, “Yarımqıq Əlyazmanı” nəşr edib oxucuya təqdim etməklə mən haqlıyam, ya haqlı deyiləm?*”. (1,səh.17)

Azərbaycan dilçiliyində antonimlərin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər inkar şəkilçilər vasitəsi ilə eyni kökdən əmələ gələn antonimlər məsələsinə toxunmuşlar. H.Ə. Həsənov da eyni fikri təsdiqləyir, R.C. Məhərrəmov , T.Ə.Əfəndiyeva isə, əksinə, məzmunca əks semantik şəkilçilər ilə düzələn leksik vahidləri antonim kimi qəbul edirlər.(7,səh.85)

“*Yarımqıq əlyazma*” romanında üslubi antonimlərin zənginliyi özünü daha çox inkar şəkilçili qarşılıqlarla göstərir;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1. “Allah özü *bilməyənləri bilənlərin* qəzəbindən qorusun”. (1,səh.23)

2.“ Mən sənə *inanarammi, inanaram* , mən sənə *güvənərəm, güvənərəm* , sən mənim *göyüm deyilmisən, göyüksən*, Qazan...” (1, səh.38,39) və.s

Nümunələrdən də izah olunur ki, gündəlik həyatımızda çatdırmaq istədiyimiz fikir və ya hadisələri daha emosional, canlı, qarşılaşdıraraq söylənilməsi fikrin daha məqsədəuyğun işlədilməsinə şərait yaradır. Antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar(insanın iş fəaliyyəti, həyat tərz, mənəvi aləmi, və onu əhatə edən aləmə qarşı münasibəti) leksik – semantik paradıqmaya uyğundur.

Antonimlərin üslub cəhətdən təsnifinin problematikliyinə, bəzi dilçi leksikoloqlardan fərqli yanaşan N.F.Alefirenko aşağıdakı bölgünü təklif edir. (2,səh.71)

- I. *Kontrar qarşılaşdırmanı ehtiva edən antonim tipləri;*
- II. *Komplementar(əlavəli) qarşılaşdırmanı əks etdirən antonimlər;*
- III. *Vektor qarşılaşdırmasına əsaslanan, yəni əks istiqamətli qarşılaşdırma istinad edən antonimlər;*

“Yarımqıq Əlyazma”romanına istinadən aşağıdakı qrafiki verə bilərik:

Antonimlər	Kontrar	Komplementar	Vektor
Haqlıyam- haqlı deyiləm ,uzun – qısa;	+	-	-
Oldu-olmadı,haqlı- haqsız;	-	+	-
Yuxarı-aşağı, alt-üst;	-	-	+

Tədqiqat metodu: Məqalədə təsviri metodundan istifadə edilmişdir. K.Abdullanın “Yarımqıq Əlyazma” romanı əsasında ,Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti,Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri və digər elmi ədəbiyyatlar ilə dil faktlarının ümumi bir nəticəsi verilmişdir.

Nəticə

Ümumi anlayışların təzadlı münasibətlərini, xüsusiyyətlərini əks etdirən antonimlər sinonimlər kimi sözün mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Yazıçı antonimlər vasitəsilə qəhrəmanların cəmiyyətdə tutduğu ictimai vəziyyətini təzadlı şəkildə oxucuya çatdırır. Antonimlər bədii obrazların daxili aləminin açılmasında əvəzsiz vasitədir.

Antonimlər dilin leksik-semantik kateqoriyası olmaqla bərabər, həm də leksik-üslubi kateqoriyadır. Bədii üslubda antonimlər qüvvətli bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrindən biridir.Üslubi istifadə məqamını dürüst müəyyənləşdirmə baxımından sözlərin mütləq və ya nisbi antonim olduğunu düzgün bilmənin ciddi əhəmiyyəti vardır. Bədii üslubda xüsusən təzad(kontrast) yaratmaq üçün mütləq antonimlər daha əlverişlidir.

Əsərin dilindəki antonim sözlərin quruluşu da maraqlıdır. Leksik antonimlər daha çox sadə və düzəltmə sözlərdən ibarətdir. Az hallarda mürəkkəb antonimlərdən də istifadə olunmuşdur.

- I. Sadə sözlərdən ibarət olanlar: mürəkkəb- sadə, az - çox, uzun - qısa, alt - üst, yuxarı - aşağı və s.
- II. Düzəltmə sözlərdən ibarət olanlar: alış – veriş, qalxıb – enən, xırdalı – böyükü və s.
- III. Mürəkkəb sözdən ibarət olanlar: yarıyuxulu – yarıyoq , yata – yata , dura – dura , yarıac – yarıtox və s.

K. Abdullanın “ Yarımqıq əlyazma” romanında işlənmiş antonimlər mətnin bədii – estetik təsir gücünü artıran leksik vahid kimi mühüm yer tutur. Antonimlərlə yazıçı bir tərəfdən öz təhkiyə dilinə, digər tərəfdən də personajların nitqinə canlılıq gətirir, emosional təsir yaradır, əşya və hadisələri daha inandırıcı, obrazlı, təsirli əks etdirir. Müxtəlif anlayışların bir – birlərinə əks əlamətlərini qarşı – qarşıya qoyur. Antonim sözlər yazıçı və şairlərin fikirlərində aydınlıq yaradan dil vahidləri kimi də qiymətsiz və əvəzsizdir.

ƏDƏBİYYAT ŞİYAHISI

1. Kamal Abdulla “ Yarımqıq əlyazma” romanı, Bakı – 2004 , 288 səh.
2. “Antonimlərin daxili semantik ziddiyyət növlərinə görə təsnifi”, Bayramova Günel, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Əsərləri - № 1/2013.
3. “Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti”, Həsərət Həsənov ,”Şərq – Qərb” , Bakı – 2007 .
4. “ Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri”, Türkan Əfəndiyeva, “ Nurlan”, Bakı – 2007.
5. “ Müasir Azərbaycan Ədəbi dili “ I cild, Afad Qurbanov,” Bakı” - 2010, “ Elm və təhsil”,452 səh.
6. “ Azərbaycan dilinin semasologiyası” , H.Həsənov, “ Bakı”, 1978, Adı Nəşr.
7. “ Nəbi Xəzrinin poetik dili “, Aqil Cəfərov, “ Elm və təhsil, “ Bakı” 2012, 144 səh.

HÜSEYN CAVIDİN ƏSƏRİNİN DİLİ

AYTƏN ƏHMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə

83-aytan@mail.ru

XÜLASƏ

Hüseyn Cavid dramaturgiyası mahiyyətə ictimai ədalətsizliyə, feodal-patriarxal münasibətlərinə, fanatizmə, dünyanı dönmə-dönə yenidən parçalamaq, bölüşdürmək istəyən imperialist siyasətinə və müstəmləkəçiliyə qarşı, ümumiyyətlə, şəxə qarşı qüvvətli etirazın bədii ifadəsidir. İnsanın bir şüurlu varlıq kimi yer üzündəki vəzifəsi, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə zidd olan bu qəbahətlərin bir küll halında qoyulubifşa edilməsi baxımından “İblis”in Azərbaycan mənşüm faciəsi tarixində tayı-bərabəri yoxdur. Hər bir elmdə müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılması üçün müxtəlif cür təhlillər aparılır. Mövcud hadisələr, qanunlar və proseslər ancaq elmi təhlil əsasında obyektiv şəkildə şərh oluna bilər. Azərbaycan dilində də müxtəlif məqsədlər üçün təhlillər olunur ki, bunlardan biri də bədii əsərin dilinin mənimsəməkdə, onu dərinləndirən öyrənməkdə tətbiq olunan linqvistik təhlildir. Məqalədə köhnəlmiş sözlərin və izafət birləşmələrinin mahiyyəti araşdırılmış, eyni zamanda ərəb-fars, türk mənşəli sözlərin mənaları izah olunmuşdur.

Açar sözlər: İblis, faciə, dil xüsusiyyətləri, təhlil

Key words: devil, tragedy, language features, analysis.

SUMMARY

Hussein Javid's drama, in essence, is an expression of strong protest against social injustice, feudal-patriarchal relations, fanaticism, the imperialistic policy of re-dividing the world, and colonialism, in general, an expression of strong protest against evil. In the history of Azerbaijan there is no substitute “Iblis” in the disclosure of actions contrary to the moral and spiritual values of man as a conscious being. In each science carries out various types of analyzes to clarify some issues. Existing events, laws and processes can be objectively interpreted only on the basis of scientific analysis. In the Azerbaijani language, there are also analyzes for various purposes, one of which is linguistic analysis, which is used in mastering the language of a work of art.

The article explored the essence of archaic words and dysfunctional compounds, as well as the meanings of Arabic-Persian and Turkish origin.

Giriş

Hüseyn Cavid XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatını həm məzmun, həm də janra zənginləşdirən sənətkarlardan biri olmuşdur. O, “Ana”, “Şeyx Sənan” və “İblis” əsəri ilə Azərbaycanda mənşüm faciə janrının əsasını qoymuşdur.

Hüseyn Cavid dramaturgiyası mahiyyətə ictimai ədalətsizliyə, feodal-patriarxal münasibətlərinə, fanatizmə, dünyanı dönmə-dönə yenidən parçalamaq, bölüşdürmək istəyən imperialist siyasətinə və müstəmləkəçiliyə qarşı, ümumiyyətlə, şəxə qarşı qüvvətli etirazın bədii ifadəsidir. İnsanın bir şüurlu varlıq kimi yer üzündəki vəzifəsi, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə zidd olan bu qəbahətlərin bir küll halında qoyulubifşa edilməsi baxımından “İblis”in Azərbaycan mənşüm faciəsi tarixində tayı-bərabəri yoxdur. Bu əsər qələmə alındığı vaxt öz ideya-bədii keyfiyyətləri etibarilə necə aktual idisə, üzərindən on illər keçdiyinə baxmayaraq, bu gün də öz mənə və əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. H.Cavid öz əsərində həm dünya müharibəsi kimi global bir fəlakəti göstərir, həm də bu ümumi fəlakət içində, onunla üzvü əlaqədə və həmin fəlakətin zəminində ayrı-ayrı insanların, fərdlərin taleyini, onların mənəviyyat kitabını açıqlayırdı.

Hər bir elmdə müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılması üçün müxtəlif cür təhlillər aparılır. Mövcud hadisələr, qanunlar və proseslər ancaq elmi təhlil əsasında obyektiv şəkildə şərh oluna bilər. Azərbaycan dilində də müxtəlif məqsədlər üçün təhlillər olunur ki, bunlardan biri də bədii əsərin dilinin mənimsəməkdə, onu dərinləndirən öyrənməkdə tətbiq olunan linqvistik təhlildir. Hər bir nəzm əsərini təhlilə cəlb edərək onun dil xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Faciəni dil baxımından araşdırdıqda çox maraqlı faktlara rast gəlinir.

Əsərin linqvistik təhlili

Məlumdur ki, hər bir dil müəyyən miqdarda başqa dillərdən söz ala bilər. Azərbaycan dilində işlənen sözlərin bir qismi əcnəbi dillərdən gəlmişdir ki, bunlar da tarixi faktorlarla, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədardır. VII əsrdə ərəblərin İrani və Qafqazı istila etməsi ərəb dilinin yayılmasına

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

vüsət verdi. Deməli, VII əsrdən etibarən fars dilinin təsiri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə ərəb dilinin təsiri də özünü göstərir. İlk dövrlərdən başlayaraq, XIII-XIV əsrlərə qədər ərəb dilinin dilimizə təsiri çox qüvvətli olmuşdur [2, 45]. Dilimizə keçən bu əcnəbi sözlər bəzən də öz əksini bədii əsərlərdə tapır. Hüseyn Cavid də öz əsərlərini Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqları çərçivəsində yazsa da, əsrdə müəyyən miqdarda, təbii olaraq, ərəb-fars sözlərinə rast gəlinir.

Alınma sözlərin xarakterizə edilməsi:

xaliq- (ərəb sözü) xəliq edən, yaradan

illət - (ərəb sözü) xəstəlik, qüsurlu, nöqsan, dəlil, sübut, səbəb, məqsəd, qayə

müəmmalı- (ərəb sözü) anlaşılmaz, çətin həll olunan məsələ, problem

xəndan- (fars sözü) gülən, gülərək, tamam açılmış gül, şən, şad

əlhanı- (ərəb sözü) gözəl sözlər, mahnılar

şöle- (ərəb sözü) alov parıltısı, işıq

əcram- (ərəb sözü) səyyarələr, göy cisimləri

əlan- (ərəb sözü) indi, bu saat

mənba-i (ərəb sözü) qaynaq, bulaq, çeşmə, bir əhvalat və xəbərin görüldüyü yer

qəsvət- (ərəb sözü) qatılıq, sərtlik, rəhmsizlik, qəmginlik, can sıxıntısı

qəhrü- (ərəb sözü) qəzəb, hirs, hiddət, məcbur etmə, tabe olma, pərtlik

inabə- (ərəb sözü) tövbə etmə, tövbə

zəfə- (ərəb sözü) zəriflik

heyhat- (ərəb sözü) təəssüf, əfsus, heyif

irfan- (ərəb sözü) xəbərdar olma, bilmə

səfalət- (ərəb sözü) səfillik, düşkünlük, həqarət, sıxıntı çəkmək

hacət- (ərəb sözü) ehtiyac və s.

Həyatın hər bir sahəsində olduğu kimi, dildə də zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Xüsusilə elmin, texnikanın, məişətin inkişafı ilə bağlı bir sıra sözlər köhnələrək lügət fondundan çıxır. Ümumişləklilik keyfiyyətini itirən belə sözlərə köhnəlmiş sözlər deyilir. Sözlərin köhnəlməsi, əsasən, aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

1. Tarixi ictimai-siyasi səbəblərlə

2. İnsanların həyat və yaşayış şəraitinin dəyişməsi ilə

3. Elmin, texnikanın inkişafı, əmək prosesinin təkmilləşməsi ilə

4. Dilin özünün daxili inkişafı və zənginləşməsi ilə.

Bəzən müəyyən dövrdə köhnəlmiş sayılan sözlər yenidən dilin fəal fonduna qayıdaraq, ümumişlək sözə çevrilir. Məsələn, 1920-1970-ci illərdə dinlə, şəraitlə, ictimai sistem və idarəçiliklə bağlı bəzi sözlər, demək olar ki, dilin qeyri-fəal fonduna keçərək unudulmuşdur. Bu gün həmin sözlər şəraitlə bağlı olaraq yenidən dirçəlib fəal işləməyə bilir. Belə sözləri “dirilə sözlər”də adlandırmaq olar. Müasir dövrdə buna misal olaraq *namaz*, *axund*, *çavuş*, *polis*, *gizir* sözlərini göstərmək olar.

Sənətkarın əsərdə işlətdiyi ulu[1,8], dürlü[1,9], hürriyyət[1,12], Tanrı[1,8] və s. sözlər bu qəbildəndir.

Əsərdə izafət birləşmələrinin işləndiyini müşahidə olunur. Azərbaycan ədəbi dilində təyini söz birləşmələri ilə yanaşı, fars dilindən keçən izafətlərə də rast gəlinir. Belə izafətlərə, xüsusilə mənzum əsərlərin dilində işlədilmişdir. “izafət” sözü ərəb mənşəli “izafə” kəlməsindən əmələ gəlmiş, mənası “artırma, həddən artıq çoxaltma” deməkdir. [4, 235]. Ərəb-fars dillərinə məxsus izafət birləşmələrinin birinci tərəfində **-i,-ül** morfemlərindən istifadə edilir. Məsələn, tərcümeyi-hal, nöqtəyi-nəzər, abi-həyat və s. İzafət birləşmələrini daha çox poeziya dilində, o cümlədən Nəsiminin, Xətəinin, Vaqifin, Füzulinin dilində də müşahidə edilir. İzafətlərin bir qismi Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək işlədilmişdir. Bu hadisəyə Ə.Dəmirçizadə münasibət bildirərək yazır:

1. Ərəbi və farsı tərkiblər azərbaycancanın söz birləşməsi sistemində uyğunlaşdırılmış və tərcümə edilməmişdir (ab-həyat).

2. Ərəbi və farsı tərkibləri təşkil edən iki sözdən biri- təyinedici söz Azərbaycan dilinə tərcümə edilməklə Azərbaycan dili söz birləşməsi halına gətirilmişdir (dil-xəstə- *xəstə köni*l).

3. ərəbi və farsı tərkibləri təşkil edən hər iki söz Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu əsasında düzəldilmişdir (zülfi-siyah- *qara saç*) [3, 151-152].

Əsərin dilində birinci qrupa daxil olan izafət birləşmələrdən istifadə olunmuşdur:

Şöleyi-əcram[1,9] , *mənba-i ilham*[1,9], *rəhbəri- vicdan*[1,9], *şöleyi-irfan* [1,9], *xaliqi-hikmət*[1,8], *təxlişi-giriban*[1,10], *nuri-həqiqət* [1,12], *qeydi-əsarət*[1,12], *məbdə-i-xilqət* [1,13],

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

zümreyi-nası [1,13], heykəli-nur [1,24], gülqönçeyi- bakir [1,26], naili- amal [1,27], sədəyi-pəri-Cibril [1,29], kevkəbi-tale [1,55], əhli-ələm[1,58], nəfsi-şumə [1,58], hali-müztər [1,60], müşşidi- pir [1,63], şeiri-pərran [1,63], nuri-didəm [1,63], xadimi-ədyan [1,104], şeri-mənsur [1,65], nəfsi-ləimin [1,104], calibi-heyərət [1,103], vücudi-ədəmalud 1,[82], ruhi-təbiət [1,102], Kəbəyi-viddan [1,96], əlləmeyi- məşhur[1,13], cinsi-bəşər [1,26], bəzmi-işrət [1,44], fevti-füsət [1,45], pəriyi-amal [1,45], zəvqi-xərabət [1,46], eyşü-nusə [1,46], sərməsti-eşq [1,46], tərki-həyat [1,56], piri-hikmət [1,62], pəriyyəi-amal [1,63], əskəri-qaçaq [1,77], sahibi-kəramət [1,81], zahiri-halim [1,82], təbdili-qiyafət [1,82], nəfsi-həris [1,91], tərki-həyat [1,94,56], dürri-yetim [1,96], həmrəngi-siyasət [8] , səhneyi-hərb [1,16] və s.

Əsərdə istifadə edilmiş izafət birləşmələrindən “*sədəyi-pəri-Cibril*” üç sözlü, digərləri isə iki sözlü izafətlərdən ibarətdir. İzafət birləşmələrini Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırıb da istifadə etmək olar. Məsələn, *nuri-həqiqət- həqiqət nuru, xaliqi- hikmət- yaradanın hikməti, mənbəi- ilham- ilham mənbəyi, hali-müztər- məcbur,naçar hallı, tərki-həyat- həyatdan getmək, həyatı tərək etmək, piri-hikmət- pirin hilkəti, şöleyi-irfan- yaradanın işığı, səhneyi-hərb- hərb səhnəsi* və s.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında bədii üslub, yəni ədəbi-bədii dil dayanırdı, aparıcı meyllər burada meydana çıxır və buradan yayılırdı. Həmin mərhələdə bədii üslubda aşağıdakı mühüm ədəbi- bədii meyllər özünü göstərir:

1. Satirik realistlərin dili
2. Lirik romantiklərin dili
3. Maarifçilərin dili

Lirik- romantiklərin dili, xüsusilə leksikası ərəb farsizm və ya türkiizmlərlə zəngindir. Lirik romantiklərin içərisində Əli bəy Hüseynzadənin dili daha çox ərəb- farsizmlərlə, Hüseyn Cavidin dili isə türkiizmlərlə zəngindir. “Hüseyn Cavidin dilində türkiizmlər tək-cə leksik mənimləmələr şəklində təzahür etməirdi. Bütöv tələffüz norması, morfoloji- sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə türkcəyə uyğun gəlir” [5,28].

Hüseyn Cavidin “İblis” əsərinin dilində də çoxlu sayda türkiizmlər vardır. Əsərdə istifadə olunmuş bu cür sözlər hal- hazırda Türkiyə türkcəsində istifadə olunsa da, bu sözlərin bəzi fonetik dəyişikliyə uğramasını müşahidə edirik. Faciənin dilindəki sözləri nəzərdən keçirək:

Əsərin dilində	Çağdaş Türkiyə türkcəsində	Çağdaş Azərbaycan türkcəsində
Yoqdan(8), bulmaq (103)	yokdan, bulmak	yoxdan, tapmaq
Uyqudan(8), əvət (14)	uykudan, evet	yuxudan, bəli
Yaqar(8), sorma(14)	yakar, sorma	yandırır,soruşma
Bin(9),sıcaq(15)	bin, sıcak	min, isti
Çıldıracaq(9), çabuc(15)	çıldıracaq, çabuk	ağlıni itirmək, tez, cəld
Özləm (9), nərədən(16)	özlem, nereden	həsrət,qüssə, hardan
Tatlı (9), çarpış(17)	tatlı, çarpış	şirin,döyüş
Pənbə(102), çılğın(26)	pembe, çılğın	çəhrayı, dəlisov
Çocuq (10), mücadilə(16)	çocuk, mücadele	uşaq, mübarizə
Şu(10), yapmaq(18)	şu, yapmak	bu, etmək
Şaşqın(10), dəf ol(13), əski(24)	şaşkın, def ol, eski	çaşqın,çaşmış, rədd ol, köhnə
Xayı(22), həp(12), oda(26)	hayır, hep, oda	xeyir, həmişə, otaq
Şimdi (12), fəzlə(24)	şimdi, fazla	indi, artıq

Hüseyn Cavidin “İblis” mənzum faciəsi istər ədəbi nöqteyi- nəzərdən, istərsə də poetik dil xüsusiyyəti baxımından təhlilə cəlb olunduqda mükəmməl bir əsər olduğunu müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Cavid H., Seçilmiş əsərləri, III cild, Lider Nəşriyyatı, Bakı, 2005, 303s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili “Şərqi Qərb”, Bakı, 2007,191s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
4. Ərəb –fars lüğəti , Bakı, Yazıçı, 1985,1035s.
5. Hacıyev T., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1977, 188s.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞƏRQ QRUPU DİALEKTLƏRİNDƏ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

FİDAN YUSİFOVA

Bakı Avrasiya Universiteti

Azərbaycan dili

yusifovaf@gmail.com

XÜLASƏ

Dialektlərin lüğət tərkibi dilimizin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edib saxlayan zəngin və dəyərli leksik qatlara malikdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin özünə xas dialektləri vardır İndi tarixi dialektologiyanın əsas vəzifəsi məhz qədim Azərbaycan ərazilərindəki tayfa dillərinin mümkün abidələr, dil materialları əsasında dialekt faktlarını həmin faktların bir vaxtkı daşıyıcıları olan tayfa dillərinə doğru tədqiq edib öyrənməkdir. Ləhcə fərqlərinin müəyyənləşdirmək və həmin ləhcələrin sərhədini təyin etmək üçün fonetik, leksik-qrammatik fərqlərlə yanaşı, dini fərqlər də nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: dialektizmlər, xalq danışıq dili, dialektoloji lüğət, şərq qrupu, semantik xüsusiyyətlər.

Key words: dialectics, popular speaking language, dialectology dictionary, eastern group, semantic features.

Giriş

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi:

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin leksikasında sözlərin semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, həmin dialekt və şivələrdə işlənən sözlərin rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müxtəlif şivələrdə işlənən sözlərin semantik xüsusiyyətləri aşkar edilir, bir çox sözlərin tarixi-etimoloji inkişaf yolu izlənilir.

Tədqiqatın aktuallığı: Hər bir alınma söz alınma prosesində, müəyyən semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Sözlərdə semantik dəyişikliklər dünyanın bütün dillərində baş verir.

Tədqiqat metodları: Məqalədə müqayisə, tarixi-müqayisəli və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan dili dialektlərinin böyük əksəriyyəti vaxtilə tədqiq edilmiş və həmin dialektlərə aid dəyərli əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan dili şivələrini öyrənmək və bunların lüğətini toplamaq məqsədilə tədqiqatçılar tərəfindən 1924-cü ildən 1930-cu ilədək 60 minə yaxın dialekt sözü toplanmışdır. N.İ. Aşmarin Azərbaycan dili şivələrinin lüğətinin tərtib edilməsi üzrə proqram hazırlamışdır. 1964-cü ildə AMEA tərəfindən bir cildlik "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" çap olunmuşdur.

Dialektlərin lüğət tərkibi dilimizin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edib saxlayan zəngin və dəyərli leksik qatlara malikdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin özünə xas dialektləri vardır. Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifatını M.Şirəliyev tarixi-coğrafi prinsipə əsaslanaraq vermişdir. Həmin təsnifatda dialektlər 4 qrup ətrafında cəmlənir: şərq qrupu, qərb qrupu, şimal qrupu və cənub qrupu. M.Şirəliyev dialektlərin şərq qrupuna Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərini, Muğan və Lənkəran şivələrini, qərb qrupuna Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərini və ayırım şivəsini, şimal qrupuna Şəki dialektini və Zaqatala-Qax şivəsini, cənub qrupuna isə Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektlərini və İrəvan şivəsini daxil edir. Son illərə qədər Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsinə M.Şirəliyevin bölgüsü əsas götürülmüşdür. E.Əzizov elmi şəkildə əsaslandırmışdır ki, M.Şirəliyevin təsnifatı Azərbaycan dilçiliyinin müəyyən bir mərhələsi üçün məqbuldur, bütünlükdə isə bu bölgü dilin dialekt bölünməsinə dolğun şəkildə əks etdirir bilməməsi baxımından bir sıra qüsurlara malikdir (1, s.78).

Azərbaycan ədəbi dili olduqca rəngarəng, gözəl bədii ifadə üsuluna, zəngin lüğət tərkibinə malikdir. «Şübhəsiz ki, dilin leksik tərkibi yalnız leksik-semantik söz qruplarının məcmuyundan ibarət olmayıb, hər şeydən əvvəl dil sistemindəki vahidlərin daxilindəki leksik-semantik qruplaşmaların müxtəlifliyindən ibarətdir» (2, s.194).

Quba dialektində təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə aid söz və termin vardır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1. Kənd təsərrüfatında istifadə edilən alət,nəqliyyat vasitəsi və başqa sözlər:araba/haraba/ərəbə,bel,boyunduruğ/buyunduruğ,vəl,qırmanc,damğa/dağma,yaba,yasduğ,sami (boyunduruğun üst ağacı),tamasa (boyunduruğun alt ağacı),təkalı (yəhərin altından qoyulan keçə və ya parça)və.s.

2. Bağçılığa aid söz və terminlər:ağ tabağ,qızıl əhməd/qizil əhməd,eybalma,mayıs güzəli,ağ armud,ağ tala,axun armudi,bal armudi,sərçə budi,tikan armudi,şəkər armud,ağ əlçə,bəxşi əlçə,qara əlçə,qəbzın (Qəzvin) əlçəsi,albuxara gavalı/əlbuxara gavalı,payız gavalisi,qara gavalı, daş heyva,əpbek heyva,cir heyva,qara tut,Quba tuti, xartut və.s.

3. Maldarlığa aid söz və terminlər:dördəyağ,çaparağ,yurğa,çaparağ,Buxari quyuni,Qarabağ quyuni,toğli (birillik),ərkek,ana quyun,qaradış,ügəc quç,ağ kərə,qara kərə,çal quyun,ağ üküz,çal üküz,bilbil/bülbül,ələbəxdə,yapalağ,daşdügən və.s.

4. Ev əşyalarının adları: yurğan, nalça, düşeg, balış, yasduğ, qeyçi, qaşığı, nimçə,oxlo və.s.

5. Geyim və bəzək əşyalarının adları:beşmağ,almagüli curab,qarmuğ papağ,əlceg,xurmeyi papağ,çuxa və.s.

6. Xörək adları: quymağ,doğa,qutab,duşəmə,ədavalı halva,quz halvası,siyiğ, bozdamac,fetir,fə-səlli və.s. (4,s.203-206)

Şərqi qrupu dialekt və şivələrində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı sadə kök morfemləri əhatə edir. Omonimlər müxtəlif əlamətləri ilə seçilir.Şivələrdəki omonimlərin bir sıra prinsiplər üzrə bölgüsü aparılır:1. Semantik tərəflərin ədəbi dilə və şivəyə münasibətinə görə omonimlər: a) Bir tərəfi ədəbi dil,digəri dialekt səciyyəli omonimlər; b) Tərəflərinin hamısı dialekt səciyyəli omonimlər; 2. Leksik vahid kimi dil mənəbəyinə görə omonimlər; 3. Sözü quruluşunun iştirakına görə omonimlər (7,s.135).

Quba dialektində iki,üç,hətta dörd müxtəlif mənaya malik olan omonimlərə də rast gəlinir.Məsələn: **avara** - 1.işsiz,sənətsiz,boş-boşuna gəzən; 2.birillik camış balası; **dağar** - 1. Taxıl və ya dəridən düzəldilmiş qab; 2. Bu və ya digər hər şeyin həddindən artıq quruması; **yumağ** - 1. ip,yun sarığı; 2. Paltarı isladib sabunda təmizləmək; **macal** -1. indicə,bu dəqiqə; 2. vaxt; **sinmağ** - parçalamaq; 2. soyumaq; 3.incimək; **xırsız** - 1.güclü;2. kobud; **şit** - 1.duzsuz xörək; 2. ədəbsiz,yüngül. **Havayi** - 1. ucuz; 2. pulsuz; kük - 1. canlı,yoğun; 2. bitkinin rüşəsi; 3. bostan məhsulu (4,s.210).

Qağla (Bülbülə,Maştağa,Buzovna,Nardaran) - 1. Piti bişirmək üçün yastı qab;-Bazarda qağla gördim,bir odamlıqdi,almadım (Maştağa); 2. Gödəkboy adam; - Qağleycən boyi var, hökkesinə bax a (Nardaran); **Kömbə** (Buz.) - 1. Mayasız bişirilən çörək; - Un qalib,dirəm göresən kömbə pişirim?; 2. Kök qadın; -Zəhraxa`m uğarta kökəlib ki,olub kömbə,tərpənə bilmir; **Əng**. Azərbaycan ədəbi dilində çənənin alt hissəsi mənəsində işlənir.Dialektlərdə isə həmin mənə ilə yanaşı əng sözü "çoxdanışan,boşboğaz adam"mənəsində işlənir: - Səmed əngdü,yarışdı yaxonnan, birəxmicek (Bilgəh); **hambal**- 1. yük daşıyan (əks.şiv), 2. Evün dirəyi (Salyan) (7,s.341); **nobat** -1. növbə, 2. şəkər (Şamaxı). Günəbaxan-1. bitki, 2. körpə quzuların saxlandığı quyu kimi yer (Salyan); **Beçə** (əks.şiv.) – 1. təzə banlamağa başlayan cavan xoruz; - Bu beçələrin də yaman zil sesi var a; 2. Yeniyetmə oğlan uşağı; - Zakirim hələ beçədü nə yaşı var? (Buz.); **Vələmbə** (Zirə, Türkan, Hövsan, Buzovna) -1. Gözün kirpiklərlə əhatə olunmuş hissəsinin içəri səthi; - Gözmin vələmbəsi ağırir (T.); 2. Yatağan adam; - Balığa vələmbə olib gedib a (Zirə). **Dağar** (əks.şiv.) - 1. Quru: - Adə, bular lap dağar olib ki (R.) 2. Ölçü vahidi,qaramal dərisindən hazırlanan kiçik torba. Məs: - Arpanı,buğdeni dağarnan ölçərdig (Mərdəkan) (7,s.138). Olmağ,elemeg,çıxmağ köməkçi felləri ilə müxtəlif mənşəli sözlərin omonimləşməsindən əmələ gələnələr: **Qo`rağ olmağ** – 1. Sağlam olmaq; məs: - Dayi, qo`rağ olmusan maşalla (Zirə); 2.Geyinmək; məs: - Tez qo`rağ olun,süzi nənəgilə aparacegəm (Maş); 3. Varlanmaq; məs: - Balami dayi sən diyən dö`r,pula pul dimir,yaman qo`rağ olib (Buz) (7,s.141).

Şərqi Abşeron şivələrində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığında düzəltmə və sintaktik birləşmə prinsipi ilə yeni mənəli sözlər də yaranır.Məs:yağlama sözünün ədəbi dildəki mənəsindən (üstünə yağ sürtmək,yağ çəkmək) məhəlli səciyyəli leksem alınır."**Yağlama**" Şərqi Abşeron şivələrində "yeni əkilmiş bitkilərin az miqdarda suvarılması"na deyilir.Məs: - Diyesən gül kələmi yağlamısən? (Höv.) (7,s.65). **Ağgöz/ağgüz** sözü Şamaxı dialektində tənbel, Ağdamda xəsis, Qubada yaxşılıq bilməyən, pis xasiyyətli adam mənəsində işlənir. M.Kaşğarlının lüğətində söz **aqı** şəklində əliaçıq mənəsində, **aqçu** şəklində yavaşca mənəsində işlənir.

Azərbaycan dilinin lüğət fondunu zənginləşdirən söz qruplarından biri də fonetik tərkibcə müxtəlif mənəca bir-birinə yaxın mənə çalarlıqlarını ifadə edən sözlər sinonimlərdir.Ədəbi dildə olduğu kimi, Azərbaycan dili şivələrində sinonim sözlər mənə çalarlığı yaradır. Sinonimlər üçün əsas

xarakterik xüsusiyyət onların bir ümumi mənanı ifadə etmələridir. Lakin bir ümumi məna ifadə etsələr də, müəyyən bir sinonim cərgədən ibarət olan sözlər həm incə məna bildirmələri, həm də üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənirlər. Əgər belə olmasa idi, o zaman sinonim sözlərə ehtiyac qalmazdı, dil onlardan birini saxlayar, digər formalarını isə arxaikləşdirər və beləliklə də, sinonimlik aradan çıxardı. Halbuki sinonimlər dilimizdə çox inkişaf etmişdir» (5,s.167). Quba dialektində sinonimlərə daha çox rast gəlinir. Məs: Sən **ləloun** (sülösun, qarınxur, süləngi, çuxuyən, acgüz) uldun qaldun; Mənə **dubalağ/dabalağ** (kələk, hiylə) kəlmə, hər şeyi bilədim; Bizim Cəfər **yansağ** (ozan, çənəbaz, çərənci, uzunçı, çuxdanışan, naqqal) adama oxşamıyadı; **Şeytan** (xəbərçi, süzgəzdirən, araqarışdıran) adama hiç salam vərmağ düz degil; Xəccənin bir **cüləz** (culuz, cılız, cürə, zağar, düşgün, arığ, zəyif) qizi var; Bir il ular ki, **şül** (şikəst, əlsiz-ayaqsız) ulub qalib ödə; Uşağ **küləfəm** (kür, fərəmən, key, küləfəhəm, fərsiz, əciz) uldusa heş nə. Abgərdən **kəmçə/ kömçə** (əks. şiv) - çömçə; **olacağ/çıxacağ** (əks. şiv) - hadisə; **nataraz/ dövədellegi/ zıbığ/ hündürüm** (Z.) // **besdərək/pezevəng** (Nar. Maş. Bil. Höv.Ş.) - iri gövdəli adam; **fır elemeg/tər elemeg/hö çeğmeg** (əks. şiv) - küsmək, incimək; **o`gar/girinc elemeg-dəng elemeg; sebil/pərən-pərən olmağ** (Buz.); dağılmaq, səpələnmək; **basməmediz/basmeqəfə** (əks. şiv) - tələsik; **biyağlarım/bir saət qabağ** - bir az əvvəl; **zığ/xeyleg** (Mər. Şağ. Buz. Maş.) - çox; **irbelə / ibelə / okqədə / oğarta / nağarta** (əks. şiv); **belənçik/buform/bu-seyağ/ələnçignə /helə; döşəkçə-nimdər-nalça** (Salyan) (6,s.341); **sürü-xızan-xıl-umman** (Salyan); **mıx-mismar-kora** (Ağsu) - **qadax** (Salyan); **dəsmal-təlis** (Lənkəran); **seyvan-eyvan** (Güzdək) - **qulangərdis** (Salyan); **çölmə** (Culfa) // **çölməx'** (Gədəbəy, Şərur, Naxçıvan, Ordubad) // **çölməy** (Göyçay, Masallı, Lənkəran) xörək bişirmək üçün saxsı qabdır; **Əldası** (Dərbənd) əldəyirmanıdır. Əldəyirmanın **kilkilə** (Qazax, Şamaxı) // **kirkirə** (Bərdə, Bolnisi, Cəbrayıl, Salyan, Culfa) formasında işlənməsi də dialekt və şivələrimizdə müşahidə olunur; **dördəyağ/dördəyax** (Ağdam, Ağdərə, Bakı, Cəbrayıl, Göyçay, Səlyan, Tərtər) şəklində işlənmiş, hətta üçayaqlı olsa belə, sonradan yenə də "dördəyağ" adlanmışdır. Həmin sözün ə:axlı (Gədəbəy, Göranboy) // ə:xlı (Basarkeçər, Tovuz) variantlarına da dialekt və şivələrində rast gəlirik. və.s

Dialektlər ədəbi dildən fonetik, leksik, sintaktik cəhətdən fərqləndiyi kimi morfoloji əlamətlərinə görə də seçilir. Dialektlərdə morfoloji yolla əmələ gələn leksik vahidləri asanlıqla kök və şəkilçiyə ayırmaq olur. Misallara baxaq:

Tov- divarda çırağ qoymaq üçün düzəldilmiş kiçik taxça; - Lampanı tödan götür, şüşesini temizdə (Maş); Tova- yemək bişirmək üçün yastı formalı qab; **Tovalığ** - iri daşlıq sahə; -Tovalığ yerrər çox isti olur, hələ yerrərdə diilər ki, ilan da olur (Maş). **Tödan düşmeg** - 1. Gücsüzləşmək. - Qüdrət kişi dayı qocalıb, tödan düşüb (Zirə); 2. Odu sönmək, istiliyi getmək; - Gördün ki, qazan tödan tüşdi, qoy əsağı yerdəmi alsun (Zirə); **Tovlamağ** - qızısqırmaq, başını bişirmək; - Gənə toliyəb harə aparırsan şağı?; **Töli** - coşğun, qızısqırmaq; - Ağarefi yaman töli gəlmişdi, bilmedün nöşün? (Zirə). Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində belə bir ifadə də vardır: "Gözünün tavışı getmək". Burada işlənən tavışı sözünün kökündəki to morfemdir. Mənası isə "gözünün odu sönmək, işığı getmək, zəifləmək" deməkdir. Sadəcə qərb və şərq qrupu şivələri arasında a/o fonetik fərqi var.

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də antonimlər, yəni mənaca bir-birinin əksi olan sözlər xüsusi yer tutur. Şivələrdə işlənən antonimləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) Xalis dialekt mənşəli antonimlər; **b)** Birinci komponenti ədəbi dil, ikinci komponenti dialekt səciyyəli antonimlər; **c)** Birlikdə işlədilən və eyni vurğu altında tələffüz edilən antonimlər (7,s.153). Xalis dialekt mənşəli antonimlər bir-birinə tam zidd, əks anlayışlar ifadə edir. Məs: **afin-safin**-alğı-satqı; - Əhədgili malları afin-safin elib xəbər vərtilər qızgilə (Buz.); **Tülü-xırrı** - kasıb - dövlətli; - Ağız ular tülün birüdülər, hani ularda xırrı adam? (T.); **seyreg** - **pitraq**- sıx-aralı; - Tumi seyreg səpmişəm, əncəğ göğərtilər pitraq çıxıb, nöşün hələ? (Maş.). Birinci komponenti ədəbi dil, ikinci komponenti dialekt səciyyəli antonimlər: **pak-vosvosi**-təmizkar - səliqədə ifrata varan; Paklıq yəxçi şeydü, vosvosluğ neyə lazımdu? (Ş.); **vərəzən günə çıxmağ** - **qərə günə qalmağ** - bəxtəvər olmaq; - Bədbəxt hələ hindi vərəzən günə çıxırdı, alla uni qərə günə qoydi (Bilgəh); **xoşreftar-bedqılığ** - pis xasiyyətli adam- xoş rəftar adam; - Gedə bedqılığdu, hələ hər şeyçün da şır, gelin yazıq xoşreftardu (Maş.) (7,s.154). Birlikdə işlənən, eyni vurğu altında tələffüz olunan antonimlər: Antonimlərin bəzisi öz aralarında sız əlaqədə olduğundan bir leksik vahid təşkil edir və bir vurğu altında tələffüz edilir. **Arpa-bığda**-oğlan-qız; - Əsmədün gəlmi hələ arpa-bığda doğır, hindi gənə qızı olib (Höv.); **Şit-şor**-xörək; - Birez şağlarçün şit-şor elə, so`ra gedeg işimüzün dalsıycən (T.); **yağlı-qərə** - yağlı-çirkli; - Una qablari vərme yusun, gənə yağlı-qərə əliyib qoyar ura (Mər.); **Həyit-boca**- eşik; - Öy-eşyi pis döğür, əncəğ həyit-bocasi lap qiyamətdü (Maş.) (7,s.153).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dialektizmlərin ədəbi dilin inkişaf edib zənginləşməsindən bəhs edərkən, ilk növbədə, bu leksik vahidlərin ədəbi dilin bədii üslubu üçün daha çox səciyyəvi olmasını qeyd etmək lazımdır. Çünki dialekt sözləri ədəbi dilə ən çox bədii əsərlər vasitəsilə keçir. «Dialektizmlərin ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olması üçün bədii ədəbiyyat keçid rolu oynayır. Belə ki, leksik-semantik cəhətdən ədəbi dildə işlədilmə lüzumuna malik olan dialektizmlər yazıçılar tərəfindən bədii ədəbiyyata gətirilir; bunlardan ümumxalq səciyyəsi qazananlar ədəbi dilin lüğət fonduna keçərək onu zənginləşdirir» (2,s.187).

Nəticə

Dilimizin əsas semantik kateqoriyalarından olan sinonimlər lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək, dilimizin özəl xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan leksik vahidlərdir. Dialekt leksikası üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, şivələrin leksik –semantik xüsusiyyətləri zəngindir. Bu sözlər dialekt leksikasını təmsil etsələr də, onları konkret olaraq müəyyən bir dialekt qrupuna aid etmək, canlı danışığı dili sözlərindən fərqləndirmək çətin olur. Dialektizmlərin ancaq müəyyən bir qismi ədəbi dildə işlənmək hüququ qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A ,Əzizov E, Vəliyev A. “Dilçilik coğrafiyası,tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri”elmi əsərlərin məcmusu.Bakı “Maarif”-1982.
2. Xudiyev N. M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 402 s.
3. Магерамова С.А. Парадигматические отношения в лексике русского и азербайджанского языков. Баку: БГУ, 2002, 207 с.
4. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti.Bakı.1961
5. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə, II c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 556 s.
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı: Şərq-qərb, 2008,416 s.
7. Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası.Bakı: Elm, 2001, 167 s.

HÜSEYN CAVIDİN “İBLİS” ƏSƏRİNİN LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ

AYTƏN ƏHMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti, Filologiya

83-aytan@mail.ru

AZƏRBAYCAN, GƏNCƏ

XÜLASƏ

Hüseyn Cavid dramaturgiyası mahiyyətcə ictimai ədalətsizliyə, feodal-patriarxal münasibətlərinə, fanatizmə, dünyanı dönə-dönə yenidən parçalamaq, bölüşdürmək istəyən imperialist siyasətinə və müstəmləkəçiliyə qarşı, ümumiyyətlə, şəxə qarşı qüvvətli etirazın bədii ifadəsidir. İnsanın bir şüurlu varlıq kimi yer üzündəki vəzifəsi, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə zidd olan bu qəbahətlərin bir küll halında qoyulubifşa edilməsi baxımından “İblis”in Azərbaycan mənzum faciəsi tarixində tayı-bərabəri yoxdur. Hər bir elmdə müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılması üçün müxtəlif cür təhlillər aparılır. Mövcud hadisələr, qanunlar və proseslər ancaq elmi təhlil əsasında obyektiv şəkildə şərh oluna bilər. Azərbaycan dilində də müxtəlif məqsədlər üçün təhlillər olunur ki,bunlardan biri də bədii əsərin dilinin mənimsəməkdə ,onu dərindən öyrənməkdə tətbiq olunan linqvistik təhlildir. Məqalədə köhnəlmiş sözlərin və izafət birləşmələrinin mahiyyəti araşdırılmış, eyni zamanda ərəb-fars, türk mənşəli sözlərin mənaları izah olunmuşdur.

Açar sözlər: İblis, faciə, dil xüsusiyyətləri, təhlil

Giriş

Hüseyn Cavid XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatını həm məzmun, həm də janra zənginləşdirən sənətkarlardan biri olmuşdur. O, “Ana”, “Şeyx Sənan” və “İblis” əsəri ilə Azərbaycanda mənzum faciə janrının əsasını qoymuşdur.

Hüseyn Cavid dramaturgiyası mahiyyətcə ictimai ədalətsizliyə, feodal-patriarxal münasibətlərinə, fanatizmə, dünyanı dönə-dönə yenidən parçalamaq, bölüşdürmək istəyən imperialist siyasətinə və

müstəmləkəçiliyə qarşı, ümumiyyətlə, şəra qərsi qüvvətli etirazın bədii ifadəsidir. İnsanın bir şüurlu varlıq kimi yer üzündəki vəzifəsi, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə zidd olan bu qəbahətlərin bir küll halında qoyulubifşa edilməsi baxımından “İblis”in Azərbaycan mənşüm faciəsi tarixində tayı-bərabəri yoxdur. Bu əsər qələmə alındığı vaxt öz ideya-bədii keyfiyyətləri etibarilə necə aktual idisə, üzərindən on illər keçdiyinə baxmayaraq, bu gün də öz mənə və əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. H.Cavid öz əsərində həm dünya müharibəsi kimi qlobal bir fəlakəti göstərir, həm də bu ümumi fəlakət içində, onunla üzvü əlaqədə və həmin fəlakətin zəminində ayrı-ayrı insanların, fərdlərin taleyini, onların mənəviyyat kitabını açıqlayırdı.

Hər bir elmdə müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılması üçün müxtəlif cür təhlillər aparılır. Mövcud hadisələr, qanunlar və proseslər ancaq elmi təhlil əsasında obyektiv şəkildə şərh oluna bilər. Azərbaycan dilində də müxtəlif məqsədlər üçün təhlillər olunur ki, bunlardan biri də bədii əsərin dilinin mənimsəməkdə, onu dərinləndirən öyrənməkdə tətbiq olunan linqvistik təhlildir. Hər bir nəzm əsərini təhlil cəlb edərkən onun dil xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Faciəni dil baxımından araşdırdıqda çox maraqlı faktlara rast gəlinir.

Əsərin linqvistik təhlili

Məlumdur ki, hər bir dil müəyyən miqdarda başqa dillərdən söz ala bilər. Azərbaycan dilində işlənen sözlərin bir qismi əcnəbi dillərdən gəlmişdir ki, bunlar da tarixi faktorlarla, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədardır. VII əsrdə ərəblərin İrani və Qafqazı istila etməsi ərəb dilinin yayılmasına vüsət verdi. Deməli, VII əsrdən etibarən fars dilinin təsiri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə ərəb dilinin təsiri də özünü göstərir. İlk dövrlərdən başlayaraq, XIII-XIV əsrlərə qədər ərəb dilinin dilimizə təsiri çox qüvvətli olmuşdur [2, 45]. Dilimizə keçən bu əcnəbi sözlər bəzən də öz əksini bədii əsərlərdə tapır. Hüseyn Cavid də öz əsərlərini Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqları çərçivəsində yazsa da, əsrdə müəyyən miqdarda, təbii olaraq, ərəb-fars sözlərinə rast gəlinir.

Alınma sözlərin xarakterizə edilməsi:

xaliq- (ərəb sözü) xəliq edən, yaradan

illət - (ərəb sözü) xəstəlik, qüsür, nöqsan, dəlil, sübut, səbəb, məqsəd, qayə

müəmmalı- (ərəb sözü) anlaşılmaz sir, çətin həll olunan məsələ, problem

xəndan- (fars sözü) gülən, gülərək, tamam açılmış gül, şən, şad

əlhanı- (ərəb sözü) gözəl sözlər, mahnılar

şöle- (ərəb sözü) alov parıltısı işıq

əcram- (ərəb sözü) səyyarələr, göy cisimləri

əlan- (ərəb sözü) indi, bu saat

mənəbi- (ərəb sözü) qaynaq, bulaq, çeşmə, bir əhvalat və xəbərin görüldüyü yer

qəsvət- (ərəb sözü) qatılıq, sərtlik, rəhmsizlik, qəmginlik, can sıxıntısı

qəhrü- (ərəb sözü) qəzəb, hirs, hiddət, məcbur etmə, tabe olma, pərtlik

inabə- (ərəb sözü) tövbə etmə, tövbə

zəfə- (ərəb sözü) zəriflik

heyhat- (ərəb sözü) təəssüf, əfsus, heyif

irfan- (ərəb sözü) xəbərdar olma, bilmə

səfalət- (ərəb sözü) səfillik, düşkünlük, həqarət, sıxıntı çəkmək

hacət- (ərəb sözü) ehtiyac və s.

Həyatın hər bir sahəsində olduğu kimi, dildə də zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Xüsusilə elmin, texnikanın, məişətin inkişafı ilə bağlı bir sıra sözlər köhnələrək lüğət fondundan çıxır. Ümumişləklilik keyfiyyətini itirən belə sözlərə köhnəlmiş sözlər deyilir. Sözlərin köhnəlməsi, əsasən, aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

1. Tarixi ictimai-siyasi səbəblərlə
2. İnsanların həyat və yaşayış şəraitinin dəyişməsi ilə
3. Elmin, texnikanın inkişafı, əmək prosesinin təkmilləşməsi ilə
4. Dilin özünün daxili inkişafı və zənginləşməsi ilə.

Bəzən müəyyən dövrdə köhnəlmiş sayılan sözlər yenidən dilin fəal fonduna qayıdaraq, ümumişləklilik sözə çevrilir. Məsələn, 1920-1970-ci illərdə dinlə, şəraitlə, ictimai sistem və idarəçiliklə bağlı bəzi sözlər, demək olar ki, dilin qeyri-fəal fonduna keçərək unudulmuşdur. Bu gün həmin sözlər şəraitlə bağlı olaraq yenidən dirçəlib fəal işlənə bilər. Belə sözləri “dirilə sözlər”də adlandırmaq olar. Müasir dövrdə buna misal olaraq *namaz*, *axund*, *çavuş*, *polis*, *gizir* sözlərini göstərmək olar.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Sənətkarın əsərdə işlətdiyi ulu[1,8], dürlü[1,9], hürriyyət[1,12], Tanrı[1,8] və s. sözlər bu qəbildəndir.

Əsərdə izafət birləşmələrinin işləndiyini müşahidə olunur. Azərbaycan ədəbi dilində təyini söz birləşmələri ilə yanaşı, fars dilindən keçən izafətlərə də rast gəlinir. Belə izafətlərə, xüsusilə mənzum əsərlərin dilində işlədilmişdir. “izafət” sözü ərəb mənşəli “izafə” kəlməsindən əmələ gəlmiş, mənası “artırma, həddən artıq çoxaltma” deməkdir. [4, 235]. Ərəb-fars dillərinə məxsus izafət birləşmələrinin birinci tərəfində **-i,-ül** morfemlərindən istifadə edilir. Məsələn, tərcümeyi-hal, nöqtəyi-nəzər, abi-həyat və s. İzafət birləşmələrini daha çox poeziya dilində, o cümlədən Nəsiminin, Xətəinin, Vaqifin, Füzulinin dilində də müşahidə edilir. İzafətlərin bir qismi Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək işlədilmişdir. Bu hadisəyə Ə.Dəmirçizadə münasibət bildirərək yazır:

1. Ərəbi və farsı tərkiblər azərbaycancanın söz birləşməsi sisteminə uyğunlaşdırılmış və tərcümə edilməmişdir (ab-həyat).

2. Ərəbi və farsı tərkibləri təşkil edən iki sözdən biri- təyinedici söz Azərbaycan dilinə tərcümə edilməklə Azərbaycan dili söz birləşməsi halına gətirilmişdir (dil-xəstə- xəstə könül).

3. ərəbi və farsı tərkibləri təşkil edən hər iki söz Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu əsasında düzəldilmişdir (zülf-siyah- qara saç) [3, 151-152].

Əsərin dilində birinci qrupa daxil olan izafət birləşmələrdən istifadə olunmuşdur:

Şöleyi-əcrəm[1,9] , *mənbəi- ilham*[1,9], *rəhbəri- vicdan*[1,9], *şöleyi-irfan* [1,9], *xaliqi-hikmət*[1,8], *təxlişi-giriban*[1,10], *nuri-həqiqət* [1,12], *qeydi-əsarət*[1,12], *məbdəi-xilqət* [1,13], *zümreyi-nası* [1,13], *heykəli-nur* [1,24], *gülqönçeyi- bakir* [1,26], *naili- amal* [1,27], *sədayi-pəri-Cibril* [1,29], *kevkəbi-tale* [1,55], *əhli-ələm*[1,58], *nəfsi-şumə* [1,58], *hali-müztər* [1,60], *mürşidi- pir* [1,63], *şeyri-pərran* [1,63], *nuri-didəm* [1,63], *xadimi-ədyan* [1,104], *şeyri-mənsur* [1,65], *nəfsi-ləimin* [1,104], *calibi-heyət* [1,103], *vücuti-ədəmalud* 1,[82], *ruhi-təbiət* [1,102], *Kəbəyi-vicdan* [1,96], *əlləməyi- məşhur*[1,13], *cinsi-bəşər* [1,26], *bəzmi-işrət* [1,44], *fevti-füsət* [1,45], *pəriyi-amal* [1,45], *zəvqi-xərabat* [1,46], *eyşü-nusə* [1,46], *sərməsti-eşq* [1,46], *tərki-həyat* [1,56], *piri-hikmət* [1,62], *pəriyyəi-amal* [1,63], *əskəri-qaçaq* [1,77], *sahibi-kəramət* [1,81], *zahiri-halım* [1,82], *təbdili-qiyafət* [1,82], *nəfsi-həris* [1,91], *tərki-həyat* [1,94,56], *dürri-yetim* [1,96], *həmranəyi-siyasət* [8] , *səhneyi-hərb* [1,16] və s.

Əsərdə istifadə edilmiş izafət birləşmələrindən “*sədayi-pəri-Cibril*” üç sözlü, digərləri isə iki sözlü izafətlərdən ibarətdir. İzafət birləşmələrini Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırıb da istifadə etmək olar. Məsələn, *nuri-həqiqət- həqiqət nuru*, *xaliqi- hikmət- yaradanın hikməti*, *mənbəi- ilham- ilham mənbəyi*, *hali-müztər- məcbur,naçar hallı*, *tərki-həyat- həyatdan getmək*, *həyatı tərki etmək*, *piri-hikmət- pirin hilkəti*, *şöleyi-irfan- yaradanın işığı*, *səhneyi-hərb- hərb səhnəsi* və s.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında bədii üslub, yəni ədəbi-bədii dil dayanırdı, aparıcı meyllər burada meydana çıxır və buradan yayılırdı. Həmin mərhələdə bədii üslubda aşağıdakı mühüm ədəbi- bədii meyllər özünü göstərir:

4. Satirik realistlərin dili
5. Lirik romantiklərin dili
6. Maarifçilərin dili

Lirik- romantiklərin dili, xüsusilə leksikası ərəb farsizm və ya türkiizmlərlə zəngindir. Lirik romantiklərin içərisində Əli bəy Hüseynzadənin dili daha çox ərəb- farsizmlərlə, Hüseyn Cavidin dili isə türkiizmlərlə zəngindir. “Hüseyn Cavidin dilində türkiizmlər tək-cə leksik mənimləmələr şəklində təzahür etməirdi. Bütöv tələffüz norması, morfoloji- sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə türkcəyə uyğun gəlir” [5,28].

Hüseyn Cavidin “İblis” əsərinin dilində də çoxlu sayda türkiizmlər vardır. Əsərdə istifadə olunmuş bu cür sözlər hal- hazırda Türkiyə türkcəsində istifadə olunsada, bu sözlərin bəzi fonetik dəyişikliyə uğramasını müşahidə edirik. Fəciənin dilindəki sözləri nəzərdən keçirək:

Əsərin dilində	Çağdaş Türkiyə türkcəsində	Çağdaş Azərbaycan türkcəsində
Yoqdan(8), bulmaq (103)	yokdan, bulmak	yoxdan, tapmaq
Uyqudan(8), əvət (14)	uykudan, evet	yuxudan, bəli
Yaqar(8), sorma(14)	yakar, sorma	yandırır,soruşma
Bin(9),sıcaq(15)	bin, sıcak	min, isti
Çıldıracaq(9), çabuq(15)	çıldıracaq, çabuk	ağlıni itirmək, tez, cəld

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Özləm (9), nerədən(16)	özlem, nereden	həsərət,qüssə, hardan
Tatlı (9), çarpış(17)	tatlı, çarpış	şirin,döyüş
Pənbə(102), çilgün(26)	pembe, çilgün	çəhrayı, dəlisov
Çocuq (10), mücadilə(16)	çocuk, mücadele	uşaq, mübarizə
Şu(10), yapmaq(18)	şu, yapmak	bu, etmək
Şaşqın(10), dəf ol(13), əski(24)	şaşkın, def ol, eski	çaşqın,çaşmış, rədd ol, köhnə
Xayır(22), həp(12), oda(26)	hayır, hep, oda	xeyir, həmişə, otaq
Şimdi (12), fəzlə(24)	şimdi, fazla	indi, artıq

Məqalədə Hüseyn Cavidin “İblis” əsərini linqvistik təhlil etmək üçün təsviri və müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Keçən əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan türkcəsi ilə çağdaş ana dilimiz arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılmağa çalışılmışdır.

Əsərin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Hüseyn Cavidin “İblis” mənzum faciəsi istər ədəbi nöqteyi- nəzərdən, istərsə də poetik dil xüsusiyyəti baxımından mükəmməl bir əsərdir. Sənətkar əsərin dilində həm ərəb-fars sözlərini, həm də müasir Türkiyə türkcəsində işlədilən sözlərdən elə məharətlə istifadə etmişdir ki, bu da əsərin dilini özünəməxsus şəkildə zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cavid H., Seçilmiş əsərləri, III cild, Lider Nəşriyyatı, Bakı, 2005, 303s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili “Şərq Qərb”, Bakı, 2007,191s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
4. Ərəb –fars lüğəti , Bakı, Yazıçı, 1985,1035s.
5. Hacıyev T., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1977, 188s.

MÖVLUD SÜLEYMANLININ “KÖÇ” ROMANINDA MƏCAZLAR SİSTEMİ

TÜKƏZ ABIŞOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Filologiya/Azərbaycan-dili
Tukez1737@gmail.com
BAKI/AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bədii təsvir və ifadə vasitələri, başqa sözlə desək məcazlar sistemi bugünkü günümüzdə də ən aktual və ən çox istifadə olunan mövzular sırasındadır. “Poeziyada məcazlar,bədii təsvir vasitələri və onların öyrədilməsi” K.Əbdürrəhmanova, “Bədii dildə məcazlar sisteminin üslubi imkanlarından istifadə” G.Hüseynova, “Məcazlar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitə kimi” Ç.Alxasova və başqalarının elmi araşdırmalarında məcazlar sistemin aktual problemləri və üslubi imkanlarından geniş şəkildə bəhs olunmuşdur. Məcazlar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən , mənanın daha qabarıq çatdırılmasına kömək edən , dilin üslubi imkanlarından daha səmərəli istifadə olunmasına yardım edən əvəzsiz vasitədir.

Açar sözlər: mübaliğə,təşbeh,bədii təsvir vasitələri,məcazlar

Giriş.

Mövlud Süleymanlı çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir.Təkrarsız yaradıcılıq aləmi,özünün fərdi üslubu və dili ilə o, məşhur 60-cılar nəslini təmsil edən yazıçılar içərisində məxsusi yer tutur.Aydındır ki, hər bir nasirin özünə məxsus fərdi üslubu olduğu kimi, Mövludun da özünə məxsus fərdi üslubu vardır. Kənd həyatından, canlı danışıq dilindən, frazeoloji vahidlərdən məharətlə istifadə edən yazıçı öz əsərlərində də sözsüzki məcazlardan xeyli istifadə etmişdir:

Canı dünya üzündən yığışdı,iri-iri açılıb-boşalmış gözləri doldu,göy-ala gözlərdən altı yaşlı bir uşaq baxdı,qardaşımı gördü. (M.Süleymanlı)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Kənd də çiçək açıb, yaşıllığa qarışmışdı. Yazın ilkin çağı olduğundan çöllər üzə gülürdü. (M.Süleymanlı)

Nümunələrdən də görüldüyü kimi sözlərin düzgün üslubi məqamlarda işlədilməsi təsvirin daha qabarıq və canlı olmasına şərait yaratmışdır. M.Süleymanlının "Köç" romanı mifoloji düşüncə tərzini və təhkiyəsində qələmə alındığından əsərdə mübaliğə, təşbeh, metanimiya və digər məcaz növlərinə tez-tez rast gəlmək mümkündür:

Hava kimi yumşaq-yumşaq lampanın altından keçdilər, lampa titrəyib-titrəyib söndü. (M.Süleymanlı)

Ağacların çiçəyi çırtlayırdı, tumurcuqlar ağacların gövdəsini yarıb çıxır, ayağının altında torpaq səs eləyir, dağlar içindən-içindən qaynayır. Sular dil gətirmişdi. (M.Süleymanlı)

Dünya İmirin qulaqlarının dibində nəfəs dərir. (M.Süleymanlı)

Kəndin pula təzə-təzə alışan vaxtları idi. Kəndin üstünə pulun havası çökmüşdü, gündən-günə, aydan-aya canına hopurdu. (M.Süleymanlı)

Kənd özünə gizlin-gizlin hazırlıq görürdü. Dünyanın heç bir var-dövləti pulun dadını vermirdi. (M.Süleymanlı)

Misallardan da aydın olur ki, əsərdə xeyli sayda məcazlardan istifadə olunmuşdur. İlk nümunədən də görürük ki, insan yerişinin havaya bənzədilməsi, yəni addımlarının hava kimi yüngül və səssiz olmasını, 2-ci nümunədə dağların qaynaması, suların dil gətirməsi məcazi mənada işlənmişdir. Beləliklə də aydın olur ki, məcazlardan, üslubi imkanlarından yerli-yerində istifadəsi əsərin və yaxud da ifadənin daha qabarıq nəzərə çarpmasına imkan yaradır.

Məcazların ən çox istifadə olunan növlərindən biri də Təşbehdir. Ərəb mənşəli sözdür, oxşatmaq, bənzətmək deməkdir. Bədii əsərdə bir predmetin müəyyən əlamətə görə özündən daha qiymətli başqa predmetə oxşadılmasına Bənzətmə, yaxud da Təşbeh deyilir. Bədii əsərdə nəzərə çatdırılacaq hadisə, hiss və həyəcanın qəsdən əslində olduğundan daha güclü, qabarıq verilməsinə Mübaliğə deyilir. Mübaliğə ərəb sözüdür və şişirtmək, üstünlük vermək, böyütmək, artırmaq mənasını bildirir. Mübaliğəyə bəzən şişirtmə də deyilir. Nümunələrə baxaq:

Qana oxşar rəng axırdı. (M.Süleymanlı)

Nənəsi də, qardaşı da, divarları da, bayırdakı gecənin qaranlığı da hava rəngindəydi. (M.Süleymanlı)

Göz gözləri sulu göy muncuq kimi parıldadı. (M.Süleymanlı)

Burada havanın rənginin şəffaf olduğunu bildiyimiz halda nənənin, qardaşın rənginin müqayisəsini, belə demək mümkündürsə qorxunun hava rənginə oxşamasını görürük. Həmçinin digər nümunədə gözlərin sevincdən sulu göy muncuğa bənzədildiyini görürük. Digər nümunələrə də nəzər salaq.

Balaca torpaq yığınının budayırmış kimi qamçıyla İmiri döyəclədi. (M.Süleymanlı)

Nəznazik su səsinə oxşar bir səslə soruşdu: (M.Süleymanlı)

-Hara gedirik, ayyam?..

Uşaqların qışqırıqları Saracın qamçısının səsi kimi kəndin sıxıntılı havasında göynəyə-göynəyə, yayıla-yayıla əriyirdi. (M.Süleymanlı)

Uşaqların səsi yaxınlaşırdı, yaxınlaşdıqca da iti, parıltılı bıçaq tiyələri kimi kəndə batırdı. (M.Süleymanlı)

Bəkilin qanı ayaqlarından istiləşə-istiləşə qalxdı, başında güllə səsinə, ağac səsinə, qamçı səsinə dönüb uğuldadı. (M.Süleymanlı)

Bəkilin barmaqları İmirin sümüklərini görə-görə qarışqa kimi qolunun üstündə dolaşırdı. (M.Süleymanlı)

Üzündə-gözündə qəribə bir sevinc vardı ki, bu da balaca bir çuxura göllənmiş dupduru bulaq suyuna oxşayırdı. (M.Süleymanlı)

Quru torpaq kimi çat-çat olub yanmış quru sifətdə ağrı dolaşırdı. (M.Süleymanlı)

Bəkilin özü də, elə bil, özünü indi tanımışdı, əllərinə baxdı, qolları dirəkdən asılmış iki beşaçılan kimi idi. (M.Süleymanlı)

Kəhər at sürüdən biraz aralı dünya tarixinin ulu başlanğıcından indicə gəlib çıxmış kimi yaraşlıq boynunu qanır, iri, alma gözləriylə yağışın, suyun əlindən yerə batmış kimi görünən dağ yoluna sarı baxırdı. (M.Süleymanlı)

Nənəsinin səsi də sərinləmə-sərinləmə gözlərindən içəri dolurdu. (M.Süleymanlı)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Susdular, at ayağının sulu, nəmli səsləri də iri-iri damcılar kimi yolun qırağı boyu otluğa yağır, yağışla, çiskinlə, çənlə bir yerdə düzənlərə hopurdu. (M.Süleymanlı)

Saracın iniltisi iynə kimi canına batmağa başladı. (M.Süleymanlı)

Bəkilin səsi atlıların üstündən ildırım kimi keçdi. Kəndin qara damları titrədi, yerə qara torpaq ələndi. (M.Süleymanlı)

Bəkilin səsi göy üzünün gözəgörünməz qorxusu kimi başlarının üstüylə gedirdi. Canlarındakə titrəmə hələ də kəsməmişdi. (M.Süleymanlı)

Nümələrin hər birində məcazlardan necə məharətlə istifadə olunmasına diqqət yetirdik. Aydın oldu ki, məcazlardan istifadə əsəri daha da cəlbedici və oxunaqlı etmişdir. Belə demək mümkündür ki, məcazlardan istifadə canlı təsviri yaratmaq üçün əvəzsiz bir vasitə rolunu oynamışdır.

Nəticə

Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etməklə əsərin bir baxıma canlı təsvirini yaratmaq mümkündür. Hər bir bədii nəsrin eləcə də nəzmlə yazılmış əsərlərdə məcazların böyük rolu vardır. Dilin bədii imkanlarının daha cəlbedici ifadəsi üçün həmçinin də üslubi imkanlarını daha da artırmaq üçün məcazlardan istifadə labüddür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. M.Süleymanlı "Üç roman" (Köç,Səs,Ceviz qurdu) "Azərbaycan nəşriyyatı" Bakı-2004
2. K.Əbdürrəhmanova "Məcazlar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitə kimi" Azərbaycan-dili və ədəbiyyatı tədrisi, jurnal-2011, N2, səh 30-34

ORXON ABİDƏLƏRİNDƏ ADDAN FEİL DÜZƏLDƏN -AD/-ƏD ŞƏKİLÇİSİ VƏ ONUN MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏKİ QARŞILIĞI

AYSEL ƏHMƏDOVA

AMEA Nəsinə adına Dilçilik İnstitutu

Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsi

aysel_009@mail.ru

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığının ən məhsuldar üsulu morfoloji üsul olduğundan, abidələrin dili sözdüzəldici şəkilçilərlə zəngindir. Bu şəkilçilərdən bir qismi digərlərinə nəzərən az məhsuldardır. -ad/-əd şəkilçisi belə şəkilçilərdəndir. Burada diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, qədim türk dilində az işlənən, məhsuldarlığı ilə seçilməyən şəkilçilər müasir türk dillərində də digər şəkilçilərə nisbətən az işləkdir və bu dillərin ancaq bir qismində həmin şəkilçilər saxlanmışdır. Digər qruplara daxil olan dillərdə isə bu şəkilçilərdən istifadəyə təsadüf olunmur. Bu zaman həmin şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər müasir türk dillərində məhsuldar olan digər şəkilçilərin iştirakı ilə formalaşdırılır. Orxon abidələrinin dilində -ad/-əd şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin ifadə etdiyi məna müasir türk dillərində əsasən -al/-el/-əl şəkilçisi ilə əmələ gətirilmişdir. Qıpçaq və karluq qruplarında bəzi sözlərdə -ad/-əd şəkilçisinin müasir variantı olan -ay/-ey/-əy şəkilçisi işlənsə də, oğuz qrupunda bu şəkilçiyə təsadüf edilmir.

AÇAR SÖZLƏR: qədim türk dili, söz yaradıcılığı, feil

GİRİŞ

Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığının öyrənilməsi müasir türk dillərinin söz yaradıcılığı sisteminin öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Burada ilk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, müasir türk dillərində hər bir sözdüzəldici şəkilçinin tədqiqi zamanı onun qədim formasının öyrənilməsinə ehtiyac yaranır. Elə şəkilçilər var ki, müasir türk dillərindən yalnız bir qismində işlənir, digər dillərdə isə bu şəkilçiyə rast gəlinmir. Belə şəkilçilərin öyrənilməsi zamanı qədim türk dili materialları daha çox kömək edə bilər.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Orxon abidələrində *-ad/-əd* şəkilçisi adlardan təsirsiz feillər düzəldən az məhsuldar şəkilçidir. Müasir türk dillərindən bir qisminə bu şəkilçi *-ay/-ey/-əy* formasında saxlansa da, qədim türk dilində *-ad/-əd* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş sözlərin çox hissəsi sonralar başqa sözdüzəldici şəkilçilərlə formalaşdırılmışdır.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işinin aparılmasında təsviri metoddan istifadə olunmuş və Orxon abidələrində *-ad/-əd* şəkilçisinə dair nümunələr nəzərdən keçirilmişdir. Daha sonra bu şəkilçinin müasir türk dillərindəki vəziyyətinə toxunulmuşdur. Tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilməklə həmin sözdüzəldici şəkilçinin qədim və müasir türk dillərində istifadəsində meydana çıxan oxşar və fərqli xüsusiyyətlər öyrənilmişdir.

NƏTİCƏ

Orxon abidələrinin dilində *-ad/-əd* şəkilçisi ilə düzəlmiş feillər bunlardır:

Yokad- “məhv olmaq, yox olmaq”: ...*yokadu* barır ermiş (KT § 10) “... məhv olub gedirmiş”.

Yokad- feili yox “yox” sözündən *-ad* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. Təsirsiz feildir. Müasir türk dillərində saxlanmamışdır. Bu mənə *yok* ~ *yox* kökünə başqa şəkilçilərin əlavəsi ilə ifadə olunmuşdur. Orxon abidələrində *yokad-* sözünün ifadə etdiyi mənənin ifadəsi üçün Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində tərkihi feildən istifadə olunur: *yox ol-*, *yok ol-*. Başqa türk dillərində bu məqamda *-al* şəkilçisi işlənir: *yoqal-* (türkmən), *yokal-* (uyğur), *d'oqol-* (Altay), *joğal-* (qazax), *coğol-* (qırğız).

Küjəd- “kəniş olmaq”:

Yeti yüz ər bolıp elsirəmiş, kağansıramıs bodunıg, *küjədmis*, kuladmis bodunıg, türk törüsün içgımmıs bodunıg... (KT § 13) “Yeddi yüz nəfər olub, dövlətsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniş olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı...”

Küj “kəniş” sözündən düzəlmişdir:

Tabğaç bodunka bəglik ırı oğlın kul boltı, silik kız oğlın *küj* boltı (KT § 7) “Tabğac xalqına bəyliyə layiq oğulların qul, təmiz qızların kəniş oldu”.

Kulad- “qul olmaq”:

Yeti yüz ər bolıp elsirəmiş, kağansıramıs bodunıg, *küjədmis*, *kuladmis* bodunıg, türk törüsün içgımmıs bodunıg... (KT § 13) “Yeddi yüz nəfər olub, dövlətsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniş olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı...”

Kul “qul” sözündən düzəlmişdir:

Ol ödkə *kul* kullıg, küj küjlig bolmış erti (KT § 21) “O vaxt qul qullu, kəniş kənişli olmuşdü”

Başad- “başçı olmaq, başçılıq etmək”:

Maña Lisün Tay səñün *başadu* bis yüz ərən kəlti (BK c 11) “Mənə sərkərdə Lisün Tayın başçılıq etdiyi beş yüz igid gəldi”

Baş ismindən *-ad* şəkilçisi ilə düzəlmişdir.

Buñad- “qəmlənmək”:

Buñadıp kağan yelü kör timis (T 26) “Xaqan qəmlənib çaparaq gedib gör – demiş”

Buñ “qəm, kədər” sözündən düzəlmişdir. Bu feildə sözdüzəldici şəkilçi “əsasda ifadə olunanın meydana çıxması”, “əsasda ifadə olunan əlaməti qazanmaq” mənəsi verir.

Müasir türk dillərinin bir qisminə bu söz *-ay* şəkilçisi ilə işlənməyə davam edir: *moñay-* “qəmlənmək” (tatar), *muñay-* “qəmlənmək” (qırğız, tatar, özbək, uyğur). Ancaq bu mənə başqa sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə də əmələ gətirilir:

1) *-al* şəkilçisi vasitəsilə: *bunal-* “qəmlənmək, darıxmaq, narahat olmaq” (Türkiyə türkcəsi), *muñal-* “qəmlənmək, narahat olmaq” (türkmən);

2) *-kan* şəkilçisi vasitəsilə: *muñkan-* “qəm çəkmək” (Tuva, Altay).

Müasir Tuva dilində *muñqaqda-* və *muñqara-* “qəm çəkmək” sözləri də qeydə alınmışdır.

Türk dillərində addan feil düzəldən *-al* şəkilçisinin məhsuldarlığının Orxon abidələrindən sonrakı dövrdə artdığını nəzərə alsaq, bu sözlərdə *-ad* şəkilçisinin istifadədən qalmasını da məhz həmin amillə əlaqələndirə bilərik.

Közəd- “gözlənmək”:

İsig, küçig birtük üçün türk bilgə kağan ayukıka inim Kül tiginig *közədü* olurt... (KT q) “Xidmət etdiyi üçün türk Bilə xaqan ... kiçik qardaşım Kül tiginig gözləyərək oturdum”

Közəd- sözünün *köz* ismindən *-əd* şəkilçisi ilə düzəldiyini düşünmək olar, ancaq bu zaman şəkilçinin yaratdığı mənə digər sözlərdəkindən fərqlənir. Bu sözü *küzədü* kimi oxuyanlar da olmuşdur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bu oxunuşa əsasən, *küzed-* feili *küze-* feilinin icbar növü kimi görünür. Bu feili isə öz növbəsində qədim *küz-* ~ *küd-* ~ *küt-* feili ilə də bağlayırlar. Ancaq bu tipli sözlərdə Orxon abidələrində *d* samitli formanın işlənməsinə baxmayaraq, burada *z* samitinin işlənməsi, eləcə də müasir türk dillərində də *ö* saitli variantların olması (*gözet-*, *gözət-*) bu ehtimalı şübhə altında qoyur. *-əd* şəkilçisi burada digər sözlərdən fərqli olaraq “əsasda ifadə olunanın vasitəsilə hərəkət etmək” mənası verir.

Yəgəd- “yaxşılaşdırmaq, qaydaya salmaq”:

İlig, törüg *yəgədi* kazğantım... (BK § 36) “Dövlətini, qanununu qaydaya salaraq qazandım...”

Yəgəd- feilində *-əd* şəkilçisi “əsasda ifadə olunan vəziyyətə gətirmək” mənası yaradır. Bu söz “Qutadğu bilig”də “yaxşılaşmaq” mənasında işlənmişdir ki, bu, *-əd* şəkilçisinin funksiyasına daha uyğundur.

-ad/-əd şəkilçisinin addan feil düzəldən *-a/-ə* şəkilçisi ilə feildən feil düzəldən *-d* şəkilçisinin birləşməsindən düzəldiyini güman etmək olar.

Müasir türk dillərinin bir qisminə *-ad/-əd* şəkilçisi və onun fonetik variantları saxlansa da, həmin şəkilçi bu dillər üçün arxaik şəkilçi hesab olunur [3, s.179].

-ad/-əd şəkilçisinin addan feil düzəldən *-a/-ə* şəkilçisi ilə feildən təsirsiz feil düzəldən *-d* şəkilçisinin birləşməsindən düzəldiyini güman etmək olar. *-ad/-əd* şəkilçisi də təsirsiz feil düzəldir.

Orxon abidələrinin dilində söz ortası və sonunda işlənən *d* samiti müasir türk dillərinin əksəriyyətində *y* samitinə keçmişdir. Məhz bu səbəbə görə abidələrin dilindəki *-ad/-əd* şəkilçisi müasir türk dillərində *-ay/-ey/-əy* fonetik variantında işlənir.

Bu şəkilçi müasir dövrdə qıpçaq və karluq qruplarında saxlanmışdır.

Tatar dilində: *kotay-* “varlanmaq”, “sağalmaq”, “yaxşılaşmaq” (*kot* “xoşbəxtlik”, “rahatlıq”), *kieqay-* “əyilmək” (*kiek* “əyri”), *kienay-* “çətinləşmək” (*kien* “çətin”), *ozınay-* “uzanmaq” (*ozin* “uzun”), *takıray-* “hamarlaşmaq, düzləşmək” (*takır* “hamar, düz”), *vaqay-* “kiçilmək” (*vak* “kiçik”), *əkrenəy-* “yavaşlamaq”, “sakitləşmək” (*əkren* “yavaş”, “sakit”), *cineləy-* “yüngülləşmək” (*cinel* “yüngül”) [5, s. 147, 467, 496, 674, 848, 1215-1216, 1284].

Başqırd dilində: *əzəy-* “azalmaq” (*əz* “az”), *ölkənəy-* “yaşa dolmaq”, “qocalmaq” (*ölkən* “qoca”), *tiñəy-* “bərabərləşmək” (*tiñ* “tən”, “bərabər”, “eyni”), *tübənəy-* “aşağı düşmək” (*tübən* “aşağı”), *batıray-* “cəsarətlənmək” (*batır* “igid, cəsur”), *zıray-* “böyümək”, “artmaq” (*zır* “böyük”, “çox”) [1, s. 76, 175-176, 483, 613, 648-649, 810-811].

Qaraqalpaq dilində: *etey-* “kökəlmək”, *otay-* “otla örtülmək”, *ullay-* “böyümək” (*ullı* “böyük”), *kemey-* “azalmaq”, *azay-* “azalmaq”.

Bu sözlərin əksəriyyəti danışıq dilinə və dialektlərə məxsus leksik vahidlər kimi təqdim olunur.

Qazax dilində: *esey-* “böyümək”, “yetişmək”, “yaşlanmaq” – *es* “yaddaş, ağıl”, *jalpay-* “hamarlaşmaq” – *jalpak* “hamar”, *jımiray-* “qatlanmış olmaq” – *jımir-* “qatlamaq”, *jımiril-* “qatlanmaq”, *kartay-* “qocalmaq” [2, s.163, 164, 175, 215, 279].

Uyğur dilində: *azay-* “azalmaq”, *uzay-* “uzanmaq”, “uzaqlaşmaq”, *ümçəy-* “əyilmək”, “şişmək”, *taray-* “daralmaq” [4, s.33, 124, 135, 271].

Uyğur dilində bu sözlərin əksəriyyətinin başqa sözdüzəldici şəkilçilərlə formalaşmış variantları da işlənir, məsələn, *azal-* “azalmaq”, *uzan-* “uzanmaq”, *taral-* “daralmaq” [4, s.33, 124, 271]. Bu variantlar müasir türk dillərində daha geniş yayılmışdır.

Oğuz qrupunda bu şəkilçi ilə düzəlmiş feillərə təsadüf olunmur.

Orxon abidələrinin dilində *-ad* şəkilçisi ilə düzəldilməmiş bəzi sözlərin də müasir türk dillərindən bəzilərində *-ay* şəkilçisi ilə formalaşdırıldığını müşahidə edirik. Məsələn, *ulğayt-* “böyütmək” (uyğur) [4, s.133], *ulğay-* “qocalmaq, böyümək, artmaq” (qazax) [2, s.460].

Bu sözün müxtəlif şəkilçilərlə formalaşmış variantlarının mövcudluğunu onun hələ tam sabitləşməməsi ilə əlaqələndirmək olar. *-ar* şəkilçisinin dəyişməsinin səbəbi müasir türk dillərində həmin funksiyayı yerinə yetirən şəkilçilərin çoxluğu.

Müasir türk dillərində *-ay/-ey* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözləri Orxon abidələrinin dilindəki sözlərlə müqayisə etdikdə görürük ki, abidələrin dilində *-ad/-əd* şəkilçisi əsasən isimlərə əlavə olunub feil düzəldir, müasir türk dillərində isə onun fonetik variantı əksər hallarda sifət və saylara artırılır. Bu şəkilçinin əlavə olunduğu sözlərdə yaratdığı mənə isə qədim türk dili və müasir türk dillərində oxşardır: “əsasda ifadə olunmuş vəziyyətə gəlmək”, “əsasda ifadə olunmuş keyfiyyəti qazanmaq”.

Yuxarıdan deyilənlər belə nəticəyə gələ bilərik ki, *-ad/-əd* şəkilçisi qədim türk dilində müəyyən sözlərin düzəlməsində iştirak etmiş, müasir türk dövrdə qıpçaq və karluq qrupuna daxil olan dillərdə -

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ay/-ey/-əy şəklində saxlanmışdır. Müasir dövrdə bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər əsasən danışıq dili, yaxud dialekt səciyyəsi daşıyır. Oğuz qrupu türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bu şəkilçiyə təsadüf olunmur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Башкирско-русский словарь. Ред. З.Г.Ураксин. Дигора, Русский язык (**Kitab**). Москва/Россия. 1996: 1-884.
2. Бектаев К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. Казахстанский проект (**Kitab**). Алматы/Казахстан. 1995: 1-703.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Издательство Академии Наук СССР (**Kitab**). Москва-Ленинград/Россия.1948: 1-276.
4. Наджип Э.Н. Уйгурско-русский словарь. Советская Энциклопедия. Москва/ Россия. 1968: 828 с
5. Османов М.М.. Татарско-русский словарь. Советская энциклопедия. Москва/ Россия. 1966: 1307 с.

MÜASİR AZƏRBAYCAN TELEMƏKANINDA DİL PROBLEMLƏRİ

YETƏR ƏZİZOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Filologiya/Azərbaycan dili
yezizova96@gmail.com
BAKI/AZƏRBAYCAN

Xülasə.Müasir teleməkanda olan dil problemləri bu gün aktual məsələlərdəndir. Məqalədə teleməkan aparıcılarının nitqindəki qüsuralara münasibət bildirilmişdir.Müşahidələrdən doğan nəticələrə subyektiv və bu sahədə araşdırma aparən müəlliflərin fikirləri ilə aydınlıq gətirilmişdir.

Qloballaşma və informasiyalı cəmiyyətdə kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən televiziya verilişlərinin rolu böyükdür.Bu gün şifahi ədəbi dilimizin inkişafında, onun normalarının öyrədilməsində televiziya verilişlərinin xüsusi əhəmiyyəti var.Son zamanlar cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, həmçinin televiziya verilişlərində dil qaydalarına əməl olunmur.Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin saflaşdırılması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi” fərmanı TV-də dil problemi,TV və dilin qarşılıqlı əlaqəsi, ana dilinin ekranda doğru şəkildə işlənməsi və kütləyə aydın çatdırılmasının vacibliyini kimi məsələlərə toxunur.

Açar sözlər:televiziya,dil problemləri,ekran nitqi

Giriş:TV dili canlı danışıq dili ilə şifahi ədəbi dil arasında əlaqə yaradan gündəlik işlək dildir.TV təkcə məlumat almaq, asudə zamanı səmərəli keçirmək üçün vasitə deyil, həm də xalqın nitq mədəniyyətinin yüksək dərəcədə formalaşmasında mühüm rol oynayan nitq məktəbidir.Buna görə də TV dilinin tədqiq edilməsi aktual məsələdir.Ekranda olan verilişlərin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarət olmalıdır ki, bu verilişlərin vasitəsi ilə bütün ictimaiyyətin diqqəti kütləvi şəkildə ana dilinin təbliğinə yönəlsin.TV yarandığı gündən aktual bir vasitədir.Ən ucqar ərazidən tutmuş, xarici ölkələrə qədər vətənimizin tarixi, mədəniyyəti və ən əsası dili məhz Tv ilə çatdırılır.TV xalqın inandığı, güvəndiyi və doğru məlumatı əks etdirən ayna olmalıdır.Bəzən insanlar TV-yə ən doğru mənbə kimi baxıb, burada əks olunan söz və ifadələrin qrammatik cəhətdən dəqiq olduğuna inanırlar.TV-yə insanların bu cür inamı bütün telekanalların üzərinə böyük bir məsuliyyət yükləyir. Ekran qarşısında olan izləyicilərin haqqıdır ki, verilişlərdə düzgün, səlis, axıcı nitqi olan aparıcı və qonaqların nitqini dinləsin.

Bəzən telekanallarda aparıcılar sözdəki vurğunu düzgün tələffüz etməzlər, yersiz olaraq əl-qol və jestlərdən istifadə edirlər.Bəzi özəl kanalların adlarına nəzər salmağımız kifayətdir ki, bu zaman milli dilimizdən və adlarımızdan yetərincə uzaqlaşdığımızı görə bilək.Müasir televiziyaımızda Azərbaycan dilini sevən və onu qoruyan aparıcıların olması vacibdir. Xarici dil hər zaman önəmlidir, lakin insanın öz ana dili daha vacibdir.Televisiya kanallarında tez-tez aparıcı və jurnalistlərin əcnəbi sözlərdən istifadə etdiyinin şahidi oluruq.Dəyərli ölkə başçımız İlham Əliyevin dediyi kimi “Müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir”.Televisiya dilində ən problemlilə dil məsələlərindən biri-səs və intonasiyadır.“Ekran nitqində intonasiya özünü iki formada göstərir:

a)jest və mimikalarla müşayət olunan vizual intonasiya

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

b) təsvirlə müşayət olunan və kadrarxası mətndə üzə çıxan qeyri-vizual intonasiya. Ekranla səsələnən nitq və onun intonasiyası həm situasiya, həm də danışanın psixikası ilə əlaqədardır.”(3.M.Q)Bəzən TV verilişlərində aparıcı sözləri çox düzgün tələffüz edib, cümlələri düzgün qursa da, əfsuslar olsun ki, intonasiyasında müəyyən şivə,dialekt xüsusiyyətləri özünü büruzə verir.Çox zaman məhz bu intonasiyadan həmin aparıcının mənsub olduğu bölgə hiss olunur.TV dili ilk növbədə auditoriya üçün anlaşılıqlı olmalıdır. TV aparıcısı öz ana dilini sevən və onu nümunəvi bir şəkildə təqdim edən fərd olmalıdır.Bu gün özəl telekanalların aparıcıları əcnəbi söz və nitq etiketlərini Azərbaycan dilinə daxil etməyə çalışırlar.Digər problemləli vəziyyət sözlərin yazıldığı kimi kitab üslubu ilə deyilməsi məsələsidir.Bildiyimiz kimi, fonetik normanın tələblərindən biri odur ki, sözlər yazıldığı kimi tələffüz olunmur.“Radio və televiziya verilişində çıxış edənlərin danışıqında (daha çox mətn üzrə oxusunda) yazılışı tələffüzündən fərqli olan sözlərin yazıldığı kimi deyilməsi hallarına təsadüf olunur.Belə deyiliş ədəbi tələffüz baxımından qüsurlu sayılır, nətiq bu qəbildən olan, yəni orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqlənən söz və qrammatik formaları ədəbi tələffüz qaydasında söyləməli və ya oxumalıdır.”(1,səh.149)Əks halda nitqdə quruluq, sünilik, təsirsizlik hiss olunur. Ekran qarşısına çıxan hər kəs bu qüsurulara yol verməmək üçün orfoepiya və ədəbi tələffüz qaydalarına ciddi əməl etməlidir. Bəzi TV aparıcıları ekran nitqinin xarakterini dəqiq təsvir etmədiklərindən, veriliş iştirakçılarını sadə xalq dilində danışmağa təhrik edir, özləri də yalnız olaraq nitqlərini bu üslubda qurmağa çalışırlar.Ekran vasitəsilə ünsiyyətə girən şəxsin nitq texnikası, səsinin avazı, intonasiyası, diksiyası, tempi, tələffüzü, artikulyasiyası olduqca vacibdir.Bununla yanaşı, nitq mədəniyyəti, söz ehtiyatının bolluğu, aydınlığı, anlaşılıqlığı, sadəliyi fərdi keyfiyyətlər kimi aparıcıya qoyulan tələblərdir.

“Bir aparıcı səs tonunu təsirli istifadə etməyib, bədən dilinə müraciət etməsə, nitqi canlılığını itirir.Nitqin canlı olması üçün danışan şəxs nitqinin növünə görə səsini idarə etməli,görüntüsünü, bədən dilini,jest və mimikalarını tənzimləməlidir”. (4,səh.20)

Telekanallarda dil qaydalarına əməl olunmama halları daha çox şou proqramların dilində özünü göstərir.Reyting göstəricisi yüksək olan həmin verilişlərdən az yaşlıların nitqi,söz bazası zərər görür.Şou proqram aparıcılarının qonaqlarla olan sərbəst ünsiyyəti zamanı çox vaxt düşünülməmiş, anıdan qeyri-etik sözlər işlənir.Aparıcı Elçin Əlibəyli öz verilişində dəvət etdiyi qonağa səs tonunu yüksəldərək “sən,qələt edib,başını daşlara döyüb Bəxtiyar Vahabzadəni müzakirə edirsən” ,Zaur

Kamal “sənin o gözünü çıxararam” kimi ifadələr işlətmələri həmin aparıcıların danışıqında olan ilk səhvlər deyil,digər nöqsan efirdə şivə,ləhcə xüsusiyyətli danışıqda həm onların,həm də dəvət etdikləri qonaqların meyl etməsidir.Son zamanlar bir çox verilişlərdə Bakı,Qazax və Salyan şivəsində olan ünsiyyət izləyiciləri narahat edir.Dilimizin zənginliyinin,saf və qədim nümunələrinin mühafizə olduğu dialektlər hər zaman bir dilçilik müzakirəsi üçün efirdə səsələnə bilər.Lakin aparıcının geniş televiziya tamaşaçıları qarşısında “ağren aleyim”,“rəhmətliyinin qızı”,“sən mənim canım” və s.ləhcə,məhəlli xüsusiyyətli kitab və müraciət formaları işlətməsi qətiyyən yolverilməzdir.Şou verilişlərinin birinin aparıcısı nitqində "vallah" nidasını demək olar ki, hər cümlədə təkrar edir. Aparıcının bilərəkdən işlətdiyi bu sözün mənası "Allaha and olsun" deməkdir. Əsasən, hər hansı ziddiyətli məqamda qarşı tərəfi inandırmaq üçün istifadə edilir. Bu sözün yersiz olaraq hər cümlədə işlədilməsi danışıqı ağırlaşdırır, dinləyicini yorur. Həmin aparıcının digər təkrar etdiyi söz "və" bağlayıcısıdır. "Və yenidən bir aradayıq", "Və dəyərlə izləyicilər, növbəti müğənnini dəvət edək","Və düşünürəm ki, vaxtımız azalır" "və" sözünün əsas funksiyası iki və daha artıq cümləni biri-birinə bağlamaqdır. “Və bağlayıcısı həm klassik,həm də müasir ədəbi-bədii dilimizdə çox işlənsə də, canlı danışıq dilimizdə ondan az istifadə olunur”. (2,səh.237)Hər cümlənin əvvəlində bu sözü işlətmək doğru deyil. "Keçid əlaqə növbəti süjetimizə" cümləsindəki "keçid əlaqə" birləşməsi əksər aparıcıların nitqində demək olar ki, qəlibləşib. "Keçid almaq" ifadəsi dilimizdə yoxdur. "Keçid etmək" birləşməsi daha uyğundur.Türkiyə dövləti ilə olan mədəni əlaqələrimiz təbii olaraq efirlərimizə də öz təsirini göstərir.Bu təsirin ən ağır zərbəsini ana dilimiz alır.Bəzən sözlərimiz öz Azərbaycan dilimizdə tələffüz olunmur, dildə mövcud olan hər hansı bir söz nədənsə, türkcə səsələnir. Əvvəllər var olan "ortaq türkcə" məsələsini dana bilmərik.Lakin,unutmayaq ki, müstəqil dövlətimizin öz zəngin ana dili var.

Tədqiqat metodu: Təsviri təhlil metodundan istifadə olunaraq məqalədəki məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

Nəticə.Efirlərimizdə Azərbaycan dilinin qaydalarına ciddi şəkildə əməl olunmalıdır.Dil keşikçiləri olan teleməkan aparıcıları öz nitqlərində canlılığı və zənginliyi ilə seçilən ana dilimizi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

korlamadan, tamaşaçıya çatdırmalıdırlar. Verilişlərdə səslənən ifadələr yaş həddi kiçik olan məktəbli izləyicilərin psixologiyasına uyğun olmalı, qeyri-etik sözlər qətiyyəən işlədilməməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev Nadir Əziz oğlu. "Nüq mədəniyyətinin əsasları". Bakı, 2013
2. Hüseyinzadə Muxtar "Müasir Azərbaycan dili"(Morfolojiya). "Şərq-Qərb" 2007
3. Məhərrəmli Qulu "Televiziya dili".Bakı,2010
4. Yrd. Doç. Dr Topçuoğlu Fulya - Yrd. Doç. Dr. Mehtap Özden "Diksiyon ve konuşma eğitimi" Nisan 2012

TÜRKÜN TANRISINDAN ƏRƏBİN ALLAHINA (TÜRK XALQLARININ DİNİ-MİSTİK GÖRÜŞLƏRİ HAQQINDA)

ELNARƏ ƏHMƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
ahmedovaelnara03@gmail.com

Nərgiz QULUYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Filologiya fakültəsi, Azərbaycan bölməsi
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə qədim türklərin dini inanclarından bəhs edilir. Əsrlər boyu müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalan türk xalqlarının ilkin çağlardan bu günə qədərki dini-mistik görüşləri, müxtəlif dinləri: tanrıçılıq, buddizim, zərdüştlük, maniçilik, xristianlıq və islamı qəbul etmə səbəbləri qeyd edilmiş, bu dinlərin özlərinə xas olan cəhətlər izah edilmişdir.

Açar sözlər: din, inanc, türk

Giriş. Bəşər tarixin ilkin çağlarından bəri insanlar ətraf aləmdə müşahidə qeyri-adi (ibtidai insan təfəkkürü üçün) təbiət hadisələrini ilahi qüvvələrlə bağlamış, nəticədə, müxtəlif inanclar meydana gəlmişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə və insan yaşadığı dünyanı, o cümlədən öz varlığını dərk etdikcə, onun gerçəkliyə münasibəti də dəyişmişdir. Tayfa, qəbilə, nəhayət, millət kimi formalaşan insan birlikləri böyük sivilizasiyalar yaratmış və yüksək ictimai bir səviyyəyə yüksəlmiş millətlərdə dini-mistik görüşlər politeizmdən monoteizmə doğru inkişaf etmişdir. Bu inkişaf yolu qədim xalqların mədiniyyətinə araşdıran tədqiqatçıların hər zaman maraq dairəsində olmuşdur. Hər hansı bir xalqın mifoloji təfəkkür tərzini, inanclarını, dini-mistik görüşlərinin müəyyənləşdirilməsi eyni zamanda onun tarixinin qədimliyi, həyat şəraiti, yaratdığı mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələrinin öyrənilməsi və öyrədilməsi üçün də geniş və sanballı material verir. Bu baxımdan təqdim edilən məqalə həm elmi, həm də praktiki cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın qədim xalqlarından sayılan türklər tarixən müxtəlif dinlərə sitayiş etmişlər. Lakin bu gün "qədim türk" deyiləndə ilk olaraq ağıla Göy Tanrı-Tanrıçılıq inancı gəlir. Bəs bu dinin mahiyyəti nədən ibarətdir? Qədim türklər Tanrını səma-göylə eyniləşdirərək hər ikisini eyni terminlərlə ifadə etmişlər. Bunu "Bilgə xaqan" abidəsində qeyd edilən "Tenqri teg tenqride bolmış men Bilgə kağan" cümləsindən də açıq-aşkar görmək olur. Göy həm mavi rəng, həm səma, həm günəşi simvolozə etmişdir. Günəş, adətən şərqdə doğduğu üçün bu cəhəti göy, sonrakı dövrlərdə isə batı adlandırmışlar. Hikmət Tanyu 7-ci əsrin ortalarından başlayaraq, Orta Asiyanın quzey tərəfindəki geniş sahədə məskən salmış türklərin dininin Tenqri (Tanrı) dini olduğunu və buna uca ulu anlamını verən Göy Tenqri (Tanrı) dini də deyilə biləcəyini qəti olaraq ifadə etmişdir (1). Göy Tanrı Tanrıçılıq inancında yeganə yaradıcıdır.O, yüksək və müqəddəs tutulur. Göy Tanrı ədalətli, mərhəmətli, amma, yeri gələndə, cəza verən kimi təsvir olunur. Buna Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlirik: *Tenqri yarlıkaduk üçün mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış.* – Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış idi. ("Bilgə xaqan" abidəsi. 2, 100) *Tenqri yarlıkaduk üçün*

illigig ilsirətmis, kağanlığığ kağansıratmus, yağığ baz kılmuş, tizligig sökürmis, başlığığ yüküntürmis – Tanrı yar olduğu üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe eləmiş, dizlini çökdürmüş başlıni səcdə etdirmiş (“Kültigin” abidəsi, 2, 73). *Üzə Gök tenqri, asra yağız yir kılntukda ekin ara kisi oğlı kılınmış*–Yuxarıda Göy Tanrı aşağıda qara Yer yaradıldıqda ikisi arasında kişi oğlu (insan oğlu) yaradılmış” (“Kültigin” abidəsi, 2, 71). Orxon-Yenisey abidələrindən alınmış bu cümlələr türk düşüncə tarixinin ən vacib sənədidir. Türklər Göyün özünə Göy Tanrı deyərtilər. Bu sənəddən də görüldüyü kimi, Göy ilə Yer in özləri yaradıcı deyildilər, onlar da yaradılmış müqəddəs varlıqlardır. Əlbəttə ki, bunları yaradan və bütün varlıqların üzərində dayanan ayrı və müqəddəs bir güc vardır. Bu da bizim anladığımız Tanrıdan başqa nə ola bilərdi? Qədim türklər üçün Günəş, Ay və ulduzlar Tanrı deyil, sadəcə çox müqəddəs varlıqlar olmuşlar. Tanrı isə kainata hakim olan bütün göy üzü idi. Ay Göy Tanrının Yerdən olan qızı, Günəş isə oğlu sayılırdı. Qədimlərdə türklərdə Nartoğan (Günəşin doğuşu) – Günəşi qarşılama mərasimi də vardı. Bu gün həmin mərasimin bariz nümunəsi kimi hamımızın əzbər bildiyi “Gün çıx, gün çıx!..” mövsüm nəğməsini misal göstərə bilərik.

Bəzi alimlərin fikrincə, türklərin ən qədim dini Şamanizm olmuşdur. Təyin edilə bilməyəcək qədər müxtəlifliyə malik olan şamanizm ən qədim inanc sistemidir. Bu din türklərin, monqolların və Asiya tərəkmələrinin ortaq dini hesab olunur. Şamanizmdə 2 tanrının: Xeyir və Şər tanrılarının varlığına inanırlar: Ülgen – yaxşılıq, xeyir tanrısı göyün 16-cı qatında Qızıl Dağda qızıl qapısı olan qızıl bir sarayda yaşayır, qızıl bir taxt üzərində oturub göy cisimlərini idarə edir. Meteoroloji hadisələrin ilk qaynağıdır. Uzun saçı vardır. 7 oğlu və 7 qızı var. Gökçə (mavi) rəng ilə işarələnir, göyün hakimidir. Daşdığı epitetlərə görə Günəşin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir. Ona görə də adının etimologiyasını “Ulu Kün” (Böyük Günəş) kimi izah etmək olar.

Erlık (yaxud Yerlik) türk mifologiyasında əsas Şər tanrısıdır. Pisləklərin qaynağıdır, yer altında yaşayır. Qara rənglə işarələnir. Erlık- Ər/Er/Yer kökündən törəmişdir. Kişi, güc, yer və yeraltı sözləri ilə əlaqəlidir. Buryatcada “qanıçən” mənasını ifadə edir.

Türklərin inanc tarixində ən maraqlı və önəmli məqamlardan biri də Göy Tanrıçılıq, şamanist ibadət qaydaları ilə yanaşı, onların buddizmə sitayiş etmələri olmuşdur. B. Ögəlin təsbitinə görə, uyğurlar 630-cu ildə Göytürk dövlətinin süqutundan sonra buddizmə tanış olmuş və bu dini qəbul etməyə başlamışlar (3, 431). Şamanizmin geniş yayıldığı bir zamanda Göytürk xaqanı Tapo Xanın Buddizmi qəbul etməsi bu dinin türklər arasında da yayılmasına səbəb olmuşdur. Budda qədim sanskrit dilindəki budh feilindən törəmiş, “dərk etmiş, anlamış, bilgilənmiş” kimi mənalar ifadə edir. Onun ruhu saflıq, məsumluq, mərhəmət, xeyirxahlıq kimi ali hissləri üstün səviyyədə təcəssümü ilə kamilliyə çatmışdır. Buddizmin müqəddəs kitabı “3 səbət” mənasında işlənən “Tripitaka” və ya “Tipitaka”dır. Bu kitabda rahib və rahibələrlə əlaqədar qaydalar, ayin üsulları, qidalanma, geyinmə, Buddanın həyatı, Buddizm fəlsəfəsi və s. dəqiqliyi ilə izah olunur. Buddistlərə görə, ölən insanın cəsədi mürdərdir. Torpaq müqəddəs hesab edildiyi üçün ölən insanın cəsədi ya gölə atılır ya vəhşi heyvanlara verilir ya da yandırılaraq ölənin bədəninə torpağa dəyərək kirlətməsinin qarşısı alınır. Hind və çinlilərdə bir Buddanın yandırılan cəsədinin külləri 7 məmləkətə dağıldığı halda, türklər Buddizmi fərqli olaraq qəbul etmişlər və xüsusilə də insan ölüsü və basdırılmaması ilə əlaqəli inancları mənimsəməmişlər.

Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyi indiki İran ərazisində qəbul edilmiş əsas dinlərdən biri aydınlıq və qaranlıqın mübarizəsinə əsaslanan dualist zərdüştlük dini olmuşdur Zərdüştlüyə görə, dünyanı iki fəvqəlbəşər qüvvə idarə edir: nur, aydınlıq və xeyiri simvolizə edən Hörmüzd və şər, zülmət və bədxahlıq tanrısı Əhrimən. Türklərin Zərdüştlük dinini qəbul etməsinə səbəb, bəlkə də, onların hələ ilkin çağlardan odu müqəddəs saymaları olmuşdur. Belə ki, hələ bu din meydana gəlməmişdən əsrlər öncə hər il mart ayının 22-də gecə ilə gündüzün bərabərləşməsinə bayram kimi qeyd edən türklərin bu inancı daha sonra Zərdüştlük dininin ən önəmli bayramı sayılan Novruz bayramında öz əksini tapmışdır. Bu kimi müvəqqəti epizodlara baxmayaraq, monoteist baxışlar sistemi türklərin dini təsəvvürlərində öz aparıcılığını islamaqədərki dövrdə ciddi şəkildə qorumuşdur.

İslam dinin yaranmasından 400 il öncə, xristianlıqdan isə 200 il sonra Şərqdə yaranmış, “Zərdüştlük dualizmi, Babil folkloru, Budda əxlaq prinsipi və xristianlıq ünsürlərini” əxz edən maniçilik də bir dönəm uyğur türklərinin sitayiş etdiyi dinlərdən olmuşdur. Onların bu dini Bögü xaqanın hakimiyyəti dövründə qəbul etmişdir ki, bunun da başlıca səbəbi manixeyzmə qədər və ondan sonra türk inanclarında yer alan dini görüşlərin bu dində birləşməsi və əxlaqi prinsiplərin əsas tutulması idi.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Manixesizmin uyğurlar vasitəsilə Çində də yayılmış, hər iki xalq bu dinin təsiri ilə çoxlu sayda ədəbiyyat nümunələri yaratmışlar.

Türklərin monoteist inanca sahib olması xristianlıq dinini qəbul etmələrinin əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Türk inancları Zərdüştlüyə təsir göstərdiyi kimi, Xristianlığa da böyük təsir göstərmişdir. Hal-hazırda dünyada xristianların bayramı hesab edilən Yeni il bayramı da, əslində, türk inanclarından qaynaqlanır. Xristian mənbələrində İsanın doğulması ilə əlaqələndirilən bu bayram, əslində, qədim türklərin hər il dekabrın 22-də gecənin uzanması və gündüzün qısalmasına görə Günəşin geri qayıtması üçün keçirdiyi ayından təsirlənmişdir. Yeni ilin əsas atributlarına “yolka”-nı bəzəmək, Şaxta baba (yakutlarda, saxalarda, Sibir türklərində Ayaz ata) və onun marallara qoşulmuş qızıl arabası, qızılı libası, qızılı qotazlı əl ağacı və s. aiddir. Nəzərə alaq ki, İsanın doğulduğu yer Qalileyada – İsrailin şimalında yerləşən Nazaret şəhəridir. Mülaym iqlimə malik olan həmin ərazi, həmçinin İsa obrazı yuxarıda qeyd edilən atributların heç biri ilə səsleşmir. Görkəmli türkoloq Murad Adcı Şaxta baba obrazını türklərin ən ibtidai tanrısı olan Ülğə ilə əlaqələndirir (4, 181). Qədim türk inancına görə, guya hər il 22-25 dekabr aralığında Ülğə öz qızıl sarayındakı qızıl taxtından enib marallara qoşulmuş qızıl işləməli arabası ilə türk bodunun (xalq) görüşünə gəlir. Bu səfərində ona yol kənarına əkilmiş şam və küknar ağacları bələdçilik edir. Onu qarşılamağa hazırlaşan xalq bu ağacları bəzəyib ətrafında halay çəkib şadyanalıq edir. Sonradan bu mərasim türklərlə qonşuluqda yaşayan digər xalqlara da keçmişdir. Görünür, bu, türklərin bir dönmə xristianlığı qəbul etməsilə əlaqədar olmuşdur.

Türklərin İslam dinini qəbul etmələri, şübhəsiz ki, Türk inanc tarixinin ən böyük hadisələrindən olmuşdur. VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında yaranan bu dinin inancları Tanrıçılıq inancları ilə çox oxşar olduğundan türklərin bu dini qəbul etməsi daha asan olmuşdur. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Göy Tanrı inancında Tanrı ədalətli, mərhəmətli, amma, yeri gələndə, cəza verən kimi təsvir edilirdi. Bu İslam dinində yeganə Yaradıcı sayılan Allaha da aid edilir. İslam dininin müqəddəs kitabı sayılan “Qurani-Kərim”də belə qeyd olunmuşdur: “Şübhəsiz ki, Allah əfv edəndir, bağışlayandır” (“Nisa” surəsi, 43); “Bu dünyada hamıya) mərhəmətli, (axirətdə isə ancaq mö’minlərə) rəhmlilə olana” (“Fatiha” surəsi, 3). Tanrıçılıq inancında insanlar Tanrıdan bir şey istəyərkən əllərini göyə açaraq, səcdə edərək və ya Ona qurban kəsərək öz istəklərinin yerinə yetməsi üçün yalvarırdılar. Bu, eynilə İslam dinində də belədir. Bundan əlavə, Orxon-Yenisey abidələrində gördüyümüz kimi türklər bütün insanların bir Tanrı tərəfindən yaradıldığına, Tanrının iradəsi ilə öləcəyinə və ölümdən sonrakı həyata inanırdılar: “Bəxti Tanrı yazar insan övladının hamısı ölümlü yaranmış”; “Göylərdə diri edilənəcəm...” (“Kültigin” abidəsi, 74). Bu inanc Quranda belə qeyd olunur: “Sən Allahın mərhəmətinin izlərinə bax ki, yeri öldükdən sonra necə dirildir. Şübhəsiz ki, O, ölümləri də mütləq dirildəcəkdir. O, hər şeyə qadirdir.” (Rum surəsi / 50). Bütün bu oxşarlıqlardan əlavə, bu inanclar arasında fərqlər də mövcuddur. Belə ki, İslam dininin, demək olar ki, bütün inanclarını asanlıqla qəbul edən türklər Tanrının müəyyən bir ünvanı olmadığını inandıqları üçün müsəlmanların məscid tikdirmək adətlərini çox çətinliklə qəbul etmişlər.

İslamın türkləri yüksəltdiyi qədər türklər də İslamı yüksəltdi. Bu səbəbdəndir ki, İslam dininin yaradıcısı sayılan Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s) və onun səhabələrinin günümüzdə gəlib çatan hədislərində türklər güclü, qüvvətli və hökmran bir xalq kimi göstərilmişdir: “Zaman gələcək İslamın bayrağı türkün əlində olacaq”; “Türk dilini mütləq öyrənin. Çünki mülk və səltənət uzun müddət onların əlində olacaqdır”. Bu hədislər Türk dünyasının böyük gələcəyini görəndə Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s) tərəfindən söylənilmişdir. Başqa bir hədisdə Peyğəmbər (s.ə.s) buyurmuşdur ki “Sizlər tükdən çarıq geyən, qıyıq gözlü, qırmızı bənizli, yastı və nazik burunlu, dəriləri qalxan kimi olan bu qüvvətli tayfa ilə müharibə etməsəniz, Qiyamət qopmayacaq”. Bundan başqa, heç bir təhrif və dəyişikliyə uğramayan müqəddəs kitab Qurani-Kərimdə də türk tayfasından bəhs olunur: “Ey iman gətirənlər! Sizdən hər kəs dinindən dönsə (bilsin ki), Allah (onun yerinə) elə bir tayfa gətirər ki, (Allah) onları, onlar da (Allahı) sevərlər. Onlar möminlərə qarşı mülayim, kafirlərə qarşı isə sərt olar, Allah yolunda vuruşar və heç kəsin tənəsindən qorxmazlar. Bu, Allahın lütfüdür, onu istədiyinə verər. Allah öz lütfü ilə genişdir (O hər şeyi) biləndir!” (“Maidə” surəsi, 54). Ayəyə diqqət etsək, görürük ki, burda “Ey iman gətirənlər” müraciəti ərəblərə aiddir. Allah onlara bildirir ki, onlar azsalar, bir qövüm gələcək. Bu ayədə Türk izini duymaq çətin deyil...

Türk inanc tarixi nə qədər müxtəlifliyə malik olsa da, günümüzdə türklərin ən qədim inancları hələ də yaşamaqdadır. Bunun ən bariz nümunəsi kimi, gözəncüğunun geniş şəkildə istifadə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

olunması, dilək tutub ağaclara parça bağlamaq, buxur yandırmaq və s. kimi rituallar qədim türk inanclarının bir parçası kimi bu gün də yaşamaqdadır.

Tədqiqat metodu: Türk xalqlarının tarixin müxtəlif mərhələlərində qəbul etdikləri dini inancların tədqiqində tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur.

Nəticə. Sonda qeyd etmək istərdik ki, ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif dinləri qəbul etmələrinə baxmayaraq qədim dövrlərdən günümüzdə qədər türklərin dini təfəkküründə təktanrılıq hakim mövqedə olmuş, dünyanı yoxdan var edən, təbiətin və canlıların, bütövlükdə kainatın hökmünə tabe olduğu Tanrı–Allah obrazı monoteist dünyagörüşü ilə səsləşmişdir. Türkün məişəti, adət-ənənəsi, məəniyyəti, folkloru, hətta dili də zaman-zaman müxtəlif təsirlər nəticəsində dəyişmiş, şəkildən-şəkilə düşmüşdür. Lakin tarix boyu türkün dilində dəyişməyən bircə cümlə var: “Tenqri biz menen – Tanrı bizi-türkü qorusun!”.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Tanju H. İslamlıktan önce türklərdə tek tanrı inancı.
https://archive.org/stream/KokTengri/Hikmet%20Tanyu%20%20Islamlıktan%20Once%20Turklerde%20Tek%20Tanrı%20Inancı_djvu.txt (**online məqalə**)
2. Şükürlü Ə. Orxon-Yenisey abidələri. Yazıçı nəşriyyatı (**Kitab**) Bakı/Azərbaycan, 1993: s.70–100
3. Ögəl B. Türk kultürünün gelişme çağları. (**Kitab**) İstanbul/Türkiye, 1988: s.1 – 583
4. Adcı M. Türk və dünya: munis tariximiz. KitabKlubu.org nəşriyyatı (**Kitab**) Bakı/Azərbaycan, 2017, s.159 – 182
5. Qurani-Kərim / Tərcümə. Z.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev; Ön söz. V.M.Məmmədəliyev; Məsləhətçi-red. Ş.H.A.Paşazadə. Azərnaşr (**Kitab**) Bakı/Azərbaycan, 1992: s.1 – 409

GÖRKƏMLİ TÜRKOLQ FƏRHAD ZEYNALOVUN ELMİ YARADICILIĞINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

GÜNEL HAQVERDİ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Filologiya/Azərbaycan
haqverdi85@inbox.ru
SUMQAYIT, AZƏRBAYCAN

BÖYÜKXANIM EMİNLİ

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Filologiya/Azərbaycan
resadok50@gmail.com
SUMQAYIT, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tezisdə Azərbaycanda Türkologiya elminin banisi hesab edilən professor Fərhad Zeynalovun elmi irsində mühüm yer tutan köməkçi nitq hissələri haqqında danışılacaq. Morfoloji əlamətlərə malik olmayan, dilimizdə fəal işlənən köməkçi nitq hissələrinin – qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və modal sözlərin tədqiqi, yaranması, inkişafı, cümlədə yeri və digər spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün Fərhad Zeynalovun elmi yaradıcılığına nəzər salmaq labüddür. Mövzu aktualdır. Çünki Azərbaycan dilçiliyi tarixində professor Fərhad Zeynalovun elmi yaradıcılığı çox zəif şəkildə tədqiq və təqdim olunmuşdur. Bu baxımdan tezis elmi yeniliyi də özünü göstərir. Bu tezisdən Türkologiya və Azərbaycan dili, eləcə də Müqayisəli – tarixi dilçilik sahəsində aparılacaq tədqiqatlarda, həmin sahələr üzrə mühazirə və seminar dərslərdə istifadə etmək olar. Məqalənin də üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu mövzuya müasir dilçilikdə hələ ki, müraciət edilməmişdir. Mövzu üzərində işləyərək köməkçi nitq hissələrinin əsas xüsusiyyətləri, türk dillərində mövqeyi və fərqliliyi üzə çıxdı.

1. AÇAR SÖZLƏR: qoşma, bağlayıcı, ədat və modallıq kateqoriyası

2. GIRİŞ

Köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi və təsnifi hər zaman dilçi alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Türkologiya sahəsində müstəsna xidmətləri olan Fərhad Zeynalov da türk dillərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin mənşəyi, cümlədə işlənmə yeri və digər özünəməxsus xüsusiyyətlərini elmi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

yaradıcılığında əks etdirmişdir. O, köməkçi nitq hissələrini bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər, qoşma və köməkçi adlar, ədat və modal sözlər olaraq 3 qrupa bölmüşdür.

Professor F.R.Zeynalov bağlayıcıları sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında sintaktik əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsi kimi təsnif etmişdir. Onun tədqiqatlarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil tariximizdə alınma bağlayıcılar daha çox, türk mənşəli bağlayıcılar isə azlıq təşkil etmişdir. Lakin zaman keçdikcə yazının yaranması və inkişaf etməsi nəticəsində türk mənşəli bağlayıcıların sayı kəskin surətdə artmışdır.

Bağlayıcıları quruluşuna görə təsnif etmək M.A.Kazımbəyın adı ilə bağlıdır. O, türkologiyada ilk dəfə olaraq bağlayıcıları sadə və tərkibi olmaqla iki qrupa ayırmışdır [4,263]. Hətta bəzi dilçilər bağlayıcıları sadə və tərkibi olmaqla yanaşı, düzəltmə və mürəkkəb qruplara da ayırmışdılar. Lakin morfoloji baxımdan dəyişilməyən bağlayıcıların quruluşca düzəltmə və ya mürəkkəb qruplara ayrılmasını Fərhad Zeynalov əsassız hesab etmişdir. Bəzi dilçilərin düzəltmə, bəzilərinin isə mürəkkəb bağlayıcılar kimi qəbul etdiyi “hərgah”, “nəinki”, “çünki”, “habelə” və s. bağlayıcıları alim sadə bağlayıcılar kimi göstərmişdir. Alimin fikrincə türk dillərinin bağlayıcılarını xalis bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər olaraq iki qrupa ayırmaq, sadə və tərkibi bağlayıcıları isə bu bağlayıcıların yarımqrupu olaraq təsnif etmək daha münasibdir

Alim qoşmaları müqayisəli şəkildə tədqiq edərək qeyd edir ki, türk dillərində qoşmaların ismin hallarına qoşula bilməsi haqqında fikirlər müxtəlif olmuşdur. Bəzi ədəbiyyatlarda qoşmaların adlıq, ziyəlik, yönlük, çıxışlıq hallarda olan sözlərə qoşulması, bəzilərinə isə adlıq halda olan sözlərə qoşula bilməməsi barədə fikirlər vurğulanmışdır. Qoşmaların ismin adlıq halında olan sözə qoşulub-qoşulmaması fikri mübahisəli məsələyə çevrilmişdir. Məsələn, Kərim üçün, Kamil kimi, şəhər üzrə kimi qoşmalı ifadələrdə “Kərim”, “Kamil” və “şəhər” sözlərinin ismin qeyri-müəyyən ziyəlik halda və ya qeyri-müəyyən halda olması barədə ikitərəfli fikirlər formalaşmışdır. Dilçilikdə olan bu problem alimlər tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Türkoloq Fərhad Zeynalov bu kimi birləşmələrdə işlənən sözün qeyri-müəyyən halda qəbul edilməsini məqsədəuyğun saymışdır. Müasir dilçiliyə nəzər salsaq, görərik ki, Qəzənfər Kazımovun fikrincə, bu tipli birləşmələrdə qoşmalar əvəzliliklə işlənərsə ziyəlik hal, digər nitq hissələri ilə işlənərsə adlıq halı tələb edir [3,340]. Fərhad Zeynalov isə digər türkoloqların fikirlərini araşdırdıqdan sonra qoşmaları hallarla işlənməsinə görə 4 qrupa bölməyi daha münasib hesab etmişdir: qeyri-müəyyən hal, ziyəlik hal, yönlük hal və çıxışlıq hal ilə əlaqəyə girən qoşmalar.

Professor F.R.Zeynalov türk dillərinin qoşmalarını dilin qrammatik quruluşunda tutduğu yerə görə iki qrupa ayırmışdır: sabit qoşmalar və müxtəlif nitq hissələrindən təcrid olunmuş qoşmalar. Sabit qoşmalar dedikdə alim yalnız qoşma kimi çıxış edən köməkçi nitq hissələrini nəzərdə tutur. Bu qoşmalar müstəqil mənaya malik olan əsas nitq hissələrindən yaranmış və müəyyən zamanda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi iştirak etmişdir. Zaman keçdikcə əsas nitq hissəsi olaraq mənasını itirmiş və yalnız qoşma kimi (rəğmən, üçün, görə, ötrü və s.) istifadə olunmağa başlamışdır. F.R.Zeynalov türk dillərində fəal işlənən sabit qoşmaların mənşəyini araşdırmış, onları müqayisəli şəkildə nümunələrlə izah etmişdir.

Türk dillərində sabit qoşmalarla yanaşı, elə qoşmalar da var ki, onlar öz ilkin mənbələrindən tam təcrid olunmamışdır. Bu qəbildən olanlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi (qoşma) olaraq omonimlik təşkil edir. Belə qoşmaları türkoloq F.R.Zeynalov qeyri-sabit qoşmalar adı altında vermişdir. Alimin tədqiqatlarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, həm sabit, həm də qeyri-sabit qoşmalar tarixən müxtəlif nitq hissələrindən təcrid olan köməkçi nitq hissələridir. Sadəcə, fərq ondan ibarətdir ki, sabit qoşmalar müasir dilçilikdə yalnız və yalnız qoşma kimi, qeyri-sabit qoşmalar isə həm qoşma, həm də əsas nitq hissəsi kimi çıxış edə bilər. Filologiya elmləri doktoru F.R.Zeynalov müxtəlif nitq hissələrindən təcrid olunan qoşmaları adlardan, zərflərdən və feillərdən təcrid olunmuş qoşmalar olmaqla 3 qrupa ayırmışdır. Ümumiyyətlə, qeyri-sabit qoşmaların hansı nitq hissəsindən təcrid olunması barədə də fikirlər eyni olmamışdır. Məsələn, bəzi dilçilər “qarşı” qeyri-sabit qoşmasının mənşəyini qarışmaq, qarışdırılmaq, müqavimət göstərmək mənasını verən feillərdən və ya ilkin olaraq yavaş-yavaş, getdikcə mənasında işlənməsini qeyd etmişdilər. Lakin Fərhad Zeynalov bu qoşmanın qarşı (ön) mənalı ad bildirən sözlə əlaqədar olmasını qeyd etmişdir. Alim elmi yaradıcılığında qeyri-sabit qoşmaların müxtəlif nitq hissələrindən təcrid olunmasını nümunələrlə izah etmişdir.

Qoşmaların məna baxımından təsnifinə gəldikdə demək olar ki, müasir dövr bölgüləri türkoloq F.R.Zeynalovun bölgüsü ilə uyğunluq təşkil etsə də, bir qədər F.R.Zeynalovun yanaşması fərqlidir. Türkoloq bu bölgüləri belə qruplaşdırmışdır: zaman məzmunlu, komparativ, instrumental, məkan, deliberativ, kəmiyyət və s. münasibətləri əks etdirən qoşmalar.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Professor Fərhad Zeynalov türk dillərində ədat və modal sözlərin yaranma tarixinə nəzər salmış, türk dillərinə dair müxtəlif ədəbiyyatlara istinad edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, türk dillərində əsas və modal sözlər qrupu ilkin ədəbiyyatlarda əsasən zərfin, sonrakı dövrə aid ədəbiyyatlarda isə qoşma və bağlayıcıların, hətta nidaların tərkibində təsnif olunurdu. Məlum olduğu kimi, “ədat” sözü əvvəllər ümumilikdə bütün köməkçi vasitələri adlandırmaq üçün istifadə olunan söz olmuşdur. Professor Fərhad Zeynalov ədat və modal sözləri köməkçi nitq hissəsi olaraq ayrılıqda təsnif etməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Professor Fərhad Zeynalov türk dillərində işlənən ədatları xalis və modal ədatlar olmaqla 2 qrupa ayırmışdır. Xalis ədatlar dedikdə əsas nitq hissələrindən təcrid olunaraq müasir dövrdə yalnız ədat kimi işlənən köməkçi nitq hissələri nəzərdə tutulur. Bunlardan – mı⁴, qoy, amma, bəs, ən, daha, ancaq, yalnız və s. kimi işlək ədatların xüsusiyyətlərinə, onların cümlə daxilində yaratdığı məna çalarlarına diqqət yetirmişdir.

Ədatlardan birinin tarixinə nəzər salaq: –Mı⁴ sual ədatını araşdırarkən maraqlı fikirlər ortaya çıxır. Türk dillərinin əksəriyyətində işlənən –mı⁴ hissəciyini şəkilçiləşməyə doğru gedənlər qrupuna daxil etmişdir. Filologiya elmləri doktoru Fərhad Zeynalov isə bunu şəkilçiləşmə kimi qəbul etməmiş və –mı⁴ sual ədatının bütün türk dillərində bitişik deyil, ayrıca yazılmasını daha məqsədəuyğun saymışdır. Maraqlısı odur ki, sual anlayışının qüvvətlənməsinə xidmət edən bu sual ədatı müxtəlif vəziyyətlərdə işləyə bilər. Məsələn, “Kitabi Dədə-Qorqud”da Qazan xanın dilindən verilən “Arzun çətirli çadırıdır mı? Qul-qaravaş mı istəyirsən? Qızıl-gümüş mü istəyirsən?” cümlələrində həm cümlənin ortasında, həm cümlənin sonunda işlənmişdir. Bu dastanda tez-tez istifadə olunan –mı⁴ ədatının qədim dövrdən başlayaraq istifadə olunmasına dəlalət edir. Türk dillərində bəzən bu ədatın iki sifət, iki isim arasında işlədilməsi əlamətin və keyfiyyətin daha da qüvvətlənməsinə xidmət edir. Məsələn, türk dilində işlənən “Güçlü mü güçlü” ifadəsi çox güclü anlamını verir. Hətta bu sual ədatının yanında mənanı daha da qüvvətləndirmək məqsədilə digər ədat da işləyə bilər: “Olur mu ya?”, “Bu kadar naz olur mu ya?” və s.

Daha öncəki dövrlərdə dilçilik elminə məlum olan nitq hissələrinin xüsusiyyətlərindən kənar qalan söz qrupları mövcud olmuşdur. Sonralar isə bu söz qrupları dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş və modallıq kateqoriyasına mənsub olan sözlər kimi təsnif olunmağa başlamışdır. Professor Fərhad Zeynalov da türk dillərində modallıq kateqoriyalı ifadə vasitələrini diqqətdən kənar qoymamışdır.

Dildə modallığı nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini və danışanın realıq, mümkünlük, zərurilik, ehtimalıq və s. cəhətdən faktlara və ya hadisələrə münasibətini əks etdirən qrammatik mənalardan məcmusu təşkil edir [4, 218].

Türkoq türk dillərində işlənən modal sözləri 4 əsas nitq hissəsindən – isim, sifət, zərf və feillərdən təcrid olunmaqla qruplara bölmüş, fikirlərini nümunələrlə əsaslandırmışdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Fərhad Ramazan oğlunun köməkçi nitq hissələri istiqamətində apardığı elmi araşdırmalar dilçilik elminə böyük töhfələr vermişdir.

3. TƏDQIQAT METODU

Fərhad Zeynalovun elmi yaradıcılığını araşdırmaq üçün müxtəlif ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

4. NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində müasir dövrdə köməkçi nitq hissələrinin təsnifatı və bölgüləri Fərhad Zeynalovun elmi tədqiqatları və fikirləri ilə uyğunluq təşkil etsə də, Fərhad Zeynalovun araşdırmalarında fərqli cəhətlər mövcuddur. Alimin yaradıcılığı ali məktəblərdə daha geniş miqyasda təbliğ oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. IV cildlik, III cild. Bakı. Şərqi-Qərbi nəşriyyatı (kitab). 2007. 280 s.
2. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı (kitab). 2000. 280 s.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya). Bakı. Elm və təhsil nəşriyyatı (kitab). 2010. 400 s.
4. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Maarif nəşriyyatı (kitab), 1971. 310 s.
5. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində ədat və modal sözlər. Bakı-1965 (kitab). 68 s.

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR HESABINA SEMANTİK YOLLA SÖZYARATMA

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi
ismayilzulfiyye@yahoo.com
NAXÇIVAN / AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvanın dialekt və şivələrində söz yaradıcılığının semantik yolu haqqında məlumat verilir. Daha geniş şəkildə çoxmənalı sözlər hesabına yaranan leksik-semantik üsuldən bəhs olunur. Çoxmənalı sözlərin dilimizdəki mühüm rolunu nəzərə alaraq, Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz bir neçə çoxmənalı sözün təsnifatı aparılır. Rast gələn dialektal nümunələrdəki çoxmənalı sözlər dilçiliyin təsviri, müqayisəli-tarixi və linqvistik təhlili metodlarından istifadə olunaraq tədqiq olunur. İş prosesində dialektologiyanın elmi-nəzəri müddəalarına, türkologiyanın, eləcə də Azərbaycan və türk dilçiliyinin leksikaya və semantikaya dair mülahizələrinə əsaslanılmışdır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində çoxmənalılıq elementləri ilə bağlı leksik vahidlər olduqca zəngin və çoxşaxəlidir. Aparılan müqayisəli etnolinqvistik təhlillərə görə bəzi hallarda bu tip leksik vahidlərin müasir dilçilik kontekstində, yeni yanaşma modelində müqayisəli öyrənilməsi qohum dillərin ortaq leksikasının, xüsusilə dialekt leksikasını, həmçinin tarixi dialektologiyasının yeni məna çaları qazanması və zənginləşməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

AÇAR SÖZLƏR: Naxçıvan, dialekt, şivə, semantik, çoxmənalı sözlər

GİRİŞ

Derivatoloji proseslərin forma və modellərindən biri də semantik yolla sözyaratmadır. Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz semantik yolla söz yaratmada sinonimlər, omonimlər, antonimlər maraqlı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Unutmaq olmaz ki, xalq təfəkkürünün və düşüncəsinin məhsulu olan semantik yolla söz yaratmada çoxmənalılıq da diqqəti cəlb edən dil hadisəsidir.

Çoxmənalı sözlər - eyni söz və ya ifadədə özünü göstərən, daxilən bağlı olan bir sıra mənaların mövcudluğudur. Çoxmənalılıq elə bir mürəkkəb və çoxşaxəli leksik-semantik prosesdir ki, bu proses dilin leksik sisteminin zənginləşməsində mühüm rol oynayır, çünki çoxmənalılıq söz yaradıcılığının əsas üsullarından biridir. “Çoxmənalı sözlər bu və ya başqa bir əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyətini və s. adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərini başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir” (6, s. 173). Dünya dilçiliyində V.A.Zvegintsevin, D.N.Şmelyevin, M.Fominanın, R.A.Budaqovun, türkologiyada isə K.Musayevin, M.Pokrovskinin və başqalarının tədqiqatlarında çoxmənalılıq probleminə toxunulmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində S.Cəfərovun (2), H.Həsənovun (6), İ.Məmmədovun, A.Qurbanovun elmi əsərlərində çoxmənalı sözlər və onların əmələ gəlməsindən bəhs etmişlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında çoxmənalı sözlər müxtəlif izahlarla verilmişdir. “Çoxmənalı sözlər bu və ya başqa bir əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyətin və s. adını ifadə edən müəyyən səs tərkiblərinin başqa bir əşyada, hadisədə, prosesdə, keyfiyyətdə olan oxşar əlamət və vəzifənin adını ifadə etməyə keçməsi ilə əmələ gəlir” (6, s. 135). Səlim Cəfərov çoxmənalı sözlərin tərifini belə vermişdir: “Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun məna çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif məna çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı – polisemantik sözlər deyilir” (2, s. 16). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilimizin zənginləşməsinə xidmət edən çoxmənalı sözlər mürəkkəb sözlərin, frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində mühüm rola malikdir. Belə ki, “Söz öz ilk müstəqim mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi məna kəsb edir” (2, s. 16). Bu zaman onun əsas mənası həqiqi, sonrakı mənası isə məcazi mənadır, başqa sözlə, sonrakı məna çalarlıqları ilk mənənin məcaziləşməsindən törəyir. Elə çoxmənalı sözləri də omonimlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət budur. Sözlər arasında forma və məna münasibətlərindən bəhs edərkən H.Həsənov yazır: “...hesab edilir ki, çoxmənalı söz bir dil vahidini təşkil edir. Əksinə bir neçə eyni, yaxud yaxın mənalı söz müxtəlif vahidlər hesab edilir. Halbuki, qrammatik morfemlərin təsnifatında formaya deyil, mənaya üstünlük verilir. O ki qaldı omonimlik, burada leksik vahidlərin fərqləndirilməsinin əsasını məna təşkil edir (6,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

s. 12-13). Çoxmənalı sözlər dünyanın bütün dillərində vardır. Dillərin zənginləşməsində mühüm rol malik olan bu semantik xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, onun dialekt və şivələrində də mövcuddur. Dilimizin bir sıra şivələrinə dair yazılmış tədqiqat əsərlərində çoxmənalı sözlərdən bəhs edilsə də, bir sıra əsərlərdə bu məsələyə toxunulmamışdır.

Çoxmənalı sözlərin dilimizdəki mühüm rolunu nəzərə alaraq, Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz bir neçə çoxmənalı sözü nəzərdən keçirək:

Cəhrəçi – 1. cəhrə düzəldən usta; 2. cəhrədə ip əyirməklə məşğul olan adam

Lecan - 1. çoxluq, bolluq. Məsələn: meyvə-tərəvəzin lecan olması; 2. dağınıq, tör-töküntü – pal-paltarın lecan olması:

Sulux - 1.nazik pərdə; 2.nazik pərdənin içərisinə ağuz doldurub bişirilən yemək.

Daşdanmax - 1. yığışib köçmək mənasını bildirir; 2. axışmaq mənasını bildirir:

Ennəməx – 1. heyvana damğa vurmaq; 2. heyvanın qulağını cırmaq.

Diri - 1. sağ, ölməmiş; 2.yaxşı bişməmiş, alaçıy mənasını bildirir:

Əyrimçə - 1. əyri; 2. çirkin:

Ennəməx – 1. heyvana damğa vurmaq; 2. heyvanın qulağını cırmaq.

Helləməx¹ - 1. üzüaşağı atmaq, aşağıya doğru itələmək; 2. əndərmək.

Sütül – odda ütülmüş sünbül; odda ütülmüş sünbüldən alınan dən; buğda sütülü, noxud sütülü,

Həşir salmaq - 1. səs-küy etmək; 2. utanmazlıq etmək.

Xaşalqarın - 1. hamilə; 2. yekəqarın.

Daşdamax – düyülən taxılın içindən çınqıl təmizləmək; vəlin altına daş vurmaq; daş atmaq, yüngül materialdan olan əşyaları külək və su aparmaması üçün dörd bir yanına daş qoymaq

Matı-qutu qurumax - Təəccüblənmək; 2. donub qalmaq .

Şıdırğı - 1. Aramsız 2. tez-tez, 3.qızğın; 4. dayanmadan.

Dilimizdə insanın bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərin bir qismi çoxmənalılığa doğru inkişaf edir, məcazlaşır və çoxmənalılıq yaradır. Həmin sözlər çoxmənalılıq yaratmaqla dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Məsələn: baş, göz, əl, ayaq, byrun, ağız və s. sözlər dilimizdə çoxmənalı söz yaratmaqda fəal iştirak edir. Çoxmənalı sözlər hesabına semantik yolla söz yaratmaqda fellərin də fəal iştirak etdiyini müşahidə edirik. Bu mənada sal, gəl, get, çək, çıx, ver, düş, ol, elə (et) və s. fellərin böyük rolu vardır. Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəldiyimiz nümunələrə diqqət edək:

Sal feli ilə düzəlmələr: ələ salmaq, sözünü yerə salmaq, minnətçi salmaq, yer salmaq, çay salmaq, toya və ya yasa pul salmaq, yumurta salmaq, banka salmaq, daş salmaq, bala salmaq, göbək salmaq, çəş salmaq, əldən salmaq, dilə-dişə salmaq, gözdən salmaq, dildən salmaq, yamaq salmaq, yorğan salmaq, döşək salmaq, çəş salmaq və s.

Yığmaq feili ilə düzəlmələr: ev yığmaq, yer yığmaq. əl-ayaq yığmaq və s.

Gəl feli ilə düzəlmələr: xoşuna gəlmək, amana gəlmək, işinə gəlmək, dilə gəlmək, gümana gəlmək kələk gəlmək;

Get feli ilə düzəlmələr: yola getmək, gözüne yuxu getmək, əl-ayaqdan getmək

Çək feli ilə düzəlmələr: qıtlıq çəkmək, korluq çəkmək, yetimçilik çəkmək və s.

Çıx feli ilə düzəlmələr: üzə çıxmaq, qahmar çıxmaq, ortalığa çıxmaq, xəcalətdən çıxmaq, qohum çıxmaq və s.

Ver feli ilə düzəlmələr: ağz-ağza vermək, səs-səsə vermək, yola vermək və s.

Düş feli ilə düzəlmələr: dalına düşmək, elçi düşmək, dilə düşmək, yada düşmək, işi düşmək və s.

Ol feli ilə düzəlmələr: qeyb olmaq, beyni qan olmaq, ağılı başında olmaq, avara olmaq, ağ olmaq və s.

Elə (et) feli ilə düzəlmələr: alt-üst etmək, nəm-nüm eləmək, him-cim etmək etmək və s.

Göründüyü kimi yuxarıda nümunə göstərdiyimiz feillər müxtəlif sözlərə qoşularaq müxtəlif və xeyli sayda məna çaları yaradır. Ona görə ki, "...fillərdə çoxmənalılığa meyl daha güclüdür, çünki onlar müxtəlif əşyaların bir-birinə bənzər hərəkətlərini icra edir, nominativ mənası, kommunikativ münasibətə dəyişir (1, s. 20)

TƏDQIQAT METODU

Dilçiliyin təsviri, müqayisəli-tarixi və linqvistik təhlili metodlarından istifadə olunaraq tədqiq olunur. Dialekt faktlarının tarixi inkişafı şivələrdən abidələrə istiqamətində araşdırılmışdır. İş prosesində dialektologiyanın elmi-nəzəri müddəalarına, türkologiyanın, eləcə də Azərbaycan və türk dilçiliyinin leksikaya və semantikaya dair mülahizələrinə əsaslanılmışdır.

NƏTİCƏ

Naxçıvan dialekt və şivələrində çoxmənalılıq elementləri ilə bağlı leksik vahidlər olduqca zəngin və çoxşaxəlidir. Aparılan müqayisəli etnolinqvistik təhlillərə görə bəzi hallarda bu tip leksik vahidlərin müasir dilçilik kontekstində, yeni yanaşma modelində müqayisəli öyrənilməsi qohum dillərin ortaq leksikasının, xüsusilə dialekt leksikasını, tarixi dialektologiyasının yeni məna çaları qazanması və zənginləşməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Həmçinin, Naxçıvanın dialekt və şivələrində çoxmənalı sözlərin araşdırılması Azərbaycan ədəbi dilindəki bir sıra sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması baxımından faydalıdır. Çünki şivələrin lüğət tərkibində omonimlərlə yanaşı çoxmənalı sözlər də geniş yer tutur. Ümumiyyətlə, şivələrdə leksik vahidlərin toplanılması, qruplaşdırılması və onların elmi təhlilinin aparılması ədəbi dilin ehtiyacı olan sözlərin üzə çıxarılmasında başlıca amildir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti / tərtib edən Həsərət Həsənov. Bakı: Şərq-Qərb., 2007, 168 s.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili (leksika). II hissə. Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
4. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı (Dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 1999, 352 s.
5. Quliyev Ə.M. Şahbuz rayonu şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 180 s.
6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: ADU, 1978, 88 s.

YARDIMLI TOPONİMLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK TAYFALARININ İZLƏRİ

AYNURƏ BAĞIROVA, ŞƏFƏQ QUBADOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN, SUMQAYIT

Xülasə: Bu məqalədə xalqımızın soykökünü, milli və tarixi mədəniyyətini özündə əks etdirən Yardımlı toponimlərində qədim türk tayfalarının izlərinə rast gəldiyi araşdırılmışdır. Məlumdur ki, toponimlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə hesab edilir. Onlar xalqın qədim yaşayış məskənini müəyyənləşdirmək, həmin hadisələrin səbəb və köklərini aydınlaşdırmaq, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün faktlar kimi dəyərlidir. Adətən yer adlarının böyük əksəriyyəti həmin ərazidə yaşayan tayfa və qəbilələr, boylar tərəfindən yaradılmışdır. Yardımlıda qədim hesab edilən Arus, Təklə, Televar, Tiləkənd, Alar, Gilar, Çoryurd və s. kimi toponimlərində qədim türk tayfalarının izlərinə rast gəlinir. Bu toponimlərin bir çoxunun ilkin mənbəyi qədim türk yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır.

Açar sözlər: onomastika, Yardımlı, toponimlər, tayfa adları, oykonim

V.A.Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir (1, 11). Adətən yer adlarının böyük əksəriyyəti həmin ərazidə yaşayan tayfa və qəbilələr, boylar tərəfindən yaradılmışdır.

Tayfa adlarından törənən coğrafi adların Yardımlıda çox olması, bu ərazidəki toponimlərin əsas hissəsinin türk mənşəli olduğunu sübut edir.

Arus. Oykonimin Ərus, Orus, Urus və s. yazılış variantları da mövcuddur. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, həmin kənd Mirimli, Tahirli, Məlikli və Aruslu adlanan dörd məhəllədən ibarətdir. Bəzi tədqiqatçılar bu oykonimin şəxs adından yarandığını qeyd edirlər. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Aruz-Dış Oğuz bəyi, Uruz isə Qazan xanın oğlu kimi xatırlanır (2, 150). Aruz//Arus//Uruz//Oroz//Uraz fonetik variantlı antroponimlərin müxtəlif türk dillərində eyni mənanı (xoşbəxtlik, səadət, xeyirxah və s.) əks etdirmələri mənbələrdə göstərilir (3, 72). Bəzi müəlliflər isə Aruz toponiminin ərəb mənşəli olduğunu, “geniş, enli” mənalarını ifadə etdiyini bildirirlər. Lakin biz bu oykonimin etnonimlərdən əmələ gəlməsi fikrini daha əsaslı hesab edirik. XIX əsrin II yarısına aid mənbələrdə də Lənkəran qəzasında mənşəcə qırçaqlardan olan ərus tayfasının yaşadığı göstərilir. Arus sözü qədim türklərdə “uzun, hündür adam” deməkdir (4, 49, c.I). Urus etnonimi Orta Asiyada hələ XI

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

əsrdə xatırlanır. Q.Qeybullayev Yardımlı rayonundakı Arus oykoniminin Orus (Urus) etnonimi ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Müəllif yazır: “XIX əsrdə Qafqazda Urusxevi (xevi gürcücə “dərə”), Urustəpə (təpə -“xolm”- Gürcüstanda), Urus dərəsi (Azərbaycanda), Urus-koşlar (türkcə koş-“köçəri yurd”, “müvəqqəti yurd”-Dağıstanda), Uruz-göl (Şimali Qafqazda), Uruspili (qaraçay-balkarda) etnotoponimləri qeyd alınmışdır. Urus, urıs, orus etnonimləri ilə yaranmış toponimlərə özbək, qazax və qaraqalpaq ərazilərində də rast gəlinir. Elmi ədəbiyyatlarda urus tayfasının qırpaq mənşəli etnonim olması barədə də fikirlər mövcuddur (5, 50).

Alar. Yerli əhalinin məlumatına görə, kənd İrandan gəlib burada məskən salmış Alı xanın adı ilə bağlıdır. Kəndin adı əvvəlcə Alılar, sonralar Allar və nəhayət Alar şəklinə düşmüşdür. Tədqiqatçıların məlumatına görə, bu toponim şahsevən tayfalarından olan alarların adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Alar sözü türkcədə al -“qırmızı” və ar/ər komponentlərindən ibarət olub, “qırmızı rəngli(dərili) ərənlər” mənasını verir. Həmçinin Alar türk dillərində “hündür yer” mənasında işlənmişdir. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında alar, alan sözləri də bu mənalarda işlənmişdir (alan-hündür mənasında) Qazan gög alan çəmənə çadır dikdirdi; (alan-sabah, sübh tezdən) Alan sabah yerindən turan qızlar; “Alan” sözünün “alar” variantına da təsadüf edilir. (Alar-sabah, sübh tezdən mənasında) Alar sabah Dərsə xan yerindən uru turdı; Alar sabah sapa yerdə dikiləndə ağ ban evli (6, 30). Çox güman ki, bu söz türk dillərindən götürülmüşdür. Lakin bu toponimin etnooykonim olması fikri daha inandırıcıdır. Alarlar monqol yürüşlərində (XIII əsr) iştirak etmiş türk-monqol mənşəli oyrat tayfasının bir qolu olub, həmin əsrdə Talış zonasına köçürülmüşlər. XIX əsrin ortalarında alarlar canşalı (cahanşahlı) tayfa birliyinə daxil edilər (4, 32). Hətta Q.Qeybullayev də bu fikri təsdiqləyir. Canşalı tayfası (cahanşahlı) alar adlanırdı və Lənkəran bölgəsində yaşayırdı. XIX əsrin ortalarında bu tayfa birliyi 102 ailə olmaqla Alar, Hüseyinxanlı, Təpəbaşı, Fətullahlı, Vəliməmmədli, Cahənşahlı (yaxud Ağalığənd-Kərim) və Köüzbuluqdan ibarət idi (5, 75).

Gilar. Oykonim gil və ar hissələrindən ibarətdir. Bəzi mənbələrdə yaşayış məntəqəsinin irandilli gil (gel, qel) tayfasına mənsub ailələr tərəfindən salındığı qeyd edilir. Oykonimin tərkibindəki –ar cəmlilik, nəslə mənsubiyyət bildirən sonluqdur (4, 201). Lakin bəzi tədqiqatçılar buradakı –ar sonluğunu türk dillərində kişi, igid, adam mənasını ifadə edən “ər” sözü ilə əlaqələndirirlər. Beləliklə, Gilar oykoniminin “qoçaq tayfa” mənasında işləndiyini bildirirlər.

Bəzi mənbələrdə, o cümlədən qədim yunan tarixçisi Herodotun məlumatlarında gel əsgə türk tayfası kimi göstərilir. Q.Kazımov isə qeyd edir: Şimali Azərbaycanda albanlarla yanaşı, abant, aran, qat, quqar, qarqar, kaspi, kəmə, lpin, mashun, savar, sliv, ciqb, çul, gel, lek, sak, uti, şarvan, şamak, şirak, dondar, kanqar, tərət, sovde, hun, savar, macar, bolqar, her tayfalarının da yaşadığını müəyyən etmişdir. Q.Kazımov Q.Qeybullayevin fikrinə əsaslanaraq yazır: “Ölkədə türk etnosları ilə yanaşı, udin, lpin, leq, qat, sliv, ciqb, gel, mehran və s. tayfalar da yaşayırdılar. Bunların əksəriyyəti (udin, lpin, ciqb, silv, leq) qafqazdilli, bir qismi isə (mehran, gel, maskut) irandilli tayfalar hesab olunur (7, 357).

Çoryurd. Q.Kazımov peçeneqlərin səkkiz əyalətdə yerləşdiklərini, səkkiz qola ayrıldıqlarını göstərir: “Bu qollar aşağıdakı şəkildə dəqiqləşdirilmişdir: erdim, çur, kil, kuloba, kuyər, karabay (ümumtürk dilində “q” səsi peçeneqlərdə “y” kimi tələffüz olunur), kapan, çopan” (7, 361). Q.Qeybullayev Yardımlı ərazisində peçeneqlərin qollarından biri olan çur tayfasını da qeyd edir. Müəllif Çur tayfasının “Albaniya tarixi” əsərində qeyd olunduğunu yazır. Çur etnonimi Qutqaşen ərazisindəki Corlu (Çorludan), Yardımlıdakı Çoryurt, Kəlbəcər və Laçındakı Çorman toponimlərində, Tovuzdakı Çuratan kənd adında qalmışdır” (5, 106). Müəllif çur sözünün türkcə “qəhrəman”, “güclü” mənası olduğunu qeyd edir (5, 364). Hazırda Çoryurd Yardımlıda dağ adında qalmaqdadır. Tədqiqatçılara görə, toponim çor (peçeneqlərə aid tayfa) və yurd komponentlərindən düzəlib “çorlara məxsus yurd yeri” deməkdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində çor sözü eyni zamanda “topa” mənasında da işlənir. Odur ki, oronim yaylaq yeri kimi istifadə olunan bu dağda insanların toplaşması ilə də bağlı ola bilər (4, 125). Qeyd edək ki, Sumqayıt i.ə.v.-dəki Corat və Qəbələ r-nun Mirzəbəyli i.ə.v.-dəki Corlu yaşayış məntəqələrinin adları da çor tayfalarının adıyla bağlıdır.

Tiləkənd və Televar. Hər halda Tiləkənd və Televar toponimlərinin kökü eyni anlamda olub oğuz tayfasının adıyla bağlıdır. Oykonimlərin Tel+a+ var (a-bitişdirici sait) və Til+ə+kənd (ə-bitişdirici sait) şəklində izahı o qədər də düzgün hesab edilmir. Toponimin Tele+var variantı daha inandırıcıdır. Q.Qeybullayev Qərbi türk xaqanlığı tayfa adları ilə bağlı olan oykonimlərdən bəhs edərkən tele tayfasını da qeyd edir: Müəllif qədim tele etnoniminin “dəli” şəklində Azərbaycan

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ərazisində Dəllər şəklində (Ağsu, Saatlı, Daşkəsən) və Noraşen rayonunda Dəlilər oronimində qaldığını qeyd edir. Telə etnoniminin Tulu (Balakən), Tullar (Xanlar), Tular, Tulikəran (Quba), Tuli (Lerik) fonetik variantlarına da rast gəlinir (5, 37). Müəllifə görə, Dəlili Muskənli, Dəli Quşçu, Dəli Məmmədli, Dəli Çoban və s. telə tayfasının adı ilə əlaqədardır. Telə etnonimi Teli (qaraqalpaq), Tilev (qazax), Tileu (özbək), Teleu (başqırd), Telev (qırğız), Tele (noqay) və müasir Altaylarda Teleut/Telenqut və Teles şəklində qalmaqdadır (5, 36). L.İ.Potapov telə etnoniminin Monqolustanda Teli hidronimində, Altayda Dele və Qazaxıstanda Tele-kol coğrafi adlarında qaldığını yazır. (8, 82). Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərində Tilə toponimi barədə yazır: “E.ə. 737-ci ildə Urmiya gölünə aid Tilaşuri toponimi mövcud olmuşdur. Urmiya gölü şor göldür və qədimdə bir adı da Şor olmuşdur. Tilaşuri sözünün ikinci hissəsi şuri- “duzlu”, “şor” deməkdir. Urmiya gölünün içərisindəki ada Tilə adlanır. Tilə toponimi qədim türkcə tilkə “hissə”, “torpaq sahəsi”, “zolaq” deməkdir” (7, 278). Bu fakta əsaslanaraq, hər iki toponimi (Tiləkənd, Televar) qədim türk dilində “geniş torpaq sahəsi olan yer” mənasında izah etmək mümkündür. Lakin Yardımlıdakı bu oykonimlərin- tilə sözünün etnotoponim olması daha inandırıcıdır. Hər iki toponim (Tiləkənd, Telavar) “Tilə tayfasına məxsus yer” mənasındadır. Mənbələrdə d > t keçidi ilə türkmənşəli dalay (tayfa adı) və talay, tele (ut) Mərkəzi Asiyada tayfa adlarına rast gəlinir. Telelər VII-VIII əsrlərdə tokuz-oğuz adı ilə də adlanmışlar. Qıpçaqların və xəzərlərin tərkibində Azərbaycana gəlmiş telelər dəlilər/dəllər variantında bir çox coğrafi adlarda öz izlərini saxlamışdır.

Təklə. Yardımlı ərazisində müxtəlif türk tayfalarının adını özündə yaşadan oykonimlərdən biri də təklədir. Q.Qeybullayev yazır ki, şahsevənlər Cənubi Azərbaycanda müxtəlif türk tayfalarını təmsil edən tayfalarla birləşdi. Onların arasında qaradonlu və təklə tayfaları da var idi (5, 71). İ.Petruşevskiyyə görə, təkləlilər 1540-cı ildə Qazı xanın başçılığı ilə Türkiyədən İrana-Təhmasib şaha Azərbaycanın Mahmudabad-Salyan bölgəsinə yerli əhali ilə birgə yaşamaq üçün göndərilmişdi. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda yaşayan təklə tayfası aşağıdakı qollardan ibarət idi: təklə-I, təklə-II, təklə-III, təklə-mirzəbabali, təklə-sofu, təklə-şatullı, təklə-abdulla, təklə-xol, təklə-axsaqlar, təklə-ağamollalar, eyvazəlilər (yaxud əmiralılar), boşçalar, talıbxanlı, budaqlı, ağamalılar, murtulu, əlipənahlı, abdallar, sarxanlı, bulutlu, hacili, bozçalar, xəlfəqulular, aşılı (5, 71). Cəlilabad rayonu ərazisində də Təklə kəndi, Təklə ulumu, Təklə diki adında yer adları mövcuddur. B.Budaqov da bu yer adlarını səlcuqların qollarından biri olan təklə tayfası ilə bağlamışdır. Təkləlilər Türkiyə və Suriyadan Azərbaycana (Quzey və Güney) köçürülmüş Türkmən tayfalarından biri idi. Ağsu rayonunun Qaraqoyunlu i.ə.v.-də və Masallı, Cəlilabad, Kürdəmir və Qobustanda Təklə kəndi vardır. Şahsevən tayfa birliyinə daxil olan təkləlilər səlcuqların təklə tayfasının adı ilə bağlıdır. Əvvəllər Türkiyədə yaşamış təklə tayfası Qazı xanın başçılığı ilə 1540-cı ildə I Təhmasibin (1524-1576) itaətini qəbul etmiş Şahsevənlərin tərkibinə daxil olmuşdu. XIX əsrin mənbələrinə görə, təkləlilər Mil və Qarabağ düzlərində 14 tirə və müxtəlif nəsilərdən ibarət idilər. Sonralar onlar bir neçə qola ayrılmışdır. Əvvəllər Yardımlıda kənd adı olmuş Təklə hazırda Urağaran kəndində tirə kimi və areal adında yaşamaqdadır.

Beləliklə, bütün bu tayfa adlarından yaranan toponimlər qədim türk oğuz yurdu olan Yardımlı ərazisində türklərin hələ çox qədimdən məskunlaşdığını bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Nikonov V.A. Vvedenie v toponimiku. M., 1965
2. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1962
3. Tanrıverdiyev Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları. Bakı, 1999
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, 2007, c.I
5. Qeybullayev Q. Toponimiya Azerbaydjana. Bakı: “Elm”, 1986
6. Məhərrəmov R. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. Bakı, 2003
7. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003
8. Potapov L.İ. Oçerki po istorii altayçev, M.-L., 1953

BEYNƏLMİLƏL TERMINLƏR VƏ ONLARIN DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

GÜLNAR RƏHİMLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Təhsil fakültəsi

muasiralmandili@mail.ru

BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqat işi beynəlmiləl terminlər və onların dilin zənginləşməsində roluna həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini beynəlmiləlizmlər təşkil edir, onlar insanların həyatında, elmi-texniki inkişafında mühüm rol oynayır. Odur ki, beynəlmiləlizmlərin tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlmiləl terminlərin dil materialı əsasında nəzərdən keçirmək, onları semantikasına görə qruplaşdırmaq, beynəlmiləl terminlərin köməyi ilə dilin zənginləşməsini araşdırmaqdır. Əcnəbi dilçiliklə müqayisədə, Azərbaycan dilçiliyində, demək olar ki, bu məsələyə toxunulmaması onun elmi yeniliyindən xəbər verir. Tədqiqat işinin nəzəri müddəalarından beynəlmiləl terminlərə aid dərslərlərin, sahə lüğətlərinin yazılmasında, eyni zamanda seminar məşğələlərində bəhrələnmək üçün istifadə oluna bilər. Gəlinən nəticəyə əsasən aydın olur ki, beynəlmiləl leksik fondun yaranması dünya xalqlarının yaxınlaşmasına və bir-birini başa düşməsinə kömək edir.

AÇAR SÖZLƏR: DİL, SÖZ XƏZİNƏSİ, BEYNƏLMİLƏLİZMLƏR

GİRİŞ

Tədqiqat işinin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin dəqiq müəyyən edilməsi son dərəcə vacib məsələdir. Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlmiləl terminləri faktik dil materialı əsasında bir daha nəzərdən keçirmək, onların yerini və çəkisini müəyyənləşdirmək, onları semantikasına görə qruplaşdırmaq, sahələrarası inteqrasiya yolu ilə beynəlmiləl leksikanın zənginləşməsini araşdırmaq və onların işlənmə xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlmiləlizmlər alman və digər dünya dillərinin dilçiliyində yetərincə araşdırılsa da, hələ tam olaraq öz həllini tapmamışdır. Dillərarası münasibətlər və onlardan törəyən proses və hadisələrin tədqiqinin qədim tarixə malik olmasına və dil haqqında elmlərin ənənəvi tədqiqat obyektinə olmasına baxmayaraq, bu sahə müstəqil istiqamətdə tam formalaşmışdır. Belə ki dilçilikdə bizim başa düşdüyümüz “beynəlmiləl söz” termini altında, demək olar ki, müxtəlif anlayışlar başa düşülür. Bütün dünya dilçiləri arasında beynəlmiləl sözlərin mənşəyi, mahiyyəti və sərhədləri haqqında fikir birliyi yoxdur. Avropa yaxud daha qədim yunan-latın mənşəli terminologiya bütövlükdə semantik və formal əlamətlərin məcmusu kimi beynəlmiləlizmlərin geniş və məşhur qrupu olmasına baxmayaraq, XIX əsrin 50-ci illərində beynəlmiləlizmlər alınmalarla bağlı nəzərdən keçirilirdi və diaxronik kateqoriyadan ayrılırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq tədqiqatın aktual bir problemə həsr edildiyini söyləmək mümkündür.

Tədqiqatın elmi yeniliyini beynəlmiləl terminlərin Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan konsepsiyalardan fərqli şəkildə araşdırılmasında, semantikasına görə qrupların müəyyən edilməsində və işlənmə xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilməsində görmək mümkündür. Tədqiqat işi beynəlmiləl terminlər barədə nəzəri biliklərinin formalaşmasına, lüğət tərkiblərinin zənginləşməsinə, dərslərlərin, sahə lüğətlərinin yazılmasına köməklik göstərəcəkdir. Belə ki, beynəlmiləl terminlərin semantikasına görə qruplaşdırılmasında, mikro və makrosahələrin göstərilməsində sahə nəzəriyyəsi və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işi ilə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatın araşdırılması nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, beynəlmiləlizmlərin tədqiqində iki istiqamət mövcuddur. M.M.Makovski, Y.S.Sorokina, İ.V.Arnold və başqaları beynəlmiləlizmləri alınmalar sahəsindən ayırmadıqları halda, R.A.Budaqov, Y.A.Belçikov, V.V.Akulenko, və digərləri onları bir-birindən tam fərqləndirir. Eyni zamanda qeyri-müəyyən aralıq mövqe tutanlar da vardır. Onlardan Yespersonu, Foqarosini, Vüsterseni göstərmək olar.

Cəmiyyətimizin inkişaf tarixində müxtəlif xalqların, millətlərin və dövlətlərin genişlənməkdə olan mədəni-siyasi və ictimai inteqrasiyasının ön plana çəkildiyi müasir bir dövrdə formal və eyni zamanda semantik oxşarlığa malik olan beynəlmiləl dil vahidləri getdikcə artmaqda olmaqla yanaşı bu dil vahidlərinin tədqiqi aktual problemlərdən biridir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Beynəlmiləl sözlərin bir qismi elm, texnika, incəsənət və s. ictimai sahələr üzrə ixtisaslaşaraq konkret sahələrə aid edilərək xüsusiləşmişlər. Məhz bu cür xüsusiləşmiş beynəlmiləl terminlərdən istifadə müxtəlif milli mənsubiyyəti olan insanların konkret sahələr üzrə münasibətlər qurmasında və bir-birlərini asanlıqla anlamasında öz rolunu oynayır.

Sahə nəzəriyyəsi metoduna istinad edərək dildə beynəlmiləllizmləri (beynəlmiləl sözləri) semantikasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İncəsənət sahəsinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Piano – alm., piano – azərb., piano – ing., piano – fr., пианино – rus. və s.
2. Ədəbiyyat sahəsinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Episode – alm., epizode – azərb., episode – ing., episode – fr., эпизод – rus. və s.
3. İdman sahəsinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Gymnastik – alm., gimnastika – azərb., gymnastics – ing., gymnastique – fr., гимнастика – rus. və s.
4. Dənizçiliyə aid olan beynəlmiləllizmlər: Bord – alm., bort – azərb., bord – ing., bord – fr., борт – rus. və s.
5. Hərbi iş sahəsinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Barrikade – alm., barrikada – azərb., barricade – ing., barricade – fr., баррикада – rus. və s.
6. Texnika sahəsinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Transformator – alm., transformator – azərb., transformer – ing., transformateur – fr., трансформатор – rus. və s.
7. Bitki və heyvan adlarını bildirən beynəlmiləllizmlər: Bambus – alm., bambuk – azərb., bamboo – ing., bambou – fr., бамбук – rus. və s.
8. İnsanın gündəlik həyat şəraitinə aid olan beynəlmiləllizmlər: Eau de Cologne – alm., odekolon – azərb., Eau-de-Cologne – ing., eau de cologne – fr., одеколон – rus. və s.
9. Atistokrat həyat tərzini xarakterizə edən beynəlmiləllizmlər: Bourgeoisie – alm., burjuaziya – azərb., Bourgeoisie – ing., Bourgeoisie – fr., буржуазия – rus. və s.
10. Ticari-iqtisadi terminlər: Netto – alm., netto – azərb., netto – ing., нетто – rus. və s.
11. Mühasibat terminləri: Kredit – alm., kredit – azərb., credit – ing., credit – fr., кредит – rus. və s.
12. Maliyyə-bank terminləri: Kreditor – alm., kreditor – azərb., creditor – ing., creditor – fr., кредитор – rus. və s.
13. Hüquqi terminlər: De facto – alm., de fakto – azərb., de facto – ing., de facto – fr., де-факто – rus. və s.
14. İctimai-siyasi terminlər: Parlament – alm., parlament – azərb., parliament – ing., parlement – fr., парламент – rus. və s.
15. Sənət, peşə, vəzifə, titul adları bildirən beynəlmiləllizmlər: Professor – alm., professor – azərb., professor – ing., professeur – fr., профессор – rus. və s.
16. Elmi terminlər: Diagnose – alm., diaqnoz-azərb., diagnostic – ing., diagnostic – fr., диагноз – rus. və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dildə internasionalizmin operativ semantik dəyişikliyə uğraması da mümkündür və bu başqa dillərə belə halda siyarət etmir. Belə vahidin alınması zamanı reseptor dil, adətən səs qışası ilə terminin representasiya elədiyi anlayış arasındakı əlaqəyə qarışdır, onu olduğu kimi götürür. Amma bəzi hallarda internasionalizmin mənşəcə mənsub olduğu dildə semantik mənə dəyişikliyi sinxron şəkildə baş verir, yaxud tez bir zamanda əsas dillərdə yayılır və bu mənə genişlənməsi başqa dillərdə də öz əksini tapır.

Beynəlmiləllizmlər dərəcəsi məhz oxşar aspektlər sırasında müəyyənləşir. Belə ki internasionalizmlərdə mənənin eyni olması, onların formal əlamətlərinin bir-birinə uyğun gəlməsi şərti vacibdir. Səs və qrafik örtüyün oxşarlıq dərəcəsi morfeimdə, kökdə və sözdə müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ancaq ümumi mənəyə əsaslanan beynəlmiləl frazeologizmləri fərqləndirmək çox çətindir. Bunun müəyyənləşdirilməsi isə xüsusi dil hazırlığı tələb edir.

Beynəlmiləllizmlərin tədqiqat tarixinə nəzər salsaq görərik ki, XIX əsrin 50-ci illərində beynəlmiləl sözlər alınmalarla bağlı nəzərdən keçirilirdi və onlardan ayrılırdı. Artıq XIX əsrin 60-cı illərində beynəlmiləl söz və ifadələrə alınmaların başqa növü kimi baxılmağa başlandı və hətta o, alınmalara qarşı qoyuldu.

V. V. Akulenko göstərir ki, beynəlmiləllizmlər nisbi və obyektiv hadisədir. O, leksik işarələrin hər iki tərəfində özünü büruzə verir: birincisi, müxtəlifdilli işarələrin mənalarının, ikincisi, onların xarici əlamətlərinin oxşarlığında (səslənmədə və yazılışda) (3, 55).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Göründüyü kimi, forma anlayışı (xarici əlamətlər) geniş şərh edilir. O, yalnız səs deyil, həm də qrafik örtüyü əhatə edir.

E. M. Soloduxonun materialları göstərir ki, beynəlmiləl sözlərə aid faktlar beynəlmiləl frazeologizmlərininki ilə eyni ola bilməz. Belə ki beynəlmiləl leksikada alınma yolu ilə poligenezis təzahür (çoxmənsəli təzahür), etimoloji və tarixi mənbələrin və etimoloji materialın çoxluğu frazeologizmlərə daha az xas olan xüsusiyyətdir. Burada söhbət dil daşıyıcısının beynəlmiləl frazeologizmlərin yaranmasında iştirakından və potensial etimoloji mənbələrdən gedə bilər. Dil daşıyıcısı bu və ya digər frazeoloji birləşmələrin yaranmasında müəyyən qədər rol oynaya bilər, əlbəttə, əgər ifadələr alınma anlayışı, obraz və s. əsasında yaranarsa (5, 12).

E. M. Soloduxo qeyd edir ki, müxtəlifdilli elmi-texniki lüğətlərdə minlərlə beynəlmiləl tərkibli terminlər mövcuddur. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, mürəkkəb terminlərin əksəriyyəti frazeoloji ifadə adlanan qrupu təşkil edir. Bununla yanaşı beynəlmiləl frazeologizmlərin böyük əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə frazeoloji birləşmələr qrupuna semantik cəhətdən yaxındır. Məsələn, alman dilində - die Horizontlinie, Azərbaycan dilində - havasız fəza, ingilis dilində - horizonline; alman dilində - der kalte Krieg, Azərbaycan dilində - soyuq müharibə, rus dilində - холодная война, ingilis dilində - cold front və s. (5, 20)

Dil daşıyıcılarının əksəriyyəti ilk növbədə formal əlamətlərinə görə internasionalizmləri fərqləndirməyi bacarırlar. Ümumi formal əlamətlərinə görə aşağıdakı sözlərin internasionalizmlər olmasını müəyyən etmək çətin deyil: alman dilində - de facto, ingilis dilində - de facto, Azərbaycan dilində - de fakto, rus dilində - де факто; alman dilində - Benzin, Azərbaycan dilində - benzin, rus dilində - бензин, fransız dilində - benzine və s.

Əslində internasional söz və ifadələr dildə alınmalar yolu ilə yaranır, lakin alınmalardan fərqlənirlər. Beynəlmiləl sözlərin alınmalardan fərqi ondadır ki, onlarda çoxmənsəli olaylar, etimoloji və tarixi mənbələrin çoxluğu müşahidə olunur

Tədqiqat işi xülasə, giriş, işin məzmunu, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat apararkən beynəlmiləl terminlərin semantikasına görə qruplaşdırılmasında, mikro və makrosahələrin göstərilməsində sahə nəzəriyyəsi və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Beynəlmiləlizmlər beynəlxalq, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin yaranması və genişlənməsi ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Dünya dilləri artıq assimilyasiya olmuş klassik beynəlmiləlizmlərlə zəngindir və özünün sistemliliyi ilə fərqlənir. Beynəlmiləl leksik fondun yaranması dünya xalqlarının yaxınlaşmasına və bir-birini başa düşməsinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Məmmədov N., Məmmədova Ü. Beynəlmiləl sözlər lüğəti. Bakı, 2005.
2. Pirməzərova G. M. I Türkooloji qurultayın işığında interkultural dil vahidləri problemi. I Türkooloji qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 24-25 mart 2006.
3. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972
4. Проченко И. Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. Изд. 2-ое дополненное. М., 1985.
5. Солодухо Э. М. Сопоставительно-исторический и синхронно- сопоставительный анализ интернациональных оппозиций типа слово – сверхсловный комплекс. Казань, издательство Казанского университета, 1982.
6. Федеров А. В. Основы общей теории перевода. Изд. 4-ое перераб. и доп. М., 1983.

OĞUZ GRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAXTA EKVİVALENT FEİLLƏR

GÜLNİSƏ USUBOVA

AMEA akad. Z. Bünyadov adına
Şərqsünəşliq İnstitutunun kiçik elmi işçisi
usubova1992@gmail.com
AZƏRBAYCAN BAKI

XÜLASƏ

Məqalədə oğuz qrupu türk dilləri olaraq bilinən Azərbaycan, Türk, Türkmən və Qaqauz dillərində saxta ekvivalent feillər müəyyən olunmağa çalışılmışdır. Bu dillər qohum dillər olub, morfoloji cəhətdən iltisadi dillər topluluğuna daxildir. Məqalədə hərəkət feillərinin mənə baxımından tədqiq edilməsi, yazılışı və tələffüzü bir-biri ilə eyni olan sözlərin yazılı və ya sinxron tərcümədə doğru izah edilməsinə köməklik edəcəkdir. Bu məqalədə həmin fərqlərin kiçik bir hissəsi ələ alınmışdır.

Açar sözlər: saxta ekvivalentlər, Türkmən dili, Qaqauz dili.

Elmi tədqiqat metodu. Oğuz qrupu türk dillərindəki saxta ekvivalent feilləri təsbit edilməsində Azərbaycan, Türk, Türkmən və Qaqauz dillərindəki lüğətlərdən istifadə olunmuşdur. Məqalə dörd türk dilinin lüğətlərindəki yazılışı və tələffüzü eyni olan feilləri taparaq, müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan istifadə edilmişdir.

Giriş

Yalancı ekvivalentlərin tərcüməsi məsələsi qohum dillərdə tərcümənin mühüm leksik-semantik problemlərindən biridir. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Rəsulov “İzahlı türkçə-azərbaycanca yalancı ekvivalentlər lüğəti”ndə¹ Türk və Azərbaycan dillərindəki saxta ekvivalentləri üç qrupa bölərək izah etmişdir:

1. Yazılışı və tələffüzü eyni olub, müxtəlif köklərdən gələn, etimologiya və mənaları bir-birindən tətminlə fərqlənən transomonimlər.

2. Yazılışı və tələffüzü eyni olub, eyni etimologiyaya sahib, eyni kökdən gələn, prototürk dilində olan və ya sonradan hər iki dilə üçüncü dildən keçən, lakin leksik-semantic mənaları müasir dillərimizdə sinxron planda üst-üstə düşməyən omonimlər.

3. Türk və Azərbaycan dillərində eyni kökdən gələn, mənaları qismən üstüştürən (bir baxıma nisbi sinonimlər kimi şıxış edən), lakin bir-birindən fərqli mənalarda da işlədilər, yaxud müxtəlif üslublara aid olan transomonimlər.

Qədim ümumtürk dilinin varisləri sayılan Azərbaycan, Türk, Türkmən və Qaqauz dillərinin qrammatik quruluşu və lüğət fondlarının müştərəkliyi tərcümədə səhvlərə yol açır. İlk baxışdan sözlərin yazılış və tələffüzünün eyniliyini görənlər onları ana dilindəki anlamı ilə eyni sayıb fərqli mənada tərcümə edə bilər. Bu feillərdən bəziləri aşağıda verilmişdir.

Anmaq- sözünün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndəki mənası *yada salmaq, xatırlamaq, yad etmək*² Türk və Qaqauz dillərindəki mənası ilə örtüşür. Lakin sözün Türkmən dili lüğətində tamami ilə fərqli mənada işləndiyi görülür. Türkmən dili lüğətində feilin ilk mənasını *başə düşmək, anlamaq*; ikinci mənasını isə *hiss etmək, eşitmək, bilməkdir*.

Bəsləmək- felinin Azərbaycan dilindəki birinci mənası *tərbiyə edib böyütmək, boya-başə çatdırmaqdır*. Anadır hər kəşiyə öz vətəni; Bəsləyib sinəsi üstündə onu. A. Səhhət. Sözün Türk dilindəki birinci anlamı isə *yeməyini və içməyini təmin etmək*³: Okulun artıqlarıyla otuz kəşidən fazla insan besliyorduk. -H. E. Adıvar. Felin Azərbaycan dilindəki yetişdirmək anlamı Türk dilində altıncı sırada yer alır.

Bəsləmək felinin Azərbaycan və Türk dilindəki böyütmək mənasına Qaqauz və Türkmən dillərində rastlanılır. Qaqauz dilində canlılara aid edilən bəsləmək felinin ilk anlamının məcazlaşaraq metaforik bir mənada işləndiyi görülür: Yaz kış besler (Atalar sözü). Türkmən dilində isə bəsləmək sözünün həm birinci həm də ikinci və üçüncü mənaları fərqlidir. Felin ilk anlamı bəzəmək, ikinci anlamı geyindirmək, üçüncü anlamı isə hazırlamaq, hazır vəziyyətə gətirməkdir.

¹ Əsgər Rəsulov, *İzahlı türkçə-azərbaycanca yalancı ekvivalentlər lüğəti*, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015, s. 3-5

² AMEA Dilçilik İnstitutu, *Azərbaycan Dilinin izahlı lüğəti*, I cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006. s.120

³ TDK *Büyük Sözlük*, *Türk Tarih Basım Evi Yayınları*, Ankara, 1998.s. 429

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Çalmaq felinin ilk anlamının dörd ləhçədə də fərqli olduğunu görürük. Azərbaycan dilində sözün ilk anlamı *çalğı alətində bir musiqi nömrəsi icra etmək, çalğı alətini səsləndirməkdir*.⁴ Oxuyub-çalanlar yavaş-yavaş kamança və udu hazırlayıb çalmağa başladılar. Bir qədər ərəbcə çalıb-oxudular. M. S. Ordubadi. Sözün Türk dilindəki anlamı isə *başqasının malını qizlicə almaq, oğurluq etməkdir*. Türkmən dilində felin ilk anlamı *büüvləmək*, Qaqauz dilində isə *süt çalmaq yəni süti mayalamaq* kimi işlədilir. Felin Azərbaycan dilindəki *çalğı alətini səsləndirmək* anlamı Türkmən dilində çalmaq felinin ikinci anlamı, Türk dilində isə üçüncü mənəsi kimi keçir.

Çalışmaq sözünün Azərbaycan, Türk və Qaqauz dillərinin izahlı lüğətində mənəsi bir şeyi əldə etmək üçün *səy göstərmək, əmək sərf etmək, əlləşmək* olaraq keçir. Türkmən dilindəki ilk anlamı isə *dəyişmək, dəyişdirmək* mənəsinə gəlir: *mən onunla bəlişdim* (mən onunla qələmimi dəyişdirdim). Digər Oğuz qrupu ləhçələrində yer alan ilk anlamı Türkmən dilində ikinci sırada yer alır.

Çatmaq felinin Azərbaycan dilindəki mənəsi *bir istiqamətdə gedərək nəzərdə tutulan yerə yetişmək, varmaq*: Atlılar hələ dolamaları enməmiş, Məmməd bəylə Kığixanım çaya çatmışdılar⁵. Sözün Türk dilində birinci anlamı isə *odun, dəynək, qılıç, tüfək kimi uzun şeylərdən bir neçə dənəsini təpələrindən bir-birinə çarpazlama dayayaraq durdurmaq* deməkdir: Avlusunda silahlarını çatmış, ayaklarını germiş askerlər var. -F. R. Atay. Çatmaq felinin Türk dilindəki ikinci mənəsi⁶ Türkmən dilindəki ilk mənəsi *bir şeyi cırılan və ya sökülən yeri tikmək, ikinci mənəsi bağlamaq, düyünləmək*, üçüncü mənəsi iki şeyi bir-birinə bağlamaq, dördüncü mənəsi isə *evləndirmək*, beşinci mənəsi isə *yetərli olmaqdır*.⁷ Qaqauz dilində isə çatmaq felinin ilk anlamı məzaşalmışdır: *kaş çatmaa* (qaş çatmaq), *belaya çatmaa* (bəla ilə üzləşmək); ikinci mənəsi *atmaq, açmaq*; üçüncü mənəsi *düzmək*; dördüncü mənəsi isə *sıvamaqdır*.⁸ Beləliklə çatmaq feli hər dörd ləhçədə fərqli mənələrdə işlədilir.

Dinmək felinin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindəki birinci mənəsi *danışmaq, söz söyləmək*, ikinci mənəsi *səslənmək, eşidilmək*, üçüncü mənəsi isə *acıqlanmaq, keyfinə dəymək* kimi keçir. Türk dilində isə felin ilk anlamı sona ermək, bitmək, durmaq; Gözyaşlarım dindi, fərahladım, eski hayatıma kavuştum. – Y.K. Beyatlı. İkinci mənəsi qarın və yağışın yağması, küləyin əsməsinin kəsilməsi: *Dinmiş lodosların uğultusu içinde/İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı* -O. V. Kamık.⁹ Sözün Qaqauz dilində yer alan ilk anlamı isə *yorulmaqdır*: *gezməkdən dinmee (yorulmaq)*¹⁰ Türk və Türkmən dillərindəki *kəsilmək, sona ərmək* mənəsi Qaqauz lüğətində ikinci sırada yer alır. Sözün *susmaq* mənəsi “Qaqauz türkçəsi lüğəti”ndə ikinci sırada yer alır.

Düzəltmək (düz+əl-t-) felinin Azərbaycan dilindəki ilk anlamı *düz hala salmaq, qaydaya salmaq, təmir etmək*: Fəhlələr xarab olmuş yolu düzəltdilər. Sözün ikinci anlamı *vücudə gətirmək, yaratmaq, qayırmaq, hazırlamaq, qurmaq*. Quşlar özlərinə yuva düzəltdilər. Üçüncü anlamı *cürbəcür vasitələrlə, yollarla əldə etmək, tapmaq*. Yol üçün pul düzəltdilər. Dördüncü mənəsi isə *bir şeyə (işə, məktəbə və s-yə) qəbul olunmasına kömək etmək, vasitə olmaq*. Məktəbə düzəltmək.¹¹ Felin Türk və Qaqauz dillərindəki birinci anlamı əyri və dik olmayan bir şeyi *düzgün vəziyyətə gətirmək* mənəsinə gəlir və Azərbaycan dilindəki birinci anlam ilə örtüşür. Sözün Türkmən dilindəki ilk anlamı isə *abadlaşmaq, yaxşılaşdırmaq* mənəsində işlədilir.¹²

İtmək sözünün Azərbaycan dilindəki mənəsi *yoxa çıxmaq, qeyb olmaqdır*.¹³ Türk¹⁴, Türkmən¹⁵ və Gagauz¹⁶ ləhçələrindəki anlamı isə bir şeyi zorla iləri daşımaq, itələməkdir. “Erzak yüklü arabayı arkadan iten iki uşak, sırtı tırmandılar”- H. E. Adıvar. Sözün ikinci mənəsi

⁴ AMEA Dilçilik İnstitutu, e.ə. 442

⁵ AMEA Dilçilik İnstitutu, e.ə. I cild, s. 451

⁶ TDK Böyük Sözlük, e.ə. s. 446

⁷ Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türknence-Türkçe Sözlük, Simurg Kitapçılık, Ankara, 1995. s. 113

⁸ G.A. Gaydarci, E.K. Koltsa, Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991. s. 53

⁹ TDK Böyük Sözlük, Türk Tarih Basım Evi Yayınları, Ankara, 1998. s. 595

¹⁰ G.A. Gaydarci, E.K. Koltsa, Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991. s. 75

¹¹ AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Dilinin izahlı lüğəti, I cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006. s. 736

¹² Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türknence-Türkçe Sözlük, Simurg Kitapçılık, Ankara, 1995. s. 186

¹³ AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Dilinin izahlı lüğəti, II cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006. s. 612

¹⁴ TDK Böyük Sözlük, Türk Tarih Basım Evi Yayınları, Ankara, 1998. s. 1125

¹⁵ S. 386

¹⁶ Г. А. Гайдаржи, Е. к. Колца, Л. А. Покровская, Б. п. Тукач, Гагаузско-Русско-Молдавский Словарь, Издательство «Советская Энциклопедия» Москва, 1973. S. 205

Türk dilində qapını, pəncərəni və s. zor tətbiq edərək açmaq və ya bağlamaq “*Yavaşca kapıyı itti, elinde yoğurt bakracıyla girdi.*” -H. E. Adıvar. Bələliklə sözün Azərbaycan dilindəki anlamı digər üç oğuz qrupu türk ləhçəsində görülmür.

Yitmək sözünün əvvəlindəki y hərfi Azərbaycan dilində düşərək (yit->it-) itmək formasına düşmüşdür. Buna görə söz Azərbaycan dilində itmək formasında işlədilir. Digər üç ləhçədə yitmək itmək, yox olmaq, qeyb olmaq mənasına gəlir. İzahlı Lügətin üçüncü sırasında yer alan zay olmaq, puç olmaq mənalarında isə məcazlaşma görülür.

Salmaq feli Azərbaycan dilində *bir şeyi hüdüür yerdən aşağı atmaq, tullamaq, buraxmaq, düşürmək* deməkdir. Asta qanad çalın, qafil telləri; heyfdir, salarsız düzə durnalar! M. P. Vəgif. Sözün digər mənası da *bir şeyin əsasını qoymaq, təsis etmək, qurmaq, düzəltməkdir*. Mədən salmaq.¹⁷ Salmaq felinin Türk dilindəki birinci mənası *həbsə və ya təzyiqə son vermək, sərbəst buraxmaq, azad etməkdir*. “Derhâl kapının zincirini salıvererek kanadı arkasına kadar açtı.” -E. E. Talu. Sözün Türk dilindəki ikinci anlamı isə *uğurlamaq, yollamaq, göndərməkdir*. “Bununla beraber peşine adam salmaq gerekir.” -A. Gündüz. Felin Türkmən dilindəki ilk anlamı isə *etmək, inşa etmək, düzəltmək* deməkdir. İçi-daşı mermerden cay saymaq (içi çölü mərmərdən ev inşa etmək). Türkmən dilindəki bu məna salmaq felinin Azərbaycan dilindəki dördüncü anlamı ilə *bir şeyin əsasını qoymaq, təsis etmək, qurmaq və beşinci tikmək, qurmaq, qayıрмаq anlamları* örtüşür. Eyni sözün Qaqauz dilindəki ilk anlamı isə *hürmək* mənasında işlədilir. Köpek saler, rüzgar götürer (İt hürər, karvan keçər)¹⁸. Qaqauz dilində sözün ikinci mənası isə *dava etməkdir*. Yalnız birləşik feil olaraq kök salmaa (kök salmaq) olaraq işlədilir. Salmaq felinin Azərbaycan dilindəki *türməyə salmaq, həbs etmək* anlamı felin Türk dilindəki *azad etmək, sərbəst buraxmaq* mənasına tamami ilə ziddir.

Sapmaq sözünün Azərbaycan, Türk və Qaqauz dillərindəki ilk anlamı düz yoldan çıxıb, sağa və ya sola dönərək başqa bir yola girmək, başqa istiqamət almaq, yolu azdırmaq. Həməən qoşdum sağa-sola saparkən; Baxdım ki, səs gəlir bənövşəlikdən. H. Cavid.¹⁹ Sözün Türkmən dilindəki mənası isə *bir şeyi başqa bir şeyə keçirmək*. İññä sapak sapmaq (iynəyə sap keçirtmək).

Saplamaq sözünün Azərbaycan dilində keçən birinci mənası iynənin gözüne sap keçirmək. Həsən ... sap çıxardıb sapladı və barmağına üskük taxıb, şalvarın arxasını diqqətlə büzələməyə başladı. Çəmənəmimli.²⁰ Feil sap isim kökünə isimdən feil düzəldən +la- şəkilçisi artırılmaqla düzəlmişdir. Türk və Qaqauz dillərində isə sapmaq feli *cəld batırmaq* mənasına gəlir. Bıçağı sapladı. Türkmən dilində saplamaq felinin ilk anlamı sap (dəstə) düzəltməkdir. Türk və Qaqauz dillərindəki *batırmaq* mənasına Azərbaycan dilində rast gəlinmir. Lakin Türkmən dilindəki *sap düzəltmək* “Azərbaycan dilinin izahlı lügəti”ndə saplamaq felinin ikinci mənası *əl yeri qayıрма, sap taxmaq* kimi ikinci sırada verilmişdir. Xəlvət çəngələ çəkilib çiyində kürk, əlində dəri əlçək bel saplayır, külüng itiləyir, kərki düzəldirdi. Mir Cəlal.²¹

Saymaq sözünün Azərbaycan, Türk və Qaqauz dillərindəki ilk və ortaq *anlamı rəqəmləri sıra ilə demək, sanamaq*. Salman ona qədər saydı. S. Rəhimov.²² Sözün Türkmən dilindəki ilk mənası Azərbaycan dilinin izahlı lügətində keçən beşinci mənası *bilmək, hesab etmək mənası* ilə örtüşür. Mənim sözlərimi zarafat sayırsız? M. F. Axundzadə.²³ Saymaq sözünün bu anlamı Türd dilinin “TDK böyük lügəti”ndə doqquzuncu sırada verilmişdir. “Elimi uzatsam benim olacak bir vazoya sırt çevirip başkasına kaptırınca, onu benden çalınmış saymaq neden?”-H. Taner.²⁴ Eyni məna “Qaqauz türkçəsi lügəti”ndə ikinci sırada verilmişdir. Saymaa bir kimseyi aamak erine. (Kimisə axmaq yerinə qoymaq)

Toxunmaq sözünün “Azərbaycan dilinin izahlı lügəti”ndə keçən ilk anlamı *əl və ya bədənin başqa bir üzvü ilə bir şeyə dəymək, təmas etmək, əlini vurmaq* mənası Türk dilində də eyni anlama gəlir. Diyar kişi dirsəyi ilə arvadına toxunub pıçıldadı... Ə. Məmmədخانlı²⁵. Türk dilində isə toxunmaq sözü sapı istifadə edərək parça əldə etmək mənasında işlədilir. Toxu- feil kökünə feildən

¹⁷ AMEA Dilçilik İnstitutu, *Azərbaycan Dilinin izahlı lügəti, IV cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006.s. 30*

¹⁸ G.A. Gaydarci, E.K. Koltsa, *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991. s.207*

¹⁹ AMEA Dilçilik İnstitutu, *Azərbaycan Dilinin izahlı lügəti, II cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006. s. 37*

²⁰ E. ə. s.37

²¹ E.ə. s. 37

²² E. ə s. 51

²³ E. ə. s. 51

²⁴ TDK Böyük Sözlük, *Türk Tarih Basım Evi Yayınları, Ankara, 1998.*

²⁵ AMEA Dilçilik İnstitutu, *Azərbaycan Dilinin izahlı lügəti, II cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006 s. 350*

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

feil düzəldən –n- şəkilçisi əlavə olunaraq düzəlmişdir. Halılar dokundu (xalçalar toxundu).²⁶ Lakin bu mənaya digər iki dildə rast gəlmək olmur. Türkmən dilində bu söz *doymaq* mənəsində, Gagauz dilində isə *döymək* mənəsində işlədilir.

Tutuşdurmaq (tut-uş-dur-) sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə tək mənası *oxşar və fərqli cəhətlərini, yaxud bir şeyin o biri şeydən üstünlüyünü müəyyən etmək üçün onları qarşılaşdırmaq, müqayisə etməkdir*. Telli o gün Molla Xəlildən eşitdiyi sözlərlə əvvəlcə müəllimdən eşitdiyi sözləri bir-birilə tütüşdürdü.²⁷ Sözü Türki, Qaqauz və Türkmən dillərinin lüğətlərində yer alan ilk mənası isə alışdırmaq, yandırmaqdır. “Mutfakta maltız zaten yanmaktadır; anne iki gözlü ocağı da tutuşturuyor” –T. Buğra.²⁸ Sözü ancaq Türki dilində rastlanılan *coşdurmaq, çox həyəcanlandırmaq* mənası da var. “Gönlünü tutuşturmaq”²⁹ Tutuşdurmaq felinin Azərbaycan dilində olan mənası digər üç oğuz türki dillərində rastlanılmır.

Ulamaq sözü Türki, Türkmən və Qaqauz dillərində əlavə etmək, qatmaq, mənasında işlənir. Azərbaycan dilində isə sözü ilk anlamı ulama səsi çıxarmaq, uzun və iniltili səs çıxarmaq.³⁰ Sözü bu anlamının Türki, Türkmən və Qaqauz dillərindənki mənası ilə heç bir əlaqənin olmaması, tamamilə fərqli bir mənaya gəldiyi görünür.

Nəticə

Oğuz qrupu türki ləhcələri olaraq adlandırılan Azərbaycan, Türki, Türkmən və Qaqauz dillərinin lüğətlərində keçən on beş saxta ekvivalent feil əlifba sırası ilə yazılaraq tədqiq edilmişdir. Bəzi feillərin mənasının məcaşlaşaraq saxta ekvivalent halına gəldiyini demək olar. Qohum olan bu dillər bir-birinə çox bənzəsələr də unutmamaq lazımdır ki, hər dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri, öz söz xəzinəsi vardır və eyni yazılıb-tələffüz edilən sözlər də belə anlam baxımından fərqliliklər ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Şərqi-Qərb, Bakı, 2006.
AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, Şərqi-Qərb, Bakı, 2006.
AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Şərqi-Qərb, Bakı, 2006.
AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, Şərqi-Qərb, Bakı, 2006.
Əsgər Rəsulov, İzahlı türki-azərbaycanca yalançı ekvivalentlər lüğəti, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2015
G.A. Gaydarcı, E.K. Koltza, Gagauz Türkiçesinin Sözlüğü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.
Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türkmence-Türki Sözlük. Simurg Yayıncılık. Ankara, 1995.
TDK Büyük Sözlük, Türki Tarih Basım Evi Yayınları, Ankara, 1998.
Г. А. Гайдаржи, Е. к. Колца, Л. А. Покровская, Б. п. Тукаң, Гагаузско-Русско-Молдавский Словарь, Издательство «Советская Энциклопедия» Москва, 1973. S. 205

QANTƏMİRİN NƏSR DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ DİALEKTİZMLƏRİN ÜSLUBİ ƏHƏMİYYƏTİ

MƏTANƏT AĞASIYƏVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Filologiya/Azərbaycan dili
agasiyeva1983@gmail.com
SUMQAYIT, AZƏRBAYCAN

Xülasə: Tədqiqatın məğzini mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan Qantəmirin dialekt leksikası təşkil edir. Tədqiqatımızdan bu qənaətə gəlmək olur ki, yazıcının dilində elə sözlər işlənmişdir ki, indiyə qədərki dialektoloji tədqiqatlardan və lüğətlərdən kənar qalmışdır. Bu səbəbdən onun dialekt leksikasını öyrənmək Azərbaycan dilinin leksik ifadə imkanlarını açmaq baxımından maraqlıdır.

²⁶ TDK Büyük Sözlük, Türki Tarih Basım Evi Yayınları, Ankara, 1998. s. 616

²⁷ AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Dilinin izahlı lüğəti, II cild, Şərqi-Qərb, Bakı, 2006s.382-383

²⁸ TDK Büyük Sözlük, Türki Tarih Basım Evi Yayınları, Ankara, 1998. s. 2260

²⁹ TDK Büyük Sözlük, Türki Tarih Basım Evi Yayınları, Ankara, 1998. S. 2260

³⁰ AMEA Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Dilinin izahlı lüğəti, II cild, Şərqi-Qərb, Bakı, 2006 s. 401

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Elmi yeniliyi: İlk dəfədir ki, Qantəmirin əsərlərində dialektizmlər tədqiqata cəlb olunur. Dilimizin dərin qatlarını öyrənmək baxımından dialektizmlərin çox etibarlı və zəngin mənbələrdən sayılmasını nəzərə alsaq, mövzu aktualdır.

Praktiki əhəmiyyəti: Qantəmirin nəsrində dialektizmlərin öyrənilməsi problemi ilə bağlı araşdırmamızda bu qənaətə gəlmək olur ki, yazıcının nəsr dili nəzəri müdaxilələrdən kənar danışq dilində XX əsrin əvvəllərində gedən proseslərin təbii axarının bir hissəsini özündə ehtiva etdiyindən Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsi, dialektoloji lüğətlərin tərtibi üçün maraqlı və dəyərli mənbədir.

Açar sözlər: nəsr dili, dialekt leksikası, dialektoloji lüğət

Giriş: XX əsrin əvvəllərində, xüsusən də 20-30-cu illərdə xalq danışq dilinə yaxşı bələd olan yazıçılar, müxtəlif üslubi məqsədlərlə xalqın keçmişini, tarixini özündə əks etdirən dialekt və şivə leksikasını əsərlərinə gətirir. Bədii üslubun sərhədlərinin açıq olması dialektizmlərin bədii əsərdə rahatlıqla yer tapmasına imkan verir.

Həmin dövrdə yazıb yaratmış, mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri də Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyevdir (Qantəmir). Onun nəsr dili son dövrlərə qədər əsaslı şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Ədəbin hekayələrində maraq doğuran mövzulardan biri də dialektizmlərin üslubi imkanlarıdır. Qantəmir nəsr əsərlərində xalq dilindən götürülmüş dialektizmlərin maraqlı nümunələrinin seçilib işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Dialektizmlərin üslubi əhəmiyyəti adətən realist və yaxud realist-satirik əsərlərdə üzə çıxır. Ona görə Qantəmir nəsrində onlar dilin fəal leksik qatını təşkil edir. Diqqəti cəlb edən bir məsələ müəllifin dilində işlənən bir çox dialektizmlərin geniş coğrafi arealda işlənməsi ilə bağlıdır. Müəyyən dövrdə dialekt kimi qəbul edilən bir çox söz və ifadələrə bədii əsərlərin dilində kifayət qədər təsadüf edilməsi onların zaman keçdikcə ümumişlək sözlərə çevrilməsi ilə nəticələnir. Məsələn: *Arımdı balnisanın eşiyindən dəribdir* [4, 311]; *Bəzi dövlətlilərin xanımları Aybikəyə qahmar çıxırdı* [4, 319]. Bu cümlələrdəki eşik, qahmar kimi sözlər şərti dialektizm adlandırılır. Vaxtilə dar çərçivədə işlənsələr də zaman keçdikcə hamı tərəfindən anlaşıldığı üçün bədii dil materialına, oradan da lüğət fonduna keçmişdir.

Eşik sözü Naxçıvan dialektində, Oğuz, Tərtər, Zaqatala, Qərbi Azərbaycan, Böyük Qarakilsə və Çəmbərək şivələrində “həyə” [1, 151] mənasında işlənir.

Geniş dairədə işlənən sözlərlə yanaşı, yalnız konkret bölgələr üçün xarakter söz və ifadələr də Qantəmirin dilində kifayət qədər işlənməkdədir. Əsərlərindən seçdiyimiz nümunələrdə *çağlı, təkimləməx, soqqur* kimi dar areala malik dialektlərə təsadüf etdik.

“Kolxozstan” povestində Qara Hüseynin dilində işlədilən “dambuğ” sözü də olduqca maraq doğurur. Yazıçı bu dialekt sözün mənasını dolayı yolla, elə obrazın dili ilə də açır. Sadıqın “Dambuq nədir, a başına dönüm?” – sualını Qara Hüseyn belə cavablandırır:

- “*Qırqovulu təmizləyib qoyursan üç gün qalır duzda... sonra içini nar və soğanla doldurursan... yarım givrənkə çağlı da şit kərə basırsan içinə... Möhkəm tikirsən onun qarnını...iki ayağından asırsan ocağın qabağında...Sonra götürüb qoyursan plovun yanına!* [4, 73]

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə dambuğun Şamaxı dialektində “yanında qızardılmış toyuq olan plov” [5, 114] anlamı verdiyi qeyd olunur.

Qantəmir tərəfindən işlədilmiş - qahmar (Qazax, Salyan, Şəmki, Tovuz dialektlərində - tərəfdar) [1, 274], xəşdəkələmək (Qax, Qazax, Şuşa dialektlərində - səpələmək, eşələmək) [1, 226], vara-vurd etmək (Ağdam, Bərdə dialektlərində - götür qoy etmək, fıkrən ölçüb biçmək) [1, 530], soqqur (Zaqatala şivəsində - arıq) [1, 443], palan (Bakı, Salyan ləhcəsində - küçə) [1, 391], yançı (Quba, Oğuz dialektlərində - kənar adam) [1, 89], şotur (Ağdam, Bərdə, Şərur, Şuşa dialektində - dırnaqda əmələ gələn xəstəlik) [1, 472], çağlı (Salyan dialektində - qədər) [1, 85], təkimləməx (Tovuz dialektində - məhmizləmə) [1, 489] və s. kimi dialektlər ədəbin xalq dilinə dərinən bələd olduğunu bir daha təsdiq edən mühüm faktlardır.

Tədqiqat metodu: Təsviri metoddan istifadə edilmiş, dialektoloji və izahlı lüğətlər üzrə iş aparılmışdır.

Nəticə: Qantəmir yaradıcılığında yalnız obrazların nitqində deyil, müəllif təhkiyəsində də dialektlərdən istifadə olunsada, bu onun əsərlərinin dilini ağırlaşdırmamış, anlaşılıqlığına xələl

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

gətirməmişdir. Belə ki müəyyən situativ vəziyyətin poetik ifadəsini verən bu mətnlərdə dialektizmlər ədəbi dil faktları ilə içərisində öz semantikasını oxucuya izah edə bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 686 s.
3. Kazımov Q. Yazıçı və dil. Bakı: API, 1975, 226 s.
4. Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972, 350 s.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

M. F. AXUNDZADƏNİN DİLİNDƏ TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

İLKİN QULUSOY

Kafkas Universiteti
Fən-Ədəbiyyat Fakültəsi/Çağdaş Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatları
ilkingulusoy@gmail.com
QARS, TÜRKİYƏ

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan tutan Mirzə Fətəli Axundzadənin xalq danışığı üslubunda yazdığı komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması XIX əsr Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, məqaləmizdə M. F. Axundzadənin böyük ustalılıqla qələmə aldığı altı komediyanın dilində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətləri tədqiq olunmuş, onlar müasir Azərbaycan dilindəki eyniadlı cümlə strukturları ilə qarşılaşdırılmalı şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Mirzə Fətəli Axundzadə, təyin budaq cümləsi, mürəkkəb cümlə

GİRİŞ

1850-1855-ci illər arasında qələmə aldığı altı komediya ilə Yaxın Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda dramaturgiyanın əsasını qoyan Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərinin dili müxtəlif zamanlarda fərqli aspektlərdən araşdırılmış, yazarın əsərləri əsasında XIX əsr Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə çalışılmışdır. (Bax. Murtuzayev, 1958; Hacıyev, 2012; Xudiyev, 1997 vs.) Son zamanlarda ədibin komediyalarının dilinin sintaktik quruluşunun öyrənilməsi də aktualıq qazanmış, bununla bağlı bir neçə tədqiqat əsəri yazılmışdır. (Quliyev, 2011: 50-55; Qulusoy, 2018: 1033-1036; İsmixanova, 2018: 15-27) Lakin bütün bunlar yetərli olmayıb, yazarın əsərlərinin dilinin hərtərəfli tədqiqinə ehtiyac vardır, çünki Muradxan Cahangirovun da qeyd etdiyi kimi, “məhz onun dramaturgiya dili timsalında ümumxalq Azərbaycan danışığı dilinin hələ XIX əsrin ortalarında çox böyük milli ədəbi dil potensialına malik olduğu kəşf edilmiş, o vaxtadək əsasən potensial vəziyyətdə olan xalq ədəbi dili üslub xətti onun qələmi ilə, mahiyyətə, çoxşaxəli, çoxüslublu milli ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir.” (Cahangirov, 1989: 169) Nizami Xudiyev də ədibin Azərbaycan dilinin inkişafındakı rolunu XIII-XIV əsrlərdə Nəsiminin, XVI əsrdə Füzulinin, XVIII əsrdə Vaqifin xidmətləri ilə müqayisə edərək hətta M. F. Axundzadənin bir sıra məqamlarda onlardan yüksəkdə durduğunu yazır. (Xudiyev, 1997: 362)

Ümumiyyətlə, M. F. Axundzadənin komediyalarının dili həm lüğət tərkibinə, həm də sintaksisinə görə canlı Azərbaycan danışığı dilinin özüdür, bu, gündəlik ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dilidir; bədiilik komponentləri, obrazlılığı ilə yanaşı, onun dili real danışığıdır. (Hacıyev, 2012: 217) **Bu komediyalar XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini düzgün və mükəmməl şəkildə əks etdirir və bu dövr Azərbaycan dilinin söz varlığını, leksik və qrammatik quruluşunu öyrənmək üçün zəngin material verir. (Qulusoy, 2018: 1033)**

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Azərbaycan dilində təyin budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən təyinin mənasını izah edib aydınlaşdırır və baş cümlənin isimlə ifadə olunan mübtədasına, tamamlığına, xəbərinə aid olur. (Kazımov, 2004: 351). Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, M. F. Axundzadənin komediyaların dilindəki təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlənin yerinə, aktualaşdırma formasına, bağlayıcı vasitələrə görə iki yerə ayrılır: 1) *Baş cümlə+budaq cümlə quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr*; 2) *Budaq cümlə+baş cümlə quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr*.

1) *Baş cümlə+budaq cümlə quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr*.

Belə cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı və ya yalnız intonasiya ilə bağlanır. Bunlardan əlavə, baş cümlədə izah olunan isimdən əvvəl müxtəlif işarə və təyini əvəzliliklərin rolu vardır. Baş cümlədə bir isimdən qabaq iştirak edən və əvvəldə məzmunu açılmayan əvəzliyin məzmunu budaq cümlə vasitəsilə açılır. Həmin isim bu qayda ilə ya başqalarından fərqləndirilir, ya da ümumi şəkildə xarakterizə edilir; təyinlənən isim haqqında əlavə məlumat verilmiş olur.

M. F. Axundzadənin dilində bu cür cümlələri baş cümlədə budaq cümlənin qəlibinin olub-olmamasına görə iki növə ayırmaq olar:

1. Baş cümlədə budaq cümlənin göstəricisi (qəlib söz) işlənir və budaq cümlə bilavasitə həmin sözü izah edib aydınlaşdırır. Bu özünü iki şəkildə göstərir:

a) Baş cümlədə *o, belə* işarə əvəzliyi qəlib söz – təyin vəzifəsində işlənərək, budaq cümlənin gəlməsini zəruriləşdirir. Budaq cümlə *o, belə* əvəzliyini konkret surətdə şərh etməklə baş cümlədə onun təyin etdiyi ismi də izah etmiş olur; məs.:

Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, pitik olmaya! (Axundzadə, 2005: 56);

Mən o quşlardan deyiləm ki, ətim yeyilə. (Axundzadə, 2005: 105);

Belə müsiibət olmaz ki, məni saldınız! (Axundzadə, 2005: 41).

b) Bəzən baş cümlədə təyinlənən sözdən qabaq qeyri-müəyyənlik ifadə edən *bir* sözü işlədilir və *bir* sözdən sonrakı isim budaq cümlə vasitəsilə təyin edilir. Məs.:

Bir yaman hərifə rast gəlmişdim ki, Leylac onun əlinə su tökməyə yaramaz idi. (Axundzadə, 2005: 185);

Mənə bir güzgü bağışlayıb ki, Parijin əcaibət bağında bitən Yengi Dünya güllərinin surəti dalısında çəkilmiş. (Axundzadə, 2005: 60);

Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda məni qocamdan boşadar. (Axundzadə, 2005: 55);

Atan iyirmi gündən sonra allah qoysa sizə bir toy edəcəkdir ki, tərifi tamam Qarabağda söylənəcək. (Axundzadə, 2005: 46);

A kişi, bu gün başıma bir qəziyyə gəlir ki, heç fikrimdən keçməzdi. (Axundzadə, 2005: 107)

Məsələn, bir zad dürüst edib ki, adına iksir deyirlər. (Axundzadə, 2005: 31);

Hepo bir nadirüstdür ki, hər sifətə və hər dona girə bilər. (Axundzadə, 2005: 177).

3. Baş cümlədə budaq cümlənin yerliyi, göstəricisi olmur, budaq cümlə baş cümlədəki təyinlənən sözlə əlaqələnir. Baş cümlədə qəlib söz funksiyasını intonasiya yerinə yetirir. Məntiqi vurğu təyinlənən sözün üzərinə düşür. Baş cümlə elə bir intonasiya ilə tələffüz olunur ki, ondan sonra budaq cümlə gələcəyi və baş cümlədəki təyinlənəni yeni informasiya ilə zənginləşdirəcəyi məlum olur.

Məs.:

Hanı Qızılbaş və Osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı? (Axundzadə, 2005: 122);

Bu Hepo qumarbazdır ki, dünən Ərdəbildən gəlir. (Axundzadə, 2005: 177);

Bu, dabanəkəsik Heydərqulunun oğludur ki, gündüz Əhərdə görünüb, gecə iki günlük yol piyada gəlir. (Axundzadə, 2005: 177);

Bu da Qurbanəli həmədanlıdır ki, gecə hər iş əlindən gələr, amma gündüzlər bazarda corab satar. (Axundzadə, 2005: 177);

Bu da marağalı Hənifədir ki, gündüz qoltuqfuruşluq edər, gecələr mənim yanımda olar. (Axundzadə, 2005: 177).

Belə baş cümlələrə münasib qəlib sözlər artırmaq da mümkündür, belə ki, yuxarıdakı cümlələrdə *həmin* sözünü müvafiq yerə qoymaqla onların təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirmək olar; məs.:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bu (həmin) Həpo qumarbazdır ki, dünən Ərdəbildən gəlibdir. (Axundzadə, 2005: 177).

2) Budaq cümlə+baş cümlə quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr.

Müasir Azərbaycan dilində təyin budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *hansı, kim, nə* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Bağlayıcı sözdə *ki* ədatı və ya budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi işlənə bilər (bunlar olmaya da bilər). Baş cümlədə qarşılıq bildirən *o, bu, həmin* sözləri korrelyat vəzifəsində çıxış edir. (Kazımov, 2004: 323). M. F. Axundzadənin dilindəki təyin budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümləyə *ki* ədatı ilə bağlanır. *Ki* ədatı budaq cümlənin daxilində, məntiqi vurğulu sözdən sonra işlənir. Ələvsət Abdullayev belə cümlələri təyin budaq cümləsinin xüsusi tipi adlandırır. (Abdullayev, 1974: 240).

Yazarın dilindəki bu tip cümlələrdə təyinlənən isim müxtəlif hallarda işlənir; məs.:

Adlıq halda:

Bu qız ki, görürsən, mənim əmim qızı və mənim deyiklidir. (Axundzadə, 2005: 96).

Xan ki, həmişə belə işlərə həvəsi var, hökmən buyurdu, gərək Teymur ağa ilə güləşsən. (Axundzadə, 2005: 107);

Bir qız ki, onun bacısının haqqında bədgüman olalar, xana layiq olmaz. (Axundzadə, 2005: 117).

Yönlük halda:

O kitablara görə ki, müsyö Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekayət edibdir, dəxi hamı zadı bu qərar ilə fərz eylə. (Axundzadə, 2005: 52).

Təsirlik halda:

Dədəsini ki, qızı verməyə razı olmurdu, cadu ilə öldürmədimi? (Axundzadə, 2005: 55).

NƏTİCƏ

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, M. F. Axundzadənin dilində də təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin *baş cümlə+budaq cümlə quruluşlu* tipi *budaq cümlə+baş cümlə quruluşlu* tipinə nisbətən daha çox işlənmişdir. Komediyaaların yazılmasından iki əsrə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq, cümlə strukturlarında əsaslı fərq nəzərə çarpmır. Sadəcə diqqət çəkən əsas cəhət *budaq cümlə+baş cümlə* quruluşlu cümlələrdə fars dili sintaksisinin təsirinin görünməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1974

Axundzadə M. F. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005

Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, Bakı, 1989

Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, "Elm və Təhsil", 2012

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Ankara, 1997

İsmixanova G. M. F. Axundzadənin komediyaalarının dilində işlənmiş mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, 4, 2018, 15-27

Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Aspoliqraf LTD" MMC, 2004

Quliyev İ. M. F. Axundovun komediyaalarının dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr // Tağıyev Oxuları, Bakı, 2011, s. 50-55

Qulusoy İ. Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyaalarının dilində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətləri. Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, Bakı, 27-28 aprel, 2018, s. 1033-1036

Murtuzayev S. M. F. Axundovun komediyaalarının frazeologiyası, Bakı, 1958

LANGUAGES AND THEIR PLACE IN THE MULTILINGUAL SOCIETY

ZULFIYYA MAMMADKARIMOVA

Odlar Yurdu University
Theory of Language / The Azerbaijani language
mammadkarimova.z@gmail.com
BAKI, AZERBAIJAN

SUMMARY

This article describes the place of both endangered and top languages of the world, as well as the historical prerequisite of multilingualism using the example of the republic of azerbaijan. naturally, the role of multilingualism is great, because it expands the boundaries of knowledge of the world and promotes mutual understanding not only between individuals, but also between entire nations and states. the article puts forward the idea that when a person speaks two languages, he has “two brains”, “two personalities” in his head, which allows him to be more flexible, creative, better adapt to the new conditions.

KEY WORDS: endangered languages, top languages, multilingualism in Azerbaijan

INTRODUCTION

Nowadays, there are many languages which are spoken by the inhabitants of our planet. According to “Ethnologue: Languages of the World” of 2019- 7,111 languages are spoken today [1]. This number changes year by year, because we're learning more about the world's languages every day. And beyond that, the languages themselves are in flux. Languages are living and dynamic, spoken by communities whose lives are shaped by our rapidly changing world. This is a fragile time, because nearly a third of languages are now endangered, often with less than 1000, 100 and sometimes less than 10 speakers remaining.

RESEARCH METHOD

Language is a fairly complex phenomenon. Its functional development depends on a large range of phenomena: on the development of society, science, technology, culture, art, literature, in other words, all aspects of social life. As I have mentioned above, there are many languages which are spoken today all over the world, however their statuses are quite different.

There are both top and endangered languages. Referring to the last, what can cause the extinction of any language? The reasons differ over centuries. If in old days, the language of some people disappeared mainly as a result of disasters, such as floods, volcanic eruptions, invasions then in modern times the main two causes of extinction of any language can be just the pressure of more demanded ones or decrease in population which mainly refers to some little tribes. Some of the endangered languages which have less than 10 speakers remaining are the followings:

Ter Sami, is a language which is spoken by only two elderly people in the Kola Peninsula, in the north-west of Russia. It had about 450 speakers at the end of the 19th century until it was prohibited in schools in the 1930s.

Kayardild, which is spoken fluently by four people – all elderly Aboriginals – on Bentinck and Mornington Islands in Queensland, Australia.

Lengilu is the language from the north-eastern area of Kalimantan, Indonesia. Lengilu was at one stage spoken by 10 people. Today, there are only four speakers.

Mabire is endangered language too. Three people reportedly speak Mabire in the Oulek village of Chad. The chief of the Mabire is the only Mabire speaker in his village so people doubt whether he is still fluent.

Tehuelche, is the language, which is originally the language of nomadic hunters in Chile. The last four speakers live in Patagonia, Argentina.

One of the most well-known endangered languages by society is Bikya. Bikya, which is also known as Furu, is a Bantoid language spoken in Cameroon. Only one 87-year old woman is speaking in Bikya, her native tongue [4].

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

From my personal prospective, the death of a language is not only a great loss for those to whom it was native. But it is an irrecoverable loss of the cultural heritage of all mankind, where every nation expresses its unique vision of the world. I believe that in order to preserve the cultural diversity of humankind, it is essential to preserve all, even the rare languages. If there are at least a dozen native speakers, this already means that there is a chance for its preservation. After all, it is a question of preserving not only the language itself, but also the cultural values of a given people, which is a very important factor.

In contrast to examples of endangered languages which were mentioned above, there are languages which are mostly “spoken”. By that I mean both languages with high number of native speakers and languages which are spoken non-natively by many people all over the world. These two approaches produce very different-looking lists. The most spoken languages in the world are Chinese (1.1 billion speakers, where 897 million are native speakers and 193 million people are non-native speakers), English (983 million speakers, where 371 million people are native speakers and 611 million are non-native speakers), Hindustani (544 million speakers, where 329 million people are native speakers and 215 million are non-native speakers), Spanish (527 million speakers), Arabic (422 million speakers), Malay (281 million speakers), Russian (267 million speakers), Bengali (261 million speakers), Portuguese (229 million speakers), French (229 million speakers) accordingly [5]. From my point of view, unlike endangered languages, the causes of mostly spoken languages do not differ over centuries as reasons of more attention to one language than to another one is nearly the same. The distribution of a language is associated with several factors. First, when learning a foreign language, the choice falls on the most universal way of communication. Secondly, today the most spoken languages in the world are used for interaction in the field of trade, political relations, culture, and Internet communications. Thirdly, the most spoken languages today are the languages knowledge of which is important for employment and education.

Naturally, a large number of languages all over the world contribute to a phenomenon which is known as multilingualism. A person who speaks multiple languages has a stereoscopic vision of the world from two or more perspectives, enabling them to be more flexible in their thinking, learn reading more easily. Multilinguals, therefore, are not restricted to a single world-view, but also have a better understanding that other outlooks are possible [2, 82]. As it can be seen from the term itself, “multilingualism” is an ability of mastering several languages and ideally knowing them to the same extent as monolingual people know their own language. One of the prime examples of multilingual, to be exact, bilingual society is Azerbaijan.

While relating one society to bilingual one, we have to point out 2 various cases. In the first case, the languages may be typologically related and share aspects of their syntactic structure, phonological system or lexis. For instance, Azerbaijani and Turkish belong to the Turkic group of languages and their speakers can, at least to a certain extent, understand each other.

In the second case languages have a different origin and vary at different levels, for instance phonological, lexical, pragmatic, syntactic and even in their scripts. For example, the Russian language refers to the Indo-European language family, while the Azerbaijani language belongs to the Turkic group of languages. However, both languages are spoken on the territory of Azerbaijan and that can be explained by historical background of our republic.

It is well-known fact, that language is one of the most important factors in nation building. When the language is in decline, the identity of a nation is falling too. As a result, each language has a deep historical background related to its nation. Nation and language of Azerbaijan have a long history. And in order to explain bilingualism of the Azerbaijan Republic, we have to go back in time several tens of years ago.

Surviving invasion by the Russian Empire and then the Soviet Union, Azerbaijanis managed to preserve their national identity and native language. The period of seven decades under Soviet rule resulted in sociolinguistic problems for the country.

The orthography of the Azerbaijani language was shifted to Cyrillic by the Russian Empire in 1939, close to the script of the Russian language. Nevertheless, after all these pressures and stresses, Azerbaijani nation managed to preserve the national identity of its mother tongue, customs and traditions under Soviet rule. After the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan declared its independence from the Union. These years can be characterized as the times of nation building,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

language building and reconstruction. During these years Azerbaijan has not only put forth a policy of improvement, but also as a young independent country has taken care of the ethnic minority groups and minority languages within Azerbaijani borders. The Azerbaijani language was based on and developed out of the languages of the ancient Turkic tribes who settled on the Azerbaijani territory and made progress during the long historical period. Azerbaijani belongs to the Oghuz language group of the Turkic language families. Azerbaijani is the majority language used in the country [3, 27].

Under Soviet rule, the Russian language played a role in nation building and as a language of policy. Russian was considered the state language along with Azerbaijani. After the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan took steps towards a new era in nation building and language policy. Together with that, Azerbaijan entered into its era of independence with the conflict of Nagorno-Karabakh, the unresolved war between Azerbaijan and Armenia that has lasted over 22 years. On 18 October 1991, Azerbaijan declared its independence from the Soviet Union. The Azerbaijanis was one of the nations that managed to preserve its national identity, language and culture under Soviet rule.

SUMMARY

In conclusion, I would like to say that there are many languages in the world, some of which are nearing extinction, while some are living their prosperity. In the 21st century, attention should be paid to each language and efforts should be made to preserve any language, because any language is the culture of any nation in the world. Such a multitude of languages undoubtedly leads to the phenomenon of multilingualism. Multilingualism is directly related to Azerbaijan as there are spoken at least one language except native Azerbaijani language. However, I would like to say without a doubt, that the importance of the Azerbaijani language has significantly increased within 27 years of independence and the Russian language is used as the second language along with English, German, French and many other languages among the population. Nowadays, Azerbaijan is considered to be developed, independent and multilingual country.

REFERENCES

1. Eberhard, David M., Gary F. Simons, and Charles D. Ethnologue: Languages of the World. Twenty-second edition. Dallas, Texas: SIL International, p.855 Fennig- 2019 (Online version: <http://www.ethnologue.com>) (**Online directory**)
2. Larissa Aronin, David Singleton "Multilingualism". (**Book**) John Benjamins Publishing, p.230, 2012.
3. <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl1.pdf> (**Online book**)
4. <https://list25.com/25-most-endangered-languages-in-the-world/> (**Online article**)
5. <https://www.fluentin3months.com/most-spoken-languages/> (**Online article**)

NAXÇIVAN DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TERMINOLOJİ LEKSİKASI: YEMƏK ADLARI

NURAY ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

naliyeva22@mail.ru

NAXÇIVAN, AZƏRBAYCAN

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən yemək adları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Burada bölgə əhalisinin həyatını və məişətini özündə əks etdirən yemək adları hazırlanma üsuluna və hazırlanığı məhsula görə qruplaşdırılmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində leksikanın bu qolu müxtəlif dialektizmlərlə zəngindir. Bu sözlər regionun şivələrinin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir və ədəbi dilimizdən fərqləndirir. Onların bəziləri digər dialekt və şivələrimizdə də mövcuddur. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən dialektal yemək adlarının tədqiqi göstərir ki, buradakı leksik vahidlərin əksəriyyəti ümumtürk leksik qatına daxil olan qədim sözlərimizdir. Onların etnolinqvistik təhlili dil tariximiz üçün maraqlı faktlar verir. Bu sözlərin böyük bir qisimi digər türk dillərində və onların dialektlərində də işlənməkdədir.

Açar sözlər: dialektologiya, şivə, leksika, yemək adları, aş

Ключевые слова: диалектология, лексика, говор, названия блюд, плов

Key words: dialectology, accent, lexicology, meal names, plov.

GİRİŞ

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də dialekt və şivə anlayışı dilçilik baxımından ədəbi dildən fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən regional xarakterli canlı xalq danışığı dilidir. Ədəbi dil dialekt və şivələrlə sıx əlaqədədir və onların hesabına da buraya müəyyən qədər yeni sözlər daxil olur. Lakin ədəbi dil əsas etibarilə yerli şivələrin hesabına formalaşdığına baxmayaraq, müasir dövrdə şivələr ədəbi dilə o qədər də böyük təsir edə bilmir. Bununla belə şivələr ədəbi dilin, xüsusilə onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Naxçıvan dialekt və şivələri bir sıra özünəməxsus leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir ki, bu xüsusiyyətlər onları həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqləndirir. Leksikonu olduqca zəngin olan bu qrupda ədəbi dildə işlənməyən bir çox söz və ifadələrlə rastlaşırıq. Göstərilən ayrı – ayrı şivələrdə bu ifadələr elə fonetik variantda işlədilir ki, eyni bir əşya, yaxud məfhum başqa – başqa sözlərlə ifadə olunur.

Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası da olduqca zəngindir. Burada bir çox sözlərə rast gəlik ki, bunlar müasir ədəbi dilimizdə artıq işlənmir. Belə sözlər bölgənin şivələrinin leksikasının böyük bir hissəsini təşkil edir.

Hər hansı bir dialekt və şivənin lüğət tərkibində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrinin də lüğət tərkibində terminologiya xüsusi bir lay təşkil edir. Tarixi dövrlərin izlərini özündə əks etdirən terminoloji leksika işləndiyi şivənin iqtisadiyyatı, həyat və məişəti, adət və ənənəsi, təsərrüfat sahələri ilə bağlıdır. Ərazinin dağlıq, dağətəyi və aran yerlərdən ibarət olması, əhalinin məşğuliyyəti bu şivənin bütünlükdə terminologiyasına təsir etdiyi kimi, yemək adlarında da müəyyən iz buraxmışdır.

YEMƏK ADLARI

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələri kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də yemək adları ilə bağlı zəngin və rəngarəng terminlər işlənir. Bu terminləri süd və süd məhsulları ilə hazırlanan yeməklər, xəmir yeməkləri və çörək növlərinin adları, ət yeməkləri, bitki və meyvəcdən hazırlanan yeməklər, yumurtadan hazırlanan yeməklər kimi növlərə ayırmaq mümkündür.

Naxçıvan dialekt və şivələrində aş sözü təkcə plov mənasında deyil, çoxmənalı söz olub, ümumilikdə yemək bildirir. Yeməyin nədən hazırlanmasından asılı olaraq həmin ərzaqın adı ilə yanaşı aş sözü də işlənir: *südaşı, yarmaaşı, qatıxaşı, ərişdəaşı*.

Məlumdur ki, aş sözü qədim türk sözü olub, yazılı abidələrimizin dilində öz əksini tapmışdır: – *Yüklü Qoca ilə Yarpaqlı Qocayı Təpəgözə verin, aşın pişirsin- dedi... Ölülərinə aş verdiyin vaxt əllərindən alıram* (6, s.114, 141). B.Əhmədova görə dilimizdəki ac sözü də məhz aş sözündən yaranmışdır. Mənası isə aş istəmək, aş arzulamaq deməkdir. “Ərsəyə gətirmək”, “bəsləmək” (bu sözün əsli aşılamaqdır), acgöz (əslində “aşgöz”) sözləri də tarixi baxımdan aş sözü ilə bağlıdır. Bəzi türk xalqlarında qazan yerinə aşac, yemək yerinə aşılamaq sözləri də işlənməkdədir (5, s.6).

Naxçıvan dialekt və şivələrində dialektal yemək adları daha işləkdir: *ayranaşı, qatıxaşı, qatmalı* <dəni ayrıca bişdikdən sonra qatığı qatılıb yeyilən yemək>; *bılama//bulama* <yeni doğmuş heyvanın üçüncü günkü südündən hazırlanan yemək>. Bu ləksəmi dialektoloji ədəbiyyatlarda bir-birinə yaxın mənələrdə qeydə alınmışdır. Türk dilinin Niğdə, Kırşehir, Kayseri şivələrində bulama eyni mənada işlənir (7, s.34). Göründüyü kimi, *bılama//bulama* sözü bulamaq felindəndir. Naxçıvan dialekt və şivələrində, eləcə də Azərbaycan dilinin və türk dilinin dialekt və şivələrində işlənen yemək adlarının bir qismi bu qəbildəndir: *qatmalı* - qatmaq, qarışdırmaq; *yaxmaş//yaxmac* - yaxmaq; *qurut* - qurutmaq; *dürməh* – bükmək; *hortdamaş//hortdama* -hortdatmaq; *pörtdəmə//pörtdətmə* - pörtlətmək//pörtmək (azca qaynatmaq); *yayma* (süddə bişmiş düyü yeməyi) - yaymaq; *avdix-ovmaq; atılama* - çalxamaq fellərindən düzəlmişdir.

Azərbaycan dilinin Şəki dialektində və Qarakilsə şivələrində *atılamaş* (3, s.19) Naxçıvan dialekt və şivələrində olduğu kimi “nehrə çalxamaq” mənasında işlənir.

Koramaz <südlə qatığın qarışığından hazırlanan yemək>; *qar koramazı//qar körəmazi* <süd qatıq və qarın qarışığından hazırlanan yemək>; *portdamaş//portdamac//hobbaca* <südə çörək doğrayıb qaynadılan yemək>; *dələmə* <pendir mayası vurulmuş, hələ süzülməmiş duru halında pendir>. Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində, türk dilinin bəzi şivələrində *deleme* (4, s.41) eyni mənada işlənir.

Kələcoş//kələci//qurutdu <qurutdan hazırlanan yemək>; *kələkə//kələkey* <yeni doğmuş heyvanın birinci və ya ikinci günkü südündən (ağuzundan) hazırlanan yemək>; *sulux* <doğan heyvanın balalıq pərdəsində ağuzdan bişirilən yemək>; *ciyə* <xama>; *lor//cortdan* <bərkiməmiş, duru halında olan

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

şor>; *çalası* <qatıq mayası>. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Qazax dialekti və Göyçay keçid şivələrində eyni mənada işlənir (8, s.328); *yavannıx* <süd və ət məhsullarının məcmusu>.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində xəmir yeməkləri və çörək çeşidləri bildirən terminoloji vahidlər də var: *əriştə//ərişdə*; *sıvıq ərişdə //qaşığı ərişdəsi* <çiy əriştədən hazırlanan yemək>; *ərişdə aşı//süzmə* <yalnız qovrulmuş əriştədən hazırlanan yemək>; *çəhmə* <qovrulmuş əriştə və yarmadan hazırlanan yemək>; *umaş//umac*; *qaraumas*; *süddü umaş*; *horra*; *təpitmə* <xəmrə (maya) vurulmayan xəmirədən bişən çörək>; *xəşil//xaşıl*; *havla* <halva>; *tərhavla*; *tərəh*; *quymax*; *xıngal* <xəngəl>; *acıtmalı* <maya vurulmuş xəmirədən yapılan böyük həcmli çörək>. Dialekt və şivələrimizdə *ajıtmalı*, *xamralı* (2, s.5) sözləri eyni mənəni bildirir.

Xəmrə//balata <xəmir mayası>. Bu mənəni Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *acıxəmrə//acıxamra*; *ajıxamra*; *hacxamra*; *xəmirmaya*; türkmən dilində- *мая//хамырмая*; türk dilinin Van şivəsində *açıhamur//hamur mayası*; tuvin dilində *ажыткы*; uygur dilində *xelmirturpuu*; noqay dilində *ашыткы*; qazax dilində *ашыткы* sözləri bildirir. Bu leksemlərin ilkin anlamında xəmir və acımaq, turşumaq mənaları durur. Naxçıvan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində xəmirin tam yetişməsi mənəsində “xəmir gəlib; xəmir acıyıb”, əgər xəmir həddindən artıq mayalanıbsa “xəmir turşuyub” ifadələri işlənir. Deməli, xəmirə//xamra sözləri ümumtürk sözlərindən biridir.

Bəysumat//hökmət çörəyi <çörək zavodlarında bişirilən çörək>; *əv əppəyi* <evdə bişən çörək>; *saj əpbəyi//sac çörəyi*; *təndir əpbəyi*; *kömbə* <ocaqda küldə bişən çörək>; *yuxa* <lavaş>; *çipba* <çörək növü>; *qalın//qəlin*; *qatdama*; *fəsdə qalın*, *dəsdəna*; *yannama*; *fətir*; *çöçə* <çörək çeşidləri>; *küt* <təndirin badından sürüşüb küldə bişən çörək>; *kətə* <qutab>; *cad* <darı çörəyi>; *tapı//tapan* <arpa çörəyi>; *birbüküm* <bir neçə lavaş>; *ülüş* <içərisinə halva qoyulmuş dürmək>; *yaxmaş//yaxmac* <üzərinə yavanlıq- yağ, pendir, şor, qaymaq, xama yaxılmış çörək -yemək>; *döyməş //döyməc //doğrama //doğramaş //doğramanc* <isti qalın çörəyin yağa doğranmasından hazırlanan yemək>; *əyirdəh*; *qazmax* <plovun altına qoyulmuş lavaş>; *lixirs* <çiy, yaxşı bişməmiş çörək>; *qarsmax* <yandırmaq, ütmək>; *köpəşiməh* <qalxmaq>; *urva//urfa* <kündələrin bir-birinə yapışmaması üçün süfrəyə verilən un>.

Naxçıvan bölgəsində heyvandarlıq əsas yer tutduğundan burada ətlə qidalanma da geniş yayılmışdır. Şivənin leksikonunda ət yeməklərinin adı da zəngindir: *qavırma* <qovurma>; *qızartma*; *bozartma*; *pörtətmə//pörtəmə*; *bozpört*; *çığırtma* (bu daha çox toyuq ətindən hazırlanır); *basdırma*. Nümunələrdən görünür ki, bu adların semantikasındakı hərəkət, fel əsasdır.

Müxtəlif fonetik variantda olan ət yeməklərinin adı da şivədə işlənir: *cızdıx* <yağı əridilib çıxarılmış quyuqdan hazırlanan yemək>; *başəyax//kəlləpaça* <xaş>; *bağıröfgə//içalat qızartması//qovurması* <cızbız>; *bozbaş* <piti>; *təngov//təngav/işgənə* <ət suyu>; *parçabozbaş* <tikəsi böyük ətdən hazırlanan piti>; *şişkabab*; *qırma kabab*.

Ədəbi dilimizdə işlənən ət yeməklərinin adı da Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasında ümumişlək söz olaraq işlənir.

Naxçıvanın təbii-coğrafi, iqlim şəraiti burada yeməli yabanı bitkilərin zənginliyini təmin edir. Bu bitkilərdən də yemək hazırlayırlar. Bu yeməklərin adları da maraqlıdır: *kətə* <içərisinə yeməli otlar qoyulub bişirilən yemək>; *çiriş kətəsi*; *gijirtkan//gicirtkan kətəsi*; *əvəlih kətəsi*; *qıpbığan kətəsi*; *buğlama//boranı* <buxarda bişirilən yemək>; *qabaxbuğlaması*; *kartof buğlaması*; *qarabadımcan buğlaması*; *qavırqa*; *qavit*; *səməni horrası*; *səməni havlası*; *hədih*; *diş hədiyi* (uşağın diş çıxarması münasibətilə mütləq ailədə hədik qoyulur, hətta yaxın adamlara, qonşulara da verilir.); *həlim* <qaynadılmış düyünün suyu>; *şilə* <duru yemək>; *əpbəh şovrası//şorbası* <içərisinə quru çörək doğranıb yeyilən yemək>; *sütül//ütməcə* <alova tutulub yeyilən yemək>; *qaysava//qəysəvə* <ərikdən hazırlanan yemək>; *dəli dolması* <ətsiz dolma>.

Naxçıvan dialekt və şivələrində qaynatma və soyutma sözləri də yemək adı bildirən söz birləşməsinin tərəfi olur və yavan, yağsız mənalarını bildirir: *çiriş qaynatması*; *əvəlix' qaynatması*; *qəzəyağı qaynatması*; *qartof soyutması*; *boranı soyutması*; *maş soyutması* və s. Şivədə qızartma sözü nəyinsə yağda bişirilməsini bildirir.

Burada dolmanın da müxtəlif çeşidlərini bildirən leksemlər işlənir: *kələm dolması*; *badımcan dolması//qara dolması*; *bibar dolması*; *şıppır dolması*; *maş dolması*; *möv dolması*.

Üzgöz <yağda qızardılmış soğan>; *aşqara//qara//meyvəxuruş* <plovun üstünə tökmək üçün hazırlanan yemək>.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Yumurtadan bir çox yeməklərimizin hazırlanmasında, şirniyyat və çörəkbişirmədə istifadə olunsa da, tamamilə və ya yumurtanın üstünlüyü ilə hazırlanan yemək adları Naxçıvan dialekt və şivələrində, eləcə də Azərbaycanın dilinin tədqiq olunmuş dialekt və şivə materiallarında azdır. Bu terminlərin dilimizin tarixini, əhalinin qədim dövrlərdəki yaşayış tərzini özündə əks etdirdiyini nəzərə alsaq, zənnimizcə, yerli əhalinin keçmişdə yayı dağda, qışı aranda keçirməsi ilə bağlı olaraq şirniyyat və tərkibində yumurta olan digər yeyinti məhsullarından öz keyfiyyətini tez itirdiyi üçün istifadəyə üstünlük verməməsi ilə bağlı ola bilər.

Naxçıvan dialekt və şivələrində yumurtadan hazırlanan aşağıdakı yemək adları işlənir: *kükü* <göyerti və yumurtadan hazırlanan yemək>; *silhmə* <qayqanax>; *ilitmə//iliğ* <qaynar suya salınıb tez götürülən yumurta>; *xanatdandı* <qayqanaq>; *ballıqəyqanax*; *Ordubad qayqanağı// Ordubad qəyqanağı*; *soyutma yumurta//şor yumurta*.

Şor sözü bölgədə “yağsız”, “suda bişmiş” mənalarında işlənir.

NƏTİCƏ

Deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Naxçıvan dialekt və şivələrinin, leksikası olduqca zəngindir. Burada ədəbi dillə və digər qrup dialekt və şivələrlə həm oxşar həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonunu zənginləşdirir.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, uzun əsrlərin məhsuludur və burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti, və. s ilə bağlı olan çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələri müşahidə edirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, 661 s.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, I cild. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
4. Ercilasun A. Kars ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, 385 s.
5. Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazı nəşriyyatı, 1988, 263 s.
7. Olcay S., Ercilasun A., Aslan E. Arpaçay köylerinden derlemeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, 397 s.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 424 s.

ŞAHBUZ RAYONUN BƏZİ ANTROPONİM SƏCİYYƏLİ TOPONİMLƏRİNİN LİŦVİSTİK TƏHLİLİ

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

CemileNihatMeherremova@gmail.com

NAXÇIVAN MR. AZƏRBAYCAN

1. *Məqalədə Şahbuz rayonuna daxil olan antroponim səciyyəli toponimlərdən və bu toponimlərin yaranma yollarından bəhs olunur. Antroponim səciyyəli toponimlərin yaranmasında şəxs adları, həmçinin təxəllüs, soyad və.s kimi sözlər əsas rol oynayır. Şahbuz rayonuna daxil olan antroponim səciyyəli toponimlərdən bir neçəsi (Əyrək, Sultanbəy, Ağaverdi, Fərhad evi, Sultanbud dağı, Mahmudoba kəndi) linqvistik tədqiqatə cəlb edilmişdir.*

2. *Açar sözlər: Şahbuz rayonu, oykonim, antroponim, dizə, təxəllüs, soyad, rütbə, titul*

3. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan bütün toponimlərin dil mənsubiyyətini, leksik- semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini açıqlamaq, onları tarixi-linqvistik planda tədqiq etmək imkan xaricindədir. Çünki Naxçıvan toponimləri leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki, və s. adları ilə bağlı yarandığına, mənə və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Ona görə də ərazidə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

etnotoponim, hidrotoponim, zootoponim, fitotoponim, kosmotoponim, antrotoponim kimi zəngin toponimlər sistemi yaranmışdır. Bunların bir qolu da antroponim səciyyəli toponimlərdir. Antroponim səciyyəli toponimlərin yaranmasında əsasən şəxs adları üstünlük təşkil edir. Antroponim səciyyəli toponimlər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi, həmçinin Şahbuz rayonu ərazisində də bir neçə yolla yaranır:

Şəxs adı, fəmiya və ya təxəllüs bildirən sözlərdən ibarət olur ki, buna Şahbuz rayonu toponimlərindən *Əyrək*, *Sultanbəy*, *Ağaverdi* kimi toponimləri nümunə göstərmək olar.

Əyrək. Şahbuz rayonu ərazisində qədim kənd adıdır. 1590-cı ilə aid mənbədə Dərəşahbuz nahiyəsində eyniadlı kənd qeydə alınmışdır [1, s. 167, 170]. 1727-ci ilə aid məlumatda bu kənddə yaşayışın olmadığı və Külüs kənd əhalisinin bu torpaqlardan istifadə etməsi haqqında məlumat verilir [2, s. 107].

Güman edirik ki, bu ad "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının "Uşun Qoca oğlu Səkrəyin boyunu bəyan edər" boyundakı Əyrək antroponimi əsasında yaranmışdır. Dastanın 1939 və 1988-ci il nəşrlərində *Əyrək* [3, s. 134; 4, s. 208], 1962-ci il nəşrində isə *Əkrək* şəklində yazılmış, [5, s. 131] bu ad eynilə həmin kənd adında öz ifadəsini tapmışdır. Ümumiyyətlə məntəqə "Əyrək" şəxs adı əsasında yarandığı üçün antroponim səciyyəli oykonim hesab olunur. Hazırda Külüs və Keçili kəndləri arasında yerləşən sahədə Əyrək adlanır. Eyni zamanda, Şahbuz rayonu ərazisində Əyrək düzü adlı toponim də mövcuddur.

Sultanbəy. 1590 və 1727-ci illərdə Məvaziyyəti-Xatun nahiyəsində, sonra isə Şahbuz ərazisində qeydə alınan kənd, [1, s. 165; 2, s. 29] XIX əsr mənbələrində də eyni imlada yazılmışdır [6, s. 504]. Əsrlər boyu dədə-baba torpağımız olan kənd və onun ətraf əraziləri Zaqafqaziya MİK-in 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarına əsasən Naxçıvan MSSR-in 9 kəndi ilə birlikdə Ermənistanla birləşdirilmişdir [7, II, s. 278].

Ağaverdi dağı. Şahbuz rayonu ərazisində Nursu kəndində dağ adıdır. Bu adda eyni zamanda dik, düz, arx və zəmilər mövcuddur. Dağın ətrafı əkinçilik və heyvandarlıq üçün əlverişli olduğundan kəndin ağası bu torpaqları yarıdərziyə icarəyə verib, təsərrüfat işlərinə nəzarət edirmiş. Budur ki, əhali arasında əraziyə "ağanın mülkü", "ağanın verdiyi torpaq", "ağanın verdiyi yer" anlamı bildirən Ağaverdi dağı adı verilmişdir. Yerli əhali arasında belə güman edilir ki, adın mənşəyi Ağa şəxs adı əsasında yaranmışdır. Toponim şəxs adından yarandığı üçün antroponim səciyyəli hesab olunur.

Fərhad evi. Şahbuz rayonunun Batabat yaylağında eyni adlı obyektin və ərazinin adıdır. Adil Bağırov qeyd edir ki, dağ döşündə yerləşən qayalıqda külüng tipli metal alətlə qazılmış dörd otaqdan ibarət olan bu obyekt e.ə. I minilliyin sonlarına və eramızın əvvəllərinə aid edilir. Arxeoloji abidələrin daş divarlarında "kişi və qadın rəsmləri, səki boyunca üç sətirik qədim yazı" həkk olunmuşdur. Qədim Naxçıvan- Laçın-Yevlax kəməri yolu bu ərazidən keçdiyi üçün Fərhad evi dayanacaq məntəqəsi olmuş, orta əsrlərdə burada karvansara tikilmişdir [8, s. 50]. Qaya içərisindəki otaqlar Fərhad adlı şəxs tərəfindən qazıldığı üçün buraya onun adı verilmişdir.

Ömər dərəsi. Naxçıvan bölgəsindəki yer-yurd adlarının formalaşmasında ictimai-siyasi hadisələrin də böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan Ömər dərə adının yaranması maraqlıdır. Hər iki tərəfi təpəliklərdən ibarət olan Ömər dərə Daylaqlı kəndi ilə Şahbuz qəsəbəsi arasında yerləşir. Dərə adı türk paşası Ömər paşanın adı ilə bağlı yaranmışdır.

Rüstəm meşəsi. Meşə zolağı Şahbuzçayın sahilində Ömər dərəsində böyük bir ərazini əhatə edir. Meşə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şahbuz kənddə yaşamış Rüstəm xan Kəngərliyə şəxsi təşəbbüsü ilə salındığı üçün onun adı ilə adlandırılmışdır.

Bir sıra şəxs adına abad və var topoformatının artırılması yolu ilə yaranır ki, buna Şahbuz rayonu toponimlərindən *Soltanbud dağı* nümunə göstərmək olar.

Soltanbud dağı. Şahbuz rayonunda dağ adıdır. Dağ adı Soltanbud kimi tələffüz olunur. Adın Soltan hissəsi şəxs adı və yaxudda titul, rütbə bud hissəsi isə abad sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bud sözünün mənası farsca "varlıq, həyat" deməkdir. Soltanbud adı "Soltanın abad etdiyi, həyatı canlandırdığı dağ" mənasında işlənir. Bu dağ adı Sultanbəy oykonimi əsasında yaranmışdır. Sultanbəy kəndi vaxtı ilə Şahbuz rayonu ərazisində (Dərəşahbuz nahiyəsində) yaşayış məntəqəsi olmuş və Zaqafqaziya MİK-in 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarına əsasən Ermənistanla birləşdirilmişdir.

Şəxs adına dizə, oba və kənd topoformatının artırılması yolu ilə yaranır ki, buna Şahbuz rayonu toponimlərindən Mahmudoba kəndini nümunə göstərmək olar.

"Dizə" sözü İran dillərinə məxsus olan sözdür. Bu söz Azərbaycan onomastikasında işlənən ən qədim vahidlərdən biridir. Bu ad İran mənşəli olsa da, onu azərbaycanlılar işlədərək müxtəlif kənd adlarında yaşatmışlar. T.Əhmədov bu sözlə bağlı bir çox fikirləri araşdırıb və V.V. Radlovun fikirlərinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, "dizə" sözü bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində "kənd" mənasını bildirir [9, s. 50-51].

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Q. Qeybullayev də bu sözün “qala”, “kənd” anlamında işləndiyini yazır və çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “bəzi kənd adlarının fars dilində olması heç də burada farsların yaşamasını təsdiq etməyə əsas vermir. Sadəcə olaraq, bu söz qədimdə fars dilindən dilimizə keçmişdir” [10, s. 13]. “Oba” sözü qədim tarixə malikdir və toponim yaradıcılığında məhsuldar şəkildə işlənir. “Oba” sözü Naxçıvan dialektində “yay və qış fəsillərində elatin müvəqqəti yerləşdiyi yer” mənasında işlənir və ərazidə oba sözünün köməyi ilə yaranan kənd adları Aşağı Uzunoba, Yuxarı Uzunoba (Babək rayonu), Mahmudoba və Kiçikoba (Şahbuz rayonu) onomastik vahidləri ilə səciyyələnir.

Mahmudoba. Şahbuz rayonunda kənd adıdır. 1590-cı ilə aid mənbədə Dərəşahbuz nahiyəsində bu kənd adına rast gəlinmir. Görünür, həmin dövrdə kəndin adı başqa imiş və yaxud kənd Naxçıvan nahiyəsinə daxil imiş [1, s. 105]. 1727-ci ilə aid mənbədə Dərəşahbuz nahiyəsindəki Mahmudabad kəndində heç kimin yaşamadığı, başqa yerdən gələnlərin bu kəndin torpağından istifadə etdiyi və bu hesaba ildə 3000 ağça vergi verildiyi məlumdur [2, s. 112]. XIX əsrdə isə kənddə kərgərlilərin Salayçı tayfasına məxsus ailələrin yaşaması və torpaq sahələrinə Nadirxan – Sultanın sahiblik, hakimlik etdiyi qeyd olunur [11, s. 32, 146]. Fikrimizcə, 1590-cı ildə Naxçıvan nahiyəsinə daxil olan bu kənd “salayçılara” məxsus olub, ancaq onlar yay vaxtı bu kənddə yaşamış və sonralar kəndi daim yaşayış məntəqəsinə çevirmişlər. Belə bir variantı da məqbul saymaq olar ki, 1590-cı illərdə Naxçıvan nahiyəsində olan Mahmudabad kənd sakinləri əkinçilik və maldarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə Dərəşahbuz nahiyəsinə köçmüş və öz kənd adlarını da burada yaşatmışlar. Mahmudabad şəklində işlənən bu adın tərkibindəki “abad” komponenti sonra “oba” komponenti ilə əvəzlənib və canlı danışq dilində “oba” sözünün “ava” variantı da (Mahmudava) işlənib. Bu ad hər üç variantda “Mahmuda məxsus oba, Mahmud tərəfindən salınmış kənd” mənasında işlənir.

Bununla bərabər Şahbuz rayonu ərazisində Ağavərdinin dalı, Çələbi yurdu, Həsənalı yurdu, İman yurdu, Muradxan yurdu, Leyli yurdu, Temirin biçənəyi, Fərəməzin biçənəyi, Kalba Ələsgərin taxtası, Əbdüləzimin taxtası, Öyrək əkin sahəsi, Abbas bəyin yurdu, Nəzər xan yurdu, Əhməd bəyin yurdu, Səfər bəy səngəri, Mehdimin daşı, Ələsgərin yurdu, Hənifənin yeri, Astanın yeri, Mehdimin yurdu, Bədəl yurdu, Behbud yurdu, Veysəlli yurdu, Əhməd qayası, Çələbi yurdu, İbi yurdu, Qibləli dərəsi, Sübhən dərəsi, Qasımın dərəsi, Əli düzü, Qəmbəralı düzü, Kalba Nəbi yurdu, Əbilin quzeyi, Nazpəri dərəsi, Dilbər dərəsi və s. kimi toponimlər mövcuddur.

Toponimlərin tədqiqi xalqımızın etnik tərkibinin öyrənilməsi baxımından ən qiymətli məxəzdir. Oykonomlərin, oronimlərin tarixi xalqın tarixidir.

4. Tədqiqat metodu

Tarixi müqayisəli metod

5. Nəticə. Beləliklə, Naxçıvan ərazisinin Şahbuz bölgəsinə aid toponomik sistemi (etnonomik, antroponomik, hidronomik, oronomik və s. qatlarını) müəyyənləşdirmək üçün müraciət etdiyimiz arxiv materialları və qədim mənbələr bu ərazidə yaşamış tayfaların, qəbilələrin bütövlükdə Azərbaycan türkləri olduğunu, eləcə də onların dil vahidləri hesabına yarandığını sübut edir. Bu vahidlərinin bir çoxu bizim qədim dövrlərlə səsleşir ki, bu da dilimizin əski dövrlərinin tədqiqi istiqamətində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlik ki, Şahbuz rayonunda mövcud olan digər məntəqə adları kimi antoponomik səciyyəli oykonimlərdə milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
2. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, Bakı: Azərənəşr, 1939, 178 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, Bakı: Azərənəşr, 1962, 176 s.
6. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.
7. Naxçıvan ensiklopediyası, 2 cildə, II c, Bakı: Azərbaycan MEA-nin nəşri, 2005, 380 s.
8. Bağırov A. Naxçıvan oronimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
9. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.
10. Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvanın bəzi oykonimləri haqqında Bakı: Elm və həyat, 1977, №6, s.12-14
11. Григорев В.В. Статистическое описание Нахичеванской провинций, Санкт-Петербург: 1833. 264 с.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТИПОЛОГИЯ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

КЯМАЛЯ ЮСИФОВА

Бакинский Инженерный Университет
keyusifova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalə rus və azərbaycan dillərinin müqayisəli tipologiyasının öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Burada rus və azərbaycan dillərinin fonetik, leksik, morfoloji, sözdüzəldici, qrammatik səviyyələrdə oxşarlıq və fərqləri müəyyən edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению вопроса сопоставительно-типологического изучения русского и азербайджанского языка. Здесь определялись сходства и расхождения в русском и азербайджанских языках

на фонетическом, лексическом, морфемном, словообразовательном, грамматическом уровнях.

Ключевые слова: Типология, азербайджанский язык, русский язык, лексический фонд, фонологический строй, грамматические категории, морфология, фразеология, словообразование, стилистика.

Типология языков как один из разделов науки о языке зародилась в конце XVIII-начале XIX вв. Она первоначально складывалась как учение о морфологических типах языков.

Классификацию языков можно составить по этим признакам:

1) языки, не имеющие совсем категории рода-тюркские, финно-угорские, армянский, таджикский;

2) языки, имеющие категорию рода-русский, белорусский, украинский, литовский, латышский.

Группировка языков на основе этого признака уже является группировкой на основе одного языкового признака и выявляет типологическую характеристику соответствующих языков.

Азербайджанский язык относится к огузской подгруппе юго-западной ветви тюркских языков.

В азербайджанском языке имеются 9 гласных и 23 согласных фонем (26 согласных звуков). Гласные делятся на твердые и мягкие, губные и негубные, закрытые и открытые, предъязычные, язычные и среднеязычные. По количеству они разделяются на три группы - обычные, длинные и короткие.

В азербайджанском языке существуют следующие знаменательные части речи: существительное, прилагательное, местоимение, числительное, глагол, наречие; служебные части речи: послеслоги, союзы, частицы, модальные слова; и междометия.

Значительный пласт азербайджанской лексики составляют арабские и персидские слова. Арабские слова охватывают как бытовую, так и терминологическую лексику, а наличие иранизмов объясняется существовавшими в течение длительного времени азербайджано-персидскими взаимоотношениями. Вместе с тем наряду с арабо-персидскими словами в языке часто выступают их синонимы-слова азербайджанского происхождения, по кругу своего употребления, превосходящие первые: к примеру *ölçü* -мера (азерб.)-*miqyas* (араб.), *incə* -тонкий (азерб.)-*nazik* (перс.).

Основной лексический фонд азербайджанского языка составляют исконно азербайджанские слова, многие из которых имеют материальные соответствия в родственных тюркских языках. К таковым относятся слова, обозначающие родственные отношения, названия животных, частей тела и органов, имена числительные, прилагательные, личные местоимения, глаголы и т. п.

Словосочетание в азербайджанском языке, в первую очередь, делятся на свободные и постоянные соединения, (свободные соединения-*görkəmli uaziçi* -выдающийся писатель, постоянные соединения -*əldən düşmək*-падать от усталости).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Путем средств выражения подчиняющей стороны словосочетания были определены следующим образом: именные словосочетания (*dəmir qapı* - железная дверь, *ağlayan uşaq* - плачущий ребенок, *oxunacaq kitab* - книга для чтения и т.д.) и глагольные словосочетания (*kəndə getmək* - поехать в село, *hecauəni oxuyan* - читающий рассказ, *taxıl əkmək* - сеять зерно и др.).

В азербайджанском языке существуют два основных члена предложения (подлежащее и сказуемое), три второстепенных члена предложения (дополнение, определение и обстоятельство).

В предложениях азербайджанского языка расположение слов подчиняется определенному порядку. Таким образом, каждый член предложения располагается в установленном порядке по отношению к другому члену предложения.

Русский язык является одним из наиболее распространенных языков мира-шестым среди всех языков мира по общей численности говорящих и восьмым по численности владеющих им как родным. Он один из восточнославянских языков, национальный язык русского народа.

Фонологический строй русского языка характеризуется исторически усложнившейся системой консонантизма, включающей 37 согласных фонем, и менее сложной системой вокализма, в которую входят 5 или 6 гласных фонем. При этом как в системе гласных, так и в системе согласных отмечается большое разнообразие позиционных видоизменений.

По морфологическому строю русский язык преимущественно флективный, синтетический. Грамматическое значение лексем передается, как правило, с помощью флексий.

Синтаксис русского языка характеризуется относительно свободным порядком слов, противопоставлением однокомпонентных и двухкомпонентных структур простых предложений, наличием трех видов сложных предложений, активной ролью интонационных средств.

Лексический состав русского языка в своей основе-исконно русский. Средства пополнения словарного фонда-образование слов по собственным моделям и заимствования. К ранним заимствованиям относят славянизмы, грецизмы и тюркизмы. С XVIII века преобладают голландские, немецкие и французские заимствования, с XX века-англицизмы.

При сопоставительном исследовании двух языков их семиотические системы рассматриваются как функционально однородные, хотя они и не одинаковы. Сопоставительные исследования охватывают фонологический, морфологический и синтаксический уровни, а также лексику, фразеологию, словообразование и стилистику изучаемых языков.

Грамматические категории, рассматриваемые в сопоставляемых языках, обладают формой и значением. Они используются для обозначения явлений действительности и, следовательно, могут характеризоваться с точки зрения функционирования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Л., Наука, 1988.-240 с.
2. Аракин В.Д. Типология языков и проблема методического прогнозирования. М.: Высшая школа, 1989, 157 с.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. – 264 с.
4. Махмудов А., Гулиев А., Кербалаева Р. Сравнительная типология русского и азербайджанского языка. Баку: Маариф, 1982, 215 с.
6. Азербайджанский язык-www.aamh.az/alakbarli/index.files/188.htm

PASSİV FONDA KEÇMİŞ BİR SIRA OYKONİMLƏRİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ (ŞƏRUR RAYONU)

AYSEL EMİNOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
ayselmetinoguz@gmail.com
Naxçıvan MR. Azərbaycan

1. Xülasə. Məqalədə Şərur rayonuna daxil olan və hazırda passiv fonda keçmiş oykonimlərdən və eyni zamanda Şərur rayonuna daxil olan oykonimlərin yaranma yollarından və Naxçıvan

ərazisində yaşamış prototürk tayfaların bu adların yaranmasında əsas rol oynamasından bəhs olunur. Burada passiv fonda keçmiş kəndlər araşdırılmış, bu kəndlərin adlarının passiv fonda keçmə səbəbləri izah edilmiş və oykonimlərdən bəziləri (Sovxozkənd, Şangirey, Yenikənd, Vayxır, Bəydili, Sübhankənd, Alışar, Sərdarabad, Əxi Əhməds.) linqvistik tədqiqata cəlb edilmişdir. Məqalədə yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Şərur rayonu, oykonim, passiv fond, Vayxır, Bəydili, Sübhankənd

3. Giriş. Mənbələr tarixin yaddaşı, aid olduqları dövrün parlaq səlnaməsidir. Bu səlnamələrin hər səhifəsində tarixi fakt və gerçəkliklər öz əksini tapır və müxtəlif vasitələrlə gəlib bizə çatır. Toponimlər tarixin yaddaşını yaşadan əhəmiyyətli mənbələrdəndir. Bu abidələrin öyrənilməsi və müasir elmi səviyyədə araşdırılması üçün xaraktercə müxtəlif mənbələr vardır. Belə mənbələr sırasına qədim və orta əsrlərə aid abidələr, yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri, aşiq ədəbiyyatı, elmi bədii və tarixi əsərlər, qədim və müasir xəritələr, müxtəlif lüğət və ensiklopediyalar, tarixi sənəd və arxiv materialları, qəzet və jurnal materialları, əhalinin siyahıya alma sənədləri, statistika idarəsinin məlumatları və s. daxildir. Onomologiya üçün xarakterik olan bu mənbələr Naxçıvan Muxtar respublikası Şərur rayonunun ərazisindəki onomastik vahidlərin də araşdırılıb üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, Naxçıvan, həmçinin tədqiqata cəlb etdiyimiz Şərur rayonuna daxil olan bir çox kənd Azərbaycanın və dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar, əldə edilən maddi mədəniyyət abidələri, yer-yurd adları bu diyarın qədimliyini tarixi faktlar əsasında təsdiqləyir. Naxçıvan ərazisində vaxtilə yaşayış məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərən sonralar işğalçı müharibələr, təbii fəlakətlər, əhalinin birdən digər yerə köçməsi nəticəsində dağılmış şəhər və kəndlər də mövcud olub ki, onların yalnız adları bizə gəlib çatıb. Bu adların bir qismi bəzi əfsanə və rəvayətlərdə yaşayır. Naxçıvan ərazisində adları passiv fonda keçən şəhər və kəndlərin yaranma tarixi məlum deyil. Ancaq belə yaşayış məntəqələrinin bir qisminin XVIII əsrin sonlarından XX əsrin 60-70-ci illərinə qədərki dövrdə dağılmaları məlumdur. Tariximiz və dilimiz üçün çox qiymətli olan bu adların linqvistik tədqiqata ehtiyacı olduğu üçün biz bu məsələyə toxunmuşuq.

Sovxozkənd. Vaxtilə Şərur rayonunda kənd adı olub. XIX əsrin axırı və XX əsrin əvvəllərində kəndin ərazisi Krım zadəganının oğlu, su mühəndisi A.Şahingireyin malikanəsi imiş. Ona görə də 1918-1920-ci illərə aid mənbələrdə bura *Şahingirey* adı ilə qeydə alınmışdır [1]. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində burada yaşayış olmamış, ancaq kəndin ərazisi heyvandarlıq üçün əlverişli olduğuna görə əhali buranı müvəqqəti yaşayış məskəni seçmiş və kənd tədricən daim yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Bir müddət sonra buraya *Sovxozkənd* adı verilmişdir. *Sovxozkənd* hibrid addır. Birləşmənin birinci tərəfi rus mənşəli *sovhoz* (sov-xoz), ikinci tərəfi isə *kənd* sözündən ibarətdir. «Qanun»a əsasən *Sovxozkənd* adı *Oğuzkənd* adlandırılmışdır ki, bu ad da qədim oğuz etnonimi ilə bağlıdır. Mənası «oğuzlara məxsus kənd», «oğuzlar yaşayan yer» deməkdir.

Şangirey. XX əsrin əvvəllərində Şərur-Dərələyəz qəzasında qeydə alınan kənd adıdır [1]. 1921-ci ildə kəndin adı dəyişdirildiyindən sonrakı mənbələrdə bu ada rast gəlinmir. Şangirey antroponim səciyyəli addır. Bu ad XIX əsrin 50-ci illərindən sonra Naxçıvanda qəza rəisi işləyən Krım zadəganının oğlu, su mühəndisi A.Şahingireyin adı ilə bağlıdır. Məlumatla görə, A.Şahingirey dövlətdən 2 min desyatin torpaq icarəyə götürür və 30 km məsafədən kanal çəkdirir. 1896-cı ildə kanalın çəkilişi başa çatır [2, II c., s.289]. İndi də həmin kanal əhali arasında «*Şangirey kanalı*» kimi tanınır.

Yenikənd. Şərur rayonunda keçmiş kənd adıdır. Kənd Arpaçay su anbarının tikintisi ilə əlaqədar Danzık kənd əhalisinin yeni yaşayış məntəqəsinə köçürülməsi zamanı salınmış və buraya *Yenikənd* adı verilmişdir. 1990-cı il Sədərək hadisələrindən sonra kəndin bir hissəsi *Şəhid Məmməd* adı ilə adlandırılmış, 2003-cü ildə isə kəndə *Danyeri* adı verilmişdir. Göründüyü kimi, kəndin ilkin adı ictimai-siyasi xarakterli (Yenikənd), sonra antroponim səciyyəli (Şəhid Məmməd), daha sonra isə təsviri xarakterli (Danyeri) adlarla adlandırılmışdır. Kəndin adı dəfələrlə dəyişdiyindən ad passiv fonda keçir.

Vayxır. Şərur rayonunda kənd adı olub. Hazırda kəndin adı Qışlaqabbasdır. 1727-ci ildə Şərur nahiyəsində qeydə alınan bu kəndin əvvəlki adı *Abbas qışlağı* imiş. [3, s.73]. Sonralar *qışlaq* və *Abbas* komponentlərinin yerdəyişməsi nəticəsində kəndin adı Qışlaqabbas olmuşdur. Mənası «Abbas məxsus yurd, kənd» deməkdir. Bu səbəbdən Vayxır adını passiv fonda keçmiş oykonim kimi səciyyələndirə bilərik.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bəydili. Şərur nahiyəsində qədim kənd adıdır. 1590-cı ilə aid mənbədə bu ada təsadüf olunmur, ancaq 1728-ci ildə indiki Şərur rayonu ərazisi olan Karbi nahiyəsində iki Bəydili kəndi haqqında məlumat verilir və kəndlərdən birinin adının həm də *Görəciabad* olduğu yazılır [3, s.37, 39]. Hazırda bu onomastik vahid Qarabağlar kəndində tayfa, məhəllə, bulaq və fəmiyyə, Sirab kəndində isə məhəllə adlarında öz izini saxlayır. Bəydili adı Türkiyə ərazisində də geniş yayılıb. Hələ «XVI əsrdə Türkiyədə 23 adda Bəydili kəndi olub ki, hazırda bu adların yarısı qalmaqdadır» [4,s.288]. Eyni adda kənd İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində də qeydə alınıb .Yevlax və Salyanda da eyniadlı kəndlər mövcuddur.

Bəydili türk mənşəli tayfa adıdır. Bu ada ilk dəfə M.Kaşğarının «Divani-lügət-it türk» əsərində rast gəlinir [5, s. 77]. M.Kaşğaridən sonra «F.Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəli də bu tayfanı oğuz boylarından biri kimi qeyd edirlər» [6,s.95-96]. Ancaq bu müəlliflərdən fərqli olaraq M.Vəliyev (Baharlı) Bəydili tayfasını Səlcuq tayfa qollarından biri hesab edir [7, s.40]. Bu fakt digər mənbədə də öz əksini tapır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, toponim özündə səlcuq oğuzlarının Bəydili tayfasının adını əks etdirir İ.Şopen isə bu adın kəngərli tayfalarına məxsus olduğunu yazır [8, s.477]. Heç bir tərəddüt etmədən demək olar ki, Bəydili oğuz qəbilələrinə məxsus boylardan biri olub, leksik mənasına görə «bəyi əziz tutan», «böyüklər kimi əziz» anlamında işlənir və qədim türk tayfa adını günümüzədək yaşadır .

Sübhankənd. Şərur rayonunda kənd olub. Hazırda kəndin adı Həməzəlidir. XIX əsrdə isə *Həməzəli Düzə* olub [3, s.57; 152, s.160]. Həməzəli adı orta əsrlərdə Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda yaşayan eyniadlı tayfa adı əsasında yaranıb. A. Həsənov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, Həməzəli tayfası tarixi izləri-nişanələri özündə yaşadan bir addır [5, s. 93]. Həməzəli oymonu *Həməzə* şəxs adına –*li* sözdüzəldici şəkilçisinin qoşulması ilə əmələ gəlib. Eyniadlı kənd Qəbələ və Qubadlı rayonlarında da vardır. Kəndin adı tamamilə dəyişdiyindən Sübhankənd adı passiv fonda keçir.

Əlişar. 1590-cı ildə kəndin adı *Əlişar*, 1727-ci ildə *Yuxarı Əlişar* (başqa adı Maxtala), *Aşağı Əlişar* (başqa adı Muğanlı) kimi qeydə alınmışdır [3, s. 72] və XX əsrin əvvəllərindən bu ad Əlişar şəklində yazılmışdır. K.N. Smirnov ehtimal edir ki, kəndin ilkin adı hansısa bir dərvişin şərəfinə Əlişah, digər bir versiya görə isə Əli-Əfşar şəklində olub [9, s. 110].

B.Budaqov və Qeybullayevin yazdığına görə, kənd kəngərlilərin Sofulu tayfasının *kəbirli, mahmudlu, dəmirçi,səbirli* (əli-səbirli qədsim türk mənşəli sabar, sabir, suvar tayfasının adından) və başqa tirələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır.

T.Əhmədov yazır ki, Əlişar qışlaq adı olmuş, kəngərlilərin sofulu tayfası ailələrindən bir qrupunun burada məskunlaşması ilə yaşayış məntəqəsi yaradılmışdır. Qədim türk mənbələrinə əsaslanan müəllif qeyd edir ki, toponim qədim abidələrdə “çayın ağzı, mənsəbi; axar suyun hövzəyə tökülən yeri” mənasında işlənmiş alış və “qarşu,əks tərəf” mənasındakı ar hissələrindən ibarət olub, “ çay ağzının əks tərəfi, mənsəbin qarşısı” deməkdir [10, s. 25]. Həqiqətən də hazırda kəndin Xələc daşı dağının ətəyində, Arazın sahilində, çay suyunun günün axaraq töküldüyü yerin əks tərəfində yerləşməsi irəli sürülən fikri bir daha təsdiq edir. Kəndin adı fonetik fonetik dəyişikliyə uğramışdır.

Sərdarabad. Vaxtilə Şərur rayonunda kənd adı olub. XIX əsrdə qeydə alınmış [8, s. 503] bu kənd adı haqqında belə bir deyim var ki, Şah İsmayıl Xətai Şərur düzündə olarkən Sərdar bəyin rəhbərlik etdiyi qoşun bu ərazidə müvəqqəti yaşayış məntəqəsi salmış və qoşun getdikdən sonra yaxın kəndlərdə ev-əşiyə ehtiyacı olan əhali köçüb burada yaşamışdır. Beləliklə, kənd müvəqqəti yaşayış məskənindən daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilmiş və Sərdarbəyin şərəfinə kəndə bu ad verilmişdir. Ancaq bu fikirdən fərqli olaraq tarixi faktlar sübut edir ki, XIX əsrdə Şərur mahalının Qarahəsənli, Əli Məmməd qışlağı və Sərdarabad kəndləri İrəvan xanlığında sərdar titulu olan Həsən xan və Hüseyn xan İrəvanski (Qacar) qardaşlarına məxsus olmuş və əsrin ortalarında bu kəndlər Həsən xanın oğlu, Şərur qəza polis idarəsində işləyən Mehdiqulu bəy tərəfindən idarə olunmuşdur. Elə buna görə də kəndə sərdar titulu olan qardaşların şərəfinə Sərdarabad adı verilmiş və bu ad XX əsrin 20-ci illərində Təzəkənd adı ilə əvəzlənmişdir. Həm də onu qeyd edək ki, hazırda kənd paralel ad daşıyır

Əxi Əhməd. XX əsrin əvvəllərində Şərur-Dərələyəz qəzasına aid kənd olmuşdur. 1590-cı il və 1728-ci il mənbəsində *Əxi Əhməd*, 1727-ci il mənbəsində isə *Ağ Əhməd* şəklində qeyd olunmuşdur [11, s. 218, 238, 259]. Hazırda Şərur rayonunda mövcud olan *Axaməd* kəndidir . Əvvəlki adı Ağəhməd olan kənd 2003-cü ildən Axaməd adlandırılmışdır.

F. Qan *Ax-Axmed* şəklində qeyd edir və ərəb mənşəli *ax* – “qardaş” və *Əhməd* şəxs adı əsasında yarandığını və “hansısa Əhməd qardaşın kəndi” mənasında işləndiyini yazır [12, s. 19]. K.N.Smironov yazır ki, kənd adı ilkin olaraq Ağəhməd şəklində olmuşdur [9, s. 50]. Azərbaycan dilində ərəb

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

mənşəli *əxi* sözünün mənası “qardaş”dır. Bundan əlavə, orta əsrlərdə Kiçik Asiyada və qismən də Azərbaycanda meydana gəlmiş “Zəhmət qardaşlığı” cəmiyyətinin üzvləri əxilər adlanırdı [13, s. 75]. Buradan belə nəticə çıxır ki, kənd adı “Zəhmət qardaşlığı” cəmiyyətinin üzvü olduğuna görə *Əxi* adlandırılan Əhməd adlı şəxsin adı ilə bağlı da yarana bilər. Əxi sözü Azərbaycan dilinin Meqri dialektində işlənən *əği* sözünün fonetik variantı ola bilər. Əği “mağara” mənası ifadə edir. Əği/Əxi Əhməd “Əhməd mağarası” şəklində də izah oluna bilər. Şəxs adı ilə bağlı olduğuna görə oyxonimi antroponim kimi səciyyələndirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

4. Tədqiqat metodu.

Tarixi müqayisəli metod

5. Nəticə. Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlirik ki, Şərur rayonunda mövcud olan digər məntəqə adları kimi antroponomik səciyyəli oyxonimlərdə milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

6. ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın siyasi xəritəsi.
2. Naxçıvan ensiklopediyası, 2 cildə, Bakı: AMEA-nın nəşri, 2005, 360 s.
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
4. Fəruq Sümər. Oğuzlar, Bakı: Yazıçı, 1992, 386 s.
5. Bağirov A. Naxçıvanın oyxonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
6. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları, Bakı: Maarif, 1981.
7. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan, Bakı: Təhsil, 2006.
8. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.
9. Смирнов Н. К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934 г), Баку: Озан 1999, ст. 156.
10. Əhmədov T.M. El-obamızın adları, Bakı: Gənclik, 1983. s 128.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Bakı: Elm, 1966, 744 s.
12. Budaqova Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri, Bakı: Nafta Press, 1988.
13. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 135 s.

TƏLİM RUS DİLİNDƏ OLAN MƏKTƏBLƏRDƏ FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFİYANIN ROLU

TÜNZALƏ ƏMİRASLANOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Filologiya/Azərbaycan

tunzale.emiraslanova.1989@gmail.com

SUMQAYIT/AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ:

Bildiyimiz kimi, orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin fonetika bölməsi orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının mənimsənilməsində çox mühüm rol oynayır. Belə ki, orfoqrafiya düzgün yazı normalarını şagirdlərdə formalaşdırdığı üçün qarşıya çıxan problemləri aradan qaldırmağa köməklik edir. Məhz bu məqalədə də təlimi rus dilində olan məktəblərdə fonetikanın tədrisində orfoqrafiyanın rolu araşdırılmış, orfoqrafik qaydaların tərtibi prinsiplərinə nəzər yetirilmişdir. Hətta orfoqrafik çalışmaların xarakterinə görə növləri də qeyd edilmişdir ki, bu da təlimin təşkili zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir şagirdin dərk etmə imkanı fərqli, müxtəlif olduğu üçün çalışmalar da onların potensial imkanlarına uyğun tərtib edilməlidir. Fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi bütövlükdə dil tədrisinin, xüsusən morfolojiya, leksika, söz yaraadıcılığı bəhslərinin mənimsənilməsi üçün də əlverişli zəmin yaradır.

Açar sözlər: fonetika, orfoqrafiya, durğu işarələri.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Giriş

İnsanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsi olan dil öz vəzifəsini – kommunikativ rolunu, hər şeydən əvvəl, danışq səsləri vasitəsi ilə yerinə yetirir. Təkcə bu hal dilin varlığı və fəaliyyət göstərməsi üçün fonetikanın nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu aydın göstərir. Bu sözlərin müəllifi prof.A.Axundov fikirlərin davamı olaraq qeyd etmişdir: Dil ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini iki şəkildə icra edir: şifahi və yazılı. Belə ki, dilin maddi əsasını təşkil edən səslərdən kənar dil yoxdur və ola da bilməz. Yazılı dil məhz danışq səslərinin daha dəqiq desək, fonemlərin yazılı işarəsi olan hərflər, qrafemlər sistemindən ibarətdir. Deməli, fonetik quruluş nəinki səli dilin, həmçinin yazılı dilin varlığı üçün də əsas şərtlərdən biridir. Şifahi dilin özünəməxsus qanunları, dürüst danışq normaları – orfoepiyası olduğu kimi, yazılı dilin də qayda-qanunları, düzgün yazmaq normaları - orfoqrafiyası vardır.[1.7]

Səs və hərf arasındakı münasibətlərin öyrədilməsi bilavasitə orfoqrafiya, orfoepiya ilə bağlıdır. Prof.A.Axundov orfoqrafiya qaydalarının tərtibində bir-birini tamamlayan beş prinsipin olduğunu qeyd etmişdir: 1. Fonetik prinsip 2. Morfoloji prinsip 3. Tarixi-ənənəvi prinsip 4. Fərqləndirici prinsip 5. Etimoloji prinsip. Prof.H.Balıyev isə fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi aspektləri əsas götürərək üç prinsipi vacib hesab edir: 1.Fonetik prinsip 2.Morfoloji prinsip 3. Tarixi-ənənəvi prinsip. Prof.F.Veysəlli də bu bölgünü əsas götürmüşdür. [3.251]

Fonetik prinsip: Dildəki bir çox sözlərin yazılışı onun tələffüzünə əsaslanır. Əslində fonetik prinsipə əməl etmək sözün deyildiyi kimi yazıldığı qəbul etməkdir. Məsələn: ana, ata, dəsmal, ot, at və s.

Morfoloji prinsip: Orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində sözün mənalı hissələrinin orfoqrafiyası nəzərdə tutulur. Məsələn: -lar şəkilçisinin sözlərdə tələffüz formalarına nəzər yetirsək [dəfdərrər], [oğlannar], [igiddər], [qələmlər] və s. Ancaq morfoloji prinsipi əsas götürərək yalnız -lar variantı qəbul edilmişdir.

Tarixi-ənənəvi prinsip: Sözün tarixən necə yazıldığı və deyildiyi əsas götürülür. Məsələn: rus dilindən dilimizə keçən -ov, -yev, -yeva kimi şəkilçilər dilimizdə hələ də işlənməkdə davam edir (Abbasova, Şixəliyev və b.).

Məktəbdə orfoqrafiya təliminin başlıca didaktik vəzifəsi şagirdləri həm sərbəst şəkildə öz fikirlərini ifadə edərkən, həm də müəyyən mətni olduğu kimi düzgün yazarkən orfoqrafik cəhətdən tam dürüst yazmaq vərdişlərinə yiyələndirməkdir.

Prof.Ə.Əfəndizadə qeyd edirdi ki, orfoqrafiya və orfoepiya haqqında elmi anlayışa şagirdlər ilk dəfə olaraq fonetika bəhsini öyrənərkən yiyələnirlər. Digər qaydada yazılı niqlə şifahi nitq arasındakı fərqli cəhətlərin olduğunu bu bəhsi keçərkən dərk edirlər. Düzgün savadlı yazı düzgün yazılı nitqin əsasını təşkil edir. Bunun üçün şagirdlərə savadlı yazı vərdişlərini aşılamaq, orfoqrafik qaydalara düzgün əməl etmələrini başa salmaq lazımdır.

Saitlərin tədrisi ilə əlaqədar şagirdlərə aşağıdakı orfoqrafik qaydalar öyrədilməlidir: yalnız incə saitle (incə, gəmi və s.), yalnız qalın saitle (ana, qaya, quyu və s.), həm qalın, həm də incə saitle yazılan sözlərin (Azərbaycan, kitab və s.), müxtəlifcinsli qoşa saitle sözlərin yazılış qaydaları (müəllim, müdafiə və s.), eynicinsli qoşasaitli sözlərin (saat, camaat və s.) yazılış qaydaları sistem halında öyrədilir.

Samitlərin tədrisi ilə əlaqədar eynicinsli qoşa samitlə (xətt, həzz və s.), müxtəlifcinsli qoşa samitlə (kəsir, zülm və s.), sonu cingilti samitlə (palıd, qılınç və s.) bitən sözlərin yazılış qaydaları sistem şəklində öyrədilir. Başqa bir tərəfdən “q” hərfinin, “k” hərfinin, qoşa “y” hərfinin yazılışı ilə bağlı məqamlar dəqiqliklə başa salınmalıdır.

Yazılışı çətin olan sözlər üzrə iş müəyyən sistemlə təşkil olunmalıdır. Yazılışı çətin olan sözlərin mənimsənilməsi çalışmaların rəngarəngliyindən asılıdır. Bu məqsədlə şagirdlərə müxtəlif səpkili çalışmalar məsləhət görülür: buraxılmış hərfi yerinə qoymaqla sözü tamamlayıb yazmaq, diktəyə əsasən deyilən sözlərin düzgün yazılışını yazmaq. Bu səpkili tapşırıqlar dərslərdə əsas yer tutur.

N.S.Rojdestvenski orfoqrafik çalışmaları xarakterinə görə üç qrupa bölmüşdür: 1.şagirdlərin dərkətmə xarakterinə görə; 2. yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə; 3. dərslin məqsədinə görə

Şagirdlərin dərkətmə xarakterinə görə təşkil olunan dərslər canlandırmaq burda müəllim təlimi elə qurmalıdır ki, bilik və bacarıqları sadəcə çatdırmaq kifayətlənməsin, şagirdlərin fəal, müstəqil idrak fəaliyyətini təmin edə bilsin.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə təşkil olunmuş dərslərə nəzər yetirsək bu dərslərdə müəllim bütün sinfi aktiv vəziyyətdə saxlamalıdır. Hər bir şagirdin dərkətmə xarakteri müxtəlif olduğu kimi, analizatorlardan da biri daha çox üstünlük təşkil edir.

Dərsin tipləri (yeni bilik verən, tətbiqetmə (və ya çalışma), möhkəmlətmə, yoxlama) yerinə yetirilən didaktik məqsədə görə müəyyən olunur.

Yazılı çalışmalar Azərbaycan dili dərsinin bir hissəsində, bəzən də bütöv dərs ərzində yerinə yetirilir. Yazılı çalışmar da öz-özlüyündə müəyyən növlərə ayrılır: üzdənköçürmə yazılar, imlalar, əzbər yazılar. Təlimi rus dilində olan məktəblərdə keçirilən Azərbaycan dili dərslərinə diqqət yetirsək üzdənköçürmə yazılar daha məqsədəuyğundur. Şagirdlərin yazılarında səhvləri aşkar etmək, onların xarakterini baş vermə səbəblərini müəyyənləşdirib qruplaşdırmaq və aradan qaldırmaq son dərəcə vacibdir. Bəzən yazı işlərinin təşkili sahəsində yol verilən nöqsanlar sonra böyük səhvlərə yol açır. Səhv yazılmış sözləri müəllimlər bir neçə yolla aparırlar. Orfoqrafik səhvlər geniş mənada səhvlərin bütün növlərini əhatə edir. Dar mənada isə qrammatik-orfoqrafik qaydanın pozulması nəticəsində baş verən səhvlərdir. [3.273]

1. Sözlərdə hərflərin buraxılması (məllim və s.)
2. Hərflər və hecanın artırılması (noyabır, səbir)
3. Sözdə hərflərin yerdəyişməsi (kamal-kalam)
4. Bir hərfin başqası ilə əvəz olunması (maraq-mayaq, dar-dad və s.)
5. Sözlərin sətərdən-sətərə keçirilməsi ilə bağlı səhvlər (sag-ird)
6. Mürəkkəb sözlərin yazılışındakı səhvlər (şana-pipik)
7. Dırnaq işarəsi ilə bağlı olan səhvlər
8. Böyük hərflər əvəzinə kiçik və ya əksinə yazılması halları
9. Durğu işarəsi ilə bağlı səhvlər

Durğu işarəsi ilə bağlı səhvlər də özlüyündə bir neçə yerə ayrılır: durğu işarələrinin (nöqtə, vergül, nida, sual, qoşa nöqtə) buraxılması, durğu işarələrinin yerində işlədilməməsi, abzas səhvləri, vasitəsiz nitqdə dırnaq və ya tire işarəsinin işlədilməməsi ilə bağlı səhvlər.

Təlim rus dilində olan məktəblərdə şagirdlərin bu kimi səhvlərə yol verməsi daha tez-tez baş verir. Bu siniflərdə Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlər rus dilinin orfoqrafiyası ilə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasını müqayisəli şəkildə şagirdlərə çatdırmalıdır.

Hal-hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən kurikulum islahatını nəzərə alsaq bu islahat da öz-özlüyündə Azərbaycan dilinin bütün normalarını özündə əks etdirir. Azərbaycan dili üzrə nəzərdə tutulmuş dörd məzmun xəttindən (dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları) ikisi məhz orfoqrafik qaydaları özündə birləşdirir. Məzmun xətlərinin I-XI siniflərdə dəyişməz qaldığını nəzərə alsaq, deməli, orfoqrafik tapşırıqlar yalnız ibtidai sinif çərçivəsində deyil, bütün orta məktəb proqramını əhatə etmiş sayılır. Ancaq buna baxmayaraq dərslərimizdə orfoqrafik tapşırıqlar lazımcınca yer almayıb. Vurğu, ahəng qanunu, sözlərin sətərdən-sətərə keçirilməsi bölmələri çox az işlənilib. Təlim rus dilində olan məktəblər üçün bu tipli tapşırıqların yer alması çox vacibdir. Bundan əlavə orfoqrafik qaydalar sabitləşmiş hesab olunsa da, son illərdə orfoqrafiya qaydalarının tez-tez dəyişikliyə uğraması tədris prosesində problemlər yaradır. Bu dəyişikliklərin zəruri olduğunu bilsək də, tədris prosesinə mənfi təsir göstərir, əsasən də təlim rus dilində olan məktəbləri nəzərə alsaq.

Yuxarıda deyilənləri yekun olaraq bir yerə yığsaq görərik ki, Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərə savadlı yazı və düzgün tələffüz vərdişləri aşılamaqdan ibarətdir. Bunun əsası isə fonetikanın tədrisi ilə bağlıdır. Orfoqrafiya yazılı ədəbi dildə hamı tərəfindən qəbul edilmiş və qanunlaşdırılmış qaydalar olduğunu nəzərə alaraq ona hər yerdə və hamı tərəfindən məcburən əməl edilməsi vacibdir. Orfoqrafik savadlılıq isə öz növbəsində qrammatikanın öyrənilməsini sürətləndirir, şagirdlərin nitqinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir.

TƏDQİQAT METODU

Fonetikanın tədrisində orfoqrafiyanın rolunu araşdırmaq üçün müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Məqalədə müqayisə metoduna müraciət edilib. Orfoqrafiyanın ənənəvi və fəal/interaktiv təlimdə tədrisi müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Orfoqrafiya qaydalarının tərtibində müasir dövrdə baş verən dəyişikliklər qabardılmışdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində orfoqrafiyanın tarixinə müxtəsər nəzər salınıb. Orfoqrafiya məsələlərinin bu günümüzdə də aktuallığı araşdırılıb. Orfoqrafiyanın tədrisinin tamamilə qanunauyğun bir proses olması və böyük təcrübə əhəmiyyət kəsb etməsi qeyd edilib.

Şagirdlərin yazı bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə işin təşkili araşdırılaraq təhlil olunub. Yazı bacarıqlarının formalaşması istiqamətində özünü göstərən çatışmazlıqlar, habelə mövzu ilə əlaqədar dərsləklərdə olan çalışmaların azlığı diqqətə çatdırılıb. Orfoqrafiya prinsiplərində fəal/interaktiv təlim metodunun strateji yanaşmaları göz önünə gətirilib.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, (kitab) 1984.253 s.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Elm, (kitab)1975
3. Balyev H. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. (kitab) Bakı: 2007. 421 s.
4. Həsənov M, Cəfərova N, Bəhmənova C. Kurrikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları (Metodiki vəsait). Bakı: Təhsil, 2008.75 s.
5. Veysəlov F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, (kitab)1993.190 s.

İNFORMASIYA RESURSLARINDA NEOLOGİZMLƏR

RƏFİQƏ MEHDİYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedaqoji/ Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi

rmehdieva@std.beu.edu.az

Azərbaycan, Bakı

XÜLASƏ

Məqalədə neologizmlər haqqında qıscaca məlumat verilmişdir. Toplanmış nümunələrdə son zamanlar dilimizə yeni daxil olan, öz daxili imkanları hesabına yaranan sözlər göstərilmişdir. Yeni yaranmış sözlərin dilimizdə qarşılığının olub-olmaması, onların işlənilib-ışlənməməsinə dair fikirlər, mülahizələr bildirilmişdir. Bu kəlmələrin dilimizə necə təsir etməsi, mənfi və müsbət tərəfləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: neologizm, "trend" kəlmələr, yeni yaranan sözlər.

Lüğət tərkibi müxtəlif baxımlardan mənşəyinə, aktivliyinə və passivliyinə görə, istifadə olunma dairələri, üslubi laylara bölünməsi, semantik və struktur quruluşları baxımından və s. şəkildə qruplaşdırılaraq öyrənilə bilər.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas bir neçə yolları vardır. Belə ki, lüğətimizə yeni sözlər daxil olur, köhnəlmiş sözlər öz funksiyasını itirərək sıradan çıxır, elm, texnika, sənaye, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə yeni terminlər yaranır və lüğətə əlavə olunur. Bununla da lüğət tərkibi bir çox dəyişikliyə uğrayır. Bu dəyişiklik ondan ibarətdir ki, planetimizin əhalisini təşkil edən müxtəlif dilli xalqlar arasında əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqələr bəzi xalqlar arasında birbaşa, sıx və fəal xarakter daşıyarsa, digərləri arasında isə bir qədər zəif, qeyri-fəal, dolaylı şəkildə baş verir. Müxtəlif xalqlar arasında mövcud olan əlaqələrdən danışan fransız dilçisi J.Vandriyes qeyd edir ki, "heç vaxt ola bilməz ki, hər hansı bir dil uzun müddət xarici təsir olmadan inkişaf etsin, əksinə qonşu dillərin ona təsiri əksər hallarda həmin dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Dillərin bir-biri ilə təmasda olması tarixi bir zəruriyyətdir və həmin təmas bir dilin digərlərinə müdaxiləsinə gətirib çıxarmışdır.

Elmin, texnikanın və insanlar arasında ünsiyyət vasitələrinin geniş inkişaf etdiyi müasir şəraitdə müxtəlif dillərdə danışan xalqların bir-birinə yaxınlaşması prosesində böyük əhali kütlələrinin hərəkətə gəlməsi ilə müşayiət olunan sosial dəyişikliklər arasında olan əlaqələr cəmiyyət və dil problemi baxımından hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamış məsələlərdəndir. Bununla əlaqədar olaraq bu və ya digər dildə yaranan, əmələ gələn yeni sözlərin tədqiqinə maraq getdikcə artır. Tədqiqatçıların böyük bir qismi tədrisən belə bir qənaətə gəlir ki, bu kimi sözlər dilin təkmilləşməsinə və inkişafına kömək edir. Hətta onların diqqətini çəkən isə tədrisən başqa dillərdən sözlərin alınması prosesinə köməklik edən amillərin araşdırılmasıdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Əlaqə və təsir nəticəsində başqa-başqa dillərdən dilimizə yeni sözlər daxil olur ki, bu sözlər neologizm adlanır. Neologizm sözü qədim yunan sözü olub (yunanca neos – yeni, loqos – söz, anlayış) – linqvistikada dildə yeni yaranan sözlərə deyilir. Neologizm sözü “yeni bir şey tapmaq”, “törətmək”, “gətirmək” mənalarını bildirir. Məsələn: helikopter, monitoring, android, robot, kompüter, birja və s. Neologizmlər ictimai həyatın, texnikanın, mədəniyyətin və s. inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır, 5-10 il ərzində dilin lüğət tərkibində yeni söz olaraq qalır. Hamı tərəfindən başa düşüldükdən sonra, öz yeniliyini itirir. Məsələn: neytron bombası, lazer şüaları, kosmonavt, yarımkeçiricilər, kosmos, saksafon, evristik müsahibə və s. kimi dil nümunələri vaxtilə neologizm olsa da, hazırda əksəriyyət tərəfindən (xüsusilə mütəxəssizlər tərəfindən) başa düşülür (2;87). Buna görə də yeni söz, təzə söz anlayışları nisbi və şərti götürülərək dövrlərlə əlaqədar olan hadisə kimi başa düşülür.

Əslində sözə tarixi kateqoriya kimi yanaşanlar fikirlərində haqlıdırlar. Ona görə ki, söz yaranır, yaşayır, getdikcə dildə sabitləşir, bəzən köhnəlir, bəzən də dildən tamamilə çıxır. Məsələn: pioner, komsomol, kolxoz, sovxoz, sovet, kommuna, kommunist və s. sözlər vardır ki, artıq bu neologizm mahiyyətini itirmiş, köhnəlmişdir və tarixizmlər cərgəsinə daxil olmuşdur (2;87). Düzü, bu kimi sözləri daha çox yaşlı nəslin danışığında, elmi və tarixi kitablarda, filmlərdə görmək olar. Amma hamısının mənasını bilmək bir o qədər çətindi. Çünki kolxoz, sovxoz, kommunist və s. kimi sözlərin mənasını izahlı lüğətlərdə görsəkdə, məs: “raspalkom” və s. tipli sözləri bilə bilmərik. Raspalkom sözü isə icra hakimiyyəti deməkdir.

Yeri gəlmişkən, "pioner" sözü artıq tarixizmlər cərgəsindədir və qeyd etmək istərdim ki, bu söz barəsində iki müxtəlif fikir var. "B.Xəlilovun fikrincə bu söz artıq tarixizmdir, amma A.Qurbanov qeyd edir ki, fəal şəkildə işlənir". Çox ehtimal bu fikir bir vaxtlar mövcud olmuş sovet hakimiyyətinin dilimizə gətirdiyi sözlərin işləkliyi ilə bağlıdır. Çünki günümüzdə "pioner" kəlməsinin tez-tez işləndiyinin şahidi olmamışıq. Hətta belə ifadə edərdim ki, dilimizə yeni söz kimi girən “volunteer” kəlməsi “pioner” sözüylə eyni mənanı bildirir. Doğrusu, hər iki məfhum müxtəlif dövrlərdə yaransa da mənə baxımından eynidi. Çünki, sözlərin semantikasına baxdıqda hər ikisi “kənnüllülük” anlayışını bildirir.

Volunteer is [ing.]. kənnüllü

Pio'ner is. [fr.] Sovet dövründə: kənnüllü uşaq kommunist təşkilatının üzvü. Gedir pionerin qızıl dəstəsi; Dağlara əks edir baraban səsi. S.Vurğun. (səh 604; III cild)

Bu təşkilatın üzvü olmaq istəyənlərə müəyyən yaş həddi qoyulsa da, müxtəlif zamanda yaransa da gəldiyim qənaət belədir ki, pioner sözü işlənməsədə o sözü əvəz edən, hətta yerində belə işlənə bilən yeni söz yaranıb ki, bu sözdə "volunteer" kəlməsidir.

Dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçən bu və ya başqa bir söz təşəkkül tapdığı dövr üçün neologizm kateqoriyasından çıxıb lüğət tərkibinin fəal hissəsinə keçərək işlək sözlərə çevrilə bilər. Məs: traktor, kombayn, vaqon, aqronom, avtomobil, telefon, mexanik və s.

Qeyd etdik ki, neologizmlərin bir qismi öz funksiyasını itirirsə, bir qismi isə öz yeniliyini uzun müddət qoruyub saxlayır. Məs: kosmetika, qrilon, neylon, ballastik (raket), motel, biznesmen, cazmen, kondisioner (istisna), lilion, teleekran, telefilm, volokon və s. kimi sözlər 1950-ci illərdən sonra yaranmış və indi də öz yeniliyini mühafizə etmişdir (2;88). Bu sözlər hələ də yeni əşyanı, yeni məfhumu ifadə edən sözlər kimi dərk olunur, dilin lüğət tərkibinin işlək sahəsinə daxil ola bilmir. Lakin iqtisadiyyatın, sahibkarlığın artması- biznesmen, mədəniyyətin inkişafı, təşkil olunan caz festivalları- cazmen, mövsümü dəyişikliyin olması- kondisioner [kandisaner] kimi kəlmələrinin işləkliyini artırır. Hətta "kosmetika" sözünün başqa-başqa kosmetika-makiyaj-make up (make up artisti) versiyaları çıxaraq işlənmə dərəcəsini genişləndirmiş olur.

İşlənmə dairəsinə görə sadaladığımız bəzi neologizmlər zaman dəyişdikcə yeniləri ilə əvəz olunur və lüğətimizə daxil olan yeni sözlər dilimizin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Məs:

İlk yaranan	Sonra dəyişən	Yeni işlədilan
milis	Polis	hüquq mühafizə orqanları
sovxoz	Kolxoz	fermer
telefon	Smartfon	iPhone
zindan	zond, qazamat, dam	istintaq tədrixanası

Əslində telefon, smartfon (nadir hallarda az) işlənsə də, iPhone sözü artıq dilimizdə xüsusilə indiki gənc nəslin dilində işlənməkdədir. Məs: Müəllim o telefon deyil, ayfonda (iPhone). Buna səbəb

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

də bu kimi gündəlik işlətdiyimiz əşyaların marka, brend halını almasıdır. Yeri gəlmişkən söhbət gənc nəsildən düşdüyü üçün onu da əlavə edək ki, təkcə texnikayla deyil, ictimai siyasi, sosial həyatla bağlı yeni sözlər ortaya çıxır. Gənclərin yığıldığı bir ortamda olsaq, "planşet" (tablet), "onlayn", "selfi", "selfi çubuğu" (5), "sensor", "screen" (skrin), "sosial şəbəkə", "whatsApp" (vatçap), "instagram", "facebook" (feysbuk), "vine" (vayn), "vi-fi" (vayvaf), "follow" (follov), "klik", "tag", "cool" (kul), "iPad" (aypəd), "blok", "user", "direct" (di`rekt-birbaşə), "comment" (qeyd, şərh), "like", "challenge" (çağırış), "Water bottle flip" (su şüşəsi çevirmə), "youtuber", "qışqırtma" və s. kimi kəlmələrin işləndiyini müşahidə edə bilərik.

Yeni sözlər	Dilimizdə qarşılığı
Selfi	özünü çəkmək
Screen	ekran
User	istifadəçi
Follow	izləmək
onlayn (WhatsApp)	xətdə
Tag	işarələmək
Blok	əngəlləmək

Eləcə də "troll" sözünü götürək. "Saxta", "qurama", "xoşagəlməz davranışlar" troll adlandırılır və bu kəlmə son illərdə internetdə ən çox istifadə olunan terminlərdəndir. 90-cı illərdə Türkiyədə "troll" kukllar satılırdı. Çox çirkin olmalarına baxmayaraq uşaqlar çox sevdikləri bu oyuncaqların rəngli saçlarını sığallıyaraq onlardan dilək diləyərkdilər. İndi isə vəziyyət tam əksinədir. "Troll" əslində balıqçılıqla bağlı bir sözdür. İngilis dilində balıq tutmaq üçün istifadə olunan tilov (qarmaq), suya tilov atıb balıq tutmaq anlamına gəlir. Kiber-məkanda "troll", bəzən qalmaqal yaradacaq, bəzən kiməsə sataşmaq niyyəti olan tərxiat və dezinformasiya xarakterli şərh yaxud məlumat, ya da bunları yayan, əsl kimliyini açıqlamayan anonim internet istifadəçisidir. Son illərdə elmi araşdırmalara da mövzu olan "troll"un məqsədinə görə əyləncə, sensasiya yaratmaq, süni gündəm yaratmaq və s. kimi növlərinin olduğu qeyd olunur.

Yaxud "mahsub" kəlməsi. Mashub, "mash" və "up" birləşməsindən yaranan mürəkkəb sözdür. "Mash" ingiliscə "püre, əzmə", "up" isə "yuxarı, yuxarıya üst, yüksək" və s. anlamların yanında "çalışır", "işləyən vəziyyətdə" kimi mənələrə gəlir. Bilavasitə "mahsub" "qarışıq olaraq işlədilər"dir.

Online (internet) sözü "online sınaq", "online kurs", "online ödəmə", "online kredit", "online alışveriş", "online kitab", "online oxumaq", "online sorğu", "online oyunlar", "online növbə" və s. kimi ifadələr dilimizdə mövcuddur.

Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına görə dilin daxili imkanları hesabına, başqa dillərdən söz almaq yolu ilə, yaxud fərdi üslubi şəkildə yarana bilər. Məhz bunları nəzərə alaraq neologizmləri qruplaşdırmaq olar:

- Dilin daxili imkanı hesabına yaranan neologizmlər. Belə sözlər dildə gedən özləşmə meyilləri ilə bağlıdır. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq dilimizə xeyli miqdarda yeni sözlər daxil olmuşdur. Müstəqillik dövründə dilimizin inkişafına göstərilən böyük qayğı və diqqət nəticəsində əcnəbi sözləri əvəz edə biləcək kəlmələr yarandı. Bunlara misal olaraq tormoz- əyləc, hiss- duyum, cəm- toplam, plyaj – çimərlik, familiya- soyad, suveren – bağımsız, rəhbər – başqan, müdafiə etmək – dəstəkləmək və s. sözləri göstərmək olar.

Daxili imkan demişkən yeni yaranan sözlərə nəzər salaq. Onu da qeyd edim ki, Dilçilik İnstitutunun mətbuat xidmətinin rəhbəri Təranə Şükürlü açıqlamasında deyib ki, sosial şəbəkədə yayılan bu iddialar heç bir reallığı əks etdirmir:

"Bu cür sözləri ictimaiyyətə dilçi alimlər təklif etməyib, onlar İnstitutun Elmi Şurasında müzakirə olunmayıb. Sosial şəbəkədə müzakirəyə çıxarılan bu tipli sözlər müəyyən qrup insanların uydurmasıdır". (5)

Milli Emlər Akademiyası yeni sözlər elan ediblər. Siz də etik çərçivədə öz əlavələrinizi edə bilərsiniz

-Kupalnik- Geyçim
-Spilka-İpeşor
-Qantel- Qoşış
-Silikon-Vurşış
-Broşka- Saçazor
-Sürücü qadın- Sürəne

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Belə bir fikrin dolaşdığını internet saytları yeni mediamız göstərsə də, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu bu kimi sözləri qəbul etməyib. Həm gülünc vəziyyət yaranır, həm də adicə bir sözün nə qədər təsir gücünə malik olmasıdır. İlk dəfə 1990-cı illərin başında yapon elm adamı Dr. Masaru Emoto suyun molekullar quruluşu və bu quruluşa təsir edən faktorlar üzərində araşdırma apardı. Çox sayda kəlmə deyil də iki sözün birləşməsində olduğunu öyrənir. Sevgi və minnətdarlıq (şükran) ifadəsi suya əks olunanda ən gözəl kristal yaranır. Ona görə də ipəzor, saçazor, qolşış kimi tərkibində zorbalıq anlamı qazandıran sözlər psixoloji şüuraltına yerləşir.

Buna baxmayaraq dilimizə yeni sözlər barəsində müxtəlif fikirlər yaranır. Məs:

günəş – dolanan; bucaq- künc; karniz – başlıq, işıqfor – yön işığı , qadın sürücü-sürənə kimi sözlər təklif olunur.

Qaradamı	qartoppuş
Ofisiant	süfrəçi
kağızları bir-birinə tikən avadanlıq	dəlgəc
təhtəşüür	şüuraltı
müvəffəqiyyət	uğur
Atvyorka	buraç

Bu kimi sözlər qəbul olunmasında heç bir problem yoxdu.

• Dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər.Məsələn:

KEMPİNQ, KİBERCİNAYƏTKARLIQ, KİDNEPPİNQ (3)

Yeni sözlərin bəzilərini mənaları ilə birgə təqdim edirik:

KEMPİNQ – 1) avtoturistlər üçün xüsusi yay düşərgəsi. 2) əsasən, şəhərlərarası yol üstündə yerləşən, gecələmək üçün şəraiti olan yığcam, birmərtəbəli taxta və ya daş ev, kiçik hotel.

KİBERCİNAYƏTKARLIQ - kompüter sistemlərinin və şəbəkələrinin köməyi ilə, yaxud kompüter sistemlərinə və şəbəkələrinə qarşı həyata keçirilən istənilən cinayət əməlidir. Başqa sözlə, virtual mühitdə həyata keçirilən istənilən cinayət növünü “kibercinayət” adlandırmaq olar.

KİDNEPPİNQ – Uşaq oğurluğu. Ümumiyyətlə, adam oğurluğu da bu sözlə ifadə olunur.

KİOSK – interaktiv informasiyanın avtonom mərkəzi (multimedia sistemlərində).

KLEYM – 1) alıcının ona satılmış malın keyfiyyətinin pis olduğuna görə satıcıya tələbi; 2) iddia, reklamasiya.

İSTERİKA – nevroz qrupundan xəstəlik; tutmalar, əsəbi gülüş, göz yaşları ilə müşayiət olunan psixi pozğunluq.

İZOKVANTA – müəyyən edilmiş həcmdə məhsul istehsalını mümkün edən müxtəlif xərc kombinasiyalarını bildirən xətt.

JİM – çıxış vəziyyətindən ayaq üstə, uzanaraq, çömbəlməklə bədənin hər hansı bir hissəsinin köməyi olmadan ştanqı sinəyə və ya çiyinlərə düz qollarla yuxarı qaldırma.

JÜLEN – fransız mətbəxinə aid olan yemək növü: pendirin altında bişirilmiş göbələklər.

Həmçinin jülen toyuq ətindən və dəniz məhsullarından hazırlanır.

KAMBİO – borc məktubu, veksəl.

KAMBİST – veksəl əməliyyatları və sikkə ticarəti ilə məşğul olan şəxs.

KANTE – Ağac şəkilli sintaktik təsvirdə tərəfləri birləşdirən xətlər.

KARDİOCƏRRAHİYYƏ - Ürək cərrahiyyəsi.

Bir çox internet səhifələrində dilimizə yeni sözlərin daxil olduğu qeyd edilir, lakin bu sözlərin mənaları ilə təəssüf ki, qarşılaşmadım. Çünki, bu sözlər indiyədək nə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya, nə də izahlı lüğətlərinə daxil edilməyib. Yeni sözlərin müəyyənləşdirilməsi başa çatdıqdan sonra onların gələcəkdə hazırlanacaq orfoqrafiya lüğətlərinə daxil edilməsi planlaşdırılır. Həmin sözlər bunlardır:

geriçağırılma, akkreditiv, audensiya, konfidant, kompromat, impiçment, siyasi radar, siyasi landşaft, kortej, dinləmə, inauqurasiya, federis, kambio, kambist, kamerger, təxmis, müsəbbi, şürud, təəssüfnamə, təkbeyt, fəməl-yəməl, izoqlos, xoyratlar, kurfirst, sorfinq, sorfinqçi, notifikasiya, nostrifikasiya, kvazidelikt, kvazizufurukt, rezervit, rezervist, kannibal, kannibalizm, raskol, raskolçu, ratusia, reversiya, revukasiya, reqressat, psixotrop, psixoaktiv, penologiya, mini-poema, südücə, çağrı mərkəzi və s-dir (4). “Veboman”, “verilənlər bazası”, “vestübel”, “vibrasiya ilə sıxlaşdırma”, “vibrasiya söndürən”, “vizual nəzarət”, “kidneppinq”, “kleym” və s. (3) sözlərin hər biri anlayış

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bildirir. Yeni sözlərin bəziləri dilimizdə tamam başqa mənalarda işlədilir. Məsələn, “veboman” sözü internet konfransları və çatların iştirakçısı, internet nəşrlərinin müəllifi mənalarında təqdim edilir”.

Nəticə

Ümumilikdə baxdıqda lüğətimizə hər nə qədər yeni sözlər daxil olsa da tərkib genişlənmir, yeni sözlər işlədilir, söz bazamız artır, amma bir o qədər də dilimizin təhrif olunmasına şərait yaranır. Texnologiyanın gətirdiyi yenilikləri sürətlə mənimsəyən və gündəlik vərdişə çevirən istifadəçilər də sonradan ortaya çıxan problemləri, səbəb və nəticələri haqqında düşünmür. Hərdən nə qədər sanballı, maraqlı, savadlı, yeniliyə açıq görünməyə çalışsaq da ən azında yeni sözlərin mənalarını işlətməyə çalışmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

- Akif Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, “Ulu”, 2015, 236 səh.
- Aznews.az
- Oxu.az
- Lent.az
- Mətbuat.az

“RƏHBƏR” PEDAQOJİ JURNALINDA SƏS VƏ FORMA BAXIMINDAN KÖHNƏLMİŞ VAHİDLƏR

RƏXŞANƏ BABAZADƏ

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
“Qədim dillər və mədəniyyətlər” şöbəsi
rbabazade.14@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda genişlənən maarifçilik işi bir sıra maraqlı nəşrlərin işıq üzünə gəlməsinə də zamanın tələbinə çevirdi. Aylıq pedaqoji jurnal olan “Rəhbər” 1906-1907-ci illərdə Mahmud bəy Mahmudbəyovun redaktorluğu ilə Bakıda nəşr olunurdu. Rusiya müsəlmanlarının məişətindən, “ədəbiyyatdan, üsuli-təlim və tərbiyədən bəhs edən” jurnalın cəmi 5 nömrəsi çıxmışdır. “Rəhbər” jurnalında təlim-tərbiyəyə, ictimai məsələlərə dair məqalələr, Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatından nümunələr dərc olunurdu. Eyni zamanda, jurnal dilinin sadə, xalqa yaxın olmasına çalışırdı. Lakin qeyd etməliyik ki, jurnalın dilində qeyri-sabitlik müşahidə edilir. Belə ki, burada eyni bir söz bir neçə variantda (fonetik, morfoloji, leksik cəhətdən) qarşımıza çıxır. Biz bu məqalədə jurnalda işlənmiş, dövrümüz üçün forma və səs baxımından artıq köhnəlmiş vahidlərin ümumi mənzərəsini təsvir etməyə çalışacağıq.

AÇAR SÖZLƏR: “Rəhbər”, köhnəlmə, variantlılıq

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda genişlənən maarifçilik işi bir sıra maraqlı nəşrlərin işıq üzünə gəlməsinə də zamanın tələbinə çevirdi. Əhalinin maariflənməsi üçün mətbu orqanların zəruriliyini diqqətə alan böyük ziyalılar məhdud imkanlarla da olsa, yeni qəzet və jurnalların nəşrinə çalışırdılar. Belə bir zamanda “Həyat”, “İrşad”, “Dəbistan” uşaq jurnalı, “Rəhbər” kimi qəzet və jurnallar maarifləndirmə işinə öz xidmətlərini layiqincə göstərmişdir.

Aylıq pedaqoji jurnal olan “Rəhbər” 1906-1907-ci illərdə Mahmud bəy Mahmudbəyovun redaktorluğu ilə Bakıda nəşr olunurdu. Rusiya müsəlmanlarının məişətindən, “ədəbiyyatdan, üsuli-təlim və tərbiyədən bəhs edən” jurnalın cəmi 5 nömrəsi (88 səhifə) çıxmışdır. “Rəhbər” jurnalında təlim-tərbiyəyə, ictimai məsələlərə dair məqalələr, Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatından nümunələr dərc olunurdu. Jurnalda F.Köçərli, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, R.Əfəndizadə, S.M.Qənizadə və başqa müəlliflər iştirak etmişlər. “Rəhbər” əsasən demokratik istiqamətli olmuş, siyasi fikirləri, elmi bilikləri təbliğ etmiş, Azərbaycanda pedaqoji və uşaq ədəbiyyatının inkişafında, ümumtəhsil ideyalarının yayılmasında mühüm xidməti olmuşdur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Jurnalın çap olunmasında əsas məqsəd uşaqları maarifləndirmək, onlarda biliyə maraq oyatmaq, onları elmin müxtəlif sahələri, o cümlədən Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək idi. Burada uşaqların tərbiyə olunması haqqında valideynlərə məsləhətlər verilirdi. “Rəhbər” jurnalında dövrün tanınmış ziyalıları və yazıçıların imzalarını görmək mümkün idi. Jurnalda təhsil məsələləri ilə yanaşı, uşaqların təlim-tərbiyəsinə dair bədii əsərlər, görkəmli şəxsiyyətlər, yazıçılar haqqında, elm və texnika aləmində baş verən yeniliklər və s. haqqında yazılar dərc olunurdu. Eyni zamanda, jurnal dilinin sadə, xalqa yaxın olmasına çalışırdı. Odur ki, jurnalın dilinə daha çox xalq danışığı dili hakimdir. Lakin qeyd etməliyə ki, jurnalın dilində qeyri-sabitlik müşahidə edilir. Belə ki, burada bir çox sözlər iki və daha çox qrafik və ya leksik variantda qarşımıza çıxır. Bu hal bəzən ayrı-ayrı müəllifin özünəməxsus dili, üslubu ilə izah edilə bilsə də, bəzən hətta eyni müəllifin dilində də müxtəliflik, qeyri-sabitlik müşahidə edilir. Digər tərəfdən, bəzi müəlliflərin dilində Osmanlı (Türkiyə) türkcəsinin təsiri də açıqca görünür.

Jurnalın dilində işlənmiş köhnəlmiş türk mənşəli vahidləri belə qruplaşdırıla bilər: leksik-semantik, morfoloji və fonetik arxaizmlər. Biz bu məqalədə jurnalda işlənmiş, dövrümüz üçün *forma* və *səs* baxımından artıq köhnəlmiş vahidlərin ümumi mənzərəsini təsvir etməyə çalışacağıq.

Morfoloji arxaizmlər

- alim** / -**əlim** الم / ه ل م – -aq / -ək (I şəxs cəm əmr şəkilçisi);
- a** + -**maz** ماز / ه م ز – -a² bilməz (bacarıq şəklin inkarı); *heç bir arzu ‘əməlsiz nəticə verəməz; ... nakamilliy dərəcəsinə o cövhərlər hala idraka qabil olamayub öz asarların izhar edəməyürlər; Əlbəttə belə eyləməsin rah-i nicatı bulamazsun* [№2, səh. 2, 4,15]; ... *şikəstlik halətində yenə qalxa bilür əmma hərgiz toğrı və rast qalxamaz* [№3, səh.5];
- anı** انى – -alı, -andan bəri (feili bağlama); *dünya bina olanı* [№4, səh.2];
- caq** جاق – dərəcə, qüvvətləndirmə bildirir (yalnız “artucaq” (artıq dərəcədə) sözündə rast gəlirik); *hansı məmləkətdə topraq ‘əziz isə o topraqın əhlində vətən məhəbbəti də artucaqdur. Qədi[m] əyyamda dünyanı müsəxxər edən yunan və rum əhalisi ünəs tayfasına artucaq ehtiram nəzərilə, baqarlaridi* [№3, səh.3 x 2]; ... *təmizliyə artucaq diqqət lazımdır* [№5, səh.4];
- gilən** كلن – II şəxs tək əmr şəkilçisi (*degilən, vergilən, açgilən, dutgilən*);
- iz** / -**ız** ز – -ıq / -ik (I şəxs cəm xəbərlilik); *İnşəallah biz də ayılırız, ağırı-acımızı anlarız və mü’alicəsinə ‘əlac taparız* [№4,s.17] və b.;
- maqlıq** / -**məklük** مقلق / مكلک – -maq; *olmaqlıq, verməkligi, görməglig, eşitməglig*;
- (-**maq**)+-**sız**+**-ın** سزين – -madan/-mədən; *ğeyrilərə ümid dutmaqsızın* [№3, səh.7];
- raq** راق – sifətin üstünlük dərəcəsi əlaməti (*gözəl raq, lazım raq, əhməq raq, səfeh raq*);
- uban** وبن – -araq / -ərək; *Allah insanı “əhsən-i təqvim” üzrə yaraduban ibtidayi pərvərişin ana bətnində qərar verdigidə həman zəhmət əcrinə öz ruhunun parəsin insanın özünə verməkligi şayan-i təşəkkür mərhəmətlərdən birisidir* [№3, s.4];
- u²** / -**yu²** يو – -a² / -ya²: ... *yazıcılarımız, ‘ümumi və xüsusi məclislərdə natiqlərimiz “Biz gərək oquyaq, ‘elm ögrənək” deyü fəryad edürlər* [№3,s.9];
- u II** و – -ur / -ar (gələcək zaman); *“Gəlsə təqrirə gər hekayət-i ‘eşq Olu bir dəmdə min gəda Qaran”* [№1,s.6];

Fonetik arxaizmlər

- a > ı**: **Aşaqa** أشاقه(aşağ);
- a > o**: **Anıq** آنک (onun); **Anqa** آقا (ona); **Avlaq** ألاق (ovlaq ~ oylaq); **Qavrul-** قاورول-; ... *qıç-paçası tiz ablı rütubətdə qavrulur* [№5, səh.7]; **Savuq** / **Sovuq** سوق / سواق / سووق (//v > y: soyuq); **Savuhluq** / **Savıqlıq** ساوقلق (soyuqluq); **Tavus** طاسوس (quş adı);
- e > ə**: **Çek-** چيک-; **Çekmə** چيکمه (ayaqqabı); **Çekün-** / **Çekin-** چيکون-; **Çetin** چيتين; **Gez-** کيز- (gəzmək, səyahət etmək);
- i, ı > ü, u**: **İçün** ايچون // **Çün** چون; **İldız** / **İlduz** / **Ildız** / **Ilduz** ايلدز (“əlif”lə “ya”nın yeri dəyişsə, *yaldız* oxunur) // **Yulduz** يولدوز; **Şişə** شيشه;
- öy > e**: **Böylə** بويله // **Belə**; **Öylə** اويله // **Elə**;
- u, ü > ı, i**: **Ağru** آغرو // **Ağrı**; **Artuq** ارتوق; **Ayru** آيرو; **Ayruluq** آيرولق; **Bacaruq** باجاروق; **Baku** باکو // **Badikubə** بادکوبه; -**dügi** دوگی / دوکی; -**duqı** دوقی (feili sifət şəkilçisi: göndərdügi; istədügi, açduqı, etdügi, əkdirdügi); **Gerü** گرو // **Geri**; **Hamu** هامو // **Hamı** هامی // **Qəmu** قمو; **Hamusı** هاموسی; **İrəli** ایره لو // **Qayı** قايی // **Qapı** قاپی; **Qayqu** قايغو (qayğı); **Küçük** / **Küçik** کوجک (balaca); **Qapu** قاپو // **Qapı** قاپی; **Qaranluq** قارنلوق; **Pambuq** / **Pambuğ** پامبوغ; **Puçuldaş-** پوچولداش-; **Sanduq** صندق;

Sevün- ياپوش- (Yapuş- -uş / -üş -وش ; **Tapul-** تاپول- ; **sun /-sün** سون (III şəxs tək əmr); **Sun-** سون- ; **Yapuş-** ياپوش- ; **Yapuşmaq;** **Yetiş-** يتوشمک- (Bitür- -ür -ور ; **Yetür-** يتور- ; **İtür-** ايتور- ; **Vergü** ويرگو ; **Yanqu** يانقو ; **Yapuşqan** ياپوشقان ; يانقو

b > m: **Başa** بکا ; **Bən** بن // **Mən;** **Biş / Miş** ميک / بيگ ; **Kibi** کبی (qoşma) // kimi;

m > n: **-imci / -iminci** منجی / منجی // **-inci** ننجی (sıra sayı şəkilçisi: əvvəlinci, üçüncü / üçüncü, axırıncı); **İmdi** ايمدی // **İndi** // **Şimdi;** **İmdiyəcə** ايمديه جه (indicə); *İmdiyəcə yumuşacıq bəstərdə mö'tədil istilik içrə pərvəriş tapmış lətif cism..; ..bala imdiyəcə öz anasının istiliginə 'adət etdigində həman aşına istilikdə yaxşıca rahat o[la] bilir; Tibb 'əməli hərçənd imdiyəcə halən o qədər təkmilə çatmayubsa da .. [№4,s.1; 5; 6];*

g > y: **Bəg** بک ; **Bəgən-** بگن- / **Bəgən;** **Biş / Miş** ميک / بيگ ; **Dəg-** دک- / **Dəgənək** دکنک ; **Dəgirmən** دگرمن ; **Dəğiş-** دکیشمک ; **Dəğişik** دکیشیک ; **Dög-** دوگ- ; **Dögül-** دوگل- ; **Dögüldü iki səmtədən təbl ü kus** [№4, səh.18]; **Dügmə** دوگمه ; **Dügün** دوگون (toy, toy-düyün); **Əgil-** اگل- ; **Əgin** اگن ; **Əgləş-** اگلەش- / **Əgri** اگري ; **Genə** گنه // **Yenə** ينه ; **Gögər-** گوگر- ; **Gök / Göğ** گوک / گوک (səma); **İgirmi** ايكريمی (səyirtmək); **Ləgənçə** لگنچه ; **Ögrən- / Ögrət-** اوگرن- / اوگرت- ; **Ögüd** اوگود ; **Səgrit- / Səgirt-** سگريت- (səyirtmək); *Meydan-i 'eşqə səgritdim atı [№1, səh.4]; Səgriş-* سگريش- / سگريش- (səyirtmək, dartınmaq?); ... *tamam ə'zasilə səgrişüb ağlamağa başlayur, yə'ni nəfəs almağa şüru' ediyor [№4, səh.1]; ... uşaqın başına qan vurub diskinti və səgrişmək büruzə gətürür [№5, səh.4]; Yügir-* يوكير ;

t > d: **Butaq** بوتاق ; **Dört** دورت ; **İgit** ايگيت / ايگيت ; **Süt** سوت ; **Tağarcıq** طاغارجق (dəridən tikilən kiçik torba, çanta); **Toğru(ca) / Toğrı** طوغروجه / طوغری ; **Toğul-** طوغول- ;

d > t: **Dut-** دوت- // **Tut-** ; **Dutalumki** دوتالومکه ;

q > ğ: **Aqa** آقا // **Ağa;** **Çaq** چاق ; **Qarqa-** قارقا- (qarğamaq, qarğış etmək); **Qızqın** قزقین ; **Quzqun** قوزقون ;

q > x: **Aq-** اق- ; *Sel kimi aqan gözyaşını ...; gözimizdən aqan yaşları qurudurduq [№5, səh.13]; Baq-* چوقدان (çox) ; **Çoxdan** چوخ // **Çox** چوق ; **Çıqart-** چقارت- / **Çıq** چق // **Çıx-** چخ- // **Çıq-** چق- ; **Buraq-** بوراق- ; **Çıq-** چق- // **Çıx-** چخ- // **Çıqart-** چقارت- / **Çıq** چق // **Çox** چوخ // **Çoxdan** چوقدان (çox əvvəldən); **Qalq-** قالق- // **Qalx-** قالخ- // **Qalxız-** / **Qalqıt-** قالقزت- / **Qalxız-** قالخز- / **Qalqan** قالقان ; **Qazaq** قزاق ; **Qoqu** قوقو ; ... *dutalumki bu nöqsanlardan can sıqılır, bərk də sıqılır [№4, səh.12]; Toqta-* توقتا- / *Bir yarım sa'at toqta qızım, rə's indi bu sa'at bizi çağıracağı öz otaqına [№1,s.14]; Yoq* يوق // *yox* يوخ ; **Yoqsa** يوقسا // *yoxsa* ; **Yoqsul** يوقسول ; **Yuqaru / Yuxaru** يوقارو / يوخارو (//u > i); **Yuqu** يوقو // *Yuxu* ;

q > h: **Qəmu** قمو // **Hamu** هامو // **Hamı** هامی (hər kəs; bütün); *Bab-i məktəbdən olur hasil qəmu amalımız [№2, səh.12];*

Metateza (yerdəyişmə): **Diskinti** ديسكنتی ... *uşaqın başına qan vurub diskinti və səgrişmək büruzə gətürür [№5, səh.4]; Təprət-* تپرت- [№1, s.11]; **Topraq** توپراق / توپراق // **Uyqu** اويقو // *Yuqu* يوقو ;

Səsartımı (proteza): **Bular** بولار // **Bunlar;** **Olar** اولار // **Onlar;** **Sölä-** سوله- // **Söyləmək;** *"Həqiqət sölə gər cəvanmərdən"* [№2, səh.13]; *Haqq söləyən və Haqqı dost dutan bir vücud imiş ... [№5, səh.8]; Ur-* اور- // *Vurmaq;*

Səsdüşümü (eliziya): **Buyuruq** بيوروق ; **Bulanlıq** بولانلق (bulanıq); **Çirməklü** چيرمكلو (çirmalı); *"Baldırı çirməklü yalın ayağı"* M. P. Vaqif [№5, səh.10]; **Çün** چون (1. üçün, çünki; 2. kimi, tək); **İlən** ايلن // *ilə, -la² // birlə / bilə;* **Gər** گر ("əgər" in qısa forması) // **Əgər;** **Kim** کم // **Ki** که (bağlayıcı); **Ol** اول (əvəzlik) // **O;** **Yulduz** يولدوز ; **Yumuşaq** يوموشاق ; **Yürək** يورک / يورهک ; **Yüz** يوز // 1. üz (sifət); 2. üzər, üst).

Daha bir çox səs baxımından köhnəlmiş nümunələr sadalamaq mümkündür: **Hanki** هانکی // *hansı;* **İçrə** ايچره // *içində;* **Kömlək** کوملک (< könlək) > köynək; **Yumurta-** yumورتا- – yumurtlamaq; **Damız-** دامز- – damızdırmaq; ... *cürbəcür sürtgilər sürtüb, yaxub, damızub ... [№4, səh.5]; Yatır-* ياتر- – yatızdırmaq; *bə'z analar balanı asan yatırmaq üçün [№5,s.6]; Adınlı* ادنلو – *adlı, adında;* **Delin-** / **Denil-** ديلين- // *deyilmək [№2, səh.3; 9; 2; 5, s.2]; Çağirt- چاغرت- – çağirtdirmaq; *Bir yarım sa'at toqta qızım, rə's indi bu sa'at bizi çağıracağı öz otaqına [№1,s.14]; Sarmala-* سارمالا- – sarmaq; ... *qalın örtiklər ilə yüz mərtəbə sarmalayub ...; qalın örtiklərə sarmalamaq [№5, səh.3,4]; Pezik-* پيزک- – bezikmək, bezmək [№4, səh.12]; **Taftala-** تافتاله- – tapdalamaq; *Tazə gögəran nəbatı bi-şü'ur bağban bi-ehiyat taftalayub keçərsə ehtimalən o nəbat quruyar ... [№3, səh.5] və s.;**

Söz sonunda ahəngə uyğunlaşmama, başqa sözlə, dodaq ahənginin pozulması:

Dolu دولی (dolu); **Hönkürtü** هونكورتی (hönkürtü); **Qırı** قوری (quru); **Oğrı** اوغری (oğru); **Oğrılar-** اوغريلر (oğrular-doğrular) [№2,s.14]; **Örtik** اورتيك (örtük); **Ötri** اوتري (ötrü); **Süri** سوری (sürü); **Sürtgi** سورتگی (sürtkü); **Çoxusı** چوخوسی (çoxu) və s. və i.;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

“Sağır nun”la yazılan sözlər

“Sağır nun”dan yazıda hələ də istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Qrafik işarə kimi ك, ك, گ, گ, گ, گ hərfləri ilə ifadə olunub, transliterasiyada isə ƞ işarəsindən istifadə etmişik:

a) bəzi milli söz köklərində: اڭلا anla-; اڭلا-داڭلا-; ديڭليوردى / ديڭليدڭلا-; يالڭز yalңыз, ياڭل yaڭıl-, ييڭى yeڭى, صوڭ / صوڭك soڭ, صوڭرە / صوڭرە soڭra, تاڭرى تاڭرى, اڭ اڭ, بېڭر bəڭز, ميڭ / ميڭ bin / min;

b) yiyəlik halın göstəricisi kimi: بونڭ bunun, بونڭلا bununla, بونڭلا belə, اڭلا anla (onunla), سزك سزك hamوڭك siziڭ hamuڭuziڭ və s.;

c) şəxs əvəzliliklərinin yönük halının göstəricisi kimi: باڭا baڭa / ماڭا maڭa, ساڭا saڭa, بوڭا buڭa, اوڭا oڭa və s.;

ç) II şəxs tək və cəm mənsubiyyətinin göstəricisi kimi: اوزوڭ özüڭ, قزىڭ qızıڭ (ıda gətür), ياخشىلىقنى yaxşılıqniڭ (1 istəyürəm) və s.;

d) II şəxs tək və cəm əmrində: آلدانماڭز aldanmaڭz (aldanmayın), ايڭز ediڭz, قيلمىڭ mən (qılmayın) və s.;

e) II şəxsin göstəricisi kimi: تاپماسىڭ tapmasaydiڭ;

ə) modal sözlərdə: گورەڭ görəڭ (görəsən).

NƏTİCƏ

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, “Rəhbər” pedaqoji jurnalının dilinə daha çox xalq danışiq dili hakim olmuşdur (bugünün oxucusu tərəfindən artıq anlaşılmayan ərəb, fars söz və ifadələri ilə zəngin olsa da, bu, o dövr üçün təbii haldır). Lakin jurnalın dilində qeyri-sabitlik müşahidə edilir. Biz bu məqalədə iki və daha çox variantda qarşımıza çıxan milli sözlərimizi, onlarda müşahidə edilən morfoloji və fonetik dəyişmələri qısaca təsvir etməklə jurnalın fonetik xüsusiyyətləri haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Rəhbər” jurnalı (1906-1907), 5 nömrə, nəşir və mühərrir: M.Mahmudbəyov, Bakı, “Füyuzat”;
“Kaspi”, (əlyazmanın fotosurəti).
2. <http://news.milli.az/culture/146811.html>
3. <http://calilbook.musiqi-dunya.az/r/rehber.html>
4. [https://az.wikipedia.org/wiki/R%C9%99hb%C9%99r_\(jurnal\)](https://az.wikipedia.org/wiki/R%C9%99hb%C9%99r_(jurnal))

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İŞLƏNƏN MİQDAR SAYLARI HAQQINDA

AYSEL CƏFƏROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Filologiya/Azərbaycan dili

aysel._ceferova_2019@mail.ru

SUMQAYIT, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan dili öz frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdəndir. Dilimizdə tarixi inkişafın nəticəsində gündəlik həyatımızda işlətdiyimiz bəzi rəqəmləri əlamətdar rəqəmlər etmişik. Belə ki, 1, 3, 5, 7, 12, 40 bəzi dialektlərdə hətta 52 rəqəmini də sakral rəqəm kimi götürmüşük. Sadaladığım kimi kiçik rəqəmlərdən tutmuş böyük rəqəmlərə kimi sayları frazeoloji ünsürlərlə də əlaqələndirmək olar. Saylar ətrafında qruplaşan ideomatik ifadələrə müxtəlif mənalar da vermək mümkündür. Yəni 3 rəqəmini müsbət halda həm 3-gün, 3-gecə toy etdilər kimi demək olar, həm də yas mərasimi kimi filənkəsin 3-ü oldu deyirlər. Və yaxud 12 rəqəmini 12 imamın adı ilə - sayı ilə əlaqələndirmək olar. Göründüyü kimi sakral sayları həm xeyir həm də şər işi kimi də hesab etmək olar.

AÇAR SÖZLƏR: Frazeologiya, saylar, sakramentalıq

GİRİŞ

“Giriş”də tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, aktuallığı, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, metod və metodologiyası, elmi ədəbiyyatda qoyuluşu və s. göstərilir. Ümumilikdə giriş aşağıdakı 4 hissədən ibarət olmalıdır:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr həm məzmun, həm struktur baxımdan diqqəti cəlb edən vahidlərdir.

Frazeoloji vahidin bütünlükdə mənası onu təşkil edən ünsürlərin mənası qədər olmur. Burada bütün birləşmə bir ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir.

Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki frazeoloji vahidlər dilin ekspressivliyində, onun emosiollaşmasında xüsusi rol oynayır. Frazeoloji vahidlər bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malik olur. Buna görə də frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti başqa dilə eyni ilə tərcümə edilmir. Belə hallarda izahlı tərcümədən və yaxud kalka yolu ilə tərcümədən istifadə olunur.

Frazeoloji vahid başqa dilə tərcümə edilərkən onun qarşılığı- ekvivalenti və yaxud uyğun gələni olmadıqda o dildə frazeoloji vahidin mənasını doğru və düzgün əks etdirə bilən söz və ifadə axtarılıb tapılır. Belə ifadəni tapmaq üçün, əsasən, iki başlıca cəhətə (məna və üslubi xüsusiyyətə) daha çox fikir verilir: 1) frazeoloji vahidin tərcümə olduğu dildə mənasına görə sinonimi olan ifadə tapılır; 2) bunun üslubi xüsusiyyətlərinə müvafiq olan oxşar və ya çox yaxın ifadə seçilir.

Azərbaycan dili öz frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Dilimizin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, hətta bəzən danışıq prosesində, əsasən, frazeoloji vahidlərin vasitəsilə bu və ya digər geniş fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq olur.

Tərkib və quruluşuna görə sabit olub, əsasında məcaz olan frazeoloji vahidlər söz kimi dildə hazır şəkildədir.

O.S.Axmanovanın göstərdiyi kimi, “Sözdən fərqli olaraq (hətta tam formalaşmış mürəkkəb sözlər olduqda belə) frazeoloji vahidlər ayrıca formalaşmış birləşmələrdir, daha doğrusu morfem birləşmələri deyil, söz birləşmələridir. Buna görə də quruluşca adı “sərbəst” söz birləşməsindən fərqlənir”.(5.168) Sərbəst söz birləşməsində sözlər və müstəqilliklərini saxladığı, çox zaman cümlənin ayrı-ayrı üzvləri vəzifəsində işləndiyi halda, frazeoloji vahidlərdə sözlər bir-biri ilə sıx münasibətdə olur, buna görə də onları ayırmaq mümkün deyildir; ifadə bütünlükdə bir məna verir və sözü əvəz edib, bütünlükdə cümlənin bir üzvü yerində işləyə bilər.

Akad. V.V. Vinqradovun fikrincə, “Frazeoloji birləşmələr ancaq sözlərin ekvivalentidir. Onlar sintaktik cəhətdən özünəməxsus tərkib şəklində olan sözlərdir ki, ya cümlənin bir hissəsi yaxud da bütöv cümlənin özüdür. Buna görə də onlar sintaktik cəhətdən bütöv və özünəməxsus mürəkkəb leksik vahidlər kimi qrammatik kateqoriyalara daxil edilir”. (6.351)

Frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında başqa nitq hissələri ilə yanaşı, saylar da mühüm yer tutur. R. Xəlilov saylardan bəhs edərkən belə bir məsələyə diqqəti cəlb edir: “Şübhəsiz, kəmiyyət anlayışının, sayların tarixi yalnız riyaziyyatla deyil, dil ilə də qırılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkürün tarixi inkişaf prosesində kəmiyyət anlayışı, o cümlədən saylar getdikcə daha çox mücərrədləşmişdir” (4,4). Bu baxımdan saylar fikrin həm dəqiq kəmiyyət məzmununun ifadəsində, həm də mücərrəd fikrin ifadəsində rola malikdir. Elə bu cəhətdən də saylar frazeoloji birləşmələrin tərkibində müxtəlif vəziyyətlərdə və funksiyalarda çıxış edir.

Məlumdur ki, dilçilikdə sayların sakramentallığından da bəhs olunur. Yəni “hər hansı bir dildə məişətlə, dini görüşlər, müxtəlif adət və ənənələrlə bağlı olaraq bəzi saylar daha tez-tez işlədilir. Bunlar müqəddəs, sevimli, əziz və qiymətli saylar hesab edilir. Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələ sayların sakramentallığı adlanır” (4,29). Qeyd edək ki, dünya dilləri üzrə, əsasən, üç, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, on iki, qırx, altmış, üç yüz altmış və s. sakramental say sayılır. Azərbaycan dilində isə, tədqiqatçıların gəldikləri qənaətə görə, əsas etibarilə üç, yeddi, qırx sayları müqəddəs vahidlərdir.

Frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrindən biri də saydır. Kiçik rəqəmlərdən tutmuş böyük rəqəmlərə qədər saylar frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil olur. Say bildirən söz ifadənin əsas üzvü kimi məhsuldar və qeyri-məhsuldar ola bilər. Belə ki, 1, 2, 7 sayları ilə onlarca bir neçə ifadə düzəldilmişdir. Belə ki, say ifadə içərisində dəqiq miqdar mənası vermir, əksinə ümumi məna verir; ifadənin ümumi mənası ilə birlikdə bəzən az, bəzən çox mənası verir. (məsələn: bir əmək pul, bir barmaq kağız və s.)

Saylar ətrafında qruplaşan ideomatik ifadələr müxtəlif məna və quruluşla malik olur. Bunlardan canlı dildə daha çox istifadə edilir. Məsələn, xəsis adam haqqında: boşdan bir, bərkənd iki; yoxsul lüt adam haqqında: bir həsir bir Məmmədnəsir; çox az, cüzi mənada; iki cüt, bir tək; tələsik iş üçün: iki

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

daş arasında; kefli adam haqqında: kefi doxsan doqquz vurur; gizli qaçmaq mənasında: daban əlli altı eləmək frazeoloji vahidlərini işlədirik.

3, 7, 40 saylarından düzələn həm köhnə adət təsəvvürlə bağlı (məsələn, yeddilər üstə tapmaq, qırx bağlamaq), həm məişət hadisələri ilə bağlı (məsələn, kasıb adam üçün: yedi dəyirməndə bir ovuc dəni olmamaq, ehtiyatlı hərəkət etmək haqqında: yedi dəfə ölç, bir dəfə biç; kələk işləmək haqqında: üçlük gəlmək) müxtəlif frazeoloji vahidlər işlədirik.

Ən kiçik vahidi bildirən bir (1) sayı müxtəlif quruluşa və mənaya malik ideomatik ifadələrin tərkibində işlənir; məs.

a) bir barmaq; bir ayaq sənin, bir ayaq mənim; bir ayaq getmək kimi frazeoloji vahidlərdə bir (1) sayı azlıq, kiçiklik bildirir.

b) bir köynək ət tökmək, bir qarın çörəyə möhtac olmaq; bir donuzu əksikdir; bir tükdən asılıdır; bir daş altı daş üstə kimi frazeoloji vahidlərdə bir (1) hal, vəziyyət, keyfiyyət bildirir.

İki (2) sayı aşağıdakı ideomatik ifadələrin tərkibində işlənib zərfi frazeoloji vahidlər düzəldir, məsələn; iki bədəndə bir ürək, dünya ləzzəti, ikiqat olmaq, ikitirəlik salmaq, iki can arasında, iki əli bir başı, iki dünya bir olsa və s.

Üç (3) sayı daha çox müqayisə bildirən ifadələrdə işlənir: üç gecəlik ay kimi, üç günlük aya bənzəmək, özünü üçyaşar xotux kimi çəkmək və s.

Dörd (4), beş (5), altı (6), səkkiz (8), doqquz (9), on (10) sayları əsasən zərf mənasında frazeoloji vahidlər düzəlir, məsələn; dörd büküb cibinə qoymaq, dörd divar içində yaşamaq, dörd divar içində yaşamaq, beş eşşəkli xoca kimi, bir oddur, beş alov, altı köşə etmək, həftə səkkiz mən doqquz, doqquzluq gəlmək, adı doqquza çıxmaq, gözəllik ondur doqquzu dondur və s.

Yeddi (7) sayı frazeoloji vahidlərdə məhsuldar saydır. Bu say ilə düzəlmiş ifadələrin bir qismi məişət hadisələri ilə, bir qismi dini görüşlərlə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Lakin bunlar əslində uzaqlaşmış, məcazlaşmış, daha geniş mənə olaraq ümumiləşmişdir.

Yeddi sayı ilə müxtəlif məzmununda və müxtəlif tərkibində işlənən bir sıra frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Məsələn:

a) canlı dildə çox işlənən məsələlərin və ifadələrin tərkibində: yeddi qəpiklik çolpaya dönmək, yeddi qapı qonşu, yeddi yerdən bağlamaq, yeddi yetim ilə bir dərədə qalmaq, yeddi dərənin suyunu bir yerə calamaq, yeddi qapından keçmək, yeddi qaş qabıqdan çıxmaq, yeddi söz olmaq, yeddi rəng çalmaq və s.

b) dini mənə verən ifadələrin tərkibində: yeddinci göyün bir qatında, yeddi kəfən çürümək, yeddi vermək və s.

c) müqayisə tərkiblərində: yeddi il susuz qalmış ilan kimi, yeddi arxa dönənə qədər və s.

Folklor dilində işlənən ifadələrin tərkibində: dodağı yeddi yerdən çatlamaq, yeddi qat əyilmək, yeddi illik yol getmək və s.

Göründüyü kimi, yeddi sayının işlənmə dairəsi genişdir. Dilin bütün sahələrində həmin sayla düzəlmiş sabit tərkiblər mövcuddur. “Yeddi ədədinin bir çox dillərdə frazeoloji ifadələrin meydana gəlməsində məhsuldar olması faktı məlumdur”.

Yeddi sayının bu qədər məhsuldarlığının səbəbi belə izah edilir: “Yeddi ədədinin müqəddəs hesab edilməsinin və xalqlar arasında geniş surətdə yayılmasının əsas səbəbi Ay, Günəş və planetlərin bu yeddi cismin ilahi cisimlər olaraq qəbul edilməsidir”.

Bundan başqa dilimizdə qırx sayı ilə; qırx vermək, qırxı çıxmaq, qırxları qarışmaq (40 günün ərzində doğulan və ya ölə), qırx qapının ipini çəkmək (çox evə adama müraciət etmək), qırx qazanın damazlığı (fitnəkar, şər adam), qırxında söz çalmaq kimi ifadələr vardır.

40, 100, 100 sayı bir sıra məsələlərin tərkib hissəsidir: qırxında/həftədə öyrənən gərunda çalar, yüz il yaraq, bir gün gərək, yüz sözə bir çürük qoz olmaq, min bir dillə oxşamaq və s.

Sabit birləşmələr (frazologizmlər) öz mənasına görə dildə xüsusi bir qrup təşkil edir və həmin qrupa daxil olan sözlər tək-tək sözlərdən fərqlənir-birləşmə daxilində vahid (bütöv) bir mənə ifadədir. Məsələn, *ağzına su almaq (susmaq)*, *gözü yol çəkmək (gözləmək)*, *qapı dalına düşmək (utanmaq)* və s.

Misallardan göründüyü kimi, frazeologizmlərdə birləşmələrdə olan vahid mənə və qrammatik vəzifə sözlərlə yaxınlıq təşkil edir. Məhz buna görə də dildə işlədilən frazeoloji tərkiblərlə leksik tərkiblər arasında ümumi cəhətlər çoxdur (ağzına su alıb-susub), çünki frazeoloji birləşmələr də sözlər kimi insanın fəaliyyəti ilə bağlı olan xüsusiyyətləri ifadə edirlər.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Beləliklə, frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənalar bütöv haldadır (əlini üzmək-ümitsiz, əldən düşmək-yorulmaq və s.) Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrdir, başqa sözlə deyilsə, belə birləşmələrlə sözlərin sırası dəyişməzdir, buna görə də onlar qrammatik cəhətdən ayrı-ayrılıqda təhlil olunmur.

TƏDQIQAT METODU

Dilimizdə işlətdiyimiz bəzi müəyyən olunmuş, seçilmiş sayların əlamətdarlığından bəhs edilmişdir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində müasir dövrümüzə tərkibində sakral saylar, işlənmiş bəzi frazeologizmlərin ədəbi dilimizdə daha çox tətbiq edildiyi müəyyən olundu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

İstinad edilmiş ədəbiyyat siyahısı qeyd edilir. Ən çox istifadə edilmiş 5 ədəbiyyat göstərməli və aşağıdakı nümunəyə uyğun olmalıdır:

1. Abdullayev M. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, Bakı, 1945, № 2-3, 61 s.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı: EA-nın nəşri, 2003, 450 s.
3. Tağıyeva E. Müasir Azərbaycan dilində frazeologizmlərin formalaşmasında "bir" sayının rolu və mövqeyi. Bakı Universitetinin xəbərləri № 3, Bakı, 2011, 28-35 s.
4. Xəlilov R. Saylar. Bakı: Azərneşr, 1978, 73 s.
5. Ахманова О. "Очерки по общей и русской лексикологии" Москва: 1957, 168 s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SABİT LEKSİK BİRLƏŞMƏLƏRİN YARANMASINDA SOMATİK VAHİDLƏRİN ROLU

JALƏ QƏNİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti
Filologiya/Azərbaycan dili
jalegeniyeva@hotmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin qədim layını təşkil edən somatik sözlər, yəni bədən üzvləri adları ta qədimdən dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Belə ki, müasir Azərbaycan dilinin leksikasında bədən üzvləri adları ilə düzələn xeyli sayda həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlər vardır. Bunlarla yanaşı dilimizin özünəməxsus semantik və qrammatik quruluşa malik olan sabit leksik birləşmələrinin, yəni frazeologizmlərin, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin, idiomların və s. birləşmələrin yaranmasında da somatik vahidlər, bədən üzvləri adları əhəmiyyətlidir. Belə ki, somatik sözlərdən düzələn sabit birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Biz bu məqaləmizdə dilimizdə həmin sözlər vasitəsilə düzələn sabit leksik birləşmələri misallar ilə izah etməyə çalışdıq. Düşünürük ki, məqaləmizin mövzusu aktualdır və işlənmiş mövzudur.

AÇAR SÖZLƏR: somatik söz, idiom, atalar sözləri, frazeologizm

РОЛЬ СОМАТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ФОРМИРОВАНИИ УСТОЙЧИВЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Древний слой азербайджанского языка сыграло большую роль в обогащении в словарный состав языка. Так, В лексиконе современного Азербайджанского языка есть большое количество корректирующих и сложных слов, которые состоят из членов тела. Вместе с ними соматические слова, имена членов тела важны в формировании лексические соединения: фразеологизмы, пословицы, идиомы которые есть специфической семантической и грамматической структурой. Итак, фиксированные соединения из соматических слов из языковые единицы которые приносит образность, выразительность и экспрессивность на речь.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Мы пытались объяснить с помощью примеров стабильные лексические соединения которые образован с этим словам. Мы считаем, что тема нашей статьи актуальна и не была обработана.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: соматическое слово, идиома, пословицы, фразеологизм

ROLE OF THE SOMATIC UNITS IN THE FORMATION OF STABLE LEXICAL UNITS IN MODERN AZERBAIJANI SUMMARY

The somatic words that constitute the ancient layer of the Azerbaijani language, namely the body members, have played an important role in enriching the vocabulary of our language from ancient times. So, in the lexicon of the modern Azerbaijani language, there are a lot of both correction and complex words that are shaped by the names of the body members. Along with these, our language has a unique semantic and grammatical structure of fixed lexical compounds, such as frazeologisms, proverbs, idioms, idioms and so on. In the formation of compounds, the names of somatic units, body members are important. Thus, the stable conjugations from somatic words are one of the language units that give expressive, imaginative, and expressive. In this article, we tried to explain the lexical formations in our language through these words. We think that the topic of our article is topical and unproblematic.

KEY WORDS: somatic words, idioms, proverbs, frazeologizm

Bədən üzvləri adlarını bildirən somatik vahidlərin özünəməxsusluğu dilçilikdə xüsusi maraq doğurmuşdur. Dilçi alim Pertsov qeyd etmişdir ki, “İnsanın bədən üzvlərinin adından konkret söz yoxdur, lakin onların məzmun strukturunu təfərrüatlı müəyyənləşdirdikdə məzmunlarının nə qədər mürəkkəb olduğu aydınlaşır” [4, 53]. Bəlkə elə buna görədir ki, somatik vahidlərdən müxtəlif yollarla, istər leksik, istər qrammatik, istərsə də sintaktik üsulla xeyli sayda mürəkkəb sözlər və ya sabit leksik birləşmələr yaranıb və yaranmaqdadır.

Dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də somatik vahidlərin söz yaradıcılığında, o cümlədən, çoxmənalı sözlərin, frazeoloji birləşmələrin, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin, idiomların və s. bu kimi dilin sabit leksik birləşmələrinin yaranmasında böyük rolu vardır. Alim Musa Adilov sabit birləşməni belə izah edir: “Sabit birləşmə dedikdə, bir neçə (ən azı iki) sözün bir dil (nitq yox) vahidi kimi birləşib, bütövlükdə vahid məna və funksiyada işlənməsindən ibarət tərkib nəzərdə tutulur” [3, 4]. Eyni zamanda o qeyd edir ki, sabit leksik birləşmələrin başlıca əlaməti bir neçə sözün bütövlükdə ümumi məna ifadə etməsi ilə yanaşı, həm də məcazilik və obrazlılıq keyfiyyətinə malik olmasıdır” [3, 6].

Bildiyimiz kimi, mövcud hər bir söz yaranarkən əvvəl təkmənəli olmuş, çoxmənalılıq müəyyən tarixi proses nəticəsindən sonra əmələ gəlmişdir. Sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi, əsasən, onun məcazi mənaya keçməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, söz məcazi mənada işlənərkən onun əsas mənasından yeni özünəməxsus məna çalarlığı əmələ gəlir [1, 319]. Hər bir söz məcazilik əsasında dəfələrlə başqa-başqa mənələrdə işlənə bildikdə onun mənaları çoxalır və nəhayət, çoxmənalı söz olur [1, 319]. Söz çoxmənalı olduqda onun öz əsas mənası sabit qalır. Buna görə də hər bir çoxmənalı sözdə bir məna onun əsas mənası, digər mənalar isə əlavə ifadə etdiyi mənalar hesab olunur.

Dildəki bu və ya digər sözlərdən ancaq bir məqsəd üçün yox, müxtəlif məna və məqsədlər üçün istifadə olunur. Buna görə də sözlər mətn içərisində müəyyən məqamlarla əlaqədar olaraq, müxtəlif məna və məna çalarlığına malik olur və müxtəlif emosional rəngə düşə bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çoxmənalı sözlərin yaranmasında somatik vahidlərin rolu olduqca böyükdür. Məsələn, dilimizdəki bədən üzvü adlarından birinin çoxmənalılıq yaratmasına nəzər yetirək: *baş* sözünün ilk mənası, şübhəsiz ki, insan bədəninin məlum üzvünü bildirməkdən ibarət olmuşdur. Hazırda isə bu söz bir çox başqa mənaları da ifadə edir: *dağın başı, ilin başı, ayın başı, baş məqalə, baş müəllim, baş qarargah* və s. Bunlardan əlavə, *baş* sözü birləşmə daxilində bir sıra frazeoloji vahidlərin yaranmasında da iştirak edir. Məsələn, *baş qoymaq, baş qaldırmaq, baş ucaltmaq* və s. *Mən özüm başa düşə-düşə yaxşı at qoyub pis at seçə bilmərəm* (Koroğlu dastanı). Dilimizdə bu somatik sözdən başqa əksər somatik sözlərin: *diş, göz, qulaq, ayaq, qurun, dil, qaş, ürək, yanaq, üz, boğaz, damar, diz, bel* və s. iştirakı ilə də yaranan xeyli sayda frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. Frazeoloji birləşmələr də dilin digər vahidləri kimi həm məzmun, həm də struktur baxımından diqqəti cəlb edən vahidlərdəndir. Məsələn: *burnunu sürtmək, boyun qaçırmaq, göz-qulaq olmaq, baş sındırmaq, dişə bağıracağını kəsmək, üzünə un ələmək, ürəyi düşmək, qəlbinə toxunmaq, dabanına tüpürmək, başa salmaq, əldən düşmək, qulağı darı dınləmək, ağıza düşmək, qaş-qabağı yer süpürmək* və s.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Məlumdur ki, Müasir Azərbaycan dili atalar sözləri, zərb məsəllər, idiomlar, qanadlı sözlər və s. ilə olduqca zəngin bir dildir. Dilimizdə atalar sözlərinin, zərb məsəllərin, idiomların, komparativ birləşmələrin və s. bu kimi sabit leksik birləşmələrin də tərkibində xeyli sayda somatik sözlərə, bədən üzvlərinin adlarına rast gəlinir. Məsələn: *Bal tutan barmağın yalar; Dost başa baxar, düşməni ayağa; Böyük başın böyük ağrısı olar; Qorxan gözə çöp düşər; El yumruğunu görməyən öz yumruğunu batman sanar* [2, 15]; *El malına göz dikən gözsüz qalar* [2, 15]; *Söz ağızdan çıxar* [2, 21]; *Boz üzüm var, doğruca sözüüm* [2, 26]; *Bir kəs mənə deməyib ki, qaşın üstə göziün var və s.* Komponentləri arasında məntiqi əlaqənin itməsi nəticəsində yaranan somatik vahidli idiomlara misal olaraq isə: *başında soğan əkmək, başını pambıqla kəsmək, bığının altından keçmək, burnu Qaf dağında, eşqi topuğuna vurmaq* və s. göstərmək olar.

NƏTİCƏ

Beləliklə, araşdırmalarımız zamanı məlum oldu ki, dilimizdə somatik sözlərlə, yəni bədən üzvləri adları ilə yaranan frazeoloji birləşmələr, idiomatik ifadələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər və s. kimi dilin sabit leksik birləşmələri çoxdur və bu da Azərbaycan dilinin zəngin leksik-semantik quruluşundan eləcə də, onun dilimizin tarixiliyinin, qədimliyinin qorunub saxlanması xəbər verir. Somatik sözlərdən düzələn sabit leksik birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Qurbanov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" I cild (Kitab). Bakı, 2003, 450 səh.
2. Ə.Hüseynzadə Atalar sözü (Kitab). Bakı, 1982, 367 səh.
3. M.Adilov "Sabit söz birləşmələri" (Kitab). Bakı, 1991, 152 səh.
4. Н.В.Перцов "К проблеме инварианта грамматического значения", Вопросы языкознания (Jurnal məqaləsi). №1, 1998

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN UYGUN VƏ FƏRQLİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ZABİTƏ M.TEYMURLU

Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsi
zteymurlu@beu.edu.az

XÜLASƏ

Müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi, ictimai-siyasi amillər türk dillərində ümumi və fərqli cəhətlərin yaranmasına səbəb olur. məqsədimiz oğuz qrupu türk dillərinin uyğun və fərqli dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək müqayisə etməkdən ibarətdir. məqalə qohum dillərin inkişafının öyrənilməsinə həsr olunub. dil materialları üzərində, əsasən, fonetik və morfoloji aspektdə müqayisə aparılıb. müqayisə zamanı dilimizin tarixini yaşadan dialekt materiallarına da müraciət edilib. məqalədə oğuz qrupu türk dilləri qarşılaşdırılıb və nəticə etibarilə uyğun və fərqli dil xüsusiyyətləri aşkar edilərək bu dillərin tarixi əlaqələri, qarşılıqlı təsir xüsusiyyətləri ortaya çıxarılıb.

AÇAR SÖZLƏR: oğuz qrupu türk dilləri, dil xüsusiyyətləri, müqayisə

SIMILAR AND DIFFERENT FEATURES OF OGHUZ TURKIC GROUP LANGUAGES

RESUME

Emergence of various states, social-political events cause common and different features among Turkic languages. Our goal is to compare oghuz Turkic languages defining their similar and different peculiarities. This article is about the development of relative languages. Especially, phonetical and morphological comparison is made to the language materials. We have taken into consideration dialectical materials, as well which cause the history of our language to live. In this article, oghuz Turkic languages are confronted and as a result of discovery of their common and different language features historical relationship, mutual influencing features among these languages are found out.

Key Words: Oghuz Turkic group languages, language features, comparison

**СХОЖИЕ И ОТЛИЧАЮЩИЕСЯ ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЮРКИСКИХ
ЯЗЫКОВ ОГУЗКОЙ ГРУППЫ**

РЕЗЮМЕ

Появление разных тюркских государств, общественно-политические факторы обуславливают общие и отличительные особенности тюркских языков. Наша цель заключается - определить подходящие и разные языковые функции огузков группе тюркских языков, и сравнить их. Статья посвящена изучению развития родственных языков. По сравнению с языковыми материалами, в основном фонетический и морфологический аспекты. В статье сравниваются огузской группе тюркских языков и в результате, был найден соответствие и различные языковые особенности и был обнаружен исторические связи, особенности взаимного влияния эти языки.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Огузской группе тюркских языков, особенности языка, сравнение

GİRİŞ

Tədqiqatın məqsəd və vəzifəsi: Ayrı-ayrı türk dillərinin tədqiqi zamanı qohum dillərlə ümumi və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılması tədqiq olunan dilin spesifik xüsusiyyətlərini daha da dərinlən öyrənməyə geniş imkan verir. Oğuz qrupu türk dillərini qarşılaşdırmanın səbəbi uyğun və fərqli dil xüsusiyyətlərini aşkar edərək oğuz qrupu türk dillərinin tarixi əlaqələrini, qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqdır.

Tədqiqatın aktuallığı: Müxtəlif dillərə aid leksik vahidlərin bu və ya başqa dildə aşkara çıxarılması, qruplaşdırılması, dil əlaqələrinin səbəblərini, formalarını öyrənmək bu gün də aktualdır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli-tarixi şəkildə öyrənilməsi, dil öyrənmədə ehtiyac duyulan uyğun və fərqli dil elementlərinin aşkar edilməsi türk dilçiliyinin maraq dairəsinə daxildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyi oğuz qrupu türk dillərinin tarixi inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxan ümumi və fərqli dil xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsidir. Tədqiqat işi qohum dillərin tarixi inkişafı və müasir vəziyyəti haqqında bilik və təsəvvürləri xeyli genişləndirə bilər.

Tədqiqat metodu: Tədqiqat işində dilçiliyin təsviri, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Oğuz dilləri yarımqrupu

Altay dillər ailəsinin tərkibini təşkil edən dillərdən ən böyüyü Türk dilləri qrupudur. Türk dilləri qrupunu 6 yarımqrup təşkil edir:

1. Oğuz dilləri yarımqrupu
2. Qıpçaq dilləri yarımqrupu
3. Bulqar dilləri yarımqrupu
4. Qarlıq-uyğur dilləri yarımqrupu
5. Uyğur-oğuz dilləri yarımqrupu
6. Çuvaş və Yakut dilləri yarımqrupu

Nəticə etibarilə oğuz qəbilə ittifaqları əsasında müasir dörd dil - Azərbaycan, Türk, Türkmən, Qaqauz türkdilləri əmələ gəlmişdir.

Oğuz qrupuna daxil olan türk dillərinin formalaşmasının tarixi qədimdir. Dilin tarixini xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Oğuzlar X əsrdən başlayaraq müxtəlif ölkələrə böyük qəbilələr halında köç etməyə başlayır. Oğuzların kütləvi şəkildə, böyük ailələr halında Azərbaycana, İrana və Kiçik Asiyaya axını, məlum olduğu kimi, monqol istilası ilə əlaqədar idi. Belə ki, on minlərlə oğuz ailələri açıqdan, monqol qılıncından xilas olmaq üçün öz yerlərini həmişəlik tərk edirdilər. Beləliklə, X-XIII əsrlər ərzində, yəni orta oğuz dövründə bu tayfalar Volqaboyuna, Bolqariyaya, Balkan ölkələrinə, Azərbaycana, İran və Kiçik Asiyaya köçüb gedirdilər. (7, 97)

Oğuzların bir qismi isə həmin ərazidə -indiki Türkmənistan ərzisində qalır.

X əsrin II yarısından başlayaraq oğuzlar Xəzər dənizi hövzəsində təmərgüzləşirlər.

Oğuzların bir qədər sonra (XI) islam dinini qəbul etməsi ilə daha çox bağlı olaraq məskənləşməsi yeni-yeni oğuz şəhərlərinin yaranmasına səbəb olur. Yenikənd oğuz dövlətinin uzun müddət bir növ mərkəzi olmuşdur. (7, 97)

Oğuzların inkişaf tarixi

1. Göy türk dövründən X əsrə qədər olan oğuzlar – qədim oğuzlar
2. X-XII əsrlərə qədərki oğuzlar - orta oğuzlar
3. XII əsrdən sonrakı oğuzlar – yeni oğuzlar (7, 94)

Oğuz adı

Oğuz adına ilk dəfə olaraq Yenisey abidələrində təsadüf edilir. Əvvəllər oğuzlar 6 boydan ibarət olmuş, sonra boyların sayı doqquza çatdırılmışdır. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, bu boyların sayı sonralar 22-24 olmuşdur. Mahmud Kaşğarının «Divani-lügət-it türk» əsərində oğuzların 22 boyu göstərilir. Burada həтта hər bir tayfaya məxsus damğalar da verilmişdir. Əbülqazi xan Xivəli isə oğuzların 24 tayfadan ibarət olduğunu iddia edir. O, «Şəcərəyi-tərakəmə» adlı əsərində belə bir rəvayətə əsaslanır ki, guya Oğuz xanın 6 oğlunun hər birinin dörd oğlu olduğundan boyların sayı 24 olmuşdur. (7, 94)

Oğuz qrupu türk dillərinin ümumi və fərqli dil xüsusiyyətləri

Oğuz qrupu türk dillərində 8-9 sait var: Azərbaycan dilində 9, türkmən dilində 9, qaqaüz dilində 9, türk dilində 8 sait

1. Türk və Azərbaycan dillərindən fərqli olaraq saitlərin ilkin uzanması hadisəsi türkmən dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: Türkmən dilində uzun saitlər, əsasən, məna fərqi yaradırlar. Məsələn:

- at “at” – a:t “ad, isim”, baş “baş” – ba:ş “çıban”,
gap- “qapmaq” – ga:p “qab”, öl- “ölmək”- ö:l “yaş, nəm”,
sol- “solmaq” – so:l “sol”, yan- “yanmaq” – ya:n “yan”,
yaz-“yazmaq”- ya:z “bahar”, yol- “yolmaq” – yo:l “yol” və s.(1,11)

2. Uzun saitlərə qaqaüz dilində də təsadüf edilir. Qaqaüz dilində uzun saitlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

a) İlkin uzanma (aaç “ac”, aaçtım “açdım” və s.) Qaqaüz dilində ilkin uzanmaya çox az sözlərdə təsadüf edilir.

b) Sonrakı uzanma (amaanət “əmanət”, aalem “aləm”, taazä “təzə” və s.)

c) f, ğ, h, k, y samitlərinin düşməsi nəticəsində uzanan saitlər.(baa “bağ”, daa “dağ”, çaraa “çarığa”, varlaa “varlığa”, raamet “rəhmət”, aaret “axirət”) və s.(4,44)

Söz köklərində v, y, n, h samitlərinin düşməsi nəticəsində saitlərin uzanması hadisəsi Azərbaycan dili dialeklərində də geniş yayılmış fonetik hadisədir. v, y, n, h samitlərinin düşməsi nəticəsində baş verir. Məsələn: lən <ləyən, mäsil<məhsul, çöğün<çovğun, qöşi<qonşu (6, 27)

Azərbaycan dilində işlənən ərəb mənşəli *töhmət, zöhrə, möhlət, söhbət, mühiim* sözlərinə türkmən ədəbi dilində də təsadüf edilir. Qeyd olunan sözlərin saitləri türkmən ədəbi dilində qısa, lakin dialektlərində h samitinin düşməsi nəticəsində uzun tələffüz edilir: *Tö:met; zö:re; mö:let; sö:bet; mö:üm>mö:m*

3. Ğ samitinin düşməsi qaqaüz dili üçün daha spesifikdir: *bağ-baa, sağdış-saadıç, bağlı-baalı* və s.(4,44)

4. Qaqaüz əlifbasında c fonemi də yoxdur. Bu fonemi j əvəz edir: *arabaçı-arabadju* (4,68)

5. Azərbaycan dilində bir sıra sözlərin kökündə samitlərin qoşalaşması(geminasiya) hadisəsi var: *addım, yeddi, səkkiz, doqquz, saqqal* və s. Türk dilində *adım, yedi, sekiz, dokuz, sakal* və s. şəklindədir. Türk dilində nadir hallarda eynicinsli samitlər qoşalaşır: *anne-ana, elli-əlli*

6. Söz əvvəlində qapalı saitlərdən əvvəl y samitinin işlənməməsi Azərbaycan dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir: *il, ilan, ıldırım, ilxi, iraq, ürək, üz, üzmək* və s. Bu xüsusiyyətə qaqaüz dilində də təsadüf olunur: *ih «ilhq», iit «igid», ürek, üz, üzməə* və s.

Türkmən dilində: *yul, yılan, yıldırım, yulki, yulu* «ılıq», *yiqit* «cavan adam; oğlan», *yüz, yüzmek, yürek* və s.

Türk dilində: *yul, yılan, yulki, yıldırım, yiğit, yüz, yüzmek, yürek* və s.

Qaqaüz dilində: *yul, yılan, yıldırım, yıldız* və s.(3, 264-265)

7. Türk və qaqaüz dillərində söz əvvəlində dilarxası kar k samiti, Azərbaycan və türkmən dillərində isə dilarxası cingiltili q samiti işlənir: *kız, kuzu* (türk, qaqaüz); *qız, quzu* (Azərbaycan); *qız, quzi, qeçi* (türkmən).(3, 265)

8. Türkmən dilində dilarxası *η* samiti müstəqil fonemdir: *qoηşı, daη, deηiz, öη* və s.(3, 265)

9. Türk, qaqaüz və türkmən dillərindən fərqli olaraq *toprak, yaprak, köprü* (türkmən dilində: *köpri*) sözləri Azərbaycan dilində metateza hadisəsinə uğramış şəkildə işlənir: *torpaq, yarpaq, körpi*.(3, 265)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

10. Bəzi sözlərin əvvəlində türkmən dilində *b* samiti, Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində isə *v* samiti işlənir: *bermek, barmak, bar* (türkmən); *var* (Azərbaycan); *vermek, varmak, var* (türk); *verməə, varmaa* (qaqauz). (3,265)

11. Türkmən dilində *f > p* əvəzlənməsi müşahidə olunur. Ərəb və fars mənşəli sözlərdə *f* samiti *p* samiti ilə əvəz olunur: *cepaa* “əzab, cəfa”, *peydaa* “fayda”, *parh* “fərq”, *pidaa* “fəda olan, qurban”, *pıǵaan* “fəğan”, *pursat* “fürsət” və s. (1, 49-50) Qaqauz dilində də bəzi hallarda *f > p* əvəzlənməsinə təsadüf edilir: pırıldı “fırıldıq”, pındık “fındıq” (4, 69) Türkmən dilində bəzi sözlərdə *f* samiti qorunmuşdur: *maǵaarif* “maarif”, *redif* “rədif”, *gaflat* “qəflət” və s. (1,51)

12. Türkmən dilində *h* samiti yoxdur. Bu samitə əsasən *x* samiti uyğun gəlir: *hazır-xəzir, nahar-naxar, həkim-xekim* və s. Bəzi hallarda alınma sözlərdə *h > ğ* -*bağt* “bəxt”, *bağtıyaar* “bəxtiyar” və s. *h > k* əvəzlənməsinə də təsadüf edilir: *takmun* “təxminən”, *akmak* “axmaq” və s. (1, 52) Qaqauz dilində də *h* fonemi əlifbada öz əksini tapmır. (məs: xava, xarman, xepsi, xayvan və s.) Bu dildə *x > f* əvəzlənməsi də müşahidə edilir: Far. sərxoş > sarfoş (4,70)

Azərbaycan dili dialektlərində söz əvvəlində *kar x* samitinin mövqeyində türk dilində olduğu kimi *h* boğaz samitinin işlənməsinə Ordubad və Yardımlı şivələrində təsadüf edilir: *horuz, hermən, hurcun, hala* (Ord.), *harman, hortdan, hurcun, hiyar, hasta* (Yar.-Telavar). (3,267)

13. Azərbaycan dilində *x* samiti ilə başlayan və bitən sözlər türk dilində *h* və ya *k* samiti ilə, sözün ortasında isə həmin samitlərdən başqa bir də *ş* samiti ilə işlənir: *haber* «xəbər», *çok* «çox», *arxiv* «arxiv».

14. *Av* səs birləşməsi türk dilində saxlandığı halda Azərbaycan dilində yerini dəyişir. Türk dilində -*av, avuç, tavşan, tavuk*; Azərbaycan dilində -*ov, ovuc, dovşan, toyuq*. Lakin Naxçıvan, Şahbuz, Şərur, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli (Qarabulaq) şivələrində *av* səs birləşməsi saxlanılır: *davşan, yavşan, qavla-* (3, 267)

Türkmən dilində bu tipli sözlərin bəziləri *a* saiti ilə, bəziləri isə *o* saiti ilə işlənir: *av, avçı, qavın // tovşan, qovurma, qovğa* (türkmən).

Qaqauz dilində həmin mövqedə *a* saiti saxlanılsa da, əksər hallarda *v* samiti düşür: *av, kavqa // aucu, tauşan, kaun, kaurma* (qaqauz) (3,266)

15. Şəxs əvəzliyinin birinci şəxs təkli Azərbaycan və türkmən dillərində *m* samiti ilə, türk və qaqauz dillərində *b* samiti ilə işlənir: *mən* (Azərbaycan), *men* (türkmən), *ben* (türk), *bän* (qaqauz). (3, 265)

16. Azərbaycan, türk və qaqauz dillərindən fərqli olaraq *ol-* feili türkmən dilində *bol-* formasında işlənir: *edepli bolmak* «ədəbli olmaq»

17. Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *u, ü* saitləri ilə bitən feillərdə saitlər ahənginə uyğun olaraq -*yor, -yör* şəklində işlənir: *oxuyor, toxuyor, sürüyör* (Qazax dialektində).

Türk ədəbi dilində də indiki zaman feillərin kökünə bir cür yazılan -*yor* şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *geliyorum* «gəlirəm», *okuyorum* «oxuyuram», *söylüyorum* «söyləyirəm». (2,280)

18. Türkmən dilində -*ya:r, -yä:r* (*garaya:r* “baxır”, *övrönyä:r* “öyrənir”); (1, 120) qaqauz dilində -*ar, -er, -ye, -yu, -yo* (alarım, gəlerim, gəliyem, gəliyez, alıyom, gəliyom, alıyuz) şəkilçiləri işlənir. (4,147)

19. İsmnin təsirlik halında saitlə bitən sözlər Azərbaycan və türkmən dillərində -*ni*, türk və qaqauz dillərində -*yı* şəkilçisini qəbul edir: *qapını, dərəni, quzunu, sürünü* (Azərbaycan); *qapını, dereni, quzını, sürünü* (türkmən dilində); *kapıyı, dereyi, kuzuyu, sürüyü* (türk); *masayı, kapıyı* (qaqauz). (3,266)

20. Qazax, Ayrıım, Borçalı, şivələrində intensive halda, Abşeronun Qobu, Xocasən, Corat, Hökmalı şivələrində adacıqlar şəklində təsirlik halda ədəbi dildə işlənməyən -*yı4* şəkilçisi işlənir: *surfayı, sürüyü, quzuyu, torbayı və s.* (6,35) Qaqauz dilində yönlük hal şəkilçisinin yerinə təsirlik hal şəkilçisi işlənir: Bak sən *budalayı, İnanma zənginneri, Bak sən işi*. “Budalaya” yerinə “budalayı” işlənilib. *Budala* «dəli xasiyyət, ağıldanyüngül» mənasını ifadə edir; *Sändän kaari kim beni acıyacak, Ver onu bırayı* və s. (4,126)

Bu hala Azərbaycan dilində də təsadüf edilir. Ədəbi dildə “soyuqdu” xəbəri yönlük hal tələb etdiyi halda, Abşeronun bəzi şivələrində təsirlik halı tələb edir: *Məni(mənə) souğdu*. (6,35)

NƏTİCƏ

Belə qənaətə gəlmək olar ki, oğuz qrupu türk dillərinin uyğun dil xüsusiyyətlərinin olması həmin dillərin eyni bir kök dildən qidalanması və tarixən yaxın areallarda mövcudluğu ilə bağlıdır. Tarixən

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

eyni coğrafiyanı paylaşan qohum dillərin ayrı-ayrılıqda inkişaf yoluna qədəm qoyması isə bu dillər arasında nəzərə çarpacaq fərqlərin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Oğuz qrupu türk dillərində uyğun və fərqli dil xüsusiyyətləri həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində müşahidə edilmişdir. Bəzi hallarda Azərbaycan dili dialektləri türk, türkmən, qaqauz dilləri ilə uyğunluq göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kara M. Türkmen Türkçesi Grameri, Ankara: Gazi Kitabevi, 2005, 231s.
2. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. 20. baskı. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993, 384 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2016, 348 s.
4. Özkan N. Gagavuz Türkçesi Grameri, Giriş-Ses Bilgisi – Şekil Bilgisi- Cümle- Sözlük Metin Örnekleri, Ankara: TDK Yay., 1996, 349s.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415s.
6. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası, BDU, Bakı, 2003, 97 s.
7. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 343 s.
8. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2008, 349 s.

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİ

XƏYALƏ HƏMİDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
İngilis dili və ədəbiyyatı
xhamidova@bk.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqat işi təktərkibli cümlələrin şifahi xalq ədəbiyyatında işlənməsinə həsr olunmuşdur. Burada təktərkibli cümlələrin atalar sözlərində, məsəllərdə işlənməsi maraqlı nümunələrlə oxucunun diqqətini cəlb edir. Burada işin aktuallığı ondan ibarətdir bir-birinə yad və uzaq olan dillərdə təktərkibli cümlələr şifahi xalq ədəbiyyatı incilərində öz əksini tapmışdır. İşin məqsədi şifahi xalq ədəbiyyatı incilərinin oxucuya hər iki dildə oxucuya təqdim edilməsi və bu nümunələrdə təktərkibli cümlələrin araşdırılmasıdır. Onun elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, hər iki dildə olan nümunələr bir-birilə müqayisə edilir, bəzən müxtəlif mənalarda, yəni məcazi mənada bəzən öz əksini tapır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzən təzad bildirən cümlələr ironiya bildirən sözlər şəklində verilir. Tədqiqatın üstünlükləri ondan ibarətdir ki, biz oxucuları dildə nadir hallarda işlənən ifadələrlə, yumoristik mənəli sözlərlə tanış edir və nəticə etibarilə başqa sözlərlə ifadə olunan cümlələr eyni mənada öz əksini tapır.

AÇAR SÖZLƏR: **açar söz-1** atalar sözləri, **açar söz-2** tapmacalar, **açar söz-3** məsəllər.

GİRİŞ

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı müəllifləri məlum olmayan, kollektiv yaradıcılıq məhsulu olan ədəbiyyatdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı qədimlikdən, tarixdən xəbər verməklə yanaşı Azərbaycan xalqının ruhundan süzülən mədəniyyətdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri ibtidai insanların məişət, təbiət hadisələri, ovçuluq, əmək və digər bu kimi məsələləri haqqında təsəvvürləri və bununla əlaqədar keçirdikləri hissələrin tərənnümüdür. Bu hissələrin ilk nümunələri əmək nəğmələridir. Folklorun digər formalarına isə laylalar, oxşamalar, mahnılar, bayatılar, əfsanələr, rəvayətlər, atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar, xalq oyunları, xalq tamaşaları, xalq şəbihləri daxildir.

Şifahi xalq ədəbiyyatından bəhs etməyimizin əsas məqsədi təktərkibli cümlələrin bu ədəbiyyat növlərində işlənməsini təhlil etməkdir.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində ən geniş yayılan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi atalar sözləridir. Xalqın düşüncə tərzini, adət-ənənəsi atalar sözlərində öz əksini tapır. Tədqiqat işimizin tələbi olaraq biz atalar sözlərinə daha çox qrammatik baxımdan yanaşacağıq.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Taylor qeyd edirdi ki, atalar sözləri bütöv cümlələr olmalıdır. Abrahama, Holbek, Röhrich və Mieder kimi linqvistlər də, onun bütöv, tamamlanmış olmasını atalar sözlərini müəyyən edən status kimi qəbul edirlər.

Atalar sözlərinin böyük hissəsi təkrarlanan struktura malikdir. Demək olar ki, heç bir normal qrammatika bütöv qrammatik cümlə kimi yaranmır. Məsələn: *Like father, like son. Better late than never. No rose without a thorn.* və.s.

Bütöv qrammatik cümlələr kimi bu cərgədə təsvir olunan atalar sözlərindən istifadə edənlər üçün saysız-hesabsız və qəbuledilməz quruluşlar yaranır.

İkincisi, elə atalar sözləri mövcuddur ki, onlar nə qrammatikanın qaydalarına, nə də xüsusi atalar sözləri formalarına uyğun gəlmir. Arxaik və dialekt atalar sözlərinə nəzər salaq. *All that shakes fall not. Who will sell the cow must say the word. All love lies a bleeding. Hungry flies bite sore.*

Lakin müasir ingilis dilində demək olar ki, belə atalar sözləri artıq yaranmır və vaxtilə mövcud olanlar belə dildə istifadə olunmur.

Sərbəst fikrə malik olan atalar sözlərinin təsiri onları proverbial cümlələrdən ayırır. Çünki, proverbial cümlələr cümlənin bir hissəsini təşkil edir. Məsələn: *Kit and caboodle; To kick over the traces; Mad as a hatter; Up the creek* və.s. kimi ifadələr normal şəraitdə heç bir sərbəst fikir ifadə edə bilmir. Lakin onların müstəqil xüsusiyyətləri atalar sözlərini qəfil kontekstdə konkret fikir ifadə edən indeksial ifadələri tərkibində ehtiva edən klişelərdən fərqlənir.

Yığcamlıq atalar sözlərinin məzmunu üçün əsas şərtidir. Məsələn: *Don't hurry!* (Tələsmə!) kimi ifadə olunduqda cümlə məzmunlu səslənir. Lakin, *Haste makes waste* (Tələsən təndirə düşər) yığcamlığına və məzmunluluğuna görə atalar sözlərinə uyğun gəlir.

Atalar sözləri çox vaxt quruluşuna görə elliptik, təktərkibli metaforik olurlar. Buna görə də, onların transformasiyası zamanı diqqətli olmaq lazımdır. Məsələn: "Live and learn!" potensial bütöv əmr cümləsi kimi təhlil oluna və iki cür transformasiya oluna bilər.

- *Live and then you will learn.*
- *If you live, you must learn.*

Ümumi şəxsi cümlələr hamıya aid olan, hər yerdə, həmişə müşahidə edilən, bir qayda şəklini almış iş, hərəkət və hadisəni, ümumiləşmiş şəxsi bildirir. Ona görə də, təktərkibli cümlələrin bu növü əksərən atalar sözləri və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən, aforizmlərdən, müxtəlif monolit cümlələrdən ibarət olur. [Q. Kazımov]

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində işlənən atalar sözlərinin semantik-struktur təhlilinə nəzər salaq.

Easy come, easy go. - Hayla gələn huyla gedər; Better an egg today, than a hen tomorrow.- Soğan olsun nəgd olsun; Out of sight. Out of mind.- Gözdən uzaq, könüldən iraq; Better late, than never.- Gec olsun, güc olsun.

Göstərilən nümunələrdən aydın görünür ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində ifadə olunarkən bu atalar sözləri təktərkibli cümlə xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayırlar. Lakin bəzi atalar sözləri vardır ki, onlar azərbaycan dilində təktərkibli olsa da, ingilis dilində cümləyə cümləyə strukturuna malik olur, və ya əksinə. Məsələn: *What is lost is lost. - Keçənə güzəşt edərlər. Still water runs deep.- Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı. Like father, like son.- Ot kökü üstə bitər.* Göründüyü kimi, ilk iki nümunə ingilis dilində həm mübtədaya, həm də xəbərə malikdir, yəni cümləyə cümləyədir. Azərbaycan dilində isə birinci cümlə xəbəri üçüncü şəxsin cəmi ilə ifadə olunan ümumi şəxsi cümlə, ikinci cümlə isə üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan adlıq cümlələrdir. Üçüncü nümunə isə ingilis dilində təktərkibli cümlə quruluşuna, Azərbaycan dilində isə cümləyə cümləyə quruluşuna malikdir.

Atalar sözlərinin müəyyən bir qismi isə elliptik cümlələr vasitəsilə ifadə olunur. Bu atalar sözləri kommunikativ növünə görə əmr cümlələri olur və ikinci şəxsə müraciətlə deyilir. Lakin həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində əmri cümlələri demək olar ki, mübtədasiş işlənir. Halbuki, buraxılan mübtədaları asanlıqla bərpa etmək olur. Məsələn: *Never hit a man, when he is down. - Yıxılana balta vurmazlar. First think, then speak. - Əvvəl düşün, sonra danış. Never put off till tomorrow what you can do today. - Bugünün işini sabaha qoymazlar. Don't count your chickens before they are hatched. - Cücəni payızda sayarlar.*

Tapmacalar cavab üçün gözlənilməz və ağıllı düşüncə tələb edən sualdır. Onlar beyin üçün çətinləşdirilmiş məntiq forması hesab edilə bilər. Ümumi danışdıqda, tapmaca soruşulan şəxs bunun

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

tapmaca olduğundan xəbərdar olur və bu suala düzgün cavab tapmağa çalışır. Tapmacalarda səciyyəvi olaraq onların cavabının tapılmasını çətinləşdirmək üçün dolaşlıq yaradan müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Burada ikili cavab əsas vasitə hesab edilir. Əgər ikili məna tapmacanın sözlərində olursa, bu zaman məna fərqliliyi davam edir. Tapmacanı soruşan şəxs müəyyən bir cavab nəzərdə tutduğu halda ümid edir ki, tapmacanın ünvanlandığı şəxs başqa bir məna fikirləşəcək. [[http://english-learners.com,2003 what is a riddle.html](http://english-learners.com,2003%20what%20is%20a%20riddle.html)]

Pepicello və Green tapmacalarda olan müştərək fərqli strategiyaları təsvir edirdi. Onlar bu fikirdə idilər ki, yumor sıx şəkildə ikimənalılıqla əlaqədardır.

Tapmacalarda linqvistik strategiyanın məqsədi onların fonoloji, morfoloji və ya sintaktik səviyyələrinin oxşarlığını sintaktik müqayisə nöqtəyi-nəzərindən qəbul etməkdir, yəni aldatmaq.

Pepicello və Green linqvistik ikimənalılıq üç növə bölürdü: fonoloji, morfoloji və sintaktik ikimənalılıq. Bu prinsiplər üzərindən qurulan tapmacalar sadə olur və onlarda olan kalambur xüsusiyyətindən doğur. Belə ki, bu zaman mübtədanın işlənməsi daha az əhəmiyyət kəsb edir.

Tapmacaların leksik mənası onların omonim sözlər ilə ifadə olunmasındadır. Məsələn: *Where do fish learn to swim? They learn from a school.* Burada *school* iki mənada işlənir. Birinci təhsil ocağı kimi, ikinci isə balıqlar qrupunu nəzərdə tuta bilər. Bu tapmacada hər iki cümlə cümlə ilə ifadə olunmuşdur. Elə tapmacalar da var ki, onların cavabları təkterkibli cümlə xüsusiyyətinə malik olur. Məsələn: *What is the brightest idea in the world?- Your eye, dear.* Göründüyü kimi, tapmacanın cavabı təkterkibli adlıq cümlə ilə ifadə olunub. Bu növ tapmacalar ingilis dilində homofonlar adlanır. Səslənməsinə görə tapmacanın cavabını həm “sənin gözün”, həm də “sənin idean” kimi başa düşə bilərik. Çünki həm “eye, dear”, həm də “idea” eyni tələffüzə malikdir.

Z.Budaqova tapmacaları mübtədası buraxılmış yarımçıq cümlələrin bir növü kimi qəbul edirdi. Müəllifin fikrincə belə cümlələri işlətməkdə məqsəd zehində tutulmuş mübtədanı tapıb yerinə qoymaqdan ibarət olur. Məsələn: *Altı daşdı, daş deyil, Üstü Daşdı, daş deyil. Heyvan kimi otlayır, heyvana yoldaş deyil.* Z.Budaqova tapmacaların yarımçıq cümlə olmasını belə izah edirdi: “Tapmacaların səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bunlarda müəyyən üzv qrammatik cəhətdən ifadə edilmir, məhz ona görə ki, təsəvvürdə tutulur. Buraxılan üzvü istədiyimiz vaxt tapıb yerinə qoya bilərik.”

Mübtədası buraxılmış tapmacaları bəzi dilçilər, o cümlədən Ə.M.Cavadov təkterkibli şəxssiz cümlə hesab edir. məsələn: *Odda yanmaz, suda batmaz.*

Z.Budaqova müəllifin bu fikri ilə razılaşmırdı. O, qeyd edirdi ki, şəxssiz cümlələrin mübtədası qrammatik cəhətdən ifadə olunmadığı kimi, təsəvvürə də gətirilə bilməz. Lakin tapmacalarda cavabı bildiyimiz üçün bu təkterkibli cümlə hesab edilə bilməz.

Hər iki müəllifin fikirlərini təhlil etdiyimiz zaman biz Ə.M.Cavadovun fikri ilə razılaşırıq. Nəzərə alsaq ki, cavab bizə bəlli deyil, bu zaman bu cümlələr tamamilə təkterkibli şəxssiz cümlələrə uyğun gəlir. Həm də ki, tapmacalar dialoq xarakterinə malikdir. Bu zaman ən azı iki şəxs iştirakçı olur. Əksər hallarda da cavab ikinci şəxsə aid olur.

Nəğmələr lirik növün qədim və geniş yayılmış janrlarından biridir. Məzmununa görə əmək, mərasim, qəhrəmanlıq və məişət nəğmələrinə bölünür. Əmək nəğmələri əmək prosesində yaranan və oxunan nəğmələrdir.

Holavarlar əkinçilik və cütcülüklə bağlı nəğmələrdir. Bu nəğmələrdə etnoqrafik xüsusiyyətlərə, istehsal alətlərinin adlarına, öküzdün, kəlin tərifinə tez-tez rast gəlinir və “qara kəlim” ifadəsi ilə başlayır. Holavarların cümlə quruluşuna nəzər saldıqda holavarı başlayan “qara kəlim” ifadəsinin əkinçinin öz öküzinə xitab etdiyini görürük. Buna görə də artıq mübtədə fikrimizdə canlandığı və onu asanlıqla bərpa edə bildiyimiz üçün bu cümlələr cümlə hesab edilir. Məsələn:

*Qızıl öküzüm, yeri,
Qoyma, şum qala yeri.
Iti tərpan, maralım,
Düşmənlər baxır bəri.*

Nümunədən göründüyü kimi holavarda mübtədə iştirak etmir. Lakin, xitab olunanın öküz olduğunu başa düşdüyümüz üçün buraxılan mübtədanı bərpa edə bilərik.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından birini də nağıllar təşkil edir. Azərbaycan dilində olan nağılların ilk cümləsi təkterkibli cümlədən ibarət olur. Məsələn: *Biri vardı, biri yoxdu, bir cadugər padşah vardı.* İngilis dilində isə nağıllar “*Once upon a time.....*” ifadəsi ilə başlayır və cümlədən istifadə olunur. “Once upon a time there lived an old man.”

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Tədqiqat işimizin araşdırılması zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda təktərkibli cümlələrdən olduqca geniş istifadə edilir. Bu zaman əsas məqsəd fikrin daha gözəl, ibarətli, səliqəli və bədiifadə olunmasına xidmət edir. Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nümunələr müzakirə edilir. Əldə edilmiş nailiyyətlər, üstünlüklər və işin səmərəliliyi qeyd edilir.

Mövzunun aktuallığı. Təktərkibli cümlələr şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində rəngarəngliklə öz əksini tapmışdır. Qədim zamanlarda işlənən atalar sözləri, nənələrin dilindən söylənilən nağıllar müxtəlif dillərdə bəzən yaxın bəzən təzadlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Biz bəzən atalar sözlərindən hansı məqamda hansı şəkildə işlətməyi bir növ oyrənir və təktərkibli cümlələrin həqiqi mənasıyla məcazi məna arasındakı mənaları təhlil edirik.

Tədqiqat işinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, həm müasir Azərbaycan, həm də ingilis dillərinin sintaksisində təktərkibli cümlələrlə əlaqədar hələ də bir sıra mübahisələrə səbəb olacaq qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Azərbaycan və ingilis dillərində bu mövzuda tədqiqat işləri aparılsa da, hər iki dilin sintaksisində təktərkibli cümlələrin araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işimizin yerinə yetirilməsi zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

Linqvistik təsvir metodu

Müqayisəli metod

Cümlənin struktur semantik təhlili metodu

Tədqiqat olunan materialda hər iki dildə mövcud olan bədiifadə əsərlərdən, lüğətlərdən seçilmiş nümunələr gətirməklə çoxlu sayda müqayisələr aparılmışdır. Yekun olaraq yetərincə material tədqiqatın təhlilinə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təktərkibli cümlələrin üslub və cümlə üzvlərinin aktuallığı şifahi xalq ədəbiyyatı nöqtəyi-nəzərindən xarakterizə olunur. Tədqiqat zamanı təktərkibli cümlələr hər iki dilin qanunauyğunluğuna əsasən təhlil edilir, gətirilən nümunələr əsasında həm Azərbaycan, həm də ingilis dilinin semantikasına və strukturuna uyğun olan oxşar və fərqli cəhətlər qarşılaşdırılaraq müqayisə edilir. Tədqiqat işimizin elmi yeniliyinin əsas hissəsini təktərkibli cümlələrin demək olar ki, insan nitqinin mövcud olduğu bütün sahələr üzrə tədqiqat olunması təşkil edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, nağıllarda istifadə olunan təktərkibli cümlələr və onların istifadə qaydaları geniş şəkildə təhlil və tədqiqat olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Azərbaycan və ingilis dillərinin nəzəri və təcrübə əhəmiyyətinin yaranması nöqtəyi-nəzərindən faydalı hesab oluna bilər. Dil nümunələrindən gətirilmiş misallar dərsliklər və bu qəbildən olan əsərlər üçün illüstrativ nümunələr hesab oluna bilər.

Tədqiqat zamanı G.Giorgio, P.Herrman, Ç.Friz, F.de Sössür, L.Blumfeld və b. məşhur linqvist alimlərin, Z.Budaqova, Q.Kazımov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva kimi Azərbaycan alimlərinin mühüm əhəmiyyət kəsb edən elmi-nəzəri fikirlərinə istinadlar edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Практика лингвистического описание разговорный речи .Сбор. Горький, 1978, 65-71 стр.
2. Плоткин В. Грамматические системы в английском языке.Кишинев: Учпедгиз, 1975, 101-106 стр.
3. Matthews P.H. Oxford Concise Dictionary of Linguistics. Oxford,1997, p 52.
4. Pepicello&Green. The Language of Riddles.Ohio State University. 1984,160p.

TƏKLİK VƏ ONLUQ BİLDİRƏN SAYLARIN ETİMOLOGİYASI

AYAN ƏLƏKBƏRLİ; FİRƏNGİZ MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi bölməsi
Bakı/Azərbaycan
aelekberli@std.beu.edu.az; fshixiyeva1@std.beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə miqdar saylarından olan təklik və onluq say sistemlərinin mənşəyi araşdırılmışdır. Sayların Türk abidələrində hansı şəkildə işlənməsi və günümüzə fərqli fonetik tərkibi müqayisə olunmuşdur. Həmçinin semantik xüsusiyyətlər nəzərə alınmış, etimologiya baxımından millilik əyani olaraq göz önündədir.

Saylar dilçilik ədəbiyyatında öz tətbiqini dəqiq şəkildə tapmadığına görə, bəzi sayların mənşəyi ya tam, ya da ehtimal olaraq araşdırılmışdır.

Açar sözlər: saylar, sayların semantikasi, təklilər və onluqlar

SUMMARY

The article examines the origins of single and decimal numbers from quantum numbers. The manner in which the numbers work in Turkish monuments and different phonetic composition of today are compared. Also, semantic features are taken into account and in etymology sense, it is evident from the nationalistic point of view. Since counts did not find their application in linguistic literature precisely, the origin of some number is either complete or probable.

Key words: Numbers, semantic of numbers, single and decimals.

Giriş

Sayların tarixi bəşəriyyətin tarixi qədər qədimdir. Bununla belə yenə də sayların ilk dəfə nə vaxt meydana gəlməsi barədə konkret bir tarix demək mümkün deyil. Ancaq çox güman ki, ilk insanların rəqəmlər haqqında sadə də olsa, təsəvvürləri var idi.

Say termini əsl türk sözündən əmələ gəlmişdir. "Say" sözü dilimizdə həm isim (dəftərlərin sayı), həm də feil kimi (dəftərləri say) bu gün də geniş şəkildə işlənməkdədir. 1920-ci ilə qədər saylar "ismi-ədəd" adı ilə isimlərin tərkibində verilmişdir. (3, səh. 172)

Azərbaycan dilində işlənən sayların bir qisminin mənşəyini ya tam, ya da ehtimal şəkildə izah etmək olar. Sayların müəyyən bir hissəsinin mənşəyi isə dilçilik ədəbiyyatında hələ öz tədqiq obyektini tapmamışdır.

Saylar haqqında elmi etimologiyadan başqa xalq etimologiyasına da yer verilir. Hər bir say üçün fərqli mülahizələr vardır.

Dilimizdə onluqlarda altmışa qədər heç bir qayda nəzərə çarpmır. On, iyirmi, otuz, qırx, əlli fonetik cəhətdən bir-birindən fərqlənən və heç bir sistemə tabe olmayan saylar - lüğət vahidləridir. Altmış, yetmiş saylarının isə -miş, -miş - şəkilçisinin köməyi ilə eyni qayda üzrə qurulduğu nəzərə çarpmır. Lakin bu quruluş davam etmir. Səksən sayına çatanda pozulur. Çünki səksən və doxsan sayları başqa bir qaydada düzəlmiş ədədlərdir. (1, səh. 8)

Linqvistikamızda birdən trilyona kimi bütün ədədləri adlandırmaq üçün dilin lüğət fonduna daxil olan iyirmi üç müxtəlif sözdən istifadə olunur. (1, səh. 6) Onların hər birinin ayrı-ayrılıqda öz etimologiyası var.

1920-ci ildən 1933-cü ilə qədər saylar gah isim, gah da sifətlər sırasında izah olunduğundan müstəqil bir nitq hissəsi kimi tanınmamışdır. Sonradan sayların törəmə leksik söz qrupları formalaşması ilə digər nitq hissələrindən ayrılır.

Bir- on saylarının etimoloji tarixi

1. Təklik bildirən saylar: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz
2. Onluq bildirən saylar: on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan.

Bir sayı;

Say sistemində həm ilkin ünsür, həm də ünsürlərin ardıcılığı mövcuddur. Ədədi sistem kimi, say sistemi də ilkin ünsürdən başlanıb, xətti bir istiqamətli silsilə əmələ gətirir. Bir sayı və onun arxasında dayanan anlayış sayların düzəldilməsində xüsusi rol oynayır, belə ki, sayların semantik ardıcılığında

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bir nəzərdə tutulur. Həmin sırada birdən başqa, on sayı da belə bir əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyil ki, bir çox dillər daha yüksək sayma üçün həmin say anlayışından istifadə edirlər. Bir və on, ətrafında say sisteminin təşkil olunduğu ilkin anlayışlardır. (2,səh.256)

Orxon yazılı abidələrində " *bir üriğ okun urtı eki üriğ udşuru sançdı*" formasında işlənmişdir. Birinci sayı isə "birinç" formasında Divani Lügət-it Türk də verilmişdir.

"Bu – Er" formasından zamanla "bir" şəklinə düşmüşdür.

İki sayı;

Eki/ekki sözcüklərindən əmələ gəlmişdir. Orxon yazılı abidələrində işlənmişdir. " *Üze kök teñri asra yağız yér kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış* ".

Türk yazılı mənbələrində,həmçinin "EYKİ "(həyat yoldaşı,əksi, bənzəri, ikincisi) sözü işlənir ki, qısalaraq "iki" formasını almışdır.

Üç sayı;

"Uç" formasında yaranan üç sayı bitiş yeri, son, kənar,uzaq mənalarını ifadə edir. Dilçilikdə bu məlumatlar öz dəqiq təhlilini tapmamışdır.

Dörd sayı;

"Tört-dörd"

Hikayətdə bilioq mundağ kiltürdilər,

Baba Maçın ol sultanı yitkürdilər,

Xorasanda *tört* yüz yaş nı yaşadılar,

Yigirmə *tört* yığaç hər kün uçtı, dostlar.(5,səh.55)

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs. Eçümüz-apamız Bumın kağan dörd buluniğ kısmıs, yığmıs, yaymıs, basmıs.

Tərcüməsi:

Əcdadımız Bumın Xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış , yığmış, yaymış, basmış.(6,səh.252)

Dörd sayı TOĞ-UR,TÖR-ET,TÖRT mərhələlərindən keçərək bugünkü vəziyyətinə gəlmişdir.TOĞ-UR(AN) kadın, TÖR-ET ər, yəni TÖR deyilən, evin ən yaxşı küncünə oturur. Mənası zamanla təhrif olunmuşdur.

Beş sayı;

Biş yaşında bilin bağlap taat kıldım,

Tatavvu Ruzə tutu padət kıldım,

Kiçə-kündüz zikrin aytıp rahat kıldım,

Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.(5,səh.12)

" Biş " sözü beş mənasında qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.:Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yigirmi sünüşdimiz.

Tərcümə: Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük.

Altı sayı;

Altı yaşda turnay kaçturn xəlayıkdın,

Kökkə çıkıp dərş öyrəndim məlayıkdın,

Damən kiçip hərnə əhlü əla yıkdın,

Ol səbəbdin altmış üç kirdim yirgə.(5,səh.12)

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Səkkiz yigirmi yaşına altı çusoğdak.

Tərcüməsi:

On səkkiz yaşında altı bağlı (vilayətli, qəbiləli) soğdaklara.(6,səh.320)

Qaynaqlarda son,final mənalarında "yermək" feilindən əmələ gəlməsi deyilir.

Yeddi sayı;

Yitti yaşda Arslan Baban izləp tapdı,

Hər sir körüp pərdə birlə büküp yaptı,

Bilhamdillah, kördüm didi, izim öpti,

Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.(5,səh.12)

Səkkiz sayı;

"*Səkkiz/sekkiz/sikiz* şəkilində işlənmişdir.

Orxon yazılı abidələrində "*kağan uçdukda öziüm səkkiz yaşda kaltım*" kimi işlənib.

Hikmət birlən ol adəmdin bar eylədi,

On *sikiz* minq kamuğ aləm bayran irür.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Kalu bəla digən kullar ülüş aldı,
Sükut itkən kullar ülüş aldı.(5,səh.67)

Doqquz sayı;

Dok/doğ kökündən törəmişdir. Bu kök doğmaq, təbiət, toxumaq, doymaq mənalarını ifadə edir. Doxsan sayı bu rəqəmdən yaranmış bir sözdür.

*Tokuz ay u tokuz kündə yirgə tüştüm,
Tokuz saat turalmadım,kökkə uçtum,
Ərş ü Kürsi payəsini barıp uçtum,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdin yirgə.(5,səh.11)*

Bu söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir.Məs. ...tokuz oğuz bəgləri, bodunı bu sabımın edgüti esid,katıgdı tinlə.

Tərcüməsi:

...doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözü mü yaxşıca eşidin, möhkəmcə dinləyin.(6,səh.279)

Mahmud Kaşğaridə tokuz sözü “doqquz”mənəsində işlənmişdir və uğurlu rəqəm hesab olunmuşdur. Məs.: “*tokuz* tuğluğ xan=doqquz tuğlu xan və ya xaqan”. Mahmud Kaşğari yazır: “Xanın vilayəti nə qədər çox, dərəcəsi nə qədər yüksək olursa-olsun, tuğu doqquzdan artıq ola bilməz. Çünki bu, uğurlu rəqəmdir”. (7,səh.135)

Latın dilində "9" çox müqəddəs rəqəmdir və mənası isə "mən" deməkdir.

Onluq say sistemlərinin mənşəyi

İyirmi- iki sayından əmələ gəlmişdir. Burada tələffüz zamanı iki sözünü eşidilməsi hər halda hiss olunur. İyirmi sayını belə parçalamaq olar: iki-r-mi. Azərbaycan dilində iki sayının mənasına uyğun gələn əkiz sözü də vardır. Əkiz sözü monqol dilində ikir şəklində işlənir. İyirmi sözündəki “mi” isə on sayının mənasındadır.

Ə.Z.Abdullayev iyirmi sözünün üç elementdən qurulmasını qeyd edir. Bunlardan birincisi "iki" sayı, ikincisi -ş(ər) ünsürü, üçüncüsü isə “mi” ünsürüdür. “Ər” ünsürünə biz az qabaq Azərbaycan dilində, indi də türk dillərində birər, ikişər, üçər sözlərində rast gəlirik. Deməli, "iyirmi"- "ikişər on" deməkdir. Burada "ikiz>ekiz" sözünü də xatırlamaq faydasız olmaz. R-3 əvəzlənməsini nəzərə alsaq, "ikiz" sözü əvvəllər "ikir" şəklində olmuşdur. Qoşa doğulan uşağa "əkiz uşaq" deyildiyi kimi, iki on əvəzinə də ikirmi (ş) deyilmişdir.

Otuz sayı əski türkcədə otuz/ottuz şəkilində işlənmişdir. Orxon yazılı abidələrində “Otuz yaşım Tabğaç tapa süledim” şəkilində keçir.

*Otuz yaşda kılıp köydürdilər,
Cümlə büzürg yıqlıp dünya koydurdılar,
Urup, sögüp, yalğur Hakm söydürdilər,
Ol səbəbdin Hakka sığımp kıldun muna (5,səh.17)*

Bu söz Qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. Məs.: Sabımın tükəti esidgil: ulayı iniyyəğünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım, biriyyə şad apıt bəylər, yıraya tarkat buyuruk bəglər otuz...

Tərcüməsi: Sözümlü bitənə qədər eşit: məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyuruq bəylər, otuz...

Otuz sözü Mahmud Kaşğaridə ottuz//otuz şəkilində işlənmişdir. Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, otuz sözü "üç" əvəzində də işlənmişdir. Əslində otuz sözü "ot" və "uz" hissələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Burada ot//üç "üç" mənasında uz isə cəmlilik bildirir.

Mahmud Kaşğari bu söz barəsində yazır: "Ottuz: "otuz yarmak=otuz pul". Başqa şeylər üçün də belə deyilir. Otuz sözünün "üç" əvəzinə işləndiyi hallar da vardır. Mən (Mahmud Kaşğari özünü nəzərdə tutur) bunu Künqütdə yağmalardan eşitdim. Bunlar " üç dəfə içək" yerinə "ottuz içəlim" deyirlər. Mənim yanımda adama üç dəfə içdilər".(8,səh.198)

Qırx – sayı;

“Divani lügət – it – türk” də qırx sayı “qırq” şəkilində keçir. Zamanın uzunluğunu ifadə edən atalar sözü kimi izah edildiyini görürük. "Qırq ildə bəy Çıgay tüzlinür”.

“Qırx ilə qədər varlı ilə yoxsul bir olur, çünki ya ölüm gələcək ya da zaman dəyişəcəkdir ”.

Türklərdə say on minlərə, yüz minlərə doğru gedən bir söz ikən xalq arasında qırx sayların sonu

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

sayılmışdır. Qırx ən böyük çoxluğu bildiren bir söz olmuşdur.

“Kutadgu Bilig”də qırx sayı insanın yetkinlik yaşı kimi verilmiş , və bu yaşla bağlı məlumatlar sadalanmışdır.

Kiming kırkta geçse tiriglik yılı

Kimin yaşı kırkı geçerse

Esenleşti erke yigitlik tili

Gençlik insana “Allaha ısmarladık” der.(4,səh.87)

Türk yazılı mənbələrində hazırlama, tamamlama, eyni zamanda çoxluq bildirmə ifadəsi kimi istifadə edilmişdir.

Cəmiyyətin duyğu və düşüncələrini , inanclarını, adət-ənənələrini əks etdirən mifologiya ,həmçinin, əfsanə, rəvayət,dastan,nağil və xalq şeirləri kimi nümunələrdə qırx sayının sıxılıqla istifadə edildiyini görürük.

Əlli- sayının mənşəyini türkologiyada adətən *əl* sözü ilə əlaqələndirirlər. Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, "*əlli*" sözü "*çox əl*", daha doğrusu "*on əl*" mənasını ifadə edən bir say adı kimi sabitləşmişdir.

Altmış və yetmiş - sayları eyni qayda üzrə qurulmuşdur. Bunları düzəldən ünsürlər eynidir. Həmin sayların kökü onların hansı saylardan əmələ gəlməsini aydınlaşdırmağa imkan verir. Məlumdur ki, *altmış* sayı altı, *yetmiş* sayı isə yeddi sayından əmələ gəlmişdir.

Türköloji ədəbiyyatın əksəriyyətində -miş, -miş şəkilçilərinin *on* sayı mənasında işlənməsi hökmü irəli sürülür, yaxud ehtimal edilir. Lakin həmin şəkilçilərin mustəqil bir söz kimi türk dillərində işləndiyini göstərən faktlara təsadüf edilmir. Buna görə də -miş, -miş ünsürlərinin hansı saydan və yaxud sözdən əmələ gəlməsi mübahisəlidir.

Səksən, Doxsan - saylarının mənşəyi tamamilə aydındır. Burada mübahisə doğura biləcək heç bir məsələ yoxdur. Məlumdur ki, *səksən* sayının birinci hissəsi *səkkiz*, *doxsan* sayının isə birinci hissəsi *doqquz* sayından törəmişmişdir. İkinci hissəyə gəldikdə göstərmək lazımdır ki, *ən, an on* sayının dəyişikliyə uğrayan başqa bir variantıdır. Beləliklə, *səksən-səkkiz, on doxsan* isə *doqquz on* deməkdir.

Siksan-səksən

Yitmiş *siksan*, toxsan yaşka yitsə bəndəm,

Kiçip anı günahımı kılğın adəm,

Ümmətinqi ğamı kitsün, bolğıl biğəm,

Çın ümmətsin, iştip dürud aytınq, dostlar.(5,səh.85)

80 sayı dilimizdə paralel olaraq iki şəkildə özünü göstərir: *səksən, həştad*. Bu sözlərin hər ikisi "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə öz əksini tapmışdır.

Yazılı abidələr göstərir ki, türk dillərində , eyni zamanda Azərbaycan dilində bütün dövrlərdə *səksən* sözü işlənmişdir. Mənşəcə fars sözü olan *həştad* sayı isə son dövrə aiddir.

Yazı dilində *səksən* sözü ilə yanaşı *həştad* sözünə rast gəlirik. *Həştad* və *səksən* sayının işləndikləri yeri H.Mirzəzadə təxminən belə izah edir: *səksən* sayı Azərbaycanın İran sərhədlərindən uzağa, fars dili təsirinə məruz qalmayan yerlərində qorunub qalmışdır. İndi öz dövrünə görə az-çox ticarət mərkəzi olan və fars dili təsirinə məruz qalmış yerlərdə isə *həştad* sözü daha çox yayılmış, həm danışq, həm də ədəbi yazı dilində normal bir söz kimi işlənmişdir.

Mətbuat, bədi əsərlər, dərsliklər, radio və televiziya verilişləri göstərir ki, son zamanlarda üstünlük *səksən* sözünə verilmiş və ədəbi dil baxımından bu söz daha düzgün hesab edilir.

Tədqiqat metodu: Yazı işində müqayisəli tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur. Mahmud Kaşğari," Divani lüğət-it-türk", Əhməd Yəsəvi ,"Divani hikmət"və digər ədəbiyyat nümunələri əsasında ümumi bir nəticəyə gəlinmişdir.

Nəticə

Gündəlik məişətimizdə işlənən saylar cəmiyyət üçün olduqca vacibdir.Qədimdən bu günə qədər sayların fonetik fərqlərlə mövcudluğunu görürük.

Məqalədə təklik və onluq bildiren say sistemləri etimologiyası baxımından araşdırılmışdır.Qeyd edək ki, hər bir say haqqında etimoloji yanaşmalar fərqlidir.

Lakin qədim türk abidələrindən gətirilən misallarla, sayların bir daha milli mənşəli olduğu təsdiqlənmiş, semantikasını aydınlaşdırılmışdır.

Son olaraq yekdil fikrə gəlmək üçün sayların etimologiyası yenidən araşdırılmalı, linqivistikamızda tutarlı,əsaslı səbəblər göstərilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Rəsul.Xəlilov, "Saylar", Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, "Bakı", 1978.
2. Q.Ş.Kazımov, Müasir Azərbaycan dili ,Morfolojiya,"Elm və Təhsil",Bakı – 2010,səh.124
3. S.Zeynal, Azərbaycan dili Morfolojiyasının tədqiqat tarixi,"Elm və Təhsil",Bakı,2011.
4. Ahmet Özgür Güvenç , "Kırk sayısının halk edebiyatı ürünlerinde kullanımı üzerine bir inceleme",Türkiyat araştırmaları Enstitüsü dergisi, sayı 41,"Erzurum",2009.
5. Əhməd Yəsəvi , "Divani hikmət", "Çaşıoğlu", Bakı, 2004.
6. Əbülfəz Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II,Bakı, 2006.
7. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. "Ozan", Bakı, III cild, 2006.
8. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. "Ozan", Bakı, I cild, 2006.
9. <http://www.angelfire.com/tn3/tahir/trk92i.html>(**online-mənbə** , Sayların Proto-Türkçe kökenleri)

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FLORANI ƏKS ETDİRƏN LEKSİKANIN ETİMOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

ELNURƏ HÜSEYNOVA

AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnure.huseynova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Təbiət leksikasının böyük bir qismini bitkiləri əks etdirən leksik vahidlər təşkil edir. Bitkiçilik leksikası hər bir Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan dillərdə bir sıra fərqli cəhətlərə malik olsa da, etimologiyaları əsasən türk mənşəli kökdən gəlməklə bir sıra ortaq cəhətləri də mövcuddur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi alınma mənşəli türk dillərinin leksikasına daxil edilmiş sözlər vardır ki, onların etimologiyasını gəldikləri dilin lüğət vahidlərini araşdırmaqla aşkar etmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin lüğət fondunda artıq işlənən və alınma xüsusiyyəti əsasən hiss edilməyən sözlərin böyük əksəriyyəti ərəb və fars dillərindən İslam dininin yayıldığı və bu dillərin təsirinin geniş hiss olunduğu dövrlərə təsadüf edir. Bu tip sözlər artıq dilin lüğət fonduna müəyyən orfoqrafik və orfoepik fərqlər göstərərək keçməklə dildə alınma olduğu əsasən hiss edilməyən sözlərdir.

AÇAR SÖZLƏR: Oğuz qrupu türk dilləri, etimologiya, omonimlik

GİRİŞ

Flora leksikasının etimoloji məqamlarının tədqiqi dildə işlənən bu sözlərin hansı mənşəli olması, dilin lüğət tərkibinə keçmə mənbəsini və hal hazırkı dəyişikliyə məruz qalmış şəklini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.bitki leksikasını tədqiq edərkən sözlərin genişliyi nəzərə alınmaqla onları daxil olduqları qrup daxilə təhlilə cəlb etmək olar. Oğuz qrupu türk dillərində cüzi fərqlə demək olar ki, eyni formada işlənən çiçək sözünün etimologiyasına nəzər salsaq bu sözün ilk olaraq tarixi buddist uyğur mətnlərində *çeçək** şəklində işləndiyini görmək olar. Həmçinin qədim uyğur, qaraxan uyğur dillərində sözün ilkin variantı kimi *çeçək/çiçək** şəkillərinə rast gəlmək olar. Kodeks kumanikus mətnlərində *ç-ş* əvəzlənməsi ilə *şişək/şeşək* şəklində şləndiyini görə bilərik. Bununla yanaşı bənzər anlam monqol dilində *çeçeg* sözü ilə ifadə olunur. Monqol dilindəki leksik vahid ilə türk dilindəki qarşılığın onların eyni kökdən gəlməsi fikrinin tərəfdarları üçün bir nümunə sayıla bilər. Divani lüğətində türkdə *çeçək* olaraq işlənən bu söz *gül* adı ilə yanaşı *xəstəlik* məfhumunu da ifadə edir. Hal hazırkı türk dillərindən türk, azərbaycan, kırım tatar, karaim dilinin kırım dialektində, kabarda balkar, kumın, tatar, başqırd, qaraqalpaq, qazax, qırğız, özbək və uyğur türkcələrində bu söz ilkin formasında əlavə, *çiçək xəstəliyi* mənasında da işlənərkədir. [1, 120] çağatay, qaqauz, türkmən, altay və tuvin dillərində isə bu söz yalnız ilkin *çiçək/gül* mənasında işlənərkədir. Salar türkcəsində isə *çiçək* olaraq işlənən bu söz ilkin mənanın yanında *qönçə* anlamını da bildirir. Oğuz qrupuna daxil olan dillərdən azərbaycan dilində bu söz *çiçək*, türk və qaqauz dillərində *çiçək*, türkmən və tuvin dillərində *çeçək*, digər türk dillərində isə müvafiq olaraq kırım tatar, kabarda balkar, kumın türk dilində *çeçək*, tatarca *çəçək*, başqırdca *səsək*, qazaxca *şeşək*, qırğızca, altay türkcəsində *çeçək*, özbəkcə *çeçək* formalarında işlənir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Oğuz qrupu türk dillərində *çiçək* anlayışına omonim olaraq *gül* sözü də işlənmişdir. *Gül* sözünün etimologiyasına nəzər saldıqda ilk dəfə olaraq bu sözün XII əsrə aid Ədib Əhməd Yüknəki tərəfindən Xəqaniyyə türkcəsində yazılan Ətəbətül Xəqayiq (Həqiqətlərin eşiği) əsərində *gül** olaraq işlənmişdir. Sözün bu əsərdə də hal hazırkı anlamında işləndiyini görə bilərik. Sözün kökü isə fars dilində işlənən گُل [*gül*] sözündən götürülmüşdür və türk dillərindəki isə eyni anlamda işlənmişdir. Bu söz isə öz növbəsində Pəhləvi dilində işlənən وړد [*vard*] sözünün dəyişikliyə uğramış biçimidir. Digər türk dillərində isə bu söz cüzi dəyişikliklərlə eyni anlam və formada işlənmişdir. Belə ki, Oğuz qrupuna nəzər salarsaq Azərbaycan, qaqauz və türk dillərində *gül*, türkmən dilində isə *bəgül* şəklində digər türk dillərində isə uyğur dilində *gül*, qırğız, tatar, başqırd dillərində isə rus dilindəki qarşılığı *роза* sözünün təsiri altında *roza*, uyğur dilində *ätirgül*, qazax dilində *ravşan* olaraq işlənmişdir. Burada da onu görmək olar ki, qırğız, tatar və başqırd dillərində etimologiyası əcnəbi olan söz hal hazırda da xarici leksik vahidlə əvəz edilmişdir.

Mahmud Kaşğarının lüğətində bu sözün *yığaç*, XIV əsrə aid Nəsiruddin Rabguzinin Kıssaul Ənbiya əsərində də eyni ilə *yığaç* şəklində işləndiyini görə bilərik. Həmçinin qədim uyğurcada *ığaç*, qədim qırçaq dilində *ağaç*, qaraxan uyğur dilində isə *yığaç* olaraq işləndiyini müşahidə etmək mümkündür. Bununla yanaşı digər türk dillərinə nəzər saldıqda türk, türkmən və tatar dillərində *ağaç*, Azərbaycan dilində son samitin ç-c dəyişməsi ilə *ağac*, başqırd dilində son ssamitin ç-s dəyişməsi ilə *ağas*, qazax dilində son samitin ş ilə işlənməsi ilə *ağaş*, özbəkçə *däräht*, qırğız dilində isə *cığaç* biçimində işlənmişdir.

Bitkiçilik leksikasının bir digər vahidi olan *budaq* sözünün etimologiyasına nəzər saldıqda bu sözün ilk əvvəl *butık/butak** şəkillərində işləndiyini müşahidə edə bilərik. Belə ki, qədim uyğur budist mətnlərində, Mahmud Kaşğarlı lüğətində bu söz *butık* formasında ifadə olunmuşdur. Həmçinin XVII əsrə aid Meninskinin lüğətində, XIX əsr Əhməd Vəfiq Paşanın lüğətində *budaq* olaraq işləndiyini görə bilərik. Oğuz qrupu türk dillərinə nəzər saldıqda isə Azərbaycan dilində *budaq*, türk və qaqauz dillərində *dal*, türkmən dilində isə samitlərin b-p və q-k əvəzlənməsi ilə *pudak* şəklində işləndiyini müşahidə etmək mümkündür. Digər türk dillərində isə tatar və başqırdca *botak*, qazax, kumın və qırğız dillərində *butak*, özbək dilində *butok*, uyğurca *putak*, tuvin və yakutca *buduk*, dolqanca *mutuk*, çuvaş dilində *pata* kimi işlənmişdir. Diqqət yetiriləsi bir məqam da ondan ibarətdir ki, *budaq* sözü aktiv olaraq omonim və çoxmənalı söz kimi türk dillərinin lüğətlərində işlənmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində belə *budaq* sözü çoxmənalılıq xüsusiyyəti daşımaqla bir sıra ilkin mənə ilə bağlılığı olan anlamlar kəsb edir. Dilimizdə *ağacın budağı*, *lingvistik vahid kimi baş və budaq cümlə* anlamında işlənmişdir.

Yarpaq sözü də floristik leksikasının tərkib hissələrindən biridir. Türk dilinin etimoloji lüğətində bu söz *yap* fel kökündən əmələ gəldiyi bildirilir. Belə ki, qədim türk mətnlərində *yap* feili *bağlamaq*, *örtmək* mənalarını daşıyıb. *Yarpaq* sözünün ilkin işlənmə variantı olaraq *yapurgak/yapırgak/yapırkak** sözləri göstərilir. [3, 727] Müəllif sözünün açıqlamasını *yarpağın ağacı örtüb bağlaması* anlamında izah edir. Həmçinin müəllif zamanla söz kökündəki *ı* saidi və *r* samitinin düşərək türk dilində hazırkı *yapraq* formasını aldığını bildirir. Bununla yanaşı uyğur dilində *yapraq* sözünə qarşılıq olaraq *yalırgak/yapırgak/yavışgu* sözləri işlənir. Divani Lüğətit Türkdə *yapırgak*, Kodeks Kumanikusda *yabuldurak*, Əbu Həyyanın Kitabul İdrakında *yabraq/yabıldırak* formasında işlənir. Oğuz qrupu türk dillərindən türk, türkmən, qaqauz dillərində *yapraq* şəklində, Azərbaycan dilində isə söz daxilində samitlərin yerdəyişməsi ilə *yarpaq* formasını alır. Digər türk dillərinin nəzər saldıqda isə qazax dilində *japıraq*, özbəkçə *yäpraq*, tatar türkcəsində *yafrak*, qırğız dilində *calbıraq*, başqırd, Krım tatarca *yapraq*, kumın dilində *yapıraq* formasında işlənməsi qarşımıza çıxır. Bu söz bütün türk dillərində eyni anlamı daşısa da, Krım tatar, kumın və qırğız dillərində *kağız vərəqi* mənasını da ifadə edir.

Bəzi bitki növləri meyvə, bar gətirir. Dolayısıyla, *meyvə* sözü də bitkiçilik leksikasının bir tərkib hissəsidir. *Meyvə* sözü türk dilinin ədəbi fonduna fars dilindən keçmişdir. Farsca میوه [*mive/meve*] olaraq ifadə olunan bu söz hal hazır ki, türkmən dilində eyni formada *mive* şəklində işlənir. Kodeks Kumanikusda *miua*, Müqəddimətül Ədəbdə isə *mive* formasında işlənir. Oğuz qrupu türk dillərində bu söz kiçik fərqlə demək olar ki, eynilə işlənir. Azərbaycan dilində *meyvə*, türk dilində *ə-e* əvəzlənməsi ilə *mevve*, qaqauz dilində *ə-a* dəyişməsi ilə *mevva*, türkmən dilində isə ilkin protodil formasında *miva* olaraq işlənir. Digər türk dillərində isə *meyvə* sözü özbək dilində *mevə*, qazax dilində *jemiş/jidek*, qırğız dilində *mömö/cemiş*, başqırdca *yimiş*, tatarca *cimiş* formasında işlənir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bitkiçilik leksikasının tərkib hissəsi meyvə adları da daxildir. Ən populyar meyvələrdən biri *almadır*. Sözü qaynaqlara ilk keçən forması *alma**dir. Belə ki, Divani Lügəti Türkdə Azərbaycan dilində hal hazırda da işlənən sözü ilkin mənasında da *alma* olaraq verildiyini görmək olar. Türk dilinin etimologiyası lügətində bu sözü *el* sözü ilə və ya *almaq* feiliylə bağlantılı olduğu güman edilir. [3,229] *El* sözünün zamanla *al* şəklinə keçdiyi, yaxud *almaq* feilinə şəkli artırmaqla *alma* sözünün əmələ gəldiyi qeyd olunur. Bununla yanaşı latın dilində *melus/malum*, qədim yunan dilində *melon/malon* variantlarının türk dilindəki sözlə müəyyən bağlılığı olduğu güman edilir. Azərbaycan, qaqauz, türkmən, qırğız, başqırd, qazax, uyuğur və tatar dillərində *alma*, türk dilində ilk *a* saitinin *e* ilə əvəzlənməsi nəticəsində *elma*, özbək dilində isə *almä* şəklində işlənir.

Bitkiçilik leksikasının əsas tərkib elementlərindən biri də *kök* sözüdür. Bu söz yazılı qaynaqlarda istər qədim uyuğur mətnləri, istərsə də Mahmud Kaşğarının lügətində hal hazırkı şəklində *kök** olaraq keçməklə yanaşı, heç bir məna dəyişikliyinə məruz qalmamışdır. Həmçinin Kutadgu Bilikdə də sözü *kök* biçimində yazıldığını müşahidə edə bilərik. Öz növbəsində tək hecalı söz Oğuz qrupu türk dillərinin hamısında eyni formada *kök* biçimində, heç bir anlam və forma dəyişikliyinə məruz qalmadan işlənərkədir. Analoji olaraq digər türk dillərinə nəzər saldıqda, qazax, uyuğur, özbək dillərində sözü eyni formada işləndiyini görmək mümkündür. [5, 107] *Kök* sözünün biri digər fərqli xüsusiyyəti isə onun Azərbaycan dilində həm çoxmənalı, həm də omonim olaraq işlənməsidir. Belə ki, Azərbaycan dilinin omonimlər lügətində *kök* sözünün yeddi fərqli mənası göstərilib. *Kök* sözünün birinci mənası *ağacın rişəsi*, ikinci məna *yer kökü*, *uzunsov sarı bitki*, üçüncü məna *sözün mənalı hissəsi*, dördüncü *nəsil*, *qohum əqrəbə*, beşinci *vəziyyət*, *hal*, altıncı *yağlı* və yeddinci məna olaraq *kefi*, *əhvalı yüksək olan* bir sıra fərqli mənalar ifadə edir. Bu cür sözü bir neçə mənada işlənməsi, tərcümə prosesində, bu anlamlardan hansını daşdığını bilmək üçün cümlə ilə tam olaraq tanış olmağı oxucudan tələb edir. Azərbaycan dilinin izahlı lügətində isə *kök* sözünün beş mənası göstərilir. *Kök* sözünün ilkin mənası olaraq *bitkinin torpaq altında qalan hissəsi*, ikinci olaraq *ətli*, *şışman*, üçüncü *musiqidə vəzn*, *təmbr*, dördüncü *iri tikiş* və beşinci olaraq *xarici görünüş*, *görmək*, *əhval ruhiyyə mənalarını bildirir*. [4, 747]

Fars dilində türk dillərindən keçdiyini zənn edilən digər bir söz isə *heyva* kəliməsidir. Fars dilində işlənən *آبی* [*abiya*] sözündən alındığı güman edilir, anlamı *suya uyğun* deməkdir. [3, 58] Mahmud Kaşğarının lügətində *ayva*, Meninski də *abi*, Əhməd Vəfiq Paşanın lügətində isə *ayva* formasında işlənir. Mahmud Kaşğarının lügətində *ayva suyu sevən*, *sulu ərazidə yetişən* mənasını daşıyır. Hal hazırkı türk dillərində isə müəyyən fərqliliklərlə işlənməkdədir. Azərbaycan dilində *heyva*, türk, başqırd, qazax, tatar dillərində *ayva*, qaqauzca *ayva/hayva*, özbəkçə *behi*, uyuğurca *bihi*, türkməncə *beyi*, qırğız dilində *bey alma* formasında işlənir. Rus dilində bu sözü *а́йва* işlənməsi türk dilinin təsiri faktorunu istisna etmir. Eyni zamanda Azərbaycan dilində *heyvagülü* sözü lügət fondunda işlənir ki, bu da *xalq rəqslərindən birinin adıdır*.

Ağac adları bitkiçilik leksikasının tərkibinə daxildir. Bu ağaclardan uzunömürlüyü ilə seçilən çinar ağacı etimologiyası fars dilində işlənən *چنار** [*çanal*], *چنار** [*çanar*] götürülmüşdür. XIV əsr Məsud bin Əhmədin Süheyl və Növbəhar əsərində, XVI əsrə aid Cəmiul Fürs əsərində *çenar* formasında işləndiyini görmək mümkündür. Hal hazırkı türk dillərinə nəzər saldıqda isə Azərbaycan, başqırd, özbək, tatar, uyuğur dillərində *çinar*, türkcə *çinar*, qazaxca *şınar* şəklində işlənir.

Gül adlarının bitkiçilik leksikasında müstəsna yeri var. Türk dillərində geniş yayılan *zanbaq* sözünün tarixi etimologiyası ərəb dilinə gedib çıxır. Belə ki, söz ərəb dilində işlənən *زنبق** [*zanbaq*] sözündən götürülmüşdür, mənası *soğamı bitki* deməkdir. Qədim yazılı qaynaqlarda *zanbak* sözünə Xızır Paşanın Müntəhabı Şifa, Ömər bin Məzidin Məcmuatün Nəzair əsərlərində rast gəlmək olar.

Türk dillərində istər şəxs adı, istərsə də gül adı kimi işlənən *lalə* sözünün etimologiyası da fars dilindən gəlir. Fars dilində *لاله** [*lale*] olaraq işlənən sözü anlamı *kırmızı çiçək* mənasını daşıyır. Türk dilində daha çox XVIII əsrdən etibarən işləməyə başlamışdır. *Lalə* sözünə Ərzurumlu Daririn XIV əsrə aid Qissəyi Yusuf tərcüməsi, XV əsr Həliminin lügəti, XVI əsr Xoca Sadəddinin Tacüt Tevarih əsərlərində indiki mənasında rast gəlinir. Müasir türk dillərində *lalə* sözü cüzi sait fərqləri və demək olar ki, eyni şəkildə işlənsə də, yalnız türk dilindən qazaxca *kızğaldak* və qırğız dillərində *coğazın* olmaqla fərqli sözlərlə ifadə olunur. Türkmən dilində isə *lale* sözü ilə bərabər, *çigildem* sözü də işlənir.

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulan problemin həlli məqsədi ilə Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan dillərin izahlı lügətləri, həmçinin müxtəlif dövəmlərə aid türk dillərində tərtib edilmiş lügətlər istifadə edilmişdir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Türk dillərinin əcnəbi və türk müəlliflər tərtib edilən etimoloji lüğətlərindən istifadə edilməklə sözlərin ilkin protodil variantları aşkarlanmışdır. Mövcud türk dillərində işlənən floristik leksikanı əks etdirən sözün hal hazırkı türk dillərində işlənmə məqamları araşdırılmışdır.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, türk dillərində bitkiçilik leksikasının etimologiyası olduqca rəngarəngdir. Burada işlənən sözlərin əksəriyyətinin türk mənşəli olması ilə bərabər xeyli sayda ərəb və fars dillərindən keçən xeyli sayda söz də mövcuddur. Bəzi sözlər də vardır ki, onlar türk dilinin təsiri ilə rus dilinə keçmişdir. Həmçinin türk dillərində bitkiçilik leksikasını etimologiyası araşdırılması qədim yazılı dil qaynaqları ilə tanış olmaq imkanı verir. Dildə etimoloji izlərin araşdırılması müəyyən əsrdən sonra baş verən dəyişiklikləri araşdırmaq cəhətdən də əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Эдхам Т. Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков, Лексика. Издательство наука (**Kitab**). Москва/Россия. 2001:1-824
2. Gerard C. An etymological dictionary of pre thirteenth century Turkish. Oxford University press (**Kitab**). Oxford/United Kingdom. 1972:1-1040
3. İsmet Zeki E. Türk dilinin etimoloji sözlüğü. TDK yayınları (**Kitab**). İstanbul/Türkiye. 1991:1-782
4. Amea Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. II Cild. Şərq-qərb nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2006:1-792
5. Həsət Həsənov. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Şərq-qərb nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2007:1-168

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

"ABBAS VƏ GÜLGƏZ" DASTANININ BƏDİİ POETİK SEMANTİKASI

ƏFSANƏ YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Filologiya/ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası

yusifli.efsane@yahoo.com

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məhəbbət dastanlarından olan "Abbas və Gülgəz" dastanı XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində yaşamış Aşıq Abbas Tufarqanlı tərəfindən öz həyatı və şeirləri əsasında düzülüb-qoşulmuşdur. Abbas Tufarqanlının özünün aşıq olması, düzüb-qoşduğu dastanda öz şeirlərini işlətməsi dastanın dilinin poetikasının zənginləşməsinə şərait yaratmışdır. Bu məqalədə dastandakı bəzi sözlərin köhnəməsi, dialekt xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması, obrazlılığın dastanda mənənin poetik ifadəsində rolu kimi mətləblərə toxunulmuşdur. Həmçinin, məqalədə "Abbas və Gülgəz" dastanındakı hadisələrin yaxşı dərk olunmasında, qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsinin aydın hiss olunmasında poetik semantikanın rolu araşdırılmışdır. Dastandakı poetik semantikanın araşdırılması nəticəsində "Abbas və Gülgəz" dastanının bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi dilinin zənginliyinin aşkara çıxarılması və dastandakı poetik semantikanın güclü olduğu qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: "Abbas və "Gülgəz" dastanı, dil, semantika

GİRİŞ

Bu məqalədə "Abbas və Gülgəz" dastanında obrazlılıq yaradan vasitələrdən olan məcazların, alqış və qarğışların, "Abbas və Gülgəz" dastanının dilinin zənginliyini yaradan müxtəlif mənşəli sözlərin, dialekt, sadə xalq danışıq dilinin xüsusiyyətləri tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Yaradılan obrazlılığın dastanın dilini zənginləşdirməsində, dastanın oxucu tərəfindən zövqlə, onu yormadan dastanda baş verən hadisələrin diqqətlə dinlənilməsinə şərait yaradılması göstərilmişdir. Həmçinin, dialekt, şivə xüsusiyyətlərinin araşdırılması nəticəsində dastanın dilində daha çox hansı qrup bölgələrinin dialekt və şivələrinin işlədildiyi göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi dastandakı poetikliyin, obrazlılığın araşdırılmasıdır. Tədqiqatın başlıca vəzifələri dastanda poetik semantikanı yaradan məcazları, atalar sözlərini, alqış və qarğışları, dialekt sözləri, köhnəlmiş sözləri tədqiqatə cəlb etmək və onları araşdırmaqdır.

Tədqiqat işinin aktuallığı. Tədqiqat işinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, aşıq poeziyasının, klassik aşıq ədəbiyyatının, xüsusən də, Aşıq Abbas Tufarqanlının həyatının, dastan yaradıcılığının, eləcə də "Abbas və Gülgəz" dastanının öyrənilməsi, tədqiq olunması, yeni-yeni araşdırmaların meydana gəlməsi, yeni-yeni elmi mülahizələrin meydana gəlməsi baxımından, araşdırılması baxımından aktualdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi dastandakı poetikliyi yaradan atalar sözlərinin göstərilməsi, alqışların, qarğışların qruplaşdırılması, köhnəlmiş sözlərin göstərilməsi, dialekt sözlərinin qeyd olunması və həmin dialekt sözlərinin hansı qrup bölgələrə məxsus olması araşdırılmışdır. Həmçinin, müxtəlif mənşəli sözlərin verilməsi, həmin sözlərdən hansılarının artıq dilimizin lüğət tərkibi üçün klassik ifadələrə çevrilməsi qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatda poetiklik yaradan sözlərin, ifadələrin, atalar sözlərinin, məcazların araşdırılması mühüm yer tutur. Həmin poetik vasitələrin araşdırılması dastanın dilinin zənginliyini, həmçinin, Abbas Tufarqanlının şeir, dastan yaradıcılığının nə qədər güclü olduğunu göstərir.

Tədqiqat işinin metod və metodologiyası. Tədqiqat işi "Abbas və Gülgəz" dastanının bədii poetik semantikasının araşdırılması olduğu üçün burada struktur-semantik metoddan istifadə olunmuşdur. Bunun nəticəsində də dastanın poetik semantik mənası açıqlanır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Tədqiqat işinin elmi ədəbiyyatda qoyuluşu. "Abbas və Gülgəz" dastanının dilinin zənginliyini yaradan vasitələrdən olan alınma mənşəli sözlərin işlənməsi, o sözlərdən hansılarının hal-hazırda da dilimizdə işlənməsi, yaxud həmin sözlərdən hansılarının dilimizin lüğət tərkibində işlənməməsi, klassik ərəb mənşəli sözlərin mənalarının izah edilməsi, təcnisin mənalarının izah olunması daim diqqət mərkəzində olmuşdur (4, 105). Bəzi tədqiqatçılar Abbas Tufarqanlının real şəxsiyyət olmasını, onun mükəmməl qoşmaları, gəraylıları, təcnisləri, klassik şeir üslubunda qəzəl, qəsidə, rübailəri olduğunu qeyd etmişlər. Lakin ədəbi irsindən ancaq qoşma, gəraylı və təcnislərinin bizə gəlib çatdığını bildirmişlər (3, 484). Abbas Tufarqanlı tərəfindən düzülüb-qoşulduğu bildirilən bu dastanda Tufarqanlı Abbas öz həyatını əks etdirmiş və burada öz qoşma, gəraylı, təcnislərini işlətməmişdir (3, 484). Dastanların poetikasının araşdırılmasında bir çox alimlər tədqiqat işləri aparmışlar. Məhərrəm Cəfəri özünün "Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası" adlı elmi mənbəsində məhəbbət dastanlarının poetik semantikasına, quruluş xüsusiyyətlərinə toxunmuşdur (3, 484). Paşa Əfəndiyev öz tədqiqatlarında Abbas Tufarqanlının irsindən və "Abbas və Gülgəz" dastanının bədii dilindən araşdırma aparmışdır (4, 788). O, öz tədqiqatlarında Tufarqanlı Abbasın öz şeirlərində işlətdiyi məcazları qeyd etmişdir. Folklorşünas alim Məmmədhusəyn Təhmasib də məhəbbət dastanlarının, eləcə də "Abbas və Gülgəz" dastanının poetik xüsusiyyətlərinə, məhəbbət dastanları üçün ənənəvi struktur quruluşuna, bədii poetikliyi artıran sözlərin araşdırılmasına dair geniş tədqiqat işləri aparmışdır (2, 77).

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi mövzu ilə bağlı qısa xülasədən, məqalədə ən çox işlədilən açar sözlərdən, giriş hissə isə tədqiqatın necə aparılmasından, tədqiqat işinin aktuallığından, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqat metodu hissəsi isə araşdırma apararkən hansı mənbələrdən istifadə olunması və tədqiqatı apararkən hansı metoddan istifadə olunması göstərilmişdir. Tədqiqat işi iki fəsildən ibarətdir. Tədqiqatın nəticə hissəsində əldə edilən nəticə əks olunmuşdur. Ədəbiyyat siyahısında məqalə yazılarkən istifadə edilən materiallar göstərilmişdir.

I Fəsil. "Abbas və Gülgəz" dastanının poetik dilində arxaik sözlər. "Abbas və Gülgəz" dastanının bədii poetik semantikasının izah olunmasında həmin dastanda işlənən atalar sözlərinin göstərilməsi, məcazların mənalarının izah olunması, alqışların, qarğışların, dialekt sözlərinin aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

"Abbas və Gülgəz" dastanının poetik dilində ərəbab, həzar, ağça, uslu, arı, bədəsil, arşın, ləşkər, əttar kimi arxaik sözlərə, onnan, əlinnən, havaxt, eyləsə, haman, kəllah, dov və s. canlı xalq danışığı dilində istifadə edilən, öz klassik ifadəsini tapmış eyn, daman, muy, dəhan, zəban, kan, nan, abad, didə, nümayan və s. kimi ərəb və fars sözlərinə rast gəlirik. Dastanın bədii dilində qərb dialektinə mənsub mana, sana, varağ, ruf, kiri, kirimişcə, zümzümə mənasını verən tırınqı sözünün işlənməsinə rast gəlirik.

Dastanın obrazlılığını artıran vasitələrdən biri də dastanın tərkibində aşığın işlətdiyi ibrətamiz ifadələr, el deyimlərinin olmasıdır. Abbas Tufarqanlının özünün aşıq olması, öz fikirlərini ibrətamiz formada bildirmək üçün ustadnamələrdə, qoşmalarda, gəraylılarda, dastanın nəsr hissələrində də ibrətamiz ifadələr işlətməklə dastanın poetikliyi artırmışdır. Məsələn:

Hər külüng çapmaz qayalar,
Hər iyiddən Fərhad olmaz (1, 107).

Çörəksiz otaqdan, gözəlsiz öydən
Çölün, biyabanın otu yaxşıdı.

Ulğun coşa gəlsə, köpük yağ olmaz,
Söyüd bar gətirsə, bağça bağ olmaz.
Zibil təpə olsa, küllük dağ olmaz,
Yel əsəndə alçaqlara endirər (1, 136).

Dastanın dilində başqa aforizmlərə də rast gəlinmişdir. Məsələn, "Arxı tullan, sonra bərəkallah de!" (1, 116), "Lələ köçüb, yurdu qalıb" (1, 139), "El bir olsa, dağ oynadar yerinnən" (1, 136), "Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar" (1, 136), "Ala qarğa şux tərlandı bəyənəmz" (1, 156), "Şər deməsən xeyir gəlməz" (1, 155).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dastanın dilinin zənginləşməsində alqışların işlənməsinin də böyük rolu vardır. Dastanın poetik dilində işlənən alqışlar dastanın poetik dilində müsbət emosiyaların yaranmasına səbəb olur. Dastanda işlənən alqışlara misal olaraq, "Yaxşı yol" (1, 145), "Uğurlar olsun!" (1, 145), "Allah səni öz sevgilinə qovuşdursun" (1, 145), "Şah sağ olsun" (1, 147) kimi nümunələri göstərə bilərik.

Dastanın poetik dilində alqışlarla yanaşı qarğışlara da rast gəlirik. Alqışların əksi olaraq, qarğışlar mənfi emosiyaların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, " Elə getsin, daş da dalmca" (1, 131), "Kor olasan, ay gözlərim" (1, 144) kimi nümunələrdə mənfi emosiyalar büruzə verilmişdir.

II Fəsil. "Abbas və Gülgəz" dastanında bədii təsvir və ifadə vasitələri. Dastanların dilinin poetik zənginliyində antonimlər də xüsusi yer tutur. Cümlələrdə bir-birinə təzad sözlərin işlədilməsi cümlənin poetik gücünü artırır, mənanın daha aydın başa düşülməsinə şərait yaradır. Dastanda işlənən antonim sözlərə misal olaraq, "Mən bu yerdə nə aşnayam, nə yadam" (1, 130), "Dünyaya gələnələr bir gün köçəcək" (1, 125), "Yar yanında nə qəmginəm, nə şadam" (1, 130), "Aləmə gen dünya mənə dar gəlir" (1, 130) kimi misralarda işlənən antonim sözləri göstərmək olar.

Həmçinin, dastanda obrazlılıq yaradan vasitələrə məcazlar, bənzətmələr, sinonimlər, təkrarlar və s. də daxildir (2, 308). Məsələn:

"Əlif qəddim döndü yaya xoş gəldin" (1, 131) cümləsində insanın düz qaməti əlif hərfinə bənzədilir. Dərd çəkməkdən həmin düz qamət əyilmiş və yaya bənzədilmişdir.

"Yorğun maral kimi xoş baxışların" (1, 132) cümləsində qızın baxışları maralın baxışlarına bənzədilmişdir.

"Pərvanə tək dolan yarım başına" (1, 160) cümləsində isə kəpənəyin daim işığın ətrafında dolanması kimi sevgilisinin də öz yarının daim ətrafında olması, onun başına dolanması fikri ifadə edilmişdir.

Bu baxımdan qarının Abbasla Gülgəzin arasını vurmaq üçün işlətdiyi sözlər öz məcaziliyi baxımdan xüsusi seçilir.

- Abbas, qərib ölkədə qız sevən oğlan onnan-bunnan soruşar, qızın halına-xasiyyətinə bələd olar, sonra nişanlanır. O Pəri xanımı sən nə ağılla aldın? Sənin beynin saz aparıb, adam tanımırısan.

Abbas məəttəl qalıb qalıb dedi:

-Axı nə olub, qarı nəyə? De görək, nə var?

Qarı dedi:

-Nə olacaq? Pəri xanımın gözləri kor, ayaqları topal, dili də laldı.

Abbas lap məəttəl qaldı, fikirləşdi, fikirləşdi, bir yana çıxarda bilmədi. Qulluqçunu çağırıb dedi:

-Aparıb bu qarının başını kəsdirərsən.

Qarı baxdı ki, onu öldürəcəklər, dedi:

-Oğul, mən sana pis demədim. Dedim ki, Pəri xanımın gözləri kordu, yəni naməhrəmə baxmır. Dili laldı, yəni danışmır, söz gəzdirmir. Ayağı topaldı, yəni sarsaq-sarsaq gəzmir. Ta mənə niyə öldürürsən (1, 126).

Dastandan verilmiş kiçik parçada qarı öz canını xilas etmək üçün işlətdiyi kor, topal, lal sözlərini məcaziləşdirmişdir. Yəni, Gülgəz həqiqi kor deyildir, kor sözünün məcaziləşdirilməsi ilə Gülgəzin yad insanlara baxmayan adam kimi təsviri verilmişdir. Dilinin lal olması ifadəsini isə Gülgəzin söz gəzdirməyən, ara vurmayan, qeybət eləməyən adam olması mənasında məcaziləşdirmişdir. Ayağı topal olmaq sözünü isə Gülgəzin səhv yola getməməsi mənasında məcaziləşdirmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə "Abbas və Gülgəz" dastanının bədii poetik semantikasını araşdırarkən struktur-semantik təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. Dastanda işlənən məcaziliyin anlaşılması üçün cümlələrin poetik semantik mənası təhlil olunmuşdur. Obrazlılıq yaradan sözlərin mənasının izah olunması ilə ifadənin hansı mənə bildirməsi araşdırılmışdır. Poetik semantikanın izah olunmasında Məhərrəm Cəfərlinin "Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası" adlı elmi mənbəsində məhəbbət dastanlarının poetik dilinə həsr olunmuş mövzularından istifadə olunmuşdur. Həmçinin, Rafiq Yusifoglunun "Ədəbiyyatşünaslığa giriş" adlı elmi mənbəsində bədii dil və onun xüsusiyyətlərinə aid yazmış olduğu məlumatlardan, eləcə də "Ozan Aşıq yaradıcılığının inkişaf yolları" adlı elmi mənbədə Paşa Əfəndiyevin Abbas Tufarqanlı və onun yaratdığı "Abbas və Gülgəz" dastanına aid yazmış olduğu materialdan istifadə olunmuşdur. Xəyalə Əliyevanın da "Məmmədhüseyn Təhmasibin folklorşünaslıq

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

fəaliyyəti" adlı monoqrafiyasında Məmmədhüseyn Təhmasibin dastanların, eləcə də "Abbas və Gülgəz" dastanının tədqiqi, poetik semantikliyi haqqında araşdırmalarından istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində biz dastanda işlənən, obrazlılıq yaradan sözlərin, cümlələrin mənasının araşdırılması nəticəsində dastanda hansı fikrin söylənməsinə aydınlıq gətirmişik. Dastanda obrazlılığın yaradılması nəticəsində dastanın bədii poetik semantikasının güclü olması və oxuculara bədii zövq verməsi bəlli olur. Həmçinin dastanın poetik dilində dialekt sözlərin araşdırılması nəticəsində dastanın bədii dilində daha çox qərb qrupu dialekt sözlərinin işlənməsi bəlli olur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan dastanları (beş cildə). İkinci cild. Lider nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2005:1-448
2. Əliyeva X. Məmmədhüseyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı nəşriyyatı (**Monoqrafiya**). 2009:1-156
3. Cəfəri M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2010:1-570
4. Ozan Aşiq yaradıcılığının inkişaf yolları. Bakı nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2013:1-788
5. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2009:1-292

AHISKA TÜRK LƏRİNİN SÜRGÜN ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

ÖZTÜRK ENVER FAZLIOĞLU

Bakı Slavyan Universiteti
Filologiya fakültəsi /Azərbaycan Ədəbiyyatı kafedrası
enverozturk79@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqatın əsas məqsədi Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusunun tipoloji mahiyyətini və poetik səciyyəsinə araşdırmaq, ictimai-mədəni həyatda və ədəbi prosesdə oynadığı rolu ortaya çıxarmaqdır. İlk dəfə araşdırılan bu mövzunun aktuallığı Ahıska türklərinin tarixən Azərbaycanla sıx əlaqələrdə olması və 1944-cü il sürgünündən sonra 1950-ci illərin ortalarından kütləvi şəkildə Azərbaycan Respublikasında məskunlaşmaları ilə bağlıdır. Məhz Azərbaycanda Ahıska türklərinin ədəbiyyatı inkişaf etmiş və onların ədəbi yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu geniş yer tutmuşdur. Tədqiqatda Ahıska türklərinin ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusunun, Qarabağ müharibəsini, ölkənin tarixi şəxsiyyətlərinin, o cümlədən ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyətini əks etdirən bədii əsərlər şərh edilir. Azərbaycanda yaşayan və fəaliyyət göstərən şair və yazıçıların yaradıcılığının ümumi səciyyəsi verilir. Ahıska türklərinin müasir ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusunun tədqiqi ümumən Ahıska türklərinin sürgün ədəbiyyatının ədəbi-estetik özünəməxsusluğunun gələcək tədqiqi üçün nəzəri və metodoloji nəticələrin alınmasına imkan verir. Tədqiqatda Ahıska türklərinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrinə, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olan yazıçı və şairlərin yaradıcılığında Azərbaycan motivlərinə də toxunulur. Beləliklə türk xalqlarının mental ortaqlığı və ədəbi proseslərdəki müştərək meyllərin elmi izahı üçün əhəmiyyətli olacaq müəyyən nəticələr ümumiləşdirilir.

AÇAR SÖZLƏR: Ahıska, Azərbaycan, Ahıska türkləri, deportasiya, sürgün ədəbiyyatı,

Tədqiqatın məqsədi 1944-cü ildə tarixi vətənlərindən sürgün edilmiş və 1950-ci illərin ortalarında böyük bir qismi Azərbaycanda məskunlaşmış Ahıska türklərinin bədii ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusunun həsr olunmuş əsərləri tədqiq etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün müvafiq mövzuda əsər yazan yazıçıların müəyyənləşdirilməsi, əsərlərin janr baxımından təsnif edilməsi və məzmun və forma xüsusiyyətlərinin səciyyələndirilməsi qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdir. Tədqiqatın aktuallığı və ona olan ehtiyac keçən yüzillikdə müəyyən türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbi yaradıcılığında aşkarlanan sürgün ədəbiyyatının özünəməxsus məzmun və forma xüsusiyyətlərini bu vaxta qədər müqayisəli şəkildə araşdırılmamağı, eləcə də Ahıska türklərinin müasir ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusunun həsr olunmuş əsərlərin geniş yayılması, bu əsərlərin türkoloji və azərbaycanşünaslıq baxımından böyük elmi əhəmiyyəti ilə müəyyənləşir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bu məsələlər ayrıca elmi problem kimi bu vaxta qədər tədqiq olunmamış, yalnız folklor və ədəbi mətn nümunələri dərc edilmiş və müəyyən yazıçıların əsərləri toplusunda onların yaradıcılığı və sürgün ədəbiyyatının ümumi xüsusiyyəti şərh edilmişdir.

Ahıska türklərinin müasir ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusunun tədqiqi bu deyilənlər baxımından bir çox tarixi-ədəbi və nəzəri məsələlərin həllinə imkan yarada bilər. Sürgün dövründə məhz Azərbaycanda Ahıska türklərinin milli kimliklərinin tam qorunmasına, ictimai, mədəni inkişafına, ədəbi yaradıcılıqlarının çiçəklənməsinə hərtərəfli şərait yaranmışdır. Ahıska türkləri Azərbaycanın ictimai, mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş, bu xalqın ali təhsilli kadrları yetişmiş, Azərbaycan multikultural mühitində onlar öz etnik-mədəni özünəməxsusluğunu qorumuş, eyni zamanda bir sıra yeni mədəni meylləri mənimsəmişlər. Azərbaycanda ahıskalıların bədii ədəbiyyatı da inkişaf etmiş, onların ədəbiyyatında yeni mövzu və formalar, o cümlədən, sərbəst şeir, roman, povest, hekayə, poema, dram, memuar kimi janrlar meydana çıxmışdır.

Bütün bunlar Azərbaycan ictimaiyyətinin və milli ruhlu rəsmilərin vətəndaşlıq mövqeyi sayəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan dövləti və ictimaiyyəti Ahıska türklərinə ölkədə məskunlaşdıqları ilk günlərdən hərtərəfli yardım göstərmiş və bu gün də göstərməkdədir. 1969-cu ildən Azərbaycana rəhbərlik edən Ümummilli lider Heydər Əliyev Ahıska türklərinin problemləri ilə yaxından maraqlanmış, nümayəndələri ilə görüşmüş, sovet rejiminin imkanları daxilində onlara hər cür qayğı göstərmişdir. 1973-cü ildə Saatlının Varxan kəndində Heydər Əliyev ahıskalılarla görüşdən sonra onların xahişi ilə Ahıska türkləri gənclərinin müstəsna hal kimi Azərbaycan ali məktəblərinə müsabiqədənkənar qəbul edilmələri barədə sərəncam vermiş və bu sərəncam Ahıska türklərinin maariflənməsində, sosial-mədəni tərəqqisində misilsiz rol oynamış, sürgündən sonra ilk dəfə ahıskalıların maariflənməsinə, müasir mütəxəssislərinin, elm və sənət adamlarının, yazıçı və şairlərin, alimlərin yetişməsinə şərait yaratmışdır. Bu sərəncamdan sonra ahıskalıların ali təhsilli gəncləri yetişir, onlar seçkili orqanlarda, inzibati vəzifələrdə, elm və təhsil müəssisələrində təmsil olunmağa başlayırlar.

Bu gün də Prezident İlham Əliyev, hökumət orqanları, ictimaiyyət ahıskalıların mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsinə, sosial rifahına, mədəni inkişafına hərtərəfli qayğı göstərir. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilən bir çox beynəlxalq tədbirlərdə Ahıska türklərinin məsələləri müzakirə olunur, Azərbaycanda ahıskalıların ictimai təşkilatlarının, mədəni-maarif qurumlarının fəaliyyəti üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Bütün bu dövrlərdə Ahıska türkləri də Azərbaycanın inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Azərbaycan cəmiyyətinə ahəngdar inteqrasiya etmiş Ahıska türkləri bu gün də Respublikanın ictimai, mədəni həyatında fəal iştirak edirlər. Ahıska türkləri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesindən kənar qalmamış, döyüşlərdə 81 nəfər Ahıska türkü şəhid olmuş, İsgəndər Aznavurov Milli Qəhrəman adına layiq görülmüşdür.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında yaşayan Ahıska türkləri ölkənin ictimai-mədəni proseslərində fəal iştirak etməkdədir. Hazırda Azərbaycanda Ahıska türklərinin "Vətən" İctimai Birliyi, Ahıska Türkləri Mədəniyyət Mərkəzi, Ahıska Türkləri Yazarlar Birliyi, müxtəlif özfəaliyyət dərnəkləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda Ahıska türklərinin şifahi və yazılı bədii yaradıcılığı inkişaf etmiş və hazırda bir çox şair və yazıçı ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur. Azərbaycan ədəbi mühiti ilə sıx əlaqədə inkişaf edən Ahıska yazıçı və şairlərinin bir neçə nümayəndəsi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür, eyni zamanda Saatlı rayonunda Ahıska Türkləri Yazarlarının Birliyi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda yaşayan Ahıska türk şair və yazıçılarının yaradıcılığında Azərbaycan mövzusunun mühüm yer tutması da ilk növbədə yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixi, ictimai-mədəni proseslərin, iki xalq arasında qardaşlıq münasibətlərinin təzahürüdür.

müxtəlif ölkələrə səpələnmiş Ahıska türklərinin müasir ədiblərinin əsas hissəsi Azərbaycanda cəmləşmişdir, başqa ölkələrdə məskunlaşmış ədiblərin, filoloq və jurnalistlərin bir çoxu da Azərbaycanda yetişib təhsil almış şəxslərdən ibarətdir.

Ahıska türklərinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş və hazırda fəaliyyətdə olan görkəmli yazıçı və şairləri Usta Mürtəz, Cabir Xalidov, Şahismayıl Adıgünlü, Mircavad Ahıskalı (hazırda Türkiyədə məskunlaşmış), Zeynül Yektayi, Nürəddin Sasıyev, Həmdi Yitgün, Şəmşir Şimşəkoğlu, İlim Şahzadəyev (Səfil), Güləhməd Şahin, İlyas Xəlil, Məhəmməd Paşliyev, Müzeyfə Qoca Adıgünlü, Təzəgül Cövdətqızı, Müsəddin və digərləridir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Ahıska türklərinin müasir yazıçı və şairlərinin yaradıcılığında doğma yurd, vətən həsrəti motivləri ilə yanaşı, Azərbaycan mövzusu, Qarabağ motivləri, erməni təcavüzü mühüm yer tutur. Bir çox Ahıskalı ədiblərin əsərlərində türkçülük və azərbaycançılıq idealları vəhdətdə aşkarlanır, onlar müasir Azərbaycan həqiqətlərini Azərbaycan vətəndaşlığı duyğusu və yüksək sənətkarlıqla tərənnüm edirlər.

Azərbaycanın Əməkdar mədəniyyət xadimi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, görkəmli pedaqoq, şair Cabir Xalidin çoxcəhətli yaradıcılığında Azərbaycan mövzusunda həsr olunmuş şeirlər həm məzmun rəngarəngliyi, həm də bədii özünəməxsusluğu ilə seçilir. Cabir Xalidin Azərbaycan haqqında şeirləri tarixi-ictimai, mənəvi və didaktik motivləri ehtiva edir və oxucunu daxili və ictimai fəallığa təşviq edən funksionallıqla fərqlənir. Bu cəhət onun “böyük türk dünyasının ümummillilik liderlərindən biri, mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin vəfatı münasibətilə” ithafı ilə başladığı “Heydər Əfəndim” şeirində özünəməxsus poetik tərzdə aşkarlanır, şair bu böyük şəxsiyyətə olan hissələrini tarixi kontekstdə ümumiləşdirir: “Məzarı and yeridir, andı Heydər Əfəndim!.. Bu ümmandan içənlər, İçib qanad açanlar, İçdikcə ərləşəcək, Ərlər Heydərleşəcək!”.

Azərbaycançılıq idealları, vətəndaşlıq qururu, liderlik səlahiyyəti Ahıska türklərinin digər bir istedadlı şairi, Azərbaycan Yazarlar Birliyinin üzvü Təzəgül Cövdətqızının (Cövdətova Təzəgül Cövdət qızı) yaradıcılığında da əsas tərənnüm obyektlərindəndir. Azərbaycançılıq idealları, vətəndaşlıq qururu, liderlik səlahiyyəti Ahıska türklərinin digər bir istedadlı şairi, Azərbaycan Yazarlar Birliyinin üzvü Təzəgül Cövdətqızının (Cövdətova Təzəgül Cövdət qızı) yaradıcılığında da əsas tərənnüm obyektlərindəndir. 1959-cı ildən ailəsiylə Azərbaycana köçmüş Təzəgül Cövdətqızının “Ulu Öndər”, “Qanlı yanvar”, “Ağla, can Xocalım, ağla”, “Dağlar, Xocalım nə oldu?”, “Dad erməni əlindən” və digər bu kimi şeirlərinin, adlarından da göründüyü kimi, mövzusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin şəxsiyyəti, 20 Yanvar, Xocalı faciələri, erməni cinayətləridir. Bu mövzular Təzəgül Cövdətqızının əsərlərində lirik-emosional ruhda bədii təcəssümünü tapır, hadisələrə lirik qəhrəmanın münasibəti, yaşantıları, duyğuları ifadə olunur. Bəzi məqamlarda (“Qanlı Yanvar” və s.) müəyyən təsvirçilik izlənsə də türk folklor ənənəsinə, qoşma, gəraylı, bayatı poetikasına əsaslanan “Ağla, can Xocalım, ağla”, “Dağlar, Xocalım nə oldu?”, “Dad erməni əlindən” kimi şeirlərdə hiss və ritmin, məzmun və formanın poetik vəhdəti, üslubun mövzu və məzmunla ahəngi izlənilir, tarixi hadisələr, olaylar lirik qəhrəmanın daxilindən keçir, ümumi faciə şəxsiləşdirilərək fərdi duyumla yaşanır.

Bütövlükdə, Azərbaycan mövzusu Ahıska türklərinin müasir poeziyasında fərqli bədi formalarda ifadə olunur. Azərbaycan Şahismayıl Adıgünlünün “Babatürk” poemasında türk dünyasının Öndər şəxsiyyəti Heydər Əliyev ideyalarını təcəssümüdür; Cabir Xalidin poeziyasında üçrəngli bayrağın rəng simvolikasında aşkarlanan ali dəyərlərdir, “Odlar yurdu Azərbaycanın hələ yetkinləşən dəcəl qızı” olan Muğanın “utancaq üzündəki lalə qızartısı”dır; Nurəddin Sasiyevin, Müzeyfə Qoca Adıgünlünün şeirlərində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Qarabağ qazisi, Ahıskalı İskəndərAznavurun şəhidlik zirvəsidir; Həmdi Yitgünün poeziyasında “Azəri qardaşım”ın vəfasıdır; Güləhməd Şahinin qəlbində Səməd Vurğunun, Zəlimxan Yaqubun gözəllik aləmidir; Aşıq Piloş üçün Azərbaycan və Türkiyə ayrılmaz birlikdir; şair, nasir Allahverdi Piriyevin yaradıcılığında “ata-baba vətəni”dir.

Bu kimi əsərlərdə türk birliyi, Azərbaycan - Türkiyə qardaşlığı, bu birlik və qardaşlığın xalqlarımızı zəfərə çatdıracağına dərin inam sətətkarlıqla ifadə olunur.

Beləliklə, Ahıska türklərinin ictimai şüurunda, mədəniyyətində, ədəbiyyatında Azərbaycan doğma yurdları qədər sevdikləri, dar günlərdə onlara qucağını açmış ana vətəndir, qarşısında övlad məsuliyyəti duyduqları doğma məmləkətdir. Bu hissələr əslən Ahıskanın Adıgün rayonundan olan, keçən əsrin 80-i illərini axırlarında Fərqanə hadisəsindən sonra ailəsi ilə Özbəkistandan Azərbaycana köçüb burada məskunlaşmış şair Müsəddinin “Can Azərbaycan!” şeirində qoşma janrının poetik ritmi ilə ifadə olunur:

Azərbaycan açdı geniş bağrını,
Qəbul edib verdi öz ocağımı,
Qırğından qurtardı xalqın sağını,
Mərd sığnacağımız, can Azərbaycan!

Öz ətməgün, suyun bölübən verdin,
Əzəldən qardaşım, – dayıma dedin,
Baş sağlığın bizə ilkin gətirdin,
Qardaşımızsan sən, can Azərbaycan!

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dənizlər keçibən çox çaylar aşdı,
Qan qardaşlarına xalqım qarışdı,
Qardaş qəbulundan yürəgim çaşdı,
Gövlümün telləri, can Azərbaycan!..

Əcəba, gələrmə elə bir zaman,
Vətənim olurmi diyarım haman?
Gülləri bəzədib edərim çəmən,
Sənin köməginlə, can Azərbaycan!

Qeyd etməliyik ki, Ahıska türklərinin sürgün dövrü ədəbiyyatında Azərbaycan gerçəkliyindən gələn mövzuların geniş yer tutması ilə bərabər, Azərbaycan poeziyasından, folklor və yazılı ədəbi ənənəsindən gələn motivlər, bədii ifadə vasitələri də əhəmiyyətli yer tutur və bunların da tədqiqi qarşıda duran vəzifələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Hacı Asif. Axısqa türkləri. Vətən bilgisi. Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı Yayınları (**Kitab**) İstanbul/Türkiyə. 2009:1-583.
2. Hacı Asif. Ahıska türklərinin sürgün folkloru. Mütərcim nəşriyyatı (**Kitab**), Bakı/Azərbaycan. 2014:1-100
3. Piriyeva Sevil. Axısqa Türkləri Azərbaycanda (tarix, sosial-mədəni həyat). Elm nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2005:2-264.
4. Işık Mövlud. Axısxalı şəhidlər. ATVİB (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2018:1-243.
5. Sasıyev Nurəddin. Baba ocağı ana sığağı. Axısxa türklərinin folkloru. Müəllim nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2007:1-302.

ARIF ƏRDƏBİLİNİN NİZAMİ GƏNCƏVİ SƏNƏTKARLIĞINA MÜNASİBƏTİ

MƏTANƏT MUSTAFAYEVA

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
İqtisadiyyat fakültəsi/ İctimai elmlər və Multikulturalizm kafedrası
mustafayeva20091214@mail.ru
Gəncə, Azərbaycan

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyat tarixində ilklərlə yadda qalmış, dövründən asılı olmayaraq, daim müasir sayılan, əsrlərlə əsərləri əl -əl gəzən, təkcə öz ölkəsində məhdudlaşmayıb, bütün Şərqdə və Dünyada tanınan və sevilən, böyük və dahi sənətkar Nizami Gəncəvinin mövzuları dəfələrlə və ondan əsrlər sonra belə dərin maraq yaratmışdır. XIV əsrdə öz yaradıcılığına dahi Nizaminin açdığı yolla gedən şairlərimizdən biri də Arif Ərdəbili olmuşdur. Onun ədəbi irsindən əlimizdə qalan yeganə əsəri "Fərhadnamə" poemasıdır ki, Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasından ilhamlanaraq qələmə alınmışdır. H. Araslı yazır: "XIV əsr Azərbaycan şairi Arif Ərdəbili isə ilk dəfə Nizami tərəfindən epik şeirdə canlandırılan Fərhadı əsas qəhrəman götürərək özünün "Fərhadnamə" poemasını yazır. Arif əsasən Azərbaycan ərazisində mövcud tarixi nişanələrə istinad etsə də, Nizami əsərindən çox faydalanmış, dahi şairin əmək, zəhmət, sənət haqqındakı yüksək fikirlərini əks etdirən bir poema yaratmışdır."

AÇAR SÖZLƏR: ARIF ƏRDƏBİLİ, NİZAMİ GƏNCƏVİ, "FƏRHADNAMƏ".

GİRİŞ

Nizamidən fərqli olaraq Arif Ərdəbili öz əsəri üçün əsas qəhrəman kimi Xosrovu yox, Fərhadı seçmişdir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, Arif də əsərinin baş qəhrəmanını şahzadə kimi təqdim edir. Lakin Xosrovdan fərqli olaraq Arifin Fərhadı əsər boyunca taxta sahib olub, hökmdarlıq etmir. Nizaminin əsərləri – mövzuları XIII- XIV əsrlərdə, hətta XIX əsrdə də aktual olmuş, müxtəlif şairlər tərəfindən müxtəlif adlarla işlənmişdir. Adlar və ərazilər, bəzi obrazlar və onların mövqeləri müxtəlif cür qələmə alınsa da, qayə və mahiyyət cəhətcə əsərlər bir –birinə bənzəyir, hər birində Nizami Gəncəvinin təsiri duyulur. Arif Ərdəbilinin "Fərhadnamə" əsəri də uzun illər əvvəldən elmə məlum

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

olsa da, həmin əsər haqqında tədqiqatçılar yalnız əsərin İstanbulun Ayasofiya kitabxanasında saxlanılan yeganə əlyazmasının surəti əsasında öz rəylərini bildirmişlər. Bu əsərin surəti əsasında ilk tədqiqat işini N. Araslı aparmışdır. Arif Ərdəbili Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələrini özünəməxsus şəkildə davam etdirən ilk görkəmli sənətkarlardan biridir. Arif Ərdəbilinin Nizamiyə münasibəti, ondan təsirlənməsi, onunla mübahisələri, onun poeziyası ilə əlaqəsi mürəkkəb və ziddiyyətli bir səciyyə daşıyır. O, Əssar kimi Nizami sənəti qarşısında səcdə etmir, Hümmam kimi qəzəllərini onun poemalarından götürülmüş misallarla bəzəmir, Əvhədi kimi ustad saymır. Arif Ərdəbili Nizamini öz əsərində daha çox xatırlayır, lakin o, addımbaşı Nizami ilə mübahisəyə girir, onunla razılaşmadığını bildirir. Belə mübahisələrdə o, həyat insan və bədii yaradıcılıq haqqında Nizamidən fərqli mövqe tutduğunu nəzərə çatdırır. (5/ 241) Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” əsərindəki qəhrəmanları təbii, canlı, səmimidir. Bu baxımdan M. Quluzadə Arifin “Nizamini təkrar etmədən orijinal bir əsər yazdığını” qeyd etmişdir. Şair özü “Fərhadnamə”də deyir:

Şirin dastanını demədim nə var,
Nizami yazanın əksidir onlar.
Fərhadın eşqindən açdı o söhbət,
Onun əksinədir məndə hekayət.
...Atdım sözlərimdən əvvəlkinin,
Dedim dastanını Fərhad, Şirinin.

Dahi Nizamının “Xosrov və Şirin” poemasında Fərhad Şirini təmiz məhəbbətlə sevir. Lakin öz sevgisinə cavab ala bilmir. Çünki Şirinin könlündə Xosrova məhəbbət var. Arif Ərdəbili isə bu məhəbbət dastanını tamamilə yeni formada işləmişdir. Belə ki, Fərhadın ürəyində Gülüstana olan sevgisi hətta onun ölümündən sonra belə azalmır, o bütün gününü sevgilisinin məzarı başından keçirir. Ancaq Şirin onu dəlicəsinə və Fərhadın bundan xəbəri olmadan sevir. Hətta o, Fərhadla daha çox vaxt keçirə bilməsi üçün Şavura qızıl da verir.

Şair “Fərhadnamə”ni I hissəylə yekunlaşdırmaq istəyirmiş. Şair sözə dəyər verir, onun qədrini bilən, “sözləri büsbütün zərif olanlar”ın xahişiylə II hissəni qələmə almışdır. Və nəhayət, şair belə təkidlərdən sonra II hissəni qələmə alarkən yazırdı:

Fərhadla Şirindən iki sənətkar,
Söz açsa, bəs dinə nə zərəri var?
Bir də təkrar elə şəkər sözləri,
Təkrar daha şirin edər şəkəri.

Arif Ərdəbili Nizami sözünə dəyər verir, onun sözünün sanbalını anladığına eyham vuraraq, hətta Nizami şeirini təkrar etsə belə bundan zərər gəlməyəcəyi qənaətindədir. O, Nizami Gəncəvini xatırlayaraq deyirdi:

Gəncə mübidilə demə qurtardı,
Söz şahı Gəncəyə xəzinə dardı.
Nizami, söz deyən müdrik sənətkar,
Söz vaxtı göstərüb daim ecazlar.
...Şeirdə fikrini eyləyib aşkar:
“Var doğru yazmağa madam ki, imkan,
Neçün gəlməlidir ortaya yalan?”
Qulaqburmasıydı bu söz fitnəyə,
Burda toxunurdu o, Firdovsiyə

Nizami özü də “Şahnamə” mövzularına və qəhrəmanlarına müraciət edərkən Firdovsinin ünvanına tənqidi fikirlər söyləmiş, onun “yalana” geniş yer verməsini bəyənəməmiş və onuncu əsrin dahisindən üzr də istəmişdi. Lakin Arif Ərdəbili bu yerdə Nizamiylə razılaşmadığını dilə gətirməkdən də çəkinmir. Şair şeirdə, nəzmdə hər zaman doğruları söyləməyin mümkün olmadığını deyir:

Niyə bilməmişdir o huşyar qoca,
Doğru söz söyləmir bir şair əsla?
Nəzmində rədiflər, qafiyələr var,
Şairlik yalansız de, hardan olar?

Arif Ərdəbili etiraz məqamında belə Nizamiyə qarşı öz ehtiramını və hörmətini itirmir, onu “Şeyxül- İslam” deyər anır. O, sübut etməyə çalışır ki, “Var doğru yazmağa madam ki, imkan, Neçün gəlməlidir ortaya yalan” deyən Nizami öz əhdinə vəfa etməmiş, “Xosrov və Şirin”dəki hadisələri və

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

təsvirləri qələmə alarkən “doğru olmayan” səhnələr və vəziyyətlər yaratmışdır. Məsələn, Arif Ərdəbili “Fərhadnamə”də “Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovun Şirini çimərkən görüb, “süslük göstərməsini”, “başını döndərməsini”, bundan sonra dərd çəkməsini real hesab etmir:

Əcəbdir Şirini onun görməyi,
Görərkən sonradan üz döndərməyi.
...Ahulardan keçmək şirlik sayılmaz,
Bu qayda ac qarın doyurmaq olmaz.

Həmçinin, “Fərhadnamə”də “Şirinin qarşısında Xosrovun Şir öldürməsi” bəhsində şair Xosrovun bir yumruqla şiri öldürməsini hədsiz mübaliğə hesab edir:

Arif Ərdəbili kef məclisində hamının meydən və söhbətlərdən məst olduğu bir vaxtda, Şirinin də, Xosrovun da şərabdan meyxoş olduqları bir zamanda Xosrovun Şirindən kama yetməməsini təbii və real hesab etmir. Çünki Xosrov həm şəhvətpərəst şah kimi canlandırılır göz önündə, həm də ələ düşən fürsəti dəyərləndirmir.

Şair Şirinin Fərhadı görmək üçün tək -tənha Bisütuna getməsini, əjdaha və ilanlarla dolu mağaraya girməsini və Fərhadın da onu ölmüş atı ilə birgə çiyində “tükünü belə incitmədən” gətirməsini həddində olmayan mübaliğə hesab edir:

...Önündə hər ilan olur əjdaha.
At ölüb, əlacsız qalmış o canan,
Götürdü onları zorla dağ çapan.
Rəvan, gətirdi qəsrə bu qayda ,
Ondan incimədi bir tükü əsla.

Arif Ərdəbili Xosrovun Şəbdiz adlı atının tarixi ilə razılaşmır. Şəbdizin anasının daşdan hamilə olmasına istehza ilə yanaşır, bu epizodun xalq əfsanələrindən götürülməsinə göz yumur:

...Bir gör nə danışır hələ Şəbdizdən,
Daşdan gecə rəngli bir at çıxardı.
Dəvə çıxarsaydı nə fərqi vardı?
...Məst idi, hər nə ki, istədi dedi,
Yalana bu qayda doğru söylədi.
O ki, belə yalan söyləyəcəkdi,
Düzlükdən belə yalan söyləyəcəkdi.

Arif Ərdəbili Nizaminin dərin biliyə malik olmasını etiraf edir. Ancaq ona əyan olanları Nizami xəyalında canlandırıdığını söyləyir:

Nizami yəqini bizə gümandı,
Ona güman olan bizə əyandı.

“Doğrunu gözəlliklə” bəyan et, qələmə al deyən şair, real aləmin təsvirində xəyala, mübahisəyə, müəmmaya müəyyən çərçivədə yer verməyin tərəfdarıdır. O, “yalanı” – qeyri realı, təxəyyülü məsələhət görülən miqyasda işlətməyi tövsiyə edir. Həmçinin Arif Ərdəbili “Xosrov və Şirin”dəki eşq səhnələrini kəskin tənqid edir və Nizaminin bu sahədə təcrübəsiz olduğunu söyləyir. Bunu şairin “mey içmədiyi üçün onun ləzzətini bilməməsində, eşqbazlıq etməməsində ” görür. Odur ki, Arif Ərdəbili yazırdı :

Eşqbazlıq vaxtı, bilirəm yəqin,
Üzünə baxmayıb məcazi eşqin.
Nə mani naxışlı bir insan idi,
Mənəvi aləmə hökmlər idi.
..Ağla qulaq assa əgər bir insan,
Yəqin uzaq olar eşqbazlıqdan.
Elə göstərir ki, eşqin yolunu,
Sanki bilmir eşqin nə olduğunu.
..Ey dost, hər sənəti biləsən gərək,
Hər şeyi ustası bilər olan tək.

“Fərhadnamə”nin bir yerində şair yenə Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasını xatırlayır. Bir növ Nizami Gəncəviyə sitəm edir, Xosrovu, Şirini ideal insan kimi qələmə almasını, lakin Fərhadı Şirindən öz muradına yetməyə qoymamasını, həmçinin Fərhadın qəribliyinə məhəl qoymadığını deyir. Ancaq bunları qələmə alarkən belə Nizamidən üzrxahlıq etməyi də unutmur:

Mən sərxoş olanda Nizami yenə,
Mey dolu bir qədəh veribdir mənə.
O yaşlı qocadan üzr istəyirəm,
Dostlara olanı açıb deyirəm.
O dəm ki, Xosrovu yadıma saldı.
Zəruri bir işin qeydinə qaldı.
Xosrovdan ən yaxşı işləri seçdi,
Şirindən bakirə dürrlər deşdi.
İltifat etmədi əsla Fərhadı,
Qoymadı Şirindən yetə muradı.
Xosrovun bəxtinə özü qıymadı,
O, qərib Fərhadı məhəl qoymadı.
Öz şəhəri oldu yurdu daima,
Qəriblər qəminə çəkmədi əsla.

Şair Nizamini qəriblərə və qəribliyə əhəmiyyət verməməkdə təqsirləndirir. Lakin bunun Nizaminin həmişə öz şəhərində olub, qəribliyin nə demək olduğunu bilməməsi ilə bağlıdır. Həmçinin Arif Ərdəbiliyə görə əgər bir şeydən söz açıb şeirə gətirirsə, onu daha çox real, doğru, təbii əks etdirmək gərəkdir.

Arif Ərdəbili düşüncəsində bir şey diqqət çəkir, o, hesab edir ki, real həyat hadisələrini o sənətkar doğru əks etdirə bilir ki, həmin hadisə ona tanış olsun, onun gözləri önündə baş vermiş olsun. Lakin şair bütün bunları deyərəkən həyata yaxınlıq məsələsini, realıq problemini bu qədər ortaya çəkərəkən belə heç də bədii xəyalın, mübaligənin əleyhinə çıxış etmirdi.

Arif Ərdəbili “Fərhadnamə”də Nizami Gəncəvi adını dəfələrlə xatırlayır, onunla gah razılaşıır, gah mübahisə edir. Hətta özünü şagird hesab edir dahi Nizaminin yanında və Fərhad və Şirin dastanının yeni orijinal fikirilə qələmə almasının səbəbini açıqlayır:

Demirəm hər yerdə sözüm doğrudur,
Ondan çox –çox düzəm, həqiqət budur.
Şirinin dürründən deyərəkən sözü,
Orda belə deyir Nizami özü:
“Gövhəri deşməkdən qorxan sənətkar,
Bilir ki, qiyməti nə qədər olar.
Həkkak dürr deşəndə bir eylə nəzər,
Qorxulu dürrləri şagirdə verər.”
Şirin bir dürr idi, ən baha qiymət,
Kimsə əl vurmağa etmədi cürət.

Nəticə. Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” əsərindəki Nizamiyə və onun əsərinə olan bu münasibət dövrün ənənəsiylə bağlı idi, eyni mövzuda yazan sənətkar özündən əvvəlki müəllifə görə fərqli və yeni cəhətləri göstərməli idi. Buna o adətən, süjetin özündə yaratdığı yeniliklərlə nail olur, bəzən isə bilavasitə münasibət bildirmək yolundan istifadə edir. Arif Ərdəbili hər iki yoldan yararlanmışdır. O, həm poemanın süjetində müəyyən yeniliklərə yer vermiş, orijinal səhnələr və obrazlar yaratmış, öz mövqeyini əsaslandırmaqçün Nizaminin poemasına münasibətini bildirmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Arif Ərdəbili həqiqəti ilə Nizami Gəncəvi həqiqəti arasındakı fərq təbii və qaçılmazdır. Bu hər iki şairin dünyagörüşü ilə bağlı idi. Nizami sözü öz yalanı və doğrusu ilə intibah dövrünün mütərəqqi, bəşəri ideyalarının tərənnümünə yönəlmişdi. Arif Ərdəbili isə saray dünyasını, saray həyatının gözəlliklərini, kübar həyatını yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi də, Arif Ərdəbili də öz dövrünün övladı idi.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə analiz- sintez, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Arif Ərdəbili. Fərhadnamə. (Xəlil Yusiflinin tərcüməsində) Bakı. Poliqrafiya şirkəti. 2007
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. Bakı, ƏDİ, 1957-1960 (I c. 1960; II c. 1961; III c. 1957)
3. Arashlı Həmid. Arif Ərdəbili və onun Fərhadnamə poeması. Azərbaycan qəzeti. 1968. №8.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı. Lider nəşriyyatı. 2004
5. Səfərlil Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982

ATALAR SÖZLƏRİNİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

GÜLNAR MUSAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya/ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası
gulu.baku@mail.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan folklorunun həcmə yığcam, məna və məzmunca zəngin, bədiilik baxımdan mükəmməl janrlarından olan atalar sözü və məsəllər xalqın dünyagörüşünü, həyatı təcrübəsini, fəlsəfi düşüncəsini, müdrikliyini əks etdirən söz xəzinəsidir. Bu elə bir ədəbi xəzinədir ki, problem və mövzu olaraq ə vaxt ona müraciət etsən, aktualdır, yeni fikir yürütmək üçün meydanı vardır. Atalar sözlərinin yaranma yolları, məsələn, ibtidai inanc və təsəvvürlərlə, İslam dini ilə, tarixi hadisələrlə, əmək və təsərrüfat fəaliyyəti ilə, məişətlə bağlı atalar sözünün mətnlərinin forması haqqında söz açılır. Burada atalar sözlərinin bədii xüsusiyyətləri, bədii dilin zənginliyi folklor poetikası baxımından təhlili göstərilir. Atalar sözlərində gözəlliyin tərənnümü, vətən sevgisi, əməyə münasibət, ailə-məişət münasibətləri öz əksini tapır.

AÇAR SÖZLƏR: Atalar sözləri, bədii təsvir vasitələri, forma

GİRİŞ

Bu məqalədə atalar sözlərinin yaranma yollarından, bədii xüsusiyyətlərindən, məna dərinliyindən, forma gözəlliyindən, poetik keyfiyyətindən, quruluş və formasından bəhs olunur. Atalar sözü hər hansı bir situasiya nəticəsində yaranır, kamil bir insanın təfəkküründən süzülüb gəlir ə müəyyən həyat reallıqlarının şərh üçün təkrar edilir, kamilləşir, cilalanır, nəsil-dən-nəsilə, ağızdan-ağıza keçir, formalaşır və yaşamaq üçün öz əmrini alır.

Tədqiqat işinin məqsədi atalar sözlərində poetik struktur və semantikasının araşdırılmasıdır. Tədqiqatın başlıca vəzifələri isə atalar sözlərinin forma və məzmun zənginliyini araşdırılması məsələsidir. Atalar sözləri məxsus olduğu xalqın mənəvi aləmini, iç dünyasını, namusu-qeyrətini, qəhrəmanlığını, vətən sevgisini, ictimai-siyasi görüşlərini, ədəbi-mədəni münasibətlərinin ali səviyyədə, poetik dildə ifadə edən orijinal biddi sənət nümunəsi olduğu göstərilir.

Tədqiqatın aktuallığı xalqın daim öz arzu istəklərini, məişət və ənənəsini, onun psixologiyasını təsvir və tərənnüm etməsidir. Adətən, şairlərin, yazıçıların daha çox atalar sözlərinə arxalandığı məlumdu. Bu da atalar sözlərinin aktual olmasını göstərir.

Tədqiqat işinin metod və metodologiyası. Burada atalar sözlərinin struktur-semantik metodundan istifadə olunmuşdur.

Atalar sözlərinin əmələ gəlməsi, formalaşması beş - on ilin işi deyil. Onlar yüz illər boyu zamanın süzgecindən keçib gəlirlər. Atalar sözlərinin yaranma yolları çox zəngindir. Atalar sözlərinin yaranma yollarından danışarkən təxminən belə bir bölgü üzrə işləmişik : 1. Mifoloji düşüncə, etiqadla bağlı. 2. Konkret tarixi hadisələrlə. 3. Məişət zəminində. 4. Peşə sənət ilə əlaqədar yaranan atalar sözləri.

Atalar sözlərinin yaranma yollarından biri də şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrları hesabına baş verir. Rəvayətlərdən, nağıllardan, tapmacalardan, bayatılardan və s.- dən yaranmış kifayət qədər atalar sözlərini nümunə göstərmək olar. Atalar sözünün mənbəyi, əsasən, gündəlik həyatdır, məişətdir. Yaşayış tərzimizi, gündəlik həyatımızı ifadə edən atalar sözlərinin yaranma yolları I işıqlandırmaq üçün konkret nümunələr əsasında izahlar verək.

“Aydan arı, sudan duru” – bu atalar sözü dilimizdə tez-tez işlənir. Hansısa bir şəxs, insanın təmizliyini sübuta yetirmək istəyəndə, dərhal yadımıza bu ifadə düşür. Sən yanılırsan, filankəs aydan arı, sudan durumdur. İlk baxışdan görünür ki, bu ifadə iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent “aydan arı”, ikinci komponent isə “sudan duru”dur. İlk baxışdan o da görünür ki, birinci komponentdən semantik uyğunsuzluq var. Yəni “aydan arı” aydın bir fikri ifadə etmir və elə buna görə də bu sadə bir söz yığımı təsiri bağışlayır. Lakin söz yığımından ibarət bir ifadə özünə yaşamaq statusu qazana bilərmi? Təbii ki, yox, komponentin bu şəkllə düşməsinə izah etmək üçün dilin inkişaf mərhələsini izləmək lazımdır. Bununla bağlı M. Qıpçaq yazır: “Mən belə güman edirəm ki, ifadənin tərkibindəki birinci söz “aydan “müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Əslində, ifadənin ilkin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

variantını “ağrıdan arı, sudan duru” şəklində bərpa etmək olar, yəni “təmizdən də təmiz, sudan da duru”.

Atalar sözləri özlərinə məxsus bədii xüsusiyyətlərə malikdirlər. Aydınır ki, “həcm etibarını ilə böyük olan ədəbi əsərlərin bədii çəkisi həmin əsərlərin ayrı-ayrı hissə və lövhələrində yaradılmış bədiiyin məcmusu deməkdir. Atalar sözü isə bu cür ayrı-ayrı qollardan axıb gələn bədiiilik dən məhrumdur. Lakin belə yığcamlıq və şəkli sadəlik atalar sözünün bədii ölçüsünü heç də azaltmır”.

Atalar sözünün bədiiyin təmin edən amillərdən biri və ən mühimi dildir. Ədəbi dilin mənbəyi olan, canlı xalq dilinin bütün incəliklərini, üslub və ifadə gözəlliklərini atalar sözlərində tapmaq mümkündür. “Atalar sözlərində arxaik sözlərə, dialekyizmə tez-tez təsadüf edildiyi kimi, ədəbi-bədii dilin ən gözəl nümunələrinə də rast gəlmək mümkündür”. Bədii ifadə vasitələrindən atalar sözlərində ustalılıqla istifadə edilir. İlk növbədə atalar sözlərində işlənən gözəl cinasları qeyd etmək istəyirik:

Pulun oldu min,

Köhlən atı min.

Bağçalar barı, heyvası Narı,

Hamı dinsə də, sən dinnmə barı.

Birinci atalar sözündə “min” say sözü ilə “min”felindən, ikincidə “barı”idim sözü ilə “barı” ədatında gözəl bir cinas yaradılmışdır.

Bədii təsvir vasitələri: Atalar sözünün bir janr olaraq çox mühüm xüsusiyyətlərindən biri, fikrin Məcəzi mənada ifadə olunmasıdır. Məcəzlaşma atalar sözlərinin yaranmasında, sabitləşməsində başlıca rol oynayır. Atalar sözlərində məcazların, demək olar ki, bütün növlərindən istifadə olunur.

Atalar sözlərinin böyük bir qismi Məcəzi mənada işlənir. Poetik təfəkkürün məhsulu olan belə nümunələrdə fikir dolayısı ilə ifadə olunur:

Qələm qılncdan itidir.

Sevənin gözündə pərdə olar.

Qəm dağı yerindən qopardar.

Neyliyirəm qızıl testi, içində qan qusum.

Bu nümunələrdə fikir məcazi mənada ifadə olunur. Birinci nümunədə “Qələm qılncdan itidir” ifadəsində məhz müqaisə və mübaligə hesabına Məcəzi mənə yaranıb. Əslində real halda qələm qılncdan iti ola bilməz, lakin burada o nəzərdə tutulur ki, qılncı həll etmədiyi işləri qələmlə, sözlə yoluna qoymaq mümkündür. Bu mənada qələm qılncdan itidir. İkinci nümunədə “Sevənin gözündə pərdə olar” atalar sözündə isə o mənə nəzərdə tutulur ki, sevən sevdiyinin heç bir qüsuru u, eybini görmür. Yəni real halda kiminsə gözündə pərdə olmur.

Üçüncü nümunədə “Qəm dağı yerindən qopardar” atalar sözündə mübaligə ilə Məcəzi mənə yaranıb. Yəni dağı qəm ilə qopartmaq mümkün deyil. Burada, əslində onu demək istəyiblər ki, dağ qədər bir əzəmətli insanı da qəm yıxa bilər, öldürə bilər.

Dördüncü nümunə “Neyliyirəm qızıl testi, içində qan qusum” ifadəsində o nəzərdə tutulur ki, insana bədbəxtçillik gətirən var-dövlətlərim deyil.

Mənanı qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhəti daha qabarıq çatdırmaq üçün həmin fikri ifadə edən sözə qüvvətləndirir, təyinedici söz artırılır.

Acı söz yaman olur.

Şirin dil ilanı yuvasından çıxardar.

Birinci nümunədə “Acı söz yaman olur” atalar sözündə “acı” sözü “söz”ə əlavə olunaraq epitet yaratmışdır.

İkinci nümunədə “Şirin dil ilanı yuvasından çıxardar” atalar sözündə “şirin” sözü “dil” sözünə qoşularaq epitet yaratmışdır.

Atalar sözlərindəki mənə dərinliyi, forma gözəlliyi bir sıra məziyyətləri-poetik keyfiyyətlərin sintezindən yaranmışdır. Belə sabit ifadələrdə - cümlələrdə sait səslərin düzülüşündəki musiqili ton (assonans), sözlərin başlanğıcında gələn eyni sammitlərin qafiyə kimi səslənməsi (alliterasiya) “həm danışanda, həm də dinləyəndə ləzzət verir,” musiqi parçası” təsiri bağışlayır:

Bağın barı bağbandan keçər

Dərdli dərdlinin dərdini axtarar.

Dəvə durdu, dam yıxıldı.

Su sənəyi suda sınar

Sən saydığını say gör fələk nə sayır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Atalar sözləri quruluşuna və formasına görə iki cür olur: Mənzum atalar sözləri, mənsur atalar sözləri. Mənzum atalar sözləri mənsur atalar sözlərindən daha çoxdur. Fikrimizcə bu şeirin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində uzun müddət üstün mövqə tutması ilə əlaqədardır. Dədə Qorqud dastanlarında işlədilmiş atalar sözlərinin əksəriyyəti mənzumdur. Məsələn :

Ölən adam dirilməz.

Çıxan can geri gəlməz.

Əski pambıq bez olmaz.

Qarı düşmən dost olmaz.

Mənzum atalar sözü Azərbaycan şeirinin ölçüsü olan heca vəznindədir. Bu vəznə olan atalar sözləri içərisində hecaların sayına görə müxtəlif nümunələrə rast gəlmək olur. Məsələn:

Yüz ölç, bir biç. (iki hecalı)

Qız yükü, duz yükü. (üç hecalı)

Azacıq açım, ağrımaz başım (beş hecalı)

Balalı ev bazardır, balası ev məzardır (yeddi hecalı)

İstər mənsur, istərsə də mənzum atalar sözlərində ahənglə qafiyə mühim rol oynayır. Yəni qafiyə və ahənglə təbə olan atalar sözü böyük emosional təsir gücünə malik olurlar.

Ağıl başda olar, yaşda olmaz.

Ağanəzərəm, belə gəzərəm.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində müşahidə və müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində biz atalar sözləri və məsələlərin yaranma yollarından onların ədəbi ifadə vasitələrindən, məna dərinliyindən, forma və məzmunundan söhbət açdıq. Atalar sözlərini necə zəngin bir xalq yaradıcılıq nümunəsi olduğunun şahidi olurduq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. "Maarif" nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/ Azərbaycan. 1992:1-477
2. Məmmədli Q. Söz aləminə səyahət. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/ Azərbaycan. 2002:1-245
3. Mir Cəlil, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. "Maarif" nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/ Azərbaycan. 1988:1-280
4. Müdrik sözlər /toplayan Ə. Hüseyinzadə/ Azərənşr, "Gənclik" nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/ Azərbaycan. 1971.

AZƏR BUZOVNALININ HƏYATI, DÖVRÜ, MÜHİTİ VƏ YARADICILIĞI

FİDAN SULTANOVA

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Filologiya (SABAH) / Azərbaycan bölməsi

fidansultanova97@gmail.com

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl janrının ən mükəmməl nümunələrini yaradan Məşədi Azər həci Məcid oğlu İmaməliyev bu dövrün yetişdirdiyi görkəmli sənətkarlardan biridir. Məşədi Azər mədəniyyət tariximizə ustad şair, qəzəlkan olmaqla yanaşı, mütərcim, maarifçi-pedaqoq kimi də daxil olmuşdur. Tədqiqatımızın əsas məqsədi Azər Buzovnalının dövrü, mühiti, həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verməklə onun qəzəllərinin bədii sənət nümunəsi kimi dəyərini müəyyənləşdirməkdir, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan klassik şeir nümunələrinin mütərəqqi cəhətlərini ortaya qoymağıdır.

AÇAR SÖZLƏR: AZƏR BUZOVNALI, "MƏCMƏÜŞ – ŞÜƏRA", QƏZƏL, POEMA

GİRİŞ

Tədqiqat işində 2 məsələyə xüsusi diqqət yetirilmişdir: Azər Buzovnalının həyatı, dövrü, mühiti və şairin yaradıcılığının ümumi mənzərəsi. Tədqiqat prosesində Azər İmaməliyevin şəxsi arxivinin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

təsvirindən, müxtəlif illərdə nəşr olunan “Əsərləri”ndən və onlara yazılan ön sözlərdən, şairin qohumlarının xatirələrindən və ədibin irsini ilk dəfə monoqrafik tədqiqat obyektinə çevirən Könül Bağirovanın “Azər Buzovnalının poetik irsi” mövzusunda tədqiqat işinin nəticələrindən istinadlar göstərməklə müqayisəli şəkildə istifadə olunmuşdur.

XIX- XX əsrlərdə ədəbiyyatımız yeni məzmun və ideyalarla zənginləşsə də, köhnə forma və üsullu şeir şəkilləri, xüsusən də qəzəl nəzirçiliyi hələ də yayılmaqda davam edirdi. Bu dövrdə milli mədəniyyətimizin inkişafında 1880-ci illərdən 1915-ci ilədək fəaliyyət göstərən “Məcmüəş-şüəra”nın (“Şairlər məclisi”) xüsusi yeri vardır. Bu ədəbi məclis təkcə Bakı şairlərini deyil, həmçinin o dövrdə bir çox alim və musiqişünasları da öz ətrafında birləşdirmişdir. Məşədi Azər də “Məcmüəş-şüəra”nın nüfuzlu qələm sahiblərindən biri olmuşdur. O, onlarca gənc şairin, həmçinin Əliağa Vahidin ustadı olmuş, onların ədəbi aləmdə tanınmasına nail olmuşdur.

Azərbaycan xalq artisti Hacıağa Abbasov xatiratında qeyd edirdi ki, Azər bir çox şairlərin yetişməsində böyük rol oynamış, xüsusilə Əliağa Vahidin inkişafını diqqətlə izləmişdir.

Məşədi Azər eyni zamanda Kamal Talıbzadənin (Abdulla Şaiqin oğlu) müəllimi olmuş, o, da müəllimini həmişə hörmətlə, minnətdarlıq hissi ilə anmışdır. Alimdə ədəbiyyata sevgisinin artmasında Azərin də böyük rolu olmuşdur.

Azər Buzovnalının bədii əsərlərindən başqa, onun epistolıyir irsi də müasirləri ilə olan əlaqəsini ortaya qoymaq üçün dəyərli istinad mənbəyidir. Şairin Səməd Mənsur, Əliabbas Müznib, Əmin Abid və digər yoldaşları ilə olan məktublaşmalarını buna nümunə göstərmək olar. Məşədi Azərin Səməd Mənsurla olan yazışmaları, onların fikir mübadilələri Ələkbərli Nazifin “Bir ömür rəngləri” kitabında geniş şəkildə təsvir olunmuşdur.¹ Şair həmçinin dövrün görkəmli ədibləri Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliabbas Müznib, Səməd Mənsur və başqa sənətkarlarla yaxın dostluq münasibəti qurmuşdur. Ədibin nəvəsi Teymur Rəhimov da babasının Buzovnadakı bağına tez-tez qonaq gələn Hüseyn Cavid, Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müsfiq, Əliağa Vahid, Səməd Vurğun, Salman Mümtaz, Əliabbas Müznib, Əbdülxalıq Cənnəti və başqalarını xatırladığını qeyd etmişdir. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun böyük elmi işçisi Könül Bağirovanın tədqiqatlarına qeyd edir ki, Azər Buzovnalının şəxsi arxivində mövcud müasirləri ilə münasibətlərini əks etdirən nümunələr onun yalnız sənətkar kimi deyil, lazım olduğu məqamda öz sözünü deyə bilən nüfuzlu qələm sahibi, müsbət insanı keyfiyyətləri özünüdə birləşdirən, gənc qələm sahiblərinin yoluna ədəbi aləmdə işıq saçan şəxsiyyət olduğunu göstərir.

Şairin bu keyfiyyətlərə yiyələndiyi mühit haqqında daha geniş bilik əldə etmək üçün onun həyatından bəzi məqamlara diqqət edək. Məşədi Azər hacı Məcid oğlu İmaməliyev 1870-ci il aprel ayının 2-də Bakı şəhərinin Buzovna kəndində tacir ailəsində anadan olmuşdur. Məşədi Azər ilk təhsilini mollaxanada almış, kiçik yaşlarından bədii ədəbiyyata böyük maraq göstərmişdir. Ərəb, fars və türk dillərini öyrənmiş, Şərq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanmışdır. Nizami, Füzuli, Xaqani, Firdovsi, Cami, Sədi, Hafiz kimi dahi klassiklərin əsərlərini həvəslə oxumuş, klassik ədəbiyyatı mütaliə etməyə ciddi maraq göstərmişdir. Təhsil aldığı müddətdə atasının tövsiyəsi ilə ticarətlə məşğul olmuş, lakin şeirə, ədəbiyyata, ümumiyyətlə, mədəniyyətə və müxtəlif dillərə olan marağı onu ticarətdən uzaqlaşdırmışdır. Onun ilk qələm təcrübələri də məzh bu dövrə təsadüf edir. Məşədi Azər yaradıcılığa gənc yaşlarından başlasa da, bir şair kimi 1890-ci illərdə yetişmişdir. Bu illərdən başlayaraq “Azər” təxəllüsü ilə şeirlərini yazmış, ədəbi dairələrin diqqətini cəlb etmişdir. Tədqiqatçı Ağarəfi Zeynalov qeyd edir ki, şair azəri türkcəsindəki qəzəllərində “Azər”, farsca qəzəllərində “Rüfət”, satiralarında “Azər-Əyyar”, mərsiyələrində isə “Xosrov” təxəllüsləri ilə çıxış etmişdir ki, sonuncu təxəllüs özünün adıdır.²

1885-ci ildən sonra, 15 yaşında olarkən atası ilə birlikdə Mahacqala şəhərinə köçmüşdür. Bu dövrdə Azər həm təhsilini mükəmməl şəkildə davam etdirmiş, həm də mədrəsəyə və mollaxanada müdərriş işləmişdir. Azər Mirzə Əbdürrəhim, Qumri Dərbəndi, Dəxil Dərbəndi, Talıbzadə və başqa şair və yazıçılar haqqında zəngin məlumatları əldə edərək mütaliə etmişdir. Bu əlyazmalar onun ədəbiyyata daha çox bağlanmasına səbəb olmuşdur. 17 yaşında o, Mirzə Əbdürrəhim Talıbzadə ilə görüşmüş, bu görüş sonralar dostluğa çevrilmişdir. 1906-1907-ci illərdə M.Ə. Talıbzadə Bakıya gəlmiş zaman Azər ilə çox vaxt bir yerdə olmuş, hətta onun Buzovnadakı mülkündə də qonaq olmuşdur.

¹ Ələkbərli N.Ə. “Bir ömür rəngləri”. Bakı, Elm, 2000, s.71

² Azər Buzovnalı. Seçilmiş əsərləri. (kitab) Bakı, “Nurlan”, 2007, 238 səh.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Məşədi Azər sosialist çevrilişinə qədər “Həyat”, “Tazə həyat”, “Səda”, “İrşad”, “Dirlik”, “Sədayi-həqq”, “Nüsrət”, “İttifaq”, “Şərqi-Rus”, “Zənbur”, “Babayi-Əmir”, “Molla Nəsrəddin” kimi mətbuat orqanlarında, 1920-ci ildən sonra isə “İnqilab alovları” və “Şərq qadını” qəzet və məcmuələrində müxtəlif imzalarla əsərlər çap etdirmişdir. Onun çap etdirdiyi əsərləri və tərcümələri geniş oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azər Buzovnalını elm aləminə tanıdan məşhur milyoncu Hacı Zeynalabidin Tağıyev olmuşdur.

Azər Buzovnalı uzun və mənalı bir ömür sürmüşdür. Lakin həyatının son illərində ağır xəstəliyi onu ədəbi məclislərdən, ədəbi dairələrdən uzaq salmışdır. Şair sənət aləmindən ayrı düşməsinə səmimi bir dillə aşağıdakı beytdə belə ifadə etmişdir:

Xeyrü şərdən eləyib xəstəliyim dur məni,

Xalqımız vəhm edirəm zənn edə məzur məni.

Azər Buzovnalı yaradıcılığa başladığı ilk gündən ömrünün son günlərində mədəniyyət tariximizdə zəngin irs qoyub getmişdir. İstedadlı şair 1951-ci il avqust ayının 8-də vəfat etmiş və Buzovna kəndində dəfn olunmuşdur.

Azər Buzovnalı 50 ildən artıq müddətdə yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Şair tərcümeyi-halında aşağıdakı əsərləri yazdığını qeyd etmişdir:

1. Oğuznamə – 200 beyt
2. Çingiznamə – 1500 beyt
3. Rüstəm və İsfəndiyar – 2500 beyt
4. Rüstəm və Söhrab – 1600 beyt
5. Tarixi – islam (mənzum) – 3000 beyt
6. Rüstəm və Bürzü – 2500 beyt
7. Dərgah xan və Əhməd Mahmud hekayəsi
8. Aydəmir (Makulu Hüseynqulu xan zamanında baş verən hadisələr və onun qubalı Fətəli xana kömək etməsi təsvir olunur)
9. Dərgah xan və Bakı xanının qızı Pikə xanım
10. Səyyad və Bülbül (sələbiyyə vəznində) – 1000 beyt
11. “Kəlilə və Dimnə”dən tərcümə (mənzum) – 1500 beyt
12. Çap hökuməti devrilən zaman – 1917-ci ildə “həmvətənlərimə” ünvanı ilə çap edilmiş kitabça – 800 beyt

13. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına həsr etdiyi böyük şeir–kitabça.

Könül Bağirova şairin ədəbi fəaliyyətini aşağıdakı kimi dövrləşdirir:

1. 1885-1900-cü illər – birinci dövr – Gənclik dövrü
2. 1901-1930-cu illər – ikinci dövr – Yetkinlik dövrü
3. 1931-1951-ci illər – üçüncü dövr – Kamillik dövrü

Görkəmli sənətkarın yaradıcılığı ilə tanışlıq onu deməyə imkan verir ki, Azər poeziyasında ənənəyə müsbət mənada bağlılıq var. Belə ki, şairin lirikasında bir bədbinlik hökm sürməkdədir. Onun əsərlərində Molla Vəli Vədadi kimi zəmanədən şikayət motivi güclüdür. O, Seyid Əzim Şirvani kimi vaizləri, riyakar din xadimlərini, ikiüzlü mollaları, pulpərəstləri kəskin ifşa edir.

Şair ustadı Füzulinin yolu ilə gedərək eşqi öz dini və ayini hesab etmiş, heç nədən çəkinmədən böyük müasirləri Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzəli Möcüz kimi fikirlərini açıq ifadə etməsi ilə öyünmüşdür:

Nə kafirəm, nə müsəlmanəm, eşqdir dinim,

Sözü açıq deməyimdən həmişə dilşadəm.

1920-ci il hadisələrindən sonra Azər köhnə üsul və ifadələr işlətsə də, dövrün tələblərinə uyaraq əsərlər yazmağa, yeni mövzuya müraciət etməyə səy göstərmişdir.

Məşədi Azər əsərlərini həm doğma ana dilində, həm də fars dilində yazmışdır. Ustad qəzəlxan kimi tanınan şairin yaradıcılığı zəngin və rəngarəngdir. O, öz əsərlərini müxtəlif janrlarda, əruz vəzninin müxtəlif bəhrlərində yazmışdır. Yaradıcılığa heca vəznli şeirlərlə başlayan Azər sonrakı dövrlərdə bu vəznə az müraciət etsə də, gözəl şeir nümunələri yaratmışdır. Onun heca vəznində yazılan Vaqifanə qoşmalarına da rast gəlinir. Könül Bağirova Azərin daha çox rəməl, həzəc, rəcəz bəhrlərində şeirlər qələmə aldığı müəyyənləşdirmişdir.

Əsərlərində Vətənə, xalqa məhəbbət ideyası əsas motivlərdəndir. Azər Buzovnalının yaradıcılığının əsasını Hüseyn Caviddə olduğu kimi insanlığa məhəbbət, Abbas Səhhət kimi doğma

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

jurda sədaqət hissləri təşkil edir. Şair bu meylini klassik irsə bağlılığı ilə izah edir. O, özünü Füzuli və Xəyyamın ardıcılı hesab edərək yazır:

Azəri hərdən xəyali-xamı cürətləndirir,

Gah Füzuli olmaq istər, gah edər Xəyyamlıq.

Azər Buzovnalının yaradıcılığında müxtəlif janr və formalarda əsərlər olsa da, yardıcılığının mühüm bir hissəsini onun lirikası təşkil edir. Bu lirikanın mayası qəzəllərdən ibarətdir. Şair qəzəlləri təkcə sevgi, məhəbbət əhvali-ruhiyyəsinə deyil, eyni zamanda ictimai-fəlsəfi, ümümbəşəri dünyəvilik mövzularında yazmışdır. Məsələn olaraq, onun:

Fərqi xoş qeyri həqə mültəmis olmaqdsə,

Xan hər səfləyə, ey dil. Məgəs olmaqdsə.

- mətəli qəzəlini və bu səpkidə yazılmış digər şeirlərini nümunə göstərmək olar. Şair bu mövzularda yazdığı şeirlərində bir çox insani keyfiyyətləri, həmçinin mərdliyi, haqsızlığa qarşı bərkəməzliyi, namərdlərin qarşısında bir parça cürəkdən ötrü baş əyməməyi, tamahkar olmamağı, səbr etməyi və sədaqət kimi əxlaqi və mənəvi xüsusiyyətləri məharətlə qələmə almış, xalqı həyatda daim mübariz olmağa səsləmişdir.

Məşədi Azərin poeziyasında ən çox nəzərə çarpan cəhətlərindən biri odur ki, onu şeirlərinin əksəriyyətində hisslə fikir, məhəbbət, sevgi lirikası ilə, ictimai və fəlsəfi əhvali-ruhiyyə vəhdətdə götürmüşdür. Azər yaradıcılığının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də öz sələflərinə olan münasibəti və onların yaradıcılığında geniş şəkildə bəhrələnməsidir.

Azər Buzovnalının yaradıcılığında poema janrı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, ədəbiyyatımıza poema janrında çox qiymətli əsərlər bəxş etmişdir. Onun “Oğuznamə”, “Çingiznamə” poemaları janrının ən dəyərli nümunələrindəndir. “Oğuznamə” poeması türk xalqlarının yaranma tarixindən, mənşəyindən, onun inkişaf yollarından bəhs edən çox qiymətli əsərdir. Əsərdə şair Nuh peyğəmbərdən, onun oğullarından söhbət açır, tarixdə olduğu kimi, türk xalqlarının mənşəyini qeyd edir. Oğuz və onun övladları haqqında hadisələri qələmə alır. Məşədi Azərin poemalarında yazdığı mövzu baxımından Hüseyn Cavidin dram yaradıcılığı ilə səsləşir.

Azər Buzovnalının Şərq və klassik Azərbaycan ədəbiyyatına yaxşı bələd olması, ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bilməsi onu tərcümə sahəsində nüfuz qazanmasına səbəb olmuşdur. Onun tərcüməçilik fəaliyyəti ədəbiyyat tariximizdə əvəzolunmazdır. A.Buzovnalı Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” poemasını, “Yeddi gözəl” poemasının isə bir hissəsini, Sədinin “Gülüstən”indən bir neçə hekayəti, “Bustan”dan birinci üç bəb, Firdovsinin “Şahnaməsindən bir neçə dastanı, Xaqani, Hafiz, Xəyyamın əsərlərindən seçmələri ana dilimizə tərcümə etmişdir. Görkəmli mütəfəkkir həmçinin dünya ədəbiyyatının incilərindən sayılan “Kəlilə və Dimnə”, “Yusif və Züleyxa” əsərlərini nəzmə çəkmişdir. Azər Buzovnalı bu əsərləri tərcümə etməklə yanaşı, eyni zamanda iqtibaslar, nəzirələr də yazmışdır..

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində Azər Buzovnalının poetik irsinin araşdırılması zamanı ənənəvi mənbəşünaslıq, tarixi-tipoloji tədqiqat, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təcrübəsinə uyğun olaraq müqayisəli və təsviri metoddan istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ

Azər Buzovnalının irsinin araşdırılması həm Bakı mühitinin, həm də bütövlükdə XIX–XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının dərinədən öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şairin həyatını, çoxşaxəli yaradıcılığını və ədəbi mühitini, ictimai- siyasi fəaliyyətini əks etdirən bu tədqiqat işindən həm də müasirlərinin ədəbi- bədii irsi haqqında məlumat əldə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azər Buzovnalı. Əsərləri. (**kitab**) Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 324 səh.
2. Məşədi Azər. Seçilmiş əsərləri. (**kitab**) Bakı, “Boz oğuz” – “Nicat” nəşriyyatları, 1996, 280 səh.
3. Azər Buzovnalı. Seçilmiş əsərləri. (**kitab**) Bakı, “Nurlan”, 2007, 238 səh.
4. Azər Buzovnalı arxivinin təsviri. (**kitab**) Bakı, “AFpoliqrAF”, 2015, 128 səh.
5. Bağirova, Könül Sabir qızı. Azər Buzovnalının poetik irsi: (**avtoreferat**) 5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı ixtisasından filologiya üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoreferatı, Bakı, 2018, 28 səh.

AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNDƏ ÇEVİRLMƏ

GÜLÜSTAN BAĞIROVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya/ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası
gulubagirova926gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Əfsanə folklorumuzun ən qədim janrlarından biridir. Azərbaycan əfsanələri öz strukturuna görə başqa xalqların əfsanələrindən fərqlənir. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən əfsanələr semantikasına görə dərin məzmunludur. Bu məqalədə əfsanələrdə çevrilmə motivi, çevrilmənin səbəbləri və funksiyalarına toxunulmuşdur. Həmçinin, məqalədə əfsanələrin bir çoxunda qəhrəman müəyyən səbəblərdən özünün ilkin təbiətinə qayıtması, insanın başqa bir varlığa-quşa, heyvana, ağaca çevrilməsi əski qədim inanclardan qaynaqlanması araşdırılmışdır. Əfsanələrin çoxunda çevrilmələr aparıcı rol oynayır. Çevrilmə ən geniş yayılmış motivlərdəndir. Əfsanələrdə dönərgəlik orada iştirak edən canlı və ya cansız ünsürlərin xarici güc tərəfindən cəzalandırılması və ya da personajın düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün o anda şəklini dəyişdirməsi formasında reallaşır.

AÇAR SÖZLƏR: Əfsanələr, çevrilmə, dönərgəlik

GİRİŞ

Bu məqalədə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələrindən olan əfsanələrdə çevrilmə motivi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Çevrilmə motivi əfsanələrdə müxtəlif formalarda özünü göstərir. O biri dünyanı- xtonik aləmi səciyyələndirən çevrilmə demonik varlıqların görünüşü və təbiətdə özünü göstərməklə yanaşı, obrazın öz cildini magik yolla dəyişdirilməsi şəklində də təzahür edir (3,389). Çevrilmə-obrazın öz ilkin şəklinə müvəqqəti qayıtması kimi-yəni dönərgəlik kimi də təzahür edir. Dönərgəlik həyatla ölüm, bu dünya ilə o biri dünya arasındakı sərhədi rəmzləşdirir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi əfsanələrdəki çevrilmə, dönərgəlik motivinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatın başlıca vəzifələri çevrilməni yaradan səbəbləri və çevrilmənin funksiyalarını araşdırmaqdır.

Tədqiqat işinin aktuallığı. Tədqiqat işinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, folklorumuzun, xüsusən də, qədim dövrlərdə yaranan əfsanələrin toplanması, araşdırılması, çevrilmə motivinin bütün xalqların folklorunda özünü göstərsə də, bizim folklorla xas xüsusiyyətlərin araşdırılması baxımından aktualdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqat göstərdi ki, çevrilmə folklor mətnləri üçün səciyyəvidir. O, şəkildəyişmə kimi təzahür edir. Əfsanələrdə çevrilmələrin ifadə tərzini nümayiş etdirilmişdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda əfsanələrdə çevrilmə motivi, onların səbəbləri və funksiyalarının araşdırılması mühüm yer tutur. Əfsanələrin əksəriyyətinin əsas elementi kimi çıxış edən dönərgəliklərin məzmunca zənginliyi, rəngarəngliyi xalqımızın həyat tərzini, məişətini, dünyagörüşünü əks etdirməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin metod və metodologiyası. Tədqiqat işinin elmi ədəbiyyatda qoyuluşu. Folklor nümunələrimizin toplanması, nəşri, tədqiqi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin əfsanə janrı bir qədər az öyrənilmişdir. Əfsanələrin toplanmasına XIX əsrdən başlanılmışdır. Mirzə Kazım bəyin 1848-ci ildə çap olunmuş "Mifolojiə persov po Firdousi" məqaləsi əfsanələrlə bağlı ilkin araşdırmalardandır. 1882-1915-ci illərdə Tiflisdə "SMOMPK" adlı toplunun bir çox bölmələrində əfsanələr çap olunmuşdur. Əfsanələrin toplanması və nəşrində Sədnik Paşayevin də xidmətləri olmuşdur. Sədnik Paşayev 1973-cü ildə nəşr etdirdiyi "Yaşayan əfsanələr" kitabında əfsanələri 9 qrupda təsnif etmişdir (3,24). Müəllifin "Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri" adlı kitabında müxtəlif bölgələrdən toplanan əfsanələr verilmişdir. Həmçinin əfsanələrin əsəti və rəvayətlərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Əfsanələrdə çevrilmə, onun səbəbləri və funksiyalarının araşdırılmasına dair daim tədqiqat işləri aparılmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi mövzu ilə bağlı qısa xülasədən, məqalədə ən çox işlənən açar sözlərdən, giriş hissə isə tədqiqatın necə aparılmasından, tədqiqat işinin aktuallığından, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqat metodu hissəsi isə araşdırma apararkən hansı mənbələrdən istifadə olunması və tədqiqatı apararkən hansı metoddan istifadə olunması göstərilmişdir. Tədqiqat işi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

iki fəsildən ibarətdir. Tədqiqatın nəticə hissəsində əldə edilən nəticə əks olunmuşdur. Ədəbiyyat siyahısında məqalə yazarkən istifadə olunan ədəbiyyat göstərilmişdir.

I fəsil. Əfsanələrdə çevrilmələr. Çevrilmə dedikdə, insanın heyvana, predmetə, əksər halda daşa, heyvanın isə insana çevrilməsi nəzərdə tutulur (2, 390). Çevrilmədə əfsanə personajı daxili və xarici formasını dəyişir. Çevrilmə prosesində personaj həm daxili, həm xarici formasını dəyişirsə, bu zaman tam dönmə baş verir. Tam dönmə zamanı personaj cansız əşyaya çevrilir.

Natamam dönmədə isə ancaq xarici keyfiyyətlərdə dönmə baş verir. Bu zaman insanın quşa, balığa və digər canlı varlıqlara dönməsini müşahidə edirik. Natamam çevrilmədə biri digərinə çevrilən obyektlərin hər ikisi canlı təbiətə aid olur. Buna görə də daxili dəyişiklik baş vermir, yalnız xarici formada dəyişiklik olur.

Əfsanələrdə dönərgəlik xilasedici və cəzalandırıcı funksiya daşıyır. İnsanların ümidlərinin boşa çıxdığı zaman, istəmədiyi adama zorla ərə verilən gənc qız etirazını bildirdiyi zaman, qız-gəlinlər yuyunanda kişilərin gəlib çıxdığı zaman, bir-birinə qovuşa bilməyən iki gəncin arzusu ilə onlar quşa, ağaca, daşa və digər predmetlərə çevrilərək xilas olurlar. “Gəlin qayası”, “Oğlan-qız daşı”, “Daş qız” əfsanələrində biz bunu müşahidə edirik.

Valideynlərinə laqeyd münasibət bəsləyən övladın ata qarğışına keçməsi, andına, vədinə əməl etməyənlərin Allahın qəzəbinə tuş gəlməsi zamanı çevrilmələr cəzalandırıcı funksiya daşıyır. Personaj çox zaman əxlaqi dəyərlərin pozulması nəticəsində cəzalandırılır. Bu zaman ən çox istifadə edilən daşa dönmə motividir. “Sürüsünü otaran çobanı bulaq başında yuxu tutur və ayılıb görünür ki, sürüsü yoxdur. Əhd edir ki, sürünü tapsa qurban kəsəcək. Sürünü tapan çoban əhdinə əməl etmir və sürüsü ilə bərabər daşa dönür”.

Azərbaycan əfsanələrinin çoxunda quşlar, insanların quşa çevrilməsi yolu ilə yaranıb. Məsələn, “Xanımın darağının yerini unudan qulluqçu qız utandıqından Allaha yalvarır ki, məni quş elə. Sonra birdən yadına düşür ki, daraq taxçadakı boxçanın içindədi. Amma daha hara keçər. Elə o vaxtdan turac quşu oxuyur:

-Xanım, taxçada - buxçada. Xanım, taxçada-buxçada”

Göründüyü kimi, Turac quş olmamışdan əvvəl qız olmuşdur. O, xanımın darağının yerini unuduğu üçün Allahdan özünə cəza istəyir və quşa çevrilir.

Bəllidir ki, hophop, gültop quşu, daraqçın, göyərçin, alabaxta, kası quşu və s. əfsanələrin yaranmasında dönərgəlik motivi mühüm yer tutur.

II fəsil. Əfsanələrdə dönərgəliyin mifoloji qaynaqları. Dönərgəlik obrazın öz ilkin vəziyyətinə qayıtmasıdır. Dönərgəlik həyatla ölüm, bu dünya ilə o biri dünya arasındakı sərhədə işarədir. Bu motiv mifoloji düşüncədən gələn əski görüş və təsəvvürlərlə bağlıdır. V. Propp çevrilməni ruhun çevrilməsi, Ş. Neklyudov isə çevrilməni ruhun müxtəlif varlıqlarda əks edilməsi şəklində izah etmişlər (3, 389). Çevrilmələr ilkin inamlardandır. Dönərgəliyin digər formalarından biri də personajın yeni bir predmetə çevrilməməsi, əksinə müvəqqəti olaraq əvvəlki şəklinə qayıtmasıdır, daha sonradan öz əvvəlki şəklinə dönməsidir. Bu personajlar əslində bir şəkildən o birinə keçmiş personajlardır. Bu obrazlar hərdən müvəqqəti olaraq ilkin vəziyyətlərinə qayıdırlar. Məsələn, “Zalxa adında bir qız gecə paltarsız, başıaçıq çıxır eşiyə. Qurd xırxasını atır bunun üsdünə. Zalxa doqquz il qurddarınan gəzir, nəqqədər adam yeyir. Bir gün ittər bının xırxasını yırtıllar, bı da çevrilir adam olur” (1, 106)

Göründüyü kimi, bu əfsanənin əsasında dönərgəlik motivi durur. Qızın əsl halına qayıtması 9 il çəkir. Burda mövcud olan çevrilmə totemist Çanimist konsept daşıyır.

Tədqiqat metodu

Məqalədə əfsanələrdə çevrilmə və dönərgəlik motivlərini araşdırarkən müşahidə və müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur. Əfsanələrdə istifadə olunan motivləri araşdırarkən əfsanə və digər mifoloji mətnlər müqayisə metodu ilə təhlil olunmuşdur. Çevrilmənin hansı funksiyalar daşdığı və bu zaman hansı motivlərdən istifadə olunduğu təhlil olunmuşdur. Motivlərin izah olunmasında Bakı Dövlət Universitetinin dosenti Məhəmməd Məmmədovun “Azərbaycan əfsanələrində çevrilmə” məqaləsində motivlərin funksiyalarının izahından istifadə olunmuşdur. Həmçinin, Sədnik Paşayevin “Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri” kitabından müxtəlif əfsanələr təhlil olunmuşdur.

Nəticə

Tədqiqat nəticəsində biz əfsanələrdə çevrilmə və ya dönmə motivlərinə, onların funksiyalarına, mifoloji qaynaqlarına aydınlıq gətirmişik. Əfsanələrin xalqımızın qədim inanclarını, məişət tərzini, dünyagörüşünü əks etdirdiyi bəlli olur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

5. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edən: A. Acalov. Elm nəşriyyatı. (Kitab). Bakı/ Azərbaycan. 1988: 1-196
6. İsmayıl M. Naxçıvan əfsanələri. Elm nəşriyyatı. (Kitab). Bakı/ Azərbaycan. 2008: 1-208
7. Məmmədov M. Azərbaycan əfsanələrində çevrilmələr. Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər" Respublika elmi konfransının materialları. Elm və təhsil nəşriyyatı. (Məqalə). Bakı/ Azərbaycan. 2011: 389-294
8. Pirsultanlı S. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri. Azərənəşr nəşriyyatı (Kitab). Bakı/ Azərbaycan. 2009: 1-485

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA ƏBƏ SEÇİMİ TƏKƏRLƏMƏLƏRİ

Məleykə MƏMMƏDOVA

AMEA Folklor İnstitutu
Mifologiya şöbəsi
mmeleyke@gmail.com
Bakı/ Azərbaycan

XÜLASƏ

Təkərləmələr ağızda diyirlənən qafiyəli sözlərdir. Bu tip sözlər nağıl, hekayə, tapmaca, xalq tamaşası, mərasimlər, uşaq oyunları və b. janrlar içində və ya sərbəst olaraq söylənir.

Məqalədə təkərləmə sözünün mənası və növləri – nağıl təkərləmələri, oyun təkərləmələri, yanılmaclar, mərasim təkərləmələri haqqında məlumat verilməklə yanaşı, Azərbaycan və Anadolu bölgəsində uşaq oyunları zamanı əbə və oyunçu seçimi üçün söylənən təkərləmələrin bənzərləri müəyyənləşdirilərək müqayisə edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə həm Azərbaycanın, həm də Anadolunun müxtəlif bölgələrinə xas əbə seçimi təkərləmə nümunələri də göstərilmişdir.

Açar sözlər: Anadolu, Azərbaycan, folklor, əbə, təkərləmə

THE TONGUE-TWISTERS FOR CHOOSING A FRIEND IN FOLKLORE OF AZERBAIJAN AND ANATOLIA

ABSTRACT

Tongue-twisters are rhymed words rolled in the mouth. These kinds of words are said in the inside of literary kinds which are tale, story, riddle, people theatre, ceremonies, child plays and etc. or they are said independently.

In the article it is said about the information the meaning and kinds of tongue twister which are tale tongue twisters, play tongue twisters, tongue twisters and ceremony tongue twisters. At the same the tongue-twisters that played in the regions of Azerbaijan and Anatolia child plays for choosing friends and players of tongue twister have been compared. At the same time likenesses of tongue twister said in the children plays played in the region of Azerbaijan and Anatolia have been showed specify.

Key words: Azerbaijan, Anatolia, folklore, friend, tongue-twister.

Giriş. Təkərləmə "ağızda diyirlənən, mənasız və bənzər səslə sözlər"dən ibarət olan cümlələr, şeirlər, nəğmələrdir. Təkərləmə nağıl, hekayə, tapmaca, xalq teatri, mərasim və uşaq oyunları içində yer alan, eyni zamanda tək başlarına da sərbəst şəkildə istifadə olunan qafiyəli sözlərdən ibarət şeirlərdir. Folklorun epik növünə girsə də söyləmə şəkli və yerinə görə lirik növün də xüsusiyyətlərini daşıyır. Təkərləmələr Anadolu folklorunda adətən dörd çeşid olaraq qruplaşdırılır. P.N. Boratav "100 Sualda Xalq Ədəbiyyatı" adlı əsərində təkərləmələri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1. Uşaq oyun təkərləmələri
2. Nağıl təkərləmələri
3. Mərasim təkərləmələri
4. Yanılmaclar (5, 166).

Azərbaycan folklorunda isə Anadolu folklorundan fərqli olaraq hər bir janr ayrılıqda öz adları ilə işlədilir, yəni "təkərləmə" adı altında ümumiləşdirilmir. Bəzi bölgələrdə təkərləmə ifadəsi işlədilsə də təkərləmə çeşidlərinin bir çoxu "uşaq folkloru" adı altında bir yerə yığılaraq, hər bir janr nümunələri ilə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ayrıca göstərilir. Məsələn; uşaq folkloru içində biz nağıl, tapmaca, layla, oxşama, əzizləmə kimi janrlardan başqa təkərləmə dediyimiz sanama, düzgülü, acıtma, yanılmac və s. kimi janrlar da müstəqil şəkildə göstərilir. Hər iki bölgənin ayrı-ayrılıqda istər uşaq folkloru, istərsə də böyükər üçün olan mərasim folklor nümunələrini incələdiyimiz zaman qarşılaşdığımız nəticə o olur ki, hər iki bölgənin folklor nümunələri və janrları demək olar ki, eynidir, fərqlilik sadəcə adlandırılmalarda görülür. Bəzən isə eyni şəkildə adlandırılmışlar. Ya da bizdə ayrı-ayrı janrlar kimi verilən nümunələr Anadolu fəkorunda təkərləmə adı altında ancaq funksiyasına, işlənmə yerinə və mövzularına görə isə təkərləmə sözünün əvvəlinə artırılan yeni bir sözlə fərqli adlar almışdır; nağıl təkərləmələri, uşaq təkərləmələri və s. kimi. Hətta yuxarıda göstərdiyimiz dörd qrup təkərləmələr bəzən fərqli mövzular altında da dəyərləndilir. Belə ki, təkərləmələrin yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərə alaraq onlara uşaq təkərləmələri, diksiya (nitq) təkərləmələri, eğitici (təlim-tərbiyyə ilə bağlı) təkərləmələr, çəşdirici təkərləmələr, nağıl təkərləmələri, oyun təkərləmələri, sayılı (rəqəmli) təkərləmələr, sayışmaca təkərləmələr, mərasim təkərləmələri və s. kimi də adlandırılır. Lakin bütün bunların hamısı əsasən dörd qrupda (uşaq oyun təkərləmələri, nağıl təkərləmələri, mərasim təkərləmələri, yanılmacılar) toplanır. Bəzən bu qruplaşdırma da şərti olur. Belə ki, dördüncü qrup olaraq bilinən “müstəqil söz oyunlarına əsaslanan təkərləmələr”, yəni “yanılmacılar” çox vaxt müstəqil şəkildə söylənməyinə və uşaqlar tərəfindən oyun şəklinə icra edilməyinə baxmayaraq bəzən hər hansı bir oyunun içində “oyun içi təkərləmələri” kimi də çıxış edir.

Azərbaycan folklorunda “Uşaq folkloru janrları” içində verilən sanama, düzgülü, acıtma, öcəsmə, sicilləmə nümunələri də uşaq oyun təkərləmələri kimi öz funksiyasını yerinə yetirir. Sanamalar bəzən oyun içi təkərləmələri kimi istifadə olunsa da, əsasən oyun başında söylənən, əbə və oyunçu seçimi təkərləmələri kimi çıxış edir. Anadolu folklorunda sanamaların qarşılığı sayışmacılar olaraq bilinir. Əbə və yunçuları seçmək üçün söylənən sanamalar həm Azərbaycan, həm də Anadolu folklorunda olduqca zəngindir. Bu zənginliyi göstərmək üçün əbə seçimi təkərləmə nümunələrini incələmək məqsədə daha uyğundur.

Əbə Seçimi Təkərləmələri

Sanamalar uşaqlara say sistemini, yaxud əşyaların əlamətlərini, xüsusiyyətlərini öyrətməklə yanaşı eyni zamanda uşaq oyunlarında oyuna başlamazdan əvvəl əbə və qrup oyunçularını seçmək məqsədilə də söylənir. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda “mamaça” mənasında işlənen “əbə” sözü uşaq oyunlarında oyunu idarə edən, qrupa qarşı tək başına oynayan əsas iştirakçıya verilən adlardan biridir. E.Aslanov “əbə” sözünə qərb rayonlarımızda daha çox rast gəldiyini vurğulayaraq, həmin sözün uşaq oyunlarını idarə edən iştirakçıya verilən addan başqa uşaq oyunlarında içinə qoz, fındıq və s. atılan çalaya da deyildiyini qeyd edir (1, 255). Həmçinin bəzi bölgələrimizdə oyunu idarə edən iştirakçıya əbə yerinə molla da deyilir.

Azərbaycan nümunələri:

*Evdə tikiş tikirdim,
Birdən qapı döyüldü.
Elə bildim atamdı,
Açdım gördüm siçandı.
Siçana bir təpik vurdum,
Getdi dəydi divara.
Divardan bir qız çıxdı,
Adın qoydum Tamara.
Tamara-Tamara tat qızı,
Erməni saldat qızı.
Tamara getdi beş günə,
Gəlmədi on beş günə.
Tamaranı çayda gördüm,
Əlində bayda gördüm (4, 428).*

Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə aid olan bu təkərləmənin bənzər variantı Ordubad bölgəsində, xüsusilə Y.Əylisdə çox məşhurdur. Əylisdə yaşayan ermənilərin Əylis caamatının başına açdıqların oyunlardan sonra yaddaşlarda silinməyən erməni xəyanətlərinin nəticəsi, o xalqa olan hirsli, qəzəbi sanamalarda uşaqların erməni qızı olan Tamaraya yönətdiyini görürük:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

*Oturmuşdum divanda,
Semiçka çıtdayırdım.
Birdən qapı döyüldü,
Elə bildim atamdı.
Açdım gördüm canavar.
Canavara bir təpik,
Getdi girdi divara.
Divardan bir qız çıxdı,
Adın qoydum Tamara.
Tamara, Tamara tat qızı,
Erməni saldat qızı.
Tamaranı aldatdılar,
Beş qəpiyə aldılar,
On qəpiyə satdılar (12, 81).*

Əbə seçimi zamanı bəzən uşaqlar oyuna tez başlamaq üçün tələsdiklərindən qısa təkərləmələrə daha çox üstünlük verirlər. Belə təkərləmələrdən biri uşaq vaxtı çox söylədiyimiz aşağıdakı sanamadır:

*Ekidi-bekidi bilmərəm,
Laləni dindirmərəm.
Lalə yaman forsludur,
Nizaminin dostudur (12, 82).*

Bəzən elə maraqlı sanamalara da rast gəlirik ki, bu sanamalar əbə seçimi üçün düzülən uşaqların ata adına uyğunlaşdırılır. Məsələn, oyunçuların ata adı Həsən, Əli, Vəli və s. isə, ona uyğun deyilir:

*Həsən dayı tar çalır,
Arvadı qarmon çalır.
Uşaqları oynayır,
Qonşuları əl çalır (12, 82).*

Əbə seçimi zamanı söylənən məşhur sanamalardan biri “İynə-İynə”dir. Azərbaycanın demək olar ki, bir çox bölgəsində bu sanamanın müxtəlif variantlarına rast gəlmək mümkündür. Həmçinin variantlar çox oxşardır, bəziləri qısa, bəziləri daha uzundur və sözlərinin əksəriyyəti eynidir.

*İynə-İynə,
Ucu düymə,
Bər bərinçan,
Şam ağacı,
Şatır keçisi.
Qoz ağacı,
Qotur keçisi.
Dayım oğlu,
Kor Musa.
Haldır dedi,
Huldur dedi.
Gələn ayı,
Çəh çiçəyi,
Maxmirəyi.
Gül-çiçəyi.
Vur nağara,
Çıx qırağa (4, 428).*

“İynə-İynə” sanaması eyni zamanda uşaqların oyun şəklində icra etdiyi bir təkərləmədir. Əbə olan oyunçu digər uşaqların üzərində bu sanamanı sayaraq, sonuncu söz kimdə qurtarsa, oyundan çıxmış olur, bütün oyunçular çıxana qədər əbə oyun boyunca bu təkərləməni təkrar-təkrar söyləyir.

Əbə seçimi zamanı söylənən sanamalardan biri də “Motal-Motal”dır. Bölgələrimizə görə fərqli variantları olan bu təkərləmə aşağıdakı kimidir:

*Motal-motal,
Dərman atar,*

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Qır atar, qaymax tutar.

Çimmə-çilih,

Yeddi illih,

Səhər səkkiz,

Durna doqquz,

Qaranquş,

Qapını aç,

Geri qaç (4, 428).

“Motal-Motal” sanamasının bir başqa variantı isə belədir:

Motal, motal, tərsə motal.

Qıl atar, qaymaq tutar.

Ağ quşum, ağarçınım.

Göy quşum, göyərçinim.

Qarğa qara, durna çala.

Çilmə çilik, bircə əmlik.

Çəmbər çarıq, Əmrəqulu.

Vur nağara, çıx qırağa (13, 557).

Əbə seçimi zamanı söylənən sanamalardan Qarabağ bölgəsinə aid maraqlı nümunlər isə aşağıdakılardır:

Əkdim noxud,

Bitdi söyüd.

Yarpağıdı,

Şabalıdı (3, 376).

Duman, keç, keç,

Duman, qaç, qaç.

Mən anamın ilkiyəm,

Ağzı qara tülküyəm.

Səni tutub asaram,

Ağzına daş basaram (3, 376).

Mamed, Mamed,

Əlində abed.

Yürüdü Mamed,

Töküldü abed.

Ağlama Mamed,

Verərəm abed.

Ağladı Mamed,

Vermədim abed (3, 376).

Dadaş, Dadaş,

Şalvarı yaş.

On iki lavaş,

Bir qazan aş.

Onu yeməsən,

Təpənə daş (3, 376).

Əbə seçimi təkərləmələri Anadolu folklorunda çox zəngindir. Əhməd Cəfəroğlu “Anadolu Dialektolojisi Üzərinə Malzeme” kitabında Anadolunun müxtəlif vilayətlərindən topladığı oyunları və təkərləmələri bir yerə yığmışdır. Bu zənginliyi göstərmək məqsədilə aşağıda vilayətlərə görə “Əbə seçimi təkərləmələri”ni vermək məqsədə uyğundur.

Konya vilayəti “Əbə seçimi” təkərləmələri:

Ene mene dostum,

Ben sana küsdüm.

Armudu kesdim,

*Tavana asdım.
Tap dedi düştü,
Gargalar uçdu.
Annem yoğurt getirdi,
Kedi burnun batırdı.
O kediyi napmalı?
Minareden asmalı.
Minarede bir guş var,
Ganadında gümüş var.
Eniştemin cebinde,
Türlü türlü yemiş var (7, 3).*

*Yapma yupma,
Dengil düitme.
Açığan buçulğan,
Felfele,
Oturan guş.
Allı gelin,
Pullu gelin,
Çek ayağını,
Tilli gelin (7, 4).*

İsparta vilayəti “Əbə seçimi” təkərləmələri:

*Piri piri panbuk,
Eprişime sandık.
Gettim deve yoluna,
Deve yolu bit pazarı.
Deve yolunda ayı,
Ayı beni gorkutdu,
Kulağını sarkıtdı.
Andala mandala,
Çek şunu,
Sandala (7, 37).*

*Ena mena dodi,
Dodi sefren bodi.
Sefran boz sefren boz,
İsmi rengi alakaz,
Fransız tos (7, 38).*

*Elim enek,
Yerden çıkan bayanak.
Yelli yelli kocası,
Ha bülbülüm çağışdak.
Dereye vardım,
Dere beni korkuttu,
Kulağımdan sarkıttı.
Salla bunu,
Çek şunu (7, 38).*

Kaysəri vilayəti “Əbə seçimi” təkərləmələri:

*Fındık fıstık,
Gadife yastık.
Vallah yenge,
Ben basmadım,
Horuz basdı (7, 77).*

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

*Mızih mızih mahara,
Ekmek goydum ahıra.
Ahır kapısı kitli,
Bu gızın başı bitli (7, 78).

*Ya şunda,
Keça kulah başında.
Deveye bindim,
Dengimi attım çattım,
Çanah şunda hohar (7, 78).

*İyne battı,
Canımı yakdı.
Tombul kuş,
Arabaya koş.
Arabanın tekeri,
İstanbulun şekeri.
Hap hup,
Altın top (7, 79).

*Bon bon portakali,
Lile pepe o.
Semali vali,
Kapleme do.
Kaleli kaleli,
Ladem do (7, 80).*

Çorum vilayəti “Əbə seçimi” təkərləmələri:

*Ovalama, dovalama,
Kedi guşu govalama.
Helkede bülbül,
Çıkanda sünbül,
Çekdil, çıkdıl (7, 105).

*Türkün gemisi gırmızı direkli,
İçindeki askerleri arslan yürekli.
İngilizin gemisi yeşil direkli,
İçindeki askerleri saman yürekli (7, 106).

*İnne minne,
Ucu duğme,
Berber gece,
Camdan şama bak.
Pisik pisik,
Bana bak.
Ben bu suyu içemem,
Goyunu guzuyu seçemem (7, 106).
Niğde vilayəti “Əbə seçimi” təkərləmələri:
O lali sa,
Leblebi ise,
Tavuh kese.
Mum yahya,
Ebe ise,
Ebe ise,
Zerdalo (7, 127).*

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

*Hık mık,
Nerden girdin,
Ordan çık (7, 127).*

*Ene mene düdü,
Mene hayrola?
Çukulata,
Enlik menlik.
Baba toriye,
Terlik.
Top toriye,
Top topa.
Lik-ya,
Metelik ya (7, 127).*

Anadoluda uşaqların oyuna başlamadan öncə əbə seçimində ən çox istifadə etdikləri təkrəlmələrdən biri də “Ya şunda, ya şunda”dır:

*Ya şunda,
Ya şunda.
Kele kuçek,
Şamnan gelen.
Datlı şeker,
Şunda gokar,
Şunda çihar (7, 131).*

Adətən bu cür təkrəlmələr əldə gizlədilərən daşı tapmaq üçün deyilir. Düz tapan əbə olmaqdan qurtulur, əksi təqdirdə əbə olur.

Əhməd Cəfəroğlunun toplayıb tərtib etdiyi “Ya şunda” təkrəlməsi Anadolunun Niğdə vilayətinə xasdır. Bu təkrəlmənin bənzəri Azərbaycanın bir çox bölgələrində xüsusilə də Ordubad rayonunda oyuna başlamadan öncə əbə seçimi zamanı çox istifadə edilir. Hətta bəzən uşaqlar bu təkrəlməni istifadə edərək əllərində nəsə balaca bir əşya gizlədərək oyun şəklində icra edirlər. Bu zaman oyuncu sayı azı iki nəfər olmalıdır:

*Ya bundadır, ya bunda,
Mən deyirəm bundadır,
Allah qoysa, bundadır (12, 98).*

Ordubada xas bu təkrəlmənin başqa bir variantı isə Göyçə bölgəsinə xasdır:

*Ya bundadır, ya bunda,
Havla, çörək dükanda,
Nənəm dedi: aç bunda (2, 749).*

Bu təkrəlmənin Anadoluda daha çox yayılmış qısa varinatı isə aşağıdakı kimindir:

*Ya şunda,
Ya bunda,
Keçe kulah başunda (10, 28).*

Nəticə

Azərbaycan və Anadolu folklorunda olan “əbə seçimi” təkrəlmələri bölgələrə görə çox zəngindir. Nümunələr bənzər olduğu qədər, çeşidliliyi ilə də diqqəti çəkir. Bu da eyni millət olan hər iki dövlərin zəngin folklorlara sahib olduğunun bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: Işıq, 1984
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru / Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2009
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab. Qarabağ folkloru / Toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim. Tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2009
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab. Zəngəzur folkloru / Toplayanı və tərtib edənləri V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Bakı: Səda, 2005
5. Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1992

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

6. Boratav P.N. Le "Tekerleme". 2.bs. İstanbul, 2000
7. Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II. Ankara: TDK Yayınları, 1994
8. Caferoğlu A. Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. Ankara: TDK Yayınları, 1955
9. Çelebi A.H. Tekerleme. Bütün Yazıları. Haz.Hakan Sazyek. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s.17-21.
10. Çelebi D.B. Türkiye ve Azerbaycan'daki Çocuk Oyunları ve Oyuncaklarının Karşılaştırmalı İncelemesi / Yüksek lisans tezi. Muğla: Muğla Üniversitesi, 2007
11. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı: Elm və Təhsil, 2014
12. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda təkerləmələr. Bakı: Elm və Təhsil, 2019
13. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı: Çıraq, 2009
14. <http://www.dersimiz.com/tekerleme/tekerlemeler>
15. <http://www.tekerlemelerimiz.com>
16. <http://www.tekerlemelerimiz.com/Sayili-Tekerlemeler>

AZƏRBAYCAN-QIRĞIZ ORTAQ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Aytac ABBASOVA

AMEA Folklor İnstitutu

"Folklor və yazılı ədəbiyyat" şöbəsi

Folklorgirl@mail.ru

BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Dünyada gedən qloballaşma və beynəlmilləşmə prosesləri fonunda müxtəlif ədəbiyyatlar arasında əlaqələrin intensivləşməsi də özünü daha qabarıq biruzə verməyə başlamışdır. Bu səbəbdən də bir tərəfdən eyni kökə malik müxtəlif xalqların ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı müqayisə və təhlilləri aparıb, digər tərəfdən milli ədəbiyyatın özünəməxsusluğunu vurğulayan ortaq xüsusiyyətlərin araşdırılması vacib məsələlərdən biridir.

Tarixən Azərbaycan və qırğız xalqları arasında sıx tarixi-mədəni və sosial-siyasi əlaqələr mövcud olmuşdur. Ortaq ədəbi-mədəni, etnoqrafik, bədii-estetik, mifik və folklorik xüsusiyyətlər və digər humanist dəyərlər bu iki xalqı həmişə birləşdirmiş, türk dünyası içərisində özünəməxsus mövqə qazandırmışdır.

Tezisdə Azərbaycan-Qırğız ədəbi-mədəni əlaqələrindən və onları birləşdirən ortaq xüsusiyyətlərdən bəsh olunacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qırğız, ədəbi-mədəni əlaqə, mifoloji obrazlar

GİRİŞ

Qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər öz varlığını qoruyub saxlayan türk xalqları həmişə ictimai-siyasi və mədəni səviyyədə güclü inkişaf etmiş, onlara qarşı tarix boyu aparılan təcavüzkar siyasətə qarşı dəyanətli mübarizə aparmış və adət-ənənəsinə, milli kökünə, maddi-mənəvi mədəniyyətinə sahib çıxmışdır.

Bildiyimiz kimi, oxşar etno-genetik köklərə malik olan Azərbaycan və qırğız xalqları arasında ən qədim dövrlərdən bu günə kimi sıx tarixi-mədəni və sosial-siyasi əlaqələr mövcud olmuşdur. Ortaq ədəbi-fəlsəfi, etnoqrafik, bədii-estetik və digər humanist dəyərlər bu iki xalqı həmişə birləşdirmiş, türk dünyasında özlərinə məxsus mövqə qazandırmışdır. Sovet hakimiyyətinin qadağalarına, təzyiq və təqiblərinə baxmayaraq, Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələri heç vaxt qırılmamış, daim inkişaf edərək zənginləşmişdir. Hər iki xalq milli müstəqilliyə nail olduqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbi-mədəni əlaqələrin öyrənilməsi istiqamətində də yeni mərhələyə başlamışdır.

Son dövrlər Azərbaycan-qırğız xalqları arasında ədəbi-mədəni əlaqələr daha güclü inkişaf etməkdədir. 2000-ci ildə Kitabı-Dədə Qorqud dastanının 1300 illik yubileyi mərasimində Qırğız Respublikasının Prezidenti Ə.Akayev iştirakı və Azərbaycan nümayəndə heyətinin isə 2000-ci ilin payızında Qırğızıstanın Oş şəhərinin 3000 illiyində iştirakı qarşılıqlı münasibətin ən bariz nümunəsidir.

Azərbaycan və qırğız xalqları digər türkdilli xalqlar kimi ortaq mədəniyyətə malikdirlər. Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələrinin ortaq xüsusiyyətlərini yazılı ədəbiyyatdan daha öncə şifahi xalq

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ədəbiyyatı özündə əks etdirir. Bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olub minillik tarixi-mədəni hadisələri özündə qoruyub saxlayan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Manas” dastanları hər iki xalqın müdrikliyinin, zəkasının, qəhrəmanlığının, cəsarətinin rəmzidir. Hər iki dastan türk xalqının daim vətənpərvər olduğunu, ədalət və azadlıqsevər olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirir.

Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun xidmətləri böyükdür. N.Tağısoy yazır ki, “Çingiz Aytmatov xoşbəxt sənətkarlardandır. Çünki yazdığı hər bir əsər sanki bütün xalqlardan və millətlərdən olanların həyatını, dünyagörüşünü, fəlsəfəsini, duyumunu, ona münasibətini əks etdirir, onları maraqlandırır” (6, 190).

Azərbaycanda məşhur yazıçının əsərlərinə qarşı münasibət və ona verilən dəyər gün keçdikcə artmaqdadır. Ölkəmizdə 2008-ci ilin fevral-mart aylarında Çingiz Aytmatovun anadan olmasının 80 illiyi təntənəli və silsilə tədbirlərlə qeyd edilmişdir. Prezident İlham Əliyev Ç.Aytmatovu Azərbaycan və Qırğızıstan arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsində xidmətlərinə görə “Dostluq” ordeni ilə təltif etmişdir. Qırğız şairi Eqemberdi Ermatov dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərini qırğız dilinə tərcümə edib, 2008-ci ildə Bişkekdəki “Salam” nəşrlər evi “Azərbaycanlılar Qırğızıstanda” kitabını rus dilində çap edibdir. 2018-ci ildə isə Ç.Aytmatovun anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilibdir. Yazıçının Böyük Vətən müharibəsi dövründə və qırğız aulunda cərəyan edən hadisələrə həsr olunmuş “Cəmilə” povesti əsasında qırğız dilində tamaşa hazırlanmış və nümayiş olunmuşdur.

Hər iki xalqın ədəbi əlaqələrinin inkişafında keçirilən beynəlxalq elmi konfransların, bağlanmış müqavilələrin mühüm əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanda bir çox elm adamları qırğız dilinin və ədəbiyyatının araşdırılmasında, ortaq xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılmasında təqdirəlayiq işlər görmüşdür. Belə ki, Adil Cəmilin “Manas eposu və türk dastançılıq ənənəsi” (3) araşdırması, N.Tağısoyun türk xalqları ilə bağlı məqalələri, “Etnos və epos: keçmişdən bugünə” kitabı (6), Abdiyev Taalaybekin “Türkiyə Türkçesi ilə Kırğız Türkçesindeki bazı unutulmuş ortak sözlər” adlı məqaləsi (1), E.Quliyevin “Türk xalqları ədəbiyyatı” kitabı (4), həmçinin türk xalqları ədəbi-mədəni əlaqələri istiqamətində araşdırmaları böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

TƏDQİQAT METODU

Azərbaycan-qırğız şifahi və yazılı ədəbiyyatında olan yaxınlıq ortaq mifik təfəkkür və düşüncə ilə bağlı olan bir ədəbi hadisədir. Həm folklorlarda olan motivlər, obrazlar, sujetlər, həm də əsərlərdə baş verən hadisələrin mövzu və zamanı hər iki xalqın vahid təfəkkürü, düşüncəsi, inancı, adət-ənənəsi, eyni siyasi quruluş və tarixi hadisələrin cəryan etməsi baxımından bir-birinə yaxındır. Yazılı ədəbiyyatda çağdaş dövrü əhatə edən zaman kəsiyində bir neçə müəlliflərin adlarını qeyd edə bilirik ki, həmin müəlliflərin əsərləri demək olar ki, Azərbaycan yazıçılarının əsərləri ilə mövzu, mifik obraz, motiv və folklorizmin işlənməsinə görə oxşarlıq təşkil edir.

XX əsr Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndəsi İsa Hüseynovun müharibə mövzusunda yazdığı povestləri ilə Çingiz Aytmatovun eyni mövzuda yazdığı əsərlər arasında ortaq cəhətlər mövcuddur. Bu cəhətləri meydana çıxaran ciddi səbəblər vardır. Hər iki sənətkar eyni quruluşda – sovet dövründə yaşamış və yazıb-yaratmış, həm qırğız, həm Azərbaycan xalqı repressiya ilə cəzalandırılmış, daha sonra müharibənin ağır sınağı ilə üz-üzə qalmışdır. Hər iki yazıçı etnik kökəncə türkdür və bu amil onların yaradıcılığına ciddi təsir edən faktıdır.

Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığında “Qətl günü” romanı (5) ilə Ç.Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” (2) əsəri mövzu, ideya və motiv, obraz baxımından bir-birinə yaxındır. Hər iki müəllif tarixin qədim qatlarından gələn mifə müraciət etməklə əsərin əsasən gizli qatlarını öz oxucularına göstərir. Zamanın, cəmiyyətin hadisələrini, pozulan nizam-intizamın səbəbini və keçmişini və gələcəyini ifadə edir.

Araşdırmada 1980-ci illərdən 2000-ci illərə qədər Azərbaycan və qırğız nəsrində mifoloji motivlərin aşkarlanması və onların qarşılıqlı müqayisəsi nəticəsində ortaq xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi üçün daha geniş təhlillərin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin illərdə tədqiqata cəlb edəcəyimiz əsərlər isə qırğız yazılı ədəbiyyatında Kazat Akmatovun “Günəşi dolaşan illər” (Kündü aylanğan cıldır, 1989), Ç.Aytmatovun 1980-ci illərdən sonra yazdığı əsərləri (“Gün var əsrə bərabər”, 1980), Dişi qurdun yuxuları, Çingiz xana küsən bulud, 1999), Ölüm kötüyü, Kassandra damğası və s.), T.Sıdıkbekovun “Göy Bayraq” (Kök Asaba, 1989), Aşım Caqıbbekovun “Tanrı Manas” (Tenjiri Manas, 1996), C.Toktonaliyevin “Ormon Xan” (Han Ormon, 2002), E.Ömürkanovun “İlanların xanı” (Cılandar hanışası, 1994) və s. əsərləri ilə Azərbaycan yazıçıları Elçinin “Mahmud və Məryəm”, “Ağ

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

dəvə” (1984), İ.Şıxlının “Ölən dünyam” (1995), Mövlud Süleymanlının “Köç” (1980), Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” (1987), K.Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud”, İ.Muğannanın (Hüseynov) “İsahəq, Musahəq” (2000) və s. əsərləri müqayisə edilib, mifoloji motiv və obrazların işlənməsi və üsulu təhlil olunacaqdır.

NƏTİCƏ

Bildiyimiz kimi, tarixən dünya xalqlarının mədəniyyəti bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, əksinə, qarşılıqlı əlaqə nəticəsində inkişaf edib, yüksək mənəvi dəyərlər qazanıb. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaşadığı ərazi, region, mühit və s. amillərlə sıx bağlı olmaqla yanaşı, onun dünya mədəniyyətinin inkişaf xətti ilə əlaqəsinin mövcudluğu danılmazdır. Türklər dünyanın qədim və güdrətli xalqlarındandır. Hər bir güclü xalqın keçmişində zəngin və qədim tarix və qədim mədəniyyət dayanır. Bu mənada türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını həmişə qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdiyev T. Türkiyə Türkçesi ilə Kırgız Türkçesindeki bazı unutulmuş ortak sözlər. Türkologiya, (**Jurnal məqaləsi**) 2018:1-39-50
2. Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. Öndər nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2004:2-384
3. Cəmil A. “Manas eposu və türk dastançılıq ənənəsi”. Azərnəşr (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan, 2002:1- 192
4. Quliyev E. “Türk xalqları ədəbiyyatı” (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan . 2017:1- 632
5. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2005:1-320
6. Tağısoy N. Etnos və epos: keçmişdən bugünə. Mütərcim nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan . 2010:1-372

CƏFƏR CABBARLI VƏ AZƏRBAYCAN TEATRI

GÜNEL MUSAYEVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz
Filologiya
eltachemidov@mail.ru
ŞƏKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Cəfər Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli klassiklərindən biridir. Milli dramaturgiyamızın davamçısı olmaqla yanaşı, eyni zamanda onu inkişaf etdirib zənginləşdirmişdir. Qüdrətli sənətkar ədəbiyyat tarixində şair, dramaturq, teatrşünas kimi şöhrət tapmışdır.

Cabbarlının dram yaradıcılığı Azərbaycan teatr sənəsinin inkişafına xüsusi xidmət göstərmişdir. Ədibin doğma teatrımızın sənəsinə enməyə qoymayan bir-birindən maraqlı səhnə əsərləri, pyesləri vardır.

AÇAR SÖZLƏR: Cəfər Cabbarlı-1, teatr-2, dramaturgiya-3

GİRİŞ

Azərbaycan teatr sənətinin kökləri xalqın fəaliyyəti, məişəti, şənlik və toy ənənələri ilə bağlıdır. Ölkəmizdə peşəkar teatr sahəsinin təşəkkülündə xalq teatri əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Teatr sahəsindəki xidmətlərinə görə maarifçi ziyalılarımızdan bir sıra komediya və vodevillərin müəllifi, N.Vəzirov, F.Köçəri, Muxtar Muradov və başqalarının fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Teatr sahəsində görkəmli sənətkar Cəfər Cabbarlının xidmətləri danılmazdır. Məlumdur ki, Cəfər Cabbarlı ədəbiyyatımızın əvəzolunmaz dramaturqlarından biridir. O görkəmli sənətkar, kinossenarist, şair və teatrşünas kimi nüfuz qazanmışdır. Şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparılmış, kitablar, məqalələr çap olunmuşdur. Dramaturqun səhnə əsərləri bir çox teatrşünas və ədəbiyyatçılar tərəfindən təhlil cəlb edilmişdir. Qələmə aldığımız tədqiqat işində sənətkarın dram yaradıcılığı və teatr sahəsindəki xidmətləri, görüşləri araşdırmaya cəlb edilmişdir. Araşdırma iki fəsildən tərtib olunmuşdur.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işi tarixi-filoloji metod əsasında işlənmişdir. Bundan əlavə, Cəfər Cabbarlı və teatr haqqındaki elmi-nəzəri fikrin ümumi müddəə və qənaətlərindən nəzəri-metodoloji baza kimi istifadə olunmuşdur.

“Cəfər Cabbarlı mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın böyük, dahi insanlarından biridir”.

Heydər Əliyev

Azərbaycan teatr tarixi

Azərbaycanda teatr sənətinin kökləri xalqın fəaliyyəti, məişəti, şənlik və toy ənənələri, həmçinin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Ölkəmizdə teatr real həqiqətlərə əsaslanmış və xalq həyatı ilə bağlı olmuşdur. Peşəkar teatr sənətinin təşəkkülündə xalq teatrı əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Azərbaycan teatrının tarixi Mirzə Fətəli Axundovun 1873-cü ilin mart və aprel aylarında Bakıda səhnəyə qoyulan “Lənkəran xanın vəzirli” və “Hacı Qara” tamaşalarından başlanır. H.Zərdabinin təşəbbüsü, N.Vəzirov və Ə.Adıgözəlovun (Gorani) yaxından iştirakı ilə realizm məktəbinin şagirdləri tərəfindən göstərilən bu ilk həvəskar tamaşalar milli teatrın yaranması üçün güdrətli təkən idi. Cəmiyyətin qabaqcıl ziyalıları, Qori seminariyasını bitirən müəllimlər Şuşa, Naxçıvan və başqa şəhərlərdə teatr tamaşaları düzəldir, eyni zamanda bu tamaşalarda “aktyor” kimi çıxış edirdilər. Peşəkar Azərbaycan teatrının ilk formalaşma dövründə maarifçi ziyalılarımızdan N.Vəzirov, B.Bədəlbəyov, Ə.Vəlibəyov, F.Köçərli, H.Sarıcalinski, M.Muradov, Cəlil Məmmədquluzadənin qardaşı Mirzə Ələkbər, E.Sultanov və başqalarının fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Cəfər Cabbarlı dramaturgiyası.

Azərbaycan teatr tarixində də böyük dramaturq, teatrşünas, şair Cəfər Cabbarlının misilsiz xidmətləri olmuşdur. Ədibin dramaturgiyasında müraciət etdiyi bir-birindən orijinal mövzular teatrın inkişafında bir yenilik, müasirləri üçün bir cığır idi.

İstər Azərbaycan dramaturgiyası, istərsə də teatr sənəti dedikdə, söhbət zəngin ədəbi irsə malik yüksək bədii ənənələrə sahib bir teatr sənətindən gedir. Cəfər Cabbarlının dram yaradıcılığı, səhnə əsərləri onun bu sənətin incəliklərinə dərinləndən bələd olmasından xəbər verir.

Cəfər Cabbarlı teatra böyük qiymət verir və onun başlıca rolunu xalqına xidmətdə görürdü. Demək olar ki, dramaturq bütün həyatını, yaradıcılığının böyük bir hissəsini teatra bağlamışdır. O şair, yazıçı olduğu kimi, istedadlı teatrşünas idi. Təsadüfi deyil ki, dramaturqun dram yaradıcılığı Azərbaycan teatr sənətinin tərəqqisində misilsiz rol oynamışdır.

Gənc Cəfər yaradıcılığa 1914-cü ildən, ali ibtidai məktəbdə oxuyarkən başlamışdır. Elə ilk pyesini (“Vəfalı Səriyyə”) də bu dövrdə qələmə alıb. Qısa vaxtda dramaturq kimi şöhrətlənir, əsərləri müxtəlif teatr truppalarında tamaşaya qoyulur. Lakin Cabbarlı dramaturq kimi tanınmasına baxmayaraq, öz üzərində işləyir, sonralar Bakı teatr məktəbində sırf səhnə təhsilinə yiyələnmək üçün dərslərə qatılır. Şübhəsiz ki, onun bir-birindən maraqlı səhnə əsərlərini yaratması da teatra olan həvəsindən və sahib olduğu qeyri-adi kinossenarist qabiliyyətindən irəli gəlirdi. Yazıçı 1919-cu ildən Milli Dram Teatrında ədəbi hissə müdiri işləyir.

Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı elə bir dövrə təsadüf edir ki, Azərbaycan səhnəsi xalq tərəfindən bir soyuqluq, düşmənlik, hökumət tərəfindən bir mane ilə qarşılaşırdı. Ancaq Cabbarlı bütün bu maneələri dəf edir, səhnəmizi parlaq gələcəyə aparırdı. Cabbarlıya bu yolda bir sıra bütün varlığını teatra fəda etmiş sənətsevər gənclər də yardımçı oldular. Teatrşünas cəmiyyətdə elə bir teatr səhnəsi, elə bir səhnə mədəniyyəti yaratdı ki, burada artıq milli kadrlar rol alır, işlərinə yüksək peşəkarlıq və əzmlə, həvəslə yanaşırlar. Müasir dövrümüzdə Respublikamızın böyük şəhərlərində, rayonlarında dövlət dram teatrları fəal şəkildə fəaliyyət göstərir, ədəbiyyatımızın və dünya ədəbiyyatının müxtəlif mövzulu səhnə əsərlərini canlandırırlar. Eynilə tamaşaçı kütləsi də heç də az deyil. Bir sözlə Cabbarlı dramaturgiyası Azərbaycan teatr sahəsində bir dönüş, yenilik yaratdı.

Nasir-dramaturq Cabbarlı elə bir nadir yaradıcı istedadlıdır ki, onun haqqında zamana və şəraitə uyğun tədqiqat işləri aparılmış, istər ədəbiyyatşünas, istərsə də teatrşünaslarımız bir sıra dəyərli əsərlər yazmışlar. Ancaq görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Asif Rüstəmlinin “Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti” monoqrafiyası çağdaş elmi auditoriyaya bir sıra gizli və mühim mətləbləri açdığı üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, 70-ci illərdə “Cəfər Cabbarlı bolşevik ideoloqudur” kimi tənqidi görüşlər tez-tez səslənirdi. Sonralar A.Rüstəmli kimi ciddi araşdırmaçılar tərəfindən arxivlər açıldı, bir çox mətləblər üzə çıxdı və məlum oldu ki, C.Cabbarlı “bolşevik ideoloqu”ndan çox milli istiqlalımız və azadlığımız üçün çalışan və bu yolda bir çox məhrumiyyətlərə məruz qalan milli və həm də bəşəri

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

düşüncəyə malik bir fədaidir. Dramaturq Azərbaycan ədəbiyyatının, teatrının təşəkkülündə, milli şüurun inkişafında, vətənpərvərlik duyğularının oyanmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş milli sənətkardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Cabbarlının ilk səhnə əsəri “Vəfalı Səriyyə” yaxud “Göz yaşları içində gülüş” pyesidir. Bundan sonra dramaturq ardı-ardına səhnə əsərlərini qələmə alır. Bu sənət nümunələrində dramaturq xalqın maraq dairəsinə yaxın olan əsərlər yaratmağa çalışır, cəmiyyəti narahat edən problemlər qaldırır. Şairin ikinci qələmə aldığı “Solğun çiçəklər” pyesində var-dövlət və məhəbbət məsələlərinin qarşılaşdırılması qoyulur, cəmiyyətdə mövcud olan naqis əxlaq normaları, ictimai-siyasi bərabərsizliyə üsyan, mənəvi paklığa çağırış təbliğ olunur.

Cabbarlı yaradıcılığında xüsusi bir epifonçuluq vardı. Yazıçının öz mövzusu, özünəməxsus düşüncəsi, qələmi vardır. Onun “Almaz” pyesi dramaturgiyada yeni qadın obrazı ilə diqqət çəkir. Pyesdə Almaz kəndə işləməyə gələn gənc müəllim kimi təsvir olunur. Burada o, bəzi qara qüvvələrlə mübarizə aparmalı olur. O, zəmanəsinin qızlarından öz cəsurluğu, azad düşüncəsi ilə seçilir.

Bu illərdə teatr səhnəsi ağır böhran keçirirdi, qadın rollarında kişilər oynayırdı. Lakin əsərin qəhrəmanı Almaz Azərbaycan ədəbiyyatı və teatr səhnəsində yeni bir obraz idi. Cabbarlıdan sonra səhnəmizdə Almazlar çoxalmağa və getdikcə onlara qarşı mübarizə aparən qüvvələr aradan qaldırılmağa başladı.

“Sevil” pyesi Cabbarlı yaradıcılığında əhəmiyyətli bir yer tutur. Hətta nəinki şairin, Azərbaycan qadının həyatında, öz varlığını dərk etməsində, öz səsini, hayqırtısını ucaltmasında olduqca önəmli olmuşdur. Pyesdə kinossenarist qadın azadlığını, taleyini daha qabarıq şəkildə göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, dramaturgiyamızda elə bir əsər, elə bir yazıçı yoxdur ki, qadın acizliyinə, taleyinə, ailə-məişət məsələlərinə toxunmasın. Fikrimizcə, Azərbaycan Sovet ədəbiyyatında Cəfər Cabbarlı qədər bu məsələ üzərində heç bir yazıçı durmamış, Şərq qadınının keçdiyi ağır həyat yolunu real və təsirli göstərməmiş, ədəbiyyatımızda, eynilə teatr səhnəsində Sevil, Gülüş, Almaz, Gülzar kimi güclü qadın surətlərini yaratmamışdır. Şairin qadın obrazlarının, xüsusilə Sevilin, Almazın Azərbaycan qadınının cəmiyyətdəki mövqeyini, yerini tapmasında böyük inqilabi təsiri olmuşdur.

“Sevil” pyesinin ilk tamaşası 29 oktyabr 1928-ci ildə olmuşdur. Bu pyes tək Cəfər Cabbarlı yaradıcılığını deyil, Azərbaycan dram teatrının və onun aktyor kollektivinin inkişafında da ən əlamətdar bir dönüş nöqtəsi idi... SSRİ xalq artisti Mərziyə Davudova öz xatirələrində yazır: “Cəfər Cabbarlının “Sevil” əsərində Sevil rolu mənim yaradıcılığında olduqca şərəfli yer tutur. Mənim üçün Sevil obrazı indiyə qədər yaratdığım və sevə-sevə oynadığım obrazların ən sevimlisidir. Bu obraz yaradıcılığında bir dönüş oldu”. [1, səh.227]

“Sevil” dəfələrlə səhnələşdirilməsinə baxmayaraq, hər dəfəsində tamaşaçı tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılınır və hər səfərində Azərbaycan qadının azadlıq hayqırtısı tamaşaçıya təsirli şəkildə çatdırıla bilirdi.

Dramaturqun “1905-ci ildə”, “Yaşar”, “Od gəlini”, “Ədirmə fəthi”, “Trablis müharibəsi”, “Nəs-rəddin şah” kimi dram janrının bir-birindən maraqlı, həyatı və tarixi gerçəklikləri əks etdirən, yeni, aktual mövzulu pyesləri dramaturgiyamızın qızıl fonduna daxildir. Cəfər Cabbarlının “Əfqanıstan”, “İncə” adlı tamamlanmamış pyesləri də vardır. Dramaturq kiçik həcmli, birpərdəli “Bozbaş qazanı”, “Təzə peşə”, “Yaylağa gedir”, “2000 pərdə” vodevil, məsxərə və pyeslərini də yazıb.

2.1. Cəfər Cabbarlının teatr sahəsindəki xidmətləri

Teatr Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının, həyatının ayrılmaz bir hissəsi idi. Onun teatra olan vurğunluğu, şairin müasirlərinin xatirələrində də yaşayır. Məhz bu bağlılığı Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında mühim xidmətləri olmuş yazıçı, dramaturq, komediyanəvis Sabit Rəhmanın Cabbarlı ilə olan xatirələrində duya bilərik. Yazıçı Cabbarlımı belə xatırlayır:

“Cəfər mənə işarə edərək ayağa qalxdı:

- Dur gedək.

Mən durdum. Ayrılanda Nəzərli dedi:

- Əmrin veriləcək, sabahdan işə gələrsən.

Mən bu sözlərdən heç nə başa düşmərdim, çıxan kimi Cəfərdən soruşdum. Onun cavabından məlum oldu ki, mən sabahdan teatrda ədəbi hissə müdiri işləməliyəm.

Neçə illərdir teatrda bu vəzifədə işləyən Cəfər kinostudiyada çox məşğul olduğundan, çatdırıla bilmirdi. Çox fikirləşəndən sonra mən onun yadına düşmüşəm. O mənim qarşımda yalnız bir şərt qoydu:

-*“Teatrda nə olub keçdiyini hər gün mənə bildirməlisən, mən teatrsız bir gün belə yaşaya bilmərəm. Studiyanı çıxanda, sənə zəng eləyəcəm, evə bir yerdə gedərik və yolda söhbət edərik”.* [6]

Bəli, gənc şair teatr sənətini həyatı qədər sevirdi və bu sənətə qəlbən bağlanmışdı. Onun pyeslərinin uğurlu səhnə taleyi də elə bu vurğunluqdan, bu məftunluqdan irəli gəlirdi. Dramaturqun pyesləri tamaşaçı sevgisini qazanmış olsa da, səhnə əsərləri bir çox teatrşünaslar tərəfindən yüksək qiymətləndirilsə, bu yolda uğur əldə etsə də, Azərbaycan teatır səhnəsində hələ də öz həllini tapmamış problemlər şairi narahat edirdi. Xalqına, millətinə ruhən, qəlbən bağlı şair, teatr səhnəsində milli kadrların olmamasından gileylənirdi. Kişi rollarında aktyorların Moskvadan, Leninqraddan, Xarkovdan dəvət olunması Cəfər üçün heç də xoşa gələn deyildi. Onun fikrincə, Azərbaycan teatır səhnəsi öz simasını tapmalı idi. O, səhnə əsərlərinin kifayət qədər olmamasından, səhnədə sənət sevincinin duyulmamasından, qadın aktyorların azlığından, rejissor çatışmazlığından ürək yangısıyla öz məqalələrində bəhs edirdi. Qeyd edək ki, Cəfər Cabbarlının Azərbaycanda milli kino və teatr sənətinin yaranmasında, inkişafında, milli kadrların yetişdirilməsində danılmaz xidmətləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, Cabbarlı ürəyi daim vətəni, xalqı üçün döyünmüş, milli istiqlalımız və azadlığımız uğrunda bir çox bədxahlara qarşı daim mübarizədə olmuşdur.

Şair özünün düşüncə və fikirlərini, həyat qənaətlərini real qəhrəman timsalında canlandırmaq üçün “Oktay Eloğlu” dramını qələmə alır. Pyes 1923-cü ildə tamaşaya qoyulur və teatrsevərlər tərəfindən maraqla qarşılır. Dramaturq burada sosial mövqeyi olan, milli səhnə sənətinin inkişafı yolunda apardığı sarsılmaz mübarizənin öz həyat amalına çevirən, öz hisslərini ümumiləşdirdiyi Oktay sürəti yaradır. Oqtay, müəllifin özü kimi milli teatr yaratmaq və inkişaf etdirmək arzuları ilə yanib-tutuşan qəhrəmandır. Dramaturqun qəhrəmanı rahatlıq tapa bilmir, həyatını, xalqını gerilikdən qurtarmaq inkişafa qoşmaq uğrunda mübarizəyə həsr edir. O xalqına xidmət yolunda milli teatr yaratmağı qarşısına məqsəd qoyur. O dostu “Səməd bəyə qətiyyətlə bildirir. “Səhnəmiz yoxdur, fəqət olmalıdır. Onu mən yaradacağam”. [4, səh. 248]

Müəllif Oqtayı zəmanəsinin teatr fədaisi kimi canlandırır. O, xalqın cəhalətdən, dini mövhumatdan yaxa qurtarmasını, maariflənməsini milli teatrdan keçdiyini düşünür. Oqtayın bu yolda qarşısına qara qüvvələr, maneələr çıxır. Lakin qəhrəman milli teatr yaratmaq uğrunda hər çətinliyə dözməyə, məhrumiyətlərə qatlaşmağa hazırdır. O, milli teatrın yüksələcəyinə inanaraq deyir: “Mənim də başıma gənclərimiz, qızlarımız gül-çiçək səpəcəklər, mən də mədəni bir həyatım var deyə sevinəcəyəm”. [5, səh. 249] Oqtay müəllifin prototipidir. Bildiyimiz kimi, Cabbarlı da cəmiyyətin inkişafında milli teatrın rolunu yüksək qiymətləndirirdi və teatrla bağlı düşüncələrini yaratdığı səhnə fədaisi Oqtayın dilində ifadə etmişdir.

Məlumdur ki, Cabbarlı dramaturgiyada uğurlar qazansa da, onun odlu-alovlu hisslərlə çağlayan lirik yaradıcılığı da zəngindir. Dramalarında olduğu kimi şair lirik parçalarında da zəmanədən şikayət, giley, haqsızlığı və ədalətsizliyi tənqid etmiş, xalqı milli oyanışa çağırış motivləri öz əksini tapmışdır. Onun şairlik istedadı hər addımda dramalarının dilində, obrazların xarakterində qarşımıza çıxır.

Cabbarlı istər dram yaradıcılığı, istərsə də lirik parçaları olsun, odlu-alovlu hisslərin toqquşmasını, coşğunluğunu qabarıq, parlaq şəkildə canlandırmışdır. Dramaturqun səhnə qəhrəmanları teatrda romantizmin poetik xüsusiyyətlərindən, emosionallığından məharətlə istifadə etmişlər. İstər səhnə əsəri olsun, istər poema və yaxud da lirik şeir parçaları orada poeziyanı duymamaq mümkün deyil. Teatr sənəti də belədir. Bu məqamda görkəmli şair, nasir, ədəbiyyatşünas alim Arif Abdullazadənin “Şair Cəfər Cabbarlı (poeziyası)” kitabından bir sitatı yada salmaq yerinə düşür:

“Janrından və növündən asılı olmayaraq incəsənətin bütün sahələrində poeziya yaşayır, hərəsinin öz poeziyası var. Musiqinin poeziyası səslərin ahəngində, rəssamlığın poeziyası rənglərin harmoniyasında, teatrın, kinonun da öz sirlə poeziyası mövcuddur. Onları hərə bir cür dərk edir, hərədə bir cür assosiasiya doğurur”. [2, səh. 76-77]

Cabbarlının teatr məsələlərinə həsr etdiyi ikinci bir əsəri “Dönüş” pyesidir. Ədib komik-satirik çalarlı “Dönüş” dramını Milli Dram Teatrının 1920-ci ildə yenidən dövlət statusu almasının onilliyinə həsr edib. Pyesdə çağdaş teatrda gedən sənətkarlıq proseslərindən, forma və üslub axtarışlarında yeniliklə köhnəliyin mübarizəsindən, peşəkar ixtisas savadına yiyələnməyin vacibliyindən, repertuar siyasətinin bədii təsdiqindən, estetik əsaslarından söhbət açılır. Bu pyesdə artıq müəyyən əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan teatrının süni şəkildə yenidən qurulması məsələsinə də tənqidi münasibət bildirilir.

2.2. Cəfər Cabbarlı və dünya dramaturgiyası

Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin inkişafında yeni yüksəliş dövrü XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Yazıcının tərcümə nümunələri öz bədii gözəlliyi ilə seçilir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Nasir-dramaturq teatr və kino sahəsində ciddi yaradıcılıq işləri ilə məşğul olduğu üçün dünya klassiklərindən dramlarını doğma dilimizə tərcümə edilməsində xidmətləri az deyil. Dramaturq Avropa və rus yazıçılarından Vilyam Şekspirin “Hamlet”, “Otello”, Fridrix Şillerin “Qaçaqclar”, Karon de-Bomarşenin “Fıqaronun toyu”, Corc Uelsin “Yeraltı dünya”, Lev Tolstoyun “Çocuqluq”, “Hacı Murad” və b. iri həcmli əsərləri böyük peşəkarlıqla Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Onun rus dilindən ana dilimizə çevirdiyi ilk ən iri həcmli pyes dünya dramaturgiyasının möhtəşəm abidəsi sayılan, ingilis dramaturqu və şairi Vilyam Şekspirin “Hamlet” faciəsidir. Pyesin tərcüməsi Dövlət Türk Teatrosuna 1925-ci ilin avqustunda təhvil verilsə də, tamaşa Aleksandr Tuqanovun quruluşçu rejissorluğu ilə yalnız 1926-cı ilin dekabrın 23-də hazır olur. [3, səh. 6-7]

Beləliklə, Cəfər Cabbarlı dram yaradıcılığı, onun sənətsünaslıq baxışları, səhnəmiz üçün göstərdiyi xidmətlər Azərbaycan teatrının, dramaturgiyasının qızıl fonduna daxil edilmişdir. O qarşısına çıxan ictimai-siyasi təyziqlərə baxmayaraq, teatr sahəsindəki qaranlıq mətləblərə həqiqət işığı salmağı bacarmışdır. Çox təəssüf ki, şairin vaxtsız və amansız ölümü onu bizlərdən çox tez ayırmışdır. Lakin bəxtsiz şair ürəklərdə, ədəbiyyatımızda elə izlər qoymuşdur ki, heç bir ölüm onu öldürə bilməzdi. O, daim ədəbiyyatımızın səhifələrində, teatr səhnələrimizdə yaşayacaqdır.

Son olaraq, onu da qeyd etmək istərdik ki, Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı və Azərbaycan teatr tarixi haqqında araşdırmalar bu yazıda əhatə edə bilməyəcəyimiz qədər genişdir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Cəfər Cabbarlı dram yaradıcılığı, onun sənətsünaslıq baxışları, səhnəmiz üçün göstərdiyi xidmətlər Azərbaycan teatrının, dramaturgiyasının qızıl fonduna daxil edilmişdir. O qarşısına çıxan ictimai-siyasi təyziqlərə baxmayaraq, teatr sahəsindəki qaranlıq mətləblərə həqiqət işığı salmağı bacarmışdır. Çox təəssüf ki, şairin vaxtsız və amansız ölümü onu bizlərdən çox tez ayırmışdır. Lakin bəxtsiz şair ürəklərə, ədəbiyyatımızda elə izlər qoymuşdur ki, heç bir ölüm onu öldürə bilməzdi. O daim ədəbiyyatımızın səhifələrində, teatr səhnələrimizdə yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan teatr antologiyası. 2 cildə. I cild. Bakı, 2013, səh 1-597
2. Abdullazadə A. Şair Cəfər Cabbarlı (poeziyası). Bakı, “Elm”, 1989, səh 1-159
3. Cəfər Cabbarlının tərcümələri. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2013, səh. 1-487
4. Cabbarlı C. Əsərləri. 4 cildə, II cild. Bakı, “Bərqi-Qərb”, 2005, səh 1-359
5. Cabbarlı C. Əsərləri. 4 cildə, II cild. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2005, səh1-359
6. <https://ann.az.cefer-cabbarli-haqda-xatireler-e-kitab>.

DEDE KORKUT HİKAYELERİNDE AİLE KAVRAMI

BORA NÜSRET NAMKOÇ

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ/ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATI

Boris-simo@hotmail.com

KARS/TÜRKİYE

ÖZET

Dede korkut hikayeri ve destanlardan yararlanarak aile,aile bireyleri,ailenin önemi,oğuzlarda aile yapısı konuları işlenmiş,eserde baba,anne,oğul,kızkardeş,kadın tiplerinin önemi ve bu tiplerin özelliklerine ayrı ayrı yer verilmiştir.Babanın ailenin direği olduğu,annenin eşine bağlılığı ve fedakrlığı,kocasının öfkelerini dindirmesi ve herşeyi göze alarak hiç düşünmeden annesinin ve babasının vermekten çekindiği canı kocasına vermesi,oğulun babasını namertlerin elinden kurtararak hem kendisinin hem de babasının intikamını alması,oğula ad verme törenleri işlenmiş,her şeyden üstün olan kardeş sevgisinin hikayelerde yer bulması anlatılmıştır..Bayındır Han'ın “Kim ki,oğlu kızı yok,kara otağa kondurun,kara keçe altına düşen,kara koyun yahnısından önüne getirin,yer ise yesin,yemezse kalsın gitsin” demişti.”Oğlu olanı ağ otağa,kızı olanı kızıl otağa koyun,oğlu kızı olmayanı Allah Taala garğayıbdır,bizde garğarız” demişti.Bayındır han'ın bu sözüyle anlaşılır ki oğuzlarda evlat sahibi olmanın önemi büyük olmuştur.

ANAHTAR SÖZLER. Kitab-ı Dede Korkut,Aile,Destan,Hikayeler

GİRİŞ

Sosyal yaşamın vazgeçilmez ortamı olan aile, biçim farklılıkları göstermekle birlikte, tarihin her aşamasında görülmüş ve çeşitli biçimlerde tanımlanmış olmasına rağmen, mahiyet olarak köklü bir değişikliğe uğramamıştır. En ilkel toplumdan en gelişmiş sanayi toplumlarına varıncaya kadar hemen her toplumda, ismi ne olursa olsun aile kurumuna (kurum, birlik, birim, topluluk, zümre, grup veya daha başka seslendiriliş biçimiyle) rastlanılmaktadır. Bu ise onun genel geçerliliği ile yani evrenselliği ile yakından ilgilidir. İnsan zihninin aile sorunu ile meşgul oluşu, yeni bir uğraşı da değildir. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren aile, insanların zihnini yormakta, onları kendi içinde topladığı gibi yine kendisi ile ilgili bazı sorunları çözümlenmede kullanmıştır.

DEDE KORKUT HİKAYELERİNDE AİLE KAVRAMI

Baba, anne, oğul üçgeni ailenin ilişkilerini belirler. Babalar oğullarını tehlikeden korumak ister, oğullar ise kendilerini kanıtlamak için cesurca davranırlar, tehlikelere atılmaktan kaçınmazlar. Evin kızı belirsizdir, ama oğul ve kızı olmayan hoş görülmez, çocuk sahibi olmak özendirilirdi. Bayındır Han'ın "onun ki oğul kızı olmaya yüce Tanrı kargamıştır, bizde kargarız" sözü henüz çocuğu olmayan Dirse Han'a ve diğer oğul beylerine uyarıdır. Oğul Töresinde kız çocuğu aşağılanmaz ama oğul olan ak otağa, kızı olan kızıl otağa oturtulur, neslin devamını sağlayan oğul itibarlı konumdadır. Oğul sevgisi daha yücedir.(Genç,2014:223,224)

BABA:

Oğulların aile düzeninde baba otoriteyi temsil eder. Töre gereği kendisine saygı duyulur, çatışmalar olsa bile ailenin fertleri babaya saygıda kusur etmez. Onların sorumluluğu daha çoktur; risk alma, cesaret gösterme, tehlikelerden evini, obasını, yurdunu koruma, yerlerine geçecek oğullarını eğitme babaların görevidir. Töre gereği özellikle bey babalar gururludur, hüner gösterdiklerinde veya sorunla karşılaştıklarında Dede Korkut'tan yardım isterler. Dede Korkut Hikayelerinin sekizinde olaylar baba-oğul üzerinde yoğunlaşmıştır. Dirse Han ile Oğul Boğaç Han, Bay Büre ile Oğul BamsıBeyrek, Kazan Bey ile Oğul Uruz Bey, Duha Koca ile Deli Dumrul, Kanlı Koca ile Oğul Kan Turalı, Kazılık Koca ile Oğul Yigenek, Beğil Oğul ile Emren, Uşun Koca ile Oğul Seyrek somut olarak baba oğul ilişkisini gösterir.(Genç,2014:224)

KADIN:

İlk olarak evin "Oğularda genel olarak kadının yeri ve önemini töre belirler. Kadın erkeğin yanında, gerektiğinde onunla biriktirir. Hikayelerin girişinde Dede Korkut kadınları dört türlü tasvir eder. Dayağı yani "Direği" olumlu bir kadın tipidir. Kırdan yabandan eve bir misafir gelse, kocası evde olmasa, o onu yedirir, içirir, ağırılar gönderirdi. İkincisi "Solduransop" olumsuz bir kadın tipidir. Davranışlarıyla şikayetçidirler, görgüsüzlerdir. Dede Korkuta göre onlar "sabahleyin yerinden kalkar, elini yüzünü yıkamadan dokuz bağlama ile bir külek yoğurt bekler. Doyuncaya kadar tıka basa yer, elini böğrüne koyar ve bu evi harap olasıca kocaya varalıdan beri daha karnım doymadı, yüzüm gülmedi, ayağım pabuç, yüzüm yaşmak görmedi. Ahnolaydı, bu öleydi birine daha varaydım"derler.

Üçüncüsü; "Dolduransop" dur. Olumsuz bir kadın tipidir. Dede Korkuta göre onlar davranışlarıyla sorumsuzdurlar.

Dördüncüsü ise; "Ne kadar dersin bayağı sop" kadın modeli ise kadınların en olumsuz olarak gösterilir. Dede Korkuta göre onlar eylem ve davranışlarında beceriksizdirler. Kocalarını rezil ederler. Küçük düşürürler. Dede Korkutun ailenin esas olarak kadınlarla temellendirdiği görüşüyle böyle bir tanımlama yaptığı anlaşılabilir.(Burdurlu,1959:33,34)

ANNE:

Dede Korkut Hikayelerinde evin annesi fedakardır. Hanlar Hanı Bayındırın kızı, Kazan Hanın Karısı Burla Hatun, Dirse Hanın Karısı, Deli Dumrulun Karısı, Kapak Hanın Karısı, Begilin Karısı kocalarına, eşlerine mutlak bağlıdırlar, Kocaları ve çocukları üzerine adeta titrerler. Söz gelimi Begilin Karısı Kocasının Kazan Han tarafından aşağılanması karşısında onun oğullara baş kaldırmasını önler, psikolojisini düzeltmek için ava gönderir.

Ailelerde tek eşlilik vardır. Sadece BamsıBeyrek Hikayesinde kendisini tutsak iken hisardan çıkarmasına yardımcı olan Bayburt Tekürünün kızını Bam çiçek üzerine alması istisnadır. Hikayelerde anne en değerlidir. Anne rolündeki eşin kocasına çeşitli fedakarlıkları vardır.(Cumber,1960:98,99)

ANNENİN KOCASINA BAĞLILIĞI:

Dede Korkut Hikayelerinde anne her durumda kocasına bağlıdır. Kocasının aşağılanması karşısında bile ona, ihanet etmez. Dirse Hanın kırk yiğidinin laflarına kanıp oğulunu öldürmek

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

istememesine rağmen karısı ve oğlu Bağaç Han Dirse Handan intikan almak yerine onu kurtarır ve affederler.(Cumbur,1960:56)

Hanım oğul kalkarak yerinden doğrul
Kırk yiğidini beraberine al
Babanı o kırk namertten kurtar
Yürü, oğul baban sana kıydıysa sen ona kıyma der.

Oğlan anasının sözünü kırmaz, yiğitleriyle babası Dirse Hanı kötü niyetli arkadaşlarının elinden kurtarır.(Boratav,1939:56)

ANNENİN ÖFKEYİ DİNDİRMESİ:

Anne evin fedakar varlığı olmasının yanında kocasının öfkesini dindirir, isyanını teskin eder, onun hatalı davranışını onaylamaz, aklıyla hareket eder, soğukkanlılıkla olayları yönetir. Bağlı oğlu Emmenin Hikayesinde Begil, Oğuzun önde gelen hanlarında Kazanın kendisi hakkındaki aşağılayıcı sözlerinden kırılır. Oğuz'a baş kaldıracak duruma gelir, ancak karısı kocasını teskin eder;(Genç,2014:231) “Yiğidim, Bey Yiğidim! Padişahlar Tanrının gölgesidir, Padişaha baş kaldıranın işi rast gitmez. Ava çık gönlün açılınsın.”diyerek kocasını ikna etmeye çalışır ve Kocasının Bayındır Hana karşı ayaklanmasını önlemeyi başarır.(Boratav,1939:84,85)

ANNENİN KOCASINA CANINI VERMESİ:

Hikayelerde anne ve babanın oğul sevgisi son derece yoğun iken bir hikayede farklı bir durum söz konusudur. Evin kadını erkeğine fedakarlık yaparak ve çoluk çocuğunu bile öksüz bırakmayı göze alarak anne ve babasının vermektен kaçındığı canı kocasına verir.(Genç,2014:232) Duha Koca oğlu Deli Dumrul Hikayesinde, Azrail ile mücadeleye giren Deli Dumrul veda etmeye geldiği eşine vasiyeti yaptıktan sonra beklenmedik bir tavırla karşılaşır.

Eşi ona kendisine bıraktığı malı mülkü istemediğini ve ana babasının ona vermediği canını kendisinin vereceğini söyler;(Öztelli,1958:53)

Koç yiğidim, şah yiğidim
Karşı Yatan Kara Dağları
Senden sonra ben neylerim?
Senin o hain anan baban
Bir canda ne varki sana kıyamamışlar
Arş tanık olsun, Kürsü tanık olsun, Yer tanık olsun,
Yüce tanrı tanık olsun,
Benim canım senin canına kurban olsun.

ANNENİN KOCASINA DESTEK OLMASI:

Dede Korkut Hikayelerinde anne her zaman öne çıkmaz, özellikle Oğuz beylerinin eşleri, kocalarının beylik otoritesini sarsmaktan kaçınırlar, çok zor anlarda zaman zaman özellikle oğulları uğruna kocalarına karşı çıktıkları olduğu gibi, yine oğulları için kocalarına kahramanca destek verdikleri de görülür.(Genç,2014:232,233)

OĞUL OĞULUN ÖNEMİ VE İŞLEVİ:

Oğuzların ve göçebe bozkır kültürünün temeli oğul üzerinde yoğunlaşır. Oğul hem iktidarın hem de neslin devamıdır. “Oğul, atanın sırrıdır, iki gözünün biridir.”gibi atasözleri de oğulun önemine vurgu yapar. Oğul, göz gibi dünyayı aydınlatan en değerli varlıktır, onun sırrıdır, gözüdür.(Genç,2014:234)

OĞUL SAHİBİ OLMANIN YOLU:

Töre, Oğuz Erkeklerine oğul sahibi olmanın ne kadar aşağılayıcı bir durum olduğunu belirlediği gibi aynı şekilde oğul sahibi olabilmenin yollarını göstermiştir. Dirse Hanın böyle töre tarafından cezalandırılıp eve öfkeyle gelmesi ve buna karşı eşinin çocuklarının olmalarının fakir fukarayı doyurup giyindirmenin buna çare olacağını söylemesi, “ola ki bir ağzı dualımın alkışı ile Tanrı gürbüz bir çocuk verecektir.(Genç,2014:236,237)

Hey Dirse Han, bana kızıp eziyet etme,
İncitip acı sözler söyleme!
Yerinden doğrul,
Ala çadırını yeryüzüne diktir,
Altan aygır, dereden buğra, koyundan koç kestir,
İç oğuzun, Dış oğuzun beylerini başına topla,
Aç görseñ doyr,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Çıplak görsen donat,
Borçluyu borcundan kurtar,
Tepe gibi et yığ,
Göl gibi kırmızı sağdır,
Büyük toy eyle, dilek dile,
Ola ki bir ağzı dualının duasıyla
Tanrı bize bir topaç gibi çocuk verir.

OĞULUN EVLİLİĞİ:

Dede Korkut hikayelerinde evlilik, çok önem verilen bir kurum olup baba ile oğul arasında da rahatça konuşulan bir konudur. O kadar ki oğul, babasına evlilik yapacağı gelin adayının niteliklerini söyleyebilir. Babanın da oğlunu evlendirmek amacıyla iç oğuz ve dış oğuz gelin kız aramaya çıktığı hikayeler vardır.(Genç,2014:238)

BABANIN OĞULU EĞİTMESİ:

Oğul sahibi olmak yetmez, “bey baba” sının yerine geçmesi için oğulunda iyi yetişmesi gerekir. Dede Korkut hikayelerinde, oğuz beylerinin yerine geçecek oğulları üzerinde titizlik gösterdikleri görülür. Kazan Bey oğlu Uruz Beyin tutsak olduğu hikayede babanın oğulu eğitmesini görmekteyiz.(Genç,2014:239)

ANNENİN OĞUL SEVGİSİ:

Dede Korkut hikayelerinde annenin oğula sevgisi özel bir yer tutar. Özellikle oğul dünyaya getirmenin zorluğunu hissederler. Hayatta da oğullarının üzerine titrerler, oğullarına bir şey olma ihtimali onların yüreğini sarsar, kocaları bey bile olsa oğulları adına onlara beddua etmekten çekinmezler.(Boratav,1939:86,87) Kazan Beyin oğlu Uruz’unTutsak olduğu hikayede: Burla Hatun oğlu Uruza bir şeyler olmasından korkar ve şöyle der;

Oğul oğul ay oğul! Mürevvetim oğul!
Yalnızca oğul görünmüyor bağrım yanıyor.
Yalnız oğul haberini Kazan söyle bana.
Söylemez olursan yana yakıla beddua ederim sana!
Karşı yatan kara dağdan.
Bir oğul uçurdunsa söyle bana.
Kazma ile yaktırayım
Taşkın akan koşa sudan
Bir oğul uçurdunsa söyle bana
Ağıllardan akça koyun buradan geçti.
Kuzucuğumu aldırışım meleyeyim mi?
Oğul oğul diye bağırayım mı?

BABANIN OĞUL SEVDASI:

Dede Korkut hikayelerinde bey olan babalar için oğulları haleftir, yerlerine geçecek iktidar güçlerini onlar sürdürecektir. Babalar oğul sevgilerini açıkça ortaya koyamazlar, ancak onlarla içten gururlanırlar, zor zamanlarda ise duygularını belli etmekten kaçınmazlar.(Gökyay,2007:42)

KARDEŞ SEVGİSİ:

Dede Korkut hikayelerinde, kardeş sevgisi çok üstün bir sevgi olarak sergilenir, bazı hikayelerde oğuzlar arasında kardeş uğruna fedakârlık gösterme davranışı görülmektedir. Kardeşlerin birbirleriyle çatışması ve dolayısıyla karşı karşıya gelmesi ve kavga etmesi görülmez. Oğulların aile düzeninde son derece güçlü bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Kardeşin kardeş olmadan önce anlamı zor zamanlarda birbirlerine destek olmalarıdır.(Genç,2014:257)

SONUÇ

Dede Korkut Kitabında bir evlat sahibi olmanın önemi belirtilmiş olup, Oğuzlarda babanın görevi, konumu ve özellikleri üzerinde durularak, dede korkut hikayelerinde baba oğul ilişkisine örnekler verilmiştir. Dede Korkut Hikayelerinde kadının yeri ve önemi hakkında bilgi vererek kadın tiplerini tanımlamakta,Dede Korkut Hikayelerinden örnek verilerek anne kavramının özellikleri belirtilmiş olup,Dirse Han Oğlu Boğaçhan Hikayesinde annenin kocasına bağlılığı vurgulanmış ve Annesi boğaçhandan babasını kurtarmasını ister,boğaçhan annesinin sözünü kırmaz babasını kırk namerttin elinden kurtarır.Yine başka bir hikaye olanBağıl Oğlu Emmenin hikayesinde annenin fedakâr olma özelliğinin yanında annenin kocasına söylediği sözler sonucunda kocasının öfkesini

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

dindirmesi özelliği verilmiş, annenin diğer bir özelliği olan, Duha Kocaoğlu Deli Dumrul hikayesinde annenin her şeyi gözden çıkararak kocasına canını vermektən kaçınmamış və annenin oğulları için kocalarının karşısına çıktıkları gibi yine aynı şekilde oğulları içinde kocalarına destek oldukları hikayelerde görülür. Oğuzlarda oğulun önemi büyük olmuş, oğul sahibi olabilmek için bir çox yol izlənmiş olup Dirse Han hikayesinde Dirse Hanın oğul sahibi olmaq için izlediği yol diqqət çekici olmuş. Oğuzlarda evlilik makamı kutsal sayılmıştır. Bunun üzerine Dede Korkut hikayelerində evlilik kurumunun önemini və babanın oğlunu evləndirmək için izlediği yol anlatılmışdır. Oğul sahibi olan babanın oğlunu eğitmesi onu yenilmez bir yiğit yapması babanın görevi sayılmış, bu konu Dede Korkut hikayelerində de işlənmiş, babanın oğula düşkün olması, ona olan sevgisi, onu eğitmesi gibi annenin de oğlunun üzerine titreməsi ona olan sevgisini göstərir. Bunun için Kazan Beyin Oğlu Uruzun tutsak olduğu boyu örnek göstərmək ən doğrusu olur. Dede Korkut hikayelerində ayrıca diqqət çəkilməsi gereken bir digər önəmli konu isə kardeş sevgisidir. Kardeş sevgisi hikayelerde hər şeydən üstün tutulmuş və büyük fedakarlıklar göstərilmişdir.

KAYNAKÇA

1. GENÇ İlhan, Atabey Kılıç, Hakkı Aksoyak, Dede Korkut kitabı Hanım Hey, Özyurt Matbaacılık, Ankara, 2014
2. BORATAV Pertev Naili, Bey Böyrek Hikayesine Ait Metinler, Ankara 1939
3. CUMBUR Müjgan, Dede Korkut Hikayelerinde Kadın, Türk Yurdu, Ankara, 1960
4. ÖZTELLİ Cahit, Dede Korkut Kitabı, Türk Dili, Ankara, 1960
5. GÖKYAY Orhan Şaik, Dedem Korkutun Kitabı, Kabala Yayınevi, İstanbul, 2007
6. BURDURLU, İbrahim Zeki, Dede Korkut Hikayeleri Uyanış, İzmir Enstitüsü, 1959

DİNİ MÖVHUMAT VƏ XURAFAT ƏLEYHİNƏ MÜBARİZƏ

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Ədəbiyyatşünaslıq şöbəsi
orujovaaygun82@gmail.com
Azərbaycan, Naxçıvan

XÜLASƏ

Yaxın Şərqi ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Naxçıvan həm türk, həm də islam mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindəndir. "Naxçıvan" sözünün Nuh peyğəmbərlə bağlılığı, məşhur din alimlərinin burada formalaşması, müqəddəs dini ziyarətgahlar, pirlər, ocaqlar, tarixi abidələrdə həkk olunmuş Quran ayələri, Quranın və Şərq ədəbiyyatının burada yüksək səviyyədə tədris olunması Naxçıvanın islam mədəniyyətinin paytaxtı hesab edilməyinin əsas səbəblərindəndir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi, istedadlı nasir, dramaturq, satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə ibtidai təhsilinin ilkin mərhələsində Quranı, ərəb və fars dillərini dərinləndirən mənimsəmiş, Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini orijinaldan mütaliə etmişdir. Məhz müqəddəs dini kitaba və onun mömin müsəlmandan tələblərinə, şərtlərinə bələd olduğuna görə Cəlil Məmmədquluzadə Qurana deyil, sonradan uydurulmuş bəzi dini hədislərə əsaslanaraq xalqı avamlığa, dini xurafata sürükləyən, dünyəvi elmlərə, texnikanın inkişafına qarşı çıxan, şəxsi mənafeləri üçün çalışan dırnaqarası din xadimlərini kəskin satira atəşinə tutmuşdur. Böyük mütəfəkkir ədib Şərq istibdadına qarşı mübarizəni bütün həyatı boyu və yaradıcılığının bütün janrlarında davam etdirmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: dini mövhumat, xurafat, mübarizə, molla, Quran

GİRİŞ

İslam mədəniyyətinin paytaxtı Naxçıvan nəinki Şərqi, hətta dünyanın ilkin yaşayış və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Tarixin bütün dövrlərində burada din dövlətdən ayrı olsa da, dini dəyərlər milli mentalitet və mənəvi dəyərlərlə bərabər səviyyədə hörmətlə qarşılanmışdır. Dini elmlər, Şərq dilləri, Şərq ədəbiyyatı ən yüksək səviyyədə mədrəsələrdə tədris olunmuş, dinimizin müqəddəs kitabı Quranı əzbərləmək dinin ən yüksək mərtəbəsinə çatmaq, hafizlik hesab olunmuşdur. XII əsr Şərq memarlığının möhtəşəm nümunəsi naxçıvanlı memar Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən yaradılmış

onüzlü Möminə Xatun türbəsinin Yasin surəsinin mətni ilə haşiyələnməsi, “məqbərənin tağlarının baş tərəfində Qurani-Kərimin 10 dəfə təkrar olunan “Hakimiyyət vahid, qadir Allaha məxsusdur” sözlərinin yazılması” (12, s. 73), XIV əsrə aid Qarabağlar türbəsinin üzərində Quran ayələri və dini məzmunlu kəlamların həkk olunması, XV əsrin ortaları – XVI əsrin əvvəllərində yaşamış təsəvvüf alimi, Nəqşibəndiyyə (Xəlvətiyyə) arifi, müfəssir Baba Nemətullah Naxçıvaninin burada dünyaya gəlməsi, “möhtəşəm bir üslub gözəlliyinə sahib bir təfsir” (1, s. 164) qələmə alması, Əshabu-Kəhf müqəddəs dini ziyarətگاهی, orta əsrlərdə və sonrakı yüzilliklərdə inşa olunmuş məscidlər, ədəbiyyatda dini mövzu və motivlərə geniş yer verilməsi və s. buranı İslam dünyasının müqəddəs məkanlarından birinə çevirmişdir.

İslam dini insanları humanizmə, bərabərliyə, insafa, hər zaman yaxşılıq etməyə, nəfsinin hakimi olmağa, haramdan çəkinməyə, Allaha olan borclarını verməyə dəvət etdiyi halda, XIX-XX əsrlərdə bir çox din xadimləri diqqəti tamamilə fərqli istiqamətlərə yönəlmişdir, dinin tələblərinə dair ifrata varır və elmi inkar etməyə çalışırdılar. Məhz bu səbəbdən də zaman keçdikcə ictimai məzmunlu bədii ədəbiyyatın əsas ifşa obyektlərindən birini də yalançı din xadimləri təşkil etməyə başladı. Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundov və s. milli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri bəzi din xadimlərinin yalançılığını, ikiüzlüyunü, acgözlük və xəsisliyini müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərinin əsas mövzusu olaraq müəyyənləşdirmişdilər. Mirzə Fətəli Axundovun “nuxulular”ının xələflərinin “ölülər” olması xalqın əsas kütləsinin mədəniyyət, elm cəhətdən tənəzzülü, avamlıq, cəhalət və xurafatın isə tərəqqi etməsi demək idi. Bu səbəbdən də bu mövzu “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının bütün sahələrindən qırmızı xətt kimi keçir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin müxtəlif məzmunlu əsərlərində Şərqi qəflət yuxusunun müxtəlif cəhətdən təqdimi ilə, yuxuya dalmış, bu dünyada bədbəxt, axirətdə xoşbəxt müsəlmanlarla rastlaşırıq. Böyük ədib xurafat və dini fanatizmi, din ehkamlarını xalqın inkişafına mane olan bir sədd, divar hesab etmişdir: “Biz müsəlmanlar ətrafımıza bir divar çəkmişik və unuduruq ki, bu divardan əcnəbi millətlər çox asanlıqla aşırıb bəzi yatanları baslayacaqlar” (7, s. 186). Mirzə Cəlil XX əsr ədəbiyyatımızda mömin milli müsəlman obrazlarını böyük məharətlə, özünəməxsus şirin dil və üslubla yaratmağı bacarmışdır.

TƏDQIQAT METODLARI

Tədqiqatda böyük azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadənin dini mövhumat və xurafatla mübarizədə ardıcıl mövqe tutduğu, yaradıcılığının bütün ədəbi janrlarında yalançı din xadimlərinin iç üzünü açıb xalqa göstərməyi, pərdə arxasındakı acı həqiqətlərdən insanları xəbərdar etməyi umimiləşdirmə, müqayisəli təhlil və s. metodlarla araşdırılmışdır.

DİNİ MÖVHUMAT ƏLEYHİNƏ DÜŞÜNÜLMÜŞ VƏ ARDICIL MÜBARİZƏ

İlk növbədə dahi ədibin bir neçə istiqamətdə mübarizə vasitəsi olaraq düşündüyü mətbuat orqanının adının və öz təxəllüsünün “Molla Nəsrəddin” seçilməyi barədə onu qeyd edə bilərik ki, Molla Nəsrəddin islam tarixində kəskin siyasi vuruşma və çəkişmələrin nəticəsi olaraq yaranmış bir şəxsiyyət idi. “Xalq və vətən uğrunda lazım gələn, mümkün olan hər vasitədən məharətlə istifadə edən” (3, s. 26) Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının “şah əsəri” (2, s. 7) “Molla Nəsrəddin” jurnalı – buradakı satirik felyetonlar, xəbərlər, elanlar, karikaturalar, lətifələr, atalar sözləri, tapmacalar və s. jurnalın müdiri və baş mühərririnin misilsiz cəsəreti, yüksək humanizmi, ləyaqəti, dəyanəti, əzilən və haqqı tapdanan, cahil və avam rəiyyətin acınacaqlı halını təsvir edərkən keçirdiyi daxili ağrı və iztirabları haqqında geniş təsəvvür yaradır. Cəlil Məmmədquluzadə “lap cavan vaxtından, on doqquz yaşında müəllim olduğu günlərdən cəhalətə, mövhumata qarşı, insanları həyat və həqiqətdən uzaqlaşdıran dini etiqaq, ehkama qarşı fəal mübarizəyə başlamışdır” (9, s. 205). Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının nəsr sahəsinə nəzər yetirsək, “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Xudayar bəy din xadiminin və yalançı şahidlərin köməyi ilə rüsvətlə, vəzifəsindən sui-istifadə ilə vəfat etmiş yaxın dostunun həyat yoldaşının zorla, heç bir razılığı olmadan kəbini özünə kəsdirmişdir. Həm Zeynəbin, həm də onun uşaqlarının faciəsinə səbəb olmuş Xudayar bəy qədər əsərdə onun bu çirkin arzusunun həyata keçməsində həlledici vasitə rolunu oynayan yalançı din xadimi də günahkardır. Zeynəbin və yetimlərinin var-dövlətinə sahib olmaqçün hər cür çirkin vasitəyə əl atan və Məhəmmədhəsən əminin həyatda maddi olaraq yeganə var-dövləti - Kərbəla ziyarəti dini borcunu yerinə yetirmək məqsədilə saxladığı eşşəyini də zorla aparıb şəhərdə satan Xudayar bəyin Tanrı qarşısındakı günahları saysız-hesabsızdır. Dahi ədib Cəlil Məmmədquluzadənin mömin müsəlman obrazlarından biri olan Novruzəli mədəni geriliyinin, texnikadan, elmdən xəbərsizliyinin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

səbəblərini özündə axtarmaqdansa, hər şeyi – başına gələn bütün fəlakətləri qəzavü-qədər, Allahın yazısı adlandırır. Usta Zeynal həqiqətən də, mömin müsəlmandır. Bunu onun erməninin ləyəni, küpəsindən istifadə etməməsi, dinin hər zaman təmiz hesab etdiyi axar sudan istifadə etməsi, namazının vaxtını keçirməməsi, ümidini yalnızca Allaha bağlaması, dünya malında gözü olmaması, dini ziyarətə hələ çox gənc yaşından getməsi, var-dövləti buna imkan verdiyi halda Kərbəla ziyarətinə getməyən Ağa Sadıqı “biqeyrət müsəlman” (6, s. 144) adlandırması təsdiqləyir: “Usta Zeynal mömindir, allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, nəhayət dərəcədə vəfəlidir və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb” (6, s. 149). Usta Zeynalın bir millət olaraq ermənilər haqqındakı qənaətləri isə təkcə dini fərqliliklə bağlı deyil, ümumiyyətlə insanlıqla, humanizmlə bağlıdır və müəllifin düşüncələri ilə üst-üstə düşür ki, heyvani bir vəhşi xislətə malik olduğunu bu xalq zaman-zaman soyqırım faktları ilə təəssüf ki, təsdiq etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının dramaturgiya sahəsinin də ana mövzusu cəhalət və dini fanatizmin, xurafatın və yalançı din xadimlərinin tənqididir. “Ölülər” tragikomediyasındakı Şeyx Nəsrullah obrazı ilə Mirzə Cəlil özünü qeyri-adi gücə, məharətə malik müqəddəs bir şəxs kimi qələmə verərək, xalqın cahilliyindən istifadə edib, onun həm mənəviyyatını, həm də irzini-namusunu alt-üst edənlərə öldürücü zərbəni endirmişdir. Bütün əməlləri pərdə arxasında gizli olan müqəddəs insanın xalqa görünməyən əsl simasını açıb göstərən Mirzə Cəlil bu səbəbdən də belə din xadimlərinin hiddətinə səbəb olmuş, dəfələrlə haqqında ölüm fitvası verilmişdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məscid və ruhanilər hökumət üzərində böyük nüfuzə malik olduğundan, hətta mətbuat da onların nəzarəti altında idi. Həmçinin “dini mövhumat ilə mübarizəyə çıxan bir cəridə, dəxi ümumkütlələr və hizblər içində rəvnəq tapa bilməzdi” (5, s. 158). Əlində yoğun dəyənləri olan həmin mollaları xalqın düşməni adlandıran Molla Nəsrəddin özünün onlardan fərqi “Niyə məni döyürsünüz?” felyetonunda belə sadalayır: “Mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: Bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha da sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, ... mığmığ, mozalan – bunların cümləsinə sitayiş edin! İkinci: Mən də mollayam, siz də molla. Amma mən müsəlman qardaşlara deyirəm: Ey müsəlmanlar, gözüünüzü açın mənə baxınız, amma siz mollalar deyirsiniz: Ey müsəlmanlar, gözüünüzü yumunuz, mənə baxınız” (8, s. 42-43). Diqqət edilsə, müəllif burada iki cümlə vasitəsi ilə bir sıra məqamlara aydınlıq gətirir. Molla Nəsrəddin xalqdan mığmığa, mozalana sitayiş etməyi təkidlə tələb edən yalançı ruhaniləri satiralarının tənqid hədəfinə çevirir. Belə dırnaqarası din xadimləri yüz illərdir ki, şeytan, xortdan, əcinnələr haqqında uydurduqları nağıl və əfsanələrlə, cənnət, huri-qılman vədlərlə müsəlmanlara laylay deyir, onları gözlərini yumub qəflət yuxusunda yatmaqda davam etməyə çağırır:

Çün yoxdu pulun ətləsə, dibayə, qumaşə
Çün çatmır əlin küftəyə, bozbaşə və aşə,
Çün iş gecə-gündüz dayanıb, bircə lavaşə,
Yat, düşmə dəxi zərrə qədər rəncə, təlaşə,
Tərpənmə əbəs, çək, bala, yorğanuvu başə (6, s. 635).

Böyük satirik şairimiz Mirzə Ələkbər Sabir də “Səbr eylə” (11, s. 114) adlı şeirində hər cür zülmə, ədalətsizliyə dözməyi, bütün bu işləri Allahın məsləhəti, “dövri-qəza” kimi qəbul etməyi, nəhayət səbrlə, təmkinlə, istədiyi hər şeyə nail olacağına aşağı təbəqələri inandıрмаğa çalışan müftəxorları tənqid atəşinə tutur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının baş redaktoru mollaların daxili və zahiri eybəcərliklərini, riyakar əməllərini açıb xalqa göstərmək üçün hər bir vasitəyə əl atır, istənilən janr vasitəsilə onlara öldürücü zərbə endirirdi. Jurnalın birinci ilinin 14-cü nömrəsində çap olunmuş “Axund və keşişin vəzi” felyetonunda müəllif eyni bir coğrafi məkanda (Azərbaycanın İrəvan quberniyasının Samanlıq kəndində), eyni tarixdə - XX əsrin əvvəllərində və eyni tarixi şəraitdə yaşayan bir kəndin erməni və müsəlman əhalisini müqayisə edir. Həyətin birində keşiş ayaq üstə durub sağ əlini yuxarı qaldırıb “vətən, vətən, vətən” deyir. O biri həyətdə molla kitabdan həcəmət, həməz, əcinnə, şeytan, onların həftənin üç günü etdikləri qonaqlıq və bayramları haqqında oxuyur. Keşiş deyir: “Ey mənim qardaşlarım, nə qədər ki, millət, dil və vətən yolunda fəda olmağa biz qadirik, cəmi dünyanın tayfaları müvəffəq olub bizim üstümüzdə hücum gətirələr, biz yenə onların qabağında dayanıb dilimizi, vətənimizi mühafizət edə biləcəyik. Yaşasın, yaşasın vətən!” (4, s. 52). Vətən, dil, millət kimi böyük amallarla yaşayan rəzil erməni din xadimlərindən fərqli olaraq yalançı dualar yazaraq pul yığmağa

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

çalışan, gününü eys-işrətlə keçirən bəzi azərbaycanlı mollaları amansızcasına tənqid hədəfinə çevirən şair şeirinin hər bəndində mollağın gizli işlərinin birindən xəbər verir. “Yaşasın elmsiz alimlər, yaşasın dərş oxumamış müqəddəslər, yaşasın vəqiədə gələcəkdən xəbər verənlər! Min yaşasın belə müsəlman qardaşlar!” (10, s. 359) - deyən Mirzə Cəlil onların elminə, müqəddəsliyinə, vəqiesinə gülür. Məhz bu ölüməlayiq “qırmızısaqqal mikroblar”dır Mirzə Cəlili məcmuə çıxartmağa məcbur edən:

Qırmızısaqqalə qoymazdım səni bənd olmağa,
Məndə olsaydı əgər kim ixtiyarın, ey könül! (4, s. 86)

Ancaq şəxsi mənfəəti üçün çalışan, bu yolda murdar hesab etdiyi rus vəzifəliyərinə və padşahına yaltaqlanmağı özünə ar bilməyən, çarizmin ruslaşdırma siyasətinə göz yuman molla və ruhaniləri tənqid etmək üçün Mirzə Cəlil məşhur filosofların fikirlərindən nümunələr gətirir: “Sokrat dörd yaşında olanda gözlərinə və qulaqlarına deyirmiş ki, əgər dünyanı görməsəniz və eşitməsəniz mən sizi tələf elərəm” (8, s. 306).

NƏTİCƏ

XX əsr Azərbaycan tarixinin qələm qəhrəmanı, xalqla bir vuran ürəyi, düşünən beyni olan Cəlil Məmmədquluzadə bir əsrin övladı deyil, o, bir zamana və dövrə sığışmayan, qəlibə, dar çərçivəyə salına bilməyən, böyük uzaqgörənliklə gələcəkdən xəbər verən, baş verən hadisələri təhlil edərək nəticə çıxarmağı bacaran, elmin müxtəlif sahələrində yüksək biliyə malik bir ziyalı olmuşdur. Mirzə Cəlil məşhur filosoflarla, əcnəbi millətlərlə, başqa din xadimləri ilə müqayisələr aparmaq yolu ilə müsəlman yalançı din xadimlərini tənqid etməklə onları etdikləri əməllərdən utanmağa və usanmağa, vətən, dil, millət kimi ictimai amallarla yaşamağa, nəinki Azərbaycan, bütün islam aləminin tərəqqi və inkişafı üçün çalışmağa, mədəni ölkələrin səviyyəsinə çatmağa çağırırdı. XX əsrin əvvəllərində sadaladığımız mənfə hallar və hadisələrin baş verdiyi Azərbaycanın bugünkü qüdrətli və güclü, demokratik Azərbaycana çevrilməsi prosesində milləti qəflət yuxusundan oyadaraq onun gözünü açan və “bir neçə mətləblərdən aqah” (8, s. 42) edən Cəlil Məmmədquluzadənin və molla nəsrəddinçilərin böyük rolu və əməyi olmuşdur. Buna görə də Mirzə Cəlilin şəriəti oğurlayıb öz xeyrinə dəyişən ruhaniləri tənqid və ifşa edən əsərləri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Alqar H. Nakşibendilik (Haz. A. Cüneyd Köksal), İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 170 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edəni H. Səmədzadə və M. Əziz). III cild, Bakı: Azər nəşr, 1947, 517 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə, II c. Bakı: Azər nəşr, 1967, 750 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 6 cildə, VI c. Bakı: Azər nəşr, 1985, 309 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edəni İsa Həbibbəyli). 4 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
7. Məmmədquluzadə C. Məqalələr və xatirələr (Tərtibçiləri: Zamanov A., İbrahimova R., İbadoğlu Ə.) Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 460 s.
8. “Molla Nəsrəddin” (Tərtib edəni Turan Hüseynzadə), 12 cildə, I c. Bakı: Elm, 1988, 720 s.
9. Paşayev M. Ə. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azər nəşr, 1973, 295 s.
10. Paşayev M. Ə., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (dərşlik). Bakı: Maarif, 1982, 425 s.
11. Sabir M. Ə. Seçilmiş şeirlər. Bakı: Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1946, 181 s.
12. Səfərli H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 216 s.

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ “QAFQAZ ŞAİRLƏR ORDUSUNUN BAŞINDA DAYANAN” MİRZƏ ƏBDÜLXALIQ YUSİF

AYTAC HƏSƏNOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya fakültəsi
aytachasanova2@gmail.com
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Mirzə Əbdülxalıq Yusif ədəbi məclislər içində öz fəaliyyəti ilə seçilən “Məcmüəş-şüəra”nın fəal üzvü olmuş, oxuduğu şeirlər böyük şairlər tərəfindən həmişə alqışlanmışdır. Öz dövründə gözəl insan, ustad sənətkar kimi tanınan,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Əliabbas Müznibin təbirincə desək, “Qafqaz şairlər ordusunun başında dayanan” bu görkəmli ədib üç dildə, müxtəlif janr və formalarda yazdığı ölməz şeir nümunələri ilə qəlbləri fəth etmişdir. Yusif şeiri öz mövzu rəngarəngliyi ilə də dəyərlidir. Məqalədə ədəbiyyatımızda müəyyən mənada tədqiqatdan kənar qalan Mirzə Əbdülxəlq Yusifin dövrü, mühiti, həyat və yaradıcılığı haqqında daha geniş məlumat verilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Mirzə Əbdülxəlq Yusif, “Məcməüş-Şüəra”, Qəzəl, Müşairə

GİRİŞ

Tədqiqat işimizdə M.Ə.Yusifin dövrü, mühiti, həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumat verməklə yanaşı, sənətkarın şəxsiyyəti ilə bağlı bəzi mübahisəli məqamlara da aydınlıq gətirmişik. Ədibin həyat və yaradıcılığı indiyədək çox mədud dairədə tədqiq olunduğundan bu fəsillərə daha geniş yer ayırmışıq. Araşdırma nəticəsində şairin yaradıcılığında heç bir zaman aktuallığını itirməyən mövzularla qarşılaşmış və bu xüsusiyyətləri yazımızda qeyd etmişik. Bu tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris prosesində yeni bir material kimi faydalanmaq olar.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan, müasirləri tərəfindən ustad sənətkar kimi qəbul olunan Mirzə Əbdülxəlq Yusifin zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı var. Zamanında xalqımız tərəfindən böyük məhəbbət və hörmətlə qarşılanmış şairin ədəbi irsi hazırda da klassik şeir həvəskarları arasında sevilməkdədir.

Onun yaşadığı dövrdə ədəbi məclislərdə şairlərin bir-biri ilə şeir yarışına girmələri ədəbiyyat tariximizdə yüksəlişə səbəb olmuşdur. “Məcməüş-şüəra”da keçirilən şeir məclislərinə başçılıq edən Əbdülxəlq Yusif də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən məclisə qonaq gəlmiş şairlərlə şeirləşmişdir.

Ə.Yusif barədə ilk və daha dolğun məlumata Səlmən Mümtazın və Əliabbas Müznibin məqalələrində rast gəlirik. Cəfər Rəmzi özünün “Deyilən söz yadigardır”, Məmməd Nuri isə “Azərbaycan qəzəlləri” kitabında ilk dəfə şairin doğum və ölüm tarixi haqqında məlumat vermişlər. Bu kitablardakı qeydlərə əsasən, Yusif 1853-cü ildə anadan olmuş, 1924-cü ildə vəfat etmişdir. Lakin görkəmli tədqiqatçı Əliabbas Müznib Yusifə həsr etdiyi “Mirzə Əbdülxəlq Yusif” başlıqlı məqaləsində ədibin doğum tarixini 1851-ci il olaraq göstərmişdir. Müasir dövrdə Yusifin yeganə tədqiqatçısı olan AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun böyük elmi işçisi Sona Xəyal (Hadiyeva) isə Ə.Müznibin məqaləsini əsas götürərək şairin 1851-ci ildə anadan olması fikrini daha məqbul hesab etmişdir. Fikrimizcə, Ə.Müznibin məqaləni Yusifin vəfat etdiyi ildə, yəni 1924-cü ildə qələmə alması onun araşdırmalarda əsas mənbə kimi qəbul edilməsinə təsirsiz ötürməmişdir.

Məqalədə¹ ədəbiyyatımız üçün mühüm bir məlumata da rast gəldik. Ə.Müznib “Məcməüş-şüəra”nın 1860-cı ildə təsis olunmasını qeyd edir. Halbuki məclisin yaradılma tarixi ötən əsrin əvvəllərində mətbuatda gedən yazılarda 1880-cı il kimi, “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı” kitabında isə XIX əsrin 70-ci illəri kimi göstərilirdi. Məqalə məclisin fəaliyyətini davam etdirdiyi dövrdə yazıldığından Sona Xəyal “Məcməüş-şüəra”nın yaranma tarixi ilə bağlı Ə.Müznibin variantını qəbul edir.

Şairin əslən haradan olması barəsində də mübahisəli fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçı Sona Xəyal Səlmən Mümtazın əlyazmasına istinadən qeyd edir ki, Yusif əslən Bakılı olub Ayaz oğullarından Yəqubun oğludur. Qeyd edək ki, S.Mümtaz şairin təxəllüsünü Yusif qoymasının səbəbini də atasının adının Yəqub olması ilə əlaqələndirib. Bildirək ki, Ə.Müznib də Yusifin Kərbəlayi Yəqubun oğlu olması haqqında məlumat vermişdir.

Şairin adının “Əbdülxəlq”, yoxsa “Əbdülxəlq” olması da bəzən mübahisələrə səbəb olur. Sona Xəyal Yusif şeirlərini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir ki, şair şeirlərinin məqtəsində işlətdiyi “Əbdülxəlq” sözünü “mehrfəzalığ”, “dünyalıq”, “şeydaliq” və s. kimi sözlərlə həmqafiyə etmişdir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, şairin adı “Əbdülxəlq”dır.

M.Ə.Yusif zəmanəsində çox az adama verilən “Mirzə” ləqəbini qazanmışdır. Zəmanəsinin şairləri tərəfindən mürşidi-kamil hesab edilən M.Ə.Yusif öz növbəsində bir çox şairlərin yetişməsində böyük xidmət göstərmiş, o cümlədən Əliağa Vahidin müəllimi olmuş və “Vahid” təxəllüsünü də ona şəxsən özü vermişdir.

¹ Qeyd edək ki, Ə.Müznibin haqqında danışdığımız məqaləsini ərəb qrafikasından transliterasiya edən Sonaxanın Hadiyevadır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Əliğa Vahidin öz müəllimini daim hörmətlə yad etməsini qəzəllərindən də görürük:

Hanı Yusif, hanı Sabit, hanı Saqib kimi dost

Ki, əyağın öpəm ol yarı-vəfadarların.

Sona Xəyal Ə.Müznibin yuxarıda haqqında məlumat verdiyimiz məqaləsinə əsaslanaraq qeyd edir ki, az zaman içərisində şairlər arasında şöhrət qazanan Ə.Yusifin Qarabağ, Şirvan və s. bölgələrin şairləri ilə müşairəsi (şeyrləşməsi) olmuş, onlardan Məşədi Azər, Ağadadaş Müniri, Əbdül Şahin Qarabaği və s. şairlərin bir çoxu Yusifi mədh edən şeyrlər yazmışdır.

Tədqiqatçının həmin məqaləyə istinadən haqqında danışdığı şeyrlərdən nümunə kimi gətirdiyi bir beytə baxaq:

Verir...baz şe`rin mürdə cismə tazə can, Yusif,

Olub məzhun əbya tək Məsihayi-zəman, Yusif.

Göründüyü kimi, nümunə gətirilən beytdə Mirzə Ağadadaş Müniri şeyri ilə ölüyə yeni can verən Yusifi İsa peyğəmbərlə müqayisə edərək zamanəsinin Məsihası adlandırmışdır.

“Təzkireyi-Yusif” kitabında Faiz adlı şairin M.Ə.Yusifə lirik poema göndərməsi və bu poemada Bakı ilə Şəkinin müqayisəli tərifini verdiyi qeyd edilir. Həmin poemadan məlum olur ki, ilk öncə Ə.Yusif Faizə məktubla müraciət etmiş, məktubu alan Faiz göndərdiyi poemada Yusifə təşəkkürünü bildirərək onu Şəkiyə qonaq çağırmışdır. Əsərdən görünür ki, Yusif ona Bakını tərif etmiş, o da bunun müqabilində öz şəhərinin gözəlliklərini misralayıb şair dostuna göndərmiş və gəlib bu gözəllikləri seyr etməsini, öz gözləri ilə görməsini arzuladığını bildirmişdir.

Tədqiqatçı Sonə Xəyal Yusif irsinin araşdırılmasının əhəmiyyətini bir daha vurğulayaraq qeyd edir ki, bu vaxta qədər Faiz Dərbəndi, Faiz Göyçaylı kimi şairlər ədəbiyyatşünaslığımıza məlum idi. Lakin Yusifin arxivi ilə tanışlıqdan sonra Şəkidə də Faiz təxəllüslü şairin yaşaması yeni bir fakt kimi ortaya çıxır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər yetirsək görürük ki, təzmin etmə, nəzirçilik özünü ədəbi məclislərin fəal olduğu XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində daha bariz şəkildə göstərir. Bu cəhət bu gün haqqında heç bir məlumat olmayan şairlərin üzə çıxarılmasında, bəzi şairlərin həyatı və ya yaradıcılığının tamamilə fərqli yöndə araşdırılmasında kömək edir.

Əbdül Qarabağının “Yusif” rədifli şeyrinə nəzər yetirək:

Ey olan məmləkəti-nəzmdə sultan Yusif.

Bey qulami-həbəşin nəsrədə loğman Yusif.

Nümunə gətirdiyimiz beytdən belə çıxır ki, Ə.Yusif həm də nəsr əsərləri yazmışdır. Sonə Xəyal şairin arxivini uzun illər qoruyub saxlayan nəvəsi Rauf Yaqubovdan aldığı materiallar içərisində Yusifin bir hekayəsi və bir yarımçıq dram əsərini aşkarlamışdır. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda olarkən bu əsərlərin izinə düşdük. Haqqında söhbət gedən arxivin vaxtı ilə institutun mərhum əməkdaşı Hacı Maildə (Əliyev), hazırda isə alimin oğlu Mustafa Mailoğlundə olduğunu öyrəndik. Mustafa Əliyev şairin arxivini araşdırdıqdan sonra bildirdi ki, Ə.Yusifin əlimizdə olan əsərləri içərisində iki miniatür hekayə və bir yarımçıq dram əsəri nəslərdir. Bu isə onun qüdrətli nəsr ustası ola bilməsindən də xəbər verir.

Sözdən daha çox özünün diləklərinin, yeri gəldikdə şikayətlərinin ifadə vasitəsi kimi istifadə edən M.Ə.Yusif şeyrə gəlir mənbəyi, güzəran vasitəsi kimi baxmamış, pul qazanmaq məqsədilə isə sənətindən bir qədər uzaqlaşmışdır. Bir müddət Bakıda ticarətlə məşğul olmuş, ətriyyat dükanı açıb ailəsini dolandırmışdır. Əldə olunan məlumatlara əsasən, M.Ə.Yusif həmçinin zərgərliklə də məşğul olmuşdur. Deməli, görkəmli ədib Yusif ömrü boyu heç kimə möhtac olmamış, öz zəhmətilə yaşamış, sifarişlə əsər qələmə almamışdır.

Nəvəsi Rauf Yaqubovun verdiyi müsahibədən məlum olmuşdur ki, Yusifin ölümündən bir il sonra 1925-ci ildə NKVD evdə yoxlanış keçirib, şairin iki sandıq əlyazmasını aparıblar. Tarixdən məlumdur ki, “Fond tərtib etmək” bəhanəsilə 1925-ci ildə bütün evlərdən əlyazmalar, hətta əski əlifbada yazılan kitablar belə yandırılıb məhv edilmişdir. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, əgər Yusifin iki sandıq əlyazması bu təşəbbüsdən kənar qalsaydı bu gün şair haqqında çox dəyərli məlumatlar əldə etmiş olardıq. Çünki dövrünün “Nəvəsi”, “Füzulisi” hesab olunan Yusif şeyrlərdə eyni zamanda fəlsəfəni, coğrafiyanı dərinləndirən bilən alim kimi mədh olunur. Buna əsasən, sandıqlarda şairin təkcə bədii əsərləri deyil, həmçinin elmi əsərlərinin də olduğu güman edilir.

Xatirələrdə onun haqqında rəvayətlər də dolaşmaqdadır. 28 noyabr 1998-ci ildə “Vahid” Poeziya evində Əbdülxalığ Yusifin 145 illik yubileyinə həsr olunmuş musiqili-ədəbi gecədə şairin nəvəsi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Ruhinə xanım çıxış edərək belə bir məlumatı dinləyicilərə çatdırmışdır: “... Onun ölümündən sonra dəfn olunduğu Çənbərəkənd qəbristanlığı köçürüldü. Onda gedib babamın qəbrini köçürəndə, qəbri açıqlar, neçə il keçməsinə baxmayaraq, cəsədin olduğu kimi qaldığı, çürümədiyi aşkara çıxmışdır...” [1, 11]

Bu əsnada Şah Xətəinin Kərbəla şəhidi Hürriün qəbrini açması faktı yada düşür. Düşünürsən ki, 73 illik ömürdə kimsəni özündən incik salmayan, iştirak etdiyi hər yerdə hörmətlə qarşılanan bir şair elə şəhidlik mərtəbəsinə yüksəlmiş hesab olunur. O da məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) bir hədisinə görə, Quran hafizlərinin cəsədi Qiyamətə qədər çürümür. Bu fərziyəni də irəli sürə bilirik ki, Yusif həm də Quran hafizi olmuşdur.

Mənbələrdə M.Ə.Yusifin S.Ə.Şirvani ilə də şeirləşməsi qeyd olunur. Mərhum ədəbiyyatşünas Rauf Əliyev tədqiqatlarında bu iki şairin münasibətinə toxunmuş, S.Əzimin külliyyatında olan bir neçə qəzəlin məhz Ə.Yusifə həsr olunduğunu qeyd etmişdir. S.Əzimin bu qəzəllərində şairin Yusifə bəslədiyi məhəbbət, hüsn-rəğbət açıq-aydın hiss olunur:

Eylədin axır məni, ey çərx, Yusifdən cüda,
Misri-könlüm təxtinə ol tacdarım gəlmədi...

Göründüyü kimi, bu beytdə şairin hicran əzabı, çərxi-fələkdən şikayəti obrazlı şəkildə əks olunmuşdur.

Zaman keçdikcə Seyid Əzim və Əbdülxalıq Yusif arasında olan səmimi münasibət nədənsə pozulmuş, S.Əzim öz səmimi dostluğuna peşiman olmuşdur. Onun “Xar eylədi ol gül səni əğyar yanında” deməsindən görünür ki, Yusif ona qarşı çıxmış, rəqiblərinin mövqeyini müdafiə etmişdir.

Deyilənə görə, S.Əzim yaxşı sənətkar olsa da, insan kimi hamını özündən aşağı səviyyədə hesab etmiş, danışıqına sərhəd qoymamış, etinasızlıq görən kimi hədyanlarla dolu həcvlər yazmışdır. Yəqin ki, müasirləri arasında öz ədəb-ərkanı ilə seçilən, hər adamla dil tapmağı bacaran Yusif üçün bu hərəkətlərə göz yummaq çətin olduğundan S.Əzimlə əlaqəsini kəsmişdir. S.Əzim “Dil” rədifli qəzəlində bu ayrılığı belə şərh edir:

Fəraqi-Yusifə oldun düşar, ey Seyyid,
Gərəkdi səbr edə bu qəmlərə peyğəmbəri-dil.

Yusifin şeirlərində ümumi eşq anlayışı ilə yanaşı, aşiq rolunda çıxış edən ümumiləşmiş insanın obrazının ali məhəbbət ideali tərənnüm olunur. Yusifin lirik qəhrəmanı öz eşqini aşikar etməyən, gizləndə eşq atəşində yanan fədakar aşiqdir. Şair ustadı Füzulinin yolu ilə gedərək:

Sirri-eşqi demək olsaydı, nihan etməz idim,

Dəxi gizlin bu qədr ahu fəğan etməz idim, - mətləli qəzəlində göstərir ki, eşq sirri faş olunmalı dərd deyil, əgər elə olsaydı, bu qədər əzaba dözüb, onu gizlətməzdim. Yusifin şeirlərində məşuqun öz aşiqinə cəfa, əzab çəkənməsi təbii bir hal kimi qarşılır. Şair qeyd edir ki, əgər özünü həqiqi aşiq hesab edirsənsə, gərək daim bəla çəkəsən, rahatlıq axtarmayasan.

Yusifin lirikasının əsasını məhəbbət motivi tutsa da, şairin əsərlərində ictimai-siyasi hadisələrin, insan münasibətlərinin, xalqın dərдинin, sevincinin əks olunduğunu da görürük. Şair abad sarayların bayquşlara məskən olmasını, şahlıqda olan adamların əvvəlkindən zalım olduğunu ürək ağrısı ilə tarixi adlara müracət edərək təsvir edir. Lakin bununla belə şair öz nikbinliyini də göstərir, Xızrın dirilik suyunu zülmətdə tapdığına işarə edərək, deyir ki, zülmət olmasa, dirilik suyu da olmaz. Yusif əsərlərində yalnız islami dəyərləri tərənnüm etməklə qalmamış, digər ustadı Seyid Əbülasim Nəbati kimi bütün dinlərə hörmətlə yanaşmış, inancından asılı olmayaraq hamının Adəmin törəməsi, qardaş olması ideyasını təbliğ etmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatda başlıca olaraq zamanın sınağından çıxmış tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Mövzunun araşdırılması məqsədilə istifadə olunan mənbələrin sayı o qədər də zəngin olmadığından əldə edilə bildiyimiz materialları müqayisəli şəkildə araşdırmaya cəlb etməyə çalışmışıq. Şairin ailə arxivindəki əlyazmalar, haqqında yazılan məqalələr, bir-birindən qiymətli monoqrafiya və kiçik həcmli araşdırmalar, xatirələr və şairin adı çəkilən şeir nümunələri tədqiqatımızın başlıca obyekt kimi götürülmüşdür. Bütün bunlarla yanaşı, yeri gəldikcə həm şairin öz, həm də müasirlərinin irsindən istinadlar verilmişdir.

NƏTİCƏ

Bu günədək yalnız nəzirəçi şair kimi tanınan M.Ə.Yusifin yaradıcılığını araşdırarkən qarşılaşdığımız multikulturalizm, humanizm ənənələri onu böyük mütəfəkkir sənətkar adlandırmağa

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

imkan verir. Şairin əsərlərində klassik ədəbiyyatımızın böyük simaları M.Füzulinin, S.Ə.Şirvaninin, S.Ə.Nəbatinin təsirini görürük. Mənbələrdən, həmçinin Faizin Yusifə göndərdiyi poemadan onun əslən Bakıdan olduğu və burada yaşadığı təsdiqini tapır. XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda, xüsusən də Bakıda cərəyan edən ədəbi prosesin tədqiqi və şairin yaradıcılığının təhlili göstərir ki, Yusif başqasını mədh etməklə və ya həcv yazmaqla özünü tanımaq məqsədi güdən biri olmamış, yüksək insani keyfiyyətlərlə zəmanəsinin şairləri arasında bir ağsaqqal kimi də hörmət qazanmışdır. Şairin irsini tədqiq edən ilk müəlliflərdən Əliabbas Müznib mətbuatda “Yusif” adının çəkilməməsini, ya da çox az çəkilməsini onun Cənnəti, Azər, Müniri və sair şairlər kimi Vətəni vəsf edən qəzəllər, milli mənzumələr yazmaması, yalnız eşqi tərənnüm etməsi, hissi mövzulara və fəlsəfi məzmunə üstünlük verməsi ilə bağlayırdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Sona Xəyal. “Mirzə Əbdülxalıq Yusif”. Bakı: Azərbaycan EA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu nəzdində “Örnək” nəşriyyatı. 2000. 124s
2. Hacı Mail., Sona Xəyal. “Təzkirey-Yusif”. Bakı: “Ecoprint”. 2016. 67s
3. Salman Mümtaz adına Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət arxivi. B-1620/3245.
4. Cəfər Rəmzi. “Deyilən söz yadigarıdır”. Bakı. “Yazıçı”.1981. 330s
5. Məhəmmədəli Tərbiiyyət. “Danişməndani-Azərbaycan, Azərənşr. 1987. 458s

ELÇİN HÜSEYNBƏYLİ YARADICILIĞINDA TARİXƏ QAYIDIŞ

KAZIMOVA XƏYALƏ NİYAZI QIZI,

Bakı Slavyan Universiteti,

İxtisas: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı metodikası və metodologiyası,

Email: xeyalekazimova19@gmail.com

kaxayala15101@sabah.edu.az

Rəyçi: Prof.N.T.Məmmədov

Azərbaycan, Bakı.

Xülasə: Tarix, tarixi reallıqlar, xüsusən də şah damarımız - Qarabağ mövzusu daim qələm sahiblərinin, şairlərimizin, dramaturqlarımızın- yazıçılarımızın da diqqət mərkəzində olmuşdur. Çağdaş dövrümüzdə də bu mövzu öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. İstər bədii ədəbiyyatda, istərsə də elmi ədəbiyyatda zaman-zaman Qarabağ mövzusunə toxunulmuşdur. Son dərəcə önəmli və artıq uzun illərdir aktual olan bu mövzuya çağdaş dövrümüzdə daha geniş şəkildə Elçin Hüseynbəyli “Yenə iki od arasında” romanı ilə yenidən qayıdır. “Yenə iki od arasında” romanı Elçin bəyin yaradıcılığında hələ ki, ən mükəmməl əsəridir. Mövzunun nə qədər vacib və aktual olduğunu nəzərə alaraq Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” əsərinin araşdırılmasının olduqca böyük əhəmiyyətə malik olduğunu düşünürük.

Açar sözlər: *Azərbaycan; Dağlıq Qarabağ; Vətən, tarix.*

Keywords: *Azerbaijan; motherland; Nagorno-Karabagh; history.*

Ключевые слова: *Азербайджан; Родина; Нагорный Карабах.*

Giriş:

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ədəbiyyatında elə əsərlər var ki, onlar tək-cə ədəbiyyatda yox, həm də tarixdə illər boyu yaşayacaq gücə malik yaradıcılıq nümunələridir. Söz sahibləri qələmdən istifadə edərək tariximizi, xalqımızın milli istiqlal əzmini, azadlıq eşqini, dədə-babadan yadigar qalan adət-ənənəmizi, uğurlarımızı, qələbələrimizi və s. gələcək nəsələ ötürə bilirlər. Yazıçı o zaman güclü olur ki, o kəlmələri boşuna israf etmir, nəyi, nə üçün, nə məqsədlə yazdığını bilir və onun müəyyən qədər oxucu kütləsi var.

Çağdaş dövrdə sənətkarlarımızın qoyub getdiyi ədəbi irsi davam etdirən şəxsiyyətlərdən biri də Elçin Hüseynbəylidir. Yazıçı yaradıcılığında müxtəlif mövzulara yer ayırsa da, tarixi mövzular üstünlük təşkil edir. Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ mövzusunə həsr etdiyi müxtəlif əsərləri var. Onun “Ağ-qara” kitabı, “Firuzə qaşlı xəncər”, “Qaçaq qocalar”, “Gözünə gün düşür” hekayələri və çağdaş mərhələdə bu mövzudan daha geniş bəhs edən “Yenə iki od arasında” əsəri bunun bariz nümunəsidir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Orta məktəblərdə tədris olunan “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsi də şagirdlərə xalqımıza qarşı törədilmiş faciələr haqqında və tarixi hadisələrin gerçəkliyi haqqında kifayət qədər məlumat verir. Uzun illərdir aktual olan bu mövzuya çağdaş dövrümüzdə daha geniş şəkildə Elçin Hüseynbəyli “Yenə iki od arasında” romanı ilə yenidən qayıdır. “Yenə iki od arasında” romanı Elçin bəyin yaradıcılığında hələ ki, ən mükəmməl əsəridir. Mövzunun nə qədər vacib və aktual olduğunu nəzərə alaraq Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” əsərinin araşdırılmasının olduqca böyük əhəmiyyətə malik olduğunu düşünürük.

Araşdırmanın yeniliyi. Bu araşdırmanın yeniliyi isə çağdaş dövrün yazıçısı Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanının ayrıca tədqiqat obyektini kimi seçilməsi ilə yanaşı romanın hərtərəfli təhlilini verməklə yazıçının sinkretik səciyyəyə daşıyan romanını daha geniş kütləyə tanımaq və roman boyu yazıçının oxuculara çatdırmaq istədiyi düşüncələri işıqlandırmaqdır. Sinkretik mahiyyət daşıyan romanda Elçin bəyin tarixi, psixoloji məsələlərə hansı mövqedən yanaşması, yazıçının fərdi üslubu, romanda hansı məsələlərə daha geniş yer verməsi və əsərin əsas qayəsi, yazılma səbəbi tədqiq edilmişdir. Habelə vaxtilə Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin yazdığı “İki od arasında” əsərinə Elçin bəyin istinad etmə səbəbi və “İki od arasında” ilə “Yenə iki od arasında” əsəri arasında oxşar və fərqli cəhətlərin verilməsi və bunun kimi müxtəlif məsələlərin daha müfəssəl və aydın şəkildə verilməsinə diqqət edilmişdir.

Araşdırmanın obyektini və predmetini. Tədqiqatın əsas obyektini Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanıdır. Araşdırmanın əsas qayəsi üç sujetə malik bu əsərdə verilən tarixi, psixoloji məsələlərin daha geniş formada araşdırılmasıdır. Bununla yanaşı araşdırmada əsərin əsas mahiyyətini təşkil edən Qarabağımızın XVIII-XIX əsr tarixinin və Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin həyatının romanda hansı formada təsvir edildiyi və yazıçının fərdi üslub xüsusiyyətləri dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmanın əsas məqsədi çağdaş dövrün görkəmli nümayəndəsi Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanının hərtərəfli təhlilini vermək və hansı səbəblərə görə əsərin şərti olaraq “Səkkizinci Qarabağnamə” adlanmasını aşkara çıxarmaqdır. Bununla belə romanın Azərbaycan ədəbiyyatında bədii, tariximizdə isə elmi əhəmiyyətini üzə çıxarmaq tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir. Araşdırmanın əsas vəzifələri isə aşağıdakılardır:

1) Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin “İki od arasında” əsəri və Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanı arasında ideya-mövzu oxşarlığı və fərqlərini aşkara çıxarmaq.

2) Üç sujet xəttinə malik romanda, əsərlə birbaşa bağlı olan və baş verən hadisələrə birbaşa təsir edən obrazların təhlili .

3) İkinci sujetdə verilən yazıçının səfərlərinin səbəbi və bu hissənin romanın əsas məğzi ilə nə kimi bağlılığının və əsərə hansı dərəcədə təsirinin olduğunu aşkarlamaq.

4) Yazıçının ustad deyə müraciət etdiyi Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin həyatının hansı məqamlarına diqqət etməsini və ustadın əsərdəki mövqeyini aşkara çıxarmaq.

5) Romanın hansı səbəblərdən dolayı tarixi və psixoloji roman adlanmasını əsaslandırmaq.

6) “Yenə iki od arasında” romanı ilə yazıçının digər əsərləri arasında, habelə başqa müəlliflərin əsərləri arasında fərqli və oxşar cəhətlərin verilməsi, müqayisələrin aparılması.

7) Yazıçının “Yenə iki od arasında” romanı ilə oxucularına nəyi çatdırmaq istəməsi, əsərin əsas ideyası, əsərin Azərbaycan tarixində və ədəbiyyatında mövqeyini aşkara çıxarmaq və s.

Araşdırmanın metodları. Tədqiqatın əsas metodu müqayisəli tipoloji təhlil üsuludur. “Yenə iki od arasında” və “İki od arasında” əsərlərinin müqayisəli şəkildə təsvirinə geniş yer verilmişdir. Əsərin əsas qəhrəmanı Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin psixologiyasının, həyatının çətin məqamlarında keçirdiyi hissələrin təsvirində isə psixoloji təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Elçin Hüseynbəylinin yaradıcılığı, onun əsərləri haqqında dövrün bir çox yazıçıları dəyərli fikirlərini bildirmişdir. Nizami Tağısoy Elçin Hüseynbəylinin “Gözünə gün düşür” hekayəsinə nəzər yetirmiş və dəyərli fikirlərini qeyd etmişdir. O, yazıçının bu hekayəsini Çingiz Aytmatovun ömrünün son dövrlərində qələmə aldığı “Öldürməli...Ölməli” hekayəsinin bəzi məqamları ilə səsləşdiyini qeyd etmişdir. Nizami Tağısoy bu məqaləsində Qarabağ hadisələrinə həsr olunmuş hekayənin ümumi məzmununa diqqət yetirmiş və yazıçının dilinin sabit, mütəhərrik olduğunu, hekayə boyu bədii effektlərin daha da artdığını vurğulamışdır.(5)

Vaqif Yusifli Elçin Hüseynbəylinin yaradıcılığını qiymətləndirərək, “Ədəbi həyat” kitabında, “Salam, Elçin Hüseynbəyli!” başlığı altında Elçin bəy haqqında yazır: “Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Elçin Hüseynbəylinin publisist yazılarında 90-cı illərin ictimai- siyasi hadisələri, xüsusilə Qarabağda

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

baş verən olaylar, müharibə dövrünün mürəkkəb ab-havası bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Onun son illərdə yazdığı “Gözünə gün düşür” hekayəsi isə mən deyərdim ki, Qarabağ mövzusunda yazılmış ən gözəl nəsr əsərlərindəndir.” (4)

Ümumiyyətlə, yazıcının yaradıcılığında müxtəlif illərdə Qarabağın, Qarabağda yaşayan insanların başına gələn faciələri əks etdirən ayrı-ayrı hekayələri, romanları, kitabları, əsərləri var. Əgər yazıçı orta məktəbdə tədris olunan “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsində Xocalı faciəsinin ən ağırlı mənzərəsinin təsvirini verirsə, “Gözünə gün düşür” hekayəsində doğma torpaqları əlindən alınmış insanların Vətən həsrəti əks olunur. “Yenə iki od arasında” romanının tarixi hissəsində verilmiş qeydlərin bir çoxunu vaxtilə Yusif Vəzir Çəmənəminli “İki od arasında” əsərində vermişdi.

Tənqidçi Vaqif Yusifli qeyd edir ki, “Poeziyada bu sahədə şablonçuluq hökm sürür. (3) Görəsən, bu fikri Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanına da aid etmək olarmı? Həqiqətən də Elçin bəyin bu romanı şablon bir nümunədirmi, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin əsərinin təkrarıdır mı? Təbii ki, xeyr! Bu fikrin əksini aşağıda qeyd olunan bir neçə faktla inkar etmək olar:

Vaxtı ilə Yusif Vəzir Çəmənəminli tərəfindən yazılan “İki od arasında” əsərində qeyd olunmayan bir çox məlumatlar çağdaş dövrün yazıçısı Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanında əlavə edilmişdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin yaşadığı dövrlə Elçin Hüseynbəylinin yaşadığı dövr arasında nə az, nə çox təxmini bir əsrə bərabər zaman kəsiyi var. E.Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanı Y.V.Çəmənəminlinin əsəri kimi sırf tarixi mövzuda yazılmış əsər deyil. Əgər “İki od arasında” romanında müəllif hadisələri vahid sujet üzərində qurursa, “Yenə iki od arasında” romanında əksinə, hadisələr vahid sujet xətti üzrə yox, üç sujet xətti üzərində qurulur.

Qeyd olunan xüsusiyyətləri nəzər alsaq, cəsarətlə deyə bilirik ki, Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanı şablon xarakterli deyil, tarixə dönüş xarakterlidir.

“Yenə iki od arasında” romanın əsas qəhrəmanı Molla Pənah Vaqifdir. Y.V.Çəmənəminli əsərdə Vaqifi təkə şair kimi deyil, Qarabağ xanlığının baş vəziri kimi də təqdim edərək, göstərmək istəmişdir ki, Vaqif əgər bir şair kimi şeirləri ilə xalqın ruhunu oxşayırdısa, baş vəzir kimi də xalqın bir çox problemlərini həll etməyə səy göstərirdi. Məsələn: Əsərin ikinci fəslində göstərilir ki, xan qəzəblənən zaman xeyli adamı zindana atır, ələcsiz qalan xalq bir çox yollara əl atsa da, məsələni həll edə bilmirlər. Axırda Vaqifə üz tutub, ondan kömək istəyirlər və Vaqifin tədbiri sayəsində zindandakılar xilas olur, xanın qəzəbi soyuyur, sonda isə xalq Vaqifdən razılıq edir. Belə ki, Vaqif “İki od arasında” əsərində əsas obrazlardan biri kimi təqdim olunur. Qeyd olunan mövzu ilə əlaqədar Yusif bəyin maraqlı qeydi də var: “İndiyə qədər Vaqifin həyatına və dövrünə dair ətraflı bir əsər meydana çıxmadı. Yazılanlarda da tarixi materiallarla bərabər, bir çox uydurma şeylər var.” Ancaq yazıcının əsas məqsədi əsərdə Vaqifin həyatını təsvir etmək deyil, Yusif Vəzir Çəmənəminli XVIII əsr Qarabağ xanlığının təsviri fonunda ümumən, həmin dövrün vəziyyətini, professor Buludxan Xəlilovun da qeyd etdiyi kimi, ermənilərin milli və dini zəmində böyük dövlətlər tərəfindən alət kimi istifadə olunması və s. barədə məlumat verməkdir. Əgər Yusif bəy “İki od arasında” romanında Qarabağın təsviri fonunda Vaqif obrazını verirdisə, Səməd Vurğun “Vaqif” dramında Vaqifin həyatının təsviri fonunda Qarabağ xanlığının təsvirini verirdi.

Beləliklə, qeyd olunan məlumatlara əsasən biz Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanını həm Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “İki od arasında” romanı, həm də Səməd Vurğunun “Vaqif” dramı ilə müqayisə edə bilirik.

Belə ki, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “İki od arasında” əsəri ilə çağdaş dövrün yazıçısı Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanı arasında aşağıda qeyd olunan oxşar və fərqli xüsusiyyətlər var:

Ən böyük fərq əsərlərin yazılma tarixləri arasındakı zamandır ki, o öz sözünü deməyi bacarmışdır.. 1937-ci ildə yazılmış “İki od arasında” əsərində qeyd olunan tarixi faktlara yenidən qayıdış Elçin Hüseynbəylinin 2017-ci ildə yazılmış “Yenə iki od arasında” romanında olmuşdur.

E.Hüseynbəylinin əsəri sinkretik səciyyə daşdığı və 3 fərqli sujet xəttinə malik olduğu halda, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin romanı vahid sujet xəttinə malikdir. Roman vahid sujet xəttinə malik olmasına baxmayaraq, 3 hissədən ibarətdir. Əsərin birinci hissəsində daxili çəkişmələr təsvir olunur, ikinci hissədə də bu ziddiyyətlər davam edir, ölkədə baş kəsmələr, nahaq qan tökülüməsi və s.hələ də davam etdiyi göstərilir, üçüncü hissədə isə Qacanın yürüşündən və baş verən sonrakı hadisələrdən bəhs edir.Y.V.Çəmənəminli “İki od arasında” əsəri sırf tarixi mövzuda yazılmışdırsa, Elçin Hüseynbəylinin romanı tarixi və psixoloji mövzuda yazılmışdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

“İki od arasında” romanında ümumi mövzu XVIII əsr Qarabağ xanlığının və Molla Pənah Vaqifin şair və dövlət xadimi kimi təsvirinin verilməsidirsə, “Yenə iki od arasında” əsərində Yusif Vəzir Çəmənəminlinin həyatının, yazıçı Elçin bəyin Yusif Vəzir Çəmənəminlinin vaxtilə dustaq olduğu yerlərə səfərlərinin və Qarabağın XVIII əsrdəki vəziyyətinin təsviridir.

E.Hüseynbəyli romanda Vaqifin dövlət xadimi kimi hansı işləri görməsindən, xalqla olan münasibətlərindən o qədər də geniş yazmır. O, Yusif bəyin həyatının təsvirinə daha çox yer verir, ancaq tarixi məqamları da unutmur. Yusif Vəzir Çəmənəminli isə əksinə Vaqifin ailə həyatından - Qızxanımla olan münasibətlərindən, habelə məşuqəsi Mədinədən, İbrahim xanla söhbətlərindən daha çox söhbət açır, habelə tarixi məqamlardan söhbət gedir.

Elçin Hüseynbəyli “Yenə iki od arasında” əsərində Vaqifin İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmmədlə aralarındakı ədavətin yaranma səbəbini göstərir və oxucuya aydın olur ki, Məhəmməd bəy Vaqifə niyə bu qədər nifrət edir və onun ölümünə səbəb olur. Səbəb isə Vaqifin İbrahim xana qızı Ağabəyimi Məhəmmədə verməməsini məsləhət görməməsi idi. Vaxtilə Vaqifin özünün də gözəl və ağıllı Ağabəyimdən xoşlanması Məhəmmədlə Ağabəyimin qovuşmasına maneə olan başlıca səbəblərdən idi. Yusif bəy də bu mövzuya biganə qalmamış, ötəri də olsa, Vaqifin Ağabəyimdən xoşunun gəlməsinə işarə etmişdir: “ Vaqif ilk dəfə olaraq bu gənc qızın ala gözlərinin və sol yanağındakı incə xalın cazibəsini duyaraq özünü itirdi. Vaqif çox gözəllər görmüşdü, çox sonalar tərənnüm etmişdi, lakin belə bir sənəmə rast gəlməmişdi.”

Elçin Hüseynbəylinin romanı sinkretik səciyyə daşdığından və ancaq tarixi mövzunun əksi əsas məqsəd olmadığından yazıçı romanda bəzi haşiyələrə yer vermiş, yeri gəldikcə bəzi mübahisəli məsələlərə də öz fikrini bildirmişdir. Məsələn: “Əli və Nino”un müəllifinin kimliyi barəsində ziddiyyət, müxtəlif fikirlər, versiyalar günümüzdə də mövcuddur. Lakin Elçin bəyin iddiası və əsərdəki hadisələr belə bir düşüncəyə gətirib çıxarır ki, “Əli və Nino” un müəllifi Yusif Vəzir Çəmənəminlidir. Elçin bəydən fərqli olaraq, Yusif Vəzir Çəmənəminli romanında əlavə haşiyələrə, yaxud da ziddiyyətli məsələlərə yer vermir.

Oxşar cəhət odur ki, həm Elçin Hüseynbəyli, həm də Yusif Vəzir Çəmənəminli hadisələrin təsvirini vermək üçün roman janrına müraciət etmişlər. Görünür, hər iki yazıçı üçün roman janrı hadisələrin daha əhatəli və geniş əksi üçün ən əlverişli vasitə idi. Əhməd Sami Elaydinin “Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı” kitabında qeyd olunur: “ Rolan Barta görə, «roman» anlayışı dram və poema dialektindən doğurdu. Bunlardan biri – poema həyat hadisələrinə seyirçi münasibəti təmsil edirdisə, digəri – dram həyata hadisələrin içindən baxmağı təmin edirdi.” Bəli, həm “İki od arasında”, həm də “Yenə iki od arasında” romaları oxucunu həyat hadisələrini müşahidə etməyə və həyata hadisələrin daxilindən baxmağa kömək edir. Hər iki əsər tarixi baxımdan real, bədii xüsusiyyətlərinə görə isə olduqca maraqlıdır.

Sadalanan xüsusiyyətlər bir daha sübut edir ki, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “İki od arasında” romanı XX əsrin, Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanı isə XXI əsrin ən gözəl nümunələridir və E.Hüseynbəyli ustadı, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin layiqli davamçısıdır.

1937-ci ildə Azərbaycanın görkəmli şairi Səməd Vurğun da tarixi mövzuda “Vaqif” mənzum dramını yazmışdır. “Vaqif” dramı Yusif Vəzirin “İki od arasında” və Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanı ilə müqayisə etdikdə, görürük ki, hər üç əsərdə tarixilik, Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin obrazı, XVIII əsr Qarabağ xanlığının mənzərəsi əks olunsada, onların heç biri biribirinin təkrarı deyil, həm Səməd Vurğun, həm Yusif Vəzir Çəmənəminli, həm də Elçin Hüseynbəylinin fərqli yanaşması var. Hər üç əsəri tarixi cəhətdən müqayisə etdikdə bəlli olur ki, tarixdə baş verən hadisələr dəyişilməyib, tarixilik prinsipi qorunub saxlanılmışdır. Amma əsərlərdə obrazların adları və müəyyən hadisələr fərqlidir. Məsələn: Yusif bəy və Elçin Hüseynbəyli Vaqifin oğlunu Qasım, həyat yoldaşını Qızxanım, məşuqəsini Mədinə deyərək təqdim edərkən, Səməd Vurğun “Vaqif” dramında Vaqifin oğlunun adının Əli bəy, yoldaşını isə Xuraman adlandırır. Əlavə olaraq, Səməd Vurğun əsərdə xanlığ zülmünə və Ağa Məhəmməd şah Qacara qarşı Eldar obrazını, Vidadinin yoldaşı Tükəzbanı, Əlibəyin sevgilisi Gülnar obrazını vermişdir. Elçin Hüseynbəyli isə romanında obrazların adını, digər surətləri Yusif Vəzir Çəmənəminlinin əsərində olduğu kimi təqdim etmişdir.

Bütün verdiyimiz bu məlumatlar, müqayisələrdən yola çıxış edərək deyərək bilərik ki, Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” əsəri Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “İki od arasında” əsərinin xeyli məqamları ilə səsleşir, tarixi məlumatların verilməsi baxımından həm Səməd Vurğunun “Vaqif” dramı ilə, “Yenə iki od arasında” romanı ilə də səsleşməkdədir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Axundlu Y. Ədəbi portretlər. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2004, 240 s.
2. Çəmənəminli Y. V. Əsərləri. Üç cild. II cild. Bakı, "Avrasiya press", 2005, 664 s.
3. Yusifli V. Bu Elçin Hüseynbəylidir. Ədalət. 2011, 17 dekabr.
4. Yusifli V. Ədəbi həyat- Salam, Elçin Hüseynbəyli!. Bakı, "Vektor" nəşrlər evi, 2014, 185 s.
5. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2010/aprel/113560.htm>

ELŞAD SƏFƏRLİNİN LİRİKASI

NƏRMİN MƏMMƏDOVA

Lənkəran Dövlət Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı
ele.eliyev@gmail.com
LƏNKƏRAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqat müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində yaşayıb yaradan söz ustalarından biri Elşad Səfərlinin lirik yaradıcılığını əhatə edir. Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitinin özünəməxsus üslubu, fərqli yaradıcılıq metodu ilə seçilən söz sənətkarlarından biri də Elşad Səfərlidir. Onun yaradıcılığı poetik predmetə özünəməxsus baxışı ilə seçilir, fəlsəfi və obrazlı düşüncə tərzinin nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. O, poeziyamızda az təsadüf edilən sonet janrına müraciət edərək bu janrın ədəbiyyatımızda işlənməmiş bir sıra növlərində öz poetik sözünü ilk dəfə deməyə müvəffəq olmuşdur. Həmçinin yapon şeirinin ən işlək janrı olan xokku janrında da qələmini sınımış və nəinki bölgə ədəbi mühiti üçün bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün onun uğurlu nümunələrini yaradaraq, yeniliyə imza atmışdır. Demək olar ki, Elşad Səfərlinin ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklər araşdırılmamışdır. İşin əsas elmi yeniliyi və üstünlükləri ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq bölgədə yaşamasına baxmayaraq ədəbiyyatımızda yeni səhifə açan Elşad Səfərlinin lirikasını araşdırmaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: Elşad Səfərli, Lənkəran ədəbi mühiti, Müstəqillik dövrü

GİRİŞ

Həm məzmunca, həm də formaca zənginliyi ilə seçilən Elşad Səfərlinin lirikası müxtəlif aspektlərdən bir çox tədqiqatların predmeti ola bilər. Onun fərqli koloridlərə malik mövzu, forma-üslub axtarışları yaradıcılığına ayrıca bir yön qatır. Ədibin fərqli yaradıcılıq metoduna malik olması çox güman ki, eyni zamanda tədqiqatçı alim olmasından qaynaqlanır. Onun elmi tədqiqatları, araşdırmaları bədii yaradıcılığına da yansır. Bu yansımanı biz daha çox Elşad Səfərlinin sonet və xokku yaradıcılığında müşahidə edirik. Belə ki, Elşad Səfərli Azərbaycan ədəbiyyatında çox az tədqiq olunan Avropa mənşəli sonetin təkamülü, poeziyamızda təşəkkül tapması, inkişaf mərhələləri, ilk, eyni zamanda çağdaş dövrdə yaradıcıları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və digər elmi- nəzəri məsələlərin tədqiqini aparmışdır. Məhz bu tədqiqatlar şairin sonet yaradıcılığını daha da zənginləşdirmişdir. O, Azərbaycan poeziyasında sonetin işlənməmiş on beşə yaxın növündə nümunələr yaratmışdır. Elşad Səfərlinin sonet yaradıcılığı o qədər dərin ki, bu özlüyündə ayrıca bir tədqiqat predmeti ola bilər.

Elşad Səfərlinin yaradıcılığında "xokku" lar daha çox diqqət çəkir. Demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrda yazılmış nümunələrə heç kimin yaradıcılığında rast gəlinmir. Hətta ədəbiyyatşünas –alim yaponlara məxsus olan xokku janrının nə olduğunu, onun forma xüsusiyyətlərini, nəzəri aspektlərini elə xokku janrı ilə oxucuya çatdırmağa çalışır:

Xokku

On yeddi hecalı deyilsə,

Xokku yox, hoqqadır [6, s.154].

Xokku janrının məhz ilk dəfə olaraq Elşad Səfərli yaradıcılığında təsadüf olunması Əlirza Əliyev və Musa Babayevin araşdırmalarında da öz əksini tapıb: "Azərbaycan ədəbiyyatında xokku janrında əsər yaradan ilk şair, yəni mürəqqə Elşad Səfərlidir. Bu baxımdan xokku Elşad poeziyasının (o cümlədən, Azərbaycan poeziyasının) məhsulu, yeni uğuru, estetik prinsipi, poetik kəşfidir. Xokku

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

yapon ədəbiyyatının üç misralı lirik janrıdır, misraları qafiyələnmiş lakin onlar məzmununda doğan daxili bir ritminə, musiqiyə malikdir. .. Janr yaponların olsa da, fikir, hiss, duyğu, düşüncə, assosiativ duyum millidir, milli olduğu qədər də bəşəridir” [2].

Elşad Səfərlinin xokku yaradıcılığında bəzən biz atalar sözü, məsələrdən qaynaqlanan fikirlərin xokku janrına sığdırıldığını da müşahidə edirik. Uzaq Şərq janrı ilə Yaxın Şərqin düşüncə tərzini on yeddi hecəyə qovuşur. Atalar sözü kimi tez -tez istifadə etdiyimiz “Yıxılan bir saman çöpünə bənd olan” ifadəsi Elşad Səfərlinin xokkusunda öz ifadəsini belə tapmışdır:

Ən nikbindir,

Boğulanda

Saman çöpündən tutan adam... [1, s.157]

Və yaxud dillər əzbəri olan aşağıdakı baytılarımızda əks olunan :

Gün gələr yaxar gedər,

Su gələr axar gedər,

Dünya bir pəncərədir,

Hər gələ baxar gedər.

- fikri Elşad Səfərli yaradıcılığında formasını dəyişib xokku janrına düşsə də məzmununu itirməmişdir.

Dünyanın

Bir səhnə olduğunu

Pəncərədən görürəm. [1, s.160].

Şairin xokku yaradıcılığının əsas mövzusu demək olar ki, gündəlik həyatında qarşılaşdığı hadisələr, yaşadıqları, keçirdiyi hiss və həyəcanlar təşkil edir. Cəmi on yeddi hecəyə sığmağı bacaran bu hissləri Elşad Səfərli aşağıdakı xokkusunda belə izah edir :

Gündəliyimdə

Poetikləşən

Qeydlərdir xokkular [1, s. 158].

Elşad Səfərlinin yaradıcılığında eyni motivlərə təkcə xokkular deyil, sərbəst formada yazılmış bir neçə misradan ibarət qısa şeirlərdə də rast gəlirik. İlk baxışdan formaca xokku təəssüratı yaradan bu şeirlərdə daha çox şairin dünya, insan, təbiət, zamanla bağlı fəsləfi baxışları öz əksini tapmışdır :

Hamı deyir:

Vaxtı bildirmək üçündür saat.

Mənsə deyirəm :

Vaxtı öldürmək üçündür saat [1, s.64].

Və yaxud da aşağıdakı misralarda şairin insan və zamanla bağlı düşüncələri daha qabarıq formada ifadə olunmuşdur :

Keçir anlar, saatlar,

Aylar, illər.

Bir – birini dəyişir

Fəsillər.

Vaxt ötür,

Zaman durmur.

Bu axan zamanda,

Əriyən insan ömrünə,

Allah da zəmin durmur [1, s. 65].

Elşad Səfərlinin lirikası o qədər zəngindir ki, şairin toxunduğu mövzular bəzən müxtəlif forma biçimlərində qarşımıza çıxır. Onun lirik yaradıcılığı təkcə sonet və xokkularla ibarət deyil. Şairin heca vəznli və sərbəst formalı şeirləri, həmçinin bu formalara sınışırdığı müxtəlif səpkili lirik şeirləri həm bölgə ədəbi mühiti, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Elşad Səfərli özünəməxsus üslubu olan sənətkarlardan biridir. Oxucu onu sətirlərindən tanımağı bacarır. Ümumiyyətlə, Lənkəran ədəbi mühitinə nəzər saldıqımı zaman bölgədə klassiklərin yaradıcılığından bəhrələnən, onlara nəzirə yazan sənətkarlarla çox qarşılaşırıq. Əsasən də klassiklərdən bəhrələnən yazarlar daha çox elə məhz klassik tərzdə yazmağa üstünlük verir. Elşad Səfərli yaradıcılığında isə biz tamamilə fərqli abu-hava müşahidə edirik. Belə ki, o klassiklərdən bəhrələnərək müasir formada yazdığı bacaran şairdir. Təbii ki, bu çətin olduğu qədər də məsuliyyətli

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

işdir. Onun Füzulinin “Söz ” qəzəlindən bəhrələnərək yazdığı “Allaha şərik söz” şeiri buna misal ola bilər. Klassik tərzdə, əruz vəznində yazılmış bir nümunədən bəhrələnərək sərbəst formada şeir yaratmaq demək olar ki, ədəbiyyatımızda qarşılaşmadığımız məqamlardan biridir:

... “Yoxdan var etmək” sirrini verib,
Allah sözü özünə şərik qoşdu,-
Çünki bilirdi nədi söz.
“Yoxdan var edəndi ” söz-
Allahla bir mərtəbədi söz [3, s. 67].

Həmçinin eyni məqamları Nizaminin misralarından bəhrələnərək yazdığı şeirində də müşahidə edə bilirik :

Sözü genişliyə çapdı Nizami:
- “Gərək söz meydanı gen olsun müdam”.
Sözün meydanını gen istədi ki,
“Atını dördnala səyirsin ilham” [3, s.97].

Elşad Səfərli bərlil-bəzəkli sözləri sevmir. Onun üçün əsas olan sözün daşdığı mənadır. Bəlkə elə buna görə o, istənilən məzmunə forma axtarmaq dərində deyil. O, oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikri əruzun qəliz qəliblərinə salaraq, oxucusuna aydın olmayan ibarələrdən istifadə edərək çatdırmır. Özünün də dediyi kimi: “Bəziləri sözə süni bəzək verməyi, ibarəçiliyi obrazlılıq kimi başa düşür. Füzulinin “Əsl məsələ mənadadır, kəlmələri bəzəmək deyil” deyimini isə unudur” [3, s.162]. Ədəbiyyatşünas şairin bu fikirlərində haqlıdır. Həqiqətən də, bərlil-bəzəkli, mənası aydın olmayan sözlər poeziyaya ağırlıq gətirir. Elşad Səfərlinin dili isə oxucusunun başa düşdüyü dildədir. Elə buna görə də o öz sözü ilə oxucu qəlibinə yol tapmağı bacarır :

Əslində sözdə mənə,
Apayındır -bunu bil.
Sözə giriş, izahat,
Dibaçə lazım deyil.
Bir yol deyilən fikir
Dübarə lazım deyil.
Bi sözlə aydın damış,
İbarə lazım deyil [3, s.162].

Elşad Səfərli təkcə ibarəbaz sözləri deyil, həmçinin tərifləri də qəbul edə bilmir. O, yeri gələndə şeirlərində istedadsız insanların yerli-yersiz tərifinə qarşı gəlir. Hətta bəzən buna görə özünü də qınayaraq deyir : “Bəzən belə şeirlər yazdığımıza görə özümü danlayıram. Çünki lovğanı tənqid edəndə özün də həmin lovğadan bəzək görünürsən. Lakin gözü kor, qulağı kar diletant tənqidçinin istedad sahiblərini görməməzliyə vurub, istedadsız adamlar haqqında qəzet –jurnal həcmində sığmayan əndazədən kənar təriflərini görəndə təriflənməyə və təriflənməyə yerini qandırmaq zorunda qalırsan, belə şeirlər yazmağa haqlı olaraq məcbur olursan...” [3, s. 95]. Hətta şair heç bir istedadı olmayan şairləri yerli-yersiz tərif etməyə çalışan tənqidçilərə dolayısıyla rüsvətخور damğası vurur.

Cənubdan gələn
Balıq payına,
Lənkəran çayına,
Aldığının nisyəsinə,
Müftəsinə
Tərif yazan tənqidçi var,-
Əslində tərifçi var [4, s.83].

Elşad Səfərli həm də incə ruhlu məhəbbət şairidir. Onun tənqidi şeirlərinin dili kəskin olduğu kimi məhəbbət lirikası əksinə olduqca yumşaq və ürəyə yatımlıdır. Yaradıcılığının müəyyən bir qismini məhəbbət lirikası təşkil edən şairin sevgi şeirləri bəzən uğursuz, nakam məhəbbəti tərənnüm etdiyi halda bəzən, nikbin sevgini təmsil edir. Məsələn şairin “Unut məni ” şeirinə nəzər salaq:

Unut məni, elə bil ki, yoxam mən,
Çətın bir də qabağına çıxam mən.
O qədər qəm udmuşam ki, - toxam mən,
Daha sənli qəmim mənə sərf etməz [3, s.164].

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Şairin bu şeirində sevgidən küskünlük nakamlıq sezilir. Qəm-kədər motivli bu sevgi şeirində saxta, qəlp məhəbbət birbaşa ifşa olunduğu halda “Səni sevdiyimi yaxşı bilirsən” şeirində sevgiyə olan sonsuz inam hissi tərənnüm olunub :

Yoxdur yanında elə bir sirrim,
Sirrimi bilənə mən nə sirr verim?
Gəl, sənə ömürümü mən nəzir verim,
Səni sevdiyimi yaxşı bilirsən [6, s.141].

Onun məhəbbət motivli şeirlərinə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, həqiqətən də “Elşad Səfərlinin lirikasına məhəbbət sızıltı ilə yoldaşlıq etmir, amma hicran- ayrılıq-tənhalıq leymotivinə çevrilir. “Unut məni” , “Qış soyuqluğu”, “Harasa getmişən”, “Səni sevdiyimi yaxşı bilirsən” şeirləri sakit, ümidli bir şairin poetik yarpaqlarıdır: yaşılı da var, sarısı da, amma bu yarpaqlar hansısa fəsilə ömürlərini yaşamışlar”. [1, s.117] Onu da qeyd etmək, lazımdır ki, şairin lirik yaradıcılığında məhəbbət motivləri onun sonet yaradıcılığında da, xokku yaradıcılığında da, sərbəst və heca vəznli şeirlərində də aparıcı mövzulardan biridir. Bəzən iri həcmli janrların əsas mövzusu olan məhəbbət, onun xokku yaradıcılığında on yeddi hecaya sığaraq böyük bir məna ifadə edir :

Tək səni sevməkdə
İsrarlıyam.

Məcnundan fərqi nədir? [6, s.156]

Elşad Səfərli yaradıcılığı təkcə lirik şeirlərlə yekunlaşmış. O, poema janrı ilə də öz sözünü deməyi bacaran söz ustasıdır. Onun “Əlvida, kirli Rusiya” [114,208] , “Vadim” [114, 263], “Astiaq” [113,187], “Görkəmli şair, yaxud Sviftin “Çəllək”ləri” [113,187], “Böyük qardaş” [117,203] kimi poemaları buna bariz nümunədir. Lirik şeirlərinə olduğu kimi Elşad Səfərli poemalarında da yeniliyə can atır. Poemalarındakı yenilik forma baxımından deyil daha çox obraz baxımından diqqət çəkir. Onun həyatdan vaxtsiz köçən qardaşına ithafən yazdığı “Böyük qardaş” poemasında yaratdığı bayquş mistik obrazı buna misal ola bilər. Belə ki, “şeirimizdə ilk dəfədir Bayquş mistik obrazı yaradılmışdır. O, şairlə hər gecə söhbətə gəlir, baxmayaraq verəcəyi bəd xəbərdir, amma bu quş yalnız şairin görüşünə gəlmişdir. Elşad məhz bu obrazla ilahi ilə şairlərin ruhi yaxınlığına işarə vurmuşdur...” [1, s.96].

Elşad Səfərlinin maraq doğuran poemaları içərisində “Əlvida, kirli Rusiya” da özünə xüsusi yer tutur. Poemanın ana xəttini Böyük rus şairi Lermontovun dövründə baş verən siyasi- sosial hadisələr, kübar cəmiyyətin aurası təşkil edir. Poemada Lermontovun həbsi, duel faciəsi poetiki ustalılıqla qələmə alınıb. Həmçinin poemada Lermontovun Qafqaz günləri də xüsusi olaraq tərənnümünü tapmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, poemada şairin xitabı daha da orijinal səslənir və bu demək olar ki, həm məqam, həm də poetik səciyyə baxımından yenilidir:

Çalışdım ki, sözü əziz olanın,
Hamı əziz tutsun xətrini də.
Kimsə Lermantovdan danışsa, yəqin
Xatırlayar Elşad Səfərini də [4, s.257].

Allahverdi Eminov Elşad Səfərlinin poemaları haqqında daha konkret olaraq deyir: “ Elşad Səfərlinin poemaları poetik istedadın yaradıcılıq közərtisindən alova çevrilən oddur-atəşdir; bu sonuncu sözü xoşgəlişi demirəm: poemaların leymotivində işıqla kölgənin harmoniyası duyulur, çünki bir yandan insan dünyadan köçür. O yandan dünyaya səsiylə gəlir, hər ikisi ölümdür. Fərq ondadır – hər iki madiyyatda ruh yaşayır” [4, s.10].

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Əsas material kimi Elşad Səfərlinin yazdığı bədii nümunələrdən istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Elşad Səfərlinin lirikası həm mövzu, həm də formaca təkcə müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühiti üçün deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bir yenilidir. Çünki tədqiqat zamanı şahid oluruq ki, Yapon ədəbiyyatında daha geniş yayılmış xokku janrında nümunələr daha əvvəllər Azərbaycan ədəbiyyatında heç kəs tərəfindən yazılmamışdır. Eyni zamanda Elşad Səfərlinin yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatının aparıcı janrlarından olan və kübar şeir

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

şekli hesab olunan sonet janrının on beşə yaxın və daha öncə ədəbiyyatımıza rast gəlinməyən formaları ilə də qarışdırıq k, bu da ədəbiyyatımızda yeni bir pəncərədir. Düzdür, sonet janr Azərbaycan ədəbiyyatında Mıkayıl Müşfiq, Adil Babayev, eyni zamanda Lənkəran ədəbi mühitində yaşayıb yaradan şairlərin bir çoxunun – Vaqif Hüseynovun, Şəkər Aslanın, Məsudi Dövrünün, Aömir Cavad, Əli Nasir və başqalarının yaradıcılıqlarında da qarışdığıımız şeir şəkliidir . Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq akrostik sonet, yarımçıq sonet, başsız sonet, məsnəvi sonet, sonet-broxokolon, kodalı akrostik sonet, çevrilmiş sonet, sonet verlibr, axsaq sonet, birbaşa sonet, quyruqlu sonet, ikiqat sonet kimi sonet fomaları məhz Elşad Səfərli tərəfindən yazılaraq ədəbiyyatımıza gətirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Eminov A. Elşad Səfərlinin poeziyası: düşüncələr, mülahizələr. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 214 s.
2. Əliyev Ə. Babayev M. Zamanla müxalifətdə olan şair . Sənət qəzeti . Bakı 2004. 23. 10.05.11 N 15(015) səh 17
3. Səfərli E. Alması düşməyən nağıllar . Bakı: Elm və təhsil, 2016, 242 s.
4. Səfərli E. Bu, Elşad Səfərlidir. Bakı : Gənclik, 2012, 312 s.
5. Səfərli E. Lənkəran sonetləri. Bakı : Gənclik, 2017, 125 s.
6. Səfərli E. Şair təkliyə məhkumdu. Bakı: Nurlan, 2004,239 s.

ETİMAD BAŞKEÇİDİN “MƏNƏ MİN YOL SÖYLƏR” ROMANINDA KEÇİD DÖVRÜNÜN PROBLEMLƏRİ

XƏYALƏ XƏLİLOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedaqoji fakültə/Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi

x.xelilova98@gmail.com

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Etimad Başkeçidin “Mənə min yol söylər” romanını oxuyub təhlil etdikdən sonra süjet xətti və obrazlar aləmi vasitəsilə əsərin ideyasını müəyyənələşdirməyə çalışılır. Əsərdə keçid dövrü problemlərinə necə toxunulmuşdur, yazıçı bu problemlərə həssaslıqla yanaşa bilmişdirmi? kimi sualara cavab tapmağa səy göstərilir. Əsərdə keçid dövrü problemlərinə aid olan müharibə şəraiti, muharibə şəraitində həyat tərzinin necə olması, həmin dövrdə insanların psixologiyası, ölkə əhalisinin maddi çətinlikləri, bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün aparılan mübarizəyə diqqət edilir. Həmçinin bu dövr insanında milli ruh, vətənpərvərlik, birlik, çağırış,həyəcan, vətəndaşlıq mövqeyi kimi duyğular əsərdə öz əksini hansı səviyyədə tapmışdır kimi məsələlərə toxunulub.

AÇAR SÖZLƏR : Etimad Başkeçid, Mənə min yol söylər, keçid, dövrü, problem

SUMMARY

I'll try to determine the idea of this novel, to the analyze and read it " Tells me a thousand ways" through(or by) a plot line and images(or characters).How to touch transitional period(or time) in this novel? Could the writer handle these problems with sensitivity? I'll try to find answers such kind of questions.I'll focus on(or pay attention) the war situation related to problems of transitional period (time),lifestyle in war, psychology issues of the people at that time, financial difficulties of the country's population,and struggle to overcome these difficulties.And I'll touch on issues such as the level of national spirit,patriotism,unity(or union), call, excitement,citizenship position that how to show it in the novel.

KEY WORDS: Etimad Bashkethid, It tells me a thousand ways, transition, period, the problem

ÖZET:

Etimad Başkeçid'in "Bin yolunu söylemek istiyorum" adlı romanı okudum ve analiz ettikten sonra, çalışma fikrini arsa çizgisi ve dünya imajı üzerinden tanımlamaya çalışılıyor. Geçiş dönemi sorunları, yaşam tarzının savaşta olması, o zamandaki insanların psikolojisi, ülkenin mali zorlukları ve bu zorlukların üstesinden gelme mücadelesi ile ilgili bazı sorunlara cevap bulmaya çabası gösteriliyor.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Ve bu aşamada, ulusal ruh düzeyi, vatanseverlik, birlik, çağrı, heyecan, vatandaşlık konumu ve yansıdığı seviye gibi konulara değiniliyor.

ANAHTAR KELİMELER: Etimad Basketçide, Bana binlerce yol anlatıyor, geçiş, dönem, problem.

GİRİŞ

Müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı yazarlarından biri də Etimad Başkeçiddir. Etimad Başkeçid 1966-cı il iyulun 14-də Gürcüstan SSRİ-nin Dmanisi rayonunun Kiroviski kəndində anadan olmuşdur. Həm tərcüməçi, həm də yazar kimi fəaliyyət göstərən Etimad Başkeçidin uğurlu əsərlərindən biri də “Mənə min yol söylər” romanıdır. Etimad Başkeçid bu romanına görə “Yusif Səmədoğlu” mükafatına layiq görülsə də bu mükafatdan imtina etmişdir.

“Mənə min yol söylər” romanı realizm cərəyanı üslubunda yazılan bir romandır.

Realizm – Həyat həqiqətinin bədii yaradıcılığın bu və ya digər növünə məxsus spesifik təsvir vasitələrlə əks etdirilməsidir. Ədəbi termin kimi XIX əsrin 50-ci illərindən fransız ədəbiyyatının “realist məktəb” adlanan cərəyan nümayəndələrinin fəaliyyəti sayəsində yayılmağa başlamışdır. Azərbaycan Ədəbiyyatında M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlının əsərləri realist ədəbiyyatın parlaq nümunələrindəndir.

Etimad Başkeçidin “Mənə min yol söylər” romanında SSRİ-nin çöküşü ərəfəsində Moskvada Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil alan bir gəncin başına gələnlərdən bəhz olunur. Roman avtobiografik romandır. Əsər boyu maddi sıxıntılar içində çarpışan, yarımçıq sevgi məcərəsi yaşayan, düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdən xilas olmağa çalışan, bəzən də ümitsizliyə qapılan gəncin həyatını bir film kimi izləyirik. Romanda əsas qəhrəman Elik adlı gənc tələbədir. Ailəsinin vəziyyəti yaxşı olmadığı üçün maddi sıxıntılar yaşayan Elikə Xıdır, Sami bəy kömək etməyə çalışsalar da, nə yazıq ki, həyat Elikin üzünə gülmür. Onun təkə ümid yeri olan bu insanları o biri dünyaya yollayır. Çox çətinliklər və əzablar keçirdikdən sonra nəhayət ki, o ac susuz, həyatdan ümidini üzmüş bir vaxta yazdığı məqaləyə görə işə dəvət olunur və bununla da Elikin həyatı dəyişir. Əsərin sonunda doğmalarını görmək üçün vətənə dönan Elik başa düşür ki, doğma vətən hər şeydən üstündür.

Roman forma və struktur baxımından yaxşı dəyərləndirilə bilər. Hadisələrin ardıcılığı, Səbəb-nəticə əlaqəsi gözənilmişdir (4).

Əsər real hadisələri əks etdirir və o dövrün qarışıq mənzərəsinin, siyasi çalxanışları sadə insanların həyatı portretlərində təbii cizgilərlə göstərir (4).

Tədqiqat mövzun Etimad Başkeçidin “Mənə min yol söylər” romanında keçid dövrünün problemləri olduğu üçün müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatına bir az nəzər salsaq pis olmaz.

1990-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi nəsirdə də təbəddülət dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Bu hər şeydən daha çox Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatı, bunun ardınca tarixi, mənəvi durumunda baş verən köklü dəyişmələr, milli müstəqilliyin qazanılması, müstəqil dövlətçiliyin bərpası, milli varlığın dünyada cərəyan edən proseslərə bilavasitə çatdırılması kimi məsələlərlə bağlıdır (2.səh 32).

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 18 oktyabr 1991-ci il tarixində imzaladığı “Azərbaycan dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya aktı həm də yeni tipli ədəbiyyatın və ictimai fikrin bəyannaməsi demək idi. Ölkədə müstəqillik dövrünün yaranmasının həyəcanını ifadə edən poetik örnəklər yaranmağa başlayır. Ədəbiyyatda hadisələrə və insana münasibətdə yanaşmaların dəyişməsi bədii fikirdə müstəqil dövlətçilik maraqları və məsuliyyətin nəzərə alınması tədricən hiss olunmağa başlayır (3).

XXI əsr-həm də müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının özünütəsdiq mərhələsidir. Bu dövrdə artıq müstəqil Azərbaycanda demokratik cəmiyyət quruculuğunun inkişaf etdirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin dərinləşməsi və sabitləşməsi ədəbiyyatda həyatı və insanı daha dərinləndirən, əsaslı şəkildə dərk etməsi, milli meyarlara və dövlətçilik maraqlarına həmahəng surətdə inkişafını təmin etmişdir (3).

Müstəqillik dövrünün çoxmetodlu Azərbaycan ədəbiyyatı böyük örnəklərini ortaya qoyur, dünya təcrübəsinə və ölkə reallığına əsaslanmaqla çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatına yeni mövzular, cəlbədic formalar, fərqli obrazlarla daha da zənginləşdirməyə uğurla xidmət edir. (3) Bu əsərlərdən biri də Etimad Başkeçidin “Mənə min yol söylər” romanıdır. “Mənə min yol söylər” romanı müstəqillik dövrünün sanballı əsərlərindən biridir. Bu romanda da dövrün bəzi problemlərini görmək mümkündür. Keçid dövrü problemlərinə aid olan müharibə şəraiti insanların maddi və mənəvi çətinlikləri, ictimai şərait kimi məsələlər əsərdə öz əksini tapmışdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Keçid dövrününün problemlərinə ölkənin müharibə şəklində olması və digər bu kimi ciddi problemlər daxildir. Bu cəmiyyətdə həmin problemlərin mənəşəsində sıxılan ziyalıları görürük. Bu dövrdə yazıçılar Sovet ədəbiyyatından qurtulmaq istəsələr də, ancaq bu mümkün olmurdu.

Etimad Başkeçidin “Mənə min yol söylər” romanında müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı nümunəsi olduğu üçün bu romanda da keçid dövrü problemlərinə toxunulmuşdur. Əsərdə keçid dövrü problemlərinə aid olan müharibə mövzusu, vətənpərvərlik, müstəqillik duyğularını, insanların maddi və mənəvi vəziyyətinin ağırlığını görə bilirik.

Bildiyimiz kimi həmin dövrdə dünyada müxtəlif ictimai münasibətlər, hakimiyyət dəyişiklikləri, xalq çıxışları baş verirdi. Təhlil etdiyimiz romanda da bu problemə yer verilmişdir. Romanı oxuduğum zaman görürük ki, Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyi baş verir. Bu inqilab da əlbətdə ki, xalq çıxışlarından kənarında mümkün olmadığı üçün xalq nümayişlər edir. Bu zaman isə ölkənin sakitliyi, rahatlığı, dincliyi pozulur. Nəticədə bu vəziyyət ölkənin ümumən bütün vətəndaşlarına təsir edir, maddi çətinliklər yaranır. Romanın baş qəhrəmanı Elikin timsalında biz bu çətinliyi daha yaxından hiss edə bilirik. Məhz bu ictimai dəyişikliklər səbəbindən yad ölkədə təhsil alan Elik öz ailəsinin maddi yardımından məhrum olur. Bu da Elikin gələcək məşəqqətlərinə yol açır. Burada özünə iş axtaran Elik ona kömək edəcək Xıdır və Sami bəyin vəfatından sonra tamamilə ümitsizliyə qapılır. Hətdə vəziyyət o yerə gəlib çatır ki, o, ən çox sevdiyi kitablarını satmağa məcbur qalır. Çox ucuz qiymətə bir mənzil kirayələyib orada yaşayan Elik axtardığı maddi tələbatının orada tapa bilməsədə, elə məhz o komada arzusunda olduğu dincliyi, sakitliyi tapır. Elik həyatdan tam ümidini üzdüyü bir gündə bu daxmada bir yazı yazıb qəzetə göndərir. O, heç təsəvvür etməzdi ki, bu yazı onun gələcək həyatını tamamilə dəyişəcək.

Beləliklə məlum oldu ki, dövrün problemlərindən olan maddi problem bir tələbənin timsalında ümumən bütün cəmiyyəti çox dözülməz bir vəziyyətə salmışdır.

Romanda millilik, vətənpərvərlik duyğuların təsvirinə də rast gəlirik. Bildiyimiz kimi millilik, vətənpərvərlik duyğularının əsərdə istifadəsi yazıçının məsələyə necə həssas yanaşdığını göstəricilərindən biridir. “Mənə min yol söylər” romanında millilik və vətənpərvərlik duyğularının təsvirinə yer verildiyi məqamlardan birini də erməni-azərbaycanlı qarşılaşmasında görürük. Belə ki, erməni nümayişçilərinin arasına düşən Elik bir erməninin ondan “Ermənisən?” sualına “Allah eləməsin, mən türkməm” cavabı ermənilərə güclü zərbə kimi təsir etdi. Bu cavabdan qəzəblənən ermənilər tək həm də ac və halsız gənci yarımcı edənə qədər döydülər. Bu səhnədən də görürük ki, ermənilər zalım, qorxaq bir tayfadır. Elik isə tək və köməksiz olmasına baxmayaraq düşmənlərə qarşı mübarizə dayanır və öz soy-kökü ilə fəxr etdiyini nümayiş etdirir.

Elik həmçinin öz həmyerlilərini gücsüz, bir qarın çörəyə möhtac, əlacsız biri kimi deyil, böyük ideyalarla yaşayan biri kimi görmək istəyirdi. Elikin necə bir vətənpərvərlik, vətəndaşlıq duyğularına sahib olduğunu ona Moskva bazarlarında çalışan azərbaycanlılar haqqında məqalə yazmaq tapşırılığını zaman daha aydın görə bilirik. Məlum olduğu kimi azərbaycanlıların bir çoxu sadəcə öz günlük yaşayışlarını təmin etmək üçün yad ölkəyə üz tuturlar. Ancaq Elik bu acı həqiqətlə barışmaq istəmirdi. Çünki o, istəmirdi ki, başqaları onun həmvətənlərini belə zəif, əlacsız biri kimi tanısin. Elikin arzularından biri bu idi ki, qoy azərbaycanlılar böyük ideyalar uğrunda yaşasınlar. Gündəlik tələbatlarını ödəmək üçün yox, öz biznesini inkişaf etdirib böyük iş adamı olmaq arzusu ilə çalışsınlar. O, istəyirdi ki, düşmənlər onların belə cəsur, qoçaq hərəkətlərini görüb bizdən ehtiyat etsinlər. Ona görə də o, məqaləsində gördüyü azərbaycanlıları yox, görmək istədiyini azərbaycanlıları yazırdı.

Əsərdə millilik, vətənpərvərlik duyğularının təsvirinə rast gəldiyi səhnələrdən biri də Elikin öz vətəninə geri döndüyü, ailəsinin görüşünə tələsdiyi səhnədir. Burada Elik vətəninin gözəlliklərinin, füsunkarlığının necə də valehedici olduğunu bir daha başa düşür. O anlayır ki, niyə atası indiyə kimi öz doğma yurduna belə bağlıdır. Deməli, doğma vətəninin bir qarış torpağı, bir içim suyu, bir udum havası hər nemətdən üstündür. Bu sözlərini “Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı” məsəli ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm.

Əsərdə ən çox diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də müharibə mövzusuna yer verilməsidir. Düzdür, Romanda açıq-aşkar döyüş səhnələri yoxdur, ancaq bəzi hadisələrin gedişatından məlum olur ki, torpaqlarımız erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilir, ölkə müharibə vəziyyətindədir. Bu vəziyyət isə bir azərbaycanlı kimi qəhrəmanımız Elikə mənfi təsir göstərir. O, vətəni üçün acıyır, əlindən bir iş gəlmədiyini üçün təsəffüflənir.

Ümumiyyətlə, müxtəlif yazdığı mətnə nə qədər sərbəst olsa da, klassik ölçü, biçini nə qədər saymazdan gəlsə də, ədəbiyyatın dəyişməyən qanunları var. Hansı ki, onlar pozulduqda ortaya “defekt”

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

məhsulun çıxma təhlükəsi yaranır. Məsələn “Mənə min yol söylər” romanında baş qəhrəmanın sevgi macərəsi sönük, sevdii qadının bədii portreti isə ala-yarımqıdır. Əlbəttə, yazıçı, real həyatı göstərən əsərə şişirdilmiş romantik abu-hava qatmaq məcburiyyətində deyil. Di gəl, romandakı isti sevgi münasibətlərini quru və soyuq cümlələrlə yola vermək də bir sənətkar qələminə yaraşmır (4).

Etimad Başkeçidin “Mənə min yol söylər” romanı ədəbi parametrlərinə, üslub səlisliyinə, realist səhnələrin dəqiq, təbii təsvirinə görə son illərin ən tutarlı nəsr əsərlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat metodu olaraq təsviri metoddan istifadə etmişəm. Keçid dövrünə aid bir neçə kitab və məqalələr oxuyub, məqaləmin yazılmasında onlardan bəhrələnmişəm. Bu kitablardan biri də Tehran Əlişaroğlunun “Müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabından yararlanmışam ki, bu kitab həqiqətən də müstəqillik illəri və keçid dövrü haqqında çox əhəmiyyətli bir vasitədir.

NƏTİCƏ

Etimad Başkeçidin “Mənə min yol söylər” romanını təhlil etdikdən sonra bəzi məsələlərə daha dərinə diqqət yetirməyə çalışdım ki, bura da əsasən keçid dövrünün problemlərinə aid olan məsələlər daxil idi. Beləliklə müəyyənləşdirməyə çalışdım ki, yazıçı romanda bu məsələyə hansı səviyyədə yanaşmışdır.

Əsərdə əsas obraz olan Elikin timsalında müharibə dövrü insanların maddi və mənəvi vəziyyətinin necə olması, burada onların milli ruh, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, birlik hisslərinin öz əksini hansı səviyyədə tapdığını müəyyənləşdirməyə cəhd etdim.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Etimad Başkeçid “Mənə min yol söylər” romanı
2. Tehran Əlişaroğlu “Müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatı” (Bakı -2013. I hissə)
3. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=92813
4. <http://edebiyatqazeti.az/news/diger/2514-min-yol-bize-soylenenler>
5. <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/3288-ag-qara-etimad-baskecid-min-yol-mene-soylerden-sonra>
6. <https://azvision.az/news/2799/etimad-baskecidinki-cigalliqdir.html>

ETNOMƏDƏNİ MÜHİTİN FORMALAŞMASINDA KITABXANALARIN ROLU

NÜBAR ŞÜKÜROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedaqoji/Tarix

nshukurova@beu.edu.az

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Kitabxana cəmiyyətin yaratmış olduğu mədəni qurumlardan biri olmaqla, həm də cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə görə yaşamağa qadir olan ən zəruri müəssisədir. Cəmiyyət tarixinin, xüsusilə də mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi olan kitabxanalar ən qədim dövrlərdən başlayaraq zəmanəmizə qədər xalqımızın təhsilində, maarifləndirilməsində və ideoloji tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır.

Müasir dövrdə xalqların mədəni əlaqələrində etnomədəni dəyərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu mənada etnomədəni dəyərlərin təbliğində kitabxanaların da rolu göz önündə tutulmalıdır.

РЕЗИОМЕ

Библиотека это один из учреждений культуры каторого создала общество, а также в состоянии жить в соответствии с его положением в обществе. Библиотеки как часть социальной истории, особенно культурной истории с древних времен до сегодняшнего дня играют важную роль в образовании, обучении и идеологической воспитании нашего народа.

В современной эпохе этнокультурные ценности и культурные отношения между народами начало иметь особое значение. В этом смысле роль библиотек в развитии этнических и культурных ценностей начали расти.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

SUMMARY

One of cultural institutions has created society is a library, as well as being able to live according to its position in the most important institution in society. As a part of social history, exceptionally cultural history from the ancient times to the present day libraries played an important role in educating and ideological education of our people.

Ethno-cultural values and cultural relations between the peoples began particular importance in the modern era. In this sense, the role of libraries in promoting ethnic and cultural values began to rise.

Açar sözlər: kitab, kitabxana, cəmiyyət, etnomədəniyyət

Mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri də kitab və kitabxanalardır. Cəmiyyətin inkişafının çox qədim dövrlərində yaranmış kitabxanalar bəşər mədəniyyətinin inkişafına, zənginləşməsinə böyük töhfələr vermiş, mədəni sərvətlərin saxlanılmasında və nəsil-dən-nəslə ötürülməsində, mədəniyyətin varisilik funksiyasının təmin edilməsində xüsusi xidmətlər göstərmişdir.

Dünyanın böyük mütəfəkkirləri, elm və mədəniyyət xadimləri mədəniyyətin inkişafında kitabın və kitabxananın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmiş, kitabın şəninə bilik mənbəyi, cəmiyyətin inkişafının, tərəqqisinin əsas vasitəsi kimi fikirlər söyləmişlər. Kitab və kitabxana mədəniyyətin qoşa qanadları kimi bəşəri inkişafın bütün mərhələlərində bərabər, biri digərindən asılı və kompleks əlaqəli şəkildə mövcud olmuş, qarşılıqlı, qırılmaz tellərlə fəaliyyət göstərmiş, cəmiyyətin intellektual və mədəni potensialının, mənəvi imkanlarının inkişafına əsaslı xidmət göstərmişlər [9, s.104].

Kitabxanaların yaranması bəşəriyyətin ən böyük kəşfi olan yazının və kitabın yaranması ilə sıx əlaqədar olduğundan kitabxananın tarixini ancaq yazının və kitabın tarixi ilə, kitabın yaranması üçün istifadə edilən yazı materiallarının tarixi ilə əlaqədar öyrənmək zəruridir. Bəşəriyyət kitabı yaratmaqdan ötrü daşdan, ağacdən, tunc və mum lövhələrdən, gildən, papirusdan, perqamentdən və nəhayət, kağızdan istifadə etmişdir. Beləliklə, tarixəqədərki dövrdən zəmanəmizə qədər daş, ağac, tunc və mum lövhələr, gil, papirus, perqament və kağız üzərində yazılmış kitablar saxlayan kitabxanalar mövcud olmuşdur [20, s.4].

Kitabxanalar şəxsiyyətlərarası, kütləvi və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın ən aparıcı həlqələrindən biri kimi mədəniyyətin ən mühüm struktur-funksional tərkib hissəsi rolunda çıxış edirlər.

Kitabxanalar, həmçinin, kütləvi mütaliənin ən əsas təşkilatçısı kimi mədəniyyətin inkişafına, cəmiyyətin mədəni potensialının artmasına bilavasitə xidmət göstərən ən köklü sosial-mədəni təsisatlar kimi qiymətləndirilir. Bütün tarixi dövrlərdə, eləcə də, yaşadığımız müasir informasiya cəmiyyəti dövründə kitabxanalar qarşısında əhalinin maarifləndirilməsinə, şüur səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə yönəldilmiş çox mühüm vəzifələr: şəxsiyyətin tərbiyə edilməsində yaxından iştirak etmək, oxucuya xidmət işini, əhalini kitabxana oxucuları sırasına cəlb etmək işini günün tələbləri səviyyəsinə yüksəltmək, mütaliə prosesini idarə etmək və istiqamətləndirmək vəzifələri qoyulmuşdur. Təbiət və cəmiyyət haqqında, onun inkişaf qanunauyğunluqları haqqında lazımı biliklər əldə etmədən, cəmiyyətin fəal üzvünə çevrilmək mümkün deyildir. Bu baxımdan öyrənməyin, məlumatlandırılmağın, dövrlə, zamanla ayaqlaşmağın ən mühüm vasitəsi məhz kitabxanaların bilavasitə kütləvi təşkilatçısı olduğu mütaliə məfhumudur [10, s.268].

Ümumiyyətlə, kitabxanaların cəmiyyətin ən aparıcı sosial-mədəni müəssisələri kimi geniş mədəniyyət funksiyası lapqədim dövrlərdən başlamış zəmanəmizə kimi daim diqqət mərkəzində olmuş, görkəmli filosoflar, pedaqoqlar, sosioloqlar, humanitar elm sahələrinin ən qabaqcıl nümayəndələri kitabxanalara ideal, universal şəxsiyyətin formalaşması vasitəsi, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi baxmışlar. Kitabxanalar mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətin yayılmasının əsas vasitəsidir. Deməli, mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi formalaşan kitabxanalar onun bütöv, tam şəkildə inkişafını təmin edən vasitə kimi çıxış etməkdədir. Kitabxanalar mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrini təbliğ etməkdə də əhəmiyyətli rol oynayırlar. Kitabxanalar bütün dünyada ümumbəşəri sərvətləri toplayıb, qoruyub saxlayan və ondan ümumbəşəri istifadəni təşkil edən bir müəssisə kimi milli və ümumbəşəri mədəniyyətin inkişafına və yayılmasına əvəzsiz köməklik göstərir. Bütün bunlara görə ki, məhz kitabxana quruculuğu ölkələrin, xalqların mədəni inkişafının əsas göstəricisi kimi xarakterizə edilir.

Kitabxanalar cəmiyyətdə mədəniyyət funksiyalarını həyata keçirən ən mütəşəkkil və optimal sosial-mədəni təsisatlar kimi mədəni sərvətlərin xalq arasında yayılmasına, geniş xalq kütlələrinin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

informasiya tələbatının ödənilməsinə, mədəni sərvətlərin xalqın malına çevrilməsinə, ümumbəşəri sərvətlərin insanların istifadəsinə verilməsində yaxından köməklik göstərir, öz fəaliyyəti ilə ideal, inkişaf etmiş, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, təhsilə, intellektual səviyyəyə malik insan yetişdirilməsində fəal iştirak edir [7, s.44].

Kitabxanalar həmçinin, cəmiyyətin yaratmış olduğu ən mühüm sosial-mədəni institutar kimi etnomədəni inkişafın tənzimlənməsində də yaxından iştirak edərək bu prosesin mühüm struktur həlqəsi kimi çıxış edir.

Etnomədəniyyətin qorunması, onların müəyyən bir çərçivədə təbliği əsas məsələlərdən biri kimi hər bir kitabxanaları düşünməyə vadar edir. Zamanın müxtəlif illərində etnomədəniyyət meyar olaraq, xalqın milli düşüncəsinə, onun bir vətəndaş kimi formalaşmasına təsirini göstərmiş, bu gün də yetişən nəsillər, məhz bu prosesin içərisində özünü, Azərbaycançılıq məfkurəsini dərk edərək, mövqeyini müəyyənləşdirməlidir. Sözsüz ki, etnomədəniyyətin inkişafı ziyalılar nəsillərinin cəmiyyətə təsir gücündən, eləcə də, mənəviyyatımızı yaşadan dəyərlərin geniş bir məkanda təbliği əsasında reallaşır. Bütün bunlar – ulularımızdan bizə gələn müqəddəs irsin göz bəbəyi kimi qorunaraq gələcək nəsillərə əmanət edilməsi,

Azərbaycan şüurunun, mentalitetinin, əxlaqının bütün dünyada təbliği, qəbul olunması düşünülmüş, məqsədyönlü olmalıdır. Azərbaycan xalqının böyük tarixi, zəngin mədəniyyəti var. Bu milli-mənəvi zənginliyin dünyaya layiqincə təqdim olunması nəticə etibarilə ölkəmizin təbliğinə, beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsinə xidmət edir. Müasir dünyadakı qlobal inteqrasiya prosesində qabaqcıl yer tutmaq istəyən dövlət özünün iqtisadi, siyasi gücü ilə yanaşı, həm də tarixi, mədəniyyəti, etnomədəniyyəti ilə tanınmalı, onları yüksək səviyyədə təbliğ etməyi bacarmalıdır. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı demişdir: “Azərbaycan dünya birliyinin dəyərli üzvünə çevrilmişdir. Biz öz təbliğat işimizi daha da səmərəli qurmaliyiq. Bu işləri informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, internet vasitəsilə daha fəal şəkildə görmək lazımdır. Biz gərək bu fəaliyyəti birgə aparaq”[20,s.35].

Hər bir xalqın qarşısında qərinələr boyu formalaşmış yüksək etno-mədəni dəyərlərinin qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiya durur. Azərbaycanda bu məsuliyyətli missiyanı məhz ulu öndər Heydər Əliyev öz çiyinlərinə götürərək xalqımızın etno-mədəni dəyərlərini sevərək öz varlığında yaşadıb, əməllərində bu dəyərləri müqəddəs, toxunulmaz bir xəzinə kimi qoruyub, onun əbədi yaşarlığını təmin edib. Heydər Əliyev şəxsiyyətindən söhbət edəndə bura Azərbaycanı da əlavə etmək lazım gəlir. Çünki Heydər Əliyev şəxsiyyəti çoxdan Azərbaycanla bütövləşmiş, onun ruhu Azərbaycana, Azərbaycanın ruhu Heydər Əliyevə keçmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik irsinin öyrənilməsi, onun ölməz ideyalarının geniş təbliğ olunaraq praktik həyatda tətbiqi və gələcək nəsillərə çatdırılması müasir qloballaşma dövründə xüsusi aktualıq kəsb edir. Hər dövrdə, hər cəmiyyətdə tərbiyə o halda uğurlu olur ki, onun əyani şəxsi nümunəsi olsun. Tarix bu nümunəni bizə bəxş etməklə gənc nəsillər tərbiyəsi işinə böyük töhfə vermişdir. Milli ruhda tərbiyə alan insanın ən yaxşı ideal nümunəsi Ümummilli liderin mübarizələr və qələbələr dolu bioqrafiyasıdır. Ümummilli liderin həyat yolunu əks etdirən materialların, əyani vasitələrin, kitab və filmlərin təbliği məqsədilə kitabxanada xüsusi sərgilər təşkil edilir [4, s. 126].

Dünyadakı qlobal inteqrasiya prosesində hər bir ölkə üçün tarixi etno-mədəni dəyərlərin, mədəni zənginliyin qorunması və inkişafını təmin edən mühüm şərt güclü milli ideyanın mövcudluğudur. Bu baxımdan Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının təməl sütunlarından birini ulu öndər Heydər Əliyevin banisi olduğu Azərbaycançılıq ideyası təşkil edir. Azərbaycan folklorunda, şifahi və yazılı xalq ədəbiyyatında Azərbaycançılıqla əlaqəli çox sayda məlumatlar mövcuddur. Bayatılar, atalar sözləri, dastanlar, xalq mahnıları, nağıllarda Azərbaycançılıq əsas məzmun kimi götürülür. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dünya səviyyəsində 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərman imzalamışdı. Fərmanda deyilir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının fəvqəladə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bizim tariximizin 1300 illik dövrünü həm əks etdirir, həm də bir daha təsdiq edir. Oğuztürk mənşəyimizi və zəngin tariximizi sübut edir. Bunlar bizim hamımız üçün, xalqımızın bu günü, gələcəyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Ulu xalqımızın yeddinci əsr abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da YUNESKO-nun Ümumdünya İrs siyahısına daxil edilmişdir [1,s.73]. “Kitabi-Dədə Qorqud” milli mədəniyyətimizin iftixarı olmaqla bərabər, qədim türk bədii təfəkkürünün ən qiymətli incilərindən biridir. Məhz buna görə də vətənimizin keçmişinin şahidi olan tarixi abidələrə hörmət bəsləmək, xalqımızın tarixində milli qürur

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

hissi yaradan, mərdlik simvoluna çevrilən tarixi qalaların əhəmiyyətini dərk etmək, tarixi qəhrəmanların döyüş yolunu öyrənmək, onların vətən haqqında ibrətamiz kəlamlarını qavrayıb dərk etmək insanda vətənpərvərlik hissini dərin iz buraxmasında müstəsna rol oynayır. Azərbaycanın etnomədəniyyətinin dünya mədəniyyətində tutduğu yeri, onun özünəməxsus milli-mənəvi dəyərləri əks etdirməsini Ulu Öndər Heydər Əliyev yüksək qiymətləndirərək demişdir: "İkimi illiyin tarixi əyani surətdə göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəst-xətti ilə seçilən xalqlardandır. Xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələri həyat eşqi, azadlıq və müstəqillik duyğuları ilə aşılammışdır. Sənət korifeylərinin yaradıcılığı ümumbəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist idealların bərqərar olmasına xidmət etmişdir. Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda təşəkkül tapmış intibah dünya mədəniyyəti tarixinin ən parlaq səhifələrindən biridir".

Etnomədəniyyətdə azərbaycançılıq milli-mədəni həyatda çoxəsrlik ənənələrin ahəngdarlığını, bütün etnosların qarşılıqlı əlaqədə, bütün dinlərin və mədəniyyətlərin yanaşı mövcudluğunu təmin edir. Azərbaycan etnomədəniyyəti xalqda vətəncilik, vətən əxlaqı, vətənpərvərlik tərbiyə etməklə yanaşı, ünsiyyət birliyi, qarşılıqlı zənginləşmə üçün şərait yaradır [2, s.39].

Qloballaşma prosesi elm, texnika, texnologiya ilə ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı etnomədəni kimliyi müəyyən edən mədəni-mənəvi amillərə də sirayət etməyə cəhd göstərir. Belə bir şəraitdə nələri qorumaq lazım olduğunu təyin etmək üçün, ilk növbədə meyarlar müəyyənləşməlidir. Bu gün bizim vətəndaş borcumuz etno-mədəni dəyərlərimizə, doğma torpağımıza, doğma ana dilimizə, mədəniyyətimizə, böyük və zəngin tariximizə, millətimizə sadıq olmaqdan və onu təbliğ etməkdən ibarətdir.

Xalqımıza xas olan, onun adət-ənənəsindən doğan çox yaxşı keyfiyyətləri var. Misal üçün, qonaqpərvərlik, çörəyini başqası ilə bölmək və s. Biz bu gün milli adət-ənənələrimizi, mənəvi dəyərlərimizi qorumaqla və təbliğ etməklə genefondumuzu, Azərbaycan xalqının mənliliyini, kimliyini qorumuş oluruq.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abbasov N. Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri: monoqrafiya.- Bakı, Təknur MMC, 2008.- 239 s.
2. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu./ tərt. ed. S.Quliyeva; ixtisas red. və bur. məs. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2012, 45 s.
3. Cəfərov N., Çobanov M., Paşayeva Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları: dərs vəsaiti.- Bakı, AzAtaM, 2013, 352 s.
4. Xələfov A. Kitabxanaşünaslığa giriş: dərslik (3 hissədə) h 1-2.- Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2001, 400 s.
5. Xələfov A. Kitabxana və cəmiyyət: monoqrafiya.- Bakı, 2011, 302 s.
6. Xələfov A. Kitabxanaşünaslığın tarixi və metodologiyası. Dərslik.- Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2014, 552 s.
7. Milli mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu. /tərt. ed. N.Alışova; ixtisas red. və bur. məs. K.Tahirov; red. A.Abdullayeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2011, 85 s.

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ

AYNA BABAZADƏ

Xəzər Universiteti
Filologiya/Azərbaycan ədəbiyyatı
Babazade-ayna@mail.ru
MİNGƏÇEVİR, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan yazıçı Əzizə Cəfərzadə (1921-2003) zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığa malikdir. Yazıçının tarixi səpkili əsərlər yazmaqda əsas məqsədi bəzi məqamlarda təhriflərə uğrayan tariximizi oxuculara, xüsusən də gənc nəslə doğru şəkildə aşılamaqdır. Bədii nəsr nümunələri əsasən tarixi səciyyə daşısa da, müasirlik ruhu ilə seçilir. Əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərin obrazını yaratmaqda yanaşı, yazıçı ədəbi şəxsiyyətləri də tərənnüm etmişdir. Yazıçının bədii nəsrində tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycan ədəbiyyatında böyük rolu

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

olan Xurşidbanu Natəvanın (“Natəvan haqqında hekayələr”), Şah İsmayıl Xətəinin (Bakı - 1501), Məhəmməd Füzulinin (“Eşq sultanı”), Nişat Şirvaninin (“Vətənə qayıt”), Seyid Əzim Şirvaninin (“Aləmdə səsim var mənəm”), Abbas Səhhətin (Yad et mənə), Sabirin (“Sabir”), Hacı Zeynalabdin Şirvaninin (“Eldən-elə”) və digərlərinin obrazlarına rast gəlinir. Bu əsərlərin yazılması qısa zaman kəsiyində baş verməmişdir. Müəllif hər bir əsərini yazmazdan əvvəl dərin araşdırmalar aparmış, adları qeyd olunan ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına müraciət edərək romanda onlardan nümunələr gətirmişdir. Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında yer alan ədəbi şəxsiyyətlərin araşdırılması və yazıçının həmin obrazları yaradarkən istifadə etdiyi mənbələrin müəyyən edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Tədqiqat işində əsas məqsəd bu aktuallığı nəzərə alaraq həmin əsərləri təhlil etmək, sistemli şəkildə araşdırmaq və ümumiləşdirməkdir.

AÇAR SÖZLƏR: ədəbi şəxsiyyət-1, yazıçı tədqiqatçılığı-2, mənbələrə istinad-3, sistemli araşdırma -4

GİRİŞ

1. Yazıçı Əzizə Cəfərzadənin əsas məqsədlərindən biri nəinki Azərbaycan tarixinin qaranlıq məqamlarını işıqlandırmaq, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti yolunda dərin izləri olan ədəbi şəxsiyyətlərin obrazlarını yaratmaqla onları ön plana çıxartmaq olmuşdur. O, romanlarında yaratdığı ədəbi şəxsiyyətlərin obrazları fonunda tarixi hadisələri də qələmə almışdır. Tədqiqat işində əsas məqsəd yazıçının obrazını yaratdığı ədəbi şəxsiyyətlər haqqında məlumat verməklə yanaşı, onların əsl vətənpərvər biri kimi ictimai hadisələrdə rolunu da müəyyən etməkdir.

2. Göründüyü kimi Ə.Cəfərzadə bədii nəsrində tərənnüm olunan ədəbi şəxsiyyətlərin araşdırılması aktual məsələlərdən biridir. Tədqiqat işində sözügedən problemə toxunulmuş, ayrı-ayrı əsərlər üzərində elmi-nəzəri araşdırmalar aparılmaqla, sistemli şəkildə ümumiləşdirilmişdir.

3. Həmçinin onu da qeyd etmək istərdik ki, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün yazıçının ev arxivinə müraciət edilmişdi. Buradakı qovluqlarda qorunub saxlanılan əlyazmalarla tanış olunmaqla yanaşı yazıçının ailə üzvləri ilə, xüsusən də oğlu Turan İbrahimovla geniş müzakirələr aparılmışdır.

“Natəvan haqqında hekayələr” (1963) silsiləsində Xurşidbanu Natəvanın, “Bakı-1501” (1981) romanında Şah İsmayıl Xətəinin obrazını müxtəlif aspektlərdə işləyən yazıçı eyni zamanda onların şairlik fəaliyyətinə də toxunmuş, şeirlərindən nümunələr vermişdir. Silsilədə Natəvanın Şuşada təşkil olunan “Məclisi-üns” adlı məşhur ədəbi məclisinin təşkilatçılarından biri olduğu qeyd olunmaqla yanaşı, onun “Gül dəftərinin” adı da çəkilir. Məşhur “Gül dəftərini” görən yazıçı bu albom haqqında məlumat vermiş, bəyimin öz əl işi ilə, al-əlvan saplarla bəzənmiş bu sənət əsərinin kənarına 1886 rəqəmi yazıldığını qeyd etmişdi. Baxanları öz gözəlliyi ilə heyran qoyan “Gül dəftəri”nin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, burada şairə çəkdiyi hər gül rəsminin yanında həmin gülə uyğun şeirlər yazmışdı.

Bəzi əsərləri bizim dövrə qədər gəlib çatmasa da, əldə olunan materiallar əsasında onun Füzuli ənənələrini davam etdirən həssas duyumlu sənətkar olduğunu qeyd edə bilərik. Bir şairə kimi Füzulidən bəhrələnsə də, onun yazdıqlarının əsiri olmamış, lirikasında təkrarçılığa, təqlidə yol verməmişdi. Yazdığı şeirlər hər zaman öz orijinallığı, üslubu ilə seçilmişdi. Şairənin yaradıcılığında sevinc və kədər motivləri vəhdət halında olmuşdur.

Yazıçının məşhur Şirvan trilogiyasına daxil olan üç əsərində Şirvan mühitinin şairləri haqqında məlumat verilmişdir. Trilogiyanın tərkib hissəsini təşkil edən “Vətənə qayıt” (1977) romanında XVIII əsrin məşhur şairi Nişat Şirvaninin, “Aləmdə səsim var mənəm” (1972-1978) romanında XIX əsrin maarifçi şairi Seyid Əzim Şirvaninin, “Yad et mənə” (1980) romanında isə şair Abbas Səhhətin ictimai fəaliyyəti ilə yanaşı ədəbi fəaliyyəti də qələmə alınmışdır.

Məlumdur ki, Nişat Şirvaninin şeirlərinin çox az bir qismi bizim dövrə gəlib çatmışdır. Bu səbəblə də yazıçı romanı şairin əldə olunan şeirlərini təhlil etməklə yaza bilmişdir. Yazıçının daha çox məşhurlaşmasına səbəb olan “Aləmdə səsim var mənəm” (1972-1978) romanında Seyid Əzim Şirvaninin yalnız şairlik fəaliyyəti deyil, onun ictimai fəaliyyəti, köhnəliklə mübarizəsi, bir maarifçi kimi “Üsuli-cədid” adlı yeni tipli məktəbi açdırması və s. qələmə alınmışdır. “Yad et mənə” romanında Abbas Səhhətlə yanaşı şair Mirzə Ələkbər Sabir və Ağəli Nəsehin də obrazı yaradılmışdır. Yazar qeyd olunan şairlərin simasında Azərbaycan xalqına xas olan özəllikləri anlatmışdır. Abbas Səhhət əsərdə vətəndaşlıq və xeyirxahlığı, Sabir – fədakarlıq və cəsurluğu, Nəseh isə mütəvazılıq və səmimiyyəti təmsil etməkdədir [1,s.79].

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

“Bakı-1501” (1981) romanında Şah İsmayıl Xətəinin ziddiyyətli obrazını yaradan Ə.Cəfərzadə eyni zamanda onu incəqəlblı bir şair kimi tanıdıb şeirlərindən nümunələr gətirmişdir:

Söz var kəsdirər başı,
Söz var kəsər savaşı,
Söz var ağulu aşı
Bal ilən qaymaq edər [2, s.204].

Şah İsmayılın heca vəznində yazdığı şeirlərdən nümunə gətirən yazıçı onun ana dilinə olan etimadını, ilk dəfə onu rəsmi dövlət dili kimi elan etməsini, həmçinin sənət nümayəndələrinə-sənətkarlara, aşıklara göstərdiyi diqqət və qayğını da vurğulamışdır. Şeir-sənət adamlarına xüsusi qayğı göstərən hökmdar-şair keçmiş ənənələri pozaraq bayatı şəklində şeirlər yazmışdır. Həmçinin klassik şeir tərzində şeir yazanlarla yanaşı el arasından çıxmış aşıklar da saray məclislərinə dəvət olunmuşdur ki, bu da Xətəinin aşiq sənətinə yüksək dəyər verdiyini göstərir. Romanda aşiq Qurbani, aşiq Miskin Abdal kimi aşıqların adı qeyd olunur. Aşiq Miskin Abdal Sarıyaqub kəndinin baratının təqdim edilməsi şahın sənət adamlarına verdiyi dəyərin bariz nümunəsi idi. Romanda həmçinin ölməz dahi Füzulinin də adı ehtiramla yad edilir.

Qeyd edək ki, sovetlər dönəmində Şah İsmayıl Xətai obrazını ilk dəfə ədəbiyyata gətirən Əzizə Cəfərzadə olmuşdur. Daha sonra F.Kərimzadə “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü” və Ə.Nicat “Qızılbaşlar” romanlarında bu obraza müraciət etmişdir.

“Sabir” (1989) romanında ömrünü xalqının maariflənməsi yolunda fəda edən XIX əsr şairi Mirzə Ələkbər Sabirin həyat yolu işıqlandırılmışdır. Onun Şamaxıda “Ümid” adlı yen tipli məktəb açdığı vurğulanmaqla yanaşı, Molla Nəsrəddin jurnalı ilə yaxından əməkdaşlığı da qeyd olunmuşdur. Şairin “Həqiqət”, “Yeni həqiqət”, “Günəş”, “Zənbur”, “Dəbistan” və dövrün digər tanınmış mətbu orqanları ilə əlaqəsi olduğu, “Hophop”, “Ağlar-güləyən”, “Çuvalduz”, “Nizadə”, “Əbunəsr Şeybani”, “Çayda çapan” və sair imzalarla şeirlər yazdığı bildirilir. Romanda şairin şeirlərindən nümunələr verilməklə yanaşı, onlar üzərində təhlillər aparılmışdır:

Arizi-qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi,
Zənn edirdim edəcəkdir ona çarə ürəyim.
Bəxti-mənhusuma bax, mən bu təmənnada ikən
Başladı şişməyə indi üzü qarə ciyərim.

İstərəm ölməyi mən, leyk qaçar məndən əcəl,
Gör nə bədbəxtəm əcəldən də gərək naz çəkəm. [3, s.179].

“Eldən-elə” (1992) romanında XIX yüzillikdə yaşamış və ömrünün 37 ilini səyahətlərdə keçirmiş Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyyahlıqla yanaşı, ədəbi fəaliyyətlə məşğul olması da qeyd olunmuş, beş kitab müəllifi olduğu, “Təmkin” təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı bildirilir. F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsərində Şirvan qələm əhləri içərisində onun haqqında geniş məlumat vermiş, Məstəli Şirvani adı altında təqdim etmişdi. Buradan aydın olur ki, Z.Şirvani eyni zamanda “Məstəli” imzasından da istifadə etmişdir. Çox güman ki, bu imzadan istifadə onun yol səyahətləri zamanı dərvişlərlə əlaqəsindən irəli gəlmişdir.

“Zərrintac-Tahirə” (1996) romanında XIX əsrdə İranda baş vermiş Babilər hərəkatının məşhur nümayəndəsi olan Tahirə Qürrətüleyinin azadlıq mücahidi olması ilə yanaşı eyni zamanda onun şairə olması haqqında da məlumat vermişdir. Qürrətüleyinin şeirlərində insan amilin mühüm olduğunu bildirən yazıçı romanda həmin şeirlərindən nümunələr də vermişdir:

Zülfünün ucundan sevdaya qədər,
Hicranın qəmindən qovğaya qədər.
Dodağın ləlidir şəhdim dünyada,
Eşqinə bələndin ayağa qədər [4,s.206]

Ə.Cəfərzadə bu şeirin ibadət-təriqət məqsədi ilə deyil, insan və onun eşqini vurğulamaq niyyəti ilə yazıldığı fikrindədir. Qürrətüleyinin dərin mənalı, azadlıq ruhlu şeirləri təəssüf ki, dövrümüzdə çox az sayda gəlib çatmışdır. Səbəb olaraq hərəkət yatırılardan sonra onun şeirlərinin tapılıb məhv edilməsi göstərilir. Yazıçı Təbrizdə işləyən tədqiqatçı Qulam Məmmədli vasitəsilə onun fars və türkcə bir müləmməsini əldə etmişdir. Daha sonra geniş araşdırmalar apararaq onun digər şeirlərini də əldə edən yazıçı bu şeirlərin çoxunun farsca yazılmasına baxmayaraq, onlarda türk ruhunun hakim olması qənaətinə gəlmişdir. Farsca yazılan şeirləri görsə də, türkcə yazılmış şeirlərin əlyazmasını görməyən

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

yazıçı həmin şeirləri Tahirə yaradıcılığı ilə tanış olan yaşlı nəslin nümayəndələri vasitəsilə öyrənmişdir. Bu haqda bütün qeydlər yazıçının ev arxivində saxlanılan Tahirə Qürrətüleylnə bağlı qovluqda yer almış sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Sənədlərin birində onun şeirlər divanının 1951-ci ildə ölümünün yüzilliyi qeyd ediləndə ABŞ-da fəaliyyətlərini davam etdirən bəhailər tərəfindən nəşr etdirildiyi bildirilir.

“Eşq sultanı” (2005) əsərində XVI yüzilliyin ölməz dahisi Məhəmməd Füzulinin həyatı, ədəbi fəaliyyəti qələmə alınmışdır. Qeyd edək ki, M.Füzuli Ə.Cəfərzadə üçün bir etalona çevrilmişdir. Yazıçı onu “eşq mülkünün padşahı”, “qəzəl və türkcə qəzəlin sultanı” adlandıraraq yüksək dəyər vermişdi. Füzulinin əsərin ümumi məzmunu ilə səsleşən məşhur qəzəllərindən parçalar vermişdir:

Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti candır,
Eşq afəti can olduğu məşhuri-cahandır!
Yaxşı görünür surəti məhvəşlərin, əmma
Yaxşı nəzər etdikdə, sərəncamı yamandır! [5,s.170]

Həmçinin Füzulinin müəllimi şair Həbibinin adı yad edilməklə yanaşı qəzəllərindən nümunələr verilmişdir:

Aşiqə, məşuqinin cövrü səfası xoş gəlir,
İki aləmdən ana bir mərhəbası xoş gəlir.
Gözlərim dərdinə sürmə olmağıyçün dəmbədəm,
Tutiyayi-cövhərindən xaki-payı xoş gəlir.
Bu Həbibinin duasın müstəcab et, ey sənəm,
Çün kərəm əhlinə dainin duası xoş gəlir. [5,s.42]

Romanda Xəqani Şirvani, Nəsimi və Anadolu şairlərinin adları çəkilərək ehtiramla yad edilir. Qeyd edək ki, yazıçı M.Füzulinin adını yalnız bu əsərində deyil, digər əsərlərində də (məsələn, “Bakı-1501”, “Eldən-elə” və s.) xatırlayaraq yad edir.

Beləliklə, Ə.Cəfərzadə bədii nəsr üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, yazıçı hər bir əsərini yazmazdan əvvəl dərin araşdırmalar aparmış, mənbələri saf-çürük etmiş, şairlərin yaradıcılığını dəfələrlə nəzərdən keçirmiş, bəzən isə qəhrəmanın olduğu yerlərdə özü də olmuşdur. Məsələn, “Eldən-elə” romanını qələmə almazdan əvvəl yazıçı bir çox xarici ölkələrdə (Afrika ölkələri, İraq, İran, Türkiyə, Orta Asiya, Hindistan, Malaziya) səyahətdə olmuş, səyyahın gəzdirdiyi yerlər və yaratdığı əsərlərlə tanış olmuş, həmçinin coğrafiyaşünas alim, professor Nurəddin Kərəmovun “Qırx il səyahətdə” və s. əsərlərindən bəhrələnməmişdi.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Həmçinin yazıçının ev arxivində onun ailə üzvləri tərəfindən qorunub saxlanılan arxiv materiallardan istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işi həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Ədəbi şəxsiyyətlər haqqında məlumat verilməklə yanaşı onların yaradıcılığına müraciət edilmiş, şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Həmçinin əsərləri qələmə almazdan əvvəl yazıçının müraciət etdiyi mənbələr haqqında da məlumat öz əksini tapmaqdadır. Tədqiqat işi Əzizə Cəfərzadə nəsrində ədəbi şəxsiyyətlərin araşdırılması baxımından səmərəlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

6. Parvana Bayram. Azize Cəfərzadə həyatı, edebi şəxsiyyəti, hikayələrinin incelenmesi. Akçağ yayınları. Ankara/Türkiyə. 2013-200.
7. Əzizə Cəfərzadə. Bakı-1501. Yazıçı nəşriyyatı. Bakı/Azərbaycan.1981-263.
8. Əzizə Cəfərzadə. Sabir. Azərnəşr. Bakı/Azərbaycan.1989-232.
9. Əzizə Cəfərzadə. Zərrintac-Tahirə. Göytürk nəşriyyatı. Bakı /Azərbaycan.1996-208.
10. Əzizə Cəfərzadə. Eşq sultanı. Şirvanəşr. Bakı/Azərbaycan. 2005-204.

FOLKLORDA AŞIQ ŞEİRİ VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCİNİN BU SAHƏYƏ MÜNASİBƏTİ

CƏMİL CƏMİLBƏYLİ

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya/Azərbaycan dili və ədəbiyyatı
cemilbeyli99@bk.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Xalqın tarixi dəyəri, qədimliyi, mənəvi inkişaf səviyyəsi onun yaradıcılıq nümunələri ilə müəyyən olunur. Azərbaycan xalqının yaradıcılıq istiqamətlərindən biri aşıq sənətində təzahür olunur. *Aşıq sənəti xalqımızın mədəniyyətini dərin türk köklərinə bağlayan yaradıcılıqdır. Ona görə də Azərbaycan aşıq sənətinin öyrənilməsi, təbliği, dünyaya tanınması mədəniyyətimizin qarşısında duran vəzifələrdəndir.* Aşıq sənəti bədii nümunələrlə zəngin, müəyyən tarixi mərhələlərdən keçərək inkişaf edir. Ümumiyyətlə, aşıq sənətinin də daxil olduğu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən çox qədimdir. Tədqiqat işində müasir gəncliyin yazdığı ədəbi nümunələrlə qədim aşıq sənəti qarşı-qarşıya qoyulur, gəncliyin aşıq sənətinə olan marağının artmasının vacibliyi diqqətə çatdırılır. Müasir dövrdə aşıq sənətində yaranan problemlər araşdırılır, müsbət tərəflərinin yeni şeirə gətirilməsi məsələsi ön planda dayanır.

AÇAR SÖZLƏR: Aşıq şeiri, vəzn, folklor

GİRİŞ

1. Dastan yaradıcılığını da özündə ehtiva edərək nəzmlə nəsr, poetik janrla prozanı birləşdirən aşıq poeziyası müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını itirməyib. Müasir dövrümüzdə də aşıq sənətinə diqqət ayırmaq məqsədəuyğundur.

2. Zəngin mənəvi irslə əlaqədar bir sıra tədqiqatçılar dəyərli axtarışlar apararaq sanballı əsərlər yazsalar da, ədəbi sərvətin kökləri o qədər də ardıcıl öyrənilməmişdir. Tədqiqatçılardan Qara Namazov, Nizami Xəlilov, Mahirə Quliyeva və başqaları aşıq yaradıcılığı haqqında dəyərli fikirlər söyləsə də, müasir gəncliyin aşıq sənətinə olan münasibəti birmənalı şəkildə problem olaraq qarşıya qoyulmamışdır.

3. Tədqiqat işində qədim aşıq sənəti ilə müasir şeir qarşı-qarşıya qoyulur.

4. Tədqiqat işi "Aşıq poeziyasında heca vəznli şeirlər" və "Dastan yaradıcılığı və müasir şeir nümunələri" adlı iki fəsildən ibarətdir.

1. Aşıq poeziyasında heca vəznli şeirlər

Azərbaycan ədəbiyyatında hər üç vəzndə şeir formalarından istifadə olunur. Əruz vəznindən söhbət açdıqda, orta dövrdə İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin adını çəkirsə, XX əsrdə Əliağa Vahid, hal-hazırkı dövrdə İlqar Fəhmi bizə tanışdır. Sərbəst şeirin ən gözəl nümunələrinə Aqşin Yenisey, Vaqif Bayatlı Odər kimi şairlərimizin yaradıcılığında rast gəlirik. Heca vəznini isə Azərbaycan ədəbiyyatının doğma vəznidir. Bəzən heca vəznini isə aşıq şeiri ifadələri oxşar anlayışlar kimi başa düşülür. Ancaq bilmək lazımdır ki, aşıq şeiri heca vəzninin bir sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Biz bilirik ki, hər bir qoşma və ya gəraylı istənilən aşıq havası üstündə oxuna bilmir. Məsələn, "Gəraylı" aşıq havası ilə ancaq gəraylı şeir forması oxunur, "Dilqəmi" aşıq havası ilə hər qoşma oxuna bilmir. Buna görə də aşıqlarımız hər hansı saz havasını ifa etdikdə, şeirin formasına, bölgüsünə diqqət yetirirlər. O cümlədən qafiyə və şeirin məzmununu məsələsinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bualonun "Poeziya sənəti" əsərində deyildiyi kimi: "Fikir hökmdar, qafiyə isə onun quludur, ancaq qafiyə adlanan bu qula etinasız yanaşsaq, bu, şeirin gözəlliyinə xərər gətirə bilər". Aşıq sənətinin görkəmli nümayəndələri kimi, Aşıq Ələsgərin, Hüseyn Saraclının, Abbas Tufarqanlının, Mikayıl Azafının, Aşıq Şəmşirin adını qeyd edə bilərik. Ümumiyyətlə aşıq sənəti çox böyük sənətdir və bu sənətin nümayəndələrini saymaq bitməz. Qeyd etdiyimiz aşıqlar isə aşıq sənətinin dühalarıdır.

Aşıq poeziyasında heca vəzninin müxtəlif şeir formalarına rast gəlirik ki, bu şeirlər də məzmun və ideya baxımından oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Nümunə olaraq Aşıq Ələsgərin və Aşıq Şəmşirin məhəbbət mövzusunda yazılmış qoşmalarından bir bənd vermək olar:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Oğrun-oğrun daldalardan baxırsan,
Alırsan cəsəddən camı, sevdiyim.
Müjganların sinəm üstə çaxırsan,
Tökürsən bədəndən qanı, sevdiyim.
Aşiq Ələsgər

Niyə üzün döndü, yad oldun məndən,
Mən sənə neylədim, a zalım gözəl ?
Düşkün oldum sənənin dərdi-qəmindən,
Qoymadın dərdini az alım, gözəl.
Aşiq Şəmşir

Gördüyümüz kimi, hər iki şeir eyni vəzndə və eyni janrdadır, hər ikisi məhəbbət mövzusunda yazılmış şeirdir. Müəlliflərin mövzuya münasibəti isə fərqlidir. İlk şeirdə aşıqın sevdiyi qızın ona oğrun-oğrun baxması ifadə olunur. Aşiq sevdiyindən uzaq deyil, sevdiyi qız onun yanındadır və qızın naz-qəmzəsi, oğrun baxışları aşıqə zövq verir. Aşiq Şəmşirin yaratdığı aşiq obrazı isə cananın dərdindən nə edəcəyini bilmir, sevdiyi gözəlin vəfasızlığından gileylənir.

Təbii ki, istənilən şairin yaradıcılığında bu cür fərqlərə rast gələ bilərik ki, bu həm də müəllifin müəyyən zaman daxilində düşdüyü vəziyyətlə bağlı olur.

II. Dastan yaradıcılığı və müasir şeir nümunələri

Azərbaycan aşiq sənətində dastan yaradıcılığı da xüsusi bir sahəni təşkil edir. Türkdilli xalqlarda dastan yaradıcılığının qədim və zəngin ənənələri olmuşdur. Azərbaycan dastanları əsasən qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları kimi təsnif edilir. "Kİtəbi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Molla Nur", "Qaçaq Kərəm", "Qaçaq Nəbi" kimi qəhrəmanlıq dastanlarımız, "Abbas və Gülgəz", "Şah İsmayıl", "Əsli və Kərəm" kimi məhəbbət dastanlarımız Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin sərəvətidir və aşıqlarımız bu sərəvəti qorumaqdadırlar. Hal-hazırkı dövrdə el şənliklərində dastanlarımızın danışılması əvvəlki qədər maraqla qarşılanmır. Bu gün cəmiyyətin toy düşüncəsi, təəssüf ki, təkə oxuyub-oynamaqdan ibarətdir. Dastanlarımızın el şənliklərində aşıqlar tərəfindən nağıl edilməsi, bizim dünyagörüşümüz və ədəbiyyatımız haqda düşüncələrimiz üçün zəngin materialdır. Fikrimizcə, bu məsələyə ciddi yanaşılmalıdır.

Bu gün müxtəlif aşiq havaları ilə qeyd etdiyimiz sənətkarların şeirləri oxunur. Təbii ki, Aşiq Ələsgər, Mikayıl Azaflı, o cümlədən saz havaları ilə şeirləri oxunan dahi şairlərimiz Məmməd Araz, Hüseyn Arif və başqalarının yaradıcılığı tükənməzdir. Ancaq bu gün aşiq şeirindən danışdıqda, biz bu sənətkarların yaradıcılığı ilə kifayətlənməməliyik. Bu gün nə üçün gənc şairlərimizin, yazarlarımızın şeirləri hər hansı bir aşiq havası ilə oxunmasın? Əgər vaxtı ilə Aşiq Ələsgər məhəbbət mövzusunda öz prizmasından yanaşaraq sevdiyi gözəlin adı ilə və ya bulaq başında gördüyü bir gözələ şeir yazırdısa, bu gün müasir Azərbaycan gənci öz qoşmasında yeni fikir irəli sürür. Təbii ki, Azərbaycan gənci dedikdə, ədəbiyyat sahəsində müəyyən yer tutmuş gənc şairləri nəzərdə tuturuq. Fikrimizcə, bu məsələyə ciddi yanaşılarsa, bu, aşiq poeziyası üçün bir yenilik, eyni zamanda təqdirəlayiq hadisə olar. O cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox sərbəst şeirlər ilə tanınan şairlərimizin şeirləri aşiq şeiri üçün dəyərli bir tapıntı ola bilər. Məsələn, Nüsrət Kəsəmənlinin:

İnam azdır, ümidimsə gümandır,
Bu sevdanın sabahı qəm-dumandır.
Yapışmışam ətəyindən, amandır,
İstəyirsən ətəyini kəsginən.

Şeiri "Ağır şərili" havası üstündə ifa oluna bilər. Aşiq havalarında bu şeirlərin də ifa olunması, fikrimizcə, folklorumuzda, aşiq ədəbiyyatında yeni bir cığır açar.

Bəs bu gün Azərbaycan gəncinin aşiq poeziyasına, aşiq şeirinə münasibəti nə dərəcədə ürək açandır? Bu sualın cavabını vermək, düzünü desək, bizim üçün həm çətin, həm də asan. Ona görə asandır ki, bu gün Azərbaycan gənci bu sahəyə lazımı şəkildə maraqla göstərmir və biz "Azərbaycan gəncinin aşiq şeirinə sevgisi" başlığı altında məqalə yazsaq, buna çox böyük bir vaxt sərf etmiş olarıq. Ona görə çətin ki, Azərbaycan gəncinin aşiq poeziyasına qarşı bu cür etinasızlığı bizim üçün ciddi olduğu qədər də mənfi bir hadisədir. Biz bu gün müharibə şəraitində yaşayırıq və çox yaxşı bilirik ki, mənfi düşmənlərimiz hələ də bizim mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı özününküləşdirmək

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

üçün dəridən-qabıqdan çıxır. Biz də Azərbaycan gənci olaraq öz mədəniyyətimizə və ədəbiyyatımıza, bizdən öncəki nəsil kimi sahib çıxmalı və Allahın bizə bəxş etdiyi bu neməti qorumalıyıq. Əgər ulularımız bizlər üçün nələrsə qoyub gedibsə, biz niyə bu əmanəti gələcək nəsələ çatdırmayacağıq?

Bu məsələ ilə bağlı fikirlərimizə Bəhmən Vətənoğlunun şeirindən bir bənd misalla yekun vurmağı uyğun görürük:

Min il bizdən sonra gələn nəvələr,
Gəlmişik, getmişik, nə biləcəklər?
Yadigar qalmasa onlara bizdən,
Biz nələr etmişik, nə biləcəklər?

Azərbaycan aşığı sənətinin UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs siyahısına salınması onun dünyada daha geniş təbliğinə imkanlar yaradacaq. Aşıqlar Birliyinin yaranması, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində tanınmış aşıqların ev-muzeylərinin, mədəniyyət mərkəzlərinin, musiqi məktəblərinin yaradılması aşığı sənətinə verilən yüksək qiymətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində müşahidə, müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində qədim aşığı sənəti ilə müasir şeir sənəti qarşı-qarşıya qoyularaq müqayisəli təhlil nəticəsində bir çox problemlə və aktual cəhətlər üzə çıxdı. Azərbaycan aşığı şeirini tədqiq etmək və tanımaq gənc nəslin vəzifəsidir. Aşığı sənətinin xalqın fəlsəfi mədəniyyətinin formalaşmasında rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Son zamanlar musiqi və şeir sənətimizdə artan bayağılığın aradan qaldırılması üçün zəngin, dərin köklərə malik musiqi və şeir sənətimizə köklənməyimiz lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aşığı Ələsgər. Elm nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan.1973:1-330
2. Aşığı Şəmşir. O Kürün, Arazın Tərtəriyəm mən (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan.2004:1-510
3. Nüsrət Kəsəmənli. Hamısı sevgidəndir. Gənclik nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/ Azərbaycan.1991:1-294
4. Bəhmən Vətənoğlu. Allahsız dünya. Gənclik nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/ Azərbaycan. 1992:1-226
5. Bualo. Poeziya sənəti (**Kitab**). Bakı/ Azərbaycan. 2006:1-111

FOLKLORDA XALQ İNTELLEKTİNİN TƏZAHÜRÜ

NURANƏ QARAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya/ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası
nuranagarali@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Folklorun müxtəlif janrları xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, tükənməz fantaziyasını, arzu və istəklərini əks etdirməklə yanaşı, onun parlaq intellektini, müdrikliyini də ümumiləşdirilmiş formada sərgiləməkdədir. İntellektin təzahürü qəhrəmanın ağıl və fərasətini yerində tətbiq etməsi şəklində özünü göstərir. İntellekt yeganə şüurlu varlıq olan insanı bütün digər canlılardan fərqləndirən, onun üstünlüyünü, aliliyini, özünəxəşliyi şərtləndirən bir xüsusiyyətdir. Biz intellektin təzahürünə daha çox nağıl və dastanlarımızda rast gəlirik. Belə ki, qəhrəmanlar ağıl və fərasətlə öz məqsədlərinə çatırlar. Bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarından, “Moltanı padşahı”, “Padşah oğlu”, “Əlinin nağılı”, “Gül Sumana neylədi?” kimi Azərbaycan nağıllarından maraqlı epizodlar seçilmişdir. Müxtəlif obrazların ağıl və fərasətlərini hansı yöndə istifadə etdikləri, nələri qazandıqları göstərilmişdir. Nağıllarda qəhrəman daha çox divləri aldadır. Məqalədə, divlərə ikili münasibətin səbəbləri də göstərilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Qəhrəman, ağıl, div

GİRİŞ

5. Folklor nümunələrimizdə ağılın kultlaşdırılması, onun təbliği müşküllərin həllində və məqsədə çatmaqda rolu rəngarəng bir formada təqdim olunmuşdur. Ağıl və fərasətin sayəsində qələbə qazanan

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

qəhrəman oxucu və dinləyicilərə örnəkdir. Bu, sadə bir motiv olmayıb, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

6. Nağıl və dastanlar hər zaman folklorşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin, xüsusən, nağıllardakı bir çox motiv ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməmişdir. Belə motivlərdən biri də qəhrəmanın ağıl və fərasətlə məqsədlərinə çatmasıdır.

7. Tədqiqat zamanı epik janrlarda rast gəlinən intellekt təzahürləri öz plana çəkilmişdir.

8. Tədqiqat işi iki fəsildən – dastanlar və nağıllardan seçilmiş nümunələr əsasında təşkil olunmuşdur.

I Fəsil. Dastanlarda xalq intellektinin təzahürü. Həm nağıl, həm də dastanlarımızda qəhrəmanlar bilək gücü ilə qazana bilmədiklərini bilik gücü ilə əldə edə bilməşlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında (“Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyı bəyan edər”) kafirlər Salur Qazanı Tumanın qalasında bir quyuya atıb, quyunun da ağzına böyük bir dəyirman daşı qoyurlar. Yemək-icməyini bu dəyirman daşının deşiyindən verirlər. Bir gün təkurun arvadı Qazanı yanına çağırtdırıb hal-kefini, nə yeyib, nə içdiyini soruşur. “Qazan aydır: Ölülərinə aş verdigin vaxt əllərinəndən aluram. Həm ölülərinizin yorğasını binərəm, kahillərin yedərəm. Təkur övrəti aydır: Dinin üçün, Qazan bəg, yedi yaşında bir qızcuğuzum ölmüşdür, kərəm eylə, ana binmə! Qazan aydır: Ölülərinizdə andan yorğa yoqdur. Həp ana binərəm!” Qazanın hiyləsinə aldanan təkurun arvadı Qazanı quyudan çıxartmasını ərindən xahiş edir [3.214-215].

Bamsı Beyrək də təxminən Qazan kimi hərəkət edir (“Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey!”). Belə ki, Parasarın Bayburd hasarında 16 il dustaq olan Beyrək kafirin qızını aldadaraq xilas olur [3.157-158]. Dastanda hiylə işlədən obrazlardan biri də Yalançı oğlu Yalancıdır. O, Beyrəyin ölü-dirə xəbərini gətirməyi öz öhdəsinə götürür. Beyrəyin ona bağışladığı köynəyi qana batırıb Bayındır xanın önünə atır [3.156].

“Koroğlu” dastanında da hiylədən istifadə edən obrazlar var. Elə “Koroğlunun Bəyazid səfəri” qolunda Koroğlu özü Əhməd taciri aldadır. “Koroğlu da Koroğluydu. Əhmədə-zada belə işlərdə bac verən deyildi. Elə ki, gördü karvan dayandı, yapıncısını göyə atdı, bir sərnici qatığı da onun dalınca tulaı. Özü də yatdı yerə.

Əhməd tacirbaşı baxdı ki, qayanın başından bir qara şey uçdu, dalısınca da bir zil düşdü. Yoldaşlarına dedi:

- Bir şey yoxdur. Yüklənin, sürün gedək. Qaraquş idi. Qayanın başına qonmuşdu, zil atdı, uçdu getdi” [4. 221].

“Həməzin Qıratı aparması” qolunda isə hiyləgərlik edən Keçəl Həməzə özünü Koroğluya ilxıçı kimi təqdim edir. Tez bir zamanda Koroğlunun inamını qazanır. Hətta iş o yerə çatır ki, Koroğlu Dürata baxmağı da Həməzəyə tapşırır. Əvvəl Düratı qaçırdan Həməzə yolda dəyirmançını aldadıb onun paltarını geyinir və Koroğlunu çaşdırıb Qıratı ələ keçirir [4.166-171].

II Fəsil. Nağıllarda xalq intellektinin təzahürü. Nağıllarımızda ağıl və fərasəti ilə fərqlənən qəhrəmanlar kifayət qədərdir. Məlikməmməd, Siman, Qaraqaş, Tapdıq belə qəhrəmanlardır. Onlar öz məqsədlərinə yolda onlara bağışlanan sehrlə əşya və vasitələrlə bərabər ağıl, fərasətləri ilə çatırlar. “Moltanı padşahı” nağılında yolda qəhrəmanın qarşısına qoca çıxır və ona üç sual verir. Bunun qarşılığında isə qəhrəman sehrlə əşya və vasitələri əldə edir. Nağılda əzəzil bir padşahın öz oğlunun arvadına gözü düşür. Oğlunu öldürüb gəlininə sahib çıxmaq istəyir. Buna görə də, oğlunu çətin sınaqların arxasınca göndərir. Ən qəliz tapşırıqlardan biri isə rəml almasını gətirmək idi. Yolda oğlanın qarşısına abid çıxır və ona üç sual verir.

“ – Oğlan, sənə üç sual verəcəm, cavab verə bilsən, gedib rəml almasını gətirəcəksən. Biri budur: o nədir ki, uzaqdan hər şeyə can verir, yaxınına gedəndə onu külə döndərir?”

- O gündür ki, uzaqdan adama can verir, yaxına gedəndə yandırır yaxır.

Qoca dedi:

- Bəs o nədir ki, bir ovuc içərsən can verər, içinə düşərsən öldürər?

Oğlan dedi:

- O sudur, ovuc-ovuc içərsən can verər, dəryaya düşərsən öldürər.

Qoca dedi:

- Bəs o nədir ki, yavaş əsər yandırır, bərk əsəndə söndürər?

Oğlan dedi:

- O yeldi, meh vuranda odu püfləyib yandırır, bərk əsəndə söndürər.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Qoca dedi:

- Oğlum, əhsən, suallara düz cavab verdin. Sən rəml almasını götürməyə layiqsən.” Qoca oğlana yel atın balasını, barmağındakı üzüyü bağışlayır, məsləhətlərini verib yola salır [2.93-94].

Sehrli nağılların bir qismi isə axmaq div (şeytan) haqqında nağıllardır. Sehrli nağıllarda əsilzadə, padşah ailəsindən olan qəhrəman axmaq şeytan haqqında nağıllarda aşağı sosial təbəqəyə məxsus olan, yoxsul ailədən çıxmış şəxslə əvəzlənir. Bu tip nağıllarda divi öldürüb onun oğurladığını xilas edən şahzadə yox, keçəl olur. Yalnız əsas qəhrəmanın deyil, həmçinin demonik varlıqların da səciyyəsi dəyişir və onlar axmaq, sadələvh varlıqlar kimi göstərilir. Divin özündən çox zəif olan qəhrəman tərəfindən aldadılması onu gülünc vəziyyətə salır ki, bu da nağıla yumor qatır. Sehrli nağıllarda ağıl, hiylə, kələk epizodik xarakter daşıyır. Axmaq şeytan haqqında nağıllarda isə bu, bütün süjet üçün xarakterikdir.

Sehrli nağılların çoxunda divin canı kənardə yerləşir və bu ona məğlubedilməzlik, ölümsüzlük qazandırır. Axmaq şeytan haqqında nağıllarda isə divlərin canı kənardə deyil. Qəhrəman ağıl və fərasətlə onu öldürməyi bacarır.

Bu tip nağıllarla heyvanlar haqqında nağıllar arasında bir bənzərlik, struktur yaxınlığı var. Hətta folklorşünaslıqda bu nağılların eyni mənşəli olduğu qeyd edilir. Bu qruplar bir-birindən baş rolun ifaçısına görə fərqlənir. Birində əsas iştirakçılar zoomorfik personajlar, digərində isə insanlar və mifoloji varlıqlardır. Bu yaxınlıq nəticəsində axmaq şeytan haqqındakı bir çox nağıllar heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllara çevrilmişdir. Bu çevirmə mifoloji varlıqların vəhşi heyvanlarla əvəzlənməsi və ziddiyyətlərin insan-heyvan qarşılıqlı şəklinə düşməsi ilə yaranır.

Azərbaycan nağıllarında divə ikili münasibət özünü göstərir. Bunun da səbəbləri var. Belə ki, “Avesta” ehkamları ilə əlaqələndirilən, bəzən isə musiqi ilə bağlı olduğu göstərilən (bəzi nağıllarda onların hər tükü bir hava çalır) div obrazında zərdüştilikdən əvvəlki və sonrakı dövrlərin bədii tarixçəsi axtarılmışdır. Divlər əsatiri surət olub daha qədimlərdə xeyrxah qüvvələr idi. İrandilli xalqların düşüncəsində divlər hamı ruhlardan biri olmuşdur. Xeyrxah qüvvələrdən biri olan divlərin sonradan zülmətin yaradıcılarına çevrilmələri isə bəzi tədqiqatçıların fikrincə “Avesta” ilə bağlıdır. “Avesta”da div Əhrimənin əsas köməkçisidir. Hətta “Avesta”nın birinci hissəsi olan “Vendidad” başdan-başə divlər əleyhinə olan ehkamlardan ibarətdir. Elə “Vendidad” da “Divlər əleyhinə əhkam” sözlərinin müxtəsər şəklidir.

Ümumiyyətlə, div türk xalqlarının şifahi mədəniyyətində, həmçinin hind-avropa xalqlarının inanc sistemində geniş yayılmış, sehrli nağıllarda üçbaşı, yeddibaşı, qırxbaşı bədheybət kimi təsvir olunan əsatiri surətdir. Türk xalqlarının nağıllarında od sahibi kimi çıxış edirlər. Bir özbək nağılında isə div su haqqındakı təsəvvürlərlə bağlıdır. Türk xalqlarının nağıllarına əsasən, divlər daha çox zülmətdə, yeraltı qalaçalarda, həmçinin dağlardakı mağaralarda və ya suda yaşayırlar. Bəzi nağıllarda göstərilir ki, dərənin suları ikiyə ayrılır, arasından alt dodağı yer süpürən, üst dodağı göy süpürən div çıxır. Divlərin bədənləri çox vaxt tükə örtülü olur. Xeyrxah divlər bədənlərindən bir tük qopararaq qəhrəmana verirlər. Bu tük qəhrəmanı bir çox çətinliklərdən xilas edir. Bəzi Şərqi xalqlarının inanımına görə, divlər dönərgə təbiətlidir. Süleyman peyğəmbərin adı ilə bağlı olan sehrli üzük, xalça, dəyənək, güzgü və s. divlərdə olur. Qəhrəmanlar axtarıqları sehrli əşyaları divlərin məkanında tapırlar. Divlərin bu məkanı isə çox vaxt Qaf dağının o üzündə yerləşir.

Məlumdur ki, divin canı adətən, kənardə – şüşədə, ağacda, quşda və s. olur. Daha qədim nümunələrdə isə, divin canı zərərli heyvan və quşlardadır. Qəhrəman tilsimi sındırmaq üçün öncə divin canının nədə olduğunu aydınlaşdırmalıdır. Divin canı qara ildanda, sərçədə, sağsağanda, bayquşda ola bilər. Qəhrəman onu öldürməklə divi də öldürmüş olur və tilsim sınır. M.H.Təhmasibə görə, bu, təsərrüfat əhəmiyyətli bir tədbirin qalığıdır. Belə ki, “Avesta”da yerli oturaq təsərrüfata, əkinçiliyə böyük rəğbət bəslənilirdi və bu, təbliğ edilirdi. Hətta Midiyada günahkar adam günahdan təmizlənməsi üçün təsərrüfat üçün zərərli həşəratları məhv etməli idi.

Dinlərin tarixi araşdırılarkən görürük ki, hər yeni din meydana çıxdığı zaman özündən əvvəlki dinə, yaxud xalqın baxışlarına, inanclarına qarşı çıxmış, onu ya tamamilə və ya qismən məhv etməyə, bu, mümkün olmadıqda isə, əlverişli hala salmağa cəhd etmişdir. Zərdüştilik də bu baxımdan digər dinlərdən fərqlənir. Qədim əsatirdə Asura-şər allahı olduğu halda, Zərdüştilik onu Ahura şəklində salaraq xeyir allahı etmişdir. Və ya ilan öncə müqəddəs, hətta totem hesab olunduğu halda, zərdüştilik onu mənfi obraza çevirmişdir. Div obrazı da eyni yolu keçmişdir. Div qədim əsatirdə işıq tanrısı kimi tanınsa da, hətta qədim sanskrit dilində “İşıq allahı” mənasını daşısa da, “Avesta”da Ahuramazdanın

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

və onun təzahürü olan Günəşin düşməni hesab edilmişdir. M.H.Təhmasib divin qədimliyini, günəşlə, işıqla bağlı olduğunu sübut etmək məqsədilə onun musiqiyə əlaqəsini göstərməyə çalışmışdır. Divin xeyirxah bir obraz olduğu Firdovsinin “Şahnamə”sində də verilmişdir.

“Padşah oğlu” nağlında təsvir edilir ki, Səlim adlı kasıb, kimsəsiz bir gənc təsadüfən tanış olduğu tacirin evində bir il işlədikdən sonra tacir əməyinin qarşılığı olaraq ona nar bağışlayır. Bu zaman tacirin evinə qonaq gələn Qəndəhar şəhərinin padşahının oğlu şahzadə Məlik Əhməd bu nardan şübhələnir və Səlimi izləyir. Nardan qız çıxır və Məlik Əhməd qızı görüb bəyənir. Lakin Səlim “mənim haqqımdır” deyərək qızla evlənir. Sonradan tacirin köməyi ilə Məlik Əhməd pərilər padşahının qızını görür və lələyini gizlədərək onunla evlənir. Qız isə bir gün Məlik Əhmədi aldaraq lələyini geri alır və göyərçin cildində evinə qayıdır. Məlik Əhməd tacirin bağışladığı göy atla birgə pərilər ölkəsinə yola düşür. Yolda mübahisə edən üç divlə rastlaşır. Mübahisənin səbəbini soruşduqda divlər bildirir ki, atalarından onlara dörd şey – papaq, dəyənək, xalça və süfrə qalıb. İndi isə onu bölə bilmirlər. Məlik Əhməd divlərə uzaqdakı dağ göstərir və deyir ki, kim o dağa tez çıxsa, bütün sehrli əşyaları ona verəcək. Divlər tez dağa tərəf qaçmağa başlayır. Məlik Əhməd isə fürsətdən istifadə edib xalçanın üstünə oturur və deyir: “Ey xalça, Süleyman peyğəmbərin eşqinə, mənə pərilər padşahının dəyirmançısının yanına apar” [1.266-275]. Oxşar epizoda “Gül Sumana neylədi?” nağlında da rast gəlirik. Burada qəhrəman ox ataraq divləri aldadır və onların əlindəki sehrli xalça, süfrə və tacı ələ keçirir. Hətta sonda belə divlər aldadıqlarını anlamır və günahı bir-birlərində görüb savaşırlar.

“Əlinin nağılı” isə əjdahalar, divlər, tilsimlərlə doludur. Padşah öldükdən sonra qəbrinin üstündə yanan ocağa keşik çəkmələrini oğlanlarına vəsiyyət edəndən sonra vəfat edir. Üç qardaşdan kiçiyi - Əli qəbri dağdan bədheybət tutmaq istədikdə qılıca quşa çevrilir və qanadı ilə qəbrin üstündəki ocağı keçirir. Atasının vəsiyyətinə görə, səhər açılana qədər ocaq sönməməli idi. Əli bir qədər gedəndən sonra yumaq yumalayan bir qoca ilə rastlaşır. Qoca izah edir ki, ağ yumaq səhər, qara yumaq isə gecədir. Əli qocadan xahiş edir ki, əlini saxlasın, səhər açılmasın. Qoca etiraz edəndə Əli onun əl-qolunu bağlayır. Daha sonra işıq gələn tərəfə üz tutan Əli böyük bir ocağın bədheybət divlərlə əhatə olduğunu görür. Əli görür ki, artıq iş-ışdən keçib, yalvarmaqla canını qurtara bilməz. Özünü ələ alıb onlardan qorxmadığını bildirir.

Div isə deyir ki, onu bir şərtlə buraxarıq. “Bizim böyük qardaşımız Əhməd şahın qızına aşıqdir. Yeddi ildir ki, vuruşsaq da, bir şey çıxmır. Onu əldə etməkdə bizə kömək etsən, səni azad edərək”.

Əli razılaşır və hamısı yaraqlanıb-yasaqlanıb Əhməd şahın vilayətinə yola düşdülər. İmarətə çatan kimi Əli kəmənd atıb hasarı aşır və divlərə hasarı aşmalarını deyir. Divlər hasardan aşdıqca onların başını bir-bir kəsir, qulaqlarını isə torbaya yığır.

Azərbaycan folklorunun bir çox nümunələrində intellektin təzahürlərinə rast gəlinir. Xalq hər üç növün müxtəlif janrlarında öz dərin düşüncəsini, məntiqini əks etdirməyi bacarmışdır.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə təsviri, müşahidə, müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Azərbaycan xalqı hər zaman öz ağı və fərasəti ilə fərqlənməyi bacarmışdır. Tarix boyunca qazanılan uğurlarda göstərilən qəhrəmanlıqlarla bərabər düzgün qurulmuş strategiyaların, fikir mübadilələrinin də rolu böyük olmuşdur. Bütün bunlar isə ilkin formada nağıllarda öz əksini tapmışdır. Məqalədə epik janrlarda, əsasən, dastan və nağıllarda rast gəlinən intellekt elementləri göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

11. Azərbaycan folklor külliyyatı. I cild. Nağıllar. I kitab. Səda nəşriyyatı. (Kitab). Bakı/Azərbaycan.2006:1-400
12. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. V cild. (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 2005:1-304
13. Kitabı - Dədə Qorqud. Yazıçı nəşriyyatı. (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 1988:1-263
14. Koroğlu. Lider nəşriyyatı. (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 2005:1-552
15. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. (Kitab). Bakı/Azərbaycan.2010:1-488

HÜSEYN CAVID VƏ TOFIQ FIKRƏT YARADICILIĞINDA ORTAQ MƏQAMLAR

LEYLA AĞAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Filologiya/Azərbaycan

leylosh97@mail.ru

XÜLASƏ

Hüseyn Cavid və Türkiyə ədəbiyyatı istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. “Hüseyn Cavid və Türkiyə ədəbiyyatı” mövzusunda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Aybəniz Eyvazova Kəngərlinin, Türkiyə ədəbiyyatında isə Mustafa Haqqı Türkəqulun elmi araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki tədqiqatçı Cavidin Türkiyədəki ədəbi yaradıcılığı və türk ədiblərindən ilham alması mövzusunda xeyli tədqiqat işləri aparmışdır. H.Cavid və türk ədiblərinin yaradıcılığındakı ortaq məqamların təhlil edilməsinin əhəmiyyəti ondadır ki, Türk-Azərbaycan ədəbi və mədəni əlaqələrinin inkişaf istiqaməti, dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin hər iki ölkə ədəbiyyatına və ədəbi əlaqələrinə göstərdiyi təsir işıqlandırılır. Tarixən mövcud olan ortaq dilimiz və birliyimiz qorunub saxlanılır.

AÇAR SÖZLƏR: ədəbi mühit, poeziya, janr, müqayisə

GİRİŞ

Azərbaycan romantizminin görkəmli simalarından biri də Hüseyn Caviddir. Ədib həyatının bir dönəmini Türkiyədə yaşamış, türk romantiklərinin əsərlərindən bəhrələnmişdir. Onun şeirlərini oxuduğumuz zaman bu əsərlərdə türk ədəbiyyatının incilərindən Tofiq Fikrətin, Namiq Kamalın, Rza Tofiqin yaradıcılıqlarından qaynaqlanan ilhamı hiss edirik. Bu tezis mövzusu isə türk şeirinin ən çox sevilən və ölkəmizdə də böyük oxucu kütləsi qazanmış Tofiq Fikrətin əsərlərinin H.Cavid yaradıcılığı ilə ortaq məqamlarını üzə çıxarmaqdır. Türk dünyasının bu iki nəhəng simasının yaratdığı əsərləri müqayisə etdikdə istər dil, istərsə də mövzu və forma baxımdan böyük yaxınlıq və oxşarlıq duyuruq. Şübhəsiz ki, bu yaxınlıq H.Cavidin bir zamanlar Türkiyədə yaşaması, türk ədəbi mühitini əyani şəkildə görməsi ilə bağlıdır. Şair İstanbulda yaşadığı müddət ərzində “Sərvəti-Fünun” ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Tofiq Fikrətlə yaxından tanış olur və bu yaxınlıq onun yaradıcılığına təsirsiz ötüşmür. Bu yaxınlıq həm də keçmişdən gəlirdi. Tarixən ortaq türk dilinin, ortaq mədəniyyətin və regional qonşuluğun təsiri də bu doğmalığa təsir etmişdir.

Ötən əsrin ən aktual problemlərindən olan qadın, qadın azadlığı və qadının cəmiyyətdə tutduğu mövqe mövzusu hər iki sənətkarın poeziyasında öz əksini tapmışdır. Hər iki sənətkar əsərlərində cəmiyyətin gələcək həyatında, inkişafında qadını ön planda təsvir edir, qadının təhsil almasını ən vacib şərtlərdən sayırdı.

H.Cavid ilk şeirlərindən başlayaraq həyatının sonunadək qadınların təhsil alması, qadının azad həyat yaşaması, onların cəmiyyətin fəal bir üzvü olması uğrunda mübarizə aparmışdır. Cavidə görə, alçalmış insanlıq, ürək dağlayan vəziyyətdə olan cəmiyyət, məhz qadın sayəsində çiçəklənəcək, günəşli gələcəyə qapılarını açacaqdır:

Kadın gülsə şü ıssız muhitimiz gülecek,

Sürüklenen beşeriyet kadınla yükselecek... (3;192)

-deyən Cavid qadının dünyada ən qüvvətli varlıq olduğunu nəzərə çatdırır.

Qadınların əziyyət çəkməsini, cəmiyyətdə hər zaman əzilməsini qətiyyətlə pisləyən T.Fikrət də Cavidlə eyni mövqedən çıxış edirdi. T.Fikrət “Həmşirem için” şeirində qadınısız bir cəmiyyətin mövcud olmayacağını bildirir. Bir qadının həyatı boyunca nələrə dözdüyünü, övladları, sevdikəri üçün min bir məşəqqətə tab gətirdiyini böyük ustalıqla qələmə almışdır:

Elbet değıl nasibi mezellet kadınlığın,

Elbet değıl melekliğin ümmidi zulmü şer,

Elbet sefil olursa kadın, alçalır beşer;

Lakin bu hep onlara aid yığın-yığın

Endişeler, kederler, eziyetler, iğneler!.. (471)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Yuxarıdakı nümunələrdən də gördüyümüz kimi hər iki sənətkar qadına böyük dəyər vermiş, onu hər şeydən uca tutmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyədə də dövrün ziyalılarını ən çox düşündürən məsələ qız uşaqlarının məktəbə getməsi, elm sahibi olması idi. Bu mövzu cəmiyyətin sonrakı inkişafı üçün ən çox mübarizə aparılan məsələlərdən biri olmuşdur. Belə bir aktual mövzuda Cavid susa bilməzdi və susmadı da. H.Cavid bu mövzuda hamının dilində əzbər olan “Qız məktəbində” şeirini qələmə almışdır:

-...Bu dünyada sənin ən çox sevdiyin

Kimdir, kuzum, söylər misin?

-En çox sevdiyim ilkin

O Allah ki, yeri gökü, insanları halk eylər.

-Sonra kimlər?

-Sonra onun göndərdiyi elçilər.

-Başka sevdiyənin nasıl, yok mu?

-Var.

-Kimdir onlar?

-Anam, babam, müəllimem, bir de bütün insanlar...” (1;49)

Bu şeir bir qızın məktəblə bağlı düşüncələrini əks etdirməklə yanaşı bir çoxlarında məktəbə, oxumağa həvəs yaratmışdır.

Türk ədəbiyyatında isə T.Fikrət bu mövzuya biganə qalmamış, “Mahallebim ve Mektebim” əsərini bu mövzuya həsr etmişdir.

“Ninem sordu: Şermin kimi

Çok seversin?-O, ninemi!

-Başka?-Babamı şübhəsiz,

-Daha? İzin verirsenniz

Sayayım: mahallebimi,

Sütlacımı, şekerimi,

Hep şekerlemelerimi;

Biraz da gevrek severim...

Fakat en çok mektebimi,

Mektebimi pek severim...”(584)

Yuxarıda verilmiş şeirlərdən məlum olur ki, hər iki sənətkar əsərində Azərbaycan və Osmanlı türkcəsinin qarışığından formalaşan bir dildən istifadə etmişdir. Həm T.Fikrət, həm də H.Cavid çalışırdı ki, yaratdıqları əsərlər hər kəs tərəfindən başa düşülsün. Bu səbəbdəndir ki, hər iki sənətkarın əsərləri həm Azərbaycanda həm də Türkiyədə sevilərək oxunmaqdadır. Hər iki şairin əsəri mövzu baxımından yaxınlıq təşkil etdiyi kimi, forma baxımından da demək olar ki, eyni qurulmuş, qarşılıqlı dialoqlar əsasında yazılmışdır. Fikrin sadə, hər kəsin anlayacağı dildə oxucuya çatdırılması hər iki şairin qarşısına qoyduğu əsas vəzifə idi. Lakin T.Fikrətdən fərqli olaraq, Cavidin şeirində inanc hissi daha güclüdür. H.Cavid əsərində qız uşaqlarının ən böyük zənginliyinin, məhz təhsil olduğunu göstərir. Hər iki sənətkarın şeirindən də gördüyümüz kimi, onlar qız uşaqlarının oxumasına çalışır, onların elm sahibi olmasını ən böyük xəzinə hesab edirlər.

H.Cavid və T.Fikrət yaradıcılığında orta q məqamlar təkə mövzu və dil yaxınlığı ilə bitmir. H.Cavid İstanbulda təhsil aldığı müddət ərzində “Sərvəti-Fünun” şairləri ilə və eləcə də qeyd etdiyim kimi T.Fikrətlə yaxın əlaqədə olmuş, ədəbi məclislərdə yaxından iştirak etmişdir. Bu mühit ona yeni janrlarla tanışlıq imkanı qazandırmışdır. Bildiyimiz kimi sonet janrını ədəbiyyatımızda ilk dəfə H.Cavid işlətməmişdir. Məhz bunun kökü də T.Fikrətlə tanışlıqdan qaynaqlanır. İtaliyan şeir şəkli olan sonet janrı Türkiyə ədəbiyyatının “Sərvəti-Fünun” şairləri tərəfindən gətirilib. T.Fikrət bu mövzuda dəyərli nümunələr yaratmışdır.(UTEKD, S.14) Bu mövzuda Cavid bir sıra qiymətli nümunələr yaratmışdır. Bunlardan biri də İstanbulda təhsil aldığı illərdə yazdığı “Bən İstərim ki...” şeiridir:

“Bən istərim ki, gözəllər, bütün gözəlliklər

Uzaq-uzaq, pək uzaq bir üfüqdə əylənsin.

Uzaq və incə təbəssümlərilə şamü səhər

Həyata nuri-səfa səpərək çiçəklənsin...” (1;70)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bu onun göstəricisidir ki, Cavid hər zaman yenilik axtarışında olmuş, ədəbiyyatımızı yeniliklərlə zənginləşdirmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Bu məqalə bədii ədəbiyyatda geniş istifadəçi kütləsi olan tarixi-müqayisəli metod əsasında yazılaraq sənətkarların yaradıcılığında olan ortaq məqamlar müqayisə edilmişdir.

NƏTİCƏ

Türk dünyasının bu nəhəng ədiblərinin yaradıcılığında bəzi ortaq məqamların müqayisəsi göstərir ki, dövrün bir çox problemləri; qadın, təhsil, mərhəmət və digər mövzular hər iki ölkə ədəbiyyatına təsirsiz ötürməyib. İstər dil. İstərsə də mövzu baxımından bu sənətkarları bir çox cəhətlər birləşdirmişdir. Həm H.Cavid həm də T.Fikrət daim xalqın rifahını düşünmüş, onları narahat edən məsələləri işıqlandırmaqdan çəkinməmişdir. Bu ədiblərin əsərlərinin qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi həm ortaq türk dili, həm də tarixi birliyimizi yaşatmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1.H.CAVID. ƏSƏRLƏRİ. V CILDDƏ, I CILD. BAKI, "LIDER NƏŞRİYYATI" 2007

2.H.CAVID. ƏSƏRLƏRİ. V CILDDƏ, I CILD. BAKI, "LIDER NƏŞRİYYATI" 2007

3.T.FIKRƏT. ƏSƏRLƏR. TDK YAYINLARI. ANKARA, 2004

4. ULUSLARARASI TÜRKÇE EDEBİYAT KÜLTÜR EĞİTİM DERGİSİ SAYI. 3/2 2014. S. 227-246. TÜRKİYE.

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA QADIN OBRAZLARI

RƏCƏBLİ MƏTANƏT

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya fakültəsi
ramatanat16101@sabah.edu.az
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Cinslərin qeyri-bərabərliyi ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə özünü müxtəlif cür göstərir. Ona görə də kişi və qadının vəziyyətini tədqiq etməklə bu cəmiyyət, onun mədəniyyəti, ənənələri, xalqın dini və ruhi əxlaqı, dünyagörüşü haqqında məlumatlar əldə etmək olar. Tədqiq olunmuş müxtəlif mənbə və əsərləri araşdırarkən kişi və qadının cəmiyyətdə və ailədə rolu barədə yalnız təsadüfi xatırlamalara, ailə-nigah münasibətləri ilə bağlı fikirlərə rast gəlirik. Əsasən qadına münasibətdə ehtiram və hörmətin vacibliyi göstərilə də əksər hallarda kişinin rəhbər rolu barədə fikir üstünlük təşkil edir, guya bu da ailəvi dəyərlərin qorunmasını nəzərdə tutur. Əsrlər boyu qadın azadlıq arzusuyla yaşayıb, əsarətdən xilas olmaq üçün mübarizə yolları axtarıb. XX əsr və Azərbaycanın başına gələn sosial və siyasi keşməkeşlər, bu dövrdə baş verən tarixi hadisələr kişi və qadının cəmiyyətdə iştirakı probleminə olan baxışları kəfiyyətə yeniləşdirdi. Azərbaycan qadını səs vermək, seçilmək hüququ qazandı, onun təcridən siyasi fəaliyyətə, hakimiyyətə cəlb olunması üçün yeni imkanlar yarandı və bu ədəbiyyata da təsir etdi. Hüseyin Cavid yaradıcılığında qadın obrazları özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən surətlərdir və müasir dövrümüzdə qadın hüquqları və azadlıqları ilə bağlı problemlər hələ də mövcud olduğundan dramaturqun əsərləri XXI əsrlə səsleşir. Düşünürəm ki, bir gün gender problemi həll olunacaq və burada da ədəbiyyatın, əlbəttə ki, böyük rolu olacaq. Düzdür, heç bir qələbə asanlıqla əldə olunmur. Zaman keçdikcə bu problemin həll olunması zərurəti daha da çoxalır. Biz gənclər elə əsərlər yazmalıyıq ki, cəmiyyətdə əsaslı dəyişiklik yaratsın.

AÇAR SÖZLƏR: qadın, cəmiyyət, hüquq və azadlıq

GİRİŞ

Həyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi əksliklərin mübarizəsindən doğan əbədiyaşar və tükənməz enerjidir. İki bir birinə zidd qütbün yaratdığı bu enerji daim mövcudluğun mayası olmuş, bəşər övladını yaşamağa, yaratmağa ruhlandırmışdır. Bizi əhatə edən dünyada sanki hər şey bu iki bir-birini inkar edən əks ünsürün qarışığından ibarətdir, sanki həyat da bu iki zidd tərəfin arasında qərar tutur. Su odu söndürür, göylərin əzəməti yerdən baxanda görünür. Hüseyin Cavid yaradıcılığında da təzadlar

hər zaman əsərdə müəyyən məsələlərin həllində və həmin məsələnin qabardılıb ifşa edilməsində mühüm rol oynamışdır. Hüseyn Cavidin qadın məsələsinə münasibəti, onun qadın haqqında görüşləri həmişə eyni olmamışdır və onlar zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğramışlar. Yaradıcılığının ilk dövrlərində qadını əsasən zəif, gücsüz, alçaldılan, təhqir olunan bir məxluq kimi göstərən Cavid, yaradıcılığının sonrakı dövrlərində, qadını öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qadir olan bir insan kimi səciyyələndirir. Məsələn, yaradıcılığının ilk dövrünə aid olan, "*Bir qızın fəryadı*", "*Vərəmli qız*" və s. əsərlərində, şair qadını yazıq, bədbəxt, fiziki və mənəvi əzab və izzətlər altında inləyən bir məxluq kimi təsvir edir. Bu əsərlərdə qadın, qəfəsə salınmış, azadlıq həsrəti ilə çırpınan bir quşdur. Cavid bu şeirlərində qadınlara mərhəmət hissini ifadə edir, lakin onların bu çoxəsrlik zülməndən xilas olma yollarını görmür və buna heç bir ümidi yoxdur. Cavid düşündü ki, qadının azad olmasının, oyanmasının vaxtı hələ gəlib çatmamışdır. Şairi, "qadının xilas olması yolları nələrdir? Əgər o köləlik zəncirindən xilas olarsa, haraya gedəcək? Qadının cəmiyyətdə vəziyyəti necə olmalıdır? Onun cəmiyyətdə vəzifələri nələrdir?" sualları düşündürürdü və o, bu suallara cavab axtarırdı.

STRUKTUR

- 1.H.Cavidin lirikasında qadın
- 2.H.Cavidin "Azər" poemasında qadın
- 3.H.Cavid dramaturgiyasında qadın

Zaman keçdikcə, Cavidin bu məsələyə münasibəti müəyyənləşir və konkret şəkil alır. Məşhur "Qadın" şeirində o artıq qadının acı taleyini təsvir etməklə, ona mərhəmət hissi ifadə etməklə, onun iniltilərini eşitməklə kifayətlənmir, onun cəmiyyətdə və ailədə rolu məsələsini ön plana çəkir, diqqəti bu məsələyə yönəldir. Qadın onun nəzərində yeni nəslin tərbiyəçisi, insanlığın anasıdır. O yalnız öz övladlarının deyil, bütün millətin anasıdır: Şair yazır:

*Qadın! Ey möhtərəm ənisi bəşər!
Sənsiz öksüz qalırdı cinsi bəşər.*

Azərbaycanın dahi şairi və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qadın problemi, ailədə və cəmiyyətdə qadına münasibət, qadının yeri və rolu məsələsi mühüm yer tutur və bu təsadüfi deyil. "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir", deyən şairi Azərbaycan və ümumiyyətlə Şərq qadınının acı taleyi düşündürməyə bilməzdi. Demək olar ki, Cavidin elə bir əsəri yoxdur ki, orada qadınla bağlı bu və ya digər məsələyə toxunulmasın və bu məsələyə şair öz münasibətini bildirməsin. İyirmi iki pyes və yüzlərlə poema və şeirlərin yaradıcısı olan H.Cavidin əsərlərinin çoxu bilavasitə qadın adı ilə adlandırılmışdır. ("Afət", "Maral", "Şeyda", "Şəhla" və s.) Cavidin təsvir etdiyi qadınlar müxtəlif millətlərə və zümrələrə aiddirlər və bir-birlərindən bir çox cəhətdən fərqlənirlər. Şair əsərlərində müasir qadınların cəmiyyətdə və məişətdə vəziyyəti məsələsiylə yanaşı, uzaq keçmişdə Şərq qadınlarının ağır həyatını da təsvir edir. Lakin istər müasir, istərsə keçmişdə yaşamış qadınların təsvirində, Cavidin üsyankar, barışmaz, romantik ruhu özünü göstərir, onun qadına münasibəti, qadın məsələsinin həlli ilə bağlı fikir və düşüncələri əks olunur.

H.Cavid, feodal-burjua cəmiyyətində yaşayan və bu cəmiyyətin qurbanları olan bədbəxt, həyat sevincindən məhrum, nadanlığın, dini fanatizmin doğurduğu əxlaq normaları altında əzilən, pul ilə alınmış-satılan, öz ərleri tərəfindən alçaldılan, məhv edilən qadınların acı aqibəti daima düşündürür və şair bu ictimai ədalətsizliyə öz etirazını bildirir, insanlarda bu zülmə qarşı barışmazlıq hissi doğurmağa çalışır.

Cavid, qadının həyat faciəsini, bütün cəmiyyətin faciəsi sayır, onu cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətlərlə bağlayır, ədalətsiz ictimai qanunların nəticəsi kimi izah edir. Hələ 1910-cu ildə yazdığı "Ana" pyesində Cavid, qadını bütün hüquqlarından məhrum edən feodal adət-ənənələrinə qarşı çıxır, onlara öz etirazını bildirir. Bu əsərində şair çox mühüm bir suala, "Həyatda nəyin, sevginin və ya nifrətin əsas olduğu?" sualına cavab axtarır. Şairi, bu hisslərdən hansının vasitəsilə həyatı məsələləri həll etməyin mümkünlüyü məsələsi düşündürür və bu məsələnin həllində o üstünlüyü sevgi və mərhəmət hissəsinə verir. Bu pyesdə Cavid başqa bir qadın obrazı da yaradır (İsmət) və onun vasitəsilə cəmiyyətdə yaranmaqda olan, qadının hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməyə qadir olan, yeni qüvvələrin mövcud olduğunu göstərməyə çalışır. Sonrakı əsərlərində Cavid, yenə də bu məsələyə qayıdır, lakin artıq onu əks mövqedən həll edir. "Maral" faciəsində şair, azərbaycanlı qızı Maralın faciəli həyatını təsvir etməklə, Azərbaycan qadınının və bütövlükdə Şərq qadınlarının hüquqsuzluğunu bütün çılpalığı ilə göstərir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Maraqlıdır ki, Cavid hətta mənfi planda təsvir etdiyi qadınları da ittiham etməkdən qaçınır və onların günahlarının səbəbini hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin onlara qarşı ədalətsiz münasibətində görür, qadını müdafiə etməyin əsliində ədaləti müdafiə etməyə bərabər olduğunu bildirir.

Hüseyn Cavidin qadın məsələsinə münasibəti, onun qadın haqqında görüşləri həmişə eyni olmamışdır və onlar zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğramışlar. Yaradıcılığının ilk dövrlərində qadını əsasən zəif, gücsüz, alçaldılan, təhqir olunan bir məxluq kimi göstərən Cavid, yaradıcılığının sonrakı dövrlərində, qadını öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qadir olan bir insan kimi səciyyələndirir. Məsələn, yaradıcılığının ilk dövrünə aid olan, "Bir qızın fəryadı", "Vərəmli qız" və s. əsərlərində, şair qadını yazıq, bədbəxt, fiziki və mənəvi əzab və izzətlər altında inləyən bir məxluq kimi təsvir edir. Bu əsərlərdə qadın, qəfəsə salınmış, azadlıq həsrəti ilə çırpınan bir quşdur. Cavid bu şeirlərində qadınlara mərhəmət hissini ifadə edir, lakin onların bu çoxəsrlik zülmədən xilasolma yollarını görmür və buna heç bir ümidi yoxdur. Cavid düşünürdü ki, qadının azad olmasının, oyanmasının vaxtı hələ gəlib çatmamışdır. Şairi, "qadının xilas olması yolları nələrdir? Əgər o köləlik zəncirindən xilas olarsa, haraya gedəcək? Qadının cəmiyyətdə vəziyyəti necə olmalıdır? Onun cəmiyyətdə vəzifələri nələrdir? sualları düşündürürdü və o, bu suallara cavab axtarırdı.

Zaman keçdikcə, Cavidin bu məsələyə münasibəti müəyyənləşir və konkret şəkil alır. Məşhur "Qadın" şeirində o artıq qadının acı taleyini təsvir etməklə, ona mərhəmət hissi ifadə etməklə, onun iniltilərini eşitməklə kifayətlənmir, onun cəmiyyətdə və ailədə rolu məsələsini ön plana çəkir, diqqəti bu məsələyə yönəldir. Qadın onun nəzərində yeni nəslin tərbiyəçisi, insanlığın anasıdır. O yalnız öz övladlarının deyil, bütün millətin anasıdır: Şair yazır:

Qadın! Ey möhtərəm ənisi bəşər!

Sənsiz öksüz qalırdı çinsi bəşər

(H.Cavid, Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, s.506)

H.Cavidə görə, qadının cəmiyyətdə yeri böyük və şərəflidir və onun istismarı dözülməzdir:

"Qadın, ey sevimli həmişirə oyan,

Ana, ey nazlı qadın, qalx yuxudan!

Sənin aləmdə vəzifən, hissən,

Nə böyük, həm nə ağırdır, bilsən?!

Qadın! Ey sevgili şəfqətli mələk!

Bu qədər səbri-təhəmmül nə demək?

O lətafət, o nəcabətlə sana

Bu əsarət, bu həqarət nə rəva?"

"Qadın" şeirində Cavid, cəmiyyətdə ləyaqəti amansızca alçaldılan, bütün insan haqlarından məhrum olan qadına, onun haqlarını, cəmiyyətdə layiq olduğu yeri qaytarmağın zəruriliyi fikrini ifadə edir. Bu şeirində o, M.Hadi kimi qətiyyətlə çadraya qarşı çıxır, onu "zülmətin pərdəsi" adlandırır:

Oluyor işte hüququn pəmal

Çalış, öyrən, ara, bul, həqqini al!

Pərdeyi - zülmət içindən sıyrıl!

Qəhrəmanlar kimi qavğaya atıl!

Doğrudur, Cavid bir qədər əvvəl yazdığı "Pəmbə çarşab" şeirində Azərbaycan və bütövlükdə Şərqi qadınının çadraya örtməsinə bir qədər sakit yanaşır, lakin bu şeirində də şair, bunun uzun çəkməyəcəyini, bir gün qadının bu örtükdən azad olacağını bildirir:

Örtün, örtün, fakat unutma, sakın

Sənin açmaq zamanın işte yarın

Məlumdur ki, Cavidin bu şeirinə M.Hadi özünün "Eşqi-möhtəşəm" kitabında cavab vermişdir:

Mən istəməm bu örtüyü, ey şair istəməm!

Neçin ya?

Örtü, bunu yaxdı ki, Qərb oldu möhtəşəm,

Pürfeyz, pürziya

Bu sətrlərdə M.Hadi özünəməxsus bir emosionallıqla çadranı müdafiə edənlərə qarşı çıxır və hətta Hüseyn Cavidin "Pəmbə çarşab" şeirinə öz etirazını bildirir. "Mən "Pəmbə çarşabın" ədüvvü-heyatiyəm (həyatı düşməniyəm)" deyir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Cavid də Hadi kimi, çadranı qadınların düşməni sayırdı və qadının əsarətdən xilas olmasının yolunu, onun maariflənməsində, elmə, biliyə yiyələnməsində, öz hüquqları uğrunda mübarizədə görürdü:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Fəzli ürfanla, mücəhhəz olaraq,
Cəhli yıx, qəfləti yax, əczi buraq!
Kimsədən gözləmə yardım əsla,
Yalnız kəndinə kəndin ağla!
(Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, s.507).

Hələ 1909-cu ildə yazdığı "Məsud və Şəfiqə" şeirində, Cavid Azərbaycan cəmiyyətində "zülmət pərdəsini" yırtıb xilas olan ziyalı qızları, əlverişsiz ictimai şəraitdə, mülkədar, tacir, mövhumatçı din adamlarının, əhatəsində yaşayan və yavaş-yavaş öz haqq və hüquqlarını başa düşən, elmə, maarifə maraq göstərən ilk qadınların bədii obrazını yaradır. "Məsud və Şəfiqə" şeirinin qəhrəmanı Şəfiqə, cəmiyyətdə hökm sürən ədalətsizliyə qarşı çıxır, onun səbəblərini bilmək istəyir, ona etiraz edir. Doğrudur, bu hələ fəal etiraz, əməli mübarizə deyil, passiv və zəif bir çıxışdır. Onu, bu ədalətsizliyin nə zaman aradan götürüləcəyi düşündürür və o hələlik bu suala cavab tapmır. H.Cavidin "Maral" faciəsində yaratdığı digər qadın obrazı - Humay isə artıq, irəlində qeyd etdiyimiz kimi, yeni həyat üçün oyanmış Şərq qadınlarından biridir. Çadra geyməkdən imtina edən və buna görə dindarların və mötədil, fanatik insanların təqiblərinə məruz qalan bu qadının iradəsini heç nə qıra bilmir. O nəinki öz hüquqlarını müdafiə edir, hətta əsarət altında inləyən başqa qadınlara da kömək əlini uzadır, onların əzab və istirablarını hər vasitə ilə yüngülləşdirməyə çalışır. Bu əsərində Cavid bir daha çadraya nifrət hissini ifadə edir, açıq gəzən qızları yeni həyatın carçıları adlandırır, onları müdafiə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcılığının birinci dövründə Cavid hələ qadınların sosial-siyasi azadlıqları, onların vətəndaş hüquqları haqqında fikirlər məşğul etmirdi. Şair yalnız onların fiziki və mənəvi zülm və əsarətdən azad olmaları haqqında düşünürdü. O Azərbaycan qadınlarının savadlı, tərbiyəli, yeni mədəni nəslə tərbiyə etməyə qadir, ləyaqətli ana olmalarını istəyirdi. Bu tip qadınları Cavid yüksək qiymətləndirir, onları yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik, ağıllı, iradəli, namuslu, qürurlu, mətanətli və sədaqətli insanlar kimi təsvir edirdi. Bu qadınlar, Cavidə görə, mövcud şəraitdə öz istək və arzularına çatmasalar da, öz mənliliklərini, ləyaqətlərini sona qədər müdafiə etməyə qadirdirlər.

Azərbaycanın dahi dramaturqu Hüseyn Cavidin "Peyğəmbər" əsərindəki səhnələrdən birində göstərilir ki, ana fəryad edərək yerə basdırılmış qızını axtarır. Bu balaca uşağı "qız istəmirəm" deyərək atası basdırmışdır. Peyğəmbərin köməyi ilə qız tapılıb qəbirdən sağ-salamat çıxarılır. Bu məqamda ananın iztirablarını görəndə onun acı fəryadını eşidən Peyğəmbər qadının böyüklüyü haqqında bu monoloqu söyləyir:

Qadın – günəş, çocuq – ay... nuru ay günəşdən alır, Qadınsız ölkə çabuq məhv olur, zavallı qalır.

Əsərdən də görüldüyü kimi qadın kişilər tərəfindən cəmiyyətdə hər zaman sıxışdırılıb. Ancaq Peyğəmbərin monoloqu ilə Hüseyn Cavid demək istəyir ki, qadın-günəşdir, ondan bir parça olan uşaq isə ay, nuru isə uşaq anasından alır, anasız uşağın nuru sönür, qadınsız ölkə isə məhv olur, zavallıya çevrilir. Həqiqətən də, qadınsız cəmiyyət kor sayılır. Çünki uşağa tərbiyə verən, gələcəkdə uşaqları cəmiyyətə qazandıran da elə qadındır - Anadır. Bu əsərində o Məhəmməd peyğəmbəri, ədalətin, qadınların hüquq və bərabərliyinin, qadın azadlığının tərəfdarı, köləliyin düşməni kimi təsvir edir. Cavidin təsvirində Peyğəmbər poetik təbiətə malik, sülhpərvər bir insandır. Şübhəsiz, Cavidin təsvir etdiyi Peyğəmbər obrazı onun yaradıcı təxəyyülünün məhsuludur. Bu obraz vasitəsilə şair qadın haqqında öz fikir və düşüncələrini ifadə etmişdir. Bu əsərində o, demək olar ki, "Qadın" şeirində dediyi sözləri, Peyğəmbərin dililə, təkrar edir:

Qadın, qadın?! Onu duymaq, duyurmaq istərkən
Yaxar düşünçəmi bir şölə, bir zəhərli tikən
Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o, neçin,
Neçin əzilsin o, bilməm neçin sürüklənsin?!
Qadın-günəş, cocuq-ay... nuru ay günəşdən alır
Qadınsız ölkə çabuq məhv olur, zavallı qalır
Qadın əlilə fəqət bəxtiyar olur bu cahan
O bir mələk... onu təqdis edər böyük yarıdan
O çox sevimli, gözəl incə, nazlı bir xilqət,
Onun ayaqları altındadır fəqət cənnət
Qadın gülərsə bu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək...

(Hüseyn Cavid, əsərləri, IV cildə; cild III. s.47-48. Bakı, 1984)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bununla yanaşı, Cavid feodal əxlaqının, şəriət qanunlarının köhnəlmiş adət və ənənələrin möhkəm kök saldığı cəmiyyətdə, öz acı həyatını yaşayan və bu ümitsiz həyatdan xilas yolunu yalnız ölümdə axtaran zavallı qadınları yaddan çıxarmır, onları mülkədar dini əxlaqının qurbanları sayır. Bu qadın obrazları vasitəsilə Cavid, qadına vəhşi münasibətin məişətdə və cəmiyyətdə nə qədər dərin kök saldığını göstərir, buna öz nifrətini və etirazını bildirir. "Zavallı qız" şeirində şair yazır:

Ah, səd ah! Yetmişdə olan bir qocaya
Verdilər bir qızı, sevmədi onu, zorən ona"
Sevgisindən əl üzən qız boğulub dərdə, qəmə,
Qocaya getmədən olmuşdu o razı ölümə"

Bu əxlaqın digər qurbanlarını Cavid "İblis" və "Uçurum" dramlarında yaratdığı Göyərçin və Xavər obrazlarında təsvir edir. Türkiyə həyatının materialları əsasında yaradılmış bu bədbəxt qadın obrazları, onların həyat faciələri və bu faciələrin səbəbləri müxtəlifdir. Əgər azərbaycanlı qızı Maralın qatili vəhşi adətlərin hökm sürdüyü bir şəraitdə tərbiyə almış, nadan və cahil mülkədardırsa, dağstanlı qızı İsmətin zorlayıcısı xanзадədirsə, türk qızları Göyərçin və Xavərin qatilləri "ziyalı", "zadəgan" ərləridir.

Xavərin qatili, vicdandan, mərhəmətdən danışmağı sevən, bu haqda filosofluq edən, əslində isə öz doğma qardaşının qanını tökən Arif, Göyərçinin qatili isə, yenə də "ziyalı", xaricən mədəni görünən, Qərb əxlaqını təbliğ edən rəssam Cəlaldir. Bu obrazlar vasitəsilə Cavid, Şərq qadınının nadanlıqdan, gerilikdən, dindən, şəriətdən, köhnə adət və ənənələrdən, mülkədar zülm və əxlaqından başqa, daha bir yeni düşmənin olduğunu bildirir; bu düşmən "Qərb əxlaqı", "mədəniləşdirilmiş vəhşilik", yeni tipli zorakılıqdır.

H.Cavid, Türkiyə həyatından götürülmüş "Afət" faciəsində bu mövzuya bir daha qayıdır və Afət, Altunsaç və Alagöz obrazlarında, Türkiyədə, xüsusilə İstanbulun zadəgan çevrələrində, mədəniliyin və yeniliyin təzahürü sayılan Qərb əxlaqının, ailə münasibətlərində "azadlığın" yalnız kişilərə deyil, qadınlara da məhvedici təsirini göstərir. Bu "əxlaqın" təsirinə məruz qalmış kişi və qadınlar, şairə görə, eyni xəstəliyə tutulmuşlar. Bu xəstəlik yüksək insani hissləri, sevgi və məhəbbəti, arzu və istəkləri məhv edən, ailə faciələrinə, qadınların rəzalət və fəlakətinə səbəb olan "mədənilik" və "yenilik" adlanan xəstəlikdir. Cavidə görə, əsl mədəniyyətin və yeniliyin bu, "Qərb əxlaqının" təbliğ etdiyi "yenilik" və "mədənilik"lə heç bir əlaqəsi yoxdur. Şair, Qərb əxlaqını əsl yeniliyin yalnız eybəcər və zəhərli imitasiyası sayır və onu rədd edir.

Yaratdığı qadın obrazları vasitəsilə Cavid özünün yüksək əxlaqi ideyalarını ifadə edir. "Afət" dramındaki Alagöz, Cavidin təsəvvür etdiyi, təmir sevgi, sədaqət, səmimi və harmonik ailə münasibətləri arzusunda olan ideal qadın obrazıdır. Alagöz təvazökar, ağıllı, namuslu, cəmiyyətə və millətə xidmət etmək arzusu ilə yaşayan, kiçik hiss və maraqlardan uzaq, dostlarına, sevgilisinə, valideynlərinə həssaslıqla yanaşan, nəcib bir qadındır. Cavid öz qadın idealını yalnız zadəgan ailələrdə deyil, həm də yoxsul ailələrdə axtarır. Onun yaratdığı müsbət qadın obrazları içərisində, yoxsul ailələrdən çıxan, lakin namuslu zəhməti ilə yaşayan, çox vaxt qibtə ediləcək mətanət və cəsarət göstərən qadınlar çoxluq təşkil edir ("Ana" pyesində Səlima, "Maral"da Nazlı və Səltənət və başqaları).

Lakin Cavid bu dövrdə yazdığı əsərlərdə çox mühüm bir məsələyə diqqət yetirir və cəmiyyətdə hələ əsl azadlıqdan məhrum olan qadınların mövcud olduğunu göstərir. "Azər" poemasında şair, çadralarını atsalar da, fikir və mənəviyyatca yeni həyatdan kənar qalmış, yeniliyi modaya uymaqda görünən, meşşanlıq bataqlığına qər q olmuş qadınlardan söhbət açır.

Azərbaycan qadınının çadradan xilas olmasını böyük tarixi hadisə kimi dəyərləndirən Cavid onun hələ tam azadlığa çatmadığını bildirir və bu azadlıq yolunda böyük bir maneənin - "mənəvi çadranın" mövcud olduğunu qeyd edir.

Şair haqlı olaraq qadın azadlığının və ümumiyyətlə əsl azadlığın, hər şeydən əvvəl, beyinlərdə, düşüncələrdə, şüurlarda qələbə çalmasının zəruriliyini vurğulayır və Azərbaycan qadınlarının azadlığın bu yüksək zirvəsini fəth etməsini arzu edirdi.

TƏDQIQAT METODLARI

Təsviretmə, müqayisə, abstraktlaşdırma, analiz, sintez

NƏTİCƏ

Təəssüflər olsun ki, cəmiyyətimizdə qadın problemləri hələ də qalmaqda davam edir. Əksər qadınlar böyük istedadla, qabiliyyətə malik olsalar belə, cəmiyyətə qarışa bilmirlər, tanına bilmirlər. Çünki bəzilərimiz onların ancaq məişət zəminində işlər görə bilməyəcəyini düşünürük. Düşünmürük

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ki, yeni nəslin tərbiyəçisi olan qadınlar həm ailə-məişət işləri ilə məşğul olmağa həmçinin də özünü cəmiyyətdə də sübut etməyə qadirdir. Qadınlar zərif məxluqdur, bu kəlimə ilə razıyam, ancaq bu heç də o demək deyil ki, onlar zəifdirlər. Onlar bir çox şeyi etmək iqtidarındadırlar, iradələri güclüdür və ağıllıdırlar. Sadəcə bu keyfiyyətlərini, qabiliyyətlərini aşkara çıxarmalarına imkan vermək gərəkdiyini düşünürəm. Qadınlara öz hüquqlarını tanıtməyin, onların istedadlarını üzə çıxarməyin vacib olduğuna inanıram. Çünki özünün fərqiə varmayan bir qadın, bir ana öz övladı qarşısında özünü aciz hiss edir, övladı üçün sadəcə yemək bişirmək, paltar ütüləmək kimi işləri edəcəyinə özünü inandırır və özünü, ömrünü bu işlərə sərf edir. Övlad isə anasının bu işləri etməklə yanaşı, həmçinin onunla dərindən danışmasını, dərslərini izah etməsini istəyir. Qadınlar güclü olmaq üçün doğulmamışlar, onlar zərif məxluq olaraq yaradılan, məsum xəyallar quran ərköyün şahzadədirlər. Onları güclü və ya pis edən taleyi, yıxılan xəyalları və yaşadıkları cəmiyyətdir. Sabahlarının necə olacaqlarını bilməyən zərif, ancaq güclü olan qadınlar həyatda öz ayaqları üstündə dayanmağı öyrənməli və savadlı olmaları gərəklidir. Ailəsində xoşbəxt olan, savadlı, öz ayaqları üstündə dayanan qadın gələcək övladları üçün də bir nümunə olacaq. Dəyərlı dramaturqumuz Hüseyn Cavidin də dediği kimi:

*Qadın gülərsə bu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

[İsgəndər Əhməd oğlu Atilla, Əsrin şairi yaxud peyğəmbər şair, 2007]

[İsgəndər Atilla, Əsrin şairi, 2018]

[Hüseyn Həşimli, Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri, 2012]

HÜSEYN CAVIDİN DÜNYA ƏDƏBİYYATINDA MÖVQEYİ

CƏFƏRLİ NATAVAN BIAMIL

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İcmal

“Cavid sənəti açarı itirilmiş bir xəzinədir”. (M. Müşfiq)

Hüseyn Cavid mütəfəkkir, filosof şairdir. Onun yaradıcılığını-yaratdıqlarını “açarı itirilmiş bir xəzinəyə” bənzədən Mikayıl Müşfiq nə qədər də haqlıdır. O, xəzinədə bizim Azərbaycan ədəbiyyatının nadir inciləri-xalqın sənət əsərləri toplanıb ki, bunlar da Hüseyn Cavidin yaratdıqlarıdır.

Görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ilə tanış olduqca onun ədəbiyyatımıza bəxş etdiyi bənzərsiz töhfələr göz qarşısına gəlir. Onun qələmə aldığı hər bir dram, poema və s. ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer tutur. Şair türk ədəbiyyatına eləcə də Şərq-Qərb ədəbiyyatına da müraciət edir və bu şairin dünyəviliyini hələ o söz azadlığı olmayan bir dövrdə onun reallığını bir daha sübut edir. Onun qələmə aldığı hər bir əsər bu günkü günümüzə səsləşir. Nakam şairimizin neçə-neçə yarımçıq qalmış, əlimizə gəlib çıxmayan əsərləri var. Lakin onun yaradıcılığında bəhrələnən hər bir kəs, onun şəxsiyyətinə böyük nüfuzla yanaşır və ruhu qarşısında baş əyir. Onun yazdığı əsərləri isə oxucuya çatdırmaq bizim mənəvi borcumuzdur.

Açar sözlər:

1. Filozof
2. Türk
3. Yaradıcılıq

Giriş

Tədqiqat işi: Hüseyn Cavidin Şərq-Qərb romantizminə münasibəti, onun Türk dünyasında rolu.

Hüseyn Cavidin dərin dünyasına nüfuz etmək və oxucuları bu dünya ilə tanış etmək.

Hüseyn Cavidin türk dünyasındakı mövqeyini və Şərq-Qərb vəhdətini oxucuya çatdırmaq.

Oxucuya müəllifin hərtərəfli çoxşaxəli yaradıcılığında bəhs olunur.

Tədqiqat metodu

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki Cavid irsi daha da dərinləndirilməli və onun zəngin yaradıcılığı hər bir oxucuya çatdırılmalıdır.

Azərbaycan Ədəbiyyat Romantizmi ədəbi cərəyanının əsas nümayəndəsi olan Hüseyn Cavid milli romantik şeirin mənzum faciənin banisidir. Hüseyn Cavidin ölməz sənəti dünya romantizminin üzvi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

tərkib hissəsidir. Valid Öməröv qeyd edir ki, türkçülük ideyalarının alovlu tərənnümçülərindən biri də Hüseyn Cavid olub. Onun əsərində türkçülüklə azərbaycançılıq vəhdət təşkil edir. Bu baxımdan Aybəniz Kəngərli'nin sitatı da böyük önəm daşıyır. XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəlində yetişən türkçülər nəslinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi Hüseyn Cavid təkəcə Azərbaycan türkləri üçün yazmırdı, bütün türk dünyası üçün yazırdı. Cavid üçün türkçülük bir bütöv idi, tam idi. Ümumtürk ədəbi dilinin nə olduğunu anlamaq üçün Hüseyn Cavid əsərlərinin dilinə baxmaq kifayətdir. Filologiya elmləri doktoru A.Kəngərli qeyd edir ki, Hüseyn Cavid üçün vahid türk ədəbiyyatı, vahid türk mədəniyyəti vardı və o ədəbiyyatın, mədəniyyətin içində Hüseyn Cavid vardı: “Şəxsən mənə görə, Hüseyn Cavidsiz türk mədəniyyəti ola bilmədiyi kimi, türk milləti də ola bilməz. İsmayıl Qasıralını, Məmməd Əmin Yurdaqulu, Ziya Göyaltı oxuyan, tanıyan, canü-könüldən sevən Osmanlı türkünün Hüseyn Cavidi də onlar qədər tanınmaması nə qədər acıdır, ağıla, məntiqə sığmayan bir şeydir...” (M.Nağısoylu, 2017, 24)

V.Öməröv qeyd edir ki, Cavid ömrü türklük üçün, türklük yolunda yaşamış ömürdür və bu həqiqəti hər bir türkün anlaması gün işığı kimi aydın bir zərurətdir...

Qeyd edilənə görə, millət öz böyüklərini tanıyanda böyük olur. Millət Hüseyn Cavid kimi dahilərə malik olduğunu anlayanda, onları sevməyi, dəyərləndirməyi bacaranda millət olur. Alim yazır ki, XX əsrin 60-cı illərində pantürkist damğası vurulduğu zaman Azərbaycan mühacir ədəbiyyatşünas Mustafa Haqqı Türkcəqul “Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid” adlı dəyərli bir əsər yazıb onu bir daha Türkiyəyə tanıtdı: “A.Kəngərli 60-cı illərdə Mustafa Haqqı Türkcəqul Osmanlı türkünün də türklüyün Hüseyn Cavid adlı böyüyünü, türk qanlı, türk imanlı əzəmətli dahisini tanımamasını yolverilməz saymışdı və gec də olsa, Cavidi Osmanlı türkünə tanıtmmaq işini boynuna götürmüşdü.

Müəllif kitabı, sadəcə, “Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid” adlandırmışdı və o tamamilə haqlı idi. Çünki, Cavid təkəcə Azərbaycan şairi deyil və sayıla da bilməz, Cavid bütün türklüyə məxsusdur, Cavid türk şairidir, bütün türklərin də onu öz milli şairi kimi tanıması, sevməsi təbiidir, vacibdir”-deyə yazır. Mustafa Haqqı bəy “Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid “ əsərini yazanda, bu işi görmək o qədər də asan deyildi- ən azı Cavid haqqında elementar qaynaq, bilgi əldə etmək problemi buna imkan vermirdi. Yəni müəllif bu əsəri bizə məlum olan zəngin qaynaqlar əsasında yazmayıb. Amma bütün o məhdud imkanlar daxilində Mustafa Haqqı bəyin əsəri uğurlu alınmışdı və o, Hüseyn Cavidi olduğu kimi tanıtmğa, qismən də olsa, müvəffəq olmuşdu.

Hüseyn Cavid 1906-1909-cu illərdə İstanbulda yaşamış İstanbul Universitetinin ədəbiyyat bölümünün müdavimi olmuşdur. İstanbul mühiti gənc filosof şairin istər həyata baxışında, dünyagörüşündə, istərsə də bədii yaradıcılığında dərin və silinməz izlər buraxmış və güclü təsir göstərmişdir. Maraqlıdır ki, böyük sənətkar Cavid ədəbi təxəllüsünü də məhz İstanbulda yaşayarkən, bilavasitə bu mühitin təsiri ilə qəbul etmiş, onun ailəsi də bu soyadla tanınmışdır. İstanbul mühitinin Cavid yaradıcılığına təsirini ümumilikdə aşağıdakı iki şəkildə, iki yöndə izləmək və təhlil etmək mümkündür. Qeyd edək ki, Hüseyn Cavid əsərlərində İstanbul şivəsinin təsiri məsələsi bir çox araşdırıcılar tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Məsələn: Türkiyə araşdırıcısı Mustafa Haqqı Türkcəqul bu məsələyə toxunaraq yazır... Cavid İstanbul türkcəsini mənimsəmiş, bu şivəni bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində, bilxassə şeirlərində, İstanbul şivəsinə məharətlə kullanan şairin yaratdığı əsərində bu şivəni Azərbaycan türkcəsinə yaxınlaşmağa çalışmış və buna demək olar müvəffəq olmuşdur. Cavid bəzi şeirlərini İstanbulda yaşayan qələmə almışdır ki, bununla bağlı şairin sonda müəyyən qeydi də vardır. Məsələn: “Növhə” “Son baharda” “Şeir məfhumu”. Bundan əlavə aşağıdakı şeirin də həm mövzusunda, həm də bəzi müəllif qeydlərinə görə İstanbulda yazdığını düşünməsi olar. “Qoca bir türkün vəsiyyəti”, “Vərəmlə bir qız”. Şairin sonuncu poetik əsəri İstanbulda keçirilən şeir yarışmasında mükafata layiq görülmüşdür.

Onu da əlavə edək ki, Hüseyn Cavid İstanbulda yaşayarkən Türkiyə ədəbi mühitində də tanınmış və bu zaman ayrı-ayrı şeirləri yerli mətbuatda nəşr olunmuşdur. Sənətkarın dram əsərlərindən birinin mövzusu birbaşa İstanbul həyatından götürülmüşdür. Bu, Avropada təhsil almış türk mənəvi düşkünlüyündən bəhs edən “Uçurum” faciəsidir. Hüseyn Cavidin həyatında, dünyagörüşündə İstanbul mühitinin təsiri gənc filosof şairin bu şəhərdən yazdığı məktublarda da yer almışdır. Cavidin tanınmış maarifçi, ziyalı, publisist, xeyriyyəçi Qurbanəli Şərifova İstanbuldan yazdığı məktublar bu baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. Müsavatçılar Hüseyn Cavidi “Türk dünyasının Şekspiri adlandırırdı”. (Türküstan qəzeti 2017)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Hüseyn Cavid Turan dilinin ədəbi banisi olaraq qəbul edilmişdir. Digər fikirdaşları kimi Türk tarixini şərəf qaynağı, iftixar mənbəyi görmüş, Türkün türklə düşmənçiliyinə, aralarındakı çəkişmələrə Türk millətinin bütünlüyünə vurulan bir zərbə kimi dəyərləndirilmişdir. Hüseyn

Cavid üçün vətən Azərbaycan ilə sərhədlənmirdi. O, Turanı, Türk dünyasını hər bir türk övladının beşiyi, məzarı bilirdi. Müəllifin əsərlərindəki Türkçülük və Turançılıq düşüncəsi buradan qaynaqlanmaqdadır. Amma Cavid romantizminin dalğaları bəzən Turana sığmır, onun hüdudlarını aşaraq Şərq İslam dünyasına və bütün dünyaya yayılır.

Türkçülük fəlsəfəsinin təməl ünsürlərindən biri dildə birlik qavramıdır. Türkçülük cərəyanının nümayəndələri Türk dünyasının dildə birliyini digər ünsürdən daha çox inkişaf etdirmişlər. Bu ideya Cavidin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.

Türkçülük fəlsəfəsi içərisində haqq, ədalət və hüququn meydana çıxardığı bir qüvvət kəlməsi də var ki, Cavid də Türkün bu güc və qüdrətini tərənnüm edirdi. O, dünyaya hakim güc olaraq Türk qüvvət və idrakını görmək istəyir. Hüseyn Cavid bütün yaradıcılığı boyu dil birliyinin mühüm şərtinə sadıq olmuşdur. Hüseyn Cavid oxumaq Türk millətinin özünə qayıdır.

Sona Vəliyeva qeyd edib ki: “Cavid təxminən 30 yaşlarında Türk dünyasına vəsiyyə yazıb. O, burada Türkçülük, din, ailə, elm, böyüklərə münasibət, yəni həyatımızı əhatə edən əxlaqi, siyasi, ideoloji kateqoriyaları əhatə edən hər bir məsələyə türk övladının necə yanaşmalı olduğunu ortaya qoyub”.

Lakin Hüseyn Cavidin Türkiyə və türk mövzusunda müraciəti ilk növbədə ümumtürk və turançılıq aspektindən qiymətləndirilməlidir. Böyük sənətkar oğuz-türk xalqlarının, ümumiyyətlə, türk mənşəli bütün millətlərin qardaşlıq və həmrəyliyi bir ideya kimi irəli sürərkən, hər şeydən əvvəl, bu xalqların tarixi köklərini, qədim mənşə ümumiliyini, keçmiş qəhrəmanlıq səhifələrindəki müştərəkliyi ön plana çəkirdi. O, böyük iftixarla və qürurla keçmişə arxalanıb gələcəyə doğru tərəqqi etməyi öz həmvətənlərinə bəyan edirdi.

Krımın İsmayıl Qasporalı tərəfindən çap olunmağa başlayan, “Tərcümən” qəzetinin dildə, fikirdə birlik şüarı ilə yayınlamağa başlaması Avropa ənənələrinə də yaxın olan Cavid əfəndi şərq-islam aləminə daha çox bağlı idi. Bu səbəbdən də əsərində “bəşər və dünya tarixinə çəkilmiş illüstrasiyaları olan Hüseyn Cavid mövzularının əksəriyyətini şərq tarixindən almışdır”. Bunlar həmişəyaşarlıq qazanmış tarixi mövzuları idi və o məhz xalq üçün bu mövzulara müraciət etmişdi. (Lütviyyə Əsgərzadə 2005, 188)

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında Şərq mövzusu öz komponentlərinə görə konkret aşağıdakı ölkə və regionları, habelə İslam fikrinin məcrasında təşəkkül tapmış təsəvvüf fəlsəfəsini əhatə edir:

- 1) Qafqaz (Dağıstan və Gürcüstan)
- 2) Türkiyə
- 3) İran
- 4) Ərəbistan və İslam
- 5) Sufizm

İndiki halda Cavidin bir Azərbaycan sənətkarı kimi mənsub olduğu xalqın taleyini və problemlərini qələmə alması çox təbii görünür. Eyni zamanda Azərbaycanın bir müsəlman-türk ölkəsi kimi malik olduğu tarixi qəhrəmanlıq və zəngin mədəniyyət ümumşərq kontekstindən ayrı deyildir. Elə bütün bunları nəzərə alsaq, Cavidin, ümumiyyətlə, bir Şərq sənətkarı, yəni, İslam Şərqinin üç əsas xalqının - ərəb, fars, türk xalqlarının böyük şairi və dramaturqu kimi dəyərləndirilməsi də obyektiv – elmi həqiqətdən irəli gəlir. Axı akademik Məmməd Cəfərin göstərdiyi kimi, “Cavid bəzən “Vətən” dedikdə konkret olaraq doğma vətəni deyil, ümumiyyətlə, məzlum Şərqi nəzərdə tuturdu”. (Əsgərzadə Lütviyyə Süleyman qızı, 188s)

Ümumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında Şərq mövzusunda daxil olan hər bir komponentin özü haqqında ayrıca bir tədqiqat işi yazmaq olar. Lakin elə buradaca qeyd edək ki, dahi sənətkarın ədəbi irsindəki Şərq mövzusu çox müxtəlif coğrafi ərazilərə gedib çıxdığı kimi, Cavidin elə ilk dram əsərləri – “Ana” və “Maral”da hadisələr Dağıstanda, Qafqazda cərəyan edir, müxtəlif tarixi dövrlərə də toxunur.

İblislik (demonizm) kimi dini-əfsanəvi problemin bədii təsvir və təqdimi Şərqin ən qədim tarixi zaman kəsimindən üzü bəri həmişə şair və yazıçıların gündəliyində olmuşdur. Hüseyn Cavid bir çox faciə və dramlarında demonik ruhlu insanların taleyini zərdüştlük dövründən tutmuş İslamiyyətin qələbəsi, Böyük Cahan çarpışmaları və ateizm dövrünə qədər izləmişdir. Onun “Səyavuş”,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

“Peyğəmbər”, “Topal Teymur” pyeslərində dini ideyaları və sufuzmin təsvir və ifadəsi ilə əlaqədar filologiya elmləri doktoru Tahirə Məmmədinin elmi müşahidə və qənaətləri də maraqlıdır. Onun göstərdiyi kimi, “Cavid klassik Şərq ədəbiyyatında davamlı ənənələri olan təsəvvüflə əsrinin ictimai – siyasi prosesləri haqda baxışlarını və dövrünün fəlsəfi fikirlərini əlaqələndirərək bütöv yaradıcılığı ilə bütöv konsepsiya ortalığa qoyur. Təsəvvüfün özünəməxsus poetik ifadə sistemini nəzərə almadan onun sənətkarlığının tədqiqi qeyri-mümkündür. (90, s. 78)

Şairin müraciət etdiyi mövzular Şərq-İslam aləmindən, türk dünyasından alındığı üçün təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Cavid Türk dünyasını hər bir türkün “beşiyi və məzarı” (Vaqif Sultanlı) bilmişdir. Onun əsərlərindəki türkcülük və turançılıq düşüncəsi də məhz buradan qaynaqlanır. Cavid Şərq tarixinə ən çox müraciət edən şairlərdəndir. Şərqə tez-tez müraciət edən Cavid Şərqə, Şərq tarixinə və ədəbiyyatına çox gözəl bələd idi. Onun Şərq tarixinə müraciətlə yaratdığı əsərlərdən biri də, 1926-cı ildə yazmış olduğu beş pərdəli “Topal teymur” tarixi dramıdır. Bu əsərdə də Şərq öz məğrurluğu, gözəlliyi və əzəməti ilə canlanır. “Topal Teymur” əsərində Hüseyn Cavid romantizmi müəyyən qədər klassik Şərq romantik ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini əks etdirməkdədir. Bu mənada Yaşar Qarayevin aşağıdakı müddəası olduqca düşündürücüdür: “Şərq bədii təfəkkürünün qədim və möhtəşəm keçmişini məhz romantika ifadə və təmsil etmişdir. Burada həqiqətə, sədaqətə çox vaxt gözəllik ülviliyə səadət kimi təlim edilmişdir”. (81, s. 51)

Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər”-i dünya və şərq romantik ədəbiyyatında öz bədiiyyəti, obrazlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının Cavid qarşısında ən böyük qəbahəti onun “Peyğəmbər” dramına münasibəti ilə bağlıdır. Hüseyn Cavid bütün qadağalara baxmayaraq “Peyğəmbər” -i yazarkən tarixi faktı nəinki xələl gətirməmiş, hətta onu ciddi cəhdlə qoruyub saxlamışdır. Hüseyn Cavid romantizmi öz bədii-estetik mənşəyinə görə Azərbaycan mədəniyyətinin dərin tarixi qatlarına bağlı olmuş, şərq bədii düşüncəsindən, fəlsəfəsindən, o cümlədən, panteist görüşlərdən qidalanmış, Avropa- Rus ədəbiyyatlarının ənənələrindən milli zəmində bəhrələnmişdir.

Hüseyn Cavid istər ətraf mühitə, istər yaratdığı bədii gerçəkliyə, oxuduğu öyrəndiyi sənətkarların dünyasının demonik-yaradıcı gücü romantizminin bənzərsiz zənginliyində təcəssüm tapmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında yeniləşmə prosesi, yaradıcılıq axtarışları mütəfəkkir ədib Hüseyn Cavidin poeziyasında hər tərəfli şəkildə təzahür etmiş, ötən əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbiyyatının Şərq-Qərb zənginləşməsində, o cümlədən janr-üslub baxımından takmülü və navatorluğunda onun böyük xidməti olmuşdur.

“Azər poeması Hüseyn Cavidin Qərbə və Şərqə, eyni zamanda Şərq-qərb müstəvisində Azərbaycana baxışlarını geniş şəkildə ifadə edən mükəmməl sənət əsəridir. Azərin qərb və şərq ölkələrinə səyahətləri yeni tarixi mərhələdə dünya gedişatını öyrənmək, inkişafı ən məqbul yolunu seçmək məqsədini izləyir. Poemada həmin ölkələrin fərqli xüsusiyyəti haqqındakı düşüncələr Azərin simasında dünyanı, sivilizasiyaları sintez etmək meylinin ifadəsindən ibarətdir. Azər şairin müasiri, daha çox isə onun özünün proobrazıdır. Azərin yaşadığı mühitə, üzvü olduğu cəmiyyətə, Qərbə və Şərqə baxışları müəllifin şəxsi qənaətlərinin və düşüncələrinin ifadəsidir. Əsərin bir çox bölmələri Berlində yazılması və şairin arada müalicə alması obrazla müəllifin baxışı arasında möhkəm bağlılıq olduğunu aydınlaşdırır. Azərin Qərbə və Şərqə səfərləri sadəcə səyahət, gəzinti, əyləncə olmayıb, dünyanı öyrəniş məmləkətini və millətini irəli aparmaq niyyətinin ifadəsidir.

Hüseyn Cavid böyük dramaturq olmazdan öncə böyük lirik olmuş və lirik-fəlsəfi yaradıcılığını bütün ömrü boyu davam etdirmişdir. Onun şeir dili səmimi, saf insan duyğularının tərənnümündə nə qədər həzin, kövrək, lirikdirsə, insanlara zülm və müsibət gətirən şər qüvvələrə qarşı bir o qədər kəskin amansızdır. Hüseyn Cavidin poeziyasında romantizmə ilə realizmin heyrətamiz bir vəhdətini görə bilərik. Hüseyn Cavid bir şair kimi orijinaldır, təkrar edilməzdir, yalnız özünə, öz sənətinə xas olan poetik ifadə və vasitələrin müəllifi kimi çox uğurlu bir dəstixətti vardır.

Bu baxımdan görkəmli filosof, unudulmaz ədibimizin Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin böyük səyi və təşkilatçılığı sayəsində nəşinin doğma yurdu Naxçıvana gətirilməsi, onun adına ev muzeyi açılması və nəşinin muzeyinin yanında dəfn edilməsi Hüseyn Cavid ruhuna onun həmvətənlərinin sonsuz ehtiramını göstərir.

Ruhun şad olsun, Şair!

Nəticə

Bu mənada şairin yaradıcılığı xalqımız üçün doğurdan da əvəzolunmaz və misilsiz bir xəzinədir. Bu xəzinədən yararlanan hər bir kəs şairin ruhu qarşısında baş əyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Lütviyyə Süleyman qızı Naxçıvan 2005, 188 s
2. M.Nağısoylu, 2017, 24 s
3. Türkiyə qəzeti 2017

İBRAHİM BƏY MUSABƏYOVUN “NEFT VƏ MİLYONLAR SƏLTƏNƏTİNDƏ” ƏSƏRİNDƏ İSRAFÇILIĞIN TƏNQİDİ

SƏLİMOVA SEVİNC

Azərbaycan Dillər Universiteti
İngilis dili müəllimliyi fakültəsi SABAH qrupları/Azərbaycan bölməsi
Bakı şəhəri, Azərbaycan

XÜLASƏ

XX-ci əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış görkəmli şəxslərdən biri də İbrahim bəy Musabəyovdur. İbrahim bəyin həyatı ilə bağlı kifayət qədər tədqiqat aparılmışdır. İbrahim bəyin yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə seçilir. O daha çox epik növdə qələmə alınan əsərləri ilə məşhurlaşmışdır. Nasirin müxtəlif povestləri, hekayələri var. Bunlardan “Cəhalət fədailəri”, “Gözəllərin vəfası” və məşhur “Neft və milyonlar səltənətində” əsərlərini nümunə göstərmək olar. adını çəkdiyimiz son povest neftin o zamankı həyata necə təsir etməsindən bəhs edir. Burada kasıb bir şəxsin neftin fontan vurması nəticəsində varlı bir milyonçuya çevrilməsində danışılır. Neftdən gələn gəlirin insanların ümumi rifahına deyil, konkret şəxslərin mənfəətinə xidmət etməsinin bəlası tənqid olunur. Bu günkü həyatımızla müqayisə baxımından bu əsərin müasir tənqidi işığında yenidən təhlili əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: İ.Musabəyov, povest, pul, ağa, nökr

Giriş

Məqalədə XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində Bakıda baş verən neft bumu nəticəsində birdən varlanan varlı təbəqəsi ilə kasıb olsa da öz mədəniyyəti ilə hörmətə layiq olan insanların müqayisəsi İbrahim bəy Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” povesti əsasında izah olunur. Bu əsərdə konkret zaman kəsimində pulun insanı necə dəyişməsindən və aqlını əlindən almasından danışılır. Bu baxımdan əsərin təhlili sosial tarix istiqamətində araşdırma apararı və xalq psixologiyasını öyrənən gənc araşdırıcılar üçün də maraqlı ola bilər.

Əsərin qəhrəmanı nökr Cəlil varlandıqdan sonra Cəlil ağaya çevrilir. Əbəs yerə Yunus Əmrə demir: “Çox pul haramsız, çox söz yalansız olmaz”.

Bu əsərdə Cəlilin özünə dost, qardaş, ata bildiyi Lütfəli bəy o dövrün neftxudaların ümumiləşmiş obrazıdır. O, Cəlilin var-dövlətindən istifadə edib, onun xanımını - Şəfiqəni ələ keçirmək istəyir. Lütfəli bəy Şəfiqəni sevir, lakin eşqinə, sevgisinə qovuşmaq üçün səhv yol seçir. Şəfiqəyə müxtəlif təkliflər edir, lakin onu rədd edir, ac da olsa, namusunu satmır. Buna baxmayaraq, Lütfəli bəy Şəfiqənin bu hərəkətini bəyənir, onun nə qədər namuslu olduğunu düşündükcə sevgisi daha da artır.

Cəlil ağanın başqa qadını sevməsi, var-dövlətini onun yolunda xərcləməsinə baxmayaraq, Şəfiqə yenə də səbr edir. Bütün baş verənlər Cəlilin hərəkəti, qızı Suqranın ölümü onu sarsıtırsa da, yenə özündə güc tapır və Lütfəli bəyin toruna düşür. Şəfiqə nökrələri olan Qurban kişinin evində oğlu Əli ilə birlikdə yaşayır. Oğlunun ac qalmaması üçün əlində olan əşyaları satır. Əşyalar bitdikdən sonra bir zamanlar Cəlilin sığal çəkdiyi, busə qondurduğu saçlarını satmalı olur. Böyük fransız ədibi olan Viktor Hüqonun “Səfillər” əsərinin qəhrəmanı Fantina obrazı ilə Şəfiqə arasında müəyyən qədər bənzərlik var. Şəfiqə Fantina kimi öz balasının ac qalmaması və onun sağlamlığı üçün əlindən gələni əsirgəmir. O, balası üçün sarışın, uzun saçlarını kəsməli olur.

Bütün bu olanlara nəzər salsaq, Şəfiqəni biz öz eşqinə sadıqlığı baxımından Cəlil ağa ilə müqayisə etsək, onun bu fonda necə yüksəldiyini görürük.

Yazıçı Şəfiqə və Qurban kişi obrazlarını müsbət, Lütfəli bəyi isə mənfəi obraz kimi yaratmışdır. Cəlil ağa obrazın da isə müsbətdən mənfəiyə əks inkişafını göstərmişdir. Bu məqamı N. Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsəri ilə müqayisə etmək olar. Orada Xosrov məsuliyyətsiz aşıqdən qayğıkeş, fədakar aşıqə çevrilirsə, burada bunun əksini görürük.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Mənfi obraz olan Lütfəli bəyi Cəfər Cabbarlının “Aydın” əsərindəki Dövlət bəylə də bənzəyişi var.

Bu əsər Qurbanın simasında ağasına sadıq, ədalətsizliyə qarşı olan, xeyirxah biri kimi təsvir olunmuşdur. Qurban Cəlil ağanın düşdüyü vəziyyəti gördükdən sonra şükür edir ki, cavanlıqda ona təklif olunan bəzi işləri qəbul etməmişdi. Bu hadisələrin şahidi olduqca, öz-özünə deyir: “Allah adamın əvvəl ağılı, sonra isə pulunu alar. Haqq sözlərdir”. Burada yazıçı sadə xalq nümayəndəsi dili ilə ataların hikmətinin həqiqət olduğunu sübut etmişdir.

“Neft və milyonlar səltənətində” əsəri pulun insanları necə dəyişməsindən, necə ağılı almasından, xəyanət və göz yaşı ilə qazanılan dövlətdən xeyir gəlməməsindən bəhs edir. Bu baxımdan bu əsər bu gün də aktualdır.

Məhsəti Gəncəvi:

Özgədən heç zaman gözləmə kömək,

Quru budaq kölgə salmaz, ey ürək,

Qənaət əzizlər, tamah xar edər,

Az olan şeylərə qənaət gərək.

3. Tədqiqat metodu

Tədqiqat işində İbrahim bəy Musabəyovun yaradıcılıq irsi və pulun insanı necə yoldan çıxarması prosesi nasirin “Neft və milyonlar səltənətində” povesti əsasında tədqiqata cəlb olunur. Tədqiqat prosesində tarixi-müqayisəli və psixanaliz metodundan istifadə olunmuşdur. Haqqında danışdığımız əsər məşhur fransız yazıçısı Viktor Hüqonun “Səfillər” əsəri ilə müqayisə olunmuşdur. Hər iki əsərdə fədakar ana obrazlarının oxşar cəhətləri üzərində dayanmışıq.

4. Nəticə

Bu əsərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, insan daim öz nəfsinə qalib gəlməli, gözütox olmalıdır. Pulun insanın ağılı almasına, onu pis yola salmasına imkan verməməlidir. Həyatı qənaət edərək yaşamalır. Pulun insanı dəyişməsindən də nəticə çıxarda bilərik. Pul yaxşını pisə, pisi yaxşıya, dostu düşməyə çevirməsindən nəticə çıxarda bilərik. Bəli, bu gün sənin dostun sabah sənin düşmənin olacaq. Məhz bu əsərdən belə bir nəticə çıxır ki, pulun insanları dəyişməsindən, yoldan çıxartmasını unutmamalıyıq.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. İ. Musabəyov İ. M. Neft və milyonlar səltənətində, Bakı, Şərqi-Qərb, 2008, (kitab) 152 səh.

2. Əbdülrəhmanlı N. H. 100 yaşlı “Neft və milyonlar səltənətində”, (məqalə) “Aydın yol” qəzeti, 8 yanvar 2016-cı il, səh. 10

3. Əbdülrəhmanlı N. H. 100 yaşlı “Neft və milyonlar səltənətində”, (məqalə) “Aydın yol” qəzeti, 15 yanvar 2016-cı il, səh. 10

LƏTİFƏ JANRININ POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ LƏTİFƏLƏRDƏ SATIRIK GÜLÜŞ

AYGÜL YELMARLI

Bakı Dövlət Universiteti

Filologiya/Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası

a.yelmarli@mail.ru

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarından olan lətifə janrının qədim nümunələri təqribən xı əsrə aid edilir. Bu lətifələr də Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı olmuşdur. Lətifələrin təsnifi prinsipi ilə bir sıra tədqiqatçılar məşğul olmuş və onları, əsasən, üç qrupa bölmüşlər. Bu qrupda olan lətifələrdən biri qisminə Molla Nəsrəddin lətifələri daxildir. Məqalədə lətifələrin dil xüsusiyyətləri, bədii təsvir və ifadə vasitələri araşdırılmışdır. Lətifələrdə işlənən kinayə, inversiya, təzad, atalar sözləri və s. kimi nümunələr göstərilmişdir. Bu nümunələrin anlaşılıqlığı, lətifələrin poetikliyinə hansı dərəcədə təsir etməsi göstərilmişdir. Bununla yanaşı, lətifələr və onlardan gələn satira, əsasən, satiraların lətifələrlə əlaqələndirilməsi, Molla Nəsrəddin lətifələrində tipi öz rolunda ifşasından bəhs olunmuşdur. Yazılı ədəbiyyatda da bu janrdan, əsasən, hansı formada istifadə olunduğu göstərilmişdir

AÇAR SÖZLƏR: LƏTİFƏ, DİL, SATIRA

GİRİŞ

Bu məqalədə Lətifələrdə dil xüsusiyyətləri, onlarda istifadə olunan aforizmlərin, məcazların, idiomların, kinayə, təzad və s. xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məhz bununla lətifələrin daha yumoristik olması, nisbətən yığcamlılığı, satirikliyi formalaşır. Lətifələrin satirayla bağlılığı və əsas məqsəd, tipin necə ifşa olunması, bunun hansı ifadələrlə çatdırılması göstərilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi lətifələrin dilinin, poetik xüsusiyyətlərinin, lətifələrdə gülüşün əsas məqsədinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatın əsas vəzifəsi dil xüsusiyyətlərinin, dövrlə bağlı yaranan sözlərin, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin araşdırılması və tədqiqata cəlb olunmasıdır.

Tədqiqat işinin aktuallığı. Tədqiqat işi gülüşün əsasını təşkil edən lətifələrin xüsusiyyətlərinin, mövzu və məqsədinin, gülüşün əsasında fikrin öyrənilməsi, o cümlədən, bununla bağlı yeni elmi mülahizələr və yeni tədqiqatların aparılması baxımından aktualdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Lətifələrdə olan aforizmlərin, inversiyaların, kinayəli sözlərin göstərilməsi, həmçinin müxtəlif mənşəli sözlərin verilməsi, lətifələrdə olan bir sıra məsələlərin bu gün də ədəbi dilimizdə ümumişlək sözə çevrilməsi, lətifələrdən yazılı ədəbiyyatda bəhrələnilməsi qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Lətifələrin dilini zənginləşdirən poetik ifadələrin, məcazların göstərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunların araşdırılması lətifələrin dilinin zənginliyi, həmçinin yumoristliyi lətifələrin dilinin nə dərəcədə zəngin və anlaşılıq olduğunu göstərir.

Tədqiqat işinin metod və metodologiyası. Tədqiqat işi lətifələrin dil xüsusiyyətləri, poetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması və satirayla əlaqələndirilməsi ilə bağlı olduğu üçün burada struktur-semantik metoddan istifadə edilmişdir. Nəticədə bu xüsusiyyətlər göstərilir.

Tədqiqat işinin elmi ədəbiyyatda qoyuluşu. Lətifələrin daha yumoristik olması üçün dilinə zənginlik verən, aydınlaşdırıcı sözlərin mənalarının izah olunması, atalar sözlərinin, alınma sözlərin müasir dilimizdə ümumişlək olması və ya olmaması, bir sıra təsvir vasitələrinin izahının verilməsi, həmçinin, mənalarının izah olunması, tipin necə ifşa olunması hər zamana diqqət mərkəzində olmuş və araşdırılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar lətifə qəhrəmanları olan Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndənin tarixi şəxsiyyət olduğunu qeyd etmişdir. Molla Nəsrəddin lətifələrinin tədqiq edən, bununla yanaşı, tərtib edərək ön söz yazmış tədqiqatçı Məmməd Hüseyin Təhmasib kitabın ön sözündə Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olması barədə bir sıra tədqiqatçıların fikirlərini söyləmişdir. (1, 302) Bununla yanaşı bu lətifələrdə verilən cavabların məzəli, bir o qədər də kəskin və tutarlı olduğunu qeyd etmişdir (2, 279). Lətifələrin mövzusu, nəşri və tədqiqi haqqında məlumatı tədqiqatçı Paşa Əfəndiyev araşdırmış və kitabında qeyd etmişdir. Folklorşünas Təhmasib Fərzəliyev lətifələrin dilindəki bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, poetikliyin araşdırılması ilə bağlı tədqiqat aparmışdır. Daha sonra Baba Babayev ədəbiyyat məsələləri ilə bağlı araşdırmalarında lətifələrlə satiraları əlaqələndirmiş, yazılı ədəbiyyata lətifələrin təsirini, lətifələrdə kinayəli gülüşün əsasını, tənqid hədəfini qeyd etmişdir. (2, 279) Lətifələrin dialektik xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırmalar da diqqət mərkəzindədir.

I Fəsil. Lətifələrin dili, bədii təsvir və ifadə vasitələri. Lətifə janrı şifahi xalq ədəbiyyatının yumoristik, yığcam və satirik hekayələridir. Məlumdur ki, ağız ədəbiyyatının hər janrında olduğu kimi lətifələrin də dilində onların əsas məzmun və ideyasını ifadə üçün fərqli leksik vahidlərdən, o cümlədən, idiomlardan məcazlardan və s. istifadə olunur.

Lətifələrin sujet və kompozisiyasında zərbi-məsəllər, atalar sözlərindən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəhlul Danəndə lətifələri bu baxımdan üstünlük təşkil edir. Məsələn, “Bir ölkədə iki şah olmaz”, “Görəcəyin işin nəticəsini düşün” və s. kimi aforizmlər dən bəziləri bu gün də dilimizdə işləkdir. Molla Nəsrəddin lətifələrində qəhrəmanların- qazılarının, mollaların, vəzirlərin öz danışığı danışığı tərzidir ki, bu da hər biri mənsub olduğu təbəqəyə uyğun danışır. Bəhlul Danəndə lətifələrində ərəb-fars sözlərinə geniş yer verilmişdir.

Ümumiyyətlə Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə lətifələrinin dilində dövrün təsiri duyulur. Belə ki, əsasən, “şah”, “vəzir”, “qazi” kimi sözlərdən daha çox istifadə olunur (2, 16). Dialoqlarda isə sual cümlələri üstünlük təşkil edir. Kinayələr isə lağa qoyma, özünü tərifi və özünü görməzliyə vurma yolu ilə yaranır. Bəhlul Danəndənin Bağdad xəlifəsinə müraciətində “Bağdadın “ağıllı” xəlifəsi” ifadəsini buna misal göstərə bilərik. Təzadlar, inversiyalar olduqca lətifələrdə zəngindir. Molla Nəsrəddin lətifələrindən “İndi düşdün, quş həddinə” ifadəsi inversiyaya nümunə olaraq

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

göstərmək olar.(1, 240) Onu qeyd etmək lazımdır ki, Molla Nəsrəddin lətifələrinə nisbətən Bəhlul Danəndə lətifələrinin dilində fəlsəfilik daha xarakterik səciyyə daşıyır.

Regional lətifələrdə yuxarıda adları çəkilən lətifələrdən fərqli olaraq, sözlərin deyilişində, hərflərin səslənməsində fərqlər vardır ki, bu da dilində olan xarakterik cəhətlərdəndir. Bu ən çox Şəki lətifələrində müşahidə olunur. Regional lətifələrdə də həmçinin frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunur. Bu da lətifələrin təbiiliyini, təsir gücünü artırır.

II Fəsil. Xalq lətifələrindən gələn satira. Azərbaycan satirik lətifələrində ən başlıca yeri Molla Nəsrəddin lətifələri tutur. Məhz bu lətifələrdən Azərbaycan yazıçıları bütün zamanlarda istifadə etmişlər. Ənənəvi yanaşma üsuluna əsaslanaraq onu söyləyə bilərik ki, Molla Nəsrəddinin “mənfi” sifətdə göstərilən lətifələrində özü deyil, məhz onun vasitəsilə başqaları tənqid hədəfi olmuşdur. Molla evdə olduğu halda, qonaqlara evdə olmadığını söylədiyi zaman, o, fırldaqçı və yalançı insanların cildinə girərək tipi ifşa etmiş olur. Molla Nəsrəddin “tipi ifşa etmək” məntiqinə əsasən başqasının rolunda deyil, məhz öz rolunda “tənqid” atəşini dolayı yolla deyil, birbaşa açdığını söyləmək olar.

Bir sıra lətifələrdə Molla Nəsrəddin qazıların, hakimlərin, xanların, hökmdarların eyiblərini birbaşa üzünə deyir. Bu gülüş ustası cəmiyyətdə hər bir təbəqə ilə- varlı , fəqir , uşaq, oğru və s. dil tapır , ünsiyyət qurur . Bu da ona görədir ki, Molla Nəsrəddin xalqın gülüş dünyasının sakini sayılır. Xalq hər zamana gülüşü həyat mənbəyi saymışdır. Bu səbəbdən folklor nümunələrini də məhz bu baxış üzərində yaratmışlar.

Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndəyə ifşaedici qəhrəmanlar kimi baxılması gülüşə məhz yazılı ədəbiyyat ölçüsündən bir yanaşmanın ümumi nəticəsidir.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə müqayisəli və struktur-semantik metoddan istifadə olunmuşdur. Lətifələrdə işlənən sözlər, onların poetik çalarları təhlil olunmuşdur. Təhlil üçün Paşa Əfəndiyevin şifahi xalq ədəbiyyatının araşdırılması ilə bağlı yazdığı kitabda lətifə janrının mövzu və tarixinə, həmçinin folklorşünas Vaqif Vəliyevin lətifə janrının araşdırılması ilə bağlı göstərilən misallardan istifadə olunmuşdur. Lətifələrin poetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün Bəhlul Danəndə lətifələri və Molla Nəsrəddin lətifələri toplusundan ibarət kitabdan istifadə olunmuş, o cümlədən, lətifələrin satirayla bağlılığı , tənqid hədəfi kimi mövzular üçün Baba Babayevin “Ədəbiyyat məsələləri” adlı kitabında folklor nümunələrindən satira və gülüşün araşdırılması mövzusunda baxılmışdır.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın nəticəsində biz lətifələrdə işlənən sözlərin, təsvir və ifadə vasitələrin başa düşülməsində , bununla hansı fikrin söylənməsinə, həmçinin yumoristik mahiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Lətifələrdə satiranın işlənməsi, tənqid hədəfi və bunun necə söylənməsi ,tipin kimin dili ilə ifşası da bəlli olur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

16. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı nəşriyyat (**Kitab**) . Bakı/Azərbaycan. 2004:1-302
17. Babayev B. Ədəbiyyat məsələləri Bakı nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2015:1-279
18. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Bakı nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/ Azərbaycan. 2013: 1-598
19. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası (**Monoqrafiya**) . Bakı nəşriyyatı. 2006:1-206
20. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Bakı nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 1970:1-437

MƏCMƏÜŞ-ŞÜƏRANIN ƏN FƏAL ÜZVLƏRİNDƏN OLAN MİRZƏ AĞADADAŞ MÜNİRİ YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

MƏMMƏDOVA FIDAN

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya fakültəsi
fidanmammadova23@gmail.com
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

XIX-XX əsrlər Bakı ədəbi mühitində yetişən, “Məcməüş şüəra” ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən olan Ağadadaş Cəfərov (Müniri) 1863-cü ildə Hövsanda anadan olmuş, erkən yaşlarda atasını itirmiş və anasının himayəsində böyümüşdür. Olduqca qonaqpərvər insan olmuş, şair və yazıçılar, sənət adamları daim evlərinin qonağı olub. Yaradıcılığında Füzuli təsiri hiss olunam şairin Füzulidən etdiyi təxmis olduqca maraqlıdır. Məqalədə ədəbiyyatımızın az tədqiqata cəlb olunmuş şairlərindən olan M. A. Münirinin həyatı, dövrü, yaradıcılığı haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Mirzə Ağadadaş Müniri, “Məcməüş Şüəra”, Qəzəl, Təxmis

GİRİŞ

Tədqiqat işimizdə M. A. Münirinin dövrü, həyatı haqqında məlumatla yanaşı, yadıcılığı və toxunduğu mövzularla bağlı bir sıra məqamlara aydınlıq gətirmişik. Ədibin həyatı və yaradıcılığı indiyədək məhdud dairədə tədqiq olunduğundan bu materiallardan ali məktəblərdə tədris prosesində istifadə etmək faydalı olar.

XIX əsrdə Bakı ədəbi mühitində yetişib, dövrünün tanınmış, seçilən, sayılan şairlərindən olan Mirzə Ağadadaş Müniri 1860-cı ildə təsis olunan Bakı şairlər məclisinin (Məcməüş-şüəra) ən fəal üzvlərindən olmuşdur. Onun yaşayıb yaratdığı dövr ədəbiyyat tariximizdə dirçəliş, canlanma dövrü kimi qeyd olunur. Həmin dövrdə Azərbaycanın bir çox bölgələrində ədəbi məclislər fəaliyyət göstərirdi. Ağadadaş Müniri Məcməüş-şüəranın o taylı- bu taylı Azərbaycanda tanınan və sevilən ən fəal üzvlərindən olan Seyid Zərgər, Mirmahmud Nuri, Mirzə Əbdülxaliq Cənnəti və b. ilə səmimi dostluq əlaqələri saxlamışdır ki, onun mənzum məktubları, xoş günlərində şair dostlarına yazdığı təbriknamələr habelə dost ölümünə yazılmış mərsiyələr bunu sübut edir. M. A. Münirinin ailəsi, nəslindən həyatda olanlar haqqında heç bir məlumatımız yox idi. Bu yaxınlarda şairin iki nəvəsinin həyatda olduğunu şairin kötücəsi Hacı Valeh ictimaiyyətə xəbər verdi. Deyilənlərə əsasən, Ağadadaş Müniri İcərişəhərdə indiki Sabir küçəsi, 28 saylı evdə yaşamışdır. Münirinin faytonu da var imiş. O, olduqca qonaqpərvər insan olub.

Şairin tərcümeyi halını əks etdirən olduqca maraqlı bir şeiri vardır ki, oradan şair haqqında dəqiq məlumatlar alırıq. Münirinin şeirlərini ilk dəfə “ Deyilən söz yadigardır” toplularında oxumuşuq. Kitabın I hissəsində şairin rədifli və rədifsiz qəzəlləri, II hissəsində “Tərcümeyi-hali-Ağadadaş Müniri Cəfər oğlu” adlı bir əsəri və qəzəlləri verilmişdir.

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-1791 şifrəli qovluqda 22,5x14,5 , 21x8, 21x13, 35x11 sm ölçülü vərəqlərdə Ağadadaş Münirinin şeirləri vardır ki, bunlar göy, yaşıl, qara, bənövşəyi mürəkkəblə, bəziləri karandaşla yazılmışdır. 51 vərəq həcmində olan bu əlyazma bədımcanı rəngli cildə tutulmuşdur. Əlyazmadan görünür ki, XX əsrin əvvəllərində şairin şeirləri “Dirilik” jurnalında, “Ədəbi parçalar” və “Türkcə qəzəllər” adlı toplularda çap olunmuşdur.

Ağadadaş münirinin yaradıcılığında qəzəllər, xüsusən də klassik şeir ənənəsini yaşadan lirik-aşıqanə, ürfani qəzəllər üstünlük təşkil edir. “Gəh salıb rüxsarə zülfün, gəh açıb ruyin təmam” misrasıyla başlayan ilk qəzəldə lirik qəhrıman öz məşuqunu vəsf edir,xalını görən ürək quşunun pərvaza gəldiyini, zülfü açılıb tökülərkən hamının heyrətdə qaldığını bildirir.

Şairin “kimi” rədifli qəzəlində lirik qəhrəmanın öz könünə müraciəti, bir növ nəsihəti var. Burada şair hır nəsihət üçün uyğun təşbehlər seçmiş, bənzədilən obyektə uyğun mənərə yaratmışdır. Ağadadaş Münirinin irfani qəzəlləri mövzu və məzmun etibarilə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu qəzəllərdə hakimi-mütləqin vəsfi obrazlı ifadələrlə oxucuya çatdırılır. “Kimdə xəlq olmuş o idrak, o fəhmü əqlü huş”, “Adəmi xəlq eylədin ayineyi-vəhdətnüma”, “ Sənsən ol gövhər ki, bir sərraf görmübdür səni” və s. misralarda Allahın bənzərsiz sifətləri obrazlaşdırılmışdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Şairin mənəvi dəyərləri, insani sifətləri əks etdirən qəzəlləri də maraqlıdır. “Yerdə” rədifli qəzəlinde təbiəti, insani, məktəbi, maarifi, ədaləti, əmanəti, məhəbbəti, mehr və ülfəti obrazlı şəkildə misralayan şairin mənəviyyata verdiyi yüksək dəyərin şahidi olur. Münirinin ən maraqlı şeirlərindən biri də “türk” rədifli qəzəlidir. Qəzəl türkün cahana gəlişini, keçdiyi sınaqları, onun xarakterik cəhətlərini əks etdirir. Daha sonra türkün səhrada hər karvana yol göstərdiyini, tiri-şərabı qılınclara nazir etdiyini, vuruşlarda heç bir səhvə yol vermədiyini qeyd edir və sonda ondan daha böyük işlər gözlədiyini bildirir.

Şairin “Bahar ağlayışı” adlı müxəmməsi mart soyqırımına həsr edilmişdir. Əsərin kompozisiya quruluşu da maraqlıdır. Müəllif klassik Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xarakterik olan bənzətmə şablonlarını tamamilə fərqli məqsədlə, yeni məzmununda tətbiq edir. Əsərin birinci bəndi oxucuya onun bahariyyə olduğunu düşündürür. Yalnız həmin bəndin son misrasını oxuduqdan sonra onun fəci bir əsər olduğunu anlayır.

Bu qırğında ermənilərin və onlara havadarlıq edən qüvvələrin Azərbaycan ərazisində yaşayan türk-müsəlman əhalini tamamilə tarix səhnəsindən silmək niyyəti məsələsi şeirdə də qoyulur. Şair yazır:

Milləti-islamə atəş açdı ǧarətkar miləl,
Etdilər bildiklərin müslimlərə çatdıqca əl.

Qeyd edək ki, bahar fəslinin ruha xoş gələn ahənginin baş verən faciə ilə qarşılaşdırılması Mirzə Fətəli Axundzadənin “Şərq poeması” kimi tanınan məşhur “Matəm qəsidəsi”ndə də təzadın yaranmasına səbəb olur. M. A. Müniri “Bahar ağlayışı” şeirində istiarədən də məqsədlə şəkildə bəhrələnir. İkinci bəndin sonunda “naləyə gəldi buludlar” ifadəsini işlədən müəllif Şərq ədəbiyyatı üçün xarakterik olan yağışın yağmasını buludun aqlamasına bənzətməklə də bu təbiət hadisəsinin özündə də fəciliyə edilən vurğunu qabardır. Mirzə Ağadadaş Münirinin “Bahar ağlayışı” adlı kitabını nəşrə hazırlayan Sona Xəyal kitaba yazdığı eyniadlı ön sözdə yazır: “Güllər bir-birinə qara xəbəri çatdırırlar, butalar atəşin dillə nalə edir, qönçələr açılmır, qüssədən libasını didirlər. Bu qara xəbər mart soyqırımıdır. Şair yazır ki, çaylar, dənizlər, bulanıq axdı, cahanda Nuh əsri tək tufan düşdü, şəhərlər qarət olundu. Əsrlərdir insanlar belə dəhşətli, qanlı mənərə görməmişdilər.”

Müniri bu zülmü törədən erməni hərbiçilərini isə bəşər nəslinə sağalmaz yaralar vura biləcək ən dəhşətli mifik sima ilə- Dəccal ilə müqayisə edərək: “Yətməmiş axirzəman, dəccallər etdi zühur”,- deyir.

Şeirdə işlənən “Tiflər qanı qarışdı pirü bürna qaninə” misrası sadəcə bədi təsvir vasitəsi deyil, qətlə törədən şəxslərin qocaya, körpəyə belə məhəl qoymamasını göstərən şahid ifadəsidir.

Münirinin yaradıcılığında orta yüzilliklər müsəlman mədəniyyətindən gələn ənənəvi deyim tərzini, üslub möhkəmliyi və fəlsəfi-idraki siqlət diqqəti çəkir.

Bu baxımdan Müniri yaradıcılığının Füzuli irsi ilə qırılmaz bağlılığı ayrıca önəm qazanır. F. Seyidovun “Füzuli qəzəllərinə yazılan təxmis və nəzirələr” məqaləsində Münirinin Füzulinin “Dust bivəfa, fələk birəhm, dövrən bisükun” misralı qəzəlini təxmis etdiyi bildirilir.

Müniri lirikasında irfani qat hiss edilə biləcək qədər geniş yayılmışdır. XX əsrin başlanğıcında yazıb-yaratmış bir şairdən orta əsrlərin tutqun və dumanlı təsəvvüf ab-havasını ummaq nə ədəbi qanunauyğunluqlar baxımından, nə də ictimai-mədəni mühitin diktə etdiyi sosial mənəvi şərtlər yönündə qətiyyətlə özünü doğrultmazdı. Lakin belə bir cəhəti də görməmək olmaz ki, Müniri lirikasında irfani motivlər Abbas Səhhət və Cəfər Cabbarlı reallığı ilə Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiq romantikliyinin üzvi uyurluğundan doğan orijinal bir ədəbi məziyyətdir.

Ağadadaş Müniri irsinin qədimliyini və əski ədəbi ənənələrlə birbaşa əlaqəsini sübuta yetirən cəhətlərdən biri də kitabda yer alan poetik tərcümeyi-hal olmuşdur. Bu ilk baxışdan maddeyi-tarix və vücudnamə kimi qədim şeir növlərini xatırladır. Ötəri deyildir ki, şairin həyatı ilə bağlı bilgilərin çoxu məhz həmin poetik tərcümeyi-haldan götürülmüşdür:

Əslimiz olmuş əhli- Hövsandan,
Gəmi zəhmətkeşi olubdur atam.
Qərqi-bəhri-Xəzər olub atamız,
İxtisarən, məni oxutdu anam.
Anam oldu məhəlləyə dərzi,
Özüm oldum cocuqlara rəssam.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Mirzə Ağadadaş Münirinin yaradıcılığını yüksəldən cəhətlərdən biri də Müniri lirikasının hələlik yeganə sırf dini-mənqəbəvi nümunəsi olan “Ənar” qəsidəsidir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, şairin əlyazmaları, haqqında yazılan məqalələr başlıca obyekt kimi götürülmüşdür.

NƏTİCƏ

Adını yalnız ali məktəb dərslərlərində eşitdiyimiz Ağadadaş Münirinin yaradıcılığının tədqiqi onu böyük şair, möhtəşəm qəzəllərin müəllifi adlandırmaq olar. Ağadadaş Münirinin “Bahar ağlayışı” kitabını vərəqlədikcə üzüyoxuşa çıxan köhnə bir kişinin zəmanəyə necə ayaq uydurduğunu, dövrünün min bir fitnə-feili qarşısında nə cür duruş gətirdiyini, dostla düşmənin bir-birinə qarışdığı mühitin keşməkeşləri içərisində nə kimi səbat göstərdiyini görürük. Yeri gəlmişkən, deyilməmiş qalması ki, A. Münirinin adı XIX-XX yüzilliklərin ədəbi qovuşağında ən tanınmış simaların ədəbiyyat haqqındakı qeydlərinə düşmüşdür. S. Ə. Şirvaninin “Bakı şairlərinin tərifi” adlı şeiri buna parlaq nümunədir:

...Təbi Müniri şəmsü qəmərdən münirdir,

Baxdıqca şeirinə gözə nuri-bəsər gəlir.

Ümumiyyətlə, XIX-XX əsr Bakı- Abşeron ədəbi mühitində yaşayıb-yaradan şairlərin, o cümlədən Münirinin ədəbi irsinin araşdırılıb üzə çıxarılması, nəşr edilib xalqa çatdırılması və tədqiqi vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Müniri Mirzə Ağadadaş. Əsərlər, Bakı, Ecoprint,2018, 132 səh.
2. Almasov Vərağa, Elnur Kazımov. Klassik irsimizə yeni töhfə.
3. Sona Xəyal. Əlli yaşlı xəzinədən əlli məqalə. Bakı- Ünsiyyət-2000.
4. Cəfər Rəmzi. “Deyilən söz yadigardır”. Bakı. “Yazıçı”.1981. 330s
5. Mirzə Ağadadaş Müniri. Bahar Ağlayışı, Bakı, Ecoprint,2016

POEZİYANIN VƏTƏN DAŞI - MƏMMƏD ARAZ

GÜNƏŞ XUDAYAROVA

Bakı Avrasiya Universiteti
Doktorant: Azərbaycan ədəbiyyatı
Email: gunes.xudayarova92@mail.ru
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Məmməd Araz yaradıcılığının əsasını Vətən, millət və xalq birliyi təşkil edir. Şeirlərində təbiətə, insana, Vətənə baxışı ilə Azərbaycanın bədii xəritəsini yaratmışdır. Məmməd Araz tale şairidir. Onun yaradıcılığı millətin tərcümeyi halıdır. Şairin 2003-cü ildə nəşr olunan və onun əsasında yenidən 2004-cü ildə təkrar nəşr olunmuş kitablarında həyatının müxtəlif dövrlərində yazdığı şeirlərdən olan “Yenə Arazı gördüm”, “Azərbaycan, dünyam mənim”, “Vətən mənə oğul desə”, “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Bizi Vətən çağırır”, “Dağlar məni tanımadı”, “Dünya sənin, dünya mənim”, “Əlvida, dağlar!”, “Dağlar küsüb” və s. şeirləri təhlil olunur və bu şeirlər ədəbiyyatımızın inciləri sırasındadır.

Açar sözlər: xalq taleyi, milli birlik, vətəndaşlıq mövqeyi

Key words: folk fate, national unity, citizenship position

Giriş

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Məmməd Araz poeziyasında vətəndaşlıq mövqeyini üzə çıxarmaq, Vətənə, onun keçmişinə bağlılığını müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün əsas vəzifə Şairin konkret poetik nümunələri əsasında Vətənə, millətə bağlılığını ifadə etməkdir.

Tədqiqatın aktuallığı: Məmməd Araz poeziyası vətənə, millətə, onun tarixi taleyinə həsr olunmuş ədəbi bir abidədir və bu abidə əsrlər keçsə də öz aktuallığını itirməyən, bu gün və gələcəkdə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

vətəndaşların tərbiyə olunmasında müstəsna xidmətləri olan bir poeziyadır. **Tədqiqat metodları:** müqayisə və tarixi-müqayisəli metodlarda istifadə edilmişdir.

Məmməd Araz mənalı, şərəfli, bütövlükdə Vətənə və sənətə həsr olunmuş əsl şair- vətəndaş ömrü yaşamışdır. Vətəndaşlıq qayəsi, Vətən torpağının ağrı-acısını, şımalı, cənublu Azərbaycan torpağının, Azərbaycan tarixinin yükünü öz poeziyasında vətəndaşlıq borcunu ifadə edərək tərənnüm edir. Yaradıcılığı başdan-başa vətən torpağına vurğunluq, xalq taleyinə bağlılığın ifadəsidir. “Məni şeirimdə göz bir insan kimi, qəlbimdə nə varsa, onu demişəm. Anadan-bacıdan gizlətdiyimi kağızdan, qələmdən gizlətməmişəm”- deyən Məmməd Araz ixtisasca coğrafiya müəllimi olduğunu ədəbiyyata Azərbaycanın poetik coğrafiyasını gətirməsində görürük.

Məmməd Araz bədii yaradıcılığa 1952- ci ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında dərc olunan “Yanın işıqlarım” adlı ilk şeirlə başlamışdır. “Vətən Torpağı”, “Şeirə gətir”, “Necə unudum səni”, “Mən Araz şairiyəm”- “Məmməd İbrahim” imzası ilə nəşr etdirdiyi bu şeirlərini ənənəvi vətən, məhəbbət və təbiət mövzusunda yazmışdır.

Poeziyanın dumduru şəffaf bulağı başına o, Arazın bulanıq və paralı sahilindən ayrılıb gəldi, özü ilə poeziyaya Arazın dərini, ağrısını da gətirdi. Özü də tarixdən və təbiətdən, ana dilindən, bayatıdan, folklordan axan bir Araza döndü- Məmməd Araz (3. s,5).

1962-ci ildə Naxçıvanda olarkən “Yenə Arazı gördüm” adlı şeir yazır və şair özü ilə Arazı qarşılaşdıraraq Arazın sahilini dodaqlarına, ləpələrini isə dilinə bənzədir. Şair sanki dili ilə üsyan etdiyi ayrılıq dərini Arazın gah qalxıb, gah da enən ləpələrində görür. Sahil boyu uzanan çinarları isə ürəyindən süzülüb gələnəri kağıza köçürən əli ilə qarşılaşdırır:

Sahilin-dodağıma, ləpən dilimə bənzər
Sahil boyu çinarlar yazan əlimə bənzər.
Mən sənə bir şair, sən mənə “Araz” de.
Elə bil nə mənsiz sən Araz
Nə sənsiz mən şair olmazdım...

Mixail Şoloxov üçün Sakit Don, Səməd Vurğun üçün Kür qırağı, rus ədəbiyyatının böyük bir nəslinin təsəvvüründə Volqa çayı hansı əhəmiyyətə malikdirsə, Məmməd Araz yaradıcılığı üçün də Araz çayı həmin mənaya malikdir. Məmməd Araz öz adıyla Arazı ədəbiyyata, poeziyaya gətirdi və şeirlərində Arazın dili ilə Vətəni bütöv, bölünməz görmək istəyindən danışıq:

Mənim tək bir andım,
Birdə bu ricam var, Araz,
Mən səni apara bilməsəm,
Sən məni apar, Araz!

Bu şeirdə Məmməd Araz andını, arzusunu ifadə edərək Araza xitabən söyləyir ki, əgər ömrüm yetməsə, qovuşmağımızı görə bilməsəm, sən məni apar, xan Arazım.

Qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Azərbaycan milli istiqlaliyyəti, birliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda öz qələmi ilə mübarizə aparan əbədiyaşar sənətkarlardan biri də “Xətayinin qılıncını suvardım, Məmməd Araz karandaşı göyərdi”- deyərək öz poeziyası ilə qələmini milli ideyalar, dövlətçilik və ərazi bütövlüyü uğrunda mücadilədə silaha çevirən görkəmli söz ustası Məmməd Arazdır. “Mənim yurdum hardan başlar?- ürəyimin kandarından...” deyən şairin yaradıcılığında Azərbaycan bütün mənəvi böyüklüyü, qüdrətilə əks olunur. Onun yaradıcılığında Azərbaycan bir dünyadır, kainatdır (5.s,2).

Məmməd Arazın insana, təbiətə baxışı düşündürücüdür. Sanki hər birimizin gördüyü və şahid olduğu həyat hadisələrinə fərqli baxışı ilə bizi düşündürməyə vadar edir. Məmməd Araz qədər Azərbaycan haqqında bir sıra şeirlər yazılmışdır. Lakin şairin 1970-ci ildə yazdığı “Azərbaycan, Dünyam Mənim” adlı şeiri bütün şeirlərdən seçilir. Şeirdə Azərbaycanı qayalarda bitən çiçəyə bənzədir. O çiçək hər zaman zirvələrdə bitir, çiçəklərlə əhatəli bir qaya kimi təsəvvür edir. Şair çiçək dedikdə Vətəninə hər zaman zirvələrdə görmək arzusunu, xalqının dünyanın ən gözəl xalqı olduğunu, Azərbaycanın mayasının, keçmişinin, milli düşüncəsinin yüksəklərdə durduğunu poetik dillə ifadə edir və belə bir ölkənin adı çəkilərkən ana yurdun ürəyinə toxunmamaq üçün Azərbaycan deyiləndə ayağa durmağı şeirində belə təbliğ edir:

Azərbaycan- qayalarda bitən bir çiçək,
Azərbaycan- Çiçəklərin içində qaya.
Mənim könlüm bu torpağı vəsf eləyərkən,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya...

Azərbaycan- mayası nur, qayəsi nur ki,

Hər daşından alov dilli ox ola bilər.

“Azərbaycan” deyəndə ayağa dur ki,

Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər.

Şair yaradıcılığı boyu sözə, sözün mənə və forma xüsusiyyətlərinə diqqətlə yanaşmış, onları qırılmaz vəhdətə alaraq bədiiyi, axıcılığı qorumağa çalışmışdır. Hər bir xalqın sərhədləri onun söz sərhəddindən başlayır və biz sadəcə Məmməd Araz poeziyasına nəzər yetirsək, bütöv Azərbaycanı görə bilərik. Vətəni elə boyalar, elə çalarlarla tərənnüm edir ki, Vətən haqqında düşünməyə, onun tarixi taleyini xatırlamağa sövq edir. Onun torpağı, daşı, çayı, dağları, mamırlı qayaları ayrı-ayrılıqda bir Vətən rəmzi olur. Vətən göylərini seyr etmək, bütövlükdə Vətən torpağının gözəlliyini addım-addım dolaşmalqə deyil, seyr etmək üçün bir qocaman qartal olmalısən fikrini şeirə belə gətirir:

Sənin qoynun bir asıman,

Dolanmağa xəyal gərək.

Göylərini seyrə çıxan

Bir qocaman qartal gərək.

Şair 1970-ci ildə yazdığı “Vətən mənə oğul desə” adlı şeirində özünü Vətəninin mamırı belə hesab edir, Vətənsiz yaşamağın yaşamaq olmadığını belə ifadə edir: “Vətən mənə oğul desə nə dərdim. Mamır olub qayasında bitərdim. Bu torpaqsız harda, nə vaxt, nə dərdim- Xəzanımdır, xəzanımdır, xəzanım”. Bu misraları ancaq vətəninə, elinə, onun tarixi yaddaşına bağlı biri söyləyə bilərdi ki, o da məhz Məmməd Araz idi.

Tarixin bütün dövrləri bir həqiqəti təsdiq edib ki, Vətənin, millətin ağır günündə iki böyük qüvvə öndə dayanıb: biri millətin, Vətənin sərkərdəsi, biri də millətin, vətənin yetirdiyi böyük qələm və söz adamları. Yaxın keçmişimizin keçdiyi tarixi yol da bu həqiqəti bir daha təsdiqlədi. Təsdiqlədi ki, böyük ədəbiyyat olmadan böyük ictimai-siyasi təfəkkür də ola bilməz. Məmməd Araz poeziyası bütün çalarları ilə bu böyük missiyanın ağırlıqlarını çiyində daşıya bildi. 90-cı illərdə yazdığı “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Bizi Vətən çağırır” adlı şeirlərində xalqımızın ağır günlərində onları birliyə, Vətən uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. 1992-ci ildə “Ata millət, ana millət, ağlama” adlı şeirində yazır: “Pəncərəni külək döyüb ağlasa, eyvanına quşlar qonub ağlasa, ürəyini nalə yonub ağlasa, içində yan, ağrı deyib, ağlama, ağlamağın yeri deyil ağlama”, 1992-ci ildə yazdığı şeirlərindən biri “Bizi Vətən çağırır” şeirində də xalqı Vətən uğrunda mübarizəyə səsləyir: “Vətən göyü dəyişməz, göy bayraqdır deyirik. Qılınc çap, Vətən oğlu, Bizi Vətən çağırır!”. Bu ideyanı “Ayağa dur, Azərbaycan” şeirində də davam etdirərək bütöv Azərbaycanı birliyə səsləyir: “Nə yatmışsən, qoca vulkan, sənənləyəm! Ayağa dur, Azərbaycan sənənləyəm!”.

Şair 1976-cı ildə yazdığı “Dağlar kəsüb” şeirində Naxçıvanda yaşamadığı dövrdə əzəmətli və vüqarlı dağları xatırlayır və bir qibləgah kimi görür, sanki dağların seyrinə çıxmadığı üçün özünü günahkar hesab edir: “Gecikmişən, Məmməd Araz, yəqin dağlar kəsüb səndən”- deyərək narahatlığını dilə gətirir:

Neçə yazdır düşmür yolum,

Yəqin dağlar kəsüb məndən.

Gedim öpüm, qurban olum,

Yəqin dağlar kəsüb məndən.

Şair doğulduğu torpaq ilə vidalaşarkən dağlara, dumana, vətən göylərindən yağan leysana baxıb vidalaşır: “Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim, duman salamat qal, dağ salamat qal. Arxamca su səpir bəlkə leysanlar, leysan salamat qal, yağ, salamat qal” (2.s,486). Məmməd Araz doğma torpağı ilə vidalaşarkən “Əlvida, Dağlar!” adlı şeiri 1962-ci ildə qələmə alır və illər keçməsinə baxmayaraq hələ də dillər əzəbəri olan şeirləri sırasındadır.

1975-ci ildə Məmməd Araz düşüncəsində sanki keçmiş, bu gün və gələcək rüzgarı “Dağlar mənə tanımadı” şeirində qarşı-qarşıya durur. Şeirdə keçmiş ilə bu günün qovuşduğu və keçmişinin bu gününü inkar etdiyini görürük: “Şəlaləylə qurşaq tutan günlərimi saldım yada, çaya ayaq atan kimi yıxdı mənə mamırlı daş. Dağlar mənə tanımadı. At istədim bir dəli at, şahə qalxdı sarı kürən, yüyəninə əl atanda ayaq çıxdı üzəngidən, dağlar mənə tanımadı. Haray saldım – mənəm dedim. Həmin uşaq, həmin cavan...zirvələrdən dərələrə daş enmədi harayımdan, dağlar mənə tanımadı”. Bu şeirdə həyatının sonrakı illərindən də narahatlıq hissi duyulur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Məmməd Araz yaradıcılığında daş obrazı və ya mövzusu digər şairlərlə müqayisədə daha çox rəngarəng mənalar daşıyır, çeşidli mətləbləri ifadə etməyə xidmət göstərir. Məmməd Arazın şeir dünyası sanki poeziyamızın “daş zəmisidir”. Təsadüfi deyildir ki, şairin kitablarından biri “Daş haray” adlanır. Ədəbiyyatımızda “Vətən qayaları, Vətən daşları” şeirlər silsiləsini də Məmməd Araz yaratmışdır (1.s,2). Tarix əlifbası daşdan başlanır,

Əl dəydi yumşalır, göyərir indi.

Başdı- daş olubdu, daşdı- baş olub-

Bunları seçmək də hünərdir indi.

Xalq şairi Məmməd Araz həyatda müşahidə etdiyi hadisələrin təsiri ilə qəlb yaddaşına yazılan şeirlərini poetik, səmimi bir ahəng və axıcı bir dillə ifadə etmişdir. Şair bəzən nikbin, bəzən isə nigaranlıq hissini dilə gətirir. İnsanların, dünyanın dəyişməsindən narahatlığını 1991-ci ildə yazdığı “Ya Rəbbim, bu dünya sən quran deyil” adlı şeirində belə ifadə edir: “İnsandan insana körpümüz sınıb, Ya rəbbim, hamımız sənə sığınıb. Özünü özündə itirib insan. Didişmə dişləri bitirib insan. Sən bizi kiçiklər kinindən qoru, fil tutur, şir tutut hörümçək toru. Ya rəbbim, adilsən hifz elə bizi. Adını, soyunu dəyiş dünyanın, yolunu, yönünü dəyiş dünyanın, Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil, fəzadan yerini dəyiş dünyanın” (4. s, 124). Yaradıcılığında elə şeir nümunələr var ki, həmin şeirlər bir ənənənin deyil, min illik əxlaq, hünər, fəlsəfə və poeziya irsinin varisidir. Məmməd Araz 1976-cı ildə poeziyamıza elə poetik söz gətirdi ki, ona qədər heç kim belə dərin məzmunlu söz işlətməmişdir. Burada təbiət, insan taleyi, tarixi bir-birinə qovuşur:

Bir taleyin əllərində cütlənmiş zərik,

Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik.

Bir zərrənin işığına milyonlar şərik

Dünya sənin. Dünya mənim,

Dünya heç kəsin!

“Gəlimli-gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya”- bu deyimi Məmməd Arazdan əvvəl Dədə Qorqud belə tutarlı şəkildə ifadə etmişdir. Bu da şairin yaddaş tamlığının mükəmməlliyinin göstəricisidir. Əsrlər keçsə də xalq arasında mənəvi bağlılığın unudulmadığının ifadəsi hesab etmək olar.

Məmməd Araz poeziyası ədəbiyyatımızın ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Yazdığı şeirlər xalq duyğularının carçısıdır. Şeirlərinə musiqilər də yazılıb: “Dünya sənin, dünya mənim...”, “O gözlərə baxmaram”, “Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim” və s. kimi nümunələr bu gündə dillər əzbəridir.

Nəticə: Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, Məmməd Araz poeziyasının özül daşını Vətəndaşlıq, Vətənə bağlılıq və xalqın ağrı-acısı, taleyi təşkil edir. Həyatının müxtəli dövrlərində yazdığı şeirlərini birləşdirən bir ideologiya var: Vətən, onun birliyi, xalq taleyi, vətəndaşlıq mövqeyi. Hər bir şeirində qəlbinin, ruhunun, ümumiyyətlə, Məmməd Araz şəxsiyyətini, imzasını görürük. Məmməd Araz Vətən, onun daşı, qayası, torpağını- təbiətini və tarxini qəlibləmiş sözlərlə deyil, yeni poetik sözlərlə ədəbiyyatımıza gətirmişdir. Məmməd Araz poeziyasını Vətənə bağlılığın ən ali nümunəsi hesab etmək olar. Təsadüfi deyildir ki, Məmməd Araz vətəndaşlığı belə ifadə edir: “VƏTƏN DAŞI OLMAYANDAN OLMAZ ÖLKƏ VƏTƏNDAŞI”

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli. “O daşın altında Məmməd Araz yaşayır”. (Jurnal məqaləsi) “Azərbaycan”, 12 oktyabr 2013
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild. Bakı. “Bakı Universiteti nəşriyyat” 2007, 564 səh.
3. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 224 səh.
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 232 səh.
5. Ramiz Qasimov. “Azərbaycan ünvanlı Məmməd Araz poeziyası”. “525-ci qəqet”, 14 oktyabr 2017.

MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİNDƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRƏ MÜNƏSİBƏT

MƏTANƏT MAHMUDBƏYLİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Filologiya

matanat.beyli@mail.ru

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şöhrət tapmış parlaq şəxsiyyətlərdən biri də Mir Cəlal Paşayevdir. Mir Cəlal yaradıcılığında hekayə əsas yer tutmuşdur. Hər hekayənin mövzusu və çatdırmaq istədiyi fikir də bir-birindən fərqlənir. Xalqın elçilik, toy adət-ənənələri var ki, Mir Cəlal bəzi hekayələrini məhz onlara əsasən adlandırmışdır. Xalq ənənələrinə yazıçı daim dəyər vermişdir. Bu məqalədə Mir Cəlal hekayələrində qələmə alınan adət-ənənələrimizin işlənmə məsələsinə və onların işlənmə yeri və məqamlarına nəzər salacayıq. Bu hekayələrlə Mir Cəlal cəmiyyətdə baş verən hadisələri qələmə almışdır. Adət-ənənələrimizin tam yerində işlənməsi ilə yanaşı bəzən hadisələr tam başqa formada cərəyan edir. “Elçilər qayıtdı”, “Elçi kimi” hekayələrdə adət-ənənələrimizin bütün gözəllikləri əks olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR: Mir Cəlal-1, hekayə-2, folklor-3

GİRİŞ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elmi tarixində şöhrət tapmış parlaq şəxsiyyətlərdən biri də Mir Cəlal Paşayevdir. Mir Cəlal yaradıcılığında hekayə əsas yer tutmuşdur. “Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. İnsanda sağlam duyğular, xoş arzu-ümidlər oyadan, gerçəkliyə baxışa həqiqət işığı, tənqidi ruh və ayıqlıq hissi gətirən, haqsızlığa, nöqsan, eybəcərlik və mənfiyyə qarşı mübarizə keyfiyyəti aşılaman bədii gülüş ədəbin yaradıcılığında mühüm tərkib hissə, əsas estetik əlamət və məziyyətlərdəndir.”(4,s-6) Hər hekayə özünəməxsusluğu ilə bir-birindən seçilir. Hər hekayənin mövzusu və çatdırmaq istədiyi fikirlər də bir-birindən fərqlənir.

1. Mir Cəlal yaradıcılığında folklor nümunələrindən istifadə etməklə bərabər həmçinin xalqın milli mənəvi dəyərləri olan adət-ənənələri də əsərlərində qələmə almışdır. Xalqın elçilik, toy adət və ənənələri var ki, Mir Cəlal bəzi hekayələrini məhz onlara əsasən adlandırmışdır. Bu hekayələrinin mövzusu məqalənin adından da məlum olduğu kimi adət-ənənələrimizin əksini tapan maraqlı hadisələrdən ibarətdir.

2. Xalq ənənələrinə yazıçı daim dəyər vermişdir. Bu məqalədə Mir Cəlal hekayələrində qələmə alınan adət-ənənələrimizin işlənmə yeri və məqamlarına nəzər salacayıq. Yazıçı təkcə el adət-ənənələrini qələmə almamış, bəzən insanların adət-ənənə adı altında insanların bir-birini çıxılmaz vəziyyətlərə salmasını da qələmə almışdır. Elə el adətlərimiz var ki, bu gündə öz aktuallığını itirməmiş, xoş və əziz günlərimizin bəzəyinə çevrilmişdir.

3. “**Təzə toyun nəzakət qaydaları**” hekayəsinin adından məlumdur ki, yazıçı burada toya əlavə olunan yeni adət-ənənələrdən, qaydalardan söhbət açmışdır. Bu hekayədə toy qayda qanunlarının, adət-ənənələrinin özünə məxsus şəkildə öz əksini tapması oxucunun marağına səbəb olmuşdur. Bəzən o qədər yersiz hərəkətləri, nəzakət qaydaları adı altında bir-birinə aşılamaq istəyən insanlar var. İnsanlar tələb etdiyi qaydalara heç özü əməl etmir. Hekayə qəhrəmanının başına da bu hadisələr gəlir. Rastlaşdığı bibisi yəni, qardaşlığının anası onu toya dəvət edir və toy günü ona toy barəsində çoxlu nəzakət qaydaları öyrədir. Geyiminə insanlarla rəftarına, yeməyinə, oturuşuna, duruşuna fikir verməsi üçün onu xeyli tənbeh edir. Ancaq toyun gedişində bu nəzakət qaydalarının heç birinə əməl olunmadığını görən hekayənin qəhrəmanı özüdə çaşıb qalır. Toyda vaxt keçdikcə hamı qarışır bir-birinə. Ağız deyəni qulaq eşitmir. Bütün bunlar baş verərkən Mir Cəlal hekayəyə maraqlı qatacaq bir el mahnısına da yer vermişdir. “Xoruz mahnısı” na diqqət yetirək:

Mənim toyuğum çil-çil idi
Qanadları pıl-pıl idi.
Toyuq deyil, bül-bül idi,
Səni yanasan toyuq tutan
Odlanasan toyuq tutan! (1,s-117)

“**Elçilər qayıtdı**” adlı hekayədə elçiliklə bağlı adət-ənənələr öz əksini tapmışdır. Hekayənin epigrafında “Qız ağacı, qoz ağacı, hər yetən bir daş atar.” (2, s-67) atalar sözü verilmişdir. Hekayənin məzmununa tam uyğun olan atalar sözü yerində işlənmişdir. Hekayə haqqında kiçik bir təssəvür yaradır bu atalar sözü. Şərəbanı xalanın nəvəsi Nəcibənin elə bir yaş dövründə idi ki, tez-tez adı çəkilər, Nəcibə xalanın qapısı tez-tez döyülərdi. Nəcibə Şərəbanı xalanın himayəsində böyümüşdür. Yetim bir qızın adının bu qədər çəkilməsinin gözəl bir açıqlaması şəkildə verilən bu atalar sözü “Bir yandan bağlayan fələk, o biri yandan açar!” tam yerində işlənmişdir. “Elçilər qayıtdı” hekayəsi qız istəmə , elçiliklə bağlı incə məqamların toplusundan ibarətidir. Hətta qız istəmə mərasimi necə baş tutacaq Mirzərəhman yol boyu yeriyərək fikirləşirdi. “Söz yox, çatan kimi ev sahibi salam-kalam ilə bizim qabağımıza çıxacaq. Əyləşən kimi qənd-çay da gələcək. Qızın adamlarından da gəlib stol başında əyləşəcəklər. Bəs sora? Elə məsələ də burdan başlanacaq, sonra nə deyəsən , necə deyəsən ?” (2,s-72) Mirzərəhman düşündüyü kimi də elçilik mərasimi baş tutur.

“**Subaylıq fəlsəfəsi**” adlı hekayə də çox maraqlıdır. Evliliklə bağlı adət-ənənələri saysan tükənəz. Hər elin, hər obanın özünə məxsus adət-ənənələri vardır. Bəzən bu adət-ənənələri insanlar o qədər qarışıq hala salırlar ki, evlənməyə subayların gözü qorxur. Onlar istədiyi kimi ailə qura bilmirlər. Hər istək ,hər azu bir adət-ənənə kimi böyüklər tərəfindən yığılır subayların üstünə. Mir Cəlal “Subaylıq fəlsəfəsi” adlı hekayəsində Mirzə Kəmtər və Mirzə Cavad arasındakı keçən bu söhbətə diqqət çəkir. Onlar düşünür ki, niyə evlənmək lazımdır ki,heç ağıllı adam da evlənər deyərək bu söhbətləri götür qoy edirlər. Bu söhbətlərin üstünə Mirzə Cavad sevinərək Bəhlul Danəndə ilə bağlı bir lətifə danışır : “ Bəhlul Danəndəni evləndirdilər. Əlbət ki, özündən xəbərsiz eləmişdilər. O zamanda bilirsən də , müsəlmanlıq qaydası ilə dəm-dəsgah ilə gəlin gətirirdilər. Elə ki, gəlini gətirdilər , Bəhlul qulağını dayadı gəlinin göbəyinə , doktor kimi qulaq asdı. Durub başmaqlarını geyindi , papağını və əsasını götürüb qapıdan çıxdı. Anası təşvişə düşdü, dizinə döydü ki, ay aman, qoymayın , oğluma nə oldu. Bəhlul dedi: gəlinin qarnından səslər gəlir. Biri deyir, ata mənə paltar, biri ağlayır ki, mənə başmaq al, biri deyir ki, ata mənə papğım yoxdur,biri çörək istəyir , o birisi deyir mənə otaq ! hamisi əlini açıb: “ver,gətir!...” deyir. Mən kasıb adamam. Bunların öhdəsindən gələ bilmərəm. Getdim! Xudafiz! O gedən getdi , hec dalına baxmadı.” (2 ,s-97) Bu lətifə ilə aydın olur ki, evlənməmiş o qədər insanın gözünü qorxudurlar cavanlar evlilikdən uzaqlaşır “subaylıq sultanlıqdır” özləri üçün fəlsəfə yaradıb təskinlik yaradırlar. Bu söhbətin üstündən 25 il keçdi. Mirzə Cavad ayıldı ki, 50 yaşın keçib. Ortalıqda nə ailə var , nə uşaq. Subaylıq fəlsəfəsi isə “Subaylıq – sonsuzluq !... Ah namərd dünya!” indi onun “fəlsəfəsi” belə səslənirdi.

Mir Cəlal Paşayevin növbəti hekayəsi “**Toy tədarükü**” adlanır. Bu hekayədə bir-birini sevən gənc ailə qurmaq istəyir. Bunu böyüklərə bildirən gənclər bir problemlə rastlaşırlar. Böyüklər bildirir ki, ortalıqda heç bir “toy tədarükü” yoxdur. Toy etmək üçün toy tədarükünün olması mütləq şərt deyər bildirirlər. Bir-birini sevən, evlənməyə razı olan bu iki gənc böyüklərin əsasən analarımızın, nənələrimizin toy adı çəkilən kimi sonsuz sayda istəkləri ilə qarşı-qarşıya gəlmişdirlər. Cavanlara kömək olmaq əvəzinə onların qabağına uzun bir siyahı qoyan böyüklərimiz bu istəklərlə bəzən onların işlərini çətinləşdirir. Əsas da adət-ənənə adı altında önə çəkilən saysız-hesabsız arzular, istəklər cavanların qabağında çıxılmaz yollara çevrilir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin də işlənməsi hekayəyə ayrı bir mənə və gözəllik qatır. Nəvənin dilindən nənəsinə deyilən “Ay nənə,sənə elə gəir , hər kəsin qarğası özünə qırğıdır.” Daha sonra “Araz axır ,gözüm baxır.” , “Qonşuda qız sevənin ürəyində yağ olmaz”, “Burada deyiblər məscid tikilməmiş kor qapını aldı!”(3, s-303) Bu atalar sözləri və məsəllər hekayə ilə səsləşir və hekayədə mənə bütövlüyük yaradır.

“**Xeyir iş**” adlı hekayədə böyük bir həvəslə nəvəsini evləndirmək istəyən bir nənədən söhbət açılır. Nəvənin isə ən böyük arzusu oxumaqdır. Nənə nə qədər xeyir iş üçün çalışsa da, tələssə də, nəvə bir o qədər bu işə soyuq yanaşır. Altay nənəsindən gizlicə gecə dostuyla xeyallarını gerçəkləşdirmək üçün yola düşür. Gün gəlir Altayın müdafiə elanı qəzetdə çıxır. Hər kəs ailəsini təbrik edir. Ancaq yenə Heybət nənə bir təlaşla “xeyir iş” tədarükündədi. Mir Cəlal hekayələrini oxuduqca bu hekayələrdə dövrün problemlərinin əks olunduğunu görürük. Gənclərin oxuma həvəsini bəzən böyüklər görmür. 18 yaşına çatan kimi, xeyir iş təlaşına düşən böyüklər bəzən çox tələsirlər. Heybət nənə də bu hekayənin səbrsiz və nəvəsini evləndirmək üçün can atan bir qəhrəmanıdır. Hekayədə də tam yerində işlənmiş atalar sözlərinə də rast gəlinir. “Atalar yaxşı deyib , ağıllı fikirləşincə, dəli vurdu çayı keçdi.” (3, s-355), “Qız evində toydur, oğlan evinin xəbəri yox.”(3,s-358) ,“Kor tutduğunu buraxmaz.”(3, s-360)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

“**Elçi kimi**” adlı hekayə həm də xatirədir. Bir çox maraqlı məqamları özündə cəmləşdirən hekayədə elçilik mərasimi Mir Cəlal və Səməd Vurğun tərəfindən gerçəkləşdirilir. Otuzuncu illərin Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində qələmə alınan hekayə Ələkbər Ziyatayın xahişi ilə Sənəd Vurğun və Mir Cəlal Ələkbər üçün elçiliyə getməsiylə başlayır. Gəncədə Ələkbər Ziyatayın xahişi ilə elçiliyə gedən Sənəd Vurğun ev yiyəsinə gileylənir ki, vaxtı ilə siz gəncənilərdən Mir Cəlal da, mən də qız istədik, ancaq siz vermədiniz. Bizdə getdik başqa-başqa şəhərlərdən qız aldığımız. Bir məsəl də çəkir ki, hər nə isə “keçənə güzəşt deyiblər.” (3,s-405) Və beləliklə söhbət açılır. Səriyyə xanım qızın böyük qardaşı ilə məsləhətləşib sonra bir söz deyəcəklərini buyurur. Səməd Vurğun ana kimi onun razı olub olmadığını soruşur ana razılığını bildirir. Səməd Vurğun anaya deyir: “Harda qolun var ,orda başın var” atalar yaxşı deyib. Bu hekayə digər evliliklə bağlı adətləri özündə əks etdirən hekayələrdən xoş əhval ruhiyyəsi ilə seçilir. Çünki burada nə məcburilik yoxdur, nə də oxumaq istəyən birinin qarşısına “Xeyir iş” deyə şərt qoyulmur. Hekayə tərəflərin razılığı ilə gözəl sonluqla bitir.

“**Möhür və məhəbbət**” hekayəsində İsmayıl və Liranın toy söhbətinin necə başa çatdığı öz əksini tapır. İsmayıl hər dəfə Lira ilə evlənməyi uzadır. Ətrafındakı insanlar soruşanda isə hələ iş qurtarmır “Örtülü süfrənin bir, açığın min eybi var!” (3,s-418) deyə söhbəti ötürür. Liradan diplom tələb edən İsmayılın bu təkidinə Lira ondan ayrılır. Başqası ilə evlənilir. Diplomu əlində şərt tutan İsmayıl həm sevdiyindən, həm də diplomdan olur.

Bu hekayələrlə Mir Cəlal cəmiyyətdə baş verən hadisələri qələmə almışdır. Adət-ənənələrimizin tam yerində işlənməsi ilə yanaşı bəzən hadisələr tam başqa formada cərəyan edir. Bəzən böyük evlادلərinə təhsil vermək əvəzinə onları ancaq el adətləri ilə evləndirməyə tələsir. Bəzən isə gənclərə ailə qurmaqda asanlıq yaratmaqdan sonra onları daha da çətinə salırlar. Bu çətinliklər isə insanlar tərəfindən yaradılır. Ancaq bütün bunlarla yanaşı “Elçilər qayıtdı”, “Elçi kimi” hekayələrdə adət-ənənələrimizin bütün gözəllikləri əks olunmuşdur. Qədimlərdən gələn adət-ənənələrimiz xalqın milli mənəvi dəyərlərinin ən gözəl inciləridir. El adət-ənənələrimiz xoş və sevincli günlərimizi daha da gözəlləşdirmək üçün qədimdən bu günə məişətimizdə var olub. Bundan sonra da var olmağa davam edəcək.

4. Tədqiqat işinin strukturu Giriş və “Təzə toyun nəzakət qaydaları” , “Elçilər qayıtdı”, “Subaylıq fəlsəfəsi”, “Toy tədarükü”, “Xeyir iş”, “Elçi kimi”, “Möhür və məhəbbət” adlı fəsillərdən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Bu məqaləni qələmə almaq üçün Mir Cəlal Paşayevin hekayələri ayrıca diqqətə alınmışdır. Adət-ənənə ilə bağlı olan hekayələr üzərində tədqiqat aparılmışdır. Bu hekayələrinə məqalədə yer verilmiş, tədqiqata aid məsələlər önə çəkilmişdir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar məqalədə öz əksini tapmışdır. Hekayədə qələmə alınan el adətləri və onlar əsasında baş verən hadisələr öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Mir Cəlal.Əsərləri.5 cild. I cild. Adiloğlu nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2013: 1-442
2. Mir Cəlal.Əsərləri.5 cild. III cild. Adiloğlu nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2013: 1-455
3. Mir Cəlal.Əsərləri.5 cild. IV cild. Adiloğlu nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2013:1-468
4. Mir Cəlal.Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan . 2005:1-384

MİR MÖHSÜN NƏVVAB YARADICILIĞINA QISA BİR NƏZƏR

BABAYEVA ŞƏBNƏM

Bakı Slavyan Universiteti
Magistratura
ssebnebabyeva@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində yaranan bir sıra yeniliklər bu dövrdə yazıb-yaradan maarifpərvər şair və yazıçıların həyat və yaradıcılığında əksini tapırdı. Belə ki, XIX əsr maarifçilik cərəyanının ilk yarandığı və inkişaf edərək müxtəlif dövrlərdən keçib yüksək zirvəyə qalxdığı bir dövrdür. Əsrin əvvəllərində maarifçilik cərəyanı bir cücartı halında meydana çıxsada, sonda milli hərəkat halını almış və bu hal, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətimizin inkişafında xüsusi yer tutmuşdur. XIX əsrdə ədəbiyyat və elm sahəsində fəaliyyət göstərən dəyərli şəxsiyyətlərdən biri də M.M.Nəvvab olmuşdur. M.M.Nəvvab Qarabağ ədəbi mühitinin yaradılmasında, Qarabağda mövcud olan vəziyyətin, yəni cəhalətin, nadanlığın və bu halların başında duran əsas səbəb olan savadsızlığın aradan qaldırılmasında daima ilk sıralarda olmuş, Qarabağ və bütünlükdə, Azərbaycan ədəbiyyatında yaratdığı ilklerle iz salmış sənətkarlardandır. Məqalədə əsas məqsəd Nəvvab şəxsiyyəti və onun yaradıcılıq yolu barədə məlumat verməkdir. Nəvvabın həyat və yaradıcılığının işıqlandırılması fonunda bu dahi şəxsiyyətin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətində tutduğu mövqe müəyyənləşdirilmişdir. Qarabağda məşhur “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinə rəhbərlik etməsi, “Təzkireyi-Nəvvab” təzkirəsi və bir-birindən dəyərli bədii əsərləri qələmə alması ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirən Mir Möhsün Nəvvabın elmi əsərləri də olduqca qiymətli dir. Eyni zamanda, Qarabağda yeni tipli üsuli-cədid məktəblərinin, kütləvi kitabxana və qiraətxananın ilk təsisçisi kimi Nəvvab şəxsiyyətini tədqiq etmək, araşdırmaq işin yeniliyini və aktuallığını təşkil edir. Məqalə ümumilikdə M.M.Nəvvab yaradıcılığına və bu yaradıcılıq yolunda qələmə aldığı bir sıra əsərlərinin qısa təhlilinə həsr olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR: M.M.Nəvvabın irsi, bədii və elmi əsərlər, Qarabağ ədəbi mühiti

GİRİŞ

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış, Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafında özünəməxsus rolu olmuş, ensiklopedik biliyə malik olan şair, alim, rəssam, xəttat, musiqişünas, maarifçi-pedaqoq Mir Möhsün Nəvvab həacı Seyid Əhməd oğlu olmuşdur. M.M.Nəvvab yaşayıb-yaratdığı və 1833-1918-ci illəri əhatə edən ömür yolunda zəngin ədəbi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə ədəbiyyat və incəsənət sahəsində gələcək nəsillərə böyük bir miras qoymuş sənətkarlardandır. Qarabağ ədəbi mühitində XIX əsrə öz yenilikləri və ilkəri ilə damğa vuran bu dahi şəxsiyyətin fəaliyyəti olduqca genişdir. O, bədii yaradıcılıqla paralel olaraq, ictimai işlərlə də məşğul olmuş və Qarabağda, Şuşada yeni tipli məktəblərin yaradılmasının ilk təşəbbüsçülərindən biri kimi adını ədəbiyyat tariximizə yazmağa müvəffəq olmuşdur.

Ensiklopedik bilik sahibi olan M.M.Nəvvab ədəbiyyatşünaslıq, musiqi, pedaqogika, astronomiya və lüğətçilik sahələrinə aid 20-dən çox kitab yazmış, eyni zamanda dövrünün nəşir və rəssamı kimi də məşhurlaşmışdır. Elmin müxtəlif sahələrinə dərin bələd olan Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” “Batilüs-sehr”, “Kənizül-mühən və bəhril-hüzən”, “Ziyaül-ənvar”, “Nurül-ənvar”, “Vizuhül-ərğam”, “Kifayətül-ətfal”, “Məzahir”, “Şəmsül-hidayə”, “Şərhi-üstürlab”, “500 nəsihət” (“Nəsihətnamə”), “Kəşfül-həqiqə” (3 cildə), “Müseyyəbnamə”, “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” və s. kimi əsərlərin müəllifi olduğu məlumdur. Y.Ağayev Nəvvabın ümumi yaradıcılığına və “Kifayətül-ətfal” əsərinin təhlilinə öz məqaləsində yer ayıraraq yazır: “Onun bu əsərlərində incəsənətdən, ədəbiyyatdan, tarix və astronomiyadan, pedaqogikadan bəhs edilir. O, öz əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır” (1, 14). Təssüflə qeyd etməliyik ki, Nəvvabın bu qədər zəngin və olduqca dəyərli ədəbi, elmi irsi təhrif olunmuş, kifayət qədər tədqiq edilib araşdırılmamışdır. Nəvvabın dövrünün görkəmli alimi, şairi və ən əsası ictimai xadimi kimi yetişməsində əsas səbəblər, məhz onun ardıcıl zəhmətinin, dərin mütaliə qabiliyyətinin və öz biliyinə olan inamının olması idi. Nəvvab özü zəhmətkeş bir ailədə dünyaya göz açmışdır və o, ilk təhsilini Sarıçalı Molla Abbasın dərin biliklərindən yararlanaraq almışdır. Buna baxmayaraq, daha sonralar

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Nəvvab mütalibə yolu ilə öz biliyini genişləndirmiş, dövrünün savadlı şəxsiyyətlərindən birinə və bəlkə də, birincisinə çevrilmişdir. 30-40 yaşlarında Nəvvabın bütün Qarabağda elmin və maarifin əsas təbliğatçısı kimi tanınması, kütləvi kitabxana və qiraətxananın yaradıcısı olması faktı dediklərimizi təsdiqləmiş olur. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, akademik Feyzulla Qasımzadə Şuşada “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin rəhbəri Mir Möhsün Nəvvabın gördüyü dəyərli işlər haqqında belə yazır: “Məclisin rəhbəri Mir Möhsün ağa Nəvvab köhnə təhsil almasına baxmayaraq, yeniliyə meyl edirdi; mədəni mərkəzlərlə əlaqə saxlayır, məclis üzvlərini dünya hadisələri və mədəni yeniliklərlə tanış etmək üçün Bakıdan “Əkinçi”, Tiflisdən “Ziya”, “Kəşkül” qəzetlərini, Hindistandan fars dilində nəşr olunan “Həbül-mətin” məcmuəsini alırdı” (4). O, Feyzulla Qasımzadənin qeyd etdiyi kimi, “Məclisi-fəramuşan”a rəhbərlik etməklə kifayətlənməyib, müxtəlif Azərbaycan qəzetlərini, eləcə də digər ölkələrin jurnalını alaraq məclis üzvlərini bir sıra poetik yeniliklərlə və dünya hadisələri ilə tanış edirdi. Qarabağa abunə yolu ilə “Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Əxtər”, “Həblül-mətin” və bir sıra başqa qəzet və jurnallar gətirilirdi və M.M.Nəvvab da, öz növbəsində bu qəzet və jurnallarda Qarabağın xüsusi müxbir üzvü kimi məqalə və xəbərlər çap etdirirdi. Onun “Ziya”da nəşr olunan müxbir məktubları XIX əsrdə Qarabağda mövcud olan ictimai-iqtisadi və mədəni həyatı daha aydın şəkildə təsvir etməyə şərait yaradır.

M.M.Nəvvab, eyni zamanda Gövhər ağa məscidi nəzdində fəaliyyət göstərən yeni tipli məktəb təsis etmişdir. Bu tipli məktəblər öz istiqaməti və məqsədinə görə əvvəlki məktəblərdən, daha doğrusu mədrəsələrdən əsaslı şəkildə fərqlənirdi və burada dünyəvi elmlərin tədrisi həyata keçirilirdi. Bu tipli məktəblər öz istiqaməti və məqsədinə görə əvvəlki məktəblərdən, daha doğrusu mədrəsələrdən əsaslı şəkildə fərqlənirdi və burada dünyəvi elmlərin tədrisi həyata keçirilirdi. Nəvvab da ilk təşəbbüscülərdən biri kimi diqqətini daima bu istiqamətə, yəni yeni tipli məktəblərin genişlənməsi və keyfiyyətinin artırılmasına verir, məktəbləri dərs vəsaiti ilə təmin etməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyurdu. Onu da qeyd edək ki, o, bu məqsədlə özünün yaratdığı daş basması – litoqrafiyası mətbəəsindən istifadə edərək, ağır zəhmətlər hesabına olsa da, bu vəsaitləri hazırlamağa səy göstərirdi.

Bildiyimiz kimi, qədim dövrlərdən Azərbaycanın bir sıra bölgələrində şəriət dərsləri keçirilən mollaxanalar mövcud olmuşdur. XIX əsrdə Şuşada da bu ənənə davam edirdi. Lakin burada şəriət dərsləri ilə yanaşı, dünyəvi elmləri tədris edən müəllimlər vardı. Onlardan məşhuru Nəvvab olmuşdur. M.M.Nəvvab 1890-cı illərdə yaratdığı yeni tipli üsuli-cədid məktəbində daha çox özünün hazırladığı dərslərdən yararlanırdı. Nəsrəddin Qarayev M.M.Nəvvab şəxsiyyəti barədə bu fikirlərimizi təsdiq edərək yazır: “Ömrünün çoxunu müdərrişlikdə keçirən Nəvvab həm də dövrünün istedadlı şairi olmuşdur. Dərstdən sonra vaxtını ya “Məclisi-fəramuşan”da, ya da elmi əsərlər yazmaqda, ya da mütalibədə keçirmişdir. “Məclisi-fəramuşan”ın üzvləri, həmçinin Qarabağın görkəmli xanəndələri şeir-sənət və musiqiyə aid məsləhət və təlim almaq üçün həmişə onun yanına gəlirdilər. Nəvvabın evində musiqiyə aid keçən müsahibələrdə Seyid Şuşinski, İslam Abdullayev, Məşədi Cəmil və başqa xanəndələr iştirak edər, ondan öyrənərdilər. Ümumiyyətlə, Şuşa ziyalıları, o cümlədən hər iki ədəbi məclisin üzvləri mübahisəyə səbəb olan mühüm məsələlərdə, yuxarıda deyildiyi kimi, həmişə ona müraciət edərdilər. Onun evi mədəniyyət ocağını xatırladırdı” (3, 212).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Nəvvab öz dövrünün məşhur şair və alimlərindən biri olmuş, müxtəlif elm sahələrinə aid Azərbaycan, fars və ərəb dillərində əsərlər yazmış, eyni zamanda öz evində litoqrafiya mətbəəsi açmağa nail olaraq burada özünün bir neçə əsərini də çap etmişdir. Əsərlərinin müəyyən bir qismi öz mətbəəsində, digər bir qismi isə “Orucov qardaşları” mətbəəsində nəşr edilmişdir. Aşağıda verilən əsərlərin bəziləri haqqında məlumat müxtəlif illərdə müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunmuşdur. Lakin bu əsərlər haqqında ilk sistemli və müxtəsər məlumatı Nəsrəddin Qarayev “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” əsərində vermişdir.

1898-ci ildə tərtib edilmiş, qısa müqəddimə ilə başlanan, 64 vərəq həcmində olan “Divani-farsi” adlı əsərində M.M.Nəvvabın 50-yə yaxın qəzəli, 15 dini məzmunlu qəsidəsi və rübaisi yer almışdır. “Divana Nəvvabın öz şeirlərindən əlavə H.Qaradağının “Məclisi-fəramuşan”da dediyi bir neçə şeiri, Nəvvabın Mirzə Muxtara, M.Ə.Bakiyə, habelə Cənubi Azərbaycan şairi Mahmud bəyə cavabları, fəruği və Sədi Şirazi kimi şairlərin qəzəllərinə təzmini, tərhibi də daxil olmuşdur” (6). Klassik şeir ənənələrinə sadıq olan bir şair kimi Nəvvab, klassik irsi dərinəndən araşdırır, onu ən dəyərli nümunələrdən öyrənib onları təbliğ edirdi. Şairin Azərbaycan dilində tərtib olunmuş divanında klassik şeirin bir sıra janrlarında yazılmış şeirlər, yəni qəzəl, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, müəşşər, şarparə, fərdlər, eyni zamanda qoşmalar da yer almışdır. Divandakı şeirlər klassik janrlarda yazılsa da,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

klassik divanlara aid olan qayda ilə düzülməmişdir. Əsər dibaçə ilə başlanır və dibaçədə müəllif özü və əsəri haqqında qısa məlumat vermişdir. Nəvvabın divanına nəzər saldıqda bu böyük şəxsiyyətin Azərbaycan klassik poeziyasının Füzuli və Vaqif kimi dahi şairlərinin ənənələrinə bağlı olduğunu görürük. Nəvvab yaradıcılığı bənzətmələrlə də zəngindir. Onu da qeyd edək ki, bənzətmələr forma cəhətdən təqlid olsa da, məna və məzmun yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan təbiətini tərənnüm edən və ədəbiyyat tariximizdə “Bahariyyələr” silsiləsi adı ilə tanınan, bir çox şairlərin müraciət etdiyi bu janrdə M.M.Nəvvab da, öz növbəsində şair dostu olan Növrəsə məktub yazmışdır.

M.M.Nəvvabın əsas həyat məramı və məqsədi onun “Nəsihətnamə” əsərində daha çox özünü büruzə verir. Bu əsər 500 nəsihətdən ibarətdir və 1912-ci ildə Bakıda, Nəvvabın oğlu İbrahim Ağa Mirzadənin nəşirliyi ilə çap edilmişdir. M.M.Nəvvabın “Nəsihətnamə” adlı əsəri öz ideyasına, həyatın əsas problemlərini işıqlandırması baxımından XIX əsrin digər görkəmli şəxsiyyəti olan A.A.Bakıxanovun “Təhzibül-əxlaq” və “Nəsihətnamə” adlı əsərləri ilə bir növ eyniyyət təşkil edir. Belə ki, dövrün tanınmış sənətkarları olan hər iki şəxsin adlarını çəkdiyimiz əsərlərində, əsasən, maarifçilik ön plana çəkilir, elm və sənətə yiyələnmək yüksək qiymətləndirilir. XIX əsr maarifçilik cərəyanının yaranıb, inkişaf etdiyi bir dövr olduğu üçün, demək olar ki, bu əsrdə yaşayıb-yaradan hər kəs bu cərəyanın müxtəlif dövrlərində öz hünərlərini göstərmişlər. Nəvvab da nəsihətlərində bu istiqamətləri əsas götürərək, sözə və sənətə yüksək qiymət verir, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, natiqlik sənətini dərinlən mənimsəməyi özünün gənc müasirlərinə məsləhət bilirdi. Bu barədə Nəvvabın fikirlərinə diqqət yetirək: “Sözü danışan vaxt fəsaht ilə danış...mənalı danış. Söz ancaq öz məqamında, yerində işlədikdə təsirli və mənalı olur. Cəvahir kimi gözəl kəlimatları birmövqə və biviqəf kəslərə demə ki ... biqədr və biqiymət olur” (5, 10).

Müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq, 1906 və ya 1907-ci illərdə yazıldığı göstərilən “Pəndnamə” etik traktatı “Nəsihətnamə” əsəri kimi, 500 nəsihətdən ibarətdir. Bu əsər məzmununa görə Nəvvab yaradıcılığında, həmçinin Qarabağ ədəbi mühitində böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Nəvvabın bir sıra əsərləri kimi fars dilində qələmə alınmış bu əsərdə də əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda olan xeyirxahlıq, elmin faydası, həmçinin ailə və məişət, səhiyyə, dostluq və sülh məsələlərinə dair dəyərli məsləhətlər yer almışdır. Eyni zamanda, əsərdə dini səciyyəli nəsihətlər də əksini tapmışdır. Nəsihətlərin bir çox qismi bir sıra cəhətlərinə görə bu günümüzə də öz dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. “Yalan deməyin zərər və ziyanından danışan müəllifə görə, yalanın ən yaxşısı məsləhətamiz yalandır. Fitnə törədən doğru söz isə doğruculuğun ən pisidir” (3, 216).

1883-cü ildə Nəvvabın fars dilində qələmə aldığı, dini məzmun daşıyan “Məzmir” adlı əsəri quruluşuna görə, bir müqəddimə və on iki məqalədən ibarətdir. M.M.Nəvvab dini mövzuda yalnız bir əsərlə kifayətlənməmiş, müxtəlif illərdə bu mövzuda bir sıra əsərlər yazmışdır. Belə ki, onun “Ziyayül-Ənvar”, “Şəmsül-hidayə”, “Bəhrül-hüzən” və “Kənzül-mühən”, “Nurül-ənvar” adlı əsərləri dediklərimizin sübutudur. Bu əsərlərə qısa şəkildə nəzər salmaq məqsədəuyğundur. Kərbəla hadisələrinin təsviri verilmiş “Bəhrül-hüzən” və “Kənzül-mühən” əsərləri 1864-cü ildə fars dilində qələmə alınmışdır. Nəsrəddin Qarayevin 2010-cu ildə yazdığı “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” monoqrafiyasında bu əsərlər haqqında qısa məlumatlar əks olunmuşdur.

M.M.Nəvvabın nücum elminə aid Azərbaycan dilində qələmə aldığı “Kifayətül-ətfal” əsəri 1899-cu ildə yazılmış və əsər tamamlanmamışdır. “Kifayətül-ətfal” əsərində müəllif dünyanın yaranması barədə dini mövqeyindən tam kənara çıxmamış, eyni zamanda yer, günəş, müxtəlif səyyarlar haqqında olan bütün elmi məlumatları təbliğ edərək bu əsərində ümumiləşdirmişdir. “Kifayətül-ətfal”ın strukturu qısa şəkildə olan bir müqəddimədən və on iki məqalədən ibarətdir. Bu məqalələrdə bəhs olunan məsələlər müxtəlifdir. M.M.Nəvvab günəş və ayın tutulmasının səbəblərini ayrı-ayrılıqda izah etmişdir. Günəşin tutulmasını belə təsvir edir: “...Gün ki münkəsəf olur, yəni tutulur, onun münkəsəf olmasının səbəbi Qəmərdir...Və Qəmərin münkəsəf olmağı, yəni tutulmasının cəhəti Yer qütridir, bundan ötrə ki, Şəms dördüncü fələkdir, bir-birinə yetişirlər, haman üqdətündən keçib biri şimal səmtinə gedir, biri cənub canibinə və yəni bərəks, haman üqdədə Qəmər hayil olur, Şəmsin qabağını kəsir, Günün nurinə mane olur, Yerə düşməyindən əgər Günün nisf cürminə hayil olsa Günün yarısı tutulur və ya tamamın kəsmiş olsa tamam qütbü münkəsəf olur” (1, 14).

Ayın tutulmasını da belə izah etmişdir: “Cəmlər bir cismidir, müsəccəm və müdəvvər və həmişə işığı Gündən kəsb edir, yəni Günün ziyası düşür onun qütrinə və həmin nur Qəmərdən münəks olur bu aləmə ayinə kimi” (1, 14).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Mir Möhsün Nəvvab, eyni zamanda öz dövrünün tanınmış musiqişünası, musiqi nəzəriyyəçisi və musiqi sevərlərin, istedadlı insanların əsas dayağı, köməkçisi idi. Bu fikirlərimizi biz onun rəhbəri olduğu “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin yığıncaqlarından başqa, onun 1884-cü ildə fars dilində yazılmış “Vüzuhül-ərqam”, başqa adla desək, “Musiqi terminlərinin izahı” əsərinin təhlili və mövzunu təqdim etməklə sübut edə bilərik. 1913-cü ildə Bakıda “Orucov qardaşları” mətbəəsində çap edilmiş bu əsərdə müəllif tərəfindən aşağıdakı məsələlərdən geniş şəkildə bəhs açılmışdır: musiqi, onun yaranma tarixi, məşhur muğamlarımızın müxtəlif növləri, muğamların guşələri, musiqi sahəsində aparılan islahatlar və zəngülələr. Eyni zamanda Azərbaycan xalqının klassik musiqisinə həsr olunan bu əsərdə musiqinin hər bir şöbə, guşə və avazlarını əks etdirən maraqlı cədvəllər də yaradılmışdır. Müəllif məhz yaratdığı bu xüsusi cədvəllərə əsaslanaraq, musiqidə dörd sövt, yeddi pərdə, on iki muğam, iyirmi dörd şöbə, qırx səkkiz guşə və on beş avazının mövcudluğunu nümayiş etdirmişdir. Nəsrəddin Qarayevin fikrincə, “burada hər bir muğamın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, onların bəzi şəxslər tərəfindən sıralanması qaydalarından, pərdələrdən, hər bir muğam və pərdənin insan təbiətinə təsirindən də bəhs olunmuşdur (3, 215).

Zəngin yaradıcılıq irsi ilə daima diqqəti cəlb edən, XIX əsrin incəsənət, ədəbiyyat, mədəniyyət və elm sahəsində dəyərli xidmətləri ilə seçilən Mir Möhsün Nəvvabın yaradıcılığının daha çox və daha dərin öyrənilən və araşdırılan hissəsi – onun ədəbi və rəssamlıq fəaliyyətidir. Azərbaycanda təsviri incəsənət XIX əsrdə realistik istiqamət alaraq inkişaf etməyə başladı və digər elm sahələrində olduğu kimi, bu sənətdə də M.M.Nəvvab görkəmli nümayəndələr sırasında idi. O, Şərq miniatürçülük sənətindən, Yaxın Şərq rəssamlığından yaradıcı surətdə istifadə edərək gözəl təsvirlər, ornamentlər, müxtəlif şəkilli bəzəklər işləmişdir. “Nəvvabın əsərlərinə çəkdiyi illüstrasiyalar bir neçə məqsəd daşıyır: 1. Orta əsr miniatür sənətini yaşatmaq və davam etdirmək. 2. Təsviri vasitələr ilə əsərin elmi və bədii təsirini gücləndirmək və s.” (2, 5)

Adını çəkdiyimiz əsərləri ilə eyni sırada dayanan, mövzusu baxımından olduqca dəyərli əsərlərindən biri də 1898-ci ildə fars dilində qələmə alınmış “Batilüs-sehr” əsəridir. Nəvvab “Batilüs-sehr” əsərini “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetində Rza Rüşdi Naibməqamın yeni əlifba məsələsinə aid nəşr etdirdiyi məqaləsinə bir cavab olaraq qələmə almışdır. Şair bu əsərdə ədəbiyyat tariximizdə bəlli olan və bir çox dəyərli sənətkarların həyata keçirmək üçün cəhdlər etdiyi əlifba islahatı məsələsinə tamamilə fərqli baxış irəli sürdü. Məhz bu əsərdən biz bilir ki, Nəvvab bu barədə dəyişməz mövqə tutaraq, Naibməqamın fransız, rus, latın əlifbaları əsasında düzəltdiyi və təqdim etdiyi yeni əlifba islahatı ilə razılaşmamış, hətta əlifbanı pisləmişdir. Bildiyimiz kimi, “İslam millətinin” geridə qalmasının, insanların savadsızlığının, cahilliyinin və s. ən başlıca səbəblərindən biri və birincisi ərəb əlifbasının tətbiqi idi. Məhz bu çətinliyi görən, duyan bir sıra şəxsiyyətlərdən - M.F.Axundov və M.Şaxtaxtinskidən fərqli olaraq, Nəvvab onların əleyhinə çıxır və sübut etməyə çalışır ki, ərəb əlifbasının tətbiqi daha məqsədəuyğundur. Eyni zamanda o qeyd edir ki, ərəb əlifbasında mövcud olan sağdan sola yazmaq qaydası yazını daha asanlaşdırır.

Məlum olduğu üzrə, Mir Möhsün Nəvvabın pedaqoji, musiqi və çapçılıq sahəsindəki uğurlu fəaliyyəti digərlər sahələrə nisbətən az tədqiq olunmuş və öyrənilmişdir. Azərbaycanda kitab mədəniyyətinin inkişafında Nəvvabın yaratdığı mətbəənin xidməti olduqca böyükdür. Gövhər Ağa məscidində nəşri-maarif məktəblərinin açılmasının ilk təşəbbüsçüsü olan M.M.Nəvvab həmvətənlərini daima maarifləndirmək yollarını düşünmüş və bu sahədə olduqca böyük işlər görmüşdür. Belə ki, bütün qayda-qanunların din əsasında tənzimləndiyi bir vaxtda Nəvvab, uşaqlara müxtəlif elmləri tədris etməklə gələcəyin mütəxəssislərini, eləcə də xalqına, millətinə layiqli, savadlı və cahillikdən uzaq olan bir nəsil yetişdirməyə nail ola bilmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində təsviri və tarixi müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Təsviri metoda əsaslanaraq Nəvvabın əsərləri və ümumilikdə yaradıcılığı araşdırılmışdır. Tarixi müqayisəli metodla isə elmi və bədii əsərləri arasında müqayisə aparılmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat nəticəsində, Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi ictimaiyyətimizdə yerini və rolunu müəyyənləşdirdik. M.M.Nəvvab yaradıcılığının işıqlandırılması ilə Qrabağ ədəbi mühitində XIX əsrdə baş verən bütün ictimai və ədəbi hadisələri araşdırılmış olduq. Ümumi yaradıcılıq yolunun araşdırılması nəticəsində, M.M.Nəvvab şəxsiyyətinin və həyatının öyrənilməmiş qalan bir çox məqamlarına diqqət yetirmək məqalənin əsas yeniliyi oldu. “Təzkireyi-Nəvvab” təzkirəsi və “Məclisi-

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

fəramuşan” ədəbi məclisi ilə məşhur olmuş bu dahi şəxsiyyətin bilinməyən tərəfləri, Qarabağ ədəbi mühitində etdiyi illklərlə tutduğu əlçatmaz mövqeyi müəyyənləşdirildi. Apardığımız tədqiqatdan çıxan nəticəyə əsasən deyə bilərik ki, Nəvvab müxtəlif elm sahələrinə dərinlən bələd olan, qələmə aldığı hər bir əsəri ilə dövrü üçün yeniliklər edən, XIX əsr insanlarını dövrün cəhalət, savadsızlıq girdabından öz dəyərli fikirləri və əməlləri ilə xilas edən şəxsiyyətdir. Bu dahi şəxsiyyət haqqında apardığım araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, XIX əsr ərzində Şuşada, Qarabağ ədəbi mühitində olduqca dəyərli işlər görmüş və demək olar ki, burada yaranan və davam edən ədəb proseslərin, elm sahəsində baş verən bütün yeniliklərin yaradıcısı və nümunəvi davamçısı M.M.Nəvvab olmuşdur. Onun bizlərə, Azərbaycan ədəbiyyatına bəxş etdiyi hər bir bədii və elmi əsərinin ayrı-ayrılıqda geniş şəkildə araşdırılmağa ehtiyacı vardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayev Y. Nəvvab. Elm və həyat jurnalı, 1962, № 7, s.14
2. Qaibli G. Nəvvab və əlyazma sənəti. İncəsənət. 1991-1993. s. 4-5
3. Qarayev N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Nurlan nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2010:1-324
4. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Maarif nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 1974:1-486
5. Nəvvab M.M. Nəsihətnamə. Araz nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2005:1-56
6. Nəvvab M.M. Divan. Şuşa nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 1999:1-192

MİRZE FETHELİ AHUNDZADE’NİN KOMEDİLERİNDE KADIN KARAKTERLERİ

Hatice BAYTÜRK

Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları,
Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı
haticebayturk1@gmail.com
Kars, Türkiye

ÖZET:

Mirze Fetheli Ahundov, Türk- İslam ülkelerinin ilk büyük tiyatro yazarıdır. Ahundzade, tiyatroyu halkı terbiye etmek, kötü alışkanlıkları, ictimai bozuklukları, insan içindeki ihtirasları ortadan kaldırmak, halkı eğitmek adına komedileri mektep olarak görmüştür. Mirze Fetheli Ahundzade, geri feodal toplumun ve onun tiplerinin ayıplarını sahnede göz önüne bütün gülünçlükleriyle komedi dram janrını seçmiş ve bu janrın yayılmasına çalışmıştır. M. F. Ahundzade, Azerbaycan ve hatta tüm Doğu halkının içinde bulunduğu kötü durumu fark etmiş ve kendi yaklaşımıyla sorunları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Yaşadığı dönemde etkili bir basın yapılanmasının bulunmayışı sebebiyle de Ahundov, halkın uyanışını sağlamak adına tiyatroyu etkili bir yol olarak görmüştür. Ona göre tiyatro, bir mekteptir. Bu mektep, halkın terbiye edilmesini, batıl inanışların ortadan kaldırılmasını; eski hayat tarzından, tembellik ve cehaletten kurtulmayı sağlayacaktır. Bu çalışmada Mirze Fetheli Ahundzade’nin komedilerinde kadın karakterler üzerinde durulacaktır. Kadın karakterlerinin komedide ki yeri ve önemi gösterilecektir.

Giriş:

Mirze Fetheli Ahundzade 19. yüzyılın biyografisini en iyi şekilde yansıtmıştır. Azerbaycan edebiyatının en önemli isimlerinden biri olmaktadır. (Adıgüzel, 2008: 22) Türk-İslam dünyasında modern tiyatronun kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Milli tiyatronun oluşma zamanı onun komedilerinin gösteriminden başlamıştır. 1850-1855. yıllarda 6 komedi yazmıştır. Komedilerinde geçen konular, temalar şöyledir: Cehalet, kolay yoldan para kazanmak, büyüler, çok eşlilik, gençlerin zorla evlendirilmesi, para meraklısı tüccarları, eşkiyalık ve hırsızlığı, ezilen kadınlar vb. Ahundzade, birçok sorunu düzeltmek için komedi yazmıştır. Bu sebeple mütefekkirimiz, halkını cahillikten kurtarmanın etkili bir yolu olarak tiyatroyu; tiyatronun türlerinden de komedyayı görmüştür. (Kürekci, 2015: 9) Ahundzade’nin yazmış olduğu 6 komedisinde yer alan kadın karakterlerinin komedide ki yeri ve önemi şu şekildedir:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

“Hekayet-i Molla İbrahimhelil Kimyager” komedisinde kısa yoldan zengin olmaya çalışan Nuhuluların ve bakırı gümüşe dönüştürdüğü iddiasıyla insanları dolandıran İbrahimhelil’in hikayesi anlatılmıştır ve komedide kadın karakteri bulunmamaktadır. Bununla beraber Mirze F. Axundzade nin komedilerinde bir silsile kadın karakterleri mevcuttur. Bu suretler klasik poeziyamızda romantik üslupta tasvir edilmiş ilahi güzeller veya müti, aciz, dilsiz-ağızsız değildirlere. Mirze Feteli nin kadın kahramanları kabarık milli koloritle kaleme alınmış canlı karakterler sözün hakiki manasında Azerbaycan Edebiyatında yeni, orijinal dolgun realist suretlerdir. M.F Ahundzade nin kadın suretleri çeşitli ictimai tabakalara mensupdurlar. Onlar karakter akıl ve düşünce tarzı, ailede ve hayatta tuttıkları konum bakımından da birbirlerinden keskin suretde farklılar. Onların arasında hem müti, aciz, öz talebine sözsüz boyun eğen, hem de şahsi arzusu menfaati uğrunda feal mücadele götürmeyi beceren, hem avam, sadelöv h hem de hilekar, deleduz kadın suretleri vardır. M.F Ahundzade nin elvan ve rengarenk boyalarla kaleme aldığı kadın suretleri silsilesi onun dramasının ve özellikle Azerbaycan Edebiyatının büyük başarı göstermektedir. (Memmedov, 2005: 19) “Hekayet-i Mösyö Jordan Hekimi Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Cadukini Meşhur da” ise “Hekayet- i Molla İbrahim Helil Kimyager” inde olduğu gibi insanları aldatma, kandırma ve batıl inançlar, cahillik ana temasıdır. Şahbaz Bey, Fransız dilini öğrenmek için Paris’ e gitmek ister. Fakat Şahbaz Bey’ in nişanlısı Şerefnise Hanım onun Fransa’ nın açık giyinen, kendileri gibi olmayan kadınların hevesiyle Paris’e gitmek istediğini düşünür ve gitmesini hiç istemez. Şerefnise Hanım ve annesi Şehrabanu Hanım ile Şahbaz Bey’in Paris’ e gitmesini engellemek için büyücü Mesteli Şah’dan yardım talebinde bulunurlar. Bu engel için elbetkarşılığını ödemek durumundadırlar. Şerefnise’nin düğün için biriktirdiği bütün altınları Mesteli Şah’a vereceklerdir. Mesteli Şah insanların cahilliğini kullanarak, özellikle kadınları aldatan ve para kazanan birisidir. Her ne kadar Şerefnise Hanım temiz yürekli, samimi olsa da kıskançlığı ağır basmaktadır. Annesi Şehrabanu Hanım da misafirperver, açık yürekli, tedbirli olduğu halde batıl inançlara bağlı kalır. Xanperi ise cahilliği ile dikkat çekmektedir. Mesteli Şah da büyüler yapar ve artık Şahbaz Bey’in Paris’ e gidemeyeğini bildirir. Paris’i yıktığını söyler. Bu hadiseden sonra Paris de inkılabın olduğu haberi gelir. Mösyö Jordan apar topar Paris’ e üzülerek gider. Kadınlar bu durumun galibiyet getirdiklerini zannederken aslında kaybettiklerini hiç bilmeyeceklerdir. (Gerayzade, 2018: 81) Kadınlar o devirde erkek egemen toplumda baskıdan dolayı geri kaldıkları için cahil grubuna adeta girerler. Bunun yanı sıra da ellerinden geldiği tek çareleri de batıl inançları olmuştur.

M.F. Ahundzade’nin diğer bir komedisi “Hekayet-i Xırsı Quldurbasan” da konu Bayram ve Perzad’ ın sevgileri ve aşklarıdır. Bir de zengin tabakayı M.F. Ahundzade yermektedir. Kızların ne dediğine bakılmaksızın onları diledikleri adama veriyorlar. Perzad’ın kendi fikirlerinin ailesinde hiçbir değeri yoktur. Perzad, iyi yürekli, yardımsever bir tiptir. Ailesinin sergilediği davranış biçimini en iyi açıklayan cümle şudur: “ Dediğim dedik çaldığım düdüktür.” Ancak Perzad’ ın ailesine saygısı vardır ve onları yüz üstü bırakmak istemez. Örneğin; Bayram, Perzad’ a kaçalım dediğinde o annesini yalnız bırakmak istemediğini düşünür ve söyler. Perzad’ın amcası onu Tarverdiye zengin diye vermek ister. Bunu öğrenen Bayram ise Tarvediyi öldürmeyi düşünür. Veya Perzad ile kaçma fikrindedir. Diğer kadın karakterimiz Zalxa, Bayram ve Perzad a yardım etmek ister, hileye başvurur. Zalxa, sevdiklerini zor durumdan kurtarmak için hile ve yalana riayet eder. Tarverdiye der ki; Bu ülkenin kadınları soygun ve kaçakçılık yapmayı sevmez diyerek Tarverdi yi kandırır.

“ Hekayet-i Xırsı Quldurbasan” komedisinin aksine “Sergüzeşt-i Veziri Hani Lenkeran” komedisinde kadınların sözlerine kulak asılmaktadır. Vezir ikinci eşine Şöle hanıma elbise diktirtmek için yardımcısıyla konuşurken Vezir’ in ilk eşi de bir köşe de onları dinlemektedir. Vezir, bu durumun Ziba Hanım ın kulağına gitsin istememektedir. Yardımcısına der ki: Eğer Ziba hanım ın bu elbiseden haberi olursa, kardeşimden hediye geldiğini iletirsin diye ekler. Lakin her şey plandığı gibi gitmez. Ziba Hanım ın her şeyden haberi olmuştur bile. Ziba hanım, Vezir e derki: senin kardeşin cimrilikte zirveye ulaşmıştır. Ziba Hanım bu durumu kıskanmaktadır. Ziba Hanım, Vezir in ilk eşidir. Fitne, fesatlık ve kıskançlık onda fazladır. Şöle Hanım a iftira atmaktan hiç kaçınmaz. Ayrıca her duyduğunu yetiştiren bir tiptir. Şöle Hanım ise Vezir Mirze Hebibden yaşça küçüktür. Yardımcı olmayı sever. Ziba Hanım iftira atarak Vezir e der ki: Senin eşin Şöle Hanım Teymur Ağa ile görüşürler. Ve şunu ekler: ben sana demedim mi bu yaşında genç kız aldın kendine ve sana yakışmadığını da söylemişim. Bu komedi de çok eşlilik söz konusudur. Teymur Ağa ve Nisa Hanım, Şöle Hanım ın evinde konuşurlar. Nisa Hanım, Şöle hanımın kardeşidir. Teymur Ağa yı sevmektedir. Teymur Ağa ve Nisa

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Hanım konuşurlarken Vezir eve doğru gelir. Tabi Ziba Hanım herkesten önce gelerek perdenin arkasına saklanmıştı. Vezir in geldiğini görünce Teymur Ağa da perdenin arkasına geçmiştir. Bir müddet sonra Vezir perdeyi açar ve Teymur Ağa ve Ziba Hanım ı görür. Çok sinirlenir ve namus meselesini ortaya çıkarır, yakışmadığını belirtir. Ziba hanım: Eşin Şöle Hanım bana laf atmıştı ben de onunla tartışmaya gelmişim ve onu evde görmedim. Tam gidecektim baktım ki Şöle Hanım ile yanında bir adam konuşa konuşa geliyorlardı. Hemen perdenin arkasına saklanmışım. Senin de buraya geleceğini duyunca Teymur ağa da perdenin arkasına saklandı. Vezir in eşleri kolaylıkla Vezir i aldatıyorlar, kandırmaktadırlar. Vezir sadece mertebesi nasıl yükselir onun peşindedir. Örneğin; Han' ın yanında derecesi, itibarı yükselsin diye Şöle Hanım ın kardeşi Nisa Hanım ı Han a verme fikrindedir. Mösyö Jordan komedisinde batıl inançlara inanan kadınlar bu komedide de görülür. Mesela Şöle Hanım ın annesi Peri Hanım damadı Vezir in erkek çocuğu olsun diye fallara, büyücülere, batıl inançlara inanmaktadır, bu yollara başvurarak gerçek olacağını zanneder.

“Sergüzeşt-i Merdi Xesis” komedisi, “Sergüzeşt-i Veziri Hani Lenkeran” komedisindeki kadın karakterleri birbirleri ile zıttır. Teması zengin- fakir ikilemidir. Kızlar sevdikleri ile kaçmak isterler. Tabi bu duruma anne baba razı göstermemektedirler. Kaçmak istemelerinde tek sebep düğün için çok para istemeleridir. Heyder bey, çalışmak yerine Sona hanım a kavuşabilmek için kaçakçılık yapmaya razı olur. Sona hanım tabiatın içinde büyümüş, temiz yürekli, akıllı ve diribaş köylü kızıdır. Arzuları: Özgür ve rahat hayat sürmek, babasının evindeki can sıkıcı hayattan kurtulmak, Heyder Bey ile güzel hayat kurmaktır. Sona hanım, Heyder Bey in hareketlerinde tehlike görür. Bundan dolayı Heyder Bey in planlarına şüphe ile yanaşır. Onu bu yollardan caydırmaya çalışır. Sona hanım kötü kazançlı parayla düğün yapmak istemez. Heyder Bey: Eğer senin sözüne bakıp kaçakçılığa gitmeseydim seni ya kaçırdım ya da babanın evinde kalırdın. Sona Hanım Heyder Bey ile evlenince onun kötü işler yapmasına mani olur. Hacı Qara zenginliği artsın diye kaçakçılık yapmak ister. Eşi Tükez Hanım ona beddua eder ve cimriliğini kötüler. Ayrıca ölümünü de dilemektedir. Lakin bu arzudan çok Hacı Qara yı korkutma fikrindedir. Eşine ölüm arzulayan Tükez Hanım aslında onun eziyet çekmesine razı değildir. Tükez hanım sözleri yüze söyleyen, samimi, emeksever ve tacir eşidir. Tükez, Hacı Qara nın cimri olmasını sevmemektedir. Hacı Qara yı kandırdıklarını, kaçakçılık için götürüldüğünü düşününce başına bir iş gelse çocuklarını yetim kalacak der. Hacı Qara yı yine de Tükez Hanım kurtarır. Sona ve Tükez Hanım seçtikleri hayata ve yoldaşlarına sadıktırlar.

“Mürafie Vekillerinin Hekayeti” komedisi “Hekayeti Xırsı Quldurbasan” komedisinde bazı bölümler benzerlik göstermektedir. Kadının özgürlüğü, söz hakkı, aile yaşamı dikkat çekmektedir. Kızları yine istedikleri kişiye verme fikrindedirler. İtiraz etmeye söz hakkı tanınmamaktadır. Eski-yeni kuşak çatışmasını görebilmekteyiz. Sekine hanım ın dik duruşu ve aşkı için mücadele etmesi dikkati çekmektedir. Sekine Hanım, ölen abisinin mirasını almak ister. Bunu yaparken de sevdiği adama kavuşma düşüncesindedir. Gülsebe der ki: Abinin eşinin, Zeynep in de miras da payı var. Sekine Hanım öyle olmadığını aksini iddaa eder. O abime nikahlı (kebinli) eş değildi ki para pul da hakkı olsun. Hatta evlatları bile yoktu demektedir. Hakim, Sekine Hanıma adam tutup Mürafieye gönderilsin der. Sekine hanım da Eziz beyden başka ben adam tanımıyorum. Sadece bir halam var ama kadın kısmının elinden ne gelebilir diye konuşmaktadır. Bu gibi işlerde kadınlar değil, erkekler bulunurdu. Eziz Bey, Sekine Hanıma parasız, pulsuz ben seni ne yapacağım der. Sekine hanım mirastan pay alabilmek için çok mücadele eder. Karşısına elbet zorluk çıkmaktadır. Bunlardan birisi halası olan Zübeyde hanımın onu başkasıyla evlendirme fikridir. Ama Sekine Hanım bu duruma karşı çıkar. Der ki halasına: Sana ben ne zaman izin verdim de beni Ağa Hasan a veriyorsun. Zübeyde Hanım: Kız çocuğuna yakışmıyor ki büyüğünün yanında böyle konuşsun. Sana er lazımdır. Her toplumda görülen yapı değişikliği ailede de rastlanmaktadır. Eski ve yeni kuşaklar arasında büyük zıtlıklar söz konusudur. Büyüğünün üzerine laf söylenmesi ayıp olarak algılanmaktadır. Ağa Hasan'a zengin diye vermek isterler. Sekine hanım: Bu niyetten vazgeçin, yoksa yüzüne bir ton laf söylerim, onu köpekle biabır ederim. Zübeyde Hanım: Yüzünüzde bir parça haya edep kalmamış. Zamanında biz haya dan baş kaldırıp büyüğümüzün yüzüne bakamazdık demektedir.

Sonuç:

Sonuç olarak Ahundzade nin komedilerinde anlatılmak istenen toplumdaki kadınların yerini ve önemini görmekteyiz. Ahundzade nin komedilerinde kadınların önemini “Mustafa Kemal Atatürk” ün şu sözüyle de açıklayabiliriz; “Bizim sosyal toplumumuzun başarısızlığının sebebi, kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlikten ileri gelmektedir”, cümlesiyle kadına verilen değerini yerini görmekteyiz.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

M.F. Ahundzade, komedilerinde kadınlara söz hakkının verilmədiđi, fikirlerinin önemli olmadığını, erkek egemen toplumda yaşadıkları için cahil ve bilgisiz kaldıklarını anlatmaya çalışmışdır.

Hekayət-i Mösyö Jordan Hekimi Nebat ve Derviş Mesteli Şah Cadukini Meşhur komedisinde ki kadın karakterlerini şöyle anatabiriz; Şerefnisə Hanım, temiz yürekli, samimi olsa da kıskançlığı ağır basmışdır, Şehrabanu Hanım ın ise misafirpəver, açıq yürekli, tədbirli olduđu halde batıl inançlara bađlı kalmışdır, Xanperi ise yardımcı, cahilliyi ile diqqət çəkməkdir. Hekayət-i Xırsı Quldurbasan komedisinde ki kadın karakterlər isə şöyledir; Perzad, iyi yürekli, yardımsever və ailesinə saygısı sonsuz olan bir kadındır, Zalxa isə sevdiklərini zor durumdan kurtarmak için hile və yalana riayət etmişdir. Sergüzeşt-i Veziri Hani Lenkeran komedisinde ki kadın karakterləri isə şu şəkildə açıqlayabiriz; Ziba hanım isə Vezir in ilk eşidir, fitne, fəsatlıq və kıskançlıq onda fazladır, iftira atmaqdan hiç kaçınmamışdır. Ayrıca her duyduđunu yetiştiren bir tip olmuşdur. Şöle hanım isə Vezir Mirze Hebib den yaşca küçüklükdədir, yardımcı olmayı sevməkdir. Nisa hanım, Şöle hanımın kardeşi olmaqdır, Teymur Ağa yı sevməkdir. Peri hanım isə damadı Vezir in erkek çocuđu olsun diye fallara, büyücülərə, batıl inançlara inanmışdır, bu yollara başvuraraq gerçək olacağını zənn etməkdir. Sergüzeşt-i Merdi Xesis komedisinde ki kadın karakterləri şöyle anla bilərik; Sona hanım, tabiatın içinde büyümüş, temiz yürekli, aklıllı, sadəkatli və diribaş köylü kadındır, özgür və rahat hayat sürmək, babasının evindəki can sıkıcı hayattan kurtulmaq için Heyder Bey ilə güzəl hayat kurmaq istəməkdir. Tükez hanım isə sözləri yüze söyleyen, samimi, eməksever, sadəkatli və tacir eşidir, Tükez, Hacı Qara nın cimri olmasını sevməməkdir. Mürəfiə Vekillərinin Hekayəti komedisi Hekayəti komedisinde ki kadın karakterlər şu şəkildədir; Sekine Hanım, Dik duruşu və aşkı için mücadələ etməsi, eski adətlərə, eski əhlakə, toplumdaki həqsızlıqlara, yaramaz adamlara karşı çıkməkdir. Hırslı bir yapıda olmaqdır. Zübeydə Hanım, Sekine Hanım ın halası, eski adətlərə və əhlakə bađlı birisi olmaqdır. Gülsebe isə yardımcı olmaqdır. Zeynep: Hacı Qafur un kebinli eşidir və korkak olmaqdır.

KAYNAKÇA:

Nadir Memmedov/ Mirze Fetheli Ahundzade/ Eserleri, Üç ciltte, 1. Cilt "ŞERQ-QERB" Bakı- 2005, 296 seh.
Sədat Adıgüzəl/ Mirza Fətəli Ahundov'un Doğunun Aydınlanması və İlerleməsi Yolundaki Düşüncələri, Uluslararası Asya və Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 2008
Ellada Gerayzade / Yeni Azərbaycan Edebiyatı(XIX esr- XX esrin evvəlləri) Ankara, Sonçağ yayınları,2018
Ali İhsan Kürekci/ Mirza Fətəli Ahundov' un Eserlərində Halk Kültürü Unsurları/ Yüksek Lisans Tezi/ Erzurum-2015

MÜASİR DÖVRDƏ SÜJET KONTAMİNASİYALARININ ZƏİFLƏMƏ SƏBƏBİ

DÜRNİSƏ SƏFƏROVA

AMEA Folklor İnstitutu
Pedaqoji /Azərbaycan ədəbiyyatı
dseferova@beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Kontaminasiya peşəkar söyləyicilərin nağıla epik genişlik qazandırmaq, məlum süjetlər əsasında yeni nağıl yaratmaq üçün istifadə etdikləri əsas yaradıcılıq üsullarından biridir. Son illər toplanmış nağılların təhlili göstərir ki, müasir dövrdə klassik nağıllarda istifadə olunan bir çox kontaminasiya üsulları sıradan çıxmış, süjet birləşmələrinin sayı azalmış, dörd-beş və daha çox süjetdən qurulmuş mürəkkəb kombinasiyalı nağıllara, demək olar ki, rast gəlinmir. Şifahi ənənədən mənimsənilmiş ənənəvi kontaminasiyalar isə ciddi təhriflərə məruz qalmış, kombinasiyanı təşkil edən komponentlərdən bəziləri unudulmuş, bir süjetdən digərinə keçid kifayət qədər əsaslandırılmadıđı üçün əsərin bədii təamlığı pozulmuşdur.

Açar sözlər: kontaminasiya, söyləyici, süjet, nağıl, müasir durum

GİRİŞ

Kontaminasiyaların zəifləmə səbəbindən bəhs etməzdən əvvəl diqqəti bir məsələyə yönəltmək istəyirik. Müasir nağıllardakı kontaminasiyaların təhlili göstərir ki, süjet birləşmələri bir söyləyicinin repertuarında bədii tamlığını qoruyub saxladığı halda, digər söyləyicinin repertuarında naqis, natamam şəkildə təqdim olunur. Başqa sözlə, ənənəvi kontaminasiyalar daha səriştəli, təcrübəli söyləyicilərin repertuarında daha yaxşı qorunub saxlanmış, süjetdən süjetə keçid kifayət qədər dolğun əsaslandırılmışdır. Deməli ənənəvi kontaminasiyaların düşdüyü durum təkcə nağılcılıq ənənəsinin zəifləməsi ilə deyil, həm də söyləyicinin yaddaşı ilə bağlıdır.

Folklorşünaslıqda şifahi ənənənin qorunub saxlanması və inkişafında yaddaş amilinin rolundan geniş bəhs olunmuş, onun əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Hətta yaddaş amilindən çıxış edərək tədqiqatçılar söyləyiciləri güclü yaddaşa sahib söyləyicilər və zəif yaddaşlı söyləyicilər deyə iki qrupa ayırmışlar (76). Güclü yaddaşa sahib söyləyicilər özünəməxsus nağıl təhkiyyəsi, yaradıcılıq vərdişləri ilə seçilir. Geniş repertuara sahib belə söyləyicilər ənənədən mənimsədikləri süjetləri daha dolğun və təfəsilatlı şəkildə çatdırırlar. Belə söyləyicilər nəinki şifahi ənənəni yaşadır, onun gənc nəsə ötürülməsində fəal iştirak edir, məhz onların dirənci, müqaviməti sayəsində şifahi epik ənənə bu gün də yaşayır, öz mövcudluğunu sürdürür. Onlar bildikləri mətnləri ailə ortamında, yaxınları yanında davamlı ifa etməklə onların yaşamasında, gələcək nəsə ötürülməsində mühüm rol oynayırlar. Ailə ortamında müəyyən insanlar yanında çıxış etdiklərindən nağıllar onların hafizəsində daha yaxşı qalmış, geniş və əhatəliliyi ilə seçilir. Belə söyləyicilərin repertuarı geniş olduğundan unudulan, yaddan çıxan yerlər olduqda digər nağıllardan müəyyən epizodlar və motivlər cəlb etməklə həmin qüsuru asanlıqla aradan qaldıra bilirlər. Usta söyləyici kimi tanınan belə nağılcıların repertuarında yeni süjetlər, ənənəvi süjetlərin orijinal variantları ilə yanaşı, maraqlı süjet birləşmələri, kontaminasiya üsulları ilə də qarşılaşmaq mümkündür.

TƏDQIQAT METODU

Usta söyləyicilər, ilk növbədə, zəngin repertuarları, özünəməxsus təhkiyyələri ilə seçilirlər. Belə nağılcıların şifahi irsi 2013-cü ildə ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur. Kitabda Qarabağ bölgəsinə məxsus dörd nağıl söyləyicisinin repertuarı verilmişdir. Bu siyahıya iyirmi nağılın qeydə alındığı Saatlı rayon sakini Şərqiyyə Cəfərova və 12 nağılın qeydi alındığı Tovuz rayonu sakini Mehparə İsmayılovanı da daxil etmək olar. Maraqlıdır ki, son illər qeydə alınmış nağıllarda təsbit edilən kontaminasiyaların üçdə biri məhz bu usta söyləyicilərin repertuarına məxsusdur. Onların arasında eləsi vardır ki, onun repertuarından qeydə alınmış nağılların yarısı süjet birləşməsindən təşkil olunmuşdur. Repertuarlarında altı süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş mürəkkəb kombinasiyalı nağılların olması onu göstərir ki, kombinasiyanın mürəkkəbliyi, nağılın irihəcmliyi onlar üçün elə bir çətinlik törətmir. Onlar mürəkkəb kombinasiyaları da çox gözəl yadda saxlamış, bir süjetdən digərinə keçidi kifayət qədər dolğun əsaslandırmışlar.

Söyləyici repertuarının fərqliliyi kontaminasiya tiplərində də özünü göstərir. Nariş Bayramovanın repertuarında baş obrazı qadın olan nağıllar üstünlük təşkil edir. Ondan qeydə alınmış “Nardan qız”, “Tacir oğlu”, “Huri qız” və “Tısağa qız” nağıllarının əsas personajı qadındır, ən maraqlı kontaminasiya nümunələri də məhz bu nağıllarda müşahidə olunur. Əli Süleymanovun repertuarında qaravəllilər üstünlük təşkil etdiyi üçün maraqlı süjet birləşmələri məhz bu nağıllarda rast gəlinir.

Usta söyləyici adlandırdığımız bu şəxslərin repertuarında daha maraqlı kontaminasiyalarla qarşılaşmaq mümkündür, amma bu birləşmələrin onların özünün yaradıcılıq məhsulu olduğunu göstərən hansısa bir fakt əlimizdə yoxdur. Ona görə biz belə birləşmələrə onların yaradıcılıq məhsulu kimi baxmırıq, sadəcə ənənədən mənimsədikləri birləşmələri yaxşı şəkildə qoruyaraq, bəlkə də özlərindən müəyyən əlavə və bəzəklər vuraraq günümüzdə gətirib çıxartdıqlarını düşünürük. Usta söyləyicilərin repertuarının təhlili ənənəvi kontaminasiyaların yaşadılmasında, onların peşəkar söyləyicilərdən heç də geri qalmayan bir ustalıqla bizə çatdırılmasında rolunu göz önünə sərir. Belə söyləyicilərin repertuarı təkcə sələflərinin şifahi irsini əks etdirmir, həm də nağılcılıq ənənəsinin müasir durumu haqqında aydın təsəvvür əldə etməyimizə kömək edir.

Usta söyləyicilərdən fərqli olaraq, ikinci söyləyici tipi geniş auditoriya qarşısında çıxış etmir, uzun müddət ifa etmədiklərindən mətnlər onların hafizəsində təsvir və ifadə vasitələrindən yoxsul olur, yalnız nağılın quru məzmununu söyləyirlər. Belə söyləyicilərdən qeydə alınmış süjet birləşmələrində kombinasiyanı təşkil edən həlqələrin bəzilərinin unudulması, yaxud natamam şəkildə təqdim olunması, bir süjetdən digərinə keçid üçün gətirilən əsaslandırılmaların kifayət qədər dolğun olmaması

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

müşahidə olunur. Onlar ənənədən mənimşədikləri süjetlərin sadəcə quru məzmunu çatdırırlar. Repertuarı bir neçə nağıldan ibarət olan bu söyləyicilərin elə də güclü təhkiyələri yoxdur, nağıllara məxsus stilistik və üslub elementlərinə tamamilə biganədirlər, təfsir və təfəsilatlar yoxdur, məntlər onların repertuarında sadəcə dialoq formasında təqdim olunur. Elə bir bədii əhəmiyyət kəsb etməyən bu məntlər sadəcə statistik məlumat üçün, nağılılıq ənənəsinin müasir durumunu izləmək üçün əhəmiyyət daşıyır. Yuxarıda gətirilən nümunələrdən görüldüyü kimi, ənənəvi kontaminasiyalar onların repertuarında çox naqis şəkildə qorunub saxlanmışdır.

Beləliklə, kontaminasiyadan təşkil olunmuş nağıllarda son illər müşahidə olunan bir çox qüsurların söyləyici yaddaşından qaynaqlandığı aydın olur, amma kontaminasiyaların durmunu təkəcə bununla məhdudlaşmır. Nağılları təhlili göstərir ki, müasir dövrdə kontaminasiya üsullarının əksəriyyəti sıradan çıxmış, kontaminasiyaların sayı kəskin şəkildə azalmışdır. Beş cildlik “Azərbaycan nağılları”nda topluya daxil edilmiş nağılların 42 faizi kontaminasiya üzərində qurulduğu halda, son illər bu rəqəm 12 faizə enmişdir. O zaman belə bir sual yaranır. Nağıllarda kontaminasiyaların zəifləmə səbəbi nədir? Nə üçün son illər qeyd alınmış nağıllarda süjet birləşmələrinin sayı azalıb, ənənəvi kontaminasiya üsullarının bir çoxuna rast gəlinmir? Bu suala cavab vermək üçün keçən əsrin birinci yarısından başlayaraq kənd həyatında gedən dəyişiklikləri bilmək lazımdır.

Məlumdur ki, folklor əsərləri öz yaşanı boyunca dəyişməz qalmır, həmişə gerçəkliklə bağlı olmuş və müasirlərinə ünvanlanmışdır (49, 116). Ona görə cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar zaman-zaman müəyyən nümunələr epik dövriyyədən çıxmış, onun yerini yeniləri doldurmuş, bir çox nümunələr dövrün, zamanın tələbi ilə yeni məzmun və forma qazanmışdır. Məsələn, oğuzların bir xalq kimi tarix səhnəsindən çıxması oğuz ərənlərinin, oğuz qəzavətlərinin öyüldüyü “Dədə Qorqud” dastanlarının epik dövriyyədən çıxmasına səbəb olmuş, onun yerini sufi fəlsəfi görüşlərin əks olunduğu məhəbbət dastanları doldurmuşdur (Əsgər 2013). Bu gün “Koroğlu”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli Kərəm” kimi iri həcmli əsərlərin yerini müəyyən şairlərin, aşıqların sözlərinə qoşulmuş qısa və yığcam rəvayətlərin tutduğunu görürük. Eyni vəziyyət nağıllarda da müşahidə olunur. Əvvəllər bütün yaş qrupuna məxsus insanların böyük həvəs və maraqla dinlədiyi nağılların auditoriyası bu gün daralmışdır. Müasir dövrdə nağıllar əsasən yaşlı insanlar tərəfindən ifa olunur, onların auditoriyası uşaqlardan və təsadüfi adamlardan ibarətdir. Folklor məclislərinin məişətdən çıxması, varislik prinsipinin – folklorun yaşlı nəsildən gənc nəslə ötürülməsi prosesinin axsamasına, bu da öz növbəsində bir çox nümunələrin dövriyyədən çıxmasına səbəb olmuşdur. Ona görə N.M.Vedernikova haqlı olaraq qeyd edir ki, varislik ənənəsinin pozulması nağılların şifahi ənənədən yox olmasına aparır (49, 32).

Keçən əsrin birinci rübündən etibarən cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi, mədəni yeniliklərlə əlaqədar kənd həyatında ciddi dəyişikliklər baş verir. B.N.Putilov bu xüsusda yazır: “Folklor mirası təsərrüfat tipi, məişətlə sıx bağlıdır. Kənd həyatında məişət, təsərrüfat formalarının davamlı və ölçülü təkrarı nəinki arxaik, keçmişdəki çoxşəkili folklor ənənəsini də dəstəkləyirdi. Kollektivləşməyə keçidlə əlaqədar kənd həyatındakı köklü dəyişikliklər bir çox folklor ənənələrinin, təbii olaraq, canlı həyatdan gətməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda kənd həyatının tədricən şəhər həyatına yaxınlaşması folklorun taleyinə də öz təsirini göstərmişdir (96, 75). S.Y.Neklyudov bu tarixi bir qədər də sonraya – XX əsrin ikinci yarısına çəkir. Onun fikrincə 70-ci illərdə şəhərləşmənin intensiv şəkil alması ilə klassik şifahi ənənə daha sürətlə yoxa çıxmağa başlamışdır. Bu, əvvəlki sistemin etik və estetik dəyərlərini, hətta kənd folklorunun yaşam şəraitini radikal şəkildə dəyişdirdi, demək olar ki, ona yaşamağa şans vermədi. Nəticədə ənənəvi xalq mədəniyyətinin böyük miqdarda məntləri və artefaktları muzey eksponantına çevrildi (87) Q.M.Vlasova da müasir dövrdə nağılılıq ənənəsinin zəifləməsinin səbəbini keçən əsrin ortalarında etibarən kənd həyatında gedən sosial-iqtisadi, mədəni dəyişikliklərlə əlaqələndirir (53).

Doğrudan da, klassik cəmiyyətdə folklor insanların mədəni həyatında, asudə vaxtlarının təşkilində əhəmiyyətli rol oynamış, onların mədəni dünyasının ayrılmaz bir parçası idi. İnsanlar ondan müəyyən fakta, hadisəyə münasibət bildirərkən, keçmiş, tarixi haqqında müəyyən məlumat əldə etmək üçün bir mənbə kimi istifadə etmişlər. Həmin məntlərin söyləndiyi nağıl gecələri, dövrənlər insanların həyatının ayrılmaz bir parçası, asudə vaxtlarının daha səmərəli təşkil forması idi. Klassik cəmiyyətdə elə bir ev tapılmazdı ki, valideynlər axşamlar öz övladlarına nağıl söyləməsin. “Nağıl balaca uşaqlar üçün əsas əyləncə, valideynlər üçün isə uşaqları yuxuya verməyin yeganə yolu idi” (Putilov). Amma keçən əsrin II yarısında cəmiyyətdəki dəyişikliklər təkəcə insanların həyatında deyil,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

onların zövqündə, marağında da ciddi dəyişikliklər yaratmışdır. Kitab, televiziya, radio kimi əyləncə vasitələri xalq yaradıcılığını sıxışdıraraq onun yerini tutmuş, asudə vaxtın təşkilində bir rəngarənglik, dəyişiklik yaratmışdır. Müasir əyləncə vasitələri meydana çıxdıqdan sonra ənənəvi folklor məclisləri onlarla rəqabətə davam gətirə bilməyib tədricən məişətdən çıxmağa başlamış və nəticədə “hamının zövqünə və marağına cavab verən ənənəvi folklor ayrı-ayrı təbəqələrin malına çevrilmişdir” (96, 75) Təbii ki, bu proses bütün bölgələrdə eyni tempdə davam etməmişdir. Şəhər və şəhərə yaxın yaşayış məntəqələrində, xüsusən də müasirliyin daha çox nüfuz etdiyi bölgələrdə bu proses daha sürətlə getmiş, nağıl məclisləri daha tez sıradan çıxmış, amma ucqar əyalətlərdə, xüsusən də dağlıq bölgələrdə keçən əsrin sonlarına qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Rus folklorunun müasir durumunu araşdıran tədqiqatçılar da Rusiyada nağılcılıq ənənəsinin əyalətlərdə yaşadığı, şəhər və ona yaxın ətraflarda isə zəiflədiyini vurğulamışlar. B.N.Putilovun araşdırmalarında bu fikir açıq-aşkar ifadə olunub: “Rusiyada qədim rus folklorunun əhəmiyyətli ocaqları köhnə maddi və mənəvi mədəniyyətin qorunub saxlandığı şimal rayonları, kazakların yaşadığı bölgələr hesab olunur” (96, 76). Eyni vəziyyət Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Bu gün yaxşı nağıl söyləyiciləri Saatlı, Tovuz, Füzuli kimi vaxtilə güclü nağılcılıq ənənəsinin mövcud olduğu bölgələrdə, yaxud nağılcılıq ənənəsinin olduğu ailələrdə qalmışdır.

Ümumilikdə götürdükdə, nağılcılıq ənənəsinin öləməsi danılmaz faktır. E.V.Pomerantseva nağılcılıq ənənəsinin müasir durumunu izləyərkən yazırdı: “Xalq yaradıcılığı öz mövcudluğunun yeni epoxasını yaşayır: söyləyici yeni incəsənət formaları tərəfindən sıxışdırılır. Söyləyicinin əvəzinə yazıçı gəlir. Köhnə folklor, şifahi söz sənəti yazılı ədəbiyyat tərəfindən sıxışdırılaraq xalq məişətindən çıxarılır” (93, 124). Klassik folklorun bu durumu nə qədər ürək ağrıtsa da, əslində bu, qarşısızalmaz bir prosesdir. Yaxşı nağıl söyləyiciləri bu prosesə qarşı nə qədər dirənsələr də, onu dayandırmaları mümkün deyildir. Toplayıcıların müşahidələri göstərir ki, köhnə dünyanın əksər folklor irsi artıq aktiv həyatını başa vurmuş, yalnız yaşlı nəslin hafizəsində passiv durumda yaşamını sürdürür. Belə nümunələr ya keçmiş haqqında söhbət düşdükdə, ya toplayıcıların sorğu-sualları zaman, ya da onun söylənilməsinə şərtləndirən müəyyən kontekst yarandığı zaman aktivləşir. Uzun müddət ifa olunmadığından belə nümunələr yaddaşlardan silinmiş, özünün bir çox komponentlərini, bədii keyfiyyətlərini itirmişlər.

Kontaminasiya hadisəsi söyləyiciliyə yeni başlamış şəxslərin deyil, daha təcrübəli, öz sahəsində kifayət qədər bişmiş söyləyicilərin repertuarı üçün xarakterikdir. Bunun səbəbini başa düşmək üçün söyləyicinin necə yetişdiyini, necə püxtələşdiyinə diqqət yetirək. E.P.Malaxova nağılcılıq ənənəsində varislik məsələsini araşdırarkən yazır: “Şagird” “müəllim”indən eşitdiyi nağılı əvvəl avtomatik, sonra şüurlu şəkildə təkrarlayır. Nağılın ifasında müəllimi kimi lazımı mükəmməlliyə çatdıqdan sonra özünə sərbəstlik verir: təfsilata nail olur, nitqin leksik quruluşunu dəyişir, müəyyən motivlərin intonasional ifadəsi üçün aksent seçir və s. Söyləyiciliyin ilk dövründə müxtəlif vaxtlarda qeydə alınmış nağıllarda verbal və kompozisiya ümumiliyi eyniyyət təşkil edirsə, “şagird” tam püxtələşəndən sonra bu ümumilik dağılır (77, 94). E.P.Malaxovanın qeydlərindən görüldüyü kimi, kifayət qədər təcrübə əldə etmiş, zəngin təsvir vasitələrinə yiyələnmiş söyləyicilər yaradıcılığa meyl edirlər. Eynilə kontaminasiyalara da söyləyici müəyyən təcrübə və vərdişlər əldə etdikdən sonra baş vurur. Ona görə də yaradıcı kontaminasiyalar həvəskar, yeni söyləyiciliyə başlamış şəxslərin deyil, daha təcrübəli, başqa sözlə peşəkar söyləyicilərin repertuarı üçün xarakterikdir. Müasir dövrdəki söyləyicilərin böyük əksəriyyəti həvəskar söyləyicilərdir, ağıçı, molla istisna olmaqla peşəkar söyləyicilər, demək olar ki, yoxdur. Bunu toplayıcı qeydləri də təsdiq edir. Əfzələddin Əsgərov “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın XII cildində klassik folklorun durumuna diqqəti çəkərək yazır: “... klassik folklor gözümüzün qarşısında yoxa çəkilir. Nəinki söyləyici və ifaçı (ravi, naqqal) məktəbləri sıradan çıxıb, hətta tək-tük professional söyləyicilərə də təsadüf etmək, demək olar ki, mümkün deyil. ... Ravilər, naqqallar, sayaçılar, xalq müğənniləri, xalq aktyorları (hoqqabazlar, şəbihkərdanlar) və s. artıq yoxdur. Tək-tük halda ağıçılara (ağı deyənlər, bayatı çəkənlər, mərsiyəçilər) təsadüf etmək olur. Bu sirr deyil ki, ən populyar söyləyici tipi olan aşiq gözümüzün qarşısında iflasla üz-üzədir” (2, 13-14). Müəllif daha sonra diqqəti nağıl söyləyicilərinə çəkərək yazır: “Nağıl söyləyiciləri olan ravilər, naqqallar, dərvişlər xatirələrdən belə silinib. Nağıl məclisləri haqqında heç bir təsəvvür yoxdur. Yaxşı nağıl biliciləri haqqında xatirələr isə professionallara aid deyil. Bu xatirələrdə söhbət həvəskar bilicilərdən gedir” (2, 14). Beləliklə, peşəkar söyləyicilərin ənənədən çıxması ilə kontaminasiyaların da süqutu başlamışdır.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdəki kontaminasiyalar söyləyicilərin şifahi ənənədən mənimsədikləri süjet birləşmələridir, yeni kontaminasiyalar, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Yeni kontaminasiyaların yoxluğu onu deməyə əsas verir ki, yaradıcı kontaminasiya peşəkar söyləyicilərin repertuarı üçün xarakterik idi. Belə söyləyicilər nağılın qanunauyğunluqlarına bələd insanlar idi, tez-tez auditoriya qarşısında çıxış etdiklərindən auditoriyanın zövqünü oxşayan yeni nağıllar yaratmaqda maraqlı idilər. Ənənəvi nağıl məclislərinin məişətdən çıxması ilə peşəkar söyləyicilik də sıradan çıxmış, bu da kontaminasiya əsasında yeni nağılların yaranmasının səngiməsinə gətirib çıxarmışdır. Amma bu müasir dövrdə kontaminasiyaların olmadığı anlamına gəlmir. Son dövrlərdə toplanmış nağıllarda da süjet birləşmələrinə rast gəlinir, amma bu bizim bildiyimiz yaradıcı birləşmə deyil, zahiri bənzərliklər üzərində qurulan mexaniki birləşmələrdir. Yaradıcı kontaminasiyalarda gördüyümüz mürəkkəb kontaminasiya üsullarını, təcəllik münasibəti, bir süjetdən digərinə keçidin əsaslandırılması onlarda yoxdur. Ona görə də belə birləşmələr bütöv bir əsrə çevrilə bilmir, fərqli süjetlərin bir arada verildiyi çoxkompozisiyalı əsər təsiri bağışlayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan folkloru antologiyası (Zəngəzur folkloru) / Toplayanlar V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər; tərt. ed. Ə.Əsgər, M.Kazımoğlu; ön sözün müəll. Ə.Əsgər; 12-ci kitab, Bakı: Səda, 2005, 464 s.
2. Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. М.: Наука, 1975, 133 с.
3. Власова М.Н., Жекулина В.И. Традиционный фольклор Новгородской области // Традиционный фольклор Новгородской области. Серия Памятники русского фольклора. Сказки. Легенды. Предания. Былички. Заговоры. По записям 1963 – 1999 г. СПб: Алетейя, 2001, с. 5-21.
4. Малахов А.С. К вопросу изучения природы эпической памяти (по современным записям в семейной «школе» сказочников Матюковых) // Фольклористика и культурная антропология сегодня Тезисы и материалы Международной молодежной научной школы. Москва, 2012, с. 28-35
5. Малахова Е.П.. Наследуемость сказочной традиции (к вопросу стабилизации и вариативности сказочного текста) // От конгресса к конгрессу. Материалы Второго Всероссийского конгресса фольклористов. Том 4, с.91-97
6. Неклюдов С.Ю. Фольклор и его исследования: век двадцатый // Экология культуры. М., 2006, № 2, с.121-127. <https://elibrary.ru/item.asp?id=20385064>
7. Померанцева Э.В. К вопросу о современных судьбах русской традиционной сказки // Русский фольклор: Материалы и исследования. Л., 1961. Т. 6, с. 110-124.
8. Путилов Б. Фольклорное наследие русского народа и современная культура // Русский фольклор. М. – Л., 1964, Вып. 9, с. 60-81

SEHIRLI NAĞILLARIN MİFOLOJİ SEMANTİKASI

ARZU İBİŞOVA; TƏZƏGÜL MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi bölməsi
BAKİ/AZƏRBYACAN
aibishova@std.beu.edu.az ; tmemmedova5@std.beu.edu.az

XÜLASƏ

Şifahi xalq ədəbiyyatında özünü göstərən təsvir və təhkiyənin ən qədim janrı olan nağılların sehirliliyi özünü mifoloji motivlərlə olduqca zəngin şəkildə göstərir. Aparılmış tədqiqat işində sehirliliyi nağıllara görə dəyişən mifoloji motivlər qruplaşdırılmışdır. Sehirliliyi nağılların eləcə də digər nağıl növlərinin xalqın birbaşa ulu keçmişi, adət-ənənəsi, dünəni, arxetip düşüncə tərzini ilə bağlı olduğu nəticəsinə gəlinmişdir. Mifoloji semantik cəhətdən Azərbaycan və türk sehirliliyi nağıllarında eyni olan mifoloji motiv və məzmun strukturu vurğulanmışdır. Avropa klassik tədqiqatçıların sehirliliyi nağıl bölgüsünə nəzər salınmış, bəzi heyvanlar haqqında nağılların sehirliliyi nağıl olaraq araşdırılması məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Folklor kimliyimizi özündə ehtiva edən sehirliliyi nağıllar ritmikliyi, ahəndarlığı, oxunaqlığı ilə seçilir.

Açar sözlər: mifologiya, sehirliliyi nağıl, mifoloji motiv

Резюме

Волшебный вид сказок, проявляющийся в устной народной литературе и древнейшем жанре трона, довольно богат мифологическими мотивами. В исследовательской работе были сгруппированы мифологические мотивы, меняющиеся по волшебным сказкам. Пришли к выводу, что магические сказки, а также другие виды сказок напрямую связаны с великим прошлым, обычаями, миром, архетипическим мышлением народа. В мифологическом семантическом плане подчеркивается тот же мифологический мотив и структура содержания, что и в азербайджанских и турецких волшебных сказках. Было выяснено, что европейские классические исследователи исследуют сказки о некоторых животных, которые были рассмотрены в разделе магических сказок, как волшебную сказку. Волшебные сказки, которые содержат в себе нашу фольклорную идентичность, отличаются ритмичностью, гармоничностью, читаемостью.

ключевые слова: мифология, волшебная сказка, мифологический мотив.

Giriş

Azərbaycan folklorunun öyrənilməsində nağıllar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki xalqın yaratdığı nağılların əsasını təşkil edən miflər, mif süjetləri onların ulu babalarının – oğuzların yaratdığı mifoloji dünya modeli əsasında əmələ gəlmişdir. Arxaik mifoloji eposlardan başlayaraq sehrlilərə, mərasim folkloruna və tapmacalara qədər bütün əski folklor janrları qaynağını mifologiyadan alır. Azərbaycan nağıllarının başqa türk xalqlarının nağılları ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirindən danışanda bu janrın öz spesifikasını da nəzərdə saxlamaq lazımdır. Bu, daha çox tarixilik prinsipinə əsaslanan nağıl janrında, heyvanlar haqqındakı nağıllarda və ya heyvanlarla bağlı sehrlilərdə totem izlərinin qorunub saxlanması ilə bağlıdır. Erkən mif dövrünün yaradıcılığı yeni dövrün yaradıcılığına transformasiya olunanda belə nağıllar sehrlilərdə totem görüşlərini yeni şəraitdə yaşadan nağıl növü kimi meydana çıxdı.(3, səh.83;10) Arxaik təsəvvürlər sisteminin səciyyəvi xətləri nağılların yaranmasında mühüm mənbəyə çevrilir. Nağıllarda cildini dəyişib dondan-dona girməyin, nağıl qəhrəmanlarının sehrlilərə o biri dünya varlıqları ilə qarşılaşmasının müxtəlif nümunələrinə rast gəlirik. Nağılların oxunaqlığını təmin edən onların məzmun xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də forma xüsusiyyətləridir. Ritmikliyi, ahəngdarlığı bu cür forma xüsusiyyətlərindən hesab etmək olar. Nağıllarda ritmiklik bir çox hallarda sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin təkrar olunması hesabına yaranır. Məqsədyönlü təkrar etmə prinsipi nağıllarda xüsusi formulların ortaya çıxmasına rəvac verir.

(8, səh.21)

Hər bir xalqın sehrlilərə nağılı bu xalqın dünəni, ulu keçmişi, erkən təsəvvürü, adət-ənənəsi, müəyyən tarixi məqamdakı ictimai mövqeyi barədəki faktları sistemli şəkildə özündə yaşadan mədəniyyət vahidləridir. Xalqın fantaziyasının rəngarəng olması sehrlilərə mifoloji nağıllarda özünü daha qabarıq göstərir. Nağıllarımızdakı mifik obrazların bir çoxunun digər türk xalqlarının folklorunda oxşarlarının olması türk qəbilələrinin bir-birinə qarışması, miqrasiyası, eynikök dilə bağlı olması, həmçinin ümumi düşüncə tərziləri ilə əlaqədardır. (1, səh.6-19) Sehrlilərə nağıllarda sehrlilərə qüvvələr – div, əjdaha, sehir, cadu, əfsun iştirak edir, sehrlilərə xalça, sehrlilərə üzük və ya papaq qəhrəmanın köməkçisidir. Sehrlilərə nağılların əsas atributu tilsim, daşa dönmə və s.dir. Sehrlilərə nağıllara «*Şahzadə Mütalib*», «*Məlik Məmməd*», «*Qaraqaş*», «*Sehrlilərə üzük*», «*Ax-vax*» və başqa nağılları göstərmək olar. Sehrlilərə nağılların sadələşdirilmiş, uşaq təbiətinə uyğunlaşdırılmış bir formasında var. Adətən bu nağıllarda sehrlilərə motivlər məntədən çıxarılır, süjet mifoloji ünsürlərdən təmizlənir, nağılın bəsit forması təqdim olunur. Məsələn, sehrlilərə nağıllardakı qurd obrazı öz məzmununu dəyişərək ziyanverici heyvana çevrilir, totemlikdən çıxaraq mənfəət obrazı kimi verilir. (3,səh.87;154) Nağıllarda sehrlilərə qüvvələrə, əşyalara, vasitələrə müraciətlərdən, məsləhətlər, əmrlərdən ibarət olan magik mahiyyət daşıyan formullar da mövcuddur. Belə ki, həm tilsimə, həm də nağıla aid olan sehrlilərə formullar insanın sözlə verdiyi əhəmiyyəti ilə bağlıdır. İnsanın şüuruna təsir edən qeyri-adi, cazibəli sözlərlə, formullarla nağıllardakı personajlar öz istəklərinə nail ola biləcəklərini düşünürlər. Belə formullar həm müstəqil, həm də dialoq tərkibində mövcud olur. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında qəhrəmanlar “*sehrlilərə at*”, “*sehrlilərə süfrə*”, “*özünü yeriyən ayaqqabı*”, “*sehrlilərə üzük*”, “*uçan xalça*”, “*sehrlilərə çubuq*”, “*sehrlilərə alma*”, “*sehrlilərə süfrə*”, “*sehrlilərə dovşan*”, “*sehrlilərə bulaq*” “*sehrlilərə ayna*”, “*sehrlilərə xoruz*”, “*sehrlilərə əncir ağacı*”, “*sehrlilərə dəyirman*” və başqa köməkçi vasitələrdən ibarət ənənəvi formulların köməyi ilə arzularının həyata keçməsinə nail olurlar. “Sehrlilərə alma”dan ibarət epik formullar Azərbaycan və Türkiyə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

nağıllarında daha geniş yayılıb. Bir sözlə, təhkiyə formullarının oxşar cəhətlərinin çoxluğu bu fəsildə daha qabarıq görünür. (7, səh.16-17)

Sehrlı nağıllar xalq fantaziyasının xüsusi yolla əmələ gətirdiyi yaradıcılıq tipidir. Nağıllar bədii düşüncədə formalaşana qədər özünəməxsus inkişaf yolu keçir. Nağıl əmələ gəlmədə mif düşüncəsi, arxetip, motivasiya, motiv, mif mətnləri, variant-invariant, süjet, mifoloji düşüncə sistemi iştirak edir. «Sehrlı nağılların müxtəlif süjet tipləri üçün ən səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, bu nağıllarda möcüzəli motivlər, obrazlar və hərəkətlər süjetin özəyində durur və sistem halında təşkil olunur». Sehrlı nağıllar bir-birindən əsasən süjet xəttinə görə fərqlənir. Süjetdən asılı olaraq mifoloji obraz və qəhrəmanların funksiyası da mürəkkəb və sadə ola bilər. Azərbaycan nağıllarında mifoloji obrazlara sırf sehrlı nağıllarda rast gəlinir. Azərbaycan nağıllarında mifoloji obraz dedikdə kosmik məkanla bağlı olan, sehrlı vasitələrlə silahlanan və mifoloji tanrılarla bağlı olan, sonra qəhrəman tipinə çevrilən obrazlar düşünülür. (2, səh.42-45)

<i>Sehrlı nağıllarda mifoloji motiv və obrazın müxtəlifliyi</i>			
“Qızıl qoç” nağılı	“Şahzadə Mütəlib” Nağılı	“Məlik Məmməd və Məlik Əhməd” nağılı	“Ölü Məhəmməd” nağılı
Mifoloji obraz- Qarı obrazı. Qarı nağılda kosmosu bərpa edir. Eyni zamanda qarı obrazı qəhrəmanlara qovuşmağa kömək edir.	Övladsızlıq, möcüzəli doğuş, adqoyma, qarı, ölüm motivləri var.	Məlik Məmməd və Məlik Əhməd mifoloji obrazdır. Nağılda kod mifoloji tabu olaraq idarə olunur.	Ölüm-dirilməni yaranan övladsızlıq motivi var. Nağılın semantik quruluşunda quşa dönmə və ağaca dönmə motivi də var.

Nağıllarda sehrlı qüvvələri çağırmaq üçün qəhrəmanın tük yandırması tükün magik gücünün işarəsinə çevrilir. Tükün magik gücü qəhrəmanın yenidən həyata qaytarılması epizodlarında özünü qabarıq göstərir. Xalq yaradıcılığında sehrlı formullar bizi tilsimə (caduya) müraciət etməyə məcbur edir. Bu formullar onun əsas nümunəsi əsasında yaranır, hətta bəzən onun bir hissəsini təşkil edir. Tilsim insanın təbiətin gücünə təsir etmək məqamında yaranır. Formul kimi müəyyən funksiyalara malikdir. N. Roşiyanyaya görə, nağıllarda belə formullar ya tilsimin sonrakı təsiri altında meydana gəlir, ya da birbaşa ənənədən meydana gəlir. Həm tilsimə, həm də nağıla aid olan sehrlı formullar insanın sözə verdiyi dəyəri göstərir. (4, səh.63) Bir çox xalqların nağıl yaradıcılığında təkərləmələrə nəzər salarkən aydın olur ki, bütün xalqların nağıl yaradıcılığında təkərləmələrin funksiyası eynidir. Rumın, türk və rus nağıl təkərləmələrinin eyni funksiyaları icra etməsi qənaətinə gələn L.Q.Baraq bununla bağlı fikrini belə ifadə edirdi: “Türk, rumın və rus təkərləmələrindən gətirilən nümunələr göstərdi ki, təkərləmələrin nağıllardakı hadisələrlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlar yalnız dinləyicinin nağılı qavramaq üçün xüsusi bir əhval-ruhiyyəyə yüklənməsini təmin edir”. N.M.Gerasimov “Rus sehrlı nağıl formulları (Ənənəvi mədəniyyətin stereotipliyi və variantlılığı probleminə dair)” məqaləsində nağıl təkərləmələrini belə dəyərləndirirdi: “Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmış ki, nağıllara məxsus giriş və bitiş təkərləmələrindəki qeyri-ciddilik rəvayət olunan mətnin real gerçəkliyə qarşı qoyulmasından, yəni uydurma olmasından xəbər verir”. Lakin nəzərə almaq vacibdir ki, təkərləmə öz “gülüş” xüsusiyyəti ilə hər şeydən öncə nağılın ciddiliyini önə çəkir və dinləyicilərin diqqətini nağıl dünyasında baş verənlərin uydurma olması fikrinə deyil, onun nə qədər sərhədsiz və real həyatdan uzaq olduğuna yönəldir”. Folklorşünas alim O.Əliyevin də təkərləmələrlə bağlı özünəməxsus fikirləri var. O “Azərbaycan nağıllarının poetikası” adlı əsərində bu haqda yazır: “Əsasən nağılın bədii formasını zənginləşdirməyə xidmət edən təkərləmələr dinləyiciləri maraqlandırmaq, fantaziya, xəyal aləminə keçid üçün zəmin məqsədilə işlədilir. Ahəngdar ifadəli, məzhəkəli, məzmunlu təkərləmələr zaman keçdikcə ağızdan-ağıza düşərək xalq nağılçıları tərəfindən müxtəlif dəyişikliklərlə işlədilmişdir”. (5, səh.42) «Sehrlı nağılların transformasiyası» məqaləsində V.Propp yazırdı ki, nağılın öyrənilməsi çox baxımdan təbiətdə üzvi birləşmələrin öyrənilməsi ilə qarşılaşdırıla bilər. Bu mənada mifoloji obrazların evolyusiyası da təbiətdə olanlarla müəyyən ölçüdə bənzərlik təşkil edir. Mədəni qəhrəmanlardan bəhs edən miflər sonralar sehrlı və qeyri-adi nəsnələr ardınca o biri dünyaya yollanan qəhrəmanların başına gələnləri anladan sehrlı nağılların təşəkkülündə əhəmiyyətli olmuşdur. Mifik mədəni qəhrəmanlar sehrlı nağılların ironik qəhrəman obrazının da təşəkkül tapmasında mühüm rol oynamışdır ki, bu haqda fikir elmdə artıq qəbul olunmuş sayılır. İlk şaman obrazına variasiya olunaraq, sehrlı nağıllarda qəhrəmanın Qarı nənənin tərbiyəsindən keçməyi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

və himayəsilə yeni statusa daxil ola bilməyi şəklinə düşübdür. İnisiyativadan keçmə - ölüb yenilənmiş halda doğulmaq da arxaik strukturlu və mənə yaddaşı zəngin mifoloji Ulu Ananın səltənətində məhz onun hamiliyi ilə olur. Sehirli nağıllarda o biri dünyaya aparan yol daha çox meşəlik yerdən keçir. Qəhrəman o biri dünyanın sərhədinə çatdığı zaman don dəyişdirir, keçəl olur, quşa, ceyrana çevrilir ki, bununla da həmin dünyanın atributlarını qəbul etdiyini göstərir. Bu dünyalar arasındakı həmin sərhəd isə asanlıqla aşıla biləndir. Nağıl qəhrəmanları da bu dünyadan *simvollar* aləmi olan həmin aləmə quyu vasitəsilə, suları adlayaraq, dağı aşmaqla və s. şəkillərdə asanca adlaya bilirlər. Bununla bağlı mifoloji semantikalı folklor motivi kimi, «çevrilmə» və ya «dönərgəlik» anlayışının nəzərdən keçirilməsi zəruridir. V.Propp mediasiya zaman çevrilməni ruhun çevrilməsi, S.Neklyudov isə hər hansı çevrilməni ruhun müxtəlif varlıqlarda əks eləməsi şəklində izah etmişdir. (6, səh.37;217)

Nağıl nəzəriyyələrinin müddəalarını işləyib hazırlayan istər Avropa klassik tədqiqatçıları (Y. və V. Qrim qardaşları, A.Aarne, O.Miller, V.Anderson, T.Benfey, C.Frezer və b.), istərsə də müasir rus alimləri (A.N.Veselovski, V.Y.Propp, Y.M.Meletinski, E.V.Pomerenseva, V.Anikin və b.) əsəirlərlə və totemlə bağlı yaranan nağılları heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar qrupuna daxil etməmişlər, sehirli nağılların xüsusiyyətlərinə cavab verdiyi üçün həmin qrupda araşdırmışlar. V.Y.Proppun «Sehirli nağılların tarixi kökləri» adlı məşhur monoqrafiyasında fəvqəltəbii qüvvəyə malik heyvan və quşlar iştirak edən bütün nağıllar, o cümlədən «Göyçək Fatma» nağılının süjetini özündə daşıyan «Morozko» sehirli nağıl kimi *təqdim olunur*. Nağıl (sehirli) qədim dinlərdən çıxır, amma müasir din nağılından getmir. O onu yaratmır, yalnız onun materialını dəyişdirir. Amma, ehtimal ki, əks əsilliyin dini elementlərin özünün nağılıdan silinməsi kimi nadir hallara da rast gəlinir. Qərbi kilsəsində ilanlar haqqında möcüzələri olan yenilməz Georginin övliyalar sırasına keçirilməsinin tarixi çox maraqlı nümunədir. Nağılın dindən birbaşa genetik əsilliyinə, onlar arasında oxşarlığa baxmayaraq, müstəqim əlaqənin olmaması da mümkündür. Belə ki, sehirli at müqəddəs alman atlarıyla və Riqvedadakı Aqninin alovlu atıyla müqayisə edilə bilər. Birincinin bozqonurla ümumi heç nəyi yoxdur, ikinci onunla bütün əlamətlərinə görə uyğun gəlir. Əgər o müəyyən dərəcədə təməndirsə, yalnız bu halda analogiya istifadə edilə bilər. Heteronom, həmçinin oxşar hadisələr də müqayisələrdən çıxarılmalıdır. Beləliklə, əsas formaların öyrənilməsi tədqiqatçına nağılı dinlə müqayisə etmək zərurətinə gətirib çıxarmalıdır. Sehirli nağılda törəmə formaların öyrənilməsi isə əksinə, həqiqətlə bağlıdır. Bir sıra transformasiyalar onun nağıla müdaxiləsiylə izah olunur. Bu bizi nağılın məişətə münasibətinin öyrənilməsi metodları haqqında məsələni işıqlandırmağa məcbur edir. Sehirli nağıl, başqa kateqoriyaların (lətifələr, rəvayətlər, təmsillər və s.) nağıllarından fərqli olaraq, məişət elementlərinə görə nisbətən kasıbdır.

Tədqiqat metodu: Yazı işində müqayisəli tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur. Ramil Əliyevin “*Sehirli nağıllarda motivasiya, mifoloji obraz və mifoloji motiv*” Dədə Qorqud elmi-ədəbi topluda yer alan araşdırma üzərindən digər ədəbiyyat nümunələri müqayisə olunaraq, ümumi bir nəticəyə gəlinmişdir.

Nəticə

Bu yazıdan sehirli nağılların mifoloji semantik cəhətdən özünü fərqli şəkildə göstərdiyi nəticəsinə gəlinmişdir. Bu fərqliliyə səbəb olan bilən əsas aspektlər sehirli nağıllar üzərindən aparılan tədqiqat işlərində olan müxtəlifliyi ilə nəzərə çatdırılmışdır. Mifoloji motiv və obrazlarla zəngin olan sehirli nağılların xalq yaradıcılığı nəticəsində yaranması və birbaşa xalqın keçmiş, adət-ənənəsi, dünəni, dini bağlılığı ilə əlaqədar olması fikri əsaslandırılmışdır. Oxşar mövzu, oxşar mifoloji motivlərin yer aldığı türk sehirli nağıllarında ümumiliyin mövcudluğu göstərilmişdir. Sehirli nağılların digər nağıl növlərindən xüsusilə də heyvanlar haqqında nağıllardan fərqləndirən xüsusiyyətlər ümumiləşdirilmişdir. Folklor kimliyimizi özündə ehtiva edən sehirli nağıllar struktur cəhətdən zəngin olan və ahəngdarlığı ilə seçilir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI :

1. Baxşıyeva Tünzalə “Nağıllarda mifonimlər” Terminologiya məsələləri №1 ; Bakı-elm 2014.
2. Ramil Əliyev “Sehirli nağıllarda motivasiya, mifoloji obraz və mifoloji motiv” Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu II(39) Bakı 2011
3. Ramil Əliyev “Şifahi xalq ədəbiyyatı” Bakı 2012
4. Nizami Adışirinov “Nikoloy Roşiyanınun “Nağılların ənənəvi formulları” əsərində olan formul tipləri”. Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu III (40) Bakı 2011
5. Jalal Coşğun “Türk və slavyan sehirli nağıllarında başlanğıc və giriş formulları” Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu II (51) Bakı 2014
6. Cəlal Bəydili (Məmmədov) “Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya” Bakı 2007
7. Vəfa İsgəndərova “Ənənəvi nağıl formulları” (Azərbaycan və türk nağılları əsasında) Bakı 2013
8. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar”. Elmi-ədəbi toplu, I. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 142 səh.

NAĞILLARDA TAPMACA JANRININ ƏKSI

XAVƏR KƏRİMLİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Filologiya

Khaver.karimli@gmail.com

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalə folklorumuzun ən geniş yayılmış növlərindən olan nağıl janrında tapmacalardan istifadə olunmasına həsr olunmuşdur. Tapmaca Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim növlərindən biridir. Burada əvvəlcə tapmacaların mənşəyi, məqsədi, özünəməxsus xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədə epik növün nağıl janrında tapmacaların özünü göstərməsi haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir. Burada Azərbaycan nağıllarında adət-ənənələrimizin işlənmə məsələsinə və onların işlənmə yeri və məqamlarına nəzər salacağıq. Belə nağıllarda cəmiyyətdə baş verən hadisələri qələmə almışdır. Nağıllarda qəhrəmanların tapmacaları tapması, məmləkətlərini düşmən əsarətindən xilas etmələri, sevdikləri qız üçün sona qədər mübarizə aparmaqları və sonda evlənməkləri ilə bağlı hadisələr xüsusilə vurğulanmışdır. “Daşdəmir”, “Dərzi şagirdi Əhməd”, “Üç qardaş” və s. kimi nağıllarımız bu cəhətdən maraqlıdır.

AÇAR SÖZLƏR: nağıl-1, folklor -2, metafora -3.

GİRİŞ

Tapmacalar şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və geniş yayılmış növlərindən biridir. Tapmaca sözünün kökündə “tapmaq” feilinin dayandığı ehtimal olunur. Tapmaca hər hansı əşya, hadisə və ya məvhum haqqında yaranır. Belə nümunələr daha çox metofora şəklində qurulmuş düşündürücü suallardan ibarət olur. Burada hər hansı bir əşyanın və ya hadisənin müəyən bir əlaməti dolaylı yolla ifadə olunur, digər xüsusiyyətləri isə gizli saxlanılır. Biz tapmacanın cavabını tapmaqla onun metaforik mənasını aydınlaşdırmış oluruq. Aristotələ görə, tapmaca yaxşı quraşdırılmış metaforadır. Folklorşünas P. Əfəndiyev tapmacaya aşağıdakı kimi tərif verir: “Tapmaca insanların düşüncəsini yoxlamaq məqsədilə düzəldilən bu və ya digər hadisə və əşyanın poetik təsviridir.” (6. 145)

Tapmacaların yaranma tarixi çox qədimdir. M.Kaşğarının “Divani-lügəti-it türk” əsərində tapmacaların qəbilələr arasında “tabzuz” adı ilə yarandığı göstərilir. Bu nümunələr türk xalqlarının içərisində “bilməcə”, “tapışmaq”, “matal”, “cummaq”, uşuk” və başqa adlarla tanınır (5.69). Tapmacalarda iki tərəf olur: janrın özü və cavabı. H.Zeynallı tapmacaların atalar sözü, bayatı və mahniyə nisbətən daha çox kollektivlik xüsusiyyətinə malik olduğunu yazır. Çünki tapmacanın yaranmasında ən azı iki nəfər iştirak edir (7, 15).

1. Məqalənin mövzusu epik növün nağıl janrında tapmacaların əks olunmasına həsr edilmişdir. Folklorumuzun janrları içərisində ən az tədqiq olunan tapmacalardır. Tapmacalardan bəzən feodal müharibələri zamanı gizli diplomatik sirləri öyrənmək vasitəsi kimi də istifadə olunmuşdur. Belə ki, nağıl, dastan və rəvayətlərimizdə tapmaca formasında xeyli nümunələr tapmaq mümkündür. Bəzi dərslük və antologiyalarda tapmacalar haqqında məlumat verilsə də, onların epik növün janrlarında əks olunmasına dair sistemli tədqiqat işi yazılmamışdır. Bu baxımdan tədqiqat işinin mövzusu aktualdır.

2. Təbiətin sirlərinin dərk edə bilməyən insan sonralar onu öyrənməyə, həyat hadisələri ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Çətin şəraitdə heyvanları, quşları ibtidai alətlərlə ovlamaq, meyvələr və sair axtarmaq, daha sonralar isə əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, ticarət və s.kimi sahələrin inkişafı təbiət hadisələrindən asılı idi. İbtidai insanın gündəlik həyatında olan bu məsələlər tapmacalarında bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır. Nağıllardan məlum olur ki, tapmacalar keçmiş dövlət quruluşunda da rol oynamışdır. Nağıllarımızdan aydın şəkildə görünür ki, bir feodal digəri ilə müharibə etməzdən qabaq ona tapmaca göndərər, qarşı tərəf cavabı bilmədikdə isə müharibə elan edərdi. Buna “Dərzi şagirdi Əhməd”, “Daşdəmir” və başqa nağılları nümunə göstərmək olar. Tapmacalardan müharibə zamanı diplomatik sirləri söyləmək vasitəsi kimi istifadə olmuşdur.

3. “**Padşah və vəzir**” (1, 220-229) nağılı tapmaca xarakterli suallarla zəngindir. Nağılda hadisələr belə cərəyan edir: Bir gün padşah vəzirini göndərər başqa padşahdan tələb edir ki, ya onun verəcəyi tapmacanın cavabını tapsın, ya da təslim olsun. Vəzir öz suallarını yerdə işarə ilə çəkir. Heç

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

kim onun cavabını tapa bilmir. Axırda bir dünyagörmüş qoca gəlib vəzirə işarə edir ki, suallarını təkrar etsin. Vəzir əsa ilə yerdə bir dairə çəkir. Qoca dairəni əlindəki ağacla ortadan iki yerə bölür. Elçi vəziyyəti belə gördükdə cibindən bir ovuc darı çıxarıb dairənin ortasına səpir. Qoca bir xoruz gətirib dairənin içərisinə buraxır. Xoruz az bir vaxtda darını yeyib qurtarır. Vəzir əsəbləşib ortaya soğan atır. Qoca bir yumruqla soğanı əzir. Vəzir tapmacanın cavablarından razı qalır. Qoca həmin tapmacanın cavabını izah edərək deyir: - “Vəzir yerdə dairə çəkməklə Yer kürəsinə sahib olmaq istədiklərini deyirdi. Mən dairəni iki yerə bölərək yarisinin bizim olduğunu dedim. Vəzir razı olmayıb yerə bir ovuc darı səpdi ki, yəni təklifimizə razı olmasanız, qoşunla sizə hücum edərək. Mən xoruzu ortaya atmaqla dedim ki, bizdə elə pəhləvanlar var ki, sizin bütün qoşununuzu bu darı kimi dənəyib qurtararlar. Vəzir sözümdən əsəbləşib yerə soğan atdı və demək istədi ki, onda ortaya acılıq, ədavət düşər. Mən də soğanı əzməklə dedim ki, aclıq düşəndə də vecimizə deyir”¹ (1, 228).

Nağılda qocanın irəli gələrək vəzirin bütün suallarına cavab verməsi xalq müdrikliyinin bariz nümunəsidir.

Qədim dövrlərdə gənc oğlan və qızlara çətin tapmacalar verərək onların həyat, ailə, sənət haqqında bilik və vərdişlərini yoxlayardılar. Bu tapmacalara düzgün cavab verənlər istədikləri qızların rəğbətini qazanaraq, onlarla evlənmək hüququna malik olurdular.

“**Dərzi şagirdi Əhməd**” (7, 261) nağılı da bu cəhətdən maraqlıdır. Süjeti yuxu və onun yozulması üzərində qurulan bu nağılda qəhrəman sınaqlardan çıxaraq ağıllı şah qızına qovuşur. Nağıla daxil edilmiş tapmacalar qəhrəmanın ağıl və bacarığını sübut edir. Burada görülən yuxu və onun yozulması da tapmaca şəklindədir. Onun mənasının açılması ilə hər şey aydınlaşır. Düşmənin üçüncü dəfə göndərdiyi tapmacaya cavab tapan Əhməd öz sevdiyi qız ilə qovuşacağına əmin olduğdan sonra gördüyü yuxunu açır. Şaha deyir: “Yuxuda gördüm ki, bir ay mənim başımın üstünə qondu, birdən bir qara bulud onu aldı, indi həmin yuxu çin oldu, Pəri xanım ay, sən isə buludsan” (2, 264). Həmçinin düşmən şahının göndərdiyi tapmacalara cavab tapan Əhməd ölkəsini də təhlükədən xilas edir

“**Daşdəmirin nağılı**”nda (1, 310-328) da Daşdəmir cəsarətli bir qəhrəman kimi təqdim edilir. Bu nağılda da qəhrəman tapmacalara cavab tapır, çətin sınaqlardan keçərək arzusuna qovuşur. O, heç kəsin girə bilmədiyi xaraba dəyirmanına gedib qayıdır. Orada üzüörtülü bir adamla vuruşur, onun qılıncını vurub salır. Müəllimi Mirmövsum bu sirri gizli saxlamağını istəyir. Elə həmin günün səhəri padşahın qoşun böyüyü gəlib deyir ki, yuxuda görmüşəm ki, bu bağ mənimdir. Daşdəmir etiraz etsə də, heç nə edə bilmir. Şahın qoşun böyüyü Abbas bəyin sözünü məhkəmə də təsdiqləyir. Nağılda bundan sonrakı hadisələr tapmacalar əsasında əks olunur. Mirmövsumün qızı Nardan Daşdəmirin yanına gələrək qabağına bir boşqab çıxarıb qoyur. Daşdəmir görür ki, boşqabda bir nar, bir top iynə, bir qayçı, bir kağız, bir tikə ət və bir bıçaq var. Daşdəmir tapmacanın mənasını başa düşüb aydınlaşdırır. Bundan sonra Nardan atasının zindana salındığını, oradan göndərdiyi şeyləri Daşdəmirə göstərərək deyir ki, “Atam bir armud, bir gavalı, bir əl dəyirmanı, bir parça dəmir, bir dənə də daş göndərib. Əl dəyirmanı ovdandır, daşla dəmir də sənsən, amma armudla gavalını başa düşə bilmirəm.” Daşdəmir qızın sözlərinə qulaq asıb sonra evində qonaq olan bir çobana baxıb onun yanında danışmaq istəmir. Sən demə, qonaq da çoban paltarı geyinmiş şah imiş. Şah Daşdəmirə öz adamlarından şübhələndiyini deyir. Bildirir ki, bütün bu işlərin günahkarı Abbas bəylə vəzirdir. Bundan sonra o gecəki sirri açmağını istəsə də, Daşdəmir cavab vermir. Padşah qəzəblənərək onu da zindana saldırır. Daşdəmir burada Mirmövsumlə görüşür, məlum olur ki, onu da Abbas bəy tutdurub. Bir neçə gündən sonra qonşu ölkənin padşahı iki nəfər elçi ilə tapmaca göndərərək deyir ki, ya bu tapmacaya cavab verin, sizin ölkəni yerlə-yeksan edəcəyəm. İki dəfə Daşdəmir ölkəni məğlubiyyətdən qurtarır. Üçüncü dəfə qonşu padşahın adamları yenə də gəlib deyirlər ki, “Bu daşdan padşahımıza paltar tikin, ya da təslim olun”. Belə olanda Daşdəmir də cavab verir ki, “bu qumu iynə-sap eləyin, tikim”. Düşmən tərəf “qumdan da iynə-sap olar?” – deyə təəccüblənəndə, Daşdəmir “qumdan iynə-sap düzəltməyən adam daşdan paltar da geyinə bilməz” (5.326)- deyə cavab verir. Düşmən də kor-peşman qayıdıb gedir. Şah ona təşəkkür edərək bildirir ki, bu sirri açmasa, dar ağacından asılacaq. Daşdəmir yenə də razılışmır. Daşdəmiri asmaq məqamında bir atlı sürətlə keçərək əlindəki narı yerə vurur. Nar parçalanıb ətrafa yayılır. Bundan sonra Daşdəmir sirri şaha açır və bütün hadisələr aydınlaşır. Şah vəzir və qoşun böyüyünü cəzalandırır. Ölkədə haqq-ədalət bərpa olunur.

“**Şah və pinəçi**” (3,479-485) nağılının da süjetində tapmacalardan istifadə edilmişdir. Bu nağılda xalqın içərisindən çıxmış iki nəfərin ağılına, hazırcavablığına şahid oluruq. Pinəçi zəkası və hazırcavablığı ilə vəzir mövqeyinə yüksəlir. Nağılda hadisələr belə təsvir olunur: Günlərin bir günü

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

şah öz vəzirini ilə dərviş libası geyinib ölkəni gəzərkən bir kişiylə rast gəlirlər. Şah deyir: “Gəl yola nərdivan salağ” kişi isə heç nə başa düşür. Evlərinə çatanda kişi dərvişlərlə sağıllaşır. O, evə gedib hadisəni qızına danışır. Qız məcbur etsə də, atası həmin adamları evə gətirmək istəmir. Vəziyyəti belə görə qız atasına bir boşqab dolma, bir təndir çörəyi, və süd verib deyir: “Mənim adımdan deyərsən ki, qızım deyir: ay bütövdür, ulduzlar çoxdur. Sayını bilmədim, dərya da ağzınacan doludur”. Kişi dözə bilməyib yolun yarısında dolma ilə çörəyin yarısını yeyir, südü də içir. Bundan sonra xörəyi dərvişlərə verir. Dərvişlər çörəyi yeyib deyirlər: “Get qızına de ki, ay para idi, ulduzlar çox deyildi, on-on beş olardı, dərya da tamam qurumuşdu”. Qız başa düşür. Bunun mənasını atasına başa salıb dərvişləri evlərinə dəvət edir. Dərvişlər qıza işarə verib deyirlər: “Eviniz çox gəşəngdir, amma bircə eybi var, bacası azca əyridir. Qız cavab verir ki, bacanın əyri olmağına baxma, tüsdüsü düz çıxır”. Bir müddətdən sonra qız yeməyə nə bişirəcəyini soruşur. Şah kişinin həyatında bir at və xeyli toyuq olduğunu görüb deyir: “Bizə elə şey bişir ki, içini özümüz yeyək, ortasını toyuqlarımız, qırağını da atımız”. Bunu eşidəndə qız ortalığa bir yemiş qoyur. Şah qızın ağlına “afərin” deyir. Bundan sonra yollarına davam edirlər. Yolda bir kişiylə rast gəlirlər. Şah bu kişinin ağıllı olduğunu başa düşür. Ona bir neçə sual verir. Pinəçi də ona cavab verir. Vəzir isə heç nə anlamır. Şah əsəbləşir. Vəzir bunun mənasını həmin kişidən soruşmağa və əvəzində bunların hərəsinə bir qızıl verməyə məcbur olur. Bu epizod belə verilir:

“Pinəçi dedi:

-Şah əlini başına qoymaqla soruşdu ki, başın salamat olması üçün nə etmək lazımdır.

Mən əlimi dilimə vurdum ki, əgər danışmasan, başın salamat olar.

Sonra o dedi:

-Doqquzu üçə vurdunmu, yəni yazı, yayı, payızı – doqquz ayı işləyib üç ay qışda dolanmaq üçün ruzi toplaya bilərsənmi?

Dedim:

-İşlədim bir şey çıxmadı, həm də otuz iki dişimdən artmadı.

Sonra şah dedi:

- Uzaqdasan, yaxında, yəni uzağı görürsən ya yaxını. Mən cavab verdim ki, yaxını görürəm. İkidəsən, üçdə, yəni ayaqların sözünə baxırmı, dedim ki, ikini üç eləmişəm, yəni iki ayağımla yeriməyə çətinlik çəkirəm, əlimə ağac da almışam.

- Axırda şah dedi:

- Qaz göndərsəm, yolarsanmı, dedim ki yolaram. Qaz da sən idin, pullarını əlindən aldım.” (3, 483)

Nağıllardakı hər motiv və süjet inamlarla, adət-ənənələrlə bağlı olmuşdur. Belə adətlərdən biri də evlilikdir. “**Üç şahzadə**” (2, 265) nağılında da bu adət özünü aydın göstərir. Üç qardaş təhsillərini başa vurub elmə yiyələndikdən sonra atalarından icazə alaraq səfərə çıxırlar. Onlar gəlib başqa bir ölkəyə gəlib çatırlar. Bu ölkənin padşahı qardaşların ağıl və qabiliyyətini görüb onlardan xoşu gəlir. Padşah qızını böyük qardaşa verib 40 gün, 40 gecə toy edir. Ortancıl qardaş da kiçik səbirli olmağı, ağıl ilə sınaqlardan keçərək padşah qızı ilə evlənir. Kiçik qardaş isə yoluna davam edir. O heç bir pəhləvanın yerinə yetirə bilmədiyi işi ağıllı qocanın köməyi ilə yerinə yetirir. Tilsimləri sındıraraq şah qızının sarayına daxil olur. Bundan sonra qız atasına deyir ki, əgər bu oğlan onun suallarına cavab verərsə, onunla evlənəcəm. Oğlan qızın suallarına cavab tapır və qızla evlənir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan nağıllarının böyük bir bölümündə həddi-buluğa çatmış oğlanlar evlənmək üçün uzaq səfərlərə yola düşürlər. Möcüzəli şərtləri yerinə yetirərək çətin sınaqlardan çıxıb istədikləri qızları alıb gətirirlər. Bu nağılların süjetlərindən aydın olur ki, uzaq məmləkətdən qız alıb gətirmək igidlik sayılırdı. Belə motivlər “Məlik Düçar”, “Cantiq”, “Soltan İbrahim”, “Hatəmin nağılı”, “Üçbiğ Kosa”, “Qaraqışın nağılı”, “Tapdıq” və s. bir çox nağıllarda əsas yer tutur.

4. Tədqiqat işinin strukturu Giriş və “Padşah və vəzir”, “Dərzi şagirdi Əhməd”, “Daşdəmirin nağılı”, “Şah və pinəçi”, “Üç şahzadə” adlı fəsillərdən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Bu məqaləni qələmə almaq üçün Azərbaycan nağılları ayrıca diqqətə alınmışdır. Tapmaca xarakterli sorğu-sualların daha çox istifadə edildiyi nağıllar üzərində tədqiqat aparılmışdır. Nağıllarda məqalədə yer verilmiş, tədqiqata aid xüsusiyyətlər ön planda verilmişdir

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar məqalədə öz əksini tapmışdır. Nağıllarda el adətləri, baş qəhrəmanın rast gəldiyi tapmaca xarakterli hadisələr öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. IV cild, Şərqi-Qərbi nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan . 2005:1-335
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. I cild, Şərqi-Qərbi nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan . 2005:1- 360
3. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri (nağılları) . Yazıçı nəşriyyatı. (**Kitab**) Bakı/Azərbaycan . 1985:1-508.
4. N. Seyidov. "Tapmacalar" . Şərqi-Qərbi nəşriyyatı . (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2004:1-207
5. Mahmud Kaşğari. "Divanı lüğət-it-türk". 5 cildə. II cild. Ozan nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan . 2006:1-512
6. P. Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Elm və təhsil nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2013: 1-598
7. H.Zeynalli "Azərbaycan tapmacaları". Elm və təhsil nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2014: 1-104

AZƏRBAYCAN VƏ MONQOL FOLKLORUNDA ORTAQ MƏSƏLƏLƏR (ATALAR SÖZLƏRİ ƏSASINDA)

LAMİYƏ NƏSİROVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
nasirovs.19@inbox.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Aparılan araşdırma işinin məqsədi monqol xalq deyimlərinin mövzu və məzmun müxtəlifliyinin təhlili, eyni zamanda, hər iki xalqın atalar sözlərinin ümumi və fərqli cəhətlərinin qarşılıqlı müqayisə yolu ilə öyrənilməsidir. Ortaya çıxan ümumiləşdirmənin nəticəsi olaraq folklor nümunələrinin sosial-siyasi şəraitlərdə və inkişafın müxtəlif mərhələlərində yarandığı görülməkdədir. Araşdırmanın əhəmiyyətli cəhəti şifahi ənənələrə və həyat şərtlərinə əsaslanan deyimlərin monqol xalqının adət və qanunlarının öyrənilməsi sahəsində müstəsna rol oynamasıdır. Tədqiqat işinin üstünlüyü problemin araşdırılmasının Azərbaycanda monqolistikanın inkişafı üçün daha bir töhfə kimi dəyərləndirilməsidir. Məna və məzmun etibarilə ümumbəşəri dəyərlərin xas olduğu monqol atalar sözləri öz ekvivalentini Azərbaycan aforizmlərində tapır, ahəngdarlıq yaradan "alliterasiya" - avaz yaratmaq məqsədilə eyni səsin təkrar edilməsi, uyğun və Azərbaycan şeirinin aşkarlanan ortaq cəhətlərindəndir.

AÇAR SÖZLƏR: monqol, atalar sözləri, müqayisə, tərcümə, folklor

GİRİŞ

Milli folklorun özəlliklərindən biri onun başqa xalqların folkloru ilə ortaq cəhətlərə malik olmasıdır. Məqalə monqol düşüncə tərzini özündə ehtiva edən atalar sözləri əsasında Azərbaycan və monqol folklorunda ortaq cəhətlərin müəyyən edilməsi, öyrənilməsi və tədqiqinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan və monqol xalqlarının eyni dil ailəsinə mənsub olması, dillərində çoxlu sayda ortaq termin və sözün işlənməsi, həmçinin tarixi inkişafı və bu kimi başqa cəhətlərin mövcudluğu folklor nümunələri arasında müqayisə aparılması ehtiyacını şərtləndirən amillərdəndir. Monqol ədəbiyyatı köçəri ənənələrin böyük təsirinə məruz qalmış, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirərək uzun əsrlər boyu təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Monqol folkloru qədim dövrlərdən bəri dildən-dilə keçmiş və janr müxtəlifliyi baxımından olduqca rəngarəngdir: mahnılar, qəhrəmanlıq dastanları, nağıllar, maqtaallar(tərifnamələr), surqaallar (nəsihətlər), əfsanələr, tapmacalar, atalar sözləri və zərb-məsəllər. Ümumi danışq dilinə xüsusi lətafət verən atalar sözləri və zərb-məsəllər hikmətli, çox işlək və geniş yayılan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələridir. Xalqın həyatının müxtəlif sahələri, məişəti, münasibətləri, fikri, düşüncəsi haqqında olub lakonikliyi ilə fərqlənən atalar sözləri ifadə tərzində olan poetikliyi, yığcamlığı və nəsihətçilliyi ilə seçilir. Hər bir türk xalqının öz düşüncə "üslub"u var və həmin üslublar bu gün dünyanın mənəvi-ruhi inteqrasiya dövründə bir-birinə yaxınlaşır və dialoqa girir. Monqol atalar sözləri və deyimlərinin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsi, həm də monqol düşüncə təfəkkür "üslub"unu Azərbaycan düşüncə-təfəkkür üslubu ilə qarşılaşdırmaqdır. Möhkəm milli xüsusiyyətə, koloritə malik hikmət xəzinəsi monqol atalar sözləri bəzən başqa dilə eynilə çevrilə bilməyən söz incilərindəndir. Atalar sözləri milli təfəkkürdəki cilalanmış tarixi təcrübəni, dərin həyat həqiqətlərini dolğun şəkildə əks etdirir.

Aparılan araşdırma işi öz aktuallığı ilə seçilir, rus monqolşünas alim, pedaqoq monqol atalar sözlərinin araşdırıcısı İ.V.Kulqanek monqol folklorunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

yazmışdır: “Xalqların mədəniyyətində uzun əsrlər boyunca saxlanılan və daim yeni nümunələrlə böyüyən sonsuz mənəvi dəyərlər var. Moğollar üçün dərin antik dövrlərdən çıxan folklor nümunələri hər zaman üçün şəfa qaynağı olmuş və mənəvi cəhətdən güclü, möhkəm dayanmağa kömək etmişdir. Moğol poetik yaradıcılığında xüsusi yer tutan aforizmlər: dəqiq ifadələr, atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar özündə xüsusi üçmisralı və dördmisralı formaları əks etdirir. Qədim dövrlərdən bəri meydana gələn hikmətli sözlər xalqın etnik şüurunu, onun zehniyyətinin ən dərin komponentlərini üzə çıxarır. Atalar sözlərinin dərk edilərək öyrənilməsi xalqın dünyagörüşünün tədqiq edilməsində böyük rola malikdir. Monqol folklor nümunələri, aforizmləri şifahi ənənələr və məişət şəraiti əsasında yaranmışdır” [1, s.8]. Monqol atalar sözlərinin təhlili monqol düşüncə tərzinin öyrənilməsində çox böyük rola malikdir. Tarix boyu eyni coğrafiyada yaşamış, mədəni tərəfdən bir-birinə təsir göstərmiş xalqların ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında atalar sözlərinin tədqiqinin, qarşılaşdırılmasının, ortaq və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsinin də əhəmiyyəti danılmazdır. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə birgə yaşamış türk və monqolların atalar sözlərində, şeirlərində bənzərliklərin, oxşarlığın olması qeyri-adi hal deyildir.

Atalar sözlərinin yüz illərlə dildən-dilə gəzməsi, yaddaşlarda saxlanması, deyilişində ritmik ifadələrin işlənməsindən irəli gəlir. Uyğur şeirlərində işlənən alliterasiya misraların başındakı ilk kəlimənin ilk səsinin dörd misradan hər birinin ilk kəliməsinin başında eynən təkrar edilməsidir. Alliterasiya ahəng yaratdığı üçün öyrənməni və yadda saxlamamı asanlaşdıran özəlliyə malikdir. Azərbaycan və monqol atalar sözlərinin öyrənilməsi zamanı qarşıya çıxan alliterasiyalı söz qoşmaları və cümlələr xalq yaradıcılığında geniş istifadə olunduğunu bir daha göstərir. Dilimizdə olduğu kimi monqol atalar sözlərində səslərin və kəlimələrin təkrarlanması ahəngi tənzimləyir: “Ağıl dənizi kitabdan, su dənizi də qaynağından başlar”, “Təklidə fikrini ölç-biç, adam içində-sözünü” [2, s.760].

Azərbaycan və monqol atalar sözlərinin tədqiqi, hər iki xalqın düşüncə tərzində ortaq cəhətlərin ortaya çıxması, özünün ən açıq əksini məhz monqol atalar sözlərində tapmışdır: “Çox bil az danış”, “Susan adam həmişə haqlı çıxacaq”, “Yeddi düşün, bir danış”, “Bıçağın tək izi, kəlimənin min izi vardır” [2,s.753-759]. Dilimizdəki hikmətli sözlər bu deyimlərlə səsləşir: “Çox bilib az danışmaq igidin ləngəridir”, “Yüz ölç bir biç”, “Danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır”.

Atalar sözləri hər millətin mədəni dəyərlərini və düşüncəsini göstərir. Bu baxımdan atalar sözlərinin qarşılaşdırılması, həm də mədəniyyət və düşüncə tərzlərinin araşdırılması deməkdir. Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, həyat təcrübəsini özündə əks etdirən monqol atalar sözlərində ağıla, biliyə, bilikli olmağa, alimə, elmə, savadlı olmağa verilən böyük dəyər, onun dərin və təsirli ifadəsi diqqətdən yayınmır. Azərbaycan folklorunda olduğu kimi monqol ədəbiyyatında da biliyin insan həyatında, insani münasibətlərdə və dövlət idarələrində mühümlüyü, yüksək qiymətləndirilməsi vurğulanır: “Noyona ancaq onun köç yerində hörmət edərlər, alimə-hər yerdə”, “Ağıllı adam gördüyündən danışar”, “Ağılsız dostdan, ağıllı düşmən yaxşıdır”, “Dağı-ağaclar, dövləti alimlər bəzəyər”, “Çox danışmaq xeyir gətirməz”, “Qolu güclü olan birinə üstün gələr, ağıl güclü olan çoxuna”, “Lap sabah ölsən də bugün öyrən”, “Səfeh baş ayağın düşmənidir”, “Bir uşağa qane ol; az gəlir də qane ol; təkə elmə acgöz ol”, “Ağılsız dostdan, ağıllı düşmən yaxşıdır” [2,s.745-746-747-755-763].

Müsbət mənə daşıyan, elmin, savadın insanı yalnız yüksəklərə qaldırdığını özündə ehtiva edən bu atalar sözləri öz qarşılığını dilimizdəki hikmətli söz nümunələrində tapır : “Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır”, “Elm ağlın çırağıdır”, “Alimin sözü cahilin qılıncından kəsərlidir”, “Pis sülhədən, yaxşı dava yaxşıdır”, “Ağılsız başın dərdin ayaqlar çəkər”, “Yüz ölç, bir biç”, “Danışmaq gümüş olsa, susmaq qızıldır”, “Dil var kəsər savaşı, dil var kəsdirər başı”, “Ağlın açarı dildir”, “Ağıllı söz sahibi ağıl dəryasıdır”, “Elmi olanın, dili də olar” [3, s.118-128].

Monqol atalar sözləri və deyimləri real həyat müşahidələri əsasında yaranmış, mənəvi təcrübəyə əsaslanaraq, özündə çoxsaylı insani fikirləri, hissləri və onların nəticələrini ehtiva edir. Cəmiyyət və insani münasibətlər haqqında deyilən monqol atalar sözlərində, insanlarla düzgün rəftar etmək, xoşxasiyyətli olub cəmiyyət arasında rahat həyat sürmək və qarşılıqlı anlaşmada insanlara dəyər verməyə üstünlük verilir. İnsanın dəyərli varlıq olduğu, könül, qəlb qırmanın pis davranış olması atalar sözlərində özünü açıq şəkildə ifadə edir. Bu vasitə ilə monqolların dünyagörüşü ortaya çıxmaqdadır. İnsanlar arasında düzgün münasibətlərin qurulmasında xoşniyyətli olmanın vacibliyi də atalar sözlərində özünü göstərir: “Yaxşı insan getdiyini, pis insan yediğini danışar”, “Yalançı insanın- dili kəskindir”, “Yaxşı at ayağını, yaxşı insan sözünü tutar”, “Yaxşı adamla savaşıma, pis adama yanaşma” [2,s.752;4, s.178].

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Sosial cəmiyyətdəki həyat tərziylə bağlı insanların yaxşı yaşaya bilməsi üçün söylənmiş bu öyüdverici nəsihətlərdə ən çox vurğulanan insanların cəmiyyət, kollektiv arasında özünü idarə edə bilməsinin vacibliyidir. Yaxşı mənəvi keyfiyyətlərin insani münasibətlərdə böyük rol oynaması, sosial işlərdə düzgün məsləhətlərin verilməsi kollektiv fəaliyyətdə çox mühüm rola malikdir. Belə nəsihətlər bu mövzudan olan atalar sözlərində öz əksini tapır: “Uşaq olmayan insan olmaz, ayaz görməyən moğol olmaz”, “Gənc insana tövsiyə gərəkli, qoca insana da təvözakarlıq gərək”, “Ölüm gələndə min budda da kömək eləyə bilmir”, “Pis barışmaqdan, yaxşıca savaşımaq yaxşıdır”, “Dilin ucu yumşaqdır, amma sancır”, “Səhər gördüyün işi gecə yoxla”, “Tənbəl adam qorxaq olar”, “İşi səhərə qoymaq axmaq adətdir”, “Namuslunun xasiyyəti möhkəm, sözü də düz olar”, “Sözü ehtiyatla de, işi də cəhdlə gör” [2, s.751-756-758-760; 4, s.176].

“Balıq suyla, insan zəhmətlə yaşayar”, “Kim ki qallac olar, ac qalar”, “Zəhmətkeşin təri axar, qarınqulunun ağzının suyu”, “Boşboğazın dili işləyər, zəhmətkeşin əli işləyər” kimi aforizmlər mahiyyəti daşıyan atalar sözləri özündə zəhmətə, işə, əməyə olan böyük hörməti, tənbəlliyə olan mənfi münasibəti əks etdirərək monqol folklorunu zənginləşdirmişdir [2, s.745-760-773-782]. Əhəmiyyətli mövzuda olan bu atalar sözlərinin dilimizdə də qarşılığı vardır: “Cəfa çəkməyən, səfa görməz”, “İstəyirsən bal-çörək, al əlinə bel-kürək”, “Zəhmətin ətri tərdir”, “Zəhmətsiz bal yeməzlər”, “Zəhmət çəkməyən rahatlıq qədrini bilməz”, “Tənbələ iş buyur o sənə ağıl öyrətsin”, “İş insanın cövhəridir”, “İşləməyən dişləməz” [5, s.28].

İ.V.Kulqanek monqol atalar sözlərinin mənşəyindən danışarkən qeyd etmişdir ki, atalar sözləri monqollara xarici tərcümələrdən və milli ədəbiyyatdan gəlmişdir. Ədəbiyyatın başqa janrlarına olduğu kimi aforizmlərə də buddizm təsirsiz ötürülməmiş, buddist ilə yanaşı şamanlığa qədərki atalar sözləri monqolların dünyagörüşünü və ətraf aləmlə bağlı təsəvvürlərini özündə ehtiva edir. Atalar sözlərinin başlıca xüsusiyyətlərindən digəri isə müəyyən bir tarixi mərhələdə yaransa da, yeni dövrə keçdikdən sonra da mövcudluğunu itirməməsidir [1, s.11].

Atalar sözlərində səfərdən, qütbətdən söz düşən kimi, dərhal el, vətən, doğma torpaq yada salınır. Monqol atalar sözlərində deyilir: “Özgə evdə tox olmaq olar, rahat-yox”, “Uzağın suyu ilə yaxının odunu söndürə bilməzsən” [2, s.779]. Azərbaycan atalar sözləri içərisində onun qarşılığını bir neçəsi ilə göstərmək olar: “Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı”, “Doğma yurd şirin olar”, “Hər kəsə öz vətəni əzizdir”, “Uzaq yerin arpasından, yaxın yerin samanı yaxşıdır”, “Vətəni atanı, el də atar”, “Vətənin bir günü, qəribliyin min günü” [3, s.124].

Bir xalqın psixologiyasını öyrənmək üçün atalar sözləri və məsəllərini gözdən keçirmək kifayətdir. “Birdüya ümman içində su azlıq edər”, “Bir dəfə aldadan, yüz dəfə də yalan deyər”, “Boş vəd yalın ayağa geyilmiş ayaqqabı kimidir”, “Açgöz şaman iki qurban yerinə tələsər, ikisində gecikər”, “Əyri həmişə kölgəli gəzər”, “Yalan oğurluqdan yaxşı deyil”, “Böhtanla adamı günün günorta çağı öldürürlər”, “Əyri həmişə kölgəli gəzər”, “Xəsis açgöz olar, kinli inadkar”, “Alanda min pud da azlıq edir, verəndə bir funta da qıymır” kimi monqol atalar sözləri ikiüzlülüyə, yalançılığa, tamahkarlığa, paxıllığa qarşı dayanır [2, s.750-761-769-767-783-179]. Azərbaycan folklorunda “Böhtana düşən odsuz yanar”, “Artıq tamah baş yarar”, “Aza qane olmayan çoxa çatmaz”, “Yalan ayaq tutar yeriməz”, “Yalançı mənzilincən qovarlar”, “Paxıl artsa qurd artar”, “Yalançının evi yandı, heç kim ona inanmadı” kimi atalar sözləri ilə səsleşir.

Xalqın öz ruhundan qopub ümumi məfkurənin izini daşıyan və milli əhval - ruhiyyəni açıqca meydana qoyan atalar sözləri elin öz içərisində gəzib dolaşan ədəbiyyatdır. Bu xalq deyimləri üçün ümümbəşəri dəyərlər səciyyəvi olduğundan xalqa məxsus atalar sözünün qarşılığını başqa xalqın dilində də tapmaq mümkündür. Bu baxımdan dosta, dostluğa verilən dəyər, dostluqda vəfalı olmaq həm monqol, həm də Azərbaycan atalar sözlərində qarşıya çıxan mövzudur. Monqol atalar sözlərində bu mövzuya uyğun olaraq “Adamı dostlarına baxıb tanıyalar”, “Dostu el olanın dövləti bol olar”, “Dostluq eləyirsən qocalınca elə”, “İnsan dostluqda tanınar, həqiqət müqayisədə”, “Yaxşı adamla savaşıma, pis adama yanaşıma”, “Vəfasız dost açıqdüşməndən qorxuludur”, “Yüz manatın olmaqdan, yüz dostun olsa yaxşıdır” deyimlərinə rast gəlinir [2, s.744-748-752-753]. Belə deyimlərin qarşılığı olaraq “Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək”, “Dost min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur”, “Dost sirtini dost bilər”, “Dost başa baxar, düşmən ayağa”, “Yaxşı yoldaş gec tapılar”, “Dostunu ağladan özü gülməz”, “Dostu çox olanın gücü çox olar”, “Dost gəlişi bayram olar”, “Dostunu göstər deyim sən kimsən” bu qəbildən olan el məsəlləridir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

TƏDQIQAT METODU

Ədəbi əlaqələrin inkişafında tərcümənin və tərcümə olunan resursların rolu mübahisəlidir. Tədqiqat işinin əsas metodu tarixi-müqayisəli təhlil metodudur. Azərbaycan-monqol atalar sözlərinin araşdırılması zamanı Ayaz Vəfəlinin "Atalar sözü-ağlın gözü" kitabı əsas mənbə olaraq götürülmüşdür. Dilimizə tərcümə edilən hikmətli sözlər kitabda üç əlifbada yer almaqla monqol xalqının mədəni dəyərlərinin, düşüncəsinin, insanların təsəvvür və təfəkkür tərzinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən tərcümə işi hər iki xalqın folklor nümunələri arasında paralellər aparılmasına imkan verir. Tədqiqat işində atalar sözləri arasında ortaq cəhətlər müəyyən edilmiş, monqol deyimlərinin mənşəyi araşdırılmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılmış ikitərəfli müqayisələr nəticəsində monqol və Azərbaycan atalar sözlərinin təhlili zamanı fərqli cəhətlərdən daha çox ortaq cəhətlərin mövcudluğu müşahidə olunur. Hər iki xalqın folklorunda, xüsusilə, atalar sözlərində məzmun bənzərliyi, mövzu rəngarəngliyi, alliterasiya və assonans səsləşməsi aşkarlanmışdır. Atalar sözlərində ritm və qafiyənin hakim olduğu ortaq xüsusiyyətlərdəndir. Digər xas olan cəhətlərdən biri xalqın dünyabaxışının, onun düşüncə dünyasının, inam və etiqadının deyimlərdə öz əksini tapmasıdır. Danışiq dilində müstəsna əhəmiyyətə malik olan atalar sözləri yerində söyləndiyi zaman fikrin dəyərini, təsir gücünü qat-qat artırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. И.В.Кульганек. Монгольские пословицы и поговорки. Санкт-Петербург, 2017
2. Atalar sözü ağlın gözü. Bakı, Elm, 2012
3. Hikmətli sözün siqləti. Rəfiqə Teymur qızı. Bakı, Elm, 2000
4. Пословицы народов мира. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2014
5. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. VI kitab. Bakı, Elm, 1981

NİZAMİ GƏNCƏVİ OBRAZI HƏMİD ARASLININ "ŞAIRİN HƏYATI" ƏSƏRİNİN MƏFKURƏ QAYNAĞI KİMİ

ƏLİMÜXTAR HƏSƏN OĞLU MÜXTAROV

AMEA-nın Gəncə Bölməsinin böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı/Azərbaycan
alimuxtar@gmail.com

XÜLASƏ

Nizami Gəncəvi haqqında ilk epik əsərlər hələ şairin 800 illik yubileyinə hazırlıq mərhələsində yazılmağa başlanmışdır. Nizami dühasının Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqata cəlb edilərək işıqlandırılması onun ədəbi-bədii simasını da xəyallarda formalaşdırdı. Buna görə də təsadüfi deyil ki, şairin həyatına həsr olunmuş ilk irihəcmli epik əsərlər öz tədqiqatçıları olan Həmid Arası və Məmməd Səid Ordubadi tərəfindən yazılmışdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Həmid Arası, Şairin həyatı

SUMMARY

The first epic play about Nizami Ganjavi was started writing for his 800th year anniversary. Exploring of Nizami mind in different directions illuminated and described the poet's literal and artistic face in Azerbaijan and World Literary. It's not occasionally that the first great epic play about the poet's life was written by Hamid Arası and M.S. Ordubadi who are the explorers of Nizami Ganjavi.

Key words: Nizami Ganjavi, Hamid Arası, Poet's Life.

Giriş. Belə ki, XX əsrdə Nizami Gəncəvinin həyatı haqqında ilk epik əsərlər hələ şairin 800 illik yubileyinə hazırlıq mərhələsində yazılmağa başlanmışdır. Şairin dühasının Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqata cəlb edilərək işıqlandırılması onun ədəbi-bədii

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

simasını da xəyallarda canlandırmış, formalaşdırmışdır. Təsadüfi deyil ki, onun həyatına həsr olunmuş ilk irihəcmli epik əsərlər öz tədqiqatçıları olan Həmid Araslı və Məmməd Səid Ordubadi tərəfindən yazılmışdır.

Tədqiqat metodu: Müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunaraq qoyulmuş problemə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqat işi. Həmid Araslının Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş “Şairin həyatı” əsərini sənədli povest adlandırma bilərik. Əsər alim-yazıçının bədii təxəyyülü ilə yanaşı, Nizaminin əsərlərindən əldə olunan tarixi faktlar və bədii əsərlərinin məzmunu əsasında yazılmışdır. Əsərin “Dağın qəzəbi” adlı fəslində 1139-cu ildə Gəncədə baş verən zəlzələnin səbəbini məcazi yolla zərdüştlüyün islam qılıncı altında aradan qaldırılmasında görürdü: “Böyük ana dözə bilmirdi. Vaxtı ilə ona pərəstiş edən, qüdrətli günəşə, gözəl aya, şən ulduzlara inanan insanlar öz tanrılarından üz çevirmişdilər, bilinməz, görünməz tək bir Allaha qul olmuşdular. Artıq başlar Kəpəzə yox, daha uzaqlarda olan Kəbəyə doğru əylir və bundan boyun qaçıranlar dar ağaclarından asılırdılar” (1, 45). Yazıçının subyektiv münasibəti əsərin ekspozisiyasından etibarən özünü aydın şəkildə göstərirdi: “Bu dağın sinəsində alovlanan atəşgədələr söndürülmüşdü, gizli ibadət edənlər, ona məhəbbət bəsləyənlər, böyük ananın müqəddəs sevgisini ürəyində daşıyanlar xilafətin şərəfsiz casusları tərəfindən şiddətlə təqib olunurdular” (1, 45). Yazıçıya görə “dağın qəzəbi də, yəni böyük fəlakətlərə səbəb olan dağıdıcı zəlzələyə də səbəb məhz bu idi ki, “məğrur dağ dözə bilmirdi, dərinədən bir ah çəkirdi” (1, 45). Bu “ah” 1139-cu ildə dəhşətli dağıntıları ilə tarixə daxil oldu: “Bu ah o qədər şiddətli idi ki, təsirindən dağ-daş oynadı. O qədər odlü idi ki, göyün bütün buludları onu söndürməyə toplaşdılar; o qədər yanıqlı idi ki, göyün bütün buludları onu söndürməyə toplaşdılar; o qədər yanıqlı idi ki, təsirindən qayalar külə döndü; o qədər dəhşətli idi ki, qorxudan dəli Qoşqarın saçlarına dən düşdü. Yer in damarları sarsılır, ağırbaşlı Kəpəz yarpaq kimi əsirdi” (1, 46).

Ana Kəpəzin geniş ətəkləri titrəyir, onun üzərində qurulan böyük şəhərlər, kəndlər dağılır, xarabalığa çevrilirdi. Əsərin əsas ideya istiqamətlərindən biri məhz islamın “buxov” kimi təbliğindən ibarətdir ki, yeri gəldikcə həm müəllif təhkiyəsində, həm də obrazların nitqində öz ifadəsini tapırdı. Məsələn: əsərin başqa bir səhifəsində bu ideya öz əksini belə tapırdı: “Tacirlərin çoxu savadlı, gözüaçaq, mədəni adamlar idi. Onlar bəzi dini buxovlardan qurtarmaq istəyir, hadisələrin səbəbini öyrənməyə, mal aparacaqları ölkələrin vəziyyətini, dilini və adətlərini bilməyə çalışırdılar. Karvanların gecə yol gedə bilməsi, səhralardan keçməyi bacarmaları və azmamaları üçün nücum elminin inkişafına ehtiyac hiss edirdilər” (1, 52). Və yaxud, əsərin Nizaminin anasının vəfatını təsvir edən “İlk müsibət” fəslində Nizaminin dilindən şəriətin bir buxov rolunu oynaması fikri ifadə olunurdu: “Görəsən, şəriət qadınların haqqını niyə belə məhdudlaşdırıbdır. Mənim anam ki belə bacarıqlı qadındır. Atamdan da zərəkdir, niyə onun atamın dükanında işləməyə haqqı yoxdur?” (1, 53). Yazıçı sovet ideologiyasının təsiri altında islamın qanunlarını olduğu kimi deyil, zehniyyətlərə yerləşdirilməsində gərəqli bilindiği kimi təqdim etməyə çalışırdı.

“Şairin həyatı” povestində əxilik haqqında rəğbətə danışılma da, bu təşkilatın fəaliyyəti ictimai-siyasi proseslərlə bağlı təqdim olunurdu: “Əxilərin toplaşdığı mənzil xanəgah adlanırdı. Onlara yaşlı, savadlı bir nəfər əxi rəhbərlik edirdi, subay gənclər ağır iş günündən sonra onun başına yığılaraq öz qazanclarını ona təqdim edirdilər. Əxi toplanmış pula lazımı ərzaq alar, hamı bir yerdə yeyər, şəhərə gələn qərib müsafirləri də onlar qonaq edərdilər. Burada müəyyən məsələləri müzakirəyə qoyar, şəhərdə qayda qanuna nəzarət edərdilər. Onlar hamısı silah gəzdirdi. Geyimləri də başqalarından fərqlənirdi. Əxilər şəhərdə baş verən mühüm hadisələrə, əmirin və ayrı-ayrı feodalların qeyri-qanuni hərəkətlərinə qarşı üsyanlar da təşkil edirdilər. Şəhər əmiri mühüm hərbi məsələlərin həllində bəzən əxiləri köməyə çağırırdı” (15, 59-60). Əsərin “Xanəgahda” adlı fəslində də əxiliyin dini bir təşkilat olması haqqında heç bir məlumat verilmirdi, yəni də ictimai-siyasi bir qurum kimi təqdim edilirdi. Nizami Gəncəvinin nitqindən deyilən “İzətəddinə kömək etmək lazımdır” təkliflə yazıçı bu təşkilatı hərbi məsələlərdə səriştəli olduğunu ifadə etməyə çalışırdı.

Mirəli Seyidov “Əxi-qardaşlıq icması haqqında bəzi qeydlər” məqaləsində türk xalqları arasında yayılmış əxi-qardaşlığın mənşeyini aydınlaşdırmaqla Azərbaycan siyasi fikir aləminin, eləcə də Azərbaycan humanizminin qidalandığı mənbələrin üzə çıxacağına ümid bəsləyərək, elmi tədqiqat aparmışdır. Alim qardaşlıq anlayışına nəzər salaraq belə qənaətə gəlirdi ki, “Qədim İranda mehrpərəst-günpərəstlər mehrə ibadət edərkən, qurban kəsərkən bir-birlərini qardaş – bəradər adlandırmışdılar. Lakin bu qardaşlıq heç də əxilik kimi ictimai-siyasi mənə kəsb etməmiş və əsətiri mənada da

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

formalaşmamışdır. Həmin qardaşlıq fikir aləmi meydanına çıxmaq səviyyəsinə qədər yüksəlməmişdir. Əxilik isə bundan fərqlənir; o, fikir qardaşlığı birlidir” (4, 21).

Mirəli Seyidov Həmid Araslının povestində əxilərin döyüşkənliyi ilə bağlı fikirlərinə əsas verən faktlarla da çıxış edirdi: “Əxilərin tədqiqatçılarından V.A.Qordlevski İbn Bəttutəyə (4, 21-22) istinad edərək göstərir ki, əxi icması öz üzvlərindən, hər şeydən əvvəl, xeyirxah olmağı, şərə qarşı çıxmağı tələb edirdi. İbn Bəttutədən öyrənirik ki, əxi əzilmişlərə, məzlumlara kömək etməlidir. Belə bir nəcib hisslərlə yaşayan əxilər, doğrudan da, zəmanələrinin böyük adamları idilər. Ərəb səyyahının dediyinə görə, əxilər insan heysiyyəti uğrunda vuruşmuş, zalımları və onların əlaltılarını ədalətə dəvət etmişlər. Əxilər din və məzhəb müharibələrinə qarşı idilər. Onlar hakimləri yalnız sözlə ədalətə dəvət etməklə vəzifələrini bitmiş saymırdılar. Əgər əxilər zalımlara sözlə təsir edə bilmirdilərsə, onda belələrini qəsd edib öldürürdülər. Əxi həm fikir, həm də silah adamı idi. Onlarda qüvvətlə zəka, güclə böyük fikir vəhdət halında idi” (4, 23).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin də din və məzhəb münaqişələrinə qarşı olan bir mütəfəkkir kimi dəyərləndirərək yazırdı: “Nizaminin çağında İslam cəmiyyəti bir yandan ələvilik və sünnülük kimi məzhəb qovğaları, o biri yandan da sufilik və şəriətçilik kimi fikir dartışmaları arasında çalxanıb dururdu. Nizami Allaha inanmış, Peyğəmbərə bağlanmış dindar və sadıq bir müsəlman idi; islam məzhəbini parçalayan məzhəb və partiya qovğalarının üstündə, daracık təəssüb və təhəmmülsüzlükdən uzaq bir məşrəb və əxlaqa sahib idi. “Əli sevgisiylə dolğun idiysə də, Ömər eşqindən də boş deyildi”. Nizaminin dövründəki əxilər haqqında bilgi olmadığını vurğulayan müəllif şairin bu icma ilə münasibətini də ehtimalsız buraxmırdı: “Əhli-fütüvvət” dəxi deyilən bu əxilik mənsublarının nə kimi bir fikir cərəyanını təmsil etmiş olduqlarını incələmək, dolayısıyla, Nizaminin ictimai-fəlsəfi nə kimi bir məktəbə mənsub olduğu haqqında da bizə, kafi olmasa da, bir fikir verə bilər” (2, 44). M.Ə.Rəsulzadə də M.Seyidov kimi, bilgiləri İbn Battuta və onun məlumatlarına istinadən fikir söyləyən alimlərə dayanmaqla kifayətlənməli olmuşdur.

Mehmet Rıhtımın “Seyid Yəhya Bakuvü və xəlvətlik” əsərində Nizami Gəncəvi dövrünün əxiləri haqqında məlumat alır. Hətta müəllif bu dövrün ən məşhur əxi şeyxinin azərbaycanlı olduğu haqqında danışır. Əvvəlcə XII əsr Azərbaycan təsəvvüf tarixində təriqətlər dövrü kimi səciyyələndirərək alim yazır: “VI/XII əsr təriqətlər dövrünün başlanğıcıdır. Bu dövrdə ilk olaraq qurulan təriqətlər arasında azərbaycanlı sufilərin əsasını qoyduqları təriqətlər daha aparıcı mövqedədir. Belə ki, Azərbaycan bu dövrdən etibarən təriqətlər mərkəzi halına gəlmişdi” (3, 77). Sonra müəllif Əxi Evrən haqqında məlumat verərək diqqətə çatdırır ki, “...həmin dövrdə Anadoludakı əxiləri təşkilatlandıran “Əxi Evrən” adı ilə məşhur olan azərbaycanlı Şeyx Nəsrəddin Mahmuddur. Əxi Evrən 567/1171-ci ildə Azərbaycanın Xoy şəhərində anadan olmuşdur” (3, 77). M.Rıhtımın əxiliyin xüsusiyyətləri haqqında verdiyi məlumatlar əvvəlki tədqiqatlarla səsleşir, Həmid Araslının görüşlərini bir daha təsdiqləmiş olur: “Əxi olan eyni zamanda cihad idealına da sahib olmalıdır. Çünki cihad Quranda fərz qılınmışdır”. Bu faktlar yazıçının əxilərin həm fikir, həm də silah adamı kimi səciyyələndirməsinə əsas olduğunu təsdiqləmək üçün kafidir.

Mehmet Rıhtım XII əsrdə Azərbaycanda əxiliyin yayılması haqqında da məlumat verir: “Əxilik XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda da mövcud olmuşdur. Əxi Əbülfərəc Zəncani (1062-1065), Sadəddin Əbülfəqasım Təbrizi (1181) ilə xəlvətlik silsiləsində verdiyimiz şeyxlərdən Əxi Məhəmməd və Əxi Yusifin adlarının önündəki “əxi” kəlməsi onların bu təşkilata bağlı sufi olduqlarını göstərir” (3, 78-79).

Nəticə. Verilən məlumatlar Nizami Gəncəvinin də əxilik ilə tanışlığı haqqında düşünməyə əsas verə biləcək dəlillərdəndir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Araslı H. Şairin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1940, 115 s.
2. Mehmet Emin Resulzade Azerbaijan şairi Nizami. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1951, 402 s.
3. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvü və xəlvətlik. Bakı: Qismət, 2005, 264 s.
4. Seyidov M. Əxi-qardaşlıq icması haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı: 1967, № 1, s. 21-24

Ə. HAQVERDİYEVİN “PƏRİ CADU” ƏSƏRİNDƏ PƏRİ OBRAZI

İMAMƏ İSMAYILOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi
iismayilova@std.beu.edu.az
AZƏRBAYCAN, BAKI

XÜLASƏ

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 1901-ci ildə qələmə aldığı “Pəri cadu” dramı ədibin qələminə xas simvolizmin və mifik təzahürlərlə zəngindir. Əsərdə təsvir edilən hadisələr, xarakterlər müasir dövrümüzdə baş verənlərlə səsləşir. O, xalqı mübariz olmağa səsləyir. əsərdə demək olar ki, bütün hadisələr şərq həyatından, mühitindən götürülmüş və teatrımız üçün simvolik bir əsər yaratmışdır. Yazıçı bu əsəri yazmaqla milli dramaturgiyanı ideya və poetik-sənətkarlıq baxımından daha da zənginləşdirib.

Açar sözlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Pəri cadu, mif, nəfsi-əmmarə, ailə-məişət tərzi.

Giriş

Azərbaycan realist və demokratik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. Ə. Haqverdiyev 1870-ci il may ayının 17-də Şuşa şəhərinin yaxınlığındakı Ağbulaq kəndində anadan olmuşdur. XIX əsrin son illərindən ədəbiyyat aləminə qədəm qoymuş Haqverdiyev dolğun məzmunlu dram əsərləri, yumorist-satirik hekayələri ilə şöhrətlənmiş, həm də ictimai xadim kimi realist ədəbiyyatımızın və sənətimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Ə. Haqverdiyev dram və nəsr əsərlərində toxunduğu mövzulara publisist məqalələrində daha dərinləndirən müdaxilə etmiş, konkret şəkildə, dövrün aktual, həlli vacib məsələlərini açmış və onlardan bəhs etməyə cəhd etmişdir. “İki il”, “Beş il”, “M.Fətəlinin həyat və fəaliyyəti”, “Pəri cadu” haqqında qeydlərim”, “Azərbaycanda teatr” və s. məqalələrində Haqverdiyev onu əhatə edən mühitdə rastlaşdığı müxtəlif problemlərdən söhbət açaraq onun həllinə çalışmışdır.

Bütün imkanlardan istifadə edən Haqverdiyev elmi məqalələrində də yeri gəldikcə xalqın məişətindən və ictimai-siyasi vəziyyətindən bəhs etmişdir. Onun “Pəri cadu” haqqında qeydlərim” məqaləsi 1943-cü il 12 dekabrda “Ədəbiyyat qəzeti”ndə nəşr edilmişdir. Bu məqalədə ədib xalqı mübariz olmağa çağırır və yazır ki, hər bir şəxs qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün bütün çətinliklərə dözməli və öz səadətini başqalarının bədbəxtliyi üzərində qurmamalıdır. Hər bir insan xoşbəxtliyini və bədbəxtliyini kənarında deyil, öz-özündə axtarmalıdır, nəfsinin əsiri olan və başqalarına quyu qazanlar, mütləq bəlalara düşəcək, gec-tez bədbəxt olub, məqsədlərinə çatmayacaqlar. Öz gücünə və əməyinə inananlar isə gec də olsa onun barını yeyəcəklər. Bundan başqa ədib “Pəri cadu” pyesi haqqında yayılan müxtəlif fikirlərə də cavab vermiş və əsərin nə məqsədlə yazıldığını izah etmişdir: “Doxsanıncı illərin ortasında simvolizm deyilən bir ədəbiyyat üsulu teatr səhnəsinə atıldı. Alman ədibi Naupmanın “Qərqli olmuş çan” sərlövhəli faciəsi cəmi mədəniyyət aləminə bir səs saldı. Və mən şərq həyatından götürülmüş simvolik bir əsəri teatrımız üçün yazmaq fikrinə düşdüm. Nəhayət 1901-ci ildə “Pəri cadu” əsərini yazdım!”

“Pəri cadu” əsərinin mövzu və məzmun xətti

Haqverdiyevin dramaturgiyasında xüsusi yer tutan əsərlərindən biri də “Pəri cadu” faciəsidir. Özünün poetik-struktur sistemi, üslub xüsusiyyətləri, obrazlar aləmi, bədii vasitələrinin tipi, tragik qəhrəmanın xarakteri baxımından yazıçının başqa faciələrinin hamısından seçilən bu əsər Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixində orijinal bir səhifə təşkil edir. İlk dəfə olaraq mifoloji obrazdan (İblis) istifadə olunmuş, əcinnə və cadu kimi mücərrəd məfhumlar şəxsləndirilərək, dramatik əsərin konkret personajına çevrilmişdir. Burada bir-birinə qarşı duran iki qütb vardır: xeyir və şər qütbləri. Bu qütblər cəmiyyətdəki üç təbəqəni özündə ehtiva edir; varlılar, ortabablar və yoxsullar. Lakin süjet xəttinin əsasında kasıbların, zəhmətlə yaşayanların həyat şəraitinə daha çox yer verilir.

Əbdürrəhim bəy “Pəri cadu” faciəsində real həyat hadisələri ilə mistik obrazları (Pəri, İblis, Əcinnə, Şamama cadu) dramaturji konfliktə çəkməklə, maraqlı fəlsəfi qənaətə gəlib. Bu qənaət aydın, ifadəli və həyatidir.

Pyesdə əsasən ailə-məişət məsələsi həll edilir. İnsanları halallıqdan yayındıran pis nəfslərin ifşası verilir. “Nəfsi əmmarə”nin faciələrə səbəb olduğu göstərilir. Əsər bəzi ədəbiyyatşünaslar tərəfindən dram kimi qiymətləndirilsə də, X. Əlimirzəyev əsəri faciə kimi dəyərləndirir. Haqverdiyev göstərir ki,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

nəfsə uyan insan bələlara düşər olar. Şamama cadu sifətində ortaya çıxan “nəfsi əmmarə” həm Qurbanın, həm Hafizə xanımın, həm də Pərinin təbiətində olub, onların hamısını məhv edir.

Pəri obrazı

Pəri kimi gözəl, saf bir qadının ərinin ona xəyanət edib varlı bir qadınla evlənməsi, düşdüyü iztirablı həyat nəticəsində mənən dəyişərək kin-küdurət mücəssəməsinə çevrilməsini yazıçı inandırıcı səhnələrlə göstərir. Qisas hissi onu *Pəri caduya* neçə-neçə qəbahətlərin səbəbkarına çevirir. Allahın varlığını belə inkar edən bu qadın dərvişin nəsihətlərini qətiyyətlə rədd edib deyir: “*İndi gərək yerin-göyün cəmi qara qüvvələrini köməyə çağırım, onlarla əlbir olub nəinki öz ərimdən, bəlkə cəmi bivəfa kişi tayfasından qisas alam. Yetişin harayıma, ey İblisin qoşunları*”.

Tanrı dərgahından qovulandan sonra bəşəriyyətdən intiqam almaq hissi ilə yaşayan İblis dərhal səhnəyə atılır: “*Gedək mənimlə, ey insan qızı! Bu gündən sənin adın Pəri cadudur və bu əcinnələri də verirəm sənin ixtiyarına. Bu qoca qarı Şamama cadunu da sənə qulluqçu verirəm. Dünyanı gəzib harada mehriban ər-övrət var, arasına dəva salıb, kişilərə qan uddurub sənin yanına gətirsin. O qədər kişilərdən qisas alacaqsan, ta bir nəfəri sevincə. Ondan sonra qan içmək qurtaracaq və ömrünün axırınacan istirahət edəcəksən*”.

Pəri cadu və Şamama cadu surətləri yazıçı tərəfindən olduqca məharətlə işlənmiş, insan psixologiyasının təzadlı qüvvələrinə ayna tutan Haqverdiyev qüvvətli tip, tragik xarakter yarada bilmişdir. Bu qadınlar öz çirkin niyyətlərinə çatmaq üçün Qurbanı öz ailəsindən uzaqlaşdırıb, Hafizə xanım kimi zəngin və xəbis bir qadının əlində alətə çevirirlər. Miskin vəziyyətdə qalan arvadı Səlimədən bir parça çörəyi belə əsirgəyən, qapısına pənah gətirdiyi üçün onu döydürüb qovduran Hafizə xanımın hərəkəti Qurbanı mənən tərpədir: “*Ay balam, yazıqdır, niyə qovursan? Elə bil Allah yolunda verirsən, bir-iki manat verib yola salaydın*”.

“Nəfsi-əmmarənin” ilk qurbanı elə onun öz ailəsi olur. Yazıq Səlimə özünü və körpəsini zəhərləyib öldürdükdən sonra Qurbanın səbri son nöqtəyə çatır, bütün varlığını bürüyən qisas hissi ilə Hafizə xanımı öldürür.

Bütün bu tragik vəziyyətlərdən sonra Qurbanı növbəti dəfə Şamama cadu və Pəri cadunun caynağında görürük. Əcinnələr onu qovub Pərinin hüzuruna gətirdikdən sonra o, əvvəl hər şeyin bitdiyini, xoşbəxtliyə qovuşduğunu zənn edir. Səlimə körpəsi ilə gözüne görünəndə o yenidən özünə gəlir və Pərinə öldürür. Özü isə Şamama cadunun caynağında məhv olur. Qurban pyesin ən mürəkkəb ruhi hala malik surətlərindən biridir. Onun arvadı gözəl xasiyyətli olsa da, zahirən çox çirkin biri idi. Bu vəziyyət gözəl, boylu-buxunlu Qurbanı narahat edirdi. O əvvəlcə Hafizə xanımla, onu öldürdükdən sonra isə başqa bir xanımla ailə həyatı qurur. Qurban tutduğu işlərə görə peşman olduqda isə çox gec olur. Beləliklə, Qurban öz əməllərinin qurbanı olur. Elə əsərdə bu obraza Qurban adının verilməsi də, fikrimcə, doğru qərardır. Əsərdəki sehrlili qüvvələr Pərinin qisasçılıq hissənin yardımçısı kimi çıxış etsələr də, “nəfsi-əmmarə”nin ifşasında əhəmiyyətli rola malikdir. Əgər bir insanda özünə qarşı nifrət, kin-küdurət oyatsan onun sənə qarşı nələr edəcəyini ağına belə gətirə bilməzsən. Pəri cadu da belə obrazlardan biridir. Qəlbindəki nifrət, kin onu iblisə uydurdu və o saf ürəkli Pəridən əsər-ələmət qalmadı.

Nəticə:

Ədibin fikrincə, gözəl insani keyfiyyətlər pula, var-dövlətə, sərvətə bağlanmış varlı təbəqələrdə və onlara nökrəçilik edənlərdə ola bilməz. Varlı sinfə mənsub olan Hafizə xanım öz şəxsi mənafeyini, cilovsuz hiss və duyğularını hər şeydən üstün tutan, adamlara ikrahla yanaşan, yoxsulların fəlakətindən zövq alan xəbisdir, canidir. “Bəxtsiz cavan”dan cəmi bir il sonra qələmə alınan “Pəri cadu”da mövhüm qüvvələrə də yer verilmişdir. Ədib, yaradıcılığına xas olan realizmə sadıq qalaraq, pyesdə cəmiyyətin mənafece bir-birinə zidd siniflərə bölündüyünü təsvir etmişdir. Müəllif bir tərəfdən Niyaz, Qurban, Səlimə, Hafizə xanım, Əmrah kimi həyatı surətlər yaradırsa, o biri tərəfdən, İblis, Şamama cadu, Əcinnə kimi rəmzi surətlərdən istifadə edir ki, bunlar da pyesin realizmini nisbətən zəiflədir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 408 səh.
2. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, 1 cild. (dərslik). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 480səh.
3. Ə.Haqverdiyevin “Pəri cadu” haqqında qeydlərim” məqaləsi.
4. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. www.azteatr.musiqi-dunya.az
5. Anl.az.meqale.medeniyyet.may

QIRĞIZ NAĞILLARININ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

GÜLARƏ QULUZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya/Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası
bdu-folklor@mail.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Türk xalqları içərisində mədəniyyəti, tarixi, adət-ənənəsi ilə seçilən boylardan da biri qırğızlardır. Qədim kitabələrə əsasən, qırğızlar ən qədim türk boylarından biridir. Qırğızlar türk xalqları içində əhəmiyyətli yer tuturlar. Qırğızların mədəniyyəti çox uzun zaman ərzində və geniş ərazidə təşəkkül tapmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, qırğızların mədəniyyəti ən azı iki mədəniyyətin: Mərkəzi Asiya və Yerli Orta-Asiya etnik amillərinin birləşməsi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Qırğızların şifahi ədəbiyyatı çox qədim bir keçmişə malikdir. Folklorunun ən qədim dövrlərindən yaranıb formalaşmış və "nağıl" adlandırılmış bu janr nümunələri xalqın ilkin görüşlərini, inam və etiqadlarını, adət - ənənələrini bu günə kimi gətirib çıxarmışdır. Qırğız folklorunun da qədim janrı hesab olunan nağıllar eyni funksiyaları daşıyaraq qırğız xalqının qədim dünyagörüşünü, həyata baxış tərzini, etiqadlarını, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini bu günə qədər çatdırılmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Tədqiqat işində qırğız nağıllarının janr xüsusiyyətləri araşdırılır.

AÇAR SÖZLƏR: Qırğız, nağıl, janr

GİRİŞ

9. Türk xalqlarının folklor yaradıcılığını araşdırarkən qarşıya qoyulan janr probleminin öyrənilmə metodlarını nəzərdən keçirməklə yanaşı, bu janrların qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olmasını əsas şərt kimi götürmək də lazımdır. Bu səbəbdən də digər türk xalqlarının folklorunun öyrənilməsi aktual problemlərdəndir. Tədqiqat işinin məqsədi isə qırğız folklorunda nağıl janrının araşdırılmasıdır.

10. Qırğız nağıllarının inqilabdan əvvəlki dövrün toplayıcılarına V.V.Radlovu, Ş.Vəlixanovu, F.Poyarkovu nümunə göstərmək olar. V.V.Radlovun "Türk tayfalarının şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri" ("Образцы народной литературы северных тюркских племен", т.5, 1885), Ş.Vəlixanovun "Seçilmiş əsərlər" ("Избранные произведения", 1958), F.Poyarkovun "Qara-qırğız əfsanələr, nağılları və inancları" ("Кара-киргизские легенды, сказки и верования", 1889) əsərləri oxucuları bəzi qırğız nağılları ilə tanış etmişlər. Xalq nağıllarının toplanmasında F.Poyarkovun xidmətləri də böyükdür. Son otuz ildə qırğız nağılların toplanması, nəşr və öyrənilməsində S.Zakirovun, R.Z.Kıdırbayevin, S.Kayıbovun və başqalarının zəhməti böyükdür. Qırğız nağıllarının tərcümə və öyrənilməsində Mehmet Yılmazın, Zəkəriyyə Karadavutun xidmətləri əvəzsizdir. Azərbaycanda isə qırğız nağılları tərcümə, eləcə də tədqiq işlərindən kənar qalmışdır. Bu da tədqiqat işinin yeniliyini artırmış olur.

11. Tədqiqat işində qırğız nağıllarının janr və üslub xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir.

12. Tədqiqat işi 2 fəsilədən ibarətdir: "1.Qırğız folklorunda nağıl janrı", "2.Qırğız nağıllarının janr xüsusiyyətləri". "Nəticə" hissəsində tədqiqat işindən aldığımız nəticələr, "Ədəbiyyat siyahısında" isə istifadə etdiyimiz istinadlar öz əksini tapır. Tədqiqat işinin metodu da sonda qeyd edilmişdir.

1. Qırğız folklorunda nağıl janrı

Qırğız folklorunda nağıl janrı əsas yer tutur. Qırğız nağıllarının başqa türk xalqlarının nağılları ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirindən danışanda bu janrın öz spesifik cəhətlərini də nəzərdə saxlamaq əsas şərtidir.

Qırğızlar nağıla "**cöo comok**" deyirlər. "Comok" qırğızca dastan deməkdir. Bu sözün önünə "cöo" kəlməsinin artırılması da nağılı dastan janrından ayırmağa xidmət edir. Lakin nağılların bu cür adlanması son dövrlərə təsadüf edir. Belə ki, qırğız tədqiqatçıları dastan üçün epos, nağıl üçün isə "cöocomok" terminlərini işlədirlər. Qırğız tədqiqatçıları araşdırarkən aydın olur ki, təxminən, 40-50 il öncə "epos" sözünə az-az rast gəlinir. Bu sözün əvəzinə "comok" sözü işlənmişdir. Məhz buna görə də nağılların dastanlardan ayrılması üçün sözün önünə "cöo" hissəciyinin artırılmasına ehtiyac duyulmuşdur.

"Qırğız folklorunda izah edilməyə söykənən janrlar üçün (dastan, nağıl və xalq hekayəsi) ümumilikdə "comok" kəlməsi ilə işlədilməkdə idi. Söz burada ümumi mənədəki izahını qarşılamaqdadır. İzah edilən əsər forma, məzmun və həcm baxımından ələ alındığı zaman isə comok dastanı bir za da xüsusiləşərək dastanı qarşılayır. Son dövrlərdə dastanın qarşılığı olaraq "epos"

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

işlədilsə də, dastan söyləyicilərdən bəhs edilərkən Manas söyləyiciləri də daxil olmaqla, onlara comokçular deyilməkdədir" (3, 72).

Qırğızlar nağılları "insanın digər insanlarla, təbiətlə, cəmiyyətlə və toplumun hər cür təmsilçiləri ilə olan əlaqələrini, davranışlarını və düşüncələrini, əsasən, nəsr və ya səcili bir quruluş ilə söylənilən hekayə" olaraq tərif etmişlər (2, 11)

Qırğız nağılları, əsasən, üç yerə bölünür: 1. Heyvan nağılları - Aybandar cönündöğü cöo comotor, 2. Pəri nağılları - Keremettü/sıykırduu cöo comotor, 3. Realist nağıllar - turmuştuk cöo comoktor.

II. Qırğız nağıllarının janr xüsusiyyətləri

Türk xalqlarında, eləcə də Azərbaycan folklorunda nağıllar həcm etibarilə dastan janrından kiçik, əfsanəyə görə isə, nisbətən, uzun və ya eynidir. Qırğız folklorunda isə çox qısa həcmli nağıllar üstünlük təşkil edir. Heyvanlarla bağlı nağıllar həcmcə qısadır. Məsələn: "Pişik ilə siçanlar", "Durna ilə tülkü", "Hiyləgər tülkü" və s. həcmcə çox kiçikdir. Realist və pəri nağılları isə həcmcə uzundur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nağılların uzun və qısalığı nağılçının bacarığına, improvizəsinə görə dəyişə bilər.

Qırğız nağılları, əsasən, nəsr şəklindədir. Lakin bəzi nağıllarda nəzm hissəsinə də rast gəlinir. Bu da az öncə dediyimiz səbəblə - nağılçıdan asılıdır. Azərbaycan nağıllarında da bu xüsusiyyəti görmək olur. Məsələn, Azərbaycan nağılı olan "Göyçək Fatma" nağılında şeir parçasına rast gəlirik:

Fatma bacım təndirdə,

Ayaqları kəndirdə!

Qırğız xalq nağılı olan "Talkamış" nağılında obrazların dilindən şeir parçaları verilir:

"Mən kızımı köröyün,
Açıl, açıl, Talkamış,
Didarına toyoyun?!
Anda kız açuulanat:
"Koy Talkamış, açılba,
Men atamdı körböymün,
Didarına toyboymun,
Böldü, ketkin, kaynata!" (2,276)

Tərcüməsi:

"Mən qızımı görəyim,
Açıl, açıl, Talkamış
Didarına doyyayım?!"
Qız isə:
"Xeyr, Talkamış, açılma,
Mən atamı görməyəyim,
Didarına doymayayım,
Tamam, get qaynata" demiş.

Hər bir nağılın özünəməxsus kompozisiyası, eləcə də formulu olur olur. Bu kompozisiyanı isə, əsasən, nağıllardakı ənənəvi vasitələr təşkil edir. "Nağıl kompozisiyasının süjetdən sonra ən böyük yeri oxşar epizodlar və sehrlə hərəkətlər tutur"(1, 69). Ən çətin məsələ isə bu epizodları qruplaşdıraraq tədqiqata cəlb etməkdir. Qırğız nağılları üçün ortağ ənənəvi epizodlar mövcuddur. Lakin Qırğız nağıllarında formullar sabit deyil, qısalığı və bəsitliyi ilə seçilir. Azərbaycan nağıllarında formullarla müqayisədə bu, daha çox aydın olur. Məsələn: . «Biri varıdı, biri yoxudu, Allah varıdı, şəriki yoxudu» formulu daha çox sehrlə nağıllar üçün xarakterikdir. "Sovet dövründə bu başlanğıcın son hissəsi- "Allah varıdı, şəriki yoxudu" ixtisar edilərək "Biri vardı, biri yoxudu, qədim əyyamda bir zülmkar padşah vardı", yaxud "biri varmış, biri yoxmuş, bir padşah varmış" kimi nağıl başlanğıcları, "göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl dinləyənlərin, biri də nağıl söyləyənin", "onlar yedilər-içdilər, yerə keçdilər, siz də yeyin dövrə keçi" və s. buna uyğun formatlardan- pişrovlardan istifadə edilə bilər" (4, 241). Bu formul Azərbaycan sehrlə nağıllarında rast gəlinərsə də, tədqiqata cəlb etdiyimiz qırğız sehrlə nağılları üçün spesifik deyil.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Göründüyü kimi, qırğız nağılları digər türk xalqlarının nağıl janrına məxsus özəllikləri daşısa da, fərqli cəhətləri ilə də seçilir.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə müşahidə, müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Qırğız folklorunda "**cöö comok**" adlanan nağıl janrının xüsusiyyətlərini araşdırarkən bu nəticəyə gəldik:

1. Heyvanlara aid olan nağıllar, əsasən, kiçik həcmdə olur.
2. Qırğız nağıllarında bəzən nəzm parçalarına da rast gəlinir.
3. Qırğız nağıllarında formullar Azərbaycan nağılları ilə müqayisədə daha sadədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Səda nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2001: 1-192
2. Karadavut Z. Kirgiz Masalları. Kömen (**Kitab**). Konya/Türkiyə. 2006: 1-381
3. Karadavut Z. Kirgiz masallarında mitolojik unsurlar. Millî Folklor (**Jurnal məqaləsi**) Say: 85, 22, 2010. s.71-80
4. Orucova S. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri. Elm və təhsil nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2012: 1- 536

"SATUQ BUĞRA XAN" DASTANINDA MOTİVLƏR

GÜLNAR AXUNDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya/Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası
axundova1988@bk.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Zəngin türk folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olan qəhrəmanlıq dastanları türk xalqlarının etnik mənşəyini, dünyagörüşünü, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, tarixini, eləcə də qədim ərazilərinin sərhədlərini əks etdirir. Belə dastanlardan da biri "Satuq Buğra xan" dastanıdır. Dastan X əsrdə yaşamış, Qaraxanlılar dövlətinin türk xaqanı olan Satuq Buğra xana yazılmışdır. 920-958-ci illərdə Qaraxanlılara hökmdarlıq etmiş Satuq Buğra xanın adı yazılı abidələrdə ilk müsəlman Türk xaqanı olaraq keçir. Tədqiqat işində "Satuq Buğra xan" dastanındakı motivlər araşdırılır. Araşdırma zamanı müxtəlif folklor nümunələrinə - "Kitabi-Dədə Qorqud", "Oğuz Kağan" dastanlarına, nağıllara müraciət olunur, müqayisələr aparılır. Tədqiqat işində dini motivlər adı altında "merac", "yuxu" motivləri, ənənəvi motiv adı altında isə "dönərgəlik", "doğuluş" motivləri təhlil edilir.

AÇAR SÖZLƏR: İslam, Satuq Buğra xan, motiv

GİRİŞ

13. İslamdan əvvəl və sonra yaranan qədim türk dastanlarının müəyyən istiqamətlərdə araşdırılması Azərbaycan folklorşünaslığı qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir.

14. Sovetlər dönəmində türk dastan yaradıcılığı «Kitabi-Dədə Qorqud» sonrakı inkişaf mərhələsi ilə bağlı araşdırılırdı. Türkün ən qədim dastanları «Alp Ər Tonqa», «Oğuz Xaqan», «Şu» və s. diqqətdən kənar qalırdı. Müasir dövrdə Qədim türk dastanlarının araşdırılması akademik N. Cəfərov, akademik R. Hüseynov, professor F. Bayat, fil.e.d. İ. Sadiq və başqalarının tədqiqat sahələrinin aparıcı nöqtəsi olsa da, İslamın təşəkkül tapdığı bir dövrdə yaranan "Satuq Buğra xan" dastanı tədqiqat obyektini olmamış, dastandakı motivlər ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu məqam da tədqiqatın yeniliyini artırmış olur.

15. Dastanda motivlərin təhlili zamanı folklorun müxtəlif epik nümunələrinə də nəzər yetirilir.

16. Tədqiqat işi "Giriş", "Dini motivlər" və "Ənənəvi motivlər" adlı iki fəsildən, "Nəticə", "Ədəbiyyat siyahısı"ndan ibarətdir.

Qaraxanlı hökmdarı Satuq Buğra xan İslam dinini rəsmi din kimi qəbul edərək türk xalqları tarixində bir ilk imza atmışdır. 920-958-ci illərdə Qaraxanlılara hökmdarlıq etmiş Satuq Buğra xanın

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

adı yazılı abidələrdə ilk müsəlman Türk xaqanı olaraq keçir. 12 yaşından müsəlman olduqdan sonra Satuq xan "Əbdülkərim", yəni "Allahın qulu" adını almışdır.

Qaşqar yaxınlığında Artuc qəsəbəsində Satuq xanın qəbri qalmaqdadır. Satuq xanın haqqında qoşulan dastan Təzkireyi-Buğra xan adlı müxtəlif variantlı əsərdə yer alır. Dastan türklərin İslamı qəbul etdikləri dövrdən bəhs etsə də, İslamdan öncə yaranan dastanların ənənəvi, eyni zamanda yeni dini-mifoloji motivləri özündə zənginləşdirərək cəmləşdirmişdir.

I. Dini motivlər

Dastan İslamdan sonrakı dövrdə formalaşdığı üçün dini motivlərlə zəngindir.

Dastan Məhəmməd Peyğəmbərin meracı ilə başlayır. Peyğəmbər merac zamanı Satuq Buğra xanın ruhunu görür, amma tanımır, Cəbrayıl Əleyhisəllam ona "Ya Rəsullallah! Bu, hər hansı bir peyğəmbərin ruhu deyildir. Bu sizin ümmətinizdən önəmli bir adamın ruhudur. Siz bu dünyadan getdikdən üç yüz otuz il sonra vücuda gələcək, yeni doğulacaq bir insandır. Bu adam Türkünistan vilayətlərindəki insanlara İslamı qəbul etdirəcək" (2, 23). Merac İslam tarixində özünə önəmli yer tutan hadisələrdən olub, sonradan əsərlərdə motiv kimi öz əksini tapmışdır. Merac Qurandan götürülmüş, məşhur tarixçi Təbərinin kitabında, təfsir və risalələrində əks olunmuş, qısa bir müddətdən sonra yaranan folklor və yazılı ədəbiyyatda yer almışdır. Mənzum dastan və məsnəvilərdə bir ənənə olaraq Tanrıya sitayiş, minacat və tövhiddən sonra peyğəmbərin nəti və merac təsvir edilir. Ədəbiyyatda bu hissə "Meracnamə" adlanır. Nizami Gəncəvinin əsərlərində meracnamələrin mükəmməl variantlarına rast gəlirik. "Satuq Buğra xan" dastanında isə bu motiv birbaşa əsərin qəhrəmanı ilə bağlıdır. Merac motivi ilə qəhrəman peyğəmbərlik səviyyəsinə ucaldılır, müqəddəsləşdirilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da Dədə Qorqud qeyri-adi gücə sahib bir şəxs kimi verilir: "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata derlər, bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə, olurdu. Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi. Haq Taala anın könlünə ilham edərdi" (1, 19). "Oğuznamə"lər haqqında bəhs edən müəlliflərdən biri olan Fəzlullah Rəşidəddin kitabında Dədə Qorqudla Məhəmməd Peyğəmbərin görüşündən bəhs edir. Qorqudşünasların tədqiqinə görə, Dədə Qorqud 932-ci ildə vəfat etmişdir, bu dövr isə Satuq Buğra xanın yaşadığı zamanla üst-üstə düşür. 300-350 il yaşadığı ehtimal olunan Dədə Qorquddan fərqli olaraq, Satuq Buğra xanın doğulduğu tarix də həmin dövrü əhatə edir. Görünür ki, tarixi faktlar qarşısında "aciz qalan" dastançılar qəhrəmanın özünü deyil, məhz ruhunu Məhəmməd Peyğəmbərlə görüşdürmüşdür. Qəhrəmanla Məhəmməd Peyğəmbərin görüşünün Meracdakı təsviri dastanı dini boyalarla zənginləşdirir, bədiiləşdirir, eyni zamanda daha inandırıcı edir, qəhrəmanı mifikləşdirir.

Folklor nümunələrində tez-tez rastlaşdığımız yuxu motivi də "Satuq Buğra xan" dastanında dini məzmun daşıyır. Merac zamanı Satuq Buğra xanın ətrafında 40 adam olur. Onlardan da biri Satuq Buğra xanın dünyaya gəlişindən ilk xəbər tutan Həzrəti Xoca Əbun Nəsr Samanidir. Dastanda bu obrazın da doğuluşu var. Adətən, dastanlarda baş qəhrəmanların həyatları doğuluşdan təsvir edilir. Bu məqamda isə dastanda ənənəvi süjetdən kənara çıxılır. Həzrəti Xoca Əbun Nəsr Samani yuxusunda Məhəmməd Peyğəmbərlə görüşür: "Ey xoca! Səfərin vaxtı indidir. Türkünistan tərəfinə çıx. Bəhs edilən Türkünstanda Uca Tanrının taleli bir qulu var. Mənim bəxtiyar bir ümmətim var, amma o indi İslamı hələ tanımır, yəni kafirdir. Onun mübarək isimləri Həzrəti Sultan Satuq Buğra Xandır. Mənim Meraca çıxdığım ge cə ərşin sonunda bir taxt gördüm. Təpəsində ümmətlərin ruhunu gördüm. Sənin ruhun o ümmətin ruhuna imanı və Qurani öyrədirdi" (30). Həzrəti Samani bu göstəriş ilə yola çıxır. Satuq Buğra xanın doğuluşunu da Məhəmməd Peyğəmbər Həzrəti Samaniyə yuxuda olarkən çatdırır.

II. Ənənəvi motivlər

Dastanda Satuq Buğra xanın doğuluşu müəyyən təbiət hadisələri ilə müşayiət olunur. Folklorlarda qeyri-adi doğuluş geniş yayılmış motivdir. Satuq Buğra xanın doğuluşu zamanı Uca Tanrının əmri ilə yer titrəyir, hər yerdən sular çıxır. Qış fəsli olsa da, güllər açır. Falçılar onun müsəlman olacağını, İslam dininə girəcəyini anlayırlar.

Dastanda Satuq Buğra xanın ikinci qızı Alanurdan olan nəvəsinin qeyri-adi doğuluşu da öz əksini tapır. Alanur xanımın başına gələn hadisələrlə Hz.Məryəmin başına gələnlərlə eynilik təşkil edir. Bir gecə Alanur xanım ibadət edərkən Hz. Cəbrayıl yanına gələrək ağzına nur damladır və nəticədə, qız hamilə qalır. Türk folklorunda işıqdan doğulma motivi məhz Günəşlə bağlanır. Qəhrəmanın Günəş şüasından doğulma motivi türk xalqlarının eposlarında ənənəvi motivlərdəndir. "Oğuz Xaqan" dastanının təsiri ilə türk xalqlarının epik yaradıcılığında bu motiv inkişaf etdirilmişdir. "Möcüzəli doğuluş", "möcüzəli döllənmə" mifoloji motivinin kökləri daha qədimlərə söykənir. Bu doğuluş

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

totemistik etiqada, partenogeneza, yəni bakirə döllənmə təsəvvürü ilə əlaqədardır. Görkəmli rus türkoloqu V.M.Jirmunskinin də fikrincə, bu mifoloji motivlər anaxaqanlıq dövründə meydana çıxıb. O, öz fikrini belə əsaslandırır: “Tayfanın başçısı və vətənin müdafiəçisi olan qəhrəmanın ideal obrazını epik əfsanələrdə (rəvayətlərdə) təcəssüm etdirmiş xalq fantaziyası, onun qeyri-adi şəraitdə həyata keçirilib və gələcək həyat yolu üçün əlamətdar olacaq möcüzəli doğulduğunu tez-tez qeyd edir. Möcüzəli doğuluşun ən qədim motivləri eposla nağılı birləşdirir və insan cəmiyyətinin inkişafının ilkin mərhələsində təşəkkül tapıb və hər yerdə yayılmış xalq təsəvvürünə gedib çıxır. Belə ki, “bakirə döllənmə” (partenogenez) motivinin bir çox formaları anaxaqanlıq dövrü (matriatxat) ilə əlaqədardır. Qəhrəmanın atası yoxdur və möcüzəli şəkildə döllənmiş qızdan – anadan doğulur... Nə vaxtsa xalq inancı ilə ümumi olmuş bu cür təsəvvür, idealizəedici poetik motiv kimi, xalq qəhrəmanını qeyri-adi mühitlə əhatə edən adi şeydən yaranan möcüzəli hadisə kimi nağıl və eposlarda mühafizə edilərək qalıb” (4).

Digər rəvayətdə isə Alanur xanım evin önündə bir Aslanı görüb özündən gedir, bir müddət sonra hamilə olduğunu anlayır, sonradan məlum olur ki, uşağın atası həmin aslan imiş. Bu səbəbdən də uşağa Əli Arslan adını verirlər. Azərbaycan nağıllarında mifik obrazlardan, eləcə də heyvanlardan doğulma motivi geniş yayılmışdır. Məsələn, "Südəmən" nağılında qəhrəmanın atası ayı, "Cəlayi-Vətən" nağılında isə uşağın atası divdir. Həmin qəhrəmanlar qeyri-adi gücə malik olub, bütün çətinliklərdən keçib şər qüvvələri məğlub edirlər. Həzrəti Əli Arslan da öz qəhrəmanlıqları ilə dillərə düşür, Qaşqarda kafirlərlə döyüş zamanı şəhid olur.

Dastanda dönərgəlik motivinə də rast gəlinir. On iki yaşına çatmış Satuq Buğra Xan 40 dostu ilə ova gedir, qarşısına bir dovşan çıxır. Satuq Xan dovşanı qovalaya-qovalaya adam olmayan bir yerə gəlir. Bu zaman dovşan bədheybət bir adama çevrilir. Həmin adam Satuq Buğra xana məsləhətlər verir. Söhbət əsnasında məlum olur ki, həmin bədheybət Həzrəti Xızır Peyğəmbərdir. Folklorumuzda Xızır obrazına tez-tez rast gəlinir. Bədii nümunələrdə Xızır Peyğəmbər bəzən gözəl, bəzən isə çirkin təsvir edilir. Türkiyə türklərində “Hər gecəni qədir, hər gördüyünü Xızır bil” ifadəsi də məhz bununla əlaqələndirilir. Nağıl, əfsanə və dastanlarda dönərgəlik motivindən geniş istifadə olunsa da, dastanda bu çevrilmənin Xızır Peyğəmbər ilə bağlılığı maraqlıdır.

Göründüyü kimi, epik əsərlərdə əksini tapan motivlər "Satuq Buğra xan" dastanında yer alsada, həmin motivlərdəki fərqlilik, bənzərsizlik də müşahidə olunur. Bu da dastanın orijinallığını daha da artırmış olur.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə müşahidə, müqayisə metodlarından istifadə olunmuşdur. "Satuq Buğra xan" dastanının motivlərinin araşdırılmasında vahid bir kök, genotip nəzərə alınmışdır.

NƏTİCƏ

Türk eposunun ideya-estetikası zəngin bir mənbədir. "Satuq Buğra xan" dastanının motivlərinin araşdırılmasında vahid genotip nəzərə alınır. Məhz bu baxımdan, dastandakı motivlər araşdırıldıqca Azərbaycan folklor nümunələri ilə müqayisələr də öz əksini tapır. Tədqiqat işindən belə nəticəyə gəldik ki, dastan həm ənənəvi, həm də yeni dini-mifoloji motivləri özündə ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kitabı-Dədə Qorqud.Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Öndər nəşriyyat (**Kitab**). Azərbaycan/Bakı. 2004: 1-376
2. Necati Demir. Satuq Buğra Han destanı. Ötügen nəşriyyatı (**Kitab**). Türkiyə/İstanbul.2017:1-176
3. Oğuznamə (tərtibçi S.Əlizadə). Yazıçı nəşriyyatı (**Kitab**). Azərbaycan/ Bakı 1987:1- 223
4. Osmanlı İ. “Oğuz kağan“ dastanı möhtəşəm bir abidədir.
<http://anl.az/download/meqale/xalqcebhəsi/2017/avqust/554520.htm>. (**Online məqalə**)

SEHRLİ NAĞILLARDA QARANLIQ DÜNYANI İFADƏ EDƏN MƏKANLAR

YEGANƏ BAXŞƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya/ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası
yegana.baxshaliyeva@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Epik folklorun iri həcmli janrlarından olan nağıllar xalq təfəkkürünün məhsulu olub Kainatın yaradılması, Yeraltı və Yerüstü dünya ilə bağlı fikirləri də özündə ehtiva edir. Yeraltı dünya ilə bağlı fikirlər, əsasən, sehrli nağıllarda öz əksini tapır. Məqalənin mövzusu qaranlıq dünya məkanları ilə bağlıdır. Məqalədə xaotik məkanlar – Qaranlıq dünya, Işıqlı Dünya araşdırılır. Sehrli nağıllarımızda yer alan qaranlıq dünya məkanları olan bağ, dağ, mağara, quyu, daxma, qalaça və s. tədqiq edilir. Bu məkanların əks olunduğu nağıllar - "Ağ atlı oğlan", "Gül sənəvərə neylədi, sənəvər gülə neylədi", "Qaraqaşın nağılı", "Yeddi dağ alması", "Şahzadə Mütəlib", "Məlikməmməd", "Şah oğlu Bəhrəmin nağılı" və s. təhlilə cəlb olunur.

AÇAR SÖZLƏR: Nağıl-1, qaranlıq dünya-2, yeraltı dünya-3

GİRİŞ

Tədqiqat işinin *məqsəd və vəzifəsi* nağıllarda yer alan "qaranlıq dünya", "zülmət quyusu", "gedər-gəlməz", "zülmət dünyası" və başqa birləşmələrlə öz əksini tapan məkanları araşdırmaqdır.

Nağıllarımız xalq təfəkkürünün məhsulu olduğu üçün xalqın Kainat və Dünya ilə bağlı fikirlərini də özündə cəmləyir. Bu səbəbdən də Kainatın quruluşu ilə bağlı mifik təfəkkürün tədqiqində sehrli nağıllarımızın araşdırılması *aktual mövzulardandır*.

Tədqiqatçılardan Məmmədhusəyn Təhmasib, Oruc Əliyev, Füzuli Bayat, Asif Hacı, İlkin Rüstəmzadə, Ramazan Qafarlı və başqaları tədqiqlərində yeraltı dünyadan bəhs etmiş, Səfa Qarayev "Mifoloji xaos: strukturu və poetikası" adlı əsərində mifoloji dünya modelində xaotik məkanları araşdırmışdır. Lakin sehrli nağıllarda yeraltı dünyanın tədqiqi ayrıca mövzu olaraq işlənilməmişdir. Bu da tədqiqat işinin *elmi yeniliyini* artırır.

Tədqiqat işində sehrli nağıllarda yeraltı dünya məkanları araşdırılır. *Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün* müxtəlif nağıllar təhlilə cəlb olunur.

Tədqiqat işinin strukturu dörd hissədən ibarətdir:

I. Bağ - yeraltı dünya kimi; II. Dağ - iki dünyanın sərhədi kimi; III. Mağara - yeraltı dünya kimi; IV. Qalaça - xaotik məkan kimi.

Sehrli nağıllar üçün xarakterik olan "qaranlıq dünya", "zülmət quyusu", "gedər-gəlməz", "zülmət dünyası" kimi adlarla öz əksini tapan yeraltı dünya məkanları qəhrəmanın rəqiblərlə mübarizəsi, şər qüvvələrlə vuruşma yeridir. Bunların nəticəsində qəhrəman bu məkanda bir sıra köməkçi vasitələrə, sehrli əşyalara yiyələnir.

Yeraltı məkan anlayışına mağara, qalaça, bağ, dağ, qaranlıq otaq, su mənbələri və bu kimi yerlər aid edilir. Yeraltı dünya sakinləri olan divlərdən bəhs edərkən onları məkanlarına görə 3 yerə ayırırlar: Su qaynaqları – bulaqlar, göllər, dənizlər, quyu dibləri, insan ayağı dəyməmiş məkanlar – meşələr, səhra, cənnət kimi bağlar, dağlar – mağaralar, qalaçalar, qalalar. Bunlarla yanaşı hər üç məskəndə məskunlaşan divlərə də rast gəlinir, yəni onlar su kənarındaki meşənin içindəki mağarada yaşayırlar.

Yeraltı dünya anlayışını çox zaman şamanizmlə bağlayırlar, belə ki şaman müxtəlif dünyalara səyahət edərək oradakı pis ruhlarla mübarizə aparır. Şamanlar arasında bunu seçilmişlər, güclülər icra edirlər. Azərbaycan nağıllarında da yeraltı dünyaya səyahət edən qəhrəman eyni özəlliklərə sahib olur. Türk xalqları İslamı qəbul etdikdən sonra şamanizmdən qalma inancları – digər dünyalara səyahət anlayışını qəbul edilməz fakt kimi dəyərləndirdilər. Bu məsələdə şaman təsəvvürləri ilə müsəlman dininin fəlsəfəsi üst-üstə düşmürdü. İslama görə, o biri dünyaya səyahət gücünə yalnız peyğəmbər və sufilər üçün keçərlidir. Məhz buna görə də, tədricən, nağıllarımızda da yeraltı dünyalar mağara, quyu, qalaça kimi məkanlarla əvəz olundu, halbuki, əski türk dünyagörüşünə söykənən daha qədim nağıllarımızda sadaladığımız məkanlar yeraltı dünyaya keçid məkanlar kimi verilmişdir.

I. Bağ - yeraltı dünya kimi

Bu məkanlar özləri də xarakteristikasına görə iki yerə – şər qüvvələrin toplaşdığı qaranlıq dünya, pərilərin, xeyirxah qüvvələrin məskəni olan, gözəl bir məkan – İrəm bağı. "Ağ atlı oğlan", "Gül sənəvrə neylədi, sənəvrə gülə neylədi", "Qaraqaşın nağılı" və digər nağıllarda yeraltı dünya şər qüvvələrin məkanı kimi təsviri olunur, "Yeddi dağ alması", "Şahzadə Mütalib" nağıllarında isə gözəl bağlar verilir. Amma həmin bağların özləri də əzəzil, mifik obrazlar vasitəsilə qorunur, insanlara giriş qadağan olur. "Qızıl piyalə" kimi bəzi nağıllarımızda da yeraltı dünyanın müxtəlif məkanları əks olunur.

Əfsanəvi Gülüstani-İrəm çox vaxt "ışıqlı dünya"nın parlaq rəmzi kimi işlənir. Gülüstani-İrəmə heç bir bəni-adəm girə bilmir, qəhrəman qeyri-adi xüsusiyyətlərə malik olub müəyyən mərhələləri, məkanları keçərək bura girməyi bacarır.

Bağ yeraltı dünyanın işıqlı və gözəl məkanıdır. Şərq mifologiyasında Şəddad ibn Adın tanrılıq iddiasına düşüb Yəmən ətrafında bir cənnət salır. İrəm adlanan cənnətdə bulaqlar, çiçək bağçaları, dəbdəbəli saraylar yer alır. Ən əsası isə, bu bağ pərilər məskəni olur və ora insanların giriş məhdudlaşdırılır. Bura yalnız qeyri-adi gücə malik insanların müəyyən mərhələləri keçərək, tilsimlərə yiyələnərək girmək mümkün olur.

"Yeddi dağ alması" nağılında yeraltı dünya bağ kimi verilir. İbrahim dərvişin bir ayda öyrətdiyi tilsimlər vasitəsilə bu bağa girə bilir. Bu bağ yeddi dağ döşündə yerləşir. Cənnətə oxşayan bağda danışan ağaclar qəhrəmana suallar verirlər. Türk mifologiyasında ağac "Həyat ağacı" olaraq şifrələnərək kulta çevrilmiş, zaman-zaman nağıllarımızda da öz əksini tapmışdır.

Bu nağılda yeraltı dünya kimi su – Nil qolu verilmişdir. Qəhrəmanın ikinci sınağı Nil qolunun dərinliklərinə girib əjdaha tərəfindən qorunan yanan əskini götürməsi ilə nəticələnir.

"Dərya atı" nağılında da at dəryaya girərək tilsimli bir at olaraq çıxır. Bu motivi "Koroğlu" dastanında Qıratın dənizdən çıxması ilə eyniləşdirə bilərik. Suyun yeraltı məkan olaraq sehləndirmə funksiyalarını görə bilərik.

Ümumiyyətlə, "Gül sənəvrə neylədi, Sənəvrə gülə neylədi", "Göyçək Fatma" kimi nağıllarda bağlarda üç-dörd rəngli sular təsvir edilir. "Gül sənəvrə neylədi, sənəvrə gülə neylədi" nağılında Kəllə Məlik Cümşüdə məsləhət verir ki, yolda qarşına çıxan ağ suda çim, qara sudan kirpiklərinə vur, qırmızı su ilə yanaqlarına çək, gümüşü su ilə başını yu.

"Ağ divlə qara divin nağılı"nda (5, 115-119) iki məkan verilmişdir: bir məkanda Qara Div, digərində isə Ağ Div yaşayırlar. Bunlar bir-birlərinə əzəli düşməndilər. Bunların məkanları da bir-birindən fərqlənir. Qəhrəman bir külək ilə Ağ Divin bağına düşür. Bu bağ İrəm bağı ilə eyniləşdirilə bilər. Ağ Divin sözlərindən məlum olur ki, Qara Divin canı hovuzdakı balığın qarnındadır. Balığın suallarına insan cavab verməlidir, əks halda insan daşa çevriləcək, Ağ Div isə öləcək. Oğlan balığın suallarına düz cavab verərək Qara Divin canını alır. "Gülünar xanım" nağılında da eyni motivə rast gəlinir. Məlik Məmmədi qaçıran Divin canı Yeddi tərpe qalaçasındakı çarhovuzda – 3 balığın birinin qarnındadır. Bu nağılda qalaça həm yeraltı dünyaya keçid, həm də məkan kimi simvolizə olunur.

Yeraltı dünya bəzi nağıllarımızda qaranlıq şəkildə təsvir edildiyi halda, bəzi nağıllarımızda tamam ayrı bir dünya kimi təsvir olunur. Nağılların bir neçəsində qaranlıq artıq axirətin sənədi kimi deyil, onun sifəti kimi ortaya çıxır. Məsələn, qaranlıq dünyaya enmiş qəhrəman, həqiqətdə işıqlı bir aləmi görmüş olar. Bəzi Avropa təhqiqatçılarının fikrinə görə, qədim təsəvvürdə başqa dünyanın öz günəşi, ayı, ulduzları var. Hətta orada yüksək mədəniyyət zənginlik,hiç bir zaman qurumayan çaylar, böyük şəhərlər var (Tylor, 1904; Tompson, 1951; Durkhem, 1960). Bu mənada qaranlıq həqiqi dünya sakinlərinin təsəvvüründədir və yalnız simvolik xarakter daşıyır. O biri dünya nağıl aləminə paralel şəkildə yerləşdikdə qaranlıq mənası funksiyamı itirir" (3, 156).

II. Dağ - iki dünyanın sərhədi kimi

Yeraltı dünya dedikdə, ağılımıza ilk növbədə yalnız yerin alt qatları ilə bağlı məkanlar gəlir. Lakin folklor nümunələrimizdə **dağ** iki dünya arasında sərhədi ifadə edir. Keçilməz dağlar qəhrəmanın qarşısına çıxan maneələrdən biridir. Ona görə də bəzən dağlar keçid, bəzən isə məkan olaraq verilir. "Qızılquş nağılı"nda (5,44-47) Qızılquş padşahın etibar və hörmətini qazanmaq üçün ona qeyri-adi hədiyyə aparmaq istəyir. Ona məsləhət görürlər ki, uca bir dağın başında bir alma ağacı yetişir, 3 alma yetişir. Bu alma cavanlıq alması olur. Quş da gedib həmin ağacın budağından qırıb gətirir. "Qaba ağacın kökləri yeraltı dünya və keçmiş, budaqları səma və gələcək anlamındadır" (4, 11). "Azərbaycan folklorunda əski Dünya ağacının xüsusiyyətlərini qabarıq nəzərə çarpdıran maraqlı nümunə

«Məlikməmməd» nağılında Zümrüd quşunun yuvası yerləşən ağacdır. Ağacın kökləri və gövdəsinə əjdaha sarmaşmış və Zümrüd quşunun ağacın budaqlarındakı yuvasına can ataraq, balalarını yemək istəyir. Məlikməmməd əjdahanı öldürərək quşun balalarını xilas edir və bunun sayəsində işıqlı dünyaya çıxır. Göründüyü kimi, ağacın gövdə və kökləri, orada yerləşən məxluq yeraltı dünya və şər qüvvələr, budaqları işıqlı dünya və xeyirlə bağlıdır. Məlikməmmədin qarşılaşdığı ağac dünyanın şaquli-üçlü bölgüsünü gerçəkləşdirən dünya ağacı, yaxud kosmik ağacdır" (4, 13).

Nağıllarda rastımıza çıxan Qaf əfsanəvi bir dağdır. Qaf əfsanələrdə Ənqa (Simurq) quşunun yaşadığı ərazi, Qafqaz dağları silsiləsinə daxil olan Elbrusun qədim adıdır. Əfsanələrə görə, bu dağ xəyali canlıların, pərilərin məskənidir. Təpəgözün də məkanı məhz Qaf dağdır.

"Şah oğlu Bəhrəmin nağılı"nda divlərin məkanlarından biri də Qaf dağı təsvir edilir. "Tapdıq" nağılında da Qaf dağı məkan kimi verilir. "Küllücə" nağılında (5, 92-99) Buzdağı adlı tilsimli bir dağ təsvir olunur. Nağılda Küllücə adlı qəhrəman məmləkəti fəlakətdən xilas edir, Gülpərinə tilsimli dağdan gətirir.

III. Mağara - yeraltı dünya kimi

Mağara nağıllarda keçid məkan olmaqla yanaşı, yeraltı dünyanın özünü də simvolizə edir. Dini elmlərdə – Quranda Yəcuc - Məcuc, Tövrat və İncildə Qoq insana bənzəyən yeraltı irqlər olaraq, xüsusilə, dağların altındakı mağaralarda yaşadıklarına inanılır. Məkkənin Əl-Nur dağındakı kiçik, dar mağara İslamın yarandığı, "Qurani-Kərim" in nazil olduğu yer hesab edilir. "Qurani-Kərim" in 18-ci "Kəhf" surəsində də yeraltı, möcüzəli mağaradan söz açılır. Bu mağaranın məkanı kimi müxtəlif yerlər göstərilə də, quruluşuna görə daha çox Naxçıvanda olan "Əshabi-Kəhf"ə uyğun gəlir.

"Qızıl piyalə", "Cəlayi-Vətən" və bu kimi nağıllarda divlər məkanı mağara kimi verilmişdir.

"Şah oğlu Bəhrəmin nağılı"nda (2, 169-181) üç yeraltı dünya təsvir edilir: Atasının gözlərinin dərmanı olan ağ çeşmə bulağının daşı üçün qardaşlar yola çıxırlar. Qarşılıqları 3 cığır çıxır. Bir yolun üstündə "Axtaran tapar", digər ikisində isə "Get, ağıllı ol, gəl", "Gedən gəlməz" yazıları əks olunur. Göründüyü kimi, sehrlı nağıllarda yeraltı dünya "gedən gəlməz", "gedər-gəlməz" adları ilə verilir. Bu yola da çox zaman kiçik qardaş gedir və ya hər üçü getsə də, şər qüvvələrə kiçikləri qalib gəlir. "Üç qardaş", "Məlikməmməd" və başqa nağıllarda bu motivi görə bilərik. "Üç qardaş" nağılında böyük qardaş birinci yola, ikinci qardaş ikinci, kiçik qardaş isə "Gedən gəlməz" yolu ilə getməyə başlayır. Böyük qardaş mağarada divlə vuruşda ölür, o biri bir meşəliyə çıxır, orada ayı onu öldürür, kiçik qardaş isə öz ağılına, kamalına, gücünə görə bütün çətinlikləri aşır. "Qızıl piyalə" nağılında da (5, 6-22) mağara divlər məkanı kimi təsvir edilir.

IV. Qalaça - xaotik məkan kimi

Qalaça da qaranlıq dünyanı - xaotik məkanı ifadə edir. "Qaraqaşın nağılı"nda (1, 5-21) illərdi uşaq həsrətində olan odunçu arvadı səhəngi götürüb su dalınca gedir, qayıdarkən dincini almaq üçün bir yerdə oturur, dizinin üstünə xoş ətirli yaşıl yarpaq düşür, onu ağzına qoyur, asqırır, yarpaq uçmağa başlayır. Qadın yarpağın dalınca qaça-qaça gəlib bir qalaçaya çıxır, bir dərvişlə rastlaşır. Dərvişin yaşadığı qalaça xaotik məkan xarakteri daşıyır. Dərviş qadını bir otağa zəbt edir. Digər nağıllarda təsvir edilən yeraltı dünyadakı kimi qalaçada da dərviş tərəfindən dustaq edilən qadınlar olur. Bu məqam da qalaçanı xaotik məkan kimi hesab etməyimizə əsas verir. "Yeddi qardaş, bir bacı" adlı nağılda da yeddi qardaşın bacısının ocağı sönür, od almaq üçün qalaçaya gedir. Qalaçada div qıza ocaq verib əvəzində qanını sovrur.

E.M.Meletinski yazır ki, Xaosu obrazlaşdırən mifik varlıqlar məğlub edildikdən, zərərsizləşdirildikdən sonra öz varlıqlarını daha çox kosmos ətrafında, dünya okeanının sahillərində, yeraltındakı aşağı dünyada, göyün hər hansısa bir hissəsində və yaxud da dünya modelinin mifoloji məkanlarının müvafiq hissəsində davam etdirirlər. Seçdiyimiz nümunələr də bu faktı təsdiq edir. Belə ki, qaranlıq dünya ilə bağladığımız məkanlar nağıllarda yeraltı, həmçinin yerüstü, gözdən uzaq ərazilərdə təsvir edilir.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə nəzəri fikir və müasir yanaşma metodologiyalarından istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işindən aldığımız nəticələrə görə, sehrlı nağıllarımızda yeraltı məkan anlayışı kimi mağara, qalaça, bağ, dağ, qaranlıq otaq, su mənbələri və bu kimi yerlər işlədilir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Qəhrəman "Yeddi dağ alması", "Ağ divlə qara divin nağılı"nda bağa, "Tapdıq", "Şah oğlu Bəhrəmin nağılı"nda dağa, "Qızıl piyalə", "Cəlayi-Vətən" və bu kimi nağıllarda mağaraya, "Qaraqaşın nağılı", "Yeddi qardaş, bir bacı" adlı nağılında qalaçaya gedir. Qaranlıq dünya ilə bağladığımız məkanlar nağıllarda yeraltı, həmçinin yerüstü, gözdən uzaq ərazilərdə təsvir edilir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. II cild/Tərt.ed. M. Təhmasib; Red. B. Abdulla. Şərq-Qərb nəşriyyatı. (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 2005: 1-296
2. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. III cild/Tərt.ed. M. Təhmasib; Red. B. Abdulla. Şərq-Qərb nəşriyyatı. (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 2005: 1-296
3. Bayat F. Masallarda öteki dünya anlayışının dinimitoloji kökləri. (Jurnal məqaləsi), Bilig 7,Güz 98,s.155-159.
4. Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Mütərcim nəşriyyatı (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 2002: 1-164
5. Pirsultanlı S. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında nağıllar (Kitab). Gəncə/Azərbaycan.2012:1-144

ŞƏRQ NƏSİHƏT ƏNƏNƏLƏRİNİN HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA ƏKSİ

TƏRANƏ MƏMMƏDOVA

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz

Filologiya

terane873@gmail.com

ŞƏKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Hüseyn Cavid həm növ və janr, həm də mövzu və məzmun baxımından zəngin ədəbi irs yaradan sənətkarlardandır. Böyük ədibin yaradıcılıq irsi məzmunca maraqlı çalarlarla zəngindir. Bu baxımdan əsərlərində diqqəti cəlb edən motivlərdən biri də nəsihətdir. Nəsihətnamə - klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında didaktik səciyyə daşıyan, həm nəzmlə, həm də nəsrə yazılan əsərlərdir. Azərbaycan ədəbiyyatında da nəsihətnamələrin özünəməxsus yeri olmuşdur. Doğrudur, sənətkarın birbaşa bu janrdə yazılan əsəri yoxdur. Ancaq, klassik irsə öz bədii yaradıcılığında dəfələrlə müraciət edən Cavidin əsərlərində nəsihət bir motiv kimi geniş işlənmişdir. Müxtəlif məzmununda yer verdiyi bu cür nəsihətlər insanpərvərliyi, həyat və azadlıq sevgisini, əxlaqi-tərbiyəvi düşüncələri dolğun şəkildə əks etdirir.

Sənətkarın bədii irsi bir çox tərəflərdən geniş tədqiq olunsada müraciət etdiyimiz mövzuda hər hansı araşdırmaya rast gəlmədik. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, H.Cavid yaradıcılığının klassik ədəbiyyata bu yöndən müraciəti elmi yenilik kimi qəbul olunmalıdır. XX əsrdə yaşayıb yaradan, həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatının təsiri öz yaradıcılığında geniş əks olunan sənətkarın klassik irsə müraciətinin formasını öyrənmək baxımından mövzu aktual və əhəmiyyətlidir.

AÇAR SÖZLƏR: Açar söz-Hüseyn Cavid, nəsihət-2, Şərq ədəbiyyatı-3

GİRİŞ

"Giriş"də tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, aktuallığı, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, metod və metodologiyası, elmi ədəbiyyatda qoyuluşu və s. göstərilir. Ümumilikdə giriş aşağıdakı 4 hissədən ibarət olmalıdır:

17.Oxuyucuya tədqiqat işi ilə əlaqəli qısa məlumat verilir. İşin aktuallığı və əhəmiyyəti göstərilir.

18.Tədqiqat işinə olan ehtiyac göstərilir. Hal-hazırda yerinə yetirilmiş işlər və problemlər göstərilir.

19.Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün yerinə yetirilmiş tədqiqat işi açıqlanır.

20.Oxuyucuya tədqiqat işinin strukturu (fəsilləri) göstərilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndərindən biri olan Hüseyn Cavid öz zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən ədəbi şəxsiyyətlərdəndir. Həm Qərb, həm də Şərq ədəbi təsirlərini özündə açıq şəkildə əks etdirən Hüseyn Cavid yaradıcılığı bir çox xüsusiyyətlərlə daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Belə xüsusiyyətlərdən biri də qədim Şərq nəsihət və nəsihətçilik ənənəsidir ki, biz Cavid yaradıcılığında bu xüsusiyyəti bir çox tərəflərlə açıq şəkildə görürük. Lakin istər həyat, istərsə də yaradıcılığı bir çox yönərdən geniş tədqiq olunan sənətkarın bədii irsi bu yöndən araşdırmalardan uzaq qalmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınaraq Hüseyn Cavidin lirik yaradıcılığı və bir sıra əsərləri tərəfimizdən tədqiqatə cəlb olunmuş, onlarda nəsihətlərin işlənmə forma və xüsusiyyətləri, məzmunu araşdırılmışdır.

Tədqiqat işi 2 fəsil və 4 yarımfəsildən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işi tarixi-filoloji metod əsasında işlənmişdir. Bundan əlavə, Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəsihətnamələr haqqındakı elmi-nəzəri fikrin ümumi müddəa və qənaətlərindən nəzəri-metodoloji baza kimi istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə yaşayıb-yaradan görkəmli nümayəndələrindən biri - Hüseyn Cavid həm növ və janr, həm də mövzu və məzmun baxımından zəngin ədəbi irs yaradan sənətkarlardandır. Böyük ədibin yaradıcılıq irsi məzmunca maraqlı çalarlarla zəngindir. Bu baxımdan əsərlərində diqqəti cəlb edən motivlərdən biri də nəsihətdir. Bir janr kimi "Nəsihətnamə - klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında didaktik səciyyə daşıyan, həm nəzmlə, həm də nəsrə yazılan əsərlərdir" [Quliyev, 1993, 76]. Qədim köklərə söykənən və folklor janrları içərisində də özünəməxsus yeri olan nəsihət hələ qədim dövrlərdən başlayaraq uzun illər gənclərin tərbiyəsində bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında da nəsihətnamələrin özünəməxsus yeri olmuşdur. Doğrudur, sənətkarın birbaşa bu janrda yazılan əsəri yoxdur. Ancaq, klassik irsə öz bədii yaradıcılığında dəfələrlə müraciət edən Cavidin əsərlərində nəsihət bir motiv kimi geniş işlənmişdir. Müxtəlif məzmununda yer verdiyi bu cür nəsihətlər insanpərvərliyi, həyat və azadlıq sevgisini, əxlaqi-tərbiyəvi düşüncələri dolğun şəkildə əks etdirir.

1. Hüseyn Cavidin şeirlərində nəsihətlərin məzmun xüsusiyyətləri.

Lirik yaradıcılığında nəsihətə yer verən şairin bir çox şeirlərində bu qəbil nümunələrə rast gəlinir. Bəzi şeirləri bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir.

1.1 Davranış xüsusiyyətlərini ifadə edən nəsihətlər. "Sevinmə, gülmə, quzum!.." şeiri bu baxımdan qiymətlidir. Belə ki, özünə, ruhuna müraciətlə yazılan və monoloqu xatırladan şeirdə başdan-başa hər misrada nəsihət ruhu duyulur. Hələ əsərin ilk sətirlərində heç kimin pis gününə, səfalətinə sevinməmək, kimsəsizləri, yazıq, səfilləri incitməmək tövsiyyə olunur:

Sevinmə, gülmə, quzum, kimsənin fəlakətinə,

Bu hal, əvət, eyi bir şey deyil, sevinmə, saqın!

Sevinmə başqasının hali-pürsəfalətinə,

Toqunma qəlbinə bəkəslərin, zavallıların [Cavid, 2005, 63].

Sonrakı misralarda acı bir sözün, kinayəli bir gülüşün yaralı qəlbi necə incidəcəyini, illərlə sağalmayan yaraya çevrilə biləcəyini bədii boyalarla təqdim edən şair, gün gəlib dövrünün dəyişə, bir gün gülünün, bir gün ağlaya biləcəyini vurğulayır və daima bunu düşünərək yaşamağı nəsihət edir:

Toqunma, ruhum! Əvət. Kinlidir fələk, bir gün

Qızar, həmən gücənib intiqam alır səndən.

Bu gün gülən yarın ağlar, saqın öyünmə, düşün!

Düşün də munis ol! İncitmə, qırma kimsəyi sən!...[Cavid, 2005, 63]

1.2. İctimai düşüncələrini əks etdirən nəsihətlər.

H.Cavidin yaradıcılığı üçün məxsusi cəhətlərdən biri də onun ictimai-siyasi görüşlərinin öz bədii yaradıcılığında qabarıq əks olunmasıdır. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, şairin imperializmə, müharibəyə nifrəti, onun törətdiyi fəlakətlərə etirazı bir sıra əsərlərinin ana xəttinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, türkçülük, turançılıq sevdası, türkün qədim və əzəmətli tarixinə rəğbəti bədii əsərlərində kifayət qədər qabarıq ifadə olunmuşdur. Bu görüşlərin təcəssüm olunduğu nəsihətlərini də öz oxucusuna təlqin etməyi unutmayan şairin "Hərb və fələkət" şeirində qeyd etdiyimiz nüansları aydın duya bilərik:

Bir zamanlar şərəfli Turanın,

O cihani gəyuri qavğanın

Qəhrəman, bərgüzidə evladı,

Türklərin anlı-şanlı əcdadı

Saldırıb titrətirdi yer yüzünü,
Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü [Cavid, 2005, 52].
..... Qalq, oyan! Sönməmişsə imanın,
Qalq, oyan! Gör nə fikrə xadimsin?
Kimlərin oğlusunn? Nəsin? Kimsin?
Sürdürüb durma böylə, bir yüksəl [Cavid, 2005, 54].

Ümumiyyətlə, özüne müraciət, tövsiyyə, nəsihət romantik şairin bir çox şeirləri üçün xas olan xüsusiyyətlərdəndir. İctimai-fəlsəfi məzmunundan ziyadə, sevgi-məhəbbət, xüsusən qadına münasibət və müsbət əxlaqi yaşam şairin önəmlə xatırlatdığı məsələlərdəndir. Hər qadına uymamağı, aldanmamağı dönə-dönə vurğulayan Cavid həm lirik nümunələrdə, həm də dram əsərlərində bu növ nəsihətlərə müraciət edir:

Cihanı cənnətə təşbih edər də bir şair,
Gözəl bir afəti bəzən mələk sanır, sevinir,
Fəqət səadətə - aldanma, pək müvəqqətidir! [Cavid, 2005s.70]

2. Hüseyn Cavidin dram əsərlərinə nəsihət motivi.

Nəsihətçilik Cavidin yalnız lirik yaradıcılığı üçün deyil, eləcə də dram yaradıcılığı üçün xas olan əsas önəmli xüsusiyyətlərdən biridir. Biz bunu bir çox əsərlərdə görə bilirik Bu nümunələr yalnız işlənmə şəkilləri baxımından deyil, eləcə də məzmun cəhətdən də diqqəti cəlb edir.

2.1 Ailə-əxlaq məzmunu ifadə edən nəsihətlərin işlənmə formaları.

Oxşar mövzuda, nəzmlə qələmə aldığı “Uçurum” faciəsində kişilərin əxlaqsız həyata qurşanması və ailəni sürüklədikləri uçurum, fəlakət əks olunmuşdur. Burada da Cavid əvvəlki əsərdə olduğu kimi nəsihətçilik ruhundan uzaqlaşmır. “Dramda iki öyüdü surət var. Onlardan biri Göyərçini həqiqi məhəbbətlə sevən, eyni zaman, onun xəşbəxtliyini arzulayan Əkrəm, ikincisi isə Göyərçinin atası Uluq bəydir. Əkrəm səyyah, mütəfəkkir, kitab aşığı mütaliəçi bir şəxsdir” [5, s.106]. Əsərdə xüsusən Əkrəmin dilindən verilən və Cəlala ünvanlanan bu misralar fikrimizi aydın izah edir, təsdiqləyir :

Əvət mələkdir, fəqət
Şeytan ruhlu bir mələk!
Lətif çiçəkdir, fəqət
Pək zəhərli bir çiçək!
Bir sən deyil, hər kəslə
O istər həmdəm olmaq,
Lakin yaqışmaz sana
Hər kölgəyə vurulmaq.
Beş aydır Parisdəsin,
Söylə nə yaptın, söylə?
İnan ki, məhv olursun
Bu sayğısız gedişlə. [Cavid, 2005, 292]

Gördüyümüz kimi, “Bən istərim ki...” şerində ortaya atılan düşüncələr – incə ruha, qəlbə sahib olan sənətkarın mələk üzlü bir şeytana, əxlaq düşkünü qadına uyması, özünü, sənətini fəlakətə aparması fikri “Uçurum” faciəsində davam etdirilmiş, obrazların dili ilə bu haldan uzaq olmaq tövsiyyə olunmuşdur:

Şu əfsunçu qadından
Uzaqlaşmazsan əgər,
Öyündüyün istedad,
Sənət, dəha həp sənər.[Cavid, 2005, 293]

“Uçurum” faciəsində maraqlı nəsihətçi surətlərdən biri də Uluq bəy obrazıdır. Uluq bəyin əsərdə həm Cəlala, həm də qızı Göyərçinə nəsihətilə qarşılaşırıq. Belə ki, “Göyərçinin dünya görmüş, savadlı, bir az da el adət-ənənələrinə və əxlaqına möhkəm bağlı olan atası Cəlalı başa salır ki:

Avropada işıq da var, zülmət də,
Orda səfalət də var, fəlakət də.
O bir əngin dəniz ki, pək qorxuncdur,
İnsan gah inci bulur, gah boğulur...

Lakin Cəlal bu nəsihəti yaddan çıxarır. Parisə gələcək bir rəqqasenin... bir çoxlarını əlində oynatmış Anjelin toruna düşür” [Cavid, 2005, 111].

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Uluq bəyin ata kimi öz övladına da nəsihəti diqqətəlayiqdir. Onun qızına həyatla bağlı nəsihətləri bu obrazın dilində böyük ustalılıqla bədii ifadəsini tapmışdır. Bununla bağlı görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı obrazı səciyyələndirərək qeyd edir: “Uluq bəy öz qızının bədbəxtliyini görəndə, ürək yanğısı ilə fikirlərini söyləyən bir qocadır” [Sultanlı, 1971, 106].

Quzum, baq, şu bulutlar,
Nasıl gəlib keçərsə,
Həyatdakı dəhşətlər,
Qayğılar da öyləcə
Keçib gedən şeylərdir,
Məraq etmək nafilə;
Yalnız xəstə ruhlular
Çırpınır eyvah ilə. [Cavid, 2005, 336]

Əsərdən nümunə gətirdiyimiz yuxarıdakı misralar həm də sənətkarın həyata baxışının, düşüncələrinin, fəlsəfəsinin bədii təzahürü kimi səslənir.

2.2. Cavidin türkçülük görüşlərini əks etdirən nəsihətlər.

Cavid yaradıcılığında ən az “Uçurum” qədər nəsihətlərə yer verilən ikinci əsər ədibin “Maral” faciəsidir. Pyesin ayrı-ayrı pərdələrində obrazların dilindən verilən müxtəlif məzmunlu nəsihətlər müəllifin oxucusuna aşılamağa çalışdığı düşüncələrinin ifadəsi kimi səslənir.

Belə ki, Hüseyn Cavidin türk dünyasına rəğbəti, onun birliyinə, yüksəlişinə, böyük cəngavərlərinə qarşı hörməti, sevgisi Çingiz bəy, Bəypolad və Turxan bəyin dialoqunda, xüsusilə, Çingiz bəyin dilindən söyləyən fikirlərdə müəllifin oxucuya nəsihət kimi səslənir. Belə ki, aşığın aşığıdakı misralarına Çingiz bəyin cavabını nəzərdən keçirək:

Nə buldular İsgəndərlər, Çingizlər?!
Qanlar döküb, canlar yaqıb getdilər!...
Cihanı titrədib alt-üst etdilər,
Qanlı bir iz bıraqdılar ellərdə...

..... Çingiz bəy: Əfv edərsiniz, əfəndim! Öylə çürük həqiqətlər bir taqım boş qafalara yerləşə bilər. Mühakiməli bir adam, öylə iftiralara əsla qulaq verməz. Azacıq insaf etməli, işdə hər millətin tarixi meydanda... Əcnəbilər böyük İskəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yaddırıyor, heykəllər dikdiriyorlar. Fəqət bizlər!... bizlər isə Çingiz kibi gihangirlərə, Teymur kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyə ləkələmək istiyoruz! [Cavid, 2005, 70]

Cavidin, türkə, türk xalqına, onun hər bir fərdinə hörməti, sevgisi ilə yanaşı, insan xarakteri, davranış xüsusiyyətləri haqqında da maraqlı düşüncələri öz əksini tapır. Və bu iki məqam əsərdə yanaşı qoyulur:

Bəypolad: ... Bayram! Oğlum, Qulaqlarını eyicə aç! Sözüümü, nəsihətimi dinlə!... Sən bir baba yığıtsən, bu hal sana yaraşmaz. Sən bir türk oğlusun, mərd oğul kökünü unutmaz. Ər oğlu ər ol, qəlbini dar tutma!...Bağ nə diyorum sana, sözlərimi unutma!.. (Qayət şiddətli və ağır bir ahəng ilə). Heysiyyətli bir baba yığıt, nə oynar... nə gülər... nə də ağlar... Çünki oynamaq çingənələrin işidir, gülmək çocuqların payıdır, ağlamaq da dul qadınlara yaraşır... Anladınmı? İşdə bu qadar! Haydı, get!...[Cavid, 2005, 72]

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Cavid yaradıcılığında nəsihətlər müxtəlif, rəngarəng məzmunludur. Burada əxlaqi-tərbiyəvi cəhətlərə daha çox toxunan Cavid, namus, qeyrət kimi anlayışları yüksək qiymətləndirir. Dünyagörmüş, yaşlı, dindar bir qadının – Nazlının dilindən, gənc Marala deyilən sözlər gənc qıza, qadına verilən dəyərli nəsihət kimi səslənir.

Nazlı (mülayimətlə). Maral! Maral!.. Həyat beş günlükdür, fəqət namu...s! Namus əbədidir!

Maral (mütəəssir). Of, aman, yarəbbi!

Nazlı (kəskin). Maral! Yavrum! Allahın əmri...Peyğəmbərin şəriəti...ayaqlar altına alınmaz, qızım! Anlamıyormusun? Hələ bunu cəllad sifətli Turxan bəy duyarsa, inan ki, səni əsla sağ bıraqmaz! [Cavid, 2005, 97]

7. NƏTİCƏ

Azərbaycan və bir çox Şərqi xalqları tarixən eyni mədəni köklər üzərində formalaşmış, təşəkkül tapmışdır. Müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşayıb-yaratsalar da bu xalqlar arasında qədim və zəngin ədəbi ənənələr mövcud olmuşdur. Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmişdir ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığında qədim Şərqi ədəbi ənənələrinin təsiri güclü olmuşdur. Qədim Şərqi nəsihət

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ənənələrininlərin onun yaradıcılığında öz əksini tapması bunun əsas göstəricilərindən biridir. Eyni zamanda nəsihətlərin məzmununa nəzər saldıqda onun türkkülüklə bağlı düşüncələrinin də bir daha şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh.
2. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh.
3. Cəfərov M.C. Hüseyn Cavid. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Bakı 1960.
4. Elçin, Vilayət Quliyev. Özümüz və sözüümüz, B.; Azərənəşr, 1993, səh. 115.
5. Sultanlı Ə. Məqalələr. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1971.

TƏNQIDI REALİST ŞEİRİN BANISI CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIĞINDA XALQ ŞEİRİ ŞƏKİLLƏRİ VƏ ƏNƏNƏLƏRİ

RAMİZ QASIMOV

Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
ramizasef@yahoo.com.tr
Naxçıvan, Azərbaycan

XX əsrin əvvəllərində meydana gələn tənqidi realizm cərəyanı ilə ictimai fikir və ədəbi düşüncəyə xalqın maraq və ideallarını ehtiva edən ədəbi-estetik konsepsiya meydana gəlir. Bu konsepsiya daxilində xalq şeiri ənənələri üzərində sadə camaata doğma və yaxın olan, lakin yeni ictimai-estetik məzmun və tələblərlə müəyyənləşən poetik nümunələr ərsəyə gətirilir ki, bu da yeni şeir məktəbinin əsasını qoyur. Bu cəhətdən yeni ədəbi-estetik fikir cərəyanı kimi tənqidi realizmin xalq şeir şəkillərindən istifadə imkanlarının öyrənilməsi əhəmiyyətli, aktual və zəruridir. Konkret nümunələr üzərində əsaslı təhlillərlə xalq şeiri şəkli və vəznindən istifadənin ədəbi-estetik əhəmiyyəti və yaratdığı şeir məktəbinin nəzəri-praktik tələblərini əsaslandırma işin başlıca əhəmiyyəti və məqsədini təşkil edir. Aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, milli ədəbi şeirdə yeni estetik məzmun və tələblərlə çıxış edən tənqidi realizmin banisi və ideoloqu olan Cəlil Məmmədquluzadə həmçinin tənqidi realist şeirin də əsasını qoymuş, onun həm nəzəri, həm də praktik əssa və tələblərini irəli sürmüş və ifadə etmişdir. Konkret nümunələrin göstərilməsi, təhlillərin aparılması, müqayisələrin edilməsi, əhəmiyyətinin qeyd olunması, nəzəri-praktik səciyyəsinin göstərilməsi və s. işin elmi yeniliyini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: tənqidi realizm, tənqidi realist şeir, xalq şeir şəkilləri.

Giriş

Məlum olduğu kimi, hər bir ədəbi cərəyan ümumi, ortaq, ənənəvi janrlardan istifadə etdiyi kimi, özünəməxsus, fərqli janrlardan da istifadə edərək öz ideya-məfkurə platformasını təbliğ və təşviq etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu cəhətdən konkret dövrdə daha çox nəzərləri cəlb edən və ictimai fikrə təsir etmə qüdrətinə malik olan romantizm ədəbi cərəyanı kiçik lirik şeirlərdən və daha çox faciələrdən yararlandırsa, ədəbi dövrün digər başlıca qüvvəsi və fikir cərəyanı olan tənqidi realistlər satirik şeirlər, hekayələr və komediyalardan istifadə edərək öz fikir və ideyalarını əks etdirirdilər. Bu mənada tənqidi realizmin bir ədəbi cərəyan olaraq janr poetikasında ənənəvilik və özünəməxsusluqlar da az deyildi. Yeri gəldikcə klassik ədəbi janrlardan yeni ədəbi fikrin ifadəsi üçün istifadə edən tənqidi realistlər köhnə janrların yeni formasını yaradır, klassik ənənələri zamanın tələblərinə uyğun olaraq yeni ideya-fikir platforması istiqamətində yaşadaraq köhnə ilə yeni arasında əlaqə yaradır, beləliklə, ədəbi inkişafı və milli düşüncəni tamamlayır, təkcə ideya-məfkurə deyil, ədəbi yaradıcılıq və janr baxımından da milli düşüncə tamlığını təcəssüm etdirir, milli ədəbiyyata xidmət göstərirdilər. Bütün bunlar işin aktuallığını, elmi əhəmiyyətini və müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün zəruriliyini müəyyənləşdirir. Tənqidi realistlərin xalq ideallarını inkar etmədiklərini, əksinə, onların xalqa olan bağlılığı və milli ədəbi ənənələrə olan sədaqətini müəyyənləşdirmək üçün də bu tədqiqat işi olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat metodu

Tədqiqat zamanı müqayisə, analiz və sintez və b. tədqiqat metodu və üsullarından istifadə edilərək elmi nəticə və qənaətlər ortaya çıxarılır.

Tədqiqatlar göstərir ki, çox haqlı olaraq ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarında tənqidi realist yaradıcılığın janrları kimi hekayə, novella və povestdən daha çox söhbət salınmışdır. Ümumiyyətlə, diqqət edilərsə, tənqidi realizmdə irihəcmli əsərlərdən və janrlardan, demək olar, istifadə olmamışdır (və yaxud çox olmamışdır). Fikrimizcə, qarışıq zamanda, savadsızlığın baş alıb getdiyi, ictimai ziddiyyətlərin yaşandığı, güzəran və ehtiyacın insanların həyatını ələ aldığı bir zamanda irihəcmli janrlardan istifadə heç də maraqlı doğurmurdu. Daha sürətli, tez və çevik mütləq mədəniyyətinə daxil ola bilən janrlar praktik olaraq nəticəli və əhəmiyyətli görünürdü. Janrların ən kiçiyi bu dövrdə daha çox aktualıq qazanır və daha çox istifadə edilir. Daha tez oxunmaq, dərk edilmək və yadda qalmaq baxımından praktik cəhətdən faydalı olan kiçik hekayə, lirik-satirik şeirlər, publisistik felyetonlar böyük önəm qazanır. Kiçik hekayələri bu cəhətdən tənqidi realizmin “çevik alayı” adlandırmaq daha doğru olardı. Bu baxımdan ilk nümunəsi böyük ustad Cəlil Məmmədquluzadədən başlayan və Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənşiminli kimi davamçılarla zənginləşən və möhkəmlənən tənqidi realist nəsrin ən kamil nümunələri olaraq hekayələr meydana gəlir və oxucu rəğbətinə səbəb olur. Cəlil Məmmədquluzadənin ustası olduğu kiçik hekayə və Mirzə Ələkbər Sabirin ustası olduğu kiçik satirik şeir janrları tənqidi realizmin rüporuna çevrilir. Böyük Mirzə Cəlillə başlayan və klassik ədəbi şeir ənənələrinin davamı olan yenitipli satirik şeirlərin yaranması ilə “mollanəsrəddinçi şairlərin axtarışı”nı başlandır və Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi və nəhayət, tənqidi realist şeirin ağır artilleriyası sayılan M.Ə.Sabir kimi “mollanəsrəddinçi şairlər” meydana gəlir, yenitipli şeirin görkəmli nümunələrini ortaya qoyurlar. Beləliklə, yenitipli mollanəsrəddinçi şeir məktəbi formalaşmış olur.

Böyük tənqidi realist ustad Cəlil Məmmədquluzadənin bir fikri olduqca maraqlı doğurur ki: ““Molla Nəsrəddin”in birinci ilinin birinci nömrəsində “Molla Nəsrəddin” şivəsinə yarayan məzhək şeirlərdən bir nümunə çap olunmuşdu: “Lisan bəlası”.

Ey dil, dəxi dinmə və sükut et, səni tarı,

Lal ol və danışma!

Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,

Mal ol və danışma! və i.a.

Necə ki məlumdur, bu şeiri yazan əsla şair deyildi. Bu bir nümunə idi ki, bunu birinci nömrədə dərc etməkdə biz həqiqi “Molla Nəsrəddin” şairini axtarırdıq. Biz Sabiri və Məşədi Sijimqulunu axtarırdıq” (4, s. 257). Məhz “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrələrindən sonra ardıcıl çap olunan yeni şeir nümunələri Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi kimi nəhəng şairləri bu yolu davam etdirməyə sövq edir və bu şeir məktəbinin möhkəmlənməsinə vəsilə olur. Söz yox, ayrıca və geniş bəhs etməyə lüzum görmədən artıq çoxdan təsdiqə çatdırılmış bu fikirlərlə demək olar ki, tənqidi realistlər bütün yaradıcılığın məqsədi, məramına yeni tələblərdən yanaşır, ədəbiyyatdan, ədəbi yaradıcılıqdan yeni dövrün tələblərinə uyğun məzmun və ideya tələb edir, köhnə ədəbi janrlardan yeni dövrün tələblərinə uyğun məharətlə istifadə edir, qəzələ, beşliyə, digər şeir şəkillərinə tamamilə müasir məzmun geydirirdilər. Bu mənada akademik İsa Həbibbəyli tam mənasında doğru yazırdı ki: “Azərbaycan realist-satirik şeiri özünün ən yüksək səviyyəsini XX əsrin əvvəllərində fəth etmişdir” (2). Əlbəttə, yeni yaradıcılıq yolu və ədəbi fikrinin ideoloqu olan C.Məmmədquluzadənin ideya və fikirləri üzərində “Mirzə Ələkbər Sabir tənqidi realizm ədəbi cərəyanı hüduqlarında Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeir məktəbi yaratmışdır. Mirzə Ələkbər Sabirin satiraları Azərbaycan tənqidi-realist satirik şeirinin kəskin ictimai məzmununa malik olan klassik nümunələridir. ...“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin əsas simaları olan Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzəli Möcüz, Əli Razi Şamçızadə, Bayraməli Abbaszadə, Əli Məhzun, Baxçaban, Məhəmmədəli Dastançı və başqaları Azərbaycan realist-satirik şeirini zənginləşdirən əsərlər yaratmaqla ədəbiyyatda tənqidi-satirik ədəbiyyatın mövqeyini bir daha möhkəmləndirmişlər” (2).

Doğru deyilmişdir ki, “Mollanəsrəddinçilər lirikanın heç də bütün növlərində yazmamışlar. Onlar başlıca olaraq ictimai lirika janrından istifadə etmişlər” (1, s. 346). Həm də Mollanəsrəddinçilər “klassik poeziyanın fəxriyyə, nəsihətnamə, müraciətnamə, şikayətnamə, mədhyyə və s. Bu kimi janrları öz vəzifələrini dəyişmiş, ictimai idealların bədii ifadə formasına çevrilmişdir” (1, s. 346). İslam Ağayevin fikrini doğru qəbul etmək olar ki, tənqidi realist satirik şeiri janr baxımından üç yerə - ənənəvi poetik janrlarda yazılmış əsərlər; 20 realist satiralar; 3. ədəbi parodiyalar - ayırmaq olar (1, s.

346). Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, özlərinəməxsus ideya-məfkurə və estetik tələblər səviyyəsinə uyğun olaraq tənqidi realizmin böyük ustası Cəlil Məmmədquluzadə ilk nömrədən başlayaraq tənqidi realist şeirlər də ortaya qoymuş olur. Bu şeirlər çox peşəkar yazılmasa da, tənqidi realizmin estetikasına uyğun yeni şeir yaradıcılığı yolunu sərgiləyirdi. Burada gedən “yeni şeir necə olmalıdır?” sualı ətrafındakı mübahisə və müzakirə də şeirdən, bədii yaradıcılıqdan tələb edilən tənqidi realist görüşləri əks etdirirdi. Sabir və Əli Nəzmi kimi şairlərin yaradıcılıqları isə sanki dövrün bu aktual sualı ətrafında aparılan gərgin müzakirə və mübahisəyə verilən cavab idi. Cəlil Məmmədquluzadənin ilk olaraq ortaya çıxardığı (Cəlil Məmmədquluzadənin şairliyi haqda şifahi məlumatlar olsa da, bunu ilk zamanlarda heç kəs təsdiq edə bilməmişdi. İlk olaraq görkəmli tədqiqatçı Ə.Mirəhmədovun “Onun şairliyi də varmış” başlıqlı məqaləsindən sonra bir neçə nümunə əsasında C.Məmmədquluzadənin şairliyi öz təsdiqini tapmışdır. Lakin bu yolun uğurlu davamçısı akademik İsa Həbibbəyli böyük ustadın 145-ci ildönümünün qeyd edilməsi vaxtında 50-yə yaxın müxtəlif şeir nümunələri ortaya qoymaqla C.Məmmədquluzadənin şair də olduğunu qəti şəkildə təsdiqləmişdir – R.Qasımov) və tənqidi realist şeirin qəlibini müəyyənləşdirən bu nümunələr həm əruz vəznli klassik şeir janrlarında, həm də heca vəznli xalq şeiri şəkillərində özünə yer tapırdı. Cəlil Məmmədquluzadənin şeir yaradıcılığı haqqında ilk dəfə tədqiqat işi yazan f.ü.f.d. Aygün Orucova monoqrafiyasında böyük ədibin şeirlərini haqlı olaraq heca vəznli və əruz vəznli janrlarda yazılmış şeirlər olaraq tədqiq edir (5) və göstərir ki, “C.Məmmədquluzadənin şeirləri sırasında təqribən beş şeir heca vəznində yazılmışdır” (5, s. 155). Bu barədə tənqidi realizmin folklordan mənbə olaraq qaynaqlanma haqqında aparılan tədqiqat sahəsində ayrıca bəhs olunmuşdur. Lakin bizə elə gəlir ki, “C.Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri” (3, Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2009, 608 s.) kitabına tərtibçi akademik İsa Həbibbəylinin daxil etdiyi şeirlər içərisində ən azı səkkiz şeir heca vəznlidir. Əgər “Çobanların nəğməsi”ni də daxil etsək, bu, yeddiyə çatır. Bundan başqa tamamilə şeir şəklində yazılmış “Çay dəsgahı” əsərində də heca vəznli şeir texnikasına rast gəlmək mümkündür. Bu mənada “Qız və nənə” (baxmayaraq ki, şeirin altından “Dəbistan”ın əvvəlinci nüsxəsinin 11-ci səhifəsində rus ədibi Pozdnyakovdan tərcümə” (3, s. 568) – deyə yazılmışdır), “Molla Nəsrəddin”in qıza cavabı”, “Lay-lay”, “Gərək”, “Nağıl”, “A gülüm, nanay”, “Qafqaz xəbərləri” heca vəznində yazılmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin şeir yaradıcılığı içərisində xalq şeiri şəkilləri və heca vəzninə olan marağını artıq dərəcədə müşahidə etmək və görmək olar. Heca vəznli şeirlərin içərisində daha çox dördlüklərin istifadə edildiyi də aydın görülməkdədir. “Gərək”, “A gülüm nanay”, “Qız və nənə”, “Molla Nəsrəddin”in qıza cavabı”, “Qafqaz xəbərləri”, “Sən qanmasan”, “Mürəbbe” kimi şeirlər dördlük şəklində yazılıbdır. “Nağıl” şeiri heca vəznində məsnəvi olaraq yazılıb. “Lay-lay” və “Çobanların nəğməsi” beşlik şəklindədir.

Nəticə

Beləliklə, məlum olur ki, başda tənqidi realizmin banisi və ideoloqu olan Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla xalq yaradıcılıq ənənələrinə söykənən tənqidi realistlər xalq şeiri ənənələrindən də faydalanaraq heca vəzi və şeir şəkillərindən uğurla istifadə etmiş, özlərinə məxsus ədəbi-estetik, ideoloji mətləbləri ifadə etməyə nail olmuşlar. Şeirdən özünəməxsus tələblər irəli sürən tənqidi realistlər sadə xalqı daha asan və onların ruhuna uyğun tərzdə dindirmək məqsədilə həm dilcə, həm də şəkildə onlara doğma olan yaradıcılıq ənənələrindən istifadə etmişlər. Buna görə də tənqidi realist şeirin ilk nümunələrini yaradan Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında da xalq şeiri şəkillərinə uyğun poetik nümunələr yer almaqdadır. Cəlil Məmmədquluzadə sübut etdi ki, şeir, poetik struktur ideya və idealların mübarizəsi üçün ən uyğun və ən təsirli silahdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri. “Elm” nəşriyyatı (**kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2008, 1-504.
2. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm (**qəzet**). “525-ci qəzet”, 25 dekabr 2017.
3. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. “Əcəmi” nəşriyyatı (**kitab**). Naxçıvan/Azərbaycan. 2009: 1-608.
4. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, IV c. “Öndər nəşriyyat” (**kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2004: 1-257.
5. Orucova A. Cəlil Məmmədquluzadənin şeir yaradıcılığı (**monoqrafiya**). Naxçıvan/Azərbaycan. 2017: 1-192.

ÜMMİ İSANIN “MEHRI VƏ VƏFA” POEMASININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülnur HAXVERDİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
SABAH qrupları, Filologiya
Gulnurhyeva@gmail.com
Elmi rəhbər: dos.Nəcəfov Əzizağa
BAKİ,AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Anadilli epik şeirimizin ilk nümunələrindən olan “Mehri və Vəfa” məsnəvisi Azərbaycanda daha çox son dövrlərdə tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Mətnşünas Kamandar Şərifli Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin irsini araşdırarkən “Mehri və Vəfa”nın iki əlyazmasını aşkarlamış, bu nüsxələr əsasında əsərin tənqidi mətnini hazırlamış, latın qrafikasıyla çap etdirərək oxucuların istifadəsinə vermişdir. Aysel Şərifova isə əlyazmanın dil-üslub xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. “Mehri və Vəfa” poeması ədəbiyyatşünaslıq baxımından xüsusi araşdırılmaya cəlb edilməmişdir. Bu yazımızda məsnəvinin tədqiq tarixi, kompazisiya xüsusiyyətləri, obrazlar aləmi haqqında məlumat verilir.

AÇAR SÖZLƏR: Ümmi İsa, tədqiq tarixi, əsərin kompozisiyası, obrazlar aləmi

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Anadilli epik ədəbiyyatımızın ilk nümunələrindən danışarkən müəllifli naməlum olan, XIII əsrə aid edilən “Dastani-Əməd Hərəmi” və Qul Əlinin 1212-ci ildə tamamladığı “Qisseyi-Yusif” poemalarının adını çəkirik. Son araşdırmalar nəticəsində isə XIII-XIV əsrlərə aidliyi güman olunan yeni əsərlər aşkar edilmişdir. Bu əsərlərin həmin yüzilliklərin məhsulu olmasına dair dəlil və sübutlar kifayət qədər olmasa belə, alimlər bu əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətlərindən çıxış edərək onları anadilli ədəbiyyatımızın ilk nümunələri sırasına daxil edirlər. Bu əsərlərdən biri də Ümmi İsanın “Mehri və Vəfa” poemasıdır.

Hal-hazırda yerinə yetirilmiş işlər. Məsnəvinin AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan Bakı nüsxələri professor Kamandar Şərifov tərəfindən aşkara çıxarılmış, alim əsərin tənqidi mətni tərtib edərək nəşrə hazırlamış, geniş ön söz və çətin sözlərin izahı verilən lüğətlə müasir əlifbada çap etdirmişdir. Ədəbi dil tariximizin inkişafı baxımından önəmli nümunə sayılan bu əsərin dil-üslub xüsusiyyətləri dosent Aysel Şərifova tərəfindən araşdırmışdır. Professor Xəlil Yusiflinin “Elm” qəzetində dərc olunan bir məqaləsi xaricində əsər ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqat işi. Şərq və ümumtürk ədəbiyyatı nümunələri ilə məzmun oxşarlığı, nağılvari təhkiyə tərzini, poetik xüsusiyyətləri ilə seçilən “Mehri və Vəfa” məsnəvisinin kompozisiya quruluşunu və obrazlar aləmini müəyyənləşdirmək üçün müqaisəli təhlil üsulundan istifadə olunub.

Tədqiqat işinin strukturu. Məqalədə tədqiqat üç istiqamətdə aparılmışdır:

1. Əsərin tədqiq tarixi
2. Kompazisiya xüsusiyyətləri
3. Obrazlar aləmi

1. Əsərin tədqiq tarixi. Şərq ədəbiyyatında klassik əsərlərin əsasında yeni əsərlərin yaranması XIII əsrdə də davam etdirilirdi. İlk anadilli abidələrimiz sırasına daxil etdiyimiz Ümmi İsanın “Mehri və Vəfa” poeması da belə əsərlərimizdəndir. Dil və üslub baxımından XIII-XIV əsrlər Azərbaycan xalq danışığı dilinin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən, orta əsrlər ədəbiyyatımıza xas nağılvari məhəbbət süjetinə malik olan əsər son dövrlərdə aşkar edildiyindən onun haqqında XX əsrdə qələmə alınan ədəbiyyat tarixlərimizdə məlumat verilməmiş, müasir “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitablarında isə sadəcə əsərin adı çəkilmiş, alimlər onun haqqında qısa məlumat verilməklə kifayətlənmişlər.

Poemanın adına ilk dəfə Sadiq bəy Əfşarın “Məcmül-Xavəs” təzkirəsində rast gəlirik, lakin Ümmi İsanın kimliyi, həyatı barədə heç bir məlumat verilmədiyindən onun kimliyi təsbit edilməmişdir. Məsnəvinin ilk tədqiqatçılarından türk ədəbiyyatşünasları: Mehmet Fuat Köprülü “Mehri və Vəfa” poemasının Türkiyə nüsxəsi haqqında məlumat vermiş, Amil Çələbioğlu isə onun

Ümumi İsaya məxsusluğunu qeyd etmişdir. Türk tədqiqatçıların haqqında danışdığı bu əlyazma nüsxəsi məzmun, həcm, vəzn xüsusiyyətləri baxımından “Mehri və Vəfa”nın Bakı əlyazmaları ilə uyğundur. Sadəcə, adları arasında cüzi fərq vardır.

Mətnşünas alimlər arasında əsərin başlığının “Mehri və Vəfa”, yoxsa “Mehri və Vəfa” olması mübahisə doğurur. Azərbaycan alimlərindən professor Xəlil Yusifli əsərdə qızın adının bəzən Mehri, bəzən Mehr kimi verilməsini əsas alaraq bunu katib xətası adlandırmış, əsərin adının “Mehri və Vəfa” olmasını söyləmişdir. Professor Kamandar Şərifli isə adın bəzən Mehr kimi verilməsini vəznin tələbi kimi izah etmiş, qəhrəmanın adının Mehri olmasını əsaslandıraraq əsəri nəşrə hazırlayarkən “Mehri və Vəfa” adlandırmışdır.

Əsər haqqında ən dəqiq məlumatlar, ən geniş araşdırmalar isə türk tədqiqatçısı Agah Sirri Ləvəndin adı ilə bağlıdır. Atatürk Universitetində saxlanılan əlyazma onun kitabxanasından tapılmışdır. “Meri və Vəfa” poemasının bu nüsxəsi daha geniş olub, 1636 misradan ibarətdir. Əlyazmanın sonunda yazıma tarixi verilməmişdir. Əsərin başqa bir nüsxəsi isə İzmir Milli Kitabxanasında saxlanılır. Həcmi nisbətən kiçik olsa da, sonunda poemanın hicri tarixilə 774-cü ildə yazılması qeyd olunduğundan əhəmiyyətli nümunədir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda məsnəvinin iki əlyazması saxlanılır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan bu nüsxələri tədqiq edib tanıdan tekstoloq Kamandar Şərifov olmuşdur. Alimin verdiyi məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Bakı nüsxələri Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin şəxsi kitabxanasından Salman Mümtaz kitabxanasına, oradan da Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsinə daxil olmuşdur. Əsərin linqvistik xüsusiyyətləri Aysel Şərifova tərəfinədən araşdırılsa da, ədəbiyyatşünaslıq baxımından öyrənilməmişdir.

2. Kompazisiya xüsusiyyətləri. Şərq klassik ənənələrini davam etdirən poema ənənəvi girişlə başlayır. “Minacət”da Qurani-Kərimin 112-ci “İxlas” surəsinin tərcüməsi verilmişdir. Allah-Təalaya məxsus sifətlər yığcam şəkildə sadalandıqdan sonra “İxlas” surəsindəki mənaların poetik tərcüməsi ifadə olunmuşdur. Bu, tərcümə tariximizin ilkin örnəkləri kimi xüsusi maraq doğurur. “Minacət”in ardınca gələn “Nət”də məsnəvi müəllifi Allah-Təalanın elçisi, sonuncu peyğəmbərimiz Məhəmmədi (s), dörd mömin xəlifələri, imamları və peyğəmbərin əmiləri Həməzə və Abbası tərənnüm edir. “Nət”dən sonra birbaşa əsas mətn başlayır. Orta əsr poemalarından, məsələn “Dastani-Əhməd Hərami”dən fərqli olaraq, burda fəsil və məclislər mövcud deyildir. Bir epizoddan digərinə keçərkən başlıqlar verilmir, növbəti epizod dastanlardakı kimi ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz edir. Lakin “Dastani-Əhməd Hərami” poeməsindəki kimi burada da əsas mətnə qəzəl daxil edilmişdir. Hər iki əsərdə məsnəvi daxilindəki qəzəllər poemanın qadın qəhrəmanının dilindən: “Dastani-Əhməd Hərami”də Güləndamın, “Mehri və Vəfa”da Vəfanın dilindən təqdim edilir. Birincidən fərqli olaraq, “Mehri və Vəfa”dakı bu qəzəllər türki adlandırılır.

3. Obrazlar aləmi. Klassik ənənələri davam etdirən bu məsnəvi nağılvari süjeti ilə diqqət çəkir. Şərq ənənələrinə sadıq qalaraq poemanın adı da baş qəhrəmanların adı ilə adlandırılır. Hadisələr Mehri və Vəfanın ətrafında cərəyan edir. Doqquz köməkçi obraz və dörd epizodik surət vasitəsilə əsas qəhrəmanların başına gələnlər oxucuya təqdim edilir. Əsərin sonuna doğru müxtəlif vəziyyətlərdən çıxış yolu tapan baş qəhrəmanların sonda qovuşması təsvir olunmuşdur. Bununla da əsərin ümumi süjet axarı Azərbaycan məhəbbət dastanlarını xatırladır.

Vəfa surətinin əsər boyunca mənəvi inkişafının Şərqdə geniş yayılmış kamil insan nəzəriyyəsinə uyğun təsvir olunduğunu söyləyə bilərik. Şərq ədəbiyyatının ən məşhur bədii ədəbiyyat nümunələrində baş qəhrəmanın səyahətə, axtarışa çıxması, qənimətlə geri dönməsi onun mənəvi təkamülü üçün bir özüldür. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hadisələrin bu məcrada yönəlməsi Azərbaycan xalq dastanları – məhəbbət dastanları ilə növbəti uyğunluq ola bilər. Belə əsərlərdə obraz üç mərhələdən keçir: ayrılma, kamilləşmə və evə dönüş. Bu, insanın ruhunun seyri və əslinə dönüşü fəlsəfəsinin bədii təcəssümü kimi də dərk oluna bilər. Vəfa surətinin də əsər boyunca belə inkişafını müşahidə edirik.

Ayrılma mərhələsi atasından qalan altunları bitirəndən sonra qardaşlarının yanına getməyə üzü olmadığından altun tapmaq üçün yola çıxmağından başlayır. Yolu Rəmmal xocanın yanına düşür və o, bu yolun sonunda altun və Mehrini qazanacağını deyir. Bu yolda Vəfaya bir sıra obrazlar köməklik göstərir ki, onlardan birincisi qəhrəmanın himayəçisi, yol göstərəni kimi verilən qurd obrazıdır. Türk mifologiyasında qurd toteminin xilaskar, yol göstərən izləri özünü bariz şəkildə göstərmiş, ədəbiyyat nümunələrində də geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bunu görkəmli tədqiqatçı Bahəddin Ögəlin “Türk mifologiyası” adlı kitabı da təsdiq edir. Müəllif burada vaxtilə türklərdə mövcud olmuş

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

müxtəlif totemlərin izləri haqqında geniş məlumat verərək qeyd edir ki, Çin mənbələrinə görə, Göytürk dövləti içərisində və Altay dağlarında yaşayan tarduş türklərinin əcdadı “qurd başlı bir insan” imiş. Ona Göy Qurd deyirdilər. “Göy” səma mənasında, “Qurd” isə “qurtuluş” mənasında anlaşılırdı. İnanclara görə bu güclü vəhşi heyvan zəifləri aclıqdan və ölümdən xilas edirdi. Onun fikrinə görə, bu da qədim türk totemizminin bir izi sayılmalıdır. Digər obraz isə Xızır peyğəmbərin obrazıdır. Xızır adını “köməyə çatan” kimi başa düşmək lazımdır. Xızır Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının dastan, nağıl, inanc, məsəl kimi janrlarında, o cümlədən bir sıra yazılı ədəbiyyat nümunəmizdə də tez-tez rast gəlinən mifik obrazdır. Onun qardaşı İlyasla bərabər dirilik suyundan içdiyi, birinin dənizdə, digərinin quruda dara düşənlərin imdadına yetməsinə inam min illər öncə olduğu kimi bu gün də xalq arasında yaşayır. Ümmi İsa da bu obrazı yaratmaqla qəhərmanlarına himayəçi yaratmış, onları bir neçə dəfə ölümdən xilas etmişdir. Bu obrazları mütəsəvvüflərin mürsədi-kamil adlandırdıqları yol göstərən bədii təəcəssümü kimi də xarakterizə edə bilərik.

Vəfanın Mehriyə çatması ilə ikinci mərhələ olan *kamilləşmə mərhələsi* başlayır. Təsəvvüfdə təkamül yolunda yürüyən hər kəsin dörd mərhələdən: şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət məqamlarından keçməli olduğunu, dörd rəcəminin sokrallığını və simvolik səciyyə daşdığını oxucuya bədii şəkildə çatdırmağa çalışan müəllif əsərdə Vəfanın dörd yol ayrıcına gəlməsini, Mehri dörd dəfə itirməsini, dörd dəfə tapmasını, dörd rəqibinin olmasını göstərir. Baş qəhrəman hər dəfə Mehridən ayrı düşəndə başına gələnləri beyin süzgəcindən keçirib, onlara fəlsəfi məzmun verməyə cəhd edir. Bu yolda Vəfa rəqibləri Məğrib Zəmin padşahı, zəngi, sərraf, sayış olurlar. Vəfa ilk dəfə Mehriyə marağına görə itirir: xəbərdarlıqlara baxmayaraq, gizli otağın qapısını açır. Köynəklərdən biri uçuş Məğrib elinə çatır. Bir çiftçinin əlinə düşür. Burdakı çiftçi obrazı zəhmətkeş, sadə xalqı təmsil edir. Özünü köynəyə layiq bilməyən çiftçi onu vəzirə verir. Vəzir də köynəyi padşaha layiq bilib ona göndərir. Padşah köynəyin sahibini tapmağı əmr edir. Cadu Mehriyənin ardınca gedib, Vəfanı boğazlayır və qızı saraya gətirir. Xızır Vəfanın köməyinə gəlir. Ona qardaşlarının ömründən azaldıq ikinci bir can verir. Mehri sərraf tərəfindən evə həbs olunanda da, zəngi tərəfindən qalaya aparılan da da, sayış tərəfindən qaçılıqda da Vəfa öz etdiyi səhvləri düşünür. Bəzən ümitsizliyə qapılıb sevdiniyə peşman olur, lakin bu hal uzun sürmür, bədbinliyə qalmanın bir fayda verməyəcəyini düşünərək sevdiniyənin ardınca gedir.

Evə dönüş mərhələsində isə Mehridən ayrı qalmış Vəfa çarəsizcə dolaşarkən Mehriyənin hökmdar seçildiyi şəhərə yola düşür. Mehriyənin qayaya həkk etdirildiyi şəkli görəndə huşunu itirir və əyyanlar tərəfindən Mehriyənin yanına gətirilir. Həmçinin Məğrib padşahı, sərraf, sayış, zəngi də həmin qalaya gətirilir. Hər kəs öz əhvalatını danışır, öz günahsızlıqlarını sübut etməyə çalışırlar. Sonda Mehri onarın hər birini əhv edir və bununla da Vəfanın təkamülü başa çatır. Səbri, dözümlü, əzmi sayəsində sevdiniyə qovuşur. Xalq dastanlarımızdan gələn və təsəvvüf ideallarından doğan bu təkamül yolu beləcə sona çatır.

Digər əsas qəhrəman olan Mehri isə ağılın, sədaqətin timsalıdır. Mehri obrazında da xalq dastanlarımızdakı qadın surətlərinə xas xüsusiyyətləri müşahidə edirik. O, mübarizdir, sədaqətli, tədbirlidir. Kənar qüvvələrin təsiri ilə dəfələrlə müşkülə düşməyinə baxmayaraq, zəkası sayəsində xilas olmağı bacarır. Məğrib sultanını yas tutmaq bəhanəsilə bir il onu özündən uzaq tutur, özünə qala tikdirir. Vəfanın sağ olduğunu biləndə isə saraydan qaçır. Zəngi hökmdarı tərəfindən qalaya aparılanda hökmdara mey verərək saraydan uzaqlaşır. Sərraf tərəfindən evə həbs olunanda onu şərəblə meyxos edib xilas olmağı bacarır. Qaçarkən qaranlıqda Vəfa sandığı adamın sayış olduğunu biləndə özünü itirmir, onunla vuruşur və məğlub edir. Yolu hökmdarı ölmüş bir ölkəyə düşəndə təsadüfən onu hökmdar seçirlər. Özünün şəklini qayaya qazıdıq, ora bir gözətçi qoyur ki, kim bunu görəndə huşunu itirsə saraya gətirsin. Təsadüfdən bütün rəqiblərin yolu burdan düşür. Mehri hamısını bir yerə yığaraq hadisələrə açıqlıq gətirir. Hamısını əhv edir. Vəfayla bərabər ədalətlə ölkəni idarə edirlər.

Alimlər bu məsnəvinin orta əsrlər abidələri ilə dil, üslub, süjet oxşarlığını əsas götürərək onu ana dilli epik şeirimizin ilk nümunələri sırasına daxil edirlər. Əsərdəki hadisələrin inkişaf xətti, kompozisiya elementləri və surətlərin mənəvi təkamül yolunda verilməsi və xalq dastanlarımızdakı kimi davranışı onu XIII-XV əsr Azərbaycan epik şeir nümunələri ilə müqayisə etməyimizə imkan yaradır. Bu müqayisədən çıxardığımız nəticələr “Mehri və Vəfa”nın təkcə dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından deyil, süjet, kompozisiya və obrazların səciyyəsinə görə də anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının ilk epik nümunələrindən biri olduğu hökmünü verməyə əsas verir.

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunmuş, mövzu ilə bağlı monoqrafik tədqiqatlara: dissertasiya, kitab və məqalələrə müraciət edilmişdir. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanıb əsərin elmi əhəmiyyəti izah olunmuşdur.

NƏTİCƏ

XX əsrinin sonları - XXI əsrin əvvəllərinə qədər XII-XIV əsr anadilli abidələrdən danışılarkən “Dastani Əhməd Hərəmi” və “Qisseyi-Yusif” poemalarının adları çəkilir, başqa nümunələrin olub-olmaması geniş araşdırılmamışdır. Kamandar Şərifli tərəfindən aşkarlanan Ümmi İsanın “Mehri və Vəfa” poeması üzrə aparılan tədqiqatdan əldə edilmiş nəticə isə ondan ibarətdir ki, uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmış bu əsər dil və üslub baxımından XIII-XIV əsrlər Azərbaycan xalq danışığı dilinin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir, orta əsrlər ədəbiyyatımıza xas nağılvari məhəbbət süjetinə malikdir. İstər dil tarixi, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq baxımından önəmli olan bu nümunə XIV əsr Azərbaycan epik şeiri haqqında fikir irəli sürməyimizə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Şərifova A.K. Ümmi İsanın “Mehri və Vəfa” məsnəvisinin paleoqrafik, orfoqrafik və tekstoloji tədqiqi. Bakı. Elm və təhsil. (Kitab) 2012. 250 s.
2. Şərifli K.K. Azərbaycan əlyazmalar kitabı və kitabxanaları. Bakı. Nurlan. (Kitab) 2009. 190s.
3. Şərifli K.K. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Bakı. Nurlan. (Kitab) 2002. 159 s.
4. Ümmi İsa. “Mehri və Vəfa”. Bakı. Elm və təhsil. 2017. (Kitab) 108 s.
5. Yusifli X.H. Mehri və Vəfa, yoxsa..? “Elm” qəzeti, 25 avqust 2017. (Qəzet məqaləsi) -s. 7
6. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1 Winter 2012, p.1405-1421 , TURKEY (Konfrans material).

ÜMUMBƏŞƏRİ İDEALLAR ŞAİRİ HÜSEYN CAVID BOLQARISTAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

KÖNÜL MƏHƏRRƏMOVA

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatı
konulmeherremlı7@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqat işi böyük Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavid yaradıcılığının Bolqarıstanda öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bolqarıstanda Azərbaycan ədəbiyyatına maraq, əsasən, son dövrlərdə formalaşmış, Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən nümunələri bolqar dilinə tərcümə edilmişdir. Məşhur dramaturq H.Cavidin “Şeyda” və “Maral” pyesləri də belə əsərlərdəndir. Tezisdə H.Cavidin əsərləri ilə tanış olan Bolqarıstan tədqiqatçılarının Azərbaycanın görkəmli ədibi haqqında düşüncələri təqdim edilmiş, təhlilə cəlb olunmuş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığındakı fikirlərlə müqayisə edilmişdir. Burada H.Cavidin 135 illiyi münasibətilə keçirilmiş konfrans materiallarına istinad olunmuş, Azərbaycanın Bolqarıstandakı səfiri Nərgiz Qurbanova ilə yanaşı, bolqarıstanlı tədqiqatçılar Vasil Nikolov, Elka Traykova və Sofiya Şiqayeva-Mitreskanın böyük ideallar şairi H.Cavid barədə fikirləri nəzərdən keçirilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, Bolqarıstanda H.Cavid yaradıcılığına marağın əsas səbəbi onun bütün xalqlar üçün ümumi olan bəşəri ideyaları əks etdirməsi və müəyyən dövrlərdə Azərbaycan və Bolqarıstan xalqlarının həyatında oxşar ictimai-siyasi hadisələrin baş verməsidir.

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycan ədəbiyyatı, ümumbəşəri ideallar şairi Hüseyn Cavid, Bolqarıstan

GİRİŞ

Müasir dövrdə ölkələr və xalqlar arasında əlaqələrin artması, qloballaşmanın genişlənməsi Azərbaycan mədəniyyətinin də dünyada daha çox tanınmasına şərait yaratmışdır. Bunu ölkəmizin dünyanın ictimai-mədəni həyatında rolunun artması ilə də bağlamaq olar. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox xarici ölkələrdə, o cümlədən Avropa ölkələrində tanınmasını şərtləndirmişdir.

Bolqarıstanda Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin və onların əsərlərinin tanınması da əsas etibarilə müstəqillik illərimizə təsadüf edir. Bolqar araşdırmaçıları qeyd edirlər ki, hətta son dövrlərdə də bolqar dilinə tərcümə edilmiş Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri barmaqla sayılacaq qədər azdır (2, s.34).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bu ölkədə Azərbaycanın ən görkəmli söz sənətkarlarından olan Hüseyn Cavidin əsərlərinin nəşri və tərcüməsi son illərdə həyata keçirilmişdir.

Tədqiqat işində məhəbbət və gözəllik şairi Hüseyn Cavidin bolqar dilinə tərcümə olunmuş əsərlərindən söz açılacaq, daha sonra isə ümumbəşəri dühamızın yaradıcılığı barədə bolqar alimlərinin fikirləri təhlilə cəlb olunacaqdır.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işinin aparılmasında müqayisəli metoddan və sistemləşdirmədən istifadə olunmuşdur. Araşdırmanın aparılması üçün Bolqarıstan alimləri tərəfindən dahi Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavid haqqında aparılan araşdırmalar əsas mənbə olmuş, bu fikirlərin müqayisə edilməsi üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimlərinin H.Cavid barədə tədqiqatlarına müraciət edilmişdir.

NƏTİCƏ

Hüseyn Cavid bolqar ədəbiyyatşünaslığında əsasən dramaturji yaradıcılığına görə tanınır, Azərbaycan ədəbiyyatında milli teatrın və səhnə mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rola malik sənətkar kimi qəbul olunur. Bir çox başqa xalqların tədqiqatçıları kimi, bolqar araşdırmaçıları da H.Cavidin “Şərqi Şekspiri” adı ilə təqdim edirlər (2, s.32). Bu heç də təsadüfi deyil, çünki ümumdünya mədəniyyətinin ortaq dahisi H.Cavidin dramatik əsərləri öz mövzusu və qarşıya qoyduğu problemlər baxımından ümumbəşəri səciyyə daşıyır və hər bir xalq üçün maraqlıdır.

Bolqarıstan alimləri H.Cavidin dram əsərləri sırasında “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”, “Xəyyam” pyeslərini fərqləndirir, poetik yaradıcılığında isə “Azər” poemasını xüsusi qeyd edirlər (2, s.31). Qeyd olunan əsərlərin hamısının güclü fəlsəfi fikirlərlə zənginliyi diqqəti cəlb edir. Deməli, Bolqarıstan oxucusu üçün mütəfəkkir şair H.Cavidin yaradıcılığında fəlsəfi motivlər daha əhəmiyyətlidir.

Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru E.Traykova ümumbəşəri sənətkar H.Cavid dramaturgiyasının bolqar oxucusunun diqqətini cəlb etməsinin səbəbini onun pyeslərinin həm də XX əsrin 20-30-cu illərində bolqar dramaturgiyası üçün səciyyəvi olan ictimai problemləri əks etdirməsində görür. O bildirir ki, bu əsərlərdə düşünüən insanın mürəkkəb emosional duyğularını görmək mümkündür ki, burada onlar öz ekzistensial həllini milli ideallarla yanaşı, humanizm prizmasından da tapır (2, s.32). Həmin dövr yalnız Azərbaycan və Bolqarıstan yox, bütün ölkələr və xalqlar üçün ictimai-siyasi ziddiyyətlərlə dolu, ağır dövr olmuşdur.

Bolqarıstan tədqiqatçılarından E.Traykova Hüseyn Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum dramın banisi kimi göstərir (3, s.32). Lakin məlumdur ki, ədəbiyyatımızda ilk mənzum dram C.Məmmədquluzadənin “Çay dəstgahı” əsəridir. H.Cavidin ədəbiyyatımızda ilk mənzum faciənin banisidir (“Ana”). Bəzi tədqiqatçılar “Ana” pyesini ədəbiyyatımızda heca vəznə ilə yazılmış ilk mənzum dram adlandırırlar (1, s.33).

Bu fikrin yaranmasının bir səbəbi Azərbaycan ədəbiyyatının Bolqarıstanda kifayət qədər tanınmaması, digər bir səbəbi isə ədəbiyyatımızda mənzum dramaturgiyanın inkişafında böyük dramaturq H.Cavidin müstəsna xidmətlərinin olmasıdır. Onun mənzum dram əsərləri belə əsərlər arasında həm ilkinliyi, həm sayca çoxluğu, həm də ədəbi-bədii məziyyətləri baxımından seçilir.

Hüseyn Cavidin bolqar dilinə ilk tərcümə olunan əsəri “Şeyda” dramıdır. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında əsasən dram janrına daxil edilsə də, bolqar tədqiqatçılar tərəfindən faciə adlandırılır (2, s.34).

2012-ci ildə H.Cavidin “Şeyda” pyesini 10 xarici dilə (rus, ingilis, alman, fransız, polyak, belarus, bolqar, ukrayna, çex, yunan) tərcümə etmək barədə ideya irəli sürülmüşdür (2, s.34). “Şeyda” əsəri 2012-2013-cü illər arasında Hüseyn Cavidin yaradıcılığı dünya dillərində seriyasından qeyd etdiyimiz 10 dilə tərcümə olunaraq müstəqil kitab şəklində çap olunmuşdur. AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin və Bakı Slavyan Universitetinin birgə layihəsi olan bu kitabın redaktorları BSU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla və AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya üzrə elmlər doktoru Gülbəniz Babaxanlıdır. Kitablardan hər birinə fil.ü.e.d. G. Babaxanlı ön söz yazmışdır.

Bolqar dilinə tərcümə Şiqayeva-Mitreska tərəfindən aparılmışdır. O, Bakı Slavyan Universitetində Bolqar dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin direktoru olmuşdur. Kitabın redaktoru isə Yepiskop Konstantin Preslavski adına Şumen Universitetinin müəllimi Veneta Yankova olmuşdur (2, s.34).

XX əsrin əvvəllərində ictimai və siyasi həyatda baş verən hadisə və dəyişikliklər dünya xalqlarının həyatında silinməz izlər buraxmışdır. Bu hadisələr Azərbaycan xalqının həyatında olduğu kimi, bolqar xalqı üçün də əhəmiyyətlidir. Ona görə də “Şeyda” əsəri Bolqarıstanda da diqqəti cəlb etmişdir. Müxtəlif cəbhələrin, müxtəlif ictimai fikirlərin toqquşmasını və ictimai ziddiyyətləri əks etdirən əsər həmişə oxucuların marağına səbəb olur. Xüsusən də qüdrətli bədii söz ustası H.Cavid

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

kimi, ictimai hadisələr canlı obrazların şəxsi həyatı fonunda əks etdirildikdə bədii əsər nəsilər və əsrlər arasında ölməzlik qazanır.

Bu əsərdə bolqar tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edən cəhət Şeydanın dövrümüz üçün də əhəmiyyətli olan suallara cavab axtarmasıdır. Bolqar tədqiqatçılara görə, Şeyda inqilabçıdır, onun xoşbəxtliyə can atması, bərabərlik arzusu, işdə zülmə qarşı mübarizəsi müəllifin ictimai həyata münasibətini əks etdirir (2, s.34). Ancaq bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Şeyda heç də romantik sənətkar H.Cavidin həyat və cəmiyyətlə bağlı fikirlərini tam əks etdirən obraz deyil. Onun həyatdakı mövqeyi və arzuları böyük ideallar şairi H.Caviddən xeyli fərqlənir.

Şeyda özü də həyatda kəskin mövqeyə və baxışlara malik obraz deyil, o bir çox məqamlarda mütərəddid və ziddiyyətli səciyyə daşıyır. İnqilab üçün marşlar yazsa da, öz mübarizəsinə tam inanmır (4, s.110). Bu cəhətlər onu ətrafındakı digər inqilabçılardan fərqləndirsə də, müəllifin fikirlərini əks etdirdiyini də göstərmir.

“Şeyda” pyesini bolqar dilinə tərcümə edən S.Şiqayeva-Mitreska sonralar bu işi davam etdirmişdir. O, Sofiya universitetində Azərbaycan dili fənnini tədris edərkən tələbələrinə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında da məlumatlar vermişdir. Bu isə onda Azərbaycan ədibi H.Cavidin progressiv romantizmini bolqar oxucusuna çatdırmaq ideyasını yaratmışdır. O, tərcümə işini bu sahədə ilk şagirdləri Momçil Şopov və Janet Nikolovaya tapşıraraq, özü isə tərcümənin redaktəsi ilə məşğul olmuşdur (2, s.34). Nəticədə H.Cavidin “Maral” pyesinin bolqar dilinə tərcüməsi ərsəyə gəlmişdir.

“Şeyda” və “Maral” pyeslərinin bolqar dilinə tərcümələri dünya şöhrətli şair-dramaturq H.Cavidin anadan olmasının 135 illiyi münasibətilə 2017-ci ildə bir kitab halında çapdan çıxmışdır. Kitabın təqdimatı Azərbaycanın Bolqarıstandakı Səfirliyi, Müqəddəs Kliment Oxridski adına Sofiya Universitetinin Azərbaycan dili və Mədəniyyəti Mərkəzi, AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin təşkilatçılığı ilə Bolqarıstanda keçirilmişdir (nauka.az). Tədbirdə AMEA-nın vitse-prezidenti, N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəyli, AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, akademik Teymur Kərimli, AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi, fil.ü.e.d. Gülbəniz Babaxanlı və b. iştirak etmişlər (3).

Bolqar tədqiqatçılara görə, “Maral” qadın faciəsidir (2, s.34). Əsərin qadın faciəsi hesab olunmasına müəllifin əsərə verdiyi ilk ad da əsas verir: “Zavallı qadın” (4, s.73).

Maral özündən yaşca böyük olan varlı Turxan bəyə ərə verilir. Burada müsəlman qadınının hüquqsuzluğundan söz açılır. Maral üçün ürəyinin səsinə qulaq asmaq, azad qərar vermək ancaq bir arzudur, ona görə də o lazım olan məqamda qəti hərəkət edə bilmir. Tabu, xalq əxlaqının qaydaları Maral üçün xoşbəxtlik və azadlığa gedən yolu bağlayır. Bu da onu fiziki məhəvə aparır (2, s.34). Əslində, Maral azad olmağa cəhd edir, Arslan bəyə qoşulub qaçmaq istəyir, lakin buna nail olmur. Bunun səbəbi onun azad olmaq üçün düzgün yol tapa bilməməsi olur.

“Maral”da qadının yalnız faciəsinin əks olunduğunu söyləmək onu birtərəfli qəbul etməkdir. Çünki burada hüquqsuz, bədbəxt qadın obrazı ilə yanaşı, öz iradəsi ilə sevib sevilən, azad seçim edə bilən qadın obrazı da var: Humay. Pyesin əvvəlində Humay da hüquqsuz qadındır. O, Şahmar bəylə nişanlıdır, ona görə də Cəmil bəyin məhəbbətinə müsbət cavab verə bilmir. Lakin Şahmar bəyin özünün bu evlilikdən əl çəkməsi Humayın azad olmasına şərait yaradır. Humay Maraldan fərqli olaraq təhsilli qadındır. Taleyin Humayın üzünə güldüyünü göstərən bir amil də Cəmil bəyin həqiqi məhəbbətidir. Halbuki Maral ancaq Arslan bəylə münasibət qurur, Arslan bəy isə həm qadına münasibətdə, həm də ümumi xarakter baxımından Cəmil bəydən aşağıda durur.

“Maral” pyesinin Bolqarıstanda tərcümə və nəşr edilməsini onun qadın hüquqsuzluğu probleminə həsr olunması ilə bağlamaq olar. Qadın azadlığı məsələsi müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən biri olduğundan bu mövzuya həsr olunmuş dram əsərinin Bolqarıstanda tərcüməsi və nəşri təsadüfi sayıla bilməz.

Bolqarıstanda ayrı-ayrı ədəbiyyatşünaslar tərəfindən filosof şair H.Cavid şeirlərindən parçaların tərcümə edilməsinə də təsadüf olunur. Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru ElkaTraykova Hüseyn Cavidin 135 illiyinə həsr olunmuş konfransdakı məruzəsini şairin bir şeiri ilə yekunlaşdırır və qeyd edir ki, bu şeiri o, professor İoanna Spasova ilə birlikdə bolqar dilinə tərcümə etmişdir (2, s.32).

2017-ci ildə Bolqarıstanda Hüseyn Cavidin 135 illiyinə həsr olunmuş konfransın keçirilməsi iki ölkə arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində müstəsna rol oynamışdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bolqarıstan elmi-mədəni fikrində ümumbəşəri ideallar şairi, böyük dramaturq Hüseyn Cavidə və onun yaradıcılığına münasibət həmin ölkə tədqiqatçılarının görkəmli ədibin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı hazırladığı məruzələrdən və yazdıqları məqalələrdən aydınlaşır.

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Bolqarıstanda H.Cavid irsinin tanınmasına ölkəmizin oradakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri N.Qurbanovanın rolu böyükdür. Onun H.Cavidin 135 illiyinə həsr olunmuş konfransa təqdim etdiyi məruzəsində dahi sənətkarın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif məqamların nəzərə çatdırılması diqqəti cəlb edir.

N.Qurbanova Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında romantik poeziyanın yaradıcısı kimi təqdim edir (2, s.30). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında romantik cərəyanın bir çox nümayəndələri fəaliyyət göstərsə də, H.Cavid Avropa romantizm ənənələrini ədəbiyyatımıza, xüsusən dramaturgiyamıza tətbiq edən ilk ədiblərdən biri olmuşdur.

Bolqar tədqiqatçıların Hüseyn Cavid və onun ədəbi irsinə münasibətində aşağıdakı məqamlar maraqlıdır.

“Cavid” təxəllüsünün özü bolqar tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və bu təxəllüs onun öz xalqı qarşısında daimi borc və məsuliyyət hissi ilə yaşaması və fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqələndirilmişdir (2, s.32). Romantik şairin 1909-cu ildə qəbul etdiyi Cavid təxəllüsünün mənası “əbədi, daimi, həmişəyaşar, ölməz” deməkdir.

Əyilməz ideoloq H.Cavidin faciəli taleyi də bolqar tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. E.Traykova H.Cavidin taleyini bolqar elm və mədəniyyət xadimlərininki ilə də müqayisə etmiş və bildirmişdir ki, XX əsrdə yaşamış Bolqarıstan yazıçı və mədəniyyət xadimləri də belə ağır talelər yaşamışlar (2, s.32). Həmin dövrdə Bolqarıstanda hakimiyyətin tez-tez dəyişdiyini, ölkədə faşist diktaturasının qurulduğunu nəzərə alsaq, orada da həmin dövrdə ictimai-siyasi həyatın ağır olduğunu başa düşmək olar.

Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, prof. V.Nikolovun çıxışında maraqlı bir məqam H.Cavidin yalnız şair və dramaturq kimi yox, həm də istedadlı pedaqoq kimi də təqdim olunmasıdır (2, s.31). H.Cavidin uşaqlar üçün yazdığı şeirləri, məqalələrində təhsil və tərbiyə məsələləri barədə yazdıqlarını, Naxçıvan, Tiflis, Gəncə və Bakı şəhərlərində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olduğunu nəzərə alsaq, dahi şairimizi gözəl bir pedaqoq, tələbələrinin zehninə nurlu zəkəsindən pay verən sevimli bir müəllim kimi də səciyyələndirə bilərik. Azərbaycanın Bolqarıstandakı səfiri N.Qurbanova isə H.Cavid istedadlı alim adlandırmışdır (2, s.31).

Hüseyn Cavidin dramaturgiyasından söz açılarda onun dramatik əsərlərinin qəhrəmanları və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində durur. Cavid qəhrəmanları intellektual və üsyançı obrazlar kimi təqdim olunur və göstərilir ki, onlar öz dövrlərindəki ağır ictimai və siyasi qarışıqlığın qurbanı olmuşlar, ancaq onlar həmçinin gələcək nəsil üçün nümunə təşkil edirlər (2, s.32). İntellektual və üsyançı obrazlar yaratmaq yalnız romantizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi H.Cavid yaradıcılığı üçün yox, dünya romantik ədəbiyyatı ənənələri üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biridir.

H.Cavid lirik poeziyasına daxil olan nümunələr lirik-fəlsəfi şeirlər kimi səciyyələndirilir (2, s.31). Bu cəhət dünya ədəbiyyatşünaslığında H.Cavid poeziyasının səciyyələndirilməsində fərqləndirilən əsas cəhətdir.

Məhəbbət və gözəllik şairi Hüseyn Cavid poeziyasının ən əhəmiyyətli nümunələrindən biri olan “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” şeiri Bolqarıstan alimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. V.Nikolov H.Cavidin “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” konsepsiyasını F.M.Dostoyevski ilə müqayisə edir və göstərir ki, Dostoyevski kimi H.Cavid də bəşəriyyətin xilasını məhəbbətdə, daha dəqiq desək, qadında və qadın gözəlliyində görürdü (2, s.31). Burada XX əsr Azərbaycan romantizm ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi H.Cavidin şeiri XIX əsrin böyük rus yazıçısı Dostoyevskinin “İdiot” əsərindəki “Dünyanı gözəllik xilas edəcək” cümləsi ilə müqayisə olunur. Məlumdur ki, həmin cümlə romanın baş qəhrəmanı knyaz Mişkin tərəfindən təkrarlanır və əsərin bir növ leymotivini təşkil edir.

Bolqar tədqiqatçıları da ədibin yaradıcılığının mənbələri məsələsinə toxunmuşlar. Bir çox araşdırmaçılar H.Cavidin Şərqi və Qərbi ədəbi ənənələrindən bəhrələndiyini göstərmişlər (2, s.31). E.Traykova isə qeyd edir ki, H.Cavid öz xalqının qədim folkloru və romantik ənənəsindən faydalanmışdır. Onun “Qafqazın ən böyük şairlərindən biri” adlandırılması da məhz bununla bağlıdır (2, s.32). Deməli, E.Traykova öz xalqının ədəbi-bədii ənənələrinə söykənən dahi şairin öz ölkəsinin, eləcə də bütün regionun ən böyük şairlərindən biri sayılmağa layiq olduğunu, milli ədəbi ənənənin yazılı ədəbiyyat üçün də əsas qaynaq olduğunu qəbul etmişdir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bolqarıstan tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, H.Cavidin ədəbi irsinin Bolqarıstanda tərcüməsi, nəşri və öyrənilməsi Azərbaycan-Bolqarıstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə təkan verəcəkdir (2, s.32).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

21. Abdullayev C. Əsərləri. III cild. Elm və təhsil (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2012:1-216.
22. "Hüseyn Cavid yaradıcılığında ideallar və müasir dövr" (Hüseyn Cavid – 135) Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Elm və təhsil (**Konfrans məqaləsi, tezisi**). 2017, Bakı/Azərbaycan. Bakı. 13 dekabr 2017: 1-152.
23. <https://report.az/edebiyat/bolqaristanda-huseyn-cavidin-135-illiyi-qeyd-edilib> (**online məqalə**)
24. Sadiq Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Hədəf Nəşrləri (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2011:1-364.

XALQ TAMAŞA VƏ OYUNLARININ SEMANTİKASI

ARZU MƏMMƏDOVA

BDU

Filologiya/Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası

azullya@box.az

AZƏRBAYCAN, BAKI

XÜLASƏ

Xalq oyun və tamaşaları aid olduğu xalqın mədəniyyətini, adət-ənənəsini, tarixini, etnoqrafiyasını, yaşayış tərzini, dünyagörüşünü, təfəkkürünü özündə ehtiva edir. Xalq oyunları regional xüsusiyyətə malik olub eyni, yaxud ayrı-ayrı bölgələrə məxsus oyun və tamaşalara ayrılır. Xalq oyun və tamaşalarının həm ənənəvi funksiyasını, həm də ona müasir dekonstruktiv yanaşmanı nəzərə alaraq bu sahənin araşdırılması tələbatı meydana çıxır. İstər Azərbaycanın, istərsə də Anadolunun ayrı-ayrı bölgələrində hazırkı dövrdə də xalq oyun və tamaşaları xalq mərasimlərində, uyğun yığıncaqlarda yenə də yaşamaqdadır.

AÇAR SÖZLƏR: Xalq, oyun, tamaşa

GİRİŞ

1. Mədəniyyət məhsullarından olan xalq oyunları məxsus olduğu xalqın ictimai həyatını, mədəni zənginliyini və təfəkkürünü əks etdirən ən əhəmiyyətli vasitələrdən biridir. Xalq oyunları terminini meydana gətirən "oyun" sözünün mənasına baxıldıqda bu sözün kökündə din və magik ritualların olduğunu və bir söz kimi türkcədə çox keçmiş zamanlara söykəndiyini görmək olar.

2. Xalq oyun və tamaşaları adət-ənənə ilə sıx bağlı olduğundan adət-ənənələr yaşadıqca bu tipli oyun və tamaşalar da öz varlığını daim göstərəcəkdir. Adət-ənənə və tamaşaların qarşılıqlı münasibətləri, onların dayanaqlığı məsələsini araşdırmaq baxımından da xalq oyun və tamaşalarının öyrənilməsi aktualdır. Xalq oyun və tamaşalarının həm ənənəvi funksiyasını, həm də ona müasir dekonstruktiv yanaşmanı nəzərə alaraq bu sahənin araşdırılması tələbatı meydana çıxır. İstər Azərbaycanın, istərsə də Anadolunun ayrı-ayrı bölgələrində hazırkı dövrdə də xalq oyun və tamaşaları xalq mərasimlərində, uyğun yığıncaqlarda yenə də yaşamaqdadır.

3. Tarixdən öncəki dövrdən mövcud olan və insan cəmiyyətinin yaranması ilə yeni məzmun və forma qazanan, zənginləşən oyunların uzun yolçuluğunda bir çox şeylər itirilmiş, bir çox şeylər dəyişmiş, yeni formaya dönüşmüş və nəhayət, ortaya zamana ayaq uyduran oyunlar çıxmışdır. Oyun bütüncüklərdə topluslara, onların dünyagörüşlərinə, psixologiyalarına uyğunlaşmağa çalışmışdır.

4. Tədqiqat 2 fəsildən ibarətdir.

Azərbaycan xalqı zəngin, özünəməxsus oyun-tamaşa mədəniyyətinə sahibdir. Bu oyun və tamaşalar qədim dövrlərin maddi və mənəvi kökünü, müxtəlif ictimai-tarixi epoxaları əks etdirir. Bu mədəniyyətdə ulu babaların müdrikliyi və şüxluğu, xalqın unudulmuş inamları, oyun və tamaşalarda yaşayan adətlərimiz özünü göstərir.

Xalqların oyun və tamaşa irsi müasir elm tərəfindən öyrənilir. Lakin irsin hansı sahəyə aid olması barədə fikirlər müxtəlif olmuşdur. Azərbaycan oyun və tamaşaları folklor, etnoqrafiya, teatr və idmanın kəşisərək vəhdət təşkil etdiyi bir sahədir. Folklorşünaslar bu sahəni etnoqrafiyanın bir qolu

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

kimi gördüyü halda , etnoqraflar bu sahəni teatr və idmanla bağlamışlar. Bu sonuncular isə onu xalq oyun mədəniyyətinin tarixi və problemləri ilə bağlı nəzəri marağa əsasən folklorşünalığın maraq dairəsi kimi qiymətləndirmişlər [1, 1] . Bu səbəblərdən xalq oyun və tamaşaları bir sahə kimi uzun müddət tədqiqatlardan , sərbəllərəşdirmələrdən kənar qalmışdır. Qədim və orta dövr tarixçiləri də bu sahəyə biganə yanaşmışdır.

I. Oyun və tamaşaların mədəniyyətdən öncə yaranması.

Mədəniyyət olaraq oyun və tamaşa sahəsinə dair məlumatlara biz yalnız şifahi xalq ədəbiyyatından bəhs edən bəzi qədim mənbələrdə rast gəlirik. Ensiklopediya və elmi əsərlərdə oyun və tamaşa səmərəsiz bir fəaliyyət növü kimi göstərilir [3, səh 263]. Bunun əksini J.Huizinga bu sözlərlə göstərir: “Oyun-məna ilə dolu bir işdir... Hər bir oyunun mənası vardır. Oyunun məqsədə yönülməyən onun mahiyyətinə daxil edilmiş hər hansı bir qeyri-maddi ünsürün üzərinə işıq salır “ [2, səh 21]. Oyun nəzəriyyəsinin yaradan tarixçi JohanHuizingaya qədər kimsə oyunun mədəniyyətdən daha öncə yarandığını fərqləndirə bilməmişdir. Bəşəriyyətdə insandan öncə balıqların, heyvanların oynadığını, insanın da doğrudan etibarən oynamağa başladığını bizə JohanHuizinga öyrətdi. Hollandiyalı tarixçi JohanHuizinga “HomoLudens” adlı əsəri ilə oyun nəzəriyyəsinin əsasını qoydu. Dünyanın bəşəriyyətin yaranması ilə insan HomoReligiös zehni ilə mövcud olur. Bu dinsel adam mənasını verir, yəni insan var olduğu müddətdən başlayaraq müəyyən inamlara sahib olur. Daha sonra insan övladı bir çox bəşəri mərhələlərdən keçir. Ağıllı insan HomoSapienslə başlayan bu mərhələ, alət düzəldən insan HomoFaberlə davam edir. HomoFaber alət düzəldən , cəmiyyət üçün faydalı işlər görən , ağıllıdan daha səmərəli istifadə edən insan kimi HomoSapiensdən daha çox diqqət cəlb edir. 1938 –ci ildə “HomoLudens” yəni “Oynayan adam” kitabının çapı ilə XXI yüzilin ortalarında üçüncü mərhələnin əsası qoyuldu. JohanHuizinga özü HomoLudensini belə açıqlamışdır: “Maariflənmə dövrünün saf xoşgörülməyən içində xəyal edildiyi qədər ağıllı olmadığımız ortaya çıxınca HomoSapiens adının insan cinsinə əskidən sanıldığı qədər uyğun olmadığı açıqca bəlli oldu və bu ilk təsbitə bir də HomoFaberin əlavə edilməsinin uyğun olacağına inanıldı. Ancaq bu ikinci termin bizi anlamaq üçün o qədər də uyğun deyildi, çünki faber bir çox heyvana da aid idi və alət düzəltmə haqqında doğru olanlar oyun oynama haqqında da doğrudur. Buna müqabil olaraq HomoLudens, yəni “oyun oynayan insan” termini ənənə yaratmaq qədər əsaslı bir fəaliyyəti ifadə edir və buna görə də HomoFaber termininin yanında yer almağa haqlı kimi görünür.” [2]

HomoLudens (oynayan insan) nəzəriyyəsinə görə gördüyümüz hər şey oynayır: yaxşıqla pislik, gecə ilə gündüz, günə ay oynadığı kimi, körpələrlə uşaqlar, uşaqlarla uşaqlar, uşaqlarla heyvanlar, böyüklərlə uşaqlar, böyüklərlə böyüklər də oynayır. Bununla yanaşı hər bir sənətkar öz oyun aləmlindədir. Rəssam, musiqçi, aktyor, müəllim , kəndirbaz, bir sözlə, hamı oynayır. Tanrı sanki bəşəriyyəti oyun sistemi üzərində yaradıb və hər bir insana rol paylayıb. Biz birilərlə oynayıq, lakin biz oynadığımız, oynadığımız kimi, bizimlə də oynayırlar, oynayanlarla da oynayırlar. Bu zaman dünya böyük bir oyun səhnəsinə çevrilir, hamı oynayır, üzərinə düşən rolu gücü və bacarığı ilə yerinə yetirməyə səy göstərir. [4, səh 8]

Ağıllı insandan öncə oyun mövcud olmuşdur. Hələ mədəniyyətdən öncə var olan oyun HomoLudensin icrası ilə birgə inkişaf etmiş bu günümüzdə gəlmişdir. İnsanoğlu oynayaraq özünü , ətraf aləmi dərk etdiyi zamanda mədəniyyətə qovuşmuşdur. Oyun məfhumu hər zaman mövcud olmuş, anlamı dəyişsə də, məzmunu azalıb çoxalsa da, hər zaman var olmuşdur. Oyun insan şüurunu hədəfə yönləndirmişdir. Hədəfsiz oyun yoxdur. Bu hədəflərə yetişmək üçün qaydalara riayət etməkləzimidir. Bu isə insan təkəllürünün dayanmadan inkişafıdır.

II. Oyun tarixinə bir nəzər

Oyunların yaranma tarixindən bəhs edərkən bu nümunələr dünyanın özü qədər qədim hesab olunur. CorcBatay, RojeKayua, Qriqori Beytson, Johan Heizinga və bir çox filosofların fikrincə, ilk iki insan dünyaya gəldiyi andan etibarən oyuna can atmışlar. İnsan dünyanı anlamadığı, hələ qavramağa çalışdığı dövrdə oyunları yaradır. İdealist nöqtəy-nəzərdən yanaşan K.Byuxerinə görə oyun əməkdən, incəsənət isə istehsaldan daha qədimdir. K.Qross isə oyunu bioloji məqsədə uyğunluq baxımdan araşdırmış, oyunu heyvan və insanlar üçün hazırlıq mərhələsi kimi səciyyələndirmişdir. [5, 20]

D.Kolossinin fikrincə, “oyun zövq almaq üçün əlavə kapitalın sərf olunması” və ya “şüursuz və hələ də izahını tapmayan zövq oyunu törədən fəaliyyətin səbəbi kimi” çıxış edir. Rus tədqiqatçısı Y.A.Pokrovski “oyun” terminin etimoloji izahını vermişdir. Bu terminə ikili yanaşmışdı, ilki ağır zəhmət tələb etməyən insan fəaliyyətinin əhatə dairəsinin genişliyini, ikincisi insanlara həzz və sevinc

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bəxş etməyi bildirir. Q.V.Plexanov isə əməyin oyundan əvvəl yarandığını iddia edir. O, bildirir ki, ov etmiş ilk insanlar daha sonra onların həyatında önəmli rol oynayan heyvan rəsmlərini qaya üzərində çəkməyə başlamışdır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, cəmiyyətin tarixi inkişafı zamanı əvvəlcə əşyaya münasibət özünü göstərir, daha sonra gözəlliyi duymaq imkanı yaranır. Son nəticə olaraq oyunun yaranmasında əməyin böyük rolu olmuşdur. Görkəmli rus etnoqrafı V.Xaruzinin fikrincə mədəniyyətin aşağı inkişaf səviyyəsində duran xalqların uşaqları öz oyunlarında böyük insanların ictimai və təsərrüfat həyatını əks etdirmişdir, oyuncaqlar, musiqi alətləri düzəltmişlər. Y.A.Arkin insan və heyvan oyuncaqlarını eyniləşdirir. Bildirir ki, “oyuncaqların ilk nümunələrinə heyvanlarda rast gəlinir” yaxud “insan yaranarkən oyun və oyuncaq artıq mövcud idi”. [5, səh 19]

Finkə görə oyun gerçəklikdən, real həyatdan ayrı anlayış kimi qavranılmamalıdır. Oyun insan kimliyinin həyata yansımalarıdır. Bu cəhətdən Huizinga və Finkin fikirləri bir-birini tamamlayır. “Biz həyatda ciddiyəti oynuyuruq, gerçəkliyi oynuyuruq, iş və mübarizəni oynuyuruq, sevgi və ölümü oynayırıq. Üstəlik oyun oynayırıq” (Fink). Fink eyni zamanda bildirir ki, oyun yaşamağın özüdür və önəmli olan oynadığının fərqi olmasın. Huizingaya görə, modern çağlarla birgə oyun həyatı zənginləşdirən ünsür olmaqdan çıxıb dövrümüzdəki dar mənasına qapanınca həyat qatlanması güc, rəngsiz oldu. Ekonomik güc və çıxarlarla ömrümüzün keçəcəyinə inanırıq, inanmaqla qalmaqal ibadət edəcəsinə işləyirik. Birilərinə yaramaq duyğusu, burjuva ideali zehniyyətimizi işğal edir. Oyuna artıq cəmiyyətimizdə yer yoxdur. O, həyatdan kənarlaşdırılıb, sənaye obyektinə kimi bir kənara atıldı. Huizinga kitabın sonunu bu cümlələrlə tamamlayır “Yenidən oyun oynayan insan olmağı istəyənlərə...”

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində müqayisə, müşahidə metodundan istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr müzakirə edilir. Əldə edilmiş nailiyyətlər, üstünlüklər və işin səmərəliliyi qeyd edilir. “Xalq tamaşa və oyunlarının semantikasi” mövzulu tədqiqatımızda verilən oyun və tamaşalar antologiyalar, kitablar, dövrü nəşrlər, məqalələr, toplama və simpozium materiallarından ibarət qaynaqların incələnməsi yolu ilə gerçəkləşdirilmişdir. Tədqiqatın birinci fəslə olan “Oyun və tamaşaların mədəniyyətdən öncə yaranması” a müxtəlif aspektlərdən yanaşılaraq ilk insan oğlunun oyuna münasibəti müəyyənləşdirilmişdir. J.Huizinganın “Homo Ludens” əsəri əsasında insanın oyun psixologiyası aydınlaşdırılmışdır. “Oyun tarixinə bir nəzər” adlı ikinci fəsildə bir sıra dünya tədqiqatçılarının oyun və tamaşa sahəsi ilə bağlı fikirləri əsasında bu günümüz üçün də aktual olan nəticələr əldə olunmuşdur

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aslanov E. “El-oba oyunu, xalq tamaşası. İşıq, (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 1984:1-275
2. Johan H. “Homo Ludens”. (Kitab). Hollandiya: 1938
3. Ümumitürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans materialları. (Kitab). Tərtər/Azərbaycan 2014:1-519
4. Füzuli B. “Şamandan səmazənə oyun və oyunçu”. (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 2017:1-228
5. Ələs Q. “Azərbaycan xalq oyunları”. (Kitab). Bakı/Azərbaycan. 2006:1-187

XANIMANA ƏLİBƏYLİNİN BƏDİİ TƏRCÜMƏ FƏALİYYƏTİ

SƏADƏT AĞAKIŞIYEVƏ

Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya/Azərbaycan ədəbiyyatı
agakishiyeva.s@gmail.com
MINGƏÇEVİR, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqatımızın əsas məqsədi Xanimana Əlibəylinin tərcüməçilik fəaliyyətini ön plana çəkmək, onun müxtəlif dillərdən tərcümə edərək oxucu kütləsinə çatdırdığı bədii əsərlərin kiçik yaş qrupuna aid uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətini vurğulamaqdır. Dünya xalqlarının uşaq ədəbiyyatı ilə məktəbyaşlı uşaqları tanış etmək, Xanimana Əlibəylinin tərcümə metodikası və iş üsulu ilə yaxından

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

tanış olmaq, onun dilindən xarici ədəbiyyatı oxuculara çatdırmaqdır. Xanımına Əlibəyli həmçinin tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Görkəmli sənətkar eston şairi Helium Mandi, Ukrayna şairi İ. Kulikoyan, Moldoviya şairi O.Stavskaya, rus şairi Z.Aleksandrova, A.Bartonun şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Xanımına Əlibəylinin şeirləri də rus, eston, gürcü, türkmən və türk dillərinə tərcümə olunmuşdur. X.Əlibəylinin tərcüməçilik fəaliyyəti onun yaradıcılığında xüsusi bir bölməni əhatə edir. Bu zamana qədər X.Əlibəyli haqqında xeyli sayda yazılmasına baxmayaraq, onun tərcüməçilik fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmışdır. Bizim bu tədqiqat işində əvvəlcədən də qeyd etdiyimiz kimi X.Əlibəylinin tərcümə sahəsində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfədən yazmaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: tərcüməçilik fəaliyyəti-1, uşaqların düşüncə tərzini-2, rus uşaq ədəbiyyatı-3, çuvak dili-4, gürcü dili-5, Aqni Barto-6, Helio Mendi-7

GİRİŞ

21.Xanımına Əlibəyli Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan, əvəzolunmaz sənətkarlardan biridir. X.Əlibəyli bütün yaradıcılığını uşaqlar üçün yazıb-yaratmağa həsr etmişdir. O, həm lirik, epik, həm də dramatik janrda uşaqlar üçün bir-birindən dəyərli əsərlər yazmışdır. Xanımına Əlibəyli həmçinin dünya ədəbiyyatından müxtəlif tərcümələr etmişdir.

Tədqiqatımızın əsas məqsədi Xanımına Əlibəylinin Rusiya ədəbi mühiti ilə əlaqələri və tərcüməçilik fəaliyyətini ön plana çəkmək, onun müxtəlif dillərdən tərcümə edərək oxucu kütləsinə çatdırdığı bədii əsərlərin kiçik yaş qrupuna aid uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətini vurğulamaqdır.

22.Dünya xalqlarının uşaq ədəbiyyatı ilə məktəbyaşlı uşaqları tanış etmək. Xanımına Əlibəylinin müxtəlif yazıçı və şairlərlə yaradıcılıq əlaqəsi, sənətkarın yaradıcılığının müxtəlif xalqların uşaq ədəbiyyatına təsirini, onun dilindən xarici ədəbiyyatı oxuculara çatdırmaqdır.

Tədqiqat işi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və Mədəniyyət arxivinin 438 fondunun 1 və 2-ci siyahısından istifadə edərək, X.Əlibəylinin yaradıcılığına dair materiallar toplanmış, onları sistemli şəkildə təhlil edib, ailə üzvləri ilə canlı müzakirələr aparmış və müvafiq məlumatlar toplanılmışdır.

23.Xanımına Əlibəylinin tərcümə fəaliyyəti, müxtəlif yazıçı və şairlərlə ədəbi əlaqələri, tərcümə üslubu isıqlandırılmışdır.

Xanımına Əlibəyli həmçinin tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Tərcümə nəzəriyyəçisi Q.Qaçeçiladze qeyd edir ki, “Orijinal əsər müəllifi bir dilin, tərcüməçi isə iki dilin sənətkarı olmalıdır. [1,s83]”

Xanımına Əlibəyli tərcümə ilə məşğul olarkən həm tərcümə etdiyi xalqın, həm də Azərbaycan xalqının, uşaqlarının düşüncə tərzini, milli-mənəvi dəyərlərimizi nəzərə almışdır. Həmçinin şeirlərin orijinala tam yaxın versiyasını əsas götürmüşdür.

Görkəmli sənətkar eston şairi Helio Mendi, Ukrayna şairi İ. Kulikoyan, Moldoviya şairi O. Stavskaya, rus şairi Z. Aleksandrova, A. Bartonun şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həmçinin Xanımına Əlibəyli macar, osetin, çex, gürcü, erməni, kumık, fars, latış, türk, erməni dillərindən müxtəlif tərcümələr ütməmişdir.

O, İna Kilskoya, Aleksandr Stepanoviç Yurenko, Adam Baxdoy, S.K.Utenko, K.N.Yeliseyev, O.İ.Votskaya, Marina Vasilyevna Zavadckoyo vəs. ilə daim əlaqədə olmuş, onlarla fikir mübadiləsi aparmışdır.

1969-cu ildə Xanımına Əlibəylinin şeirləri və avtobioqrafiyası “Детская литература” nəşriyyatı tərəfindən SSRİ- nin “Qadın şairlərinin məcmuəsi”nə salınmışdır.

Tanınmış rus uşaq şairi Anna Visotskaya Xanımına Əlibəylinin “Dovşanın ad günü” pyesini rus dilinə tərcümə etmiş, Xanımına Əlibəyli də A.Visotskayanın “Aya uşacağıq” adlı şeirlər kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Xanımın Əlibəylinin Anna Visotskaya ilə həm dostluq, həm də ədəbi əlaqələri mütəmadi şəkildə davam etmişdir.

Rusiyanın tanınmış uşaq şairlərindən biri olan Aqni Bartonun şeirlər kitabını tərcümə edərək “Oyuncaqlar” adı altında İlyas Tapdığın redaktorluğu ilə 1964-cü ildə 17000 tirajla çap etdirirlər. Bu kitabda Aqni Bartonun məktəb yaşına çatmamış uşaqlar üçün yazdığı şeirləri tərcümə olunub, toplanmışdır. Aqni Bartonun dili sadə və anlaşılıqdır. Onun şeirləri uşaqlar tərəfindən asan qavranılır və sevilir. Bu kitabda A.Bartonun müxtəlif şeirləri tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur. Bu şeirlərə “Dana”, “Ayı”, “Top”, “Maşınım”, “Dovşan”, “Çəpiş” və başqalarını göstərmək olar.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Təyyarə
Qurduq təyyarəmizi
Göydən görərək yeri.
Anacan gözlə bizi
Qayıdaraq tez geri.[2, v2]

Təyyarə şeirində ki, axıcılıq, dilinin sadəliyi onun uşaqlar tərəfindən asan yadda qalmasını və sevilməsinə təmin edir.

X.Əlibəyli Dağıstan uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük xidməti olan şairlərdən biri olan Akay Akayevdən bir sıra tərcümələr etmişdir. Onun “Böyük dağ”, “Dostlar”, “Yeri-yeri a bala” şeirlərini rus dilindən tərcümə etmişdir. Xanımına Əlibəyli şeirləri tərcümə edərkən məzmunun orijinallığına diqqət yetirmiş, həmçinin milli çalarları, Azərbaycan dilinin rəvanlığını da tərcümələrinə yansıtmışdır. Aşağıdakı şeir nümunəsinə diqqət yetirək:

Böyük dağ
Buludlara çatan dağ,
Günəşə əl tan dağ,
Böyükdağ, a Böyükdağ,
Gəl səninlə oynayaq[2,v10]

Xanımına Əlibəyli Tacik xalq şairi, Tacik Yazıçılar birliyinin sədri Gülrüxsar Sarıyevadan bir sıra tərcümələr etmişdir. Gülrüxsar Səfiyeva 17 dekabr 1947-ci ildə Tacikistan SSR-da, Rəşt vadisinin Yəxç kəndində dünyaya gəlmiş, 1968-ci ildə Tacikistan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. İlk şeirləri “Sovet Qaratəkini” adlı rayon qəzetində işıq üzü görmüşdür. “Bənövşə” (1970), “Ata evi” (1973), “Dağ əfsanəsi” (1975), “Könül dünyası” (1977), “İxlas” (1980), “Soqd atəşi” (1981), “Gün aynası” (1984), “Dərdin doğum günü” (1995), “Qadın və hər b” (2000, 2004, 2013), “Divan” (2004), “Röyalardakı cənnət” (2004), “Yüz yarpaq qəzəl” (2007), “Əbədi” (2009), “Daşdakı qılgılcım” (2011), “Vətən nəğməsi” (2011) və s. kitab və şeir məcmuələrinin müəllifi olan Gülrüxsar eyni zamanda bədii tərcümə ilə də məşğul olmuşdur. Hal-hazırda yaradıcılığının müdrik çağlarını yaşayan şairə həm də xəyyamşünasdır. [3]

X.Əlibəyli onun “İşgüzar saat, Kəndə sürü gəlir, Yuxulu pişik ” şeirlərini dilimizə tərcümə etmişdir.

Gün dağlardan enəndə
Sürü qayıtdı kəndə.
Görən nə olub, nə var?
Yügürdülər uşaqlar,
Səs- küy düşdü hər yana,
Toz qalxdı asımana. [2,v19]
Gülçöhrə Süleymanova “Anam bişirir fətir, Babamın evi, Mənim nənəm,”
Anam bişirir fətir,
Mənə dedi: Süd gətir...
Anam yaydı kündəni,
Sonra çağırırdı məni...
Anam dedi: Gəl yeyək,
İndi dadlı fətiri.[2,v23]

Eston şairləri H.Mendinin “Yellənən pişik” , Olivia Saarda “Günəş mənimlə qaçır” şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edib

Yellənən pişik
Siçan aldı özünə bir yelləncək,
İpini hərlətdi günortayadək.
Arxadakı, öndəki ayaqları,
Happana-happana gəzdi bağları.[2,v37]
Günəş mənimlə qaçır
Yuxarıda ayaqlarım
Aşağıda başım.
Qoy uçub dağların
Başından

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Aşım. [2,v38]

Vaida Xatomskayanın “Salam, pan Anderson” şeirini Azərbaycan dilinə tərcümə edib.

Bu həyata sual verək:

Bizdən nə olacaq görək?

Bəlkə birdən açdı külək,

Gümüş lələklərimizi,

Andersonun ördəyi tək,

Durnaya döndərdi bizi. [2,v39]

Znaida Aleksandrovanın Rusiyanın düşmənləri qarşısında tir-tir əsdirən, vətəndaş müharibəsi qəhrəmanını Vasili Çapayevə həsr etdiyi “Çapayevin həlakı” adlı poemasını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Kitab o zamanın Azərbaycan SSR-in Əməkda Mədəniyyət İşçisi, indiki Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Namazın redaktorluğu ilə 1978-ci ildə Gənclik nəşriyyatında çap olundu.

A.Xaldeen “Звезда, Павлин”, Aydın İsmayilov “Кошка,Корабли, Козленок, Утка сказала, Диалог,Маленький герой, Ветер və b.”, O.Polyakova “Мой верблюд, Петух и шено”, A.Əkəkbərov “Весна, Маленький врач”, K.Dadasev isə “Летчик, Ветер, Черный тут” şeirlərini tərcümə etmişdir.

Xanımana xanımın pyesləri, xüsusilə, “Aycan” və “Dovşanın ad günü” pyesləri rus rejissorlarının diqqətini cəlb etmiş, həmin əsərlərə quruluş verilərək dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.

“Aycan”, “Dovşanın ad günü ” pyesləri rus dilinə tərcümə olunaraq, Moskvada M. Qorki adına Gənc Tamaşaçılar teatrında, “Cunquş”, “Gözəllər gözəli” və başqa pyesləri Sovet Rusiyasının, o cümlədən Moskvada, Qorkidə, Aşqabatda, Daşkənddə, Hindistanın ona qədər böyük şəhərlərində tamaşaya qoyulmuş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

“Aycan” pyesini 1974-cü ildə G.Nəcəfova pyesin adını “Когда сичает солнце” şəklində rus dilinə tərcümə etmişdir. 1979-cu ildə isə İ.Volobuevoy pyesin adını “Мальш” kimi tərcümə etmişdir.

1965-ci ildə Xanımana Əlibəylinin “Qızıl ulduz” adlı şeirlər kitabı Azərənşr tərəfindən rus dilinə tərcümə olunaraq nəşr olunur. Kitabı Q.N.Komennay rüs dilinə tərcümə etmişdir. Kitabın rəssamı D.Kazımov olmuşdur. O, hər şeirin məzmununa uyğun iki rəngli şəkillər çəkmişdir. Kitabın adı rus dilinə “Звезда золотая” kimi tərcümə olunub.

Xanımana Əlibəylinin şeirləri də rus dilində başqa, eston, gürcü, türkmən və türk dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Tanınmış gürcü uşaq şairi və dramaturqu Qivi Çiçinadze Xanımana Əlibəylinin şeirlərini gürcü dilinə tərcümə edib. O, X.Əlibəylinin “Məni günəşə at” şeirini “Xəyalpərəst sərçə kimi” tərcümə edib və kitabın adını da elə adlandırıb. Kitab 1978-ci ildə Tiflisdə çap olunub. Kitabın rəssamı tanınmış gürcü rəssamı T.Xuçişvili olmuşdur.

Xanımana Əlibəylinin şeirləri çuvak dilinə də tərcümə olunmuşdur. Onun şeirlərini Raisa Sarbi çuvak dilinə tərcümə edib. Xanımana Əlibəyli 60-cı illərdə Çuvaşistanın paytaxtı Çubaksarda Yazıçıların Yaradıcılıq Evinə dincələrkən tanış olmuşdur. Onlar arasında dostluq əlaqələri yaranmış və qarşılıqlı olaraq bir- birlərinin şeirlərini tərcümə etmişlər. Xanımana Əlibəyli R.Sarbini Azərbaycana dəvət etmiş, hətta öz evinə də qonaq aparmışdır. Raisa Sarbi Xanımana Əlibəylinin eirləri ilə yanaşı S.Rüstəmxanlının şeirlərini də çuvak dilinə tərcümə etmişdir.

X.Əlibəylinin çuvak dilində çap olunan kitabı 2018-ci ildə yenidən çap olunmuşdur. Moskvada kitab sərgisində sərgilənmişdir. Kitabın rəssamı Anastasiya Axmetovadır. O, ktaba hər şeirin məzmununa.

TƏDQIQAT METODU

Araşdırmada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifədən asılı olaraq yeri gəldikcə təsviri, bəzi hallarda, qarşılaşdırma, analitik təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işi həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Bu işdə həm sənətkarın müxtəlif dillərdən etdiyi bədii tərcümələr etmiş, həm də xanımana Əlibəylinin şeirlərinin başqa dillərə tərcümə edilmişdir.

Xanımana əlibəyli rus, türk, gürcü, eston, tacik və başqa dillərdən tərcümələr edərək, müxtəlif xalqların mədəniyyəti, ədəbiyyatı, düşüncə tərzilə uşaqları tanımış etmiş, həmçinin öz yaradıcılığı ilə müxtəlif xalqların ədəbiyyatına təsir göstərmişdir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Xanımına Əlibəyli tərcümə edərkən öz dəsti-xəttini işə salmış, şeirlərin dilini Azərbaycan dilinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, düşüncə tərzinə ən uyğun şəkildə tərcümə etmişdir.

X.Əlibəylinin tərcüməçilik fəaliyyəti onun yaradıcılığında xüsusi bir bölməni əhatə edir. Bu zamana qədər X.Əlibəyli haqqında xeyli sayda yazılmasına baxmayaraq, onun tərcüməçilik fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmışdır. Bizim bu tədqiqat işində əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi X.Əlibəylinin tərcümə sahəsində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfədən danışmaqdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

İstinad edilmiş ədəbiyyat siyahısı qeyd edilir. Ən çox istifadə edilmiş 5 ədəbiyyat göstərilməli və aşağıdakı nümunəyə uyğun olmalıdır:

25. Əsgərli.F.F. Bədii tərcümə prinsipləri, baki/ADPU,2009,225s
26. X.Əlibəyli A.Barto "Ayı", "Dana", Akay Akaylı "Yeri-yeri a bala", "Böyük dağ" şeirlərinin rus dilindən tərkümüsi. Avtoqraf makina yazısı, düzəlişlə. Qəzet kəsiyi ilə.fond 438, siyahı 2,saxlanma vahidi 65, vərəq 40
27. Məhəmməd Nuri, <http://kaspi.az/az/glrxsar-sefiyeva-yaradicilii/> (online məqalə)

XIZIR OBRAZI FOLKLORDA VƏ BƏDİİ NƏSRDƏ

GÜLNAR OSMANOVA

AMEA Folklor İnstitutu
"Folklor və yazılı ədəbiyyat" şöbəsi
gulnar.osmanova05@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Folklorun yazılı ədəbiyyata təsirinin araşdırılması bütün zamanlarda aktual məsələlərdən olmuşdur və bu, müasir dövrümüzdə də belədir. Yazıçı və şairlərimiz hər zaman xalqın şifahi söz sənətindən, onun mifoloji təfəkkür qaynaqlarından bəhrələnmişlər. Onların yaradıcılığında yer alan mifoloji obrazların araşdırılması da bu baxımdan olduqca maraqlıdır.

Tədqiqatın qarşısında duran əsas məqsəd çağdaş Azərbaycan nəsrinin folklorla bağlılığının, sözügedən Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinə şifahi xalq ədəbiyyatının təsirinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatda əldə olunmuş elmi yeniliklər bunlardır: 1.Müasir nəsr əsərlərində folklor-mifoloji obraza müraciətin səbəbləri, forma və üsulları öyrənilmişdir; 2.Bu obraza müraciətin özünəməxsusluğu və bu zaman yazıçıların həyata keçirdiyi yaradıcılıq maneraları üzə çıxarılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: folklor, bədii nəsr, Xızır obrazı

GİRİŞ

Mifofolklor poetikanın ənənələri müasir mədəniyyətin bütün sferalarının inkişafında, həmçinin bədii nəsrə vacib amilə çevrilmişdir. Xalq ruhunun incəliklərinə yaxından bələd olan sənət adamları müraciət etdikləri mövzuların uğurlu bədii həllinə o zaman daha çox müvəffəq ola bilirlər ki, yazdıqları əsərlərin dil və ruhunda folklor koloriti də yetərincə yer almış olsun. Məhz buna görə də onlar şifahi xalq ədəbiyyatının ölməz ideyalarından, obraz yaradıcılığından, ayrı-ayrı janrlarından, bu janrların müxtəlif şəkli xüsusiyyətlərindən hər zaman məharətlə bəhrələnmişlər.

Azərbaycan folklor mətnlərində, eyni zamanda Azərbaycanın tanınmış yazıçıları tərəfindən qələmə alınan istər klassik, istərsə də müasir yazılı ədəbiyyat nümunələrində tez-tez qarşılaşdığımız mifoloji obrazlardan biri də Xızırdır.

Qeyd edək ki, Xızır türk, islam və Yaxın Şərq inanclarında adı çəkilən, əfsanələrə görə qaranlıq dünyadakı dirilik suyunu içib daim yaşayan və ölüb-dirilən təbiəti simvolizə edərək əbədiyyətin rəmzinə çevrilən mifik varlıqdır. Çətin anlarda insanların köməyinə çatan, başqalarının qılığına bürünə bilən, fəvqəladə xüsusiyyətləri olan, ölümsüzlüyü axtardığı deyilən müqəddəs bir adamdır. XIZIR şifahi xalq ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən digər mifik obrazlarla müqayisədə daha çox müdriklik nümunəsi və hikmət sahibidir. Bir çox nağıllarımızdan da görüldüyü kimi, yaxşı niyyətli insanların köməyinə qaçar, etdiyi dua və ya verdiyi alma sonsuz qadınlara övlad bəxş edər, ümumiyyətlə, xeyrxahlıq simvolu kimi görünər.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Xızırın Şumer mənşəli bir adam olduğu da iddia edilir. Şumerlərdəki “Hasısatra” ilə eyni adam olduğu düşünülür. Ölümsüzlük suyunu içdiyi üçün ölüb yenidən dirilir. Paltarlarının yaşıl olması da təsadüfi deyil. Belə ki, yaşıl rəng yenidən doğuluşu özündə ehtiva edən təbiəti işarələyir. Məlum olduğu kimi, türk mifologiyasında yazın gəlişi Xızırın adı ilə bağlı olmuşdur. Adına Xızır Ata da deyilir. Havada gəzə, su üstündə gedə, təbiətdəki varlıqlara söz keçirə bilir. İnsanlara göründüyündə özünü tanıtmadığı müddətcə, kimsə onun gerçək şəxsiyyətini bilə bilməz. İnsanları imtahandan keçirir, bəzən bir dərviş, bəzən bir yoxsul qılığına bürünür. Döyüşlərdə qurd cildinə girib öndərə və ya komandirə görünür. Məsələn, Dövlətşah “Təzkirə”sinə görə monqol ordusuna Xızır yol göstərmişdir. Mənbələrin məlumatına əsasən, Teymur ordusunun önündə gedərək onu döyüşə səsləyən və yalnız başçının gözünə qurd kimi görünən də məhz Xızırdır. Belə ki, mifoloji araşdırmalarda cild dəyişməyə metamorfoza deyilir. Türklər isə bunun əvəzinə “donuna girmək” ifadəsini işlədirlər.

Xızır bəzən kor olaraq təsvir olunur, amma onun gözə ehtiyacı yoxdur, çünki o, bəşirət gözü – ürək gözüylə hər şeyi görür.

Türk alimi Ə.Y.Ocak Xızır və İlyas obrazlarının funksiyalarının təhlili yolu ilə belə qənaətə gəlir: “Əsas vəzifələri Xızır yerinə yetirdiyinə görə İlyas da Xızırdan başqası deyildir, yalnız ad olaraq ondan fərqlənir” (5, 99-100).

Onu da qeyd edək ki, İlyas adı ilə də bağlı çoxlu mübahisələr vardır və onların əksəriyyətini Ə.Y.Ocak təhlilə cəlb etməyə çalışmışdır.

Xalq arasında yayılmış mərasim məzmunlu Xıdırəlləz, Xıdır Nəbi inancı da Xızır obrazı çərçivəsində təşəkkül tapmışdır. Bu, türk xalqlarında birbaşa baharın gəlişi ilə bağlıdır. Prof. K.Əliyev Kiçik çilləyə aid ən səciyyəvi mərasim olan “Xıdır Nəbi” mərasimi haqqında belə yazır: “Bu mərasimin zamanı qışın düz ortası, ən sərt mərhələsi deməkdir. Ümumiyyətlə, “Xıdır Nəbi” mərasiminin Kiçik çilləyə, daha geniş mənada qışın oğlan çağına aid olması təsadüfi deyil. Məsələ burasındadır ki, Xıdır Nəbinin hamilik gücü var və o, insanları məhz qışın oğlan çağından – ən sərt vaxtıdan xilas etmək istəyir. Xalq Xıdır Nəbini mərasimə gətirməklə, onu simvolik formada öz təsəvvüründə canlandırmaqla köməksiz olmadığını hiss etdirmək istəyir” (3, 5).

Folklor nümunələrində Xızır çox zaman boz atlı simasında görünür. İnanca görə o, xəstələrə şəfa verər, yaraları sağaldardı. Oğuz türklərinin qəhrəmanlıq salnaməsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Buğac xan yaralandığı vaxt boz atlı Xızır qeyri-təbii bir varlıq kimi onun yanında həmin andaca hazır olur və Buğacın yarasını sığallayıb, “Sana bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoqdur; dağ çiçəgi və anan südiylə sənin yarana məlhəmdir” – deyir və qeyb olur. Başqa bir nümunədə – “Tahir və Zöhrə” dastanında Tahir zindana salınanda Xızır özünü yetirib onu dardan qurtarır. Bu nümunələr Xızırın xilaskarlıq funksiyasına malik olmasını bir daha təsdiqləyir.

Bir sıra nağıllarımızda Xızır bəzən dərviş adı ilə verilir. Biz bu motivlə “Cantiq”, “Barxudanın baxtı”, “Ölü Məhəmməd”, “Şəms-Qəmər” və başqa nağıllarda rastlaşırıq. Məsələn, “Şəms-Qəmər” nağılının məzmunundan aydın olur ki, bir padşah övladı olmadığı üçün “xəzinəsinin ağzını açdı, qırx gün, qırx gecə fəqir-füqərəyə pul, paltar, yemək payladı. Qırxıncı gün bir dərviş padşahın barigahına gəldi. Padşah əmr etdi ki, dərvişə də pay versinlər. Dərvişə pay vermək istədilər, dərviş dedi:

– Qibleyi-aləm, mən pay alan dərviş deyiləm, pay verən dərvişəm. Al bu almanı, tən bölüb yarısını özün ye, yarısını da hərəmin yesin. Sənin bir oğlun olacaq, adını Qəmər qoyarsan.

Padşah almanı aldı, yönəldi ki, mizin üstünə qoysun, qayıdıb dərvişi görmədi. O, qeyb olmuşdu” (1, 5-6).

Nağılın digər bir səhnəsində isə Xızır peyğəmbər qardaşının yolunu gözləyən Ülkərin qarşısına çıxaraq deyir:

– “Ey Ülkər, niyə ağlayırsan?”

Ülkər dedi:

– Ey ata, qardaşım bu şəhərə endi ki, çörək alsın, daha geri qayıtmadı. Onun üçün ağlayıram.

Kişi dedi:

– Ey Ülkər, mən Xızır peyğəmbərəm, darda qalanların dadına çatıram, yol azanlara yol göstərirəm. Bu şəhər adamyeyənlərin şəhəridir. Sən dur, birbaşa dəryanın yetmiş beş ağaclığında bir şəhər var, oraya get. Qorxma, axırın xeyirdir.

Ülkər dedi:

– Acımdan yeriyə bilmirəm. Qolum, qıçlarım qüvvətdən düşübdür.

Xızır dedi:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

– Qoluna, qıçlarına qüvvət verdim. Sən hər şey yemisen, lap toxsan. Bir o tərəfə bax!

Ülkər o tərəfə baxdı. Bir də Xızırə tərəf dönəndə gördü o yoxdu. Ayağa qalxdı, lap məəttəl qaldı. Elə bil bu saat bir qoyun kababını yeyib doymuşdu” (1, 34).

Göründüyü kimi, nağıldan gətirilmiş birinci nümunədə özünü tanıtmayan Xızır dərviş qiyafəsində görünür, ikincidə isə özünün kim olduğunu açıqlayaraq qəhrəmanlara yaxşılıq edir, “darda qalanların dadına çatır, yol azanlara yol göstərir” və sonra isə gözlənilməz halda qeyb olur.

Qeyd edək ki, Xızır obrazının mahiyyətini, ayrı-ayrı nümunələrdə tutduğu mövqeyi araşdırarkən onun Azərbaycan folklorundakı funksiyalarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar: 1. Yazın gəlişi ilə bağlı yerinə yetirdiyi funksiyalar; 2. Xilaskarlıq, itənlərə yol göstərmə; 3. Buta vermə; 4. Aşiq, aşiq etmək; 5. Sonsuzlara övlad vermək; 6. Gəncliyin hamisi, başqa sözlə, gənclik, ailə, məhəbbət məbudu; 7. Adqoyma; 8. Ölüləri diriltmə.

Burada qeyd edilən funksiyaların demək olar ki, hamısı mədəni qəhrəmana mənsub olan funksiyalardır.

Xızırın buta vermə funksiyasına XX əsr Azərbaycan nəsrinin tanınmış nümayəndəsi İsi Məlikzadənin “Gümüşgöl əfsanəsi” (1984) povestində rast gəlirik. Əsərin baş qəhrəmanlarından biri olan Bənövşə yuxusunda Xızırın ona buta verməsini görür. O, yuxusunu belə danışır: “Yuxuma girən ağsaqqal, nurani bir kişi idi... Xızır Peyğəmbər... ürəyimə dammışdı ki, bu qoca kişi Xızır peyğəmbərdir... Mənə dedi ki, sizin binəyə atlı bir oğlan gələcək, həmin oğlan sənə qismətidir... Sən gəldin, intəhası, at əvəzinə maşını sürüb gəldin. Nolar, maşın da minikdi... Mən səni hər gün gözləyirdim. Bənövşə səsinə alçaldı, az qala pıçıldı ilə: – Sən mənim qismətimisən, – dedi” (4, 144).

Xızırın Bənövşənin yuxusuna girməsi faktı həm bununla bağlı əhvali-ruhiyyəni şirinləşdirmiş, həm də Bənövşənin daxilən saflığının nümayişinə çevrilmişdir. İ.Məlikzadənin “Gümüşgöl əfsanəsi” povestindən götürülmüş həmin nümunədə Bənövşə öz sevgilisi Orxanla son dərəcə səmimi bir tonda tanışır, hətta Bənövşənin nitqinin ahənginə də sevinc duyğuları hakimdir. Bənövşə sevgilisinin atla deyil, maşınla gəlməsini də böyük fərəhlə qarşılayır, hətta onun, bəlkə də, həmişə yaddaşında olan ağ atlı oğlanın qətiyyəti xiffətini çəkmir, çünki o, çox sakit bir tərzdə və məmnunluqla söyləyir ki, “sən mənim qismətimisən”.

İ.Məlikzadənin “Gümüşgöl əfsanəsi” povestində Xızır obrazının bədii mətnə gətirilməsi yalnız Bənövşənin taleyində mühüm əhəmiyyət daşımaqla yekunlaşmır. Daha maraqlı bir cəhət isə ondan ibarətdir ki, bu obraz oxuculara da öz müsbət təsirini göstərmiş olur.

Xızırın adı Azərbaycan nəsrinin və dramaturgiyasının inkişafında böyük xidmətləri olan, əsərləri ilə yeni-yeni nəsillərin yetişməsində və tərbiyəsində mühüm xidmətlər göstərən Xalq yazıçısı Elçinin “Mahmud və Məryəm” romanında da bir neçə yerdə çəkilir. Məsələn, “Haqq sənə göndərsin Xızır İlyası” (2, 250), “Qırx altı il ki, bu qədər işıqsız yaşamışdı, Xızır daha heç vaxt Sofinin imdadına yetməyəcəkdi və Sofi özü özünə kömək eləməli idi” (2, 368). Yazıçı bu mifoloji obrazın funksiyalarını üstüörtülü şəkildə vermişdir. Başqa sözlə, “Haqq sənə göndərsin Xızır İlyası”, “Xızır daha heç vaxt Sofinin imdadına yetməyəcəkdi” fikirləri Xızırın xilaskarlıq funksiyası ilə bağlıdır.

Xalq ədəbiyyatını və etnik düşüncəni yaxşı bilən, yaratdığı bədii obrazların daha da mükəmməl çıxması üçün bunlardan səmərəli şəkildə faydalanan Elçin də romanda Xızır peyğəmbərin darda olan insanların köməyinə xüsusiyyətini ustalıqla qələmə almışdır.

Yazıçının “Ağ dəvə” romanında isə tez-tez mifoloji anlam daşıyan “uğrun açıq olsun!” ifadəsinə də rast gəlinir. Balakərimin söylədiyi əhvalatda “ – Oğul, uğrun açıq olsun!..”, “ – Ya uğur!” kimi alqışlar işlənmişdir (2, 131).

Belə ki, Uğur əski türk mifoloji düşüncəsində yol əyəsidir. Bu düşüncəyə görə dağın da, gölün də, suyun da öz əyəsi var. Yolun da yiyəsi Uğur deyilən mifik hami ruh sayılmışdır. Folklorşünas alim M.Seyidov qeyd edir ki, mifoloji inamlarla bağlı bu anlayış haqqında M.Kaşqari belə yazır ki, oğuzlar hələ o zamanlar bir-birinə yolun xətersizliyini arzulayarkən: “yol uğur bolsun” – deyərmişlər. Bu söz fəqət səfərə gedərkən deyilirdi ki, bununla yol əyəsinə sanki kömək olmağa çağırırdılar. Məhz bu səbəbdən səfərə çıxan adamlara: “yolun uğurlu olsun” deyərək “uğurlu yol” arzulamışdır (6, 153).

“Uğrun açıq olsun” tipli örnəklərdən isə göründüyü kimi, “uğur” məfhumunun özü sonralar da bağlılığını hər zaman qoruduğu “yol” sözü ilə eyni anlamda işlənmişdir. Yəni “yolun açıq olsun”. Azərbaycan folkloru antologiyalarında da verilmiş “uğrun açıq olsun”, “uğrun üzünə gülsün” kimi alqışlar bu gün də öz əski mənasını qoruyub saxlamışdır. Oğuz türklərinin möhtəşəm yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da “sağ varıb, əsən gələsən, uğrun açıq olsun” ifadəsinə tez-tez rast

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

gəlinir. Sonralar yol əyəsi Uğurun yerini Şərq xalqları içərisində daha çox yayılan mifik Xızır obrazı tutmuşdur.

Prof. İ.Vəliyev daha çox türk xalqlarının inanclarında yer alan, əbədi həyat qazanmış mifik obraz olan Xızırı Misir mifik obrazı Osirislə müqayisə edərək yazır: Osiris adı onun yunanlaşdırılmış formasıdır. Adın ilkin formalarından biri Usir, yaxud İsiridir. Bu adın Osir, Uzir, Ozir və s. variantları da vardır ki, bunlar da Xızır ilə eynidir (7, 71).

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, necə ki, Xızır türk xalqlarında ölməzliyi, əbədiyi təcəssüm etdirir, yaşıllığın və bərəkətin yaradıcısı, himayəçisi sayılır, inamsız, ümitsiz insanlara yardım edir, Misir mifoloji mətnlərində də bu funksiyaları Osiris yerinə yetirir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində müqayisəli-tipoloji yanaşma metodundan istifadə olunmuşdur. Araşdırmada nəzəri-metodoloji baza kimi mifologiya və yazılı ədəbiyyat münasibətlərinin öyrənilməsinin Azərbaycan, türk və dünya elmindəki uğurlarına istinad edilmişdir. Azərbaycan folklorşünaslığında, xüsusən XX əsrdə folklor, mifoloji düşüncə və yazılı ədəbiyyat münasibətlərinin öyrənilməsinə dair çoxsaylı tədqiqatların təcrübəsi bu araşdırmanın nəzəri-metodoloji əsaslarını təşkil edir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatdan əldə olunan nəticə ondan ibarətdir ki, yazıçıların mifoloji obrazlardan, o cümlədən Xızır obrazından bəhrələnmə imkanları müxtəlif, eyni zamanda orijinaldır. Əsərlərdə mifologiyadan istifadə bir çox hallarda üstüörtülüdür, mətnaltıdır. Bəzi məqamlarda isə ənənəvi süjetdən, obraz və motivlərdən yeni səpkidə – bütün milli koloriti, mövzu və məzmun gözəlliyi əks olunmaqla istifadə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV cild. Bakı: Şərq – Qərb, 2005, 336 s.
2. Elçin. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 424 s.
3. Əliyev K. Novruz mərasimləri // Elmi axtarışlar, II / 2009, Bakı: Nurlan, 2009, s. 3-8
4. Məlikzadə İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 s.
5. Ocak A.Y. İslam-Türk inanclarında Hızır, yəhut Hızır-İlyas kultü. Ankara: 1985, 224 s.
6. Seyidov M. “Uğur” sözü haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). Bakı: 1962, № 4, s. 147-159
7. Vəliyev İ. Mif: keçmişdən gələcəyə. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2013, 308 s.

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ NƏSRİNDƏ EVLİLİK NÖVLƏRİ

SEYİDNİSƏ MƏNƏFOVA

Bakı Slavyan Universiteti
Magistratura
seyidnise.m@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən qlobal proseslər, inqilab və müharibələr fonunda Azərbaycanda milli mübarizə ruhu gücləndi və ədəbiyyatda bu proses milli idealların aydın təzahür etməsi ilə üzə çıxdı. Xalqını sevən, onun hər halında yanında olan ədiblərimiz xalqı geridə qoyan, zülmətə qarşı qərq edən, azadlığını məhdudlaşdıran bütün səbəbləri müəyyənləşdirmək və hər kəsin gözündən pərdəni salıb onları işığa səsələmək uğrunda mübarizəni davam etdirirdilər. Xalqın gözünü açmaq, onları nadanlığın bəlasından qurtarmaq üçün yaradıcılıqları boyu bu problemlə məşğul olub əsərlərində əks etdirirdilər. Dövrün ziyalı mütəfəkkirləri millətin taleyini inkişaf, milli azadlıq istiqamətinə yönləndirmək məqsədi ilə cəhəlin, mövhumatın əleyhinə mübarizə aparırdı və xalqı bu istiqamətə səsəyirdilər. Hüquqsuz qadın, saxta ruhanilər, islami dəyərlərin pərdəsi arxasında qadına qarşı tətbiq olunan sərt qaydalar, erkən yaşda evlilik, təhsil hüququndan məhrumiyət, ər kötəyinə məhkum olunanlar, əxlaqi dəyərlərdən üz çevirib cinslərarası münasibəti alver və əyləncəyə çevirənlər və s. kimi formalarda görkəmli ədiblərimizin əsərlərində ürək yangısı ilə təsvir olunmuşdur. Qadın

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

məsələsi, qadın obrazı ədəbiyyatın qadın probleminin əks olunması ilə əlaqədar ümumədəbiyyat çərçivəsində müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin nəsr yaradıcılığında araşdırdığımız evlilik növləri zəmnində duran acı gerçəkləri duymamaq mümkün deyil. Qadınların vəziyyətinin necə acınacaqlı olması, kişilər tərəfindən şiddətə, zorakılığa məruz qalması, ailəsi tərəfindən erkən yaşda evləndirilməsi, kölə vəziyyətində yaşaması, ər tərəfindən döyülərək öldürülməsi kimi acınacaqlı hallar nəsr nümunələrində əksini tapmışdır. O, cəmiyyətdə baş verən hadisələri, qadına qarşı olan bu münasibəti bütün həqiqətləri ilə təsvir etmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin evlilik ilə bağlı toxunduğu problemlər təəssüf ki, bu gündə aktuallığını qoruyub saxlayır.

AÇAR SÖZLƏR: Qadın, evlilik, Yusif Vəzir Çəmənəminli

GİRİŞ

Cəmiyyətin inkişafının və tərəqqisinin ən mühüm göstəricilərindən biri qadının həmin cəmiyyətdəki yeri və rolu ilə əlaqədardır. Sosial fəaliyyətin subyektivi kimi qadının cəmiyyətdə və ailədə rolunun müsbət mənada yeniləşməsi problemi bu gün xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu problem bir də ona görə aktualdır ki, keçid dövründə gedən dəyişikliklər zamanı ən çox sosial-iqtisadi çətinliklərlə üzləşən məhz qadın və qızlar olmuşdur. Onların təhsilinə qoyulan qadağalar, seçim və söz azadlıqlarının əllərindən alınması, erkən yaşda istəmədikləri insanlarla evləndirilməsi və s. bu kimi problemlər daim qarşılaşdığımız və ədəbiyyatda tez-tez öz əksini tapan situasiyalardır. Müxtəlif ədəblərin yaradıcılığında qadınların ailədə, cəmiyyətdə rolu və vəzifələri müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Fərqli zaman kəsiyində onların hüquq və azadlıqlarına olan münasibət ədəbiyyatda geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın məqsədi Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığında qadın və evlilik problemini təhlil etmək, evlilik növlərini araşdırmaqdır. Dinlərdə evlilik tipləri və Yusif Vəzir Çəmənəminlinin nəsr əsərlərindən gətirilən nümunələr, sosial antropologiya nümunəsi kimi qadın və evlilik növlərinin araşdırılması tədqiqat işinin yeniliyi hesab edilə bilər. Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr gələcəkdə bu mövzu ilə bağlı aparılacaq elmi araşdırmalarda nəzəri mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

Cəmiyyətin həyat təcrübəsi istənilən hadisəyə uyğun reaksiya və normalar müəyyənləşdirmişdir. Həmin qayda və normalar bəzi hallarda şüurlu, bəzi hallarda isə instinktiv fəaliyyət göstərmişdir. Bu qaydalar əsasında stereotip baxışlar formalaşmışdır. Qadının taleyinin həll edilməsində bu stereotip baxışlar ön plana keçmiş və hər cəhətdən onların imkanları məhdudlaşdırılmışdır. Müxtəlif ədəblərin yaradıcılıq istiqamətlərində qadınların ailədə, cəmiyyətdə rolu və vəzifələri fərqli baxış mövqelərindən araşdırılmışdır. Fərqli zaman kəsiyində qadın taleyinə, qadın və evlilik probleminə münasibət ədəbiyyatda geniş şəkildə əksini tapmışdır. Ədəbiyyatda qadın obrazları və onların özünəməxsus xüsusiyyətləri, həyatı, taleləri, onları əhatə edən mühit və s. kimi mövzular müxtəlif tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı qadın obrazları ilə zəngindir. Cəlil Məmmədquluzadə, Cəfər Cabbarlı, İlyas Əfəndiyev, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və başqa ədəblərin yaradıcılıqlarında qadın və evlilik probleminə yer verilmişdir. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif zamanlarında nikah tarixi kateqoriya kimi fərqli formalarda təzahür etmişdir. Bunun nəticəsində isə müxtəlif evlilik növləri formalaşmışdır. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində evlilik sosial hadisə kimi müxtəlif formalarda mövcud olmuşdur. Evlənmə şəkilləri bəşər tarixində nə qədər dəyişikliyə uğrasa da, cəmiyyətin iqtisadi və ictimai quruluşuna görə nə qədər fərqli olursa olsun evlilik daim din bağlarıyla gücləndirilmiş və ucaldırılmışdır. Dinlər, cəmiyyətin təməlini təşkil edən evlilik kimi əhəmiyyətli bir mövzuda bəzi qaydalar ortaya qoymuşdur. Dinlər bu təşkilatın təşkil edilməsinə müxtəlif qaydalar ortaya qoymuşdur. Evlilik, tarixin ilk dövrlərindən bəri mövcud olan və insan həyatında böyük önəm daşıyan bir təşkilatdır. Mədəni hüquq və tarixdə evlənmə aktının məqsədi, gələcək yoldaşların bir-birlərinə etdikləri qarşılıqlı təəhhüdlərə, və cəmiyyətin qoyduğu qaydaların mühasibliyi və idarəsinə rəsmi bir xüsusiyyət qazandırmaq və bu əməliyyatlar üçün lazımlı qeyddir. Evlilik bir dövlət, bir təşkilat, bir dini mövqe, bir qəbilə qrupu, yerli bir birlik tərəfindən qəbul edilə bilər. Ümumiyyətlə bir müqavilə olaraq görülür. Evlilik, bütün növ cəmiyyətlərdə təsbit edilən bir hadisədir. Müxtəlif cəmiyyətlərdə evlilik növləri fərqlənir. Antropoloqlar tərəfindən evlilik universal bir hadisə kimi təsvir edilmişdir. Evlilik ailənin hüquqi əsasıdır. Qadınla kişinin arasında rəsmi qaydada bağlanan müqavilədir. Ailənin təməlini təşkil edən evlilik bütün dinlərdə qadın və kişinin müştərək özlərinə xas bir paylaşma sahəsi meydana

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

gətirmələrinə və insan soyunun davamına qatqı təmin etmələrinə imkan verən yeganə qanuni əlaqə kimi qəbul edilmişdir. Evlilik, yaradılışın gərəyi olan bir duyğudur. Nikah bütün dinlərdə vardır və bütün dinlər evliliyi təklif edər. Forma cəhətdən fərqlilik göstərməklə birlikdə, təməl olaraq bütün dinlərdə eynidir. Nikahın nəticəsində ortaya çıxan evlilik din cəhətdən müqəddəs, cəmiyyət cəhətdən əhəmiyyətli bir təşkilat olaraq qəbul edilir. Nikah, fərqli cinsiyyətdən iki adamın öz iradələriylə birlikdə həyata qərarının şahidlər qarşısında alınmasını, hüquqi olaraq qarşılıqlı rol və məsuliyyətlərini yerinə yetirəcəklərini qəbul etdiklərini, bir-birlərinə bağlı qalacaqlarını və bu qərarlarını yaşadıkları cəmiyyətə açıqladıklarını göstərən hüquqi bir müqavilədir. Bu müqavilə bütün dinlərdə bənzər olmaqla birlikdə, forma cəhətdən dinə və mədəniyyətə görə dəyişiklik göstərə bilər. Nikah evliliyin başlanğıcı olduğu üçün, bu mövzu evlilik və ailə təşkilatından ayrı düşünülə bilməz. Evliliyə dair müxtəlif təriflər mövcuddur. Qərbli sosioloq Anthony Giddens evliliyi iki yetişkin şəxsin arasında sosial olaraq gerçəkləşən bir birləşmə kimi tərif verir. Başqa bir tərəfdən isə evlilik ailəni formalaşdıran sosial əlaqələri müəyyən qəlibə salan bir müqavilədir.

Cəmiyyətdə təzahür edən proseslər, hadisələr ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Qadın və evlilik ilə bağlı məsələlər, evlilik növləri, görkəmli ədiblərimizin baş verən ictimai hadisələrə münasibəti yaratdıqları bədii sənət nümunələrində əks olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Yusif Vəzir Çəmənəminli öz dövrünün hadisələrinə, problemlərinə biganə qalmamış daim yaxından iştirak etmişdir. O, “Müsəlman arvadı”, “Toy”, “Divanə”, “Dərdli Züleyxa”, “Ağ buxaqda qara xal”, “Həkim”, “Millətpərəstlər”, “Yuxu”, “Üç”, “Doqquz ay keçmiş”, “Üç gecə” və s. hekayələrində, “Studentlər”, “Qızlar bulağı”, “İki od” arasında romanlarında qadına olan münasibətin hərtərəfli təsviri, təhsildən, söz haqqından, seçim hüquqdan məhrum olan, erkən yaşda evləndirilərək fəlakətə sürüklənən qadının hər əzaba qatlaşaraq həyat ilə mübarizəsi əks olunmuşdur. Bu problemlərin fonunda yazıçı müxtəlif növ evlilik tiplərinə də toxunmuşdur.

Evlilikdə bir sıra qaydalar əsas götürülərək kateqoriyalar mövcuddur. Evliliyin kateqoriyalarından biri də həyat yoldaşının (kişi və ya qadın) sayından aslı olmağına görə iki yerə bölünür: poliqamiya və monoqamiya. Poliqaamiya nigah formasının qaydasına görə bir fərdin ikidən çox əks cinsin nümayəndəsi eyni vaxtda nığahda olur. Poliqaamiyanın öz növbəsində iki növü vardır: poliginiya və polinadriya. Poliginiya kişinin birdən çox qadınla eyni zamanda evlənməsidir. Poliqaamiyanın digər forması poliandriyadır. Polinadriya sözünün mənası çoxərlilik deməkdir. Bir qadın eyni zamanda bir neçə kişi ilə nığahda olmasıdır. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Müsəlman arvadının sərgüzəşti” əsərində poliandriya və poliginiyaya rast gəlirik. Müsəlman qadının molla ilə kəbini olduğu müddətdə başqası tərəfindən qaçırılması və onunla birlikdə yaşayıb onun arvadının üstünə günü getməsi, onun ilə evlənen kişilərinin eyni zamanda bir neçə arvadının olması bağlı təsvir edilmiş səhnələrində bu iki nığah tipinə rast gəlirik.

Kateqoriyalardan biri də dul qalmış fərdin evlənməsi ilə bağlı ortaya çıxan evlilik növləridir. Bu kateqoriyaya sororat və levirat evlilik forması aiddir. Sororat yoldaşı ölmüş kişinin baldızı ilə evlənməsidir. Ədibin “Üç” və “Toy” hekayələrində, “Studentlər” romanında bu evlilik tipinə rast gəlirik. Üç hekayəsində üç bacının təmsalında, Toy əsərində gəlinin narazılığını ifadə etdiyi zaman, Studentlər romanında isə Alışbəyin qızları nümunəsində ədib bu evlilik tipini təsvir etmiş və qadının söz haqqına malik olmamasını, erkən yaşda özündən böyük kişilərlə yaxınları tərəfindən evləndirildiyini göstərmişdir.

Evlilik formasının digər növü müvəqqəti evlilik tipidir. Müvəqqəti nikah formalarından biri siğədir. Siğə nikah forması islam dininin şiə təriqətinə mənsub olan ruhanilər və tacirlər üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu nikah formasında əsas iki şərt, vaxt məhdudiyyəti və maddi qarşılıq olmalıdır. Siğə nikahının qaydasına görə, kişi mollanın yanına gedib müvəqqəti yaşamaq istədiyi qadının adını deyir və kəbin kəsdirirdi. Bu nikah forması yalnız qadının icazəsilə bağlanıla və istənilən vaxt tərəflərin hər birinin təşəbbüsü ilə pozula bilərdi. Ədibin “Ağ buxaqda qara xal”, “Həkim”, “Yuxu” hekayələrində evlilik forması olan siğə ilə rastlaşırıq. Ağ buxaqda qara xal əsərində Xanımın Mərsiyəxan ilə münasibəti zamanı, Həkim hekayəsində həkimin nitqində, Yuxu əsərində isə Fatmanın başına gələn hadisələr zamanı bu evlilik tipinin şahidi oluruq.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin nəsr yaradıcılığında araşdırdığımız evlilik növləri zəmnində duran acı gerçəkləri duymamaq mümkün deyil. Qadınlara vəziyyətinin necə acınacaqlı olması, kişilər tərəfindən şiddətə, zorakılığa məruz qalması, ailəsi tərəfindən erkən yaşda evləndirilməsi, kölə vəziyyətində yaşaması, ər tərəfindən döyülərək öldürülməsi kimi acınacaqlı hallar nəsr nümunələrində

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

əksini tapmışdır. O, cəmiyyətdə baş verən hadisələri, qadına qarşı olan bu münasibəti bütün həqiqətləri ilə təsvir etmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin evlilik ilə bağlı toxunduğu problemlər təəssüf ki, bu gündə aktuallığını qoruyub saxlayır.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində təsviri və tarixi - müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Bu metodların köməyi ilə Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığında əks olunan evlilik növlərini araşdırdıq.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində Yusif Vəzir Çəmənəminlinin nəsr yaradıcılığında poliandriya və poliginiya, siğə, sororat evlilik növlərini təyin etdik. Cəmiyyətdə təzahür edən hadisələrin görkəmli ədiblərimiz tərəfindən ədəbiyyatda təsvir edilməsinin məqsədi xalqa ayna olmaq, onları işıqlı gələcəyə səsləmək, cahillikdən qurtarmaq idi. Bu tədqiqat işində Yusif Vəzir Çəmənəminlinin qadın və evlilik probleminə evlilik növlərini əks etdirməklə işıq saldığının şahidi olduq. O, qadın və evlilik probleminin bu ifadə formasını seçmək ilə erkən nikah, müxtəlif evlilik növlərinin törətməmiş olduğu acı taleləri əks etdirməyə nail olmuşdur. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin əsərlərində gördüyümüz qadın və evlilik problemi ilə bağlı baş verən çətinliklər müasir dövrimüzdə də mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

28. Məmmədov K. Yusif Vəzir Çəmənəminli. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 1987:1-267
29. Əsgərova S. Qadın tənqidi realizm güzgüsündə. Mütərcim nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2018:1-160
30. Əskərova Z. Müasir dövrdə Azərbaycan qadınlarının ictimai münasibətlər sistemində yeri və rolu. Elm nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 1998:1-25
31. Çəmənəminli Y.V. M. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. AVRASIYA PRESS (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2005: 1-360
32. Qeybullayeva R. M. Ədəbi Komparativistika: Nəzəriyyəsi və texnikası. Mütərcim nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2008:1-52

ТВОРЧЕСТВО НАТИГА РАСУЛ-ЗАДЕ В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ РУБЕЖА ВЕКОВ

ОФЕЛИЯ МУРАДОВА

Университет Азербайджан

Филологический факультете/Кафедра азербайджанского языка и литературы

felimurad@mail.ru

БАКУ, АЗЕРБАЙДЖАН

РЕЗЮМЕ

Цель исследования – рассмотрение творчества Натига Расул-заде в контексте динамичных процессов и литературном процессе рубежа XX и XXI веков, определить роль и место его произведений в становлении и развитии новых литературных течений. Актуальность этой темы обусловлена тем, что многогранное творчество известного писателя, кавалера ордена «Шохрат», лауреата национальных и зарубежных премий по литературе, вице-президента азербайджанского «ПЕН-клуба Натига Расул-заде сыграло большую роль в развитии азербайджанской литературы, обогащении национальной литературной традиции новыми темами и поэтическими средствами. Новизна исследования связано с тем, что творчество известного писателя, чьи произведения переведены на многие языки и изданы во многих зарубежных странах, получили признание многих маститых отечественных и зарубежных исследователей и большой читательской аудитории, до сих не стали объектом специальных академических исследований. Изучение произведений Натига Расул-заде в контекстах литературного процесса эпохи, литературных связей и межкультурного диалога, а также в имманентно-текстовом ракурсе позволить глубже понять диахронные и синхронные аспекты развития азербайджанской литературы последних десятилетий XX века и современности, роль и значение русскоязычной литературы Азербайджана в эволюции национальной эстетической мысли и словесности. В статье в обзорно-аналитической форме с использованием элементов сравнительного анализа рассмотрены и охарактеризованы жанрово-стилевые, творческо-эвристические аспекты творчества Натига Расул-заде с точки зрения вышеотмеченных вопросов и задач.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: азербайджанская литература, Натиг Расул-заде, русскоязычие

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Азербайджанская литература рубежа XX-XXI столетий характеризуется окончательным разрушением традиционной идеологической парадигмы соцреализма и формированием новой эстетической парадигмы, отличающейся многообразием творческих принципов и плюрализмом мировоззренческих установок. В этом процессе особую роль сыграли русскоязычные писатели Азербайджана, отражающие в своем творчестве национальные литературные традиции и значительно расширившиеся в этот период литературные связи и межкультурный диалог. Межкультурный диалог в этот период стал важным источником обогащения национальной литературы новыми идеями и поэтическими элементами. «Межкультурный диалог, – пишет Г.С. Померанцев, – это разговор, в котором дух целого возникает и прокладывает себе дорогу сквозь различия реалий. В идеале в таком диалоге все собеседники внимательно прислушиваются к правде целого, и гегемония принадлежит тому, кто горит желанием утвердить своё сложившееся собственное мнение и при этом всегда держит «ворота истины» неизменно открытыми» (1).

В аспекте межкультурного диалога между цивилизациями представляется важным отметить следующий постулат – в литературе бывших советских народов конца 1980-х годов складывается новая эстетическая парадигма: личность сопоставляется общечеловеческими ценностями, утверждаются новые меры отражения жизни, художественное осмысление новых поворотов в судьбах человечества и мировых катаклизмов, изображение включенности каждой личности в планетарные процессы.

Однако значительное расширение межкультурного диалога, поиски новых методов и стилевых возможностей в азербайджанской литературе вовсе не означают, что писателей не интересовали жизнь национального социума и национальные традиции, наоборот, эти понятия чрезвычайно актуализировались. Скажем, социально-критический пафос и мифологизм литературы рубежа веков роднил азербайджанскую литературу рубежа веков и современности, с национальным критическим реализмом и романтизмом начала XX столетия.

Таким образом, возвращение к национальным истокам, актуализация классических традиций не противоречили развитию мировых литературных связей и углублению межкультурного диалога в том числе. В рамках такого диалога в национальной литературе появлялись элементы таких новых течений и направлений, как сюрреализм, постмодернизм, минимализм, ассоциативность, мифологизм и т.д. Заметим, что речь, однако, идет не об окончательно сформировавшихся литературных течениях. В литературе рубежа веков и отчасти современности мы сталкиваемся с тенденциями и элементами формирующихся в национальном контексте новых литературных стилей и течений, из которых наиболее отчетливо заявившим о себе можно считать постмодернистское направление современной азербайджанской литературы.

В этом процессе обновления национальной литературы важную роль играют русскоязычные азербайджанские писатели, одним из видных представителей которых является Натик Расул-заде, чрезвычайная многогранность творчества которого заставляет многих критиков и исследователей задаться вопросом: к какому литературному направлению тяготеет его творчество?

Существо данного вопроса заключается в том, что его романы, повести и рассказы с начала 1990-х годов и вплоть до последних лет свидетельствуют, с одной стороны, о разрозненном использовании стилистических приёмов и фигур, приуроченных к конкретному направлению. С другой стороны, можно при внимательном прочтении обнаружить и симбиоз всех вышеперечисленных течений. Необходимо также считаться и с тем неоспоримым фактом, что в теории современного литературоведения, а, следовательно, и в художественных произведениях последнего времени одни направления дублировали смежные, в иных случаях, напротив, расходились в такой высокой степени, что сложно было отнести писателей к приверженцам конкретного направления.

В свете сказанного большой интерес представляет проза и в частности роман Н. Расул-заде «Гольфстрим». Жанрово-стилевое своеобразие этого романа раскрывает следующее наблюдение известного литературоведа Эльмиры Ахундовой: «его произведения отличаются как строго реалистическими мотивами, так и отдельными элементами сюрреализма, фантастики, гротеска и даже сатиры» (2). Сам писатель также подчеркивает, что «не относит

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

себя ни к одному из возобладовавших в последнее время направлений в русской и азербайджанской прозе» (3).

Многогранность отразилась и на выборе автором соответствующих жанров, Жанровое разнообразие закономерно отражается на широте тематического диапазона. Это: семейная тематика, острые повести-памфлеты, философские рассказы, романы на социально-политические, исторические и бытовые темы и т.п. Недаром Э. Ахундова, сравнив Н. Расулзаде с Ги де Мопассаном, в одном из своих выступлений отметила, что он «в цепи широких литературных связей на мировом уровне является разносторонним писателем-прозаиком, пишущим в самых разных жанрах – от малой прозы до рассказов, повестей и романов» (4).

В этой связи заслуживает, на наш взгляд, особого внимания также методика и стилевое своеобразие его творчества, соотношение в его текстах реальной фактуры и вымысла, анализа и воображения. Несмотря на то, что доля вымысла в его произведениях объективно высока, писатель предварительно досконально разрабатывает сюжет, конкретизирует предметный мир, поэтическое пространство и время текста. Изучая реальные факты, писатель тщательно структурирует текст, моделируя разные мотивы, скрепляя темы по методу знаменитых «толстовских скрепов» («Анна Каренина»), а по завершении основного замысла с использованием избранных тем и мотивов, он «монтирует» созданное произведение интересными деталями. Такая методика работы писателя присуща не только азербайджанским, но и многим широко известным современным русским и западноевропейским писателям.

Многие произведения Натига Расулзаде так же четко структурированы. Архитектоника произведений писателя напоминает единство отдельных смысловых уровней, на которых реализуются мотивы, разворачиваются сюжетные события и действуют его персонажи. Само повествование порою оказывается такой сложной и запутанной, что с точки зрения классических реалистических принципов композиции герои иногда поступают немотивированно и нелогично. Каждый их последующий шаг непредсказуем. Может сложиться даже мимолётное впечатление, что и сам автор не знает нового сюжетного поворота; он рождается подчас спонтанно, на уровне не столько логики действия, сколько интуиции или же случайно.

Приверженность необычным жанровым модификациям, которые нередко применяются в мировой литературной практике, свойственна перу Расулзаде. Синкретизм жанров нашёл своё отражение и в романе «Гольфстрим». В подзаголовке жанр определён предельно чётко: «Роман-кардиограмма». Но внимательное прочтение произведения приводит к мысли о том, что этот роман, по ходу повествования вбирая в себя элементы разных жанров, претерпевает всевозможные видоизменения, жанровые смешения. Благодаря причудливому соединению элементов притчи, реалистического повествования и сюрреалистической выразительности «Гольфстрим», как нам кажется, в итоге оказался не только собственно «медицинским» романом, но и биографическим, в известной степени – научным, точнее сказать, «романом-исследованием».

В романе два мира, сосуществующие в форме двух пластов или сюжетных параллельных линий: детство и взрослый мир (последний в виде взрослеющей творческой личности). Но чаще всего, как следует из самого текста, автор вспоминает те эпизоды своего нелёгкого детства, которые связаны с ребячьими уличными потасовками, всполохами любви и как следствие проявления чувств – первыми страхами ребёнка. Примечательно, что страх в этом произведении принимает архетипический характер. По классическим законам психического бессознательного, столь свойственной детской фантазии, он непроизвольно выливается в приступы агрессии, ненависти подростка к окружению в целом. Временами автобиографическому герою его сверстники кажутся лживыми, двуличными, говорящими одно, делающими другое. Постановка философской проблемы максимализма, к счастью, проходящей с годами, свойственна не только «медицинскому» «Гольфстриму», но также и некоторым другим его произведениям (в первую очередь роману «Среди призраков»).

Вместе с тем юношеский максимализм как преходящая стадия взросления подаётся Н. Расулзаде в самой естественной форме. Это незатейливый мир детского воображения, в который, «временно никого не впускают, так как он недоступен и непонятен взрослым». Почему же тогда роман называется «Гольфстрим»? Где связь между ранними детскими

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

впечатлениями и географическим понятием? Н. Расул-заде сравнивает это географическое понятие с теплым течением во внутреннем мире человека, которое в буднях жизни «постепенно иссякает, либо смешивается с течением холодным», но главное для человека – сохранить это тепло в душе в его первоизданном виде. Как свидетельствует Эльмира Ахундова, «натиковская кардиограмма, которой свойственен «свой Гольфстрим в душе», до сих пор сохраняется в своём первоизданном виде» (5).

Оригинальный, по нашему мнению, синтез различных жанровых структур и трансформаций, в данном случае выражающихся в двоёмии – это, конечно же, дань современному русскому и европейскому роману. Кроме того, это ещё и ясное свидетельство тесных литературных связей и своеобразный подступ к межкультурному диалогу стран. Содержание и жанрово-стилевые особенности, а также наблюдения исследователей показывают, что на творчество Натига Расул-заде оказали заметное влияние такие глубоко отличные друг от друга писатели, как Гоголь, Достоевский, Сартр, Камю, Лавкрафт, Э. По, Дж. Фаулз, У. Эко, Х. Борхес и другие. Творческий мир самого Н. Расул-заде чрезвычайно многогранен и тематически разнообразен, что роднит его художественную манеру с этими писателями. Основные черты, позволяющие сравнить его творчество с вышеотмеченными представителями разных литературных направлений и течений, – это социально-духовная потребность в строго критическом подходе к окружающей среде, ориентированность на концептуальные философские категории, глубина психологизма, аналитизм изображения, гармоничное сочетание занимательности и смысловой глубины и т.п.

Творчество Натига Расул-заде отличается также своеобразным опережающим характером исторических процессов, актуальностью содержания и новаторством формы. Именно поэтому его произведения не только среди азербайджанских писателей-«шестидесятников», но значительно ярче в XXI столетии, очень близко и отчётливо соприкасаются с духовной жизнью и нравственными проблемами современности. В романах «Среди призраков», «Всадник в ночи», «Шаги во тьме», повестях «Брат», «Записки самоубийцы», «Нонсенс», рассказах «Вторая жизнь», «Неудачный день» страстно отрицается мещанский уклад жизни, консерватизм обывательского сознания, развенчивается застойное сентиментально-идиллическое восприятие жизни.

Во всех своих стилистически многогранных произведениях он остается верен своей гражданской и творческой позиции – соответствовать жизненной правде и интересам общества. В целом, для Н. Расул-заде прежде всего важны проблемы, отвечающие запросам времени и потребностям современного человека. Соразмерность частных потребностей и интересов общества, чувство меры являются для Н. Расул-заде главными моральными критериями гражданина и писателя. Для этого же, по мнению Н. Расул-заде, писатель должен обладать не только талантом и знаниями, но и жизненным опытом. В интервью с Я. Мадатовой Н. Расул-заде заметил: «Помимо собственно таланта, юные писатели должны обязательно обладать жизненным опытом. Без его активного использования по существу любое сочинение будет пресным, неинтересным и неправдивым» (6).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

33. Померанцев Г.С. Диалог и молчание, Журнал «Человек» (*Jurnal məqaləsi*), 1996, № 3, с. 60-63.
34. Кардиограмма Натига Расулзаде. Роман-мемуар Н. Расул-заде «Гольфстрим» 19.03.2016, <https://www.trend.az/life/culture/1454074.html> (*online məqalə*)
35. Интервью с известным писателем, драматургом, заслуженным деятелем искусств, кавалером ордена «Слава» Натигом Расул-заде // Эхо, 16 января, 2011, с. 3
36. Ахундова Эльмира. Натик Расулзаде – «Мопассан азербайджанской литературы». 10 апреля 2009 года, http://anl.az/down/meqale/kaspi/kaspi_aprel2009/75556.htm (*online məqalə*)
37. Ахундова Э. Из Интервью с Н. Расул-заде, <http://www.kaspiy.az/news.php?id=38793#.XC5Hlmln3IU> (*online məqalə*)
38. Интервью minval.az с известным писателем Натигом Расулзаде (Яна Мадатова) // <https://minval.az/news/58703> (*online məqalə*)

AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATININ NƏBATİ MƏRHƏLƏSİ

SƏDRƏDDİN HÜSEYN

Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi, fil.ü.f.d.
sedreddinhuseyn@yahoo.com.tr
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsrdə yaşamış son sufi şairlərindən Seyid Əbulqasım Nəbati haqqındadır. Burada onun dövrünə və həyatına qısa bir nəzər salınsa da əsas diqqət onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərinə sufi görüşlərinə, yaradıcılığında ziddiyyətli cəhətlərə yönəldilib. Məndə şair haqqında deyilən müxtəlif dəzadlı və oxşar fikirlər də gözdən keçirilir, dəqiq məntiqi və elmi nəticələr göstərilir. Bu özəlliklər beş maddədə ümumiləşdirilir. Təsəvvüfün XIX əsrdəki vəziyyəti, onun ədəbiyyatda əksi və mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemində tutduğu yer, onun Nəbati yaradıcılığında ifadəsi öz əksini tapır.

Nəbatinin şeir şanında gətirdiyi yenilik kimi Bəhri-təvilindən də geniş söhbət açılır. Bunların ideyabədi xüsusiyyətləri incələnir. Onun bir janr kimi sonrakı şeirimizə təsiri, xüsusən M.Ə.Sabir yaradıcılığında yeni məzmun eləməsi araşdırılır.

Açar sözlər: təsəvvüf, sufi, bəhri-təvil, təzad, ilahi və dünyəvi eşq.

Abstract

The article studies Seyid Abdulgasim Nabati, one of the last members of Sufi poetry of the 19th century in Azerbaijan literature. One of the outcomes was a close attention to learning his poetic heritage and its main characteristic features, his Sufi approaches, contradictions in his works, as well as his life and times. Here we review various similar and controversial opinions which were said about the author, and show findings more accurately and scientifically in five paragraphs. At the same time, we convey Tasawwuf, which occupied the important place in the adornment of character, and in the so-called system of moral and spiritual values, its functions in the 19th century, and its influence in the literature and relatively in Nabati's poetry. Quantitative metric Bahri is an innovation brought to the literature by Nabati, dedicated to the chanting of the beauties of nature, human love. Closer inspection shows that Nabati's poetic heritage and his genre influenced many classical models, and also M.A. Sabir's poetry.

Key words: Tasawwuf, Sufi, bahri-tavil, divine and worldly love

GİRİŞ. Seyid Əbulqasım Nəbati Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsrdə yaşamış görkəmli nümayəndələrindən biridir. Dövrün xarakterindən, aldığı təlim və tərbiyədən, yetişdiyi mühitdən asılı olaraq yaradıcılığında ziddiyyətli cəhətlər özünü göstərir. Həm əruz, həm də heca vəznində mükəmməl əsərlər yazmışdır. Hər nə qədər ziddiyyətli görünsə də öz dininə bağlı, gözəlliyi tərənnüm edən, incə duyğulu romantik bir şair kimi fəaliyyət göstərmiş, özünün tərtib etdiyi divan əsasında əsərləri dəfələrlə həm cənubi Azərbaycanda, həm də Bakıda dəfələrlə çap olunub. haqqında çoxlu tədqiqat işləri aparılıb. Əsərləri antologiyalara, dərsliklərə salınıb.

Nəbatinin bir sufi şairi kimi tədqiq olunması bu gün üçün aktualdır. ona görə ki, sovet dövründə ona bu nöqteyi-nəzərdən yanaşılmamış, sadəcə lirik şair kimi tədqiq olunmuşdur. amma bu gün istər ədəbiyyatımızda dini motivlər, istər təsəvvüf görüşləri yetərincə tədqiq olunub oxucuya çatdırılmalı və bu məsələ özünün obyektiv elmi həllini tapmalıdır.

Məqalədə Nəbati ilə bağlı aparılan tədqiqat işləri nəzərdən keçirilir, müqayisəli şəkildə heç bir fikrin təsirində qalmadan obyektiv təhlil aparılır, onun əsərlərinin ədəbiyyatımızdakı və bədii fikir tarixindəki yeri təsbit edilir. Yazıda şairin bədii portretini yaratmaq məqsədi güdülmür və aparılan araşdırmada buna nail olunub. Nəbatinin gətirdiyi yeniliklərdən biri kimi yazdığı bəhri-təvili də tədqiqatə cəlb olunur və ilk nümunə kimi ədəbiyyatımızda özündən sonra bu janrın davamçılarına sərf-nəzər edilir.

TƏDQIQAT METODU: Məqalədə tarixi-müqayisəli və analitik metoddan istifadə edilib, müxtəlif tədqiqatçıların fikirlərinə baş vurulub onların şairə və əsərlərinə münasibəti tədqiq edilib. Amma əsasən şairin öz əsərləri tədqiqatə cəlb edilib və təhlil onlar üzərində aparılıb, sərbəst yanaşma ilə müstəqil fikir yürütməyə cəhd edilib.

TƏDQIQAT İŞİ:

Bilməm nə qılım, çarə nədir, qalmışam aciz,

Müşkül işə düşdüm.

Huşum dağılıb, əql məттəldi bu halə,

Düşdm əcəb alə. (12. s. 197)

İslamın öz bətnindən doğan təsəvvüf ədəbiyyatı təsəvvüf düşüncə tərzini təkkə məkanından çıxararaq insanlığa mal etdi, onu kütləviləşdirdi, islamın başqa bir şəkildə (mədrəsədən kənar) anlaşılmasında, dərk olunmasında, yaşam tərzinə çevrilməsində mühüm rol oynadı. Bu gedişatı ümumislam, ümumtürk müstəvisindən çıxarıb Azərbaycan coğrafiyasına gətirsək, kökü min ildən əvvələ gedib çıxar. Hətta “Dədə Qorqud” dastanında belə adı çəkilən “qara donlu dərvişlər”in mövcudluğu təsdiqlənər. Miladın VI əsrindən öz ibtidai dövrünü yaşayan Azərbaycan təsəvvüf dünyası XII əsrdən fəallaşmağa başlayır, adı bəlli sufi ocaqları, tarixə imzasını atmış təriqət şeyxləri meydana gəlir. Kökü Əhməd Yəsəvidən başlamış islam-türk təsəvvüf dünyagörüşü Nəqşibəndilərin, Bektaşilərin, Söhrəvərdilərin, Xəlvətilərin və s. tim- salında geniş bir hərəkata dönüşür. Bunların çox güclü “ideoloq-yayıcıları”, yəni şairləri yetişir. Hər nə qədər sufi şairi olmasa da, bunun izlərini yetərinə tapa biləcəyimiz Nizamidən başlamış, Nəsimi, Füzuli, Şah Qasım Ənvar, Dədə Ömər Rövşəni, İbrahim Gülşəni, Mir Həmzə Seyid Nigari, Seyid Əbülqasım Nəbati kimi qüdrətli sufi şairləri meydana gəlir. Azərbaycanda təriqət hərəkatının, xüsusən də Xəlvətiliyin XIX əsrə uzanan ən son qüdrətli nümayəndələri Şeyx Şamilin də mürşidi olan Siracəddin Şirvani idisə, əksər şairlərdə, az ya çox, təsəvvüfün izləri görünsə də bu dövrün ən son sufi şairləri Nigari ilə Nəbati olmuşdur.

Nigari xəlvətiliyin nüfuz dairəsində olan quzeydəki təkkə ocaqlarına bağlı olduğundan bir xətt götürdü və sona qədər də ona sadıq qaldı. Nəbatinin dünyagörüşü, yaradıcılığı və taleyi isə çox mürəkkəb, ziddiyyətli, dolanbaçlı, xaos bir istiqamət aldı. Bu mürəkkəblik əslində o vaxtkı Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi dövlətin öz mahiyyətində idi. Əldə şüəliyi bayraq etsələr də, bu coğrafiyada dini düşüncə və yaşam tərzini siyasətə alət olmağa başladı. Alət olduqca da sapıklığa bidətçiliyə revac verildi. Odur ki, mehdilik azarı, babilik, bəhayilik hərəkatı xalqı həqiqi islamdan uzaqlaşdırdı. Daxili amillərlə yanaşı bu dövrün qərb imperializmi və bu imperializmin şərqə, o cümlədən İrana qarşı yönəldilən xaos bir ortamın oluşturulmasına yönələn dağıdıcı siyasəti nəzərdən qaçırılmamalıdır. İranda təriqətlərin, təkkə və zaviyələrin də mahiyyəti quzey Azərbaycanından və Anadoludan fərqli bir istiqamətə yönəldi. Nəbatiyə də məhz belə qarışıq bir zamanda yaşamaq nəisib oldu.

Ə. Nəbatinin təqribən 1800-1873-cü illər arasında yaşadığı güman olunur. Güney Azərbaycanının Qaracadağ mahalının Üştibin kəndində yaşamışdır. İlk təlimini atası Mir Yəhya Möhtərəmdən almış, ona qoşularaq bir çox yerlərdə olmuş, qələndərlik (təsəvvüfdə Qələndərlik batil bir qol kimi dəyərləndirilir) etmişdir. Sonra Əhərdə Şeyx Mahmud Şihabəddinin xanəqahında güşənişinlik etmiş, Neməttullah Vəlinin yanında seyri-sülukunu tamamlamış, kərəmətli bir sufi şairi kimi yetişmişdir.

Nigaridən fərqli olaraq Nəbatinin “bəxti gətirmişdir”. Belə ki, sovet dövründə Nigaridən kimsənin xəbəri olmadığı halda, Nəbati tədqiq olunmuş, divançaları basılmış, şeirləri dərsləklərə düşmüş, mahnılara çevrilmişdir. Ancaq o “asanlıqla tədqiq oluna biləcək şair” olmadığından (S. Mümtaz) ünvanına müxtəlif epitetlər qoşulmuş, sufi-panteist, hürufi, ələvi, xançobani, brahman, xristian, dinsiz, hətta mülhid adlandırılmışdır. Ədəbiyyatla poeziyanın münasibətindən danışanlar “poetik fəlsəfədən fəlsəfi poeziyaya və təriqət xarakterli poeziyaya, oradan da fəvqəlestetik poetikliyə” (S. Xavəri) gedən bir sistemi əsas götürür. Nəbatidə bu sistemin üçü də təzahür edir. Amma bu üçünün sintezi heç kəsə bənzəməyəcək şəkildə özünü göstərir. Xətayidən gələn həm əruz, həm də heca vəznində yazmaq Nəbatidə zirvəyə qalxır. Onda çoxqatlılıq, təkrirlərin sız-sız işlənməsi, söz oyunu şeirlərinə dəyər qazandırmaqla, şirinləşdirməklə bərabər həm də anlaşılmaz edir. Salman Mümtazın təbirincə “Nəbati şeirlərinin mənasını anlamaq, doğrudan da müşküldür. O, mətləbini, sözünü müyyən dərəcədə, ölçüdə söyləmiş, amma təkid ilə düyümləyə-düyümləyə söyləmişdir.” (18. s. 408) Bunun bir səbəbi o dövrün şərtlərinə görə özünü, sözünü gizlətmək olmuşsa, digər mühüm səbəbi dini və təsəvvüf terimlərinin çoxqatlılığı, gizliliyi, şifrliliyi bu gün bizim üçün əlçatmaz olmasıdır. Odur ki, “Nəbati lirikasındakı... bədii həqiqətin, şairin “pərdədə söylədiyi gizlin məzmunun” nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirməkdən ötrü... şairin yaratdığı rəmz və məcazlar sisteminin- “yalanın” kodlaşdırılmış “dilinin” açılmasına cəhd göstərilməlidir.” (2. səh 223) Bizcə, immanent təhlil aparsaq, Nəbati şeirlərinin təsəvvüf, poetik, fəlsəfi kodlarının açarı yenə elə onun öz şeirlərində olduğunu görürük. Məsələnin çətinliyi həm də ondadır ki, şairin təkmil türk və fars divanları bu gün əldə deyil. O özü

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bunlardan bir divanğa düzəltmiş, yazdıqlarının az qismini “divanğa”ya daxil etmiş, divan ənənələrini dağdaraq xaotik bir sistem qurmuşdur. Əruz vəznli şeirlərlə birgə heca vəznli şeirləri də “divanğa”sına daxil etmişdir. Bu kaosdan kosmosun seyri, görüntüləri dolanbaclı, dşlı-kəsəkli yollardan keçilməsini icab edər. Bir məsələni də unutmayaq olmaz ki, gecənin varlığı gündüzün varlığını şərtləndirdiyi kimi, kosmosun da varlığı xaosa bağlıdır və ya əksinə. Bu həyatda belə olduğu kimi insan dünyasında da, ədəbiyyatda da belədir. Nəbatinin yaradıcılığında dolanbaclar bir də bu müstəvidən baxmağı icab edər.

Nəbati “Qoymaydım qızıl kanda, Çəkəydüm olsa hər xanda, Bina qılaydım İranda Dini-Zərdüşti, Zərdüşti” (12.139) deyir və, həyatı boyu çox vaxt da eşqin məstliyindən müxtəlif suallara cavab axtarır.

Yetdi ömrüm axırə, sən bir Nəbati, bilmədin,
Kimdi bu gözdən baxan, ya dildə bu guya nədir?
Od tutub canım sərəsər yandı, amma bilmədim,
Dil nədir, dilbər nədir, başımda bu sevda nədir?
Bilmədim ömrümdə heç bir küfri iman hansıdır,
Əhmədü Mahmud kimdir, Musəvü İsa nədir? (12. s.71)
Bu suallardan baş açmayanda isə
Gah ağıllı, gah divanə oldum,
Gah abad, gah viranə oldum,
Gah xərəbət içində sufi,
Gah da meyxanə süpürgəçisi oldum...
Gah abid oldum, gah brəhmən,
Gah məscid, gah bütخانə oldum,
Gah dərviş oldum, gah qələndər,
Gah məst, gah da məstanə oldum. (12. s. 6) deyir.
Bunlar şairin poetik dünyəsında bədii yalan və keçəri mahiyyətdədir. Şair həm də bunları deyir:
Əgər arifşən, anlarsan, nə lazım kəşfi-hal etmək
Məni bir gözləri cadu salıb bu şüri qovğayə.
Nəbati, cox cəfa çəkdi, muradın olmadı hasil,
Yeri, pirindən al himmət, yapış damanı-mövlayə. (12.s.20)
Nəbati, həmd qıl Allahə, min şükrü sənə eylə
Ki, Məcnunun məqamından sənə ruzi edib mövla. (12.s.13)

Amma şairə “mülhid” deyən çox dəyərli S.Mümtaz Nəbatinin bu fikirlərindən də xəbərsiz deyildi. Buna rəğmən belə deməsinin sirri də elə Nəbatinin divançası haqda yürütdüyü fikirlərdir. Yəni necə ki, Nəbati özünü və əsərlərini qorumaq üçün divanlarının başına belə bir oyun açır. Elə də S.Mümtaz Nəbatini qorumaq, adını kitablara salmaq üçün qorxunc 30-cu illərdə onu “Nəsimidən daha çətin anlaşılan” edir və “mülhid” adlandırır.

Bir çox Azərbaycan şairi kimi Nəbati haqda da ilkin və geniş məlumat F.Köçərlidən gəlir. Onu daha obyektiv qaynaq olaraq qəbul etmək olar. Çünki üzərində hələ siyasi basqı yox idi. Hər cür təsirdən kənar ədəbiyyatımızı tədqiqi ilə məşğul idi. Düzdür, o da çarizm dövründə yetişdi. Qori müəllimlər seminariyasında oxudu. Müasirləri kimi o da rus maarifçiliyinin və mədəniyyətinin təsirinə məruz qaldı. Bununla belə yazdıqlarından bəlli olur ki, Firidun bəy Təsəvvüf dünyasının mahiyyətinə varmış, təkyə həyatına bələd olmuşdur. Ancaq onlarla əlaqəsi vardı, nə yerdə idi, bu yaşantını öz içinə nə qədər sindirmiş,-bu bəlli deyil. Bəlli olan odur ki, onun üçün hələ “yaralar isti idi”, ərəb-fars dillərini bilirdi və klassik ədəbiyyata aşinalığı mükəmməl idi.

F.Köçərli yazırdı: “Mərhum (Nəbati S.H.) ziyadə müttəqi, dindar və pakdaman bir vücud olub ömrünün çoxunu zöhdü riyazətdə keçirərmiş. Riyazət əhli olduğu üçün əksər övqat dünya işlərindən əl çəkib və xalqdan qəti-əlaqə edib etikafa əyləşərmiş. Bu etikaf və zaviyənişinliyi özü üçün böyük bir səadət hesab edib həqiqət aləminə irişməyi və nihan sirrlərindən ittila kəsb etməyi məhz vəhdət guşəsində bularmış. (Goşeyi-vəhdət nə əcəb ca imiş, Sirri-nihan onda hüveyda imiş.)

... Etikafdan çıxan zamanı onun simasında başqa bir parlaqlıq və nuraniyyət cilvə edərmiş; özgə bir halətə düşərmiş və bəzi vaxtı şövqi zövq ilə cuşə gəlib eşqdən, mey və məhəbbətdən dəm vurarmış.” (11. s. 471-472)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Köçərli Nəbatini klassiklərlə müqayisə edərək çox yüksək dəyərləndirir. “Seyid Əbülqasım Azərbaycan türklərinin Xacə Şəmsəddin Hafizi və Şəms Təbrizisi və bəzi məqamlarda Mövlana Cəlaləddin Rumisi mənziləsindədir. Necə ki, Hafiz fəsaḥət və bəlağətdə şüərayi-farsın sərdəftəri olub, həmçinin Nəbatı da Azərbaycan şüərasının fəsihraqidir.” (11. s. 477) Müəllif Şəms Təbrizi ilə Nəbatı yaradıcılığını bir cə cümlə ilə dəqiq xarakterizə edir: “... Təfavüt ancaq bundadır ki, Nəbatinin kəlamı rindanə və aşiqanə, amma Şəms Təbrizinin kəlamı həkimanə və fəlsəfanə əsərlərdir. Nəbatinin kəlamındakı atəşi-eşq, cuşi-zövq və şövq qareni cuşə gətirir, Şəms Təbrizinin kəlamı isə onları dərin fikir və əndişəyə salır.” (11. s. 480) Nəbatı “müttəqi, haqqərəst” olduğu, “övqatını riyazət və ibadətə keçirdiyi” qədər “bimərifət və biməhəbbət ibadətə, riyayə, və zahiri zöhdü təqvanı dost tutmaz imiş, “bismillahi dərk etməmiş həm də şərḥ verən” abidi-fasiqə və müfəttin vəizə canü dildən tən və nifrin oxuyarmış.” (11. s. 482)

Bu qədər öyğülərdən sonra Köçərli də Nəbatinin ziddiyyətlərindən danışır, yol ayrıcında qalıb kursunu itirən qayıq misalında təqdim edir : “Şair... kim və nə olduğunu, haradan gəlib haraya getdiyini və nə növ icra və maddələrdən tərkib olduğunu və hansı din və təriqətdə olduğunu dürüst təyin edə bilməyib, “dünya” deyilən bu vadiyi-heyvətdə avara və sərgərdan qalıbdır, müəyyən bir mənzilə vasil olmadığını və məbhud, mütəhəyyir və ləng halında yaşamağını öz-özünə xitabən “nə mənəm, nə mən mənəm mən” deməklə böyük bir şəkklə və iztirabda olduğunu... bəyan edir.”

F.Qasımzadə Nəbatidən danışarkən əruz vəznində yazdıqlarının daha çox təriqət yönü olduğunu, məcazi eşqi tərənnüm etdiyini, xalq üslubunda yazdığı qoşma və gəraylılarında isə real gözəlləri və real məhəbbəti tərənnüm etdiyini bildirir. O, Nəbatı ziddiyyətləri ilə bağlı yazırdı: “...Nəbatı kainatın sirləri, həyatın mənası haqqında dərin düşüncələrə dalmışdır... Bu müəmmaların həllində aciz olan şair tərəddüdlər keçirmiş, cürbəcür şübhələrə düşmüşdür. Onun “Ləngəm” şeiri bu fikri böhranın nəticəsi idi. “Dünyada heç bir şeyi dərk edə bilmədim və bu heç mümkün deyildir” qərarına gələn şair obyektiv gerçəkliyi danaraq aqnostisizm uçurumuna düşmüşdür.” (3. s. 53) Nəbatinin həmin şeirinə başqa prizmalardan da yanaşmaq olar. *Nə mərizo, nə təbibəm, hələ ləng, ləngəm. ...Nə zəmin, nə asimanəm, nə əz ino, nə əz anəm (nə ondan, nə bundan S.H.), Nə diyare-laməkanəm, hələ ləng, ləngəm.Nə ze kano mədənəm, mən nə ze gəncə məxzənəm, Nə mənəm, nə mən mənəm mən, hələ ləng, ləngəm.* (12. s. 479) “Ləngəm” Verdiyimiz bu nümunədə şair hələ ki, ariflər dünyasında xamlığından danışdığı görünür.. “Öylə məstəm bilməzəm kim, mey nədir, mina nədir” (12. s. 71) rədifli qəzəlinə isə məstliyindən heç nəyi “dərk edə bilmədiyini” yazır və əslində “Mətnin mütövlüyünü quran və qoruyan sahmanlayıcı ünsürləri, sadələhv sualları” (10. s. 19) “nədir?” “nəçidiri?” (12. s. 107) yağış kimi yağdırır. Anlamaq istədiyi nəsnələrin qarşısında heyranlığın (müəyyən mənada aqnostisizmin) tarixi çox uzaqlara gedib çıxır. Nəbatiyə qədər bir-biri ilə səsleşən, bir-birini təsdiq edib tamamlayan uzun bir zəncirləmə çıxır ortaya. “Ey yarənlər aydamazam, canım nəyə taldığını, Dil ilə vəsv edəməzəm könlümü kim aldığını” (16. s. 202) deyər çəş-baş qalan Y.Əmrə kimi *Kəbəvü deyər nədir, qeyr nədir, seyr nədir?*

Məscidi bütkədəvü xirqəvü zünnar nədir? Deyən Nəsimi də, *Ayrı bilmişsən, Füzuli, məscidi meyxanədən, Səhv imiş ol kim, səni biz əhli-irfan bilmişiz* deyən Füzuli də “Heyrət ey büt...” lə Surət qarşısında surətə dönmə heyranlığını bildirir. “Ləngəm” rədifli qəzəli ilə “Nədir?” rədifli qəzəlinin sənətkarlıq xüsusiyyətindən, birincinin fars kəlmələri ilə “bəzədiyi”, o kəlmələri türk sözlərinin içində necə əritdiyi, ikinci qəzəlin Füzulinin məşhur eyni adlı qəzəlinə nəzirə olmasını bir tərəfə qoyub şeirlərdə ifadə olunan fikirlərin dərinliyinə ensək, üzde-sahildə görünən o olar ki, şair xamlığından, sonra da bu xamlığın acısını çıxartmaq üçün məstliyindən və verdiyi suallara cavab tapa bilmədən çarəsiz qalan miskin bir dərvişdir. XIII əsr Yunusunun “İstər idüm Allahı, buldum isə nə oldı?!, Ağlar idim dünü gün, güldüm isə nə oldı?!” (16.s.203) prizmasından baxanda XIX əsr Nəbätisinin bu ziddiyyətlər, məlallar müsibətlər əlindən təngə gəlib “Dəm çəkib, güşədə xamuş oturmum, neylim? Bixəbər, gör ki, düşüb gövhəri-Quran əlimə” (12. s. 17) deməkdən başqa çarəsi qalmır. Dərinin dərininə gedib Nəbatidə “lölöyi-şəhvar”lar (Füzuli) tapmaq istəsək, bir neçə qənaətə gələ bilərik:

1. Nəbatı Mövlananın dediyi “Fihi ma-fihi” (içindəki içindədir) sirrinin göndərməsi olan Y.Əmrənin “Bir mən vardı, mənə mənədən içəri” sirinə hələ vəqif ola bilmir, Şəms Təbrizinin “Deyirsən ki Allah birdir, sən ki təfriqə içindəsən, bir deyilsən” düsturuna görə iklikdən qurtulub “bir”leşə-bir ola bilmir;

2. Onun bu “yol azmışlığı”, “Hüri-cənnətin neylərəm sabah, Mən bu günkü gün yarı istərəm, Verməsən əgər doğru söz ki, mən, Böylə rəhmsiz Tarı istəməm” (12. s. 131) nazlaması əslində

Nəsiminin “Məndə sığar iki cahan...” fəlsəfəsinin, “Mən bu gün ah etməsəm, danla fəğanı neylərəm” həsbi-halının Nəbatiyə proyeksiyası, təsdiqin inkar və ritorik suallar şəklində bədii ifadəsidir. İnkarnın təsdiqidir. Cavabı sualda gizlənən, cavaba açar olan sualların özündə, “Mənin içindəki Mən”dədir, “içində içindəkdir.” S.Mümtazın yozumunca özü özünü gizlədir, bilə-bilə avam yerinə qoyur; K.Abdullanın təbirincə mətnlərdə “biz immanent xüsusiyyətlərimizi görürük, yoxsa ... özümüzün görmək istədiklərimizi axtarıq.” (10. s. 239) Başqa sözlə mətn bizə sirlərini özümü açır, ya bu sirləri biz ona aid edirik. Bu baxımdan məsələyə iki cür yaxınlaşmaq olar. Biri budur ki, əsərin bir yazanı olar, amma oxucu sayı qədər əsər çıxar ortalığa. İkincisi də odur ki, normal analitik elmi araşdırma müəllifi və ya mətni məhz belə təqdim edir. Əslində burada da ən doğru yol deyilən fikirlərin önünə bir “bizcə, bizə görə” modallığını əlavə etmək lazım gəlir. Çünki nə deyildiyinin ən doğrusunu yenə müəllif bilir. Bəzən hətta o özü də baş açma bilmir nə dediyindən. Çünki yaradıcı prosesin öz qanunauyğunluqları var, mətnin öz qanunauyğunluqları. Çünki “bəzən müəllifin iradəsi, istəyi ilə mətnin ruhu bütün mətn boyu qarşı-qarşıya durmuş kimi görünə bilər.” (10. s. 235). Hətta bəzən bu da ola bilər. Müəllif nə yazdığının fərqi olmayıb bilər. Qeyri-iradi olar. Yazdığını oxuyandan sonra “Allah-Allah, bunu mən yazdım! Və ya ee mən bununla nə demək istəyirdim axı!” ovqatı peyda ola bilər.

3. Nəbati sözün həqiqi mənasında dediyi kimidir. “Olduğu kimi görünür.” Tam səmimi bir şair-filosof, aşıq etirafıdır;

4. Nəbati insanlığın ruhi-halətinin tərcümanıdır. Bu dünyada elə adamlar varmı ki, xata eləməsin, günahı olmasın, özünə etiraf eləməkdən belə utanacağı gizli günahları olmasın. Və elə həmin adamlar da deyilmi ki, günahları üçün xəcalət çəkməsin, tövbə eləməsin, bir günah qarşılığında “mın bir gün ah” etməsin. Bu gün Mövlanaya aid edilsə də əslində Orta Asiyadan olan məşhur sufi Əbu Səid Əbül Xeyrə aid olan “Gəl... Gəl, nə olursan ola, gəl!.. İstər kafər, istər məcusi, istər bütə tapan ol!, gəl. Bizim dərgahımız ümitsizlik dərgahı deyildir. Yüz kərə tövbəni pozmuş olsan da yenə gəl” çağırışı ilə Nəbatinin Gah ağıllı, gah divanə oldum,

Gah abad, gah viranə oldum,
Gah xərabət içində sufi,
Gah da meyhanə süpürgəçisi oldum...
Gah abid oldum, gah brəhmən,
Gah məscid, gah bütəxanə oldum,
Gah dərviş oldum, gah qələndər,

Gah məst, gah da məstanə oldum bəyanı arasında da bir əlaqə var. Orada birbaşa çağırılanların burada bədii obrazı yaradılır. Bu müxtəlifliklər içində çırpınıb yol arayan Nəbati çox yerdə gedəcəyi yolun haqq dərgahına doğru olacağı qənaətindədir. Bir də ən mühümü təsəvvüf əhli üçün din, irq milli fərqi önəmli yoxdur, önəmli olan, insani-kamillik, takva yiyəsi olmaqdır. Bu cür adamlar isə bütperəstin də, musəvinin də, isəvinin də, hətta ateistin də içində var. Batında bunlar varsa, zahirdə necə görünməyin bir məması yoxdur.

5. Təzadlar təkcə Nəbatinin şəxsiyyətində, xarakterində, bütövlükdə yazdığı əsərlərdə deyil, bəzən bir şeirin daxilində, bəzən bir bəndin, bir beytin daxilində, hətta bir cümlədə belə özünü göstərir. Həyatın özünün büsbütün təzadlardan ibarət olması hər qələm əhlinə bir cür əks olunur. Forma hər nə qədər müxtəlif olsa da, məna çox yaxın, bəzən eynidir. Nəbati ilə bağlı söylənən bu görüşlər onun müasiri mərsiyəxan və lirik şair Əbulhəsən Racidə “Nə eşq olaydı, nə aşıq...” şeirində və buna nəzirə yazan M.Ə.Sabirdə, X.Natəvanda, H.Caviddə... hər şeydən imtina kimi görünən “nə o olaydı, nə bu, nə başqaları, nə də BUNLARIN nəticələri” kimi üzdə görünən fikirlərin arxasında hardasa, küskünlük, üsyana yaxın şikayət, əslində olması istənilən nəsnələrə acıq eləmə, inkarnın inkarı kimi bədii yalanlar şəklində təzahürüdür. Bu ədəbiyyatda fərqli bir yanaşma, fərqli bir deyim, çoxbucaqlı prizmadan məsələlərə baxış şəklində ifadədir.

Amma bizə elə gəlir, dediyimiz sıralamanın ən zəif ehtimalı elə dördüncüdür. Nəbati çox güman ki, qarşısına elə bir məqsəd qoymamışdı ki, insanlığın təzadlarını, məhrəm duyğularını ümumiləşdirib bu şəkildə “siz busuz” deyər insanlığa qaytarsın. Onun daxili təlatümləri o qədər dərin və təzadlı idi ki, bunlardan vaxt tapıb ətrafa boylanmaq, başqalarını da görmək imkanından məhrum idi. Bununla belə yuxarıda da dediyimiz kimi, Nəbati də öz dövrünün övladı idi və bu dövrdə təsəvvüf DÜNYASI özünün qürub çağını yaşayırdı. Mövlananı, Şəmsi, Yəsəvini yetişdirəcək mürşidlər Nəbati üçün artıq yox idi. Onlardakı eşq də Nəbatidə təcəllə edə bilmədi. Nəbati özü boyda, mühiti boyda, mürşidləri

boyda ola bildi. O dərinliklərdən xəbərdar idi. Amma oralara qədər dala, üzə bilmirdi, bu da onun faciəsi idi. Odur ki, Köçərlinin də dediyi “Nəbatidə bir para kəramətlərin peyda olması” da elə öz müasiri Nigari qədər deyildi. Çünki Nəbatidə “gördükləri” kəramətlər görənlerin gördüyü qədər idi. Bu görənler Yəsəvini, Şəmsi, Nəsimini görənler deyildi. Bütün dəyərlərin aşınmaqda olduğu bir dövrün görənleri, Avropa maarifçiliyinin şərqə səlib yürüşünün görənleri idi. Eyni fikri sovet dövrünə aid etsək, məsələ bir az da mürəkkəbləşər. Burada artıq görmək, duymaq imkansızlığını Sabir demişkən “görmə, bir söz eşitmə” təlqinləri, əmrləri tutdu. Hətta bu əmrlərin dalğası o qədər güclü oldu ki, bu gün delə ədəbi dünyagörüş o təsirlədən tam qurtarmış deyildir. Ona görə də Nəbati “bu dəryaya” girənlərə, girmək istəyənlərə və ya bu dəryanı görmək istəyənlərə “Get dolangilən, xamsan hənuz, Püxtə olmağa çox səfər gərək”in də fərqi vardı və “Mən qılmayın çox da zahidi,

Üzrü var onun aşiq olmayıb, ...

Ciddü cəhd qıl, arif ol, gözüm,

Elmi-eşqdən olma binəsib,

Cum bu bəhrə bir, tap bu gövhəri,

Aşiqəm deyən tərki-sər gərək” deməklə ehtiyatlı olmağa, “Az danışib xamuş olamğa, sirri-eşqi aləmə faş etməməyə” (11. s. 481-482) çağırırdı.

Burada çox mühüm bir məqam da vardır. Bunlar olmuşdur, vardır və olacaqdır ki, Qurani-Kərimin Əlhədid surəsinin 27-ci (1. s. 540) ayəsində Allaha daha yaxın olsunlar deyər Rəbbaniliyə meyl edib tərki-dünya olan insanlardan danışılır. Onlar özlərini məşru haqlarından məhrum etdiklərindən, dəngəni saxlaya bilməyib ifrata vardıqlarından çoxları bu şərtlərə dözə bilməyib, “dərgahdan” qopub və onun bu qopmuşluğu elə çilgincasına elə görməmişcəsinə olub ki, çoxlarının tənəsinə, tənqidinə məruz qalıb. Əfsus ki, belələrinin əməlləri bütünlükdə təmsil etdiklərinin hamısına aid edilib. Missiya bütövlükdə gözdən salınıb, ictimai qınağa çevrilib, çox hallarda öndərlərinin edamı ilə nəticələnib. Odur ki, klassik ədəbiyyatda tez-tez zahidlərin, dərvişlərin tənqid atəşinə tutulduğunu görürük. Nəbati də şeirlərində bu rəngarəng obrazları təsvir edir və çox vaxt da ədəbi qəhrəman elə şair məninə özü olur.

Cavad Geyət Nəbatidən danışarkən onu sufi şairi adlandırır və üç dili gözəl bildiyini ərəb, fars ədəbiyyatından təsirləndiyini bildirir. Hafizlə birgə Əlişir Nəvaidən, Nəsimi, Füzuli, Saibdən, xalq şeiri üslubunda yazdığı şeirlərdə Vaqifdən bəhrələndiyini; musiqini dərinləndiyini, bir çox musiqi janrına bələd olduğunu, o cümlədən “Zəminxara təsnifi”nə uyğun gələn şeirlər yazdığını bildirir. C. Heyət Nəbatinin “axtardığı həqiqətləri təriqətlərdə tapa bilmədiyi üçün təriqətlər arasındakı mübahisələrdən bezdiyini” (4. s. 116) də dilə gətirir və “Küsmüşəm” rədifli qəzəlini misal gətirir. Xalq şeiri üslubunda yazdıqlarının aşiq ədəbiyyatına təsir etdiyini, dastanlara keçdiyini bildirir, hətta məşhur “Apardı sellər Saranı” xalq mahnısını da ona isnad edir. “Şimali Azərbaycanın və Muğanın mühüm qismətinin İrandan ayrılması ilə əlaqəli olan və bu unudulmaz qəmli hadisəni tərənnüm edən aşağıdakı el mahnısı Nəbatinin öz xalqına olan sıx münasibət və bağlılığı göstərir:

Gedin deyin Xaçobana,

Gəlməsin bu il Muğana,

Muğan batıb nahaq qana...” (4. s. 117)

Nəbatidən danışarkən onu da deyək ki, ədəbiyyatımızda ilk bəhri-təvilin də banisi odur və bu bəhri-təvilin məzmun və mündəricəsi də elə Nəbaticədir. Hardasa Ə.Racinin “İmdad et, ya Rəbb, sən özün bimədədüg biz!” (13. S. 253) harayını xatırladır. Bəhri-təvilin əvvəlində şair “məskəni olmayan amma əmri ilə külli kainatı yaradıb nizamlayan Allahın” qüdrətindən danışır. İnsani kamilin vəsfindən tutmuş zərrələrdən səyyarələrə qədər onun iradəsi və elmi ilə döndüyünü, mələkut, cəbərut aləmlərinin yaradılmasını dilə gətirir, ondakı sirləri açmağa çalışır. “... biləydik, belədir aləmi-fani, nə edim söyləmək olmur, bu kimi sirri nə cür şərh eləyim, ya ki edim mən min şükr, əta səyəsi hər yerdə düşür başlara, sən qüdrətə bax ki, qara torpaqda necə neməti əlvən gətirib zahirə, çaylar və ağaclar və bulaqlar necə dağlar, necə bağlar, necə ləzzətli və dadlı və şirin meyvə nə meyvə!...” Şairə görə bu gözəllik aləmində hər yarpaq, hər zərrə, hər qətrə öz dili ilə yaradanını təqdis edir. Və ümid edir ki, bunlar şairin Dildari görmək arzusu ilə yanib qovrulduğunu Ona bildirər. Sonra insanlığın yaradılışına nəzər salır. Xilqət Adəm babanın nəslindən gələn Əhmədi-Mahmud Əbulqasım, o xeyrül-bəşərü Seyyidü-qövneyn Məhəmməd peyğəmbərin xatirinə belə gözəl xəlq olundu bəyanını verən kimi hz. Əlinin vəsfinə keçir. Salmanın, Əbuzərin ona baş əyməsindən, Xətəinin, Hund, Çin, Buxara hakiminin, qeysərin onu vəsf eləməsindən danışır. Onun vəsfinə söz tapa bilmir. Klassik ədəbiyyatda-

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

kı bütün gözəllik simvollarını, məşuq obrazlarını ona tay tuta bilmir. Nəbatini bu günə salan bu hüsn-mübarəyin kim olmasını açıq bildirmədsə də şeiri belə yekunlaşdırır: "... O nə Məcnundu, nə Leylabü nə məxvidi, nə peydavü nə Vamiqdi nə Əzra, nə Nəbatidi, nə Hafiz o, müdəbbirdi ki tədbir elədi, etdi məni aşıqi-şeyda". Və elə buradaca Nəbati özünün bir sirlərini də etiraf edir ki, onu bu hallara salan onu "aşıqi-şeyda eləyən müdəbbirdi", başqa heç kim deyil. Başqa bir şeirində "*Baisi-icadi-ələm, ta ki bildim eşq imiş, Zikri "hu-hu" (Hu O deməkdir, yəni Allah-S.H.)" eylərəm hər ləhzə yahular kimi*" deyən Nəbatinin bir çox sirlərinin açarı da məhz elə buralarda gizlidir. Təsəvvüf əhlinin haqqa gedən yolu əsasən üç mərhələdən: fəna fiş şeyx, fəna fir rəsul, fəna filləhdən keçir. Bəhri-təvildəki yekun fikrə əsaslanaraq, Nəbatinin birinci mərtəbədəki şeyxi, mədəbbiri Hz Əlidir.

Nəticə. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, hardasa on əsrə yaxın ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan təsəvvüf (bunu dini görüşlər şəklində də demək olar.) öz bədii tənqidi həllini gözləyir. Bir çox təsəvvüf əhli kimi, Nəbatinin də yaradıcılığı müəmmalarla doludur. Bir həqiqət də var ki, bu gün dini mövzularda yazmaq danışmaq "qorxuludur". Bir ona görə ki, adamın adının üstünə anındaca bir yarlıq yapışdırıla bilər. Halbuki, bir ölkədə söz və vicdan azadlığı Konsitusiyada təsdiq olunubsa və dövlət rəmzlərimizin biri elə bayrağımızdakı yaşılı-islamı bildirirsə, sərbəstlik bir az da artmalı olduğu halda, hər şeydən danışmaq problem olmasa da, dindən danışmağa ehtiyat edirsən. İkincisi, dindən ancaq din mənsubları danışa biləmiş. Eynən H.Mənsurun, Nəsiminin dövründəki kimi. Halbuki, bu gün hər şeyi bilməyə haqq verildiyi kimi, hər kəsin də dinini bilmək, öyrənmək haqqı var. Onun üçün də yazmaq və danışmaq icab edər. Bir az da bu səbəbdən klassiklərin əsərlərinin bu yönündə hələ boşluq yaşanmaqdadır. Nəbati yaradıcılığı da ədəbiyyatşünaslığımızda hələ də tam durulub qiymətini ala bilməyib. Onu da nəzərə alsaq ki, S.Mümtaz demiş, onu tədqiq etmək Nəsimidən çətindir.

Bizcə bir fikri də gözdə tutmaq olmur. "Bütün hallarda Dədə Qorqud ayrıca götürülmüş bir şəxsiyyət deyil. O Dədə Qorqudlardır və o, Dədə Qorqud adlı prinsipdir. Bu prinsipi yaradan dünyagörüşüdür, siyasətdir, yaşam tərzi, əxlaq-mənəvi kodekslər məcmuudur." (10. s. 19) Bu fikri Nəbatiyə də, bu qəbildən olan digərlərinə də aid etməklər. Yəni nəbatinin dini yaşam tərzi də, sufi-dərvişliyi də, dünyagörüşü də şəxsi bir missiyadan daha çox bir prinsipdir, yaşam tərzi, dini-ideoloji missiyadır.

Araşdırmadan o da bəlli oldu ki, hər nə qədər ziddiyyətli görünsə də, Nəbati öz amalına, məsləyinə və qələminə sadıq qalıb. Ürəyi nə diktə eləyibse onu yazıb. Sifarişsiz, təzyiqsiz ədəbiyyata xidmət edib. Öz gizlilərini, ironiyalarını, bədii priyomları ilə. Onun özünü öz əsərlərində araşdırmaq daha düzgün yol olar. Əgər "divançalar"ından başqa əlmizə digər əsərləri də gəlib çatsa, farsca şeirlərinin mükəmməl tərcüməsi edilsə, tədqiqi xeyli asanlaşar.

Nəbati yaradıcılığı həm əruzda, həm də hecəda mükəmməl bir ədəbiyyatdır. Sənətkarlıq baxımından elə incəliklərə, elə yeniliklərə imza atmışdır ki, bunları üzə çıxarmamaq, bundan məhrum olmaq ədəbiyyatımızda yeri dolmaz bir itki olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Quran.(türkcə məalı ilə) İstanbul, Çağlayan A.Ş. 2002.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. 4 c. Bakı. Elm. 2011. səh 217-227
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (üç cildə) II c. Bakı, 1960.
4. Cavad. Heyət. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, Yazıçı, 1993.
5. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki. Bakı, Elm, 1985
6. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX-XX əsrlər) 2 cildə, I c..Bakı, Nurlar, 2009
7. Əsgərli Z.Ş. Ön söz // Nəbati. Seçilmiş əsərləri. B. Şərq-Qərb, 2004, s. 4-12
8. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, Sabah, 1996.
9. Qasımzadə F. Seyid Əbülqasım Nəbati. Az.SSR EA xəbərləri, N 11,1945, s. 59-74
10. Kamal Abdulla. Dədə Qorqud poetikasına giriş. Bakı. 2017
11. Köçərli Firidun. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I c. Bakı, Elm, 1978.
12. Nəbati. S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Əbülfəzl Hüseyinli. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
13. Raci. Seçilmiş əsərləri (tərtibçi H.Abiyev Hafiz) Bakı, Sabah, 1992.
14. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Yazıçı. Bakı, 1986.
15. Sərxan Xavari. Milli mədəniyyət müstəvisində poetik təsəvvüf kodu. Bakı. Elm, 2016.
16. Y.Əmrə. Əsərləri. Bakı. "Öndər nəşriyyat", 2004. 334 səh. (Fateh nüsxəsi əsasında)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

DÜNYA ƏDƏBİYYATI

XALQ NAĞILLARINDA XOŞBƏXT SONLUQLAR

CƏMALƏ MƏHƏRRƏMOVA

BMU / Azərbaycan
Cmeherremova@std.beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Nağıl şifahi xalq ədəbiyyatında epik növün ən qədim və çox yayılmış janlarındanır. Nağıllarda süjet müxtəlif olduğuna görə, qəhrəmanın həyatı haqqında müxtəlif olmaqla, bir və ya bir neçə hadisə də təsvir olunur. Söylənən hər bir nağılın başlanğıcı olduğu kimi, sonu da vardır.

Bu məqalədə xalq nağıllarında xoşbəxt sonluqlar tədqiq olunmuşdur. Məqalə sorğu əsasında hazırlanmışdır. Nağılların “xoşbəxt sonluq”la bitməsi ilə bağlı 100 nəfər arasında sorğu keçirilmiş və məqalə təsviri metodla işlənmişdir.

AÇAR SÖZLƏR. *Nağıl, xalq, sonluq, xoşbəxt, epik.*

ABSTRACT

Fairy tale is one of the oldest and most popular genres of epic type of oral folklore. Since the plot is depicted on various topics, one or more different events, including the hero's life, are described in fairy tales. As each fairy tale has beginning, it also has ending.

This article was investigated on the happy endings of fairy tales. The article is based on survey. The “happy endings” of fairy tales were surveyed among 100 people and the article was described in a descriptive method.

KEY WORDS. *Fairy tale, folk, ending, happy, epic.*

РЕЗИОМЕ

Сказка – один из древнейших и самых популярных жанров эпического жанра в устной народной литературе. Оттого, что в сказках разный сюжет, исходя из разнообразия жизни героев, в ней также описываются одно или несколько события. Есть как начало, так и конец каждой сказки.

В этой статье исследовались счастливые концовки в народных сказках. Статья подготовлена на основе проведенного опроса. Опрос об окончании сказок «счастливым концом» был проведен среди 100 людей, и в статье был использован описательный метод.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. *Сказка, народный, конец, счастливый, эпический.*

GİRİŞ

Şifahi xalq yaradıcılığı ənənəvi mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir və eyni zamanda, folklor ədəbiyyatı da adlanır. (5, səh. 3) Folklor da daxil olmaqla, hər bir mənəvi mədəniyyət müəyyən tarixi-ictimai şəraitdən asılıdır və real məzmun daşıyır, həmişə xalqın həyat şəraiti və məişəti ilə sıx bağlı olur, özündə xalqın bütöv keçmişini, yaşadığı və yaşayacağı dövrün bu və ya digər xüsusiyyətlərini, insanların istəklərini, ən xoş arzularını əks etdirir. Folklor ədəbiyyatını meydana çıxaran, onu mühafizə edən və inkişaf etdirib zənginləşdirən xalqdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının lirik, epik və dramatik növləri vardır. Hər bir növün özünə məxsus janrları mövcuddur. Şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünə əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr, nağıllar, tapmacalar, yanıltmaclar, dastanlar, atalar sözləri və məsəllər daxildir. (5, səh. 104-267)

Nağılların tarixi cəmiyyətin tarixi qədər qədimdir. Bunlar el yaradıcılığının bir növü kimi uzun zamanlar bilgi və bədii həyəcanın mənbəyi olmuş, bir sıra həyatı bağları, təbiətlə, ayrı-ayrı şəxslər və kütlələrlə olan əlaqəni gücləndirmiş, ibtidai insan isə bunların hamısını öz yaradıcılığı ilə bəzəmiş, şəxsləndirmiş, nəsilən-nəslə ötürməklə əbədiləşdirmişdir. (3, səh. 7)

Semantik baxımdan “son” sözü bir neçə mənəvi ifadə edir. Nominativ mənəsinə görə “bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı”; “ağıbət, nəticə, axır”; “ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış, axırıncı” və “zaman” mənələrində işlənir. Məcəzlaşaraq “ölüm, ölmə, son nəfəs” anlamında da işlənir. (2, səh.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

135) Qeyd olunduğu kimi, “son” leksik vahidi yazılı və şifahi nitqdə həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlədilir. “Xoşbəxt” sözü isə nominativ mənasına görə “bəxti gətirmiş, taleli, bəxtli, sevinc və rifah içində yaşayan”; “xoş, uğurlu” mənalarında işlənir. (1, səh. 477) Nağıllar aləminə baxdıqda “xoşbəxt” sözü “... və onlar xoşbəxt və firavan yaşamağa başladılar” (11, səh. 458) “... gün gördülər, ömür sürdülər” (4, səh. 226) və s. mənaları bildirir.

Yuxarıda sadalanan ifadələr nağılların sonluqları üçün səciyyəvidir. Beləliklə, hər kəsin çox tez-tez eşitdiyi, istifadə etdiyi, oxuduğu bir məfhum yaranır: “xoşbəxt sonluq”. Biz, bunu daha çox xalq nağıllarında görürük. Əgər hər hansı bir xalq nağılı xoşbəxt sonluqludursa, eyni zamanda, bu insanlarda “sonsuz xoşbəxtlik” düşüncəsi də vardır.

Xoşbəxt sonluq qəhrəmanın arzu və istəyinə uyğun nəticələnən sonluqdur. Nağılın xoşbəxt sonluq sevinci, daha doğrusu, xoşbəxt sonluğun özü və nağılın gözlənilməz bitməsi nağılda insanların əldə edəcəyi üstünlüklərdən biridir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının, demək olar ki, bütün janrlarında əsərlərin sonunda ənənəvi-epik formullardan istifadə olunur. Dastan və nağıl janrında isə ənənəvi formulların dominantlığı daha çox özünü göstərir. Sonluq formullarının köməyi ilə təhkiyə başa çatdırılır və nağılçı söylənilən hadisələrə dinləyiciləri inandırmağa çalışır. Əgər başlanğıc formulları vasitəsilə nağılçı dinləyiciləri real aləmdən fantaziya aləminə aparırsa, sonluq formulları dinləyiciləri nağıl aləmindən real aləmə gətirmək məqsədi də daşıyır. (7, səh. 105)

Nağıllarda sonluqlar müxtəlif formullarla yekunlaşır. Dünya xalq nağıllarının sonluq formullarının forma və məzmununda bəzi oxşar xüsusiyyətlər vardır. (7, səh. 106) Həmin sonluq formulları əsas dörd hissəyə bölünür:

1. Söyləyicinin padşahın qonaqlığında, ziyafətdə iştirakı (P). (10, səh. 55)
2. Söyləyicinin mümkün(A) və ya qeyri-mümkün fəaliyyəti (Av). (10, səh. 55)
3. a) Söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsi (D). (10, səh. 55)
- b) “Göydən üç alma düşdü” formulu (D). (7, səh. 111)
4. Yönəlmənin məqsədi – nağılın izahı (B). (10, səh. 55)

Sonluq formullarının tez-tez istifadəsi bütün xalqların nağılları üçün xarakterik xüsusiyyətdir və tətbiqi müxtəlif formalarda nəticə çıxartmaq arzusu ilə izah olunur. Bu “nəticə”nin mənası süjetin xarakterindən, söyləyicidən, auditoriyadan və əlbəttə, xalqdan xalqa, söyləyiciyə dəyişərək keçən ənənənin intensivlik dərəcəsinə asılıdır. (10, səh. 54) Cədvəl 1-də xalq nağıllarına xas sonluq formullarına dair nümunələr göstərilmişdir:

Cədvəl 1.				
Söyləyicinin padşahın qonaqlığında, ziyafətdə iştirakı	Söyləyicinin mümkün və ya qeyri-mümkün fəaliyyəti	Söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsi	“Göydən üç alma düşdü”	Yönəlmənin məqsədi – nağılın izahı
Sonra padşah Hindistan padşahının qızını oğluna alıb, qırx gün qırx gecə toy elətdirdi. Öz tacını da başından götürüb oğlunun başına qoydu. (7, səh. 185)	Onlar da yedi, içdi, muradına yetişdi. O gün olsun ki, olmayanlar üçün olsun. (3, səh. 220)	O yedi, içdi, yerə keçdi, siz də addıyın, dövrə keçin. Onlar mətləbinə çatdılar. Allah hamını mətləbinə çatdırsın, biz də onlardan biri. (3, səh. 52)	Göydən üç alma düşdü, biri mənəm, biri sənəm, biri də nağıl söyləyənin. (8)	Onları orda mərhəmət göstərməyə saxladım, özüm isə sizə nağıl danışmağa gəldim. (10, səh. 55)

“Göydən üç alma düşdü” sonluq formulu nəzərdən keçirsək, bu formul bir çox Şərq – əsasən, Azərbaycan və türk – xalq nağılları üçün xarakterikdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və Türkiyə epik ənənəsində alma müqəddəs hesab olunur və nağıllarda onun vasitəsilə nakam arzuların həyata keçdiyinin şahidi olur. (7, səh. 111, 113)

Əksər nağıllarda alma əbədi gənclik və ölümsüzlük, həyat ağacının meyvəsi, bilik meyvəsi, həyat və sevgi xüsusiyyətlərinə malikdir. Üç alma elementi əbədi gənclik simvolu daşıyır. Alma ağacının qızıl almaları həyat ağacı, kosmos və insanın qızıl əməllərinin təsviridir. İlk alma fikirlərin qızılı, əsl fikirlərin zəfəridir. İkinci alma hissələrin qızılıdır, gözəl bir duyğu ilə işıqlandıran bir ruhdur. Üçüncü alma əməllərin qızılıdır, məhsuldar yaradıcılıq hərəkətləridir, məsələdə həqiqi ideyaların və duyğuların

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

təcəssümüdür. Bundan əlavə, alma sferik görünüşü sayəsində başlanğıcı və sonu olmayan əbədiyyətin simvoludur. Alma bu xüsusiyyəti ilə nağılın sonluğunu oxuyucuların ixtiyarına buraxır. (9)

Bəzi nağılların sonunda sözügedən formullar digər formullarla birləşərək, mürəkkəb tərkibli sonluqlar meydana gətirir. (7, səh. 113) Beləliklə, nağılların sonluq elementləri **P**, **A**, **Av**, **D**, **B** birləşərək qarışıq sonluq formulunu ortaya qoyur (Cədvəl 2.):

Cədvəl 2.				
	P	A	Av	D
P	Məlik Əjdərə burada qırx gün, qırx gecə toy elədilər. (P)	Onlar evləndilər; mən də o toyda idim (P), bal yedim, içdim. (A)		
A				Siz sağ, mən salamat. (A) / (D)
Av				Göydən üç alma düşdü (Av), biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyən. (D)
D		Siz yüz yaşayın, mən iki əlli. (A) / (Av) / (D)		Onlar yedilər yerə keçdilər, siz də yeyin dövrə keçin. (D)
B				Onları orda mərhəmət göstərməyə saxladım, özüm isə sizə (D) nağıl danışmağa gəldim. (B)

Cədvəl 2-də verilən *“Məlik Əjdərə burada qırx gün, qırx gecə toy elədilər. Onlar yedilər yerə keçdilər, siz də yeyin dövrə keçin. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyən. Siz sağ, mən salamat. Siz yüz yaşayın, mən iki əlli.”* (6, səh. 60); *“Onlar evləndilər; mən də o toyda idim, bal yedim, içdim...”* (12); *“Onları orda mərhəmət göstərməyə saxladım, özüm isə sizə nağıl danışmağa gəldim.”* (10, səh. 55) və s. ifadələr nağıllarda təsvir olunan sonluqlara nümunədir. Hər bir nümunə sonluq elementləri əsasında müəyyən parçalara ayrılmış və ifadə etdiyi məna konkret şəkildə qeyd edilmişdir:

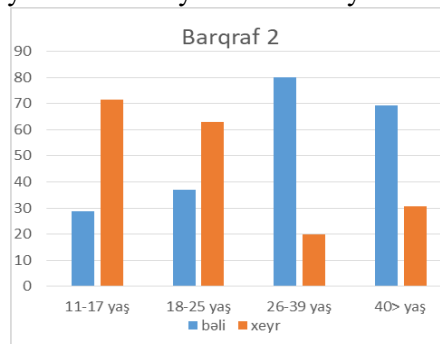
Birinci nümunəyə diqqət yetirsək;

➤ *“Məlik Əjdərə burada qırx gün, qırx gecə toy elədilər”* hissəsi söyləyicinin padşahın qonaqlığında, ziyafətdə iştirakının təsviridir;

➤ *“Onlar yedilər yerə keçdilər, siz də yeyin dövrə keçin”* və *“biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyən”* hissələri isə söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəldiyini;

➤ *“Göydən üç alma düşdü, ...”* ifadəsi söyləyicinin qeyri-mümkün fəaliyyətini;

➤ *“Siz sağ, mən salamat”* hissəsi özündə iki sonluq elementini birləşdirir: 1) söyləyicinin mümkün fəaliyyətini və 2) söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsini;

➤ *“Siz yüz yaşayın, mən iki əlli”* hissəsi isə özündə üç elementi birləşdirir: 1) söyləyicinin mümkün; 2) qeyri-mümkün fəaliyyətini və 3) söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsini bildirir.

İkinci nümunəyə diqqət yetirək:

➤ *“Onlar evləndilər; mən də o toyda idim, ...”* hissəsi söyləyicinin padşahın qonaqlığında, ziyafətdə iştirakını;

➤ *“Bal yedim, içdim ...”* hissəsi söyləyicinin mümkün fəaliyyətini təsvir edir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Üçüncü nümunədə:

➤ “Onları orda mərhəmət göstərməyə saxladım, özüm isə...” hissəsi söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsini;

➤ “Sizə nağıl danışmağa gəldim” hissəsi yönəlmənin məqsədi – nağılın izahını təsvir edir.

“Nağıllarda xoşbəxt sonluqlar”ın müəyyənləşdirilməsi məqsədilə onlayn sorğu keçirilmişdir. Sorğuda 100 nəfər müxtəlif yaş kateqoriyalarına daxil respondentlər iştirak etmiş və onlara 4 sual ünvanlanmışdır:

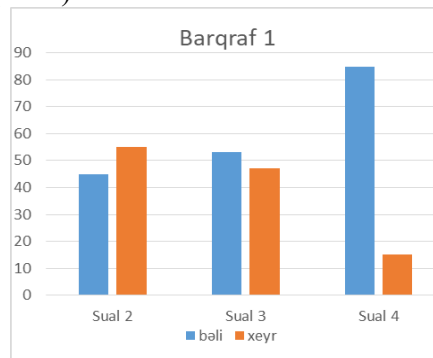
- 1) Yaşınız.
- 2) Bütün nağıllar xoşbəxt sonluqla bitməlidirmi?
- 3) Sizcə əgər nağıllar xoşbəxt sonluqla bitməsəydi, onlar sizlərə mənfi təsir göstərərdimi?
- 4) Xoşbəxt olmayan sonluqlar insanlara real həyatda güclü olmalarına kömək edə bilərdimi?

Sorğuda 11 və 59 yaş aralığında respondentlər iştirak etmişdir. Bir mövzuya insanlar müxtəlif yaşlarda fərqli aspektlərdən yanaşırlar, buna görə də sorğuda yaş faktoru böyük önəm daşıyır.

Sorğuda “**Bütün nağıllar xoşbəxt sonluqla bitməlidirmi?**” sualının ümumi nəticəsi aşağıdakı kimidir: 45% bəli, 55%-i isə xeyr şəkildə cavablandırmışdır. (Barqraf 1.)

Respondentlərin 55%-nin xeyr cavabına əsasən, “müasir dünyada xoşbəxt olacaqsınız” ifadəsinin bir çox hallarda reallaşmadığını xüsusi bir şəkildə qeyd etmək olar. Lakin sorğuda iştirak edənləri yaş kateqoriyalarına ayırıqda fərqli nəticələr meydana çıxır:

Belə ki, “*Bütün nağıllar xoşbəxt sonluqla bitməlidirmi?*” sualına 11-17 yaşlı respondentlərin 28,6%-i bəli, 71,4%-i isə xeyr; 18-25 yaşlı respondentlərin 37,1%-i bəli, 62,9%-i isə xeyr; 26-39 yaşlı respondentlərin 80%-i bəli, 20 %-i isə xeyr; 40> yaş kateqoriyasında olanların 69,2%-i bəli, 30,8%-i isə xeyr cavabı vermişlər. (Barqraf 2.)

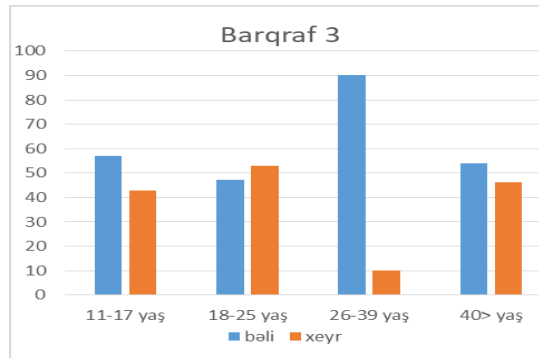
Barqraf 2-yə əsasən, qeyd etmək olar ki, sorğuda 26 və yuxarı yaş kateqoriyasında iştirak edənlər pozitiv düşünür, yəni həyatda məqsədlərinə çatmaqlarına inanırlar. Amma 11-25 yaşlı respondentlər həyatdakı obyektiv və subyektiv səbəblərə görə, dünyanın qloballaşma prosesində cəmiyyətdə özlərinə layiqli yer tapmaqlarında çətinlik çəkirlər. Müasir cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq, ailə münasibətlərində böyük dəyişikliklər baş verir. Hər hansı bir ailənin formalaşması və ailənin psixoloji təhlükəsizlik mənbəyi çətinliklərlə üzləşir. Valideyinlər uşaqların tərbiyəsini məktəbin məsuliyyətində qoyur, cəmiyyət isə sosial mühitin təsirini qarşısına qoyur. Buna baxmayaraq, hər bir insanın xoşbəxtliyini təmin etmək həmişə ailə tərəfindən həyata keçirilir. Ailə hər zaman gənclərin sosiallaşma və sosial insan dəyərlərini həyata keçirir. Buna görə də, onlar nağıllar aləmindəki kimi, hər şeyin xoşbəxt sonlanmasını arzulayırlar. Beləliklə, nağılların xoşbəxt sonluqları insanların inkişafında ən əhəmiyyətli mədəni və sosial təsirlərdən ola bilər. Əgər insanlar uşaqları potensial məyusluqlardan qorumaq məqsədi ilə xoşbəxt sonluqlara inandırmasaydılar, onda onlar heç bir sübuta əsaslanmayan uşaqların xəyallarını sarsıtmaqdan başqa qorxulu proqnoz verəcəkdilər. Xoşbəxt sonluqlar bəzən həll edilə bilməyəcəyini görünən və uşaqları məhdudlaşdırıcı şəraitdən kənara çıxmağa təşviq edə biləcək bir qaranlıq vəziyyətin həll yollarını təklif edir.

Sorğuda “**Sizcə əgər nağıllar xoşbəxt sonluqla bitməsəydi, onlar sizlərə mənfi təsir göstərərdimi?**” sualının ümumi nəticəsi aşağıdakı kimidir: 53% bəli və 47% isə xeyr şəkildə cavablandırmışdır. (Barqraf 1.)

Nəticəyə əsaslanaraq, sorğuda iştirak edən respondentlərin 53%-i xoşbəxt sonluqla inanmaq istəyirlər və onlarda optimist və pessimist düşüncə tərzini yaranır. Optimizm əlverişli həyat tərzini müsbət şəkildə qəbul etmək, bununla bağlı xoşbəxtliyi, özünə hörməti, gələcəyə və müxtəlif

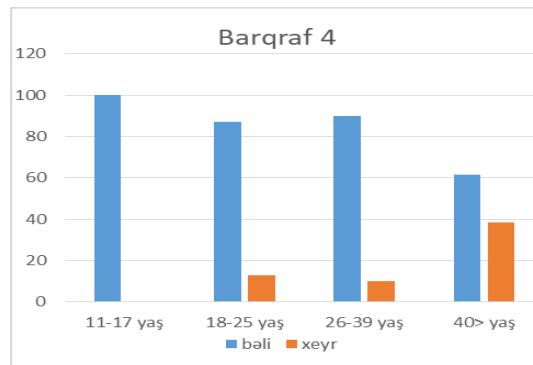
III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

fəaliyyətlərdə müvəffəqiyyətə inamı təsvir edir. Bundan əlavə, optimistlər vaxtı, dəqiqliyi, nəzarəti vacib bilərək uğursuzluqları çevik şəkildə aradan qaldırır. Əgər səhvlər və uğursuzluqlardan gələcək naminə bir nəticə əldə olunsaydı, deməli, bu faktorlar uğurlu amillərə çevrilir. Sorğuda iştirak edənləri yaş kateqoriyalarına ayırdıqda isə fərqli nəticələr meydana çıxır:

Belə ki, 11-17 yaşlı sorğu iştirakçılarının 57,1%-i bəli, 42,9%-i isə xeyr; 18-25 yaşlı sorğu iştirakçılarının 47,1%-i bəli, 52,9%-i isə xeyr; 26-39 yaşlı respondentlərin 90%-i bəli, 10 %-i xeyr; 40>yaş kateqoriyasındakıların 53,9%-i bəli, 46,1%-i isə xeyr cavabı vermişdir. (Barqraf 3.)

Nəticələrə əsasən qeyd etmək olar ki, 11-17 yaş və 26 yaşdan yuxarı insanlar üçün nağıl pis sonlanarsa, oxucuya mənfi təsir göstərir. Bu onun göstəricisidir ki, bu yaş kateqoriyasına aid insanlar pesimist düşüncə tərzində həyatlarını idarə edirlər. Onlar yeni həyatın “başlanğıcı” və “sonunda” olduqda daha diqqətli düşüncəyə üstünlük verirlər. 18-25 yaş aralığındakı insanlar isə biliyə, bacarığa, fiziki qabiliyyətə və həyatda açılan sonsuz üfüqlərə əsaslanaraq daha çox optimist düşüncülər.

Sorğunun “**Xoşbəxt olmayan sonluqlar insanlara real həyatda güclü olmalarına kömək edə bilərmimi?**” sualının ümumi nəticəsi aşağıdakı kimidir: 85% bəli, 15 %-i isə xeyr şəklində cavablandırmışdır. (Barqraf 1.) Sorğuda iştirak edənləri yaş kateqoriyalarına ayırdıqda aşağıdakı nəticələr meydana çıxır: 11-17 yaş aralığında olan respondentlərin 100%-i bəli, 0%-i isə xeyr cavabı vermiş; 18-25 yaş aralığında olanların 87,1%-i bəli, 12,9%-i isə xeyr cavabı vermiş; 26-39 yaş aralığında olanların 90%-i bəli, 10 %-i isə xeyr cavabı vermiş; 40>yaş kateqoriyasında olan insanların 61,5%-i bəli, 38,5%-i isə xeyr cavabı vermişlər. (Barqraf 4.)

Nəticəyə əsaslanaraq, insanların çoxu həyatlarında baş verən “dönüş nöqtəsi”nə asanlıqla uyğunlaşmaq üçün realist düşüncə tərzinə üstünlük verirlər. Buna səbəb kimi, insanlar real həyatda adi sosial vəziyyətin məhv olunması və yeni bir vəziyyətin ortaya çıxması ilə üz-üzə gələ bilirlər. Müasir dövrdə bir sıra insanlar xoşbəxtliyi “əldə etməlidirlər”lə əlaqələndirirlər. Bununla belə, onlar daha təvazökar olmağı, onlar real düşüncəni və indi nəyə sahib olduqlarını üstün tuturlar. İnsanlar xoşbəxt sonluqlu nağılları oxumağa davam etmələrinə baxmayaraq, real həyatın sərt qanunları ilə daha çox üzləşirlər. Buna görə də, insanlar nağıllardakı xoşbəxtliklərdən qaçmağa çalışırlar ki, həyatdakı çətinliklərə asanlıqla adaptasiya ola bilsinlər.

NƏTİCƏ

Nağıllarda xoşbəxt sonluqlar müasir dövrün tələblərinə baxmayaraq, insanları özünə cəlb edir. Xoşbəxt sonluqlar geriye baxaraq gələcəyə addımlamaq üçün ümid yoludur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Sorğu sualları:

- 1) Yaşınız:
- 2) Bütün nağıllar xoşbəxt sonluqla bitməlidirmi?
- 3) Sizcə əgər nağıllar xoşbəxt sonluqla bitməsəydi, onlar sizlərə mənfəət təsir göstərərdimi?
- 4) Xoşbəxt olmayan sonluqlar insanlara real həyatda güclü olmalarına kömək edə bilərmimi?

Qeyd:

“başlanğıc”- özünüz üçün yaşadığımız müddət, məsuliyyətdən, çətinliklərdən, sınaqlardan və qərarlar qəbul etməkdən qətiyyətlə qaçdığınız müddət, sərbəstlik.

“son”- fərqli məsuliyyətlər, problemlər və ciddi həyat problemləri olduğu üçün, “sərbəst” həyat bitdikdə.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild (Dörd cildə). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 792 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild (Dörd cildə). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 712 səh.
3. Azərbaycan nağılları. I cild (Beş cildə). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 360 səh.
4. Azərbaycan nağılları. IV cild (Beş cildə). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 səh.
5. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). Bakı, 2014, 350 səh.
6. Xəlilova A.Ə. Azərbaycan-türk nağılları. Bakı: “Nurlan”, 2009, 157 səh.
7. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında), Bakı, Elm və təhsil, Folklor İnstitutu, 2014, 202 səh.
8. Məlikməmmədın nağılı.
(https://az.wikisource.org/wiki/M%C9%99likm%C9%99mm%C9%99d_na%C4%9F%C4%B1%C4%B1-06.02.2019)
9. Бену А. Символизм сказок и мифов народов мира. Человек – это миф, сказка – это ты: Алгоритм; Москва; 2011
(<https://fil.wikireading.ru/61241-18.01.2019>)
10. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. Москва, “Наука”, 1974, 216 стр.
11. Русские народные сказки, “Дрофа-Плюс”, 2003, 464 стр.
12. Хрустальная гора. Русская народная сказка.

МЕСТО РУССКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

КЯМАЛЯ ЮСИФОВА ЯШАРКЫЗЫ

Бакинский Инженерный Университет

keyusifova@beu.edu.az

BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə rus dilinin millətlərarası ünsiyyət dili olmasından söhbət açılır. Hal-hazırda rus dili Avropa və dünya əhəmiyyətli dillərdən biridir. O, ingilis, fransız, ispan, çin dilləri ilə birlikdə beynəlxalq dillər sırasına daxildir. Keçmiş sovet məkanında Rusiya ilə yanaşı Azərbaycan, Belarus, qazaxıstan və Qırğızıstanda rus dilinin taleyi narahatçılıq doğurmur. Mövzu, janr, stil rəngarəngliyi rus dilinin böyük kommunikativ və informasiya dəyərliliyini təmin edir.

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что русский язык является языком межнационального общения. В настоящее время русский язык – один из языков европейского и мирового значения. Он входит наряду с английским, французским, испанским, китайским в число официальных международных языков. На постсоветском пространстве помимо России в Азербайджане, Белорусе, Казахстане и Киргизии судьба русского языка не вызывает никакого беспокойства. Богатейшая тематика, жанры и стили русского языка обеспечивает огромную коммуникативную и информативную ценность русского языка.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Русский язык, языки мира, межнациональное общения, государственный язык, язык культуры

Один из классиков русской литературы И.С.Тургенев писал: «Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины, – ты один мне поддержка и опора, о великий,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

могучий, правдивый и свободный русский язык! Не будь тебя - как не впасть в отчаяние при виде всего, что совершается дома? Но нельзя верить, чтобы такой язык не был дан великому народу!»

Русский язык является одним из крупнейших мировых языков. Она относится к группе восточно-славянских языков, которая принадлежит к индоевропейской языковой семье. Это один из самых распространённых языков мира, основной государственный язык России и официальный или государственный язык в ряде соседних стран, официальный рабочий язык Организации Объединённых Наций. Русский язык является также самым распространённым языком в Европе.

До 1991 года русский язык был языком межнационального общения СССР, де-факто исполняя функции государственного языка. Он продолжает использоваться во всех странах, ранее входивших в состав СССР.

На постсоветском пространстве помимо России есть как минимум три страны, где судьба русского языка не вызывает никакого беспокойства. Это Беларусь, Казахстан и Киргизия. К этим трем странам примыкает Азербайджан, где статус русского языка официально никак не регулируется, однако в городах большинство жителей коренной национальности очень хорошо владеют русским, а многие предпочитают пользоваться им в общении. Этому опять-таки способствует многонациональный характер населения Азербайджана. Для национальных меньшинств со времен Советского Союза языком межнационального общения является русский.

В Украине и в странах Прибалтике языковая ситуация своеобразна, а языковая политика приобретает порой крайне странные формы.

В ряде стран и территорий русский язык имеет некоторые официальные функции.

Русский язык занимает 10-ю строчку по числу носителей в США - свыше 700 тыс. Из 82 млн. человек, постоянно проживающих в Германии, около 6 млн. в той или иной степени владеют русским языком, в том числе более 3 млн. выходцев из бывшего СССР и их потомки, из которых

2,2 млн. прибыли с 1988 г. в качестве немецких переселенцев преимущественно из Казахстана, России и Украины и большей частью владеют русским языком на уровне родного. Большинство остальных являются бывшими гражданами ГДР, где обучение русскому языку являлось обязательным с 5-го класса средней школы и было широко распространено в вузах.

Русский язык в Польше - один из трёх основных иностранных языков, изучаемых в Республике Польша наряду с английским и немецким.

Современный русский язык распространился на территории Центральной и Восточной Польши в конце XVIII века после разделов Речи Посполитой и был единственным государственным языком Царства Польского, а в 1875-1917 годах - Привислинского края в составе Российской империи.

Из 8 млн. человек, живущих в Израиле, русским языком владеют около миллиона человек. Большинство из них составляют репатрианты, приехавшие из СССР и стран постсоветского пространства после 1989 года

В период Польской Народной Республики русский язык был обязательным предметом в польских школах и основным иностранным языком. Русским в той или иной степени владело абсолютное большинство поляков. Русский язык преподаётся в некоторых израильских школах как второй иностранный.

Русский язык - второй по популярности язык интернета, после английского.

Началом древнерусского литературного языка принято считать период образования Киевского государства - XI век. Славянский языковой материал при посредстве высокой греческой литературы и культуры способствовал появлению письменности.

В начале XX века русским языком владели примерно 150 миллионов человек - в основном подданные Российской империи. На протяжении последующих 90 лет число знающих русский язык увеличилось примерно до 350 миллионов человек, причем 286 миллионов из них проживали в СССР, где русский был государственным языком и для большей части её жителей являлся родным языком, а ещё свыше 70 миллионов человек (преимущественно в союзных республиках СССР, восточноевропейских, балканских странах и ряде азиатских стран) также в той или иной мере знали русский язык.

Процесс глобализации конца XX - начала XXI века обогатил русский язык огромным количеством заимствований (в основном из английского языка) в профессиональной,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

технической лексике, языке интернет-коммуникации, политике, СМИ, медицине-практически во всех сферах жизни современного общества.

Изменяясь, русский язык остается одним из самых распространенных и активно развивающихся языков мира. Интерес к русской культуре неразрывно связан с интересом к русскому языку, количество желающих изучать его растет с каждым годом. Русский язык преподается в 87 государствах-число обучающихся в 1648 университетах превышает 18 миллионов человек.

Нельзя забыть эти слова великого русского ученого В.М.Ломоносова: «Язык, которым Российская держава великой части света повелевает, по его могуществу имеет природное изобилие, красоту и силу, чем ни единому европейскому языку не уступает. И для того нет сомнения, чтобы российское слово не могло приведено быть в такое совершенство, каковому в других удивляемся.»

ЛИТЕРАТУРА

1. Заплетин Г., Ширин-Заде Г. Русские в истории Азербайджана. Баку:Ганун,2008, 366 с.
2. Современный русский язык: Курс лекций / И.В.Евсеева, Т.А.Лузгина, И.А.Славкина, Ф.В.Степанова.- Красноярск,2007. - 642 с.
3. Современный русский язык/ В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.; -М.: Высш. шк.,1989.-800 с.
- 4.Русский язык и его роль в современном мире-тема -www.https://cyberleninka.ru/article/n/russkiy-yazyk-i-ego-rol-v-sovremennom-mire

ZIYA GÖYALP ŞEİRLƏRİNDƏ “TURANÇILIQ” IDEYASININ TƏHLİLİ

ÜLKƏR BAXŞIYEVA

Şərqsünaslıq İnstitutu
ulker.baxsiyeva@mail.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Z.Göyalp müxtəlif şeirlərin ,elmi- ictimai ,ədəbi məqalələrin , həm də elmi- fəlsəfi əsərlərin müəllifidir. Tezisdə Z.Göyalpın şeirlərində Turançılıq ideyası təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda Z.Göyalpın şeirləri türkçülük ideyalarının təbliği baxımından ,türk dilinin inkişafı , türk xalqının milli-mental dəyərlərinin qorunması və s. baxımından araşdırılmışdır. Tezisdə Z.Göyalpın şeirlərində türk xalqlarının zəngin tarixə , mədəniyyətə ,milli-mənəvi dəyərlərə malik olması məqamları da təhlil obyektinə çevrilmişdir .

AÇAR SÖZLƏR : Z.Göyalp ,Turançılıq , vətən ,millət ,şeyr.

GİRİŞ

Ziya Göyalp Türk ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir.Ziya Göyalp imperatorluq rejimindən cümhuriyyət rejiminə keçid dövründə yazıb yaranan, Turançılıq ,türkçülük ideyalarının təbliğində öndə gedən simalardan biri olmuşdur. Ziya Gökalp türk ədəbiyyatı tarixində böyük şair ,ictimai xadim , görkəmli filosof , pedaqoq ,Turançılıq konsepsiyasının əsasını qoymuş böyük türkçü alim kimi öz möhrünü vurmuşdur. Belə ki , onun müxtəlif şeirlərinin toplandığı “Kızıl elma” , “ Yeni hayat” , “Altun işıq” adlı şeirlər kitabları,”Türkçülüyn əsasları” , “Türkləşmək ,İslamlaşmaq ,müasirləşmək” ,”Türk türesi” , “Malta məktubları” və s. əsərləri , müxtəlif mətbu orqanlarda dərc etdirdiyi elmi,ictimai ,ədəbi məqalələri kitab şəklində nəşr olunmuşdur.

Tezisin mövzusu Ziya Göyalpın şeirlərində Turançılıq ideyası olduğundan biz təhlillərimizi daha çox bu istiqamətdə aparmışıq. Ziya Göyalp yaradıcılığının ilk dönəmindən başlayaraq Turançılıq konsepsiyasını təbliğ etdiyini görürük. O, hər zaman türk dünyasının gələcəyinə böyük inam hissi ilə yanaşmışdır. Turan ellərinin bölünməzliyini hər zaman təbliğ etmişdir.Z.Gökalp təfəkküründə vətən məfhumuna başqa prizmadan yanaşılmışdır. Onun fikrincə Vətən bütün türk xalqlarının yaşadığı

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Turan elidir. Ziya Göyölöp türklərin kəltür baxımından birləşərək böyük Turan yaratması ümidilə hər zaman yazıb- yaratmışdı. Türk torpağı Atilla, Çingiz xan, Oğuz xan və s. kimi qüdrətli sərkərdələr yetişdirmiş torpaqdır. Ziya Göyölöpə görə genində, qanında belə qəhrəmanlıq nümunələri olan bir xalq yenidən həmin zirvələrə qalxmağa qadir ola bilər. Z. Gökalpın “Turan” şeiri 1910-cu ildə Selanikdə “Gənc qələmlər” məcmuəsində nəşr olunmuşdur. Z. Gökalp “Turan” şeirində avropalıların türklərə olan ögey münasibətinə də toxunmuşdur. Sezar, İsgəndər kimi xristian sərkərdələrini şərəflə nümayiş etdirən avropalılar Atilla, Oğuz xan, Çingiz xan kimi türk sərkərdələrin adını işə tarixdə heç yad etməmişlər. Bütün əqidəsi, ruhu türkçülük eşqi ilə alışıb yanan Z. Göyölöp bu məsələdə susma mövqeyində dayana bilməzdi. Əlbəttə ki, bu haqsızlıq Ziya Göyölöpün bir türkçü alim olaraq etirazına səbəb olmuşdur. Avropalılar öz tarixlərində türkləri həmişə barbar kimi, sivilizasiyadan kənar qalmış xalq kimi təqdim etmişlər. Halbuki Şərq, eləcə də, türk mədəniyyəti dünyada mədəniyyətin ilkin beşiyi olmuşdur. Qərbin özü Şərq mədəniyyətinin təsiri əsasında inkişaf etmişdir.”Turan” şeirində Z. Göyölöp bu məsələlərə tarixi həqiqət və ən əsası turançılıq mövqeyindən yanaşmışdır.

Sahifelerde degil, çünki Atilla, Cengiz
Zaferle irkımın tetviç eden bu nasiyeler
O tozlu çərçevelerde, o iftira amiz
Muhit içinde görünmekte kirli, şermende
Fakat şerefle numayan Sezar ve İskender!

Nabızlarımda evet, çünki ilm için mübhəm
Kalan Oğuz Hanı kalbim tanır tamamıyla
Damarlarımda yaşar şən-ü ihtişamıyla
Oğuz Han, işte budur gönlümü eden mühlhem.
Vatan ne Türkiyedir Türklere, ne Türkistan,
Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir, Turan!

Dahi şəxsiyyətin turançılıq, türkçüləklə bağlı fikirlərini təhlil etdikdə maraqlı bir nüansın şahidi oluruq. Belə ki 1910-cu ildə yazdığı Turan şeirində Z. Göyölöp israrlı şəkildə qətiyyətlə “Vətən nə Türkiyədir Türklere, ne Türkistan,

Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir, Turan!” deyirdisə, 1918-ci ildə “Yeni həyat” kitabında nəşr etdirdiyi “Vatan” şeirində vətən anlayışına fərqli yanaşmanı müşahidə edirik. Ziya Göyölöp əvvəllər idealistcəsinə düşünərək böyük Turan yaratmağa israrlı idi. Lakin 1912-1913-cü ildə Balkanlardakı məğlubiyyətdən sonra Vətən deyəndə faktiki Türkiyə ərazisini, başqa sözlə dil, din, əxlaq, məfkurə, adət-ənənə baxımdan eyni olan Türk millətini, xalqını nəzərdə tuturdu. Z. Göyölöpün Turançılıq görüşlərindəki bu məqamlar Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında təhlillərdə də öz əksini tapmışdır. Görkəmli türk ədəbiyyatşünası N.S. Banarlı da bu məsələyə xüsusi diqqət ayırmış və fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Bu yeni Vatan manzumesində Gökalp, artıq, Türkiyə hudutları dışındaki eski, yeni, kaybedilmiş ülkeleri ve bunların hepsinin ve hepsindeki Türklerin bir araya gelmesiyle gerçekleşecek Turan mefkuresini bir tarafa bırakır. Yeni Vatan manzumesinde, hudutları içinde dil, mefkure ve din birliğıyle birləşmiş, yekpare ve çalışkan bir millet düşünür. Yeni Vatan, bu milletin huzur içinde yaşadığı yerdir; milli ve medeni hedefli, büyük sanayi ile meşgul olduğu, orada tersaneler, fabrikalar kurduğu yerdir.” (1,1114)

Osmanlı imperiyasının o zamankı çətin durumu Z. Göyölöpü narahat etdiyi kimi fikirlərində də, müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, turançılığı mütləq mənada təbliğ edən şair türk sevgisini bəzi hallarda Türkiyə sevgisi ilə əvəz etməyə məcbur olmuşdur. Məsələn, o zaman Yahya Kamal “Vatan ne bir felyesofon fikridir, ne de bir şairin duyğusu... Vatan gerçək ve hakiki bir yerdir. Onun her maddesini her halini sevenler, vatani seve bilir” deyirdi. Ziya Göyölöp əvvəllər bu fikirlə razılaşmasa da, daha sonrakı illərdə Y. Kamalın bu fikirləri ilə barışmalı olmuşdur.

Lakin 1920-ci ildə Maltada sürgün həyatı yaşayan Z. Göyölöp üçüncü dəfə “Vətən şeirini” yazmışdır. Bu şeirin məzmunu əvvəl yazdığı Vətən şeirinin məzmunundan tam fərqlənirdi. Həmin dövəndə ingilis, fransız, italyanların birləşmiş qoşunları Türkiyənin bir hissəsini işğal etmişdilər. Artıq Anadolu ərazisi itirilmə təhlükəsi altında idi. Osmanlının böyük ərazilər itirərək Anadoluya sıığıdığı dövərdə Ziya Göyölöpün millilik ideologiyasını təbliğ etməsinin millət üçün böyük önəmi var idi. Z. Göyölöp Anadolunun avropalılar tərəfindən işğal olunmasına göz yuma bilməzdi. Turançılıq ideyasının təbliğatçısı olmuş, ifrat türkçü olmuş Z. Göyölöp hər zaman əsərlərində türk torpaqlarının

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

itirilməsinə kəskin etiraz etmişdir, bununla barışmamışdır. Bu ictimai-siyasi proseslər onun yaradıcılığına da təsir etmişdir.

Bir ülke ki toprağında başqa ilin gözü yok ,
Her ferdinde mefkure bir ,lisan ,adet ,din birdir.

Mebusanı temiz ,orda Boşoların sözü yok,
Hüdudunda evlatları seve seve can verir,

Ey türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!

Z. Göyalp Osmanlının belə bir ağır dönməndə başqa bir möhtəşəm şeiri olan “Çobanla bülbül” şeirini ərsəyə gətirmişdir. Şeirin məzmunu əvvəl türklərin məğlub obrazının təsirini bağışlayırsa, sonda nikbinlik ruhu hakim olur. Ziya Göyalp türklərin düşmənlə ən çətin mübarizədə belə son ana qədər mübarizə əzmini itirməmə xarakterini genetik kod hesab etmişdir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Z. Göyalp dövlətinin, millətinin istənilən çətinliklərini qələmə alsada, sonda nikbinlik nümayiş etdirir. Məsələn “Çobanla bülbül” şeirində olduğu kimi, şeirin əvvəlində çobanla bülbülün dialoqundakı, məyusluq hissi sonda nikbin bir abi –hava ilə əvəzlənmişdir:

Çoban dedi: Sürülerin hep kaçsa

Benim sürüm var, kaçmaz ,adı Türk ili.

Bülbül dedi: “Şarkı ölsün ,yok tasa

Türkülerim yaşar söyler halk dili.

Z. Göyalp “Millət” şeirində də türk xalqının bütövlüyündən danışmışdır. Onun fəlsəfi düşüncələrində Türk xalqları ayrı-ayrı deyil, böyük Turan adı altında birləşməlidir. Aşağıdakı parçada bu cəhəti aydın görmək mümkündür .

Ey Türkoğlu , artıq nə mən ,nə sən , nə o , birşey yox!

Uluslar yox ,uruqlar yox ,ancaq böyük Turan var.

Siyasətdə şirk olammaz ,ayrıca Xan və Bəy yox...

Türk ruhunda yalnız bir el ,yalnız bir tək Elxan var.

Z. Göyalpın şeirlərinin çox qisminin əsas ideyasını Turançılıq ideyası təşkil etmişdir. “Alageyik”, “Kızılelma” “Ergenekon”, “Balkanlar dastanı”, “Kızıl dastan”, “Turan”, “Millət” və s. əsərləri buna nümunə gətirə bilərik. “Lisan” və “Çanakkale” şeirlərində isə Turançılıq ideyası ortağ türk dilinin yaradılması istiqamətində öz yerini tapmışdır. Ziya Göyalp Türk dilinə, onun varlığına böyük dəyər verirdi. O, “Türkçülüğün əsasları” kitabında da Türk dilinin milli dəyərlər əsasında inkişaf etməsinə toxunmuşdur. İ. Qaspiralının “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyası Z. Göyalpın ideyaları ilə səsleşir. Z. Göyalp da İ. Qaspiralı kimi ortağ türk dilinin yaranmasını istəmişdir. Hər ikisi İstanbul ləhcəsini Ortağ türk dili kimi qəbul etməyin tərəfdarı olmuşlar. Ziya Göyalpa görə necə danışırıqsa, elə də yazmalıyıq. Yəni yazı dili ilə danışığ dili birləşdirilməlidir. Z. Göyalp dilin sadələyinin, oxunaqlılığının, aydınlığının, türk dilinin saflaşmasının tərəfdarı olmuşdur. O, Türk dilini bəyənməyənləri qətiyyətlə tənqid etmişdir. Z. Göyalpa görə türk dili ilə xalqın milli mənəvi dəyərləri formalaşsın, ana laylaları ilə xalqın milli ruhu, milli zövqü yaranıb.

Turanın bir ili var,

Ve yalnız bir dili var.

Başka dil var diyenin

Başka bir emeli var

Ziya Göyalp türk ədəbiyyatı tarixində silinməz iz qoyan simalardan olmuşdur. Z. Göyalp fikirlərinin əsas mahiyyətini milli kökə bağlılıq prinsipləri təşkil etmişdir. Z. Göyalp milli-mənəvi dəyərləri itirmədən müasirliyi qəbul etməyin tərəfdarı olmuşdur. Görkəmli şəxsiyyətin xalqına, millətinə böyük fayda verən fikirlərinə hər zaman böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. N. S. Banarlı . Resimli Türk edebiyatı tarihi 2 cildə, (II cild). İstanbul. 1998.

2. Z. Gökalp . Türkleşmək , islamlaşmaq , müasirləşmək. Ankara. Emel matbaacilik sanayi. 1976.

3. Z. Göyalp . Türkçülüğün əsasları . Bakı . 1991.

4. Z. Gökalp. Türk töresi. İstanbul. 2013.

HƏSƏN ƏLİ TOPDAŞIN "KÖLGƏSİZLƏR" ROMANINDA MAGİK VƏ POSTMODERNİST ELEMENTLƏR

NƏZRİN MUSTAFAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Azərbaycan dili və Ədəbiyyatı müəllimliyi
nmustafayeva1@std.beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Həsən Əli Topdaşın "Kölgəsizlər" romanında magik və postmodernist elementlərin xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. İlk növbədə, magik realizm və postmodernizmin əsas cəhətləri haqqında məlumat verilir. Daha sonra qısa şəkildə hadisələr nəql edilir. Əsərdəki surətlərin təmsalında magik və postmodernist ünsürlər təhlilə cəlb olunur. Romandakı qeyri-real hadisələrin real hadisələrlə vəhdəti tədqiq edilir. Son olaraq əsərdə ortaya qoyulan yeni düşüncə tərzini və s. kimi məsələlərə toxunulur.

AÇAR SÖZLƏR: Həsən Əli Topdaş, Gölgesizlər, postmodernist, magik realizm.

ABSTRACT:

The article is about the features of magical and postmodernist elements in the novel "Shadowless" by Hasan Ali Toptas. First of all, the main qualities of magical realism and postmodernism are highlighted here.

Then the events are shortly narrated. Magical and postmodernist patterns are analysed in the example of images in the work. Extraordinary occurrences in the novel are shown interconnected with real ones. Finally, issues such as new thinking style etc. put forth in the novel are touched upon in the article.

KEY WORDS: Hasan Ali Toptas, Shadowless, postmodernist, magical realism.

ÖZET:

Makalede Hasan Ali Toptaş'ın "Gölgesizler" romanında büyü ve postmodern kavramların özellikleri bulunmaktadır. İlk başta, büyü gerçeklik ve postmodernizmin önemli özellikleri anlatılır. Bir sonraki aşamada olayların kısa tanımı bulunmaktadır. Eserde bulunan kişiler büyü ve postmodern özelliklerin çözümünü simgeler. Romandaki gerçek dışı kurgular ile gerçek olaylar birbirini tamamlar. Son aşamada eserde yer alan yeni fikirler vb. konulara geçilir.

ANAHTAR KELİMELER: Hasan Ali Toptaş, Gölgesizler, postmodern, büyü gerçeklik.

GİRİŞ.

Reallığın əfsunlu, sehirlili şəkildə göstərilməsi magik realizmin əsas cəhətlərindən biridir. Qeyri-real hadisələr əslində, həyatın real bir parçası kimi əks olunur. Sehirlili hadisələr fantastika kimi yox, sehirlili reallıq kimi təzahür edir. "Magik realizmin fantastikadan başqa bir fərqi, məkanın xəyali yox, real həyatdan götürülməsidir." (7, s. 1541) Magik ünsürlər məişətin bir hissəsi kimi özünə yer tapır. Məqalədə bəhs olunacaq H.Ə.Topdaşın "Kölgəsizlər" romanı magik realizm nümunəsi olan Q.Q.Markesin "Yüz ilin tənhalığı" əsəri ilə oxşarlıq təşkil edir. "Kölgəsizlər" romanında kəndin qızlarından biri olan Göyərcinin yarı insan, yarı ayı formasında bir canlı dünyaya gətirdiyini görürük. Oxşar hadisə "Yüz ilin tənhalığı" əsərində də baş verir: "Uşağı qarnüstə çevirəndə körpədə başqa insanlarda olmayan əcaib bir şeyin olduğunu gördülər və diqqətlə baxmaq üçün onun üzərinə əyildilər. Bu, donuz quyruğu idi." (4, s.458-459)

İncəsənətdə, ədəbiyyatda və bir neçə sahədə özünü göstərən postmodernizm yeni bir düşüncə tərzini özündə əks etdirir. Hadisələrdə süjet xəttinin fərqliliyi, zamanda irəli və geri addımlar, ənənəvi təhkiyənin dəyişməsi, hadisələrdəki qarışıqlıq, inkarın inkarı, reallığın və qeyri-reallığın xüsusi inikası, varlığın yoxluğa, yoxluğun varlığa qarışması, mütləq həqiqəti inkar etmək bu cərəyanın əsas xüsusiyyətlərindəndir. Postmodernizm həm də bir həyat tərzidir. Hadisələrin hər zaman eyni qalmayacağı, həyatın, duyğuların, düşüncələrin hər zaman dəyişə biləcəyi bu cərəyanda özünü göstərir. Zamanın hər an dəyişə biləcəyi, irəli və ya geriye sıçrayış, hadisələrin təkrarı yazılış tərzinin sərbəstliyini ön plana çıxarır. Postmodernizmdə kainatın bir xaosdan ibarət olduğu, insanın hətta

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

özünü belə tanıya bilməməsi kimi məsələlərə toxunulur. "Ətraf aləmin bir sistemdən ibarət olduğu və bu sistemin get-gedə böyüyərək yavaş-yavaş yox olması, "həqiqət" anlayışının dəyişməsi və dünyəvi sabitliyə olan inancın itməsi əsas cəhətlərdəndir." (3, s.177) Düşüncələrin sonsuzluğu yazıçıya sərbəstlik verir. "Həsən Əli Topdaşın əsərlərində hadisələrin bütöv şəkildə nəql edilməməsi, hadisələrin yarımçıq qalması və zamanın dəyişkən olması xüsusi ilə seçilir." (1, s.20)

"Həsən Əli Topdaşın 1994-cü ildə Yunus Nadi Roman Mükafatına layiq görülən kitabı "Kölgəsizlər" bir il sonra Can Yayınları tərəfindən nəşr edilir. 2009-cu ildə əsərin filmi çəkilmişdir." (5, s.15)

Magik realizm əsərin əsas hissəsini təşkil edir. Əsərdə magik element kimi imamın hazırladığı suya baxaraq itən bir şəxsin harada olduğunu görmək, imamın saça dua oxuması ilə sevgi hislərinin yaranması, Göyərçin adlı qızın ayıdan hamilə qalması, yarı insan, yarı ayı şəklində doğulan uşaq və s. göstərilə bilər.

Daha sonra qeyri-real hadisələrə bir də postmodern struktur əlavə olunur. Zaman-məkan, yoxluq-varlıq hadisələrin mərkəzində duran məsələlərdir. Əsərdə bütövlüyün və fəsillərarası əlaqənin olmaması, hadisələrin birxətli inkişaf etməməsi, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan qəhrəmanlar və yaxud ümumiyyətlə, qəhrəmanın olmaması postmodern keyfiyyətdir.

Postmodernist düşüncənin vacib elementlərindən biri olan "yoxluq" anlayışı əsərdəki şəhərdə və kənddə baş verən qəribə hadisələri özündə əks etdirir.

Roman şəhərdəki bir bərbərxanada başlayır. Dükanda hadisələri şərh edən adamdan başqa, bərbərin köməkçisi, iki müştəri və bir də bərbərin özü olur. Güzgüdəki qara qələmlə çəkilmiş göyərçin şəkli diqqəti özünə çəkir. Hadisələri danışan şəxs ilə bərbər arasında keçən dialoq, onların baxışlarının bir-biri ilə toqquşması, bərbərin "cəllad gözlü" adlandırılması və s. kimi detallar romandakı hadisələrin postmodern strukturunu tənzimləyir. "Postmodernist romanda oyun oynamaq şüurlu bir şəkildə özünü göstərir və yazıçı əsəri elə qurur ki, oxucu oyunda olduğunu zənn edir." (1, s.20)

Hadisələrin cərəyan etdiyi kəndin adı belə yoxdur. Kəndin bərbəri olan Cıncıl Nuri qəribə bir şəkildə yoxa çıxır. Kənd rəhbəri və gözətçi nə qədər çalışsalar da onu tapa bilmir və Nurinin arvadını gözüyaşlı qoyurlar. Nəticədə kənd camaatı səfərbər olub Nurini axtarmaq üçün şəhərə çıxır. Lakin yenə ümitsizliklə geri qayıdırlar.

Bu itkilərin ardı var. Kəndin Göyərçin adlı gözəl bir qızı itir. Ardından Cıncıl Nuri kəndə geri qayıdır. Nuri artıq dəyişibdir. Həmin bərbərxana da ona aid deyil, başqasınındır. Lakin onun geri qayıtması böyük bir əks-səda doğurmur. Kəndxuda isə yenə də itən insanları axtarmaqla məşğuldur, lakin müvəffəq ola bilmir. Cənnətin oğlu Göyərçini qaçıрмаq ilə günahlandırılır, əslində isə günahsızdır.

Cənnətin oğlu dəli olur və mövcudluğunu itirmək üçün bir yol seçir. Bundan sonra isə təkə bir şey soruşur: "*Qar niyə yağır qar?*"

Asan bir sual deyil, bəlkə də bu cür suallar əvvəllər verilmədiyi üçün insanlar cavab verməkdə çətinlik

çəkərdi. Normal olaraq insan ayağı qarda iz buraxır. Bəlkə də, qarın buraxdığı izlər kölgənin var olduğunu

bir sübutudur? Bəs romandakı hadisələr? Heç bir iz buraxmayan, heç bir sübutu olmayan hadisələrdir. Deməli, burada varlıq-yoxluq məsələsi ortaya çıxır. Bir yuxu, romanda da təsvir edildiyi kimi, ola bilsin ki, təkrarların təkrarından yaranan bir oyun olduğuna işarədir.

"*Təkrarlardan ibarətdir var olmaq.. Gözlərdəki cəllad baxışları ilə baxırdı gözlərimə, yanımda oturaraq. Təkrarlardan deyil, dedi; təkrarların təkrarından.*" (6, s.54)

"Oyuna hazırlıq" qismində romanı yazan insanın yazmağa başlamaq üçün bir fikir yaratdığını görürük. Məsələn üçün həmin yerdəki bərbərxana belə real məkan deyil. Həsən Əli Topdaş bu romanda bir yazıçı obrazını da təsvir etmişdir. Həmin yazıçı öz romanında başqa obrazlar yaratmışdır. Cıncıl Nuri, kəndin rəhbəri, gözətçi, göyərçin və s. xəyali obrazlardır. Bu romanda yazıçının yazdığı romandan danışılır. Ortaya zaman-məkan, reallıq-qeyri-reallıq, varlıq-yoxluq məsələləri çıxır. Romanın adının niyə "kölgəsizlər" olduğu yavaş-yavaş məlum olur. Kölgə varsa, deməli mövcudluq var. Romandakı hissələrdə görünür ki, yoxluq ya da düşüncədə var olmaq məsələsi ortaya qoyulur.

Romanda insanlar həm keçmiş zamandır, həm gələcək, həm də bu günü yaşayırlar. Romanın baş qəhrəmanlarından biri zamandır. Zaman donur, ya da sürətlə irəliləyir. İnsanların varlığına da, yoxluğuna da zaman səbəb olur. Əslində var olanlar yoxdur, yox olduğunu düşünənlər isə var. "

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Ləqəbi "J" olan bir oxucu "Kölgəsizlər" romanını "Mor və Ötesi" qrupunun 2004-cü ildə çıxan "Cambaz" adlı mahnısına bənzədir. Bu bənzətməyə səbəb olaraq mahnının nəqəratındakı "varsanmı, yoxsan" sözlərini göstərir: "mor və ötesi"nin "varsanmı, yoxsan" mahnı sözləri ilə səsləşən roman bir kinofilm, bəlkə də həyatın elə özüdür.." " (2, s.9) Hal-hazırda düşündüyümüz hadisələr belə keçmişin parçasına çevrilir, lakin yaddaşa öz varlığını davam etdirir. Roman qəhrəmanları yoxdur, onların mövcudluğu zehindədir. Adından da göründüyü kimi kölgələri yoxdur. "Yox" əsərin bir digər qəhrəmanıdır. "Kənd bəlkə doğrudan da yox idi, amma hələ ki, kimsə bunu başa düşmürdü: Kəndlilərin hamısı yoxun varlığına alışmışdı.." (6, s.126)

Göyərçinin də varlığı şübhə altındadır. Həqiqi bir insan və yaxud doğrudan da bir göyərçin olub-olmaması müəmma yaradır. "Elə bil, heç elə bir qız yaşamayıb, onun rastına heç çıxmayıb. Təkcə adını bilirdi: Göyərçin. Əlsiz, ayaqsız, dilsiz, dodaqsız, hətta kölgəsiz bir göyərçin.." (6, s.114)

Romandakı insanlar sıxıntı içindədir. Həmin an əslində yox olmağın başlanğıcıdır. İnsan bir dəfə yox olduqdan sonra geriye nə nəfəs darlığı, nə də sıxıntı qalır. "Öz varlığına qarışaraq itmək; Bəli, bu ən məntiqli vasitə kimi görünürdü." (6, s.111)

Lakin bu insanların bir təsəllisi də var idi: bir təsəllidən tutunmağa çalışırdılar, həqiqətən mövcud olduqlarına inanmaq istəyirdilər, xəyali bir obraz olsalar belə, xəyali kənd, xəyali bərbərxana və s. onların qısa müddət ərzində yerləşdikləri və alışdıqları bir məkana çevrilmişdi. Kəndin yox olacağını bilə-bilə yoxluğun içində bir varlıq axtarırdılar. "Bəlkə də düşünürdü ki, güzgüdə gördükləri real bir həyatı əks etdirir və baxışları ilə orada bir təsəlli axtarırdı." (6, s.121)

"Beləcə, "Kölgəsizlər"- insanın öz varlığına qarışaraq yox olması idi.. "

TƏDQİQAT METODU.

Məqalədə müqayisəli ədəbiyyat metodundan istifadə olunmuşdur. "Kölgəsizlər" romanı Avropa ədəbiyyatı ilə müqayisəli səpkidə təhlil olunmuşdur. Təhlil üçün əsas qaynaqlardan biri kimi "Alanka Ö, Han T. "Postmodern anlatı bağlamında Hasan Ali Toptaşın Gölgesizler romanı" " (s.19-25) məqaləsini göstərmək olar.

NƏTİCƏ

Məqalədə magik realizm və postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən, əsərin süjet xəttindən, magik və postmodernist elementlərin hadisələrə təsirindən bəhs olundu.

"Kölgəsizlər" romanı və bu səpkidə olan əsərlər oxucunu düşünməyə vadar edir. Postmodernizmdə "ənənəvilik" anlayışının qəbul edilməməsi romanı oxuyarkən bir daha aydın olur. Oxucu hadisələrin içində itir, bir nəticə çıxarmağa çalışır. Hər zaman görməyə alışdığı sonluqları görə bilmir, qəhrəmanlar arasında əlaqələrin olmadığını və s. şahidi olur. Məqalə postmodernizmin bu və bunun kimi bir çox xüsusiyyətlərini nümunələr şəklində göstərməklə oxucunu düşünməyə və "ənənəvilik" anlayışından çıxmağa sövq edir. Sənət əsəri də kainat kimidir: sirlərlə doludur və onu əsl mənada başa düşmək olmur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alanka Ö, Han T. "Postmodern anlatı bağlamında Hasan Ali Toptaşın Gölgesizler romanı" (s.19-25)
2. Ercan.S "Hasan Ali Toptaşın Yaşamı və Edebi yolculuğu" (12 səh.)
3. Kefeli.E "Bati edebiyatında akımlar". Dergah Yayınları. (221 səh.)
4. Q.Q.Markes "Yüz ilin tənhalığı" Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2016, (464 səh.)
5. Sayak.B "Hasan Ali Toptaş Biyografisi", Sessizliğin Gölgesinde Hasan Ali Toptaş Kitabı, İstanbul, 2018 (424 səh.)
6. Toptaş.H.A. "Gölgesizler" romanı. Everest Yayınları (256 səh.)
7. Yivli.O "Hasan Ali Toptaşın Kayıp Hayaller kitabında büyülu gerçekçilik", Turkish Studies, Volume 8/8, Ankara, 2013 (1541-1549 səh.)

AŞIQQ VEYSƏL ŞEİRLƏRİNDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ

ARZU DADAŞOVA

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu
Türk Filologiyası şöbəsi
d.arzu@bk.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Aşıq Veysəl XX əsr türk aşıq şeirinin ən məşhur nümayəndələrindən biridir. Bu məqalədə şeirləri və özünə məxsus ifadə tərzilə türk mədəniyyətində böyük xidmətləri olan xalq ozanı Aşıq Veysəlin təhsil və elmə bağlı şeirləri araşdırılmışdır. Burada məqsəd Aşıq Veysəlin oxumaq, öyrətmək, xalq cəhalətdən oyatmaq kimi fikirlərin təbliğ olunduğu şeirlərini təhlil etmək, şairin təhsillə bağlı fikirlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Aşıq Veysəlin təhsilə, elmə, biliyə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyini araşdırdığımız şeirlərdən də aydın görmək olur. O, məktəb və institutların uşaqların yetişməsində, fərd və ya şəxsiyyət kimi formalaşmasında necə mühüm rol oynadığını şeirlərində əks etdirir. Aşıq Veysəl öz şeirləri ilə uşaqlara savadlı insan olub, öz vətəninə, millətinə faydalı şəxsiyyət olmağı tövsiyyə edir, cahilliyi isə tənqid edir.

AÇAR SÖZLƏR: Aşıq Veysəl, təhsil, elm, türk ədəbiyyatı.

GİRİŞ

Aşıqlar geniş yaradıcılıq və ifaçılıq imkanlarına malik, aşıq sənətinin sirlərinə dərinləndən bələd olan, bədahətən söz deyən, saz havalarını məharətlə ifa edən, dastanları dərinləndən bilən, şagird yetişdirən

şəxslərdir. Aşıqlar xalq arasında çıxmış, dövrün zamanın ən ümdə problemlərini şeirlərində əks etdirən şəxslərdir. Aşıqlar xalqın anlayacağı sadə dillə yazıb yaratmış, məhz bu xüsusiyyət də onları xalqa sevdirmişdir. Xalqın həyatının, adət ənənələrinin, tarixinin gələcəyə ötürülməsində aşıq sənətinin və ozanların rolu danılmazdır.

Aşıq şeirlərinin dinləyici kütləsi xalqdır. Aşıq şeiri nümunələri sadə xalq nümayəndələri arasında daha çox sevilmiş, hörmət qazanmışdır. Xalq danışmaq dilinə əsaslanan aşıq şeiri nümunələrinin dili sadə və axıcı olsa da bəzən aid olduğu bölgənin, şivənin özəlliklərini özündə əks etdirir.

Aşıq şeir nümunələri keçmişdən günümüze bir müjdəçidir. Ozanlar xalqın düşünən beyni, danışan dili, atan ürəyi olmuşdur. Bu aşıqların yazdıqları şeirlər cəmiyyətin duyğu, düşüncəsini əks etdirməsi və müəyyən şəkildə cəmiyyətə təsiri baxımından əhəmiyyətlidir. Yaşadıqları cəmiyyətin bütün problemlərini özünə məxsus şəkildə şeirlərində əks etdirən aşıqlar xalqın ürəyində taxt qurmuş, xalqın dili olmuşlar.

Aşıq şeiri ənənələrinin XX əsrin əvvəllərində yenidən canlanması, Osmanlı dövlətinin son dövrlərində milli düşüncənin qüvvətlənməsi, işğalçılara qarşı mübarizənin artması dövrü ilə üst-üstə düşür. Cümhuriyyətin ilk illərində aşıqlara və aşıq sənətinə maraq artmış, bu dövrün sevilən aşıqlardan biri də A.Veysəl olmuşdur.

XX əsr ən məşhur türk aşıqlarından biri olan A.Veysəl 1894-cü ildə Sivasın Sivrialan kəndində Şatıroğlu ailəsində doğulub. Çox acı bir taleyi olan aşıq uşaq yaşlarında tutulduğu çiçək xəstəliyi nəticəsində bir gözünü itirsə də sağ gözünün görməsi üçün bir ümid var idi. Amma təəssüf ki, tövlədə olarkən, ehtiyatsızlıqdan atasının əlindəki dəyənək onun o biri gözünü də, kor edir.

Uşaqlığı və gəncliyi kənddə keçən, iki gözü də görməyən aşıq, günlərini atasının aldığı üçtelli sazı çalmaqla keçirirdi. İlk saz dərslərini Molla Hüseyindən alsa da, onun yetisməsində Əli ağanın rolu böyükdür. Onu türk mədəniyyətinə tanıdan şəxs isə Ahmet Kutsi Tecer olmuşdur. 1931-ci ildə qatıldığı Sivas I Xalq şairləri bayramında geniş kütlə qarşısına çıxmış, bundan sonra ulduzu parlamışdır. Bir müddət də kənd institutlarında və xalq evlərində saz dərsləri vermişdir.

Aşıq Veysəl şeirlərində müxtəlif mövzulara toxunmuşdur. Bunlara eşq, qürbət, təbiət, vətən sevgisi, ayrılıq, təhsil-tərbiyə, nəsihət, din, təsəvvüf və s. kimi mövzuları misal göstərmək olar. Biz burada aşığın təhsil, oxumaq, öyrənmək mövzusunda yazılan şeirlərinə diqqət çəkmək istərdik.

Təhsil geniş anlayışdır. Təhsil müxtəlif istiqamətlərdə bilik alma və ixtisasa yiyələnmə prosesini həyata keçirir. Təhsil, tərbiyə işinə də xidmət edir. Aşıq Veysəl nə qədər çox oxumaq, təhsil almaq

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

arzusu ilə yanıb tutuşsa da, gözlərinin görməməsi səbəbindən bu arzusunu gerçəkləşdirmək mümkün olmamışdır. Aşıq Veysel bütün ömrü boyu bir hərf belə görməsə də arif bir söz ustası olmuşdur. Özü təhsil almağa da şeirlərində təhsil almağın, elm sahibi olmağın vacibliyindən bəhs etmiş, şeirlərində oxumağı təbliğ edib, savadsızlığı, cahilliyi tənqid etmişdir.

Aşıq Veysel inanırdı ki, cümhuriyyətin yarandığı ilk illərdə ölkənin inkişafı üçün işləmək, çalışmaq lazımdır. O, Türkiyənin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, texnologiya, kənd təsərrüfatı, sənaye və s. kimi sahələrdə irəliləyişin əldə edilməsi üçün xalqın qəflət yuxusundan oyanmasının vacibliyinə inanırdı. Bunun üçün isə insanları oxumağa, təhsilə yönəltmək lazımdır.

Devri Cumhuriyet asırı yirmi

Uyan bu gafletten uyuma yurttaş

Dünya ayaklanmış aya gidiyor

Uyan bu gafletten uyuma yurttaş

Aşıq Veysel inanırdı ki, məmləkətdə nə qədər çox məktəb, fabriklər olarsa bu ölkə daha da yüksələcəkdir. (2. s.50) Buna görə də müəllif düşünürdü ki, cəmiyyət olaraq yüksəlməyin tək yolu birlik olub işləmək, məktəb və fabriklərin sayını artırmaqdan ibarətdir.

El birlikde çalışalım vatana

Çok okul fabrika kuralım kardeş.

"Uyan bu gafletten uyuma yurttaş" şeirində dünyanı dərk etməyin, inkişafın yalnız oxumaq sayəsində mümkün olacağını vurğulayan Aşıq Veysel, yüksəlişin də elm sayəsində gerçəkləşəcəyinə diqqət çəkir.

Diyorlar ki, dünya evvel su imiş

Oku, anla dünya nedir, ne imiş

Yükselenler bilgi ile büyümüş

Uyan bu gafletten uyuma yurttaş.

Təhsil haqqında yazdığı şeirlərində Aşıq Veysel heç vaxt insanları dininə, sinfi mənsubiyyətinə, cinsiyyətinə, maddi vəziyyətinə görə ayırmır. Qızların və oğlanların, kasıbların və varlıların, valideyni olmayan uşaqların da oxumalı olduğunu şeirlərində tərkək-təkrar vurğulayır. Aşıq, həm də bu işdə insanların bir-birinə yardım əlini uzatmalı, darda olana köməklik etməli olduğunu qeyd edərək deyir:

Destekle fakiri, okut yetimi

Bu hayırlar dinimizce kötü mü

İdrak eyle hidrojeni, atomu

Uyan bu gafletten uyuma yurttaş.

Aşıq Veysel "Hepimiz bu yurdun evlatlarıyız" şeirində bu vətəndə yaşayan insanların hamısının qardaş olduğunu qeyd edir. İnsanların bir-birinə qarşı cəbhə almasının yersiz, mənasız, aparılan döyüşlərin, savaşların ancaq bu millətə zərər verə biləcəyindən bəhs edir. Aşıq şeirində "Biz türkük, bir millətin övladlarıyıq" deyərək xalqa səsələnir. İnsanları türk bayrağının altında birləşib mübarizə aparmağa, irəli getməyə, inkişafa səsələnir.

Herkes ilim deryasında yüzüyor

Çıkmış ayın çevresinde geziyor.

Yazık bize yollarımız uzuyor

Hepimiz bu yurdun evlatlarıyız.

Aşıq Veyselə görə bir cəmiyyətin inkişafı və irəli addımlamasında təhsilin rolu böyükdür. Buna görə təhsilə daha çox əhəmiyyət verilməlidir. Aşıq kəndlərdə yaşayan əhaliyə səsələnərək deyir ki, hər kənddə vətəndaşın da dəsəyi ilə məktəblər açılmalıdır və bütün uşaqlar, qız oğlan fərq etməz, burada təhsil almalıdırlar. (3. s.22)

Olmak istiyorsan dünyada mesut

Hakka halka yarayacak bir iş tut.

Çalıştır oğlunu, kızını okut

İnsan olmak için okumak gerek.

Bənddən də göründüyü kimi vətənə, millətə xeyirli övlad yetişdirmək üçün vətəndaş qızını, oğlunu oxudub, onları cəmiyyətə yararlı bir şəxsiyyət kimi yetişdirməlidir. Aşıq bütün bu sadalananların ancaq oxuyub təhsil almaqla gerçəkləşəcəyinə inanır.

Aşıq Veysel təhsilə aid şeirlərindən biri olan "Oku benim cici yavrum" şeiri ilə bütün uşaqlara səsələnir. Aşıq bu şeirində məktəbi müqəddəs məfhum kimi qiymətləndirərək, onu cənnət meyvəsi ilə müqayisə edir. O, burada bütün sənətlərin, mədəniyyətin mənbəyinin məktəb olduğunu qeyd edir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

*Oku benim cici yavrum,
Okul cennet meyvesidir.
Okuldadır türlü sanat
Medeniyet membasıdır.*

Aşiq Veysel şeirin sonrakı misralarında məktəbi "elm yuvası, mədəniyyətlərin mənbəyi, yurdun can damarı" olaraq qiymətləndirərək, uşaqlara oxumağın, savadlı bir insan olmağın vacibliyindən bəhs edir.

*Yürü yavrum okuluna
Altın bilezik koluna
Hem kızına, hem oğluna
İlim irfan yuvasıdır.*

Yuxarıda verilən şeirdə vacib məqamlardan biri də qızların təhsili məsələsidir. Diqqət edərsək aşiq burada qızları oğlanlardan ayırmır, onların da oğlanlar kimi savadlı və təhsilli olmasının vacibliyinə toxunur. Baxmayaraq ki, bu dövrdə xüsusilə kəndlərdə qızların təhsil alması yaxşı qarşılanmırdı və onları təhsildən yayındırmağa çalışırdılar. Aşiq Veysel isə bunun əksinə qızların da oğlanlar kimi təhsil almalı olduğunu söyləyir.

Aşiq Veyselə bağlı bir başqa şeiri də "Dünyanın ən zəngin aqlını gördüm" misrası ilə başlayan şeirdir. Şair burada bütün yeniliklərin, ixtiraların məktəbdə olduğundan və məktəbin də insanlara xidmət etdiyindən bəhs edir.

*Dünyanın ən zəngin aqlını gördüm
Sermayesin sordum dedi ki okul
İnsanlara hizmet yaptığın gördüm.
Merhametin duyğum dedi ki okul.*

Şeirin sonrakı misralarında isə aşiq, kənd təsərrüfatı alətləri, maşınlar, elektrik, radio, rəsədxana və bir çox texnoloji yeniliklər, eyni zamanda tibb və meteorologiya elmi haqqında da oxuyucuya məlumat verir. (3. s.223) Sonda isə qeyd edir ki, bütün bu yeniliklərin ixtiraların kökündə məktəb və insan dayanır:

*İnsanlar kafası bunları bulan.
İlimdir dünyada hakikat olan
Bütün bu işlərin temelini kuran
İnan buna Veysel dedi ki okul.*

Aşiq Veysel üçün təhsilli, savadlı insanın xüsusi yeri vardır. Aşiq şeirlərində elmi, savadlı insanlar nə qədər ucaldırsa, savadsız, cahili bir o qədər tənqid edir. Veysel cahil insanı, cəhaləti sevmirdi. O bütün ömrü boyu cəhalətə, cahilliyə qarşı mübarizə aparmışdır. "Aldanma cahilin kuru lafına" şeirində də cahil insanları bütün yalınş yönləri ilə tənqid etmişdir. (5) Burada o, "Kültürsüz insanın külü yalandır", "Cahildən iyilik beklenmez ahir", "İlimsiz insanın şöreti zahir" kimi ifadələrdə, təhsilsiz olmağın, cahilliyin nə qədər acı bir şey olduğunu və bu insanların heç kimə faydası olmadığını qeyd edir.

*Aldanma cahilin kuru lafına
Kültürsüz insanın külü yalandır.
Hükmetse dünyanın her tarafına
Arzusu hedefi yolu yalandır.*

Aşiq Veysel savadsız, cahil insanları "vız vız edən milçəklərə", "tikanlı kola" bənzədir. Cahil insandan heç bir fayda gəlməyəcəyini söyləyir. Cahillikdən uzaqlaşmağın əsas yolu kamillik elminə yiyələnməkdir. (4. s.50) Cahil insanla söhbət etmək də çətinidir. Çünki onlar yeniliyi, fərqli fikirləri qəbul etməyə hazır olmurlar. Aşiq Veysel aşağıdakı nümunədə olduğu kimi cahil insanı "gözü kor, qulağı kar" olaraq qiymətləndirir.

*Cahil ile sohbet etmək zor olur
Kulağı sağır, gözü kör olur.
Her sözündə kavg, niza var olur
Cahiller dikenli çalı sayılır.*

Aşiq Veysel təhsillə bağlı yazdığı şeirlərində iki qurumdan bəhs edir. Bunlar xalq evləri və kənd institutlarıdır. Aşiq Veysel bir müddət Ahmet Kutsi Tecerin köməkliyi ilə xalq evləri və kənd institutlarında müəllimlik edir. Uşaqlara saz çalmaq və oxumaq sənətini öyrədir. Buna görə də xalq evləri və kənd institutlarının Aşiq Veysel yaradıcılığında xüsusi yeri vardır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Cümhuriyyətin qurulmasının ardınca Atatürkün və İsmət İnönünün rəhbərliyi ilə kəndlərdə "Köy Enstitüsü" adlandırılan mərkəzlər yaradıldı. Bunların yaranma səbəbi isə o idi ki, Anadolu məktəblərində təhsilli müəllim yox idi. Buna görə də orta məktəb təhsili olan şəxslər kənd institutlarında təhsillərini artırır, məktəblərdə müəllim kimi işə başlayırdılar.

Aşıq Veysel xalq evlərini və kənd institutlarını "elm ocağı" olaraq qiymətləndirir, onlardan daim fəxrlə bəhs edirdi. Onların xalqa xidmət etdiyini, xalqın maariflənməsi üçün savadlı insanların yetişməsində mühüm rol oynadığını qeyd edir və gəncləri bu yaranmış imkanlardan faydalanmağa səsləyir.

Aşıq Veysəlin təhsillə bağlı yazdığı şeirlərindən biri də "Köy Enstitülərinə" şeiridir. Aşağıda verilən nümunədə aşıq, institutu arı pətəyinə bənzədərək, onun vətənə, millətə nə qədər faydalı olduğuna diqqət çəkir.

Enstitü bir kovana misaldır.

Her türlü çiçekten alır bal yapar.

Yurdumuzun içinde doğru bir yoldur

Memlekete kanat takar kol yapar.

Aşıq Veysel şeirdə "Mahmudiye, Hamidiye, Çifteler" kimi xalq institutlarından bəhs edir. Şeir in aşağıdakı bəndində aşıq vətəndaşı qəflət yuxusundan oyanmağa, müəllimlərin də bu yolda insanlara nümunə olduğunu qeyd edir.

Uyarın köyliyü varsın ayılsın

Estitütü kuvveti yurda yayılsın

Herkes kazancının yolunu bilsin

Öğretmenler iz gösterir yol yapar.

Xalq evləri və kənd institutlarına aid yazdığı şeirlərində aşığın təhsilə verdiyi önəmi görmək mümkündür. Xalq evləri xalqı maarifləndirən bir mərkəz olaraq yaradılmışdır. Aşıq Veysel "Halkevi" adlı şeirində təhsil və elmlə bağlı məsələlərə toxunmuşdur. Aşıq "elm yuvası" olaraq qiymətləndirdiyi xalq evlərini oxuyucusuna "Hakkın evi" kimi təqdim edir.

Atatürk kurdu temeli

İnönününün bu emeli.

Biziz bizim ev demeli

Halkın evi, Hakkın evi.

Atatürkün yaratdığı Xalq evlərinin xalqın malı olduğunu, onların xalqa xidmət etmək üçün qurulmuş olduğunu, Atatürkün yolu ilə addımladığını şeirlərində qeyd edir.

Halkevləri umum halkın malıdır

İlim irfan faziletle doludur.

Devam eden Atatürkün yoludur

Atatürk izi var halkevlerinde.

Şeir in sonrakı beytlərində Xalq evlərində texniki araşdırma, idman, incəsənət, memarlıq, rəssamlıq, heykəltəraşlıq, ədəbiyyat kimi sahələrdə insanlara xidmətlərin təqdim olunduğundan bəhs olunur. Atatürkün yolundan gedən xalq evlərində xalqın təhsili, işləməsi üçün bütün imkanların yaradıldığı və insanların da bunlardan faydalanmalı olduğu qeyd olunur. Aşıq Veysel aşağıdakı misralarda qeyd edir ki, türk xalqı daim çalışqan və işləyən bir millət olduğu üçün heç vaxt əzilən xalq olmayacaq.

Asil Türk Milleti çalışır Veysel

Çalışana ekmek çağırır gel gel

Asla mağdur olmaz çalışın bir el

İnanç var iman var Halkevlerinde

Türk ədəbiyyatında Aşıq Veysel XX əsr aşıq şeiri nümayəndələrinin ən son təmsilçisi olaraq qəbul edirlər. (4. s.8) Türk insanı Aşıq Veyselə çox sevirdi. Çünki o daim əzilən, Anadolu insanının ortaq duyğularını, problemlərini hər kəsin anlayacağı bir dillə ictimaiyyətə təqdim edən aşıqlardan idi. Aşıq Veyselə özündən əvvəlki aşıqlardan fərqləndirən xüsusi özəlliklər var idi. O yalnız eşq, qürbət və həsrət duyğulu şeirləri olan bir aşıq olmayıb. Atatürkün yeni nəsillərə göstərdiyi yol, onun hədəfləri Aşıq Veyselə də dərinəndə təsir etmişdir. Buna görə ki, aşığın yaradıcılığında türkçülük, milli birlik, milliyətçilik duyğularının təbliğ olduğu şeirlər az deyil. Aşıq Veysel in bir cümhuriyyət şairi olduğunu unutmamalıyıq. (4. s.7)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Şeirlərin uşaqların təhsil və tərbiyəsində mühüm rolu vardır. Veysəl də bunu əsas tutaraq uşaqlara müraciətlə şeirlərini yazaraq onlarda elmə, təhsilə maraq oyandırmağa çalışmışdır. Əvvəldə araşdırdığımız şeir nümunələri onu deməyə əsas verir ki, Aşiq Veysəl şeirlərində təhsilin vacibliyini, cəhalətin, savadsızlığın, avamlığın mənfi tərəflərini ortaya qoymuşdur. Aşiq şeirlərində elm, təhsil, məktəb, müəllim, şagird, institut kimi məhfumlardan tez-tez istifadə etmişdir. O məktəb və institutların uşaqların yetişməsində, fərd və ya şəxsiyyət kimi formalaşmasında necə mühüm rol oynadığını şeirlərində əks etdirir. Veysəl özü təhsil ala bilməsə də daim uşaqları təhsilə, oxumağa həvəsləndirir. O, öz şeirləri ilə uşaqlara savadlı insan olub, öz vətəninə, millətinə faydalı şəxsiyyət olmağı tövsiyyə edir, cahilliyi isə tənqid edir, cahil insanı "vız-vız edən milçəklə" müqayisə edir. Aşiq Veysəl ölkənin, cəmiyyət olaraq da inkişaf etməyinin yalnız təhsillə, elmlə olacağına inanır.

Aşığın təhsil mövzusunda yazılan şeirləri bədii cəhətdən zəif yazılmış şeirlər kimi qiymətləndirilsə də, bu şeirlərin verdiyi mesajların əhəmiyyəti böyükdür. Aşiq Veysəl düşünürdü ki, cəmiyyətin inkişaf edib, irəli addımlamağının tək yolu təhsil və elmdir.

Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən XX əsrin Yunus Əmrəsi olaraq anılan Aşiq Veysəl yazdığı şeirləri ilə daim türk xalqının yaddaşında yaşayacaqdır. Bu araşdırmanı Ümit Yaşar Oğuzcanın Aşiq Veysəlin "Dostlar beni hatırlasın" şeirinə cavab olaraq yazdığı nümunə ilə bitirmək istərdim.

*Ben giderim adım kalır
Dostlar beni hatırlasın
Düğün olur bayram gelir
Dostlar beni hatırlasın (Aşiq Veysəl)*

*Doldurulmaz yerin senin
Dostlar seni unudur mu?
Hiç sönmezdi nurun senin
Dostlar seni unudur mu? (Ü.Y.Oğuzcan)*

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Aşiq Veysel. Dostlar Beni Hatırlasın. İstanbul, Özgür yayımları, 1991
2. Adnan Binyazar. Uzun İnce Yolda Aşık Veysel. İstanbul, Tel yayımları
3. Ahmet Özdemir İki Kapılı Handa Aşık Veysel İstanbul 2010.
4. Sıtkı Bahadır Tutu. Aşık Veysel Şatıroğlu. Doktora tezi, İzmir 2008.
5. Yavuz Bülent Bakiler. Aşık Veysel. Ankara, Kültür Bakanlığı yayımları, 1989
6. <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/27.php>

UMBERTO EKONUN "SIFIR SAYI" ROMANINDA POSTMODERN ELEMENTLƏR EHTİMALLAR ESTETİKASI KONTEKSTİNDƏ

ÜLVİ BABAYEV İLAHƏ ABBASOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası
ubabayev@beu.edu.az iabasova@std.beu.edu.az
BAKI/AZƏRBAYCAN BAKI/AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə Umberto Ekonun "Sıfır sayı" romanında postmodern elementlər ehtimallar estetikası kontekstində təhlil edilmişdir. "Sıfır sayı" romanı media, populizm, soyuq müharibə, alqoritmləşən ünsiyyət, dil və bütövlükdə "postmodern vəziyyət" haqqında bədii-publisistik xarakterli mətnidir. Çoxsəslı və çoxqatlı bədii strukturu olan "Sıfır sayı" romanı postmodernizmə məxsus təhlil metodu ilə tədqiqata cəlb edilir.

Postmodernizmin ən vacib xüsusiyyətlərindən olan ehtimallar estetikası, pastiş, parodiya, retrospektiv baxış və intertekstuallıq məqalənin tədqiqat obyektinə çevrilir. Nəticədə Jan Bodliyarın "Tam ekran" dövrü adlandırdığı postmodern epoxanın yeni mətn modeli olan "Sıfır sayı" romanında ehtimallar estetikasının ədəbi-estetik mahiyyəti və poststrukturalizm haqqında ədəbi və elmi qənaət əldə edilir.

AÇAR SÖZLƏR: Umberto Eko, "Sıfır sayı", postmodernizm, ehtimallar estetikası, "Tam ekran"

POSTMODERN ELEMENTS IN THE NOVEL "NUMERO ZERO" BY UMBERTO ECO IN THE CONTEXT OF AESTHETICS OF POSSIBILITIES

ABSTRACT

Postmodern elements in the novel "Numero Zero" by Umberto Eco have been analysed in the context of aesthetics of possibilities in this article. The novel "Numero Zero" which is a narrative of literary-publistic nature is about media, populism, cold war, algorithming communication, language and "postmodern situation" as a whole. The novel "Numero Zero" that has a multi-image and multi-phase literary structure is brought to research with an analysis method belonging to postmodernism.

Aesthetics of possibilities, pastiche, parody, retrospective view and intertextuality that are the most essential features of postmodernism turn into the research object of the article. Finally, literary and scientific results obtained about literary-aesthetic essence of aesthetics of possibilities and poststructuralism in the novel "Numero Zero" which is a new narrative model of postmodern epoch that was called "Screened out" period by Jean Baudrillard.

KEY WORDS: Umberto Eco, "Numero Zero", postmodernism, aesthetics of possibilities, "Screened out"

UMBERTO ECO'NUN "SIFIR SAYI" ROMANINDA POSTMODERN DETAYLAR OLASILIK ESTETİĞİ BAĞLAMINDA ÖZET

Bu makalede Umberto Eco'nun "Sıfır sayı" romanında postmodern detaylar olasılık estetiği bağlamında analiz edilmiştir. "Sıfır sayı" romanı medya, populizm, soğuk savaş, algoritmalayan iletişim, dil ve genel anlamda "postmodern durum" hakkında imgesel bir metindir. Çoksesli ve çok katmanlı edebi yapıya sahip "Sıfır sayı" romanı postmodernizme özel analiz metoduyla araştırılmıştır. Postmodernizmin en önemli özelliklerinden olan olasılık estetiği, pastiş, parodi, retrospektif bakış ve metinlerarasılık makalenin araştırma konusudur. Sonuç olarak, Jean Baudrillard'ın "Tam ekran" gibi isimlendirdiği postmodern zaman kesiminin yeni metin modeli olan "Sıfır sayı" romanında olasılık estetiğinin edebi-estetik içeriği ve postyapısalcılık hakkında edebi ve bilimsel kanaat elde edilir.

Anahtar Kelimeler: Umberto Eco, "Sıfır sayı", postmodernizm, olasılık estetiği, "Tam ekran"

GİRİŞ.

İtalyan alimi, filosof, semiotik, edebi tənqidçi, publist Umberto Eko edəbi görüşləri etibarilə postmodernist bir yazıçı idi. Ekonun ilk və ən uğurlu əsəri "Qızılgülün adı" romanıdır. Əsər yazıçıya dünya şöhrəti qazandırmışdır. Bundan sonra Eko "Fuko kəfkiri", "Ərəfə adası", "Baudolino", "Şəhzadə Loananın sirlə alovu", "Praqa qəbiristanlığı" kimi romanlar yazmışdır. "Ədəbi kitabları ilə bərabər, "Təhkiyə meşələrində altı gəzinti", "Açıq abidə", "Şərh üstü şərh" kimi araşdırma əsaslı kitabları"(4, s.585) konseptual əsərlərdir. Onun son əsəri isə "Sıfır sayı" romanıdır. Məqalədə Umberto Ekonun "Sıfır sayı" romanında postmodern elementlər ehtimallər estetikası kontekstində tədqiqatə cəlb edilir. "Sıfır sayı" romanı elitar və kütləvi keyfiyyətlərə malikdir. Postmodern epoxanın ədəbi əsəridir. Bütövlükdə isə Umberto Eko "Təhkiyə meşələrində altı gəzinti" kitabında ədəbiyyatın Düma və Coys arasındakı həssas və incə məqamda olduğunu qeyd edir. Düma ilə Coys arasında qalan oxucu və ədəbiyyatşünaslar üçün olduqca konseptual fikir irəli sürür: "Həyat Üç müşkəyor"dan daha çox "Uliss"ə bənzəyir. Halbuki biz həyatı Coysun bir təhkiyəsi, nəql etməsi kimi deyil, Dümanın təhkiyə forması, əhvalatı kimi qəbul edir və yaşayırıq [8, 150]. Akademik Kamal Abdulla da Umberto Eko ilə İtaliyada görüşündən sonra "Düma ilə Coys arasında" adlı ədəbi-tənqidi essələr kitabını yazdı. Kitabda Ekonun Düma və Coysvari ədəbiyyat haqqında fikirlərinə münasibət bildirilir. "Uliss"i ləzzətlə oxudum deyənlərə inanmağım gəlmir. İnandıqlarıma isə səmimi qəlbədən qibtə edirəm. Ədəbiyyat yolunun "qəlizlik – asanlıq" istiqamətinin digər sonucunda isə Düma dayanır" [9, 19].

Umberto Eko "Sıfır sayı" romanında bu iki qütbü birləşdirir. "Sıfır sayı" həm kütləvi, həm elitar, həm əyləncəli, həm də ciddi bədii nümunədir. Publistika və bədiiyin sərhədləri isə "postmodern vəziyyət"[5, 13] yaradır. "Sıfır sayı" romanında məlumat, bilgi müharibəsindən doğan mediatik populizmin mahiyyəti, qara tərəfləri ehtimal kontekstində öz bədii ifadəsini tapır. Romanın postmodern elementləri Jan Bodliyarın "Tam ekran" adlandırdığı hiperhəqiqət və transreal məzmunla da kəşifir. Pastiche, parodiya, poststruktural elementlər gümansız və inamsız bir toplumun, istehlak cəmiyyətinin qara media ilə idarə olunması sarkazm və yumorun dili ilə tənqid olunur. Çünki "video, interaktiv ekran, multimedia, internet, virtual gerçəkliliklə qarşılıqlı təsir və əlaqə bizi hər tərəfdən

təhdid edir. Hər yerdə məsafələr bir-birinə qarışır, hər yerdə məsafə yoxa çıxır. Artıq cinsiyyətlər arasında, zidd qütblər arasında, səhnəylə salon arasında, aksiyanın baş qəhrəmanları arasında, subyektlə obyekt arasında, həqiqətlə həqiqətin surəti arasında bir məsafə yoxdur. Bu anlayış, dərkətmə xaosu, əks qütblərin bu toqquşması, mümkün və mütləq dəyər mühakiməsinin artıq heç bir yerdə olmadığını sübut edir: Nə sənətdə, nə əxlaqda, nə də siyasətdə. Məsafənin aradan qaldırılması hər şeyi eyniləşdirir, adiləşdirir” [7, 162].

1. Romanın ideya-məzmun istiqaməti

“Sıfır sayı” romanı Ekonun digər romanları ilə müqayisədə həcmcə kiçikdir. Əsər maraqlı bir mövzuda yazılmışdır; *“Adriatik sahilində onlarla hotelin, qocalar və kimsəsizlər üçün tikilmiş istirahət evlərinin, haqqında çox şey danışılan bəzi ticarət sövdələşmələrinin, gecə saat on birdən sonra verilişlərə başlayan və sadəcə hərraclar, alış-verişlər və açıq-saçıq şoular göstərən bir-iki yerli televiziya kanalının”* və *“iyirmiyə qədər mətbuat orqanının”* [3, 21] sahibi olan Komendator Vimerkate adlı bir adam şantaj yolu ilə pul qoparmaq məqsədi ilə bir layihə tərtib edir. Layihə ondan ibarətdir ki, “Sabah” adlı bir qəzet digər bütün qəzətlərdən fərqli və oxucuları öz istədikləri istiqamətdə yönləndirəcək materiallar dərc edəcək, bununla Vimerkatenin nəzərdə tutduğu adamları narahat edəcək. Lakin layihə hələlik üzə çıxmıyacaq, qəzetin yalnız 12 buraxılışı, 12 sıfır sayı həmin adamlara təqdim ediləcək və Vimerkate ilə razılaşmadıqları təqdirdə qəzet çap olunaraq nələrə səbəb olacağı aydın şəkildə göstəriləcəkdir. Vimerkatenin qəzet layihəsini tapşırdığı Simeı obrazı isə ölkənin ən uğursuz mətbuat nümayəndələrini bu qəzətdə toplamaqla bərabər, qəzətdə bu bir il ərzində baş verən hər şeyi kitab halında yazmaq və özlüyündə bu materialı Vimerkateyə qarşı istifadə edə bilmək məqsədi ilə Kolonnaya müraciət edir. Bu uğursuz jurnalistlər Maya Frezia, Romano Braggadocio, Kambria, Luicidi, Palatino və Kostanza idi. Maya Frezia filologiya fakültəsini yarıda qoymuş, dedi-qodu jurnallarında işləyən, vəzifəsi şou-biznes dünyasını izləmək olan 28 yaşlı subay bir qızıdır. Gündəlik qəzetin daha ciddi məsələlərdən bəhs edəcəyini düşünərək “Sabah”a qoşulur. Kambria həbslər, avtomobil qəzaları nəticəsində baş verən ölümlərlə bağlı yazılar yazan, lakin uğursuz olan bir jurnalistdir. Luicidi *“heç kəsin heç vaxt adını eşitmədiyini”* [3, 28] nəşrlərdə çalışmışdı. Palatino tapmaca jurnallarında işləmişdi. Kostanza bəzi qəzətlərdə korrektor kimi çalışmışdı.

Ümumi hadisələr bu planda davam edir, jurnalistlər necə yazmağı öyrənirlər. Əslində onlara necə jurnalist olmağı öyrədərkən müəllif “Necə jurnalist olmamaq lazımdır?” sualının cavabını vermiş olur. Roman “müasir reallığın medyanın əsas xətti ilə necə bir distopya(təhrif etmə) içində olduğunu” [10] göstərir. *“Bu universal bir üsuldur: informasiya mənbəyinin kim olduğu deyilmir və qəzetin gizli qaynaqlara sahib olduğu hiss etdirilir, üstəlik, bunların Smentucciadan daha etibarlı olduuğuna işarə vurulur. Sonra jurnalistin qeyd dəftəri əsas gətirilir. Bu qeyd dəftərini heç kəs görməyəcək, amma söhbət zamanı hər şeyin qeyd edilməsi qəzetin etibarını artırır, əldə sənədlərin, dəlillərin olduğu güman edilir”*[3, 50].

Demokratik jurnalistikanın əsas qaydası hadisələrin yanaşmalardan ayrı tutulmasıdır. Sıfır sayı olaraq adlandırılan bu qəzətdə isə bunun tam əksinin necə hiss etdirmədən həyata keçiriləcəyi toplantılarda bir-bir müzakirə edilib müəyyənləşdirilir [10]. Məsələn, əsərdə belə bir hissə verilir: *“Böyük anqlasakson qəzetlərinə baxın. Məsələn, bir yanğın ya da avtomobil qəzasından bəhs edirlərsə, özlərinin nə düşündüklərini açıq şəkildə söyləməzlər. Bunun üçün bir şahidin, yoldan keçən adamın, ictimaiyyəti təmsil edən birinin fikirlərini dırnaq içində xəbərə daxil edərlər. Dırnaq içində verildikdə o sözlər faktlara çevrilir, bu, bir şəxsin öz fikrini bildirməsi faktıdır. Lakin elə görünür ki, jurnalist sadəcə özü kimi düşünən şəxslərin fikirlərinə yer verir. Buna görə də, baş vermiş hadisəyə fərqli baxışlar olduğunu göstərmək üçün bir-birinə zidd olan iki ayrı fikrə yer verilir. Beləcə, qəzet faktın özünə şübhə yeri qoymur. Hiyləgərlik ondadır ki, əvvəlcə əsassız bir fikir, sonra daha məntiqli və jurnalistin mövqeyinə yaxın ikinci fikir dırnaq içinə alınmaqla verilir. Belə olduqda, oxucu iki fərqli nöqtəyi-nəzərdən də xəbərdar olduğunu düşünür, amma əslində daha inandırıcı olanı qəbul etməyə yönəldilir”* [3, 45]. Yəni burada deyilənə əsasən, jurnalistin oxucunu öz fikrinə inandırmaq üçün çox bəsit bir yoldan istifadə etməsi kifayətdir. O, hər mövzuda bu misaldakı kimi davrana bilər. Gördüyümüz kimi, mətbuat orqanlarının cəmiyyəti necə aldatdıqları, istədikləri kimi yönləndirdikləri aydın şəkildə göstərilir. *“Unutmayın ki, indiki dövrdə bir ittihamı təkzib etmək üçün əksini sübut etməyə ehtiyac yoxdur, ittiham edən şəxsi qaralamaq, etibardan salmaq lazımdır”* [3, 101]. Bunun səbəbi, müasir oxucunun xəbərlərdən daha çox şəxslərlə, onların həyatı, işi, görünüşü ilə maraqlan-

masıdır. Buna görə də, bir insanın dediklərini təkzib etmək üçün onun fikirlərinin əksini sübut etmək lazım deyil, onunla bağlı hər hansı xoşagəlməz faktın üstünü açmaq kifayətdir. Beləliklə, “biz ətrafımızda baş verənləri izləyən zaman, Umberto Eko önümüə qoyulan xəbərlərə niyə şübhə ilə baxmalı olduğumuzu israrla izah edir” [10]. “*Qəzetlər yalan danışır, tarixçilər yalan danışır, bu gün televiziya da ancaq yalan danışmaqla məşğuldur*” [5, 13]. Bəzən bu transpopulist vəziyyətin yalan olduğunu dərk etmir və inanıraq, bəzən isə yalan olduğunu bilə-bilə inanmaq istəyirik.

2. Posmodernist xüsusiyyətlər

Həyatın “Tam ekran”da bu qədər saxta və çılpaq görünüşü belə bir təsəvvür yaradır ki, keçmişdən bu günə heç nə dəyişmişdir. “Eyni, yeksənəq bir həyat tərzi, dünyagörüşü var. Ancaq yazı, şeir, ədəbiyyat belə deyil. Hər an, hər saat, hər gün, hər əsr və hətta hər era dəyişir, insana rəngli bucaqlardan baxır, dəyərləndirir, həyata məna qazandırır” [1, 509]. Fərqli zamanları, dünyagörüşlərini, mədəniyyətləri bir süjetin içində toplamaqda ən uğurlu təcrübə posmodernizmə məxsusdur. Ən liberal cərəyan adlandırılan posmodernizm nümunəsi olan bu əsərdə posmodernist yazı tərzinin bir çox xüsusiyyətləri öz əksini tapa bilib. Bunlardan ən qabarıq görünəni süjet xəttinin vahid bir ardıcılıqla davam etməməsidir. Belə ki, əsər “*Bu səhər krandan su axmırdı*” cümləsi ilə başlayır, bu cümlə 6 iyun 1992-ci ildə deyilir. Heç 20 səhifə oxumamış zaman dəyişir və hadisələr bundan 2 ay əvvəl, 6 aprel 1992-ci ilə aparılır və süjet davam edir. Yalnız sonlara yaxın təhkiyəçi ilk cümləni dediyi günə qayıdır. “*Və səhər yuxudan oyandıqda krandan su axmırdı*” [3, 153]. Bundan əlavə, əsərdə tez-tez zamanda irəli-geri sıçrayışlar görünür, məsələn, hadisələri danışan obrazın təhsil aldığı və ya evli olduğu vaxtlara getməsi və geri qayıtması kimi, buna da ədəbiyyatda retrospektiv çalar deyilir və posmodernist əsərlərin önəmli xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur.

Son jurnalist obrazı Romano Braggadocioda müəllif maraqlı bir priyomdan istifadə etmişdir. Braggadocio deyir: “*Babam kimsəsiz, atılmış bir uşaq olub, bildiyiniz kimi belə hallarda bələdiyyə işçilərindən biri o uşağa bir soyad uydururdu. Sadist bir adam olsaydı, uşağa hətta Ficarotta soyadını verə bilərdi. Babamın bəxtinə düşən məmursa, yəqin yarisadist olub, ya da müəyyən bir mədəniyyətə sahib olub...*” [3, 27]. Romanonun soyadı ilə bağlı bu motiv Ekonun öz həyatından alınmışdır. Belə ki, Umberto Ekonun babası da kimsəsiz və atılmış bir uşaq olub və ona da Romanonun babası kimi soyad verilib. Umbertonun babasına isə üç sözün abreviaturasını soyad kimi veriblər: Ex Caelis Oblatus – (ECO) – yəni “göy üzünün hədiyyəsi”.

Braggadocio da bu yalanlar dünyasında yaşayanlardan biridir. O, Mussolininin öldürüldüyü vaxt onun həqiqətən ölmədiyini, özünün əvəzində oxşarının güllələndiyini düşünür. Bu həqiqəti araşdırmaq yolunda davam edərkən ölkənin 50 illik tarixi hadisələri gözdən keçirilir. (Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, hadisələr 1992-ci ildə cərəyan edir. Buna görə, Braggadocionun araşdırmalarında 40-cı–90-cı illər tarixindən danışılır.) Braggadocio “*Şübhələnmək, daim şübhələnmək lazımdır, yalnız bu yolla həqiqəti tapa bilərsiniz*” [3, 40] fikrinə inanırdı. Bu yol üzrə irəliləyərkən atdığı daşlardan biri hədəfə dəydi və buna görə də öldürüldü. Əslində onun dedikləri bəlkə də yanlış idi, ya da başqalarının da təxmin edə biləcəyi, şübhələmə biləcəyi hadisələr idi. Lakin özünün də dediyi kimi “*Faktlar ayrılıqda heç bir şey deməz, amma bir yerə topladıqda sənə ilk baxışda məlum olmayan bir şeyi göstərər*” [3, 37] Braggadocionun da etdiyi təxminən bu idi. Lakin bu işə Simei və hadisələrin təhkiyəçisi Kolonna da qarışmışdı. Hətta Vimerkateyə də xəbərdarlıq gəlmişdi. Buna görə də, Vimerkate qəzeti bağlayır. “*Sabah*” öz ömrünü başa vurur. “*Sabah*” bu gün ölür [3, 152]. Simei isə çarəni şəhərdən çıxmaqda tapır. “*Ya ortada bir axmaqlıq var və bu bizi maraqlandırmır. Ya da etibarlı bir fikir var və böyük ehtimalla kimsə bu fikri gec-tez ifadə edəcəkdir*” [2, 77]. Bu dəfə fikri ifadə edən Braggadocio olur və bunu həyatı ilə ödəməli olur.

3. Ehtimalların xaosu.

“Qızılgülün adı” romanında olduğu kimi, “Sıfır sayı” əsərində də romanı detektiv əsərlərin süjetinə yaxınlaşdıran xüsusiyyət var. Birinci əsərdə baş tutmuş ölümlərin səbəbi, bu romanda isə baş verə biləcək cinayətin məchul səbəbkarı axtarılır. Bir səhər yuxudan oyananda Kolonna krandan həmişə eşidilən su damcılarının səsinə eşitmişdir. O, ümumi krandan suyu bağlamayıb, gecə suyun açıq olduğuna və bir stəkan su içdiyinə əmindir, su kəsilməyib, onu kimsə ümumi krandan bağlayıb. Kolonna tək yaşayarsa, deməli, bu gecə kimsə onun evinə daxil olub. Xadimə qadın? Sevgilisi Maya? Yoxsa qarışdığı işlərə görə ona hədə-qorxu gəlmək istəyən başqa biri? Hadisələr bu şübhələrin araşdırılması üzərində başlayır və sonuncu ehtimalı yarada biləcək səbəblərdən bəhs edən son iki ay xatırlanır. Bütün xatirələr olduqca əhatəlidir. Çünki “*Ölüm qorxusu xatirələrə can verir*” [3, 18].

Oxucu bu ehtimalların yaratdığı kaosda itib qalır. Qəzet çıxacaqımı, şantaj baş tutacaqımı, Vimerkate, Simei, Kolonna sağ qalacaqımı, Braggadocio həqiqətən düşündüklərində haqlı idi deyəmi öldürüldü, bu və bunun kimi saysız-hesabsız ehtimallar üzərində qurulan süjet oxucuları çaşdırır. Və hansı məsələdə hansı ehtimalın real olduğu əsərin sonuna qədər məlum olmur. Posmodernist əsərlərə məxsus bir xüsusiyyət olaraq, hər bir oxucu öz versiyasını yarada bilir. Beləcə oxucu sayı qədər süjet, oxucu sayı qədər “Sıfır sayı” variantı yaranır.

Həyat da belədir. Hər anı yüzlərlə ehtimal daşıyır. Hər nəfəs alışımda belə ölmək və yaşamaq kimi iki zidd ehtimalla nəticələnmə bilər. Atığımız hər addımda, hər seçimimizdə həyatımızın müxtəlif versiyaları arasından birini reallaşdırırıq. Arzularımız daha yaxşı həyat ehtimallarıdır, üsyanımız, kədərimiz daha yaxşı ehtimallar gerçəkləşmədiyi üçündür. Ədəbiyyatın özü də real olmayan həyat ehtimallarıdır. Keçmiş, indi və gələcək; hər biri öz-özlüyündə ehtimallar estetikasına malikdir. Bu gündən sabaha, bu andan digər ana bütün yaşantımız ehtimallar estetikası üzərində qurulmuşdur.

4. Kolonna-Maya xətti

Əsərin ən maraqlı tərəfi Kolonna-Maya xəttidir. Kolonna 50 yaşında, Maya isə 28 yaşında olmalarına baxmayaraq, onlar bütün bu yalanların, uğursuz iş həyatının içində bir-birlərini tapır, bir-birlərinin uğuru olurlar:

“- İki uğursuzun belə xoş bir görüşündən daha böyük bir uğur ola bilməz” [3, 69].

Maya müdafiəsiz bir qızıdır, bu səbəbdən öz iç dünyasına sığınmışdır, başqalarının dünyasında nələr baş verdiyini bilmək istəmir, bunun səbəbi, bəlkə də, nə vaxtsa o dünyalar tərəfindən yaralanmasıdır. O qədər qeyri-adi xüsusiyyətlərə malik və mənəcə, əsərin ən maraqlı surətidir ki, hətta Braggadocio onun qəribə xüsusiyyətlərini autizmin ilk əlamətləri hesab edir və bu fərziyyəsinin həqiqət olub-olmaması əsərdə aydınlaşmır. Maya belə bir bağlı dünyaya Kolonnanı qəbul edir. Kolonna da eyni zamanda qadınlara bağladığı qapılarını Mayaya açır: *“Otuz ildən çox idi ki, heç kəsə belə sözlər deməmişdim. May ayı idi və mən otuz ildən sonra baharın gəlişini sümüklərimdə hiss edirdim”* [3, 127].

Su kranı ilə bağlı uzun müddət davam edən şübhələrdən Kolonnanı xilas edən də nəhayət Maya olur. Onun bir xeyli düşünüb gəldiyi qənaətə görə Braggadocionun öldürüldüyü gün Kolonnanın evində işləyən xadimə su kranının axıtdığını görür və ümumi kranı bağlayır. Gecə evə gəlib bir stəkan su ilə dərman atan Kolonna isə boruda qalmış su ilə stəkanını doldura bilir və başqa heç bir iş görmədən yatır. Yəni evə heç kəs daxil olmamış və Kolonna təhlükə altında deyil. Hər halda bu da bir ehtimaldır və nə qədər məntiqə yaxın olsa da, real variant olmaya da bilər. Seçimi Kolonna edir və Mayaya inanmağı, onun ehtimalını özünün hər cür ehtimalından üstün tutmağı seçir. Hər an şübhə ilə yaşamaq ən pis faktla yaşamaqdan belə pisdür. Maya Kolonnanı bu məchulluq uçurumundan çəkib çıxarır və yalnız bundan sonra onlar həyatlarına davam edə bilər: *“Mənə dincliyi, özümə inami, ya da ən azından məni əhatə edən dünyanın inamsız sükunətini qaytaran Maya oldu. Əgər çox şey tələb etməsən, həyata dözmək olar”* [3, 167].

TƏDQIQAT METODU

Məqalə müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq metodu ilə yazılmışdır. Həmçinin postmodern təhlil və tədqiq metodlarından da istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı “Sıfır sayı” romanının müəllifi professor Umberto Ekonun “Təhkiyə meşələrində 6 gəzinti” ədəbi-estetik görüşlərini əks etdirən elmi əsərinə də istinad edilmiş və həmin kitabdakı təhlil metodları məqalənin əsas qiymətləndirmə meyarlarından biri olmuşdur. Fransız filosof Jan Bodliyarın “Tam ekran”, amerikan ədəbiyyat tənqidçisi Lesli Fidlerin “Sərhədləri adlayın, xəndəkləri keçin”, akademik Kamal Abdullanın “Düma ilə Coys arasında” elmi-publisistik əsərləri və b. məqalənin əsas qaynaqları kimi tədqiqat metodunun daha səmərəli və akademik xarakter daşmasına kömək etmişdir.

NƏTİCƏ

Məqalədə əldə edilən nəticə budur ki, “Sıfır sayı” romanında istehlak cəmiyyətində yaşayan insanların media və populist deyimlərlə manipulyasiyası kimi üzdə olan, hardasa yeddi yaşından yetmiş yeddi yaşına kimi oxuyub-yazma savadı olan hər kəsin məlumatı olduğu bir məsələni “Tam ekran”da ədəbiyyat və publisistikanın vəhdətində fərqli bir bədii strukturda təqdim edir. Oxucu mətni mütləq prosesindən zövq alır. Çünki “Sıfır sayı” Düma və Coysun yaratdığı ədəbiyyatın qızıl ortasını tapmağa bir cəhddir. Həyatın da ayrılmaz hissəsi olan ehtimallar bu romanın səhifələrinə hopmuş bir ədəbi üsuldur və Eko üslubunun tərkib hissəsi kimi özünü göstərmişdir. Romanın fəlsəfi, düşündürücü və bir qədər də publisistik ideya-məzmun qatı Coysu xatırladır. Əyləncəli, hər kəsin rahat səyahət edə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

biləcəyi təhkiyə ərazisi isə Düma üslubuna eyhamdır. Eyni zamanda “Sıfır sayı” müəllifin “Fuko kəfkiri”, “Ərəfə adası”, “Baudolino”, “Şəhzadə Loananın sirlə alovu”, “Praqa qəbiristanlığı” və “Qızılgülün adı” romanlarının ədəbi-fəlsəfi yekunudur. Bu estetik kilid və açar rolunu oynayan roman ömür çevrəsi qapanan Ekonun həm də sonuncu bədii əsəridir. Eko amerikan tənqidçi Lesli Fidlerin “xəndəkləri adlayın, sərhədləri doldurun” [6, 248] tezisini “Sıfır sayı” romanına uğurla tətbiq edir. Elitar və kütləvi sənət birləşir. Nəticə etibarlı ilə filosof-yazıçı Umberto Eko “Sıfır sayı” romanında postmodern elementləri ehtimallar estetikası kontekstində verməyi bacarır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Babayev Ü. Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanında postmodern dekanonizasiya (Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, səh.509)
2. Carriere J.C., Eco U. Kitaplardan kurtulabileceğinizi sanmayın, Can Sanat Yayınları, İstanbul
3. Eko U. “Sıfır sayı” Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2016, 168 səh.
4. Ekrem Güzel. Umberto Ekonun Gülün adı romanı ile Orhan Pamukun Benim adım Kırmızı romanlarına mukayeseli bir baxış denemesi (Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/2 Spring 2012, p.583-595)
5. Lyotard Jean Francois. Postmodern durum. Çeviren: İsmet Birkan. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2014, 128 s.
6. Küçük Mehmet. Modernite versus Postmodernite. İstanbul: Say yayınları, 2011, 528 s.
7. Baudrillard Jean. Tam Ekran. Çeviren: Bahadır Gülmez. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, 191 s.
8. Eco Umberto. Anlatı ormanlarında altı gezinti. Çevirmen: Kemal Atakay. Can Yayınları. İstanbul: 2013. 186 s.
9. Abdulla Kamal. Düma ilə Coys arasında. Bakı: Mütərcim, 2016, 188 s.

İNTERNET RESURLARI.

10. <https://www.insanokur.org/umberto-eco-sifir-sayi-yalan-tek-dogrumuzdur-artik/> 10.03.19 , 13:00

SƏBAHƏDDİN ƏLİNİN “XƏZ PALTOLU MADONNA” ROMANIDA “ÜÇBUCAQ ARZU” ESTETİKASI

ÜLVİ BABAYEV GÜLƏR İSMAYILZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası
ubabayev@beu.edu.az gulerismayilzade@gmail.com
BAKİ/AZƏRBAYCAN BAKİ/AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə Səbahəddin Əlinin “Xəz paltolu Madonna” əsərində “Üçbucaq arzu” estetikası tədqiqatə cəlb olunur. Fransız ədəbiyyat strukturalisti Rene Jirarin “Üçbucaq arzu” tezisi və onun bədii-estetik məziyyətləri Səbahəddin Əlinin “Xəz paltolu Madonna” əsərinə tətbiq olunur. “Xəz paltolu Madonna” romanında dörd fərqli aspektdən üçbucaq arzu estetikası mövcuddur. Romanın qəhrəmanı Raif Əfəndi ilk növbədə “xəyalındakı mən”lə, daha sonra Mariya Puder, ölüm, intihar və digər obraz - personajlarla arzu üçbucağında ünsiyyət qurur. Məqalədə Səbahəddin Əli tərəfindən sistemli və peşəkar üslubla yaradılan bu arzu üçbucağının bədii-estetik mahiyyəti təhlil edilir. Perulu yazıçı Mario Varqas Lyosanın “İlahi” və italyan semiotik, professor Umberto Ekonun “emprik” təhkiyəçi tezisləri ilə “Xəz paltolu Madonna” romanında “Üçbucaq arzu” estetikası arasındakı oxşar və fərqli əlaqə məqalədə əsaslı elmi nəticə əldə etməyə kömək edir.

AÇAR SÖZLƏR: Səbahəddin Əli, “Xəz paltolu Madonna”, “Üçbucaq arzu”, estetika

THE AESTHETICS OF "TRIANGULAR DESIRE" IN THE NOVEL OF "MADONNA IN A FUR COAT" BY SABAHADDIN ALI SUMMARY

In this article, the Aesthetics of "Triangular Desire" in the novel of Sabahaddin Ali's "Madonna in a fur coat" is researched. Rene Girard's "Triangular Desire" Thesis and his artistic-aesthetic attributes are applied to Sabahaddin Ali's "Madonna in a fur coat". In the novel, "Madonna in a fur coat" there are triangular desire aesthetics in four different aspects. The protagonist of the novel, Raif Effendi, first speaks with his "dream", then Maria Puder death, suicide, and other images and characters in the Triangle desire. The article analyzes the artistic-aesthetic significance of this triangle desire, created

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

by Sabahaddin Ali, systematic consistency and professional style. The similar and distinctive link between the Peruvian writer Mario Vargas Luján's "Divine" and Italian semiotic professor Umberto Eco's "empirical" thesis writings and "Triangle Desire" a novel in the novel Madonna in a fur coat creates the basis for an article-based scientific result.

KEY WORDS: Sabahaddin Ali, "Madonna in a fur coat", Triangle Desire, aesthetic

ЭСТЕТИКА "ТРЕУГОЛЬНОЙ МЕЧТЫ" В РОМАНЕ САБАХАДДИНА

АЛИ "МАДОННА В МЕХОВОМ ПАЛЬТО"

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется эстетика "треугольной мечты" произведения Сабахаддина Али "Мадонна в меховом пальто". Тезис "треугольной мечты" и заслуги художественной эстетики французского литературного структуралиста Рене Жира используются в произведении Сабахаддина Али "Мадонна в меховом пальто". В романе "Мадонна в меховом пальто" существуют четыре разных аспекта эстетики "треугольной мечты". Главный герой романа Раиф Афанди в рамках "треугольной мечты" сначала общается с самим собой, затем с Марией Пудер, со смертью, с самоубийством и другими персонажами.

В статье анализируется важность художественной эстетики "треугольной мечты" созданной в систематической последовательности и профессиональном стиле Сабахаддином Али. Схожесть и различия между эстетикой "треугольной мечты" в романе "Мадонна в меховом пальто", тезисом "эмпирического" пересказа итальянского профессора, семиотика Умберто Эко и "божественного" тезиса перуанского писателя Марио Варгаса Льюса дают возможность получить четкий научный результат в данной статье.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Сабахаддин Али, "Мадонна в меховом пальто", "треугольная мечта", эстетика

GİRİŞ

Türk şair, yazarı Səbahəddin Əli 25 fevral 1907-ci ildə doğulub. Cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatında xüsusi bir ədəbi-estetik üslub yaradan və özündən sonrakı yazıçılara təsir edən görkəmli sənətkardır. İlk əsərləri hekayə janrında olsa da, Türkiyə və Avropada romanları ilə tanınmışdır. "Kuyucaklı Yusif", "İçimizdəki şeytan" və "Xəz paltolu Madonna" romanlarında təsvir və təhkiyə ilə bütövləşən yeni bir nəsr estetikası yaratmışdır.

Məqalədə Səbahəddin Əlinin "Xəz paltolu Madonna" romanında Rene Jirarın "Üçbucaq arzu" tezisinin təzahür formaları tədqiq edilir. Rene Jirar "Üçbucaq arzu" tendensiyasını Avropa ədəbiyyatına tətbiq etmişdir. Servantes, Flober və Dostoyevskinin romanlarında üçbucaqlı münasibət və onun fiziki-metafiziki təzahürü öz əksini tapmışdır. Türk ədəbiyyatında isə Əhməd Həmdü Tanpınar, Turqut Uyar və Orxan Pamukun romanları "Üçbucaq arzu" tezisinə uyğun gəlir [1,] [9]. "Üçbucaq arzu" iki formada özünü göstərir. Həm obrazlar arasında, həm də müəlliflə obrazlar arasında əks olunur. "Üçbucaq arzu" hadisələrin mərkəzində dayanan, işi görən əsas obraz olan subyekt, subyektin aktivlik dərəcəsini və münasibətini tənzimləyən obyekt və onları təyinedici keyfiyyətlə müəyyən edən, tamamlayan şəxslər mövcuddur.

Səbahəddin Əlinin "Xəz paltolu Madonna" romanının qəhrəmanı Raif Əfəndi romanın digər obrazları ilə "üçbucaq arzu" tezisində uyğun bir ünsiyyət qurur. "Xəz paltolu Madonna" romanında "Üçbucaq arzu" anlayışının necə ifadə edildiyini bilmək üçün Raif Əfəndinin digər obrazlarla ünsiyyətinin bədi inikas sərhədlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Çünki "Xəz paltolu Madonna" romanı modern, estetik inqilab edən ədəbi hadisədir. "Ancaq bu inqilabçı, xilaskar, azadlıq çarçısı modernlik imici" [6,29] ilə kifayətlənmir. Sevgi, eşq, siyasət, həyata ziyalı əqidəsi ilə baxış "Üçbucaq arzu" tezisində tikinti materialıdır.

1. Raif Əfəndi, "xəyalındakı mən" və digər obrazların üçbucaqlı arzusu

Ölmürəm ki, - dedi. - Ölsəm nə olacaq? Onlara nə var? Mən onlar üçün nəyəm? Azacıq sonra daha acı və daha insafsız bir şəkildə əlavə etdi: - Mən onlar üçün heç nə deyiləm... Heç nə deyildim.. (3, 38) R.Jirarın "Romantik yalan və romanesk həqiqət" (Ədəbi mətnə mən və başqası) kitabında da bəhs keçən "Stepan ölümə yaxınlaşdıqca

yalandan uzaqlaşır"[2,232] fikrinə istinad edərək demək olar ki, Raif Əfəndi əvvəlki düşüncələrinə tamamilə əks olan fikirlər deməkdədir. Stepan kimi o da mövcud vəziyyətin fərqiindədir. Ancaq bunları sadəcə ölümünə yaxın qəbul edir və dilə gətirir. Mövcud vəziyyətin fərqiində olduğu

iddiasını “Səbahəddin Əlinin romanlarında ziyahılar” məqaləsindəki “Özünə qarşı haqsız vəziyyətə reaksiya göstərməyən Raif Əfəndi, əslində, hər şeyin fərqiçindədir” (4,185) fikri bir daha təsdiq edir.

Oxuduğum saysız-hesabsız tərcümə romanlardakı qəhrəmanlar kimi, hər sözümə tərəddüd etmədən baş əyən mənlilyimlə qarşıma çıxan hər şeyi kəsib doğrayırdım... Bəzən məşhur səyyahlar kimi Afrikani dolaşar, adamyeyənlər arasında çox qəribə macərəlar xəyalıma gətirər, bəzən də məşhur bir rəssam olub Avropanı gəzərdim. (3,48) “Don Kixot”da Alonso Kixano cəngavər “Amadis”in təsiri ilə dünya səyahətinə çıxmağa qərar verir. Artıq Don Kixota çevrilən Kixano Sanço Pansaı ilhamlandırır. Onda arzu oyadır. [1, 24] “Sanço Pansa Don Kixotla birlikdə olandan bəri sahib olacağı “ada”nı xəyal edir. Belə arzular Sanço kimi adi bir adamın ağına gələ bilməz. Onları Pansaya Don Kixot təlqin edib. Bu dəfə təlqin ədəbi deyil, şifahidir. Amma aradakı fərq vacib deyil. Yeni arzular təzə üçbucaq yaradır, orada Don Kixot, Sanço və əfsanəvi ada var. Üçbucaq arzusunun təsirləri hər iksində eynidir” [2, 25] ”Üçbucaq arzu”da subyekt, obyekt və onları təyin edən, tamamlayan şəxs mövcuddur. Cümlə üzvlərinin strukturuna bənzəyir. (Baş üzvlər mübtəda və xəbər, onlar arasında olan əlaqəni genişləndirən tamamlıq və ya təyinin təsir gücü). [1, 25] Diqqət etsək burada da, arzu üçbucağı mövcuddur. Deməli, Raif Əfəndinin vəziyyəti Don Kixotdan o qədər də fərqlənmir. Bu iki obraz arasında əsas fərq budur ki, Don Kixot etdiklərinin fərqiçində deyil. Raif Əfəndi isə ziyalı şüur və düşüncəsi ilə hərəkət edir.

Roman digər obrazları

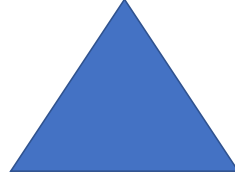
Raif Əfəndi Xəyalındakı “mən”

Raif Əfəndi subyekt, yəni arzulayan tərəf, Xəyalındakı “mən” obyekt, yəni arzulananıdır. Roman qəhrəmanları isə onlar arasında əlaqə yaradandır. Haqlı olduğu halda səsini çıxara bilməyən, ata-anası tərəfindən “qız uşağı” adlanan Raif Əfəndi gücü, enerjini, təsəlli və yaşamaq ehtirasını romanlarda tapa bilir. Roma tarixinə aid köhnə bir kitabda adı keçən Muçius Skayevola adlı bir müvəkkil kimi Raif Əfəndi də əlini oda basıb eyni mətanəti göstərmək istəmiş, ancaq barmaqlarını möhkəm yandırmışdı [3,49]. Həmdə qarını çırpıb çıxdı. Üzündə adamı heyrətə salan, hətta qəzəblənməyə belə sövq edən, həmişəki sarsılmaz soyuqqanlılıq ifadəsi vardı... Sarımtıl bığlarının altında, dodaqlarının kənarında özündənrazı adam təbəssümünə oxşar ifadə vardı [3,21].

Bu iki hissə arasındakı əlaqəyə Rene Jirarın nəzəriyyəsi aspektindən baxaq: Raif Əfəndinin oxuduğu romanların təsiri ilə hərəkət etdiyini görürük. Raif Əfəndi bu nöqtədə Emma Bovariyə yaxınlaşır. “Floberin qəhrəmanlarının əsas cəhəti sabit xarakterlərinin və özlərinə aid fərdi cizgilərinin yoxluğudur. Tək başına olanda “bir heç” olduqları üçün mənimsədikləri bir təlqin sayəsində nəse “bir şey” ola bilirlər [1, 25] Məlum olduğu kimi psixika obyektiv aləmin beynimizdəki subyektiv inikasıdır. Əsərdə Raif Əfəndi obyektiv aləmi qeyri-obyektiv şəkildə dərk etməsinə oxuduğu romanlar mane olur. Əlini yandırdığı zaman göstərə bilmədiyi mətanəti, dözümü haqlı olduğu halda ona qışqıran Həmdə bəyə göstərir. Bu iddiamızı əsərdəki “Xəyalımızda təsəvvür etdiyimiz xariqülədə şeylərin həyatda olmadığını hələ dərk etməmişdim” [3,51] hissəsi bir daha təsdiq edir. “..Kim bilir, bəlkə də əsərlərindəki həddən artıq lovğalıq, müxtəlif şəkillərdə olsa da gözə soxulmaq meyli mənim ağır təbiətimə zidd olduğu üçün o rəssamlar xoşuma gəlmirdi... Buna görə həmin qəzetdəki yazını da oxumadım. Lakin bir neçə saatdan sonra özümü qəzetdə haqqında bəhs edilən sərginin yerləşdiyi binanın qarşısında gördüm. Təsədiifə tabe olub içəri girməyi qət etdim” [3,54]. Diqqət yetirsək məsələnin sadəcə bir təsadüfdən ibarət olmadığını görürük. Raif Əfəndi sadəcə oxuduğu romanlarla hərəkət etmir, eyni zamanda oxumaq istəmədiyi, sadəcə göz gəzdirdiyi qəzetin təsirinə düşür. İradəsi zəif inkişaf etmiş biridir. “Yox” deməyi bacarmır. Məhz bu məqamda Raif Əfəndi kitaba və ətraf mühitə reaksiyası baxımından Alonso Kixano ilə eyni taleyi bölüşür. Deməli, məqalədəki qiymətləndirmə meyarları və təhlil metodları öz nəticəsini verir.

2. Mariya Puder və Raif Əfəndi xətti

Romanın digər obrazları

Raif Əfəndi Mariya Puder

Digər bir arzu üçbucağı isə Raif Əfəndi ilə Mariya Puder arasındadır. Bu üçbucağı anlamaq üçün bir neçə nöqtəyə diqqət edək;

Turgenevin romanlarını ikinci dəfə və son səhifələrinə qədər oxuduğum hallar da olurdu. Bunlardan biri bir neçə gün bütün varlığımı sarsıtmışdı. Bu romanın qəhrəmanı Klara Miliç adlı bir qız, olduqca sadəlövh bir tələbəyə aşıq olur. O sevir və bu haqda heç kəsə bircə kəlmə də olsun demir. Qız öz coşqun ehtirasına qurban gedir, məhv olur. Nədənsə bu qızı özümə çox yaxın hesab edirdim[3, 54]. Mən bu qadını yeddi yaşımdan bəri oxuduğum kitablarda, beş yaşımdan qurduğum xəyal dünyasında görmüşdüm [3, 55].

Raif Əfəndi romanlarda oxuduğu qadına vurulur. Belə düşünmək olar ki, Raif Əfəndi Mariya Puderə görmədən vurulmuşdu. Onu əlçatmaz təsəvvür edirdi. Özünü isə Turgenevinin romanındakı Klara Miliç kimi aparır. İlk görüşdən sona qədər Mariya Puderin bütün şərtləri ilə razılaşıır, sevdiyini deyə bilmir.

Daxili təyinedici funksiyaya malik hər hansı obrazda təqlid ən az xarici təyinedici qədər əslinə bağlı və sadıqdır. Bu həqiqət bizə təəccüblü gəlirsə bunun səbəbi təqlidin sadəcə “yaxın” bir nümunəni nişan almaması daxili təyinedici obrazla əlaqədə diqqətlə gizlətməsidir [2, 30].

Raif Əfəndi əsərin heç bir hissəsində özünü Klara Miliçə bənzətdiyini qəbul etmir. Din Kixot da öz həqiqi kimliyi ilə razılaşırmır. Ancaq Don Kixot ən azından ölüm anında ayılır. Səfeh cəngavərlik romanlarını inkar edir.

Məsafə təbii olaraq Servantesdə ən böyükdür. Don Kixotla əfsanəvi Amadis arasında heç bir münasibət mümkün deyildir. Julien Sorel, Emmanın etmədiyi hər şeyi edir. “Qırmızı və Qara”nın əvvəlində qəhrəmanla tamamlayan arasındakı məsafə “Madam Bovari”dəkindən daha az deyildir. Ancaq Julien bu məsafəni aradan qaldırır. Tamamlayan ilə arzulayan subyektlər arasındakı uzaqlıq təbii olaraq fiziki ölçülməməkdədir. Coğrafi məsafənin bir amil ola bilməsinə rəğmən ikisi arasındakı məsafə hər şeydən əvvəl psixidir [2,28-29]. Servantesin Don Kixotu kimi Raif Əfəndi də öz arzusu ilə əlaqə yaradandan uzaqdadır və heç vaxt onlara çata bilmir. Bu hissədə oxucu çox vacib və zəruri bir münasibətin içərisinə daxil edilir. Duyğu estetikası və oxucunun hiss və həyəcanı kəşifdir. Bu məqamda təcrübəli oxucu “Xəz paltolu Madonna” romanı ilə yanaşı, bu mövzuda mütaliə etdiyi ədəbi mətnlər haqqında da düşünür və yeni bir “Üçbucaq arzu” yaranır. Çünki təcrübəli oxucu üçün duyğu estetikası çox vacibdir. Oxucu ədəbi dövrləşməni də xatırlaya bilər. Səbahəddin Əlidən illər sonra “XX əsrin 80-ci illərində siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf ədəbiyyatda, xüsusilə nəsrdə” [8, 83] özünü doğrultdu. Bu məqamda “Üçbucaq arzu” irəli və geriye sıçrayır. Modernləşmə prosesi ən azından ədəbiyyat tarixində reallaşıır.

3. Fiziki və metafiziki üçbucaq

Növbəti arzu üçbucağı Raif Əfəndi ilə *İntihar* arasındadır.

Ölüm

Raif Əfəndi

İntihar

dayandığım ağacların altında, yüz neçə il bundan əvvəl bədbəxt alman şairi Kleyst ilə sevgilisinin intihar etdiklərini söyləmişdi. Məni bu yerə sürükləyib gətirən nə idi? Nə üçün düz yoldan çıxıb, bu tərəflərə gəlmişdim? Ən nəhayət, nə üçün evdən çıxar-çıxmaz elə bil müəyyən bir məqsədlə buraya gəlmişdim? [3, 123].

Raif Əfəndi İntihar arzulayırdı. Bəs özünün də qeyd etdiyi kimi bu arzu, Raif Əfəndinin Vanses gölünə gəlməsi səbəbsiz deyildi. Ölüm istəyi olmayan Raif Əfəndi Mariya Puderə eşitdiyi hekayənin təsiri ilə hərəkət etməkdə idi.

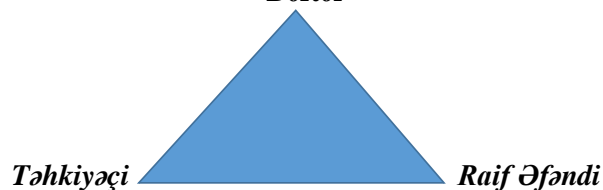
TƏDQIQAT METODU

Məqalə tarixi-müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq metodu ilə yazılmışdır. “Səbahəddin Əlinin “Xəz paltolu Madonna” romanında “Üçbucaq arzu” estetikası” mövzusu Avropa ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məqalənin yazılma prosesində fransız ədəbiyyatşünas, filosof Rene Jirarin “Üçbucaq arzu” estetikası haqqında tədqiqat metodu və görüşləri də tətbiq edilmişdir. Jirarin “Romantik yalan və romanesk həqiqət” (Ədəbi mətndə mən və başqası), professor Umberto Ekonun “Təhkiyə meşələrində 6 səyahət” elmi əsərləri və başqa materiallar məqalədə istinad olunan mənbələrdir.

NƏTİCƏ

Məqalədə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Səbahəddin Əlinin “Xəz paltolu Madonna” romanında “Üçbucaq arzu” estetikası çoxsəslili və çoxqatlı bir struktura malikdir. “Xəz paltolu Madonna”da “Üçbucaq arzu” Oğuz Atayın “Tutunamayanlar” romanı ilə oxşarlıq təşkil edir. “Tutunamayanlar”da Turqut Səlimi daha yaxşı tanımaq üçün onun dostlarını tapır və yazdığı nəğmələri oxuyur [1, 128]. Bu vəziyyətə “Xəz paltolu Madonna”da da rast gəlirik. Danışan şəxs Raif Əfəndini tanımağı arzulayır. Subyekt təhkiyəçi (danışan şəxs), obyekt Raif Əfəndi, tamamlayan isə dəftərdir.

Dəftər

Bir-birimizə həmişəkindən daha yaxın olmağımızın lazım gəldiyi bir vaxtda, bu nə sözlərdir deyirsən?

Başını sallayaraq: - Xeyr, dostum, xeyr! - dedi. - İndi bir-birimizə həmişəkindən daha uzağıq. Çünki artıq mənim heç bir ümidim qalmadı. Bu sonuncu idi...

Mazaxist - hər şeydən öncə bezməmiş bir sahibdir. Davamlı bir uğur tərəfindən, başqa bir deyimlə davamlı xəyal qırılıqlı tərəfindən öz uğursuzluğunu arzulamağa sürüklənən bir adamdır [2, 149].

Sahib, həm bir arzusu varmış kimi edib, həm də arzusunu gizlədərək Dığər'inin arzusunu istədiyi kimi idarə etməyi bacarar. Obyekti əldə edər ancaq bu obyekt əldə edilməyə izn verdiyi üçün bütün dəyərini itirər [2,140].

Mariya Puder, xəzinə axtaran, bütün ümidini qaldırmağa gücü çatmayacaq daşa bağlayan adam kimidir [2,14]. Raif Əfəndinin qarşısına müəyyən və bu günə qədər heç kimin öhdəsindən gələ bilmədiyi “şərtlər” qoyar. “Bir heç” olan, onsuzda romanlarla hərəkət edən Raif Əfəndi bu şərtlərə qeydsiz əməl etdikdə Mariya Puder xəyal qırılıqlığına yaşayır.

Raif Əfəndidə də mazaxistliyin izləri görülməkdədir. Ona qarşı olan haqsızlıqlardan mazaxistcə zövq alır [4, 186].) Nə etdiyimi özüm də bilmədən maşın kimi işlədim. Bilə-bilə aldadıldım, lakin bundan bir növ zövq aldım” [3, 170].

Qadın ölmüşdür ancaq aşiq həyatdadır. Artıq obyekt yoxdur amma tamamlayan Veltçaninovun yenə də qarşısı alınmaz cazibəsi vardır [2, 54].

Əsər bunu özündə ehtiva edir. Beləki, Raif Əfəndi Mariya Puderin ölüm xəbərini aldıqdan sonra eyni şəkildə yaşamağa davam edir.

Nəticə etibarlı ilə “Xəz paltolu Madonna” romanında “Üçbucaq arzu” estetikası Umberto Ekonun “empirik təhkiyəçi” adlandırdığı arxa fondakı müəllif təhkiyəsi ilə uzlaşır [5, 39]. Mario Varqas Lyosa isə bu vəziyyəti “ilahi təhkiyəçinin istedad və bacarığı kimi” [7, 37] qiymətləndirir. Səbahəddin Əli bütöv və aydın təsvirlə uzlaşan təhkiyəsi sayəsində “Üçbucaq arzu” estetikasını yaratmağı bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Babayev Ulvi. Social function of intertextual and metatextual “Triangle of desire” in Oguz Atay’s “Tutunamayanlar” (“The Disconnected”) novel. 2018, (24-29s) Література в контексті культури : 36. Наук. Праць. Вип. 29/ ред.
2. R Girard. Romantik Yalan ve Romansal Hakikat. Çevirmen: Arzu Etensel İldem. Metis Yayınları. 2013, 254 s.
3. Ali Sabahattin. Kürk Mantolu Madonna. Yapı Kredi Yayınları. 160 s.
4. Güneş Zeliha. “Sabahattin Ali”nin romanlarında aydınlar”. Sosyal bilimler dergisi 2000-2001.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

5. Eco Umberto. Anlatı ormanlarında altı gezinti. Çevirmen: Kemal Atakay. Can Yayınları. İstanbul: 2013. 186 s.
6. Touraine Alain. Modernliğin eleştirisi. Çevirmen: Hülya Tufan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, 432 s.
7. LLosá Mario Vargas. Genç Romancıya Mektuplar. Çevirmen: Emrah İmre. İstanbul: Can yayınları, 2012, 114 s.
8. Ecevit Yıldız. Türk Romanında Postmodernist Açılımlar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 240 s.
9. R.Ahmedov. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Mahur Beste" Romanında Arzu Üçgenleri, (9-31s) Uluslararası öğrenciler akademisi sosyal bilimler yazıları, İstanbul, 2016. 9-31 s.

JOZE SARAMAQONUN "TƏXİRƏ SALINMIŞ ÖLÜM" ROMANINDA "ÖLÜM" OBRAZI

ƏLİYEVƏ AFƏT

Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası
afetaliyeva09@gmail.com
BAKİ/AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə Joze Saramaqonun "Təxirə salınmış ölüm" romanının "Ölüm" obrazı tədqiqata cəlb olunub. Burada ölüm hissənin olmaması, insanların mərhəmətsizliyini, sevgisizliyini, insanlar ölməzsə necə çəkilməz bir hal baş verəcəyi göstərilir. Eyni zamanda dinin ifşa olunduğu səhnələrlə rastlaşırıq. İnsanların ölümsüz olması ölkəni uçuruma doğru sürükləyir, beləliklə də kilsə və din başçıları pul qazana bilmirlər.

AÇAR SÖZLƏR; Joze Saramaqo, "Təxirə salınmış ölüm", "Ölüm" obrazı.

THE DEATH CHARACTER IN THE WORK OF "DEATH WITH INTERRUPTIONS"

SUMMARY

The image of death in the work of "Death with interruptions" is drawn to the research in this article. The lack of the feelings of death may lead to the lovelessness, heartlessness of people it shows the impossibility of living if people do not die. The scenes of revelation of religion is met here as well. Immortality of people leads the country to ruins, so the church and the sacerdot of religion could not get any money.

Key words; Jose Saramago, "Death with interruptions", "Death" character.

ЖОЗЕ САРАМАГО- РОМАН "ПЕРЕБОИ В СМЕРТИ" (ОТСРОЧКА СМЕРТИ) ОБРАЗ "СМЕРТИ"

РЕЗЮМЕ

Роман Жозе Сарамаго "Перебои в смерти" образ "смерти" связан на том что люди просто перестают умирать. Что будет, если люди покорят смерть и попросту перестанут умирать... Сюжет завязан на том что люди просто - на просто перестают умирать. Для всех институтов власти отсутствие смертности — это настоящее бедствие, угроза банкротства нависает над всей финансовой системой. В то же время видим что происходит преувеличение религии. Бессмертие народа (людей) тянет страну к обрыву, таким образом церковь и религиозные лидеры не могли зарабатывать деньги.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА; Жозе Сарамаго, "Перебои в смерти", образ "Смерти"

GIRIŞ

"Qeyri-mümkünlüyün mümkünlüyü, arzular və illuziyalar mənim romanımın əsas predmeti məhz bunlardır" - deyən Portuqaliya yazıçısı Joze Saramaqo 1922-ci ildə Lissabon yaxınlığındakı Azinaqa qəsəbəsində çox yoxsul bir ailədə dünyaya göz açmışdır. İbtidai məktəbi bitirdikdən sonra Saramaqo təhsilini kollecdə davam etdirməyə başlayır. Ancaq ailəsinin yoxsulluğu nəticəsində o, kolleci yarımçıq buraxmaq qərarına gəlir. O, gündüzlər işləyir, gecələr isə kütləvi kitabxanaların birində müəllim edib, dünyagörüşünü, savadını artırmağa başlayır. Və ömrünün sonuna qədər heç bir ali təhsilə yiyələnmişdir (1).

Joze Saramaqo "Gecə pyesi", "Baltazar və Bilmunda", "Rikaro Reyşin ölüm ili", "Monastr xatirələri", "Daş bərə", "Lissabon müharibəsinin tarixi", "İnsanın incili", "Mağara", "Bənzər", "Korluq", "Təxirə salınmış ölüm" kimi əvəzsiz əsərlərə öz imzasını atır (1).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Romanlarını parlaq, dinamik və ibrətamiz sonluqlarla bəzəyən Joze Saramaço 2010-cu ildə 87 yaşında Kanar adalarındakı evində vəfat edir (1).

Bir gün ölüm yox olsa, kimsə ölməsə görəsən dünyada nələr, hansı ağılagəlməz çaxnaşmalar baş verərdi? Ölüm mükafatdırmı? Ölümün qaçılmaz olması insanın xarakterində, mahiyyətində hansı keyfiyyətləri yaradır?(2)

Yuxarıda ölüm haqqında sadaladığım suallar müxtəlif insanları zaman-zaman düşündürüb. Arzular, zənciri-dinamik həyat, qaçaqç güzəran ölümü unudurmağın öteri yollarıdır. Ölüm isə unudulanda özünü daha çox yada salır (2).

Joze Saramaçonun “Korluq” romanı da mövzu baxımından “Təxirə salınmış ölüm” romanına bir az yaxındır. Bu romanda da Joze Saramaço danışdığı dəyərlərlə bağlı problemləri incə üslubda ifadə etmişdir. Uzun cümlələr yazması, qısa hadisələr və ikinci planda görünən hissələrin hadisələrini axıcı olmasına və mənə zənginliyinə köməklik etmişdir(4).

Əsəri oxuyarkən biz orada ölümün vacibliyini görürük. Yəni ölüm niyə var? Niyə yaradılışdan bizə ölüm verilmişdir? Ölüm olmasa dünyanın sonu necə olar? Əhali arasında münasibətlər necə olar? və s. tipli suallar bizi olduqca düşündürür. Əsərdə ölümü tanrı tərəfindən deyil, təbiətin insanlara bəxş etdiyi bir şey kimi düşünürdülər. Saramaço bəzi hissələrdə də dinin bir siyasət olduğunu göstərir. Onların insanları necə bir ölüm qorxusu ilə əllərində saxlamaq istədiklərini tənqid edir.

Dil olaraq ədəbi mətndə ardıcıl ifadəni əsas tutan yazıçı mətndə yaratdığı forma ilə də əsəri fərqli bir tərzdə qavranılmasını istəyir. Bu formada oxucu heç bir çətinlik çəkmədən, daha çox sözə fikir vermədən davam edəcəyi ardıcıl ifadələrdir. Mətn o qədər axıcıdır ki, dialoqlar içində sadəcə vergüldən sonra böyük hərf ayırd edici bir özəllik daşıyır (3).

Joze Saramaçonun “Təxirə salınmış ölüm” romanı bu cümlə ilə başlayır; “səhəri gün heç kəs ölmədi...”. Əsərdə naməlum ölkə təsvir edilir və bir gün ölüm qeybə çəkilir. Cəmiyyət çaş-baş qalır. Və görünən hansı problemlər meydana çıxır; 1)Kral ölüm ayağındadır və canını tapşıra bilmir, nəticədə hakimiyyət dəyişir.

2)Yollarda saysız-hesabsız qəzalar baş verir və heç kim ölmür.

3)İnsanlar ölməyəcəksə sığorta şirkəti nəyə lazımdır?

4)Ölüm qeybə çəkilərsə, deməli, insanlar qocalacaq, xəstəliyə düçar olacaq, ancaq ölməyəcəklər, bəs insanın bu gücsüz əbədiyyəti nə ilə nəticələnəcək?(2).

Saramaçonun üslubuna, eləcə də digər romanlarına xas olan metod-əsas hadisənin qəfil baş verməsi-bu əsərdə də özünü göstərir, hadisələr bir-biri ilə demək olar ki, keçidsiz əlaqələndirilir. Yazıçı isə bəzən təhkiyənin arxasından çəkilib sırf oxucu ilə söhbət edir. Yazıçı tarixin ayrı-ayrı dövrlərinə ekskurs edir, sonda isə heç bir dövrü üstün hesab etmir və insanın çarəsizliyini ələ salır. Dini ehkamları və kilsənin çarəsizliyini qəribə bir detalla göstərir; “Əgər insanlar ölməyəcəksə axirətə də getməyəcəklər, əgər o biri dünya yoxdursa, insanlar daha yaxşılıq haqqında düşünməyəcəklər və nəticədə kilsə məhv olacaq”. Hətta kilsədəki “müqəddəslər” - keşişlər Allaha dua etmək istəyirlər ki, Allah ölümü geri qaytarsın (2).

Əsərdə ölümün yoxa çıxması ilə bütün cəmiyyətdə pozulan nizam, itən ahəngdarlıq qəribə şəkildə üzə çıxır. Ömür boyu ölümə doğru gedən insanlar indi ölümün gəlməsini gözləyirlər. Belə cəmiyyətdə əxlaq prinsipləri çökür, insanlar doğrularından imtina etmək həddinə çatırlar, bir-birinə ölüm arzulayırlar. Əvvəllər qocalara, xəstələrə baxmaq insanıyyətlik, humanizm göstəricisi idisə, artıq dözülməz əbədi cəfadır (2).

Əsərin əvvəlində qeybə çəkilən ölüm, əsərin sonunda yenidən qayıdır. Bir gün televiziya direktoruna məktub gəlir, açıb oxuyur və məlum olur ki, insanlar öləcək, ölüm geri qayıdıb. Uzun müddətdir ki, ölməzliyə öyrəşən insanlar dünyadan köçəcəklərini eşidəndə təşvişə düşürlər (2).

Haqqında danışdığımız romanda zaman anlayışı da şərtidir, gah yeni dövrdən bəhs edilir, gah da vaxt anlayışı simvolik səciyyə daşıyır. Roman eyni cümlə ilə başlayıb, eyni cümlə ilə də başa çatması da əslində zamanın şərtiliyi deməkdir-dünyanın əvvəli naməlum olduğu kimi sonu da naməlumdur, Saramaçoğa görə...(2)

Ana öz övladını sərhədin o biri yanına keçirib, onun ölməsini, xəstəlikdən qurtulmasını istəyir. Bir ana övladının ölməsini istəyərmə heç? Artıq, o vəziyyətə çatmışdılar ki, çıxış yollarını ancaq sərhədin o biri yanına keçirməkdə, mafya ilə əlaqədə görürdülər.

Roman boyu yazıcının əsas qayəsi cəmiyyətin şüurundakı ölümün mahiyyətini açmaqdır. Yəni başı yaşamağa qarışan insanlar ölümü düşünmür. Əgər başımız ölümə qarışsaydı həyat barədə bu qədər fikirləşməzdik (2).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

TƏDQIQAT METODU

Bu məqalədə ənənəvi və müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunub. Daha çox Fərid Hüseynin “Kömək edin ölək” adlı məqaləsindən istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Burada belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insanlar sırf ölüm hissi var deyə qohumlara, yaxınlara, bir-birilərinə hörmət, mərhəmət edirlər. Ölüm hissi olmayanda isə qocalara, uşaqlara belə nifrət edirlər.

Ölüm olmazsa dünyada insanlar çoxalar, dünya, həyat məhv olar. Ölüm olmazsa mərhəmət hissi yox olar. İnsanlar bir-birilərinə bəlkə də öləcəklərinə görə hörmət edirdilərsə də, ölüm olmasa insanlar necə vəhşiləşər, qəddarlaşar. Yəni dava, münaqişə baş verər. Mərhəmət hissi ölər və mərhəmətsiz dünyanı düşünmək belə olmaz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Ədalət qəzeti. 2013, 4 oktyabr. Səh.6
2. Fərid Hüseyn-Kömək edin ölək. <https://kulis.az/news/14288>
- 3.Kadir Can Dilber-Jose Saramagodan Elif Şafak'a Filin anlatsal yolculuğu
- 4.Dinçer Apaydın-Bir ahlak problemi olaraq “ Körlük”
- 5.Jose Saramago-Ölüm bir varmış, bir yoxmuş. Çevirmen; Mehmet Necati Kutlu. 2013. 204 səh.
- 6.Joze Saramago-Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb” Bakı-2010. 796 səh.

ÇİNGİZ AYTMAOVUN “ƏLVIDA, GÜLSARI” POVESTİNDƏ TƏHKİYƏ METODU

RƏNA HÜSEYNLI

Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası
renahuseynli1999@gmail.com
BAKI/AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

“Əlvida, Gülsarı” povesti ədibin ekranlaşdırılmış ən maraqlı əsərlərindən biridir. Gülsarı həyatı çətinliklə keçən bir kəndlinin adıdır. Povesdə bütün hadisələr iki obraz Tanabatay və onun yorğa atı Gülsarının fonunda cərəyan edir. Povestin motiv və sujetində “Qara gül” və “Qocacan” qırğız eposlarından əlamətlər vardır. Bu da Çingiz Aytmatovun öz yaradıcılığında təkcə realizm deyil, həm də epik üsullardan məharətlə istifadə etdiyini görürük.

Çingiz Aytmatov 1966-cı ildə “Əlvida,Gülsarı”- rus dilində qələmə almışdır. Burada biz Tanabatay ilə Gülsarının dostluğunu görürük. İnsanlara həyatın həqiqətlərini gösdərir. Yazıçı inkişaf adı altında cəmiyyətin bütün dəyərlərini itirməsini tez-tez göz önünə gətirir. Tanabatayın Çoro ilə dostluğunu onların keçdiyi keçmə-keşli yolları görürük. Çingiz Aytmatov çobanlıığı bütün incəlikləri ilə gösdərmişdir.

AÇAR SÖZLƏR;Çingiz Aytmatov,”Əlvida,Gülsarı”,Gülsarı povestində təhkiyə metodu.

CHINGHIZ AITMATOV EXCERPT METHOD IN THE NARRATIVE OF “FAREWELL GULSARY “ SUMMARY

The narrative called “Farewell,Gulsary “is one of the most interesting works which has been staged. Gülsarı is the horse of a villager who has lived through difficulties. All the events in the narrative run around 2images: Tanabatay and his horse Gülsarı. We can come across indications from “Gara Gul “and “Gojajon” Kyrgyz epochs and it denotes that Aitmatov is a master not only in the depiction of realism but also in the usage of epic approaches.

Chinghiz Aitmatov wrote “Farewell,Gulsary “in the Russian language in1966. It is portrayed the friendship between Tanabatay and Gulsary. It creates vivid pictures of the realities of life. The writer often considers that society is losing all of its value under the name of development. According to the

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

friendship between Tanabatay and Choro, author describes their lives which are full of hardships. The author recites all details of the pastoral lifestyle.

KEY WORDS: Chinghiz Aitmatov, "Farewell, Gulsary", Excerpt method in the narrative of "Farewell Gulsary".

GİRİŞ

Çingiz Aytmatov 1928-ci ildə 12 dekabr doğulub. Ç. Aytmatov böyük bir təhkiyəçidir. Çingiz Aytmatov yaratmaq və öyrətmək üçün bir insan ömrünün yetməyəcəyini, böyük dəyərlərə bağlı qalaraq insan davranışlarının dərinliklərinə enir. Çingiz Aytmatov milli yazıçısıdır. Ç. Aytmatovun təlqin olunan əsas duyğu axını insanın təməl hisslərinin üzərində qurulur. Əvvəlki nəsilərdən keçib gələn zənginliklər, gözəlliklər içində yaşamaq hissidir bu. Toplum halında yaşamaq, ünsiyyət qurmaq, anlamaq və cəmiyyət halında hərəkət edə bilmək, insanların azadlığı, fərdi müstəqillik, söz dinləməyən duyğular Çingiz Aytmatovun əsərlərinin ana mövzudur. Çingiz Aytmatovun əsərləri məni göylərə qaldırır və mən saatlarla eləcə dıbsız göylərin əngəlliklərində uçurdum, uçurdum [2,14].

Məqalədə Çingiz Aytmatovun "Əlvida, Gülsarı" povestində daha çox dostluq, heyvanlara sevgini görürük. Povestdə Gülsarı bir atdır. Yorğa at. Sahibi fəal kommunist ilxıçı, sonradan qoyun sürüsünə çobanlıq edən Tanabataydır. Bu ikisinin arasında güclü sevgi bağları var. Lakin sevgiyə gözü kor olanlar bunu hardan bilsin? Onları bir birindən sonda ayırmağı bacarırlar.

Bu əsərin ümumi xəttidir. Tanabatay sosialist rejimin kəndlərində ilk qurucularındandır. Zamanla rejim gücləndikcə o arxa planda qalmağa başlayır. Bütün zəhməti, əməyi heç olur. Əsərdə qoyun sürüsünə çobanlıq edərkən yaşadığı çətinlikləri anlamaq üçün yalnız povesti oxumaq lazımdır. Oxuduqca illərinə işləyən soyuğu, paltarlarının palçığa və çirkli suya bulaşmış bədənimizə yapışaraq sizi necə titrətdiyini, soyuqdan və acıdan ölənlərin qoyunların, körpə quzuların boğazının düz ortasında yaratdığı yumuğu, çarəsizliyi, acizliyi, qəzəbi, nifrəti o hadisələri yaşayırmış kimi hiss edəcəksiniz.

Çingiz Aytmatov sadəcə insan gözü ilə dünyanı dərk etməyi öyrədir insanlara. Povest axıcıdır bizə yaxındır.

Tanabatay o həyata inanır və onu sevir ən ağır sınaqlardan keçir, çətin qələbələr qazanır. Beləcə həyat onu daha güclü edir, xeyirxahlıq və ədalət yollarında daha möhkəm edir. Gülsarının xarakterində nəciblik, düzlük, açıqlıq, odlu qaçış, fədakar mərdlik olduğunu çatdırır yazıçı bizə. Biz əsərdə Gülsarının at olmasına baxmayaraq Tanabatayla onun arasında bir doğmalığı görürük. Povestdə yazıçı bizə Gülsarının yaşadığı ağrıları yaşatdı.

"Hamımız qocalırıq, hamımızın sonu birdir" yazıçı bu cümlədə insanlara çatdırmaq istəyirdi ki, hamı bu torpaqdan yararlanıb və hər kəs torpağa qarışacaq. Hər kəs eyni təbəqədəndir. Varlı və ya kasıb yoxdur o biri dünyada. Həyatınızı gözəl, vicdanlı, düzgün yaşayın. Mübarizəyə, küsməyə, dalaşmağa dəyməz çünki nəhayətində hamımız bu həyatda sona qədər yaşamayacağıq. Bəzən qocalanda belə gələcəyin yaxşı olmasını isdəyirsənsə geri çönüb baxmalısın.

"Hamımızın beləyik. Bir-birimizin yadına ömür qurtaranda düşürük. Gözləyirik ki, biri bərk naxoşlasın ya da ki yıxılıb ölsün. Onda adamın qədrini bilirik. Bilirik ki, kim idi nəçi idi işinə gücünə maddiyatına qiymət veririk insanların. İnsanın daxili keyfiyyətinin əsas gözəl olmasıdır, xarici gözəl olmayanda bilər. Povestdə görürük ki, Çoronun ölüm anında Tanabatayı görməyi isdəyir onunla danışmaq istəyir. Amma artıq Tanabatay gələndə Çoro həyatda deyildi. Gec idi... Tanabatay çox peşman oldu. Kin saxlamağa, küsülü qalmağa dəyməz. Sevdiklərinizə dəyər verin, sevin, qədrini bilin. Yazıçı insanlara bunları çatdırmaq istəyirdi.

"Ömrün yarısı xəyallarda keçir, bəlkədə həyat buna görə belə şirin olur. Hamının öz taleyi vardır, sevinci, kədəri.

"Qız ki qızıdır, yaxşı ələ düşəndə görürsən gül kimi açılıb, baxırsan baxmaqdan doymursan, pis yerə düşəndə nə olur baxanda ürəyinin içi ağrayır." Burada demək isdəyirdi ki, at da belədir nə qədər yaxşı baxsan o qədər yaxşı olar. Gülsarının sayəsində heyvanlara marağımız artdı, sevgimiz böyüdü. Povestdə yorğa atlardan bəhs olunur. Yorğa atlar hansılardır? Xüsusi cins atlar hesab olunur. Qaçışı digər atlardan daha sürətli olur. Bu povest bizə bir nümunədir.

"İnsanlar qocalır, ancaq ürək təslim olmaq istəmir. Əlinə fürsət düşən kimi, ürək hay salıb xatirələr oyadır." İnsanlar ömürlərini elə yaşamaladırlar ki, illər keçəndən sonra çönüb arxaya baxanda peşman olmasınlar. Onlara verilən həyatı dəyərli yaşamaladırlar.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Povestin sonunda Gülsarı ölür. Sanki günəş də,göy də başqalaşmışdı. Daha Tanabatayın dostu,sirdaşı həyatda yox idi. Sən daha yarpaqları üzüməyəcəksən, qum üstündə qaçmayacaqsan. Onun ömrünün yarısı xəyallarda idi. Onun ətrafdakılara qarşı fikirləri,haqsızlıqlara göz yuma bilməməsi onun xüsusiyyəti idi. Amma ətrafındakılar onu anlamırdılar.Çoban idi deyə onun məhkəmədə aşığılandığını görürük. İnsanların bir daha imkana,maddiyata görə qiymət verdiklərini görürük. Povestdə Gülsarının əhliləşdirilməsini görürük. “ At dediyin şüursuz heyvandır, ondan hər şeyi gözləmək olar” yazıçı bu fikrin səhv olduğunu əsərdə dəqiqliklə qeyd edir. Bu at bəzi insanlardan belə ağıllı idi. Gülsarı Tanabatayın demək olar ki, hər anına şahid olmuşdu. Onun ölüm anında isə ağlamamaq mümkün deyil.

TƏDQIQAT METODU. Bu məqalə ənənəvi və müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunub. Burada əsas Çingiz Aytmatov”Əlvida Gülsarı”, Sədabə Sərvinin məqaləsinə baxılmışdır.

NƏTİCƏ Məqələdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Çingiz Aytmatovun “Əlvida,Gülsarı” povestində cəmiyyətin qüsurlarını göstərir. İnsanların bir-birlərini dəyərini anlamasını isdəyir yazıçı.Dostluğun nə qədər həyatımızda böyük rolu olduğunu görürük. Eyni zamanda biz bunları Gülsarının simasında gördük. Povesti oxuduğumuz zaman sanki povestin içindəymiş kimi hiss edəcəksiniz.Onun təsvir etdiyi istini,soyuğu hiss edəcəyiniz.Birbaşa insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1)Çingiz Aytmatov”Seçilmiş əsərləri”.Şərq-Qərb.Bakı-2009(S.335-501)
- 2)Sədabə Sərvi. Yeni Azərbaycan. 2013.19aprel(S.14)
- 3)Modern az(@http://m.medern.az/az/news /89838#gsc.tab=0
- 4)İlgiz Aytmatov.Çingiz Aytmatovun qardaşı(olaylar.az)

HƏSƏN ƏLİ TOPDAŞIN “QUŞLAR YASINA GEDƏR” ƏSƏRİNDƏ POSTMODERNİZM VƏ ƏNƏNƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏR

NƏRMINƏ HƏSƏNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti / III kurs tələbəsi
Pedaqoji, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi
nhesenova3@std.beu.edu.az
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Həsən Əli Topdaş Türk ədəbiyyatında mühüm yer tutan yazıçılardan biridir.Bu məqalədə onun “Quşlar Yasına Gedər” romanının postmodernist və ənənəvi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Əsərdə postmodernizm cərəyanının ünsürləri ustalılıqla qələmə alınmışdır. Romanda ata ilə oğul arasındakı münasibət,yaxınlıq,qohumluq əlaqələri özünü göstərir.Obrazların daxili aləmini anlamağa kömək edən türkülər – xalq mahnıları, heyvanların simvolik anlamları,yolçuluq modeli, yuxu motivləri də roman boyu əhatəli bir şəkildə təsvir olunub. Biz romanda zaman döngüsünü, yaşama-ölüm arasındakı mübarizəni, həyatla savaşı təsvirini görürük. Postmodernizm cərəyanının ünsürləri olan təkrarlar və təzadlar da romana rəng qatan elementlər sırasındadır. Romanda hadisələr bir- biri ilə əlaqəli, zəncirvari şəkildə verilib. Hər bir hadisə digər hadisənin açılmasına xidmət edir, yardımcı olur. Əsərdə ziddiyyətli durumlarla da qarşılaşırıq. Mühitlərin insanlara təsiri, şəhər və kənd insanı arasındakı uçurumlar, fərqliliklər, modern dünyanın qüsurları ətraflı və dolğun şəkildə verilib.

Roman boyu daim beynimizdə suallar yaranır. Ata ilə oğul arasındakı münasibət, türkülərin – xalq mahnılarının anlamı, heyvanların simvolik anlamları, yolçuluq modeli, qohumluq əlaqələri, görülən yuxular, zaman döngüləri və s. kimi hadisələr bizi əsər haqqında düşünməyə vadar edir və suallara cavab tapmağa yardımcı olurlar. Və bütün bunlar bizdə əsər haqqında təəssürat oyadır. Xülasə, bütün bunlar əsərdəki xarakterlərin daxili aləminə varmağa və onları anlamağa kömək edən vasitələrdir.

AÇAR SÖZLƏR: Quşlar Yasına Gedər, türkülər – xalq mahnıları, yolçuluq, postmodernizm, ölüm, təkrarlar, təzadlar, qohumluq əlaqələri.

ABSTRACT

Hasan Ali Topdash is one of the writers who has a special place in Turkish literature. The article is about the postmodernist and traditional features of his novel "The birds would go to mourning". The patterns of postmodernism movement have been highlighted professionally in the work.

The relationship, familiarity and kinship between the father and son are shown in the novel. Folk songs, symbolic meanings of animals, travelling model, dream motifs that help to understand the inner world of the images have been described in the whole novel in detail. We notice time circle, the struggle between life and death, description of fight against life in the novel. Repetitions and contradictions that are patterns of postmodernism movement are among the elements that add colour to the novel. The events have been given interconnected and chained with one another in the novel. Each event serves to the unfolding of another. We observe contradictory situations in the work as well. The influence of environments to people, abyss between villagers and city dwellers, differences, the flaws of the modern world have been described in a detailed and pregnant way.

Some questions appear in minds all along the novel. The relationship between the father and son, the meaning of folk songs, symbolic meanings of animals, travelling model, kinship connections, the dreams they had, time circles etc. make us think about the work and help us to find answers to the questions. And all of these assist us to have impressions about the work. Finally, these all are means to help us reach the inner world of the images in the novel and understand them.

KEY WORDS: The birds would go to mourning, folk songs, travelling, postmodernism, death, repetitions, contradictions, kinship connections.

ÖZET

Hasan Ali Toptaş Türk edebiyatında önemli yer tutan yazarlardan biridir. Bu makalede onun "Kuşlar Yasına Gider" romanının postmodernist ve geleneksel özelliklerinden bahsediliyor. Romanda postmodernizm akımının unsurları ustaca kaleme alınmıştır.

Romanda baba ile oğul arasındaki ilişki, yakınlık, akrabalık ilişkileri kendini gösteriyor. Karakterlerin iç dünyasını anlamaya yardım eden türküler, hayvanların sembolik anlamları, yolculuk modeli, uyku motifleri de roman boyunca kapsamlı bir şekilde verilmiştir. Biz romanda zaman döngüsünü, yaşamla-ölüm arasındaki mücadeleyi, hayatla savaşın izlenimini görüyoruz. Postmodernizm akımının unsurları olan tekrarlar ve tezatlar da romana renk katan elementler arasındadır. Romanda olaylar birbiri ile bağlantılı, zincirleme şekilde verilmiştir. Her olay diğer olayın açılmasına hizmet ediyor, katkıda bulunuyor. Romanda çelişkili durumlarla da karşılaşılıyor. Ortamların insanlara etkisi, şehir ve köy insanı arasındaki uçurumlar, farklılıklar, modern dünyanın kusurları ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde gösterilmiştir.

Roman boyunca hep kafamızda sorular oluşuyor. Baba ile oğul arasındaki ilişki, türkülerin anlamı, hayvanların sembolik anlamları, yolculuk modeli, akrabalık ilişkileri, görülen rüyalar, zaman döngüleri ve s. gibi olaylar bizi roman hakkında düşünmeye sevk ediyor ve sorulara cevap bulmaya katkıda bulunuyorlar. Ve tüm bunlar bizde roman hakkında izlenim uyandırıyor. Özetle tüm bunlar romandaki karakterlerin iç dünyasına varmaya ve onları anlamaya yardımcı olan araçlardır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Kuşlar Yasına Gider, türküler, yolculuk, postmodernizm, ölüm, tekrarlar, tezatlar, akrabalık ilişkileri.

GİRİŞ.

Həsən Əli Topdaş Türk ədəbiyyatında öz əsərləri ilə mühüm yer tutan yazıçılardan biridir. Bu cümləni məhz Yıldız Ecevitin bu sözləri də təsdiq edir. "Türk ədəbiyyatı qeyri-adi bir yazıçıyla qarşı-qarşıyadır. Həsən Əli Topdaş çox yüksək səviyyəli bədii dilə sahib olan bir yazıçıdır, Türk ədəbiyyatının ən güclü romantik qələmidir. Yeni nəsil Türk ədəbiyyatına öz damğasını vuracaq yazıçılar sırasındadır" (4, 8). Onun yaradıcılığının ilk dövrləri bir o qədər uğurlu olmamış və bir anlığına içindəki yazmaq həvəsi ölmüşdür. Bunun səbəbi də yazılarını ancaq özünün çap etdirməsi idi. Ancaq sonradan həyat üzünə gülmüş və bir sıra qurumlar tərəfindən əsərləri çap olunmuş və birincilik qazanmışdır (3, 14). Ümumiyyətlə, yazıçı əsərlərində bir çox mövzulara toxunmuş, həm bir-birinə yaxın, həm də bir-birindən fərqli əsərlər yazıb. Əsərlərində sadə bir süjet xətti ilə, anlaşılıq dil ilə obrazların, xarakterlərin daxili aləmini, onların hansı rola malik olduqlarını estetik bir şəkildə verir. Belə əsərlərindən biri də onun son romanı olan "Quşlar Yasına Gedər" romanıdır. Roman ailə-məişət həyatını, postmodernist xüsusiyyətləri özündə əks etdirən bir romandır. Çox axıcı bir dillə yazılıb.

Hadisələr normal, gündəlik həyata uyğun olaraq verilib. Yazıçının bizə çatdırmaq istədiyi fikirləri obrazların həm özləri ilə monoloqunda, düşüncələrində, həm də bir- biriləri ilə dialoqlarında görürük.

Həsən Əli Topdaş Türk ədəbiyyatında postmodernizmin ən güclü nümayəndələrindən biridir. “Əsərlərində bədilik, oyun, istehza, mətinlərarası əlaqələr kimi postmodernizmin önəmli ünsürlərindən ustalıqla istifadə edir və arayış, yolçuluq, tənhalıq kimi dövrümüzün ən önəmli problemlərini bədii, estetik bir dillə oxucularına çatdırır”(5). Yazıçı “Quşlar Yasına Gedər” əsərində də həm postmodernist, həm də ənənəvi xüsusiyyətləri dolğun şəkildə təsvir edib. Bu romanda da yolçuluq, arayış, zaman, təkrarlar, təzadlar kimi postmodernist ünsürlər ustalıqla işlənmişdir. Yıldız Ecevit Həsən Əli Topdaş “Postmodern bir Modernist” olaraq göstərmiş və onun yüksək bədii estetik xüsusiyyətlərə malik olan əsərlər yazdığını söyləmişdir. Bu əsərlər “Postmodernizmin xüsusiyyətləri ilə əhatə olunmuş mətinlərin modernist bir süzgecdən keçilmiş mücərrəd bir sənət nümunəsidir”(1, 1). Postmodernizm ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri sırasında mətinin özünün mərkəzdə durması, əsas obyekt olması diqqəti çəkir. Topdaşında dediyi kimi : “Bu ədəbiyyat üçün həqiqi qəhrəman hər zaman romanın özüdür” (1, 184).

Roman bizə ata ilə oğul münasibətindən bəhs edir. Bu münasibət əsərin əsas məğzini, ana xəttini təşkil edir. Adətən, bir çox əsərlər də biz övladın valideyininə qarşı çıxması mövzusunı görürük. Bu əsərdə isə fərqli olaraq biz valideyininə qarşı qayğılı olan bir övladın – oğulun obrazını görürük. Övlad atasının üzülməməsi üçün hər şey edir, atasının dediyi hər şeyi yerinə yetirməyə çalışır yetərki atası üzülməsin. Digər tərəfdən də əlindən gələnlər hər şeyi edən, amma bütün bunların bir faydası olmayacağını bilən övladın çarəsizliyinin şahidi olur. Oğul yol qəzasında ayağının birini itirmiş və protezə məhkum olunmuş atasına daim mərhəmətlə yanaşır. Atasını məmnun etmək üçün əlindən gələnlər hər şeyi edir. Əslində biz oğulun düşüncəsində Topdaşında düşüncələrini, duyğularını görürük. Bu roman elə bu xüsusiyyətinə görə də bir az avtobiografik əsər sayıla bilər: Həsən Əli Topdaşın da uşaqlığı Dənizlinin Çal mahalının Baklan qəsəbəsində keçib. Onun da atasının yol şoferi olduğunu və tez-tez uzaqlara getdiyini, evə çox az gəldiyini öz reportajlarında söyləmişdir (1, 100). Romanda da təhkiyə edən – oğulun dilindən deyildiyi bu fikirlər yazıçının iç səsidir... ”Zaten o illərdə burnumuzun ucunda göynəyən bir benzin qoxusu vardı atam, qulağımızda səslənən uzaq bir motor səsiydi və az əvvəl də qeyd elədiyim kimi getdimi gəlmək bilməzdi bir şəkildə” (8, 32).

Yolçuluq modeli.

Yuxarıda da qeyd elədiyimiz kimi postmodernizm ədəbiyyatının ünsürlərindən biri də yolçuluq, yol anlayışıdır. Məhz bu romanda yol əsas ünsürlərdən biridir. Hadisələrin bir çox qismi Ankara və Dənizli arasındakı yolda açılır. Bu yol oğulun – təhkiyə edən – özünü kəşf etməsinə səbəb olur. O yol getdiyi zaman bir çox şey haqqında düşünür, öz-özünü danışır, bir növ həyatı, bütün olanları sorğulayır. Bu yol təkcə Ankara ilə Dənizli arasındakı bir məsafə - yol deyil, bu həm də həyatla ölüm arasında olan bir yoldur. Təkrarlanan yolçuluq sonda Əziz bəyin ölümü ilə sonlanır. Bu yol həyat yolundan ölüm yoluna aparıcı bir yoldur... Demək olar ki, əsərdə hadisələrin bir çox hissəsi yolçuluqda baş verir. Yol simvolik bir anlam daşıyır, biz romanda təkcə Ankara-Dənizli arasındakı, həyatla-ölüm arasındakı yolçuluğu deyil, həm də zaman yolçuluğunu görürük. Təhkiyə edən tez-tez uşaqlığına qayıtması, atası ilə olan münasibətlərini yada salması məhz zaman yolçuluğudur. Bu xatirələri xatırlayaraq O həm də iç dünyasına da yolçuluq etmiş olur. “Topdaşın mətinlərində “Zaman”ın torpaq, dağ, göl, qəsəbə, şəhər və yola dönüşümü, inteqrasiyası təcəssüm olunur”(1, 97). “Quşlar Yasına Gedər” romanında da “zaman” anlayışı obyektlərin, gerçək məkanların simasına bürünməklə reallaşır, özünü göstərir (7, 101). Təhkiyə edən – oğulun öz evindən ata evinə getdiyi zaman gördüyü kəndlər, evlər, dağlar-daşlar, keçdiyi yollar onun beynində uşaqlığı canlandıran vasitələrdir.

Təkrarlar və Təzadlar.

Postmodernizm əsərlərdə tez-tez qarşımıza çıxan ünsürlər sırasında təkrarlar və təzadlar da var. Bu ünsürlər “Quşlar Yasına Gedər” romanında da özünü göstərir. Təkrarlar sırasına hər dəfəsində yolda görünən mənzərələr, hər dəfə oğulun atla qarşılaşması, gördüyü ağ köynəkli uşaq daxildir. Ağ köynəkli uşağın kimliyi roman boyu öz sirliliyini qoruyub saxlayır. Bəzi məqamlarda Əziz bəyin ölənlər kiçik oğlu Suat olduğu düşünülə bilər, amma bu tam açıqlığa qovuşmur. Roman boyu təhkiyə edən gözlərinə görünən və qeyb olan bu ağ köynəkli uşaq birdə romanın sonunda Əziz bəyin vəfatından sonra onun gözüne görünür. “Həmin gündə bu uşaq ağ köynəyinin parıltısıyla ortaya çıxar və məzarlıqda sanki onun atası üçün namaz qılırmış kimi durar və yenidən qeyb olar...” (8, 245.)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Digər təkrarlanan ünsürlərdən biri də Əziz bəyin üzündə yaranan çuxurdur. “ Onun yanaqları yenə çuxurlaşdı, nəyə bənzədiyi bəlli olamayan kiçik gözlənilməz bir gölgə bu çuxurun içində titrədi (8, 144). (Yanağı çukurlaşdı yine. Neye benzediyi kestirilmeyen küçük bir gölge bu çukurun içinde birkaç kere titredi) Bu çuxurun təsviri Əziz bəy əlil arabasında olarkən də yenidən verilir: “... Seyr edərək yanağında yenə batıq əmələ gəldi, nəyə bənzədiyi bəlli olmayan kiçik bir gölgə qanad çırpırcasına bir neçə dəfə titrədi bu batığın içində” (8, 180). Və sonda Əziz bəy vəfat etdiyi zaman da həmin çuxur Əziz bəyin üzündə olar və orada bir həşərat – milçək qanad çırpır, Əziz bəy öldükdən sonra isə həmin milçək uçub gedər...

Təkrarlanan hadisələrdən biri də oğulun atla bağlı situsasiyalarla qarşılaşmasıdır. Bu at ilk dəfə onun qabağına atasını gətirmək üçün kəndə gedəndə çıxır. Və demək olar ki, at hər dəfə yolun bir hissəsinə qədər ona yoldaşlıq edir və sonra gözdən itir. İlk başlarda bu at onu narahat etmir, ancaq sonra hər səfərində bu atla rastlaşması onu qorxudur. Və bunu kənddəki adamlardan birinə danışması və danışdığı adamın bu atın əcəl atı olduğunu söyləməsi onu daha da narahat edir. Sonra Hüseynin dayısının atının ölməsi, onun telefonun zənginə at kişnəməsi qoyması da atla bağlı təkrarları göstərir. Romanın sonlarına yaxın atasına münəqişədə olduğu bir adamdan bəhs edərək atasının: “Qəzəb atına minənlər, çox zaman nə vaxt düşdüklərini dərk edə bilməzlər(8, 145) deməsi oğlanı narahat edir. Biz bilir ki, el arasında “At murad” deməkdir. Ancaq bu romanda isə at əcəli təmsil edir, yəni Əzrayılı. Və hər səfərində də birini aparmaq üçün gedir. Ancaq bu atın əsas hədəfi Əziz bəydir. Və sonda isə Əziz bəyin ölümündən sonra o at da yoxa çıxır...

Təzadlar sırasına isə şəhər və kənd yaşayışını onların əhalisini göstərmək olar. Bunu əsərdəki 2 hadisəylə göstərmək olar. Əziz bəyin şəhərdə ilk bölümündə başına gələn hadisəylə, bir də Gömü əhalisi haqqında danışdığı hissədə. Topdaş bu 2 olayla şəhər və kənd yaşamını qarşılaşdırmış, modern dövrün qüsurlarını göstərməyə çalışmışdır. “ ...Titrəməkdən bir hal olmuş çeşid-çeşid yuzlərcə insan. Aralarında uşaqlarda var təbiiki. Elə həmin zaman Gömünün əhalisi hamısı birlikdə əllərində ədyal, müxtəlif qidalarla qarın içindən maşınlarla doğru qaçdılar. Bu dəhşətli soyuqda yük maşını sürücüsünə, avtobus səmşinlərinə yemək verdilər, çay payladılar”(8, 81). Əziz bəyin dilindən deyilən bu fikirlər Gömü əhalisinin necə mərhəmətli, insanpərvər olduqlarını bizim gözümdə canlandırır və göstərir. “...Ayağımın altındakı buz anidən çatlamağa başlayınca, daha nə baş verdiyini belə anlamadan bir anda suyun içinə düşdüm. Yixildiyim zaman qoltuq dəyənəklərimi də əlimdən yerə saldım. Sonra mən orada – buz qırıntılarının içində can çəkişərkən, ətrafımdan, yan yörəmədən bir çox insan gəldi-keçdi, ama heç biri, heç biri başını çevirib baxmadı, oğlum. Başa düşürsən heç biri... Səsimə səs verən də olmadı” (8, 22). Əziz bəyin dilindən deyilən bu sözlər isə istər-istəməz şəhər həyatını, modern dünyanı gözümdə canlandırır. Bir çoxlarının robotlaşmaya doğru getdiyini göstərir. Bütün bunlarla yazıçı şəhər insanı ilə kənd insanını qarşılaşdırmağa çalışmışdır. “İnsan cəmiyyətləri müqayisə olunarkən şəhərin kobudluğunun insanlarına da əks olunduğu vurğulanır. Əzizin evinin önündə təkərləkli kreslo üçün bir yerdə rampa hazırlamağa çalışan kütlə ilə Ankarada əngəldə qalan maşına da, buzda ayağı ilişib yıxılan adama da etinadsız yanaşib, əhəmiyyət verməyən laqeyd kütlə arasındakı ziddiyyət qabarıq şəkildə özünü göstərir”(7, 102). Və bu qarşılaşdırmada biz bu iki mühitin insanların bir-birilərinə necə zidd olduqlarının şahidi oluruz.

Türkülər – Xalq mahnıları.

“Həsən Əli Topdaş postmodern texnikasından istifadə edərək yazdığı kitablarında zəngin bir mənbə olaraq gördüyü və dəyər verdiyi xalq mədəniyyəti elementlərinə tez-tez yer verir. Şahinin də qeyd etdiyi kimi Topdaş xalq hekayələri, nağıllar, əfsanələrdən tez-tez istifadə edir. Xalq mədəniyyəti məhsulları onun nağıl dünyasında sehri həqiqətin mənbəyidir”(7, 104). Biz xalq mədəniyyətinə aid ünsürləri “Quşlar Yasına Gedər” romanında da görürük. Yazıçı bu ünsürləri romanda gözəl bir şəkildə işləyib və təsvir edib. Görülən yuxular, danışılan inanclar və s. kimi məsələlər buna misaldır. Atın əcəl rəmzi olması, duguk quşunun lənət quşu olması, Bəkirin yuxusu və s. hadisələr xalq inanclarıdır...

Xalq mədəniyyətini təmsil edən ünsürlərdən biri də türkülər – xalq mahnılarıdır. Yazıçı romanda da türkülərə - xalq mahnılarına böyük yer verib. Hər dəfəsində Ankaradan Dənizliyə gedərək təhkiyə edən yolda dinlədiyi mahnılar onu başqa aləmə aparır və bu mahnılar oxuculara oğlanın daxili aləminə varmağa, onu tanımağa kömək edir. Bu türkülər vasitəsi ilə təhkiyə edən ruh halının hansı vəziyyətdə olduğunu görürük. Bu türkülər həm də keçmişə qayıtma vasitəsidir. Onları dinlədiyi zaman oğlan uşaqlığında atasıyla yol getdiyi vaxt olan hadisələri xatırlayır, bir sözlə, bu türkülər onu uşaqlığına aparan bir zaman yolçuluğudur. Romanın demək olar ki, bir çox bölümlərində türkülər

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

oğlana yoldaşlıq edir. Onun bütün hissələri yaşamasına yardımcı olurlar...O,türkülərin onun ruh halına, əhval-ruhiyyəsinə necə təsir etdiyini bu sözlərlə dilə gətirir:

“ Ayfondan sonra, Arguvan türkülərini – xalq mahnılarını dinlədim bir müddət,dinləyərkən də sükanın başından qalxıb işıl-ışıl parlayan ay işığında tənha kəndləri gəzər kimi oldum, sanki əlinə yeddi bayram xına qoymayan sərv boylu gəlinlərin oturduğu həyat köşələrindən keçər, yaylaqlarda dincələr, çöldən-yamacdan bənövşə toplayar, deryalara, dənizlərə, göllərə dalıb çıxar və gecənin bir vaxtında baş pərdədən səslənən tütək səsinin sədəsi altında ulduzlara baxar kimi oldum (8, 128).

Qohumluq münasibətləri.

Əsərdəki ən önəmli ünsürlərdən biri də Əziz bəyin yaxınları, tanışları idi.”Elədir – dedi Zübeyir: Bəzi canlıları yara öldürmür, sahibsiz qalmaq öldürür”(8, 167). Eynən bu cümlədə olduğu kimi, həqiqətən də, insanları çox zaman aldıkları yaralar, xəstəliklər deyil də, ətrafı, ailəsi, yaxınları tərəfindən ilgi, qayğı görməmək məhv edir. Zətən bütün xəstəliklər sevgisizlikdən, qayğısızlıqdan yaranır..Ancaq əsərdə Əziz bəy bu cəhətdən şanslı idi, əsərin sonuna kimi yaxınları daim onun yanında oldular. Axşamlar qonaq otağında demək olar ki, yer olmurdu. Əziz bəyin xəstəliyini eşidən hər kəs gəlirdi.Səbəb Əziz bəyin xəstəliyi olsa da, hər kəs özünə maraqlı olan söhbətlərdən danışır, bir söhbətdən başlayıb, digər söhbətə keçirdilər.Bu söhbətlər Əziz bəyi narahat etsə də, o, heç bir şey demirdi. Nə qədər narahat etsə də, bir o qədər də əslində yaxınlarının onu ziyarət etməsindən xoş olurdu. ” Bu nə deyə bir müddət deyindi sonra: Başım qazan kimi oldu mənim! Ziyarətin qıssası məqbuldur, elə deyilmi, xəstənin başında belə saatlarla danışılmaz axı – dedi.”(8, 106). Əslində bura da 2 şey ola bilər: Ya məqsədləri belə söhbətlər etməklə Əziz bəyin fikrini yayındırmaq, ya da Əziz bəyin xəstəliyi sadəcə bəhanə idi onlar üçün. Yazıçı bu seçimi hər bir oxucunun öz üzərinə buraxıb. Amma yenə də Əziz bəy onların onu sevdiklərini təsdiq edir əsərdə. Bu cümlədə biz bunu görürük: “Ay müsəlman, anam sağa-sola buraxılan çay stəkanlarını toplayarkən, elə demə, onlar səni sevdiklərindən, narahat olduqlarından gəlirlər... Atam bilirəm mənasında başını buladı...” (8, 106).Həyat yoldaşı və övladları Əziz bəyin son anına qədər onun yanında olurlar və bir an olsa belə bu durumdan şikayət emirlər

Ümumiyyətlə, əsər, ölüm üzərində qurulmuş bir əsərdir. Ölümə mübarizə amma sonda ölümə qalib gələ bilməyəcəyini anlamaq. Ancaq yenə də əlindən gələ hər şeyi etmək.(6). Biz bunu atanın – Əziz bəyin, onun övladlarının, həyat yoldaşının, qohum-əqrəbasının simasında görürük. Əziz bəyin heç bir xəstəxanayı,həkim bəyənməyib bir ümidlə oğulundan onu başqa yerə götürməsini istəməsi də onun həyatla savaşımlarını göstərir... Əsər yaşam və ölüm döngüsü üzərində qurulub. Əsərin əvvəlinin də, sonunun da eyni hadisə ilə başlayıb bitməsi diqqət çəkən məsələlərdəndir. Başlıqda və sonda da təhkiyə edən iç səsiylə bu sözlər deyilir: “... Lacivərd gövdəli qələmi qutusundan çıxartdım,qapağını açdım, içində mürəkkəb yox idi. Yavaş-yavaş mürəkkəb doldurmağa başladım” (8, 7). Mənim fikrimcə, bəlkə də yazıçının belə eləməkdə məqsədi bunu demək istəməsidir: “ Bu dünya daim fırlanır və hər şey təkrarlanır, bəzi şeylər fərqli ola bilər.Ancaq bir gerçək var. İnsan hardan gəlibsə mütləq ora da qayıdacaqdır.Dünyaya gəldiyi yer başlanğıcı, dünyadan getdiyi yer isə sonu olacaq. Ancaq hər iki yer həm gəldiyi, həm də getdiyi yer eyni yerdir.

NƏTİCƏ:

Həsən Əli Topdaşın “Quşlar Yasına Gedər” romanı bir çox ünsürləri özündə əks etdirən möhtəşəm bir əsərdir. Əsərin dilinin sadə olması onu gözəlləşdirən cəhətlərdən biridir. Yazıçı postmodernizm cərəyanında yazdığı bu romanında postmodernizmin ünsürlərini mükəmməl bir şəkildə vermişdir. Romanda ata-oğul münasibətini, oğulun atasına mərhəmətlə yanaşmasını, ailə münasibətlərini, yaxınların, qohumların bir-birinə münasibətini görürük. Yaşam və ölüm arasındakı mübarizəni, amma sonda bu mübarizənin faydasız olduğunun şahidi oluruq. İnsanın daim axtarışda olması, keçmişindən qopa bilməməsi, həyatındakı hadisələri sorgulaması da əsərdə göstərilir.

Ustalıqla qələmə alınan bu romanda həyatın təkrarlardan, döngülərdən, ziddiyyətlərdən, uçurumlardan ibarət olduğunun şahidi oluruq.Mühitlərin önəmli olduğunu, insanların düşdüyü mühitin təsirindən necə əriyib getdiyinin təsvirini görürük.. Şəhər insanı ilə kənd insanı arasındakı uçurum məhz buna misaldır.Həyatda insanın başına gələ hər şeyin bir mənasının olduğunu, heç bir şeyin boşuna olmadığını yazıçı əsərdəki hadisələrlə göstərmişdir. Görülən yuxular, gözə görünən varlıqlar, danışılan hadisələr boşuna və səbəbsiz deyildir. Əsərdə təhkiyə edən yolçuluq boyu gözüne görünən at, öz kəndlərində olduğu zaman gördüyü ağ köynəkli uşaq, Bəkirin yuxusu və s. kimi hadisələr əsərin sonuna qədər hadisələrin açılmasında mühüm rol oynayır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Əsərin əsas mühüm ünsürlərdən olan türkülər – xalq mahnıları da təhkiyə edəni tanımağa, onun iç dünyasına enməyə, düşüncələrini anlamağa yardımcı olan önəmli vasitədir. Əsərdə demək olar ki, türkülərə bir çox fəsilərdə rast gəlinir. Bir sözlə, əsər boyu həm də türkülərin – xalq mahnılarının da yolçuluğunun şahidi oluruq.

Biz romanda ümidini itirməyən, son ana qədər savaşan insanlığı görürük. Bir sözlə, "Quşlar Yasına Gedər" romanı tənhalığı, yaşlılığı, ölümü ata-oğul münasibətini "sehirlili" olan bir yazıçının ustalılıqla qələmə alıb işlədiyi bir romandır. "Atalar, alınlarımızı yazılmış yalnızlıklardır..." [8, 194]. Bu hissə romanı ifadə edən semantik mərkəz rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ecevit Yıldız, 2012. Türk Romanında Postmodernist Açılımlar, İletişim Yayınları, İstanbul.
2. https://www.academia.edu/3325010/Hasan_Ali_Toptaşın_Yaşamı_ve_Edebi_Yolculuğu_Hasan_Ali_Toptaş_Life_and_His_Literary_Journey_. (31.03.2019. 12:00).
3. Sessizliğin Gölgesinde Hasan Ali Toptaş Kitabı, 2018, İstanbul.
4. Sibel Ercan, Hasan Ali Toptaşın Yaşamı ve Edebi Yolculuğu.
5. Hasan Ali Toptaş Sempozyumu – Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Nisan 16, 2018.
6. . <https://hikmethukumenoglu.com/?p=2713> Okuma Notları: Kuşlar Yasına Gider, Hasan Ali Toptaş. (31.03.2019. 12:37).
7. Alev ÖNDER "KUŞLAR YASINA GİDER" ROMANINDA POSTMODERNİZMLE GELENEĞİN BULUŞMASI. 2017.
8. Hasan Ali Toptaş, "Kuşlar Yasına Gider", 2016.

ALPƏR CANIGÜZ ROMANLARINDA DETEKTİVƏ İRONİYA

CƏMİLƏ MİRZƏYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji, Azərbaycan dili ədəbiyyat müəllimliyi
cmirzeyeva@std.beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu günümüzdə detektiv janrına yeni bir səs gətirən Alpər Canıgüz romanlarını oxuyarkən yaşadığımız ya da yaşa bilmədiyimiz zamanı geri qaytarıb bu yanlışları düzəldə bilsəydik dediyimiz, görüb duya bilmədiyimiz anları xəyali də olsa yenidən yaşamağa imkan verir. Alpər Canıgüzün romanlarında absurd, komik və inanılmaz gördüyümüz hadisələr əslində həyatda öz təzahürünü tapır. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, Alpər Canıgüz romanlarında insan zəkası və psixologiyada baş verən metafizik absurd məqamlar yer dəyişir. Canıgüz yaratdığı qəhrəmanlarla yeni bir parodiya yaratmışdır. İstər qəhrəmanların kiçik yaşlı olub yetkin zehinə sahib olması istərsə də keçmişlə olan sıxıntılı baxımından yeni qəhrəmanlar olması fikri ortaya çıxmışdır. Araşdırma zamanı yazıçının məqsədi və bu janra qatmaq istədiyi yeniliklər ortaya çıxmışdır.

Tədqiqat müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, Canıgüzün "Tatlı rüyalar", "Oğullar və rencide ruhlar" və "Kan və gül" romanları arasında müqayisələr aparılmışdır. Bu romanlarda keçmiş və indiki zaman və paralel dünyaların təzahürü məsələsi təhlil edilmişdir, romanlarda xəyal aləmi ilə real dünya arasında sıxışmış qalmış surətlərin psixoloji vəziyyətinin necə əks olunması məsələsi araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı Canıgüz romanlarının digər bir xüsusiyyətləri də ortaya çıxmışdır. Alpər Canıgüz romanlarında modernizmə xas şüur axını postmodern üsullarla sınaqdan keçirməsi məsələsinə toxunmuşdur. Tədqiqat zamanı qəhrəmanların daxili aləmi, məkan, zaman anlayışı və bu anlayışların onların həyatındakı təsiri məsələsi də tədqiq olunmuşdur.

Canıgüz romanlarını oxuyarkən absurd bir yuxunun içində həmçinin eşqlə də qarşılaşıyıq.

AÇAR SÖZLƏR: Detektiv, postmodernizm, zaman, paralel dünya.

ABSTRACT

The novels by *Alper Canıguz* that brought a new voice to detective genre enable to live the moments that we wish we had returned time back which we lived or couldn't live and corrected these mistakes and the ones we observed but couldn't feel again even it's imaginary while reading. The events that are seen as absurd, funny and incredible in the novels by *Alper Canıguz* indeed appear in the real life. It's made clear by the research that human intelligence and metaphysical and absurd

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

moments that happen in psychology get replaced in the novels by *Alper Canıguz*. Canıguz has created a new paradigm with the heroes he established. The heroes are considered new in terms of the points that they are young but have a very mature mind and they have troubles related to their past. During the research the goal of the writer and the innovations he wished to add to this genre have been made clear.

The comparative method has been used during the research, the novels "Sweet dreams", "Sons and offended souls" and "Blood and rose" by Canıguz have been compared. The issue of past, present and the manifestation of parallel universes in these novels has been analysed, at the same time it has been investigated that how psychological case of the images that have been trapped between the world of dreams and real world has been reflected in the novels. Another feature of Canıguz's novels has been revealed during the research. *Alper Canıguz* has touched upon the matter of testing the intelligence flow belonging to modernism with postmodern means in his novels. The inner world of the heroes, notions of place and time and the impact of these notions on their lives have also been investigated.

When we read Canıguz's novels we encounter with love inside an absurd dream as well.

KEY WORDS: Detective, postmodernism, time, parallel universe.

ÖZET

Günümüzde polisiye romana yeni bir ses getiren Alper Canıguz romanlarını okurken yaşadığımız, ya da yaşayamadığımız zamanı geri döndürüp de bu yalnızları düzeltere bilseydim dediyimiz, görüp duya bilmediğimiz anları hayali de olsa yeniden yaşamaya izin veriyor. Alper Canıguzün romanlarında saçma, komik görünen olaylar aslında hayatta tezahürünü buluyor. Araştırma sırasında anlaşılıyor ki, Alper Canıguz romanlarında insan zekası ve psikolojide yaşanan metafizik saçma hususlar yer değiştiriyor. Canıguz yarattığı kahramanlarla yeni bir parodi qıma yaratmıştır. Gerek kahramanların küçük yaşlı olup olgun zihnine sahip olması gerekse geçmişle olan sıkıntıları açısından yeni kahramanlar olması fikri ortaya çıkmıştır. Araştırma sırasında yazarın amacı ve bu janra katmak istediği yenilikler ortaya çıkmıştır.

Araştırma karşılaştırmalı yöntemi kullanılmış, Canıguzün "Tatlı rüyalar", "Oğullar ve rencide ruhlar" ve "Kan dan gül" romanları arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu romanlarda geçmiş ve şimdiki zaman ve paralel dünyaların yansıması konusu analiz edildi, romanlarda hayal dünyası ile gerçek dünya arasında takılıp kalmış karakterlerin psikolojik durumunun nasıl yansıması meselesi araştırılmışdır. Araştırma sırasında Canıguz romanlarının diğer yönleri de ortaya çıkmıştır. Alper Canıguz romanlarında modernizme özgü şuur akımını postmodern yöntemlerle denemesi konusuna değinmiştir. Araştırma sırasında kahramanların iç alemi, mekan, zaman kavramı ve bu kavramların onların hayatındaki etkisi konusu da tetkik edilmiştir.

Canıguz romanlarını okurken saçma bir rüyanın içinde ayrıca aşkla da karşılaşırız.

ANAHTAR KELİMELEER. Polisiye, postmodernizm, zaman, paralel evren.

GİRİŞ

Detektiv roman anlayışı XX əsrin ikinci yarısında yaranan postmodernizmin də təsiri ilə önəmli bir inkişaf yolu keçməyə başladı. XX əsrin əvvəllərində postmodernizm modernizmə qarşı yaranmışdır. Postmodern ifadələr ədəbiyyatda mübahisə mövzusu olmuşdur. Modernizmin "elitist" yanaşmasına qarşı, "populist" təmayüllərlə mətnlər arasında, üst qurmaca kimi yollarlı istifadə edən postmodern yazarlar istifadə etdiyi mövzularda tarix, fantastika, detektiv kimi mövzulara əlatdıqları görülür (12. səh. 357).

Detektiv roman anlayışı da Türk ədəbiyyatına ilk öncə tərcümə yolu ilə keçib.

Ümumilikdə nəzər salsaq cinayətin ortaya çıxmasına bağlı olaraq inkişaf edən və ədəbiyyatda da öz yerini almağa başlayan detektiv roman anlayışının tarixi cinayət qavramının tarixi qədər qədimdir. Ancaq XX əsrdə iki böyük müharibənin yaşanması, işlənən cinayətləri ətraflı şəkildə izah edə biləcək janrın sürətli şəkildə inkişaf etməsinə səbəb olub.

Jozef Krutç detektiv romanı nəsrin mükəmməl və modern növü hesab edir.

Detektiv romanlarda da insan həyatında tez-tez rastlaşdığımız müəmmaların əslində üzə çıxarılan yollarını göstərmə, dərs vermə var. V.H. Audenə görə detektiv roman cinayət hadisəsindən sonra bütün şübhəliyərin gözdən keçirilməsi və nəhayət cinayətkarın ələ keçirilməsinin hekayəsidir. Hovard Heykraft isə düşünür ki, detektiv roman əsərin sonunda günahkarın üzə çıxarılmasını hədəfləyir. Digər tərəfdən də məntiqi təfəkkürün inkişafında da xidmətləri var.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Qərbdə əvvəllər gizlilik ədəbiyyatı başlığı altında toplanan detektiv roman daha sonralar şübhə, günah, təqsir kimi adlarla adlanmağa başladı. Detektiv əsər üçün üç əsas amil vacibdir: qətl hadisəsi, qatil və xəfiyyə. Bu üç ifadənin açılışı üçün üç əsas sual prinsipini də götürə bilərik: kim, niyə, necə? Bütün bu üç sualın ətrafında xəfiyyənin-detektivin quru, sinxron, xronoloji aspektdə araşdırmaları günümüzün oxucusu üçün maraqlı deyil. Bu, artıq Konon Doyle, Aqata Kristinin klassik detektivçilik oyununun bitməsi və yeni dönmənin başlanmasından xəbər verir. Bu cür sinxron cinayət işləri isə artıq prokurorluq orqanlarındakı sənədlərin rəsmi dilidir (5.) Türk ədəbiyyatında detektiv roman anlayışı qərbdən qırx il sonra Ahmet Münifin fransız yazar **Ponson de Terrail'in Paris Faciaları (1881) adlı kitabını tərcümə etməsi ilə yaranmışdır. Bununla yanaşı ilk detektiv roman olma xüsusiyyəti Ahmet Mithat Efendinin *Esrâr-ı Cinayât (1884) adlı romanı olmuşdur.***

Çağdaş Türkiyə ədəbiyyatında detektiv əsərləri ilə məşhur olan tanınmış yazar Ahmed Ümit cinayətin tarixindən və detektivin tarixindən bəhs edərkən yazır: “Klassik detektivin başlanğıcı olaraq XIX əsrin ortaları göstərilir. Amma cinayət haqqında mətnlərin tarixi daha gerilərə, tarixin başladığı günlərə uzanır. Cinayət bəşəriyyətin yaranma formasıdır.” deyir. Günümüzdə detektiv janrına yeni bir səs gətirən yazarlardan biri də Alpər Canıgüzdür. Alpər Canıgüzün uşaqılıq illəri Acıbadəmdə keçirib. O, Jules Verne, Mişel Zevako, Dostoyevski, Italo Calvino, Vladimir Nabokov və John Fovles təsiri altında romanlarını yazmışdır. Boğaziçi universitetində “Psixologiya” ixtisası üzrə təhsil alıb. Tələbəlik illərində yazdığı hekayələri yazmaq qərarına gəlib. Alpər Canıgüz “Tatlı Rüyalar (2000)” (Dadlı Yuxular), “Oğullar və Rencide Ruhlar” (2004), “Gizli agentlik” (2008) (Gizli agentlik), “Cəhennem Çiçəği” (2013), “Kan və Gül” (2017) adlı romanların müəllifidir. Canıgüz romanlarında modernizmə xas şüur axınıni postmodern üsullarla sınaqdan keçirir. Cəmiyyətdə baş verən şəxsiyyət ikiləşməsi, totalitarizmə demokratiya populyar mövzularla kult dəyərlər bir-birinə qarışır.

Ədibin ilk romanına nəzər salaq. “Tatlı rüyalar” romanı psixoloji detallarla zəngindir. Canıgüz “Tatlı rüyalar”da psixologiyanın istifadə edilməsindən daha çox sui-istifadəsi mövcuddur”, deyir. “Tatlı rüyalar” romanında böyük sirr olan, hələ də qaribə yönləri ilə diqqət cəlb edən insan psixologiyası modernizmlə postmodernizmin ortaq məxrəcindən yaranan təptəzə estetik bir üsulla kəşf edilməyə çalışılır (7. səh. 178). Müəllifin hadisələrin arasında yerləşdirdiyi psixosanalitik təhlil və informasiyalar oxucunu məlumatlandırmaqla yanaşı, poststruktural mətnlərin məlumat, bilgi özəlliyi kimi də mənə daşıyır (7. səh. 179).

“Tatlı rüyalar” romanı paralel dünyalarda yaşayan Hektor Berlioz və Hakan Şevket Tunçel xarakterlərinin kəşifən həyatlarını nostalji ilə indiki anın, psixologiya ilə anti-psixoloji vəziyyətlərin absurd və bir o qədər romantik parodiyasıdır. Berliozun həyatına Hakan Şevket öz qarışıq yuxuları ilə daxil olur və onun yerinə yaşaya bilir. Yuxu pozğunluğu yaşayan Şevketi Olcaytu Fişek müalicə edir ki, onu elektrofikiri dalğalar vasitəsi ilə paralel dünyaya göndərsin. Maraqlı süjet üzərində qurulan romanda paralel dünyaların mövcudluğu da vurğulanır. İnsan həyatı da romandakı hadisələr kimi qarmaqarışıqdır fikri orta çıxır.

Canıgüzdə insan zəkası və psixologiyada baş verən metafizik absurd məqamlarla yer dəyişir. Hektor Berlioz və Hakan Şevketin yuxularında kəşifən həyatlar, ömrünün bir qismini satan Hamitin danışdığı yalanlar professorla tələbələrin arasındakı söhbətlər yazıcının ehtimallara açıq postmodern yozumudur. Əslində Hakan Şevket və Hektor Berlioz simvolik xarakterlərdir. Romanda absurd komik və inanılmaz gördüyümüz hadisələr əslində həyatda öz təzahürünü tapır. Yuxularda gördüyümüz absurd hesab etdiyimiz hadisələr gerçək həyatın özündə gözləmədiyimiz ehtimallarla qarşımıza çıxır. “Ustad Freud yuxuları,” zəhnə gedən əsalətli yol” deyə adlandırır. Həqiqətdə yuxular bizə insanların iç dünyasını anlamaq üçün dəyərli bilgilər verir. “Öz işində mütəxəssiz olmuş bir psixoloq yuxuların mənasını yaxşı bilməlidir” (13. səh. 20). Bütün romanların təməli azadlıqdır. “Tatlı rüyalar” romanında xəyal ilə reallıq arasında sıxışmış qalmış bir adam var.

Heyrətləndirici, çaşdırıcı bir dillə romanlarını qələmə alan Canıgüzün romanlarındakı xəfiflik qəfildən oxucunun üzünə çırpılan, şok effekti yaradan ağır həqiqətlərin cild dəyişdirmiş, yüngülləşmiş formasıdır. Çətin həyatın rəngsiz ədəbiyyatın əksinə Alpər Canıgüz əsərlərində əyləncə vardır. Bu intellektual modern oxucunu mətnə cəlb etmək üçün vacib xüsusiyyətdir. “Oğullar və rencide ruhlar” romanı “Beş yaş insanın ən yetkin çağıdır.” Beş yaşındakı baş obraz Alper Kamunun sözləri dünyanın insanın teologiyanın cəmiyyətin problemlərinin gündəlik həyatdakı problemlərlə əlaqələndirilib romanın əsas mövzusunə çevrilib.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Romanda kiçik qəhrəman ailəni də tənqid etmiş olur. Alper Canigüzün psixologiya üzrə təhsil almış olası romanlarındakı surətlərin xarakterlərinin açılması üzərində özünü göstərir. Uşaq qəhrəman dəfələrlə yetişkinlərin dünyasına gətirib ona fəlsəfi fikirlər dedizdirərkən bəzəndə onu uşaq olaraq saxlayır. Qaydalar, öyrənilmiş yalanlar, yanıltmalar, dinlər kitab boyu kiçik Alpərin tənqid atəşinə tuş gələn mövzulardandır. "Oturmuş vəziyyətdə pəncərənin pərdəsini aralayaraq küçəyə baxdım. Sanki pəncərənin o biri tərəfində Tanrını görəcəkmisəm kimi və o mənə hər şeyin bir zarafatdan ibarət olduğunu deyəcəkmis kimi qəribə bir hiss var içimdə. Üstəlik kəmana bənzər başı və seyrəlmiş saçları ilə havada süzülərkən xəyal etdiyim bu Tanrı üst qonşumuz Həsən əmiyə çox bənzəyir. Bunun səbəbini qısa zaman öncə anladım. Atam mənə yaradandan bəhs edərkən onun yuxarıda yaşadığını anlatmışdı. (1.47) Romanda Alpər Kamu yetişkinvari bir təbiətə sahibdir. Uşaq məsumluğunun olması cəmiyyətdə uşaq şablonuna pis mənfi cəhətlərin yaraşdırılmamasında irəli gəlir. Romanda əsas məsələ məhəllədə baş vermiş cinayətin uşaq tərəfindən aydınlaşdırılmasıdırsa buna bərabər digər bir cəhət isə bunu uşağın etməsidir. Cinayət ortaya çıxdıqca məhəllənin və ya cəmiyyətin problemi də roman görünməyə başlayar. Uşaq izlərin arxasındadır və tapdığı hər iz də cəmiyyətin bir qüsurdur. Bu qüsurlar uşağın tənqid hədəfindədir. Alpər Kamu 5 yaşındakı bədənə həbs olmuş dizginlənməyən bir zəhnə sahib qəhrəmandır.

Məkan anlayışı.

Detektiv janrlı romanların yazılmasında yazarların məkan seçimləri də xüsusi rol oynayır. Cinayətin işləndiyi məkan qəhrəmanın psixologiyasında özünəməxsus yer olmalıdır və bunu özündə yansıdır. Məkan şəxsin psixoloji vəziyyətinin ərtəfa yansımasıdır. Canigüz romanlarında da məkan anlayışı istər qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini ifadə etmək üçün istərsə də həmin qəhrəmanı cəmiyyətdən bir parça olmasını ifadə etmək üçün ustalıqla seçilmişdir.

Zaman anlayışı.

Romanlarda bəzən xronoloji zaman izlənsə də bəzən keçmişə qayıtma yaxud hadisənin olduğu zamana gedib baş verdiyi anda onun anlaşılmasına səbəb olur. Qəhrəman bugününün problemlərinin səbəbini keçmişdə axtarır. Əslində bugünün şifrəsi keçmişdə gizlidir fikri öz təzahürünü tapır.

Canigüzün son romanında da qəhrəman zamanda səyahət çıxır. Fantastikanın içərisin eyni zamanda mizahın olması və dünənlə bugünün arasında sıxışmış qalmış bir adamın azadlıq axtarışı öz əksini tapıb. Romanda sanki Jean Paul Sartrenin "İş işdən keçdi" romanında dediyi kimi "Bir şansım olsaydı hər şeyi yoluna qoyardım" fikrini əks etdirməyə çalışıb. Zamanda səyahətə çıxan qəhrəman Aziz tanıdığı məkana Boğaziçi universitetinə geri qayıdır məkan anlayışı onun həyatında müəyyən yer etməsi ilə bağlı bir hadisədir.

Romanda Əziz həyatı keçmişlə gələcək arasında sıxışdırılmış bir həbsxana olaraq görünür. Qəhrəman bugünün şifrəsini dünəndə tapmağa çalışır. Klassik detektiv romanlardan fərqlənən bu romanda keçmişin gələcəyi deyil gələcəyin keçmişi müəyyənləşdirdiyi bir hekayədir. Əslində burada qəhrəman qorxunu da yaşamış olur. "Qorxu hekayəmizdə psixoloji nəticələrlə əlaqələcək" (6.səh.708). Çünki cinayətin baş verdiyi zamandır və bu öyrəndikləri həyatına təsirsiz ötürməyəcək. Məşhur ABŞ psixoloqu biheviorizmlə bağlı tədqiqatlar aparmış Edvard Torndayk dediyi kimi "Öyrənmə xəyal qırıqlığıdır". Qəhrəman kimin qatil olduğunu bilmir. Detektiv janrının digər bir xüsusiyyəti də odur ki, doğru şərtlər altında hər kəs qatil ola bilər. Romanda qəhrəmanın patoloji peşmanlıq duyğusuna barmaq basmaq üçün "Kan və Gül" adı doğru bir seçimdir. Romanda İsgəndər Doğan Əzizə "Qan və gül bir-birindən fərqli deyildir. Gülə rəngini verən qandır." deyir (2.səh.131). Aziz keçmişində fəlakət olaraq dəyərləndirdiyi bəzi şeylərin ona bugün sevinc qaynağı ola biləcəyini düşünür. Məsələn qızı Zeynəb kimi. Əslində romanı fərqləndirən digər bir cəhət isə Əzizin cinayəti çözüb bütün parçaları birləşdirməsi deyil əsas cəhət onun keçmişlə bağlı qayğılarıdır. Psixoloji vəziyyəti də onu bu şəkildə zamanda səyahətə çıxaraq cinayəti həll etməsinə gətirib çıxarır. Keçmişdə yaşadığı və həllini tapmadığı problemlər onun psixologiyasında dərin izlər buraxmışdır. Onun qızının tədbiri üçün gəldiyi Boğaziçi universiteti onun keçmiş xatirələrinin oyanmasına şərait yaratmış olur və ardınca baş verən hadisə onu keçmişə göndərir. Canigüz romanlarının digər bir xüsusiyyəti də alleqoriyaya baş vurmada fantastika ilə harmoniyaya girən romanlar yazmasıdır. Canigüz romanlarını oxuyan postmodern oxucu romanı oxuya-oxuya öz mətnini yazır. Oxucu bu romanları oxuyarkən xaotik, absurd dünyanın acığına daha qatı və mənasız komediya yazır. Bu ,modern,tənha insanın həyatına mənə qata bilmək üçün ən gözəl parodiyadır (7.səh. 176) .

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Müəllifin hadisələrin arasına yerləşdirdiyi psixoanalitik təhlil və informasilar oxucunun məlumatdırmaqla yanaşı poststruktural məthlərin məlumat bilgi özəlliyi kimi də mənə daşıyır. Canıgüzün mətnlərinə yüklədiyi mənə bolluğu maarifləndirici pasajlar oxucunu Faulz romanlarının atmosferinə salır. Con Faulzun “Fransız generalın qadını” romanında qəlbləşmiş totalitar həqiqətlərə qarşı elan etdiyi postmodern müharibə Canıgüzdə modernist mündəricəli postzaman, postməkan və postroman analizlərinə çevrilir (7. səh.179)

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə tarixi müqayisəli metoddan da istifadə olunmuşdur. **Dünya ədəbiyyatına nəzər saldıqda Amerikalı yazar qorxu, detektiv kimi janrların qabaqcıl simalarından Edqar Allah Poenin adını çəkməmək mümkün deyil. Poe detektiv roman janrının inkişafında önəmli rola sahibdir. Detektiv, elmifantastik romanların qabaqcıl siması olan Edqar Allah Poenin “Morque küçəsi cinayəti”** (The Murders in the Rue Morgue; 1841) dünyada ilk detektiv hekayədir. Tədqiqat zamanı ilk öncə janrın tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, detektiv janr Qərb ədəbiyyatı ilə müqayisədə türk ədəbiyyatına daha gec nüfuz etmişdir. Bu janrın ilk əvvəl tərcümələrlə təməli qoyulmağa başlamışdır. Bunu biz Ahmet Münifin fransız yazar **Ponson de Terrail'in Paris Faciaları (1881) adlı kitabını tərcümə etməsi ilə görmüş oluruq. Türk ədəbiyyatında ilk detektiv roman isə Ahmet Mithat Efendinin *Esrâr-ı Cinayât (1884) adlı romanı olmuşdur.***

NƏTİCƏ

Romanda cinayətləri həll etməyə çalışan qəhrəmanlar “detektivlər” və cinayətin qurbanı olmuş şəxslər fərqli xüsusiyyətləri ilə təqdim olunur. Onların psixoloji vəziyyəti keçmişlə olan bağlılıqları bugünlərinə olan təsiri özünü göstərir. Romanlarda təsvir olunan məkanlar fiziki yerlər deyildir. Hər biri qəhrəmanın keçmişində özünə yer etmiş və iç dünyalarını yansıdan məkanlardır. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, Canıgüz romanları klassik detektiv janrında yazılmış romanlardan fərqlidir. İstər qəhrəmanları istərsə də romanlarının sujet xətti bizə bunu deməyə imkan verir. Qəhrəmanların paralel dünya ilə yaşadıkları zamanlar arasında əlaqə və keçmişin indiki zamana olan təsiri romanlarda açıq şəkildə təsvir olunub. Araşdırma zamanı həmçinin yazarın psixoloji təhsili almış olmasının qəhrəmanların üzərində olan təsiri aydın şəkildə hiss olunur.

Canıgüz yaratdığı qəhrəmanlarla yeni bir parodiya yaratmışdır. İstər qəhrəmanların kiçik yaşlı olub yetkin zehinə sahib olması istərsə də keçmişlə olan sıxıntılarını baxımından yeni qəhrəmanlardır. Bu qəhrəmanlar absurd vəziyyət içərisində çözməyə çalışdıqları cinayətlərlə əslində cəmiyyətin də sıxıntılarını görmüş olurlar. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, müəllifin artıq dərəcə absurdluq qataraq ifadə etmək istədiyi fikir əslində günümüzdə hər kəsin qarşılaşa biləcəyi hadisələrdir. Əslində insan həyatı da romandakı qəhrəmanların həyatı qədər qarışıqdır. Araşdırma zamanı belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Alpər Canıgüz istər romanlarının sujeti baxımından istərsə də yaratdığı qəhrəmanlar baxımından çağdaş türk ədəbiyyatına fərqlilik gətirib. Romanlarda bəzi məqamlar artıq dərəcədə absurd olsa belə bu onun həyatla səsleşdiyi gerçəyini dəyişmir və roman aşılamaq istədiyi fikri oxucuya çatdırır.

Romanları oxuyarkən oxucu qəhrəmanların çıxdıkları yolda həm komik həm də gerçəklikdən uzaq amma bir o qədər də yaxın bir dünyaya qonaq olub bu dünyada öz həyatı ilə səsleşən məqamların şahidi olur.

Canıgüz romanlarını çağdaş yaşama aid olan detallar real ayrıntılarla verilir. Romanların sujet xətti absurd məqamlarla zəngin olsa belə bu detallar roman boyu davam edir. Aydın olur ki, bəzən oxucu romanın başlarında real çevrədən bəhs olduğuna belə inanır.

Tədqiqat zamanı məlum olur ki, detektiv janrının xüsusiyyətlərindən biri olan insan həyatında tez-tez rastlaşdığımız müəmmaların üzə çıxarılma yollarını göstərmə, dərs vermə kimi hadisələr Canıgüz romanlarında da öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Alper Canıgüz. “Oğullar ve Rencide Ruhlar”. (Kitab) İletişim Yayıncılık, İstanbul 2014. 1-385
2. Alpər Canıgüz “Kan ve Gül, Ayrıntı nəşriyyat (Kitab). April yayıncılık, IV nəşr iyul 2018:1-212
3. Bir Alpər Canıgüz parodisi (Aydın Meral) <http://www.kimyaziyor.com/yazilar/kitap-elestirileri/15-bir-alper-caniguz-parodisi-ogullar-ve-rencide-ruhlar> (online məqalə)
4. Bugünün şifrelerini dünəndə ararken, <https://t24.com.tr/k24/kitap/kan-ve-gul,200>, (online məqalə)
5. **Detektiv roman və ciddi ədəbiyyat anlayışları**, <http://shamilsadig.com/detektiv-roman-v%C9%99-ciddi-%C9%99d%C9%99biyyat-anlayislari/> (online məqalə)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

6. Edgar Allan Poe Bütün öyküleri, II cild, "Usher Malikanəsinin çöküşü"nin yenidən yorumlanması. Leo Spitzer (məqalə) (705-715)
7. **Ülvi Babasoy.** "Ədəbiyyatla cənnəti tapmaq". (Kitab). Xan nəşriyyatı, Bakı 2016, 1-248
8. İlk Türk Polisiye Roman: Esrar-ı Cinayat 12th May 2012, <http://sanartkutuphane.blogspot.com/2012/05/ilk-turk-polisiye-roman-esrar-cinayat.html> (online məqalə)
9. Kan ve Gül, Kahkaha ve polisiye <http://www.hurriyet.com.tr/kitap-sanat/kan-ve-gul-kahkaha-ve-polisiye-40419324> (online məqalə)
10. Oğullar ve Rencide Ruhlar eserinde erkek kavramı ve erkeklik üzerine klişeler. (Aysel Güneş) Güz 2014. (Konfrans məqaləsi)
11. Postmodern polisiye roman Pinar Kürun "Bir cinayet" romanı (Dr.A.Mecit Canatak). A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 49, ERZURUM 2013, 223-238. (Jurnal məqaləsi)
12. Tarihsel bir polisiye roman: İstanbul Hatırası (Mustafa AYDEMİR) *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/3, Summer 2012, p. 351-367, ANKARA-TURKEY (məqalə)
13. Tatlı Rüyalılar (Psiko-absürd roman). İletişim nəşriyyatı (Kitab). İstanbul. 1-187

"CƏNNƏT BAŞQA YERDƏDİR" ƏSƏRİNDƏ OBRAZLARA ÜMUMİ BAXIŞ

JALƏ MUSTAFAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası
jmustafayeva1@std.beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Mario Vargas Lyosanın 2003 – də qələmə aldığı "Cənnət başqa yerdədir" əsərində real tarixi şəxsiyyətlər olan Flora Tristan və Pol Qogeni ölümsüzləşdirərək, bioqrafiya xarakterli bir əsər ortaya qoyur. Roman, qadın hüquqsuzluğu, evlilik, münasibətlər, cəmiyyətdə kişilərin üstünlüyü və inancların azad düşüncə və davranışı təzyiq altında saxlaması, zəhmətkeş insanların dözülməz şəraiti ümitsiz şəkildə qəbul etməsi, qeyri – qanuni doğulan uşaqların, təcavüzə uğrayan körpələrin melankolik həyata düşməsi, rəsm, sənətin bütün insanları birləşdirməsi və nəhayət, cənnət axtarışında olan insanlığın bugün də mübarizə apardığı problemlə yaşama ələ alır. M.V.Lyosanın özünəməxsus şəkildə təsvir etdiyi cəhənnəmdə yaşayan Flora ilə evliliyə fərqli bucaqdan yanaşır, mübarizəni, qadın olmağın doğurduğu çətinlikləri, Paul ilə sənətlə həyat arasında qalmağı, rəsmlərə fərqli baxışı öyrənir, Aline Qogenlə sevgi dolu uşaqlığın həsrətini duyuruq. Bu məqalədə M.V.Lyosanın cənnət anlayışına, dilinə və əsərdəki obrazlara nəzər salınacaq. Yazarın bu əsərdə çatdırmaq istədiyi nələrdir, Flora Tristan necə feminizm qurucusuna çevrilib, Pol Qogen və rəsm kimi suallara cavab axtarılacaq. Təxminən, bundan 200 il əvvələ xitab edən romanın yaratdığı ən az həyat qədər real dünyada bəhs etdiyi problemlər, indiki zamanda hələ də davam edirmi və ya nə dərəcədə həll olunub?

AÇAR SÖZLƏR. M.V.Lyosa, Flora Tristan, Pol Qogen, qadın hüquqsuzluğu, rəsm.

THEME: GENERAL VIEW OF IMAGES TO "THE WAY TO PARADISE"

SUMMARY

In 2003, Mario Vargas Llosa immortalized the characters Flora Tristan and Paul Gauguin in his biographical novel "The way to Paradise". The novel shows women's illegality, marriages, relationships, men's preferences in society and believe keeping free thought and behavior under pressure, receiving hopelessly hardworking people's unbearable conditions, overtaking to melancholy life of illegal borned and violent babies, the painting combining humanity finally, tells the problem of people who look for the paradise in real life today. We find out in a different way the marriage with Flora, described specifically by the author, learn struggle, the difficulties of being a woman, staying between art and life with Paul and different views on paintings and the longing childhood full of love with Aline Gogen. This article will examine M.V.Llosa's understanding of paradise, its explanation, language and images. What does the author want to convey in this work? How did Flora Tristan become feminism maker? Paul Gauguin and painting? answers will be sought. Described the problems

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

within real life in society about 200 years ago are going on or have already been solved, or how they have been solved.

KEY WORDS. M.V. Llosa, Flora Tristan, Paul Gauguin, women's lawlessness, painting.

“CENNET BAŞKA YERDE” ROMANINDA KARAKTERLERE GENEL BAKIŞ

ÖZET

Mario Vargas Llosa, 2003 yılında yazdığı "Cennet başka yerde" isimli eserinde, gerçek tarihsel kişilikler olan Flora Tristan ve Paul Gauguin'i ölümsüzleştirerek biyografik karakterli bir eser ortaya koyuyor. Romanda kadın, evlilik, ilişki, erkeklerin toplumdaki üstünlüğü ve kadınların hukuksuzluğu, dini inançların özgür düşünce ve davranışı baskı altında tutması, emekçi insanların dayanılmaz çalışma koşullarını çaresiz kabullenışı, kanundan kenar doğulan bebeklerin sefaleti, tecavüze uğrayan çocukların melankolik hayata maruz kalması, resmin, sanatın bütün insanlığı birleştirmesi ve nihayet cennet arayışı içinde olan insanlığın, bugün de savaştığı problemlerle yaşam ele alınıyor. M.V.Llosa'nın kendine özgü bir şekilde kurguladığı cehennemde yaşayan Flora ile evliliğe farklı bir bucağdan bakıyor, mücadeleyi, kadın olmanın zorluklarını, Paul ile sanat ve yaşam arasındaki gel - gitleri, resimlerin farklı dünyalarını öğreniyor ve Aline Gauguin'le sevgi dolu çocukluğun özlemini duyuyoruz. Bu makale M.V.Llosa'nın cennet anlayışı, dili ve eserindeki karakterleri ele alacaktır. Bu hikaye ile yazarın aktarmak istediği neler, Flora Tristan nasıl feminizm kurucusuna dönüştü, Paul Gauguin ve resim, gibi sorulara cevaplar aranacaktır. Yaklaşık 200 yıl önceye hitap eden romanın kurguladığı en az hayat kadar gerçek dünyada var olan problemler hala devam ediyor mu, yoksa uzun zaman önceden çözüldü mü?

ANAHTAR KELİMELER: M.V. Llosa, Flora Tristan, Paul Gauguin, kadın hukuksuzluğu ve resim.

GİRİŞ

Kitabda əlli illik zaman aralığı ilə yaşanan hadisələr təsvir edilir. Zidd xarakterdə olan iki insanın bioqrafiyası bizə çatdırılır. Bunlardan biri, sosiolizmin, işçi və qadın haqqlarının, ən qatı müdafiəçisi olub, həyatını, dönəmindəki ədalətsizliklərə, haqqsızlıqlara, özəlliklə də işçilərin və qadınların çəkdiyi işgəncələrə, əziyyətlərə qarşı mübarizəyə həsr etmiş və bu yolda həyatını belə ortaya qoymuş Flora Tristan, digəri isə sadəcə öz zövqünü düşünən və sərbəst cinsəlliyi, azad yaşamağı hədəfləmiş dünyaca məşhur bir rəssam olan Pol Qogen. Lyosa romanı hissələrə bölüb, tək rəqəmlərdə Flora, cüt rəqəmlərdə isə Polun həyatından bəhs edir. On doqquzuncu yüzilliyin Fransa, London, Peru, Taiti və ətrafındakı adalarda yaşanan dövlət və burjuaziya tərəfindən qorunan ədalətsizliklərin, iyirənliklərin, haqqsızlıqların yaratdığı xaotik vəziyyəti xırdaqlıqları ilə açığa qovuşdurur.

Lyosanın dili

Hadisələr konkret olaraq müəllifin dilindən verilsə də, ilk başda oxucu bunu müəyyənləşdirə bilmir. Yazar bir tərəfdən hadisəni oxucuya çatdırarkən, üzünü obraza çevirir və verdiyi məlumatın doğruluğunu isbat edirmişçəsinə “elə etməmişəmni Florita? əslində bunu etməliydin Endülüslü və ya sən belə hiss etməmişdin Pol?, amma həmişə yanlış yoldaydın Koke” deyər cümlə və paraqrafları bitirərək sanki şübhələri sorguya çəkir. Bu obrazların daxili monoloqu, öz xitabları deyil.

Əsasını yaxın keçmişdən, gerçək həyatdan alan əsər, Lyosa qələmi ilə yenidən doğulur. Yazarın qələmi reallıqla, fantaziyayı qarışdıraraq, ədəbiyyat və həyatın ortaq postmodern əsərini ortaya qoyur.

Lyosaya görə “bədii fikrin gerçəkliyini, ya da saxtılığını müəyyən edən hadisələrin olmuş, ya da olmamışlığı deyil, yaşanmamış amma yazılmış olması, gerçək təcrübələrdən deyil, sözlərdən meydana gəlməsidir.” (2, 93).

“Bir romanın tək var olma səbəbi, ancaq bir romanın kəşf edə biləcəyi nəyi isə kəşf etməkdir. Həyatın o zamana qədər bilinməyən kiçik bir parçasını kəşf etməyən roman, əxlaq ziddir. Bilik romanın tək əxlaqidir” (3, 17).

Flora Tristan

Floranın həyatını 3 mərhələyə bölmək olar.

1. Andre Chazel ilə evlənməsi (qəbul olunanı sorğulama)
2. Qaçması və həyata tutunması (baş qaldırma, ilk addım)
3. Məqsədinə addım – addım nail olması (açıq mübarizə və məmnuniyyət)

Az yaşında atasını itirən Flora Tristan 16 yaşına qədər başına gələcəklərdən xəbərsiz hər kəs kimi yaşayır. 16 yaşında isə Andre Chazel adlı mülkədar ilə evlənməyə məcbur qalır. Bu evlilik anasına qarşı sevgisini də bitirir.

Durmadan “Nə qədər şanslısan,” deyirdi. “Tanrıya şükr elə qızım.”

“Ms. Chazel mənimlə evlənmək istədiyini üçün şanslıyam?”

“Bəli şanslısan qızım, çünki qeyri – qanuni olmana rəğmən sənə evlənmək istəyir. Bunu neçə insan eləyər sənə? Diz çök və şükr elə Florita.”

Əsərin bu hissəsi o zaman insanın, heç bir günahı olmamasına rəğmən qeyri – qanuni doğulanlara, xüsusilə qadınlara qarşı kəskin baxışını ortaya qoyur. Bu vəziyyətdə atasız, kiçik Florita məcburi şəkildə evlənir. Lakin Andreyin öz heyvani hissləri ilə ona yanaşmasına dözə bilmir və üç uşağı ilə birlikdə qaçır. Dövlət qanuna görə evlənmiş qadının evdən qaçması, boşanması icazəsi yox idi. Flora daima Andre tərəfindən təqib olunma qorxusu ilə yaşamağa başlayır. Dayəlik, xadimə kimi işləyərək özünü və uşaqlarını təmin etməyə çalışır. Yazar bir tərəfdən Floranın müəyyən şəhərlərdə əməkçi birliyinə insanları cəlb etmək üçün təşkil etdiyi söhbətləri təsvir edir, digər tərəfdən onun keçmişinə, bu günlərə necə gəldiyinə işıq tutur.

Keçmiş əri onun həyatının kabusuna çevrilir və sonda öz əməlini yerinə yetirir. Evliliyin onun psixologiyasında buraxdığı silinməz izləri tez – tez xatırlayır. Bu az yaşında yaşadığı cəhənnəmindən güc alaraq cənnətə aparan yolu axtarır. Ümidünü itirmir və dik durmağı, Andreyin mərmisini ürəyinin yanında daşımağı bacarması ilə qazanan o olur. Andrey adlı şeytan onu iki dəfə yaralayır. Biri onu öz ehtiyacları üçün istifadə etdikdə, ikincisi silahla atəş açdıqda. Birincisi onu gücləndirirsə, ikincisi onu ölümsüzləşdirir.

Əsərin birləşdirici xətti (Aline Qogen)

Andreyin əsl mahiyyəti qızına qarşı münasibətində açılır. İnsan cildinə girmiş ehtirasdan başqa bir şey olmayan bu varlıq 6 yaşındakı öz qızına belə təcavüz edir. Uşaqlığında yaşadığı faciələr Alineni hüznü, içinə qapanıq və melankolik insana çevirir. Alinenin anasına məktub yazması, anasının polisə şikayətinin nəticəsiz qalması, təkcə Perudakı yox bütün yer üzündə qadının həтта körpə qızların ağır vəziyyətini, həyatın onlara ədalətsiz münasibətini açır. Mario Lyosa klassik mövzunu yeni tərzdə, maraqlı üslubla işləyir. Alinenin çarəsizliyini bizə hiss etdirməyi bacarır. Lakin Floranın analıq hissi əsərdə qabarıq deyil. Mario buna təbii münasibət göstərir. Axı Flora özü anasını sevmir, Onu Andreydən qaçdığı üçün günahkar hesab edən, həтта ərinə qaçdığı yeri xəbər edən bir qadını necə sevsin ki? Qızını xilas etmək üçün əlindən gələni etsə də, Alinenin yaşadığı onu dərinədən sarsıtırsa da, yaşamadığı sevgini öz qızına yansıta bilməməyini başa düşürük. Əsərdə sevgisizlik çox güclüdür. Floranın kiçik qızı və Polun anası olacaq Aline Qogenin həyatı isə əsərin ən təsiredici hissəsinə çevrilir. Aline həm Floranın həm də Polun orta qarası, iki obrazı birləşdirən xəttidir. Polun anasının xatırladığı hissədə zaman və məkan sərhəddi aradan qalxır, Flora, Pol və Aline ilk dəfə bir – birlərini görür və başa düşürlər.

Poldan rəsmə (ədəbiyyatdan həyata)

R. Fulfort “yalnızca özümü hansı hekayələrin parçası kimi hiss edirəm?” sualına cavab verdikdən sonra, “nə edəcəm?” sualına cavab tapa bilərəm.” deyir. Görünür, Pol özünü rəsm parçası kimi hiss edirdi.

Varlı bir bank işçisi olan Pol anidən yaranan rəsm çəkmə həvəsinə qapılıb, rahat həyatını və 5 uşağı ilə birlikdə arvadını tərək edib Taitiyə gedir. Yerli bir qadınlardan 12 yaşlı Tehaamananı satın alıb, bir müddət onunla yaşadığından sonra Fransaya yollanır. Bir sıra məşhur rəssamlarla İngiltərəyə gedir və küçə davasında döyülən Pol ömrünün sonuna qədər topal qalır.

Polun həyatında iki əsas rəsm və həzz önəmli yer tutur. Həyata, inanclara, qadınlara olan fərqli münasibəti zaman – zaman Polu itici insan kimi qiymətləndirməyimizə səbəb olsa da, rəsmləri bütün zamanların önəmli əsərlərindəndir. Əsərdəki Polu bizlərə sevdiren də çəkdiyi fərqli rəsmlərdir.

“Müəyyən rəng, işıq, kölgə quruluşunda ortaya çıxan bir təsir vardır. Buna rəsm musiqisi də deyilə bilər. Rəsmdən heç anlamasanız da, bir kilsəyə girdiyinizdə oradakı rəsmi nəyi təmsil etdiyini bilməyəcək qədər rəsmdən qopuq olsanız da bu sehrləli ahəng sizi çəkər. Rəsmi digər sənətlərə olan üstünlüyü buradadır, çünki bu duyğu ruhun ən saf tərəfinə xitab etməkdədir” (4, 20).

Deməli, Pol insanı özünə ən yaxşı tanıdan sənətin rəsm olduğuna inanırdı. Və bu yolda ailəsini, rahat yaşamını atacaq qədər irəli gedir. Rəsmə olan baxışı da ziddiyyətlidir.

“Həqiqi mənada rəsm çəkmə bilmək üçün, üzərimizdə daşdığıımız mədəniyyəti sirkələyib atmaq və içimizdəki vəhşini ortaya çıxarmaq lazımdır” (1, 38).

Buna görə insanların ibtidai icma quruluşundakı kimi yaşadığı Taitiyə yollanır. Taitidəki ilkin kainatda qarşılaşdığı canlı və xoşbəxt yaşam əsərlərinə coşğun bir simvolizmlə yansımış, rəssam bu

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

təsiri ölümünədək, içindən ata bilməmişdir. Sənəti tənqidçilər tərəfindən "ibtidai, qarışıq, parlaq, qaranlıq, şiddətli və şəffaf" kimi təsvir edilmişdir. Həyatı boyunca əsərlərində, coşğulu, güclü və canlı bir kainatın yabanı və eqzotik sədaları eşidilib.

Fikir və sənətin sirli dünyasına daxil olmağı arzu etdiyi halda, universal gözəllikdən xilas ola bilmir. O, "ibtidai" olduğunu iddia etsə də, simvollardan, rəng zənginliyindən və musiqi harmoniyasından bəhs edir. Yəni də bu fərqli ruh fırtınalarından qarşımıza, bəxtsizliyini ölüncəyə qədər daşıyan kamil bir rəssam çıxır.

Əsərdə Pol rəsm çəkmək üçün ilham gəlməsini gözləmir və ya nəyi çəkəcəyini düşünmür. Rəsm çəkmək anıdan doğan bir həvəs kimi sanki öz - özünə paulun yaşadıklarından doğurdu. Yaratdığı altı şah əsər də belə yaranmışdı.

Ağır xəstəliyə düşməsi ona hər nə qədər təsir etsə də rəsm çəkmə həvəsini öldürə bilmir. O özünü ifadə etməyin yolunu rəsmdə tapır. Jotefa ilə yaşadığı həzzi, anası Alinenin kədərli həyatının üzündə özünü biruzə verməsini, savaşa, önəmsiz mətləblər uğrunda qan tökülməsinə qarşı etirazını boyalarla kağıza danışıq. Rənglər Polun həyatında ailəsindən daha önəmli yer tutur.

"Rəng ona görə, təbiətdə olandan daha dərin və subyektiv bir şeydi. Həssaslığın, inancların və insana dair xəyalların çölə vurması kimi sehrlə bir şeydir" (1, 435).

Həyatının sonuna qədər mübarizə apardığı xəstəlik onu birinci zövqündən məhrum etməyi bacarır amma fantaziyasını son ana qədər məğlub edə bilmir.

NƏTİCƏ: Məqalədə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, həyat və ədəbiyyatın ortaq əsəri olan bu romanda hər kəsin axtardığı cənnət insandan insana dəyişir yəni, hər kəs axtarışdadır, lakin hər kəs də fərqli cənnət xəyallarındadır. Başqa yerdə belə bütün insanları birləşdirən vahid cənnətdən söhbət gedə bilməz. Çünki insanların əl izləri, göz rəngləri, düşüncə tərzləri, gülümsəmələri insanı insan edən əlamətlər necə fərqlidirsə cənnət anlayışları da elədir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Pol Qogen ciddi ədəbi xarakterlər yaratmışdır. Yazıçı roman sənətində, nərsdə ən vacib keyfiyyətlərdən olan təhkiyə və təsvir bütövlüyü yaratmaqda unikal istedad sərgiləyir. Pol Qogen və Flora Tristan kimi ziddiyyətli, mürəkkəb və emosional xarakterlər yaradır. Bu xarakterlərin temperamenti və bəşəriyyət üçün faydalı əməlləri nəsrin, romanın poetexnologiyasına uyğun və münasib üslubda təzahür edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. M.V.Llosa. "Cənnət başqa yerdə" Can Yayınları. Çevirmen: Saliha Nilüfer. 2010. 488 s.
2. Ü.Babasoy. "Ədəbiyyatla cənnəti tapmaq". Xan nəşriyyatı. Bakı: 2016. 248 s.
3. M.Kunderra. Roman sənəti. Can Yayınları. Çevirmen: Aysel Bora. 2012. 154 s.
4. Paul Gauguin. "Gauguin". Çevirmen: Kemal Kandaş. 2009. 98 s.
5. Robert Fulford. "Anlatının gücü". Kollektiv kitab. Çevirmen: Ezgi Kardelen. 2015. 133 s.

MİLAN KUNDERANIN "VARLIĞIN DÖZÜLMƏZ YÜNGÜLLÜYÜ"

KÜBRA HEYDƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası
kheyderova@std.beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə Milan Kundera yaradıcılığında xüsusi yer tutan "Varlığın dözülməz yüngüllüyü" əsərinin müqayisəli təhlili öz əksini tapır. Məqalədə yüngüllük və ağırlıq, ruh və bədən anlayışları əsərin qəhrəmanları üzərindən açıqlanır. Dünya insanının ekzistensialist modelini özündə əks etdirən bu əsər anlaşılmaz varoluş və qarışıq insani duyğuları özündə cəmləyir. Kölgə kimi təkrar olunan həyat çəkisizdir, nə qədər dəhşətli və ya nə qədər gözəl olsa da onun heç bir önəmi yoxdur. O ölümə məhkumdur! Daima qayıtma dünyasında isə hər bir hərəkət dözülməz və ağırdır. İlk ailə həyatı uğursuz alınmış Tomaş oğluluyla onu ehtiyatsız bir gecədən başqa heç nəyin bağlamadığını söyləyir və bununla da övladını itirməklə yanaşı öz valideynlərini də itirir. Bütün bu olanlarla Tomaşın həyatında tamamilə duyğusallıq izi olmayan erotik dostluqlar dövrü başlayır. Həyat Tomaşın planladığı şəkildə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

davam edirdi ki, qətranlanmış səbətə qoyulub həyatın axınına qapılmış Tereza öz varlığı ilə Tomaşın varlığını dözülməz yüngüllüyə sürükləməyə başlayır.

AÇAR SÖZLƏR: Milan Kundera, "Varlığın dözülməz yüngüllüyü", "Ruh və bədən", ekzistensializm

KEYWORDS: Milan Kundera, "The unbearable lightness of being", "Spirit and body", existentialism

Çex-Fransız əsilli yazıçı Milan Kundera 1929-cu il tarixində Praqa şəhərində doğulmuşdur. Yazıçı sənəti ilə insanın varlığının problemlərindən bəhs edən əsərləri ilə dövrümüzün qabaqcıl yazıçılarından biri eyni zamanda ekzistensializm cərəyanının son nümayəndəsidir. Yazıçı əsər boyu ağırlıq və yüngüllük anlayışlarını oxucuyla bərabər işləyir və bu ziddiyyəti ziddiyyətlərin ən sirlisi adlandıraraq seçim haqqını, nəyin mənfi nəyin müsbət olma qərarını oxucunun öhdəsinə buraxır. Əsər başdan sona insan hissələri üzərində qurulmuşdur. M.Kundera insanlığı 4 simada Tomaş, Tereza, Sabina, Frans eyni zamanda 2 bürcdə ağırlıq və yüngüllükdə cəm etmişdir. Müsbət olan nədir? Parmenid: "yüngüllük - müsbət, ağırlıq - mənfidir". Parmeniddən fərqli olaraq ağırlıq Bethoven üçün nədənsə müsbət idi. Bəs həyatın ağırlığı və yüngüllüyü nədədir? Tomaş və Sabina ağırlıq qütbünün ulduzları, fərqli səmtlərdə parlayırlar. Onları birləşdirən tək dəyər erotik dostluq, Nişenin də dediyi kimi "daima təkrarlanan həyatın ağırlığı"dır. Tomaşın qətiyyətsizliyi isə onu fərqli səmtlərə sürükləyir. Bəs Tomaşla Terezanı bir araya gətirən nədir? Məhəbbət yoxsa mərhəmət? Tomaş məhəbbətin intim münasibətlərə olan istəkdən yox, birlikdə yuxulamaq istəyindən yarandığını söyləsə də, qisməti olan "mərhəmət lənəti" işləri dəyişir. M.Kundera oxucularına "mərhəmətdən doğan sevgi ilə sevmək, əslində, onu əsl sevməmək deməkdir" söyləyir. M.Kunderanın "Roman sənəti" kitabında da qeyd etdiyi kimi "insan, hərəkəsin bir-birinə bənzədiyi günlük həyatın daima təkrarlandığı kainatdan fəaliyyət yolu ilə çıxır, eləcə də fəaliyyət yolu ilə başqalarından ayrılıb daha sonra fərd olur."(32,2). M.Kunderanın bu fikrindən yola çıxaraq obrazların oxşar və fərdi xüsusiyyətlərini təqdim edirəm. İlk öncə Sabina və Tomaşın xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Sabina ilə Tomaş birləşdirən cəhət erotik dostluq olsa da onları ayıran cəhət ekzistensialist düşüncədir. Səbinə və Tomaş bir-birilərinin həyat hekayətlərinə acgözlüklə qulaq asırdılar. "Onlar hər kəlmələrinin məntiqi mənasını dəqiq başa düşürdülər, lakin bu sözlərdə axan semantika çayının şırıltısını eşitmirdilər." (114,1). Ekzistensialistlərə görə insanlar arasında sevgi və bağlılıq yoxdur, ancaq seks var, adamlar arasında bütün insani münasibətlər qırılıb və Sabina da tam yetkin bir ekzistensialist obrazdır. Ülvi Babasoyun da dediyi kimi: " Sabina, Kunderanın yaratdığı ən güclü xarakterdir. Sabina Tomaşla intim əlaqələr zamanı sərgilədiyi performansı həyata qarşı mübarizədə də göstərir." (63,3). Tomaşla Terezanı müqayisə edəcək olarıqsa, hər ikisi keçmişin ağır yaşantısından yaxa qurtarmaq ümidi ilə yaşayırdı. Müəllif əsərin müxtəlif bölümlərində ilk düşüncələrini verir Tomaş və Terezanın "Qız onun keçmişinə heç nə ilə bağlı deyildi" (10,1). Qız işlədiyi restoranda masalar arasında dolaşan zaman ilk dəfə Tomaş ona müraciət etdi: "Bu müraciət çox mənalı idi, çünki nə onun anasından, nə də hər gün onun ünvanına pozğun ədəbsiz atmacalar atan bu içki düşkünlərini tanımayan birindən idi" (62,1). Tereza - ruh, Sabina - bədəndir, Tereza- cənnət, Sabina - dünyadır, Tereza mücərrəd duyğulardan doğan eşq, Sabina - real erotikadır. Səbinə üçün yaşamaq- görmək idisə, Tereza üçün yaşamaq hiss etmək idi. Müəllif əsər boyu Tomaş fərqli dünyalar qarşısında seçim arasında qoyur. "Tereza və Səbinə onun həyatının iki müsbət tərəfi idi, bir-birini qəbul eləmədilər, lakin hər ikisi çox gözəl idi." (40,1)

Tomaşın bəlasının insani duyğu olan mərhəmətdən qaynaqlandığını az öncə əsaslandırdım bəs Terezanı bu yükü daşımağa nə vadar edirdi? Tereza doğurdanmı qətranlanmış səbətdəki uşaq qədər saf və təmiz eşq bəsləyir Tomaşa? Milan Kundera "Roman sənəti" adlı kitabında qeyd edir ki, "Əgər anadan bəhs edirsənsə, bu Tereza haqqında bir informasiya dökümü hazırlamaq üçün deyil, ancaq ananın onun təməl mövzusu olmasına görədir." (42,2) Bəli, Terezanın eşqi düşündüyümüz qədər alovlu və fədakar bir eşq deyil. Tereza anasına həmçinin öz daxili "mən"inə digər qadınlardan fərqli olduğunu sübut etmək istəyir. Bu fərqliliyi hiss etməyincə hərəkətləmə qorxusu bədənini eyni zamanda ruhunu bürüyür. Gecələr gördüyü yuxuların səbəbi demək ki, Tomaş deyildə anası idi. Digər çılpaq bədənlərin yanında onlar kimi hərəkətsiz və çılpaq görmək özünü onu dəli edirdi. Nə zamansa cismən anasına bənzəmək qorxusu daima onunla idi. Tək ümidi ruhuna idi və ruhun bədəndəki yansımalarına. Onun bədəni Tomaş üçün yeganə olmağı bacarmadı və bədənini tərk edib ruhu ilə Tomaşla qalmaq istəyirdi. Tereza ailədə yaşamağı ifadə edir: "həbs düşərgəsi-bura adamların daim,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

gəcə və gündüz çiyin-çiyinə yaşadıkları yerdir.” Dünya da insanlığın həbsxanası deyilmi? Adəmlə Həvvanın etdiyi səhvə görə məhkum deyilməyəcək ağır və ya yüngül insanlarla çiyin-çiyinə yaşamağa. Tereza və Tomaş həyata məhkum olduqları və tək bir dəfə yaşamağın heç yaşamamağa bərabər olduğu düşüncəsindədir. Bu təkrarsız həyatın ağırlığına artıq Tomaş dözə bilmirdi və “Es muss sein” bütün verdiyi ağır qərarları qədərini öhdəsinə buraxaraq, ağırlığı yüngüllüyə çevirmək arzusu varlığını bürümüşdü.

TƏDQIQAT METODU

Bu məqalədə müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunub. Təhlil zamanı daha çox Milan Kunderanın “Roman sanatı” və Ülvi Babayevin “Ədəbiyyatla cənnəti tapmaq” kitablarından istifadə olunub.

NƏTİCƏ

İnsan hissələri əsrlər boyu araşdırılıb düşünmək olar ki, insan duyğularının ən sistemli yazılarını məhz M. Kundera qələmə almışdır. Əsərin sonunda Terezanın hissələrinin düyümlərini açdığını görürük. Artıq Tereza dərk edir ki, fədakar olan yaşamını ona fəda edən Tomaşdır. Tereza xətdərini bərpa etmək istəyir ruhunu bütün varlığının dərinliyində hiss eləyirdi. Tereza artıq yüngüllüyündən doğan heyretləndirici xoşbəxtliyi və Tomaşın zərurətdən verdiyi ağır qərarların kədərini duyurdu. “Kədər deyirdi: biz axırncı dayanacaqdayıq. Xoşbəxtlik deyirdi: biz birlikdəyik” (418,1) Tomaş və Tereza bədənələri ilə birlikdə kədərini dünyaya, xoşbəxtlikləri ilə ruhlarını isə ədəbiyyatın əbədi axarına buraxdılar. Səbinənin həyatın ağırlığı boş həyatını doldurmaq məqsədi ilə etdiyi xəyanətləri itirirdi. Artıq valideyn, ər, sevgi, vətən yoxdur Səbinədə. Bəs indiyədək ona sevinc bəxş edən xəyanət həyəcanı həyatından çıxarsa nə olar? Artıq Səbinə də bütün insanlıq kimi varlığın dözülməz yüngüllüyünə düşər olmuşdur. Yazıçının qələmə aldığı fərqli insanı fərqli xüsusiyyətlər fərqli həyat hekayələri ilə oxucu qarşısına çıxarsa da, sonda 4obrazı da yüngüllüyə düşər edir və bununla da Tanrının ironiyasını insan talelərində təcəssüm etməyə malik olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Milan Kundera "Varlığın dözülməz yüngüllüyü" "Qanun nəşriyyatı" 420 səh.
2. Milan Kundera "Roman sanatı" "Can yayınları" 4. baskı 154 səh.
3. Ülvi Babasoy "Ədəbiyyatla cənnəti tapmaq" 246 səh
4. Volkan Çil "Bilməmək romanına eleştirel bir baxış" 16 səh.

DÜNYA DAŞQINI HAQQINDA MİFLƏR

XANƏLİYEVƏ NƏRMINƏ

Bakı dövlət universiteti
Filologiya(sabah)/Azərbaycan bölməsi
Narmina.khanaliyeva@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məlum olduğu kimi, miflər hər bir etnosun mədəniyyətinin-onun etiqadının, tarixinin, ədəbiyyatının və s. bu və ya digər şəkildə əsasında dayanmaqdadır. İbtidai insan düşüncəsinin məhsulu və öz dövrünün hegemon şüur tipi olan miflər sakral mətn, «həqiqət»i əks etdirən hekayətlər kimi cəmiyyətdə öz aktuallığını itirdikdən sonra heç də tamam yox olmamış, digər şüur formalarına transformasiya etmişdir. Tədqiqatın aparılması, ilk növbədə, dünya daşqını ilə bağlı miflərin hər bir ölkədə nə səbəbə yaranması, baş vermiş daşqının ölkələrarası oxşar və fərqli cəhətləri məsələsinə diqqət yetirməyi aktuallaşdırdı. Aparılan araşdırmalar zamanı daşqının yaranma, bitmə səbəblərinin hər ölkədə fərqli olması, ümumi motiv olaraq insanların cəzalandırılması ideyasının əsas götürülməsi və allahların rolunun böyük olması kimi elmi yeniliklər əldə edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Allah, daşqın, gəmi, ölümsüzlük, cəza, kosmoqonik miflər.

GİRİŞ

1. Tədqiqatın aparılması, dünya daşqını ilə bağlı miflərin hər bir ölkədə nə səbəbə yaranması, baş vermiş daşqının ölkələrarası oxşar və fərqli cəhətləri məsələsinə diqqət yetirməyi aktuallaşdırdı.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Araşdırmalar zamanı daşqının səbəblərinin hər ölkədə fərqli olması, ümumi motiv olaraq insanların cəzalandırılması ideyasının əsas götürülməsi kimi elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Bu tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində folklor və mifologiyaya dair dərslərin hazırlanması, həmçinin, tədris prosesində faydalanmaq olar.

2.Dünya daşqını ilə bağlı miflər bir çox ölkələrdə yayılsa da bu mövzu demək olar ki, araşdırılmamışdır. İstər mifologiya sahəsinin, istərsə də hər bir xalqın tarixinin öyrənilməsi üçün bu miflər böyük əhəmiyyətə malikdir. Dünyadakı tədqiqatçıların bəziləri mifologiyanın daxilində daşqın haqqında bir-iki cümlə məlumat versələr də bu mövzunu ayrı tədqiqat işi kimi ayırmamış, daşqının yaranma səbəbləri, onun həqiqətən də mif yoxsa reallıq olması ilə bağlı məsələlərə çox toxunmamışdılar.

3.Kosmoqonik miflərə aid yeniliklər gətirmək üçün “Dünya daşqını haqqında miflər” mövzusunda tədqiqat işi aparılmışdır.

4.Tədqiqat işi 2 fəsildən ibarətdir: 1. Mif bədii düşüncənin başlanğıcı kimi. 2. Daşqın ilə bağlı yayılmış miflər.

1. Xalqın ən ibtidai, kollektiv, fantastik icadı olan miflərdə reallıq canlandırılmış obrazlar vasitəsilə təsvir olunur, insan düşüncəsində olan hər şey incəliyi ilə ümumiləşdirilib adi halından, fəvqəltəbii qüvvələrə, varlıqlara çevrilir və bütün bunlar ilk zamanlarda gerçəklik kimi qəbul edilir. Mif mədəniyyətin başlanğıcı, xalq təxəyyülünün əsası olduğu kimi qədim insanların təbiət hadisələrinə qarşı olan qorxularını azaltmaq üçün istifadə etdikləri üsul idi. Yəni, ulu əcdad qeyri-şüuri olaraq yaratdıqları vasitələrlə təbiət hadisələrinə təsir göstərməyə çalışır, belə qənaətə gəlirdilər ki, yağış da, tufan da, günəş də onlar kimi canlıdır və əgər tələb olunanı versələr təhlükədən özlərini xilas edə bilərlər. Beləliklə, mifik təfəkkürün əsas xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, xalq özünü sosial mühitdən, hislərin təsirindən təcrid etməməklə baş verən hadisələrin sadəcə təsvirində deyil, onun altında yatan mənaya da diqqət yetirirdilər. Bunun sayəsində onlar gördükləri və eşitdikləri hər şeyi şəxsləndirir, özləri ilə uyğunlaşdırmaya çalışır, cansız əşyalarda, bitkilərdə, heyvanlarda, çaylarda, baş vermiş bütün hadisələrdə özləri ilə oxşar xüsusiyyətlər tapmağa çalışırdılar. Bütün bunlar ulu əcdada dünyanı dərk etməyə kömək etdiyi kimi özünü anlamağa, yeni cəhətlərini kəşf etməyə də təsir göstərirdi.

Dünyanın bir çox mifoloqları (E.Teylor, Y.Meletinski, C.Ceyms, V.Vundt, M.Şaxnoviç) mifləri müxtəlif cür təsnif etmişlər. Lakin miflərin təsnifində ən geniş yayılmışı aşağıdakı təsnifatdır:

1. Kosmoqonik miflər
2. Etnoqonik miflər
3. Təqvim mifləri

Kosmoqonik miflərə dünyanın yaradılışı, insanların yaradılması və hətta dünyanın yox olması yəni kosmik qəza ilə bağlı miflər aiddir. Kosmik qəza ilə bağlı miflər çoxvariantlıdır. Bu variantlar baş vermiş həqiqi kosmik qəza ilə xalqın mifoloji təfəkkürünün birləşməsi nəticəsində meydana gəlmiş süjetlərdən ibarətdir. Kosmik qəza zamanı bütün canlı varlıqlar məhv olur və yer üzündə yalnız həyatı davam etdirmə bacarığına malik az sayda varlıq qalır. Demək olar ki, bütün ölkələrdə dünya daşqını, kosmik qəza ilə bağlı miflər oxşar struktura malikdir: Allah insanları yerdə çox səs-küy saldıqlarına, şər işlərlə məşğul olduqlarına, qadağan olunan heyvanları öldürdüklərinə görə və ya bəzi variantlarda heç bir səbəb olmadan kosmik qəza ilə cəzalandırır. Yerdə hər zaman tanrıya sadıq olan xüsusi adamlar olur kimlərə ki, qəzanın baş verəcəyi əvvəlcədən xəbər edilir və onlar xilas olmaq üçün müəyyən tədbirlər görürlər. Həmin adamlar qəzadan sonra yeni həyat yarada bilmək məqsədilə çox vaxt heyvanlar, bitkilər və ya onların toxumlarını götürür. Qala, gəmi tikir və ya ən uca dağın zirvəsində gizlənərək qəzanın bitməsini gözləyirlər. Qəzanın davam etmə müddəti hər variantda fərqli verilib. Belə ki, qəzaya səbəb olan daşqın, yağış və s. yeddi, qırx hətta yarım ilə qədər davam edir. Daşqının bitdiyini yoxlamaq üçün əsas obraz quş buraxır. Quşun qayıtmamasına əsasən daşqının bitdiyi başa düşülür və yeni həyat üçün yer axtarışına başlanılır. Daşqından sağ qurtulan ilk insan cütü və ya ilk insan əksər hallarda yeni nəslin yaradıcısı, bəzən isə qədim ənənələrin banisi kimi göstərilir.

2. Bütün yer üzünü ya da onun əksər hissəsini əhatə etmiş dünya daşqını haqqında çoxlu miflər mövcuddur. Bu xalqlara Şumer-Akkad, hindular, çinlilər, vavilonlar, hindlilər və s. ilə bağlı mifləri misal göstərmək olar. Dünya daşqını haqqında yayılmış miflər arasında Şumer-Akkad, Mesopotomiya variantları özünəməxsus yer tutur. Mesopotomiyada baş verən daşqınla bağlı məlumatlar şumer mənbələrində tapılmışdır. Bu mifin ilk 37 sətiri tapılmadığından Enlil adlı allahın daşqını yaratma səbəbi tam bilinmir. Lakin bəzi mənbələrdə əsərin əvvəli ilə bağlı məlumatlar var. Əsər belə başlayır:

insanların səs-küyünə dözə bilməyən Enlil allahlara daşqın haqda xəbər verməyə başlayır. Bunu bilən Enki yerdəki bəndəsi hökmdar Ziusudra yuxuda xəbər göndərir. O, hökmdara daşqından xilas olmaq üçün təlimatlar verir, ona gəmi tikməyi deyir. Gəmini tikəndən sonra Ziusudra ora hər heyvandan bir cüt yığır. 7 gün 7 gecə baş verən daşqından sonra günəş allahı Utu görünür. Ziusudra ona öküz və qoyunu qurban kəsir. Onun bu hərəkəti qarşılığında Utu Ziusudru ölümsüz edir və ona özünün hər gün səhər günəş kimi çıxdığı Dilmun ölkəsini məskən olaraq verir. Astraxasis haqqında epos adlı Mesopotomiya variantı eramızdan əvvəl 18-17-ci əsrlərdən akkad dilində tapılan mənbələrdən bizə gəlib çatmışdır. Bu mənbəyə əsasən, yer üzündəki insanların sayı o qədər artmışdı ki, göy allahı Enlil bezdirməyə başlayırdı. Bu səbəbdən o, insanları məhv etmək üçün daşqın etməyə qərar verir. Lakin su allahı Enki bu xəbəri eşidən kimi yerin hökmdarı Astraxasisə xilas ola bilməsi üçün gəmi tikməyi əmr edir. Bu hissədən sonrakı məlumatlar itisə də bu variantla Bibliya variantı arasında oxşarlıqlar olduğundan hadisələrin gedişatını təxmin etmək çətin deyil. Lakin ən böyük oxşarlığı akkadlıların Gilqamış haqqında dastan adlı əsərində görmək olar. Əsərdə ölümsüz olan Utnapiştim (bəzən də Astraxasis) adlı qəhrəman öz davamcısı Gilqamışa daşqınla bağlı olan hadisəni, necə ölümsüz olduğunu danışır. Utnapiştim baş verəcək fəlakət haqqında xəbərdarlıq alanda Şuruppakın Yevfrat vilayətində yaşayırdı. Bəlli səbəblərə görə Enlilin başçılığı altında allahlar insanları yox etmək üçün daşqın yaratmaq qərarına gəlirlər. Lakin Enya adlı allah (şumerlərdə Enki) Utnapiştimə bu haqda xəbər verərək gəmi düzəltməyi və ora bütün heyvan növlərindən bir cüt yığmağı əmr edir. Utnapiştim ailəsi və heyvanlar ilə birlikdə gəmiyə daxil olan kimi 6 gün 6 gecə davam edən daşqın başladı. Daşqın azaldıqdan sonra gəmi Nisir dağının zirvəsində dayandı. Daşqının bitdiyini o, 3-cü dəfə havaya göndərdiyi qarğa qayıtmayanda anladı. Utnapiştim allahlara qurban kəsdi. Onun sağ qalmasından qəzəblənən Enlil Eya sakitləşdirərək bildirdi ki, hökmdar daşqın haqda məlumatı yuxuda görüb. Enlil Utnapiştim və yoldaşının alınına toxunaraq onları ölümsüz etdi. Bununla da Gilqamışın daşqından sonra Utnapiştimin törətdiyi nəslin bir üzvü olduğu qənaətinə gəlirik. Mesopotomiya ilə Bibliya variantı arasında bir sıra oxşar cəhətlər mövcuddur:

1. Hər iki mifdə daşqın allahın qərarıdır və elə məhz allah tərəfindən seçilən bir insan ailəsi ilə birlikdə onun dediyi təlimatlarla qurulan gəmi vasitəsilə xilas olur.
2. İkisində də gəmi daşqından qorunmaq üçün dağın üzərində dayanır.
3. Hər ikisində əsas qəhrəman 3 dəfə quş uçuraraq daşqının bitməsindən xəbərdar olur.
4. Sonda qəhrəmanlar allaha qurban kəsərək onun xeyirduasını alırlar.

Bu variantlarda oxşarlıqlar görüldüyü kimi hər birinin özünəməxsus fərqli xüsusiyyətləri də mövcuddur:

1. Mesopotomiya variantında sonda Utnapiştim allaha çevrilsə də Nuh adi insan olaraq qalır.
2. Bibliyada allah bütünlüklə insan nəslinin məhv olmasını istəmədiyi üçün bilərək Nuh və ailəsini xilas edir. Lakin Mesopotomiya variantında Utnapiştimin xilas olması bütün insanlığı yox etmək istəyən Enlildən xəbərsiz Eyanın səyi nəticəsində baş verir.
3. Həmçinin gəminin düzəldilməsində Nuha əvvəldən axıra kimi hər şeyi allah etsə də, Mesopotomiya variantında bu, Utnapiştimin ustalığı sayəsində olur.
4. Mesopotomiya variantı daha qədim olduğundan orda bir neçə allahlara rast gəlmək olur. Bibliya variantında isə əsər boyunca bir allaha təsadüf olunur.

Qədim Hindistanda mövcud olan miflər arasında daşqın haqqında olan miflər ən geniş yayılanlardır. Günəş allahının qardaşları tərəfindən qəbul edilməyən Mnu adında oğlu vardı. O, yerdə dağlara yaxın ərazidə yaşayırdı. Bir gün səhər Manu əlini yuyarkən balaca balıq görür. O, Manuya deyir ki, onun həyatını xilas etsə o da Manuya kömək edəcək. Nə səbəbə kömək edəcəyini soruşanda balıq Manuya baş verəcək daşqından xəbər verdi. Manu onun həyatını qorumağın yolunu soruşanda balıq o, böyüyənə kimi onu öz yanında saxlamağını Manudan xahiş etdi. Vaxt keçdi, balıq böyüdü, Manu onu buraxdı. Balıq ona daşqının vaxtını və xilas olmaq üçün gəmi düzəltməli olduğunu dedi. Manu həmin gündən hazırlıqlara başladı. Daşqın yaxınlaşanda Manu özü ilə bitki toxumları götürüb gəmiyə mindi. Bu vaxtı həmin balıq peyda oldu. Gəminin ipini buynuzuna bağlayaraq gəmini hərəkət etdirdi. Balıq gəmini dağın başındakı ağaca bağlamağı tapşırırdı. Artıq daşqın bitəndən sonra Manu minnətdarlığını bildirmək üçün dağdan aşağı yağ və kəsmik atdı. Atdıqları nəticəsində İla adlı bir qız yarandı. O, özünü Manunun qızı adlandırdı. Sonra Manu öskürdü və öskürəkdən oğlu İkşvaku peyda oldu. Ondən da Şərqdə hökmdarlıq edəcək Günəş nəslinin davamçıları yarandı. İla Ay allahının oğlu Soma ilə evləndi. Onların övladları da Qərbin hökmdarlarına çevrildilər. Miflər arasında hindlilərin daşqını tamam fərqlidir:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1. Belə ki, ilk dəfə olaraq balıq motivi hindlilərdə olur. Digər ölkələrdə allahlar insanların xilas olmasına kömək edirdilərsə burda balaca balıq daşqın haqda Manuya xəbər verir, gəmini düzəltməyin yolunu izah edir və hətta daşqın zamanı özü gəmini dartıb çəkir.

2. Bundan əlavə digər miflərdə qəhrəmanlara sonda allahlar tərəfindən ölümsüzlük verildiyi halda burda Manuya elə bir xüsusiyyət verilmir.

3. Digərlərində qəhrəman və ailəsi nəslin davamcısı olduğu halda hindlilərin variantında Manuya sehrli qüvvələr tərəfindən oğul və qız verilir. Onlarda nəslin davamçıları kimi götürülür.

Daşqın haqqında miflərin geniş şəkildə yayıldığı ölkələrdən biri də Misirdir. Bir gün Günəş allahı Ra atasından xəbər tutur ki, insanlar çox qəddar olublar və allahlara qarşı çıxmaq istəyirlər. Ra köməkçisi Xatxoru yanına çağırır və qaydanı pozanları cəzalandırmağı ona tapşırır. Xatxor yerə enir və minlərlə insanı öldürməyə başlayır. Xatxor o qədər dəhşətli idi ki, küçələrdən qan çayları axırdı. Qan Nilə axır, çaylardakı sular qanla qarışıb torpağa tökülür və yer üzündəki bütün canlıları məhv etməyə başlayırdı. Qəddar Xatxor böyük ləzzətlə bu qorxulu suyu içirdi. Lakin Ranın məqsədi insanları tamamilə məhv etmək deyildi sadəcə etdiyi əməllərinə görə cəzalandırmaq idi. Məhz buna görə də onun tələbi ilə digər allahlar pivə hazırladılar və onu Xatxora verdilər. Pivədən çoxlu içib yuxuya gedən Xatxor yerdə qalan insanları unutdu. Elə o insanlardan da yeni nəsil yarandı. Misir daşqını yaranmış miflər arasında ən dəhşətli olanlardandır. Bu ölkənin mifi digər ölkələrin daşqını ilə bağlı miflərdən bir çox xüsusiyyətinə görə fərqlənir:

1. İlk olaraq Günəş allahının məqsədi insanları öldürmək deyil də sadəcə cəzalandırmaq idi. Ona görə də digər miflərdəki allahlardan fərqli olaraq daşqının qarşısını Ra özü aldı.

2. Bu əsərdə fəlakətlərdən xilas olan bir qəhrəman obraz verilməmişdir. Görülən bütün tədbirlər insanların hamısına şamil olunurdu.

3. Normal daşqınlardan fərqli olaraq bu mifdə daşqın bildiimiz adi daşqına bənzəmir. Xatxor o qədər çox insan öldürür ki, daşqın da məhz insan qanının çoxluğundan yaranır və şəhəri bürüyür.

4. Xatxor yeni bir obraz olaraq dəhşəti, qorxunu təmsil eliyir. Buna qədər daşqınla bağlı miflərdə belə obraza rast gəlinməmişdir. Onun qəddarlığının sərhədsiz olduğu əsərdə insanların qanını ləzzətlə içdiyindən görünür.

TƏDQIQAT METODU

Bu tədqiqat işində tarixi-müqayisəli, müşahidə metodlarının əsas müddəalarından faydalanılmış, milli və xarici filologiya sahəsində mövcud olan elmi-nəzəri və praktik ədəbiyyatlardan yararlanmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində bir çox ölkələrin dünya daşqını ilə bağlı özünəməxsus, tam şəkildə araşdırılmamış tarixə, yaranması və bitməsi ilə bağlı maraqlı motivlərdən ibarət olan miflərə malik olduğu, həmin ölkələrin miflərinin arasında bir sıra oxşar və fərqli cəhətlərin olduğu öyrənilmişdir. Bunun nəticəsində kosmoqonik miflər sahəsində yeniliklər əldə olunmuş, onun daha da inkişafı üçün müsbət istiqamətdə addımlar atılmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ramazan Qafarlı Mifologiya 6 cildə 1-ci cild. «Elm və təhsil», BAKI-2015:53-54
2. Avtandil Ağbaba Mifologiya (Filologiya fakültəsinin tələbələrini üçün dərs vəsaiti). Qrifli nəşr, Sumqayıt-2008:9
3. Т.И.Шамякина Эсхатология (Мифы о потопе). МИНСК 2007:7, 14-15, 17-18, 47-49
4. Миф народов мира. Энциклопедия в двух томах. (Гл.ред. С.А.Токарев). С.Т.П.М., 1992:324-325
5. Бодде Д. Мифы Древнего Китая. Мифология древнего мира (сборник статей). М., 1977:398

ÇARLZ DİKENSİN "DEVID KOPERFİLD" ƏSƏRİNDƏ TƏNQİDİ REALİZMİN TƏZAHÜRÜ

NƏRMİN MƏMMƏDOVA

"Naxçıvan" Universiteti

Xarici dillər/İngilis dili

adonia_555@yahoo.com

NAXÇIVAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Çarlz Dikens XIX əsrin İngilis tənqidi realizm ədəbiyyatında ən çox nailiyyətləri olmuş böyük İngilis yazıçısıdır. Çarlz Dikens ölümsüzdür və onun əsərləri Viktoriya İngiltərəsinin sosial vəziyyətini canlı şəkildə əks etdirir. Tarixi parametrləri, xüsusilə də konkret şəxsiyyət görünüşlərini analiz edərək, romanında tənqidi realizmi müəyyənləşdirərək, ictimaiyyəti tənqid etmişdir.

"Devid Koperfilddəki" qəhrəman Devidin ayrılığı və sevincindəki kədərləri çox səviyyəli aspektlərdən ortaya çıxır. Bu, adətən pulun korroziyasını göstərir, nikah, ailə və cəmiyyətdə pulun pisliyini ortaya qoyur. XIX əsrin -Viktoriya dövrünün ortalarında yaşanan problemləri üzə çıxarıb onlara tənqidi cəhətdən yanaşmışdır. Cəmiyyət əsərlərdəki əsl ictimai görünüşünü tapmaqdadır. Beləliklə də, Devid Koperfilddə tənqidi realizmin detallarına xüsusi əhəmiyyət verilir.

AÇAR SÖZLƏR: Çarlz Dikens -1, Devid Koperfild-2, Tənqidi Realizm-3

GİRİŞ

Çarlz Dikens kəsiblər haqqında sadıqlıq və səmimiyyətlə yazıb və xüsusilə canlı, komik tənqidi realizmi ilə məşhurdur. Onun əsərləri Viktoria dövründə məşhur olan bütün böyük klassiklər arasındadır.

O, XIX əsrdə cəmiyyət haqqında çoxsaylı əsərlər yazmışdır, Devid Koperfild onlar arasında onun ən əhəmiyyətli romanı və sevimlisi idi. Bu roman müəllifin qeyri-adi həyat təcrübəsidir. "Devid Koperfild" XIX əsrdə İngilis cəmiyyətindəki inkişaf axtarışı ilə orta sinif ziyalıları simvollaşdırırdı.

Romanda tənqidi realizmin təfərrüatları, həqiqəti dərinlən tənqid edilir, reallığa qarşı güclü narazılıq və üsyan göstərilir. Əsərdəki tənqidlər kapitalist cəmiyyət və zülmərə, çirkin pul əlaqələrinə və cəmiyyətdəki parçalanma simvollarına və ikiüzlü əxlaqa qarşı idi. Tənqidi realizm insanlarda yalnız şübhə və narahatlıq yaratmır, həm də cəmiyyətin və müasir dünya ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynayır.

Qərb ədəbiyyatında tənqidi realizm realizm ənənələrinin inkişafı və mirascısıdır. Xüsusilə XIX əsrdə Avropada ədəbi düşüncə və yaradıcılıq yolları yaradılmışdır.

TƏDQIQAT METODU

Tənqidi realizm ideoloji tendensiyası Avropada böyük uğurlara imza atdı. Orada yeni bir ədəbi meyl ortaya çıxdı və 1820-ci illərdən başlayaraq inkişaf etməyə başladı. Romantizmdən sonra tənqidi realizm 30-cu illərdən 40-cı illərə qədər Avropa ədəbiyyatının əsas tendensiyasına çevrildi. XIX əsr İngilis tənqidi realizmi 1840-cı illərdən 50-ci illərə qədər çiçəklənmə dövrünü yaşadı.

İngiltərədə Çarlz Dikens və Vilyam Makpis Təkeri kiçik və orta burjuazianın maraqlarını təmsil edir, kapitalist günahları və korrupsiyasını ifşa edərək sosial həqiqəti ortaya çıxarırdılar. Digər tənqidi realistlər Bronte bacıları, Elizabet Qaskell, Gorg Eliot və Tomas Hardi və s. idi. Tənqidi realistlər haqsızlıqlara məruz qalmış cəmiyyəti acımasızca tənqid etmişlər. O dövrün ən böyük ingilis tənqidi realisti Çarlz Dikens idi.

XIX əsrdə tənqidi realizm ədəbiyyatı burjua ədəbi tarixinin parlaq bir səhifədir və dünya ədəbiyyatının xəzinəsindəki mühüm irsdir. Tənqidi realizm sosial həyatın bütün aspektlərini göstərir və reallığın ziddiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə ortaya qoyur. Onların əsərlərində feodal cəmiyyətin dağılmasını və kapitalizmin inkişafını görürük. Burada zülmkarlıq və qəddar kapital istismarı da öz əksini tapır. Onlar xüsusilə müxtəlif sahələrdə geniş yayılmış kapitalist sistemi ifşa və tənqid edirlər. Bu xalqın şübhə və mövcud idarəyə qarşı narazılıqlarına səbəb olur, buna görə də böyük ictimai əhəmiyyətə malikdir.

Dikens XIX əsr realizm ədəbiyyatının əsas nümayəndəsi idi. Müasir İngilis yazıçısı Corc Oruel bunları demişdir: "İngilis yazıçıları arasında Dikensdən daha yaxşı heç kim yoxdur". Buna görə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dikens haqqında daha çox bilmək lazımdır. Dikens zəngin həyat təcrübəsi yazdıqlarını zəngin mənbə və materialla təmin edir. O, həvəsli bir oxucu idi və Britaniya Muzeyinin oxu zalında çox vaxt keçirirdi.

Dikens Devid Koperfeld əsərində öz həyatını digər əsərləri ilə müqayisədə daha çox əks etdirir. Devidin erkən əzabları Dikensin özü kimi, sonradan zəngin, xoşbəxt evlilik və uğurlu ədəbi karyerası ilə kifayət qədər kompensasiya edilib və dünya hələ də ümid və günəş doludur. Romanın ətraflı hekayəsi real həyat hekayəsinə verilmiş ən yaxşı dəyərdir.

Devid Koperfeld ingilis yazıçısı Çarlz Dikensin yazdığı səkkizinci romandır. 1849-cu ildən 1850-ci ilə qədər, aylıq 20 hissəlik formada nəşr olunub. Burada Dikens öz həyat təcrübəsindən istifadə edərək vaxtın sosial çətinliklərinə, uşaq əməyinə, məktəblərdəki zülmə, borcluların həbsxanasına, eləcə də qəddarlıq və ölümsüzlüyə və həddi aşan xainlərə hücum edirdi. Beləliklə, roman təkcə şəxsi qeyd deyil, həm də 19-cu əsr İngiltərənin geniş təsviridir.

Romandakı fərqli simvollar fərqli dərsləri təmsil edir və Viktoriya İngiltərəsindəki siniflər arasında geniş körfəzi göstərir. Emili sinfi ilə Devid arasındakı fərqi olduqca yaxşı bilir. Dənizdə olduqları zaman, ikisi də yetim olduğunu qeyd edirlər, ancaq diqqətini bir əhəmiyyətli fərqə çəkir: fərqli status və həyat tərzini. Emili valideynlərinin minimal həyat səviyyəsini təmin etmək üçün çox çalışdıqlarını, Devidin valideynlərinə isə miras qaldığını qeyd edir. Gənc yaşda belə, Emili pulun həyata necə radikal bir şəkildə təsir edə biləcəyini anlayır. Daha sonra, Stirfortla evlənməklə bir xanım olmağa ümid edirsə də, o, iqtisadi cəhətə əsaslanan önyarqının necə ola biləcəyini dərk etməyə məcburdur.

Devid ayrıca sinif təbəqələrindən xəbərdardır və o, heç vaxt orta sinifə daxil ola bilməyəcəyi ilə üzləşdiyi zaman narahat olur. O, sınıq qəlbi ilə tərک edildikdə anbardakı digər oğlanlarla əlaqə yaratmır, Devidin taleyi dəyişdikdə, o, bir alicənab kimi öz statusunu qazanır və bir zamanlar kasıb olduğunu insanların bilməsini istəmir.

Devidin alt sinifə olan münasibəti Stirfortdan çox fərqlənir. Yüksək və aşağı sosial siniflər arasında böyük bir fərqlilik yaranmışdır və bu kontrastlar romanda Stirfort və Peqoti ailələri arasında aydın görünür. Geyms Stirfort, daha yüksək bir ictimai sinifə aiddir. Ailəsi çox zəngindir. Pegoti ailəsi aşağı sinif insanlar, sadə balıqçılar və işçilərdir. Dikens siniflərin qarşıdurmasını göstərir və dəyişməz reallığı ortaya qoyur.

Tənqidi realizm ədəbiyyatı kapitalist quruluşun və inkişafın məhsuludur. O, həmin dövrdə insanların ictimai həyatını, sinfi münasibətlərin mövcudluğunu geniş şəkildə əks etdirir, cəmiyyətin təbiəti və inkişafı tendensiyasını böyük dəyər və əhəmiyyətlə göstərir. Tənqidi realizm yazıçısı tezis metodlarını tətbiq edərək tipik bir mühitdə tipik xarakteri formalaşdıraraq, ictimai həyatı və insanların ağıl və dünyagörüşünü doğru şəkildə əks etdirir. Tənqidi realizm ədəbi yazıçıları, geniş və dərin ictimai həyatı əks etdirən nümunələr yaratmışlar. Kapitalist cəmiyyəti təcavüzkar iqtisadi istismar və siyasi təzyiqdə ortaya qoyur, dərinliyi əks etdirir, işləyən insanların əziyyət çəkdiyini, içərişindəki insanlar arasında pul əlaqələrini ortaya qoyur

NƏTİCƏ

Dikens ən böyük İngilis tənqidi realizm yazıçılarından biridir. Dünya səviyyəli bir ustad olaraq insanlara heyranlıq verir, özünə hörmət yaradır. Yazı tərzində üstün texnika ilə yanaşı o, tez-tez şəfqətli ürəyini ortaya qoyur. Bundan başqa, o, insancıl duyğuları ilə cəmiyyətin dibində yaşayan "kiçik oğlanı" nümayiş etdirir.

Dikens romanları insanları sosial ziddiyyətdə və mübarizədə göstərir, cəmiyyətin müxtəlif çirkin üzvlərini ortaya qoyur, qadınların talehsizliyini və bəşəriyyətin yaxşılığını qazanmağını təsvir edir.

Romanın bir sıra xarakterləri hər yerdə pul cəmiyyətinin çirkin üzünə məruz qalırlar. Tənqidi realizmin ətraflı təhlili cəmiyyətin həqiqətini ortaya qoyur və ictimai qaranlıqda insanlara dərin səmimiyyətini ifadə edir. Dikens romanları bizim dövrümüzün tendensiyasına uyğundur və sosial maarifləndirmə şüuruna cavab verir. Bu gün klassikliyi yenidən nəzərdən keçiririk və harmonik cəmiyyətin qurulması, sosioloji mədəni sivilizasiyanın qurulmasının əhəmiyyətini anlayırıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Charles Eliot Norton Charles Dickens. North American Review, 1868. pages 486 (Kitab)
2. Smith, Grahame. Charles Dickens: A literary Life [M]. New York: St. Martin's, 1996. 190 pages (Kitab)
3. Dickens, Charles, David Copperfield. [M]. Beijing: Foreign Language and Research Press, Oxford University Press, 1997. 944 Pages (Kitab)
4. The Life & Work of Charles Dickens, <https://www.charlesdickensinfo.com/> (online məqalə)
5. David Copperfield, https://en.wikipedia.org/wiki/David_Copperfield (online məqalə)

ƏMİNƏ SƏMİYƏ XANIMIN ƏDƏBİ YARADICILIĞI VƏ “SƏFALƏT” ADLI ROMANIN TƏDQIQI

HUMAY MƏMMƏDOVA

Bmu-nun doktorantı
Türk xalqları və ədəbiyyatı
humaynew@yahoo.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Türk nəsrinin ilk qadın simalarından biri olan Əminə Səmiyə xanım on doqquzuncu əsrin sonlarında yazıçı kimi fəaliyyətinə başlamışdır. Yaradıcılığına beş roman daxildir. “Səfalət” romanı yazıçının əsas romanlarından biridir. Roman aclıq, yoxsulluq içində qalmış bir qadının həyat hekayəsindən bəhs edir. Əminə Səmiyə bu əsərinə görə iki dövlət mükafatı almışdır. “Səfalət” romanı Türkiyə ədəbiyyatı tarixində qadın hərəkatına təsir etmiş mühüm romanlardan biridir.

Mövzunun aktuallığı. Ə.Səmiyə yaradıcılığının əsasını da məhz qadın problemlərinin həllinə həsr etmişdir. Qadınların savadlanması, cəmiyyətdə və ailədə qadın mövqeyinin qorunması kimi məsələnin əks olunduğu beş romanından biri olan “Səfalət” romanı əsasında təhlil edilməsi və ortaya çıxan məsələlər və onların həlli baxımından hər zaman olduğu kimi qlobal bir xarakter daşıyır və bu mənada çox aktualdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Şərqsünaslığında ilk dəfə olaraq Ə.Səmiyənin mühiti, ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixinin, qadın mövzusunda yazılmış ən önəmli əsərlərindən olan “Səfalət” hər zaman aktual olan qadın probleminin əksi və onların həlli baxımından tədqiqi işin elmi yeniliyini əsaslandıraraq önəmli cəhətdir.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti. İlk maarifçi türk qadınlarından biri olan Ə.Səmiyə yaradıcılığında daim aktual olan qadın problemi mövzusunun sistemli və geniş olaraq ilk dəfə bu məqalədə tədqiqata cəlb edildiyi üçün gələcəkdə bu mövzu üzrə araşdırma aparılmasında tədqiqatçılar üçün istifadə edə biləcəkləri qaynaq kimi əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqat işinin üstünlüyü. Təqdim olunan məqalədə Əminə Səmiyə xanımın həyat və yaradıcılığı ilə yanaşı, yaradıcılığının ən önəmli əsəri hesab olunan “Səfalət” romanının da paralel şəkildə təhlil olunması tədqiqat işinin yeniliyi və üstünlüyü hesab oluna bilər.

NƏTİCƏ. Əminə Səmiyəni bəddi yaradıcılığına və sosial fəaliyyətlərinə əsaslanaraq ilk maarifpərvər türk qadınlarından biri hesab etmək olar. Yazıçı həm “Səfalət” və həm də digər əsərlərində daim qadınların mövqeyindən çıxış edərək, qadınları savadlanmağa, mütaliə etməyə, cəmiyyətdə öz haqq və hüquqlarının öyrənməyə və sahib çıxmağa səsləmişdir. Bu səbəbdən də Əminə Səmiyənin Türk qadın hərəkatının əsil xidmətçisi olduğunu və bu istiqamətdə mühüm tövhləri olduğunu söyləmək mümkündür.

AÇAR SÖZLƏR: ilk qadın yazıçılar, Səfalət, Əminə Səmiyə, avtibiografiya, roman.

KEYWORDS: the first womens writer, women, misery, Emine Semiye, biography, novel.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: первые писательницы, сефалет, Амина Семие, автобиография, роман.

Giriş. Türk ədəbiyyatında qadın romancılar arasında qadın problemlərinin həlli yollarını öz əsərlərində işıqlandıran və bu gün də aktual olan məsələyə qadın nöqtəyi nəzərindən baxan mühüm yazıçılardan biridir.

Əminə Səmiyə xanımın bu gün də aktual olan məsələlərə “Səfilə” romanında toxunması və onun gənclər tərəfindən oxunaraq təhlil edilməsi Türkiyədə olduğu kimi bütün Şərq dünyasında da vacibdir.

Əminə Səmiyə xanım, TənziMAT dövrünün ən önəmli siyasi simalarından biri olan İslam hüquqçusu Əhməd Cəvdət Paşanın qızı və yenə türk ədəbiyyatının ilk türk qadın romancısı hesab edilən Fatma Aliyə xanımın kiçik bacısıdır. Əhməd Cəvdət bəyin və Əhməd Mithat Əfəndinin himayəsi və dəstəyi ilə Fatma Aliyə xanım və Əminə Səmiyə xanım Osmanlı qadın hərəkatına başçılıq etmiş, mühüm işlərə imza atmışlar.

Bütün ömrü boyu qadınların ailə və cəmiyyət həyatındakı yerini müşahidə edən Əminə xanım topladıqlarını yayınlanmış tək romanı olan “Səfalət” əsərində dilə gətirmişdir. Böyük maraq doğuran

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

və çox bəyənən əsər ilk olaraq Selanikdə “Saint Sava” nişanı ilə və daha sonra Saray tərəfindən “Nişan-ı Humayunu” ilə mükafatlandırılmışdır. (6-58)

Əminə Səmiyə xanımın həyatı və yaradıcılığı. Əminə Səmiyə Xanım hüquqçu və tarixçi Əhməd Cəvdət Paşanın (1822-1895) və Ədviyə Rəbiyə Xanımın qızları olaraq İstanbulda, evin sonbeşiyi olaraq dünyaya gəlmişdir. Əhməd Cəvdət Paşa övladlarının təhsilinə çox önəm vermiş və hər üç övladına mükəmməl təhsil verərək böyütmüşdür.

Həyatı haqqında tam məlumat olmayan Əminə Səmiyə xanımın vəfat tarixi də məlum deyil.

Əminə Səmiyə romanlarında əsasən cəmiyyətin islahı, qadın problemləri, uşaq tərbiyəsi kimi mövzulara toxunmuşdur. Ədəbi tənqidçilər Əminə Səmiyə yaradıcılığında əsərlərin bacısı Fatma Aliyə Topuz yaradıcılığının kölgəsində qaldığını iddia etsə də, yazıçı əsərlərində olan qüsurları qəbul etmiş və əsərinin “xətadan ari olmadığını” etiraf etmişdir. Lakin yazıçının ilk dövr yaradıcılığında əsərlərlə sonrakı dövr əsərlərini müqayisə etdikdə təkmilləşmə olduğunu görmək mümkündür.

Yazıçının əsərlərinin əksəriyyəti qəzet və jurnallarda dərc olunmuşdur. Kitab şəklində nəşr olunmuş əsəri isə Maarif Nazirliyi tərəfindən yazıçıya yazılması təklif olunan “Xülasə-i İlm-i Hisab” adlı dərslik kitabıdır. Həmin dövr Türk və müsəlman cəmiyyətində bu cür vacib dərsliyin bir qadın müəllifə təklif edilməsi çox önəmli bir hadisə idi. 1887-ci ildə İstanbulda nəşr edilən dərsliyin yeganə nüsxəsi Atatürk kitabxanasında qorunur. (1-446)

İkinci Məşrutə dövründə yaradıcılıqla məşğul olan qadınlar kimi Əminə Səmiyənin də, Hürriyyətin elanından sonrakı müharibə dövründə geri planda qalmış və get-gedə mətbuatdan uzaqlaşmışdır.

Yaradıcılığına beş roman, dörd hekayə, üç məqalə kitabı, bir səyahətnaməsi, bir hesab elminə dair dərsliyi, çox sayda məqalə və məktubları daxildir.

Əminə Səmiyə yaradıcılığının əsasını roman janrı təşkil edir. Yazıçının “Müəllimə”, “Bikes”, “Səfalət”, “Mü-kafi-ı ilahiyə” və “Gayya Quyusu” adlı romanları vardır. Romanlarındakı təsvir olunan məkanlar daha çox İstanbulun fərqli səmtlərini təşkil etsə də, hadisələrin fərqli ölkələrdə cərəyan etdiyi romanları da (“Mükafat-ı İlahiyə”) vardır. (3-12)

Ə.Səmiyə yazıçı, qadın haqlarının müdafiəçisi, müəllimə, siyasi və publisitik fəaliyyətləri ilə yanaşı könüllü olaraq tibb bacısı olaraq da çalışmışdır. Balkan müharibəsi əsnasında Etfal xəstəxanasındakı yaralılara köməklik etmişdir. Çanaqqala müharibəsində könüllü olaraq, türk tibb tarixinin ən önəmli həkimlərindən olan Besim Ömər Paşanın başçılıq etdiyi komandada tibb bacılığı etmişdir.

Ədəbi və siyasi fəaliyyətlərinin əsas qayəsi türk qadın hərəkətinə dəstək olmaq olan Əminə Səmiyyəni dövrünün ən fəal qadınlarından biri adlandırmaq mümkündür.

Yazıçının nəşr olunan tək romanı- “Səfalət”. Müəllifin sağlığında kitab halında nəşr edilən tək romanı “Səfalət” əsəridir. Roman ilk dəfə Selanikdə Mütlalaa qəzetində 1909-cu ildə dərc olunur. Roman dövrünün ən məşhur şairlərindən olan Nigar xanıma ithaf olunmuşdur. Əsər Nigar xanıma yazılmış bir məktubla başlayır. Məktubunda qarlı qış gecəsində küçələrdə olan kasıb gənc qadınların və əldən ayaqdan düşmüş yaşlıların səfil hallarını təsvir edən yazıçı, şair və rəssamların ilham qaynağına çevrilən bəyaz qarın, kim bilir neçə kasıb, səfil damlar altında yaşayan insanların zülmünə çevrildiyindən bəhs edir. Yazıçı “Səfalət” romanını məhz bu duyğular üzərində qələmə almışdır.

Roman “Aclıq”, “Səfalət içində ismət-nifrət içində məhəbbət”, “Sədayi-vidani”, “Zərurət”, “Soyuq”, “Sabitənin ahı”, “Ülövvi-himmət”, “İnsan şəklində bir mələk”, “İzdivac”, “Həyatının düyün hədiyyəsi”, “Vəsiyyət” və “İstirahəti-qəlb” adlı on üç fəsildən ibarətdir.

Romanda bir çox ailənin müxtəlif nöqtələrdə kəşifən taleləri təsvir olunduğu üçün zəngin obraz və sujet xəttinə malikdir. Əsərin birinci fəslində Səfilə adlı gənc və Zənciyə adlı iki kasıb qadının küçədəki çarəsiz, ürək sızıldan pərişan hallarının təsviri ilə başlayır. Daha sonra oxuyucuya Səfilənin Sabitə xanım adlı köklü bir ailənin qızı, Zənciyənin də Sabitənin dayəsi olan Gayret adlı zənci bir qadın olduğu məlum olur. Sabitə atasından qalan mal varlığının hiylə yolu ilə əlindən alındığı üçün səfil həyatı yaşamağa məhkum olmuşdur. Onlar iki yaşlı qadınla xaraba qalmış bir evdə yaşayır. Uşaqlıq dostu Kəsbiyənin onu görməyə gəlməsi ilə həyatdan daha bir ağır zərbə almış olur. Belə ki, Kəsbiyə Sabitənin nişanlısı Hayati ilə nigaha girməyə hazırlaşır. Bir müddət sonra Hayati Sabitənin yaşadığı evə gəlir. Onun halını görərkən çox məyus olur, ona hələ də sonsuz bir eşqlə bağlı olduğunu, Kəsbiyə ilə varına görə ailə qurmaq niyyətində olduğunu etiraf edir. Hayatinin ona gətirdiyi qızilları geri çevirir. Bir zamanlar ona inanıb, aşiq olduğu üçün peşman olur. Aclıq və səfalətdən ölməyi,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ismətinə ləkə gəlməyindən daha üstün bilir. Hayati söylədiklərindən peşman olur və sevdiyi qadını səfalət içində ismət abidəsinə bənzədir.

Əsərin üçüncü və dördüncü hissəsində Sabitənin həyat hekayəsi əks olunmuşdur.

Cəhdi əsərin əsas mənfə qəhrəmanıdır. Min bir hiylə ilə oğlunu Ruhi bəyin qızı Sabitə ilə evləndirmək istəyir. Lakin Ruhi bəy uzaqgörən və vicdanlı insan olduğu üçün qızını da vicdan və ərđəm sahibi olan Hayati ilə evləndirmək istəyir. Lakin Sabitənin atası Ruhi bəyin ölümündən istifadə edən Cəhdi hiyləgərliyi ilə vəsiyyətnaməni dəyişməyə cəhd edir.

Hər şeyi əlindən alınmış Sabitəni fəlak zülmkar və səfil həyatın ağışuna atır. Həyat onu yalnız malı və mülkü ilə deyil, dostlarının, sevdiklərinin vəfasızlığı ilə də sınaıyır. Sabitənin ağır məşəqqət dolu səfiləlik günləri başlayır. Həyatı daha da dözülməz hal alan Sabitə pərişan halını izhar edərəkən “Aclığa və səfalətə dözmək mümkündür, zira bu əzabı bir tək mədəmiz çəkir, fəqət dostun və sevgilinin xəyanətinə dözmək mümkünsüzdü, zira bu iztirabı bütün qəlbim, ruhum və vücudum çəkir.

Artıq ölüm döşəyinə məhkum olan Sabitə üçün gözlənilməz bir möcüzə baş verir. Belə ki, Gayret Kalfanın səyi nəticəsində qonşuluqda yaşayan Şirin kalfa ilə xanımı onlara köməyə gəlir.

Sabitə isə əvvəlki zənginliyinə qovuşsa da, nə var dövlət, nə mücəvharat, nə də sərvət onun üzünü güldürmür, məsət etmirdi. Çünki başına gələn zülmələr ona bütün madiyyatın fani və eyni zamanda ələmlərin, istirabların da daimi deyil, gəlib keçici olub, insanın tək baki sərvətinin isə mənəviyyatının zənginliyi olduğunu artıq dərk edirdi.

Osmanlı zəngin ailələrinin həyat hekayələrini əks etdirən əsər ailə-məişət mövzusunda yazılmışdır. Müəllif əsasən osmanlı cəmiyyətində yaşayan qadınların taleləri, qadının cəmiyyətdə qarşılaşdığı əsas problemləri, uşaq tərbiyyəsi, yaxın qohumların ailədə yaratdığı problemlər, ailə daxili münaqişələr, övladlar arasında miras davası kimi mövzularından bəhs edir. Yazıçı yaşadığı dövrün ən aktual problemlərindən biri olan qadınların cəmiyyətdə gücsüz varlıq hesab edilərək əzilməsi, haqlarının tapdalanması, azadlığının məhdudlaşdırılması və bütövlükdə osmanlı konağındakı qadınların həyat tərzlərini tam aydın şəkildə oxucuya çatdırma bilməşdir.

Roman “Səfalət içində ismət” ideyası üzərində qurulmuş və Sabitənin simasında tam öz əksini tapan bilməşdir. Müəllif həm daixili və həm də zahiri gözəlliyə malik, elim və əxlaq sahibi olan Sabitəni ideal qadın obrazı kimi oxuculara təqdim edir. Bəzən qəhrəmanını “səfalət içində ismət”, bəzən də “insan simasında mələk” adlandırır. Sabitə qarşılaşdığı ağır həyat sınaqlarından alını açıq, namuslu və türk qadının adına yaraşan şərəfli şəkildə çıxmağı bacarır.

Əsərdə iki əsas qütblərin-safniyyətli, təmizqəlblə müsbət obraz olan Sabitə və fitnə-fəsadlı, xəyanətkar mənfə obraz olan Kəsbiyə, Hayati, Mahir kimi obrazların qarşılaşdırılması, əsas bəşəri mövzulardan olan xeyirlə şərin mübarizəsi kimi təsvir olunmuşdur.

Kəsbiyənin hekayəsi ilə müəllif şərin məğlubiyyətini və xeyrin qələbəsinə əks etdirərək, insanlara pis əməllərdən çəkinməyə, dünyanın fani imtahan məkanı olmasını, baki olan tək şeyin əməllərimiz, müsbət insani duyğularımız olacağını vurğulayaraq oxucusuna əxlaqı-didaktik fikirlər aşılayır.

On doqquzuncu əsrdə roman janrı türk ədəbiyyatında yenidən yaranmağa başlamışdır. Həm Fatma Aliyə və həm də Əminə Səmiyə yaradıcılığında roman janrının oxuculara sadə dillə izah və təbliğ edilməsinə şahid oluruq. Hər iki qadın yazıcının yaradıcılığında əsas ana romanı sayılan “Muhadərət” və “Səfalət” əsərində roman haqqında olan məlumatlara əsas obrazların dialoqunda rast gəlinir. “Səfalət” romanında Sabitə ilə Nasihə dialoqundan Nasihənin romanların əleyhinə olduğunu, Sabitənin bu fikri rədd edərək, insanlara ruhani-zövqün, mənəvi rahatlığın yalnız roman oxumaqla əldə ediləcəyini qeyd edir. Müəllif baş qəhrəmanın dilindən roman haqqında düşüncələrini bu şəkildə ifadə edir:

“Qızlarınıza əxlaq romanlar oxuyun, dünyanı bilməyənlərlə bilənlərin fərqi çoxdur, dünyaya kor gəlmiş birinin gözləri açıldıqdan sonra bir başa günəşə baxarsa əlbət kor olacağını, lakin günəşin nə olduğunu bilən biri ona qoruyucu ayna ilə baxmalı olduğunu bilər”.

Əminə Səmiyə xanım əsərlərini dövrün tələblərinə uyğun olaraq osmanlıca yazmışdır. Yazıcının əsərləri roman janrına daxil edilsə də lakin, dil və üslub baxımından hekayə janrı kimi sadə və axıcıdır.

TƏDQIQAT METODU

Əminə Səmiyə xanım və onun romanı haqqında tədqiqata başlamazdan əvvəl Türkiyə Milli Kitabxanasında ona aid materialların bir qismini əldə etdim. Tədqiqat işində mövzunun xarakterinə uyğun olaraq qadın ideologiyası mövqeyindən ədəbi və nəzəri yanaşma prinsiplərinə əsaslanmaqla

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

yazıcının fəaliyyəti və “Səfalət” romanı müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilərək tədqiq edilmişdir.

NƏTİCƏ

Əminə Səmiyəni bəddi yaradıcılığına və sosial fəaliyyətlərinə əsaslanaraq ilk maarifpərvər türk qadınlarından biri hesab etmək olar. Yazıçı həm “Səfalət” və həm də digər əsərlərində daim qadınların mövqeyindən çıxış edərək, qadınları savadlanmağa, mütaliə etməyə, cəmiyyətdə öz haqq və hüquqlarının öyrənməyə və sahib çıxmağa səsləmişdir.

Əminə Səmiyə həyat və yaradıcılığı Türkiyədə indiyədək ayrı-ayrı məqalə və oçerklərin, bəzi tədqiqat işlərinin obyektinə çevrilmişdir. Bu tədqiqat işləri onun həyatı, mübarizəsi, yaradıcılıq yolu, əsərlərinin nəşri tarixi müəyyən qədər işlənsə də, “Səfalət” romanı ayrıca bir tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, romanda ələ alınan məsələlər günümüz təhlil metodlarına görə tədqiq edilməmişdir.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Şərqsünashlığında ilk dəfə olaraq Ə.Səmiyənin mühiti, ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixinin, qadın mövzusunda yazılmış ən önəmli əsərlərindən olan “Səfalət” romanı qadın problemlərinin əksi və onların həlli baxımından tədqiq olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Ahmet Hamdi Tanpınar, Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 9. bsk, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 2001, 640 s.
2. Emine Semiye (tarixsiz a). *Hürriyet Kokuları*. Milli Ktp, Yz. A 2693
3. Emine Semiye “Səfalət” Antik Dünya Klassikleri İstanbul 2010\Mayıs 256 s.
4. (1911). “İtiraf-ı Hakikat”. *Teârüf-i Müslimin* 2 (31): 99.
5. Nihad Sami Banarlı, “Fatma Aliye, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C. 2, s. 994.
6. “Öncü bir kadın yazar Emine Semiyenin kaleminden “İslamiyette feminizm” Yrd. Doç. Dr. Şahika Karaca *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 21, Sayı2, 2012, Sayfa 269-280*

AZƏRBAYCAN VƏ MONQOL FOLKLORUNDA ORTAQ MƏSƏLƏLƏR (ATALAR SÖZLƏRİ ƏSASINDA)

LAMİYƏ NƏSİROVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
nasirovs.19@inbox.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Aparılan araşdırma işinin məqsədi monqol xalq deyimlərinin mövzu və məzmun müxtəlifliyinin təhlili, eyni zamanda, hər iki xalqın atalar sözlərinin ümumi və fərqli cəhətlərinin qarşılıqlı müqayisə yolu ilə öyrənilməsidir. Ortaya çıxan ümumiləşdirmənin nəticəsi olaraq folklor nümunələrinin sosial-siyasi şəraitlərdə və inkişafın müxtəlif mərhələlərində yarandığı görülməkdədir. Araşdırmanın əhəmiyyətli cəhəti şifahi ənənələrə və həyat şərtlərinə əsaslanan deyimlərin monqol xalqının adət və qanunlarının öyrənilməsi sahəsində müstəsna rol oynamasıdır. Tədqiqat işinin üstünlüyü problemin araşdırılmasının Azərbaycanda monqolistikanın inkişafı üçün daha bir töhfə kimi dəyərləndirilməsidir. Məna və məzmun etibarilə ümumbəşəri dəyərlərin xas olduğu monqol atalar sözləri öz ekvivalentini Azərbaycan aforizmlərində tapır, ahəngdarlıq yaradan “alliterasiya” - avaz yaratmaq məqsədilə eyni səsin təkrar edilməsi, uyğun və Azərbaycan şeirinin aşkarlanan ortaq cəhətlərindəndir.

AÇAR SÖZLƏR: monqol, atalar sözləri, müqayisə, tərcümə, folklor

GİRİŞ

Milli folklorun özəlliklərindən biri onun başqa xalqların folkloru ilə ortaq cəhətlərə malik olmasıdır. Məqalə monqol düşüncə tərzini özündə ehtiva edən atalar sözləri əsasında Azərbaycan və monqol folklorunda ortaq cəhətlərin müəyyən edilməsi, öyrənilməsi və tədqiqinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan və monqol xalqlarının eyni dil ailəsinə mənsub olması, dillərində çoxlu sayda ortaq termin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

və sözün işlənməsi, həmçinin tarixi inkişafı və bu kimi başqa cəhətlərin mövcudluğu folklor nümunələri arasında müqayisə aparılması ehtiyacını şərtləndirən amillərdəndir. Monqol ədəbiyyatı köçəri ənənələrin böyük təsirinə məruz qalmış, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirərək uzun əsrlər boyu təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Monqol folkloru qədim dövrlərdən bəri dildən-dilə keçmiş və janr müxtəlifliyi baxımından olduqca rəngarəngdir: mahnılar, qəhrəmanlıq dastanları, nağıllar, maqtaallar(tərifnamələr), surqaallar (nəsihətlər), əfsanələr, tapmacalar, atalar sözləri və zərb-məsəllər. Ümumi danışq dilinə xüsusi lətafət verən atalar sözləri və zərb-məsəllər hikmətli, çox işlək və geniş yayılan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələridir. Xalqın həyatının müxtəlif sahələri, məişəti, münasibətləri, fikri, düşüncəsi haqqında olub lakonikliyi ilə fərqlənən atalar sözləri ifadə tərzində olan poetikliyi, yığcamlığı və nəsihətçilliyi ilə seçilir. Hər bir türk xalqının öz düşüncə “üslub”u var və həmin üslublar bu gün dünyanın mənəvi-ruhi inteqrasiya dövründə bir-birinə yaxınlaşır və dialoqa girir. Monqol atalar sözləri və deyimlərinin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsi, həm də monqol düşüncə təfəkkür “üslub”unu Azərbaycan düşüncə-təfəkkür üslubu ilə qarşılaşdırmaqdır. Möhkəm milli xüsusiyyətə, koloritə malik hikmət xəzinəsi monqol atalar sözləri bəzən başqa dilə eynilə çevrilə bilməyən söz incilərindəndir. Atalar sözləri milli təfəkkürdəki cılalanmış tarixi təcrübəni, dərin həyat həqiqətlərini dolğun şəkildə əks etdirir.

Aparılan araşdırma işi öz aktuallığı ilə seçilir, rus monqolşünas alim, pedaqoq monqol atalar sözlərinin araşdırıcısı İ.V.Kulqanek monqol folklorunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazmışdır: “Xalqların mədəniyyətində uzun əsrlər boyunca saxlanılan və daim yeni nümunələrlə böyüyən sonsuz mənəvi dəyərlər var. Moğollar üçün dərin antik dövrlərdən çıxan folklor nümunələri hər zaman üçün şəfa qaynağı olmuş və mənəvi cəhətdən güclü, möhkəm dayanmağa kömək etmişdir. Moğol poetik yaradıcılığında xüsusi yer tutan aforizmlər: dəqiq ifadələr, atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar özündə xüsusi üçmisralı və dördmisralı formaları əks etdirir. Qədim dövrlərdən bəri meydana gələn hikmətli sözlər xalqın etnik şüurunu, onun zehniyyətinin ən dərin komponentlərini üzə çıxarır. Atalar sözlərinin dərk edilərək öyrənilməsi xalqın dünyagörüşünün tədqiq edilməsində böyük rola malikdir. Monqol folklor nümunələri, aforizmləri şifahi ənənələr və məişət şəraiti əsasında yaranmışdır”[1, s.8]. Monqol atalar sözlərinin təhlili monqol düşüncə tərzinin öyrənilməsində çox böyük rola malikdir. Tarix boyu eyni coğrafiyada yaşamış, mədəni tərəfdən bir-birinə təsir göstərmiş xalqların ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında atalar sözlərinin tədqiqinin, qarşılaşdırılmasının, ortaq və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsinin də əhəmiyyəti danılmazdır. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə birgə yaşamış türk və monqolların atalar sözlərində, şeirlərində bənzərliklərin, oxşarlığın olması qeyri-adi hal deyildir.

Atalar sözlərinin yüz illərlə dildən-dilə gəzməsi, yaddaşlarda saxlanması, deyilişində ritmik ifadələrin işlənməsindən irəli gəlir. Uyğur şeirlərində işlənən alliterasiya misraların başındakı ilk kəlimənin ilk səsinin dörd misradan hər birinin ilk kəliməsinin başında eynən təkrar edilməsidir. Alliterasiya ahəng yaratdığı üçün öyrənməni və yadda saxlamayı asanlaşdıran özəlliyə malikdir. Azərbaycan və monqol atalar sözlərinin öyrənilməsi zamanı qarşıya çıxan alliterasiyalı söz qoşmaları və cümlələr xalq yaradıcılığında geniş istifadə olunduğunu bir daha göstərir. Dilimizdə olduğu kimi monqol atalar sözlərində səslərin və kəlimələrin təkrarlanması ahəngi tənzimləyir: “Ağıl dənizi kitabdan, su dənizi də qaynağından başlar”, “Təklidə fikrini ölç-biç, adam içində-sözünü” [2, s.760].

Azərbaycan və monqol atalar sözlərinin tədqiqi, hər iki xalqın düşüncə tərzində ortaq cəhətlərin ortaya çıxması, özünün ən açıq əksini məhz monqol atalar sözlərində tapmışdır: “Çox bil az danış”, “Susan adam həmişə haqlı çıxacaq”, “Yeddi düşün, bir danış”, “Bıçağın tək izi, kəlimənin min izi vardır” [2,s.753-759]. Dilimizdəki hikmətli sözlər bu deyimlərlə səsləşir: “Çox bilib az danışmaq igidin ləngəridir”, “Yüz ölç bir biç”, “Danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır”.

Atalar sözləri hər millətin mədəni dəyərlərini və düşüncəsini göstərir. Bu baxımdan atalar sözlərinin qarşılaşdırılması, həm də mədəniyyət və düşüncə tərzlərinin araşdırılması deməkdir. Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, həyat təcrübəsini özündə əks etdirən monqol atalar sözlərində ağıla, biliyə, bilikli olmağa, alimə, elmə, savadlı olmağa verilən böyük dəyər, onun dərin və təsirli ifadəsi diqqətdən yayınmır. Azərbaycan folklorunda olduğu kimi monqol ədəbiyyatında da biliyin insan həyatında, insani münasibətlərdə və dövlət idarələrində mühümlüyü, yüksək qiymətləndirilməsi vurğulanır: “Noyona ancaq onun köç yerində hörmət edirlər, alimə-hər yerdə”, “Ağıllı adam gördüyündən danışar”, “Ağılsız dostdan, ağıllı düşmən yaxşıdır”, “Dağı-ağaclar, dövləti alimlər bəzəyər”, “Çox danışmaq xeyir gətirməz”, “Qolu güclü olan birinə üstün gələr, ağıl

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

güclü olan çoxuna”, “Lap sabah ölsən də bugün öyrən”, “Səfeh baş ayağın düşmənidir”, “Bir uşağa qane ol; az gəlirə də qane ol; təkə elmə acgöz ol”, “Ağılsız dostdan, ağıllı düşmən yaxşıdır” [2, s.745-746-747-755-763].

Müsbət mənə daşıyan, elmin, savadın insanı yalnız yüksəklərə qaldırdığını özündə ehtiva edən bu atalar sözləri öz qarşılığını dilimizdəki hikmətli söz nümunələrində tapır : “Ağıllı düşmən nədan dostdan yaxşıdır”, “Elm ağılın çırağıdır”, “Alimin sözü cahilin qılıncından kəsərlidir”, “Pis sülhdən, yaxşı dava yaxşıdır”, “Ağılsız başın dərindən ayaqlar çəkər”, “Yüz ölç, bir biç”, “Danışmaq gümüş olsa, susmaq qızıldır”, “Dil var kəsər savaşı, dil var kəsdirər başı”, “Ağılın açarı dildir”, “Ağıllı söz sahibi ağıl dəryasıdır”, “Elmi olanın, dili də olar” [3, s.118-128].

Monqol atalar sözləri və deyimləri real həyat müşahidələri əsasında yaranmış, mənəvi təcrübəyə əsaslanaraq, özündə çoxsaylı insani fikirləri, hissələri və onların nəticələrini ehtiva edir. Cəmiyyət və insani münasibətlər haqqında deyilən monqol atalar sözlərində, insanlarla düzgün rəftar etmək, xoşxasiyyətli olub cəmiyyət arasında rahat həyat sürmək və qarşılıqlı anlaşmada insanlara dəyər verməyə üstünlük verilir. İnsanın dəyərli varlıq olduğu, könül, qəlb qırmanın pis davranış olması atalar sözlərində özünü açıq şəkildə ifadə edir. Bu vasitə ilə monqolların dünyagörüşü ortaya çıxmaqdadır. İnsanlar arasında düzgün münasibətlərin qurulmasında xoşniyyətli olmanın vacibliyi də atalar sözlərində özünü göstərir: “Yaxşı insan getdiyini, pis insan yediyini danışar”, “Yalançı insanın- dili kəskindir”, “Yaxşı at ayağını, yaxşı insan sözünü tutar”, “Yaxşı adamla savaşıma, pis adama yanaşma” [2, s.752;4, s.178].

Sosial cəmiyyətdəki həyat tərziylə bağlı insanların yaxşı yaşaya bilməsi üçün söylənmiş bu öyüdverici nəsihətlərdə ən çox vurğulanan insanların cəmiyyət, kollektiv arasında özünü idarə edə bilməsinin vacibliyidir. Yaxşı mənəvi keyfiyyətlərin insani münasibətlərdə böyük rol oynaması, sosial işlərdə düzgün məsləhətlərin verilməsi kollektiv fəaliyyətdə çox mühüm rola malikdir. Belə nəsihətlər bu mövzudan olan atalar sözlərində öz əksini tapır: “Uşaq olmayan insan olmaz, ayaz görməyən moğol olmaz”, “Gənc insana tövsiyə gərəkli, qoca insana da təvəzakarlıq gərək”, “Ölüm gələndə min budda da kömək eləyə bilmir”, “Pis barışmaq darsa, yaxşıca savaşımaq yaxşıdır”, “Dilin ucu yumşaqdır, amma sancır”, “Səhər gördüyün işi gecə yoxla”, “Tənbəl adam qorxaq olar”, “İşi səhərə qoymaq axmaq adətdir”, “Namuslunun xasiyyəti möhkəm, sözü də düz olar”, “Sözü ehtiyatla de, işi də cəhdlə gör” [2, s.751-756-758-760; 4, s.176].

“Balıq suyla, insan zəhmətlə yaşayar”, “Kim ki qallac olar, ac qalar”, “Zəhmətkeşin təri axar, qarınqulunun ağzının suyu”, “Boşboğazın dili işləyər, zəhmətkeşin əli işləyər” kimi aforizmlər mahiyyəti daşıyan atalar sözləri özündə zəhmətə, işə, əməyə olan böyük hörməti, tənbəlliyə olan mənfi münasibəti əks etdirərək monqol folklorunu zənginləşdirmişdir [2, s.745-760-773-782]. Əhəmiyyətli mövzuda olan bu atalar sözlərinin dilimizdə də qarşılığı vardır: “Cəfa çəkməyən, səfa görməz”, “İstəyirsən bal-çörək, al əlinə bel-kürək”, “Zəhmətin ətri tərdir”, “Zəhmətsiz bal yeməzlər”, “Zəhmət çəkməyən rahatlığın qədrini bilməz”, “Tənbələ iş buyur o sənə ağıl öyrətsin”, “İş insanın cövhəridir”, “İşləməyən dişləməz” [5, s.28].

İ.V.Kulqanek monqol atalar sözlərinin mənşəyindən danışarkən qeyd etmişdir ki, atalar sözləri monqollara xarici tərcümələrdən və milli ədəbiyyatdan gəlmişdir. Ədəbiyyatın başqa janrlarına olduğu kimi aforizmlərə də buddizm təsirsiz ötürülməmiş, buddist ilə yanaşı şamanlığa qədərki atalar sözləri monqolların dünyagörüşünü və ətraf aləmlə bağlı təsəvvürlərini özündə ehtiva edir. Atalar sözlərinin başlıca xüsusiyyətlərindən digəri isə müəyyən bir tarixi mərhələdə yaransa da, yeni dövrə keçdikdən sonra da mövcudluğunu itirməməsidir [1, s.11].

Atalar sözlərində səfərdən, qütbətdən söz düşən kimi, dərhal el, vətən, doğma torpaq yada salınır. Monqol atalar sözlərində deyilir: “Özgə evdə tox olmaq olar, rahat-yox”, “Uzağın suyu ilə yaxının odunu söndürə bilməzsən” [2, s.779]. Azərbaycan atalar sözləri içərisində onun qarşılığını bir neçəsi ilə göstərmək olar : “Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı”, “Doğma yurd şirin olar”, “Hər kəsə öz vətəni əzizdir”, “Uzaq yerin arpasından, yaxın yerin samanı yaxşıdır”, “Vətəni atanı, el də atar”, “Vətənin bir günü, qəribliyin min günü” [3, s.124].

Bir xalqın psixologiyasını öyrənmək üçün atalar sözləri və məsəllərini gözdən keçirmək kifayətdir. “Birdüya ümman içində su azlıq edər”, “Bir dəfə aldadan, yüz dəfə də yalan deyər”, “Boş vəd yalın ayağa geyilmiş ayaqqabı kimidir”, “Acgöz şaman iki qurban yerinə tələsər, ikisində gecikər”, “Əyri həmişə kölgəli gəzər”, “Yalan oğurluqdan yaxşı deyil”, “Böhtanla adamı günün günorta çağı öldürürlər”, “Əyri həmişə kölgəli gəzər”, “Xəsis acgöz olar, kinli inadkar”, “Alanda min pud da

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

azlıq edir, verəndə bir funta da qıymır” kimi monqol atalar sözləri ikiüzlülüyə, yalançılığa, tamahkarlığa, paxılığa qarşı dayanır[2,s.750-761-769-767-783-179]. Azərbaycan folklorunda “Böhtana düşən odsuz yanar”, “Artıq tamah baş yarar”, “Aza qane olmayan çoxa çatmaz”, “Yalan ayaq tutar yeriməz”, “Yalançını mənzilinəcən qovarlar”, “Paxıl artsa qurd artar”, “Yalançının evi yandı, heç kim ona inanmadı” kimi atalar sözləri ilə səsləşir.

Xalqın öz ruhundan qopub ümumi məfkurənin izini daşıyan və milli əhval - ruhiyyəni açıqca meydana qoyan atalar sözləri elin öz içərisində gəzib dolaşan ədəbiyyatdır. Bu xalq deyimləri üçün ümümbəşəri dəyərlər səciyyəvi olduğundan xalqa məxsus atalar sözünün qarşılığını başqa xalqın dilində də tapmaq mümkündür. Bu baxımdan dosta, dostluğa verilən dəyər, dostluqda vəfalı olmaq həm monqol, həm də Azərbaycan atalar sözlərində qarşıya çıxan mövzudur. Monqol atalar sözlərində bu mövzuya uyğun olaraq “Adamı dostlarına baxıb tanıyarlər”, “Dostu el olanın dövləti bol olar”, “Dostluq eləyirsən qocalınca elə”, “İnsan dostluqda tanınar, həqiqət müqayisədə”, “Yaxşı adamla savaşıma, pis adama yanaşıma”, “Vəfasız dost açıqdüşməndən qorxuludur”, “Yüz manatın olmaqdan, yüz dostun olsa yaxşıdır” deyimlərinə rast gəlinir[2, s.744-748-752-753]. Belə deyimlərin qarşılığı olaraq “Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək”, “Dost min işə azdır, düşmən bir işə çoxdur”, “Dost sirrini dost bilər”, “Dost başa baxar, düşmən ayağa”, “Yaxşı yoldaş gec tapılar”, “Dostunu ağladan özü gülməz”, “Dostu çox olanın gücü çox olar”, “Dost gəlişi bayram olar”, “Dostunu göstər deyim sən kimsən” bu qəbildən olan el məsəlləridir.

TƏDQIQAT METODU

Ədəbi əlaqələrin inkişafında tərcümənin və tərcümə olunan resursların rolu mübahisəsizdir. Tədqiqat işinin əsas metodu tarixi-müqayisəli təhlil metodudur. Azərbaycan-monqol atalar sözlərinin araşdırılması zamanı Ayaz Vəfəlinin “Atalar sözü-ağlın gözü” kitabı əsas mənbə olaraq götürülmüşdür. Dilimizə tərcümə edilən hikmətli sözlər kitabda üç əlifbada yer almaqla monqol xalqının mədəni dəyərlərinin, düşüncəsinin, insanların təsəvvür və təfəkkür tərzinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən tərcümə işi hər iki xalqın folklor nümunələri arasında paralellər aparılmasına imkan verir. Tədqiqat işində atalar sözləri arasında ortaq cəhətlər müəyyən edilmiş, monqol deyimlərinin mənşəyi araşdırılmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılmış ikitərəfli müqayisələr nəticəsində monqol və Azərbaycan atalar sözlərinin təhlili zamanı fərqli cəhətlərdən daha çox ortaq cəhətlərin mövcudluğu müşahidə olunur. Hər iki xalqın folklorunda, xüsusilə, atalar sözlərində məzmun bənzərliyi, mövzu rəngarəngliyi, alliterasiya və assonans səsləşməsi aşkarlanmışdır. Atalar sözlərində ritm və qafiyənin hakim olduğu ortaq xüsusiyyətlərdəndir. Digər xas olan cəhətlərdən biri xalqın dünyabaxışının, onun düşüncə dünyasının, inam və etiqadının deyimlərdə öz əksini tapmasıdır. Danışq dilində müstəsna əhəmiyyətə malik olan atalar sözləri yerində söyləndiyi zaman fikrin dəyərini, təsir gücünü qat-qat artırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. И.В.Кульганек. Монгольские пословицы и поговорки. Санкт-Петербург, 2017
2. Atalar sözü ağlın gözü. Bakı, Elm, 2012
3. Hikmətli sözün siqləti. Rəfiqə Teymur qızı. Bakı, Elm, 2000
4. Пословицы народов мира. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2014
5. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VI kitab. Bakı, Elm, 1981

YAPON HAYKU ŞEİRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDAKI TƏZAHÜRÜ

GÜLNAR YUNUSOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri şöbəsi

Email: gulnar1340@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN, BAKI

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə yapon ədəbiyyatının köklü şeir növü olan hayku və onun Azərbaycan ədəbiyyatındakı təzahür formaları öyrənilir. Üç misralıq yapon şeiri əvvəllər haykay, hokku, XIX əsrin sonlarından isə hayku adlanmışdır. 5-7-5 ölçülü hayku şeiri dünyada ən qısa həcmli şeirdir. XIX əsrdə Yaponiyanın dünyadan təcrid olunma dönməsinə son qoyulduqdan sonra hayku şeiri dünya ədəbiyyatına təsir göstərməyə başlamışdır. XX əsrdən etibarən əksər xalqların ədəbiyyatında hayku şeirinə müraciətlər müşahidə edilir. Azərbaycanda yapon poeziyası ilə tanışlıq, XX yüzilliyin ikinci yarısından başlanmışdır. Elçinin 1975-ci ildən etibarən rus dili vasitəsilə etdiyi tərcümələr, nəzəri aspektdə yazdığı yazılar ilə hayku şeiri Azərbaycanın oxucu auditoriyasına təqdim olunmuşdur. Elçinin tərcümələrinin Azərbaycan – yapon ədəbi əlaqələrində böyük rolu vardır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan nəzmində yeni bir janr – Azərbaycan haykuları yaranmışdır. Az sözlə böyük məna ifadə etmək imkanlarına malik haykular (üçlük) Şahin Fazil və Güləmail Muradın yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan haykularında misralarda hecaların bölügsü konkret olmayıb 3 misra 17 hecada fikrin tamamlanması əsas götürülmüşdür.

AÇAR SÖZLƏR: AZƏRBAYCAN, YAPONİYA, ŞEİR, HAYKU, TƏRCÜMƏ

GİRİŞ

Müasir dövrimizdə dünyanın bir çox ölkələrində Yaponiyaya maraq olduqca böyükdür. Yaponiyanın iqtisadi inkişafı, yapon xalqının tarixən formalaşmış və bugün də davam etdirilən özünəməxsus adət-ənənələri, bənzərsiz mədəniyyəti daim diqqət mərkəzindədir. Əsrlər boyu müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanların əlaqəsi, ünsiyyəti mədəniyyətlərarası əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Mədəniyyətlər arasındakı əlaqələrin təşəkkülündə və sözügedən münasibətlərin möhkəmlənməsində ədəbi əlaqələr geniş imkanlar yaradır. Duyğuların, düşüncələrin yazılı dil vasitəsilə ifadə olunduğu və gələcək nəsillərə ötürüldüyü ədəbiyyat dünyasında qarşılıqlı bəhrələnmə daha geniş şəkildə təzahür edir. Dünya ədəbiyyatının inkişafı müxtəlif ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində mümkün olur. Bu məsələ ilə bağlı ulu öndər Heydər Əliyevin yanaşması olduqca diqqətəlayiqdir: “Ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri yeni məsələ deyildir. Digər ümumbəşəri mədəniyyətlər kimi dünya ədəbiyyatı da ancaq milli mədəniyyətlərin və ya ədəbiyyatların toplusu deyildir, ilk olaraq onların tarixi qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı nüfuz prosesində yaranan müəyyən vəhdətidir. Heç bir xalq başqa xalqların nailiyyətlərindən istifadə etmədən inkişaf edə bilməz” (Алиев, 1980:21). Azərbaycan və Yaponiya arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələr keçmiş SSRİ ilə Yaponiyanın diplomatik əlaqələri qurulduqdan sonra – XX əsrin II yarısından yaranmağa başlamışdır. Yaponiya ilə ədəbi-mədəni əlaqələrimizin hərtərəfli inkişafı və formalaşmasında bədii tərcümənin rolu əvəzəedilməzdir. Uzaq Şərqi Asiya xalqlarının ədəbiyyatları arasında Azərbaycan dilinə ən çox tərcümə olunan məhz yapon ədəbi nümunələridir. Azərbaycanda, eləcə də, bütün dünyada yapon ədəbiyyatının böyük rəğbətlə qarşılınmasının səbəbi ədəbiyyatın yapon mədəniyyətindəki yeri, tarixi inkişaf, yapon dili və yazı sistemi, yapon ədəbiyyatının ictimai keçmişi və yapon dünyagörüşüdür. Digər bir səbəb isə Yaponiyanın 250 ilə yaxın müddətdə dünyadan təcrid olunma siyasətini həyata keçirməsi və nəhayət, Meyci reforması ilə 1868-ci ildə qapılarını dünyaya açması ilə uzun müddət gizliliyini qoruyan yapon ədəbiyyatına marağın artması idi.

Yapon şeiri zəngin və qədim ənənələrə malikdir. Yapon şeiri ilə bağlı təsvirlərdən biri 900-cü illərdə Ki no Tsurayuki tərəfindən yazılan “Kokinşuu” kitabının ön sözündə yer almışdır: “Yapon şeiri toxumlarında insan ürəyini daşıyır və sayıla bilməyəcək qədər sayda söz budaqları olaraq inkişaf edir. Həyatda insanlara bir çox şey təsir edir. Sonra onlar gördükləri ya da eşitdiklərindən ibarət hissələrini izah etməyə çalışırlar” (紀淑望). Tsurayukinin fikirlərini Azərbaycan ədəbiyyatında yapon

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

poeziyasının ilk geniş tərcüməsi ilə məşğul olan Elçinin fikirlərində də sezmək mümkündür: “Hokku bu kiçik formalardan (kiçik formalar dedikdə qədim yunan epigramı, Şərq rubaisi, Azərbaycan bayatısı nəzərdə tutulur – G.Yunusova), mənəcə, əsas etibarilə bununla seçilir ki, dəqiq və son dərəcə incə ştrixlərlə əhvali-ruhiyyə mənzərəsi, miqyası və vüsəti yaradır. Bayatı altı-yeddi sözlə dərin bir fikir söyləyirsə, hokku bu fikrin yaratdığı əhvali-ruhiyyəni təsvir edir” (Elçin, 2016:16-17).

Yapon ədəbiyyatının ən fərqli özəlliklərindən biri hər hansı dövrə hakim olan bəlli bir forma və üslubun daha sonrakı dövrdə yerini digər tərzə verməməsi ilə bağlıdır. Yapon ədəbiyyatında “yeni” heç bir zaman “köhnə”nin yerini almamış, sadəcə ona əlavə olunaraq davam etmişdir. XIV yüzillikdən formalaşan “hayku” və yaxud “hokku” şeiri bu gün də yapon poeziyasında öz yerini qorumaqdadır. XIX əsrdə Yaponiyanın dünyadan təcrid olunma dönməsinə son qoyulduqdan sonra isə hayku şeiri dünya ədəbiyyatına təsir göstərməyə başlamışdır. Hayku şeiri dünya ədəbiyyatında ən qısa həcmli şeir növü kimi tanınmaqdadır. 17 hecalıq sütunu ilə 5-7-5 sxemiylə yazılır. Ümumiyyətlə yapon poeziyası sillabik olub, qafiyə yox, heca sayı əsas götürülməklə az sözlə böyük məna ifadə etmək prinsipinə əsaslanır. Qısa həcmə baxmayaraq, hayku toplularında hər hayku ayrıca bir səhifədə təqdim edilir. Bu vasitə ilə oxucunun şeirin dərin mənasını duymağa, bütün çalarlarıyla dərk etməyə şərait yaradılır. XVI əsrdə haykunun ustası olaraq adlandırılan Matsuo Başou yaradıcılığı ilə hayku şeiri xüsusi rəğbət qazanmışdır. Başou köhnə nümunələri də əsas tutaraq yeni istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycanda yapon haykuları ilə tanışlıq, 1975-ci ildən etibarən Elçinin rus dili vasitəsilə etdiyi tərcümələr, nəzəri fikirlər vasitəsilə mümkün olmuşdur. Elçinin tərcüməsində təqdim olunan “Nərgizin bircə ləçəyi” (Elçin, 1979) klassik yapon poeziya nümunələri toplusu 1979-cu ildə çapdan çıxmışdır. Topluda orta əsrlər poeziyası ilə yanaşı, yeni dövr poeziyası da yer almışdır. Təqdirəlayiq tərəflərdən biri isə hər bir misranın müəllifi haqqında məlumatın verilməsi və bəzi anlaşılmaz məqamlarda şeirin şərhinin təqdim olunmasıdır. Məsələn,

Yamanca tez uçdular!

Qanad açdı pullar

İlin axırında. (İssa. “Böyük Budda Kamakurada”) (Elçin, 2016:110)

“Orta əsrlər poeziyası” bölməsindəki nümunəyə tərcümənin müəllifi Elçin belə bir şərh verir: “Bu hokkuda İssa həmişə borc içində olduğunu göstərir. Yaponiyada da Çindəki kimi ilin axırında borcları qaytarmaq adəti mövcuddur” (Elçin, 2016:110).

Elçinin tərcümələri Azərbaycan – yapon ədəbi əlaqələrində böyük rola sahibdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan nəzmində yeni bir janr – Azərbaycan haykuları formalaşmışdır. Az sözlə böyük məna ifadə etmək imkanlarına malik haykular Şahin Fazilin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

“Dadlı şeir təamında

Duz miqdarı söz

Budur hayku!” deyərək haykuya tərif verən Şahin Fazilin 2007-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan haykuları” adlı hayku toplusuna müəllifin 333 haykusu daxil edilmişdir ki, bu yapon hayku janrında Azərbaycanda yazılan ilk kitabdır. Şahin Fazilin haykuları əsasən 5-7-5 ölçüsünə tabe olmur. Bu digər bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də heca sistemi ilə yapon dilindəki heca sisteminin fərqliliklərindən irəli gələn məsələdir. Lakin sözügedən haykularda əsas diqqət çəkən cəhət ondan ibarətdir ki, müəllif yapon haykusunun sabit 17 heca ölçüsünə əməl etmişdir. Məsələn,

Tez-tez

Şipşirin yuxu görürəm

Bu ap-acı dünyada (Şahin Fazil, 2007:110).

Gördüyümüz kimi, bu nümunədə ümumilikdə 17 heca olmaqla 6-7-4 ölçü sisteminə istifadə olunmuşdur.

Məlum olduğu üzrə, yapon haykularında əsas mövzunu təbiətin tərənnümü təşkil edir. Şahin Fazilin yaradıcılığında isə sevgi, tənhalıq, qəm-kədər kimi mövzulara üstünlük verilmişdir:

Boşadım sevinci...

Kədəri də boşasam

Dul qalaram (Şahin Fazil, 2007:30).

Yapon haykularını yaradıcılığına daxil edən daha bir yazıçı-şairə Güləmail Murad olmuşdur. G.Muradın haykularında Azərbaycan şeirinin bədii təsvir və bədii ifadə üsulları, obrazlı deyim tərzini diqqəti cəlb edir:

Mən bu eşqin dəlisi,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

sən təşnəsi

Səndə gizlənmişəm... (Güləmail Murad, 2016:86).

Yazıcının haykuları məzmun müxtəlifliyi ilə seçilir, insan qəlbinin incə titrəyişləri, sevgi faciəsi, vətənpərvərlik ruhunun ifadəsi kimi mövzulara toxunulmuşdur. Ş.Fazil haykularında izlənilən ölçü sistemindəki dəyişkənlik G.Murad yaradıcılığı üçün də keçərlidir. Məsələn,

Şuşa, Qarabağ

közərən qorumdu,

dolub yatağıma (G.Murad, 2016:85).

Vətənpərvərlik ruhunda yazılmış bu hayku nümunəsində ölçü sistemi 5-6-6 şəklində olub, 17 hecada tamamlanmışdır.

Yapon haykuları 5-7-5 bölgüsündə olduğu halda, Azərbaycan haykularında misralarda hecaların bölügsü konkret olmayıb 3 misra 17 hecada fikrin tamamlanması əsas götürülmüşdür.

4.TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın metodologiyasını tarixi-müqayisəli tədqiqat üsulu təşkil edir. Eyni zamanda, ədəbi-tarixi və struktur istiqamətdə araşdırmalar da öz əksini tapmışdır. Bu prinsiplər əsasında Azərbaycan və Yaponiya ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələri probleminin tədqiq edilməsi, Azərbaycan və yapon haykularının ümumi səciyyəsi, onun əsas xüsusiyyətləri, tarixi mərhələləri qoyulmuş problemin təhlilinə imkan yaradır.

Tədqiqata böyük həcmdə faktiki materiallardan istifadə edilmişdir. Yapon şeirinə həsr olunmuş bir sıra tədqiqatlar, elmi-publisistik nəşrlər, dövrü mətbuatda nəşr olunan informasiyalar da araşdırmada nəzərdən keçirilmişdir.

NƏTİCƏ

Özünəməxsus estetik və sənət dəyərlərinə malik qədim Yaponiya ədəbiyyatının bir hissəsini təşkil edən hayku şeirinin tarixi yüzilliklərlə ölçülür. Əksər xalqların ədəbiyyatına daxil olan və ötən əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan hayku şeirinin Azərbaycanda tədqiqi məsələləri olduqca zəifdir, bu sahədə görüləsi işlər çoxdur. Tərcümələrin orijinaldan olmaması isə ən aktual problemlərdən biridir. İkinci dildən tərcümə əsərin məzmununda müəyyən itkilərə yol açır. Elçin bu məsələ ilə bağlı qeyd edirdi: “Mən onları rus dilindən tərcümə etmişəm və şübhəsiz ki, orijinal şeirin tərcüməsinin tərcüməsində itkiləri çox olur və bu mənada bu hokkular orijinalda, yəqin ki, daha çoxnüanslıdır, daha dərinidir və daha zərifdir” (Elçin, 2016:7).

Dünya ədəbiyyatında hansısa xalqın janrlarına müraciətlə yazılan nümunələr kifayət qədərdir. Burada təqlid deyil, həmin ənənəni öz yaradıcılığında inkişaf etdirmək əsas məsələlərdəndir. Haiku janrının Azərbaycan ədəbiyyatındakı təzahürü Şahin Fazil və Güləmail Murad yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Hər iki yazıçı yapon şeirinin məxsusi özəlliklərini saxlamaqla, milli poeziyamızın düşüncə tərzindən, bədii təsvir və ifadə üsullarından istifadə etməklə tamamilə yeni kaloriddə bədii nümunələr yaratmışdılar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Elçin. Bizim həyatımız – bir şəh damlası. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi (Kitab). Bakı. 2016:1-160
2. İlqar Fəhmi. Səsindən tanıdılar payızı, Parlaq imzalar (Kitab), Bakı. 2015:1-136
3. Şahin Fazil. Azərbaycan haykuları. Təknur (Kitab). Bakı. 2007:1-384
4. Güləmail Murad. Ruhumun qanadları. Elm və təhsil (Kitab). Bakı. 2016:1-132
5. 紀淑望.古今和歌集序.http://www2s.biglobe.ne.jp/~Taiju/905_kokin_01-06.htm#0B (online məqalə)

ATALAR VƏ ÖVLADLAR

RƏQSANƏ CƏBRAYILOVA

BMU/Azərbaycan
raksana96.21.10@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ:

Valideyn və övladla yanaşı, ata və övlad arasındakı münasibət aktual mövzulardandır. Ata və övlad mövzusu yazıçılar tərəfindən müxtəlif səpkilərdə təsvir edilir və obrazlaşdırılır. Həqiqi mənada ata və uşaq münasibəti sevgi, hörmət və dəyər baxımından; ikinci mənada isə, ata və övladın fikri baxımdan qarşılıqlı qarşılıqlı, keçmiş nəsil və yeni nəsil mübarizəsi məqalədə təsviri metodla araşdırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR : *ata, övlad, keçmiş nəsil, yeni nəsil, fikirlərin qarşılıqlı.*

ABSTRACT:

Along with the parent and child, the relationship between father and child is one of the most pressing topics. The theme of the father and child is described and expressed by the authors from various aspects. In the true sense of the relationship of father and child in terms of love, respect and value; in the second sense, from the point of view of the clash of opinions between father and child, the struggle of the past and the new generation was investigated in the article by the method of describing.

KEY WORDS: *father, child, past generation, new generation, a clash of ideas.*

РЕЗИЮМЕ:

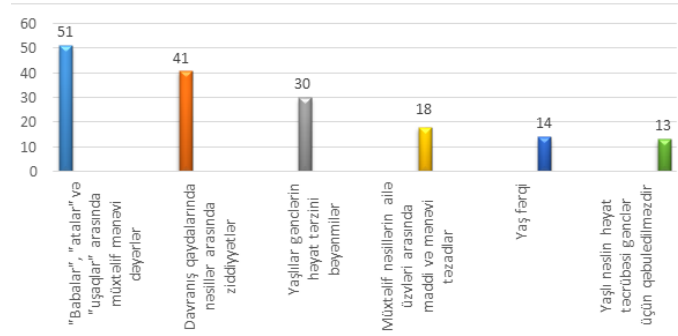
Наряду с родителем и ребенком, отношения между отцом и ребенком являются одной из самых актуальных тем. Тема отца и ребенка описывается и выражается авторами с разных аспектов. В истинном смысле отношения отца и ребенка с точки зрения любви, уважения и ценности; во втором смысле с точки зрения конфликт мнений между отцом и ребенком, борьба прошлого и нового поколения исследовалась в статье методом описания.

Ключевые слова: *отец, ребенок, прошлое поколение, новое поколение, столкновение идей.*

GİRİŞ

Əxlaq mövzusu təkcə cəmiyyətdə insan davranışını öyrənən fənlər üçün deyil (sosial tədqiqatlar, sosiologiya, psixologiya və s.), həm də ədəbiyyat üçün əsasdır, çünki ideoloji baxımdan bədii əsərlər insana daha çox təsir göstərir, cəmiyyətə yön verir. Bədii əsərlər qələmə alınarkən yazıçılar bir insanın həyatında ictimai və şəxsi problemləri müəyyənləşdirməklə qalmır, eyni zamanda obrazlar fonunda insan həyatının ən incə məqamlarını da söz sənəti ilə təsvir edirlər. 18-ci əsrin ikinci yarısında, Avropa ədəbiyyatında əxlaqi-didaktik mövzuda yazılan roman janrına xüsusi maraq göstərilirdi. 19-cu əsrdə də Avropa ilə yanaşı, Rus ədəbiyyatında da bu janra maraq artmışdır. Ailələrin problemi, atalar və uşaqlar arasındakı əlaqələr bir çox rus və xarici yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bütün əsərlərdə valideyn övlad münasibətinə toxunulsa da, daha çox ata və uşaq problemi qabardılmışdır. Xüsusilə yaşlı və gənc nəsil müxtəlif dövrlərin və fikirlərin daşıyıcısı olduqda, cəmiyyətdə fikri ayrılığın qaçınılması imkansız olur. Müasir fəlsəfə yazıçılarından olan Gabriel Garcia Marquez, "atalar" və "uşaqlar" arasında qarşılıqlı qarşılıqlı əks etdirərək deyir: "Biz böyüklər, tez-tez fikirləşirik ki, yeni – gənc nəsil bizdən fərqli düşündükdə qarşılıqlı yaranar. Hesab edirəm ki, gənclər də öz növbəsində böyüklərin hərəkətlərinə və fikirlərinə eyni münasibət bəsləyirlər. Üstəlik, mənə elə gəlir ki, bütün gənclər elə düşünürlər ki, böyüklər onların duyğularını və mövqelərini başa düşə bilmirlər. Demək olar ki, bu düşüncələr atalar və uşaqlar arasında olan uçurumun əsasını qoyur". (3, səh. 1) Təqdim edilən barqraf ədibin fikirlərini təsdiqləyəcək mahiyyətdədir (4):

Belə problemlərin əks etdirilməsi çoxsaylı məşhur yazarların əsərlərində əks olunur. Bəzən eyni əxlaq mövzusunə toxunan yazıçılar onu fərqli tərəfdən təhlil edirlər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiqatçılar mövzunu müəyyənləşdirilmiş kriteriyalara əsasən tədqiq edirlər. Buraya biz ata və uşaqlar arasında olan münasibəti daxil edə bilərik. Bu münasibət bəzən müsbət, bəzən də mənfi baxımdan təhlil edilir.

Bu fərqlərə əsaslanaraq, iki əsərin müqayisəsi verilə bilər: İ. S. Turgenevin "Atalar və övladlar" və Onore de Balzakin "Qorionun atası". Bu əsərlərin həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri vardır. İ.S.Turgenevin "Atalar və övladlar" əsərində ataların, keçmiş nəslin və övladları, yəni yeni nəslin fikirlərinin qarşıdurması göstərilir. Bu əsərdə ata və uşaq problemi gənc Bazarovun Pavel Petroviç Kirsanovla, Bazarovun valideynləri ilə əlaqəsində, Kirsanov ailəsi ilə əlaqələrin nümunəsində ortaya çıxır. Bazarovun valideynləri ilə münasibətlərində nəsillərin münaqişəsini görürük. Onun valideynləri ilə əlaqəsi daha da mürəkkəbdir: bir tərəfdən Bazarov onları sevir, baxmayaraq ki, nadir hallarda hissələrini göstərir, digər tərəfdən isə Bazarov onlarla münasibətdə cansıxıcıdır, onların həyat tərzini anlamır və qəbul edə bilmir. Bazarovun atası və anası da ənənəvi həyat tərzini dəstəkləyir. Bazarov ən yaxın insanların onunla həmfikir olmağını istəyir, amma valideynləri nə qədər çalışsa da, bu cəhdləri uğursuz alınır. Bazarovun bu fikirləri onu valideynlərindən uzaqlaşdırır. Bütün bunlarla birlikdə, valideynlər üçün Bazarovun, həqiqətən, əziz olduğunu görürük. Valideynlər Yevgeniyani çox sevirlər və bu sevgi atanın və övladın arasındakı anlaşmazlığı yumşaldır.

Kirsanov ailəsində isə ata və uşaq problemi elə də dərin deyil. Arkadiy atasına bənzəyir. Əslində onlar eyni dəyərlərə sahib və malikdir – onun evi, ailəsi və sülh. Arkadiy yalnız Bazarovu təqlid etməyə çalışır. O və atası Nikolay Petroviç Kirsanov ilə arasındakı əlaqələrdə, demək olar ki, heç bir əhəmiyyətli ziddiyyət nəzərə çarpmır, onların arasında qarşılıqlı anlaşma, səmimiyyət var. Baxmayaraq ki, Arkadiy əsərin əvvəlində Bazarovun həmfikri kimi göstərilmişdir. Sonralar isə o, fikirləri və düşüncə tərzində daha çox atasına bənzəyir və bununla da, Arkadiyin nihilist olmadığı məlum olur.

Ata və övlad münasibəti baxımından tədqiqə cəlb edilən əsərlərdən biri də Onore de Balzakin "Qorionun atası" əsəridir. Əsərdə bir atanın övladına qarşı sonsuz məhəbbəti təsvir edilir. Amma bu məhəbbət uşaqlar tərəfindən dəyərləndirilmir və qarşılıqsız olur. Əsərdə Qorionun atası insanları tərəfindən belə qarşılanır: "Qorionun ev sahibi ilə olduqca çətin bir münasibəti var, qalanları onu praktiki məsələlərdə – həyatda heç nə anlamayan bir axmaq kimi görür". Əsərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, hamı Qorionun atası haqqında belə düşünür, lakin bu belə deyildir. Qorionun qızlarını sevən bir adamdır. Onların xoşbəxtliyi üçün hər şeyə hazırdır. Bunun üçün aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək: "Üçüncü ilin sonuna qədər xərclərini daha da azaldıb, dördüncü mərtəbəyə köçür və öz xərclərini bir neçə dəfəyə məhdudlaşdırır ..." (2, səh. 14) Qızlara – Delna və Anastasiyə gəldikdə, onlar atalarının sevgisini düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Üstəlik həyatlarında baş verən bütün çətinliklərin və pis hadisələrin səbəbkarı kimi atalarını göstərir və hər şeydə atalarını günahlandırirlər. Məsələn, qızlarından biri səhv adamla ailə həyatı qurduğu üçün atasını günahlandırır və deyir ki: "O adamla evləndiyim üçün sizin də günahınız ola bilər". Qızlar öz problemləri ilə üz-üzə qaldıqda xəstə atanın ehtiyacı olan mərhəmət hissini unudurlar. Ataları onları münaqişəni dayandırmaya çağırırsa da, lakin qızları onu eşitmirlər. Qorionun qızları atalarına qarşı çox laqeyiddirlər və bunun ən bariz göstəricisi də, Qorionun ölümündən sonra bacıların atalarının dəfninə gəlməmələridir.

İ. S. Turgenev və Onore de Balzakin ata və övladlar münasibəti haqqında yazdıqları əsərlər bir neçə məqama görə fərqlənir: 1) ata və övlad fikirlərinin qarşıdurması; 2) ata və övladların münasibətindəki laqeyidlik. Bu əsərlərin birləşmə nöqtəsi isə bundan ibarətdir ki, hər iki əsərdə valideynin övladına hədsiz sevgisi vardır. Ata və övlad arasında anlaşmazlıq olsa da, bu sevgi onu yumşaldır. Buna misal kimi, Bazarovun valideynlərini, Arkadiyin atasını və Qorionun atasını göstərmək olar. Digər oxşar cəhət isə ondan ibarətdir ki, hər iki əsərdə valideynlər övladlarına sevgi hissi ilə yanaşsalar da, övladları buna dəyər vermir və qiymətləndirmirlər.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Fikrimizcə, həm Bazarov, həm də Delna və Anastasi öz valideyinlərə qarşı hörmətsizlik edir, çünki valideyinlərin bu qədər sevgisinə qarşı, valideynlər də övladlarından sevgi görməyə layıqdırlar. Lakin Bazarov öz prinsiplərinə görə, Delna və Anastasi isə öz mənəvi korluğuna görə bunu görmürlər. Həmçinin ata və övlad münasibətində münaqişənin yaranmasında bəzən atanın rolu daha çox olur. Arkadiy, qeyd etdiyimiz kimi, əsərin əvvəlində Bazarovla həmfikir kimi göstərilmişdir. Arkadiy müasirlik haqqında fikir bildirdikdə, əmisi Pavel Petroviç və atası Nikolay Kirsanov narazılıqlarını bildirir və onunla razılaşırlar.

Ata və övlad, yəni keçmiş və yeni nəsillər arasındakı narazılığın səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Keçmiş nəsillər gənc nəsillərin fikirlərinə hörmət etmir.
- Gənc nəsillər yaşlılara qarşı mərhəmətsizdir.
- Gənc nəsillər, ümumiyyətlə, yaşlı nəsillərin taleyinə laqeydlik göstərir.

Valideynlərə qarşı belə yanaşma qəbul edilməzdir, çünki onlar bizə maddi baxımdan deyil, həm də mənəvi və əxlaqi yöndən faydalı olmağa çalışırlar. Biz dünyaya gəldiyimizdə ilk münasibəti ailəmiz ilə daha dəqiq desək, valideynlərimiz ilə qururuq və onlar bizə səbirli, xeyirxah olmağı öyrədirlər. Eyni zamanda valideynlərimiz bizim şəxsiyyət kimi formalaşmağımızda önəmli rol oynayır və gələcək həyatda yaşamaq üçün istiqamətvericidir. Əks təqdirdə, əgər biz öz valideynlərimizə hörmətsizlik etsək və onlardan üz döndərsək, həyatımızda nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu öyrədən, bizə yol göstərən və bizim səhvlərimizi göstərən olmayacaq. Beləliklə, əxlaqi dəyərlər hər birimiz üçün tədricən sona çatacaq və cəmiyyət süqut edəcəkdir.

NƏTİCƏ

İnsan inkişaf edən bir cəmiyyətdə yaşayır. Cəmiyyətin inkişafı isə əxlaqi və mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması nəticəsində baş verir. Dəyərlərin dəyişməsi keçmiş və yeni nəsillər arasında qarşıdurmanın əsasını qoyur. Nəsillərin bir-birini başa düşməsi və anlaşmazlıqları aradan qaldırmaqla yaşlı və gənc nəsillər daha xoşbəxt bir gələcəkdə qovuşdurmaq olar.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Balzak O. D. Qorio ata . Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, 672 səh.
2. Turgenov İ. S. Atalar və oğullar. "Public Domain", Rusiya, 1862, 129 səh.
3. Кобелева О. Ф. Проблема «отцов» и «детей» в современной советской литературе (уроки Тургенева), 7 səh.
4. Статья: Причины возникновения межпоколенческого конфликта.

CON STEYNBЕК YARADICILIĞINDA SOSIAL PROBLEMLƏR

SƏİDƏ ƏHMƏDOVA

Yardımlı rayon N.H. Cəbiyev adına tam orta məktəb, magistr
Filologiya/ingilis dili və ədəbiyyatı
seide-86@mail.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Amerikan cəmiyyətinin problemləri əks olunur. Amerikan həyatı Con Steynbekin baxışı ilə müxtəlif nöqtəyi nəzərdən təhlil olunur. Yazıçı kapitalizmin ağır şərtləri və həyatı, müharibə və inqilabların zərbələrini təsvir edir. Con Steynbek həmin problemləri müxtəlif süjet və hekayələrlə əlaqələndirir.

Amerikan yazıçısı Steynbek "Mirvari" əsərində Kino və Xuanın, "Bitməyən Savaş"da Cim və Makın, "Siçanlar və adamlar" əsərində Corc və Leninin və nəhayət "Narazılığımızın qışı"ərində Etan ailəsinin həyatını qələmə alır.

Məlum olur ki, Kino və Xuana yeganə oğulları Koyotitonu cəmiyyətin qeyri-bərabərliyinə görə itirir və acgöz bir insana çevrilirlər. "Bitməyən savaş"ın qəhrəmanları Cim və Mak öz gəncliklərini inqilab uğruna qurban verirlər. "Narazılığımızın qışı" əsərində isə Etan Amerikan cəmiyyətində kapitalizmin qayda-qanunlarına dözə bilmir. Əsərin əvvəlindəki vicdanlı insan cəmiyyətin haqsızlıqları ilə mübarizə apara bilməyib ədalətsiz və vicdansız birinə çevrilir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bir sözlə, Steynbekin qeyd olunan əsərlərinin qəhrəmanlarını birləşdirən əsas cəhət gələcəyə ümid bəsləyənlərin cəmiyyətin qurbanına çevrilmələridir.

AÇAR SÖZLƏR: inqilab, cəmiyyət, sosial problemlər

GİRİŞ

Con Ernst Steynbek 27 dekabr 1902-ci ildə Şimali Amerikanın Salinas vilayətində anadan olub. O, dövrünün ən tanınmış yazıçılarından olub. Hətta XX əsrin ictimai vəziyyəti Steynbek yaradıcılığında öz əksini tapıb. Oxucuya tədqiqat işi ilə əlaqəli qısa məlumat verilir, işin aktuallığı və əhəmiyyəti göstərilir. O, dövrünün real tarixi şəraitini böyük ustalıqla qələmə alıb. Yazıçı əsərində XX əsr Amerikan cəmiyyətində baş verən siyasi, dini, mifoloji, tarixi gerçəklikləri əks etdirib. Məhz bu cəsarəti də yazıçıya Nobel və Pulitizar mükafatı qazandırıb. Con Steynbek əsərlərinə və ssenarilərinə görə Hollivud yazıçısı adına da layiq görülmüşdür. Çünki, yazıçı sosialist cəmiyyətinin tərəfdarı idi və kapitalizmin ağır şərtlərini və nəticələrini qəbul edə bilmirdi. Məhz bütün bunlar yazıçının “Kaliforniya hekayələri” başlığı altında çap etdirdiyi əsərləri arasında yer alıb. Bu silsiləyə “Bitməyən savaşı”, “Siçanlar və adamlar”, “Qəzəb salxımı” kimi əsərləri daxildir[1]. Görkəmli yazıçısının yaradıcılığı XX əsrə təsadüf etdiyinə və Amerikan mədəniyyətinin problemlərindən bəhs etdiyinə görə onu dövrün postmodernist yazıçısı da adlandırmışlar. Bu əsərlərdən bir neçəsini təhlil edərkən, bunları görmək olar.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə əsasən şərh(kommentari) və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilib. Con Steynbek yaradıcılığı zəngindir. Yazıçının bir sıra əsərlərinin olmasına baxmayaraq, burada əsas dörd əsər müqayisəli şəkildə təhlil olunur və onların ümumi cəhətləri ortaya çıxarılır. Nəzərə alsaq ki, yazıçı kapitalizmin yeni qəbul edilən dövrlərini qələmə alıb, ona görə də o, dövrünün çətinlik və problemlərini müxtəlif əsərlərində müxtəlif aspektlərdən işıqlandırır. Məsələn, “Mirvari” əsərində yoxsul ailə qələmə alınbsa, “Narazılığımızın qışı” “əsərində cəmiyyətin orta təbəqəsindən bəhs edilir. Hər iki əsərin oxşar və fərqi baxsaq, onları ən çox birləşdirən cəhətləri görürük. Con Steynbekin göstərdiyi yoxsul təbəqəsi də, orta təbəqəsi də cəmiyyətin haqsızlıqlarından, kapitalizmin yazılmamış qanunlarından əziyyət çəkir. Steynbekin “Bitməyən savaşı,” “Mirvari”, “Siçanlar və adamlar” və “Narazılığımızın qışı” əsərlərində sosial problemləri müqayisə edək.

“Bitməyən savaşı” əsərində qəhrəmanlar Cim və Mak cəmiyyətdən narazı cəsur gənclərdir. Onlar digər gənclərdən fərqli olaraq rahat həyat deyil, inqilab yolu seçirlər ki, gələcək nəslin həyatı rahat olsun[1,2]. Blum, Varen Frenc, Ceyms Vudres kimi tənqidçilər də bu əsər barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə bu əsər tarixi inqilabı əks etdirən ən gözəl əsərlərdəndir. Lakin çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, əsərdə tarixi şəxslərə yer verilməmişdir [1]. Əslində tənqidçilərin fikrinə baxanda yazıçının həqiqətən inqilabçı olmadığını görürük. Çünki yazıçı nəinki tarixi qəhrəmanlar, hətta inqilabın məkanı və gedişatı barədə də dəqiq məlumat vermir.

“Mirvari” əsərindəki Kino və Xuana isə o qədər yoxsulluq içində, əzab və izzətlərlə yaşayırlar ki, təsadüfən tapdıqları mirvari onların gözündə gələcək ümidləri, övladlarının təhsili, dəbdəbəli ev, şən-şöhrət, xoşbəxtlik və s. idi. Lakin mirvariyə bu qədər bağlanmaq və bu ümidi gözlərində böyütmək onların oğullarını itirməyə qədər gətirib çıxarır. Yazıçı bir çox əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də qəhrəmanlarını cəmiyyətin təsiri ilə dəyişən xarakter kimi göstərir. Kino və Xuananın mirvari tapmaq xəbərini eşidən bir çox satıcılar da onlara kələk gəlir, onlar da aldanmamaq üçün daha çox çətinliklərlə mübarizə aparmağa can atırlar. Yazıçı dövrün sosial bərabərsizliyini hər epizodda göstərməyə çalışır. Kinonun övladını zəhərli əqrəb sancır və o, oğlunu həkimə apararkən belə kasıb olduğu üçün fərqli münasibətlə rəsrtləşir, onu əzən baxışlar Kinonun qiymətli mirvariyə sahib olduğunu bilən kimi dəyişir. Hər kəs ona hörmət etməyə başlayır. Cəmiyyətdəki bu cür haqsızlıqlar onu qəddarlaşdırır, bu saxta hörmət onun da ürəyincə olmağa başlayır. Bir müddət sonra o, mirvaridən başqa heç nə görmür və hətta mirvari onun xoşbəxtliyinə, şən-şöhrətə və həyatının mənasına çevrilir. Lakin bu xoşbəxtlik də daimi olmur . Həyat onlara ağır bir dərs verir. Mirvari uğruna qatil olmaq həddinə çatırlar. Bu, azmış kimi onlar yegane oğulları Koyotitonu itirirlər və oğullarının ölümündən sonra mirvari onların həyat kabusuna çevrilir. Artıq onlar mirvaridən qurtulmağa çalışırlar. Tapdıqlarında xoşbəxtlik adlandırdıqlar mirvarini sonda bədbəxtlik adlandırır və dənizə atırlar [4].

Con Steynbekin digər əsəri “Siçanlar və adamlar” da öz süjet xəttinə görə seçilir. Əsərin qəhrəmanları Corc və Lenni öz dolanışıqları və yaxşı həyatları üçün bir fermada işləmək qərarına

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

gəlirlər. Lakin həyat onlara elə oyun oynayır ki, onlar öz saflıqlarını itirirlər. Cəmiyyət onları tərbiyyə etmək əvəzinə haqsızlıqlara sürükləyir. Corc dostu Lenini qorumaq, buradakı haqsızlıqlardan yaxa qurtarmaq, qəddar insanlardan uzaqlaşmaq və nəhayət onu düşmən ələ verməmək üçün öldürür[3]. Əslində yazıçı gənclərin vəziyyətini, vida anını ürək ağrısı ilə qələmə alırdı. Belə ki, Lenni həyatda tək olmasaydı, aşağı təbəqədən olmasaydı onun aqibəti belə olmazdı.

Yazıçı Steynbek sosial bərabərsizlik, haqsızlıq, cəmiyyətin ikiüzlülüynü “Narazılığımızın qışı” əsərində daha gözəl qələmə almış və daha dolğun təsvir etmişdir.

Etan Holi ailənin başçısıdır. O, ailəsini xoşbəxt görmək istəyən atadır. Lakin onun həyat yoldaşı Meri tez-tez onu başqaları ilə mığayisə edir və onun daha çox pul qazanmasını tələb edir. Etan haqsızlığı məhz kiçik cəmiyyət hesab edilən ailədən görür. Daha sonra inşa müsabiqəsində qalib olan oğlunun onu və bütün televiziyanı aldatdığı məlum olur və o, plagiarizmdə günahlandırılır. Bu azmış kimi yaxın dostları belə ona kələk gəlməyə çalışır. Bir müddət sonra bütün bunlar Etanın insani keyfiyyətlərini dəyişməyə vadar edir. O, artıq öz yolunu azır. Etan neçə illik dostu Denni Teylorun sərxoşluğundan istifadə edərək, ona imza çəkdirib torpaqlarını əlindən alır. Lakin əsərin əvvəlində də qeyd olunduğu kimi Etan vicdanlı biri idi. Cəmiyyət onu nə qədər dəyişməyə çalışsa da o, özü ilə tək qalanda, vicdanının səsinə qulaq asırdı. Məhz buna görə idi ki, o, haqsızlıq etdiyini özünə etiraf edir və sui qəsd etmək qərarına gəlir. Bu da onu göstərir ki, Etan vicdanlı biri olsa da, xaraktercə zəif biri idi.

Etan özü də etiraf edirdi ki, pul ona əsl dost qazandıra bilməz, pul yalnız ona pul gətirər. Lakin pul isə ona və ailəsinə bədbəxtlik gətirirdi. Steynbek gələcəyə ümidi itirməmək üçün əsərdə mistikaya da yol verir. Belə ki, Etanın intihar edəcəyini başa düşən qızı atasını xilas etmək üçün ailələri üçün nəslə yadigar olan talismanın gücündən istifadə edir. Kiçik qız talismanı atasının cibinə qoyur. Etan dənizə girərkən cibindəki talismanı hiss edir, talisman ona hər çətinlikdə dəstək olduğunu xatırlayır və intihar fikrindən daşınır, çünki onu evdə gözləyən ailəsi və xüsusilə də qızı vardı[5].

NƏTİCƏ

Əsərlərin sonluğundan da görünür ki, yazıçı qəhrəmanlarını günahkar hesab etmir. O, bütün bu olanları cəmiyyətin haqsızlığı, qeyri bərabərsizliyi və insanların yoxsul həyatında görür. Con Steynbekin bütün əsərlərində cəmiyyətin kasıbları əzməsi qeyd olunur. Hətta o, oğruların, səhv yola düşən insanların belə şəraitini anlayır, psixoloji vəziyyətini dəyərləndirir və ürək ağrısı ilə qələmə alır. Əslində yazıçının bu yanaşması məhz psixanalitik yanaşmadır. Belə ki, onu maraqlandıran həmin an baş verən hadisə deyil, məhz qəhrəmanları bu vəziyyətə vadar edən psixoloji durumu və o zamankı ruh halıdır. Psixoloji yanaşma zamanı yazıçı qəhrəmanı qınaq obyektinə çevirmir. Məsələn, Kino və Xuananı bu vəziyyətə salan, onları acgöz kimi dəyərləndirən əslində yaşadıkları cəmiyyətin ağır şərtləri idi. Onlar yalnız bu cəmiyyətdən qalib çıxmaq üçün mübarizə aparırdılar. Kino müəllif üçün acgöz biri deyil, əksinə ailəsi üçün əlindən gələni etməyə çalışan, oğluna təhsil vermək istəyən ata idi. O, da həyat yoldaşını başqaları kimi dəbdəbəli evdə yaşatmaq istəyirdi. “Bitməyən savaş”ın Mak və Cimi isə digər qəhrəmanlardan fərqli olaraq daha cəsarətli olub, inqilab yolu seçmişdilər. Əslində yazıçının görmək istədiyi realıq da bu idi. Baxmayaraq ki, gənclər qalib gəlmir, onlar qəlblərdə əbədi yaşayır. O, gəncləri mübariz və cəsur görmək istəyib. Haqsızlıqlara boyun əymək istəməyən qəhrəmanlar müxtəlif talelər yaşasalar da, onları birləşdirən bir cəhət vardır ki, o da gələcəyə ümid və xalqa sevgi idi. Lakin inqilabın sonrakı gedişinin göstərilməməsi bir daha göstərir ki, müllifi inqilab deyil, gənclərin mənəvi dünyası və vəziyyəti maraqlandırır. Müəllif üçün Cimin ölümü əslində heç nəyi dəyişməmişdi, çünki bir sıra inqilablar kimi onlar da məğlub olmuşdular. Cim isə gənc ömrünü haqsızlıqlarla dolu cəmiyyətə qurban vermişdi.

Ümumiyyətlə yazıçı əsərlərdə mübaligələrə çox yol verməmişdir. Çünki o, mənfi obrazları olduğu kimi qəbul etmiş, müsbət obrazları isə çox ideallaşdırmamışdır. O, insanın həyat şərtlərinə görə hər an dəyişə biləcəyini göstərmişdir. Məsələn yuxarıda qeyd edilən hər iki əsərdə də həkim obrazına yol verilmişdir. “Mirvari” əsərindəki həkim obrazı pul hərisi və lovğa biri idisə, “Narazılığımızın qışı” əsərində təsvir olunan həkim obrazı isə qayğıkeş və cəsur biri idi. O, hətta yoxsul insanlara kömək etmək üçün ölənədək mübarizə aparır. Bu da onu göstərir ki, yazıçı doğurdan da insanları və peşələri deyil, əsasən şəraitə görə davranışları, cəmiyyətin ümumi vəziyyətini qələmə alıb. Onun məqsədi varlı və kasıb təbəqə arasındakı münasibəti göstərməkdir. Kasıb təbəqənin imkanı eyni, düşükləri çətin vəziyyətləri müxtəlif idi. Steynbekin bu yanaşması heç də birmənalı qarşılanmamışdır. Dövrün bəzi tənqidçilərinə görə qeyd olunan qəhrəmanların əksəriyyəti öz taleləri ilə barışmayan acgöz insanlar idi.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Qeyd olunan əsərlərdə bütün qəhrəmanların arzuları və gələcək ümidlərinə geniş yer verilib. Onların hamısı xoş güzəran arzusunda olan insanlardır. Lakin yaşadıkları həyat şərtləri və arzuları bir-birinin əksi idi. Əslində qəhrəmanların heç biri cəmiyyətdəki bərabərsizliyə görə arzularını həyata keçirə bilmirlər. Onları acgüz edən də kapitalizmin qaydaları idi. Onlar varlı qonşularına baxıb daha da varlanmaq istəyirdilər. Bu da məhz kapitalist insanların ümumi vəziyyəti idi. Steynbekin bu yanaşmasını hər bir dövrə şamil etmək olar. Məhz buna görədir ki, yazıcının əsərləri hələ də öz aktuallığını itirmir və hətta film şəklində də gələcək nəsillərə ötürülür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Brain Railsback and Micael J.Meyer “ Steinbeck ensyclopedia”, Greenwood 2006, 45s.
2. Con Steynbek “ Bitmeyən Kavqa”, Oda Yayınları 1995, 94s.
3. John Steinbeck “ Of Mice and Men”, New York, Penguin Books 1993, 53s.
4. John Steinbeck “ Pearl”, Thorndike Press 2003, 27s.
5. John Steinbeck “ The winter of our discontent”, Book of the Month Club, New York 1995, 103s.

ПОЭТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СТИЛИСТИЧЕСКОЙ КОНВЕРГЕНЦИИ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ УТКИРА ХОШИМОВА)

ЗОХИДА МУКИМОВА

Институт узбекского языка, литературы и фольклора Академии Наук Республики Узбекистан
Отдел современного узбекского литературного языка
mukimovaz1980@mail.ru
ТАШКЕНТ, ЎЗБЕКИСТАН

АННОТАЦИЯ

Исследование посвящено изучению стилистической конвергенции, служащей усилению лингвопоэтических особенностей, экспрессии текста в произведениях Уткира Хошимова. Статья раскрывает своеобразную роль стилистической конвергенции в художественном тексте. Уткир Хошимов – великолепный мастер слова, уместно и эффективно использовавший в своих произведениях поэтические средства языка. В произведениях автора мастерски используются возможности узбекского языка, в частности, поэтические фигуры. С помощью них усиливается эстетическое воздействие художественных текстов, ещё больше конкретизируются их значения. В стилистических конвергенциях, использованных писателем, ярко продемонстрированы остроловие, находчивость, поэтическая передача мысли, свойственные стилю писателя. Стилистические конвергенции повышают экспрессию любого художественного произведения, его художественную ценность. На примере произведения У.Хошимова “Записки на полях дневника” автором проанализированы и исследованы неограниченные возможности узбекского языка на примере стилистических конвергенций.

Ключевые слова: Анафора, Антитеза, Перифраза, Хиазм, Эпистрофа, Эпифора

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы. В настоящее время актуальным является лингвистический и стилистический анализ текста – раскрытие лингвопоэтических особенностей единиц языка. Особое место в узбекской литературе занимают произведения Уткира Хошимова, которые достойны внимания с точки зрения демонстрации эстетической окраски узбекского языка. Несмотря на наличие в узбекском языкознании научных исследований, посвященных поэтическому исследованию произведений Уткира Хошимова, отдельным объектом исследования не являлись эстетические функции и лингвопоэтические особенности языковых единиц в произведениях поэта. Его творения стоят особняком в ряду произведений узбекских писателей. Произведения Уткира Хошимова имеют своеобразное содержание и несут особый посыл. Самое главное – все они содержат глубокий смысл, передают сильную идею и имеют новые неординарные средства передачи. Изучение вот этих своеобразных поэтических средств языка и определяют актуальность исследования.

Степень изученности проблемы.

Произведения Уткира Хошимова были объектами исследований узбекских исследователей А. Расулова, М. Имомкаримовой, С.Курбоновой, М.Шарафиддиновой, Г.Мамарасуловой, однако до настоящего времени лингвопоэтические особенности языковых единиц в произведениях писателя до сих пор не были объектом монографических исследований.

Целью исследования является лингвопоэтический анализ стилистических конвергенций и выявление их поэтической актуализации на примере произведений Уткира Хошимова.

Задачи исследования: обоснование актуальности лингвопоэтического изучения стилистической конвергенции; определение и лингвопоэтический анализ стилистических конвергенций в произведении Уткира Хошимова “Записки на полях дневника”; раскрытие своеобразия писателя в использовании стилистической конвергенции; определение роли писателя в узбекской литературе, его отношения к узбекскому языку и применению его возможностей.

План исследования:

- 1.Изобразительные средства, реализующие поэтический смысл и поэтическое содержание.
- 2.Толкование в языкознании понятия стилистической конвергенции.
- 3.Лингвопоэтические особенности стилистических конвергенций в произведении Уткира Хошимова “Записки на полях дневника”.
- 4.Отношение писателя к узбекскому языку, его поэтическим возможностям.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В данной статье использованы методы общеполитические и лингвистические методы исследования: методы анализа и синтеза, индукции и дедукции; лингвопоэтического, компонентного, сравнительного анализа.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ

“Актуализация в последнее время в узбекском языкознании изучения проблем языка художественной литературы способствует более яркому представлению роли языковых единиц в художественном произведении, развитии художественной литературы и расширении границ их поэтико-эстетического воздействия. Несмотря на то, что все единицы языка в художественной литературе выполняют изобразительную функцию, анализ языковых и поэтико-эстетических функций их большой группы под названием тропы и стилистические фигуры требует дальнейших исследований в этой области [1, 3]. Следовательно, изучение языка художественных произведений – одна из актуальных задач языковедов. Произведения Уткира Хошимова одно лучше другой, особенно примечательны “Записки на полях дневника”, которым свойственны глубина мысли и содержательность значения. Несмотря на то, что отдельные записки состоят всего-то из одной строчки, в них содержится глубокий смысл равной целым романам. Писатель достигает этого благодаря умелому использованию каждого языкового материала, в частности, стилистических средств. В этой статье мы рассуждаем о **стилистической конвергенции**, украшающей язык “Записок”, обеспечивающей точность и экспрессивность передачи, являющейся продуктом проницательного взгляда и глубокого художественного замысла писателя.

Стилистические средства так же, как и музыка и повторяющиеся музыкальные фразы чрезвычайно важны для мелодичности и красочности текста, таким образом, быстром и легком восприятии слушателем [4, 228]. Изобразительные средства языка, выполняющие стилистические функции в языке художественных произведений, являются одним из важнейших признаков, отличающим художественный стиль от других функциональных стилей. А в художественном тексте встречаем такие виды изобразительных средств, которые являются продуктом исключительного художественного мышления, требующего особого творческого труда [1, 5]. В частности, для учащихся чрезвычайно полезно и интересно, каким целям служат изобразительные средства в произведениях поэтов и писателей, определение их смысла и содержания.

Уткир Хошимов искусно применяет в своих произведениях поэтические фигуры, которые являются не просто украшением художественного текста, а для конкретизации невообразимых понятий, уточнении абстрактных понятий, изображения самых тонких особенностей предметов

и явлений, действий и состояний, для пресечения голословия и придания словесным изображениям более ярких красок.

В языкознании в лингвопоэтических анализах стилистическая конвергенция рассматривается как один из факторов, насыщающих поэтический стиль. Степень использования в произведении каждого поэта или писателя стилистической конвергенции – один из критериев, определяющих поэтическое мастерство. В узбекском языкознании это средство ещё не являлось объектом отдельного монографического исследования. Некоторые размышления по поводу стилистической конвергенции в узбекском языкознании встречаются в статье Д.Худойберггановой “Лингвостилистика: новые подходы и толкования” [5]. В данной статье приведены сведения о стилистическом значении, функции стилистики, объекта его изучения, когнитивной стилистике. Примечательны размышления автора по поводу стилистической конвергенции: теория выдвижения в русском языкознании оценивается как важное когнитивно-стилистическое средство, а **стилистическая конвергенция**, стилистический контраст, логическое ударение, эмфатические конструкции, графические средства, повтор, отступление от языковых норм считаются её важнейшими средствами. В работах о теории выдвижения, уделяется особое внимание вопросу **стилистической конвергенции** – образование высокоуровневого стилистического эффекта благодаря одновременному использованию нескольких стилистических средств [5, 5]. Следовательно, можно заключить, что стилистическая конвергенция – достижение наивысшей степени экспрессивности с помощью применения в рамках одного текста более одного лингвостилистических средств. Стилистическая конвергенция даёт возможность понять не только не речь поэта и писателя, но и речи человека, его самого, который считается представителем определенной социально-культурной среды.

Благодаря изучению языка произведения “Записки на полях дневника” мы удостоверились, что произведение обладает широким охватом художественных средств изображения. В данной книге стилистическая конвергенция стала одним из основных средств в формировании поэтического образа, передаче эмоционально-экспрессивных оттенков. Писателю почти во всех записках удается найти такие изобразительные средства, которые могут удовлетворительно выразить свои чувства. Он сравнивает эти средства, противопоставляет их друг другу, применяет их повторно, рядом. Стилистические конвергенции, использованные в записках писателя, служат формированию образов, их отточке, более точному восприятию читателями текста и высокой экспрессии. Нашу мысль подтверждают следующие стилистические конвергенции: *Шу қадар доноки, коинотнинг олис пучмоқларида юз йилдан кейин нима рўй беришини айта олади. Шу қадар нодонки, эртага ўзининг нима бўлишини билмайди. Шу қадар меҳрлики, чумолига озор бермайди. Шу қадар қаҳрлики, бир-бирининг дилини вайрон қилиб, ҳузур топади. Қалби шу қадар уйғоққи, осмонда чарақлаб ётган юлдузларини томоша қилиб, кўзига ёи олади. Қалби шу қадар сўқирки, ўз боласини етимхонага, ўз отасини гарибхонага ташлаб кетади. Бир бурда нонга қорни тўяди. Дунёнинг жамики бойликлари камлик қилади. Бир қўли билан само кемалари, “ойнаи жаҳон”лар яратади. Бир қўли билан ер юзини култепага айлантирувчи қурол ясайди. Бир феъли – адолат. Бир феъли – разолат. Бир хунари – садоқат. Бир хунари – хиёнат. Начора... одамзод шундай: нур ва зулмат қориниғидан бино бўлган.* Приведенная в тексте стилистическая конвергенция относится **рифмующимся синтаксическим повтором** [3, 6.], в котором **анафора**, **антитеза**, **перифраза**, **неординарный вид рифмы** стали средством последовательного содержания, конкретного образа, целостной художественности и послужили более конкретной передачи сути передаваемой мысли.

В записке «Карвонсарой» применены **антитеза и сравнение**, которые образуют стилистическую конвергенцию: *Дунё дегани – эски карвонсарой. Ҳеч ким унинг кемтигини тўлдиролган эмас. Бу дунёнинг сенга кўрсатган жамики “каромати” – роҳатию азоб, меҳрию қаҳри, вафосию жафоси –ҳаммасини йиғиштириб келганда бир пиёла чой ичгулик фурсатда гам чекишингга арзитайди!* Здесь каравансарай который является сравнением, поднимается до уровня средства образной передачи эмоций, мысли. Издавна мир уподобляется каравансараяу. Это традиционное сравнение в записке писателя лингвопоэтическим средством усиления поэтики. Мысли о мире находит отражение в одном лишь этом слове. Сравнение каравансарая спасает писателя от громоздких описаний. Последовательно размещенные три антитезы – *роҳатию азоб, меҳрию қаҳри, вафосию жафоси* служат экспрессии значения.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

В нижеприведенном тексте использованы **хиазм** (хиазм выполняет стистико-семантическую, экспрессивную, эвфоническую функцию [Мамазияев О. Х / 2, 35]) и **повторение** (одно из активно используемых в художественном стиле узбекского языка стилистических средств [Каримов С.А /1, 55]), благодаря которым усилена экспрессия текста, достигнута пропорциональность формы и содержания: *Кулиб турган одамнинг олдиди йиглама. Йиглаб турган одамнинг олдиди кулма*. Мы знаем, что хиазм, повторение усиливают мелодичность, а читатель благодаря им легко и быстро улавливает мысль.

В записке “Инсон” (Человек) используются изобразительные средства **анофора, антитеза, сравнение**, которые выполняют функцию лингвопоэтического средства в освещении основного значения текста: *Инсон шу қадар буюкки, унинг фазилатларини ўлчаши – дунёдаги энг баланд тоғнинг энг баланд чўққисига эмакляб чиқиши заҳмати билан тенг. Инсон шу қадар тубанки, унинг иллатларини ўлчаши – дунёдаги энг баланд тоғнинг энг баланд чўққисидан эмакляб тушиши заҳмати билан тенг*. Слова *инсон, шу, қадар*, повторяясь в начале каждого предложения, образуют повтор, а слово *буюк* противопоставляется слову *тубан*, чем образует антитезу, благородство уподобляется упорному покорению самой высокой точки горы, а изъяны человека – падению кувырком с наивысшей точки горы, что образует метафоры.

В записке “Братъя” мы можем увидеть изысканные образцы **анафоры** (повторяющееся в начале предложения слово), **эпифоры** (повторяющееся слово после созвучных слов), **эпистрофы** и **умолчания**: *Ака-укалар ноаҳил чиқди. Бир оилага сигмадилар. Рўзгор бўлиниб, қозон айри бўлди. Бир ҳовлига сигмадилар. Ўртадан девор олинди, ҳовли бўлинди. Бир маҳаллага сигмадилар. Униси у ёққа кўчиб кетди. Буниси бу ёққа. Бир туманга сигмадилар. Бир шаҳарга сигмадилар. Бир дунёга сигмадилар. Униси ҳам, буниси ҳам бевақт кўз юмди...*

*...Ажаб! Бир онанинг қорнига қандай сигди экан, ака-укалар?! Предложения начинаются одним словом и завершаются другим, что придает предложениям особый шарм, обеспечивают их пафосность, усиливают значение. При эпистрофе, то есть поэтической фигуре тасдир классической литературы четверостишие начинается определенным словом или словосочетанием и завершается им же [1, 60]. Данная записка начинается словами *ака-укалар*, которые повторяются и в конце текста. Благодаря эпистрофе усиливается значение предложения.*

Суть и содержание, “красочные картины”, “удивительные мотивы” “Записок на полях дневника” вмещенные в “черные строчки”– буквы [6, 222] дарят читателю эстетическое удовольствие, воспитывает его чувства, развивает его мысли, приводит в действие его мысли и сердце.

Созданные писателем стилистические конвергенции имеют лингвопоэтическую ценность и не теряют своего значения.

Совокупность дидактических записок У.Хошимова – “Записки на полях дневника” достойны быть объектом исследования не только с идейно-поэтической точки зрения, но и в плане языкового мастерства.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Каримов С.А. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд / Ўзбекистон, 1994: 1-71.
2. Мамазияев О. Х. Ўзбек поэтик нуткида хиазм ва градация. НДА. Фарғона / Ўзбекистон, 2004: 1-140.
3. Маҳмудов Н. Мазмунга муносиб рост ва расо тасвир / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. –Тошкент / Ўзбекистон, 2015, Б. 3-7.
4. Шомаксудов А. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент / Ўзбекистон, 1983: 1-228.
5. Худойберганова Д. Лингвостилистика: янгича ёндашув ва талқинлар // Ўзбек тили ва адабиёти.– Тошкент/ Ўзбекистон, №2, 2018, Б. 3-8.
6. Хошимов Ў. Дафтар хошиясидаги битиклар. – Тошкент / Ўзбекистон, 2013: 1–334.

SƏİD FAİQ ƏBASİYANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ UŞAQ OBRAZLARI

SƏMƏNİ ABBASOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya/Türk xalqları ədəbiyyatı
samani_abbasova@hotmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Səid Faiq Əbasiyaniq modern türk hekayəçiliyinin öncüllərindən biri hesab olunur. Yaradıcılığa şeirlə başlayan yazıçı roman, reportaj, tənqidi məqalələr yazsa da, o, hekayələri ilə məşhurlaşmışdır. Yazdığı hekayələrlə Türkiyə ədəbiyyatında yeni bir cığır açan Səid Faiq təbiəti, insanları sadə, səmimi, həm mənfi, həm müsbət cəhətləriylə birlikdə, lakin şeirsəl bir dillə əks etdirmişdir. Yazarın on iki hekayə, iki roman, bir şeir və bir reportaj kitabıyla cəmi on altı kitabı çap olunmuşdur. Hekayələri mövzu müxtəlifliyi ilə seçilən yazarın yaradıcılığında uşaq mövzusu da aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu hekayələrdə Səid Faiqin uşaqlara duyduğu həssaslıq, sevgi öz əksini tapmış, eyni zamanda, yazar uşaqların mənəvi aləmini də işıqlandırmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Səid Faiq Əbasiyaniq-1, hekayə-2, uşaq obrazları-3

GİRİŞ

1. Tənziyat dövründən etibarən türk ədəbiyyatında ən çox işlənən mövzulardan biri də uşaq mövzusu idi. Şübhəsiz ki, uşaq sevgisi və uşaqların dünyasını ən gözəl şəkildə əks etdirən yazıçıların başında Səid Faiq Əbasiyaniq dayanır. Səid Faiqin hekayələri mövzu müxtəlifliyi ilə seçilir. Humanizm və insan sevgisi onun yaradıcılığının təməl prinsiplərindən biridir. Bu məqalədə Səid Faiqin uşaq obrazlarını əks etdirdiyi hekayələri tədqiq olunur. “Neremden geliyor bu sevinç, Sana baktıkça çocuğum”-deyən yazar bir sıra hekayələrində bu sevinci, bu sevgini işləyir.

2. Səid Faiq üçün uşaqlar gələcəyin ümidi, sabahın təminatıdır. Uşaqlar bu cəmiyyətin bir parçasıdır. Uşaqlarsız bir cəmiyyəti təsvir etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də uşaqlar ədəbiyyatın da bir hissəsinə çevrilmiş, istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də türk ədəbiyyatında öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Bu baxımdan Səid Faiqin yaratdığı uşaq hekayələri özünəməxsusluğu ilə seçilir. Buna görə də Səid Faiqin yaradıcılığını tədqiq edərkən uşaq hekayələrini araşdırmaq olduqca əhəmiyyətlidir.

3. Səid Faiq hekayələrində uşaqları, uşaqlığı təmizlik, məsumluq, gözəllik rəmzi kimi təsvir etmişdir. Axtardığı təmənnəsiz sevgini uşaqların təmiz, günahdan uzaq dünyasında tapan yazıçı üçün uşaqlar həyatının hər anında, yaradıcılığının bütün dövrlərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Xalqla həmişə iç-içə olan yazıçı haqqında ölümündən sonra Burgaz adasındakı insanlar belə deyirdi: “Uşaqla uşaq, böyüklə böyük, balıqçıyla balıqçı olardı. Təkəbbürlü deyildi. O adam bu adada Atatürk kimi sevgi qoydu. Ölümünə adada olan hər kəs ağladı. Necə ağlamasın ki?”

Avtobioqrafik hekayələri: Səid Faiq kimi çox az sayda sənətkar olar ki, uşaqlıq illərinin xatirələrinə sadıq qalsın və öz hekayələrində uşaqlıq illərinin özəlliklərdən bəhs etsin. Yazarın “Yalnızlığın yaratdığı insan”, “Sarıç”, “Davutun anası”, “Beyaz altın” və.s kimi hekayələri də onun uşaqlığından izlər daşımaqdadır. “İpekli mendil” hekayəsində də yazarın uşaqlıqda başına gələn bir hadisəni qələmə aldığı görürük. Bu hekayə Bursa litseyində 10-cu sinifdə oxuduğu zaman müəllimin verdiyi bir ev tapşırığı əsasında yazılmışdır. Hekayəni bəyənən müəllim bütün sinifin qarşısında bu hekayəni oxutmuş, Səidi təqdir etmiş və ona bu sözləri söyləmişdir: “Eğer böyle yazmakta devam edersen iyi hikaye yazabileceksin.” Hekayədə sevdiyi qız ipək dəsmal istədiyi üçün fabriyə oğurluğa gələn on beş yaşlı bir uşağın təmiz duyğuları təsvir olunur.

Səid Faiq Əbasiyaniqin uşaqlara qarşı xüsusi bir sevgisi var. O, uşaqları çox sevir, onların gözəllikləri və məsumiyyəti qarşısında dəli-divanə olur. Zaman-zaman öz hekayələrinə daşdığı uşaq mövzuları öz orijinallığı ilə diqqətəlayiqdir. “Kaşıkadasında” hekayəsi də öz mövzusu etibarilə insanı özünə bağlayır, öz uşaqlığına qaytarır. Xəyallarını oyunlarda gerçəkləşdirməyə çalışan bütün uşaqların saf, günahsız olduğu bir dünyanın cazibəsi sonsuzadək sürmür. Bir macərə axtarmaq ümidi ilə adaya gəzməyə gedən uşaqların dünyası, xəyalları o qədər təmizdir ki. Getdikləri adanı sehirli bir ada, özlərini isə kimsəsiz adaya düşmüş bir qəhrəman kimi hiss edər, hər biri bir Robenson olurdu. Bu

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

hekayə də yazıcının avtobioqrafik hekayələrindən hesab olunur, yazıçı əhvalatları özü yaşamış kimi nəql edir. O və Odısa. Odısa bir bağban uşağıdır.

O, uşaqların qorxdığı heç nədən qorxmazdı. Nə canavardan, nə vəhşilərdən, nə də kimsəsiz adada tək qalmış portuqallı gəmiçidən. Bu uşağın cəsurluğu insanlar qarşısında qırıları: “Fakat hakiki bir insan ve çocuk karşısında derhal değişir, daima aşağıdan alırdı.”(2,s-22) Odısanın saflığı, cəsurluğu, düzlüyü onu düşündürür. Hər şey dəyişdiyi kimi Səid Faiqin yaratdığı uşaqlar da böyüyür. Uşaqlıqdakı saflıq, məsumiyyət öz yerini hiyləgərliyə verir. Artıq heç nə uşaqlıqdakı kimi deyil. Uşaqlar özləri belə.. Böyüdükcə öz məsumluqlarını, öz uşaqlıq xəyallarını da itirirlər. Odısa üçün də belədir.. Uşaqlıq xəyalları artıq Odısa üçün axmaqlıqdan başqa bir şey deyil. Bütün uşaqlıq xəyalları Odısa üçün sadəcə gülməli bir xatirədir. “O”nun üçünsə xatirələr dəyərlidir. Yazıçı uşaq Odısa ilə indiki Odısanı qarşılaşdırır. İkisi arasındakı fərq “O”nu düşündürür. Bu fərq təkcə Odısa üçün keçərli deyil. Əslində Odısa yazıçı üçün ümumiləşdirilmiş bir obrazdır. Odısanı tanıdıqca özümüzə bir parça da görürük.

Yazarın uşaq sevgisi:Səid Faiq uşaq obrazlarını yaratdığı hekayələrində uşaqların həyatına fərqli aspektlərdən yanaşır, onların həyatında olan çatışmazlıqları, əksiklikləri də təsvir etməyə səy göstərir. “Projektörçü” hekayəsində uşaqların çox vaxt ailədəki maddi sıxıntılar səbəbilə təhsil ala bilməmələrini göstərir. Bu uşaqlar nə qədər savadlı, çalışqan olsalar da ailənin maddi durumu bu uşaqların oxuması üçün uyğun deyil. Hekayənin qəhrəmanlarından Həsən həmin dövrdə oxumaq istəyib, lakin maddi durumları buna imkan verməyən uşaqlardan sadəcə biridir.

Öz həyat və yaşam fəlsəfəsini sevgi üstündə quran yazıçı insanların, xüsusən, bütün uşaqların sevgiyə layiq olduğuna inanır, “insanlar başqalarının da uşaqlarını öz uşaqları qədər sevməlidir”-deyə düşünürdü. Bu səbəbdəndir ki, o uşaqların yanında olarkən özünü uşaq kimi hiss edər, onlarla gülər, onlara hədiyyə alar, sevgisini bu şəkildə göstərirdi. “Ormanda uyku” hekayəsində yazar bu duyğularını əks etdirir: “Bir çayırkıta futbol oynayan çocuklara hakemlik yaptım. Çocuklarla beraber koşuyor; penaltı münakaşalarında hiç bir taraf tutmamak için kimsenin yüzüne bakmıyordum. Bazı çocuklar o kadar güzeldiler ki...” (1,s-63)

İnsanların, əksərən, öz uşaqlığına duyduğu özləm, ruhundakı uşağı yaşatma istəyindən irəli gəlir. Tədqiqatçı F.Gencer eyni duyğuların Səid Faiqdə də olduğuna diqqəti çəkir: “Büyüdükce içimizde yapışık bir şey küçülür. Törelərin ve temel yapımızın bize vermediği, özgürlük, canlılık her kederden arı çocukluğumuzu, önümüze gelen her çocukta yeniden yaşarız, yeniden daha bir küçülür, özlemimizi o çocuğa gösterdiğimiz sevgide buluveririz. Sait Faik gibi...” Zaman-zaman hekayələrində də yazar uşaqlığına duyduğu özləmi və qəlbinin dərinliklərində hələ də bir uşaq olduğunu qələmə alır: “ Yoksa benim de içimdeki çocukluk daha ölmedi. Ona bir gözümü kırpar, belki daha ileri gider, dilimi çıkarırım.”(3,s-19) Ümumiyyətlə, Səid Faiqin yaşadığı dönmənin bir çox sənətkarları dövrün sosial və siyasi şərtləri səbəbilə uşaqlıqlarını tam olaraq yaşaya bilməmişdirlər. Ona görə də həmin dövrdə uşaqlığa duyulan həsrət dövrün bir çox yazarlarında öz əksini tapmışdır. Səid Faiq də zaman-zaman uşaqlıq axtarışında olmuş, öz uşaqlıq çağlarına geri dönmək istəmişdir.

Yazar uşaqlara olan sevgisində heç bir mənəfət güdmür, onun sevgisi təmənnasızdır. O, uşaqlara olan sevgisini bu şəkildə izah edir: “İnsanlar büyüdükleri zaman iğrenç oluyolar. Ruh ve beden safiyetini yalnız çocuklarda buluyorum.” Ona görə də yazarın uşaqlara qarşı olan sevgisində heç bir fərq, heç bir ayırı-seçkilik yoxdur. Onun uşaqlara olan sevgisində varlı-kasıb, gözəl-çirkin, xəstə-sağlam kimi ayrımlar yoxdur. Buna görədir ki, cəmiyyət tərəfindən “tərk edilmiş” xəstə uşaqlar da yazarın diqqətindən yayınmır. “Uyuz hastalığı arkasından hayal” hekayəsinin qəhrəmanı adından da bəlli olduğu kimi, uyuz* xəstəliyindən əziyyət çəkən bir uşaqdır. Bu xəstəliyin sağalması üçün lazım olan dərmanı almağa çalışqan uşaq və bu uşağın şəxsində bütün xəstə və kimsəsiz uşaqlardan danışılır. Lakin bu uşaqların sayı bir və ya iki deyil, küçələrdə bu xəstəlikdən əziyyət çəkən yüzlərcə uşağa rast gəlmək olar. Fərd və cəmiyyət arasında uçurumun əksi də burada özünü göstərir. Cəmiyyətin xəstə uşaqlara qarşı olan laqeyd münasibəti, o uşaqlardan birinə dərman pulu verməmək üçün müxtəlif bəhanələr gətirən, lakin hər gün öz əyləncələrindən qalmayan mərhəmətdən kənar bu insanlara qarşı uşaqların saf, təmiz, pisləkdən uzaq dünyası qoyulur.

Uşaqların mənəvi dünyası: Hekayəyə, nağıla, qeyri-adi hadisə və insanlara böyük maraq göstərən, diqqətlə hər şeyi analiz edən, suallarla danışqan bu uşaqlar bəzən kimsəsiz, anasız, atasız, yetim olduqları üçün bu hekayələrin mövzusuna çevrilirlər. Küçələrdə təkbaşına gəzişən, həmyaşıdlarına, dostlarına qısqançlıqla baxan “Francala mı, Ekmek mi?” hekayəsinin qəhrəmanı Əhməd də bunlardan

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

biridir. Əhmədin heç kimi yoxdur. Əhmədin ən böyük arzusu bir gün lotoreyanı udmaq idi. Hər gün lotoreyanı udarsa nələr edəcəyi ilə bağlı xəyallar qurardı. Bu xəyalların ən başında varlı uşaqların bayramlarda geyindiği paltarlar və francala(fransız çörəyi) almaq var idi. Müəllif Əhməd obrazında əslində bütün uşaqların xəyallarını, arzularını, kiçik dünyalarını cəmləşdirib. Əhməd də bütün uşaqlar kimi lotoreya qazanacağı təqdirdə daha böyük xəyallar qurmaq yerinə, kiçik, onu xoşbəxt edə biləcək bir arzusunun, francala ala bilmənin verdiyi xoşbəxtliyi yaşayır.

İnsanlar arasında olan şəxsiyyət və xarakter fərqliliyi erkən yaşlardan etibarən özünü biruzə verməyə başlayır. “Baba-oğul” hekayəsində atası köşklərə, dükanlara qəzet paylayan iki uşaq arasındakı fərqliliklər işlənmişdir. Hekayənin əsasında xeyirli və xeyirsiz övlad, ata və oğul münasibətləri dayanır. Yazıçı bu hekayəsində də yaratdığı uşaq obrazlarının vasitəsilə öz insan konsepsiyasını, fəlsəfəsini işləyir.

Uşaqların özlərinin yaratdığı bir dünya vardır. Onları nələri xoşbəxt edib, nələrin kədərəndirdiyini bilmək heç də asan deyildir. Bəzən onların xoşbəxtliyinə, sevincinə səbəb olan şeylərin qəddarca olması yazarın müşahidələrindən qaçmır. Və bunu ustalıqla hekayələrində əks etdirir. “İzmir”e hekayəsi də bu hekayələrdəndir. Hekayədə yeddi uşağın yaralı siçanı tramvay yoluna qoymaları və bununla aylənmələri təsvir edilir. Uşaqların bu hərəkətinə qəzəblənən yazar bir ümitsizliyə qapılır.

Uşaqların xəyal gücü o qədər genişdir ki, bəzən real həyatda mümkün olmayan hadisələri öz dünyalarına sığdırmağa çalışırlar. Bu xəyalların sonu isə əlbəttə gerçəklik və reallıqdır ki, uşaqlar onu sevmirlər. “Havada bulut” hekayəsində uşaq su ilə doldurduğu dolçaya baxarkən suyun üzərində buludları görür və ona elə gəlir ki, buludları bu dolçaya doldurub. Dolçadakı buludları ailəsinə göstərmək üçün sevincək evə gələn uşağın xəyalları suya düşür. Dolçada yoxa çıxan buludları görən uşaq ağlamağa başlayır. Bu hekayəylə yazıçı uşaqlıq dövrünün insan həyatının ən saf, təmiz duyğulardan ibarət olduğunu göstərir.

“İkinci mektup” hekayəsində də yazar məmləkətindəki uşaqların saflığından, gözəlliyindən, istiqanlı, dostcanlı olmalarından bəhs edər: “ Bilhassa memləketin çocuklarının gözlerinde tatlı bir saffet, bir merhamet, bir safiyet vardır ki, değme büyük şehirlerin çocuklarında bunlar yoktur.. Bu gözlerle on dakikada samimi olunur. Bu gözlerle on dakikada içlidışlı, kardeş olunabilir.”

S.F.Əbasıyanıq hər zaman təbiətə, ətraf mühitə qarşı son dərəcə duyarlı bir yazar olmuşdur. İnsanların təbiətə vurduğu ziyan, insanla ətraf mühit arasındakı bu uçurum yazarın diqqət mərkəzində olmuş, bu mövzunu bir çox hekayələrində işıqlandırmaya çalışmışdır. “Son kuşlar” hekayəsində də yazar təbiətdəki bu ekoloji tarazlığın pozulmasının cəmiyyətə, insanlara, xüsusən, uşaqlara ziyan verməsindən dolayı qaynaqlanan narahatlığını dilə gətirmişdir: “Günün birində gökyüzündə güz mevsimində artık esmer lekeler göremeyeceksiniz. Günün birində yol kenarlarında toprak anamızın koyu yeşil saçlarını da göremeyeceksiniz. Bizim için değil ama, çocuklar, sizin için kötü olacak.”(4,s-7) Yazar hekayədə uşaqlardan bu işlərdə istifadə edən insanlara qarşı öz sitəmini bildirir.

Səid Faiq üçün uşaqlar ideal dostlar hesab olunur. Yazar onlara qarşı hər zaman anlayışlıdır. Gülən bir uşaqla bərabər gülər, bir uşağın üzülməsiylə üzülə biləcək bir təbiətə malik idi Səid Faiq. “Dondurmacının çırağı” hekayəsində dondurmacının iki köməkçisi ilə danışarkən yalnızlığını unudur, onlarla danışmaqdan böyük bir zövq duyur və öz təbiriylə desək dəli-divanə olur. Bununla yanaşı, yazar uşaqların iş saatlarının çox olmasına toxunaraq, uşaqların əməklərinin istismar olunmasına və bu əməyin qarşılığını almadıqlarına da öz narazılığını bildirir.

“Tüneldeki çocuk” hekayəsində tunelə ilk dəfə mindiyi üçün sevinən, lakin sevincini bəlli etməməyə çalışan uşaq yazarın diqqət mərkəzinə daxil olur. Yazar insanların həyatda olan bütün gözəlliklərə layiq olduğu qənaətindədir. Bu tunelin bir uşağın sevincinə səbəb olması yazar üçün çox dəyərlidir. Əslində insanların kiçik şeylərdən xoşbəxt olduğunu söyləyən yazar, bunda texnologiyanın da payı olduğuna diqqəti çəkir: “Eğer bugün biz tünel kayışı yapamıyorsak, bunun en büyük sebebi Tünel'e ilk binen ve sevinen çocuğu sevmememizdir..” (5,s-5) Tunelə minmə sevincini yaşayan bu uşağın üzündəki sevinci görmək yazıçını da xoşbəxt edir.

Səid Faiq üçün hər şeyin əvvəli də, sonu da sevgidir. Dünya sevgi üzərində qurulub. O, insanlara hər zaman sevgi ilə baxan bir insan, bir şair, bir yazıçı olmuşdur. Belə olmasaydı, yazdığı hekayələr bu qədər sevilməz və türk hekayəçiliyinin başlıca simalarından biri ola bilməzdi.

4. Tədqiqat işi Giriş və “Avtobiografik hekayələri”, “Yazarın uşaq sevgisi” və “Uşaqların mənəvi dünyası” adlı fəsillərdən ibarətdir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

TƏDQIQAT METODU

Bu məqaləni qələmə almaq üçün Səid Faiq Əbasıyanığın hekayələri diqqətə alınmışdır. Yazarın uşaq obrazlarını yaratdığı çoxsaylı hekayələr üzərində tədqiqat aparılmışdır. Bu hekayələrə məqalədə yer verilmiş, tədqiqata aid məsələlər önə çəkilmişdir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar məqalədə öz əksini tapmışdır. Səid Faiqin nəsrində əsas mövzulardan biri də uşaqlardır. Çünki Səid Faiq üçün uşaqlar gələcəyin ümidi, sabahın təminatıdır. Onları müşahidə edərkən, yazıçı özü də bu uşaqların dünyasına daxil olmuş, uşaqlarla cəmiyyət və insanlar arasında əlaqə yarada bilmişdir. Yazarın uşaqlara olan sevgisi, uşaqların mənəvi dünyaları, duyğuları əks olunan hekayələrə bu məqalədə qısa nəzər yetirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abasıyanık S.F. Sarnıç. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları(Kitab).İstanbul/Türkiye.2012:1-123
2. Abasıyanık S.F Şahmerdan. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları(Kitab).İstanbul/Türkiye.2012:1-141
3. Abasıyanık S.F Mahalle kahvesi. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları(Kitab).İstanbul/Türkiye.2012:1-134
4. Abasıyanık S.F. Son Kuşlar. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları(Kitab).İstanbul/Türkiye.2012:1-134
5. Abasıyanık S.F. Tüneldeki çocuk. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları(Kitab).İstanbul/Türkiye.2012:1-109

REPRESSİYA QURBANI OLMUŞ TATAR VƏ BAŞQIRD ƏDİBLƏRİ

MAYA HƏSƏNLİ

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsi
mayaaxundova93@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir-
Qrant № EİF/ GAM-4-BGM-GİN-2017-3(29)-19/14/5*

XÜLASƏ

1917-ci ildə Bolşevik ixtilalından sonra “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi” türk xalqları üçün müstəmləkə əsarətindən qurtulmaları yoluna işıq tutur. Lakin yaradılan müstəqil türk hökumətləri tezliklə bolşevik hakimiyyətinə keçir. 1922-ci ildə SSRİ yaradıldıqdan sonra hökumət yeni dövləti gücləndirmək və ölkənin sabahı üçün “təhlükəli” olan qüvvələrdən xilas olmaq üçün sonu edamla bitən kütləvi həbslərə başlayır. İlk qurbanlar isə xalqın milli ruhlu aparıcı ziyalıları olur. 1920-ci illərdən başlanan repressiya prosesi 1937-ci ildə kütləvi hal alaraq zirvə nöqtəsinə çatır. Nəticədə elmin inkişafına, ədəbiyyata, mədəniyyətə böyük zərər vurur. Tədqiqat işində repressiya olunmuş tatar və başqird ədibləri haqqında məlumat verilir. Qırmızı terror öncəsi və 1937-1938-ci illərdə türksoylu ziyalıların, ədiblərin repressiya olunma səbəbləri araşdırılır.

AÇAR SÖZLƏR: tatar, başqird, repressiya, qaliyevçilik, xalq düşməni

GİRİŞ

1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra bolşeviklər əhalini öz tərəflərində saxlamaq üçün keçmiş Çar imperiyasının müstəmləkəsi olan ayrı-ayrı xalqlara müstəqil idarə hüququ vəd etdilər. Noyabr ayında RSFSR tərəfindən “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi” qəbul edilir. Bəyannaməyə əsasən: “Rusiya xalqlarının bərabərliyi və suverenliyi; Rusiya xalqlarının azad surətdə öz müqəddəratını təyin etməsi (ayrılmaq və müstəqil dövlət yaratmağa qədər); bütün milli və milli-dini imtiyaz və məhdudiyətlərin ləğvi; Rusiyada azlıqda qalan xalq və etnik qrupların müstəqil inkişafı” [1, s.314] vəd edilirdi. Yaranmış bu əlverişli şəraitdən istifadə edən qazax türkləri millətçi qırğız ziyalılarının da dəstəyi ilə qırğız Alaş Orda milli partiyası əsasında müstəqil hökumətlərini elan edirlər. Xivə, Buxara və Kokand xanlıqları da birləşib Türkünstan Milli Muxtar Hökumətini yaradırlar. Azərbaycanda isə müsəlman Şərqiində ilk respublika olan AXC qurulur. 1917-ci ildə tatar, başqird və çuvaş türk xalqları

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

da birləşərək İdil-Ural Muxtar Dövlətini yaradırlar. Lakin qısa zaman ərzində aydın olur ki, bolşeviklər öz vədlərinə əməl etmir, xalqların hüququ sadəcə kağız üstündə qalırdı. 1918-ci ildə isə bolşeviklər hökumətə əl qoyur və İdil-Ural Muxtar Dövlətini ləğv edirlər. Bolşeviklər tərəfindən Tatar-Başqırd Sovet Respublikası formal olaraq yaradılsa da, müsəlman türklərinin hüquqları SSRİ-nin konstitusiyasında nəzərə alınmır. Daha sonra isə Tatar-Başqırd SR-i parçalayaraq 5 muxtar sosialist dövlət yaradılır: Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşıstan, Udmurt və Mari. Beləcə, tatar və başqırd türkləri arasında ayrılığın təməli qoyulmuş olur. "...vəd edilən Sovet Sosialist Tatar-Başqırd Cümhuriyyəti yerinə iki kiçik muxtar cümhuriyyətin qurulması türk birliyinin parçalanmasına səbəb oldu" [2, s.82].

Belə bir zamanda böyük tatar siyasi xadimi Mirseyid Sultan Qaliyev (1892-1940) türk-müsəlman xalqlarını bir cəbhədə toplamaq uğrunda çalışırdı. Sultan Qaliyev Şərqi xalqları içindən kommunist ideologiyasını ilk qəbul edib dəstəkləyən, hətta aparıcı şəxslərdən birinə çevrilmiş türkoşlu bolşevik olmuşdur. S.Qaliyev başqırd bolşeviklərə yazdığı bir məktubunda bildirir: *"Mərkəzi hökuməti yaxşı tanıdığım üçün sizi qətiyyətlə əmin edirəm ki, bu hökumətin rus olmayan millətlərə qarşı yeritdiyi siyasət, rusların keçmiş imperyalist siyasətindən qətiyyətlə fərqli deyildir. 1917-ci ildə verilən vədlər gerçəklənməmişdir. Buna görə biz yaxın gələcəkdəki qurultaylarda müştərək bir cəbhə qurmaq və öz milli mənafehimizi müdafiə etmək üçün qazaxlar və türküstanlılarla birləşməliyik"* [3, s.17]. V.İ.Leninin vəfatından sonra Stalin rəhbərliyi ələ alır. Daha sonra isə rəqibi Sultan Qaliyevin türk xalqlarını birləşdirib Turan Sosialist Federal Dövlətini quracağından ehtiyat etdiyi üçün onu həbs etdirir. Həbsxanada olarkən də Sultan Qaliyev KQB ageti tərəfindən öldürülür. Hələ 1928-ci ilin sonlarında Stalinin əmri ilə "Sultan Qaliyev Muxalif İnqilab Təşkilatı" yaradılır və bu təşkilatın üzvləri "Sultan Qaliyevçilər" adlandırılaraq ittiham olunurlar, böyük əksəriyyəti isə şübhəsiz ki, edam edilir.

TƏDQIQAT METODU

1937-ci ildə Stalinin ölkəni "xalq düşmənləri"ndən təmizləmə əmri yerinə yetirilməyə başladığında da bir çox "təhlükəli" türk mənşəli ziyalılar, xüsusən tatar və başqırd ədiblər sosialist turançılıqda-Qaliyevçilikdə ittiham edildilər. 1934-cü ildə yaradılan SSRİ Yazıçılar İttifaqına 30 tatar ədibi üzv olmuşdur ki, onlardan 16-sı repressiya qurbanı (10-u edam edilməklə) olmuşdur. Yazıçılar İttifaqına üzv olmayan tatar ədiblərindən də repressiya olunanları vardır [4, s.139]. Tatar və başqırd ziyalılarında Fəxrəlislam Ağayev (1887-1938), Səfa Boran (1899-1937), Ələmdar Bayımbetov (1886-1937), Seyid Süngeleyev (1889-1937), Fətəh Kərimi (1870-1937), Qaziz Qubeydullin (1887-1937) və başqaları qaliyevçi təşkilatın üzvü olmaqda ittiham olaraq güllələnmişdirlər. Şamil Usmanov (1898-1937) da Qaliyevin tərəfdaşı kimi həbs edilmiş Pleten həbsxanasında saxlanılarkən dindirilmələr zamanı döyülməsi nəticəsində 1937-ci ildə faciəvi şəkildə öldürülmüşdür. Eyni vaxtda Pleten həbsxanasında məhkum olan İbrahim Salahov (1911-1998) repressiya burulğanından sağ çıxmış və bəraətini öz gözləri ilə görə bilmiş azsaylı ziyalılardan biridir. Yazıçı 8 ay Pleten həbsxanasında olmuş və əksər hallarda işgəncələrlə davam edən dindirilmələri öz gözləri ilə görmüşdür. Azadlığa çıxıb bəraət aldıqdan sonra 1957-1981-ci illərdə "Kolıma hekayələri" adlı avtobioqrafik roman yazmış, həbsxana və sürgün xatirələrini təsvir etmişdir. Əsərdə hadisələr 1937-ci ildə İbrahim Salahovun həbsi ilə başlayır və əsasən 1957-ci ildə bəraət alıb günahsızlığını sübuta yetirməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. Roman vasitəsilə dindirmələr zamanı ziyalılara, sənətkarlara qarşı göstərilən amansız işgəncə üsulları ilə tanış oluruq. Məhz bu cür işgəncələr zamanı Şamil Usmanov 1937-ci ildə həbsxanada vəfat edir. Qalqaf (Nurqali Qaliyev) (1902-1940) isə 1930-cu ilin əvvəlində sultanqaliyevçilikdə həbs edildikdən sonra Solovkiyə əmək düşərgəsinə göndərilmiş və orada da 1940-cı ildə aclıqdan ölmüşdür.

Əlimcan İbrahimov (1887-1938), Sirin Batırşin (1896-1969), Əlimcan Neməti (1897-1941), Qəvi Nəcmi (1901-1957) və xanımı yazıçı Sərvər Ədhəməva (1901-1978), Həsən Tufan (1900-1981), Ləbib Qıylmi (1906-1938), Əlim Məhəmmədsin (1911-1938), İbrahim Salahov (1911-1998), Söbbuh Rafiqov (1913-1971) Qata İshaqov (1887-1937), Məcid Rafiqov (1925-1986) və b. tatar-başqırd ədibləri eyni zamanda, Hadi Atlasov (1876-1937) kimi ictimai fəal ziyalılar repressiya qurbanı olmuşdurlar. Bu ziyalıların bir qismi "nisbətən yüngül" cəza alıb azadlıqdan məhrum edilmə və sürgün cəzasına məhkum edilmişdilər.

Müasir Tatar ədəbiyyatı dedikdə ilk ağla gələn sənətkar məhz Əlimcan (Qalimcan) İbrahimov olur. Eyni zamanda böyük ictimai xadim, tərcüməçi olan Əlimcan İbrahimov tatar sovet bədii nəsrinin ilk nümayəndəsi hesab olunur. 1937-ci ildə Yaltada ağır ciyər xəstəliyindən müalicə aldığı vaxtda əksinqilabçı fəaliyyətdən ittiham edilərək xalq düşməni kimi həbs edilir. Ağır həbsxana şəraitinə xəstə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ciyərləri tab gətirməyən ədib 1938-ci ildə vəfat edir. Pleten həbsxanasının xəstəxana divarına ömrünün son günlərində ürək yanğısı ilə bu sözləri yazır: “Otuz il boyunca ədəbiyyat uğrunda gördüyüm işlərin son günlərinin belə bitəcəyini düşünməmişdim. Neyləyəsen! Tarix araşdırar, doğru dəyəri verər” [5, s.149].

1937-ci ildə Bolşevik inqilabının 20 illiyini təntənəli qeyd etməyə hazırlıq görülürdü. Tatarıstan Yazıçılar İttifaqı da 4 cildlik almanax hazırlamağı qərarlaşdırır. Nəsr cildi əlbəttə ki, ustad sənətkar Əlimcan İbrahimovun əsəri ilə başlamalı idi. Eyni zamanda Əlimcan İbrahimovun 50 illik yubileyi idi. Buna görə gənc ədiblər təbrik məktubu yazıb imzalayırlar. Yaltaya müalicəyə göndərilən İbrahim Salahova Yazıçılar İttifaqına o vaxt sədrlik edən Qəvi Nəcmi təbrik məktubunu çatdırmaq və almanaxda çap etdirmək üçün görkəmli ədib Əlimcan İbrahimovdan əsər istəməsini tapşırır.

Əlimcan İbrahimova olan sevgisi İbrahim Salahovun ədəbiyyata gəlişinə təsir göstərdiyi, mərkəz Kazana gəlməsi üçün əsas səbəblərdən biri olduğu kimi, “gəncliyin qızıl illəri” adlandırdığı 10 ilini qorxunc həbsxana divarları arasında və şaxtalı Maqadan çöllərində keçirməsinə “səbəb” (bəhanə) də ustad sənətkarla Yaltadakı görüşü olur. Əlimcan İbrahimov o cür ağır xəstə ikən 1937-ci ildə əksinqilabçı Qaliyevçi kimi həbs edilmişdi.

Əlimcan İbrahimov həbs edilən kimi yazıçı Qəvi Nəcmi də dərhal tutulur. Yazıçı Sərvər Ədhəməova isə “xalq düşməni Qəvi Nəcmi”nin həyat yoldaşı olduğu üçün həbs edilir. İbrahim Salahov “Sovet hökumətini yıxmaq planları quran iki əksinqilabçı arasında vasitəçilik etdiyi üçün” xalq düşməni elan olunur, 10 il azadlıqdan məhrum edilmə və 5 il bütün vətəndaşlıq hüquqlarının əlindən alınması ilə cəzalandırılır. Məktubda imzası keçən digər 9 tatar ədibi (Söbbuh Rafiqov, Əlim Məhəmmədşin, Əlimcan Neməti və b.) də həbs edilir.

Əlim Məhəmmədşin də Əlimcan İbrahimovun 50 illik yubileyi münasibətilə yazılan təbrik məktubunu imzaladığı üçün əksinqilabçı kimi müqəssir bilinərək həbs edilmişdi. İbrahim Salahovla birlikdə Pleten həbsxanasında saxlanılmış, qələm dostu ilə iki dəfə rastlaşmışdı. Məhkəmə prosesindən sonra isə İbrahim Salahovun ondan xəbəri olmur, bir daha rastlaşmırlar. Çünki, Əlimcan Məhəmmədşin 1938-ci ildəki məhkəmə qərarı ilə güllələnmişdi.

Stalin repressiyası və onun ağır nəticələri haqqında yazılan bir sıra bədii sənət nümunələri də vardır. Repressiya mövzusunda Ayaz Qıyilev “Bir ovuc torpaq”, Fövziyyə Bayramova “Qırx sıradağ” adlı tarixi romanını, “Zinqirov” romanını, “Bizi unutmayın” pyesini yazmışdır. Renat Məhəmmədiyev “Sirat körpüsü” adlı Mirseyid Sultan Qaliyev haqqında sənədli roman yazmışdır. Lakin İbrahim Salahovun “Kolıma hekayələri” birbaşa repressiya qurbanının öz qələmi ilə şahidi olduğu hadisələri təsvir etməsi baxımından xüsusilə diqqət çəkir.

İbrahim Salahov 1957-ci ildə həbs olduğu ilk gündən başlayaraq öz xatirələrini yazmağa qərar verir. Baxmayaraq ki, 1956-cı ildən sonra SSRİ-də şəxsiyyətə pərəstisin ləğvi ilə nisbətən yumşalma, rahatlaşma olmuşdu, amma, yenə də rejim öz hökmranlığını və sərt üzünü hiss etdirirdi. Bu şərtlər altında İbrahim Salahovun imperiyanın çirkin üzünü açıq-aşkar yazıb yayınlaması onu yenidən “xalq düşməni” edə bilirdi. Ona görə də repressiya həqiqətlərini, başına gətirilən müsibətləri gizli-gizli qələmə almağa başlayır. Nəticədə isə 1981-ci ildə (24 il ərzində) “Kolıma hekayələri” ərsəyə gəlir.

NƏTİCƏ

“Kolıma hekayələri” təkcə İ.Salahovun deyil, Stalin repressiyasından azruolunmaz paylarını alan bütün tatar ədibləri və haqsız yerə qırmızı terrorun qurbanına çevrilmiş əmək düşərgələrindəki digər məhkumların faciəvi, işgəncələrlə dolu acınacaqlı talelərini təsvir edir. Eyni zamanda repressiya siyasətinin elmə, ədəbiyyata və mədəniyyətə necə böyük zərər vurduğunu anlatmış olur. “1937-ci ildə bir çox təcrübəli yazıçıların haqsız yerə tutularaq ədəbi fəaliyyətdən məhrum edilməsi; ayrıca ədəbiyyatın güclü təmsilçiləri olaraq ortaya çıxan təsirli nasirlərin, şairlərin, dramaturqların yox edilməsi, ədəbi yaradıcılıq imkanının da, mətbəə imkanının da məhdudlanması təbii olaraq milli söz sənətini tam olaraq yoxsullaşdırdı” [6, s.6].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cild. II cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
2. Öztekten Ö. Tatar-başkurt meselesi ve başkurtça // Tarihten bugüne başkurtlar. (Tarih, dil ve kültür üzerine incelemeler). İstanbul: Ötügen, 2008, s.70-92.
3. Tellal E. Mirsaid Sultan Qaliyev. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, №28, Ocak, 2001, s.105-133.
4. Mostafin R., Davutov R. Repressiya kurbanı tatar yazarları (Aktaran:M.Öner) //Türk Dünyası Dil Ve Edebiyyat Dergisi. Sayı 3, Ankara, 1997, s.135-168
5. Öner M. Alimcan İbrahim ve tatar medeniyeti / Galimcan İbrahimov mirası hem türki dünya (Galimcan İbrahimovnin tuvuvına 125 yıl tuluvga bağışlangan halıkara fenni-gameli konferantsiya materialları, 17.04.2012, Kazan 2012, s.11-14.
6. Togan Z.V. Başkurtların Tarihi, Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2003, s. 523.

КОМПОЗИЦИЯ ЖАНРА САКИ-НАМЕ

МАҚСУД АСАДОВ

Институт узбекского языка, литературы и фольклора ан руз
Отдел истории узбекской литературы
alpbek2010@mail.ru
ТАШКЕНТ, УЗБЕКИСТАН

РЕЗЮМЕ. В данной статье раскрываются поэтические особенности жанра саки-наме, имеющего особое место в литературе востока, в частности узбекской классической литературе, в частности, его содержание, сюжет, композиционное строение и составные части. в семантической структуре саки-наме поэтические символы вина, кравчего, чаши, пивной. кроме того, саки-наме имеют особое значение в объективной передаче картин исторической эпохи и времени в плане значения, мелодичности, средств передачи. в саки-наме эти образы, в основном, выражают переносные, символические значения, и очень важны в реализации внутренних переживаний, нравственно-духовного мира и отношения к внешнему миру поэта. после таких восклицаний, как “сокиё”, “кетур, сокий”, “кел-эй сокий”, “эй, сокий”, ”сокий”, “соғарчи”, “аёқчи”, “кадахчи”, “сунғучи”, обычно, повторяются повелительные слова “қуй”, “тут”, “тўлат”, “бер” буйруқ, благодаря чему образуется своеобразный ритм и мелодичность, кроме того они пробуждают у читателей эстетическое наслаждение, повышают эмоциональное воздействие; саки-наме имеют своеобразную композицию, то есть строение строф, которые связаны меж собой поэтическими звеньями с помощью восклицаний кравчему. обоснование вышеприведенных мыслей и освещение специфических особенностей композиции саки-наме является первостепенной задачей статьи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: саки-наме, жанр, композиция

ВВЕДЕНИЕ: обоснование идейно-художественных особенностей, в частности, композиционной структуры саки-наме в восточной поэзии, в частности, узбекской литературы определяет актуальность данного исследования.

Основательное изучение этой темы, прежде всего, способствует более широкому осмыслению особенностей поэзии Востока, связанных с жизнью и судьбой человека, объективной оценке силы и значения искусства слова, призывает нас брать пример с обычаев, общественно-культурных особенностей, превратившихся в достояние истории. Исследование значения, содержания, средств и способов изображения саки-наме, в частности, идейно-художественных особенностей образцов данного жанра в классической литературе Востока является одним из важных проблем всемирного литературоведения. Несомненно, жанр саки-наме и его место в классической поэзии Востока были изучены в ряде исследований мирового литературоведения. Например, можно особо отметить исследования Ф.Зехни “Жанр саки-наме в персидско-таджикской литературе XIII-XV вв.” [1] и Ш.Суфиева “Саки-наме в персидской литературе XVI-XVII вв.” [2]. В них в монографическом аспекте изучены винные стихи, способствовавшие формированию жанра саки-наме, и саки-наме определенной эпохи. Однако до настоящего времени в литературоведении композиционное строение жанра саки-наме не являлись объектом специального исследования. Это исследование данной особенностью в корне отличается от предшествующих работ.

Целью исследования является обоснование жанровых особенностей саки-наме – одного из своеобразного жанра классической поэзии Востока, в частности, его композиции, идейного мира, поэтических особенностей.

Данная работа состоит из следующих разделов:

- а) освещение сути и содержания жанра саки-наме;
- б) обоснование своеобразия композиции жанра саки-наме (строфа, анафора, аллитерация, рефрен);
- с) формирование определенных заключений.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ: в исследовании применены методы классификации, описания, сравнительно-типологический метод, методы контекстуального и комплексного анализа.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ:

Как известно, смысл – основной критерий, определяющий художественно-поэтическую ценность любого литературного жанра. Одна из редких особенностей саки-наме – призыв человека к добру, благородству, убеждению преодоления преград материального мира. Поэтому в саки-наме практически не чувствуется печаль, страдание и пессимистический дух. В них автор, в основном призывает забыть горести и печали, страдания, ценить преходящую жизнь, прожить эту жизнь в радости и улыбке. Поэтому в классической литературе важное место занимают образы кравчего, вина и выпивки, выражающих жизнелюбие. Подобно тому, как кравчий напоминает веселье, чашу, вино, *выпивка и вино* напоминают виноград, а виноград – прелестные сады и мастеров-садовников. То есть винные вечера были не только сборищами для выпивки, а символическим знаком совокупного представления красоты жизни, картины мира. Известный немецкий поэт и писатель Гёте, вдохновленный поэзией Востока, дает оценку саки-наме и пишет следующее: “Саки-наме – произведение о кравчем, для которого поэт в качестве кравчего выбирает симпатичного, молодого героя и воспеваает его изящными словами. Воздействие вина и приподнятое настроение повышает такую любезность поэта. Теперь герой превращается в его самого верного собеседника. Поэт пытается сформировать у него глубокое сознание и широкие знания. Великодушие и любовь образует содержание всего произведения” [3, 319-320].

Несомненно, довольствование прелестями жизни, почитание каждой минуты жизни, призыв любить жизнь свойствен жанру саки-наме. В большинстве саки-наме авторы призывают хоть на минуту забыть жизненные заботы, печали и страдания, в них превалирует побуждение к довольствованию жизнью. В силу этого, в саки-наме основное место занимает и описание вина и кравчего.

Вино издревле было символом величайшего дара жизни, являющегося опорой жизни, помогающего забыть печаль и страдания жизни. К тому же, в саки-наме вино имеет высокое эстетическое значение, а также является символом жизнелюбия. Возможно поэтому русский ученый К.Фрейтаг называл саки-наме “одой вина и кравчего”, а профессор Е.Э.Бертельс – “произведением, воспевающим вино и любовь” [4, 88]. По определению Т.Кортантамера, саки-наме это “лирический жанр, высоко поэтично изображающие пьянящие напитки, в основном, вино и все предметы винных пиров, путем обращения к кравчему” [5, 81-90]. Однако при изучении проблемы жанра имеется ввиду не только его суть и содержание, но, прежде всего, формальные признаки, своеобразное строение. В частности, в саки-наме особо выделяется своеобразное сочетание формы и содержания.

Как известно, под термином композиция подразумевается определенное упорядочение художественного произведения на основе поэтических законов, совершенное строение. То есть в нем все элементы служат передаче идеи автора, его отношения к изображаемым событиям и явлениям. Статус определенного произведения, его поэтический шарм, прежде всего, явно бросается в глаза в его композиции. В целом, композиция – художественно-эстетическая категория, объединяющая структуру и содержание художественного произведения. Лирическая композиция выражает “степень соотношения частей и образов по отношению к конкретности темы, поэтической идее, правдивости, эмоциональности, меры изображения, соответствующее расположение [6, 291-310]. Саки-наме тоже имеют своеобразное композиционное строение. Поскольку “передача любой поэтической мысли обретает совершенный поэтический образ в составе определенного жанра, свойственного лишь нему” [7, 4]. Композиционное строение жанра саки-наме разнообразно, для него характерно применение строфы, риторического восклицания, вопросов-обращений, анафоры, рефрена (припев), параллелизмов. Несомненно, ритм, система звуков, поэтический синтаксис, строфа – все это являются важнейшими признаками стихотворного строения [8, 14]. Среди них ведущим композиционным строением является стихотворная строфа. В композиции саки-наме строфа тоже занимает основную роль. Как пишет русский ученый В.М.Жирмунский, в строках, образующих стихотворную строфу, важное значение имеет анафора (повтор в начале строк одинаковых слов) [9, 433]. В саки-наме очень часто вопросы-обращения повторяются в начале строк, благодаря чему образуется своеобразная мелодичность, ритм и параллелизм, кроме того, появляется возможность реализовать поэтические возможности жанра, некоторые особенности художественности и

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

обеспечивает идейно-эстетическое воздействие чувств и эмоций поэта. Несмотря на то, что саки-наме имеют общность в плане применения анафоры, слова-повторы отличаются друг от друга идейно-поэтическими особенностями, содержанием. В частности, в саки-наме Наваи, слова “қани”, “ким” со значением вопроса-обращения, в основном, в начале строк (“Қани ул меҳри жаҳонтоб охир! Қани ул гавҳари ноёб охир!” ёки “Кимга бир нўш ила еткурди баҳр, Ким яна тутмади юз созари захр”), в саки-наме Табиби анафорами чаще выступают слова “ки”, “ким” (“Кимга вафо айлади бу чархи дун, Кимга эмас шиддат зулми фузун”). В саки-наме Аваза слова “гар”, “не”, “зиҳи” связывают меж собой строки (“Гар келиб хайли ибтилоийи фироқ, Гар малулу гаму била майи фироқ” или же “Не бир киши сўрди мандин аҳвол, Не умр аро саъд ўлди иқбол”), в саки-наме Коризи поэтическое средство повтор выражается с помощью слова “бир” (“Бири лаъли майи бирлан этиб маст, Бирини шахди Ширин айлади маст”). Примечательно, что в саки-наме анафора очень часто усиливает экспрессивность передаваемой мысли, и используется с целью привлечения внимания читателя. Кроме того, использование в поэтической строфе анафоры даёт возможность поэту последовательно, в определенном порядке излагать свои мысли и взгляды. Следовательно, саки-наме Коризи может подтвердить наши умозаключения:

*Бири Мажнун масал сахронаварддур,
Бири теша қўлида кўҳгарддур.
Бири ахгар бўлуб куймоқ шиори,
Бири кўз қони тўкмоқ қору бори.
Бирини қилди кул бир дилрабоси,
Бирин қон йиғлатиб бир оиноси.
Бири лаъли майи бирла этиб маст,
Бирини шахди Ширин айлади маст.
Бирин хокистар айлаб оташи ишқ,
Бирин гарқоби хун этмоқ иши ишқ [10, 48].*

В сакинаме анафора образует поэтическое средство аллитерации – своеобразное созвучие звуков. Как известно, аллитерация также является эвфоническим поэтическим средством, который пробуждает у читателя сильное эстетическое наслаждение, обеспечивает мелодичность, поэтическое совершенство саки-наме, способствует быстрому и легкому запоминанию.

Риторические возгласы, приведенные в начале каждой строфы, в качестве композиционной цепи связывает меж собой строфы как формально, так и по содержанию. Наряду с этим, обращения к кравчому разграничивают строфы, выражают содержание передаваемых событий и явлений и суть мыслей и переживаний поэта и играют важную роль в их эволюционном развитии. По мнению иранского ученого М.Махжуба, поэтические строфы в саки-наме делятся на две группы в плане передачи поэтической мысли и тематике: “в первой строфе поэт, обращаясь к кравчому или музыканту, призывает его налить вина (или сыграть на музыкальном инструменте). В следующих строфах он проясняет причину просьбы” [11, 69]. Несомненно, лирический герой – ринд, обращаясь к кравчому, требует у того чаши, рюмки, вина или напитка, во втором бейте приводится определение вина и чаши, выясняется причина жажды вина. Таким образом, бейты связываются меж собой по содержанию и вплоть до своеобразного поэтического приёма – риторического восклицания образует единую цепь мыслей и суждений автора. Резкое обрывание мысли с помощью обращения к кравчому и таким образом переход к другой теме – один из определяющих признаков жанровой природы саки-наме. Это обеспечивает экспрессивность мыслей поэта, и призывает читателя к бдительности, концентрации внимания. Следует отметить, что обращения к кравчому являются средством реализации взглядов поэта по разным вопросам.

Рефрен, то есть припев подчеркивает содержание строф таржибанд-саки-наме, выраженное с помощью риторических обращений, а также усиливают поэтическую силу произведения, служат точной и завершённой передаче поэтических заключений. Эти заключения также свойственны таржибанд-саки-наме узбекской литературы XIX века, авторами которых являются Мири, Султони, Мажзуб и Нодим. Вопрос рефрена в саки-наме в узбекской литературе требуют более тщательных исследований, то есть нет возможности осветить все это в рамках одной статьи. В силу чего здесь мы ограничимся лишь приведением сведений.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

В ряде словарей саки-наме приводится как сюжетный стих. Таджикский ученый А.Абдуллоев по содержанию включает его в группу стихов-хамрия, а по форме и строению называет его дастаном [1, 3]. Несомненно, саки-наме, с точки зрения объема, размера, способа рифмовки (месневи) и тематики очень часто напоминают сюжетные стихи, иногда дастаны. Однако саки-наме невозможно приравнять к эпическим дастанам, поскольку они не имеют единой сюжетной линии и собственных героев.

В целом, в саки-наме композиция служит совершенной и завершенной передаче основной мысли – идеи. она реализуется не только благодаря формальным признакам обращений к кравчому, но и на основе логической взаимосвязи по определенным поэтическим правилам, последовательному расположению стихотворных строф по тематике и содержанию и ряда поэтических средств – аллитерации, анафоры, параллелизма, рефрена. последовательное развитие мысли путем обращения лирического героя к кравчому являясь своеобразной особенностью саки-наме, и создает поэту определенные предпосылки для более вольной передачи своих эмоций.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Зехний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тоҷики асрҳои XIII – XV. Нашриёти Дониш. Душанбе/Тоҷикистон. 1991:1-110.
2. Суфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI – XVII веков. Нашриёти Дониш. Душанбе/Тоҷикистон. 2011:1-226.
3. Гёте И.В. Собрание сочинений в десяти томах. Том 10. Редакция Литература. Москва/Россия. 1980:1-510.
4. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том IV. Наваи и Джами. Редакция Восточная литература. Москва/Россия. 1965:1-498.
5. Tunca Kortantamer, Sakinamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış, Türk dılı ve edebiyatı incelemeleri dergisi, Ege üniversitesi edebiyat fakültesi yayınları, №1, Mayıs 1983, Sayfa 81-90.
6. Адабиёт назарияси. Икки томлик. 1-том. Фан нашриёти. Тошкент/Ўзбекистон. 1978:1-416.
7. Фризман Л.Г. Жизнь лирического жанра. Редакция Наука. Москва/Россия. 1973:1-170.
8. Жирмунский В. Композиция лирических стихотворений. Редакция Опояз. Москва/Россия. 1921:1-109.

KANADA ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ- MƏNLİK ŞÜURUNUN FORMALAŞMASINDA HEKAYƏ JANRININ ROLU

TÜRKAN ƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
tueliyeva@beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Böyük Britaniyanın və ABŞın Kanada ədəbiyyatı üzərində davam edən uzunmüddətli təsiri nəticəsində Kanada ədəbiyyatının özünəməxsus janrlarının formalaşması prosesi ləngiyirdi. Lakin Kanadalı yazıçılar öz milli-mənəvi kimliyini əks etdirən, öz xalqının milli dəyərlərinə xas ədəbi janr formalaşdırmaq üçün digər dövlətlərin təsirlərini təcrid etməli olduqlarını anlayırdılar. Kanada milli-mənəvi kimliyinin inkişafı prosesini bütün paradoksları ilə birgə əks etdirən janrlardan biri də hekayə janrıdır. Tezisdə kanadalı “mən”inin, kimliyinin inkişafı prosesini müxtəlif yazıçıların yazmış olduqları hekayələr əsasında təhlil etməyə çalışacağıq.

AÇAR SÖZLƏR: milli – mənəvi özünüdərk, hekayələr toplusu, müstəmləkə ədəbiyyatı, milli – mənlik şüuru

GİRİŞ

Kanada – istila nəticəsində müxtəlif mədəniyyətlərin qovşağında öz milli-mənəvi dəyərlərini tapmaqda çətinlik çəkən ölkələrdəndir. 15-ci əsrdən başlayaraq müxtəlif dövrlərdə ingilis, fransız və amerikalıların ölkəyə axını Kanada cəmiyyətinin istənilən sahəsinə, o cümlədən ədəbiyyata da təsir etmişdi. Kanada tarixinin əsarət dövründə ədəbiyyat sahəsində başqa ölkələr ilə müqayisədə ingilis ədəbiyyatının təsiri açıq-aşkar və davamlı idi. 18-ci və 19-cu əsr bütün sahələrdə olduğu kimi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də Britaniya hegemonluğunun təsiri hiss olunurdu. Kanadalı yazıçılar, oxuyucular və tənqidçilər Böyük Britaniyada yazılan əsərlərin təsiri altına düşürdülər. Həmin dövrdə Kanadada yazılan əsərlər İngilis ədəbiyyatındakı tendensiyanı təqlid edirdi. Bu dövrdə ingilis əsilli Frances Brookun yazdığı “The History of Emily Montague” (“Emily Montaqenin Tarixi”) Kanadanın birinci ədəbi nümunəsi hesab olunurdu. Əsər 18-ci əsr Kanadasını əks etdirir. Lakin zamanla Kanada cəmiyyəti dilemma qarşısında qalır: bir tərəfdən Kanada cəmiyyəti Böyük Britaniya imperiyasının təsiri altında olmaqdan məmnun olur və bu təsiri müsbət hesab edir və ABŞın geniş ərazilərə yayılan işğalçı təsirindən müdafiə üçün istifadə edir, digər tərəfdən isə Kanadaya məxsus müstəqil, özünəməxsus milli – mənəvi kimliyini formalaşdırmaq istədiyi üçün digər dövlətlərin təsirini sərhədləməli və özünəməxsus ədəbi cərəyan yaratmalı olduğunu anlayırdı. Ona görə də kanadalı yazıçılar Britaniyanın ədəbi janr, model və formalarını öz cəmiyyətlərinə - real kanadalı insanına və insanların həyat şəraitinə uyğunlaşdırırdılar. Kanada yazıçıları öz ədəbiyyatlarını müəyyən dərəcədə ABŞın və Britaniyanın ədəbi cərəyanlarından təcrid edə bilmişlər. Lakin bu danılmaz faktdır ki, müəyyən dərəcədə olsa da ABŞ və Britaniya ədəbiyyatının Kanada ədəbiyyatına təsiri olduğundan orijinal və Kanada ədəbiyyatını milli – mənəvi cəhətdən xarakterizə edən xüsusiyyətlərin formalaşması prosesi hələ də davam edir. İkinci dünya müharibəsindən sonra, Kanada ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatında yeri və vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişikliyə uğradı.

Kanadalı yazıçılar müəyyən dövrlərdə digər ədəbi ənənələri təqlid edərək əsərlər yazmağa çalışsalar da, özünəməxsus, bütün dünyada Kanada ədəbiyyatının nümunələri kimi tanınacaq əsərlər də yazmağa nail olurlar. Kanada milli-mənəvi kimliyinin formalaşması prosesi bütün daxili paradoksları ilə birgə hekayə janrında əks olunurdu. Bu janr vasitəsilə yazıçılar bir kanadalı kimi obrazlarının dili ilə öz daxili aləmlərini əks etdirə bilirdilər. Belə obrazlardan biri də yalnız Kanadada deyil, bütün dünyada tanınmış, həyatının əksər illərini keçirmiş olduğu Nova Skotiya əyalətinin sosial müşahidəçisi Thomas Chandler Haliburtonun (1796 -1865) əsərində əks olunub. Haliburton Nova Skotiya və Kanadaya qarşı olan münasibətini 1835-36-cı illərdə silsilə şəklində “Nova Skotiya Xatirələri” (“The Recollection of Nova Scotia”) başlığı altında Novaskotian jurnalında dərc etdirmişdi. Əsər müəllifin dəyişkən eqosunu əks etdirən varlı səyahətçi gentleman ilə onun tərəfdaşı səyahət edən tacir Sam Slik arasında olan dialoq üzərində qurulub. Onların dialoqu vasitəsilə Kanadanın (Nova Skotiyanın) inkişaf baxımından ABŞdan geri qaldığı satirik şəkildə oxuyucuya çatdırılır. Haliburton heç zaman qarşısına real Kanada həyatını əks etdirən, Kanadaya məxsus əsərlər yazmaq məqsədi qoymasa da, onun ədəbi əsərləri Kanada ədəbiyyatının gələcək inkişafı üçün özül olur. Haliburton Kanada nəsrinə uyğun ədəbi formanın – zaman, məkan və xarakterlər cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli hekayələrin toplusunun yaranmasına nail olur. Kanada ədəbiyyat tarixində bu növ toplu çərçivə hekayələr (story cycle) adlandırılır. Çərçivə hekayələr janrında hadisələr zaman, məkan və baş qəhrəman baxımından əlaqəli olur. Bu əlaqəli hekayələr obrazın zamanla özünüdərk etməsini və daxili məninin inkişafını əks etdirir. Bəzən bu janr qısa hekayələr toplusu, bəzən isə novella janrları ilə qarışıq salınır. Çərçivə hekayələrdən fərqli olaraq qısa hekayələr toplusu zaman və məkan baxımından bir- biri ilə əlaqəli olmur. Qısa hekayələr toplusunda xronoloji ardıcılıq və baş qəhrəmanın daxili çevrilişi müşahidə olunmur. Haliburtonun yazmış olduğu çərçivə hekayələrində isə bütün hekayələrin baş qəhrəmanları eynidir və eyni məkan – Nova Skotiya- və zaman ətrafında baş verir.

Bu janrın Kanada ədəbiyyatında dərin kökləri var və yeni formalaşmağa başlayan Kanada milli ədəbiyyatının real imkanları və ehtiyacları ilə həmahəngdir. “Bu janr yazıçılara obrazlarının daxili məninin inkişafını bir kitabda toplamağa imkan verirdi” [3, 1]. Bu səbəbdən 19-cu əsrdə kanadalı yazıçılar mürəkkəb kanada milli- mədəni kimliyini əks etdirəcək janrda yəni çərçivə hekayələr (story cycle) janrında əsərlər yazmağa çalışırdılar.

“The composite (or cycle) lends itself to an exploration of the unique cultural identity shared by a group of people, whereas the novel is suited to an intensive study of an individual or a few individuals. The composite, in other words, offers a panoramic view of a setting and its people, whereas the novel’s form demands limitation of focus to individuals” [1, 154]. ‘Çərçivə hekayələr janrında yazılmış əsərlər bir qrup insanın paylaşa biləcəyi mədəni - mənəvi kimliyi araşdırmağa imkan verdiyi halda, roman janrı əsasən bir yaxud bir neçə insanın tətqiqinə yönəlib. Bir sözlə, çərçivə hekayələrdə insanlar ətrafında baş verənlərin panoramik görüntüsü mümkün olduğu halda romanda bütün mövzu bir insan ətrafında məhdudlaşır’.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Bu nəsr əsərlərinin yazılması 19-cu əsərdə Kanada milli ədəbiyyatında kanadalı milli- mənəvi kimliyini, ənənələrini əks etdirməklə Kanada ədəbiyyatına tarixi və faktiki dəyər qazandırır. Haliburtonun “Saatsaz” (“The Clockmaker”) hekayəsindən sonra 1896-cı ildə Duncan Campbell Skottun yazmış olduğu “Viger kəndində və digər hekayələr” (“In the Village of Viger and Other Stories”) bu janrdə yazılmış ilkin əsərlərə nümunədir. 1970-ci illərin əvvəllərində Macmillan nəşriyyat evi Kanadanın aparıcı bölgələrinin hekayələrini nəşr etdi: “Şərqi Kanadanın hekayələri”, “Atlantik Kanadasının hekayələri”, “Ontarionun hekayələri” və “Sakit okeanı sahili və Arktik Kanadasının hekayələri” (Stories from Western Canada (1972), Stories from Atlantic Canada (1973), Stories from Ontario (1974) and Stories from Pacific and Arctic Canada (1974))

Hekayə janrında yazan Kanadanın digər məşhur yazıçılarından biri də Marqaret Lorenzdir. Manaşaka məcmuəsi deyilən bu topluya dörd roman və qısa hekayələr toplusu daxildir. Bu topludakı əsas əsərlər “The Stone Angel” (1964), “A Jest of God” (1966), və “The Fire-dwellers” (1969), və 1970-ci ildə nəşr olunmuş “A Bird in the House”, hekayələr toplusudur. Manaşaka toplusu 1974-i ildə “The Diviners” əsərinin yazılması ilə tamamlanır. Marqaret Lorenz öz əsəri haqqında yazır: “Bu hekayə nəşillər, insanın özünü dərk etməsi üçün digər insanların mövcudluğunu qəbullanması və enişli-yoxuşlu həyat haqqındadır” [2, 128-129].

Lorenz yalnız özünün məşhur yazıçı olması üçün deyil, eyni zamanda digər millətlərin ədəbi nümunələri ilə mübarizə apara biləcək ədəbiyyat nümunələri yaratmağa çalışırdı. 1977-ci ildə öz yaradıcılıq təcrübəsindən irəli gələrək əminliklə Kanada milli- mənəvi şüurunu əks etdirən Kanada ədəbiyyatı haqqında yazır: “İndiki dövrdə bizim ədəbiyyat oxunması və öyrədilməsi asandır, çünki o maraqlıdır və oxumağa, öyrətməyə dəyər. Lakin bizim üçün onun başqa xüsusiyyəti də var. O bizim özümüzündür, o bizimlə qəlblərimizə yaxın olan çoxlu və müxtəlif yollarla danışır; o bizi əcdadlarımıza bağlayır...bizi öz torpaqlarımıza sahib çıxmağa, öz soy-kökümüzü tanımağa və özümüzü dəyərləndirməyə səsləyir”[4, 141].

Beləliklə, qarşısına öz xalqına məxsus, daxili aləmlərini və milli- mənəvi kimliklərini əks etdirməyi qoyan kanadalı yazarlar üçün ilkin mərhələdə hekayə janrının rolu əvəzsiz idi.

NƏTİCƏ

Tomas Şandler Haliburton və Marqaret Lorenzin yazmış olduğu hekayələrin qısa təhlili sübut edir ki, hekayə janrının Kanada ədəbiyyatında dərin kökləri var və yeni formalaşmağa başlayan Kanada milli ədəbiyyatının real imkanları və ehtiyacları ilə həmahəngdir. Bu nəsr əsərlərinin yazılması 19-cu əsərdə kanadalıya məxsus, onun mənəvi dəyərlərini, ənənələrini əks etdirməklə Kanada ədəbiyyatına tarixi və faktiki dəyər qazandırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Creighton, Joanne V. Dubliners and Go Down, Moses: The Short Story Composite. University Microfilms Int., 1969
2. Laurence, Margaret. Time and Narrative Voice, in Metcalf, John (ed.). The Narrative Voice. Toronto: McGraw-Hill Ryerson, 1972
3. Mann, Susan Garland. The Short Story Cycle. A Genre Companion and Reference Guide. New York: Greenwood Press, 1989,
4. Thomas, Clara. The Chariot of Ossian: Myth and Manitoba in the Diviners// Journal of Canadian Studies, 1978. səh 55-63

FYODOR MİXAYLOVİÇ DOSTOYEVSKİNİN “CİNAYƏT VƏ CƏZA” ƏSƏRİNDƏ RASKOLNIKOV OBRAZI

İMAMƏ İSMAYİLOVA, TÜKƏZ LƏTİFLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi
iismayilova@std.beu.edu.az, tletifli@std.beu.edu.az
AZƏRBAYCAN, BAKI

XÜLASƏ

Əsərin qəhrəmanı Raskolnikov universiteti kasıblıq ucbatından yarımçıq atır və cinayət törədir. Sələmçi qarını qətlə yetirir, onu qarət edir. Raskolnikov birmənalı olaraq qatildir, canidir. Roman bir caninin daxili aləmini açıb oxucuya göstərir. "Cinayət və cəza"da ağıl ilə ruh, ideya ilə mənəviyyat arasında bir qarşıdurma yaranır sanki. Burada əsas məqsəd tək cinayəti təsvir etmək deyil, həm də cinayətkar Raskolnikovun ruhi aləmində yaranmış təbəddülatları, kataklizmləri oxucuya çatdırmaqdır. Qəhrəmanlarını çətinliklərlə üz-üzə qoyan Dostoyevski onların belə məqamda yaşantıları, keçirdikləri hiss və həyəcanlarla oxucuları yaxından tanış edir və həmin məqamlarda yaşadıkları ruhi sarsıntıları və onların psixoloji durumunu oxucuya anladır.

AÇAR SÖZLƏR: F.M.Dostoyevski, “Cinayət və cəza”, Raskolnikov

GİRİŞ

Əsərin baş qəhrəmanı Rodion Raskolnikovdur. Bu insanın düşüncəsində cinayət nəzəriyyəsi doğulur. Onun nəzəriyyəsinə əsasən, bəşəriyyət iki hissəyə bölünür: qeyri-adilərlər və adilər. Raskolnikovun fikrincə, qeyri-adilərlər xoşbəxt gələcəyə xatir onlara mane olan insanları öldürə bilərlər. Qətlə mənəvi haqqı olduğunu düşünür və ilk qətdə cəmiyyətin zəif bir üzvünü öldürməklə şoka düşür. Anlayır ki, qətl insanı seçilmiş etmir.

“Cinayət və cəza”da Raskolnikovu intihardan qoruyan sevgidir. Qayğılı və fədakar sevgi. Kimsəsiz və gözəl bir qızçıqqa şəhətlə deyil, mərhəmətlə, sevgiyə yanaşmaq. Qızı səfillikdən xilas etmək arzusu. Qınanmaq xofu Raskolnikovun xislətində yoxdu. Çox nadir və dəyərlı hissələr var onda. Özündən aşağı olanı sevmək. Əsl sevgi də bu deyilmi? Özündən zəifi sevmək. Raskolnikov Sonyanın yaşamaq ümidi olur. Artıq o da var olmaq üçün bir səbəb tapır. Raskolnikov sevgi qarşısında əyilir. Başqa heç kəs və heç nəyin yox.

Raskolnikov ağır katorqa günlərində də, ondan əvvəl də pessimist əhvaldadır. Heç vaxt ovqatı xoş olmur. Raskolnikovu intihardan xilas edən də məhz Sonyaya aşiq olmasıdır. “Cinayət və cəza” romanını ecazkar qılan məqam. Əsər eşqin ən ali mərtəbəsini kəşf etdi. Əxlaqsız bir qızın qarşısında diz çökən əlçatmaz sevgini. Planlanmayan eşq süjeti hər şeyi, mənəvi cəzanı da üstələdi. Əsl mənəvi cəza sevgisizlikdi. Sevv bilməməkdı. İnsanlar arasında yaş, vəzifə, rütbə, cinsiyyət ayrımı etməkdı. Saxta əxlaq, namus təəssübkeşliyidi.

Bu yeni roman növünün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada insani xarakteri, insan şəxsiyyəti sadəcə olaraq realistcəsinə, ictimai, sosial mühitin məhsulu kimi təsvir olunmur. Burada insan daha mürəkkəb, daha ziddiyyətli bir varlıq kimi, ilk növbədə, özü öz müqəddəratını həll etməyə çalışan ruhi varlıq kimi təsvir olunur. Əsəri oxuduqca biz bunun açıq-aşkar şahidi oluruq. İnsan ruhunun ənginliklərinə dalmaq, onun özünün də xəbəri olmayan daxili sirlərini açmaq üçün Dostoyevski öz qəhrəmanlarını müstəsna qəza vəziyyətinə salır və bu vəziyyətdə onların xarakterlərinin gizli tərəflərinin açılmasına nail olur..

Artıq sevgi əsərdə başlıca amilə çevrilir. Nifrət, kin xəstəliyə tutulmuş Raskolnikovu Sonyanın ona qarşı olan sevgisi sağaldır. Sonra Raskolnikovun hər halına acıyır. Ona dəstək olmağa çalışır. Sanki onun açılan yaralarını sarır. Bu hal Joza Saramaqonun "Təxirə salınmış ölüm" əsərində də başqa cür özünü göstərir. Bu əsərdə qadın libasında olan ölümün insana olan sevgisi sayəsində insan ölümdən xilas olur. İnsanı həyata bağlayan məhz o ölüm olur. Əslində ölüm yox, ölümə duyduğu sevgi olur. Sevgi ən sağalmaz yaraları belə sarır, sağaldır. "Cinayət və cəza" əsərində də bu hala rast gəlirik. Vicdan əzabı içində yaşayan Raskolnikovu həyata döndürən Sonyanın ona olan qayğısı olur. Raskolnikov gənc qızın əlindən tutaraq ona yardımçı olur. Raskolnikovu həyata qaytaran Sonya oldu. Sonyanı bataqlıqdan çıxaran isə Raskolnikov idi. Bütün bu yaşananlara səbəb isə aralarındakı sevgi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

idi. Onları bir-birinə bağlayıb, düşükləri bataqlıqdan qurtaran sevgi idi. Sonya danışdıqca Raskolnikov da ona qarşı etinasız qalmır. Amma Sonyanın yanında o özünü ittiham edir, etiraf edir və onun məsləhətilə meydana gəlir, diz çöküb çirkli torpağı ləzzətlə öpür, başını qaldırır insanlara baxanda birdən onda bu insanlara qarşı güclü nifrət hissi baş qaldırır. Kimin qarşısında etiraf etməli, bunlarınmı? Axı bunlar məndən betərdilər! Layiq deyillər! Və Raskolnikovun etiraf kəlməsi onun dodaqlarında ilişib qalır. Amma o, anlaya bilmirdi ki, söhbət bu insanların deyil, onun özünün necəliyindən gəlir. İndi o, hamı qarşısında günahkardır. Sonra o, polis idarəsinə gəlir. Etiraf etməyə gəlir. Amma burda da etiraf sözünü deyə bilmir, çölə çıxır, Sonyanın onu gözlədiyini görüb geri qayıdır və cinayətini olduğu kimi danışır. Ordakılar Raskolnikovun gözündə heç olsa da, heç bir etirafa layiq olmasa da, Sonya onun üçün dəyərli idi. Sonyaya söz vermişdi və bu sözdən dönə bilməzdi. Sonyanı görməsi ona hər şeyi etiraf etdirdi. Raskolnikov yalnız Sonyanın yanında rahat olurdu, yalnız o zaman özünü rahat hiss edirdi. Məhkəmə ona səkkizillik həbs kəsir və Sibirə sürgün edir. Əlbəttə ki, Sonya onu tək qoymur. Sevgisinin arxasıya gedir. Sonya da onun dalınca Sibirə yollanır. Bu gündən etibarən onun yeganə qayğısı Raskolnikovun aqibətidir.

Sibirdə də Raskolnikov hələ tamamilə öz ideyasının ecazkar cazibəsindən tamamilə azad ola bilmir. Məhbuslar Sonyanı çox sevir, ona "ana" deyə müraciət edirlər, Raskolnikova isə nifrət edir və hətta onu öldürmək də istəyirlər. Amma zaman keçdikcə Sonyanın mərhəməti və məhəbbəti sayəsində Raskolnikovun qəlbindəki o nifrət hissi öz yerini məhəbbətə verməyə başlayır. Sevginin həll edə bilmədiyi heç nə yoxdur. Sevgi bütün bağlı qapıların açarıdır. Birini sevmək, ona dəyər vermək, onun qayğısına qalmaq- bunlar çox nəcib hisslərdir. Əvəzolunmaz hisslərdir. Dəyərli hisslərdir. Ən böyük xoşbəxtlik biri tərəfindən sevildiyini bilmək, birinin sənə qayğı göstərdiyini görməkdir. Raskolnikov bu xoşbəxtliyə çatmışdı. Elə onu özünə geri qaytaran da bu sevgi olmuşdur.

NƏTİCƏ

Dostoyevski realizminin əsasında insan iztirabları, tapdalanmış və təhqir edilmiş şəxsiyyətin faciəsi dayanır. Belə şəxsiyyətlərdən biri əsərin qəhrəmanı Raskolnikovdur. Yazıçı humanist niyyətlərini şər yolla həyata keçirməyə cəhd edən qəhrəmanın tutduğu yolu inkar edir və çıxış yolunu insanın gerçəkliklə barışmasında görürdü. Yazıçıya görə hüquqi cəzadan daha ağır olan bir cəza var ki, o da mənəvi işgəncələr, insanın özü - özünü ittiham etməsi və cəzalandırmasıdır. Bu mənada bütün ictimai, mənəvi problemlərin həlli insanın mənən kamilləşməsindən, öz ehtirasları üzərində qələbədən keçir.

Yazıçı "mən bir bit öldürdüm" deyərək qoca qadını qətlə yetirməsinə haqq qazandıran bir caninin əməllərinin öz mənəviyyətinə necə məğlub olmasını göstərir. Bəli, onun ideyası mənəviyyətinə məğlub olur!

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dostoyevski Fyodor Mixayloviç. Cinayət və cəza. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 560 səh.
2. Xuraman Hüseynzadə "Əzab çəkməyə məhkum olanlar" <http://edebiyatqazeti.az>
3. Ülvi Babasoy Xoşbəxtlikdən qorxanlar essesesi <https://kulis.az/news/15727>
4. Sonya və Raskolnikov sevgisi – Nicat Həşimzadə <http://artkaspi.az> 7 fevral 2019
5. Məmməd Qocayev Dostoyevskinin "Cinayət və cəza" romanı haqqında. www.kaspi.az 29 oktyabr 2016

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ МЕТАФОРЫ В УЗБЕКСКОМ НАРОДНОМ ЭПОСЕ

МУСАЕВА ФЕРУЗА ТОРАХАНОВНА

Институт узбекского языка, литературы и фольклора

Отдел истории узбекского языка и диалектологии

e-mail: ferka28@mail.ru

ТАШКЕНТ, УЗБЕКИСТАН

АННОТАЦИЯ

В свете формирования в узбекской лингвистике новой исследовательской парадигмы – антропоцентрической, где изучение языка осуществляется с учетом человеческого фактора, все более актуальной становится изучение диалектов и фольклора – «литературной формы

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

диалектов». Целью данной статьи является анализ лингвокультурных метафор на примере крупных эпических текстов – узбекских дастанов. Изучение лингвокультурных метафор узбекских дастанов способствует раскрытию узбекской диалектальной картины мира, выявлению механизмов и образа мышления узбекского народа, особенностей образного мышления носителей узбекского языка, обоснованию развития языка в тесной связи с культурой народа. Наряду с фразеологизмами, сравнениями, паремиологическими единицами метафоры представляют лингвокультурный фонд языка. В данной статье изучены лингвокультурные метафоры, встречающиеся в языке узбекских народных дастанов, приведены зооморфные, гендерные, окказиональные и другие виды метафор, обоснована её роль в усилении эмоционального восприятия.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: МЕТАФОРА, ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ, ОБРАЗНОЕ МЫШЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность данного исследования определяется тем, что изучение метафор на примере языка узбекских дастанов способствует раскрытию поэтического мастерства нашего народа, в частности исполнителей произведений фольклора – сказителей и бахши. Это особенно актуально на современном этапе фольклора, когда, к сожалению, угасает живое исполнение фольклорных жанров, а записанные образцы фольклора уже становятся историей и объектами исследований фольклористов.

Язык фольклорных произведений узбекского народа изучены Г.Жуманазаровой, Д.Уринбаевой, в которых основное внимание уделяется статистическому анализу лингвистических единиц. Д.Худойберганава в докторской диссертации применяет антропоцентрический подход к изучению текстов, в том числе и фольклорных.

Данная статья включает следующие разделы:

1. Метафора как объект лингвокультурологии.
2. Метафоры в фольклоре.
3. Виды лингвокультурных метафор в узбекских дастанах.
4. Заключение по лингвокультурному исследованию метафор в языке узбекских дастанов.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье для выявления и освещения метафор использованы сравнительно-исторический, описательный, лингвокультурный, компонентный методы исследования.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Как известно, **метафора** часто используемый в художественной литературе прием. «Метафора – самый активный способ образования нового значения. Это, как отмечается в лингвистике, способ образования производного значения на основе сходства референтов производящего и производного значений» (Миртожиев, 94).

Дж.Лакофф и М.Джонсон, изучившие природу метафоры отмечают, что они «пронизывают нашу повседневную жизнь, причем не только язык, но и мышление и деятельность» (Лакофф, Джонсон, 25). Метафора – способ мышления, средство познания мира, которая отражает фундаментальные культурные ценности, ибо она основана на национально-культурном мировоззрении. По мнению В.Н.Телия, метафора успешно выполняет роль призм, через которую человек видит мир, ибо метафоры проявляются национально-специфичным образом во фразеологическом фонде языка, а также в мифологемах, архетипах и т.д. (Маслова, 90).

«Слово или словосочетание с метафоричным значением, употребляемое относительно одного пола (Худойберганава, 23)» в лингвокультурологии называется гендерной метафорой. В узбекских народных дастанах обычно мужчина сравнивается с хищными, сильными животными. Такие метафоры называются зооморфными метафорами. «Зооморфная метафора моделирует образ человека по принципу «зеркального отражения»: с одной стороны, образу животного приписываются антропоморфные свойства (черты характера, поведения, образа жизни человека), с другой стороны, этот образ проецируется на человека, которому приписываются зооморфные характеристики (повадки, нрав, внешний вид животного)». (Устуньер)

В языке дастанов встречаются следующие гендерные метафоры, обозначающие мужчину: *храбрый парень – шермат* или *шер* (лев), *ёлдор бўри* (волк), *лўкча нор* (верблюд):

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Йўлбарсдайн сатта шерлар келибди; Келаётур йўлбарсдаи бўи, Сатта бирдай шераматлар; Гўрўели подшо жўнади, Баҳодир шерлар жўнади; Туркман-ўзбекнинг ўткири, Сатта ёлдор бўри келган; Сатта шерлар, сап ёлдор бўриларим, Қайсигинанг бормоқликка толибсан? Қип-қизил лўкча норлари, Гўрўелининг навкарлари... (из дастана “Гулнор пари”).

В нижеследующем отрывке из дастана “Гороглы” герой поэмы относительно себя применяет метафоры *лочин* (сокол), *тулпор*, что также является разновидностью зооморфной метафоры:

Бир лочинман, канотимдан қайрилдим,
Тулпор эдим тирноғимдан айрилдим
Шу вақтгача қайда эдинг, Қандаҳор! (Из дастана “Гороглы”)

Метафоры отражают образ жизни народа, национальное мировоззрение, поэтому отдельные метафоры сформированы на основе национальных обычаев и традиций. Например, гендерная метафора мужчина - “чинара” (ЎТИЛ,489) отражает представления узбекского народа, связанные с культом чинары: *Чиройинг бориди, чинорингни топ* – Найди свою чинару (мужчину), пока не увяла твоя краса (Пословица).

В языке дастанов обычно встречается простая форма метафоры, реже - синестезия, и практически не используется персонификация.

Обычная метафора основана на внешнем сходстве сравниваемых явлений и предметов. Например, в языке узбекских дастанов для обозначения старухи используется гендерная метафора *зол*, которая является названием буквы арабского алфавита изогнутой формы (ﺯ). Сгорбленная фигура старухи сравнивается с формой этой буквы, в результате чего образуется обычная метафора.

Женщины всегда уподобляются ярким, красивым, сладким предметам. Поэтому в узбекском языке женщины ассоциируются с солнцем, луной, звездой. Именно благодаря таким ассоциациям в узбекской классической литературе возникли метафоры **ой**, **куёш**, **моҳпора** (луна, солнце, серп луны), которые обозначают женщин: *Тун-кун иши моҳпора фикри, Бу дарду гамига чора фикри*. (Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун.); *Заъф аро қилма Навоийга ситам, эй ойким, Буйла айлабтур ани чархи ситамкор заиф* (Алишер Навоий. Фазаллар); *Фалакка етса оҳим не ажабким, Мени ул Зухра кўзлук моҳ унутти* (Атойи); *Кўрмадим бир зарраи меҳр ул қуёшдин, эй рафиқ, Мунчаким кўнглум фалакдек бўлди саргардон анга*. (Кул Убайдий).

Однако стоит отметить, что представление женщин в классической узбекской поэзии и узбекском народном фольклоре несколько отличаются. Например, поэты-классики изображают своих возлюбленных нежными, с тонкой талией, тогда как в языке дастанов, красивая женщина изображается сильной, плотной, способной помериться силами с самыми храбрыми мужчинами округи. Поэтому в фольклорных произведениях мы встречаем такие гендерные метафоры, которые никак не ассоциируются с неженками с тонкими талиями. Например, в фольклорных дастанах встречаются гендерные метафоры *гўнон қизлар*, *дўнон қизлар* (девушка – жеребенок по третьему году, лошадь по четвертому году), в которых мы можем наглядно увидеть представления наших предков скотоводов, у которых красивая женщина ассоциировалась с жеребенком, скакуном и для которых эталоном красоты были не тонкий стебель или струна, а плотные и упитанные животные. Это можно увидеть и в сравнениях, которые они используют относительно красавиц: *Жонон қизлар келибди, Ўрта қўлдай дўнан қизлар келибди; Семиз қўйдаи иргалади бадани* (Из дастана “Гулнор пари”). Как видно из контекста, девушки красавицы сравниваются со средним пальцем (заметьте не самым тонким из всех пальцев) и упитанным, лоснящимся овном.

Не секрет, для большинства тюркских народов свойственно представление о девочке, как о “гостье семьи”. То есть, девочка спустя года повзрослеет, превратится в девушку, выйдет замуж и покинет отцовский дом. Поэтому очень часто девочку сравнивают с камнем для каменёта, пращи: куда забросит её судьба, там она обоснуется, обзаведется семьёй, домом. Такое представление нашло свое отражение и в народных дастанах:

Қиз деганинг отсанг палахмон тоши,
Қизи тушсин бир йигитнинг йўлдоши (Из дастана “Мискол пари”).
(Девочка словно камень каменёта, пусть станет она жизненным спутником парня)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

На основе этой народной метафоры узбекский поэт Мухаммад Юсуф создает свою оригинальную метафору *девочка – палахмоннинг тоши*:

Такдир эмас айирган
Ёрнинг қалам қошидир.
Қолаверса қиз бола

Палахмоннинг тошидир. (Мухаммад Юсуф)

Анализ языка народных дастанов помимо приведенных выше широкоупотребляемых метафор выявил наличие и оригинальных, индивидуальных метафор, которые в лингвистике называются окказиональными или речевыми. Такие метафоры возможно являются творческим продуктом исполнителей народных дастанов – бахши, которые в процессе исполнения импровизируют и создают оригинальные тексты, в том числе и индивидуальные сравнения, метафоры и другие поэтические средства. Примером такой оригинальной метафоры может служить метафора *тонг - қулон ияк* (утро – подбородок кулана). Бахши, каждое утро наблюдающий рассвет, сравнивает его с подбородком кулана – животного, часто встречающегося в горной местности Узбекистана. Тонкий подбородок кулана напоминает бахши лезвие рассвета, что, безусловно является поэтической находкой неумолимого исполнителя народных произведений.

И заключение, хотелось бы отметить, что изучение языка народных произведений дает богатый материал для лингвистики, в частности её нового направления – лингвокультурологии, в силу чего изыскания в данной области должны продолжаться и впредь.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. Издательство Едиториал УРСС. Москва/Россия. 2004: 1-256.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. Издательство Академия. Москва/ Россия. 2001: 1-208.
3. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. Мумтоз сўз нашриёти. Тошкент/Ўзбекистон. 2010: 1-287.
4. Худойберганаева Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. Турон-замин-зиё нашриёти. Тошкент/Ўзбекистон. 2015: 1-42.
5. Шамсиев П., Иброхимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. ЎзФА нашриёти. Тошкент/Ўзбекистон. 1953: 1-452.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти. Тошкент/Ўзбекистон. 2008: 1- 608.
7. Устуньер Ильяс. Зооморфная метафора, характеризующая человека, в русском и турецком языках // cheloveknauka.com/zoomorfnyaya-metaphora-harakterizuyuschaya-cheloveka-v-russkom-i-turetskom-yazykah

ORXAN PAMUKUN “QIRMIZI SAÇLI QADIN” ROMANINDA İNTERTEKSTUALLIQ

MEHMAN HƏSƏNLI

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Türk xalqları ədəbiyyatı
mehman.hesen@gmail.com
Azərbaycan, Bakı

XÜLASƏ

XX əsr boyu dünyada gedən proseslərin humanitar düşüncəyə transformasiyası bir sıra təbəddülatlara, yeni nəzəri prinsiplərin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bu müstəvidə ədəbiyyat və onun əsas janrı olan roman sürətli şəkildə dəyişmələrə məruz qalmış, onun yeni xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Həmin xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də dünyaya sonsuz mətn kimi (Jak Derrida) baxılması və zaman və məkan fərqiindən asılı olmayaraq ayrı-ayrı mətnlərin bir-birilə sərhəd qoyulmadan iç-içə təqdim olunması idi. Postmodern romançılığın dünyada ən tanınan nümayəndələrindən biri türk yazıçısı Orxan Pamukdur. Ardıcıl qələmə aldığı romanları ilə Orxan Pamuk dünya romançılığını müasir prinsiplər əsasında inkişafına töhfə verə bilmişdir. İntertekstual dialoq müstəvisindən istifadə edən Orxan Pamuk “Qırmızı saçlı” qadın romanında Odip dastanı və

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Sofoklun “Tiran Edip”, Firdovsinin “Şahnamə”sində Söhrabın əhvalatına və həmin məğzi fəlsəfi kontekstdə təqdim edən Freydlə (Dostoyevski və ata qatilliyi – “Edip kompleksi) bağlı mətnləri öz qəhrəmanlarının taleyi ilə arasında əlaqə qurur. Yazıçı taleyin sirrliyindən və insanın çalışsa da belə bundan qaça bilməyəcəyindən romanda bəhs edir. Araşdırmada Pamukun “Qırmızı saçlı qadın” romanında intertekstuallıq araşdırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Orxan Pamuk, İntertekstuallıq, Qırmızı saçlı qadın

GİRİŞ

Dünya ədəbiyyatında nəsr strategiyasının dəyişməsi ənənəvi romanlardan fərqli roman tipinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Postmodernizmdə intertekstuallıq mətnin özündən əvvəlki mətnlə oyun müstəvsində, ona istehzal münasibətdə təqdim olunur. Jak Derridaya görə dünya özü bir mətndir və mövcud olan yazılar bir-birinin tərkib hissəsidir. Rolan Barta görə yeni yaranan mətn əvvəl mövcud olan mətn parçalarından, sitatlardan yaranan əks-sədadır: “Hər bir mətn intertekstdir; digər mətnlər müxtəlif səviyyədə və formada onda mövcuddur; qədim mədəniyyətlərin və bizi əhatə edən mədəniyyətlərin mətnləri. Hər bir mətn qədim sitatlardan toxunmuş parçadır”(4).

Orxan Pamukun “Qırmızı saçlı qadın” romanında tarixi mətnlərlə qəhrəmanlarının taleyi iç-içə təkrarlanır. Taleyin sirrli oyunları baş verir, yazıçı oyun texnikası ilə obrazlarının taleyini nəinki qədim, mətnlər, rəssamın fotosu ilə belə təkrarı olduğunu göstərir. Əsərdə Mahmud ustanın dediyi kimi “-Yəni, Allahın dediyi, nəhayət ki, olmuş, - dedi Mahmud Usta. –heç kim qismətindən qaça bilməyib” (1, s.45).

Bütün hadisələrin əsas məğzi solçu ideyalara sahib atasının onları tərk edərək getməsi və Cemin Universitetdə oxuması üçün müxtəlif işlərdə, nəhayət qazmaçı Mahmud ustanın yanında Öngörənə gətirib çıxarır. İlk öncə adi görünüşünə sujet xəttində yazıçının tez-tez Freyde, Sofokla və Firdovsiyə istinadları, qəhrəmanlarının dilindən səslənən rəvayətlər süjetdən kənar amillər kimi görünür. Lakin düyünlər açıldıqca həmin istinadların, tarixi mətnlərin qəhrəmanlarının taleyinin düz ortasından qırmızı xətlə keçməsi aşkarlanır. Nəinki tarixi süjetlər təkrarlanır, eləcə Cem ilə atasının taleyi və onun oğlu Ənvərin taleyi bir-birini təkrar edir. Yazıçı labirintdə kifayət qədər maraqlı və mürəkkəb xətt üzrə süjet qurur.

TƏDQIQAT METODU

Postmodernizmin başlıca prinsipinə çevrilən intertekstuallıq 1967-ci ildə fransız strukturalisti Rolan Bartın tələbəsi Yuliya Kristeva tərəfindən irəli sürülmüş və Baxtinin “dialoq konsepsiyası”na əsaslanmışdır. Baxtinə görə bütün mətnlər özündən əvvəl yaranan mətnlərlə bu və ya digər dərəcədə əlaqədir. Əslində Baxtinin irəli sürdüyü bu nəzəri müddəa bütövlükdə ədəbiyyatın mahiyyətini ifadə edir. “Biz intertekstuallığı elə qarşılıqlı mətn adlandırırıq ki, ayrıca mətnin daxilində yer tutur. İntertekstuallığın subyektini bilmək üçün mətnin tarixi necə oxuduğuna və ona necə uyğunlaşdığının əlamətinə diqqət etmək lazımdır” (1, 225).

Əsərdə Cem öz taleyindən qaçmağa çalışır. Taledən qaçma və ya ölümdən qaçma motivi kimi adlandırılan süjetlərə dünya mif mətnlərində rast gəlinir. Edip əfsanəsində və Sofoklun “Tiran Edip” faciəsində tanrı Appolon kralın doğulacaq övladı ilə bağlı öncəgörməsini bildirir: “Tanrı krala bir oğlunun olacağını vəd etdi, lakin doğulacaq o uşağın böyüyəndə atasını öldürəcəyini və doğma anası ilə evlənəcəyini də xəbər verdi” (2,117). Bu bədbəxt taledən qaçmaq istəyən kral doğulan övladını öldürmür və meşədə tənha atır. Ancaq sonunda tanrı Appolonun dediyi baş tutur. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestində Yusif Sərracın hökmdar təyin olunması, Çingiz Aytmatovun “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində anasının Kiriskə meşədə uğurlu ov arzulaması ölümdən və ya taledən qaçma motivinə nümunə ola bilər.

Arif Əmrahoglu Çingiz Aytmatovun “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestindəki bu məqamı Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povesti ilə müqayisə edərək ölümdən qaçma, onu aldatma motivi kimi öyrənir. “... ölüb-dirilmə və ölümün aldadılması motivi mifologiyada da, bədii ədəbiyyatda da xaos-kosmos qarşıdurması ilə birbaşa bağlıdır. İki nümunədə M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib”, Ç.Aytmatovun “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestlərində bu motivlərin əyani təzahürünü görmək mümkündür. “Aldanmış kəvakib”də Şah Abbasın Yusif Sərracla əvəzlənməsi, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində dənizə balıq ovuna çıxan oğlana anasının meşədə keçəcək ovunda uğurlar arzulaması da ölümün aldadılması faktının maraqlı nümunəsidir” (8,128).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

“Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində Kiriskin anası oğlunun ilk balıq ovunun uğurlu keçməsi, pis qüvvələrin ona mane olmaması üçün çalışır. Tayfada hər kəs Kiriskin ilk ovunu görməzliyə vurmağa, unutmaya ciddi cəhdlə çalışırlar. Ana özünə və evdə hər kəsə inandırmağa çalışır ki, oğlunun hara getdiyini bilmir və onları yola salarkən meşəyə tərəf baxır və sanki pis qüvvələri qovmağa, Tanrının arzuolunmayan taleyindən oğlunu gizlətməyə çalışır. “Anası dənizə yox, meşəyə tərəf baxaraq, oğluna bilə-bilə ucadan və aydın şəkildə: “Hə, get meşəyə! –dedi. –Amma odun quru olsun, özün də meşədə azma ha!” (6, 313)

Eyni motiv “Qoca və dəniz”də nisbətən fərqli şəkildə öz əksini tapmışdır. Qoca Santyaqo torları bir həftə öncə satmalarına rəğmən oğlana onları gətirməyi tapşırır. Bununla içində olan qorxudan azad olmağa çalışır. Özünü və oğlanı əmin etmək istəyir ki, hər şey qaydasındadı və uğur onunla olacaq.

“İcazə verirsən, toru götürürəm?”

-Əlbəttə, götür.

Əslində, qocanın toru-filanı yox idi; balaca toru necə satdıqları oğlanın yaxşı yadındaydı. Onlar qəsdən belə danışıq, bilə-bilə hər gün özlərini aldadırdılar. Heç üstünə guya balıq qoyulmuş sarı düyü daşması da nağıl idi və oğlan bütün bunların uydurma olduğunu çox gözəl bilirdi” (7,12).

Orxan Pamukun romanında isə Cem ustası Mahmudu quyunun dibində yaralı vəziyyətdə ataraq qaçır, ömürboyu vicdan əzabı ilə yaşayır. Lakin elə öz oğlu tərəfindən illər sonra həmin quyunun yanında öldürülür və quyuya düşür. Mahmud ustanın dediyi kimi qismətdən qaçmaq mümkün deyil. Cemin Mahmud ustaya danışdığı Edip əfsanəsi və Mahmud ustanın Şahnamədən söylədiyi Söhrabın dastanı onu ömrünün sonuna qədər bir vahimə kimi izləyir: “Heç nə olmamış kimi davranmağın bir vasitəsi də Sofoklun Edip hekayətini yaddan çıxarmaq idi. Marağımı içimdə boğaraq universitetin üçüncü kursuna qədər dözdüm. Lakin günlərin birində “Dəniz” kitab evində yuxulardan bəhs edən o köhnə topla yenidən əlimə keçdi. Edip hekayətinin ixtisarını burada oxumuşdum. İxtisar müəllifinin Ziqmund Freyd olduğunu hələ indi kəşf edirdim. Freydin yazısı, Sofokldan daha çox hər kişinin daxilən daşdığı iddia etdiyi o atanın öldürmək hissindən bəhs edirdi.

Bir neçə ay sonra yenə də əldən düşmüş kitabların içində 1941-ci ildə Milli Təhsil Nazirliyində nəşr olunmuş bir tərcümə nüsxəsi ilə qarşılaşdım. Saralmış üz qabığında yazılan “Kral Edip” başlığı bir anlıq içimə vahimə saldı. Bu əsərin türkcəsini artıq satışda tapmaq olmurdu. Kitabı əlimə alan kimi öz həyatım haqda gizli sirləri kəşf etmək istəyirmiş kimi heyrətlə və birnəfəsə başıma çəkirmiş kimi oxudum” (1, 108).

Atasını öldürən Edip, oğlu Söhrabı öldürən Rüstəmin hekayələri Cemə o qədər təsir edir ki, özə bilərəkdən və ya bilməyərəkdən həmin taleyi yaşamlı olur. Usta Mahmudu quyunun dibində yaralı vəziyyətdə ataraq qaçır və oğlu Ənvər həmin yerdə onu öldürür. Hətta qurduğu şirkətə də “Söhrab” adını verir.

Əsərdə “Qırmızı saçlı qadın” Cemin ustası ilə quyu qazdığı ərəfədə yaxınlıqdakı qəsəbədə görüşüb aşiq olduğu qadın – Gülcihan idi. Sonradan məlum olur ki, oğlu Ənvərin anası Gülcihan əslində atasının da sevgilisi olub. Az qala dua kimi oxuduğu Edip və Söhrabın taleyinin bənzərini Cem yaşamağı olub. 7-8 il ara ilə ata və oğul eyni qadını sevib onunla yaşamışdı.

“Cem bəy, əslində siz onları tanıyırsınız.

-Kimləri?”

Qızın sonradan evləndiyi adam Turqay bəydir. Mənim evimdə yaşayan aktirsa qız idi atanızın sevdiyi.

-Necəə?”

- O qırmızı saçlı Gülcihan xanım”. (1,155)

Əsərin epiloqunda yazıçı qəhrəmanını təqdim edir. Aktrisa olan Gülcihan səhnədə Rüstəmlə Söhrabın hekayəsində gözüyaşlı qadınının monoloqunu səsləndirirdi. Alın yazısının, taleyi əslində Qırmızı saçlı qadın- Gülcihan üçün məntiqli seçim olduğunu bildirir. Cemlə yaxınlığı məhz atasının oğlu olduğunu bilərək etmişdir. “Atasına çox oxşadığından ona baxmağı sevirdim. Sonra mənə bağlandığı, yaşadığımız evin pəncərəsini güddüyünü gördüm.... Həyatda təsadüf deyib ötürdüyüm şeylərin əslində bir mənası olduğunu teatrda öyrəndim. Həm oğlumun, həm də atasının yazıçı olmaq istəyi adi bir təsadüf deyil. Otuz il sonra burada, Öngörəndə oğlumun atasıyla qarşılaşmağım təsadüf deyil. Oğlumun da eynən atası kimi atasız böyüməsi təsadüf deyil. İllərlə teatr səhnəsində ağladıqdan sonra həyatda için-için ağlayan bir qadına çevrilməyim də təsadüf deyil” (1,201)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Mətnlərarası əlaqə - intertekstuallıq əsərdə ən müxtəlif formalarda təzahür edir. Romanın üz qabığında da çap olunan, Dante Qabriel Rosettinin çəkdiyi qırmızı saçlı qadın taleyi ilə Gülcihannın eynidir.

NƏTİCƏ

Əsərdə əlinən qənatə bundan ibarətdir ki, insan öz qismətindən qaça bilməz, nə qədər qaçsa da sonunda taleyi ilə üz-üzə duracaqdır. Ölümün özü kimi.. Necə ki Cem eyni taleyi yaşamalması oldu. Əsərdə intertekstual əlaqələrlə Edipin, Söhrabın taleyi ilə yazıçının yaratdığı obrazın- Cemin taleyi zaman və məkan anlayışlarını dağıdaraq paralel şəkildə davam edir. Yazıçı uğurlu şəkildə keçidlər edir, özünün qurduğu gerçəkliklə fiksionallığı içə təsvir edir. Yazıçının gəldiyi qənaət budur: "Həyat əfsanələri təkrarlayır".

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Orhan Pamuk. Qırmızı saçlı qadın. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2018, 224 s.
2. Sofokl. Tiran Edip. Antik ədəbiyyat antologiyası. Bakı, Şərq-Qərb 2010, s.154-200
3. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М.: Интрада, 1996.
4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. — М., 1989.
5. Odip əfsanəsi. Yunan və Roma əfsanələr antologiyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, s.117-120
6. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri, Dəniz kənarıyla qaçan alabaş, Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 501 s.
7. Ernest Miller Hemenquey. Qoca və dəniz. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 100 s.
8. Arif Əmrahovlu. Türk xalqları ədəbiyyatı. Çingiz Aytmatov nəsrində mifoloji motiv model kimi, 114-121 s.

"TÜRK LƏRİN ŞİNDLER LƏRİ"-AYŞƏ KULİNİN ƏSRARƏNGİZ ROMANI

ZÜLFİYYƏ AĞALAROVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya fakultəsi
agalarova.zulfyye98@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Ayşə Kulinin İkinci dünya müharibəsi dövründə təzyiçə və şiddətə məruz qalan yəhudilərin həyatlarının qurtarılmasında önəmli xidmətləri olan şərəfli və cəsur türk diplomatlarının əziz xatirəsinə həsr etdiyi "Nəfəs nəfəsə" romanı Türkiyə tarixinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətli bir əsərdir. Əsərdə Ayşə Kulin yəhudilərin almanlar tərəfindən məruz qaldığı təzyiqləri, onların acınacaqlı həyat hekayələrini ustalıqla təsvir etmiş, təsirli səhnələr yaratmışdır. Ayşə Kulin bu romanda türk diplomatlarının İkinci dünya müharibəsi zamanı göstərdikləri xidmətləri, onların qorxmaz, cəsarətli olduqlarını oxuculara çatdırmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Ayşə Kulin, nasizm, türk diplomatları, Şindlər, yəhudilər

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müharibə tarixin bütün dövrlərində bəşəriyyətə, insanlığa, təbiətə, mədəniyyətlərə zərər vurmuş və onları məhv etmişdir. İkinci dünya müharibəsi zamanı kommunikasiya müasir dövrə nəzərən zəif olduğundan bir çox həqiqətlər hal-hazırda- XXI əsrdə üzə çıxarılmışdır. Ona görə də bu mövzuda yazılan əsərlərin təhlili önəmli məsələlərdəndir. Müharibə mövzusu öz aktuallığını hər zaman qoruyub saxlamışdır.

Tədqiqat işi. Türk diplomatlarının həyatlarını təsvir edən Ayşə Kulinin "Nəfəs nəfəsə" əsərində həqiqətləri müəyyənləşdirməyə çalışarkən müqayisəli-tarixi təhlil üsulundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin strukturu. Məqalədə tədqiqat üç istiqamətdə aparılmışdır:

1. "Nəfəs nəfəsə" əsərinin mövzusu
2. Əsərdə türk diplomatlarının əksi
3. Türklərlə yəhudilərin əlaqəsi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1. "Nəfəs nəfəsə əsərinin mövzusu". Ayşə Kulin yazdığı bioqrafik əsərləri və romanları ilə ən çox oxunan yazıçılardan birinə çevrilmiş və bir çox mükafatlara layiq görülmüş Cumhuriyyət dövrünün görkəmli yazıçısıdır. Son 30 ilin ən məşhur yazıçılarından olan Ayşə Kulin özünü ədəbiyyat dünyasına sevdirə bilmişdir.

Ayşə Kulinin yaradıcılığı boyunca yazdığı əsərlər içərisində mövzusu və bəhs etdiyi dövr ilə diqqəti cəlb edən romanlardan biri "Nəfəs nəfəsə" əsəridir. Tarixi və aktual məsələləri və həqiqətləri öz təxəyyüylə sintez etmək ustalığı ilə bilinən Ayşə Kulin "Nəfəs nəfəsə" adlı bu romanında oxuyucularına dünyanın fərqli bir üzünü göstərir. "Nəfəs nəfəsə" romanı İkinci dünya müharibəsi zamanında yaşanan bir həyat hekayəsidir. Romanda türk diplomatlarının Avropanı alt-üst edən və tarixin ən qəddar həqiqətlərindən biri olan nasizim ilə yanaşı, o dövrün Osmanlı paşalarından birinin qızının yəhudi gənclə arasında olan sevgi xətti də geniş planda verilmişdir.

İkinci dünya müharibəsi çoxsaylı əsgər və vətəndaşların həyatını itirməsinə səbəb olmuş, yaratdığı təxribat və mənfiliklər baxımından dünya tarixinin ən böyük fəlakətlərindən biri olaraq yaddaşlara qazınmışdır. Xüsusən nasizmin tətbiq etdiyi irqçi siyasət və insanlığın vicdanını yaralayan hadisələrlə yadda qalmışdır. Belə böyük bir hadisənin ədəbi əsərlərdə əksini görmək də əlbəttə, qaçınılmazdır. Ayşə Kulinin "Nəfəs nəfəsə" əsəri də məhz bu baxımdan maraq doğurur. Bu romanda o dövrdə Türkiyənin müharibəyə girməmək üçün yürütdüyü siyasət, nasizim soyqırımı və xüsusən türk diplomatlarının yəhudilərin həyatını qurtarmaq cəhdləri ön plana çıxarılmışdır.

2. Əsərdə türk diplomatlarının əksi. Ayşə Kulin "Nəfəs nəfəsə" romanının "təşəkkür" yazısında belə yazmışdır: "Bu roman heç kimin həyat hekayəsi deyildir. Roman İkinci dünya müharibəsi dövründə Avropada xidmətdə olarkən Hitlerin caynağına düşən bir çox yəhudinin həyatını qurtarmağı bacarmış türk diplomatlarının, Fransız müqavimət hərəkatında vəzifə alan türk gəncin yaşadıklarından təsirlənilərək yazılmışdır".

Romanda iştirak edən və İkinci dünya müharibəsində xidmətdə olan türk diplomatları Parisdəki türk konsulluğunun ikinci katibi Tarık Arıca, Marsilyadakı türk konsulu Nazım Kender, Muhlis və başqa bu kimi obrazlardır. Əsərdə əsas obrazlardan biri olan Tarık Arıca Türkiyənin Xarici işlər nazirliyində Macitin yanında işləyən çalışqan bir məmurdur. Çalışqan və bacarıqlı olduğuna görə Parisdəki türk konsulluğunda ikinci katibi olmaqla onun vəzifəsi artırılır. Parisdə xidmətdə olduğu müddətdə o bir çox yəhudi və türk əsilli yəhudilərin həyatlarının qurtarılmasında böyük rol oynamışdır. Romanda da təsvir olunduğu kimi o türk əsilli yəhudilər üçün türk pasportlarının düzəldilməsinə kömək etmişdir. Əsərin baş qəhrəmanları olan Selva və Rafael Alfandaridən başqa iki yüzə yaxın yəhudinin Berlindən keçən qatarla Türkiyəyə getmələrinə çox böyük yardım göstərərək öz həyatını da təhlükə altına atmışdır.

Romanda öz cəsarətli və qorxmaz hərəkətləri ilə diqqəti cəlb edən digər türk diplomatı Nazım Kenderdir. Türk diplomatlarının həyatını araşdırdığımız zaman bizə məlum olur ki, Ayşə Kulin Nazım Kender obrazı ilə İkinci dünya müharibəsi zamanında Türkiyənin Marsilyadakı konsulu Necdet Kentin prototipini yaratmışdır, lakin heç bir yerdə bunu qeyd etməmişdir. Belə ki, "Nəfəs nəfəsə" romanının "Dəhşət vaqonu" hissəsində Ayşə Kulinin təsvir etdiyi və Nazım Kenderin Parisə gedən vaqonda başına gələn hadisələr konsul Necdet Kentin həyatından götürülmüşdür. Necdet Kent o dövrdə almanlar tərəfindən heyvan daşıyan vaqonlara mindirilən yəhudilərin həyatını qurtarmaq üçün öz canını da təhlükə altına atmışdır. 80 nəfər yəhudi ilə birlikdə həmin vaqonda gedən Necdet Kent alman əsgərlərinə onların türk vətəndaşları olduqlarını və səhv etdiklərini deyərək onları ölümdən xilas etmişdir. Hətta ona bu cəsarətli hərəkətlərinə görə "Türk Şindləri" ləqəbini vermişdirlər. Ümumiyyətlə, bu obrazlar "Türklərin Şindlərləri"dir.

Tarixdən də bəlli olduğu kimi Şindlərin İkinci dünya müharibəsi dövründə özünə aid bir metal fabriki olmuş və bu fabrikdə işləmək üçün 1200-dən artıq yəhudini almanlardan satın almışdır. 1942-ci ildə Krakow gettosuna edilən yəhudi axınına şahidlik edən Şindlər əsgərlərin buradakı yəhudiləri toplayıb Krakow-Plaszow düşərgəsinə daşınma proseslərini görmüşdür. Şindlər özü üçün işləyən bir çox yəhudinin öldürülmə səhnəsini görüb dəhşətə gəlmişdir. Şindlər "Şindlərin yəhudiləri" olaraq tanınan öz işçilərini qorumaq üçün böyük bir şücaət göstərmişdir. Şindlər DEF-də işləyən yəhudilərin həyatını qurtarmaq üçün çox zaman qeyri-adi yollara baş vurmuşdur. Çox zaman şəxsi mənafeyini və insanların sevgisini qazanma özəlliyindən istifadə, lazım olan zamanlarda isə "yaltaqlıq" etmişdir. Beləliklə, o, SS zabitlərini razı salaraq 1100 yəhudi işçisini nasist işğalı altındakı Çexoslovakiyada

Sudetanland əyalətində yerləşən Brnënc-Brünnlitz'ə göndərilməsini təmin etmiş, bu sayədə onları ölüm düşərgəsindən qurtarmışdır.

Romanda Ayşə Kulin Türkiyədə xidmətdə olan diplomatların surətlərini də yaratmışdır. Bu obrazların başında Macit surəti dayanır. Macit o zamanki Türkiyə paşası Fazıl Rəşad paşanın qızı ilə evlidir. Bir çox siyasi məsələlərin gedişində Macitin rolu olmuşdur. Müharibə dövründə bir tərəfdən İngiltərə, digər tərəfdən Almaniya kimi nüfuzlu ölkələr Türkiyəni müharibəyə cəlb etmək üçün əllərindən gələni edirdilər. Bunun baş tutmaması üçün Macit və digər türk diplomatları planlar qurub Türkiyəni bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün səylə çalışırdılar. 1939-cu ildə Türkiyə-İngiltərə-Fransa arasında imzalanan üçtərəfli müqavilədə əməyi olan Macit Dövlət başçısı İnönü, Xarici işlər naziri və digər səlahiyyətli şəxslərlə Qahirəyə getmişdir və Türkiyənin müharibəyə girməməsi haqqında olan qərara onun qatqısı olmuşdur. Macit əsərdən də bəlli olduğu kimi Rafael və onun kimi digər yəhudilərin həyatlarının qurtarılması üçün çalışmışdır.

3. Türklərlə yəhudilərin əlaqəsi. Ayşə Kulin "Nəfəs nəfəsə" romanında türklərlə yəhudilər arasında olan əlaqənin bir neçə əsr əvvələ gedib çıxdığını tarixi faktlarla göstəmişdir. Tarixdən belə məlumdur ki, türklərlə yəhudilər arasında münasibət XV əsrdən etibarən başlamışdır. Osmanlı dövrünə nəzər saldıqda ilk olaraq Bursada türklərin yəhudilərlə bir yerdə yaşadığını və əlaqələrinin olduğunu görürük. Ədirnənin fəthi ilə yəhudilərin Osmanlı dövlətində himayə olunan önəmli cəmiyyətlərdən biri olduğu qəbul oluna bilər. İstanbulun fəthi ərəfəsində Fateh Sultan Mehmetin yəhudilərə müsbət yanaşdığı tarixdən bizə məlumdur. Sultan Mehmet İstanbulun fəthindən sonra yəhudiləri paytaxta gətirdərək onlara dinlərinə azad şəkildə sitayiş etmək haqqı vermişdir. Yəhudilərin Osmanlı dövləti ilə əlaqələrindəki əsl dönüş nöqtəsi İspaniyada təzyiqlə və şiddətə məruz qaldıqlarından İspaniyadan qaçmaları və sürgün edilmələri olmuşdur. Ayşə Kulin "Nəfəs nəfəsə" əsərində obrazların dialoqu vasitəsilə tarixi fərman barədə məlumat vermişdir. Belə ki, 1492-ci ildə İspaniya kralı və kraliçası Ferdinand və İzabellanın birlikdə imzaladıqları bir fərmana görə, İspaniyanın ərazisində yaşayan "pis xristianlar"ın, yəni yəhudilərin bir daha geri dönməmək şərti ilə, mallarını, mülklərini və torpaqlarını satararaq, amma bu satışlardan əldə etdikləri qazancları və özlərinə məxsus qızıl, gümüş, ziynət əşyaları və pullarını yanlarına almayaraq iyul ayına qədər ölkədən ayrılmalı idilər. O tarixə qədər ölkədən ayrılmayanlar və ya geri dönməyə qərar verən cinslərinə baxmayaraq edam olunacaqdılar. Həmin il Osmanlı İmperatorluğunun səkkizinci sultanı II Bəyazid bir fərmanla İspaniyadan çıxarılan 250.000 yəhudini öz ölkəsinə dəvət etmişdir. II Bəyazidin bu fərmanından sonra Osmanlı tarixində önəmli bir dəyişiklik olmuş, xüsusən də savadlı və bacarıqlı yəhudilər həm dövlət işlərində, həm də iqtisadiyyatda söz sahibi olmağa başlamışdılar. Osmanlı mədənlərinin bir qisminin işlədilməsi hüququnun yəhudilərə verilməsi bunlardan biridir. Bundan əlavə, Macarıstan və Rusiyadan qaçan bəzi yəhudilərin Osmanlı dövlətinə sığınmaları nəticəsində yəhudilərin sayında önəmli bir artım olmuşdur. Yəhudilər Osmanlı dövlətində Balkan ərazisi, Selanik və İstanbul başda olmaqla, Egey dənizi ətrafından Şama qədər bir çox bölgəyə yerləşdirilmişdir.

Ayşə Kulinin İkinci dünya müharibəsi dövründə təzyiqlə və şiddətə məruz qalan yəhudilərin həyatlarının qurtarılmasında önəmli xidmətləri olan şərəfli və cəsur türk diplomatlarının əziz xatirəsinə həsr etdiyi "Nəfəs nəfəsə" romanı Türkiyə tarixinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətli bir əsərdir. Ayşə Kulin ilə yanaşı, Amerikalı bir yazar Stanford J. Show "Yəhudi soyqırımı və Türkiyə" adlı kitabında bəzi türk diplomatlarının Avropada yaşayan yəhudilərin həyatlarının qurtarılmasında olan xidmətlərindən bəhs etmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün müqayisəli-tarixi metoddan istifadə olunmuş, mövzu ilə bağlı bədii əsər və elmi məqalələrə müraciət olunmuşdur. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanılıb əsərin elmi əhəmiyyəti izah olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatdan əldə edilmiş nəticə ondan ibarət ki, yəhudilərin almanlar tərəfindən məruz qaldığı təzyiqləri, onların acınacaqlı həyat hekayələrini, bununla bağlı tarixi faktları və həqiqətləri bədii donda özündə əks etdirən Ayşə Kulinin "Nəfəs nəfəsə" romanında təsvir olunan türk diplomatlarını İkinci dünya müharibəsi dövründə həm öz dövlətlərini başqa ölkələrin təsirindən mühafizə etmək üçün göstərdikləri səylərə görə, həm də almanlar tərəfindən törədilən yəhudi soyqırımında bu millətdən olan insanların həyatlarını qurtarmalarına görə xilaskar adlandırmaq olar. Təkcə müharibə zamanında deyil, tarix boyu türk diplomatlarının və vətəndaşlarının xidmətləri

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

əvəz olunmaz olduğunu da xüsusi qeyd etməliyik. Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Ayşe Kulinin “Nəfəs nəfəsə” romanı oxunması vacib olan ədəbiyyat nümunələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

- 1) Ayşe Kulin “Nəfəs Nəfəsə” Əsəri, 2002, Everest Yayınları
- 2) Türk Diplomatlarının İnsanlıq Mübarizəsindən Bəhs Edən Bir Tarixi- Sənədlı Roman:Nəfəs Nəfəsə, 2018, Bayburt Universiteti İnsan Və Toplum Bilimleri Fakültəsi Dərgisi
- 3) Eroğlu.A.H Osmanlı Dövlətində Yəhudilər, 1997, Ankara:Seba Yayınları
- 4) Yavuz.E Osmanlı İmperatorluğunda Bəzi Məsələlər Və Günümüə Əksi, 2002, Ankara:Meb Yayınları
- 5) <https://M.Sabah.Com.Tr/Galeri/Turkiye/Necdet-Kent-Kimdir/15>
- 6) <https://Www.Google.Com/Amp/M.Milliyet.Com.Tr/Amp/-Babam-Benim-İdolum-Yahudileri-Kurtarmasından-Gurur-Duyuyorum--Ekonomi-1576125/>

“BƏYAZ ZANBAQLAR ÖLKƏSİNDƏ” ƏSƏRİNİN MÜƏLLİFİ OLAN QRIQORİ PETROVUN HƏYATI VƏ FƏALİYYƏTİ

KÖNÜL TAĞIZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
SABAH qrupları, Filologiya
jonil.13tagi@gmail.com
BAKI,AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Qriqori Petrov hazırda dünyada “Bəyaz zanbaqlar ölkəsində” əsərinin müəllifi kimi tanınır. Həyat və fəaliyyəti ən çox “Bəyaz zanbaqlar ölkəsində” kitabında bəhs olunan Finlandiya və Türkiyə, Bolqarıstan, Serbiya kimi ölkələrdə araşdırılmışdır. Rusiyada yaşamasına qadağa qoyulmuş rahib Avropada mühacir həyatı yaşamışdır. Əsərləri Rusiyada qadağan olunsa da, yaradıcılığı Avropada böyük maraqla qarşılanmış və həyatı, fəaliyyəti alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Rusiyadan 7 il müddətinə sürgün olunduqdan sonra Serbiya, Bolqarıstan kimi ölkələrdə yaşayıb yaratmışdır. Sürgündə olduğu dövrlərdə də öz şöhrətini itirməyən Petrov müasiri və yaxın dostu Dinyo Boşkovla birlikdə seminarlar təşkil etmiş, yaradıcılığına davam etmişdir. O, burada yaşadığı illərdə məhz onu dünyaya tanıdan “Bəyaz Zanbaqlar ölkəsində” əsərini 1923-cü ildə tamamlayır və adını qızıl hərflərlə tarixə yazdıra bilir.

AÇAR SÖZLƏR: Qriqori Petrov, həyatı, fəaliyyəti

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Jurnalist, kahin və yazıçı olan Qriqori Spiridonoviç Petrov XX əsrdə Rusiyanın ən tanınmış rahiblərindən biri və eyni zamanda, ən çox oxunan xalq yazıçılarından biridir. Lakin SSRİ dövründə əsərləri qadağan olunmuş və rus dilində bir əsəri belə nəşr edilməmişdir. Xüsusilə də, 1920-ci illərdə qələmə aldığı əsərləri serb, bolqar, türk, ərəb, fin və s. dillərdə nəşr olunmuş və bu səbəblə də həyatı, yaradıcılığı Rusiyada kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Digər tərəfdən Q.Petrov Sovet rejiminin məqsədlərlə olaraq unudurduğu və dünyanı bir çox ölkəsində sürgündə yaşayan rus yazıçıları sırasında dayanır. Sovet dövründə çıxan ensklopediyalarda Petrovun adı belə keçmir. Həmçinin Petrovun “Bəyaz Zanbaqlar ölkəsində” əsərini Türkiyədə Atatürk bütün hərbi məktəblərin tədris planına salınmasını əmr etmiş və Qurandan sonra ən çox oxunan kitab kimi tarixə öz izini qoya bilmişdir.

Tədqiqat işi. Azərbaycanca çox da tanınmayan, lakin dünyada məşhur olan müəllifin həyatı və fəaliyyəti barədə məlumatlar verilmişdir. Müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq, həyatı barədə araşdırma aparılmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Məqalədə tədqiqat iki istiqamətdə aparılmışdır:

1. Həyatı
2. Fəaliyyəti

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Petrovun həyatı və fəaliyyəti. Qriqori Petrov 26 yanvar 1866-cı ildə Sank-Peterburqun Yamburg qəsəbəsində yoxsul bir ailədə dünyaya gəlmişdir. O, ilk təhsilini Narva gimnaziyasında almışdır. Burada oxuduğu illərdə ədəbiyyata marağı yaranmış, çoxlu kitablar oxumuşdur. Daha çox bioqrafik əsərlərə üstünlük verən Petrov rahib Assisin Fracisin həyatını oxumuş və bundan dərin təsirlənərək ruhani olmaq istəmişdir. Buna görə də, Petrov təhsilini Sank-Peterburq İlahiyyat Seminariyasında davam etdirmək istəyib. Həmçinin onun burada oxumasına ikinci səbəb də atasının ölümü olmuşdur. Atasının ölümündən sonra gimnaziyanın pulunu ödəyə bilməyən 13 yaşlı Qriqori cibində 3 rubl pulla qatara minib Sank-Peterbuqa yola düşür. Petrov Sank-Peterburqda qohumlarının evində bir neçə gün qaldıqdan sonra seminariyaya imtahan verərək seminariyaya qəbul olur. 1886-cı ildə buranı bitirdikdən sonra elə həmin ilin payızında Sank-Peterburq İlahiyyat Akademiyasına daxil olur. O, akademiyanı 1891-ci ildə “Əski rus mənbələrində müqəddəslərə tərif” adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək bitirir. O, akademiyanı bitirdikdən sonra kahin adını alaraq Yeqor Alayının kilsəsində işə başlamış və bu həm də onun dini təbliğatının başlanğıc nöqtəsi olmuşdur. Bununla bərabər 1891-ci ildən 1895-ci ilə qədər V Peterburq gimnaziyasında müəllim kimi də işləyir. Bunun ardınca karyerasında tez bir zamanda müvəffəqiyyətlər qazanmağa başlayır. Belə ki, Mixailovski Artilleriya məktəbinin İsgəndəriyyə Nevski kilsəsində 1893-cü ildən 1903-cü ilə qədər baş kahin olmuş, Artilleriya Akademiyasında təbliğatlar apararaq zabıt və əsgərlərin rəğbətini qazanaraq onların cəmiyyətinə daxil ola bilmişdir. Burada tez-tez məruzələrlə çıxış etmiş, nitqlər söyləmiş və çoxlu dinləyicilər toplamışdır. Artıq bu illərdə o, Pajeski korpusunda, Mərmər Saray Manejində və Sergiyev Artilleriya Baş kilsəsində də mühazirələr deyirdi. O, ilk əsərini də bu illərdə nəşr etdirir. Belə ki, ədəbi fəaliyyətə seminariyada oxuduğu illərdə başlasa da, geniş oxucu kütləsinin rəğbətini 1898-ci ildə nəşr etdiyi “İncil həyatın təməli kimi” adlı ilk mətbu əsəri ilə cəlb etmişdir. Bundan sonra 1903-cü ildə Politeknik İnstitutunda İlahiyyat müəllimi kimi işə başlamış və professor adını alaraq artıq bu dövrdə Sank-Peterburqda böyük populyarlıq qazanır, mühazirələri geniş kütləni cəlb edir. Kitabları isə böyük tələbat görürək ən çox satılanlar sırasına daxil olur. Lakin uğurların ardınca qara günlər gəlməyə başlayır. Əsərlərindəki və çıxışlarındakı, L.Tolstoyla yaxından səsleşən fikirlərinə görə yuxarı dairələr tərəfindən “etibarsız kahin” kimi qiymətləndirilərək dini-təlimçi vəzifəsindən uzaqlaşdırılır. Düzdür, Petrov özü siyasi təşkilat qurmaq niyyətində olmayıb. Amma cəmiyyətin nöqsan və çatışmazlıqlarından çox danışdığı üçün ona qarşı yaranmış bir sıra mənfi fikirlərin qarşısını ala bilmirdi. Eyni zamanda Petrova mühazirə deməyə də qadağa qoyuldu. Bundan sonra Petrov 1906-cı ilin yanvarın 1-dən “İlahi reallıq” qəzetinin redaktoru oldu. Lakin Petrov bu qəzətdə öz liberal istiqamətini nə qədər mülayim etsə də, Moskva administirasiyası bunu mətbuatın ən ağır hücumu kimi qiymətləndirərək həmin ilin iyununda qəzetin fəaliyyətinə dayandırdı. İş o yerə çatır ki, Petrov 1906-cı ildə Mixaylovskiy Akademiyasındakı kilsə baş kahinliyindən rəsmi olaraq çıxarılır. Nəticədə, Petrov özü də istəmədən siyasi həyata daxil olur. Belə ki, 1907-ci ildə Demokratik Konstitusiyası Partiyasının namizədi olaraq II Dövlət Dumasına deputat seçilir. O, bu vəzifədə cəmi 102 gün – 1907-ci ilin fevralın 20-sindən iyunun 3-ünə qədər qalır. Maddi və sosial baxımdan dərin böhran keçirən ölkədə Petrovun ikimənalı vəziyyəti uzun sürə bilməzdi. Kahinlər arasında seçim edilməsi bu vəziyyətə son qoydu. Belə ki, Moskva kahinləri bu qərarı iddia etdi ki, bu cür inqilabi vəziyyətdə Qriqorinin fəaliyyəti qəbul olunmazdır. Yepiskop Antoninin qərarına görə, Petrov hakim orqanlara qarşı çox hörmətsiz mövqedədir. Bu günahlandırma Qriqorinin həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu günahlandırma və Yepiskop Antoniyə yazdığı tənqidi məktub əsas göstərilərək Dövlət Dumasının deputatı olan Petrov 3 ay müddətinə İoanna-Voqoslov Çeremen kilsəsinə sürgünə göndərilir. Sürgünə göndərilməsində məqsəd isə guya onun düz yolu tapması idi. Əslində isə Petrovdan gözlənilirdi ki, bu kilsə hakimiyyətinin çıxartdığı qərara qarşı etiraz edərək siyasi çıxış etsin. Ancaq o, inqilabçı yox, sadəcə olaraq xoşbəxt həyat qurmağa səsleşən biri idi və yuxarıları bunu anlamırdı. Beləliklə, etiraz etməyən Petrov sürgünə getdi. Onu yola salmaq üçün Varşava vağzalına xalq kütləsi yığılmış, təntənəli mərasim keçirilmişdi. Sürgün Petrovun məşhurluğunu bir az daha artırdı və Monastrda yaşamaq onun üçün yük olmadı. Belə ki, Monastr hakimiyyəti sürgünü Petrova görə istirahət mərkəzinə çevirmək üçün hər bir şeyi etdi. Daha sonralar bu barədə Petrovun tələbələrindən biri olan Neyman belə bir yazı yazmışdı: “Gəldim, gördüm... – dedi: “Xoşbəxtəm”.

Daha sonra 12 yanvar 1908-ci ildə Petrovdan kahin adı rəsmi olaraq alınır, 7 il müddətində Peterbuq və Moskvada yaşamasına qadağa qoyulur. Kahin adının alınmasının ardınca Petrov müxtəlif ölkələrə səyahətlər edir, nitqlər söyləyir. Bu illər ərzində o, Krımda məskunlaşır. Petrov 1917-ci il

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Fevral İnkilabını alqışlasa da, Oktyabr İnkilabını qınayırdı. Belə ki, Petrov Oktyabr İnkilabından sonra bolşevikləri narahət edən görüşləri səbəbi ilə təzyiqlərə məruz qalır. Nəticədə 1920-ci ildə Krımdan qalxan və içində ölkədən qaçan Denikin Ordusunun mənsublarının olduğu son gəmiyə yalınayaq, əynində gecə qiyafəsilə minərək həyatını qurtara bilir. Ardınca qısa müddət İstanbulda, Geliboluda qaldıqdan sonra bir qrup rus köçkünü ilə birlikdə Yuqoslaviya Krallığına gedir.

Qriqorinin Yuqoslaviya Krallığında 1910-1914-cü illər arasında 4 kitabı nəşr olunduğu üçün burada olan ziyalılar onu çox yaxşı tanıyırdı. Yuxarı dairələr tərəfindən də böyük maraqla qarşılanan Petrov hətta sonralar Belqrad Universitetinə professor olaraq da təyin edilir.

Bundan sonra Petrov Yuqoslaviya Krallığında çox işlər görməyə başlayır. Universitetdə dərs deməklə yanaşı, bütün ölkəni gəzərək seminarlar verir, yeni kitab və məqalələr yazır, bəzi əvvəlki yazılarını da serb dilində nəşr etdirir. Qısa müddətdə Yuqoslaviya Krallığında yazıçı, kahin, ictimai xadim kimi böyük şöhrət qazana bilir. Bu ölkədə nəşr etdirdiyi kitablarının çoxluğu onun gecə və gündüz çalışmasının bariz nümunəsidir. Bununla əlaqədar olaraq D.Boşkov qeyd edir ki, Petrov 1920-ci ildən 1925-ci ilə qədər Yuqoslaviyadakı 4 il yarım müddətində təxminən 1500 seminar vermiş, nəşr olunan əsərlərinin sayı 16 olmuşdur. Bundan əlavə tarixi göstərilməmiş daha 9 əsəri də var idi. Üstəlik onlardan bir çoxu bir neçə dəfə nəşr olunub.

Bir müddət burada qaldıqdan sonra Petrov yaxın dostu D.Boşkova məktub yazaraq yerini deyir. D.Boşkov dostuna yardım edir və onun Bolqarıstana köçməsi üçün əlindən gələni edir. Lakin hakimiyyət orqanları Bolqarıstana köçmək istəyən Petrova işə qəbul üçün kömək etmir və öz bərabərində D.Boşkovun ərizələrinə də biganə yanaşırlar.

Buna görə də, D.Boşkov dostuna kömək etmək məqsədilə Petrovun burada yazdığı əsərlərini bolqar dilinə tərcümə edib Bolqarıstanda nəşr etdirmək istəyir.

D.Boşkov bir tərəfdən Petrovun əsərlərinin tərcüməsi və nəşri üçün səy göstərir, digər tərəfdən də onun Bolqarıstana gələ bilməsi üçün etdiyi cəhdlərdən əl çəkmirdi. Bütün bunlarla bərabər o, dostları ilə Qriqori Petrov adına Mədəni-Maarif Cəmiyyətini qurmuş (I proqramı 14.02.1924-ci ildə təsdiqlənmişdir) və Cəmiyyət üzvlərinin köməyi ilə pul toplaya bilir. Beləliklə, Petrovun 50-dən çox kitabı nəşr olunur.

Bolqarıstanın alman bloku ilə yaxınlığı səbəbindən bolqar-serb münasibətlərində 1920-ci illərdə gərginlik I dünya müharibəsi dövründə Bolqarıstanın Serbiya ilə müharibə aparmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə Petrov və Boşkovun məktublaşmaları, Petrovun bəzi əsərlərinin əlyazmalarını nəşr etdirmək üçün Bolqarıstana göndərilməsi Serbiyada (Yuqoslaviya Krallığında) yuxarı dairələri narahət etmiş və Serbiya qəzeti Petrovu "Bolqar kəşfiyyatçısı" kimi adlandırmağa tələsmişdi.

Bu real olmayan ittihamlar xəstə olan yazıçıya dərin təsir edir. Sonralar D.Boşkov bu məsələ barəsində belə yazır: "Q.Petrovun Yuqoslaviyadakı vəziyyəti çox yaxşı idi. Yazıçı Yuqoslaviya Hökumətinə, xüsusilə də dövlət başçısı Pribiçeviçə minnətdar idi, çünki buradda işləyə bilməsi üçün çox yaxşı şərait yaradılmış, xəstələndiyində isə Rusiyada belə görmədiyi diqqəti görərək dövlət hesabına Parisə müalicə olunmağa göndərilmişdi. Ancaq "bolqar kəşfiyyatçısı" kimi yalan günahlandırma onu serblərdən uzaqlaşdırmış və soyutmuşdur. Şübhəsiz ki, sağ qalsa idi Bolqarıstana köç edəcəkdi və yazdıqları ilə Yuqoslaviyada etdiklərini bizim ölkəmizdə gerçəkləşdirəcəkdi. Lakin Bolqarıstanın bəxti gətirmədi. Fəqət yenə də əl yazmaları və ruhu ölkəmizə gəlib bizimlə qaldığı üçün şükr etməliyik".

Petrovun əsərləri bolqar xalqı tərəfindən elə bir böyük maraqla qarşılanır ki, tez bir zamanda Cəmiyyətin nəşrləri dövrün ən böyük bolqar nəşriyyatı olan "Hemus" ilə rəqabətə belə girir. Belə ki, qeyd etmək lazımdır ki, Qriqori Petrov Mədəniyyət və Təhsil Cəmiyyətinin məqsədi yazıçının əsərlərini və ideyalarını yaymaq idi. Hətta Cəmiyyət bu məqsədlə ödənişsiz olaraq oxuyuculara çatdırılan Qriqori Petrov Qəzetini belə çıxartmışdır. Dörd səhifədən ibarət olan və bir neçə aydan bir çıxan qəzetin cəmi 6 nömrəsi çapdan çıxmışdır. Beləliklə də, yazıçının əsərlərindəki ideyaların aktuallığı və Qriqori Petrov Mədəniyyət və Təhsil Cəmiyyətinin misilsiz xidmətləri inanılmaz nəticələrini verir.

Xüsusilə də, 1925-ci ilin ilk yarısında dərc olunan və yenə Bolqarıstan Təhsil Nazirliyi tərəfindən xalqa təklif olunan "Bəyaz Zənbaqlar ölkəsində" kitabı nəşr olunduqdan sonra bu özünü daha çox göstərir.

Ölkədə görülən bu maraqlı əsərlərin tərcüməçisi və nəşri D.Boşkovu belə heyratə salır. D.Boşkov xatirələrində belə deyir: "Kitablar arxa-arxaya nəşr olunurdu. Bu möcüzə idi. Hər yerdən sifarişlər

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

gəlirdi. Kitabxanalardan, müəllimlərdən, hərbi qulluqçulardan gələn sifarişlər poçt, teleqraf və telefon vasitəsilə bizə gəlib çatırdı. Bəzən özümü yuxudaymış kimi hiss edirdim. Xüsusilə də nəşr olunan kitabların sayı 20, 30, 35 və daha çox olduğunda sifarişləri çatdırma bilmirdik. Bütün bunlara görə sonralar Q.Petrovun həyat yoldaşı Zinaida İvanovna Krasnovanın 06.03.1934 tarixli məktubunda D.Boşkova bunları yazmışdır: " Qriqorinin ruhu sizdə yaşamağa və parlağa davam edir. Kaş ki, Qriqori bunları bilə və ya hiss edə biləydi!"

Bolqarıstanda bu dərəcədə sevilən Petrov bu ərəfədə xəstəliyə tutulur. 1925-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Fransada Paris yaxınlığında Moisen de Sante klinikasına gedir. Bu klinikada onun keçmiş tanışı professor İvan Pavloviç Aleksinskiy işləyirdi. Fəqət keçirilmiş əməliyyat zamanı Petrovda müalicə olunmaz bədxassəli şiş aşkarlanır, iyun-18i əməliyyatdan dərhal sonra Petrov əbədi olaraq dünyaya gözlərini yumur. Petrovun cəsədi Parisdən Serbiyaya Belqrad yaxınlığında Pancevada yaşayan həyat yoldaşı Zinaida İvanovnaya göndərilir. Zinaida.İ Novi Sad şəhərinə köçür və "Uspenskiy" qəbiristanlığında Petrovun küllərini dəfn edir. Ancaq sonralar "Uspenskiy" qəbiristanlığında yenidənqurma işləri aparılmış və Petrovun qəbri dağıdılmışdı. 1981-ci ildə məlum oldu ki, 1950-ci illərdə Serbiyadan Almaniyaya köçən Petrovun qızı Marina Qriqorevna Münihdə "Ostfriedhof" qəbiristanlığına kül gətirmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün tərcümədən istifadə olunmuş, mövzu ilə bağlı monoqrafik tədqiqatlara: dissertasiya, kitab və məqalələrə müraciət edilmişdir. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanıb araşdırmanın əhəmiyyəti izah olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatdan əldə edilmiş nəticə ondan ibarətdir ki, müəllifin məşhur "Bəyaz Zambaqlar ölkəsində" əsəri ölkəmizdə 2016-cı ildə tərcümə olunaraq nəşr olunsada, müəllifin həyatı və fəaliyyəti araşdırılmamışdır. Buna görə də məqalənin məqsədi müəllifin həyatı və fəaliyyəti barədə məlumat verməkdən ibarətdir. Belə ki, məqalədə müəllifin həyatına dair bir çox məqamlara toxunulmuş və haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Həmçinin yazıcının yaşadığı dövr, mühit, müasirləri və onlarla olan əlaqələri də xarakterizə edilmişdir. XIX əsrdə yaşamış Rusiyanın mühacir yazıçılarından biri kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Rus dilində:

1. М. Горький и А. Чехов. Переписка. Статьи высказывания / Подг. текста и комментарии Н. И. Гитович. М., ГИХЛ, 1951.
2. Зд-ич М. В. Священник Г.С. Петров как проповедник и писатель.
3. Щелкунов А. В. Формула добра и красоты. М.: Новый ключ, 2013.
4. Антонов В. В., Кобак А. В. Святыни Санкт-Петербурга. Энциклопедия христианских храмов. Изд. 3-е, исправ. и доп. СПб.: Лики России, Фонд «Спас», 2010.
5. Балакшина Ю. В. Братство ревнителей церковного обновления.
6. Щелкунов А. В. Формула добра и красоты.
7. Петров Г. С., свящ. Евангелие как основа жизни.
8. Петров Г., свящ. Зерна добра.
9. Щелкунов А. В. Формула добра и красоты.
10. Успенский Б. А. Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры // Успенский Б. А. Этюды о русской истории. СПб.: Азбука, 2002.
11. Витте С. Ю. Воспоминания.
12. С.М. Петров "Григорий Спиридонович" // Русские писатели, 1800-1917.

Türk dilində:

13. Taner A. H. "Ön Söz" // Petrov G. Beyaz Zambaklar Memleketinde (Finlandiya). İstanbul, 1951.

Bolqar dilində:

14. Божков Д. "Вместо предговора" // Петров Г. "В страната на белите лилии".

İKİ QLOBAL ƏDƏBİ CƏRƏYANIN QOVŞAĞINDA SAMİPAŞAZADƏ SEZAINİN “SƏRGÜZƏŞT ” ROMANI

XANIM ABDULLAYEVA

Amea Z.M. Bünyadov Adına Şərqsünəşliq İnstitutu
Türk Filologiyası Şöbəsi
mehivaqo@mail.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Türk ədəbiyyatında roman janrında sözünü demiş müəlliflərdən Samipaşazadə Sezainin “ Sərgüzəşt ” romanının bədii üslub, süjet xətti, Avropa ədəbiyyatına qədəm qoymanın astanasında olan türk ədəbiyyatına qərbin təsiri ilə yeni gələn janrla tanışlıq kimi xüsusi əhəmiyyətli məqamlar araşdırılır. Məhz bu romanın nəzəri və bədii tərəflərini araşdırarkən ilk türk romanında toxunulmuş əsas məqamlar, üslub xüsusiyyətləri, nəsrin dil, mövzu, qəhrəmanlar seçimi və süjet kimi əsas məqamlar araşdırılmışdır. Məqalədə Şərqlə qərbin bədii sintezi, yeniləşmə astanasında olan Türkiyə və onun zəngin elitasının milli adət- ənənə və təfəkkürü ilə Avropanın gətirdiyi müsbət və mənfi yeniliklərin bədii qarşılaşdırılmasının tədqiqinə xüsusi yer verilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Samipaşazadə Sezai, “ Sərgüzəşt”, roman, qərbeşli türk ədəbiyyatı.

GİRİŞ

XIX əsr ümumilikdə Türkiyə taixinin əhəmiyyətli dövrüdür. Belə ki, Osmanlı imperatorluğunun tənəzzülü, Avropaya böyük açılış, bunun fonunda da bütün sahələrdə; iqtisadiyyat, siyasət, elm və mədəniyyətdə həyata keçirilən köklü dəyişikliklər məhz XIX əsrin payına düşür.

Bütün sahələrdə açıq- aşkar bir avropalaşma görülməkdə idi. Təbii ki, bu reformalar özünü ən bariz şəkildə həyatı bədii boyalarla, obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənəti olan bədii ədəbiyyatda göstərirdi. Müvafiq olaraq da türk ədəbiyyatına daxil olan yeni ədəbiyyat özü ilə yeni janrlar, növlər, mövzu, ideya və üslub xüsusiyyətləri gətirirdi. Nəsrin və bütövlükdə XIX əsr türk ədəbiyyatının ən böyük yeniliyi və qazancı isə roman janrının ədəbiyyata gəlişi idi.

Samipaşazadə Sezai Qərbin təsiri ilə formalaşan Türk ədəbiyyatının ən məhsuldar və reformator yazıçısıdır. II dönm Tənzimat ədəbiyyatının yazıçısıdır. Bədii irsi tərcümə, məqalə, hekayə və yeganə romanı olan “Sərgüzəşt” romanından ibarətdir ki, məhz bu romanla Türk ədəbiyyatında ilk realist romanın müəllifi kimi romantizmdən realizmə keçidin əsasını qoymuşdur. Realist roman yazmaqla müəllif əslində qərbeşli ədəbiyyata keçmək cəhdlərini reallaşdırmışdır. Belə ki, Avropanın təsiri ilə formalaşan Türk ədəbiyyatının əsas istiqamətlərindən biri də məhz klassik dövr ədəbiyyatının qəlibləşmiş romantizmini yıxmaq və əsl həyat həqiqətlərini bədii obrazlarla ifadə edən realist ədəbiyyat yaratmaq idi.

Samipaşazadə Sezai dövrünün öndə gələn mütəfəkkirlərindən və Osmanlı dövlətinin ilk Təhsil Naziri Əbdürrəhman Sami Paşanın ailəsində 1859- cu ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Türk ədəbiyyatı tarixinə ilk realist romanın müəllifi kimi daxil olan Samipaşazadə, həmçinin Türk ədəbiyyatında müasir tipli hekayənin də ilk müəllifidir. Ziyalı ailədə anadan olması yaxşı təhsil almasına səbəb olmuşdur. O dövrün ziyalı ailələri üçün xarakterik olaraq evdə xüsusi müəllimlərdən özəl dərslər almışdır. Uşaqlıq illərindən ərəb, fars, ingilis, alman və fransız dillərinə yiyələnmişdir. Gənc yaşlarından ədəbiyyat sahəsi ilə yaxından maraqlanmış və bu istiqamətdə biliyini artırmışdır. XIX əsrdə Türkiyədə demək olar ki, bütün maarifçi yazıçılara məxsus aktiv ictimai- siyasi fəaliyyəti ilə Samipaşazadə Sezai də məşğul olmuşdur. Belə ki, 1880- cı ildə Evkaf Nəzarətində (Osmanlı Vəqflər İdarəsində- X. A.) məmur kimi işləmiş, atasının vəfatından sonra isə Osmanlının Londondakı səfirliyinə ikinci katib təyin edilmişdir. Bir müddət Madrid səfirliyində məsul vəzifəni icra etmişdir. Avropa ədəbiyyatı ilə tanışlığı da məhz səfirlik illərinə təsadüf edir. Londonda yaşadığı dörd il ərzində ingilis və fransız ədəbiyyatları ilə bilavasitə yaxından tanış olmaq fürsətindən faydalanmışdır. İstanbula qayıtdıqdan sonra da məmurluğunu davam etdirmiş, yeddi il davam edən Məşrutə illərində vəzifəsi ilə paralel ədəbi yaradıcılığını da uğurla davam etdirmişdir.

İstanbulda yaşadığı 1895- 1901- ci illər ədəbi fəaliyyətinin ən parlaq illəridir. Bu dövrdə Ə. Hamid Tarhan və R.M.Əkrəmlə yaxından tanış olmuşdur. Həm bu ziyalıların, həm də gənclik

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

illərindən tanıdığı N. Kamalın yazısının divan ədəbiyyatına qarşı çıxaraq qərb ədəbiyyatına meyillənməsində əvəzsiz rolu olmuşdur.

S. Sezai bütün digər tənzimatçılar kimi tərcümə fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. Alfons Dantenin “Jak” romanını Türk dilinə tərcümə etmişdir. Həmçinin Dantedən təsirlənərək qələmə aldığı kiçikhəcmli hekayələri ilə qərb ədəbiyyatı örnəkli ilk gerçəkçi əsərləri yaratmışdır. ədəbiyyata adını 1874- cü ildə “ Qəmər” qəzetində yayımlanan təhkiyə üslubunda 1888- ci ildə qələmə aldığı “ Sərgüzəşt” romanı ilə yazıçı N. Kamal və R. M. Əkrəmdən sonra Türk ədəbiyyatının ilk roman yazarları arasında layiqli mövqə tutdu. Hekayələri 1891- ci ildə “Küçük Şeylər” adlı kitabında toplanmışdır. Yazıçı həmçinin bir sıra hekayə və məqalələrini “İkdam” qəzetində və “ Rumuzil-Ədəb” kitabında nəşr etdirmişdir. S, Sezai “ Sərgüzəşt” romanına görə göz həbsi və təqiblərdən çəkdiyi üçün 1901- ci ildə Parisə getmiş və bunun səbəblərini “ Sərvəti- Fünun” dərgisində yayımlanan “ !901- ə aid bir xatirə “ adlı məqalədə açıqlamışdır. Parisdə “ Jön Türklər” və “ İttihad və Tərəqqi” hərəkatlarına qoşulmuşdur. Paris həyatı ilə əlaqədar xatirələrini “Paris Hatıralarından” , “1901- den itibaren Paris`te Geçen Seneler”, “ Paris`te Yedi Sene” adlı məqalələrində qələmə almışdır. 1927- ci ildə TBMM- nin qərarı ilə Vətənə xidmətlərinə görə yazıçıya xüsusi məvacib kəsilmişdir. 1936- cı ildə soyuqdaymədən vəfat edən S, Sezai Gökusu ailə məzarlığında vəfat etmişdir.

1888- ci ildə qələmə alınan “ Sərgüzəşt” romanı Türk ədəbiyyatında əsarət mövzusunda işlənmiş ilk belə əsərdir. Əsər Ömər Paşa tərəfindən Fransız dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsərin bədii təhlilinə gəlincə, görürük ki, əsər XIX əsrdə yaranan ilk Türk romanlarının bütün spesifik cəhətlərini özündə cəmləyib. Romanda qafqazlı əsir Dilbərle Türk paşazadə Cəlal bəyin böyük,saf eşqi və bu eşqin ətrafında cərəyan edən hadisələr təsvir edilir. Əbəs yerə bu mövzu seçilməyib. Dilbərle Cəlal bəyin təmsalında cəmiyyətin bölündüyü təbəqələşmə, varlı- kasıb, ziyalı- cahil, Avropa- Türkiyə, Şərq- Qərb münasibətləri hərtərəfli təhlil edilir. Xüsusi rəğbətlə qeyd etmək istərdim ki, yazıçı hadisələrə əsl bir vətənpərvər kimi yanaşır. Baxmayaraq ki, köləlik, o dövrdəki Türk xalqının cahilliyi tənqid edilir və bu müəllifi yaralayır, bununla yanaşı Cəlal bəyin təmsalında ziyalı, mədəni, Avropa fikirli, sevgisinə sadıq bir türk gəncinin bədii portreti yaradılır.

Xüsusi sevgiyə Şərqi və Türkiyənin gözəl peyzajları təsvir edilir, İstanbulun çeşitli məkanlarının bədii təsviri verilir. “Sərgüzəşt” romanında S. Sezai xüsusi diqqətlə din məsələsinə də toxunmuşdur. Nə qədər Qərbin, Avropanın müsbət tərəflərini xalqa təbliğ etməyə çalışsa da, türkün mentallığını, böyük- kiçik münasibətlərini, ailə dəyərlərinin ucalığını, İslama, folklorla bağlılığı da bir o qədər şövqlə qələmə alır. Əsərdə rəncbərin dilindən gözəl bir türkü də verilib:

*Şimşir yaprağın dökmez
Muhabbet gönülden gitmez
Bu gözler seni gördü
Başkasına hayır etmez.¹*

Qərbcəyilli bir janrdə türk şifahi xalq ədəbiyyatından türku verməklə yazıçı, əslində türk ədəbiyyatının zəngin və qədim köklərə malik olmasına diqqətləri çəkmişdir.

Birmənalı şəkildə qeyd etməliyik ki, müəllif təkcə peşəkar yazıçı deyil, həm də hərtərəfli ziyalı bir şəxsiyyət idi ki, bu cəhət demək olar ki, bütün tənzimatçılara xas idi. Yazıçı romanın qəhrəmanı Cəlal bəyin təmsalında bir növ özünün bədii portretini yaratmışdır. S. Sezainin digər elm sahələrini də yaxından mənimsədiyini əsərdəki bu parçalardan aydın görmək olur:

“Her ne idiyse, ayağa kalkarak ,bilimsel olağanüstüklerden birini keşfetmiş Arşimet gibi baştaçık, ayağı çıplak “Buldum” diye evin içinde ulaya başlayarak herkesi uyandırdı.”

Romandan verilmiş bu parçada müəllif qəhrəmanın öz dili ilə özünün bilik və dünyagörüşü səviyyəsini oxucuya açıqlayır. Qəhrəmanın dilindən Arximedə dünyaca məşhur kəlamı “Tapdım” ı sitat gətirərək onun mədəni səviyyəsi haqqında bizdə təsəvvür yaratmış olur.

Və ya digəri:

“Hadi,kalk, Kleopatr! dedi. Zavallı Kleopatr bu İsgenderin esiri olduğundan kendini zorla çekerek evin altındaki taşığa götürdü.”

Romandan verilmiş bu parçada isə biz qəhrəmanın klassika ilə yaxından tanış olduğunu, yüksək mədəni zövqə malik olduğunu görürük.

Əsərin dili bədii cəhətdən xeyli zəngindir. S. Sezai romanda bədii təsvir və ifadə vasitələrindən elə məharətlə istifadə etmişdir ki, müsbət və mənfi qəhrəmanları onların təsvirindən ayırd etmək mümkündür. Obrazların bədii təsvirinin bu cür yaradılmasına roman janrının spesifik xüsusiyyətidir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Qəhrəmanların istər xarici görünüşlərinin, istər daxili aləmlərinin, istərsə də başlarına gələn hadisələrin geniş və hərtərəfli təsvir edilməsi roman janrının tələblərindən irəli gəlir. Nəsrin digər janrı hekayə ilə roman arasındakı fərqi burada obrazların say etibarilə çoxluğu, onların həyatlarının hər dövrünün təsviri, xarakterlərinin ən kiçik detallarına qədər göstərilməsi təşkil edir.¹ Azərbaycan ədəbiyyatında C. Məmmədquluzadənin “ Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində də rast gəlinir. Belə ki, Hacı Ömər, Təravət və digərlərinin xarici görünüşlərinin təsviri artıq oxucuda onlara qarşı mənfi rəy yaradır. Eyni yanaşma müsbət obrazların bədii portretini yaradarkən də izlənilir. Məsələn, baş qəhrəman Dilbər üç ayrı şəraitdə təsvir edilir. İlk olaraq, azyaşlı Dilbəri Qafqazdan gətirilərək pul qarşılığında satılan kölə kimi görürük. Artıq oxucuda Dilbər haqqında fikir formalaşır, ona rəhmimiz və sevgimiz yaranır. Daha sonra Dilbər gənc və gözəl qız kimi Cəlal bəyginin evində oxucuya təqdim edilir və sevginin ilk tumurcuqları çiçəkləyir. Burada Dilbərin isməti, ağasına hörməti, işində məsuliyyətli olması kimi müsbət keyfiyyətləri məharətlə və bədii ustalıqla təsvir edilir. Sonuncu etapda Dilbər artıq aşiq olmuş və eşqinə görə əzablar çəkən bir gəncdir və təmiz eşqi uğrunda ölümə belə gedir. Hər üç halda yazıçı Dilbəri bizlərə müsbət qəhrəman kimi təqdim edə bilir.

Dilbərin timsalında bəşəriyyətin böyük utanc yeri köləlik xüsusi peşəkarlıqla təsvir və tənqid edilir. Hacı Ömər Dilbəri ilk dəfə xanıma təklif etdikdə xanımın ərəb əsilli yardımçısı Təravət qiyməti aşağı salmaq üçün deyir:

“ Hanımefendi, bu nəfise, zayıf, pek zayıf, bu ölürlü!”

Bu dialoq sadəcə köləliyi tənqid etmir, ümumilikdə insan alverinin iç üzünü açmış olur. Köləlik sadəcə bir ağadan digərinə keçmək deyil, iki ağa arasında alver obyektini olaraq, daha ucuz qiymətə alınsın deyərək, təhqir edilərək və qüsurları qabardılaraq yüz qat artıq əzilmək deməkdir. Dilbər sadəcə məzlum kölə deyil. O həmçinin köləlikdən qaçanda xanımın verdiyi əlbisəni belə götürməyəcək qədər qürurlu və sevgisinə xəyanət etməkdənsə ölümü üstün tutan qeyrətli şəxsiyyətdir.

Əsərdə xüsusi rəğbətlə qeyd edilməli obraz Cevhərdir. Onun timsalında yazıçı keçmişinə sadıq, təcəbilyində çalışanlara qarşı mərhəmətli bir insanın bədii obrazını yaratmışdır.

NƏTİCƏ

“ Sərgüzəşt ” romanı bədii- estetik cəhətdən yüksək səviyyədə qələmə alınmışdır. Nəzəri cəhətdən əsərin əhəmiyyəti türk ədəbiyyatında roman janrında romantizm ədəbi cərəyanından realist ədəbi cərəyanına keçidin əsasının qoyulması və realist romanlar yazmaq ənənəsinin başladılmasında idi.

Son olaraq qeyd etmək istərdik ki, əsəri oxuduqca doğrudan da bədii dəyərini anlayır və Türk ədəbiyyatında əvəzsiz yeri olduğunu görürük.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. S. P. Sezai. Sərgüzəşt. Bordo Siyah Yayın Evi. Hazır. Kemal İpek. 1.Baskı, 2018:1-168.
2. Muammer Yüzbaşıoğlu. Örneklele Edebiyat Bilgileri. Kipaş Dağıtımçılık, İstanbul, 1980:1- 243
3. <http://www.edebiyatfatihi.net/2013/07/serguzest-romanin-ozetikonusukisiler-ve.html> (online məqalə)

İNGİLİS DİLİ

ALT VƏ ÜST STRUKTUR İKİMƏNALILIĞI (AMBIGUITY) ARASINDAKI SİNTAKTİK FƏRQ

VALİDƏ KƏRİMOVA

Xəzər Universiteti
Humanitar, Təhsil və Sosial elmlər fakültəsi
vkerimova@khazar.org
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Aparılan tədqiqat işinin aktuallığı məhz ondadır ki, burada N. Xomskinin sintaktik təlimində üst və alt qat problemi, alt və üst qatda ikimənalılıq (ambiguity) və nəhayət bu məsələlərin həllinə təşəbbüs göstərilərək, onların həlli üçün müxtəlif yanaşmalar istifadə olunur. Qeyd edilən nəzəri fikirləri təsdiqləmək üçün müəllif Azərbaycan, Rus və ingilis dillərinin materiallarından geniş istifadə etmişdir. Sintaktik təlimdə cümlənin alt və üst strukturu müəyyən mənada araşdırma obyektini kimi götürülmüşdür, lakin bununla belə, N. Xomskinin dil təliminin məziyyətləri də araşdırılmışdır. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, aparılan tədqiqat işinin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq cümlənin alt qat strukturu və alt qatda ambiguity (ikimənalılıq) və onun müəyyənlişməsi kriteriyaları və dilin mənimsənilməsində alt və üst qatların qarşılıqlı əlaqəsi tədqiq olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR: Noam Xomski, alt qat strukturu, alt qatda ambiguity

GİRİŞ

XX əsr dilçilik nəzəriyyəsinin ən görkəmli simalarından biri də Noam Xomskidir. Onun dilçilik elminə gətirdiyi unikal yeniliklərlə məşhurlaşmış və hətta müasir dilçiliyin atası adlandırılmışdır. N. Xomski həm də böyük səs-küyə səbəb olmuş Transformasional Tərəmə (Generativ) Qrammatika (TGG) nəzəriyyəsi ilə məşhurdur. Bu nəzəriyyədə o, Universal Qrammatika (UG) adlandırdığı dilin kortəbii biliklərindən istifadə etməklə cümlələri yaradan əqli bacarığı xüsusi olaraq vurğulayır. N. Xomski yazırdı ki, “Transformasional Generativ Qrammatika (TGG) söyləyənin əslində hansı biliyə malik olmasına işarə etməyə çalışır” [4, s. 247].

N. Xomskinin sintaksis haqqında erkən əsərlərinin konseptual əsasları filosoflar arasında həddən artıq böyük nüfuza malik idi. Onun analitik fəlsəfədə alt və üst qatları fərqləndirməsi, Rasselin cümlənin xarici görünüşü çox zaman onun əsl strukturunu maskalayır şəklindəki təsvirlər nəzəriyyəsinə qayıdaraq, belə görünür ki, ənənə ilə yaxşıca qaynayıb qarışmışdır. “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” əsərində göstərilən kimi, generativ qrammatika iki səviyyəyə bölünür: alt qat və üst qat. Beləki, qrammatikanın sintaktik komponenti hər bir cümlə üçün alt strukturunu göstərməlidir ki, bu onun semantik şərhini müəyyən edərək, üst strukturu yəni, onun fonetik şərhini ifadə etsin. Birinci semantik komponentlə, ikinci – fonoloji komponentlə şərh olunur. Ehtimal etmək olardı ki, alt və üst strukturlar həmişə bərabər olacaqlar. N. Xomskinin təklif etdiyi tərəmə modeli çərçivəsində cümlələrin alt və üst strukturuna dair konseptual bir yanaşma tətbiq olunur [6, s. 270]. O, həmçinin qeyd edir ki, “üst quruluş birbaşa eşitdiyimiz və oxuduqda qəbul etdiyimiz strukturdur. Alt struktur isə söyləyənin mənası ilə bağlıdır. Eyni zamanda üst və alt struktura malik olan cümlələr də var. Bundan başqa üst quruluşdan ibarət iki alt semantik strukturlu (yəni semantik şərhin iki variantlarından ibarət) ifadələr də mövcuddur. Eyni zamanda, alt struktur cümlənin mənasını təşkil edir və üst struktur bu mənanın səs və ya qrafik tərzidir” [5, s. 450].

Təqdim edilən tədqiqat işinin əsas məqsəd və vəzifələrindən biri də dilçiliyin terminoloji repertuarında “alt və üst qat strukturları” anlayışının yaranması və ilk dəfə elmə gətirən alimi tanıtmadır. Beləki, “alt və üst qat strukturları” anlayışı dilçiliyin terminoloji repertuarında 50-ci illərin sonunda yaranmışdır. Rus qrammatisti professor L.S. Barxudarova görə, “alt və üst qat anlayışları ilə bağlı olan “daxili” və “xarici” qrammatika anlayışı ilk dəfə elmə Ç. Hokket tərəfindən

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1958-ci ildə gətirilmişdir [2, s. 15-16]. Transformasional qrammatikada üst qat strukturu cümlənin xarici forması adlandırılır. Alt qat strukturundan fərqli olaraq (cümlənin mücərrəd təmsil olunması), üst qat strukturu danışıla bilən və eşidilən cümləyə uyğun gəlir.

Yeni terminologiyayı istifadə edərək biz müəyyən edilmiş fərqləri cümlənin “alt strukturu” və “üst strukturu” arasında fərqlər kimi formalaşdırma bilərik. Birincisi cümlənin semantik şərhənməsini təyin edən mücərrəd baza strukturudur, ikincisi isə onun fonetik şərhənməsini müəyyənləşdirən və həqiqi fikrin fiziki, qavranılan və ya icra edilən forması ilə bağlı olan vahidlərin üst quruluşudur. “Bu strukturları izah etmək üçün adlı mötərizələrdən (labeled bracketing) istifadə olunur. Bu mötərizələr cümləni elementlər sırasına bölür və bu elementləri müəyyən kateqoriyalara ayırır” [1, s. 18]. Beləliklə, /She loves cats/ (O, pişikləri sevir) cümləsini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik: (S(NP(N cats) NP(VP(V loves) V(NP(N cats)N)NP)VP)S.

Yuxarıda verilən cümlənin iki alt strukturu var. Bu struktur cümlənin nüvə strukturundan fərqlidir. Birinci alt struktur ismi söyləmdir (NP), yəni /she loves/, ikinci alt struktur isə feili söyləmdir (VP), /loves cats/. Və gördüyümüz kimi, verilən cümlə adlı mötərizələrə bölünüb və cümlənin elementləri isə iki əsas kateqoriyaya ayrılıb, yəni ismi söyləm (NP) və feili söyləm (VP).

Törəmə yönümlü alt strukturun konsepsiya növü U.L. Çeyfin “semantik struktur” konsepsiyasına aiddir. Ona görə, “danışan ilk öncə semantik struktur törədir (yaradır) və məhz semantik struktur gələcəkdə (sonra) baş verən hadisəni müəyyən edir” [3].

Qeyd etməliyik ki, alt strukturun “generativ” və “qeyri-generativ” şərhəri arasında dəqiq sərhəd yoxdur. Bəzi müəlliflər, alt struktur “müjərrəd struktur sxem” kimi təyin edərək, qeyd edirlər ki, “müjərrəd struktur sxemi” anlamı, “yaranma nümunəsi”, “alt cümlə” anlamı ilə eynidir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində bütöv sistemli təhlil prinsipi, xüsusilə diskriptiv (təsviri) metod əsas götürülmüşdür. N. Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatlarının nəzəri məsələləri diqqətə alınmış və kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

NƏTİCƏ

Cümlələrin nə üçün çoxmənalı olmamasının səbəbi odur ki, feilin ardınca gələn elementlər təyinedici sinifə – ya sifətə, ya da zərfə aiddir. Sintaktik çoxmənalılıq cümlələrin birdən çox formada məqsədəuyğun olaraq izah edilə bilən və ya birdən daha çox mənanı ifadə etmək üçün məqsədəuyğun olaraq izah edilən xüsusiyyətidir. İki nitq hissəsinə və ya omonimlərə malik olan bir söz çoxmənalılığa malik ola və yaxud olmaya bilər. Sintaktik çoxmənalılıq tək-tək sözlərin bir neçə fərqli mənələrindən deyil, cümlənin sözləri və budaq cümlələri arasındakı əlaqədən və onunla ifadə edilən cümlə strukturundan dolayı yaranır. Oxucunun birdən daha çox mümkün struktura malik eyni cümləni məqsədəuyğun şəkildə izah etdiyi zaman mətn “çoxmənalıdır” və “sintaktik çoxmənalılıq” tərifinə uyğundur.

Sintaktik çoxmənalılıq “semantic” çoxmənalılıq ilə qarşılaşdırıla bilər. Birinci bütöv cümlənin əsas strukturunun aşkar edilməsini, sonuncu isə cümlə daxilindəki ayrı-ayrı sözlərin təyin edilməsi üçün çoxsaylı üsulları təsvir edir.

Aparılan tədqiqat işindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, ikimənalılıq nəinki cümlənin alt qatında, həmçinin üst qatında da mövcuddur. Alt qatda ikimənalılığın əsas müəyyənləşmə kriteriyalarına söz, söyləm və ya cümlənin birdən çox mənə daşmasıdır. Gətirdiyimiz çoxsaylı misallar sübut etdi ki, bir söz və ya hətta cümlə bir neçə leksik mənaya malik ola bilər və bu da dil daşıyıcısı üçün çətinlik yarada bilər. Əsl dil daşıyıcısı üçün, birmənalı olan cümlə və ya söyləm adı dili mənimsəyən üçün çətinlik yarada bilər. Bunun üçün dili mənimsəyən şəxs həm alt qatın, həm də üst qatın qarşılıqlı əlaqəsini qurmağı bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Veysəlova A.N. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: avtoref. f.e.f.d. Bakı: 2009, s. 18
2. Вопросы языкознания. Москва: издательство «Наука», 1976, с. 176
3. Шлегель Ф. История древней и новой литературы // Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. М.: Искусство, 1983. (Т. 2. Aarsleff 1964 — Leibniz and Locke on Language // American Philosophical Quarterly, 1964. Vol. 1. №3. p. 1-24)
4. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press Massachusetts Institute of Technology. 1965, p. 247
5. Chomsky N. The Science of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, p. 450

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

6. Cook V. J., Newson M. Chomsky's Universal Grammar: An Introduction (2nd edition), Oxford: Blackwell Publishers, 1996, p. 270
7. Richard Nordquist, Surface Structure (Generative Grammar), <https://www.thoughtco.com/surface-structure-transformational-grammar-1692009> (**online məqalə**)
8. Richard Nordquist, Transformational Grammar (TG) Definition and Examples, <https://www.thoughtco.com/transformational-grammar-1692557> (**online məqalə**)

DİLÇİLİKDƏ “DİL KİMLİYİ” ANLAYIŞININ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

BƏNÖVŞƏ MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Tərcümə fakültəsi

benovshem.m@gmail.com

BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məruzədə müasir dilçilik elminin ən aktual və dinamik inkişaf edən sahələrindən olan koqnitiv dilçiliyin maraq dairəsinə daxil olan və mahiyyət etibarilə multisiplinar səciyyə daşıyan yeni linqvistik konsepsiyanın nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi hədəf alınır. Dil kimliyi problemi psixologiya, sosiologiya, kulturologiya, məntiq elmlərilə əlaqəli olduğundan geniş spektrli problemlərin təhlil həllini təklif edə bilər ki, bu da həmin konsepsiyanın nəzəri əsaslarının öyrənilməsinin aktuallığını əhəmiyyətli dərəcədə əsaslandırır. Bilavasitə tədqiqat sahəmizi təşkil edən müasir Azərbaycan və ingilisdilli qadın yazarların dil kimliyinin müqayisəli təhlil məqamına gəlincə, burada gender problemlərinin də cəlb olunması, həmin araşdırma sahəsinin aktuallığını daha da artırmış olur. Belə ki, istər Azərbaycan, istərsə də Qərbi toplumlara üçün son dövrlər xüsusi aktuallıq qazanmış gender assimetriyası ilə mübarizə məsələlərinin ön plana alınması həmin assimetriyanın dildə hansı səviyyədə və hansı formatda əks olduğunu müəyyənləşdirmək zərurəti yaradır. Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycan dilçiliyində, ümumiyyətlə “dil kimliyi” probleminin sistemli təhlilinin yer almaması ilə şərtlənir. Təqdim edilən məruzə təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ingilisdilli araşdırmalar üçün də qadın yazarların dil kimliyinin müqayisəli tədqiqatını hədəf alan ilk araşdırma sayıla bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəlincə, onun elmi nəticələri gender dilçiliyini hədəf alan, psixolinqvistik mütəxəssislərin sahələrinə həsr olunan seçmə fənnlərin tədrisində istifadə edilə bilər. Nəticəyə gəlincə, tədqiqat əsnasında aparılan araşdırmalar istər Azərbaycan, istərsə də qadın yazarların dil kimliyinin formalaşmasında onların sosial (o cümlədən, irqi, dini qruplara aidlik baxımından) kimliklərinin, psixososial özəlliklərinin, aldıkları təhsil və intellektual səviyyələrinin (o cümlədən, emosional intellektlərinin) həlledici rol oynadığını söyləməyə əsas verir.

AÇAR SÖZLƏR: **Açar söz-1:** “dil kimliyi”, **açar söz-2:** koqnitiv dilçilik, **açar söz-3:** müasir Azərbaycan və ingilisdilli qadın yazarlar

GİRİŞ

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Aparılan araşdırmanın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilisdilli qadın yazarların bədii əsərlərinin təqdim etdiyi materiallara istinadən dil kimliyi anlayışının nəzəri konseptual əsaslarının müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacibliyindən çıxış etmişik: 1) dil kimliyi anlayışının koqnitiv dilçilik kontekstində dəyərləndirməsini aparmaq; 2) yaradıcı şəxsin dil kimliyini formalaşdıran faktorları müəyyənləşdirmək; 3) Azərbaycan və ingilisdilli qadın yazarların dil kimliyinin fərqli və ortaq cəhətlərini formalaşdırıcı cəhətləri təsbit etmək.

Tədqiqatın aktuallığı: “Dil kimliyi” bilavasitə linqvistik mütəxəssislərin tədqiqat sahəsini təşkil etsə də, burada psixolinqvistik, sosiolinqvistik, etnolinqvistik xarakterli təhlil istiqamətlərinin simbiozunun labüdlüyü, ümumilikdə, dilçilik elminin konqlamerativ əsaslı inkişafı baxımını da təşviq edir ki, bu da bir daha mövzunun araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirir. Söhbət qələm sahiblərinin və ya siyasi xadimin dil kimliyindən getdikdə isə burada artıq ədəbiyyatla, politologiya ilə əlaqəli multidisiplinar-

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

lıqdan sğhbət gedir ki, bu da elm sahələrinin konqlomerasiyasını bəyan edən müasir elmi fəhmin, qllobal elmi təfəkkürün inkişafı baxımından da xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat Azərbaycan dilçiliyində dil kimliyi probleminin sistemli təhlilini hədəf alan ilk araşdırma olması etibarilə yetərincə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində nəinki qadın yazarların, ümumiyyətlə yaradıcı şəxslərin və bütövlükdə hər hansı formatda fərdin dil kimliyinin araşdırılmasını hədəf alan tədqiqat ərsəyə gətirilməmişdir. Onu da qeyd edək ki, tədqiqatda ümumiyyətlə, dilçilik elmində, koqnitivistikada ilk dəfə olaraq, Azərbaycan və ingilis dilli fərdlərin dil kimliyinin müqayisəli təhlili təqdim edilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Araşdırma “Gender dilçiliyi”, “İngilis dilinin üslubiyatı”, “Azərbaycan dilinin üslubiyatı”, “Müasir ingilis ədəbi dili”, “Dil və cəmiyyət”, “Dil və şəxsiyyət” və s. bu kimi əsas və seçmə fənn bloklarının tədrisi işində istifadə edilə bilər.

Dil kimliyi terminin ilkin dəyərləndirməsi, daha dəqiq desək, bu anlayış haqqında ilk məlumat neohumboltçu alim Leo Vaysgerberin məşhur “Ana dili və ruhun formalaşması” əsərində yer almışdır. V.Humboldt ideyalarının yeni formatda təkrar dəyərləndirməsini aparmış dilçi böyük sələfinin xalqın dili və onun ruhunun üzvü bağlılığı haqqında düşüncələrinin məntiqi davamı kimi ortaya çıxmışdır. Ümumi dilçiliyin “atası” yazırdı: “Xalqın ruhu elə onun dilidir; və xalqın dili elə onun ruhudur. Bundan daha güclü eyniyyət təsəvvür etmək çətindir. Hansı şəkildə onların anlama üçün ölçətməz olan vahid mənbəyə çevrildikləri bizim üçün sirr olaraq qalır... Yalnız xalqın mənəvi gücü onun üçün həyatı və müstəqil başlanğıcıdır, dil isə ondan (bu başlanğıcdan – B.M.) aslıdır ” [1 ; 68] . V.f.Humboldtun bu fikirlərinin dünyanın dil mənzərəsi nəzəriyyəsinin ideya-konseptual əsasını təşkil etdiyini söyləsək, düşünürük ki, yanılmırıq. Məhz, bu yanaşma əsasında intişar tapmış dil mənzərəsi konsepsiyası ilə L.Vaysgerberə dil şəxsiyyəti faktorunun mövcudluğunu fərqləndirməyə sövq etmişdir. Dilçi kollektiv olan dil mənzərəsi ilə fərdi olan dil mənzərəsinin qarşılaşdırması nəticəsində dil kimliyi konsepsiyasının ideya-nəzəri “toxumunu” atmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, dilçi yazır: “Hər bir insan öz ana dilinin mənimsənilməsi və istifadəsi prosesində manevr imkanlarına malik olur və ...bu çərçivədə o, öz şəxsiyyətinin (yəni, söhbət bilavasitə dil kimliyindən gedir. – B.M.) özünəməxsusluğunu ifadə etməyə qadir olur” [2 ; 135]. Göründüyü kimi, dilçi eyni leksik, qrammatik inventardan yararlanan toplum fərdlərinin öz fərdi özünəməxsusluqlarından doğan “manevr imkanlarını” sərgiləməsini, məhz dil kimliyi faktoru ilə əlaqələndirmişdir. Daha sonra bu fikir böyük rus alimi akad.V.Vinoqradov tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bilavasitə, “dil kimliyi” istilahı da, 1930-cu ildə məhz, V.Vinoqradov tərəfindən dilçiliyə gətirilmişdir [3]. Lakin müasir dilçilikdə həmin ideyanın sıçrayışlı inkişafı daha çox Y.N.Karaulovun adı ilə bağlıdır. Öz növbəmizdə, onu da dəqiqləşdirmək istərdik ki, Humboldt ideyaları XIX əsr dil psixologizmini, daha sonrakı mərhələdə dünyanın dil mənzərəsini törətmişdir ki, sonuncu da dil kimliyi konsepsiyasının ideya-nəzəri sütunlarından birini təşkil etmişdir. Əgər dünyanın dil mənzərəsi ideyasının müasir koqnitivikanın əsas ideya doktrinalarından biri olduğu gerçəkliyindən çıxış etsək, bu zaman dil kimliyi ideyasının “ikinci nəsil” törəmə konsepsiyalar sırasında yer aldığını təsbit etmiş olarıq.

Dil kimliyinin formalaşdırıcı faktorlar məcmusuna gəlincə, bunun çoxrəngli, həyatın bir çox aspektlərini əks etdirən geniş palitralı amillərdən ibarət olduğunu yəqin edə bilərik. Y.D.Karaulovun sözlərilə desək, “dil kimliyi məişət dilinin digər tərəfindən başlayır. Elə bir tərəfindən ki, burada intellektual güclər “oyuna” cəlb olunur və onun tədqiqinin ilk mərhələsi məna iyerarxiyalarının təsbiti və onun (həmin dil kimliyinin – B.M.) tezarusunda, dil mənzərəsində yer alan dəyərlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır” Dilçiyə görə, birinci mərhələ linqvo-koqnitiv, ikinci mərhələ isə daha çox praqmatik mahiyyət kəsb edir. [4 ; 68].Başqa sözlə desək, ilk mərhələdə dil kimliyini onu ortaya qoyan şəxsin “koqnitiv pəncərəsi”ndən dəyərləndirmək lazımdır ki, bu da özü ilə psixolinqvistik əsaslı diaqnostikanı, dünyanın dil mənzərəsinin kollektiv və fərdi şüurda ifadəsi məqamlarını (yəni, etnomentallıq və fərdi psixologizmi) ehtiva edir. Bu məqamda fərdin milli, dini, sosial kimliyinin onun dil kimliyindəki inikasını səviyyəsinin təsbiti həlledici rol oynayır. Növbəti mərhələdə isə, dil kimliyi daşıyıcısının intensiyasına, yəni danışmaq aktının icrası zamanı ifadə etdiyi praqmatik məqamların müəyyənləşdirilməsi vacib sayılır.

Dil kimliyi problemi bilavasitə koqnitivikanın araşdırma predmetini təşkil etdiyindən, koqnitiv elmlər konqlameratına daxil olan digər elm sahələrinin də bu sahənin araşdırılmasına cəlb olunması, dil kimliyinin psixoloji məqamlarına (psixologiya elmi, daha ətraflı bax: [5]), onun yaradıcı şəxsin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ideyalarının verbal representasiyasında (ədəbiyyatşünaslıq elmi) roluna diqqət ayırması tam məntiqəməvafiq görünür.

Konkret olaraq, yaradıcı şəxslərin dil kimliyində onların fərdi şəxsiyyət altyapısının (background) təsbiti mühüm rol oynayır. Bu isə həmin yaradıcı şəxsləri formalaşdırən sosial-siyasi mühit, psixoemossional situasiya, ictimai şüur (etnomental) faktoru və s. bu kimi amillərin nəzərə alınmasını labüd edir. Belə ki, əslində, bütün yaradıcı insanlar kimi yazarlar da öz əsərlərində aşkar və ya implisit şəkildə özlərini, öz real kimliklərini, arzu və istəklərini, sosial-siyasi prioritetlərini, əxlaqi-mənəvi dəyərlər sistemini ifadə edirlər. Bu amillərin dildə ifadə formatı isə məcmu etibarilə, yəni ayrı-ayrı faktorların vəhdət halında, məhz dil kimliyini ərsəyə gətirir. Məsələn, Kanada əsilli ingilisdilli məşhur yazar, Buker mükafatı laureatı Marqaret Etvud (1939-) fransız dilli əhalinin üstünlük təşkil etdiyi Kvebek əyalətində dünyaya göz açdığından və onun şəxsiyyət kimi formalaşması dövrü, məhz fransız dilinə rəsmi statusun qazandırılması yönündə aparılan mübarizə dövrünə təsadüf etdiyindən, yazıcının yaradıcılığında (məsələn, *Surfacing* (1972) romanında) fransız dilinin Kanada cəmiyyətindəki və xüsusilə də, Kvebek əyalətindəki mövqeyi kimi sosiolinqvistik məsələlərin işıqlandırılması qaçılmaz idi.

Nobel (1993) və Pulitser mükafatları (1988) lauretı – afroamerikan əsilli məşhur ABŞ yazarı Toni Morrisonun dil kimliyinin araşdırması burada müəllifin etnik kimliyinin psixoemossional, intellektual (burada daha çox emosional intellekt fərqliliyindən söhbət gedir) altyapısının, fonunun yəni “background” – onun afroamerikan mədəniyyətindən qaynaqlandığını ortaya qoyur. Belə ki, P. Eckhard O.V.Karkavina, L.V.Belonojko və bir çox başqaları T.Morrison yaradıcılığı üçün intermediallığın xarakterik olduğunu vurğulamışdır. Tədqiqatçılar Morrison təhkiyəsi üçün afroamerikan cazının təsiri ilə ifadə tapan intermediallığın xarakterik olduğunu və bunun özünü yazarın bədii üslubunda, konkret olaraq, cümlə strukturunda, dioloji nitqlərin arxitektikasında özünü biruzə verdiyini qeyd edirlər. Zənnimizcə, T.Morrisonun afroamerikan jazına belə aludəliyi və onun təsirini öz yaradıcılığına sirayət etdirməsi bilavasitə onun etnomental kimliyi və emosional intellekt özəllikləri ilə bağlı olduğunu iddia etməklə heç də yanılmırıq. Xatırladaq ki, yazıcının uşaqlığı Harlem İntibahı (Harlem Renaissance) dövrünə təsadüf etdiyindən və həmin mərhələnin afroamerikan mədəniyyətinə yaşam və özünüifadə hüququnun tanınması ilə səciyyələndiyindən, Morrison yaradıcılığında onun aid olduğu toplumun mədəniyyət irsi ilə bağlı böyük qürur hissinin əks olunması tam məntiqəməvafiq görünməlidir.

Müasir Böyük Britaniya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan, Buker mükafatı lauretı (1990) Antonia Bayettin yaradıcılığının şah əsəri sayılan “Possession: A Romance” əsəri tam intertekstuallıq formatında yazılmış postmodern romandır. Əsərdə müəllifin ingilis ədəbiyyatı tarixinə yüksək səviyyəli bələdiyyini təmin edən, roman boyunca müxtəlif qələm sahiblərinin yaradıcılığına allüziya və reminissensiyalara yer verilməsinə imkan tanıyan faktora gəlincə, bu, bilavasitə müəllifin – A.S.Bayettin dil kimliyi ilə, onun intellektual “background”u ilə bağlıdır. Belə ki, müəllifin öz dövrünün ən yüksək təhsil görmüş ingilis ədəbiyyatı bilicilərindən olub, Oksford Universitetində Britaniya ədəbiyyatı tarixi üzrə doktorluq müdafiə etmiş alim olması burada həlledici rol oynamışdır.

Göründüyü kimi, dil kimliyinin formalaşmasında bir çox amillərin simbiozu həlledici faktor kimi çıxış edir və nəticədə həmin dil kimliyi təkrarsız, hər bir fərdə özəl olan nitq nümunələrinin meydana gəlməsini və ya geniş anlamda bədii əsərlərin ərsəyə çıxmasını mümkün edir.

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün araşdırmada təsviri və müqayisəli, komparativ (müqayisəli-qarşılaşdırma) metodlardan, kontekst təhlili metodundan istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1) dil kimliyi anlayışının nəzəri-konseptual əsasları ilk növbədə koqnitivistika ilə bağlı olub multidisiplinar mahiyyət kəsb edir. Belə ki, müasir dilçilik yanaşmalarına görə, hətta linqvistika elminin özünün müstəqil elm kimi deyil, məhz koqnitiv elmlər “konqlomeratının” üzvü olmaqla digər elm sahələrilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərirlər;

2) dil kimliyi nəzəri əsaslandırılmasına gəlincə, onun mövcudluğunu mümkün edən faktorlar sırasında: a) etnomental kimlik; b) sosial kimlik (burada makrososial və mikrososial kimliklər də fərqləndirilməlidir); c) dini-konfessional kimlik; ç) lokasiya ilə şərtlənən kimlik; d) psixoemossional kimlik; e) intellektual kimlik; ə) gender fərqliliyi ilə şərtlənən kimlik (femin və ya maskulin kimlik və s.) və s. bu kimi faktorlar ön plana çıxır;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

3) dil kimiliyi anlayışı ekstralingvistik mahiyyət kəsb etsə də, onu daxili dilçilik problemlərinə qarşı qoymaq olmaz. Belə ki, yaradıcı şəxsin dil kimliyi bilavasitə onun yararlandığı verbal vasitələr sayəsində ifadə tapır ki, onlar da bilavasitə daxili dilçiliyin ortaya qoyduğu elmi postulatlarla istinadən təhlilə cəlb edilə bilər.

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr müzakirə edilir. Əldə edilmiş nailiyyətlər, üstünlüklər və işin səmərəliliyi qeyd edilir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. Перевод с нем., вступит. Статья и коммент. О. А. Радченко. М. Изд-во МГУ. (**Kitab**), 1993г. 224 с.

Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, (**Kitab**), 1984. С. 37-297.

Виноградов В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы. М.: Наука, (**Kitab**), 1980, 392 с.

Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е., М.: Издательство ЛКИ, 2010, (**Kitab**), 264 с.

Ryan L Boyd and James W Pennebaker. Language-based personality: a new approach to personality in a digital world. <http://ialsp.org/wp-content/uploads/2018/06/BoydPennebaker2017-LanguageBasedPersonality.pdf> (**online məqalə**)

“FAHRENHEIT 451” BY RAY BRADBURY AS A DYSTOPIAN NOVEL

SHAHANE MUSAYEVA

Baku Engineering University
Pedagogy/ Translation and the English Language
sahanemusayeva@mail.ru
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

The purpose of the thesis is to indicate the role and characteristics of dystopia inside of the novels and the main indicators of dystopia in “Fahrenheit 451”. Dystopian novels display the problematic and nasty sides of the society and criticises these issues harshly in order to warn people for the possible unpleasant consequences. Ray Bradbury created his novel “Fahrenheit 451” in a dystopian style. This work criticises the dominant regime that tries to keep the people under the control not allowing them to think, to read or to analyse the true situation in the society. The author has tried to awake the society and recover them from ignorance using several techniques, adding both positive and negative characters and many other factors that are closely related to dystopian thinking.

KEY WORDS: Dystopian Thinking, Criticism Against Ignorance, Warning For Future.

INTRODUCTION

Dystopia is a future world fiction in which dark and undesirable future is represented. Dystopia scrutinizes the reality existing at the present time, and discusses in detail the miserable situation in near future if it continuous at this rate. Ray Bradbury encouraged his readers thinking today inside of dystopia he created in his work “Fahrenheit 451”.

“Fahrenheit 451” indicates the state that tries to declare the idea that the poems are miserable and make you descend into a mood of pessimism, novels force people to think so there is no need for these things, only the people who do not think and only entertain can be happy. This book has been written in a pure dystopian style by displaying tragic situation of society that is going to turn into ignorance but in addition to this he shows the remedy for this problem- that is reading a book.

The work criticises harshly contemporary society in a roundabout way, and sheds light on future showing the changes of the world with big televisions but without books on the society. Fahrenheit 451 means the degree that paper burns. Ray Bradbury has created such world that fire fighters start a fire instead of extinguishing, the people addicted to silly programmes in front of TV, who buys books, they are punished strictly. The protagonist, Montag, is a fireman in the book. His duty is to burn the houses where people keep any books. Even though the book tells the story of the world where books are burned, the topic is not only about books. The decreasing interest on literature, entrapment people’s free thinking filling their brain with unnecessary information on TV programmes, revoke their rights,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

waste their time by entertaining them in order not to give chance to think, controlling people and making them to spy on one-another and so on.

The main character Montag had never questioned the reason why they burned books and the wall of his house was covered with television until the day he met with a young girl named Clarisse. Clarisse is one of the most influential characters in this novel and after his entrance into Montag's life as a new neighbor, all faults are replaced with truth. He evaluates his job, wife Mildred who spends her time only watching TV shows and programmes in a close room, and living. After Clarisse's questions to him about life, Montag began questioning his job and authoritarian regime. He realises the real face and aim of government so decides to react against their unfair actions, and the main theme of the work becomes the conflict between him and domineering regime. He takes the books from the houses where he entered for burning them and depicts the possibility of clearing minds that became blind under the influence of government. Introducing the antagonist characters such as Mrs. Ann Bowles, Mrs. Clara Phelps, Captain Beatty and Mildred Montag, the writer desires to indicate pitiful case of programmed people whose brains have been washed with insignificant sayings and life style. Ray Bradbury has created real dystopian scene portraying existence of such illiterate characters inside of the society, and lack of imagination and creative, free thinking because of the prohibition of reading books.

The book gives the great description of today's situation and denotes the importance of reading books in order to be able to control your own behaviour, understand your place in a society, react against injustices, and warns people about the possible consequences of spending majority of your time using television, computer or other technologies, desires to awake people, and recover them from ignorance.

Using entertainment tools such as television or others is one of the main techniques of creating dystopia in a society. Because if you want to keep the people under control and never let them find chance for thinking deeply, the best way is to make them fun. This fact has been introduced to the work with the help of some characters such as Clarisse, and it is clearly expressed that if people are not allowed to slow down and think about something, everything will go on in the way authoritative government desires. It's impossible to search for reality inside of the life full of artificial entertainment.

Dystopia is a valuable method for the author to deliver his true opinion to readers. Writing his book in the style of dystopian novel, Ray Bradbury could make his readers to realise his thoughts, cares, warnings, and other important facts about future world. "Fahrenheit 451" is one of the significant dystopian novels that gives opportunity to his author to describe the miserable situation in the past and warning people to be careful about the factors depicted in the book relating it to the future.

RESEARCH METHOD

The characteristics of dystopia and its influence and usage in literature have been investigated from different sources and articles related to the same issue. Psychological method has been used to show the forced influence into people's mind and keeping them aside from intelligence. Historical method has been utilised for indicating the pitiful situation of that time because of unconscious regime.

CONCLUSION

In conclusion, the importance of this search is to explain the features of the term dystopia and to show in what ways it is used in literature. The usage of dystopian style by Ray Bradbury in his novel "Fahrenheit 451" indicates deeply the real meaning and point of this term using several techniques related to it.

REFERENCES

1. Maria Anwar, Postmodern Dystopian Fiction: An Analysis of Bradbury's 'Fahrenheit 451', USA, 2016.
2. <https://www.bartleby.com/essay/Ray-Bradburys-Fahrenheit-451-F3TQPYZTC>
3. <https://www.enotes.com/homework-help/may-have-list-dystopian-elements-book-fahrenheit-530966>
4. <https://theimaginativeconservative.org/2015/06/ray-bradbury-the-dystopia-of-fahrenheit-451.html>

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏDƏBİ TERMINLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

AYGÜN ŞAHBAZOVA

aygunShahbazova@hotmail.com

OYU-nun magistranı

BAKI, AZƏRBAYCAN

AÇAR SÖZLƏR: ədəbi terminlər, alleqoriya, simvol, arxaik sözlər.

Müasir cəmiyyətdə informasiya həcmnin kəskin surətdə artması və bu artımın durmadan yüksəlməsi terminologiyanın zənginləşməsinə təkan verir. Əgər əvvəlki dövrlərdə elmlər arasında diferensiasiya meyilləri güclü olmuşdusa, indi elmlərin inteqrasiyası daha geniş vüsət almışdır. Və məhz bu inteqrasiya prosesi nəticəsində hər bir elm sahələrində neçə-neçə yeni terminlər meydana gəlmişdir.

Əslində termin müxtəlif sahələrdə məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, xüsusi funksiya daşıyan, definisiyaya malik söz və söz birləşməsidir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, İngilis dilində də ədəbi terminlərə rast gəlinir. Ədəbi terminlərin daxil olduğu əsərlər dil zənginliyi baxımından seçilir. Tədqiqatımızda əsas diqqəti Azərbaycan və İngilis dilində ortaq xüsusiyyətlərə malik olan ədəbi terminlərə diqqət yetirmişik:

Alleqoriya – məcazi ifadə növlərindən biri olub, hər hansı bir mücərrəd fikrin, anlayışın, konkret predmet və ya hadisənin köməyi ilə təsvir edilməsidir. Orta əsrlər ədəbiyyatında alleqoriyadan geniş istifadə olunurdu. Bir çox yazıçılar və şairlər ədalət, xeyir, şər və s. Haqqında fikirlərini antik mifologiyadan aldığı surətlər vasitəsilə ifadə edirdilər.

Alleqoriya Romantizmdə də mühüm yer tuturdu. Bu ədəbi termin daha çox təmsil və nağıllarda, ümumiyyətlə, satirik əsərlərdə geniş istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında tülkü surəti – hiyləgər adamları, qurd – acgözləri, aslan – igid və mərd, ayı – qanmaz, nadan adamları təmsil edir.

Anadilli ədəbiyyatımızda alleqorik erminlərin işləndiyi əsərlərə bariz nümunə kimi *M.Füzulinin “Bəngü-Badə”, M.Ə.Sabirin “Tülkü və qarğa”* əsərini misal göstərmək olar.

İngilis ədəbiyyatında da alleqoriya nümunələrinə rast gəlinir. Xarakterlər, hərəkətlər və mənzərə ardıcıl – simvolik olduğu halda, bu termin tez-tez *“genişlənmiş metafor”* kimi müəyyən edilir. Tarixilik baxımından alleqoriyanın psixologiya ilə tendensiya inkişafı Orta Xristianlıq dövründə artır. Alleqoriyanın əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri onun struktural olmasıdır.

Alleqoriyanın 2 növünü fərqləndirə bilərik:

1.Tarixi və siyasi alleqoriya – bu növ alleqoriya vasitəsilə hadisələr tarixi şəxsiyyətlərin simasında canlanır. Belə ki, Con Draydenin “Absalom” və “Achitophel” (1681), əsərində Kral David II Çarlı, Absalom onun doğma oğlu olan Duke Monnosu təcəssüm edir. Alleqoriyanın bu növünə aid ən məşhur nümunə Con Miltonun “İtirilmiş cənnət” əsərində Satan ilə qızı Sin arasındakı toqquşma, həmçinin əsərdə alleqorik olaraq təsvir edilən incest doğulan oğlu – “Ölüm”.

2. Alleqoriyanın ikinci növü – uzunmüddətli alleqoriyadır (sustained allegory). Bu növ alleqoriyanın əsas istifadə üsulu mahiyyət etibarilə personajları təsir qüvvəsi, əvəzləmə, həyat tərzi və xarakter növü ilə mücərrəd olaraq adlandırmaqdır. Alleqoriyanın bu növü xarakter və məkanlara verilən adlar tərəfindən xüsusiləşdirilir.

Belə ki, *Bunyanın “Pilqrimin inkişafı”* adlı əsəri Xristian doktrinasının qurtuluşunu alleqorize edir.

Dünya ədəbiyyatında alleqoriyadan ustalıqla istifadə edilən əsərlərdən biri də Corc Oruelin “Heyvanıstan” əsəridir. Yazıçı “Heyvanıstan” əsərində Stalin rejimini kəskin şəkildə tənqid edir. Əsərdə Heyvanıstana rəhbərlik edən donuz Napoleon Stalinin obrazıdır. Stalinin qeyri-rus mənşəyini göstərmək üçün onun fermadakı yeganə Berkşir donuzu olduğu göstərilir. Napoleonun rəqibi sayılan digər donuz isə Snouboll isə Trotskinin təcəssümüdür. Fermadakı üsyan (Oktyabr inqilabı) zamanı Snouboll Napoleondan daha fəaldır. Gözəl natıq, həqiqi intellektualdır. Despot Napoleona nisbətədə daha açıq fikirli və ziyalı təsir bağışlayır. İnqilabın gələcəyinə münasibəti də fərqlidir. Snouboll qələbədə sonra sərt diktatura deyil, cəmiyyətdə siyasi-mənəvi və elmi-texniki islahatlar aparılmasına daha böyük önəm verir. Stalin Trotskini SSRİ-dən qovduğu kimi Napoleon da Snoubollu Heyvanıstandan qovur. Napoleonun sağ əli Çığırğan isə Molotovu və “Pravda” qəzetini təcəssüm

etdirir. Çığırğan təbliğatla məşğuldur. Əsərdə epizodik şəkildə adı çəkilən şair Minimusun Maksim Qorki olduğu ehtimal edilir. Oruellin Qoca Mayor adı altında canlandığı obraz isə Lenindir. Leninə hər kəsin hörməti vardır, lakin o öldükdən dərhal sonra Napoleon Snoubollu Heyvanıstandan qovur.

Burada digər obrazlardan “Malikanə” sahibi Cons isə sonuncu Rusiya imperatoru II Nikolaydır. Pinçfild ferması faşist Almaniyası və mister Frederik isə onun lideri Hitlerdir. Foksvud fermasının sahibi mister Pilkinqtonun timsalında da qərb siyasi qüvvələri, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniya liderləri təsvir olunmuşdur. Romandakı digər surətlərdən üç at – Bokser, Klover və Mollı müvafiq şəkildə aşağı, orta və yuxarı təbəqənin təmsilçiləridir. Əsərdə xəyali Noğul dağından bəhs edən əl qarğası Moisey isə ortodoks rus kilsəsinin obrazıdır. Ağ keçə Muriel ziyalıların, toyuqlar qolçomaqların (onların öz yumurtalarını vermək istəməmələri kollektivləşməyə qarşı mübarizəyə işarədir), daima Napoleonun çevrəsində dolaşan köpəklər xüsusi xidmət orqanlarının, pişik qanuni oğruların, qoyunlar sadə xalq kütləsinin, göyərçinlər sovet təbliğatının rəmzləridir. Adı qalsa da məzmunu donuzların istədiyi kimi dəyişdirilən Yeddi prinsip isə xalqa deyil hakimiyyətə xidmət edən sovet qanunları və konstitusiya anlamına gəlir. “İngiltərə heyvanları” mahnısının “Yoldaş Napoleon” himni ilə dəyişdirilməsi İnternasional marşının dəyişdirilməsinə işarədir.

Simvol – yunanca *symbolon* sözündəndir, *şərti əlamət* deməkdir. Ədəbiyyatımızda bu termin *rəmz* sözü ilə də əvəz olunur. Rəmz ərəb sözü olub işarə ilə müəyyən məqsədi anlatmaq, müəyyən fikir ifadə etmək mənasını bildirir. Müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına *simvol* deyilir.

Bəzi simvollar ənənəvi (conventional) və ictimai (public) olur : belə ki, “Sərhəd”(The Cross), “Qırmızı, Ağ və Qara” (The Red, The White and The Black) və “Yaxşı Çoban”(Good Shepherd) terminləri xüsusi mədəniyyət çərçivəsində simvolik obyektlərə istinad edir.

Q.Q.Markesin dünya şöhrətli “Yüz ilin tənhalığı” romanında magik elementlərlə yanaşı, simvollar da rast gəlirik. Beləliklə, Q.Markes “Yüz ilin tənhalığı” romanında “Güzgü” motivini də Buendialar nəslinin bir komponenti kimi ortaya qoyur. Hələ romanın əvvəlində özünə yurd yeri axtaranda Xose Arkadio yuxuda dolaşmaq da olsa Makondonun adını eşidir, daha sonra isə “divarları güzgü, qələbəlik, bir şəhər” görür (2, 31). Q.Markesdə Güzgü-təkrarın, qayıdışın, nəhayət bütün Buendialar nəslinin rəmzi sayılır.

Elə qaraçıların başçısı Melkiades də Xose Arkadioya göstərməyə çalışır ki, Makondo yer üzündən silinib gedəcək və onun yerində “evləri güzgüden tikilən yaraşlıq bir şəhər” ucalacaq

(2, 31). Xose Arkadio isə onun əksinə olaraq deyir ki, o şəhəri divarları buzdan tikiləcək, özü də o şəhərdə Buendialar nəslindən mütləq kimsə bir nəfər yaşayacaq. Xose Arkadionun təsəvvüründə dünyanın ən böyük möcüzəsi uşaqlığında qaraçı sirkində gördüyü buz parçasıdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Xose Arkadio öz arzusunu yerinə yetirərək, Makondoda “buz fabriki” açmaq istəyir. Və əlbətt ki, bu layihə Buendiaların qeyri arzuları kimi puça çıxır. İstər Makondada, istərsə də Yer üzündə insanın başına gələn dərd və bəlalər güzgü prinsipi ilə durmadan təkrarlanır. Baxmayaraq ki, Makondada hər şey dünyanın yaranışındakı kimi təzəcə başlamışdı. “...dünya təp-təzəydi, ona görə də çox şeyin adı yoxuydu, onları ancaq barmaqla göstəriridilər...” (2, 5).

Q.Markesin bütün romanlarında rast gəlinən, Latın Amerika folklorunda tez-tez təkrar olunan bir motiv də “Xoruz” dur. Onun romanlarında diktatorlardan tutmuş daima şad xəbər soracağında olan polkovnikə qədər, böyükdən tutmuş uşağa qədər-hamısı – xoruz azarkeşləridir. “Polkovnikə məktub yoxdur” povestində hamı tərəfindən unudulmuş müharibə veteran bütün həvəsini xoruzda cəmləyib, yalnız onda təsəlli tapır. Q.Markes də polkovniklə xoruzun döyüşkənliyini eyniləşdirir; əgər xoruz döyüş ruhundadırsa, deməli polkovnik də ruhdan düşməyib, hər bir çətinliklə mübarizə apara bilər. Bəzən isə bunun əksi ilə qarşılaşırıq.

Romandakı personajlardan olan ikinci Arkadio xoruz döyüşlərində peşəkarlaşır. Ursula isə onun-xoruzun ucbatından bəlalər çəkdiyini deyir. Ursulanın qənaətinə görə onun nəslə dörd əsas bəladan uzaq durmalıdır. Bunlar: Müharibə, Xoruz döyüşləri, əxlaqsız qadınlar və ağılsız hərəkətlərdir.

Xoruz simvolu – insanda insafın, humanizmin yoxluğu deməkdir. Bəzən Q.Markesdə xoruz elementi – nəslin davamı, məhəbbətin gücü kimi işlənir, insanlar arasında münasibətlərə imkan yaratmış olur. “Yüz ilin tənhalığı”nda Aureliano Buendianı sərkərdəlik dövründə cavan qızların düşərgəsinə gətirirlər. Burda o, əynindəki hərbi geyimi, ayağındakı çəkmələri belə soyunmadan “xoruzlanır”, qadınlara sahib olur və onlardan qeyri-qanuni olaraq on yeddi oğul törədir. Lakin, onun qəlbinə ağır bir kədər çökür. Aureliano Buendia başa düşür ki, hətta məhəbbət belə onun qəlbinə hakim kəsilən buz parçasını əritməyə qadir deyil.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Aureliano Buendiani və bütövlükdə “Yüz ilin tənhalığı”ndakı Buendialar nəslini təklik sıxır. Bu nəsil təklik-tənhalıq içərisində yaşamağa məhkumdur. Nə pul, nə də var-dövlət onların qəlbinə işiq salmaq iqtidarında deyil.

Romanda digər qəribə xüsusiyyətlər sarı kəpənəklərin fonunda verilir. Fernandanın qızı olan Memenin başının üstünü daim sarı kəpənəklər alır. Ursula da bilirdi ki, bu kəpənəklər Memeni yatmağa qoymur və nəticədə qız yuxudan tez oyanır. Sən demə bu kəpənəklər də bir hadisəyə işarə idi. Kəpənəklər Maurisiyo Babiloniyanın gəldiyini xəbər verirdi. Meme sarı kəpənəklərin onun başı üstünü aldığı göründə bilirdi ki, Maurisiyo gəlib. Memenin bu oğlanla olan görüşü heç də ona uğur gətirmədi. Qızın Maurisyodan övladı olur. Anası Fernanda gözətçiyə Maurisiyonu güllələməyi əmr edir. Yazıq oğlan ömürlük yatağa məhkum olur və qocalana qədər tək-tənha yaşayıb ölür.

Bu sujetin yaranması ilə bağlı hadisəni Q.Markes öz müsahibəsində bildirmişdi. O, deyirdi : “Əsgini yelləyə-yelləyə ağ kəpənəyi sarı yox ha, diqqət yetir ki, məhz ağ kəpənəyi! – qorxudarkən nənənin necə deyilməsi indi də qulağımdadır : “Lənət şeytana, mən bu kəpənəyin əlindən lap bezar olmuşam. Hər dəfə montyor gələndə, bu kəpənək uçub özünü evə salır”. Kəpənəklə bağlı o səhnə yaddaşında həmişəlik yapışmış qaldı (3, 34).

Elə burdan da belə bir nəticə hasil olur ki, Q.Markes bu sujeti tamamilə reallıqdan götürüb, sadəcə olaraq kəpənəyin rəngini dəyişib. Gerçəkdə gördüyü ağ kəpənəkləri Q.Markes romanda sarı kəpənəklərlə əvəz edib.

Romanda hadisələrin belə kədərlə bitməsi heç də təsadüf doğurmur. Çünki Memenin başının üzərini alan sarı kəpənəklər idi. Sarı rəng ayrılığın rəmzidir. Sanki bu kəpənəklər əvvəlcədən Memeyə uğursuz bir sevgiyə düşər alacağı bəyan edirdi. Və buda romanda öz təsdiqini tapır.

Qızılı və sarı rəngin mənfi simvolikası- günah, xainlik, satqınlıq, kədər, dəlisov, xəstəlik, ruhdan düşmə deməkdir. Sarı mətbuat, sarı həmkarlar ittifaqı, sarı ev ifadələri hamıya məlumdur. “Yellow Jack”-gəmidə ucalan karantin işarəsini ifadə edən bayraqdır.

Orta əsrlər İspaniyada sarı rəngi dindən dönən insanlar geyinirdilər və hansı ki, o insanları da inkvizisiya tonqalda yandırır.

Sarı rəngin magik təsiri-ölməz, əbədi, xoşbəxt niqah, xəstəliklərin müalicəsi, öhdəsinə götürmə, bədənin sarılığı, qadın başlanğıcı və yer işarəsi bildirir. Qədim Çində ölənin insanın məkanını “Sarı açar” adlandırırdılar, lakin sarı durna əbədiliyə, ölməzliyə alleqoriyadır(4,385)

Hindistanda təzə gəlin öz əllərini sarı ilə örtür, ondan ötrü ki, o özünü xoşbəxt və yekdil niqahla təmin etsin(5,434).

Yunanıstanda isə sarı rəng xəstəlikdir və indiyə qədər də, “qızıl xəstəlik” adlanır və onun müalicəsinə qızıl talisman və qızıl üzük yardım edir(6,733).

Arxaik sözlər: bu söz qədim, köhnə mənasını bildirir. Köhnə həyat tərzi ilə əlaqədar olan bəzi sözlər hazırkı danışq dilində işlənmir. Lakin belə sözləri sənətkarlar öz əsərlərində işlədə bilirlər. Buna misal olaraq A.Səhhətin “Yay səhəri” şeirindən bir misranı misal göstərmək olar:

Kəndlilər çox yorulub uygudan indi oyanır.

Buradakı “*uyğu*” sözü *yuxu* mənasında işlədilmişdir. Halbuki bu söz ədəbi dildə işlədilmir.

İngilis dilində olan arxaizmlərə misal olaraq: thou (sən) əvəzliyi və onun thee və thy forması; bu dilin erkən inkişafına aid olan morfoloji formasına aiddir, Müasir İngilis dilində nay - xeyr, methinks – mənə elə gəlir ki kimi tərcümə olunur.

Bəzi arxaik mənşəli sözlər vardır ki, onlar yalnız Qədim İngilis dilində istifadə olunur. Məs: troth – inam, etiqad, a lozel – tənbel oğlan, yeoman – azad kəndli, mace - əl ağacı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mövlud G. “Yüz ilin tənhalığı”. Bakı 2016, 467 s.
2. Məsud A. “Q.Q.Markesin seçilmiş əsərləri”. Bakı 2010, 671 s.
3. Карпентьер А. “Барогность и чудесная реальность”. М., 1984.573 с.
4. Гаджиев А. “Поэтика современной прозы”. Баку Красный Восток 1997, 384с
5. Д. Фоли “Энциклопедия знаков и символов”. М., 1997, 511 с
6. P.Childs, R.Fowler. “The Routledge Dictionary of Literary terms”. New York 2006, 273p
7. Core Oruel “Heyvanıstan”. Bakı 2013, 143 s.

İNGİLİS DİLİNİ XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNƏN AZƏRBAYCAN DİLLİ TƏLƏBƏLƏRİN ƏN ÇOX ETDİKLƏRİ LEKSİK SƏHVLƏR

ELMIRA HÜSEYNOVA

Naxçıvan Universiteti,
Xarici Dillər Fakültəsi
elmira.hva@nu.edu.az
Naxçıvan, Azərbaycan

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi ingilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələrin yazı yazarkən etdikləri leksik səhvləri müəyyənləşdirmək və kateqoriyalaşdırmaqdır. Tədqiqatımızın iştirakçıları Naxçıvan universitetinin hazırlıq qrupunda təhsil alan 25 tələbədir. Onların səviyyəsi elementary və intermediate arasında dəyişir. İstifadə etdiyimiz materiallar isə həmin tələbələrin yazı dərində yazdıqları esse və tərcümə tapşırıqlarıdır. Həmin materiallar təhlil edilmiş, leksik səhvlər sayılmış və 5 kateqoriya olaraq təsnif edilmişdir.

Tədqiqat mövzusu üzrə Azərbaycanda heç bir yazılı qaynaq tapılmadığı üçün bir ilk hesab edilə bilər. Bu tədqiqatın nəticəsi ingilis dili müəllimləri üçün faydalı qaynaq hesab edilə bilər. Bu yolla onlar leksik səhvlərin aradan qaldırılması üçün müəyyən yollar və vasitələr üzrə işləyə bilərlər. Bu da öz növbəsində ingilis dilinin tədrisində keyfiyyətin artırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: leksik səhvlər - 1, leksik səhvlərin kateqoriyalarlaşdırılması -2 , azərbaycan dilli tələbələr - 3

GİRİŞ

Azərbaycan və ingilis dilləri fərqli dil ailələrinə məxsusdur, bunun nəticəsi olaraq da fərqli qrammatik quruluşlara malikdirlər. Azərbaycan dilində danışan bir tələbə ingilis dilini öyrənməyə başlayanda fikirlərini ingilis dilində ifadə etməyə çalışarkən, qeyri-refleksiv olaraq öz ana dilində fikirləşir və həmin quruluşu ingilis dilinə tərcümə etməyə çalışır. Bu zaman da müəyyən səhvlərə yol verir, çünki oxşar xüsusiyyətlərə malik olsalar da, hər iki dil əslində köklü şəkildə bir birindən fərqlənir.

Bu mövzunun seçilmə səbəbi indiyə kimi Azərbaycanda bu sahədə aparılan tədqiqat işinə dair hər hansı bir qaynaq tapılmamamıdır. Fərqli ölkələrdə bu sahələr üzrə tədqiqatlar aparılmış və həmin ölkənin dilinin quruluşuna uyğun fərqli nəticələr əldə edilmişdir.

Bu məqalədə tələbələrin əsasən hansı leksik səhvlərə yol verdiklərini müəyyənləşdirməyə çalışmışıq və bunun üçün seçdiyimiz metod isə korpus data metodudur. Korpus data metodu yazılı materialların təhlil edilməsindən əldə edilən nəticədir. Material olaraq isə Naxçıvan Universitetinin ingilis dili hazırlıq qrupu tələbələrinin yazı (Writing) dərində yazdıqları esselərə və tapşırıqlara əsaslanacağıq. Bu araşdırmada 25 tələbə iştirak etmişdir. Tələbələrin ingilis dili səviyyəsi elementary və intermediate arasında dəyişir. Tələbələrə müxtəlif mövzularda yazı və tərcümə tapşırıqlar verilmiş, yazarkən lüğət və ya əlavə materiallardan istifadə etmək qadağan edilmişdir. Vaxt məhdudiyəti qoyulmamışdır. Tələbələr bitirdikdən sonra materiallar toplanmış, səhvlər müəyyən edilmiş, kateqoriyalaşdırılmış və sayılmışdır. Təkrarlanan səhvlər bir səhv olaraq qəbul edilmişdir.

Leksik səhvlər əsasən tələbələrin söz ehtiyatı ilə əlaqədardır. Llach qeyd etmişdir: “İkinci bir dil öyrənmək lüğətdən başlayır, çünki sözlər insanların öyrəndiyi ilk linqvistik vahidlərdir. Söz ehtiyatı formalaşdırmadan hər hansı bir dildə danışmaq mümkün deyil”.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, söz ehtiyatı və leksik səhvlər arasında güclü bir əlaqə vardır. Həmçinin ən çox edilən səhvlər arasında da leksik səhvlər ilkin yerlərdən birini tutur. Leksik səhvlər çox uzun müddət pedaqoqları narahat etmiş və onlar tərəfindən araşdırılmışdır. Çünki ünsiyyətin daha effektiv qurulmasının əsas şərtlərindən biri də söz ehtiyatıdır.

Təhlil etdiyimiz yazılara əsasən leksik səhvləri aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

1. Səhv söz seçimi. Burada tələbələr bir sözün qarşılığı olaraq eyni mənəni ifadə edən səhv sinonimdən istifadə etdiklərinə görə ya cümlə düzgün mənə ifadə etmiş, ya da fərqli bir fikir ifadə edib.

Nümunə 1: I will see differen goods in the palace.(things)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Nümunə 2: Elections are very correct in Azerbaijan. (transparent)

Nümunə 3: Nakhchivan University has a young organization. (youth)

Nümunə 4: Azerbaijan has false education structure. (wrong)

Nümunələrdə verilən cümlələrdən aydın olur ki, tələbələr eyni sözü ifadə edən səhv sinonimi seçib işlədiblər. Nümunə 3 və 4-də cümlələrin mənası dəyişilmişdir. Çünki 3-cü cümlədə gənclər təşkilatı yazmaq istəyən tələbə gənc təşkilat yazmış, 4-cü nümunədə isə səhv təhsil sistemi yerinə saxta təhsil sistemi mənasını vermişdir.

2. Sətri tərcümə səhvi. Tələbələr bəzən öz ana dillərində olan bir ifadəni və ya fikri eynilə ingilis dilinə tərcümə etməyə çalışırlar.

Nümunə 1: Many students live this problem. (have)

Nümunə 2: She likes to give questions. (ask)

Nümunə 3: She sees the children. (look after)

Nümunə 4: I try to give a decision (make)

Nümunələrdə edilən səhvlərin səbəbi Azərbaycan dilində həmin sözlərin mövcud olmasıdır, məsələn, problem yaşamaq, sual vermək, uşaqlara baxmaq, qərar vermək və s. Tələbələr də eyni sözlərin bir başa qarşılığını verən sözlərdən istifadə etməklə fikirlərini ifadə etməyə çalışıblar.

3. Sözlərin səhv yazılışı. Tələbələr sözləri yazarkən müəyyən qaydaları pozurlar. Ən çox rast gəldiyimiz yazı səhvləri aşağıdakılardır:

Nümunə 1: Heydar Aliyev Place is in the center of Nakhchivan city. (palace)

Nümunə 2: I thing you are right. (think)

Nümunə 3: My think is different about that. (thought)

Nümunə 4: Armani is an agressor country. (armenia)

4. Səhv söz birləşmələri və ifadələr. İngilis dilində müəyyən sözlər vardır ki, fərqli sözlərlə birləşərək fərqli mənalara yaradır və ya bəzi sifətlər to be feilinin formaları ilə işlənərək feil şəklində işləyə bilər.

Nümunə 1: She looked her watch. (look at)

Nümunə 2: Some people do lots of mistakes. (make)

Nümunə 3: Nakhchivan located in the South-West of Azerbaijan. (to be located)

Nümunə 4: I am agree with you. (agree with)

5. Səhv nitqi hissəsi formalaşdırma. Bu zaman tələbələr hər hansı bir nitq hissəsinə aid sözü başqa nitq hissələrinin də əvəzinə işlədirlər. Bunu etdikləri zaman həmin sözü sözdüzəldici şəkilçi ilə özləri lazım olacaq nitq hissəsinə dəyişdirmilər.

Nümunə 1: Students have a lot of difficult. (difficulty)

Nümunə 2: Young must demand their rights. (the young)

Nümunə 3: Azerbaijan development very fast. (develop)

Nümunə 4: I am interesting in art. (interested)

Nümunələrdən də görüldüyü kimi tələbələrin müəyyən nitq hissəsinə aid bildikləri bir sözü götürüb digər nitq hissələrinin əvəzinə də eyni formada istifadə etmə vərdişləri vardır. Təhlil edilən yazı materialları içində ən çox rast gəlinən səhvlər çətin sözünün çətinlik kimi, gənc sözünün substantivləşdirmədən sifət olaraq ismin yerinə işlədilməsi, inkişaf etmək sözü əvəzinə inkişaf sözü, maraqlanmaq feili üçün də maraqlı sözünün işlənməsi oldu.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat metodu olaraq korpus data metodunun seçilməsinin məqsədi tədqiqat işinin yazı ilə əlaqədar olmasıdır. Korpus data metodu da yazılı qaynaqların təhlil edilməsi ilə əldə edilən nəticəyə əsaslanır. Material olaraq Naxçıvan Universitetinin hazırlıq qruplarında təhsil alan tələbələrin yazı dərslərində yazdıqları essə və tərcümə tapşırıqları istifadə olunmuşdur. Tələbələrə vaxt məhdudiyyəti qoyulmamış, amma lüğət, telefon kimi əlavə qaynaqlardan istifadə etməyə imkan verilməmişdir. Materiallar toplanmış, leksik səhvlər müəyyən edilib daha sonra kateqoriyalaşdırılmışdır. Leksik səhvlərin sayılması nəticəsində ana dili Azərbaycan dili olan tələbələrin ən çox səhv etdiyi kateqoriyalar müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsinə əsasən tələbələrin ən çox səhv etdiyi kateqoriyalar səhv söz seçimi, səhv söz düzəltmə və sözlərin səhv yazılışı olmuşdur.

NƏTİCƏ

Təhlilərin nəticəsində belə bir qənaətə gəldik ki, leksik səhvlər arasında ən yüksək yeri tutan kateqoriya səhv söz seçimidir. Yəni tələbələr yazı yazarkən ən çox sinonim sözlərin seçilməsi zamanı

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

səhvliklərə yol verirlər. Digər ən çox edilən səhv isə nitq hissəsi formalaşdırma kateqoriyasıdır. Üçüncü yeri isə sözlərin səhv yazılışı yəni orfoqrafik səhvlər tutur.

Aparığımız araşdırmanın məqsədi leksik səhvləri kateqoriyalaşdırmaq və ingilis dilini öyrənməyə başlayan tələbələrin ən çox etdiyi səhvləri müəyyənləşdirmək idi. Çünki bunu bildikdə müəllimlər bu edilən səhvlərin aradan qaldırılması üçün düzgün bir strategiya hazırlaya və tətbiq edə bilirlər. Bu yolla da tədrisin keyfiyyətinin artırılması təmin edilmiş olar.

Gəldiyimiz nəticədən də açıq görünür ki, tələbələrin dil səviyyəsi ilə etdikləri səhvlər arasında əlaqə vardır. Başlangıç səviyyəsində olan tələbələr ilə yüksək səviyyədə olan tələbələrin etdikləri səhvlərin intensivliyi təbii ki, fərqli olacaqdır. Bu həmçinin tələbələrin ana dili ilə də əlaqədar, çünki ana dili Azərbaycan dili olan tələbənin səhvləri ilə ərəb və ya rus dilində danışan tələbənin səhvləri də eyni ola bilməz.

Məsələnin daha dərinəndən araşdırılması daha düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verəcəkdir. Araşdırmada iştirak edən tələblərin say cəhətdən az olması və səviyyə olaraq da fərqlənmələri araşdırmanın məhdud cəhətlərindən sayıla bilər. Gələcəkdə təhlillərə doğma dili ingilis dili olan birinin cəlb edilməsi daha yaxşı nəticələr əldə etməyə kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Lenon, P. "Error and the very advanced learner". IRAL, 1991
2. Llach, M. P. A. "The relationship of lexical error and their types to the quality of ESL composition: An empirical study". Porta, 2005
3. Llach, M. P. A. "Lexical errors as writing quality predictors". Studia Linguistica, 2007

LEARNERS' SECOND LANGUAGE ACQUISITION AT VARIOUS AGES

LEYLI VARASHILZADA

Baku Engineering University
English Language and Literature Department
lvarashilzade@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

The age has substantial influence on language acquisition. This research defines how the age element effects to the second language acquisition, and the learners' differences in achieving success in language learning. As children are inquisitive and are not afraid of making errors, they are more likely to communicate with people than adults. The linguists and researchers have argued for many years that a successful acquisition of the language was directly related to the age of the learners. The language characteristics - pronunciation and intonation might be acquired easier throughout childhood, due to neuromuscular mechanisms, that are active only up to the age of 12. Therefore, this paper investigates issues that relate to how individuals learn languages and how one person differs from another.

KEY WORDS: age, the second language, learning.

INTRODUCTION

Second language acquisition has importance in the area of linguistics. We all learn one language in the early years of our life - our mother tongue. However, the capacity to acquire a language does not disappear with childhood. In fact, most people on earth know more than one language. The language learning capacity does not disappear after puberty, but it changes, and apparently becomes much less efficient. As any other cognitive capacity, the capacity to learn and to use languages is stored in the brain. Therefore, it seems most natural to relate the LA age effect to changes in the brain. The most radical claim to this effect is likely Lenneberg's theory of a "critical period" during which the brain is receptive for the acquisition of language.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Factors which influence second language acquisition. It is necessary to identify factors which influence the learning process when it comes to second language acquisition. Some experts name different factors. For example, Yigiter distinguishes three factors that influence language learning. These factors include the teacher's role, the learner and his position, and the method of learning. Collier (1988) called the cognitive style of students, progress in learning the mother tongue and social, economic situation as the most influential factors.

Do children learn languages better than adults do? Most linguists believe that childhood is the golden age for creating synchronous bilingual children due to the plasticity of the child's brain to make for superior ability specifically in acquiring the sets or units of language (Lightbown & Spada, 199). This neurological flexibility remarks the privilege accomplished by children over adults when learning a language. It has also been suggested that the muscular plasticity a child may use in the articulation of his/her speech helps producing a native-like accent, which would explain the lack of ability for the production of this level of pronunciation and accent after puberty. Brown (1994) states that children who acquire a second language after the age of five may have a physical advantage in its phonemic control, and that while adults generally do not acquire authentic pronunciation, it is no wonder that children do.

What age is the most effective for SLA? Young children can sound similar to natives very quickly, and they can become native speakers of their new language if starting the exposition young enough (Brown, 1994). Adults, on the other hand, can very seldom acquire the deep linguistic background a real native speaker requires, even though there have been exceptions mostly when the target language was linguistically proximate to the L1. As a result, for this consistent comparison between younger and elder starters, the Critical Period Hypothesis is presented.

Critical Period Hypotheses. Lenneberg (Lenneberg, 1967), one of the pioneers of the researches in the field of second language acquisition, expresses the idea that there is a certain period of language learning which should be considered by teachers and educators. This idea known as "Critical Period Hypotheses" in language acquisition and expressed a thought that there is a period during which language acquisition is easy and natural. The Critical Period Hypothesis might be defined as "the period during which a child can learn language easily, quickly, perfectly, and without instruction". Birdsong (Birdsong, 2006) defines the Critical Period Hypothesis as the time during which an organism displays a gradual offset or decline of sensitivity to a certain environmental stimulus that is necessary for the acquisition of a language. Throughout this period learning process goes more successfully and the learners are more likely to achieve good results. This is described by the fact that learning language is a natural characteristic peculiar to all human beings. It is regulated by the biological factors and they define the concrete period when acquisition is the most effective. Starting from the age of two human brain becomes available to acquire new things and to create new connections between things and objects. This period lasts till the age of puberty. So due to this hypothesis during particular period of time human brain is naturally inclined to learn.

This process lasts throughout childhood and youth and decrease after puberty. In spite of the fact that Lenneberg (1967) himself names different time limits to this duration, he still traces strong correlation between human activity and puberty. According to him after the period of puberty language skills rapidly become worse and the process of learning becomes less effective. After puberty the brain functions changes in such a way that primary skill which are essential for the successful language acquisition decline. During this period learners demonstrate the best results in second language acquisition. Lenneberg clarify the duration of this period from biological point of view and uses the concept of lateralization. Lenneberg trust that language function is a natural characteristic of human brain and the process of language acquisition is not the process of learning new things but rather the activation process of the function that already exists.

Lenneberg presupposes that during the childhood and also early youth the right hemisphere takes part in the process of learning language. According to him, beginning of the both hemispheres take part in the process and it calls lateralization. Lateralization is a process when two sides of the brain build up special function. With the flow of time right hemisphere loses its language function and it passes fully to the left one. Whenever this process is over, language acquisition become more difficult. This process is usually completed by the age of puberty. After puberty, the language becomes more complicated. Lenneberg compared pronunciation of people who started learning language before the

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

puberty period and after it. Consequently, people who start learning language after the puberty period can not acquire the right accent in contrast to children and teenagers who start the acquisition of second learning before puberty and speak with few accents or without accent at all.

RESEARCH METHOD

This thesis is prepared on the basis of non-empirical research. The results of previous researches and existing factors for the second language acquisition are analyzed and appropriate methods in terms of teaching is obtained. The main idea of this thesis is derived from the results of teaching methods for different aged learners.

CONCLUSION

It is generally believed that younger learners are more successfully acquire the second language. A lot of specialists believe that the younger the learner is, the easier the study process goes. In reality the connection between and success in learning second language is complicated. On the other hand, Critical Period Hypothesis theory states that primary age is the best for language acquisition, from the other side mystery in native language contributes greatly to the successful acquisition of the second language. There are professionals who doubt The Critical Period Hypothesis and state that older learners demonstrate better results than the younger ones. For instance, David Singleton (Singleton, 1989) expressed an idea that younger learners to do better in the long run in the matter of second language lexical acquisition is no more than a tendency. In addition, other elements have also a very powerful impact on language acquisition. A lot of contributors state that surrounding and social factors have a very substantial impact on the study success. For example, if the person learns language during the lesson his result will be different from a person who lives in the language environment and has a chance to hear the target language all the time. In addition, some professionals believe that older learners have better language sufficiency and have better capacities for problem solving and thus can reach better results in language acquisition. Different aspects of language are perceived differently by different age groups. Early learners show better results in learning pronunciation, while older ones acquire grammar and syntax better. Language capacity is another factor which has a necessary impact on second language acquisition. Some people have innate ability to language study while others do not, and these tendencies are only reinforced by age factors. The functioning of brain and the structure of human psychics certainly have a highly important impact on the process of language study and this knowledge can increase teaching results to a large extent.

REFERENCES

1. Birdsong. (2006). *Age and second language acquisition and processing* (Vol. 56). Language Learning.
2. Brown. (1994). *Principles of language learning and teaching*. New Jersey: Prentice Hall.
3. Lenneberg. (1967). *Biological foundations of Language*. New York.
4. Lightbown, & Spada. (199). *How languages are learned*. Oxford, OUP.
5. Singleton. (1989). *Language acquisition: The age factor*. Clevedon, Avon, UK: Multilingual Matters.

LİNGVOKULTUROLOGİYA VƏ KROSSMƏDƏNİ YANAŞMA

AYTƏN BÜNYATOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
ayten.bunyatova@yahoo.com

Dilçiliyin müasir mərhələsində antropoloji sistemdəki məsələlərin təhlili zamanı krossmədəni yanaşma daha çox aktualdır. Bu yanaşmada bütün etnik mentalitetlərin və onların dil sistemlərinin tolerantlığı əks etdirilir. Məhz bu səbəbdən dil paradiqmasının tolerantlığı dünyanın antropoloji elmi xəritəsində daha aktual səciyyə daşıyır. Dil dünyası və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan krossmədəni yanaşma dilin öyrənilməsində ən düzgün istiqamət hesab olunur. “Krosskulturologiya” termini XIX əsrdə yaranmışdır və ingilis dilindən tərcümədə “mədəniyyətlərin kəsişməsi” deməkdir. Müəyyən dövr ərzində bu termin amerikan fəlsəfəsi və sonra isə psixologiyasının müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Fəlsəfənin inkişafında krossmədəni tendensiya hər hansı bir müəyyən edilmiş

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

mədəniyyətin konkretləşməsinə nəzərdə tutmur. Belə ki, metodoloji nöqteyi-nəzərdən krossmədəni yanaşma hər hansı bir sistemdə məhfumun oynadığı rolu təhlil etmir. Bu qənaətə P.Rikerin mədəniyyətin etnik-mifik əsasları ilə bağlı ideyalarını nəzərdən keçirdərkən gəlmək olar [3, s. 76]. Tədqiqatlar onu göstərir ki, krossmədəni yanaşmada dünyada müasir vəziyyət mədəniyyətin, dinin və ideologiyanın yeni dialoqu şəklində müşahidə edilir.

Krossmədəni qarşılıqlı əlaqələrin vacibliyinin dərk olunması bugünkü Azərbaycan gerçəkləri şəraitində çox aktualdır, çünki multikultural cəmiyyətdə yaşayan insanlar sadəcə ölkənin bütün xalqlarının mədəniyyətinin dəyərli olmasını dərk etməməli, həm də krossmədəni pluralist çıxışlara əsaslanaraq qarşılıqlı əlaqələrini qurmalı və ən vacibi sayılan “yad” dəyərləri anlamağı öyrənməli və bu bilikləri, digər mədəniyyətlərlə ünsiyyət qurmaq bacarığı kimi qiymətli təcrübəni nəsilədən nəsilə ötürməli, bununla da Azərbaycanın siyasi mədəni vahidliyinə şərait yaratmalıdır. Krossmədəni dialoq mədəniyyətlərin inteqrasiyası və qarşılıqlı əlaqəsi kimi müxtəlif mədəniyyətlərin və ənənələrin başa düşülməsi üçün vacibdir və nəticə etibarilə dünyanı dərk etmək üçün əsas olmalıdır.

Antroposentrik paradigmanın linqvistikada təzahürü yeni istiqamətin - linqvokulturologiyanın yaranmasıdır. Lakin bu sahə müasir dilçilikdə çox yenidir və kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu yeni sahənin predmeti dil və mədəniyyətin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq edilməsidir. Belə ki, o, müəyyən şəkildə seçilmiş və təşkil olunmuş mədəni dəyərlər toplusunu öyrənir, nitqin yaranması və qavranmasının canlı kommunikativ proseslərini, dil şəxsiyyətinin təcrübəsini və milli mentaliteti tədqiq edir, sistemli şəkildə dilin dünyaya yayılması təsvirini verir və təhsilin maarifləndirici, tərbiyəvi və intellektual məqsədlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Beləliklə linqvokulturologiya geniş mənada “Xalqın mədəniyyətinin dildə əks olunması və möhkəmlənməsidir”.

Linqvokulturologiya – dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin problemləri ilə məşğul olan dilin dünyada yayılması təsvirini öyrənən elmdir. Lakin o müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və bir-birinə inteqrasiyası məsələləri ilə məşğul olmur. Eyni zamanda etnopsixologiya diskursların milli xüsusiyyətlərini öyrəndikdə bizim üçün səciyyəvi olan krossmədəniyyətlik anlayışına müraciət edərək linqvokulturoloji tədqiqat üsullarından istifadə edir. Beləliklə V.V.Krasnıx qeyd edir ki, “dünya quruluşu və diskursun strategiyası koqnitiv dünya mənzərəsinin təsvirinə də əsaslandığından mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı problemlər yalnız formal “üst-üstə düşmə”, yəni verbal vahidlərin ekvivalentliyi kvaziekvivalentliyə çevrildikdə yarana bilər” [2, s. 43].

Müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin ünsiyyət və bir birini anlama problemlərinin daha diqqətli araşdırılmasının zəruriliyi digər bir yeni elmi bilik sahəsinin - mədəniyyətlər arası kommunikasiya nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Onun ilkin adı (cross-cultural communication) onun krossmədəniyyətlik anlayışı ilə sıx bağlı olmasının göstəricisidir. Bu istiqamətə uyğun olaraq bizi mədəniyyətlər arası kommunikasiya nəzəriyyəsinin tədqiqat obyektinin linqvokulturologiya ilə nə dərəcədə oxşar olub-olmaması maraqlandırır. Çünki tədqiqatımızın mərkəzində məhz dil və nitq ünsiyyətinin krossmədəni xüsusiyyətləri dayanır. Qeyd edək ki, “ünsiyyət” və “kommunikasiya” anlayışlarını biz bir çox alimlərin fikrinə əsasən sinonim hesab edirik. Bununla belə, bu anlayışları fərqləndirən nəzər nöqtəsi də mövcuddur. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin banisi kimi E.Hollun adını çəkmək olar. O “Kommunikasiya-mədəniyyətdir, mədəniyyət kommunikasiyadır” ifadəsi ilə mədəniyyət və kommunikasiya arasında əlaqənin olmasını inamla sübut etmiş və dillərin qrammatik kateqoriyalar vasitəsi ilə öyrənilməsi prosesini göstərmişdir. Məhz Hollun ideyalarının elmi cəmiyyət tərəfindən müzakirə və qəbul edilməsi nəticəsində mənə fərqi olmayan və elmi tədqiqatlarda eyni, bərabər istifadə olunan “mədəniyyətlərarası”, “intermədəni”, “krossmədəni” və “mutimədəni” anlayışları meydana gəlir. Lakin “mədəniyyətlərarası” termini daha geniş yayılmışdır buna görə də yaranan yeni elmi istiqamət məhz mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsi adlandırılmışdır. E.Hollun və onun davamçılarının əsas ideyası digər xalqlarla ünsiyyət qurmağı öyrənmək zəruriyyətinin qəbul edilməsidir. Əgər mədəniyyəti tədqiq etmək olarsa, onda deməli əldə olunan bilikləri tədris etmək də mümkündür, yəni mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın təkə elmi tədqiqatlar predmeti yox, həm də müstəqil tədris kursu kimi istifadə olunması təklif edilir. E.Hollun fikrincə əsasən mədəniyyətlərarası kommunikasiya problemlərinin başlıca məqsədi müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin bir-biri ilə uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün praktiki ehtiyaclarının öyrənilməsidir [4, s. 11]. Sonralar bu, “mədəni modellərin qarşılıqlı əlaqəsi” nəzəriyyəsinin inkişaf etdirmək imkanı vermişdir (cultural patterns of interaction). Həm linqvokulturologiya həm də mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən sual belə səslənir: “Mədəniyyəti

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

dil vasitəsi ilə niyə öyrənmək lazımdır?”. Bu sualın cavabı, bizim fikrimizcə, bir mədəniyyətin digər mədəniyyəti öyrənmək zəruriyyəti, bir-birinə bağlanma ehtiyacıdır. Əsas məqsəd isə digər tərəfi kənar mədəniyyət məkanında formalaşan, öz dünyasından fərqli olan bir dünyanı anlamaqdır. Buna görə də ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, krossmədəni əlaqələr müasir cəmiyyətin həyatının bütün sahələrini əhatə edir və bu özünü dövlətin həyatında da göstərir.

Krossmədəniyyət həm linqvistik, həm də linqvodidaktik aspektlərdə nəzərdən keçirilir. Beləliklə krossmədəniyyətin müasir dünyanı dərk etmə prosesinin əsas elementi kimi təzahürü araşdırıldıqdan sonra belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, krossmədəniyyət bir növ linqvofəlsəfi paradıqmadır. Krossmədəniyyətin metodoloji zəminlərindən biri kimi linqvokulturologiyayı hesab etmək olar. Linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin özlərinin ümumbəşər humanist dəyərlər sistemində yönəlmiş fəaliyyətlərində qarşılıqlı əlaqələrinin kompleks birləşdirici yanaşması kimi çıxış edir. Krossmədəniyyətin digər metodoloji zəmini kimi fikrimizcə mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsi çıxış edir. Beləliklə, mədəniyyət həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də müəyyən mədəniyyət daşıyıcısı kimi fərdi şəxsin dəyərlər sisteminin istiqamətini təyin edən çox mürəkkəb fenomenidir. Q.V.Yelizarova qeyd etdiyi kimi: ”Mədəniyyətlərin müqayisəli tədqiqi yalnız o zaman mümkün olur ki, hər mədəniyyət onun daşıyıcısı olan dildə öz təkrarlanmaz əksini tapır” [1, s. 58]. Məhz buna görə krossmədəni aspekt metodoloji tədqiqatın aktual obyektini kimi çıxış edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

1. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. – СПб.: КАРО, 2005
2. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М: Гнозис, 2003. – 375 с.
3. Рикер П. Время и рассказ. Конфигурация в вымышленном рассказе. -Т. 2. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. - 224 с.
4. Hall E. T., Hall E. How cultures collide // Weaver G. R. (ed.) Culture, communication, and conflict: readings in intercultural relations. — Needham Heights, MA: Simon and Schuster Publishing, 1998. - P. 9-16.

LITERATURE CHANGES HISTORY, THEN WHAT DOES CHANGE LITERATURE?

AYSHAN MAMMADOVA

Baku Engineering University
Pedagogical Faculty/English Language and Literature
aysen.memmedova.2010@mail.ru
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTARCT

We are encountering with divergent changes during the life time. There are such special alterations that make interesting the life. In spite of positive changes, negative ones lie to the society as the history. History itself is distorted fact about root of the world. It had been written by us and that means human changed knowledge about himself. At that time history is changed by human's imagination – literature. We can face different historical novels, works by worldwide writers, novelists. They refer to history in their writings, but garble it. This is not end because literature which changes history, is varied by the fantasy of the stage-managers – the films. As you read, all of them are the humans' vision. That means we ourselves change everything what we create even we dare to change the world which we were inherited by God. Then why do we need all these qualifications?!

KEY WORDS: literature, films, history

INTRODUCTION

The main purpose of that article is to reveal some blear points in the history, works and films. Sometimes the readers face with historical scenes in the world-famed works. It can be easily observed that some of the authors change the real events and write their own opinions. That case mixes readers mind and they get fallacious information. At the same time, a huge amount of films were recorded

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

according to the literary works, novels. It is indisputable fact that scriptwriters prefer to make some changes in these works while they are making their own scenario. These intentional changes can trigger some questionable points.

This article contains abstract, key words, introduction, researching methods, conclusion and reference.

RESEARCHING METHODS

During researching some articles which are included in the references were investigated. On the other hand, the historical parts of the works and movies based on the literature were researched then some connective points were encountered.

Human being is always looking for the changes. The same things, the same life are always boring for them. They had been changing everything since they were created by God. Even history is full of changes. Humans' enthusiasm toward differences impressed to history a lot. These differences between books and reality make people be confused. Although reading lots of books is so useful to increase your outlook, knowledge, some books can be wrong choice to get deep knowledge. Even these kinds of materials can be written by worldwide writers, authors. It is interesting that some historical facts were hidden or changed by authors. They prefer emotional sides, imaginary topics rather than realistic. If we search about historical materials and some samples for the literature, we can find some otherness among them. All these differences mix readers minds. This type of works can be found in our national literature and worldwide literature.

The first example, for my viewpoint every population knows Julius Caesar - the famous Roman leader. The base of history begins from ancient nations. Romans was one of them. Caesar's heroic fights and victories are obvious to the world countries. He had very brave troop and he counted on every soldier even if this triggered his death. Brut – one of Caesar's brave soldiers lied and killed his leader. Near of the death Caesar choked and was not able to say any word.

Now let us to think about a little bit changed version of conflict between Caesar and Brut. "Brut, you too?!" –this famous sentence was taken from one of the worldwide works by Shakespeare. If we pay attention this sentence and its source, we can observe some otherness and this can make your brain mixed. In the novel itself, Julius Caesar was killed by his friend and soldier Brut as in real facts. To opposite real history, near the death Julius Caesar was not be able to say anything.

The next example for the irregularity between history and literature is in our genius writer and Shakespeare of our national literature –Nizami's work "Isgendername". In this work Nizami illustrated that when Isgender campaigned to the East, he came to Azerbaijan. Queen of Barda – Nusaba met him. He admired Nusaba's wit. When Russian soldier Kintalin attacked to Barda and Ingender's troops excluded them.

Now it is time of reality. As a matter of fact, Isgender campaigned to the East, but not to Azerbaijan. His arrival to Barda, queen Nushaba and Russian soldier Kintalin are Nizami Ganjavi's reflections. In twelfth century there were conflicts between Russia and Atabegs. For this reason Nizami magnified about Russians. Neither Kintalin attacked to Barda nor Isgender excluded them. None of historical matters or books do not talk about this.

Actually, these changes in the history were made by the authors, consciously. They tried to convey a message or show the main problems in the society. Anyway, the differences between history and historical works are inevitable and mixed readers' brain. It is interesting that literature which changes history, it can be diverted.

The films are the main factors that change literal works. Let us take a look at the film named "Turbulent Kura"

"Turbulent Kura" is the one of the famous works in Azerbaijan literature by Ismail Shykhly. In 1969 Huseyn Sheyidzade made a film with the same name – "Turbulent Kura". Both work itself and the film are so interesting. When I learn about them, enjoyed and confused at the same time. Reason for this is that I have encountered completely diverse final. In the novel, main character Cahandar aga sank in the Kura River for not being captive for the Kazaks. Opposite of the work, Cahandar aga fight with Kazaks and they execute behind him by shooting. It means, Cahandar aga is killed by Kazaks. This final made me surprised. Why is brave Cahandar aga who does not accept to be captive, killed in the film by his adversaries? This question can make some of you be confused, as me. There is strong reason for this volte-face. The permission of Soviet Union. Huseyn Sheyidzade had made the film as

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

its original form until demand of government. Government did not want to see that any azerbaijani struggle and win in the fight with Russians. Albeit director protested this, the government did not accept film, so Sheyidzade was obliged to change scenario – Cahandar aga is killed by Kazaks. Fortunately, Sheyidzade won at one point – in the most interesting part of the film. There our national holiday “Novrus” is celebrated, the Soviet Union had prohibited it for azerbaijanians, a man from Russia loses in the national game – egg fight.

Another divergent point in the film from the novel is that Cahandar aga makes his sister to drown in the Kura because of his fallacious act in the ridiculous place. Though she is strangled in the river according to the film, she is tied to the tail of horse by his brother and dragged on the stony and cloddy ground.

CONCLUSION

In spite of these differences between film and novel, both of them are loved by readers and film watchers now. Actually, the films and novels contains imagination of human being. That is way each change is interesting and so emotional. The main thing is that all readers and watchers had better read and watch just as novel or film, do not let them to change their life, mind or steps for their dreams, purposes. Do not let provocation in your mind and make your milestone yourself. Changes are vital for living life to the full, but you have to make changes, not anyone else in your opinions.

REFERENCE:

1. Nizami Gəncəvi. İqbalnamə. Lider nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2004: 16-256 <http://bakumodernschool.az/kitablar/bedii-edebiyat/nizami-genjevi-isgendername-iqbalname.pdf>
2. Joshua J. Mark, Julius Caesar, https://www.ancient.eu/Julius_Caesar/ (**online məqalə**)
3. İsmayıl Şıxlı, Dəli Kür, Şərq-Qərb nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2005: 7-399 http://anl.az/el/alf25/shi_se2.pdf

MARQARET MITÇELLİN “KÜLƏKLƏ SOVRULANLAR” ROMANINDA “AMERİKAN CƏNUBU VƏ QADIN” PROBLEMİNİN QOYULUŞU

FİDAN HACIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
Filologiya və Jurnalistika fakültəsi, Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
fidan.hajiyeva@yandex.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məruzədə XX əsr ABŞ ədəbiyyatında önəmli rolu və mövqeyi olan romanın – amerikan praqmatizminə nəsr formatlı oda kimi dəyərləndirilən **“Küləklə sovrulanlar” (Gone with the Wind)** romanın təhlili tədqiq edilir. Araşdırmada M.Mitçellin ölümsüz əsərindəki ABŞ Cənubu və qadın problemlərinin əlaqəliliyi tədqiq edilir. Əsərin təhlili ABŞ Vətəndaş müharibəsi dövrü ərəfələrindən başlayaraq, müharibədən sonrakı dirçəliş mərhələsini əhatə edən zaman kəsimində qadın probleminin qoyuluşu və qadına olan münasibətin dəyişimini izləməyə imkan verir.

Tədqiqatın aktuallığı. Təsədüfi deyil ki, işıq üzü gördüyü dövrdən etibarən “Küləklə sovrulanlar” romanı (və xüsusilə də, əsərin baş qəhrəmanı olan Skarlett obrazı) Amerika praqmatizminin leytmotivini əks etdirən, onun əsas nüvə doqmalarını ehtiva edən roman (və obraz) statusunda dəyərləndirilməkdədir. Məhz, bu cəhət də tədqiq olunan məruzənin aktuallığını əsaslandırılan əsas faktorlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər. Araşdırmanın aktuallığını şərtləndirən əsas məqamlardan biri də onun gender assimetrikliyi probleminin amerikan praqmatizmi aspektindən təklif edilən çözümlərlə bağlıdır. Belə ki, M.Mitçellin romanı ilk növbədə, qadının daxili gücünə, onun dəyanətinə heyranlıqdan qaynaqlanan bir “mədhiyyədir”, roman formatlı odadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.Mitçellin yaradıcılığı sistemli təhlil araşdırmasına məruz qalmamışdır. Tədqiq edilən məruzə M.Mitçell yaradıcılığının təhlilini hədəf alan, demək olar ki, ilk tədqiqat işi olmaqla bərabər, ABŞ ədəbiyyatında amerikan Cənubu problemi kontekstində gender münasibətlərinin təhlilini nəzərdə tutan ilk araşdırma kimi də əhəmiyyətlidir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Araşdırma əsnasında əldə edilən elmi nəticələr “ABŞ ədəbiyyatı”, “Dünya ədəbiyyatı tarixi”, “XX əsr qadın yazıçılarının yaradıcılığı”, “Ədəbiyyatda Gender problemi” və s. bu kimi əsas və seçmə fənn bloklarının tədrisində istifadə oluna bilər.

AÇAR SÖZLƏR: açar söz- 1: M.Mitçellin “Küləklə sovrulanlar” romanı, açar söz-2: feminizm, açar söz-3: ABŞ ədəbiyyatı

GİRİŞ

Məruzə çərçivəsində aparılan tədqiqatın əsas məqsədini M.Mitçellin “Küləklə sovrulanlar” romanında “amerikan Cənubu və qadın” probleminin qoyuluşunun araşdırılması, bu coğrafi koordinatlar çərçivəsində gender münasibətlərinin mahiyyətinin təhlili, əsərdə təsvir edilən gender assimetrikliyi faktlarının altyapısının müəyyənəşdirilməsi təşkil edir. Bu məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün yerinə yeriləcək vəzifələrə gəlincə, ilk olaraq, M.Mitçellin yaradıcı kimliyi və onun Cənub identikliyinə aidiyyətinin müəyyənəşdirilməsi təşkil edir. Belə ki, əsər boyu gender münasibətlərinə bir müəllif kimi, M.Mitçellin yanaşmasının obyektiv və ya öngörüşlü olub-olmamasının təyinləndirilməsində məhz, bu faktor yetərinəcə əhəmiyyətli rol oynayıb. Digər vəzifə kimi, M.Mitçellin Cənub identikliyinə onun XIX əsrin ikinci yarısındakı qadına münasibət probleminin işıqlandırılması məqamlarında adekvatlıq məqamlarını müəyyənəşdirməklə bərabər, onun idealizasiya ilə təqdim etdiyi məqamların təsbit edilməsi təşkil edir. Məqalə çərçivəsində aparılan araşdırmanın mükəlləfləndiridiyi digər vəzifə isə gender münasibətlərində məhz, Cənub identikliyi ilə şərtlənən məqamların fərqləndirilməsilə bağlıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə gəlincə, təqdim olunan araşdırma Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nəinki, romandakı Cənub identikliyi və qadın probleminin dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş ilk tədqiqatdır; təqdim olunan araşdırma, ümumiyyətlə M.Mitçellin “Küləklə sovrulanlar” romanında qadın probleminin təhlilini hədəf alan ilk məqalə, yazarın bədii irsinin öyrənilməsinə hədəf alan ilk araşdırmaadır.

Tədqiqatın Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeniliyini və aktuallığını nəzərə alsaq, onun aparılmasını bir növ “sosial sifariş” olduğunu, yəni bilavasitə, cəmiyyət, elm ehtiyaclarından dolayı sanksiyalaşdırıldığını deyə bilərik. Gender münasibətlərinə artan həssas münasibət, eləcə də Azərbaycanın Qərbi inteqrasiyalı inkişaf modelini izləməsi təqdim edilən araşdırmanın aktuallığını bir daha əsaslandırılmış olur. Belə ki, məqalədə dəyərləndirilən əsər ABŞ milli mentallığı üçün ikonik model təşkil edən obraz sistemini ehtiva edir və özünün incəsənət kultu statusu ilə amerikan etnopsixologiyasında, amerikan praqmatizimin altyapısında kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynamıdır. Bu məqada ABŞ mentallığını bir çox aspektlərini tam əyaniliklə inikas etdirən, digər tərəfdən XX əsr amerikan praqmatiziminin ideya-fəlsəfi əsaslarının lakonik və “xalqa yaxın” formatda izahına köklənmiş bir əsər olması etibarilə “Küləklə sovrulanlar” romanın tədqiqinə böyük ehtiyac olduğunu düşünürük. Belə ki, ölkəmizin Qərbi inteqrasiya siyasəti ABŞ toplumun mentallığının öyrənilməsinə labüd etdiyi kimi, ölkəmizdə izlənilən multikulturalıq və tolerantlıq doktrinası fərqli irq daşıyıcıları ilə münasibətlərin öyrənilməsinə (xatırladaq ki, romanda ABŞ Cənubunda afroamerikan və ağdərili amerikan mədəniyyətlərin birgəməvcudlu təsvir edilir. – F.H.), habelə gender münasibətlərinin tədqiqini də labüd edir.

Əsərin baş qəhrəmanı Skarlett O’Hara (Scarlett O’Hara) XIX əsr ABŞ Cənubunun arxaikləşmiş sosial-iyerarxik münasibətlərinə asi olmaq gücünü sərgiləyən, gender stereotiplərini darmadağın etməyə müvəffəq olan güclü personaj kimi təqdim edilmişdir.

Əsərin təhlili ABŞ Vətəndaş müharibəsi dövrü ərəflərindən başlayaraq, müharibədən sonrakı dirçəliş mərhələsini əhatə edən zaman kəsimində qadın probleminin qoyuluşu və qadına olan münasibətin dəyişimini izləməyə imkan verir.

1936-cı ildə işıq üzə görünən və elə ilk gündən etibarən bestsellerlər siyahısına düşən, ilk nəşrindən onilliklər ötməsinə baxmayaraq, hələ də dünyanın ən çox oxunan əsərləri sırasında yer alan “Küləklə sovrulanlar” romanı yalnız bir roman müəllifi olmuş Marqaret Mitçellin adını Dünya ədəbiyyatı tarixinə əbədiyyən yazmışdır. Hətta “Harris Insights & Analytics” bazar-əmtəə tələbatını müəyyənəşdirən məşhur ABŞ analitik araşdırma şirkətinin 2014-cü ilə dair apardığı təhlillərə əsasən, “Küləklə sovrulanlar” romanı amerikalıların “İncil”dən sonra ən çox müətləyə edib sevdikləri kitab olduğu təsbit edilmişdir. Məhz, bu cəhət romanı geniş formatda tədqiqi aktuallığını şərtləndirir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, yalnız bir roman müəllifi kimi adı ədəbiyyat tarixinə düşən yazıçı M.Mitçell

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1937-ci ildə nüfuzlu Pulitser mekafatına (Pulitzer Prize for Fiction) və Amerikan Milli Kitab Mükafatına (National Book Award) layiq görülmüşdür. Əsərin yaratdığı ajiotajın böyüklüyünü göstərmək üçün bir faktı da xatırlatmaq yerinə düşərdi. M.Mitçell əsərin işıq üzü gördüyü ildə onun ekranlaşdırma hüquqlarını öz dövrünün ən istedadlı kinoprodüserlərindən olan D.Selznikə astrononimik sayılan məbləğə – 50 min dollara (müasir inflyasiya tempinin nəzərə alınması ilə bu məbləğ bir milyon dollara yaxındır) satmışdır.

“Küləklə sovruqlar” romanı ABŞ tarixində mühüm rol oynamış 1861-1865-ci illər Vətəndaş müharibəsi dövrü ərəfələrindən başlayan təxminən 1873-cü ilədək davam edən hadisələri təsvir edir. Əsərin baş qəhrəmanı olan Skarlett (Katie Scarlett O'Hara) varlı quldar mülkədarın (Gerald O'Hara) üç qızından böyüyüdür. İrland əsilli ekspressiv atanın və fransız əsilli kübar ananın (Ellen (Robillard) O'Hara) qızı olan Skarlett öz xarakterində hər iki valideynlərinin özəlliklərini əks etdirirdi: O, atasının impulsivliyi ilə cəmiyyət stereotiplərinə sinə gərmək gücünə malik olduğu halda, anasından öyrəndiyi kübar davranış bilgilərilə “silahlanaraq” əks cins nümayəndələrinin idarə etməyi yetərincə ustalıqla bacarırdı. Katolik dəyərlər sistemində tərbiyə almış Scarlet anasının təmiz, kübar obrazının öz şəxsi “mən”inin işıqlı tərəfi kimi qoruyub saxlamağa müvəffəq olsa da, bir çox halda atdığı addımlarla “Ellenin qızı” adına layiq olmadığını açıq şəkildə anlayır və etiraf edirdi. Həmin məqamlarda öz daxili səsini boğmağa çalışan Skarlett dövrünün tələbi ilə praqmatik addımlar atmağı bacarır, öz çevik düşüncə sistemi ilə dəyişən Cənub reallıqlarına uyğunlaşmağa müvəffəq olurdu. Müqayisə üçün deyək ki, onun nəslinin nümayəndələrindən bir çoxu Cənubun dəyişim tempi ilə ayaqlaşma bilmədən cəmiyyətin dibinə çökməyə məhkum olurdu. Bəzi hallarda isə onlar Cənub transformasiyasının qəbul etməkdən, reallıqla barışmaqdan imtina edərək cəmiyyətdən kənarlaşır, özünütəcrid strategiyasını ortaya qoyurdular. Məsələn, müəyyən mənada, Scarlettin kiçik bacısı Karenin (Caroline Irene ("Carreen") O'Hara) monastıra inziva seçimi məhz, özünütəcrid strategiyası ilə izah edilə bilər.

M.Mitçell fərqli personajlarının dili ilə səsləndiridiyi fikirlərində Cənub sivilizasiyasının çöküşünün bilavasitə onun tərəqqisində gizli şəkildə kodlaşdığını ortaya qoyur. Müəllif Cənub sivilizasiyasının “doymuş, hər şeyi görmüş, gözündə hər şey adiləmiş”, “öz güvənünü ifrat dərəcədə yüksək olan”, “özündən razı”, lakin dəyişən həyat reallıqlarını olduğu kimi görməyən, dəyişim tempinə uyğunlaşmağı öz təkəbbürünə sığdırmayan insanlar topluluğu olaraq ifşa edir. Əsərdə oxuyuruq: *“The trouble with most of us Southerners,” continued Rhett Butler, “is that we either don't travel enough or we don't profit enough by our travels.... I have seen many things that you all have not seen. The thousands of immigrants who'd be glad to fight for the Yankees for food and a few dollars, the factories, the foundries, the shipyards, the iron and coal mines — all the things we haven't got. Why, all we have is cotton and slaves and arrogance.*

Maraqlıdır ki, Cənub qadınları nə dərəcədə zərif və bəzi məqamlarda hətta nə dərəcədə zəif olsalar da, onları bir amal, bir istək birləşdirir və bu amal-istək onları daxilən güclü edir. Bu istək Cənub sivilizasiyasına sevgi, ata-babaların – Cənub Konfederasiyasının möhtəşəmliyinin təmin edən əcdadların irsinə sonsuz etiram və sadıqlıqdır.

These women, so swift to kindness, so tender to the sorrowing, so untiring in times of stress, could be as implacable as furies to any renegade who broke one small law of their unwritten code. This code was simple. Reverence for the Confederacy, honor to the veterans, loyalty to old forms, pride in poverty, open hands to friends and undying hatred to Yankees.

Əslində, Skarlett özü də Cənub Konfederasiyası ideyaları zəminində tərbiyə almışdır və bütün varlığı ilə Cənub ənənələrinə, öz doğma torpağına – Taraya bağlıdır. Lakin onu fərqləndirən, digər Cənub qadınlarının çoxundan seçdirən cəhət onun çevik düşüncəli, dinamik qərarlı, həyata praqmatik yanaşmalı fərd olması ilə bağlıdır. Skarlett məğlub olmağı, aciz duruma düşməyi qəbul etmir. Bu cəhət onun Cənub mirasının onun şəxsiyyətinə ən gözəl töhvəsidir. Lakin ruhən Taraya sadıq olsa da, Skarlett yalnız keçmiş gözəllikləri, Konfederasiya möhtəşəmliyini xatırlayıb vəsf etməklə gün keçirməyi də zəiflik, acizlik sayır. Onun üçün bu gün və sabah var. Əslində o, bu gündən çox sabahda yaşayır. *"I won't think about it now. I'll think about it tomorrow, when I can stand it!*

Lakin bu fikir bu gündən qaçış, özünütəcrid və ya reallıqları görməkdən imtina deyil. Bu baxımdan onun imtinası prinsipial olaraq, kiçik bacısının bu gün haqqında düşünməkdən imtinasından fərqlənir. Skarlett mübarizəyə güc tapmaq üçün qınına çəkilməyi, sabah daha böyük əzmkarlıqla, daha böyük şövqlə mübarizəyə atılmağı planlaşdırır. Əslində, onun bu günkü “atılış”dan çəkinərək, sabahkı qərarları planlaşdırmasının özü də amerikan praqmatiziminin mahiyyətini ifadə edir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın metodologiyasına gəlinəcə, araşdırma əsasında təsviri, müqayisəli (komparativ), təkamül (evolyusyon) metodlardan yararlanılmışdır.

NƏTİCƏ

ABŞ ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrindən olan və ən əsası amerikan milli kimliyinin ifadəçisi, ABŞ pragmatizminin nəsr formatlı doktrinalar toplusu kimi dəyərləndirilən “Küləklə sovruqlar” romanının Azərbaycan ədəbiyyatşünalığı tərəfindən dərin və sistemli tədqiqi labüddür, ölkəmizin Qərbe inteqrasiya siyasətini izləməsi kontekstində də yetərinəcə aktualdır. Belə ki, bu kimi milli mentalıqda həlledici rol oynamış əsərlərin araşdırılması həmin toplumun dəyərlər sisteminin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və Azərbaycan – Qərb humanitar dialoqunun yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidinə önəmli töhvə verə bilər.

Apardığımız araşdırmalar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ABŞ vətəndaş müharibəsi dövründə (1861-1864) baş vermiş siyasi-sosial təbəddülatlar amerikan Cənubunun cəmiyyət iyerarxiyasında ciddi silkələnməyə yol açmış, ənənəvi toplum dəyərlərinin əhəmiyyətli metamorfozları mümkün olmuşdur. Əsər Cənub sivilizasiyasının çöküşünün təmsalında daha öncəki mərhələdə toplumun dışlanmış fiqurları olan firıldaqçılardan, fəndgirlərin, fürsətbazların ön plana çıxma biləcəyini ortaya qoyur. Dünənün əksədlərinin bu günkü toplumun əlaqədarına çevrilə biləcəyi məlum olur. O da məlum olur ki, vəziyyətdən çıxış yolu olmayanlar bu çalxalantılardan itikisiz çıxma bilmirlər, bəzən isə ümumiyyətlə, iradəsizlik nümayiş etdirərək məğlubiyyətlərini etiraf edərək girdaba yuvarlanırlar. Belə ki, belə belə bir ağır situasiyada qadının öz haqları uğrunda mübarizə aparması, cəmiyyət qanunlarına, habelə ruyakar kübar ənənələrinə və davranış sisteminə etirazını ortaya qoyması feministik sığrayış sayıla bilər. Təsədüfi deyil ki, bir çox hallarda “Küləklə sovruqlar” romanı həm amerikan pragmatizminə oda, həm də feministik manifest sayılır; eyni zamanda Scarlet obrazı ABŞ feminizm hərəkatının ən kult fiqurlarından biri kimi dəyərləndirilir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Burton D.N. The Feminist Scarlett O’Hara. Pennsylvania, The Pennsylvania State University, 2017, (**online məqalə**), 74 Pages. <https://scholarsphere.psu.edu/downloads/mpg15bf31s>
2. Edmondson T. H. The Wind Goes On: *Gone with the Wind* and the Imagined Geographies of the American South, Dissertation submitted to the faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy In Social, Political, Ethical, and Cultural Thought, Blacksburg, Virginia, 2018, (**dissertasiya, online**), 320 Pages., https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/82863/Edmondson_TH_D_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y
3. Spanbauer J. M. Scarlett O’Hara as Feminist: The Contradictory, Normalizing Force of Law and Culture // Law Text Culture, Volume 5 Issue 2 Special North American Issue, (**online məqalə**), 17 Pages, <https://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1054&context=ltc>
4. Архангельская И. Б. Тема американского Юга в романе М. Митчелл «Унесенные ветром» Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Филология. 2014. № 3. С. 267 -274. (**online məqalə**) <https://cyberleninka.ru/article/n/tema-amerikanskogo-yuga-v-romane-m-mitchell-unesennye-vetrom>
5. Баркова И. А. Образ леди и джентльмена в романе М.Митчелл «Унесенные ветром» // Молодой учёный №21 (125) ноябрь-1 2016 г., (**online məqalə**), <https://moluch.ru/archive/125/34805/>

**MOTIVES IN MAXINE HONG KINGSTON'S AUTOBIOGRAPHY
"THE WOMAN WARRIOR"**

VÜSALƏ QULAMOVA
Baku Engineering University
Translation and English language
vusale.qulamova@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

The article introduces analysis and comments about the motives in Maxine Hong Kingston's autobiography "The Woman Warrior: The Memoir of a Girlhood among Ghosts". Beyond general motives of self-identity and self-representation there are specific aims in this life-writing which are not always expressed directly and even recognized by the authors. The article discusses different thematic care and narrative skills, which can be roughly divided into race, gender, mother-daughter relationship, ethnic and cultural identity, and Asian-American history.

KEY WORDS: motives, Maxine Kingston, autobiography

INTRODUCTION

Maxine Hong Kingston, one of the most famous Chinese American female writers, has acquired fame with her "The Woman Warrior: The Memoir of a Girlhood among Ghosts" (1976) alongside her other novels. The book plays a great role not only in Asian American literature but also in Asian American studies. On the other hand, having been translated into more than 20 languages, the book is literary precious with the way it contains educational, social, psychological, and women's studies issues.

RESEARCH METHOD

Examination of autobiographies from different points enables to acquire substantial view on this genre. Comparative method which helps to understand differences and similarities in perception of diverse life situations by representatives of different cultures, religions and genders is used in this article. Besides, discourse analysis that discovers hidden meaning in different contexts helps to understand the direct meaning of the article.

Maxine Hong Kingston holds an important place among the most eminent Chinese American female writers in the late 20th century. Kingston has developed multicultural literary tradition in American literature with very simple and understandable writing style.

The publication of "The Woman Warrior" caused a sensation in the American literary world. It has aroused widespread concern and active discussion in the academic world. The first sentence of the novel, "You must not tell anyone what I am about to tell you" once became the mantra of American college students. This novel reversed the American society's understanding of Chinese society at the time and subverted the American public's prejudice against Chinese women.

At the same time, the work has also experienced negative comments and reviews by several critics. Since its publication, The Woman Warrior has received attention in Chinese American literature. In the analysis, the Chinese-American male writers generally believe that the female stories in "The Woman Warrior" cater to white men's illusions about Oriental women and demeaning Chinese men. Kingston was accused of distorting Asian American reality on the one hand and catering to the demand of the dominant culture of the exoticism and stereotypes on the other.

"The Woman Warrior: The Memoir of a Girlhood among Ghosts" (1976), the first work of Maxine Hong Kingston, consists of five parts of different women: "No Name Woman", "White Tigers", "Shaman", "At the Western Palace," and "A Song for a Barbarian Reed Ripe", being comparatively independent from one another. This book addresses several important topics: racial conflicts and cultural differences, sexual/gender politics, family history, and most importantly, self-identity. Even if this book has a strong autobiographical tone, most of the stories are still fictional. On the whole, it incorporates novels, history, myths, autobiography, and legends, which are important elements for the authors of American ethnicity.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

To determine their own idea of their own essence, American writers of Chinese origin turn to images and motifs borrowed from the mythological, religious and folklore sources of their historical homeland in their works. An important role in their works is given to the magic of the spoken word, musical motifs and natural images. Kingston is also encouraged by the multicultural vision and reflects the influence of the culture of her motherland in her novels and stories. It can be said that "The Woman Warrior" is a collage of Chinese cultural history. At the same time, in most cases, this citation does not form a structural part of the novel. Except for the stories about Hua Mulan and Cai Wei, the other citations are only references, and they involve most Chinese people's familiarity. In other words, this involves only as a background, not as a reference to knowledge and plots. This involves, in a sense, even a deviation from Chinese culture. For example, the story of Tattoo in the second chapter, White Tigers, is an anti-conventional writing of the mother-in-law's tattoo; the story of Mulan, who advocates filial piety and loyalty in traditional culture, is rewritten as a feminist's growth story. In Chapter 4, A Song for a Barbarian Reed Pipe, most of the stories belong to hearsay. This is a new character of poetry and forms a style that transcends the times and regions with local novels. In order to make a difference, it is difficult to identify the location of the story in the remote provinces or the core cities of China, nor accurately determine the dynasty in Chinese history.

In terms of type, "The Woman Warrior" is a story which is extremely commingled. It combines folklore and family epics - classical genres belonging to myths and imitations - with memoirs - autobiography - modern genres that belong to the low friction imitation. The content of the novel is generally symmetric. The first two chapters and the last two chapters are based on China and the United States. The third chapter is just the transition between the two; the first part is about the story of the narrator who heard the mother's generation. Including the story of the aunt who had just died from the well, the story of the female soldier Mulan, its story logic is native to China, with a strong myth and Gothic colours, it is also the narrator's own "Genesis".

The latter part is the stories of Chinese immigrants from the United States, including the story of a pair of sisters who had come to live in the United States, dealt with the husband who had married the second wife, and the story of the second generation of Chinese-born in the United States growing up and integrating into the local environment. For the second generation, its story logic belongs to the American continent, with strong irony and realism.

The latter part of the novel is separated from the style of Gothic legends, and it has been once again set up in a foreign country, but its activities are not as disturbing as it was in the country. People always live in the shadows of the ideology of the early generation or the previous generation. They simply copied the concept of China-Barbarians since the Zhou dynasty and the Han dynasty. They treated the United States as the country of barbarians and boasted that they came from the heavenly state. The two sisters in the fourth chapter, At the Western Palace, or more precisely, the husband who married the second wife and the wife who was immersed in the pain of being abandoned by her husband, can be regarded as Western culture. In the traditional dualistic conception, the East is always shaped as having a feminine quality. It is culturally viewed as introverted, peaceful, shy, quiet, and honest, while the West is corresponding to extroversion, conquest, unrestrained, enthusiastic, and coarse. The gendered perspective of Eastern and Western cultures is reappeared in this chapter. It is ethical that Moon Orchid's behaviour is determined. The concept of childhood acceptance constitutes her non-hereditary genes in her cultural setting and enables her to respond. She was helpless at the time of the transition. Her character was also "Eastern", not rhetorical, weak and incompetent. She was always in the stage of coping with the problem and had no self-fulfilment.

CONCLUSION

"The Woman Warrior" became the object of many literary and cultural studies in the US since it was the birth of border literature for the "mainstream" American literary process with the publication of the novel. Kingston and "The Woman Warrior" inspired others to find the self-confidence, especially all Chinese American women to form a new identity. In addition, she has paved the way for Chinese American literary dialect in American literature.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

REFERENCES

1. Kingston, M. H. 'Cultural Mis-readings by American reviewers.' Asian and Western Writers in Dialogue: New Cultural Identities. Ed. Guy Amirthanayagam. London: Macmillan, 1982
2. Kingston, M. H. 'Personal Statement.' Approaches to Teaching Kingston's The Woman Warrior. Ed. Shirley Geok-lin Lim. New York: MLA, 1991. 68-71.
3. Kingston, M. H. 'The Woman Warrior: Memoirs of a Girlhood Among Ghosts'. 1976. New York: Vintage International, 1989.

PARENTS' INTERESTS IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE TO THEIR CHILDREN IN AZERBAIJAN

PH.D. AYDIN ALIYEV

Baku Engineering University
aydinaliyew@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

AYTAN SULEYMANOVA

Baku Engineering University
English Language and Literature
ayten.suleymanova.98@list.ru
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

The aim of this study is to bring light to edification intellectually, make carers cognizant of their roles and responsibilities in that mission regarding educating and kindling children's curiosity in English language learning, which is the first step to literacy. This article provides readers with information on particularly parents' teaching of the English language in Azerbaijan to their children through learning activities, especially by play. By applying quantitative research, 15 parents whose children are between 2-5 years were interviewed and asked certain questions in an Azerbaijani kindergarten to know whether they have the interest to teach their kids English and if they actually know the importance of teaching through play. The findings revealed that the majority of parents do agree on the significance of play and its effectiveness in teaching. On the other hand, when it comes to their interest to teach, the revealed case is not that satisfactory due to lack of knowledge and time even if they are enthusiastic to teach. Therefore, parents themselves need to be curious and have a tendency to learn English first, so that they can pass on the knowledge to their children through play.

KEY WORDS: children development, language learning, parents' role, exposed to language,

INTRODUCTION

In the modern world, everyone is trying to learn any other language to update their language skills and knowledge be it an adult or child. People in Azerbaijan are also cognizant of its importance and try to learn English. In this case, specifically, parents want their children to learn an additional language. Children are our future and parents always pay specific attention to the children's knowledge and do their best to help them. In Azerbaijan, there are plenty of kindergartens in which children are taught the English language. However, other than teachers at kindergarten, parents have an undeniable role in children's language development. The more parents are interested, the more children will be curious about learning English.

LITERATURE REVIEW

There is a large volume of published studies describing the role of parents in childrens early language development (Fasina, 2011; Espinosa, 2014; Baker & Letendre, 2002). All children are born ready to learn to be able to communicate with the significant people in their lives. Within the first few years of life, virtually all children are mastering the basics of the language.

Espinosa (2014) states that early childhood education can improve children's educational achievement before and after kindergarten. Therefore, people, particularly parents, are expected to have a clear understanding of its importance and their responsibilities towards children's language

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

learning who are in the process of acquiring another language such as English. “The more parents are involved with their children, the more positive learning and general life outcomes occur (Baker & Letendre, 2002).” In addition, children of involved parents mainly show higher levels of success, more courteous behaviour and high motivation in further school life (Fasina, 2011).

Majority of parents give their energy to their children’s learning; not only do they help children with their home tasks and but also they promote children’s foreign language acquisition.

There are strong evidence that parental contingency (communication when the intended recipient is fully oriented towards receiving and processing it) and parental efforts in pre-literacy activities are important and interventions can be effective. Parent-children interaction is already established as a key factor in language development” said Keith Topping (**Keith Topping, 2013**).

Parents’ attitudes are essential since they have a great impact on their children’s language learning process. In modern world, many parents support early English education and believe it is crucial (Lin, Chen, & Hsiang-Chun, 2016; Barbara, 1996).

Parents tend to believe the early childhood English education can foster children general learning and communication skills (Lao, 2004). “Moreover, parents believe their children can increase their self-image and confidence by learning a foreign language (Lin, Chen, & Hsiang-Chun, 2016, p. 63)”.

Na (2016) states that parents provide a number of ways to support children’s English learning and even build friendship with schoolteachers. In the same vein, Yusup et.al (2016) noted that “parents support revolving around a wide scope; this support includes the provision of physical support such as emotional, financial and material assistance.”

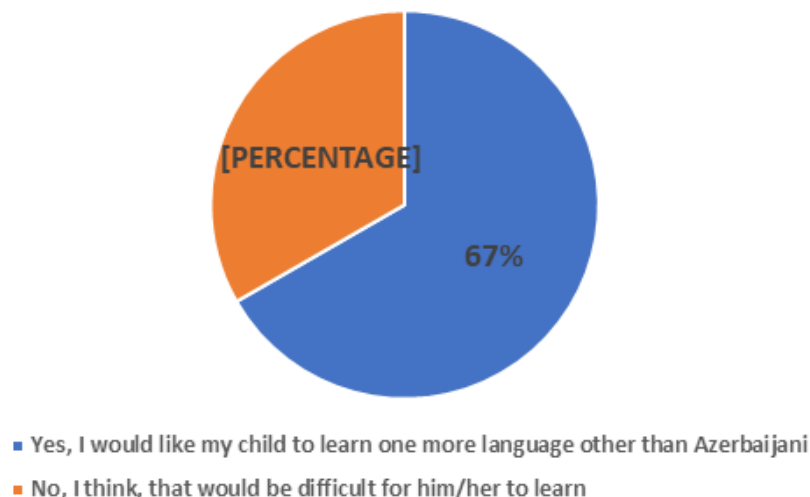
In view of all that has been mentioned so far, one may suppose that parents play important role in children’s early education. It should also be noted that most parents are of the opinion that engaging with language learning at early ages, can have results that are more effective.

RESEARCH METHODS

Quantitative research was conducted in “Nəftçilər” kindergarten in Azerbaijan. The aim of this study was to find out whether parents have an interest to teach their children English language. A questionnaire consisted of 5 questions and was held by interviewing parents whose children’s native language is Azerbaijani.

15 parents (11 female, 4 male) participated in this research study whose children are between 2-5 years and answered the given questions as follows:

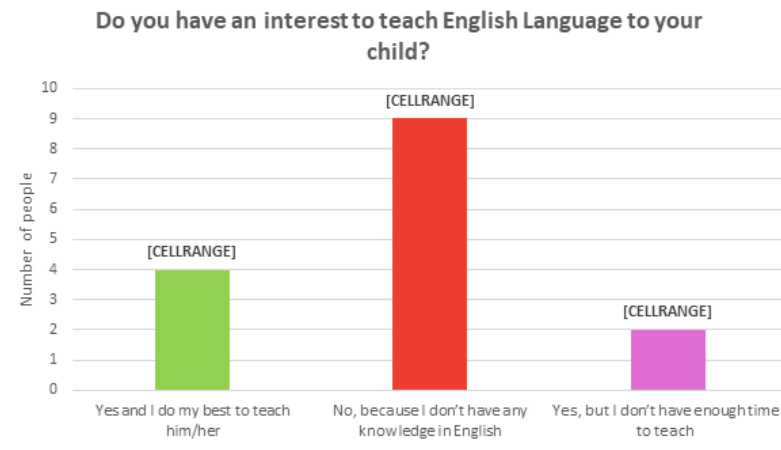
Figure 1: Learning English as a second language
Would you like your child to be bilingual by learning English language?

One of the most significant inquiries is if parents actually want their children to learn English language or not, whose native language is Azerbaijani. From the introduced chart, it can be easily outlined that the majority of parents are for it – 10 people, which accounts for two thirds and they do want their children to expand their language skills by learning English. On the other hand, thinking that it would be hard for children to learn in that young age, rest 5 people are against it.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

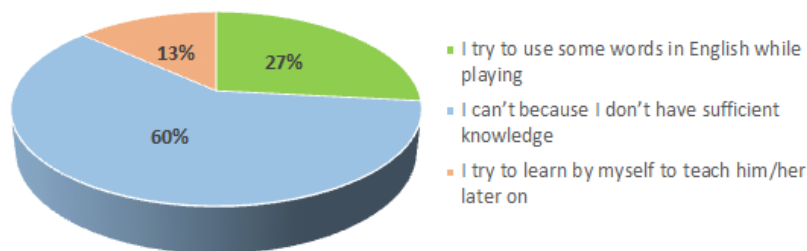
Figure 2: Parents' interests in teaching English

The purpose of the next question was to expose if parents are interested in teaching English language to their children. The graph above (see Figure 2) was designed to visualize if any interest is aroused to elucidate something to young explorers by parents. If you look at this illustration, it's obvious to notice that lack of language knowledge is prevention to teaching. 60% of people that is 9 out of 15 are not able to teach due to being untaught. Surprisingly, only 4 people teach English to their children and 2 people don't because of lacking adequate time.

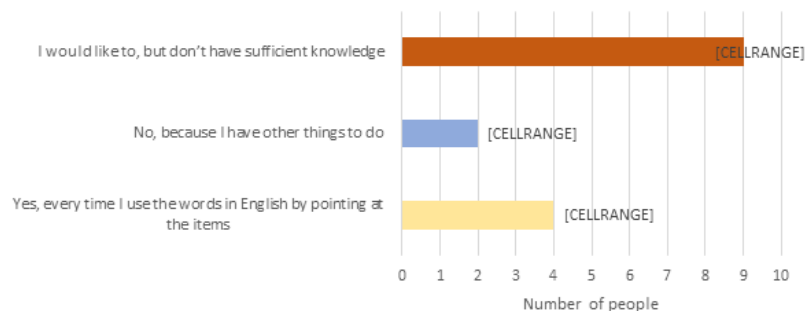
Figure 3. Helping children to learn English

How do you help your child or children to learn English?

The aim of this question is to figure out in what ways parents help their children to learn English. As the graph (see Figure 3) displays, 27% of interviewees stated that they try to use unspecified words to let their children hear some words in the English language. Meanwhile, 9 people are unable because of having insufficient knowledge. Only 2 people, accounting for 13% try to learn English to teach children.

Figure 4. Involvement of Parents
Do you speak in English with your children?

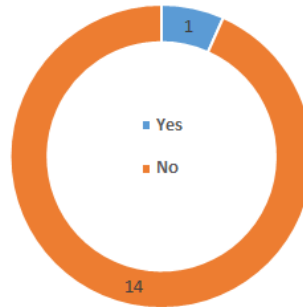

This question is aimed to investigate whether parents are involved in children's world, in other words, if they are interested in teaching English while children are playing or not. As the previously

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

introduced graph illustrates, a number of people who teach English are few than the ones who don't – 27%. Similar to the ones who don't have sufficient knowledge to teach English, only 2 people out of 15 are unable because they are busy with doing other things.

Figure 5. Being qualified in teaching
Are you qualified in teaching English for kids as a parent?

This question was asked to highlight if parents comply with the precedent condition such as being qualified in teaching as a parent or not. Not surprisingly, the majority of parents – 14 did word that they are not capable enough to teach English to their kids. Unlike the 14 people, only one person answered the question positively by saying he is indeed qualified as a parent in teaching English to the young learner.

DISCUSSION

This paper is a preliminary attempt to analyze and investigate parents' interests in teaching the English language to their children. The survey was aimed to investigate whether parents are interested or not in teaching English to their children whose native language is Azerbaijani and in what ways children are enabled to learn the language. By conducting this research study, we have obtained accurate and satisfactory results. First of all, out of the study participants, the majority of parents – 67% want their children to learn English in addition to Azerbaijani. Furthermore, the evidence from this study points towards the idea that parents are actually cognizant of the significance of learning the additional language in young explorers' lives.

Interestingly, in response to the 2nd question, most of those surveyed – 60% indicated that they don't have any interest in teaching the English language to their children due to insufficient knowledge and lack of time. The overall response to this question was surprisingly quite negative because only a few parents – 4 people who have an understanding of English are interested in teaching. Contrary to expectations, more than half of the participants – 9 people do not have any attention engaged in teaching English and conveying the language - related items to their children.

The most striking result to emerge from this data is that lack of knowledge actually inhibits parents to teach English language and use the language item with their children while playing. Figure 4 is bare evidence of that statement. More than half of the respondents – 9 people out of 15 highlighted that they would like to but are unable to, due to standing in need of knowing the language. Similar to the previous result, only 4 people teach the English language to their children through play by using English words. That's directly interlinked with being benevolent in helping children as well. Only 27% of parents are engaged in teaching, the majority of them can't because they don't have sufficient knowledge in English language to help.

Further analysis revealed that the majority of parents are not qualified as a parent in teaching the English language to their kids. Only one person claimed he is eligible. Despite all facts, as it was comprehensively demonstrated, the overall response to the research study was not wanted result. In contrast to what was previously thought, parents are not motivated enough to teach English language, mostly, due to insufficient knowledge.

RESULT

The presented disquisition was carried out to find out if parents are quite interested or motivated to teach their kids in Azerbaijan. This finding validates the usefulness of parents' role which is known as 'responsive parenting' in young learners' education and English language development. This result

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

has further strengthened our conviction that parents are indeed quite willing to help children learn in English but some certain factors such as lack of knowledge, not knowing English language and time play an inhibitory role here. Consequently, the result expanded our knowledge that some parents, on the other hand, would like to learn English by themselves first, then to teach their children. As a result, we are of the opinion that in the modern world, children are expected to learn English language but from young ages, parents are the responsible ones to guide, to expose them to certain words as soon as a perfect opportunity lets and that is when children play.

REFERENCES

- Baker, D. G., & Letendre, G. (2002). Socioeconomic status, school quality, and national economic development: A cross-national analysis of the "Heyneman-Loxley Effect" on mathematics and science achievement. *Comparative Education Review*, 46(3), 291-313.
- Barbara, A. (1996). Parental attitudes toward bilingualism in a local two-way Immersion program. *The Bilingual Research Journal*, 20(3), 383-410.
- Espinosa, L. M. (2014). *Second Language Acquisition in Early Childhood*. University of Missouri: Greenwood Publishing Group. Получено из <https://www.researchgate.net/publication/265075052>
- Fasina, F. F. (2011). The Role of Parents in Early Childhood Education: A Case Study of Ikeja, Lagos State, Nigeria. *Global Journal of Human Social Science*, 11(2), 42-52.
- Keith Topping, Rayenne Dekhinet & Suzanne Zeedyk. (27 Nov 2013 г.). Children's Language Development. *Experimental Educational Psychology*, 33(4), 391 - 405. Получено из <https://doi.org/10.1080/01443410.2012.744159>
- Lao, C. (2004). Parents' attitudes toward Chinese-English bilingual education and Chinese-language use. *Bilingual Research Journal*, 28(1), 99-121.
- Lin, C.-Y., Chen, & Hsiang-Chun. (2016). Parental Perceptions of Early Childhood English Education. *International Journal on Studies in English Language and Literature*, 4(11), 62-70.
- Na, W. (2016). *International Journal on Studies in English Language and Literature. An Analysis of the Main Difficulties in Chinese Kindergarten Bilingual Education*, 4(3), 29-34.
- Yusup, N. B., Mansor, & Ahmad, A. (2016). THE INFLUENCE OF PARENTS SUPPORT AND ITS RELATIONSHIP WITH STUDENTS ACHIEVEMENT IN ENGLISH EDUCATION. *International Conference on Education and Regional Development* ((стр. 657-662). Bandung\Indonesia: ICERD 2016).

SOMERSET MOEMİN "TEATR" ƏSƏRİNDƏ YARADICI CULİYA OBRAZI

SEVDA HÜSEYNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Tərcümə və inilis dili kafedrası
Shuseynova@beu.edu.az
Sumqayıt, Azərbaycan

XÜLASƏ

Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi dahi ingilis dramaturqu, nasiri, ədəbi tənqidçisi Uilyam Somerset Moemin "Teatr" əsərindəki Culiya obrazını təhlil müstəvisinə gətirmək və onun yaradıcı şəxsiyyət kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərini oxucuya təqdim etməkdir. Əsərin ana xətti Culiyanın bir aktrisa kimi formalaşması, onun həyat və yaradıcılığı üzərində qurulmuşdur. Yazıçı fikir və düşüncələrini oxucuya çatdırmaq üçün teatr mövzusunun seçmişdir, çünki o, əmin idi ki, mədəni cəmiyyətlər, xalqlar və millətlər elm və incəsənətin başqa sahələrinə, eləcə də, teatra hədsiz maraq göstərir. O, bildirdi ki, səhnə əsəri, onun mahiyyəti, yazıcının ötürmək istədiyi mənəvi dəyərlər teatrda eyni vaxtda minlərlə tamaşaçının ürəyinə yol tapa bilir. "Teatr" əsərini oxuduqca, oxucuda Culiyanın səhnədəki yaradıcılıq qabiliyyətinə, onun obrazdan-obrazına necə ustalıqla keçə bilmək məharətinə heyranlıq yaranır.

AÇAR SÖZLƏR: təhlil müstəvisi, yaradıcı şəxsiyyət, yaradıcılıq qabiliyyəti

GİRİŞ

1. Dahi ingilis ədibi Somerset Moemin əsərləri və əsərlərində yaratdığı obrazlar bir çox tədqiqatçılar və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən dəfələrlə araşdırılsa da, onun əsərlərində olan real yaradıcı şəxslərin prototipləri və ya yazıcının bədii təxəyyülünün məhsulu olan qeyri-real yaradıcı obrazlar "yaradıcı şəxsiyyət" prizmasından hələ də təhlil edilməyib.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

2. Tədqiqat işində Culiya obrazına xarakterik olan bütün cəhətlər üzə çıxarılır və o, oxucuya ana, sevgili, həyat yoldaşı, dost və ən əsası səhnələrdə öz rolunu məharətlə canlandıran yaradıcı şəxsiyyət kimi təqdim edilir.

3. “Teatr” romanı Somersət Moemin sənət aləmindən, yaradıcı insanların həyatından bəhs edən məşhur romanlarından biridir. Əsər 1937-ci ildə yazılmışdır. Hadisələr Maykl Qosselin və 1930-cu illərdə London səhnələrinin bəzəyi olan Culiya Ləmbert cütünü ətrafında cərəyan edir. Ədib teatr həyatını canlandırmaq üçün sözləri elə dəqiqliklə və sərrast seçmişdir ki, insanın qəlbində istər-istəməz teatra sevgi və meyl daha da güclənir. Oxucuda teatr cəmiyyəti ilə tanışlıq yaranır. Oxucu öyrənir ki, teatr aləmi geniş işıqlı salonları, məxmər lojaları, gözəllik duyğusu ilə dolub-daşan foyeləri, anraktları, tənənəli disputları, müzakirələri olan cazibəli, müzəyyən bir aləmdir. Bu elə bir mədəni cəmiyyətdir ki, burada məzmunuz, mənasız çıxışları ilə şöhrət qazanmaq istəyənlərə, özlərinin puç varlıqlarını yüngül bir yol ilə tanıtdırmaq arzusunda olanlara, şöhrətpərəstlik dələduzlarına, yaradıcılıq ruhu olmayanlara, canlandırdığı obrazın özünə çevrilə bilməyənlərə yer yoxdur.

Culiya yaradıcı obrazdır. Onun səsinə və hərəkətlərində olan ahəngdarlıq, təbiilik hamını heyran qoyur. O, hər bir rolunu ürəklə ifa edir, sözləri elə deyir ki, sanki gözəl bir musiqini dinləyirsən. Culiyanın artikyulasiyası elə aydındır ki, onun söylədiyi hər bir kəlmə teatrın ən yuxarı yarusundan belə eşidilir. Culiya ifa etdiyi rolun səciyyəsinə, əhval-ruhiyyəsinə məharətlə uyğunlaşa bilir. O, səhnədə təbiidir, inandırıcıdır. Culiya ifa etdiyi monoloqlarda ehtiras və yanğını böyük sənətkarlıqla ifa etmək gücünə və istedadına malikdir.

46 yaşlı bu xanım İngiltərənin ən məşhur aktrisasıdır. Onun həyat yoldaşı Maykl da gəncliyində aktyor olmaq istəyir, lakin füsunkarlığı ilə ingilis səhnəsinin ən yaraşlıq kişisi adını alsa da, aktyorluğu ilə şöhrət qazanmaq cəhdləri uğursuz olur. Sonralar Maykl Culiya ilə birgə pul yığaraq öz teatrını yaradır. O, “Siddons” adlandırdığı teatrı həm idarə edir, həm də həmin teatrın rejissoru olur. Culiya da öz yaradıcılıq zirvəsini “Siddonsda” fəth edir.

Bir gün, hələ yaradıcılığa yeni başladığı bir dövrdə, Culiya səhnədə italyalı avanturist qadının obrazını canlandırarkən teatr dairələrində kifayət qədər məşhur olan Cimmi Lenqton onu görür. Cimmi Lenqton və Culiya arasında olan dialoq bu xanımın aktrisa kimi uğurlu, parlaq gələcəyi olacağı barədə oxucuda təsəvvür yaradır:

- Sizin ideal göstəriciləriniz var, boyunuz, bədəniniz və üzünüz səhnə üçün çox münasibdir.
- Sizin dilinizdən bunu eşitmək çox xoşdu.
- Sizi əmin edə bilərəm ki, sizdə məşhur italyalı aktrisa Elyanora Duzenin sifəti var. Aktrisaya məhz belə sifət lazımdır. Elə bir sifət ki, cilddən-cildə düşə bilsin, beynindən keçən bütün fikirləri üzündən oxumaq olsun. Sizin çox qeyri-adi, adamın ruhunu oyadan səsiniz var. Ritm duyumunuz əvəzsizdir. Sonradan öyrənməklə alınması iş deyil, bu sizdə anadangəlmə vergidir.
- Çox böyük tərifdi.

Cimmi Lenqtonla müqavilə bağlayan Culiya Midlpula gəlir. Burada fantastik enerjisi və entuziazmı sayəsində aktrisalığ bacarığını daha da təkmilləşdirir və bir-birinin ardınca Maqda (G.Zuderman “Vətən” dramı), Nora (H. İbsen “Gəlincik ev”), Enni (B.Şou “İnsan və fəvqəlinə”) və başqa rolları uğurla ifa edir. Midlpullular belə bir ulduzu səhnələrində görməkdən məmnun idilər, ona baxmaq üçün tamaşalara axışırdılar. Paytaxt qəzetləri artıq Culiya haqqında məqalələr yazırdı. Culiyanın şöhrəti artıqca əhatəsindəki insanlar, ünsiyyət qurduğu adamlar dəyişirdi. O, tədrisən kübar cəmiyyətin bir üzvünə çevrilirdi. Culiya tezliklə kübar cəmiyyətin jarqonlarını, davranış qaydalarını mənimsədi. Onda çox güclü təqlidmə istedadı vardı. Culiya ağıllı qadın idi, o, təqlidçilik qabiliyyətini səhnədə göstərmirdi, çünki düşünürdü ki, bu onun oyununa mane ola bilər. Lakin bu cür kübar məclislərdə yamsılmaq məharətindən öz xeyrinə istifadə edərək özünü hazırcavab qadın kimi sevdirdi. Culiya yaradıcı xarakterli idi, asanlıqla istədiyi təssüratı oyada bilirdi. O, sanki tamaşaçıları üzərində külli-ixtiyar sahibi idi. Culiya nazlı-qəmzəli təbəssümüylə bir anlıq kipriklərini aşağı salar, sonra tədrisən kipriklərini qaldıraraq gözəl gözlərindən axan baxışları ilə insanların ürəyini köksündən çıxarırdı.

Culiya özünün hər iki dünyasında xeyirxah, ciddi qadın kimi qəbul olunurdu. Hamı Maykl ilə onun nigahını nümunəvi hesab edir, onu ər-arvad sədaqətinin rəmzi adlandırırdılar.

Culiya işinə məsuliyyətlə yanaşırdı. Uzun illər səhnədə olmasına baxmayaraq, hər dəfə məşqlərdə özünü elə gərgin hiss edirdi ki, sanki o, London un hər hansı bir teatr səhnəsində ilk rolunu oynayan gənc qızıdır. Bununla bərabər, həm də şəxsi əzəmətinin qibtəedici gücündən həzz alırdı.

Hansısa intonasiyanın, hərəkətin, jestin insanları belə vəcdə gətirməsi onu heyrətləndirirdi. Çünki obrazlılıq Culiyanın qanında idi, bu ifaları etmək onun üçün çətin deyildi. Tənqidçilər onun ifasındakı rəngarənglik barəsində yazmaqdan doymurdular. Ələxsus, Culiyanı yaradıcı şəxsiyyət adlandıraraq onun obrazdan-obrazla girmək bacarığını yüksək qiymətləndirirdilər. Culiya yeni rola hazırlaşarkən, ifa edəcəyi obraz üçün heç vaxt kimisə müşahidə eləmədi, sadəcə rolla tanış olurdu və sanki qəflətən haradansa gələn tutqun xatirələrin güclü dalğasına düşürdü və məlum olurdu ki, demə, öz qəhrəmanı haqqında əvvəllər ağına da gəlməyən çox şeyləri bilirmiş. Bu zaman onun yaddaşında hansısa tanış, küçədə və ya ziyafətlərdə təsadüfən görüşdüyü insanlar peyda olurdu. O, bu xarakteri öz məniylə calaşdırır, özünə hopdurur, beləcə, real həyatdan gəlib onun təcrübəsi, aktyorluq bacarığı, ürəyəyatımlı çöhrəsiylə zənginləşən xarakter yaranırdı. Culiya oynayacağı personajı düşüncələri ilə düşünür, hissiyatıyla hiss edirdi. Səhnədə olarkən intuisiyası ona yüzlərlə xırda ştrixlər diktə edirdi ki, bu da tamaşaçıları heyrətə gətirirdi. Aldığı istənilən rola- hətta sanballı mətn olmasa belə, o, öz şəxsi keyfiyyəti, öz sənəti, aktrisalıq bacarığı ilə həyat verirdi. Özünün incə ritm duyumu, gözəl səsi, rəngarəng çalarları, hissələrini ustalıqla özünə tabe etməsi hesabına və parlaq aktrisalıq texnikasıyla Culiya səhnədə möcüzə yaradırdı. O, öz monoloqunu pyesin effektiv, cəzbedici kluminasiyasına çevirə bilirdi. Culiyanın yaradıcı şəxsiyyəti elə bir mənəvi aləm, elə bir ilahi məkan, içindən axıb keçən elə bir mənəvi işıq idi ki, Culiya onun vasitəsilə qadir olmadıqlarını edə bilirdi. Bu işdə onun tayı-bərabəri yox idi, bir sözlə, misilsiz idi. Culiyaya elə gəlirdi ki, onda iki şəxs cəmləşib: onlardan biri məşhur aktrisa, hamının sevimlisi, Londonun ən yaxşı geyinən qadını, ikincisi isə onun hər axşam səhnədə təsvir etdiyi qəhrəmanı idi. Birincisi əslində illuziya idi. Culiya sadəcə səhnədəki iki-üç saati oynayırdı, onun yaratdığı personaj bütün günü- hətta hansısa bir işlə məşğul olanda və ya kiminləsə söhbətləşəndə də onunla iç-içə yaşayırdı.

Bir vaxtlar Mayqlan ötrü dəli-divanə olan, məhəbbəti həyatın özü hesab edən bu qadının gənc Tomla uğursuz sevgi macərası onun məhəbbət haqqında olan fikirlərini dəyişir. Oğlu Rocer ilk sevgisini anasıyla bölüşəndə Culiya belə cavab verir:

- Məhəbbət? Məhəbbət bilirsən nədir? Ağrı və əzab, həya, heyrət, cənnət və cəhənnəm, gərginlik, sözlə ifadə oluna bilinməyən qüdsə, azadlıq və könlük...

Yaradıcı şəxsiyyət kimi uğur qazanan Culiya, görünür, real həyatda ana obrazının öhdəsindən yaxşı gələ bilməmişdi. Oğlu Rocer ağıllı, təhsilli gənc idi, amma valideynlərindən fərqli olaraq o, teatr aləmini gerçək dünya kimi qəbul etmirdi. Bunu Culiya ilə Rocer arasında olan söhbətdən oxucu asanlıqla başa düşə bilər:

- Bilirsən, ana, mən gözümü açandan sizin uydurma aləminizdə yaşamışam. Atamla sənənin birlikdə qurduğunuz bu aləmin havası məni boğur. Sən həmişə oynayırsan. Sən qulluqçularla, atamla, mənimlə də oynayırsan. Sən mənim qarşımda nəcib, güzəştə gedən ana obrazındasan. Sən özün yoxsan. Sən büsbütün oynadığın o saysız-hesabsız rollar yığnağısan. Tez-tez özümdən soruşuram, görəsən, sən nə vaxtsa özün olmusanmı, yoxsa lap əvvəldən təsvir elədiyən personajlara gerçək həyat verməkdən ötrü bir vasitə olmusan? Sən boş otağa keçəndə hərdən mən oranın qapısını açmaq istəyirəm, amma ürək eləmirəm, qorxuram orada adam tapmayam.

- Deməli, düşünürsən ki, mən saxta bir insanam, hə?

- Tamam yox. Çünki saxtalıq sənənin üçün həqiqətin özüdür.

- Sən necə də qəddarsan! Məni azca da olsa sevmirsən.

- Ana, əgər səni tapa bilsəydim, sevərdim. Amma sən haradasan? Əgər yaradıcı şəxsiyyətini səndən alsalar, obrazlılığını səndən qoparsalar, yerdə qalan yalnız quramalıq, qeyri-səmimilik, köhnə rolların nimdaş iqtibasları və saxta hissələrin qalıqları olacaq.

Bu sözlər Culiyanı dəhşətə gətirsə də, başa düşürdü ki, oğlu uzun illər boyu içində yığılanları boşaltmaq istəyirdi. Çünki Culiya oğluna uşaqlıqdan bu günə qədər- on səkkiz yaşına qədər heç vaxt zaman ayırmamışdı, onunla vaxt keçirməmişdi, ana qayğısı göstərməmişdi. Bu Culiyanın həyatda yeganə məğlubiyəti idi. Rocerin sözləri Culiyanı sarsıtısa da, o, oğluna cavab vermir.

Əsərdə Culiya obrazı o qədər canlı təsvir edilib ki, oxucu onun hansısa real yaradıcı şəxsin prototipi olduğuna inanır. Culiyada 1930-cu illərdə Londonun teatr səhnələrində ad-san qazanmış, məşhur Nensi Lovatın, Helen Heyin, Evelin Leyin, Margaret Karlaylın, Lena Halideyin, Doroti Diksonun, Eliot Mahekamin, Adel Diksonun, Viktoriya Hopperin cizgiləri cəmlənir. Müəllif isə Culiya Lambert barəsində öz fikirlərini yazanda etiraf edir ki, bu obrazı yaratdığı zaman o dövrün çoxsaylı sayılıb-seçilən aktrisalarını tanıyırdı, onların tamaşalarını izləmək üçün teatra gedirdi. Lakin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

yazıçı bildirdirdi ki, bu aktrisaların heç biri onun yaradıcı qəlbini riqqətə gətirə bilmirdi. Yəni Culiya o dövrün tanınmış aktrisalarından heç birinin bədii portreti deyil. Müxtəlif xarakterlərdən götürülmüş fərdi cizgilərin harmoniyasını ehtiva edən canlı bir obrazdır. Somerset Moem yazırdı: “ “Teatr” pyesindəki Culiya obrazı real həyatın gerçəkliklərinin simasıdır. Mən bu qadına böyük rəğbət bəsləyirəm, onun şıltaqlığı məni təəccübləndirmir, ağılsız hərəkətləri məni qorxutmur, çünki o, həyatın özüdür”.

Somerset Moemin “Teatr” romanı 1937-ci ildə nəşr edilib oxucuya təqdim edildikdən sonra elə həmin ildə Amerikalı tənqidçi, tarixçi, yazıçı, publisist, pedaqoq, Nyu-Yorkda dərc olunan “*Saturday Review of Literature*” (Ədəbiyyatın Şənbə Xülasəsi) jurnalının redaktoru Bernard De Voto (1897-1955) jurnalın 15-ci sayında romana belə fikir bildirmişdir:

“Cənab Moemin yeni romanının obrazları əsasən aktyorlardır və teatr həyatı bu romanda peşəkarcasına oxucuya təqdim edilir. Əsərin dili, obrazların dialoqları təbii və aydındır. Struktur və tematik baxımından bu roman öz dövrünün ən yaxşı əsərlərindən biridir. “Teatr” romanı ziyalı insanların asudə vaxtlarında oxuya biləcəkləri ən yaxşı kitabdır”.

İngilis yazıçısı, Elizabet Boven (1899-1973) Britaniyanın “*The New Statesman*” (“Yeni dövlət xadimi”) jurnalının 1937-ci il, mart ayının 27-də çıxan XIII sayında aşağıdakı fikirləri ilə əsəri yüksək dəyərləndirmişdir:

“Cənab Somerset Moemin “Teatr” romanı sevgi və incəsənət mövzularının vəhdətini özündə əks etdirir. Bu əsərdə yazıçı hiyləgərliyi və hoqqabazlığı yoxdur. Müəllif fikirləri tam şəkildə təqdim edərək duyğuları təhlil edir. Dialoqlara gərəksiz müdaxilələr yoxdur. Hər bir ifadə müəllif tərəfindən məqsədyönlü şəkildə istifadə olunub. Əsərin baş qəhrəmanı olan Culiya Lembertə xarakterik xüsusiyyətlər və müəllifin öz yaratdığı obraza olan satirik yanaşması sujetə əhəmiyyət qazandırır. Culiya Lambert xəyanətlərlə bəzədilmiş səmimiyyətə və xoş xasiyyətə malikdir. O, güclü və heyranedicu bir qadındır. Onun monoloqları, söhbətləri həyat doludur, sevgi münasibətlərində və cəmiyyətdəki davranışları daima nəzarətindədir. Onun gerçək və səhnə həyatı arasında bir sədd yoxdur. Culiya eyni vaxtda hər iki həyatı yaşayır. Culiyanın sadəliyi, mərhəmətsizliyi, qəddarlığı, səbirsizliyi onun yaşadığı bütün əzabları ilə birgə böyük yaradıcı insanı formalaşdırır: O, sevməyi sevir. Onun ikili şəxsiyyəti təbiidir- o, iki nəfərdir, amma nadir hallarda ikisi də mövcud olur. Mümkündür ki, aktrisa qadına saxtakarlıq, dözülməz manomania, qeyri-insani bihudəlik təlqin etsin, ancaq bütün hallarda Culiya obrazı cənab Moemin ən müvafiq qəhrəmanlarından biridir”.

4. Tədqiqatın mətnindən də məlum olduğu kimi iş “Culiya-yaradıcı qadın”, “Culiya və Midlpu”, “Culiyanın yaradıcılığı və şəxsi həyatı”, “Culiya və Rocer dialoqu”, “Teatr və ədəbi tənqid” strukturu üzərində qurularaq hərtərəfli araşdırılmışdır.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat zamanı Somerset Moemin “Teatr” romanının həm ingilis, həm də azərbaycan dilində olan nəşrlərindən istifadə edilmiş, əlavə mənbələrə müraciət olunmuş, əsərdə adı keçən həm şəxs, həm də məkan adlarının reallıqla uyğunluğu araşdırılaraq yoxlanılmışdır.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqatda məsələnin qoyuluşu və elmi izahı uğurla nəticələnmişdir. Araşdırmada şəxsiyyət və yaradıcılıq vəhdətinin konkret faktlarla izahı verilmiş, Culiyanın Lambertin simasında yaradıcı şəxsiyyət obrazının həyat və sənət sirləri, onun qida mənbəyi və təsir gücü aydınlaşdırılaraq təqdim edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. W.Somerset Maugham, *Theatre*, Vintage International, New York, 2001, 304 pages
2. Moem U.S, *Teatr*, Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, Bakı-2016, 563 s
3. W. Somerset Maugham, *Far and Wide*, nine novels; volume 1. The Companion Book Club, 1955.
4. Anthony Curtis and John Whitehead, W. Somerset Maugham, The Critical Heritage Series, Routledge, 1997, 489 pages
5. <https://www.britannica.com/biography/W-Somerset-Maugham>

**THE THEME OF AMERICAN DREAM IN “DEATH OF
A SALESMAN” BY ARTHUR MILLER**

AYSEL MAMEDOVA

Baku Engineering University
Pedagogy/Translation and the English Language
mamedovaay@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

The aim of this thesis is to depict the American society after World War II and the Great depression, and show the people's life during that period by examining Arthur Miller's masterpiece "Death of a Salesman". American Dream becomes the main ideology of that time which indicates that all people deserve better life and fortune. However, this ideology fails in the end and causes bad results on society. At the end it reveals that American Dream is a nonsense and it only brings psychological breakdown and tragedy to the people.

KEY WORDS: AMERICAN DREAM, INDIVIDUALISM IN AMERICAN DRAMA, FAILURE OF THIS IDEOLOGY.

INTRODUCTION

One of the most famous dramatists of the twentieth century Arthur Miller tries to describe a family tragedy who believes American Dream, the widespread ideology of that time in his masterpiece. The characters in the play think that anyone can achieve financial status and material comfort. Miller's heroes try to live conscientiously with the reconciliation of their individual sins and responsibilities. Although Arthur Miller's plays seem to be individual plays about family stories, they touch upon very important social, political and moral issues. The main character of the play Willy Loman gains professional point of view to the commercial relations in the field of sales of American capitalism. However, he faces personal failure in his meticulously created artificial life and becomes unsuccessful to see the faults arising his own thoughts and his family. His unsuccessful decisions and attempts do not reduce his family's, especially his wife's love for him but having materialist personality makes him do perpetual unreal actions in order to have fortune and wealth, and it brings the end of the dream of success, prosperity and reputation.

"Death of a Salesman" contains several topics related to American Dream, including freedom, individualism, flexibility, hard work and so on. Arthur Miller thoroughly deals with these issues in his play and tries to show the emptiness of American Dream ideology. In general, Americans always define their country as the freest, the best and at the same time, the most outstanding country. In "Death of a Salesman" Arthur Miller claims that the characters' independence symbolically relies on the economic materialism. The Lomans believe that they can reach the independence only with the help of economical satisfaction, that's why, they jam in between "independence" and "materialistic family order". The idea of being independent by catching up the economical satisfaction accelerates Willy's suicide. Ben's last words- "The forest is dark but full of diamonds"- make Willy understand his real economic and financial capacity and cause his suicide. In time, after having several experiences, Willy understands that all his sold things are nothing short of his own life. Willy Loman's death is not a simple tragic end. In the face of Willy's life, the author mentions the impacts of 1920s and 1930s' American Dream and Great Depression on the American society. Willy is a man who came from Europe to America for a better life. In America, where they think they will be richer and freer, Willy Loman and his family give way to despair and moral corruption. Freedom is described with Willy's death: Willy reaches his freedom with his death, besides, Loman family also becomes independent by being freed of the pressure of a dream.

According to some literary figures, American Dream is a philosophy of individualism. This philosophy maintains that individuals can influence and change the world. Time by time some individuals appeared in the society who were self-confident and independent, and it is true for modern time. However, day by day these individuals became lonely, isolated people and it brought their tragic end. Miller symbolizes this feature in the face of Happy. Happy has independent behavior and self-

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

sufficient image. However, it turns out that he is actually a dependent person when he is alone. He is a symbol of fake happiness. Happy lives in the shade of his brother's hardly satisfied expectations. He is in an incurable condition, he doesn't have any abilities to stand on his own legs and he totally lives a life impended to his father.

One of the most popular features of American Dream is hard work. For Americans, hard work and self-discipline is individual's duty. The financial success gained by hard work is a mercy of God and a key for a wealthy life. In "Death of Salesman" Arthur Miller describes the situation that during industrialism and capitalism period, lots of people move to America for a better life but they cannot differentiate reality from appearance so in the end they ruin their life. Willy Loman is also these kind of people and he believes in the deceptive imaginations of Dream. Because of not being able to differentiate reality from appearance, Willy Loman and his family tell lies and steal something in the society. Although they are aware of it, they turn a blind eye to it and do not accept their true identity in real life. Willy Loman is the symbol of "hard work" of American Dream, he falls into depression while following the traces of richness and reputation and commits suicide without realizing his Dream.

Throughout the play Willy Loman chases American Dream: money, social status, a good house, a happy family and economical and social reputation. Seeing himself as a reliable person, in the end Willy turns into unreliable, unloving, materialistic, self-seeking, and especially untruthful person. In "Death of a Salesman" each character is possessed by several fears. Willy Loman is afraid of not reaching his dreams and his longing for American life; his wife Linda Loman is scared of losing her husband for the sake of American Dream; Biff is afraid of being isolated and not being accepted by the society because of his father's wrong behavior. With these fears the characters try to direct their life but they fall into despair and bow to their inevitable.

RESEARCH METHOD

This work is written on the basis of different sources and comparison of different articles and materials. While writing this thesis, psychological and historical methods are widely used. Characters' conscious and unconscious mind, their mental breakdowns and depressions are researched with the help of psychological method. Historical background of the period, the influence of World War II and the Great Depression on the society are analyzed by using historical method.

CONCLUSION

In conclusion, this work describes the artificial life of American society during the mid-20th century. During this period the notion American Dream appears and totally changes people's life. Everyone tries to gain reputation, fortune and wealth and live a better life. All of these are depicted in the face of the Lomans family. This thesis shows how Willy Loman turns his and his family's life into tragedy in order to realise his American Dream.

REFERENCES

1. Stagg, Louis. (1994). "Death of a Salesman: Overview." In Jim Kamp (Ed.), Reference Guide to American Literature. 3rd ed. Detroit: St. James Press, 1994.
2. <https://www.investopedia.com/terms/a/american-dream.asp>
3. <https://www.litcharts.com/lit/death-of-a-salesman/themes/the-american-dream>
4. <https://owlcation.com/humanities/Nothing-More-Than-a-Dream-Death-of-a-Salesman-Analysis>

THE USAGE OF MONOLINGUAL AND BILINGUAL DICTIONARIES IN THE EFL CONTEXT

ALMAZ MIRZAYEVA

Baku Engineering University
Faculty of Pedagogy/ Department of English Language and Literature
amirzeyeva@std.beu.edu.az
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

It is nearly impossible to imagine the process of learning a new language without the usage of dictionaries. The purpose of the following study is to examine the usage of monolingual and bilingual

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

dictionaries while learning English as a foreign language in Baku, Azerbaijan. The study was conducted among 52 undergraduate English-major students from one of the universities situated in Baku, and the participants were asked to complete a survey consisting of both close and open-ended questions, where they could reflect and explain their ideas on the usage of dictionaries in the EFL context. The study revealed that although most of the students preferred monolingual dictionaries, a number of students find bilingual ones more useful due to several reasons.

KEY WORDS: Monolingual dictionary, bilingual dictionary, EFL context

INTRODUCTION

Dictionaries have always been an irreplaceable part of the language learning process as they help to improve the target language by enriching the vocabulary. However, there has also been a question of which type of dictionary should be used in the EFL context: monolingual or bilingual. While bilingual dictionaries give the translation of the words in another language, monolingual dictionaries use only the target language to explain the words, in other words, such kind of dictionaries give the definitions in the same language.

Although a number of researchers tried to find the answer this questions, some contradictory ideas related to this topic still exist. The first researcher who examined the usage of monolingual and bilingual dictionaries by non-native speakers of English was Jerzy Tomaszczyk in 1979 (Cowie, 2002). The participants of his study were polish university students, teachers and translators. Despite the fact that they were satisfied with monolingual dictionaries, the majority of the participants preferred using bilingual dictionaries. On the other hand, the study that was conducted by Bejoint (1981) on French EFL students' use of monolingual dictionaries indicated that the majority of the participants preferred monolingual dictionaries. Another research was conducted by Schmitt (1997), who made a research about Japanese EFL learners' perceptions about the use of dictionaries. According to his study, while 74% of the participants tried to find the meaning of the unknown word by guessing from the context, using a bilingual dictionary was still the most popular vocabulary learning strategy with the highest score (85%).

As it is more difficult to use a monolingual dictionary rather than a bilingual one, this is one of the main reasons that makes the language learners turn to the bilingual dictionary (Hayati, 2005). However, it doesn't mean that bilingual dictionaries are more helpful (Hayati, 2005). According to Bejoint and Moulin (1987), while it is quicker to find a translation from a bilingual dictionary, the monolingual one gives more information about the usage of the word in the target language. Consequently, EFL learners and researchers have different ideas about the usage of dictionaries. In my opinion, if the learner's level allows him or her to use the monolingual dictionaries, it is always better to use such dictionaries. Similarly to Hayati (2005), I also think that the majority of students prefer bilingual dictionaries because they are simply easier to use. On the contrary, bilingual dictionaries prevent learners from thinking in the target language, so they start to translate more and more instead of trying to understand the word from the given context or finding out the definition in the same language. Although the given definitions sometimes can be difficult even for advanced level students of the target language, it is still worth to continue to work with the monolingual dictionaries as they help more to enrich the vocabulary of the target language and give more useful information about the usage of that word in the target language. Therefore, as there are contradictory ideas about the usage of dictionaries in the EFL context, the following research aims to find out the EFL learners' ideas about this issue in Baku.

1. RESEARCH METHODS

The participants of the study were 52 undergraduate students who were non-native speakers of English at one of the universities situated in Baku. 44.2% of the participants (23) were males, and 55.8% (29) were females. While 80.8% (42) of the participants were from the age group of 21-23 and 11.5% were older than 23, and only 4 students were between 17-20 years old. All of the students were majoring in English language and literature. Except two students, all others were from the same nationality. While 24 students (46.2%) were 3rd year students, 53.8% of the participants (28) were last year students of the faculty, being pre-service EFL teachers at the same time. The students were asked to fill out the survey that reflected their ideas on the usage of both monolingual and bilingual dictionaries in the EFL context. The survey consisted of two parts: close-ended questions such as

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

multiple choice and checkboxes, and open-ended questions, where they were able to explain some of their choices for the previous questions.

RESULTS

After analyzing the survey data, it was found that while 44.2% (23) of the participants sometimes use dictionaries, 40.4% (21) often use dictionaries, 7 students refer to dictionaries for every word they do not know in the text (See Figure 1). Moreover, 78.8% of the students preferred only online dictionaries, the others said that they enjoyed using both online and paper dictionaries.

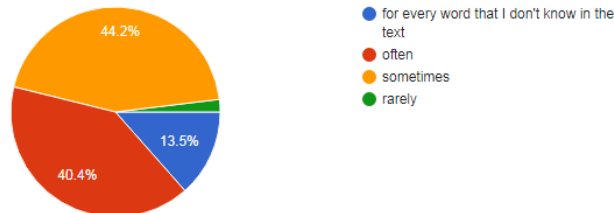

Figure 1. The usage of dictionaries in the EFL context

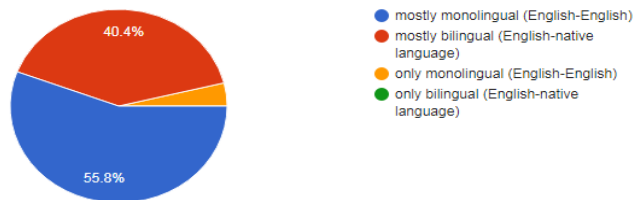

Figure 2. Types of dictionaries used in the EFL context

Coming back to the research question, the study revealed that while 40.4% of the participants mostly prefer bilingual dictionaries, the majority of the students (55.8%) prefer using monolingual (English-English) dictionaries. Furthermore, 2 of the students claim that they only use monolingual dictionaries. (See Figure 2.) Some of the students preferring bilingual dictionaries explain their choice by stating that such kind of dictionaries help them to understand the exact meanings of the words or by saying that they just want to know the exact translation of the word. On the other hand, the ones who support the usage of monolingual dictionaries in the EFL context, explain their choice in different ways: For example, Student A says: “Monolingual dictionaries give more information about the word, for example, I can find the synonyms in the dictionary as well”. Student B: “Definition is better than the translation as some words can not be translated properly”, and another student explains like this: “I think using monolingual dictionaries is the best way to enrich the vocabulary”.

In conclusion, based on the results of the study it is revealed that the majority of the students prefer using monolingual dictionaries, which are more useful in terms of improving the vocabulary. However, there are some students that still find the usage of bilingual dictionaries in the EFL context more useful than the monolingual ones. The target audience of this article are EFL and ESL teachers, and I would like to recommend English teachers to encourage their students to use monolingual dictionaries as soon as the students' level allow them to use them. As this is only a small-scale research, the number of participants were limited, therefore, in carrying out a large-scale researches regarding this issue will help EFL and ESL teachers more in the future.

REFERENCES

1. Bejoint, H. 1981. The foreign student use of monolingual English dictionaries: A study of language needs and reference skills. *Applied Linguistics* 2: 207-222.
2. Bejoint, H. B, & A. Moulin (1987). The place of dictionary in an EFL program. In Laufer(ed.), *Assessing the effectiveness of monolingual, bilingual, and bilingualized dictionaries in the comprehension and production of new words. The Modern Language Journal*, 1997, 189-196.
3. Cowie, A. P. (2002) *English Dictionaries for Foreign Learners: A History*, Oxford University Press
4. Hayati, A. M. (2005). A comparative study of using bilingual and monolingual dictionaries in reading comprehension of intermediate EFL students. *The Reading Matrix Journal*, 5(2), September, pages 61-66.
5. Schmitt, N. 1997. Vocabulary learning strategies. In N. Schmitt and M. McCarthy (eds.), *Vocabulary. Description, acquisition and pedagogy. Cambridge: Cambridge University Press*, 199–227.

WHY LEARNING A SECOND LANGUAGE IS IMPORTANT?

LALA HAJIZADE

Baku Engineering University
Pedagogical faculty/English Language and Literature
www.lale.hacizade.99@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

A language is the main part of our life. To communicate with people we are obliged to know at least one language. As years pass, some essential changes happen in the world. Different new things are invented or discovered. It causes the creation of new, unfamiliar words. Thus, we are forced to learn additional languages in order to understand them very well. To know additional languages have so many advantages. It helps us get good job opportunities in different countries of the world. We get a chance to be familiar with other cultures. To communicate with people from diverse countries enriches our outlook. There are so many languages in the world and we cannot learn all of them. We had better to learn one of the widely spoken languages in order to contact very well with so many people from different sides of our planet. English is one of the most widely used languages. It is the official language of 53 countries. To know this language gives us so many opportunities. We can read our lovely books in original, get information from websites easily, take part in some discussions in English. Consequently, we should learn second language in order to be useful to society, especially to ourselves.

KEY WORDS: language, outlook, English

INTRODUCTION

The main purpose of this article is to show the importance of language in our life, advantages of learning second language, especially English. We cannot describe our life without language and it is the basic mean of communication. To know additional languages have positive effects in our life. People can get so many opportunities with knowing second language. As one of the widely used language, English gives people such kind of opportunities. So, people should try to learn any additional language to make their life better and get good future.

This article contains abstract, key words, introduction, researching methods, conclusion and reference.

RESEARCHING METHODS

Some articles which are included in the reference were investigated. Additionally, some websites regarding the importance of language and English were used. The connection between necessity of language, second language and English is included in article.

Language is an essential part of human life. In ancient periods, people were using various methods to communicate with each other. To make diverse and strange sounds, gestures, mimics etc. can be sample for these methods. After language was created, the contact among people became easier. For these reasons, from those times till now language is called the basic mean of communication. We cannot imagine our life without it. Even if we have a look our daily life, we can see the necessity of the language. To know one language is obliging to make communication with others, but what about the second language? Is learning additional language important? If it is, why?

Everything is developing, changing and new stuffs are invented or discovered as the years pass. These changes give rise to the development of science. As the result of developing science and appearing new discoveries or inventions induce create new words or acquire some distinct words from other languages. Thereby, the word stock of the language becomes rich and we are forced to be familiarized with these words, especially terms in order to communicate well with people around us. In order to know these words, we had better to be familiar with those languages the words are taken from or to know them deeply to understand the interpretation of these unfamiliar words. Thus, we can point out that to learn additional language may help us to enlarge our vocabulary and world outlook as well.

There are so many cultures in the world. They are dissimilar and each of them has their own specific peculiarities. To be familiarized with different cultures and their features, cuisine, to know

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

people belong to these different cultures would have positive effect in our life. Especially, to have a contact with people from different cultures is advantageous for us to develop our communication skills, to know these cultures deeply from practice and even to make good and may be long-lasting friendships. These all have a part in increasing our outlook and improving our analytical skills. As we become familiar with different and dissimilar cultures and people, our probability of being racist or sharp nationalist is decreasing. It also aids us to know our culture deeply as well. As we learn different cultures, we initiate to compare our culture with other cultures we are familiar with. For all of these, we should learn the languages of different countries in order to understand better their cultures and lifestyles.

A second language can improve our skills in various fields of science. It can also give us the opportunity to get education in different countries of the world, to know new people from other parts of the world, to communicate with them and to improve ourselves. As we consider that there are so many languages in the world and to know all of them is difficult, even impossible, firstly, we had better to learn one of the widely spoken languages among them. So, the communication and other things regarding knowing diverse languages will be easy for us.

Nowadays, English is one of the most widely used languages. Although it is not their countries' official language, many people want to learn English very well and speak fluently and in correct way. Some of them want this just for increasing the number of languages they know, but others are obliged to learn English. There are some advantages of knowing English.

Firstly, English is the official language of 53 countries and is spoken as a first language by around 400 million people around the world. This means if we want to understand and be understood by foreign people, we should learn to speak in English. This is vital for humans want to go abroad, work there and live among foreigners.

It is obvious that so many countries have good co-operations with other foreign countries. Since English is considered "the language of business", it makes people more desirable to employers. Especially, in foreign companies existing in our country managers are looking for employees know English as well as his first language. If someone knows English well, he has a high opportunity to get good job in our country - Azerbaijan. Also companies send their employees who know English very well to foreign countries to make cooperation with them and to carry on negotiations. If someone has ambitions to become an international businessperson, it is necessary that he is able to speak English fluently.

English is also considered the language of science, aviation, diplomacy and tourism. In science there are a lot of terms in English, especially in technological field. If you are inclined to be technologist or you are interested in this field, you cannot avoid to learn English. English is the official language of the European Union, the United Nations, NATO and the European Free Trade Association. It is also the language of communication in tourism. Although you are not the head member of some tourism or airline companies, you should know English.

English is the language of media industry. If you know this language very well, you do not need to read your favorite book from translation. If you understand English very well, you can watch your lovely movies, TV shows or listen to music in original, not with subtitles or in translation form. As we know, when some materials are interpreted from its original form, some parts are cut or they may be interpreted differently. Thus, you will enjoy the original form of your favorite books, films or music.

Additionally, English is the language of the Internet. Many parts of websites are in this language. That is why, if you research any information about something or if you want to read some materials in online form, you should know English in order to comprehend them. Furthermore, you can participate in online discussions or forums and you can express your ideas and understand others' opinions.

CONCLUSION

There is one saying: "How many languages you know, how many persons you are". To be multilingual person have so many advantages as we see. It gives us many job opportunities, scope to enjoy our free time. It helps us to be useful to society, humanity, to be knowledgeable person. Consequently, we should try to learn some additional languages and know them as our first language in order to help others and ourselves to make our society more conversant.

REFERENCE

1. Kendall Dick, Why is it important to learn a new language? <https://www.goabroad.com/articles/language-study-abroad/why-is-it-important-to-learn-a-foreign-language> (**online məqalə**)
2. Leonardo De Valoes, Importance of language – Why learning a second language is important? <https://www.trinitydc.edu/continuing-education/2014/02/26/importance-of-language-why-learning-a-second-language-is-important/> (**online məqalə**)
3. Benny Lewis, 12 reasons everyone should learn another language, <https://www.fluentin3months.com/why-learn-another-language/> (**online məqalə**)

“YAD ÖLKƏDƏ YAD ADAM” ROMANINDA FÖVQƏLXİLASEDİCİ OBRAZI

GÜNEL ƏLƏSGƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
İngilis dili və ədəbiyyatı
gunel_i@yahoo.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Fövqəlinsan obrazı elmi-fantastik əsərlərdə çox aktual və bir o qədər də çətinləşən mövzulardandır. Məhz amerikalı R.Haynlaynın romanlarında “göylər adamı” probleminə müraciət edilməsi elmi-fantastik janra yeni münasibətdə baxmaq deməkdir. 10 ildən çox müddətə yazılan “Yad ölkədə yad adam” romanı fonunda fövqəlinsan obrazının təhlili ədəbiyyatşünaslıqda elmi-nəzəri boşluğu doldurmaq deməkdir. İdeallığa can atan və azad olmaq istəyən Maykl yazıcının yaradıcılığının baş leytmotividir. Ədib ehtiva etdiyi qəhrəmanı mütləqləşdirmiş, fövqəlinsan iradəsini tamamilə “qandallardan” azad etməklə gələcək dünyanın əsl mahiyyətini üzə çıxartmağa çalışmışdır. Təhlildən də görüldüyü kimi, ədib gələcək dünya və gələcək insan həyatını, tərzini, ideologiyasını və hisslərini yüksək bədii təsvirlərlə “Yad ölkədə yad adam” romanında ifadə etməyi bacarmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Robert Haynlayn, elmi-fantastika, fövqəlinsan, superqəhrəman

GİRİŞ

“Robert Haynlayn” (Robert Anson Heinlein, 1907-1988) adı Amerika elmi-fantastik ədəbiyyatında nəhəng, sərt və canlı, dəyər əmsalı böyük olan, bir sözlə, bu janrın dahisi kimi səslənir. Robert Haynlayn yazdığı bir neçə romanında fövqəlinsan–süni insan, üstinsan, postinsan, uzunömürlü insan yaratmışdır. Bunlara misal olaraq, “Yad ölkədə yad adam” (Stranger in a strange land, 1962), “Fraydi” (Friday, 1982), “Bu üfüqdən o tərəfə” (Beyond This Horizon, 1948), “Sevgi üçün kifayət qədər zaman var” (Time Enough for Love, 1973), “Mafusailanın uşaqları” (Methuselah's Children, 1958), “Körfəz” (Gulf, 1949), “Ceri adam idi” (Jerry Was a Man, 1947) əsərlərini göstərmək olar.

Robert Haynlayn dövrünün bir çox “tabu” olunmuş mövzularına müraciət etmiş, yeni ideyalar ilə oxucu qarşısına çıxmışdır. Amerikanın dahi elmi-fantast yazıçısı “Bu üfüqdən o tərəfə” əsərində ideal genlərin calağından “dizayn edilmiş” ailə, “Yad ölkədə yad adam” əsərində Marslıların fövqəlgücü ilə silahlanmış “xilaskar İsa Məsih”, “Mafusailanın uşaqları” əsərində bir neçə yüz yaşı olan, lakin cavan qalan adam, “Ceri adam idi” hekayəsində genetik modifikasiya yolu ilə təkmilləşmiş və sivil hüquqlar əldə etmiş şimpanzelər, “Fraydi” əsərində isə süni qadın obrazı haqqında yazaraq, elmi-fantastik janra yeni ideya və mövzular gətirmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

“Yad ölkədə yad adam” (“Stranger In a Strange Land”, 1961). Elmi-fantastik-fəlsəfi roman “Yad ölkədə yad adam” müəllifinə 1962-ci ildə üçüncü “Hüqo” və 1987-ci ildə Prometey, ölümündən sonra “Elmi-fantastik Kitab Klubu” (1990) və “Böyük Halqa” (1992) mükafatlarını qazandırmış, Konqres Kitabxanası tərəfindən “Amerikanı formalaşdıran” ədəbiyyat siyahısına daxil edilən bir neçə elmi-fantastik əsərlərdən biri olmuşdur [1]. Əsərin süjet xətni çoxlu sayda tarixi-fəlsəfi alluziyalar təşkil edir, belə ki, baş qəhrəman Valentin Maykl Smis marslılar tərəfindən böyüdülmüş, xüsusi vergi-qabiliyyət ilə silahlanmış və yer kürəsinə xilaskar, İsa Məsih, fövqəlinsan təmsalında gəlmişdir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Həyat yoldaşının Haynlayna olan təsiri böyük və danılmaz idi və bu münasibətlə, Ginni Robertə 1948-ci ildə R.Kiplinqin “Cəngəlliklərin kitabı”nda (1894) Mauqli obrazını yeni variantda yazmağı təklif edir. İdeyanı bəyənən yazıçının qələminə bu dəfə Marslılar tərəfindən böyüdülmüş və yer kürəsində mücadilə edən fəvqəlinsan obrazı tuş gəlir. Başlanğıcda əsər uzun və xaotik alındığından Robert Haynlayn fasilə edərək, o dövr üçün aktual mövzulardan olan fəvqəlinsan obrazını “Körfəz” (Gulf, 1949) əsərində təqdim edilir. 40-cı illərdə elmi-fantastik janrda fəvqəlinsan–təkamülün növbəti addımı eqzotik və az işlənən mövzu idi və dahi elmi-fantast onun öhdəsindən məharətlə gəlməli idi.

Yazıçının şəxsi prodüseri, köməkçisi Lurton Blassinqeym “Marsdan adam” əsərinin əyləzmasını razılaşmaya əsasən, ilk olaraq, Putmana göndərir. Putman bəzi mövzular xaric əsərin çap edilməsinə razılıq verir, lakin Haynlayn dəyişiklik və ixtisar edilməsinə qarşı çıxır. Əsəri 220000 sözdən 160000 sözə qədər qısaldan yazıçı sonunda onu çap etdirərək, hər yaş üçün uğurlu əsərlər yazmağa qadir olduğunu sübut etməyə müyəssər olur. 1961-ci ildə “Yad ölkədə yad adam” adı altında xırda-para dəyişikliklə roman, nəhayət ki, dərc edilir. “Heç nəyə və heç kimə oxşamayan baş qəhrəmanın faciəli həyatının əsas səbəbi ilk gündən adi insan intellektindən yüksəkdə olması və qeyri-adi gücə sahib olması idi” [4,759]. Bir mənalı qarşılanmayan bu əsər Haynlaynı təkcə Amerikada deyil, bütün dünyada “ağırçəkili” yazıçı titulu qazandırır və qəhrəmanımıza növbəti Hüqo mükafatını qazandırır. 25 milyon tirajdan çox satılan əsər dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilir. Yazıçının ölümündən sonra 1990-cı ildə Virginia Haynlayn əsərin ilkin variantını da çap elətdirir. “Yad ölkədə yad adam” zamanın, məkanın və insan şüurunun tən ortasından keçməklə triada yaradan və bəşər övladının keçmiş təcrübələrinə əsaslanan, müxtəlif qnoseoloji mənbələrdən gələn möhtəşəm ezoterik elmi-fantastik əsərdir desək, yanılmazıq.

Hadisələr üçüncü dünya müharibəsindən sonra uzaq gələcəkdə baş verir. Yer planetində “Dünya Azad Millətlər Federasiyası” yaradılmış və ABŞ-da demilitarizasiya rejimi qurulmuşdur. Mars planetinə ekspedisiyaya səfər edən heyyyət enişdən sonra əlaqəni itirir və tam tələf olur. Körpə Mayk isə marslılar tərəfindən himayəyə götürülərək böyüdüldü. 25 il sonra “Çempion” gəmisi Marsa səfər edərkən sağ qalmış Maykı tapır, onu Yerə gətirir və uzun bir yol başlayır.

Tənqidçilərin fikrincə Robert Haynlayn “Yad ölkədə yad adam” romanından başqa əsər yazmasaydı belə, yenə də Müasir Amerika mədəniyyətində önəmli fiqur olaraq qərarlaşacaqdı, belə ki, yüz minlərlə nüsxədə satılan əsər milyonlarla insanın həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Digər əsərlərindən fərqli olaraq “Yad ölkədə yad adam” “qarşıdurma” hərəkatı ilə libertarian və liberal cərəyanın nümayəndələri, hippilər üçün “müqəddəs bələdçi” rolunu oynamışdır.

Roman işıq üzü görən kimi dərhal çoxcəbhəli rəylər qazanmış, bəziləri əsəri “qatmaqarıışıq”, bəziləri Haynlaynın “yeyə biləcəyindən çox dişlədiyi”, bəziləri isə “Bibliyaya bərabər” əsər hesab etmişlər.

Tədqiqatçılar romanı iki hissəyə bölür: daha dinamik və maraqlı olan ilk hissə təlim-tərbiyə, insan və marslı bilik və bacarıqlarını birləşdirib fəvqəlinsanlaşmaya həsr edilmiş; ikinci hissədə isə fəvqəlləşmiş baş qəhrəmanın dünyaların kilsəsini yaradaraq uçuruma sürüklənməsindən bəhs edilmişdir.

“Yad ölkədə yad adam” əsəri ilə fərqliliyinə möhür vuran yazıçı çox maraqlı və oxunaqlı üslubunun olduğunu bir daha sübut etmişdir. Əsərdə insan mənəviyyatının dərinliklərinə, yaradılışın fəlsəfəsinə baş vuran yazıçı əlaqəsi olmayan məfhumları kəşifdirmiş, ayrılmaz prinsipləri isə yadlaşdırmışdır. Həmçinin ədib elmi-fantastikani gündəlik həyat və sadə insan obrazları ilə bəzəyərək, bu janrı oxucuya daha yaxın və anlaşılqı etmişdir.

R.Haynlaynın carı əsərdə yaratdığı baş qəhrəman zəngin biliklərə malik, möhkəm iradəli, məqsədyönlü, mərd və mübariz insandır. Yazıçının başlıca mənəvi-əxlaqi konsepsiyalarından biri də bundan ibarətdir ki, həyatda uğur qazanmaq, böyük nailiyyətlər əldə etmək, kamil insan olmaq üçün yalnız ağıl və zəhmət kifayət deyil, bu xüsusiyyətləri özündə birləşdirən təmiz şəxsiyyət olmaq gərəkdir. “Yad ölkədə yad adam” romanının baş qəhrəmanı Smis dərin biliklərə malik, möhkəm iradəli, azadlıqsevər, insanpərvər bir adamdır. Bütün roman boyu bu sirli, eyni zamanda sadə qəhrəmanın başına gələnər onu şəxsiyyət kimi daha da möhkəm edir. Yazıçının “Yad ölkədə yad adam” romanında daha çox qabardılmış millətlərarası, həmçinin dünyalararası mədəniyyət, din, irq, həyat tərzi çox məharətlə işlənmişdir. Belə ki, Mars planetinin sakinləri tərəfindən körpəlikdən böyüdülməyən Mayk vətəninə qayıdanda gördüyü insanlar arasındakı müxtəlifliyi, fərqliliyi aradan qaldırmaq üçün ümumi bir din, dil, tərz yaratmaq və bütün insanları birləşdirmək, tolerantlıq qurmaq

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

fikrinə düşür. Baş qəhrəman ümid edir ki, insanlar müxtəlif cəmiyyətlərdən, təbəqələrdən olsalar da, bir fikir ətrafında birləşə bilər və bu da müharibələrin sonunu gətirib çıxardar. Təkcə Yer planetində deyil, marslılar arasında da bir növ multikulturalizm yaratmaq istəyən Maykl, demək olar ki, əsərin sonunda arzusuna çatma bilmir, iflasa uğrayır.

Valentayl Maykl Smis Mars planetinə eniş edən heyətdən yeganə sağ qalan və qocaman və güclü irq hesab edilən Marslılar tərəfindən böyüdülmüş, telekinez və teleportasiya bacarıqlarına yiyələnmiş nümayəndədir. *“Smith is not a man. He is an intelligent creature with the genes and ancestry of a man, but he is not a man. He's more a Martian than a man...He thinks like a Martian, he feels like a Martian. He's been brought up by a race which has nothing in common with us”* [5, 3]. (Smis insan deyil. O insan genindən və soyundan olan ağıllı məxluqdur, lakin insan deyil. O daha çox marslıdır nə ki insandır... O marslı kimi düşünür, marslı kimi hiss edir. O bizimlə heç bir əlaqəsi olmayan irq tərəfindən böyüdülmüş. “Yad ölkədə yad adam” əsərinin Azərbaycan dilində tərcüməsi mövcud olmadığına görə məqalədə əsərdən verilən iqtibasların Azərbaycan dilinə tərcüməsi müəllifə məxsusdur. G.Ə) O, “irsən insan, mühitcən Marslı” olaraq Yer planetində məsum körpək hər şeyi yenidən başlamalı olur. Zamanla baş qəhrəman özünü yeni mühitə yetişdirir və marslılardan mənimsədiyi fəvqəlgücü ortaya çıxardır [2,129]. Maykl körpə iktidarsızlığından güclü, çevik və Apollon kimi yaraşlıq canlıya çevrilərək həm vücudunu, həm də idrakını işə salaraq insanlığa sahib çıxmaq istəyir. Onun gücü Zevsdən, Vuşnudan və hətta İsa Məsihdən də qüvvətlidir, belə ki, Maykl hadisələrin idarəsini tam əlində saxlamağı bacarır. O, istədiyi hadisəni, canlı və ya düşüncəni sadəcə “yox” etməyi bacarır, həmçinin ən sirlə, qorxulu və məhrəm arzuların gərcək olmasına insanları həvəsləndirir. Məhz bu qeyri-insanı bacarıqları onu ümumxalq sevimlisinə çevirmişdir.

Mars planetindən əldə etdiyi vərsəlik onu Yer planetinin ən varlı insanı edir və bu məqam hadisələri daha da gərginləşdirir. Originalda ilkin adlardan biri “Smis adlı Marslı” olan romanda bir daha telepatiya və telekinez güc təqdim edilmişdir. Bütün sehlərə sahib baş qəhrəman uğur əldə edə bilməməsinin səbəbi düzgün məkanın seçilməməsi olur, belə ki, Yer planetində sabitlik olmayıb və görünür olmayacaq da, bunu yarada biləcək qüvvələr toplusu da uğursuzluğa məhkumdur. *“He wants to think the world is a romantic place when it damn well ain't”* [5,162].

Əsərdə Maykl xilaskar, insanları dar çərçivədən çıxardıb azad arzulu gələcəyə aparan Məsih, utopik gələcəyə aparan fəvqəlcənli obrazında verilmişdir. Haynlayn Maykın dilindən cahanı narahat edən suallara cavab verməmiş, əksinə insanları yeni yöndən düşündürməyə çağırılmışdır. Məhz bu səbəbdən hər oxucu əsərdə özünəməxsus cavablar tapmış, bir sözlə özünü tapmışdır.

İnsanların dərdəndən güldükləri, yad adamların bədbəxtçiliyi ilə daima maraqlanıb məmnunluq hissi tampaqları, minnətlə iş görməkləri, qadınların istədiklərinə hər yolla çatmaqlarını mələk simalı Maykın qısa müddətə insanlar haqqında gəldiyi nəticədir. Həmçinin insanların və insanlığın xilasına gələn Maykl sonda Gillian ilə gəldiyi nəticəyə əsasən insanlar onlara xidmət olunmağı istəmirlər, hətta qətiyyətlə istənilən bir xidmətdən imtina edirlər. *“My dear, I used to think I was serving humanity... and I pleased in the thought. Then I discovered that humanity does not want to be served; on the contrary it resents any attempt to serve it”* [5,57]. (Mənim əzizim, Mən düşündürdüm ki, insanlara xidmət edirəm... və düşüncələrimdən məmnun idim. Sonra anladım ki, insanlıq xidmət olunmaq istəmir; əskinə xidmət üçün hər cür cəhdəndən imtina edir- G.Ə.)

Xüsusi bir məqamı da vurğulamaq istərdik ki, ədəbin yaratdığı bir sıra əsərlərdəki fəvqəlcənli qəhrəmanları cəmiyyətdə baş çıxarda bilmir, özünə qapanır, təklyə üstünlük verir və məhvə məhkum olur. Yazıcının şah əsəri hesab edilən “Yad ölkədə yad adam” əsəri bu qəbildən olan əsərlərdəndir və bir çox mövzularda yazılan əsərlərin başlanğıc mənbəyi olmuşdur. “Yad ölkədə yad adam” romanının tədqiqatçıları ortaq bir qənaətə gəlmişlər ki, yazıcının irəli sürdüyü fəlsəfi fikir odur ki, dünyanı adi insan kimi, super insan, yəni göylər insanı, başqa dildə desək İsa Məsih də xilas edə bilməz. İsa Məsih obrazı isə elmi-fantastik əsərlərdə öz təcəssümünü fəvqəlxilasedicidə göstərir. Mars planetində böyüyən insan haqqında roman artıq ABŞ ədəbiyyatının klassikasına çevrilmiş, XX əsr elmi-fantastikasının şah əsərlərindən biri, dövrünün yeni və unikal ideyaları ilə zəngin elmi-fantastik əsəri hesab edilmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatda, əsasən, ədəbi-tarixi, fəlsəfi-psixoloji tədqiqat üsulu tətbiq edilmişdir. Həmçinin aparılan təhlillər zamanı sosioloji, tarixi-müqayisəli və ədəbi-nəzəri metodlardan da istifadə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

olunmuşdur. O cümlədən ədəbi-nəzəri fikrin istinad etdiyi analitik təhlil metodlarına xitab etməklə elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

NƏTİCƏ

XX əsr Amerika ədəbi-bədii fikrinin görkəmli nümayəndəsi olan Robert Haynlayn yaradıcılığında həm Amerikanın, həm də dünya fantastikasının bir sıra aparıcı tendensiyaları öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, onun yaradıcılığında müxtəlif ideya və deyim tərzləri qaynayıb-qarışmış, bir tərəfdən onun tamamilə özünəməxsus, digər tərəfdən universal dəyərlərin daşıyıcısı olan əsərlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Maraqlı qələm sahibi olan R.Haynlaynın əsərlərində daha dərin və mündəricəli fabula ehtiva etməklə ənənəvi elmi-fantastik çərçivəyə sığmayaraq, bütün ədəbi səddləri aşıb keçmişdir. Robert Haynlaynın şah əsərində obrazların hermetik şəkildə cəmləşdirib təhlil etmək, immanent keyfiyyətlərini axtarmaq, fəvqəlliyni fərqləndirmək carı məqalənin əsas tədqiqat istiqamətlərindən olmuşdur.

Elmi-fantast Robert Haynlaynın “Yad ölkədə yad adam” romanında fəvqəlinsan obrazı incəliklə təhlil edilərək gələcək insan, din, cəmiyyət, əxlaq və elm kimi sferaların bəşəriyyət üçün nə mənə kəsb etdiyi və kəsb edəcəyi haqda illüziyalara qərq oluruq. Romanın təhlili vasitəsilə gələcək insan varlığının təbiətinə, fiziki konstruksiyasına, davranışlarının mahiyyətinə nəzər yetirmək şansı əldə edilib. Təhlildən də görüldüyü kimi, ədib gələcək dünya və gələcək insan həyatını, tərzini, ideologiyasını və hisslərini oxucu dilinə çox məharətlə ötürə bilmişdir. Maraqlı qələm sahibi olan R.Haynlayn romanında daha dərin və mündəricəli fabula ehtiva etməklə ənənəvi elmi-fantastik çərçivəyə sığmayaraq, bütün ədəbi səddləri aşıb keçmişdir. “Yad ölkədə yad adam” romanı zaman fərqi olmadan oxunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

6. “Books that Shaped America”. Library of Congress. 2012. Archived from the original on 9 September 2017. Retrieved 11 September 2017.
7. Franklin H.Bruce. Robert A.Heinlein America as Science Fiction. Oxford Uni.Press, 1980. 223p. 78
8. Gifford J.Daniel, James Gifford. Robert A.Heinlein: A reader's companion. Nitrosyncretic Pr; 1 edition, May 8, 2000. 304p.
9. Gray Richard. A history of American literature, American literature since 1945. Signs and scenes of crime, science fiction and fantasy USA, 2004. 911p.
10. Heinlein R. “Stranger in a Strange Land”. Ace; 10th Printing edition. May 15, 1987. 438 p.

İNGİLİS NAĞİLLARININ JANR SPESİFİKASI VƏ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

NİGAR AĞAYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Folklor İnstitutunun doktorantı

norucova@live.com

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Uşaq nağılları uşaq folklorunun tərkibində öyrənilən janrlardan olub, spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Uşaq folklorunun tərkibində yaranıb formalaşan uşaq nağılları bu mənada müasir mərhələdir. Digər xalqlarda olduğu kimi, ingilis uşaq nağılları ağız ədəbiyyatının ayrıca sahəsini təşkil edən ingilis uşaq folkloru içərisində özünün inkişaf və formalaşma mərhələsini keçmişdir.

Nağıl şifahi xalq nəsrinin dominant estetik funksiyalı şəklidir. Öyləndirmə və öyrətmə funksiyası ilə yanaşı, söyləyicinin fantaziyasının məhsulu olan nağıl motivlərinin daha əski layı ibtidai mifologiyadan gəlir. Nağılların formalaşmasında mədəni qəhrəmanlar haqqında ibtidai miflər də əhəmiyyətli rol oynamışdır. İngilis uşaq nağılları özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, ingilis uşaq nağıllarını tədqiqata cəlb etdikdə məlum olur ki, uşaq nağıllarının dili, süjet və kompozisiyası sadədir.

Açar sözlər: uşaq nağılları, uşaq folkloru, dil, süjet, kompozisiya

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Giriş. Nağıllar insanların ibtidai həyat tərzini, onların həyata və təbiətə baxışlarını, məişətini hərtərəfli, bütün genişliyi ilə bədii boyalarla ifadə etmişdir. Söyləmənin doğru olmaması əyləndirmə və öyrətmə məqsədi ilə danışılan şifahi hekayələri nağıl dərəcəsinə aid etməyə imkan verən yeganə əlamətdir.

Tədqiqat metodu: Müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunaraq ingilis nağıllarının janr spesifikasiyası və ideya-bədii xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqat işi. Elizabet Taker uşaq nağılları haqqında danışarkən onları yaş qruplarına uyğun olaraq bölür: “1. İki-beş yaşlı uşaqlar qrupu; 2. Erkən məktəb illəri: altı-dəqiqə yaş; 3. On-on iki yaşlı yuxarı siniflər” (16, s.193-211). Uşaqlar bir qədər böyüyən kimi xalq nağıllarını öz nağıllarına çevirə bilirlər. Bir qədər müxtəlif surətlər, yeni mühit və fərqli sonluq belə şəxsi manipulyasiya üçün kifayət edə bilər. Uşaqlar “Göyçək Fatma” nağılının qəhrəmanını öz təxəyyüllərinə uyğun dəyişərək “Kiçik Fatma” və ya “Ağıllı Fatma” kimi də nəql edirlər. Elizabet Takerin (20, s.39) də qeyd etdiyi kimi, ingilis dilli nəşrlər içərisində uşaq nağıllarının birinci sisteməlik toplusu Evelin Pitçer və Ernst Prelingerin “Uşaqlar hekayə danışır” (12) kitabıdır. 1955-1958-ci illərdə qız və oğlanlardan toplanmış materiallara əsaslanan tədqiqat işi aparılarkən müəlliflər uşaq nağılları fantaziyasının psixodinamikasını analiz edirlər.

Diqqəti cəlb edən növbəti tədqiqat işi əsasını Pitçer və Prelingerin modellərindən götürmüş Luiza B. Amesin “Uşaq Nağılları” (1) kitabıdır. Burada “Yeni Heyven” uşaq bağçasındakı uşaqların hekayələri analitik strukturda ifadə edilir. L.B.Ames öz yanaşmasında fikrini fantaziya prosesindən daha çox müxtəlif yaşlarda söylənən hekayə növlərinə cəmləşdirmişdir.

Uşaq söyləmələrinin ən yaxşı toplusu Brayen Satton Smitin “Uşaq xalq nağılları” (15) kitabıdır. B.Satton Smit iki-dörd yaşlı uşaqların hekayələrini on yaşlı uşaqların “nəsr hekayə”lərinin əksi kimi “nəzm hekayə”ləri başlığı altında cəmləşdirir. Bu erkən nəzm hekayələri bir qədər ritmik və təkrardır, bir neçə aparıcı-açar sözə əsaslanır; hekayələrin orta hissədə inkişafından fərqli olaraq onlarda əsasən başlanğıc və son xüsusi vurğulanır. Nümunə kimi seçilmiş hekayələr arasında B.Satton Smit fərdi fərqləri göstərən əhəmiyyətli üslub xüsusiyyətlərini qeyd edir. Uşaqların öz hekayə üslublarının olması onların idrak inkişafından və şəxsi bacarığından irəli gəlir və bu erkən yaş səviyyəsində nağıl analizinin vacib dərslərindən biridir. Vladimir Proppun “Xalq nağılının morfoloqiyası” kitabının (13) 1958-ci ildə ingilis dilində nəşrindən sonra B.Satton-Smitin tədqiqatındakı böyük yaşlı uşaqların hekayələrinin struktur analizi və məzmun elementlərini müəyyənləşdirmək daha əlverişli olmuşdur. Bununla belə daha kiçik yaş qruplu uşaqlar da bəzi nağılları kifayət qədər məzmun elementləri ilə söyləyir ki, bu da öz növbəsində hekayəti analiz etməkdə faydalı olur.

Uşaq nağıllarındakı surətlərin aqibətini Elli-Konqas-Maranda və Piyer Maranda (11, s.145) tərəfindən inkişaf etdirilmiş sistemdən istifadə etməklə aşkar etmək mümkün olur. Bu sistem baş qəhrəman və əks tərəf arasındakı konfliktə daxil edən dörd səviyyədə ibarətdir. “Henzel və Qretel” (6, s.101), “Ağbəniz” (6, s.53), “Qırmızı papaq” (18, s.80) və “Göyçək Fatma” (Cindrella) (18, s.1) uşaqlar arasında xüsusilə populyar olan nağıllardır. Bu məşhurluğun səbəbi kifayət qədər aydındır: valideynlər uşaqlarına bu nağılları oxuyur, nəşirlər onların satışı ilə məşğuldurlar.

Betsi Hern (Betsy Hearne) (7) kimi bir çox alimlər xalq nağıllarının uşaqlar üçün dəyərini və cəlbədiciliyini qiymətləndirmişlər. “Sehrin istifadəsində pəri nağıllarının məna və əhəmiyyəti” (3) əsərində Bruno Bettelheym yuxarı yaş mərhələlərinə keçid zamanı yaranmış psixoloji problemlərin öhdəsindən gəlməkdə xalq nağıllarının necə köməyi olduğunu araşdırır. Bettelheymə görə “Henzel və Qretel” xalq nağılı uşaqların aclıq çəkmə və tərkdilmə qorxularını daha yaxşı anlamalarını təmin edir (3, s.159-66). Bettelheymin psixanalitik yanaşmasının tənqidçiləri təhlilin bu formasının dəqiqliyini və münasibliyini şübhə altına alırlar. Alan Dandes tədqiqatçı Bettelheymin “Sehrin istifadəsi və elmin yanlış sui-istifadəsi” (5, s.74-83) məqaləsi ilə tənqid etdiyi zaman, Kay F.Stoun da mübahisələrin nağıllara təsirini araşdırır (14). Bu məsələlərə ən dolğun qiyməti Mariya Tatar “Boyunlarını vurun! Pəri nağılları və uşaq mədəniyyəti” (17) tədqiqat işində vermişdir. Mariya Tatar B.Bettelheymin tənqid edərək ənənəvi xalq nağıllarını yenidən tədqiq edir və uşaqlara görə gizlədilmiş məlumatları aşkara çıxarır (17, s.78-79). Mariya Tatar söyləyir ki, Şarl Pero, Qrimm qardaşları və başqaları dərs alınsın deyərək cəmiyyət tərəfindən təhlükə kimi qəbul edilən itaətsizlik, tənbellik, yalançılıq və digər bu kimi mənfi davranış qaydalarını xalq nağıllarından çıxartmışdılar.

İngilis uşaqlarının “Üç ayı” (9) kimi nağılları sevrək söyləməsinin ən doğru səbəbi bu hekayələrin strukturunun şablon olmasıdır. Burada o qədər təkrarolunan sətir, abzas və epizodlar

var ki, hekayə qurmağı yenicə öyrənməyə çalışan uşaq üçün ardıcılığı qurmaq çətin olmur. “Göyçək Fatma”, “Üç tərş keçi”, “Ağbəniz” kimi xalq nağıllarında toplamağı asanlaşdıran çoxlu sayda təkrarlar mövcuddur. Hər bir uşaq öz fəaliyyətində söylədiyi hekayələrə və söz oyunlarına maraqla qatmaq bacarığını göstərməyə çalışır.

Nağıl janrının yaranması və inkişafı qanunauyğunluqları tarixi-tipoloji nəzəriyyənin yardımı ilə aydınlaşdırılır. Nağılların məzmununa görə bölgüsü Beynəlxalq Nağıl Kataloqunda (19) təsnif olunmuşdur. Teodor Benfeyin “Süjetlərin köçü və mədəni borclanma nəzəriyyəsi”nə (8) görə, Avropalı və Avropalı olmayan millətlərin nağılları arasındakı bənzərlik və eyniliklərin qaynağı müştərək atadan gələn eyni dil ailəsinə mənsub millətlərin qohumluqları deyildir. Ona görə millətlər arası müştərək və bənzər nağılların qaynağı millətlərarası mədəni və tarixi əlaqələrdir.

“Britaniya adalarının xalq nağılları” (4) kitabında “İngiltərənin mərkəzi qraflıqlarının nağılları” adlı ilk bölməsindəki ingilis nağılları: “Çıqqıldayan qurbağa” (4, s.10), “Yeyəndə orta qardaş” (4, s.14), “Adəmin oğlu” (4, s.31), “Səfehın səs-küyü” (4, s.42), “Cənub-şərqi İngiltərə nağılları” bölməsində “Madyan yumurtası” (4, s.214) kimi nağıllar Azərbaycan uşaq nağıllarına süjet və məzmun cəhətdən çox uyğun və yaxındırlar. **İngiltərənin mərkəzi qraflıqlarının seçmə nağıllarından biri olan “Çıqqıldayan qurbağa”** (2, s. 318) **Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək bir neçə topluda nəşr olunmuşdur. Nağılın qısa məzmunu bir qədər yumoristik, bir qədər düşündürücü, əxlaqi sonluğu incə məqamları ilə diqqəti cəlb edir** (4, s. 13). **İngilis nağılının tərcüməsində** “O vaxtlar elə bir xoş dövrən idi ki, gəl görəsən. Vur çatlasın idi: donuzlar elə donuzdular. İtlər əhəng yeyirdi. Meymunlar tənəkə sümürürdü. Evlərin damını xəmirlə örtürdülər. Küçələrə pudinq döşəmişdilər. Qızardılmış donuz balaları bellərində çəngəl-bıçaq küçələrdə vurnuxub “Gəlin, gəlin bizi yeyin!” deyərək ələ səs salırdılar. Səyyahlar üçün əsil kef çəkməli ayyam idi” (4, s. 10) **Azərbaycan nağıllarında “qaravəlli”, “pişrov” adlanacaq başlanğıc formulu verilmişdir.**

“Başsız qadın. Britaniya adalarının xalq nağılları” (2) adı ilə ingilis dilindən tərcümə edilmiş folklor toplusu ingilis şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi yeri olan nağılların ruhu, məzmun - mündəricəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. **İngilis folklorşünası Cozef Yakobsun “English Fairy Tales” (“İngilis xalq nağılları”)** (10) adlı nağıl toplusundan seçmə nümunələr Şahin Xəlillinin tərcüməsi ilə Azərbaycan oxucusuna-uşaqların istifadəsinə verilmişdir. Topulun tərcüməsi zamanı Prof. Ş.Xəlilli də nağılların ortaq oxşarlıqları görmüş, spesifik cəhətlərini qeyd etmişdir: **“Bu nağıllar bizə həm də ona görə doğma görünür ki, burada “sərgərdan süjetlər”in əksinə rast gəlirik. Azərbaycan nağıllarına bənzər nağıllar (“Qoğal”, “Dünyanın qurtaracağındakı quyu”, “Yeyəndə orta qardaş” və s.) bir çox cəhətləri ilə diqqətimizi cəlb etdi”** (2, s.7).

İngilis nağıllarında qəhrəmanları əsasən insanlardır. Ancaq heyvanlar, insanların yanında böyüyən heyvan balaları da nağıllarda problemləri həll etməyə çalışan qəhrəmanlar kimi qarşımıza çıxır. Bu əsas qəhrəmanlarla birlikdə nağılın məzmununa uyğun köməkçi qəhrəmanlar da vardır. Qəhrəmanlara yardım edən köməkçi xarakterlər və qəhrəmana paxıllıq edən mənfi obrazlar nağılların əsas personajlarıdır. Dostluq, düşmənçilik, yardımlaşma ya da ziddiyyətli davranışlar köməkçi xarakterlərin əsas xüsusiyyətlərini əhatə edir. Nağıllarda müvəffəq qəhrəmanlara hər hansı bir əşyanın kömək etdiyini görürük. Abi-həyat, gözəl bir xalça, çox gözəl bir quş nağılın əsas qəhrəmanının problemini həll etməkdə istifadə etdiyi əşyalardır. Buraya bir heyvan kimi tükü, hər hansı qızıl bir qurğu və ya gümüş bir paltar daxil edilə bilər.

İngilis nağıllarında qəhrəmanlar hər zaman konkret şəxs olaraq çıxış etmirlər. Qəhrəmanlara verilən Cek, Con, Tom kimi adlar orta əsrlərdən sonra əmələ gəlmişdir. Ancaq bu adlar bir fərdi deyil, bir tipi təmsil edir. Azərbaycan nağıllarında “Məlik Məmməd”, “İbrahim”, “Əhməd”, “Fatma” və s. kimi ümumiləşdirilmiş adlar vardır. Lakin bütün azərbaycanlıları xarakterizə edən konkret bir ad yoxdur. İngilis nağıllarında isə “Cek” adı əksər qəhrəmanların adı olaraq qarşımıza çıxır. Bu adların fərdlərə deyil, tiplərə verildiyini “Cek” adı üçün işlədilən sifətlər göstərməkdədir. Deyilənlərə “tənbel Cek”, “kiçik Cek”, “kələkbaz Cek” adlarını nümunə göstərmək olar. Ancaq bəzi qəhrəmanlar hər zaman adsızdır. Məsələn: Kral, kiçik qardaş, ögey ana, əsgər, dəmirçi, bağban və s. Bu adlar onların müəyyən xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Nəticə. İngilis uşaq nağılları qədim zamanların ibtidai həyat tərzini, təbiətə yanaşmasını həm bədii lövhələrlə canlandırır, həm də sosial münasibətləri özündə təzahür etdirir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Beləliklə ingilis uşaq nağıllarını tədqiqata cəlb etdikdə məlum olmuşdur ki, uşaq nağıllarının dili, süjet və kompozisiyası sadə olur. Uşaq nağıllarında kompozisiya uşaqların yaş və qavrama səviyyələrinə uyğun çox sadə, süjet isə qısa və daha çox bir xətt üzərində qurulur. Bu nağılların bütün qruplarında əyləndirici məqamlar, uşaqların zövqünü oxşayan, onların maraq dairəsinə, yaş səviyyəsinə uyğun əhvalatlar daha qabarıqdır. Uşaq nağıllarında müsbət və mənfi qiymətlərin güclü çarpışması olmadığından konflikt də kəskin olmur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ames, Louise B. "Children's Stories." Genetic Psychological Monographs. 1966.
2. Başsız qadın: Britaniya xalqlarının nağılları /Tərtib edən: Şahin Xəlilli. – Bakı: Gənclik, 1989. – 318 s.
3. Bettelheim, Bruno. The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales. New York: Alfred A. Knopf. 1976. 352 p.
4. Britaniya adalarının xalq nağılları. Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2005, 376 s.
5. Dundes Alan. "Bruno Bettelheim's Uses of Enchantment and Misuses of Scholarship." 1991, Journal of American Folklore 104:74-83.
6. Grimm Jacob. Grimm's Complete Fairy Tales. International Collectors Library. Garden City, New York 1900. 632 p.
7. Hearne Betsy. "Beauty and the Beast": Visions and Revisions of an Old Tale. Chicago: University of Chicago Press. 1989.
8. <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke4/ke4-8213.htm>
9. https://www.worldoftales.com/European_folktales/English_folktale_89.html
10. Jacobs Joseph. English Fairy Tales. London: David Nutt, 1890, 295 p.
11. Maranda, Elli Kangas, and Maranda Pierre. Structural Models in Folklore and Transformational Essays. The Hague: Mouton. 1970. 145 pages
12. Pitcher Evelyn, and Prelinger Ernst. Children Tell Stories. New York: International Universities Press, 1963.
13. Propp Vladimir. Morphology of the folktale. Bloomington, Ind. : Research Center, Indiana University, 1958, 134 p.
14. Stone, Kay F. "The Misuses of Enchantment: Controversies on the Significance of Fairy Tales." In Women's Folklore, Women's Culture, edited by Rosan A. Jordan and Susan J. Kalcik, 125-45. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1985.
15. Sutton-Smith Brian. The Folkstories of Children. Philadelphia: U of Pennsylvania P, 1981.
16. Sutton-Smith Brian, Mechling Jay, Johnson Thomas W., and McMahon Felicia R.. Children's folklore: a source book. Utah State University Press Logan, Utah, 1999. 378 p.
17. Tatar Maria. Off With Their Heads! Fairytales and the Culture of Childhood. Princeton: Princeton University Press. 1992, 295 p.
18. The Tales Of Mother Goose. As First Collected By Charles Perrault In 1696. A New Translation By Charles Welsh. Copyright 1901, By D. C. Heath and Co. Printed in U. S. A. 87 p..
19. The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography. Antti Aarne. Second revision translated and enlarged by Stith Thompson. (FF Communications Vol. LXXV, No. 184.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1961. 588 pp.
20. Tucker Elizabeth. Children's Folklore: A Handbook. Greenwood Publishing Group, 2008 - Literary Criticism - 164 p.

THE INFLUENCE OF THE GREEK MYTHOLOGY OVER THE MODERN SOCIETY

KONUL BURZUYEVA

Baku Engineering University
English Language and Literature
konulburzuyeva@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

Since the beginning of the history mythology has had an important role over people's cultures. It has passed from one generation to another and changed in numerous ways. The old Greek mythology is one of them which appeared from the ancient religious of the island of Crete and collect a wide range of legends, myths and stories. It has many themes inclusive many deities and other mythological creatures as well. The modern society with all its features has been shaped thanks to several eras. All along these periods the Greek mythology has reside and still effect to the modern society. Thus, in many fields of modern society we can encounter with the tracks of Greek mythology.

KEY WORDS: Mythology, the Greek mythology, myths, culture

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

INTRODUCTION

Culture has been given various definitions and characteristics through centuries by specialists. Today culture refer the every aspects of people's life. It enfolds all modern fields, almost everything found within modern society from tradition to art and from the way an individual think to media. So, one of the most significant component of culture is "Mythology".

Different cultures accepted the emergency of many mythologies that gave rise to beliefs, principles and convictions within separate communities of the Earth. The most significant of that mythology which emerged in the antique world is the classical Greek mythology. It emerged and formulated different beliefs within them and spread to the different parts of the world by various ways. This mythology passed from one generation to the next and still exists in our modern world. We can find it under different forms in many fields of the contemporary societies.

The article deals with the influence of the mythology on the modern society. It includes many references related to Greek mythology. Different examples are provided from language, literature and sport.

RESEARCH METHOD

An antique mythology has been passed through various ways and played an important role in the formulation of modern culture. The Greek myths refer to different Greek ideas and nations which help them to capture an important place in modern society. Thus, those Greek beliefs and legends are found in the different fields of the contemporary society, from art to literature and from media to cinema and marketing, their presence is almost everywhere. Greek mythology has effect almost everyone who has come into relation with its limitless pleasure and astonishing magic. Because these ancient stories are so enthusiastic and interpreting some natural events, they are regularly cropping up in different forms today. We see them in contemporary dramas, stories, television programs, movies and even in advertisements.

Prior to the era of the renaissance Greek words did not borrowed, they were just used by individuals who did not know about those words' origin. Then, thus terms were used as the part of Arabic, Latin or French origin. The form of some words has changed from original versions. Ayers sums up, the history of Greek words appeared in English:

"The words which came from Greek before the Renaissance were generally popular borrowings, that is, they were adopted by the common people, who knew no Greek, rather than by scholars. Furthermore, such words often entered English indirectly, not only by way of Latin, but sometimes by way of Old French, or even, in some cases, through Arabic. They therefore usually show considerable divergence in form from the Greek original. Sometimes the same Greek word was later reborrowed with a different meaning and in a form more closely resembling the Greek".¹

Besides, "the Greek mythology affected to the language of English" does not mean limited number of words. There are huge number of phrases, words, expressions and clichés which are related with Greek mythological stories. "For instance, the tales of the sailors who were believed to be caught between the Greek mythological monsters called Scylla and Charybdis gave the expressions: 'caught between a rock and a hard place' and 'between the Devil and the deep blue sea' ".²

The Olympic Games has a long history. The first Olympic Games were held 3000 years ago in the Peloponnese. The time period when these games were held named Olimpiad. There are many myths about the reason of first Olympic games, but the exact date is 776B. C.

"The oldest myth which concerns the beginning of the Olympic Games is that of Idaios Daktylos Herakles. According to other myths, Zeus, the father of humanity, fought and defeated Cronus in a struggle for the throne of the gods. Finally, the well-known demigod Herakles is mentioned. He staged games in Olympia in honor of Zeus, because the latter had helped him conquer Elis when he went to war against Augeas".³

In the modern society marketing has an important role. The names and identity of the brand must be chosen carefully. Because, it directly effects to the fame of the brand. The following statement describes Oosthuizen's thought about the name of the brand:

"The oldest myth which concerns the beginning of the Olympic Games is that of Idaios Daktylos Herakles. According to other myths, Zeus, the father of humanity, fought and defeated Cronus in a struggle for the throne of the gods. Finally, the well-known demigod Herakles is mentioned. He staged games in Olympia in honour of Zeus, because the latter had helped him conquer Elis when he went to war against Augeas".⁴

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Next, various successful and remarkable companies are exist in the different part of the world with Greek names. Most of those brands are belong to Europe or America. The names of that brand are taking from Greek heroes and individuals.

In Greek the god of agriculture called Demeter. Nowadays we can see this name as an amplification of several companies. Professional audio products are produced under the name on Demeter. Also there is a center for software service which is called Demeter. Next, the famous Greek hero “Hercules” is also used as an amplification of some brands. The name of the best-selling cards for video are named Hercules and its slogan is “Legendary Strength, Quality and Performance”.

“In large measure mythology means legend, fable, tale or epos. Legends about gods and heroes were named myths by ancient people. According to most of the mythology researchers mythology is the source for entire literature”.⁵ Youth literature indicate it many more than others. For example, Mervel Comics series named the Incredible Hercules adjust on a fresh way of portraying the mythical Hercules.

CONCLUSION

Within the culture of contemporary society the Greek mythology is found which some individuals know however others just ignore it. There are numerous illustrations imply how the classical mythology lives within the modern society. The first and most important field is the language in which we can find the elements of classical Greek mythology. The Greek words become part of English and saw some changes. Secondly, the elements of Greek mythology are found in literature.

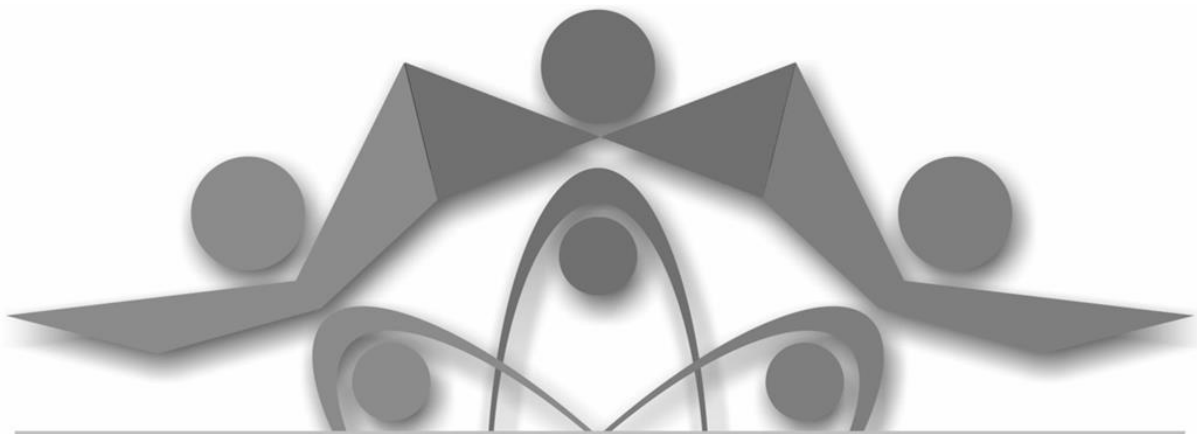
Further, “the Olympic Games” also come from Greek culture which is the part of mythology. The modern world marketing is full of ancient mythological words of Greece. Finally, Greek mythology plays a big role in the culture of modern society.

LITERATURE REVIEW

- 1 Donald M. Ayers, English Words from Latin and Greek Elements, 2nd ed., Thomas D. Rothen rev. ed (U.S.A: University of Arizona Press, 1986), 159.
- 2 Nika Chxartishvili, “Impact Of Greek Mythology On Western Culture,” academia.edu, accessed May 4, 2015, https://www.academia.edu/6738534/Impact_Of_Greek_Mythology_On_Western_Culture .
- 3 “Ancient Olympic Games,”Olympic.Org, accessed May 18, 2015, <http://www.olympic.org/ancient-olympicgames?tab=mythology>.
- 4 Thomas Oosthuizen , The Brand Book: How to Build a Profitable Brand – Fast, Effectively and efficiently (Johannesburg: Stonebridge, 2013), 57.
- 5 Ziyafet Huseynova, “Azerbaycan ve Britaniya xalqlarinin esatir dunyasi”.Baki Muhendislink Universiteti nesriyyati(Kitab).Baki\Azerbaycan.2018:1-28

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dedicated to the 96th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 29-30, April 2019, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV PHILOLOGICAL SCIENCES

Psychology and Pedagogy

PSIXOLOGİYA

PIAJENİN KOQNİTİV İNKİŞAF NƏZƏRİYYƏSİNİN MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA MƏŞĞƏLƏLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ TƏTBİQ EDİLMƏSİ

CƏMİL MƏMMƏDOV

Bakı Mühəndislik universiteti
Pedaqoji fakültə, pedaqogika kafedrası
cmemmedov@beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Jan Pijenin koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsinin məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla məşğələlərin təşkilində tətbiq edilməsində bəhs edilir. Göz köstərilir ki, məktəbəqədər yaş dövrü dövr tədqiqatçıları tərəfindən uşağın həm fiziki, həm psixofizioloji, koqnitiv həm də şəxsiyyət sahəsində inkişafının keyfiyyətə dönüş dövrü kimi səciyyələndirilir. Belə tədqiqatçılardan biri də İsveçrə psixoloqu Jan Pijedir. Pijə koqnitiv inkişafı dörd əsas mərhələyə bölür. Sensor-hərəkətli mərhələməliyyat qabağı mərhələ konkret-əmaliyyat mərhələsi formal-əmaliyyat mərhələsi. Pijenin formal təfəkkür konsepsiyasının nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla məşğələlər prosesində təfəkkürün 4 mühüm aspektinin inkişafı əsas məqsəd kimi qarşıda durmalıdır. Bunlar : introspektiv təfəkkür (fikirlər haqqında fikirlər); abstrakt təfəkkür (real olanlardan mümkün olana doğru sərhədləri aşmaq); məntiqi təfəkkür (bütün əhəmiyyətli faktların və fikirlərin nəzərə alınması, onlardan düzgün nəticələrin çıxarılması, məs: səbəb-məqsəd nəticələrinə tərtib edilməsi); və qipotetik təfəkkür (müxtəlif dəyişənləri nəzərə alaraq onların sübut və fərziyyələrinin formalaşması).

AÇAR SÖZLƏR: Jan Pijə, koqnitiv inkişaf, təfəkkür,

Şəxsiyyətin formalaşmasının əsas mərhələlərindən biri də məktəbəqədər yaş dövrüdür. Bu dövr tədqiqatçıları tərəfindən uşağın həm fiziki, həm psixofizioloji, koqnitiv həm də şəxsiyyət sahəsində inkişafının keyfiyyətə dönüş dövrü kimi səciyyələndirilir. Belə tədqiqatçılardan biri də İsveçrə psixoloqu Jan Pijedir (1896-1984) hələ 11 yaşında ikən biologiya üzrə ilk elmi əsərini yazmışdır. Bioloji sahədə doktorluq alıb sonra psixologiyaya daha çox maraq göstərən Pijə, ilk nəzəriyyəsini özünün üç uşağının üzərində tətbiq etmişdi. Pijə, insanın inkişafına dair bioloji prinsipləri və metodları tətbiq edərək özünü düşünürdü və psixologiyaya təqdim etdiyi bir çox şərtləri birbaşa biologiyadan çəkirdi. Pijə niyə və necə zəka bacarıqlarının zamanla dəyişdiyini araşdırdı. Onun üçün hadisələr əsasən uşağın manipulyasiyası və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsidir. Pijəyə görə bilik hərəkətdən gəlir (bax Langer & Killen, 1998; Wadsworth, 1996). Alimin bilik inkişafı nəzəriyyəsi, uşağın kəşfiyyatı və ya bilik qabiliyyətlərinin dörd ayrı mərhələdə irəlilədiyini göstərir. Hər bir mərhələ yeni qabiliyyətlərin və məlumatların emalı yollarının ortaya çıxması ilə xarakterizə olunur. Onun nəzəriyyələrinin bir çox xüsusiyyətləri sonrakı bir araşdırmada şübhə doğurdu. Xüsusilə, müəyyənləşdirilmiş idraki fəaliyyətdə bir çox dəyişiklik, indi məlum olduğu kimi müəyyən hallarda əvvəllər baş verir. Buna baxmayaraq, Pijenin işi uşağın inkişafını başa düşmək üçün əhəmiyyətli bir əsas təşkil edir. Jan Pijə Bine testi üzrə uşaqların yerinə yetirdiyi tapşırıqların həllində buraxdıqları tipik səhvləri öyrənirdi. 1921-ci ildə Cenevrəyə qayıdan Pijəyə J.J.Russo adına İstituta direktor vəzifəsini tutmaq təklif olunur. Paralel olaraq o, Cenevrə Universitetində mühazirə oxuyur. Sonralar Pijə uşaq təfəkkürünün inkişafı nəzəriyyəsini biologiya və məntiq əsasında qurur. O belə qənaətə gəlir ki, psixi inkişafın əsasını intellekt təşkil edir. J.Pijə göstərirdi ki, inkişaf orqanizmin ətraf mühitə adaptasiyasından asılıdır. Adaptasiya prosesi, situasiyanın adekvat sxeminin formalaşması tədricən baş verir və uşaq bu zaman 2 mexanizmdən-assimilyasiya və akkomodasiyadan istifadə edir. Assimilyasiya zamanı situasiya dəyişsə də, sxem dəyişmir. Pijə buna misal kimi uşaq oyununu göstərir. Akkomodasiya zamanı hazır sxem situasiyadan asılı olaraq dəyişir. Jan Pijə operasional təfəkkürü öyrənməyə başlayır. O belə nəticəyə gəlir ki, təfəkkürün inkişafı əqli fəaliyyətin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Pijəyə görə, psixi inkişaf interiorizasiya ilə də sıx bağlıdır. Yəni ilkin əqli

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

fəaliyyət sensomotordur, xarici təzahürə malikdir. Daha sonra daxili amilə çevrilir, məntiqi əqli fəaliyyət kimi özünü göstərir. Pyaje bu əməliyyatın mühüm bir xüsusiyyətini – geriyyə qayıtmanı da müəyyənləşdirdi. İlk dəfə Pyaje uşaq təfəkkürünün özünəməxsus tərəflərini öyrəndi. Jan Piajenin koqnitiv mərhələlər əməliyyatı Piaje koqnitiv inkişafda dörd mərhələni vurğulayır. İngilis sözü “cognition” (lat. tər. “cognito”-“dərk edirəm”) “dərkətmə qavrama aktı” mənasına gəlir. Jan Piajenin fikrincə, insanlar doğum və yetkinlik arasında koqnitiv inkişafın dörd mərhələsindən irəliləyirlər. Hər bir mərhələ insanlara daha mürəkkəb bir şəkildə dünya anlayışına imkan verən yeni intellektual qabiliyyətlərin ortaya çıxması ilə qeyd olunur. Təxmini yaş Böyük nailiyyət doğuşdan 2 il sonra "obyektin sabitliyi" konsepsiyasının formalaşması və refleksiv davranışdan məqsədyönlü davranışa gedərək tədricən inkişaf. 2-7 yaş İnkişaf etmək üçün simvolları istifadə etmək üçün, dünyadakı obyektlərə baxın. Gördüyünüz eqosentrik və xeyirxahlıqdır. 7-11 yaş Məntiqsiz düşünmək bacarığı. Yeni imkanlar geri çevrilən əməliyyatlardan ibarətdir. Görüşlər mərkəzə keçirilir və problemlərin həlli eqosentrizmlə məhdudlaşır. Abstrakt düşüncə mümkün deyil. 11 yaşdan yuxarı Abstrakt və tamamilə simvolik mümkün fikirlər. Problemlər sisteməlik təcrübə vasitəsilə həll edilə bilər. Piaje koqnitiv inkişafı dörd əsas mərhələyə bölür.

- Sensor-hərəkətli mərhələ–anadan olandan təqribən iki yaşa qədər.
- Əməliyyatqabağı mərhələ – iki yaşdan yeddi yaşa qədər.
- Konkret-əməliyyat mərhələsi - yeddi yaşdan 11-12 yaşa qədər.
- Formal-əməliyyat mərhələsi.

Sensor-hərəkətli mərhələ sensor-hərəkətli fəaliyyətlərin ardıcılığından ibarətdir. Uşaqlar görmə, hissetmə, dadbilmə, eşitmə, iybilmə vasitəsilə ətraf aləmlə ünsiyyətə girir və bu zaman özlərini ünsiyyətdə olduqları mühitin mərkəzində hiss edirlər və hər şeyi özləri ilə müqayisə edirlər. Bu mərhələdə fikirləşmə (əgər varsa) ətraf aləmdən gələn qıcıqlara cavab əlaməti kimi uşaqla onu əhatə edən material aləm arasında əlaqələndirici rolunda çıxış edir. Bununla belə bu mərhələnin son etapında simvolik oyuna, imitasiyaya və obyektlərin təsəvvürünə keçid baş verir.

Əməliyyat qabağı mərhələ Bu, uşağın danışımağa başladığı mərhələdir. Bu mərhələdə uşaq ətraf aləmi yalnız hərəkətmə fəaliyyəti və birbaşa qarşılıqlı təsir vasitəsilə yox, həmçinin simvolların manipulyasiyası vasitəsilə öyrənir. Bu zaman simvolik oyun və ya qəbul olunmuş (daxili) imitasiya başlayır. Simvolun özünə tabe edilməsi əməliyyat qabağı mərhələnin əsas vəzifəsidir. Bu mərhələdə uşaqlar induktiv və ya deduktiv təfəkkür yox, əsasən transduktiv düşünmə tərzindən istifadə edirlər. Uşağın əməliyyat qabağı düşüncə təzi eqosentrikdir; uşaq başa düşməyə çətinlik çəkir ki, axı niyə ətrafdakılar da onun kimi düşünür. O, valideynlərini çirkənlənmiş gəlinciyi yumamağa inandırmaq istəyir, amma bu onda alınmadıqda o məyus olur. Gəlinciyin bu halı uşağa daha yaxın gəlir və bu ona ən vacibdir, valideynləri üçün isə vacib olan gəlinciyin çirkli olmamasıdır. Bu mərhələdə düşünmə üçün həmçinin əlamətləri yuxarıda göstərilən mərkəzləşmə də xarakterikdir. Bu fikrin bir əlamətə cəmlənməsi və onun digər aspektlərə yönləndirilə bilinməməsi tendensiyasıdır.

Konkret-əməliyyat mərhələsində uşaqlarda məntiqi düşüncə tərzinin bəzi əlamətləri müşahidə edilir. Məntiqi düşüncə tərzinin yaranması səbəblərindən biri də odur ki, indi uşaq obyektləri iyerarxik təsnifatda birləşdirməyi və onların hər hansı bir sinifə aid olmasını anlayır (obyektlərin iyerarxik təsnifatın müxtəlif siniflərinə eynizamanlı aidiyyətini fərqləndirə bilər). Bu, hissələrin tama, tamın hissələrə və tamın hissələrinin bir-birinə olan əlaqəsini anlamağa imkan yaradır. Məsələn, uşağa qarışıq şəkildə göy və qırmızı kvadratlar və qara-ağ dairələr verək. Əgər o iyerarxik təsnifatı bilirsə, onda ona verilənlər arasında 2 əsas sinfin (kvadrat və dairə) və onların da hər birinin iki əlavə sinfinin (kvadratlar göy və qırmızı, dairələr isə qara və ağ) olduğunu anlayacaq. Beləliklə, fiqurlar arasında əsas sinfi formaya, ondan törəmə sinfi isə rəngə görə qruplaşdırılan iyerarxiya yaranacaq. Bu da uşağa bir neçə məntiqi nəticəyə gəlməyə imkan verəcək: məsələn, hər hansı bir kvadrat ya göy, ya da qırmızı ola bilər, göy kvadratların miqdarı bütün kvadratların miqdarından azdır, əgər qırmızı kvadratları götürsək, onda yalnız göy kvadratlar qalacaq və s. Konkret əməliyyat mərhələsində uşaq həmçinin obyektləri müəyyən əlamətlərinə görə siniflərə bölərək təsnifatlandırır. Məsələn, heyvanları təsnifatlandırarkən o, it və pişiyi müxtəlif siniflərə aid edə bilər, sonra isə iti növünə (məsələn, buldoq və tula), rənginə və ya ölçüsünə görə alt siniflərə ayıra bilər. O anlamağa başlayır ki, müxtəlif obyektləri ölçüsündən, əlifba sırasından və ya yaşından asılı olaraq müxtəlif siniflərə ayırmaq olar və bu zaman eyni obyekt bir neçə sinifə aid ola bilər. Yoldan keçən bir uşaq eyni zamanda həm oğlan, həm şagird, həm idmançı, həm də sarışın ola bilər. Bu mərhələdə simmetriya və ya ekvivalentliklə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

tanışlıq baş verir: hər iki qardaşdan biri digərinə qardaş gəlir. Rəqəmlərlə işləyərək uşaq anlayır ki, müxtəlif kombinasiyalar eyni bir nəticəni verə bilər və bu nəticəni dəyişməyərək proses zamanı müəyyən əvəzətlər aparıla bilər. Bərk və yumşaq cisimlərlə təmasda olan uşaq anlayır ki, heç də həmişə o düşündüyü kimi forma dəyişikliyi həcm və kütlə dəyişikliyinə səbəb olmur. Piaje koqnitiv inkişafın bu mərhələsini konkret əməliyyat mərhələsi adlandırır, çünki bu cür düşünmə tərzini konkret elementlərdən (obyekt və ya ölçüdə), əməliyyatlardan (toplama və ya çıxmadan), qaydalardan və ya əməliyyatların yerinə yetirilmə üsullarını təsvir edən xüsusiyyətlərdən ibarətdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixogenetik inkişafının xarakteri ilk dəfə olaraq J.Piaje tərəfindən öyrənilib. J.Piajenin genetik nəzəriyyəsində uşağın inkişafı genetik amillərin və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi izah olunur. Piaje bu tədqiqatlarda inkişaf prosesində uşağın ətraf aləmə bələdləşməsi zamanı baş verən: assimilyasiya, akkomodasiya və adaptasiya kimi mürəkkəb psixofizioloji proseslərin psixoloji məzmununu aydınlaşdırır. Göstərir ki, bu zəmində dərkətmə komponentlərində, o cümlədən uşaq şəxsiyyətində ciddi keyfiyyət dəyişmələri baş verir. O, həmin proseslərdə gedən dəyişmələrini əhatəli və geniş izah edərək dərkətmənin xüsusiyyətləri, «ailə», «vətən» və s. anlayışların əmələ gəlməsinin psixoloji təhlilini verir. J.Piajenin «Nitq və təfəkkür» adlı əsəri uşağın daxili aləminin məntiqi təfəkkür əsasında formalaşması haqqında geniş təsvir yaradır. Belə ki, təfəkkür və nitqin məzmunu digər şəxsiyyət xassələri haqqında fikir söyləməyə imkan verir və uşağa göstərilən təsirlər, onun intellektual imkanları yaş qanunauyğunluqları ilə tarazlaşdırılmalıdır. J. Piajenin nəzəriyyəsində uşaq şəxsiyyətinin məzmunu onun intellekti ilə səciyyələndirilir. J.Piaje hesab edir ki, məktəbə hazırlıq ərəfəsində uşağın şəxsiyyəti haqqında məlumat almaq istəyiriksə onun təfəkkür və nitqini tədqiq etməliyik, çünki bu amillər onun psixikasından xəbər verir. J.Piaje beş yaşlıların məntiqilik imkanlarının məhdud olması müddəasını irəli sürür. Bu işə müasir nəzəriyyələrlə ziddiyyət təşkil edir. Piajenin formal təfəkkür konsepsiyasının nəticəsi olaraq onun 4 mühüm aspektini göstərək: introspektiv təfəkkür (fikirlər haqqında fikirlər) abstrakt təfəkkür (real olanlardan mümkün olana doğru sərhədləri aşmaq) məntiqi təfəkkür (bütün əhəmiyyətli faktların və fikirlərin nəzərə alınması) onlardan düzgün nəticələrin çıxarılması, məs: səbəb-məqsəd nəticələrinin tərtib edilməsi) qipotetik təfəkkür (müxtəlif dəyişənləri nəzərə alaraq onların sübut və fərziyyələrinin formalaşması)

Piajenin formal təfəkkür konsepsiyasının nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla məşğələlər prosesində təfəkkürün 4 mühüm aspektinin inkişafı əsas məqsəd kimi qarşıda durmalıdır. Bunlar : introspektiv təfəkkür (fikirlər haqqında fikirlər); abstrakt təfəkkür (real olanlardan mümkün olana doğru sərhədləri aşmaq); məntiqi təfəkkür (bütün əhəmiyyətli faktların və fikirlərin nəzərə alınması, onlardan düzgün nəticələrin çıxarılması, məs: səbəb-məqsəd nəticələrinə tərtib edilməsi); və qipotetik təfəkkür (müxtəlif dəyişənləri nəzərə alaraq onların sübut və fərziyyələrinin formalaşması)

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Akbaba a., öztürk a. Eğitim psikolojisi. Ani yayincilik, Ankara, 2010
2. . Aydın a. Gelişim ve öğrenme psikolojisi. Tek ağaçEylül yayinlari, ankar, 2006
3. Пиаже ж. Речь и мышление ребенка. М., гос.уч.пед.изд.1932,
4. Beilin, h. (1992). "piaget's enduring contribution to developmental psychology". Developmental psychology. 28 (2): 191–204.
5. Hsueh, y. (2002). "the hawthorne experiments and the introduction of jean piaget in american industrial psychology, 1929–1932". History of psychology. 5 (2): 163–189.

ALBERT BANDURANIN SOSIAL TƏLİM NƏZƏRİYYƏSİ

İLHAMƏ SULTANOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə, pedaqogika kafedrası
I.Sultanova@beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə bineviorizmin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Albert Banduranın sosial təlim nəzəriyyəsindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsində, sosial təsir önəmli bir rola sahibdir. Ancaq Bandura sosial amillərin təsirini birtərəfli olaraq irəli sürməmişdir. Onun nəzəriyyəsinin əsas strukturu üçlü qarşılıqlı həlledici üzərində qurulmuşdur. Bunlar nəfər, mühit və davranış üçbucağıdır. Bu üçlü bir – birinə davamlı olaraq təsir etməkdədir. İnsan mühiti yaradır, dəyişdirir bəzən də yox edir. Mühit şərtlərindəki bu dəyişikliklər, insanın davranışına və gələcək həyatına da önəmli ölçüdə təsir etməkdədir. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinin təməlini Banduranın insanların rəğbətləndirmə, cəza yolu ilə deyil, başqa insanları müşahidə edərək öyrəndiklərinə olan inancı formalaşdırdı. Buna görə bəzi insanlar bizim üçün uyğun və ya qəbul edilən modellərdir. Biz də onların fəaliyyətlərini ilk olaraq zehnimizdə məşq edib, daha sonra təqlid edərək öyrənmiş oluruq.

AÇAR SÖZLƏR: biheviorizm, Albert Bandura, sosial təlim, sosial mühit, sosial idrak nəzəriyyəsi, davranış

Şəxsiyyətin inkişaf, formalaşma mexanizmləri, təlim tərbiyəsi haqqında psixologiya və pedaqogika elmində bir sıra nəzəriyyələrmövcuddur. onlardan biri dəlmə yeni faktorların – davranış faktorlarının gətirilməsi ilə xarakterizə olunan biheviorizmnəzəriyyəsidir. Davranış sözü altındainanın psixi fəaliyyətinin xarici ifadəsi nəzərdə tutulur. Biheviorizm ingilis sözü olub “davranış” deməkdir. X əsrinəvvəllərində amerikada meydana gəlmiş cərəyandır. Biheviorizmin əsas prinsipi s-r (stimul – reaksiya) formulasında əksini tapmışdır. Bihevioristlər stimulla (biososial) reaksiyanın (instinktiv Və həyatda qazanılan) təzahürünü və ya əksinə reaksiyanın stimula təsirini öyrənməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. biheviorizm stimul (s) və reaksiya (r) arasındakı əlaqəni davranışın vahidi kimi qəbul edir, sosial-psixoloji məsələləri də bu kontekstdə araşdırırdı. Onun əsas konseptual paradıqları belədir: davranış, stimul, reaksiya, möhkəmləndirmə, öyrənmə. Bihevioristlərə görə, insan daxili aləmi olmayan, şüursuz, xarici təsirlərə cavab reaksiyası verən maddidir. Ona görə də insanı sənayenin inkişafına, amerika həyat tərzinin tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırmaq mümkündür. Bihevioristlər hesab edirdilər ki, davranışın əsasını stimul və reaksiya arasındakı qarşılıqlı əlaqə təşkil edir, davranışın əsasında Biogenetik (irsi) amillər deyil, sosiogenetik (ətraf mühit) amillər durur. Biheviorizmin digər bir istiqaməti sosial öyrənmə ilə bağlıdır. Bu problemlər XX əsrin II yarısından başlayaraq xüsusilə aktualıq kəsb etməyə başladı. Biheviorizmdə tədqiq olunmuş sosial-psixoloji problemlərdən biri də sosial öyrənmənin yolları və metodları problemidir. Onun ən görkəmli nümayəndələrindən biri Albert Bandura dır. A. Banduranın sosial təlim nəzəriyyəsi şəxsiyyətin biheviorist nəzəriyyələri iştirakında özünəməxsus yertutmuşdur. Albert Bandura 1960-cı illərdən sonra sosial öyrənmə üzərində çalışaraq bugünkü nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. Başlanğıcda “sosial öyrənmə nəzəriyyəsi” olaraq adlandırıldığı nəzəriyyəni daha sonra “sosial idrak” nəzəriyyəsi olaraq dəyişdirmişdir. Alim 11 avqust 1969-cu ildə “davranışın modifikasiyasının prinsiplər” kitabı nəşr edilir. 1979-cu ilə qədər bu kitab 1215 dəfə digər tədqiqatlarda qeyd edilmişdir. «current contents» jurnalı isə onu « sitat gətirilmiş klassika kimi qeyd etmişdir. » A. Bandura inkişaf etdirmiş olduğu sosial idrak nəzəriyyəni, davranış və sosial öyrənmə yanaşmalarını istifadə edərək açıqlamaya çalışmışdır. Təklif etdiyi əsas nəzəriyyə və açıqlamalar ilə psixologiya sahəsində, xüsusilə də davranışların açıqlanmasında önəmli töhfələrdə iştirak etmişdir. Sosial idrak nəzəriyyəsi, insan davranışlarının səbəblərini başa düşməkdə davranış və sosial öyrənmə nəzəriyyələrindən daha geniş və ətraflı açıqlamalar etmişdir. Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsində, sosial təsir önəmli bir rola sahibdir. Ancaq Bandura sosial amillərin təsirini birtərəfli olaraq irəli sürməmişdir. Onun nəzəriyyəsinin əsas strukturu üçlü qarşılıqlı həlledici (triadic reciprocal determinisim) üzərində qurulmuşdur. Bunlar nəfər, mühit və davranış üçbucağıdır. Bu üçlü bir – birinə davamlı olaraq təsir etməkdədir. İnsan mühiti yaradır, dəyişdirir bəzən də yox edir. Mühit şərtlərindəki bu dəyişikliklər, insanın davranışına və gələcək həyatına da

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

önəmli ölçüdə təsir etməkdədir. İdraki struktur insanın düşünmə, motivasiya, münasibət və davranışlarına səmərəli bir şəkildə töhfə verməkdədir. Qazanılmış olan bir çox bilgi və davranışımızın əsasında sosial mühit də təsirli olmaqla birlikdə insan bütün insanlıq funksiyaları ilə birlikdə bu davranış və bilgilərdən cavabdehdir. A.Banduraya görə, bir çox insan davranışı, modeli müşahidə yolu ilə öyrənilir. Digərləri gözlənməkdən davranışın necə edildiyi və davranışla bağlı qaydalar öyrənilir. Bu öyrənmələr daha sonra davranış meydana gətirilərkən rəhbərlik edir. Bu cür davranış dəyişiklikləri (öyrənmələri) xüsusilə uşaqların davranışlarında rahatlıqla gözlənilə bilər. 1970- ci illərdəki çalışmalarda Bandura, sosial öyrənmə nəzəriyyəsini açıqlarkən müşahidəçiliyi, hərəkətsiz bir kamera ya da robot oyuncu olmadığına əksinə, hərəkət edən, təsnifat edə bilən, arzu, istəyi olan biri olaraq müəyyən etmişdir. Daha sonra idrak üzərində çalışmalarını gücləndirmiş və nəzəriyyənin adını "sosial idrak nəzəriyyəsi" olaraq dəyişdirmişdir. Sosial idrak nəzəriyyəsi adı altında etdiyi çalışmalarda bioloji strukturun və emosional davranışlar üzərində təsirli olduğunu müəyyən etmişdir. Fiziki struktur, emosional struktur və sinir sistemi davranışın inkişafında önəmli bir təsire sahibdir. Banduraya görə, etmiş olduğumuz davranışların nəticələri, edilən davranışın aktiv və doğru bir şəkildə edilib, edilmədiyini haqqında bizə məlumat verir. Buradan əldə edilən bilgilər gələcəkdə edəcəyimiz davranışlara müsbət ya da mənfi olaraq təsir etməkdədir. Bandura eyni zamanda sosial – mədəni mühitin, inkişafda önəmli bir təsiri olduğunu vurğulayır. Psixoloji – sosial amillər, insanın inkişafında və fərqli insanlıq funksiyaların qazanılmasında dərin bir rol oynamaqdadır. Yaxın sosial mühit - ailə, qohum, müəllim kimi insanın davranışlarına təsir etməklə birlikdə, mədəni müəssisələr və digər uzaq sosial mühit də insanın davranışlarına təsir edir. Xüsusilə həmyaşlı qrupların, insan üzərində, təsirli düşünmə və müxtəlif davranış fəaliyyətlərinin qazanılmasında çox önəmli bir xüsusiyyəti vardır. Bu səbəblə bandura uşağın davranışlarında həmyaşlı qrupların, yaşlıların daha təsirli olduğunu irəli sürür. Banduraya görə müşahidə yolu ilə öyrənmə, sadəcə bir insanın digər insanların davranışlarını bəsit olaraq təqlid etməsi deyil, ətrafdakı hadisələri idraki olaraq işləməklə qazanılan məlumatdır. Banduraya görə müşahidə yolu ilə öyrənmə ilə təqlid yolu ilə öyrənmə bir-birinin yerinə istifadə oluna biləcək iki anlayış deyildir. Müşahidə yolu ilə öyrənmə, təqlidi daxil edə bilər, etməyə də bilər. Məsələn, məktəbdəki uğurları ilə əlaqədar daim mükafatlar alan dostunu görə bir şagird, özünün də bu növ mükafatlar ala bilməsi üçün dərs çalışma aktivliklərinə daha çox yer verməsi lazım olduğunu bilir, ancaq kifayət qədər səy göstərməyə bilər. Bu vəziyyətdəki şagird, müşahidələri nəticəsində öyrənmiş, ancaq modeli təqlid etməmişdir.

Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi davranış öyrənmə nəzəriyyəsi ənənəsinin önəmli bir nəticəsidir. Albert Bandura tərəfindən bu nəzəriyyə inkişaf etdirilmişdi, daha çox zehni proseslərə yönəlmişdir və düşüncələrin hərəkətlərə, hərəkətlərin düşüncələrə təsir etməsini vurğulamışdır. Bandura müşahidəli öyrənmənin 4 mərhələ tələb etdiyini müəyyənləşdirmişdir:

1. diqqət
2. təkrarlama
3. yenidən etmə
4. motivasiyalı

Diqqət mərhələsi - müşahidəli öyrənmənin birinci mərhələsi modelə diqqət etmədir. Məsələn, uşaqlar model kimi uğurlu, maraqlı, cazibəli, məşhur insanlara diqqət edirlər. Buna görə ki, çoxlu şagird pop ulduzların saç, geyim modellərini təqlid edir. Sınıfdə müəllim yenilik, sürpriz və s. ilə tələbələrə motivasiya edərək onların diqqətlərini cəlb edir

Yadda saxlama-müəllimlər uşaqların diqqətini cəlb edəndən sonra onlara davranışı etmək üçün şans verirlər. Məsələn müəllim a hərfini necə yazmağı göstərir. Sonra uşaqlar müəllimi təqlid edərək a hərfini yazırlar.

Yenidən etmə-yenidən etmə mərhələsində şagirdlər öz davranışlarını modelin davranışına uyğunlaşdırırlar. Sınıfdə şagirdin qiymətləndirilməsi bu mərhələdə baş verir. Məsələn, a hərfini görəndən və bir neçə dəfə məşq edəndən sonra uşaqlar a hərfini müəllimin yazdığı kimi yazmağa biləcəklərmi?

Motivasiya mərhələsi-müşahidə ilə öyrənmənin sonuncu mərhələsidir. Uşaqlar modeli təqlid edirlər ona görə ki, onlar inanırlar ki, bunu etsələr onların həvələri artacaq. Bu mərhələ sınıfdə müəllimin modelini uyğunlaşdırmaq üçün verilən tərif və qiymətləri nəzərdə tutur. Uşaqlar modelə diqqət edirlər, məşq edirlər və yenidən edirlər, çünki fikirləşirlər müəllimin bundan xoşu gəlir və onlar müəllimin sevgisini qazanmaq istəyirlər. Onlar yazıb qurtardıqdan sonra müəllim deyir " yaxşı işdir "

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Beləliklə, A. Bandura uşaq şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında müşahidəçilik bacarığının öyrədilməsini əsas şərtlərdən biri hesab edir. Göstərir ki, özünümöhkəmləndirmə və özünənəzarət yolu ilə uşaqlarda müşahidəçilik bacarığını inkişaf etdirmək mümkündür. Bu isə şəxsiyyətin dinamik inkişafına təsir göstərən mühüm amillərdən biridir. Banduraya görə fərdi amillər, insanın davranışı və mühit qarşılıqlı olaraq bir-birinə təsir edir və bu təsirlər insanın sonrakı davranışını müəyyən edir. Davranış mühiti, mühit isə davranışı dəyişdirir bilir. Yenə, mühit fərdi xüsusiyyətləri dəyişdirir biləcəyi kimi fərdi xüsusiyyətlər də mühiti dəyişdirir bilir. Bandura, möhkəmləndirmə və cəzaların da potensial olaraq mühitdə var olduğunu, onların ortaya çıxışını yəni reallaşmalarını bizim davranışlarımızın müəyyən etdiyini müdafiə etməkdədir. Daha irəli gedərək, davranışın mühiti yaratdığını müəyyən etməkdədir. Məsələn; davamlı problem yaradan insan mənfi bir sosial mühit yaratmaqdadır. Sosial davranışın korreksiyası ilə bağlı Banduranın apardığı tədqiqatlar da əhəmiyyət kəsb edir. Bandura sosial öyrənmə fikirlərini 1961-ci ildə apardığı bir eksperimentlə aydınlaşdırır. Eksperiment bağçada yaşları 3-6 arası olan uşaqlar üzərində aparılmışdır. İlk olaraq rol model alınacaq şəxs-tərbiyəçi otağa daxil olur və bobo adlı oyuncağa müəyyən təzyiqlər göstərir və təbii ki digər otaqda uşaqlar bunu görür, daha sonra uşaqlar ayrı-ayrılıqda otağa salınır və müşahidə edilir. Nəticə isə tam da bandura'nın gözlədiyi kimi olur. Uşaqlar da bobo'ya şiddət göstərir, hətta tərbiyəçinin etmədiyi müxtəlif vasitələrdən (çəki və s.) istifadə edir, şiddəti daha da artırır, 8-12 yaşlı uşaqların aqressiyasının qarşısının alınması və ya azaldılması üçün xüsusi metod və proqram hazırlamışdır. Fərdi məşğələdə aqressiv davranış müzakirə olunur, video-filmə baxılır. Qrup məşğələsində həyati hadisələrə uyğun rollu oyunlar keçirilir. Məşğələdə "nümunəvi uşaq" da iştirak edir.

Bandura həm də "sistemli desensibilizasiya" adlanan psixoterapevtik metodun da müəllifidir. Burada adamlar onlarda gərginlik, qorxu yaradan hadisələri izləyirlər. Bu, tədricən xəstələrin gərginliyini azaldır. Bu metoddan yalnız təlimdə və müalicədə istifadə olunur. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsinin təməlini Banduranın insanların rəğbətləndirmə, cəza yolu ilə deyil, başqa insanları müşahidə edərək öyrəndiklərinə olan inancı formalaşdırdı. Buna görə bəzi insanlar bizim üçün uyğun və ya qəbul edilən modellərdir. Biz də onların fəaliyyətlərini ilk olaraq zehnimizdə məşq edib, daha sonra təqlid edərək öyrənmiş oluruq.

Bandura həm də "sistemli desensibilizasiya" adlanan psixoterapevtik metodun da müəllifidir. Burada adamlar onlarda gərginlik, qorxu yaradan hadisələri izləyirlər. Bu, tədricən xəstələrin gərginliyini azaldır. Bu metoddan yalnız təlimdə və müalicədə istifadə olunur. Elm aləmində Bandura sosial idrak nəzəriyyəsi, davranış və sosial öyrənmə nəzəriyyələri ilə məşhurlaşdı. O bir sıra elmi kitabların müəllifi kimi bir çox mükafatlara layiq görülüb. Bandura 1974 cü ildə Amerika psixologiya assosiasiyasına prezidenti seçilmişdir. Eyni zamanda Kanada psixologiya assosiasiyasının fəxri prezidentidir.

6. Бандура А. Теория социального научения. — спб.: евразия, 2000. — 320 с.
7. Бандура А, Уолтерс Р. Подростковая агрессия : изучение влияния воспитания и семейных отношений / альбер бандура, ричард уолтерс; пер. С англ. Ю. Брянцевой, б. Красовского. — м. : апрель пресс : эксмо-пресс, 2000. — 509 с. (психология. Хх век);
8. **Левин К.**, Бандура А. Гештальт-психология и социально-когнитивная теория личности / к. Левин и а. Бандура. — спб. : прайм-еврознак, 2007. — 125 с
9. **Бандура, Альберт** // анкилоз — банка. — м. : большая российская энциклопедия, 2005. — с. 752. — (**большая российская энциклопедия** : [в 35 т.] / гл. Ред. **Ю. С. Осипов** ; 2004—2017, т. 2).
10. Bandura, A. Social learning & personality development. Holt, rinehart & winston, inc: nj. 1975.
6. Social Learning Theory Bandura Social Learning - Learning Theories<https://www.learning-theories.com/social-learning-theory-ba...>

**UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ SOSIAL QORXULAR VƏ
SOSIOFOBIYA. QORXU VƏ FOBIYA PROBLEMLƏRİNİN YARANMA
SƏBƏBLƏRİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI**

HÜSEYN XƏLİLOV

BAŞ MÜƏLLİM

Bak; mühəndislik universiteti
Pedaqoji fakültə/pedaqogika kafedrası
hxelilov@beu.edu.az\

XÜLASƏ

Qorxu bizi narahat edən bir hadisəyə qarşı duyulan müdafiə mexanizmidir. Qorxu, hər yaşda ortaya çıxa bilər və bu i təməl duyğularından biridir. İnsanın həyatında təhlükə hiss etdiyi vəziyyətlərdən çıxış yolu tapmasına köməklik edən instinktiv davranış mexanizimidir.

AÇAR SÖZLƏR: Qorxu, fobiya, panik atak, təlaş və həyəca

Girish

Günümüzdə qorxu keçirən uşaqların sayında artım müşahidə olunub. Açıq formada bildirilən Hər bir qorxunun əsasında gizli qorxular dayanır. Sosial qeyri-sabitlik situasiyasında müasir uşağın üzərində çox sayda xoşagəlməz hallar baş verir. Bu zaman uşağın təkcə potensial bacarıqları deyil, ümumiyyətlə, uşağa onun inkişafını tərsinə çevirəcək faktorlar təsir göstərir. Sosiofobiya uşaq və yeniyetmələr arasında ən çox yayılan psixoloji pozuntulardan biridir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın aparılması üçün ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan çoxsaylı elmi ədəbiyyatdan istifadə olunub. bədii ədəbiyyat nümunəsini oxunulması sayəsində Qorxu fobiyası olan uşaq və yeniyetmələrin həyat hekayələri barədə məlumat əldə edilmişdir.

Qorxu hər kəsin hiss etdiyi bir duyğudur və həyatımıza istiqamət verən faktorlardan biridir. Qorxu bəzən insanı təhlükələrdən və təhdidlərdən qoruyur, Əgər qorxu dayanıqlı və arasıkəsilməz bir hal almışsa bu artıq qorxu yox fobiya adlanır .Qorxu və fobiya arasında fərqlər hansılardır ?

Sosial fobiyası olan insanlar ictimai yerlərə getməkdən, restoranda yemək sifariş verməkdən, telefona cavab verməkdən, yeni insanlarla tanış olmaqdan – ümumilikdə desək, digər insanların diqqətini çəkməkdən, diqqət mərkəzində olmaqdan çox qorxurlar. Bundan başqa, tənqid edilmək də sosial fobiyası olan insanlar üçün vahiməli görünür. Təbii ki, insanlar ictimai yerlərdə olmaqdan utana da bilər amma fobiyadan fərqli olaraq utanmaq və sıxılmaq hər insanda görülə bilən davranışlardır.

Sosiallaşmanın 1-ci pilləsi

• Qorxu determinantları sosiallaşmanın ilk pilləsində: Ailədə kifayət qədər anlayışın olmaması, şəfqət, qarşılıqsız sevgi, fiziki cəza, qorxutmaq, valideynlərlə xoş rəftarın olmaması, valideynlərin narahatlığı, hədsiz qayğı, qorxulu cizgi filmləri və nağıllar.

Sosiallaşmanın 2-ci pilləsi

• Uşaqlarda qorxu determinantları sosiallaşmanın ikinci pilləsində: məktəbdə baş verən hadisələr, tənqidin tərifdən daha çox olması, həmyaşıdların lağ etməsi, hədə-qorxu və s.

Sosiallaşmanın 3-cü pilləsi

➤ Sosiallaşmanın üçüncü pilləsi – mezmühit – uşaqlarda qorxu göstəriciləri, mənfi təcrübə, qorxu məzmunlu televiziya verilişlərinin seyri.

➤ Qorxu hissi insanın təbii bacarığıdır və şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Neqativliyinə baxmayaraq qorxu insan psixikasında qoruyucu uyğunluq, ictimailəşdirmə, təhsil və təlim kimi bir sıra önəmli qoruyucu funksiyaları yerinə yetirir.

➤ Yeridilmiş qorxular uşaqlığın ən əsas qorxularındandır. Onların mənbəyi uşağın ətrafında olan böyüklərdir, hansılar ki, dərk etmədən uşağa qorxunu yeridib, təhlükənin olduğunu bildirirlər.

• Mütəxəssislərin fikrincə, fobiya yaranmasına əsas səbəb insanın uşaqlıq illərində keçirdiyi sarsıntı, yaxud onu dərindən təsirləndirən hadisələr ola bilər. Uşaqlarda müxtəlif fobiya yaranma inkişaf etməməsi üçün onlara erkən yaşlarda özünə güvən hissini aşılamaq və qorxuları dəf etmək bacarığını təlqin etmək lazımdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Fobiya Nədir?

“Fobos” yunan mifologiyasında “Dəhşət TANRISI” nın adıdır. Məhz bu səbəbdən insanlarda müəyyən vəziyyətdə və şəraitdə yaranan qorxu hissi “fobiya” adlanır.

Fobiyanın Səbəbləri Hansılardır?

- Fobiyanın həqiqi səbəbləri bilinmir.
- Genetik uyğunluq; Qan aldırma və ya infeksiya etdirmə fobiyası olan kəslərdə ailədə bənzər xəstəlik normal cəmiyyətə görə daha çoxdur.
- Neyrokimyəvi səbəblər; Bəzi insanlarda adrenalin və noradrenalinin daha çox ifraz olunması və ya orqanların bu maddələrə digər insanlarla müqayisədə daha həssas olması ilə əlaqədardır.

Fəsadları

➤ Fobiyanın əsas fəsadları emosional pozuntular və sosial tənəzzüllərdir. Qorxu və sosial fobiyanın diaqnozu. Həm qorxu, həm də fobiyanın diaqnozu həkim və uşaq arasında tam etibarlı təmas tələb edir. Diaqnozpsixoloq, psixoterapevt, psixiatri tərəfindən həyata keçirilir.

Psixoloqanə zaman müraciət etməliyə?

➤ Bir çox valideynlər uşağın sağda olmağın vəziyyəti, həyəcan, panikolma və təşviş hallarını uşağın sağda olmağının ciddi problemlərinə yaradabiləcəyini düşünmürlər. Qorxu simptomlarının vaxtında öyrənilməsi, üzə çıxarıb həkimə müraciət etməklə mümkündür. Problemlərin həll olunması əsasən valideynlərin üzərindədir.

✓ Əgəriyyətmə:

- Həddindən artıq güclü qorxu yaməruz qalırsa
- Qorxunun təsirindən özünü pis hiss edirsə
- Qorxu obyektinə qeyri-adekvat reaksiya verir
- **Bu hallarda Psixoloqa mütəliq şəkildə müraciət etməklə lazımdır!**

Fobiyanın Üç Əsas Qrupu

- Spesifik fobiya
- İctimai (sosial) fobiya
- Aqorafobiya
- Aqorafobiya özünü 20 yaşından, spesifik fobiya uşaqlıq yaşlarından, sosial fobiya isə yetkinlik yaşlarından sonra özünü göstərməyə başlayır.

Spesifik Fobiya

- Spesifik fobiya özünü əsasən heyvanlara, yüksəkliklərə, qapalı və ya açıq mühitlərə, təyyarəyə, liftə və s. qarşı göstərir. Hətta bu fobiya qrupuna daxil olanlar bəzən qan və yara görməkdən də qorxurlar.
- Xüsusi fobiyalar əsasən uşaqlıq çağlarından başlayır, ancaq iyirmi yaşlarında meydana gəlməsi ehtimalı da böyükdür.
- Heyvanlara qarşı qorxunu yırtıcı heyvanlara qarşı qorxu ilə qarışdırmaq olmaz. Çünki bu, təbii qorxudur. Digər tərəfdən, heyvanlara qarşı fobiyası olanlar bəzən adi heyvanlardan da qorxurlar. Məsələn it, pişik, kəpənək və s. kimi.

Sosial Fobiyalar

➤ Sosial fobiya hər kəstə bədir – həmböyük lərhəmdə uşaqlar. Bu fobiyanın ilkin yaranış səbəbi körpəlik dövründə irəvəhayat prosesində xəstəliyin özünə keçməsi və ya pisləşməsi.

İctimai (Sosial) Fobiya

- Sosial fobiyası olan adamlar daha çox ictimai yerlərdə yeməkdən, danışmaqdan və ya yazmaqdan çəkinirlər. Həmçinin, bu siyahıya ümumi nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmək, qonaq qəbul etmək, əl-ələ görüşmək və s. də daxildir.
- Bu fobiya insanın özünü zədələməsi, insanın həmin an tərləməsi ilə görülür. Uşaqlarda 5-9 yaş arasında görülə bilər. Müalicə ümumiyyətlə, mütəxəssis tərəfindən tövsiyə edilən dərmanlarla edilir və bu zaman mütəxəssis tərəfindən aparılan ictimailəşmə, yoldaş qazanma kimi üsullar ilə adam özünü rahatlaşdırma bilər.

Aqorafobiya

➤ Aqorafobiyası olan adamlar daha çox küçə, meydan, bazar, kinoteatr, körpü, tunel və s. kimi izdihamlı yerlərdən qorxurlar. Çox vacib olduqda isə, belə yerlərə ailə üzvləri və ya dostları ilə getməyi üstün tuturlar.

Sosial Fobiya İki Fərqli Şəkildə Özünü Göstərir

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Ümumi

- Qorxular hər vəziyyəti üçün etibarlıdır

Şəxsi

- Yalnız xüsusi vəziyyətlər üçün etibarlıdır
- Başqalarının qarşısında imza atmaq
- Yeməyemək və s.

Qorxu və Fobiyaaların Diaqnostikası və müalicəsi

• Qorxular və emosional pozuntular 10 yaşadək uşaqlarda zaman keçdikcə müalicə olunurlar. Buna görə də, psixoloqla vaxtında əlaqə qurmaq, uşağın fobiyaalarını radan qaldırmaq üçün təbirlərgörmək çox vacibdir.

Diaqnostika Metodları

- İntervyu, söhbət.
- Mövcud simptomlar, onların davam etmə müddəti və gündəlik hadisələrə təsiri orqulanır. Sualların strukturlaşması daha obyektiv məlumat alma üçün köməkçidir.
- Özünə hesabat metodu.
- Psixoloq, psixoterapevt qorxunu səviyyəyə endirən, dominantı təyin edən, qorxunun həyəcanı dərəcəsinə müəyyənləşdirən müxtəlif şkalalardan istifadə edir. Əlavə olaraq şəkilli testlərdən istifadə olunur.

Müalicə Metodları

- Davranış və koqnitiv psixoterapiya, psixoanaliz, art-terapiya, geşdalt-terapiya, uşağın yeni niyyətlərdə qorxuların aradan qaldırılması üçün effektiv üsullardır.
- Mütəxəssislər tərəfindən məktəb yaşlı uşaqlarla təsvir edilən qrafik fəaliyyət vasitələri çox effektivdir.

1. Rəsmi tamamlanması
2. Şəkilindəyişməsi: “qorxunc” ifadəsinin “komik” və ya “yaxşı” və “əyləncəli” ilə dəyişməsi
3. Uşağın qorxusuna üstüngəlməsi üçün müxtəlif nağıl, film və cizgi filmlərindəki qəhrəmanlarla tanış etmək
4. Qorxu obyektinə münasibətindəyişdirilməsi, qorxu obyektinilə görüşmək və dost olmaq
5. Vəziyyətin inkişafı, sonrakı qərarların qəbul edilməsi
6. Qorxunun bəzədilməsi, gözəlləşdirilməsi
7. Ekspressiv rəsm metodu:

uşağın qorxuya üstüngəlməsi üçün qarşıdurma və obyektlərlə mübarizə situasiyası təsvirləri

8. Maraqlı və cəlbedici rəsmi tamamlanması
9. “Qaranlıq aboulanma”
10. “Qorxunun” rənglənməsi
11. “Qorxunun” məhv edilməsi
12. “Qorxunun təbiiyələndir” fəndi
13. “Yad şəkillər” fəndi
14. “Talismanın” çəkilməsi
15. “Mən qorxmuram” sonlandırma fəndi

(uşağın özünü və öz qorxusunu təsvir edən sənkiyondan qorxmurmuş kimi)

NƏTİCƏ

- Sonda uşaqlıqdan yetkinlik yaşına çatan qorxu məzmununun yaş dinamikası fobiyaaların azalması və sosial qorxuların artması ilə müşayiət olunur.
- Qorxu əsas insan duyğularının kateqoriyasına aiddir. Qorxunun motivasiyası refleksin şərtidir, çünki təhlükə ehtimalı barədə emosional olaraq işlənmiş məlumatların kodlarıdır. Qorxu hissi eyni həyəcan hissi, narahatlıq və ya dəhşət hissi ilə müşayiət olunan istəklərdən fərqli olaraq istəksizdir.
- Təcrübəli qorxuların əsas hissəsi uşaqlıq dövründə qoyulur, eyni zamanda inkişafın hər yaş dövrü də müəyyən növ qorxuların təzahürüdür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей / А.И. Захаров. — СПб.: СОЮЗ, 2004. — 448 с.
- Изард, Кэррол Эллис «Страх и тревога». // Психология эмоций = The Psychology of Emotions. — Питер, 2007. — (Мастера психологии). — 3000 экз.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

- Изард, Кэррол Эллис Страх и тревога. // Психология эмоций = The Psychology of Emotions. — Питер, 2009.- (Мастера психологии)
- Психология человека от рождения до смерти / под ред. А.А. Реана. — СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2012.
- simapsixoloq: Филипп Зимбардо (р. 23 марта 1933) — американский социальный психолог, автор знаменитого Стэнфордского тюремного эксперимента
- Шкуратова И.П., Ермак В.В. Страхи подростков и их обусловленность тревожностью, нейротизмом и агрессивностью / И.П. Шкуратова, В.В. Ермак // Прикладная психология: достижения и перспективы. — Ростов н/Д: Фолиант, 2010. — С. 283—299.
- Ю.Щербатых «Избавиться от страха? Это просто!» Москва: Эксмо, 2009

FOBIYA

ELMİRA CAHANGİRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə/Tərcümə
jahangirli.elmira@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Qorxu. Elə bir insan yoxdur ki, bu hissi yaşamasın. Bəzən ağır nəticələrə yol açan, bəzən də bizi təhlükələrdən qoruyan bu duyğu zaman-zaman sərhədləri aşaraq daha ciddi hala gələ bilər. Qorxunun ağır forması olan fobiya insanların həyatında müxtəlif fəsadlara yol açır, buna görə də fobiya haqqında geniş məlumatımız olmalıdır. Bu mövzuda məlumatlı olmaq fobiyamız olduğunu anlamağımızı, onu qəbul etməmizivə müalicəsi üçün müəyyən addımlar atmamızı rahatlaşdıracaq. Məqalədə fobiyanın nə olduğu, simptomları, səbəbləri, növləri və müalicəsi barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Həmçinin qorxu fobiya ilə qarşılaşdırılmış və nümunə ilə aralarındakı fərq izah edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR:təhlükə, panik hücumlar, qorxu

GİRİŞ

Bəzi hallarda şəxs fobiyası olduğunu bilir amma bunu ətrafındakı şəxslərə deməkdən, professional yardım almaqdan çəkinir, çünki özünün tək olduğunu, bu xəstəliyin sadəcə özündə olduğuna inanır.Məqalənin yazılmasının əsas məqsədi fobiyası olan insanların bundan asanlıqla və çox vaxt itirmədən agah olmasına və müalicə olunmasına kömək olmaqdır. Bu mövzunun aktuallığı öz ana dilimizdə kifayət qədər çox məlumatın olmamasından irəli gəlir. Məqalənin strukturu xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısı fəsilələrindən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın aparılması üçün ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan çoxsaylı elmi ədəbiyyatdan istifadə olunub. Həmçinin bir neçə bədii ədəbiyyat nümunəsini oxunulması sayəsində fobiyası olan insanların həyat hekayələri barədə məlumat əldə edilmişdir. Bundan başqa psixiatrdan fobiyası olan insanların davranışları barədə nümunələr əldə olunmuşdur.

Yaşaya biləcəyimiz emosiyalar arasında qorxu mühüm yer tutur və həyatımızın ayrılmaz bir hissəsidir. Qorxu hər kəsin hiss etdiyi bir duyğudur və həyatımıza istiqamət verən faktorlardan biridir. Amma bu o demək deyil ki, qorxu bizim həyatımızı idarə edib onun mərkəzinə çevrilməlidir. Düzdür qorxu bəzən insanı təhlükələrdən və təhdidlərdən qoruyur, lakin bu müəyyən dozanı aşmamalıdır. Əgər qorxu dayanıqlı və arasıksilməz bir hal almışsa bu artıq qorxu yox fobiya adlanır. Bəs fobiya nədir? O da qorxu kimi hər insanın hiss etdiyi bir duyğudurmu? Qorxu və fobiya arasında fərqlər nələrdir?

Fobiya yunanca “phobos” kəliməsindən yaranmışdır, phobos həmdə yunan mifologiyasında qorxu tanrısıdır.Hər hansı bir təhlükə anında hiss etdiyimiz qorxu, gərginlik, sürətli ürək döyüntüləri kimi güclü hislər fobiya adlanır.Əslində təhlükə adlandırmağımız doğru olmazdı, çünki sadəcə fobik insana görə bu təhlükədir, digər insanlara görə isə təhlükəsiz situasiyadır.Fobiya müəyyən insana, heyvana, əşyaya, məkana və ya situasiyaya qarşı ola bilər.Fobiya qorxudan fərqli olaraq insanın günlük həyatına, işinə və şəxsi münasibətlərinə də mənfi təsir göstərə bilər. Əksər insanlar fobiya və qorxunu qarışdırır. Əgər hər hansı birinə “fobiyanız varmı?” deyə soruşsaq bizə qorxularını

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

sadalamağa başlayacaq. Lakin unutmamaq lazımdır ki, fobiya qorxunun daha ciddi və ağır formasıdır və nəticələri də ağır ola bilər. Əgər qorxu ilə özümüz mübarizə aparıb onu dəf edə bilərsə, fobiya ilə özümüzün mübarizə aparması çox çətindir. Məsələn, A şəxsinin həm hündürlüyə qarşı qorxusu həm də ilana qarşı fobiyası var. Bu şəxs hündürlük qorxusu olmasına baxmayaraq pərdələri asmağa özünü məcbur edə bilirsə, və ya hündür bir yerə qalxa bilirsə deməli bunu fobiya adlandırmağımız doğru deyil. Amma ilanın hətta şəklinə belə baxa bilmirsə, artıq bu fobiyadır.

Hal-hazırda bir çox insan fobiyadan əziyyət çəkir amma bu mövzunu araşdırmadıqları üçün hətta fobiyaları olduğundan belə xəbərləri yoxdur. Elə məhz bu səbəbdən, fobiyanın simptomlarını bilmək hər kəs üçün vacibdir. Fobiyanın simptomları nevroitik pozuntularda müşahidə olunan simptomlarla çox vaxt üst-üstə düşür. Ürək döyüntüsünün artması, tərləmə, titrəmə, baş ağrısı, qızarma, nəfəs darlığı, ürəkbulanma, vahimə, sürətli nitq və ya danışa bilməmə, şoka düşmə, təzyiqin qalxması və ya düşməsi kimi hallar fobiyanın əlamətləridir. Bununla yanaşı, müxtəlif insanlarda diaqnozdan asılı olaraq müxtəlif panik hücumları müşahidə oluna bilər. Fobik insanlar bir çox psixoloji problemlər də qarşılaşa bilər. Məsələn, onlar insanlarla rahat ünsiyyət qura bilmir, çox geniş dost çevrələri olmur ya da sosial əyləncələrə qatılmaq istəmirlər. Düzdür fobiyalar müxtəlifdir, lakin onların əlamətləri əksər hallarda eynidir. Əgər valideynlər azyaşlı uşaqlarının hansısa əşyanın yada insanların ayaqlarının arxasında gizləndiyini görübsə psixoloqa müraciət etməsi mütləqdir çünki bu hal da fobiyanın əlamətidir.

Bəs fobiyanın yaranmasının səbəbi nədir? Fobiyanın yaranma səbəbləri müxtəlif ola bilər. Uşaqlıq dövründə stressli, qorxulu hadisə ilə üzləşmək, nədənsə çox qorxmaq və xüsusən valideynlərin davamlı mübahisələrinin şahidi olmaq səbəb kimi göstərilə bilər. Əslində uşaq ikən ailə daxili mübahisələrə şahid olmaq nəinki fobiya, başqa psixoloji problemlərə, həmin uşağın gələcəkdə də öz ailəsində eyni halları təkrar etməsinə səbəb ola bilər, ona görə də valideynlər uşağın yanında mübahisə etməkdən qaçınmalıdır. Bundan başqa valideyndən hər hansı birində də fobiya olduğu təqdirdə, həmin şəxsin uşağında da həmin fobiyanın ola bilmə ehtimalı yüksəkdir. Çünki uşaq valideynin nədənsə çox qorxarkən panik hücumu keçirməyinin şahidi olarsa istər-istəməz onda da həmin şeyə qarşı qorxu yaranacaq. Stress və depressiya da fobiya ilə nəticələnə bilər. Yəni uzun müddət stress keçirmək insanda narahatlıq və depressiyaya səbəb olur və belə olan halda insan problemlərlə mübarizə aparmaq bacarığını itirdiyini, çox zəif olduğunu düşünür. Bu da fobiyanın yaranma səbəblərindən biridir. Fobiyanın yaranması sadəcə xarici amillərlə bağlı deyil. Alimlərin araşdırmalarına görə bəzi insanlarda fobiyaya qarşı meyillilik var, yəni fobiya genetik olaraq da yarana bilər. Əksər fobiyalar uşaqlıq, gənclik və ya yeniyetməlik dövrlərində yaranır, yəni 30 yaşdan sonra insanda fobiyanın yaranması nadir hallardandır.

Fobiyanın müalicə olunması yollarından bəhs etməzdən əvvəl gəlin fobiyanın növlərini nəzərdən keçirək. Məzmununa görə fobiyalar 4 yerə ayrılır: nozofobiya, sosial fobiya, aqorafobiya və spesifik fobiya.

Nozofobiya ağır nəticələnən fobiyalardan biridir, hansısa xəstəliyə yoluxma qorxusudur. Tibbdə nozofobiyanın daha çox kardiofobiya (ürək-damar xəstəliklərinə tutulma qorxusu), konserofobiya (xərçəng xəstəliyinə tutulma qorxusu), lissofobiya (quduzluqdan qorxma) və s. növləri var.

Sosial fobiyası olan insanlar ictimai yerlərə getməkdən, restoranda yemək sifariş verməkdən, telefona cavab verməkdən, yeni insanlarla tanış olmaqdan – ümumilikdə desək, digər insanların diqqətini çəkməkdən, diqqət mərkəzində olmaqdan çox qorxurlar. Bundan başqa, tənqid edilmək də sosial fobiyası olan insanlar üçün vahiməli görünür. Təbii ki, insanlar ictimai yerlərdə olmaqdan utana da bilər amma fobiyadan fərqli olaraq utanmaq və sıxılmaq hər insanda görülə bilən davranışlardır.

Çox insan düşünür ki, aqorafobiya sadəcə açıq yerlərə qarşı olan qorxudur amma əslində bu qədər sadə deyil. Aqorafobiyası olan insanlar küçə, bazar, izdiham kimi yerlərdə tək olmaqdan qorxurlar çünki oradan çıxma bilməyəcəklərini və ya panik hücumlar baş verərsə kömək çağırma bilməyəcəklərini düşünürlər. Adi insanlar üçün çox sadə olan hallar onlar üçün qeyri-mümkün kimi görünür. Fobiyanın bu növü geniş yayılmışdır və aqorafobiyası olan bir çox insanlar hətta evdən çölə çıxmaqda belə çətinlik çəkirlər.

Spesifik fobiya müxtəlif canlılara və əşyalara və ya müxtəlif situasiyalara qarşı ola bilər. Məsələn: ilan, hörümçək, yağış, külək, qasırğa, hündürlük, lift, diş həkimi, qan və s. Spesifik fobiyanın çox növləri var amma mən sizə daha geniş yayılmış növləri barədə qısa məlumat vermək istəyirəm.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

- Ablutofobiya –hamam qorxusu. Qəribə də səslənsə ablutofobiyası olan insanlar yuyunmaqdan çəkinirlər.
- Fobofobiya – insan qorxmaqdan qorxarmı? Bəli, fobofobiya qorxmaqdan qorxmaq mənasına gəlir.
- Pantofobiya – hər şeydən qorxmaq.
- Karnofobiya - ətdən qorxmaq.
- Dromofobiya – yolu keçmək qorxusu.
- Ambulofobiya – ayaq üstə dayanmaqdan və ya yeriməkdən qorxmaq.
- Qeliofobiya – gülməkdən qorxmaq.
- Anablefobiya – yuxarı baxma qorxusu.
- Helyofobiya – günəşdən qorxmaq.
- Anemofobiya – külək qorxusu.
- Loqofobiya – sözlərdən qorxmaq.
- Atelofobiya – mükəmməl olmamaqdan qorxmaq.

Digər bütün xəstəliklər kimi fobiya da müalicə olunan bir xəstəlikdir. Fobiyanız olduğunu müəyyən etdikdən sonrakı ilk addım psixoloqa ya da psixiatra müraciət etmək olmalıdır. Fobiya çox ağır problemlər yaratmadıqda əksər insanlar sadəcə qorxduqları şeydən qaçmaqla kifayətlənirlər, lakin bu daha sonra müalicəsi çətin olan hallara gətirib çıxara bilər. Əksər fobiyalara diaqnoza uyğun olan müalicə ilə sağala bilər amma hər insan üçün eyni tip müalicə üsulundan istifadə etmək mümkün deyil. Çünki biri üçün yararlı olan müalicə digəri üçün heç bir effekt verməyə bilər. Fobiyanın müalicəsi üçün xüsusi bir dərman yoxdur amma müəyyən dərmanlar qorxunu və narahatlığı azalda bilər. Belə ki, bu dərmanlardan istifadə etmək məsləhətli deyil, fobiyanızı qəbul etmək və onunla üzləşmək daha səmərəli üsuldür. Həkimlər, psixoloqlar və psixiatrlar fobiyanın müalicəsi üçün bir neçə üsullar məsləhət görürlər: terapiya, dərmanla müalicə, ya da hər ikisi. Terapiya bir neçə mərhələdən ibarətdir və hər mərhələdə qorxu daha da azalır. Bəzən qorxunun səbəbini daha rahat tapmaq üçün hipnoterapiyadan da istifadə olunur. Dərmanla müalicə üsulunda isə antidepressantlardan istifadə olunur, lakin fikrimcə bununla yanaşı terapiyanın da olması qorxunun aradan qaldırılması prosesini daha da tezləşdirər.

NƏTİCƏ

Fobiya və qorxulardan qurtulmaq insanlara nə qədər çətin gəlsə də, bu qeyri-mümkün deyil. Düzdür ağla ilk gələn çıxış yolu psixoloq ya da psixiatrdan professional yardım almaq olur amma unutmayın ki, insana ən çox özü kömək edə bilər. Zehnimizdə qorxularımızla üzləşib onları qəbul edə bilsək, mənəcə problemin böyük hissəsi həll olmuş hesab olunar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. А.О. Бухановский, Ю.А. Кутявин, М. Е. Литвак. Общая психопатология. издательство Феникс. (**Kitab**). Ростов-на-Дону
2. F.İsmayılov, Ü.Məmmədova, S.Babayeva, E.Haqverdi, L.Orucova. Təşviş Pozuntularının Diaqnostika və Müalicəsi üzrə Klinik Protokol. (**Kitab**). Bakı, 2013: 7-28
3. Christian Nordqvist. Everything you need to know about phobias <https://www.medicalnewstoday.com/articles/249347.php> (**online məqalə**)
4. Andrea Wodele və Matthew Solan. Phobias. <https://www.healthline.com/health/phobia-simple-specific> (**online məqalə**)

ŞAGIRD TƏFƏKKÜRÜNÜN EMOSIONAL ÇALARLARI

AYNA HÜMBƏTOVA

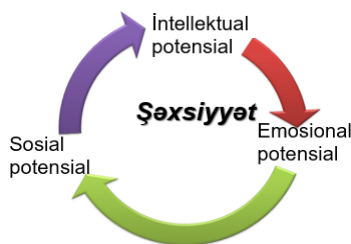
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin böyük elmi işçisi
BAKI, AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: təlim, kiçikyaşlı məktəbli, müəllim, intellekt, emosiya.

Key words: training, primary schooler, teacher, intellect, emotion.

Ключевое слова: обучение, школьник, учитель, интеллект, эмоция.

Şagird potensialı müəyyən fəaliyyət zamanı yüksək nəticələr imkanını şərtləndirən psixoloji xüsusiyyətdir. Potensial imkanların reallaşdırılması üçün zəruri olan komponentlərin inteqrasiyası şagirdin gələcək inkişafını şərtləndirir. Bəzən müəyyən çatışmazlıq səbəbindən bu imkanlar realizə edilməyəndə uşağın bəzi qabiliyyətlərinin inkişafı ləngiyə və ya tamamilə itə bilər. Ona görə təcrübəli müəllim və psixoloqlar uşaq potensialından yüksək nəticələr əldə üçün bu potensialın ayrı - ayrı əlamətlərinə məktəbli yaşı dövründən xüsusi diqqət yetirirlər. Şagirdin mövcud potensialının əsas hissəsini intellektual potensial təşkil edir. İntellektual potensialın inkişafı dedikdə intellektin ayrı-ayrı strukturlarının inkişafı nəzərdə tutulur. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif intellekt modellərinin strukturunun mərkəzində təfəkkür dayanır. Bu zaman təfəkkürün bir tərəfdən duyğular və qavrayışla, digər tərəfdən hafizə, təxəyyüllə funksional qarşılıqlı əlaqəsi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Məlumdur ki, şəxsiyyəti onun intellektual, emosional və sosial potensialı formalaşdırır.

Şəxsiyyətin nə düşünür sualına intellektual potensialı, nə hiss edir sualına emosional potensialı cavab verir. Mən kiməm? sualı şəxsiyyətin sosial statusunda öz əksini tapır.

Şagirdin təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişafını onun intellektual potensialını formalaşdırır. Lakin yaddan çıxartmaq olmaz ki, istənilən mürəkkəb fikri məsələnin həlli emosional fəallıq olmadan mümkün deyildir. Emosional fəallıq dedik də, məsələ həlli zamanı yaranan zehni hissələr nəzərdə tutulur. Məsələn, insan yeni bir obyektə rastlaşdıqda, onu ətraflı dərk etməyə təhrik edən təəcüb hissi yaranır. Və ya həll olunmuş məsələnin cavabının doğru olub-olmaması şübhə hissini formalaşdırır. Şübhə hissini aradan qaldırmaq üçün adam öz nəticələrini yenidən yoxladıqda özünəinam hissi yaranır və s. Beləliklə hissələr insanın zehni fəaliyyəti zamanı əmələ gələrək, onu daha geniş miqyaslı axtarışlara sövq edir.

Bu günün müəllimi şagird təfəkkürünün aktivləşdirilməsinin müxtəlif emosional yollarını axtarır. Çünki emosiyalar təfəkkürlə sadəcə olaraq əlaqədar deyildir, onun zəruri tərkib hissəsidir. Şagirdin intellektual potensialının inkişafı məhz emosional sferanın yaradılmasından asılıdır. Emosional sferanın düzgün və yüksək səviyyədə təşkili şagirdin maraq səviyyəsini tam ödənilməsinə xidmət edir.

İbtidai sinifdə istər müəllim istərsə, də valideyn tərəfindən şagirdin bütün imkanları riyazi və verbal qabiliyyətlərin inkişafına yönəldilir. Bu isə şagirdin maraq və tələbatlarının kifayət qədər nəzərə alınmadığı göstərir. Mental hesablama qaydaları, müxtəlif dillərin öyrənilməsi kimi fəaliyyətlərdə şagirdin emosional sferası tam formalaşa bilməz. Emosional sfera şagirdin yaradıcı fəaliyyəti zamanı özünü daha açıq şəkildə büruzə verir.

Məlumdur ki, beynin sol yarımkürəsi təfəkkürün, sağ yarımkürəsi isə təxəyyülün fəaliyyətini təmin edir. Beyin yarımkürələrinin birini aktiv, digərini passiv saxlamaqla təlimdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının təmini real görünür. Harmonik inkişaf üçün hər iki yarımkürənin inkişaf imkanları paralel gözlənilməlidir.

Şagird intellektual əməliyyatları icra etdiyi fəaliyyət zamanı aparır. Bu zaman o reproduktiv fəaliyyətlə yanaşı yaradıcılıq fəaliyyəti ilə də məşğul olur. Fəaliyyətə qoşulmaq üçün şagirdə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

motivasiya maraqlı olmalıdır. Motivasiyada şagirdi fəaliyyətə, axtarışa sövq edən psixoloji təzahürdür ki, bu da nəticə etibarı ilə intellektual qabiliyyətlərin formalaşmasını təmin edir. Müəyyən edilmişdir ki, qabiliyyətlərin fəaliyyət prosesində formalaşmasının psixoloji şərtlərindən hesab olunan maraqlı uşaqlarda psixoloji yollarla yaradılmalıdır.

Təlim prosesində müəllimlər şagirdlərin daha çox yaddaşlarına istinad ediləcək və onun inkişafını təmin edən tapşırıq və təmrinlərdən istifadə edir. Müəllimlər digər təfəkkür prosesləri, xüsusilə kreativliyin inkişafını ikinci plana salırlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlərin intellektual potensialının inkişafında yaradıcılıqda önəm kəsb edir. Təfəkkür və təxəyyül arasında əlaqə hər ikisinin yeni obraz yaratması, fərq isə təfəkkürün ideya, təxəyyülün isə həmin ideyanın obraza keçməsinə ibarətdir. Doğrudur, tədqiqatlarda yaradıcılıq və intellektin ortoqanol faktorlar olması sübuta yetirilsədə, fikrimizcə təlimin inkişafetdirici funksiyası özünü daha çox kreativlik tələb edən tapşırıqlarda göstərir.

Konkret motivasiya prosesində bilavasitə iştirak edən və insanın qərar qəbul etməsini şərtləndirən psixoloji faktorlar E.P.İlinin konsepsiyasında təxəyyülün motivasiya əsasını açmaq üçün iki mühüm məqama fikir vermək lazımdır.

Birinci məqam. E.P.İlin təxəyyülün əsas motivasiyalardan biri kimi maraqlı və meyili nəzərdən keçirir. Məsələnin belə qoyuluşu təxəyyül motivlərini təhlil etmək üçün maraqlı təfsirdir. Lakin təxəyyül konsepsiyasında tələbatın maraqlı çevrilməsi mexanizmləri psixologiyada açıqlanmayıb. Pedaqoji psixologiyada təlim maraqları müxtəlif istiqamətdə öyrənilsə də, bizi maraqlandıran suala sistemli cavab verilməyib.

İkinci məqam. İnsanın (bizim misalımızda uşağın) şəxsi imkanları – bilik, bacarıq və vərdişləri.

Müəllimlər bir çox hallarda emosional, subyektiv qiymətləndirmələrə istinad edərək şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almır, onların intellektini birtərəfli, yəni intizam və ya fənlər üzrə bilik səviyyəsi əsasında qiymətləndirirlər. Geniş yayılmış və güzəran psixologiyasında kök salmış yanaşmaya görə dərslərə hazırlıqlı gələn intizamlı şagirdlər yaxşı, intizamı pozan, yaxşı oxumayan şagird isə pis uşaq sayılır. Müəllimlər çox vaxt belə uşaqlarla kifayət qədər işləmir, onların fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlı və qabiliyyətlərinə düzgün istiqamət vermirlər.

Müasir təhsil fəlsəfəsinə görə yüksək səriştəli müəllim şagirdin əsas yaradıcılıq sahəsini vaxtında müəyyən etməli və onu düzgün istiqamətləndirməlidir. Müəllim bütün üsul və vasitələrdən istifadə edərək təlim prosesində şagirdlərin müstəqilliyinin artmasına, onlarda fikri əməliyyatların, əqli keyfiyyətlərin, yüksək səviyyəli idrakı bacarıqların inkişafına çalışmalı, onlarda yaradıcılıq fəallığının formalaşmasına hərtərəfli şərait yaratmalıdır.

Prof. Ə.Ə.Əlizadə qeyd edirdi ki, müasir təhsil konsepsiyalarında uşaqların yaradıcılıq potensialının aşkarlanmasına və inkişafına dövrün başlıca psixopedaqoji problemlərindən biri kimi yanaşılmalıdır.

Bərpaedici təxəyyülü inkişaf etdirmək üçün məktəb təcrübəsində şagirdlərdə düzgün təxəyyül sürətləri yaratmaq üçün mətnin məzmununu əsasında və ya hər hansı bir musiqi parçası dinlətdikdən sonra onda yaranan təəssüratların rəsm formasında ağ vərəqə köçürülməsini təklif edən müəllim ondan yaratdığı surəti dəqiq və tam bərpa etməyi tələb edə bilər. Şəkili mətnlə müqayisə edib və səhvləri islah etməklə kiçikyaşlı məktəblilər dəqiq və tam təxəyyül sürəti yaratmaq məqsədinə nail olurlar.

Təxəyyül realizminin inkişafı uşaqların etalon-nümunələrə yiyələnməsindən bilavasitə asılıdır. Etalon nümunələri iki yolla- cisimlər arasındakı zahiri oxşarlığın qavranılması və məna əlaqələrinin dərk olunması yolu ilə mənimsəmək olar. Uşaqlar məktəbəqədər yaş dövründə zahiri oxşarlığa daha çox diqqət yetirirlər.

Digər tərəfdən, bərpaedici təxəyyülün inkişafının növbəti üsulu kimi ibtidai siniflərdə şagirdin oxu tərzinin əsaslandırılması dəyərləndirilmək olar. Məsələn, müəllim şeiri ifadəli oxumaq üçün təsvir olunan şagirdə hadisələri öz gözündə canlandırmasını tapşırır. Şagird onda yaranan təəvvürlərə uyğun olaraq şeir parçasını daha düzgün oxuyur. Belə olduqda, şagird, bir tərəfdən, səhvin təxəyyüllə əlaqəsini dərk edir, digər tərəfdən, məqsədəuyğun təxəyyül sürətləri yaratmağı öyrənir.

Şagirdlərin zahiri fəallığı müəyyən təsvirə əsasən şəkil çəkməkdə, heykəl düzəltməkdə, maket hazırlamaqda, hekayəni səhnələşdirməkdə təzahür edir. Bu zaman tapşırıqların icrası onları aydın və parlaq, dəqiq və tam təxəyyül sürətləri yaratmağa təhrik edir. Bərpaedici təxəyyül sürəti, necə deyirlər, maddiləşdikcə şagird öz fəaliyyətinin nəticəsini qiymətləndirmək, başqa sözlə, özünə nəzarət etmək imkanı əldə edir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Yaradıcı fəaliyyət tələb edən şagird təxəyyülünün inkişafı və gerçəkləşdirilməsi tədris olunan fənlərin məzmunundan, istifadə olunan strategiyalardan eləcə də müəllimin şagirdlərlə yaratdığı şəxsiyyətlərarası, emosional münasibətlərdən, sağlam psixoloji mühitdən bilavasitə asılıdır.

Beləliklə təfəkkürün emosional çalarları nə qədər aktiv, zəngin olarsa, şagirdin intellektual potensialının inkişafı üçün münbit şərait yaranır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül. Psixoloji etüdlər. Bakı: 2006, 166 s.
2. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: «TS», 2000, 171 s.
3. Mehrabov A.O., Vəylərov E.B. Şagird intellektinin inkişafı. Bakı: Adiloğlu, 2006, 208 s.
4. Круглова Н.Ф. Психологическая диагностика и коррекция структуры учебной деятельности младшего школьника. Москва, 2004.

Эмоциональные оттенки мышления школьников

А.А.Гумбатова

Институт Образования Азербайджанской Республики

Резюме

В статье рассматривается развитие интеллектуальной потенциал младших школьников. Интеллектуальной потенциал зависит от создания эмоциональной сферы. Правильная и высокоуровневая организация эмоциональной сферы служит для полного удовлетворения уровня интересов школьника.

Emotional shades of pupil's thinking

A.A. Humbatova

Educational institution of the Azerbaijan Republic

Summary

The article discusses the development of the intellectual potential of primary schooler. Intellectual potential depends on creating an emotional sphere. The correct and high-level organization of the emotional sphere serves to fully satisfy the level of interests of the pupil.

GƏNCLƏRDƏ QIDIQLANMA REFLEKSİNİN HƏSSASLIĞI VƏ TEMPERAMENT TIPI ARASINDAKI ƏLAQƏ

AQŞIN SAKIFZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedaqoji/Biologiya müəllimliyi

agshin.sakif@gmail.com

XÜLASƏ

Qıdıqlanma bədənin həssas bir hissəsinə (qarın, qoltuq altı, ovuc içi və s.) toxunuşla meydana gələn təsirin əmələ gətirdiyi qeyri-iradi yığılma hərəkətləri və gülüş hissəsinin cəmidir. Bu sahədə aparılan bəzi araşdırmalar göstərir ki, qıdıqlanma əslində uşaqlarda əmələ gələn təhlükədən qorunma refleksidir. Əksər insanların özünü qıdıqladıqları zaman reaksiya verməmələri də bu baxımdan müəyyən dərəcədə məntiqli görünür. Normalda gülüşün yüksək zövq və nəşə hissi ilə yaranmasına baxmayaraq, bu akt zamanı gülmək insanlara rahatsız edici, bezdirici gəlir və bundan qurtulmaq üçün müəyyən yayınma reflekslərinə rastlanır. Bu təzadın anatomik göstəricilərimizlə əlaqəsi ilə yanaşı, həm də özündə psixoloji cəhətlər daşdığına düşünərək, bir baxımdan insan xasiyyətinin əsas göstəricisi sayıla biləcək temperament tipləri və qıdıqlanma hissəsinin arasında bir əlaqə ola biləcəyi ehtimalını irəli sürdüm.

AÇAR SÖZLƏR: 1. Qıdıqlanma, 2. Temperament tipi, 3. Sanqvinik, 4. Xolerik, 5. Fleqmatik, 6. Melanxolik

GİRİŞ

1. İnsan orqanizmi özündə bir sıra sirli və müəmmalı bioloji, fizioloji və psixoloji proses və hadisələri daşıyır. Yuxu, ağlama, gülüş və s. aktlar haqqında uzun illər boyu dərin elmi araşdırmalar

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

aparılmış və bunların bir sıra maraqlı və heyrətamiz xüsusiyyətləri ortaya çıxarılmışdır. Amma hələ də gündəlik həyatda qarşılaşdığımız bir çox insani davranışların tam elmi izahını verməkdə çətinliklər yaranır. Canlılar aləmi içərisində ən üstün şüura və kompleks hərəkətlər sisteminə malik olan insanlarda zənnimcə araşdırmağa meyilli digər bir maraq oyadan cəhət də şübhəsiz ki, biyoloji və eyni zamanda psixoloji akt olan qıdıqlanma hissidir.

2. İnsanlarda temperament çağalığ dövrü zamanı yaranır və ömrünün sonuna kimi dəyişmir. O, sadəcə illər ötdükcə inkişaf edib yetkinləşərək bir növ bizim kim olduğumuzu ifadə edir. Araşdırmalar göstərir ki, qıdıqlanmanın əsas refleksi olan gülüşün sıx bağlı olduğu yumor hissi fərdin hissləri, düşüncələri, psixi vəziyyəti, bir sözlə, şəxsiyyəti ilə yaxından əlaqəlidir. Bəzi insanlar rastlaşdıqları durum və ya eşitdikləri zarafata qarşı gülmə reaksiyasını digərlərinə nisbətən daha tez əmələ gətirirlər. Gülməli bir hala qarşı yumorun ifadəsi mədəni, regional fərqlər göstərə bilər. Hətta bəzən müyyən zarafatlar ancaq müəyyən yaş qrupuna xitab edir, bəlli qrup üçün anlaşılmaz, digər toplum üçün köhnə dəbli ola bilər. Halbuki, qıdıqlanmaya qarşı verilən gülüş reaksiyası heç bir sosial fərq qoymayaraq tamamilə fərqli mühit və cəmiyyətlərdəki insanlar üçün orta qrup bir xüsusiyyət kimi özünü büruzə verir. Bunun bu qədər beynəlxalq səciyyəli bir faktor olması, həm bu mövzunun araşdırılmasını əhəmiyyətli edir, həm də müvafiq araşdırmanın nəticələrini ümumi kütləyə tətbiq oluna biləcək qədər geniş bir vasitəyə çevirir.

3. Mən də öz növbəmdə qıdıqlanmaya mənə maraqlı gələn digər bir rəqəsdən yaxınlaşaraq onun temperament tipləri ilə nə dərəcədə əlaqədar olub olmamasını öyrənmək məqsədi ilə bu haqda araşdırmağa yönəldim. Eyni zamanda, bu tədqiqat üçün həyat periodlarının ən coşğun və enerjili dövrlərində olmaqları səbəbi ilə hiss-həyəcanlarını ən doğru və real şəkildə büruzə verdiklərini düşündüyüm gənclərə üstünlük verdim. Tədqiqat sorğu-anket xarakteri daşıyır. Cins və temperament tiplərinə görə fərqlənən gənclər arasında qıdıqlanan zaman verdikləri reaksiyanın həssaslıq dərəcəsinə görə anonim bir sorğu keçirdim.

4. Tədqiqat bir mərhələdə aparılmışdır. Respondentlər onlayn şəkildə onlara təqdim olunan sualları cavablandırmışlar. Cavablar əldə olunan sonra cəmlənmiş, müqayisəli statistik qrafik və siyahılar əsasında nəticələri qıcam sxemlər şəklində qruplaşdırılaraq aşağıda qeyd olunmuşdur.

11. TƏDQIQAT METODU

Anket zamanı 18-25 yaş arası 120 gənc cins, temperament tipi (Sanqvinik, Xolerik, Fleqmatik, Melanxolik) və qıdıqlanmaya qarşı olan həssaslığına (Güclü, Orta, Zəif) aid suallara cavablar vermişdir. Gənclərdən 50-i kişi, 70-i qadın olmuşdur.

Aşağıdakı cədvəldə verilən cavablara əsasən gənclər üzrə fərqləndirilmiş say və faiz göstəriciləri qeyd edilmişdir. (qısaltmalar: q-qadın, k-kişi)

Cədvəllərdəki yaşıl rəng qarşı cinsdəni yuxarı, qırmızı rəngə aşağı göstəricini bildirir. Müvafiqədəl rəng arasındakı fərq qədər yaxınlıq olan xanalar rənglə qarşılaşdırılmışdır.

Kişilər		Temperament tipi				Ümumi (50)
		Sanqvinik (19)	Xolerik (7)	Fleqmatik (12)	Melanxolik (12)	
Həssaslıq	Güclü	4 (21.05%)	1 (14.29%)	4 (33.33%)	4 (33.33%)	13 (26%)
	Orta	11 (57.89%)	5 (71.43%)	4 (33.33%)	5 (41.67%)	25 (50%)
	Zəif	4 (21.05%)	1 (14.29%)	4 (33.33%)	3 (25%)	12 (24%)

Qadınlar		Temperament tipi				Ümumi (70)
		Sanqvinik (25)	Xolerik (18)	Fleqmatik (8)	Melanxolik (19)	
Həssaslıq	Güclü	8 (32%)	11 (61.11%)	2 (25%)	8 (42.11%)	29 (41.43%)
	Orta	11 (44%)	5 (27.78%)	4 (50%)	6 (31.58%)	26 (37.14%)
	Zəif	6 (24%)	2 (11.11%)	2 (25%)	5 (26.32%)	15 (21.43%)

Yuxarıdakı sxemə əsasən bir sıra fikirlər irəli sürmək olar. **Gənclərdə:**

1) Qadınlarda kişilərə nisbətən qıdıqlanmaya qarşı çox həssas olanlar daha çoxdur. (41.43% (q) > 26% (k))

2) Kişilər qıdıqlanmaya daha çox orta dərəcədə həssasdırlar. (50%)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Kişilər		Temperament tipi				Ümumi (50)
		Sanqvinik (19)	Xolerik (7)	Fleqmatik (12)	Melanxolik (12)	
Həssaslıq	Həssas	15 (78.95%)	6 (85.71%)	8 (66.67%)	9 (75%)	38 (76%)
	Qeyri-həssas	4 (21.05%)	1 (14.29%)	4 (33.33%)	3 (25%)	12 (24%)

Qadınlar		Temperament tipi				Ümumi (70)
		Sanqvinik (25)	Xolerik (18)	Fleqmatik (8)	Melanxolik (19)	
Həssaslıq	Həssas	19 (76%)	16 (88.89%)	6 (75%)	14 (73.68%)	55 (78.57%)
	Qeyri-həssas	6 (24%)	2 (11.11%)	2 (25%)	5 (26.32%)	15 (21.43%)

İkinci cədvəldə isə, qıdıqlanmaya güclü və orta dərəcədə həssas olanları “həssas”, az dərəcədə həssas olanları isə qeyri həssas olaraq qruplaşdırsaq aydın olur ki:

3) Qıdıqlanmaya qarşı həssas olan eyni temperament tipli insanlar demək olar ki, hər iki cinsdə bərabərdir.

4) Həm kişilərdə, həm qadınlarda xoleriklər arasında qıdıqlanmaya həssas olanlar daha çoxdur. (85.71%(**k**), 88.89%(**q**)) Deməli, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ümumiyyətlə gənclərdə qıdıqlanmaya ən həssas olanlar xoleriklərdir.

5) Sanqvinik (78.95%(**k**), 76%(**q**)) və melanxolik (75%(**k**), 73.68%(**q**)) fərdlərdə qıdıqlanmaya qarşı həssaslıq demək olar eynidir.

6) Fleqmatik qadınlareyni tipli kişilərə nisbətən qıdıqlanmaya qarşı daha həssasdırlar.(75%(**q**)> 66.67%(**k**))

7) Ümumiyyətlə qıdıqlanmaya qarşı ən çox həssas olanlar xolerik qadınlar, (88.89%) ən az həssas olanlar isə fleqmatik kişilərdir. (66.67%)

12.NƏTİCƏ

Yuxarıda vurğulanmış nəticələrdən də bir daha aydın olur ki, çox bariz fərqlər olmasa da ümumiyyətlə gənclərdə qıdıqlanma hissi və ona qarşı verilən reaksiyanın şiddətində və temperament tipindəki fərqlərlə əlaqələndirilə bilər. Bir halda ki, qıdıqlanmaya qarşı verilən gülüş refleksi insanda gülmüyü qarşı olan tendensiya ilə əlaqələndirilə bilər, o zaman fərqli ruh hallarında fərdlərdə də şübhəsiz ki, fərqliliklərin qeydə alınması gözlənilən idi. Əldə olunmuş statistik göstəricilərə əsasən, artıq müəyyən xarakterə malik gənclərin (və hətta ümumiləşdirmə aparsaq insanların) qıdıqlanmaya qarşı əmələ gətirdikləri reflekslər haqqında rəşional fikirlər yürütmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Keçirdiyim onlayn sorğuya keçid:
<https://drive.google.com/open?id=1vsAOLvJU2NDvvT1V79dv5clMYWb4pMBYMSPuhxc85rU>
2. Christine R. Harris, The mystery of ticklish laughter. (**Jurnal məqaləsi**), American Scientist July-August 1999 v87 i4 p344(8)
3. Christine R. Harris, Tickling. Elsevier. (**Jurnal məqaləsi**)31.01.2012, p611
4. Willibald Ruch and Walter de Gruyter, The Sense of Humor: Explorations of a Personality Characteristic. Portland: Book News, Inc. 1998. 498 pages.
5. Charles Darwin, The Expressions of the Emotions in Man and Animals. (**Kitab**) London: John Murray. 1872. 152 pages.
6. Albert Kok, To Tickle or Not To Tickle https://www.researchgate.net/profile/Albert_Kok/publication/319273707_To_tickle_or_not_to_tickle_unpublished_paper/links/599ff28d4585151e3c73d8fe/To-tickle-or-not-to-tickle-unpublished-paper.pdf (**Online məqalə**)

VALİDEYN ÖVLADININ İNTİZAMSIZLIĞINI NECƏ RAM ETMƏLİDİR?

ELMİRA CAHANGİRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedaqoji fakültə/Tərcümə

jahangirli.elmira@gmail.com

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Hal-hazırda əksər valideynlər uşaqlarının intizamsızlığından əziyyət çəkir. Bu problemi həll etmək üçün psixoloqlara müraciət edir, çıxış yolları axtarırlar. Əslində isə valideynlər bir neçə qaydalara əməl etməklə və fərqli tərbiyələndirmə metodlarından istifadə etməklə sözügedən problemin həlli yolunu tapa bilirlər. Oxuyacağınız bu məqalədə əvvəlcə itaətsizliyin səbəbləri müxtəlif yaş dövrlərinə görə təsnif edilmiş, daha sonra isə ümumi səbəblərdən bəhs edilmişdir. Bununla yanaşı, bu problemi aradan qaldırmaq üçün bir neçə təklifdə irəli sürülmüşdür.

AÇAR SÖZLƏR: intizamsızlıq, tərbiyə etmə metodları, aqressiv davranışlar

GİRİŞ

Müasir dövrdə uşaqların intizamsızlığı valideynləri narahat edən əsas problemlərdən biridir. Valideynlər də bu məsələləri həll etmək üçün çıxış yolları axtarır, uşaqlarının cəmiyyətə xeyirli bir pvlad olması üçün əllərindən gələni edirlər. Bu məqalə vasitəsilə valideylər övladlarının niyə nizam-intizam qaydalarına əməl etmədiklərini, bu problemlə mübarizə yollarını öyrənənə bilirlər. Bu araşdırmanın aktuallığı əksər valideynlərin övladlarının intizamsızlığı ram edə bilməməsindən və bu barədə kifayət qədər böyük ya da kiçik həcmli materialların olmamasından irəli gəlir.

Məqalənin strukturu xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısı fəsilələrindən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın aparılması üçün ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan çoxsaylı ədəbiyyat siyahısından istifadə olunub. Eyni zamanda məqalədə valideynliklə bağlı müxtəlif bloglardan valideynlərin şikayətləri də qeyd olunmuşdur.

Demək olar ki, bütün valideynlər övladlarına hər hansı iş tapşıranda ən azından bir dəfə “yox” cavabı eşidiblər və bu onları çox məyus edib. Bəlkədə bu itaətsizlik uşaqların mental cəhətdən sağlam şəkildə böyüməsinin bir hissəsidir. Uşaqlar böyüyəndə özlərini daha müstəqil hiss edir və sağlam qərarlar verə biləcəyini düşünür bu səbəbdən çox vaxt valideynlərinin məsləhətlərinə qulaq asmır, öz bildiklərini etməyə çalışırlar. Məsələn, uşaqlar yatmaq vaxtı olduğunu eşidəndə bunu rədd edir, böyük bacısı və ya qardaşı kimi gec yata bilmədiyini özünə qarşı ədalətsizlik hesab edir ya da anasının dəfələrlə deməsinə baxmayaraq yeməyini yemir. Bunlar sadəcə kiçik nümunələrdən bir neçəsidir və valideynlər bu kimi hallarla mütəmadi olaraq qarşılaşa bilirlər. Xoşbəxtlikdən deyə bilirik ki, bu cür aqressiv davranışlar daha çox yeniyetməlik və gənclik dövrlərində baş verir və valideynlərin bu halların qarşısını almaq üçün imkanı olur.

Gəlin bu davranışlarla necə mübarizə aparmağın yollarından bəhs etməzdən əvvəl itaətsizlik deyəndə nə nəzərdə tutulur onu aydınlaşdıraraq. İntizamsızlıq nədir? Övladınızın verdiyiniz qərarları sorğulaması? Sizinlə mübahisə etməsi? Sizin dediyinizin əksinə etməsi? Yoxsa sizin dediyinizi tamamilə rədd edib öz bildiyini etməsi? İzhahlı lüğətdə bu sözün mənası “hörmətsizlik, sözə qulaq asmama, tabe olmama” kimi göstərilir.

Valideynə qarşı edilən itaətsizlik müxtəlif yaş dövrlərində olan uşaqlarda müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Məsələn, 4-5 yaşlı uşağın artıq nəyin səhv və ya nəyin doğru olması haqqında bir fikri olur: yalan danışmağın, aldatmağın, oğurluq etməyin, təhqir etməyin və hörmətsizlik etməyin yalnız hərəkətlər olduğunu başa düşür və ictimai yerlərdə də özünü necə aparmaq qaydalarını dərk edir. Əgər bu yaşda olan uşaqlar valideynin sözünü dinləmirsə, böyük ehtimal bu onun daha çox məlumat öyrənmək istəməsinə işarədir. Məsələn, valideyn uşağa qorxu filminə baxmağa icazə vermir amma uşaq anasının niyə o filmi izləməsinə icazə vermədiyini bilmək istəyir, ona görə də onun dediyinə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

qulaq asmir və filmi izləyir. Sizin də valideyn olaraq üzərinizə düşən vəzifə bu müddət ərzində övladınızın mənəvi olaraq yanında olmaq, ona dəstək olmaq və qərarlarınızı aydın şəkildə ona izah etməkdir. Əks halda yeniyetməlik və gənclik dövrlərində daha böyük problemlər yaranan zaman artıq bu məsələnin həlli daha da çətinləşəcək.

Yeniyetmələr və gənclərdə isə itaətsizlik etmənin səbəbləri müəyyən qədər fərqlidir. Bu yaş dövründə artıq onlar gələcəkləri üçün qərar verməyə başlayır, sərhədlərdən kənara çıxaraq öz düşüncələrini, ideallarını kəşf etməyə çalışırlar və uğursuz olduqları halda əsəb, gərginlik, stres, özünə inamsızlıq və ya beyin qarışıqlığı kimi hislərin yaranması onların intizamsızlığına gətirib çıxarır. Amma hansı yaş dövründə olursa olsun intizamsızlıq arzuolunmaz bir haldır və həll edilməsi vacibdir.

Ümumilikdə, uşaqların nizam-intizam qaydalarına əməl etməməsi 2 səbəbdən ola bilər: valideynin istifadə etdiyi yalnız tərbiyələndirmə metodu yaxud da sadəcə uşağın özünə xas olan xarakteri. Valideyn övladını tərbiyələndirərkən onun xasiyyətini və psixologiyasını nəzərə almalı, ona uyğun metoddan istifadə etməlidir. Məsələn, bəzi uşaqlara sadəcə bir dəfə məsləhət vermək və bir gün onun da qocqlacağını xatırlatmaq kifayətdir ki, yaşlılara qarşı hörmətsizlik etməyin yaxşı davranış olmadığını anlasın. Amma elə uşaqlar da var ki, sadəcə məsləhət vermək onlar üçün kifayət deyil və belə olduqda valideyn başqa üsullara baş vurmaldır. Məncə, ən yaxşı yol əyani göstərməkdir: valideyn özü qocalara qarşı hörmətli davrandığı zaman bu övladlarının şüuraltı qavramına yazılacaq beləliklə, onlar da valideynlərinin etdiyi hərəkəti edəcək çünki uşaqlar çox vaxt öz valideynlərindən nümunə götürürlər. Necə deyərlər, “Uşaq evin aynasıdır”. Ən əsası da övladınızın özünə hörmət etməlisiniz çünki hörmət edilməyən uşaqdan hörmət, sevgi göstərilməyən uşaqdan sevgi görmək qəlizdir. Müqəddəs İslam dinində də bununla bağlı bir çox hədislər var və yeri gəlmişkən haşiyədən çıxaraq onlardan birini nümunə göstərmək istəyirəm. Hədislərin birində deyilir ki, 7 yaşına qədər övladının köləsi ol, yəni nə istəyirsə onu et, “yox” demə, yoluna heç bir maneə qoyma, əksinə maneələri onun yolundan uzaqlaşdır. 7 yaşdan 14 yaşa qədər övlad sənənin köləni olsun, bu dövrdə uşaq sizin dediyiniz heç bir şeydən imtina etməməlidir, dediyinizi sorğu-sualsız etməlidir. 14-dən 21 yaşa qədər isə onunla dost olmalısınız, dərdlərinə qulaq asmalı, məsləhət verməli və onun da sizinlə hər şeyi danışması üçün əlinizdən gələni etməlisiniz.

Digər bir səbəb olaraq onu deyə bilərəm ki, bəzən uşaqlar valideynlərinin onlara qarşı kobud davrandığını gördükdə də nizam-intizam qaydalarına əmələtməyə bilərlər. Məsələn siz “Oyuncaqlarını yığ” yerinə “Zəhmət olmasa oyuncaqlarını yığa bilərsən?” deyə bilərsiniz. Düşünürəm ki, belə dediyinizdə övladınız həm sizin istədiyinizi edəcək həm də bu övladınızın psixologiyası üçün də daha faydalı olacaq.

Bütün bunlara baxmayaraq bəzən valideyn nə qədər düzgün tərbiyə versə də intizamsızlığı aradan qaldırmaq olmur. Zənnimcə, bu sadəcə insanın xarakterindən, daha dəqiq ifadə etsək fitrətindən asılıdır. Belə hallarda valideyni günahlandırmaq düzgün deyil. Əgər insanın daxilində bir şeyi etmək istəmirsə onu etməyəcək, və ya etmək istəyirsə valideyn nə qədər yalnız olduğunu desə də onu edəcək. İndi isə gəlin itaətsizliyə qarşı valideynlərin necə mübarizə aparmalı olduğundan bəhs edək:

1. Övladınızın yaxşı davranışlarını qiymətləndirin.

Əksər valideynlər uşaqlarının yaxşı davranışlarına diqqət etməkdə və qiymətləndirməkdə uğursuz olurlar. Uşaqları dərs edəndə, kitab oxuyanda və ya yaxşı qiymət alanda tərifləmək heç onların ağıllarına da gəlmir ancaq pis hərəkət edəndə dərhal yerli-yersiz danlamağa başlayırlar. Onlar fərqi görməyə bilərlər amma bu uşaqların psixologiyasına mənfi təsir göstərir. Uşaqlar valideynlərinin onları sevmədiyini də düşünə bilər, çoxsaylı komplekslərdən əziyyət çəkə və ya özünə-inam hisləri zəifləyə bilər. Tərifləyərkən “Əla”, “Çox yaxşı” kimi ifadələr yerinə “Dediyim anda əşyalarını yığışdırdın, əla” kimi xüsusi ifadələr işlətməyinizdə daha uyğun olar. Amma təbii ki, övladınızı həvəsləndirərkən və tərifləyərkən ifrata yol vermək olmaz. Əks halda onlarda tərifə qarşı asılılıq yaranacaq, həmişə təşəkkür intizarında olacaqlar.

2. Təlimatlarınızı effektiv şəkildə verin.

Əgər övladınızın sizi diqqətlə dinləmədiyini düşünürsünüzsə o zaman onunla danışarkən komputer oyunları, telefon kimi səs-küy yaradan və diqqət yayındıran əşyaları ondan kənar saxlamağınız məsləhətdir. Həmçinin göz kontaktı qurmağınız, əlinizi onun çiyinə qoymağınız da bu işi asanlaşdırır bilər.

3. Seçim şansını verin.

Övladınızın intizamsızlığına qarşı görəcəyiniz digər tədbirlərdən biri də ona mümkün olduğu qədər seçim şansını verməyinizdir. İcazə verin nə geyinəcəyini, nə yeyəcəyini özü seçsin. Ona “Qırmızı paltarını geyin!” deməyin, “Qırmızı yoxsa sarı paltarını geyinirsiniz?” deyə soruşun. Bəlkə də sizə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

qəribə görünə bilər, lakin belə halda övladınız düşünəcək ki, onun da seçimi haqqı var və özünə inam hissi artacaq.

4. Ona vaxt ayırın.

Uşaqlarda intizamsızlıq onlara qarşı kifayət qədər diqqət ayırmamanızdan da yaranır. Onunla birlikdə oyun oynayın, film izləyin, gəzintiyə çıxın yaxud da sadəcə söhbət edin. Hər gün ona ayırdığınız bir neçə saat övladınızın itaətsiz davranışlarının azalmasına müsbət təsir göstərəcək.

5. Güc tətbiq etməyin.

Və son olaraq, övladınıza qarşı heç vaxt güc tətbiq etməyin. Bu itaətsizliyi düzəltmək əvəzinə daha da pisləşdirəcək və onun aqressiv olmasına səbəb olacaq.

NƏTİCƏ

Uşağın tərbiyə edilməsi valideynlərin ən çətin və məsuliyyətli vəzifəsidir¹. Ona görə ki, uşaqlar bizim gələcəyimizdir. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, savadlı və əxlaqlı biri kimi yetişməsində böyüklərin verdiyi tərbiyə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Seçilən yalnız tərbiyələndirmə metodu, tərbiyələndirmədə olan bəzi boşluqlar və ya sadəcə uşağın özünə xas olan xarakteri kimi faktorlar intizamsızlığın səbəbi ola bilər. Amma valideyn olaraq bunu aradan qaldırmaq məhz sizin üzərinizə düşür. Valideyn bir bağbana, övladları isə bağda olan ağaclara bənzəyir. Bağda olan hər bir ağac fərqli qulluq tələb edir: birinə çox qulluq etmək lazımdır, digəri isə azca əziyyətlə öz-özünə böyüyür. Bağban onların hər birinin dilini anlayır. Mən bu çətin və məşəqqətli yolda sizə səbr, əzm arzulayıram və ümid edirəm ki, heç bir valideynin zəhməti boşa getməz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. GünayRəcəbova, İslamda uşaqtərbiyəsinin üsulları, <http://www.ahlibeyt.ge/islam-elimleri/7896-slamda-usaq-terbiyesinin-usullari.html> (**online məqalə**)
2. Kelly Wallace, Parent Acts: How to deal with a defiant child, <https://edition.cnn.com/2016/08/30/health/parent-acts-defiant-children/index.html> (**online məqalə**)
3. Amy Morin, 10 Ways to Deal with a Child's Defiance and Non-Compliance, <https://www.verywellfamily.com/ways-deal-childs-defiance-non-compliance-1094947> (**online məqalə**)
4. Darla Noble, Defiance: The sass stops here! <https://sg.theasianparent.com/defiance-the-sass-stops-here/> (**online məqalə**)
5. İslamda övlad tərbiyəsi, <https://kayzen.az/blog/xo%C5%9Fb%C9%99xt-ail%C9%99/548/islamda-%C3%B6vlad-t%C9%99rbiy%C9%99si.html> (**online məqalə**)

PSIXOLOJİ BİLİK- MUASİR DOVRDƏ TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

İSMAYİLOVA İLHAMƏ ŞUBAY QIZI
baş müəllim

İSMAYİLOVA AYGÜN İSLAM QIZI
Mingəçevir Dövlət Universiteti
MINGƏÇEVİR, AZƏRBAYCAN

Açar sözlər : psixoloji bilik, elmi- texnika, tərəqqi, yeni təhsil

Millətin dirçəlişi təhsil sisteminin necə qurulmasından asılıdır. Təhsil bir dövlət üçün ən dərin mahiyyət kəsb edən qabaqcıl sahədir. Cəmiyyətin və dövlətin taleyi gənc nəslin düzgün təlim və tərbiyəsinə əhatə edən təhsil sistemindən asılıdır. Məlumdur ki, elm və təhsilin səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə cinayət hadisəsi də az baş verir.

Elm və texnika sahəsində üstün olan ölkələr indi dünyada bütün sahələrdə öncül yerdədir. Elm və təhsil inkişaf etdikcə insanların həyata baxışları da dəyişir. Ona görə də dövlətimiz təhsilə ən prioritet məsələ kimi yanaşır və təhsil islahatları həyata keçirir. “ Çünki bu sahədə islahat aparmadan heç bir siyasi- iqtisadi proqram həyata keçirmək mümkün deyil” [4.34].

Təhsil konsepsiyasında göstərilir : “ Azərbaycanın təhsil sistemi milli zəminə, türk dünyasının, islam əxlaqının yaratdığı mənəvi sərvətlərə və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanmalıdır”.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Cəmiyyətimizin demokratikləşməsi istiqamətində görülən tədbirlər təhsil sahəsində də müasir islahatların meydana çıxmasına, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə, təhsilin forma və məzmunca yeniləşməsinə geniş şərait yaratmışdır.

“Ölkəmizdə təhsil quruculuğu sahəsində aparılan hər bir demokratik təkmilləşmə işi bu gün həyatımızın vacib tələbidir. Bu tələblər içərisində şübhəsiz ki, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsidə durur” [3.78].

Hər bir dəyişiklik, hər bir yenilik özü ilə bərabər müəyyən problemlərdə yaradır. Müasir dövr gələcəyin vətəndaşlarını yetişdirən müəllimdən psixoloji bilik tələb edir. Müasir tədrisin tələbləri də kökündən dəyişdiyi üçün müəllim öz üzərində işləməli, təhsil sahəsində yaranmış yenilikləri öyrənməli, əldə etdiyi informasiyaları dəqiqləşdirməlidir.

Elmi – texniki tərəqqi dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, elm cəmiyyətin nəinki sosial, həm də iqtisadi həyatına nüfuz edir, nailiyyətləri isə sənayenin, təhsilin, səhiyyənin inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir elmi- texniki tərəqqi dövründə isə psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasının ən başlıca paradigması aşağıdakılardan ibarətdir: nəzəriyyə, eksperiment və praktika

İKT- nin psixologiya elminin inkişafında böyük rolu olmuşdur. İnformasiyanın insan psixikasında oynadığı rolu xüsusi qeyd etmək lazımdır “Məlumdur ki, elmi biliyin ümumi inkişaf yolu belədir:” Hadisənin ancaq ümumi qanunauyğunluğun konkret təhsil forması kimi təsəvvür etmək mümkün olduqda onun özünəməxsus cəhətləri bütün mahiyyəti ilə elmi sürətdə izah etmiş olur” [2.28].

Hazırda elmi-texniki tərəqqinin olduqca sürətləndiyi bir şəraitdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi vəzifələri və konkret psixoloji tədqiqatların inkişafında artıq əldə edilmiş müvəffəqiyyətlər psixologiyanın imkanlarını, şagirdlərin təlim və tərbiyəsində onun iştirakını yeni baxımdan başa düşmək imkanı verir. Görkəmli psixoloqlara görə ən mühüm pedaqoji problemlərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi psixologiya elminin qarşısında duran vəzifələri hərtərəfli ifadə edir.

Yeni təhsil qanunu da müəllimlərin qarşısında yeni tələblər qoyur. Bu tələblərdən biri də, kommunikativ bacarıqlarla əlaqədardır. Müəllim öyrədilənlərin tədris fəaliyyətinin, əməkdaşlığının təşkilatçısı olmaqla bərabər, pedaqoji ünsiyyəti yüngülləşdirən əməkdaş və insan kimi çıxış edir. Bu isə müəllimi, şagirdlər tərəfindən biliklərin əldə olunması prosesinin idarə etmək üçün təşkilatçılıq, kommunikativlik bacarığını daha da inkişaf etdirməyə sövq edir, onları tədris prosesinin aktiv formasına cəlb edərək, iştirakçıların aktivliyini stimullaşdırır. Belə peşə bacarıqlarının inkişafı üçün təkcə dərin psixoloji- pedaqoji biliklər yox, həm də daimi sistemə peşə treninqi tələb olunur. Bu günün müəllimi təlim metodlarından yeni tərzdə faydalanmaqla dərsi maraqlı və səmərəli qurmağa çalışmalıdır. Verilən biliklərdə internetdən alınmış yeni məlumatlardan istifadə etməklə şagirdləri təəccübləndirmək olar. Lakin buna yalnız təlim texnologiyalarından düzgün və lazımcına istifadə etməklə nail olmaq olar.

Son illər ölkə təhsilində tətbiq olunan yeniliklər, həyata keçirilən tədbirlər çox əhəmiyyətlidir. Belə tədbirlərdən biri beynəlxalq təhsil sərəhsidir ki, özünün əhatə dairəsinin genişliyinə, aktuallığına görə təhsil həyatında önəmli hadisələrdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində IX-XI siniflərdə təhsil alan şagirdlərin elmi axtarırlara sövq edilməsi, onların elmi və yaradıcılıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, elmi tədqiqat işinə meyli olan istedadlı şagirdlərin aşkar edilməsi, həmçinin yüksək elmi tədqiqat nəticələri əldə etmiş Azərbaycan məktəblilərinin seçilib ABŞ-da keçirilən İSEF- Beynəlxalq elm və mühəndislik sərəhsinə göndərmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Naziri Mikayıl Cəbbarovun 29 sentyabr 2017- ci ildə verilmiş əmri əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir [1].

Digər diqqəti cəlb edən bir məsələ də tələbələrin tədqiqat işinə cəlb edilməsidir. UNEC yuxarı sinif şagirdlərinə “ bir günlük tələbə” olmaq şansı yaradır. “UNEC-də bir gün” lahiyyəsinin məqsədi X-XI sinif şagirdlərinin univərsitetlə yaxından tanış etməkdir. İxtisas seçimində çətinlik çəkən şagirdlərə məsləhət vermək, onların ixtisas fənlərində dinləyici qismində iştirakına şərait yaratmaqdır.

Ölkəmizdə elmə, təhsilə göstərilən qayğı, gənclərimizin elmi tədqiqata yönəldilməsi qeyd etdiyimiz kimi təqdirəlayiq hadisədir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017- ci il 15 sentyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021–ci illərdə” dövlət proqramında da gənc alim və tədqiqatçıların fəaliyyətinin dəstəklənməsi və gənclərin elmə həvəsinin artırılması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Yeri gəlmişkən fəaliyyət göstərdiyimiz Mingəçevir

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dövlət Universitetində də bu istiqamətdə mühüm işlər görülür. Bu işlərdən biri Mingəçevir şəhər 7 sayılı tam orta məktəbdə alimlərimizin orta məktəb şagirdlərinin elmi tədqiqat işlərinə rəhbərliyə cəlb etmək məqsədi ilə yaradılmış “ Gənc alimlər” kursudur.

Ölkə elm və təhsilinə artan diqqətin nəticəsidir ki, gənclərimiz dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində mühüm elmi nailiyyətlərə başlamışlar. Şagirdlərin ölkə hüdudlarından kənarında təhsilinin təkmilləşdirilməsi isə onlardan xüsusi bacarıq və qabiliyyət tələb edir. Dünyanı əhatə edən informasiyaların işlənməsi prosesində şagird aydın düşüncəyə, dərin ağıla və hafizəyə malik olmalıdır. Çünki insan psixikası istedadlı mütəxəssislərin icad etdikləri, insandan çevik təfəkkür qabiliyyəti tələb edən texniki vasitələrdən istifadəyə sürətlə adaptasiya olunmalı, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün çoxsaylı sosial- psixoloji problemləri həll etməyi bacarmalıdır. Halbuki, demoqrafik, sosial, psixoloji problemlərin getdikcə dərinləşməsi üzündən insanın psixoloji müdafiəsi getdikcə zəifləməkdədir.

Nəticədə isə psixoloji sağlamlığın qorunmasına ehtiyac yaranır. Təcrübə göstərir ki, cəmiyyətdə psixoloji problemlərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Həmin işlərin məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- sağlamlığın fiziki və psixoloji səviyyədə qiymətləndirilməsi;
- psixikanın və şəxsiyyətin sağlamlıq sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi;
- sağlam həyat tərzini haqqında normaların və qaydaların müəyyənləşdirilməsi;
- psixoloji sağlamlığın nizamlanma vasitəsi ilə sağlamlığın qorunması;
- peşə fəaliyyətində psixoloji sağlamlıq üzrə praktik təcrübənin yaradılması və s.

Fəal təlim metodları, xüsusilə interaktiv şagird- müəllim əməkdaşlığını reallaşdırır, onları konstruktiv qarşılıqlı hərəkətə alışdırır, dərslərdə psixoloji iqlimi sağlamlaşdırır, xoş ab- hava yaradır. İnternetdən məlumat toplayan şagirdlər öz fəaliyyətlərini istiqamətləndirə bilirlər və müstəqil olurlar. Bu proses müştərək öyrənməni və şagirdlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirir. Şagirdlərə söhbət etmək icazəsi verilən zaman əksəriyyəti öz fəaliyyətindən danışır, öz iş üsulunu bir – biri ilə paylaşırlar. Bu da onlar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirir.

Texnologiyalarla təchiz edilmiş məktəblərdə şagirdlərin məlumat toplamaq, həmkarları ilə məsləhətləşmək və əldə etdikləri nəticələri təqdim etmək üçün daha güclü vasitələri vardır. Şagirdlərin öz müəllimlərindən asılılığı azaldıqca və onların öz təşəbbüskarlığı artıqca müstəqilliyi və özünə inam hissi də artır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Müəllimi” qəzeti 06 oktyabr 2017, №38
2. Ağayev Ə.Ə. “Azərbaycanın ictimai- pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşdırılması problemləri” Bakı, Avropa, 2005
3. Bayramov Ə. S. “Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri”. Bakı, Azərnaşr, 1984
4. Əliyev P.B. Əhmədov H.H. “ Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili” Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2016

FƏRDIYYƏTİN BIOSOSIAL XARAKTERİNİN TƏLİM FƏALIYYƏTİNDƏ NƏZƏRƏ ALINMASI

TURANƏ ƏHMƏDAĞA QIZI HÜSEYNOVA

ARTİ-nin Psixologiya və yaş fiziologiyası
şöbəsinin doktorantı və aparıcı elmi işçisi,
E - mail: turanhsenova@yahoo.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: kiçik məktəbli, fərdiyyət, fərdi fərqlər, temperament xassələri, davranış dinamikası.

Ключевые слова: младшие школьники, индивидуальность, индивидуальные различия, свойства темперамент, динамика поведения,

Key words: junior schoolchildren, individuality, individual differences, temperament properties, behavior dynamics.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Psixologiya və onunla bağlı olan elmlərdə edilən kəşflər fərdin biofiziopsixoloji inkişafının qanunauyğun olaraq vəhdətdə baş verməklə makrogenetik, mikrogenetik dəyişmələrlə müşayiət olunduğu göstərilir. İnsan fərdinin kəskin və sərt hərəkətlərə, riskə meyilliliyi, narahat olması, bir yerdə qərar tuta bilməməsi, işləməyi sevsə də tez yorulması, maraqlanmadığı iş üzərində çətin mərkəzləşməsi onun xarakterində hövsələsiz, səbirsiz, qabalıq və kobudluq, bununla belə, təşəbbüskarlıq, qətiyyətlilik, inadkarlıq kimi xüsusiyyətlərin qərar tutmasına səbəb olur.

Pedaqoji psixologiyada temperament tiplərinin təlim prosesində nəzərə alınması istiqamətdə aparılan tədqiqatlar funksional sistemin formalaşmasında əsas amil kimi çıxış edən bu xassələri müəyyənləşdirməyi tələb edir. Nəticədə şagirdin təlim uğurlarını şərtləndirən mühit faktorları: intellekt tipinə uyğun qurulmalı olan təlim şəraitini, üsul və vasitələri ayırd etmək asanlaşır. Müəllim dərsi planlaşdırarkən hansı təlim texnologiyasına əsaslanmalı olduğunu təyin edə bilər. Deməli, bu yolla, həm də bizə mürəkkəb görünən bir fenomeni - şagirdə fərdi yanaşmanı şərtləndirən, onun səmərəli həllini təmin edən fərdi xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq mümkün olur.

Psixoloji tədqiqatlarda fərdiliyin bir sıra aspektləri fərqləndirilir. Əgər biz bu sahədə aparılan işlərə problemin vəzifələri baxımından yanaşsaq, o zaman fərdi xassələrin digər tərəfləri ilə qarşılıqlı əlaqə qura bilərik.

- Şəxsiyyətinin fərdi cəhətləri: özünüqiymətləndirmə, özünənəzarət, özünüreallaşdırma, özünütəsdiqetmə, özünütənzimləmə xüsusiyyətləri.

- Fərdi iş üslubu: fəaliyyət seçmə, fəaliyyətə qoşulma, işə yanaşma tərz, hərəkətlərin planlaşdırılması və icrası, sürəti, keyfiyyəti, fəaliyyət prosesində ümumi fəallıq, passivlik, fəaliyyət növlərinə münasibət və s.

- İdrakın fərdi xüsusiyyətləri: diqqəti, qavrayışı, təfəkkürü, yaradıcılığı və s.
- Üstün intellekt tipi.
- Ünsiyyət tərz.
- Xarakter xüsusiyyətləri.
- Üstün qabiliyyətləri.
- Üstün temperament tipi və s.

Həmin əlaqələri sadə quruluşlardan tutmuş şəxsiyyətin özü ilə də yaratmaq olar.

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə bildirirlər ki, insan fərdiyyətinin fərqlərinin izahında ilk yerlərdən birini şəxsiyyətin ümumi aktivliyi tutur. "Ümumi aktivlik temperamentin strukturunda xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun mahiyyətini insanın özünü ifadə etmək, xarici aləmi səmərəli şəkildə mənimsəmək və dəyişmək meyli təşkil edir. Temp, ritm, sürət, intensivlik, plastiklik, dözümlülük və s. ümumi aktivliyin əsas göstəriciləridir. Süstlük, ətalətlilik və passiv seyrçilikdən tutmuş yüksək enerjililik və daimi coşğunluğa qədər ümumi aktivlik müxtəlif temperamentli adamlarda müxtəlif dərəcədə özünü göstərir" (4, s. 397).

Deməli, temperament tipi və fərdiyyətin digər xassələri, o cümlədən onların üzərində inkişaf edən sosial keyfiyyətlərdə uyğunluqlar olacaqdır. Bu uyğunluqlar heç də həmişə korrelyasiya nəticələrinin üst-üstə düşməsi kimi qəbul edilməməlidir. Bəzən ziddiyyətlər, ayrılıqlar da yaranacaqdır, çünki şəxsiyyət inkişaf etdikcə özünün fərdi quruluşundakı çətinlikləri doldurmağa, kompensasiya etməyə üstünlük verir. Bu ona təhsil prosesində uğurlar əldə etmək üçün lazımdır. Kiçikyaşlı məktəblilərdə fərdiyyətin və fərdi iş üslubunun formalaşması da bu əsasda baş verir.

Qeyd edilən faktlarla bağlıdır ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə temperament tiplərinin təsiri pedaqoji psixologiyada həmişə aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Xüsusilə, onların təlim prosesində üzləşdikləri çətinliklər araşdırılarkən temperament xüsusiyyətlərini detallı şəkildə aydınlaşdırmaq, onların kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində iştirak edən fərdiyyət və şəxsiyyət göstəriciləri ilə variyasiyasına diqqət yetirmək lazım gəlir.

Təlim kiçikyaşlı məktəblilərin aparıcı fəaliyyətidir. Təlimə olan tələbat kiçik məktəb yaş dövründən əsaslı şəkildə formalaşmağa başlayır. Bu dövrdə şagirdlərdə təlim hərəkətləri ilə bağlı avtomatik hərəkətlər, vərdislər, bacarıqlar yaranır. Məktəb təliminə başlamaqla uşaqların həyatında, fəaliyyətində, ünsiyyətində, ətrafdakı insanlarla münasibətlərində ciddi dəyişmələr gedir. Onun qarşısına çoxsaylı yeni vəzifələr qoyulur. Təlim aparıcı fəaliyyət olur, (həmyaşadlarla) ünsiyyətdə təlimin tələblərindən irəli gələn bərabərhüquqluluq əldə edir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Ə.Ə.Qədirov bildirir ki, kiçik məktəbli yaşı dövründə əsəb sistemi kamilləşir, baş beyin inkişaf edir, baş beyinin analitik-sintetik funksiyaları güclənir. Oyanma və ləngimənin qarşılıqlı əlaqəsi daha asan və çevik tənzimlənir. Hiss orqanlarının dəqiqliyi artır. Uşaqlarda komandaya, söz siqnallarına görə istiqamətlənmə, bələdləşmə, mərkəzləşmə, məntiqi təfəkkür əməliyyatlarını yerinə yetirmə imkanları artır. Ləngimə prosesi daha da möhkəmlənir, lakin oyanma əvvəlki üstünlüyünü qoruyub saxlamaqla həmin proseslərin üstünlüyü qalmaqla davam edir (24).

Bütövlükdə baş verən bu dəyişmələri digər sahələrə də aid etmək olar: boy artımı zəifləyir, çəki artır, sümüklər bərkirir, əzələ sistemi intensiv şəkildə inkişaf edir. Bu əsasda onlarda incə hərəkətləri yerinə yetirmək imkanları yaranır. Davranışın və fəaliyyətin nizamlanmasında ixtiyariliyin artmasında da keyfiyyət dəyişmələri gedir. Refleksiya, daxili planda hərəkət etmək qabiliyyəti artır, gerçəkliyə yeni dərkətmə münasibəti yaranır, qrup münasibətlərinə davamlı maraq meydana çıxır.

Tədqiqatçılar (Vıqotski, Mençinskaya, Zankov, Davıdov, Elkonun və b.) kiçikyaşlı məktəblilərin təlim uğursuzluqlarını araşdırarkən diqqəti ilk növbədə onların şəxsiyyətinə və fərdiliyinə, ilk növbədə isə temperament tiplərinə yönəldirlər, çünki temperament psixikanın başlıca fərdi xassəsi olmaqla subyektin mühitə, münasibətlərə, sosial əlaqələrə və (yeni) fəaliyyətə adaptasiyasını, onun dinamikasını, intensivliyini, məhsuldarlığını və digər bu kimi keyfiyyətlərini şərtləndirir.

Ümumiyyətlə, kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyəti və temperament tipləri arasındakı asılılıqların əhatə dairəsi genişdir. Sadə qıcıqlanmadan, onun tezliyindən, gücündən və təsirindən başlayaraq, təlim fəaliyyətində qərar qəbuluna qədər baş verən bütün proseslərdə temperamentın izlərinə hansısa formada rast gəlmək mümkündür. Biz bu əlaqələri 2 istiqamətdə nəzərdən keçirəcəyik:

1) şagirdlərin idrakı bacarıqlarının (qavrama, hafizə, nitq və təfəkkürün) formalaşmasını şərtləndirən temperament xassələri və onların fərdi yanaşmada nəzərə alınması;

2) şagirdlərdə psixomotor bacarıqların formalaşmasının fərdi üslubdan asılılığı.

R.S.Nemov təhsil prosesində temperament və fərdiliyin əlaqəsini şagirdlərin idrak proseslərinin xassələri, hərəkət və ünsiyyətlə bağlayır. Tədqiqatçıya görə, bunların hər biri temperamentın dinamik xassəsinə uyğun olub bütöv bir sistem əmələ gətirir, lakin həmin sistemdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmişə uyğunluqlar olmur (111, s. 399).

Kiçikyaşlı məktəblilərin qavrayışı davamsızlığı və təşkildilmə çətinliyi ilə xarakterizə olunur. Qavrayışın temperamentə görə az diferensiasiya olunması aydın ifadə olunmayan emosionallığı ilə əlaqəlidir. Onun temperament fərqləri özünün itiliyi, yeniliyə həssaslığı, öyrənmə marağının əhatə dairəsi, qavranılan materialın həcmi və d. bu kimi xüsusiyyətlərə görə seçiyələnir. “Qavrama sahəsində onun qeyri-ixtiyari növündən məqsədyönlü ixtiyari növünə keçid baş verir. Bu zaman şagirdlərin qavrayışını özünün fərdiliyinə uyğun olaraq inkişaf etdirmək, onları bundan sonrakı intellektual sahəyə yönəltmək vacibdir” (168, s.1).

Qavrayış nəzəriyyələrinin müddəalarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, müəllimin bu sahədə görməli olduğu iş şagirdlərə təqdim edilən materialların anlaşılıqlığı, həyatiliyi və yaşa uyğunluğudur. Dərsin motivasiya mərhələsinin hansı üsullarla təşkili də kiçikyaşlı məktəblilərin temperament xassələrinin nəzərə alınması üçün uyğurlu məqamdır. Bundan başqa, temperament tiplərinin nəzərə alınması işini onların qrup işində həyata keçirmək, tapşırıqları temperament tipinə uyğunlaşdırmaq da məqsədəuyğundur.

Bundan başqa, müəllimlər şagirdləri məqsədli dinləməyə və baxmağa, müşahidəçiliyi artırmağa istiqamətləndirməlidirlər. İlk növbədə, kiçikyaşlı məktəblilərdə qavrayışını, temperament xassəsindən asılı olmayaraq məqsədyönlü istiqamətə yönəltməlidirlər. Bu halda, kiçikyaşlı məktəblinin qavrayışı mürəkkəbləşir, dərinləşir, daha çox analitik, diferensiallaşmış olur, təşkil olunmuş xarakter daşıyır.

Məsələn, qavrayışın introvertlərdə və ekstrovertlərdə necə istiqamətləndirilməsini müəyyənləşdirmək üçün diqqət onların maraqlar sahəsinə yönəldilməlidir, çünki bu yaşda uşaq maraqlarında temperamentın imkanları artıq əsas komponentə çevrilmiş olur. Bu imkanlar “Mən bacaram”, “Mənim üçün çətindir” kimi mülahizələrdə ifadə olunur. Qeyri-müəyyənliklərin olması da qaçılmazdır. O halda şagirdlərdə “Heç bilmirəm, bunu necə edim”, “Sizcə alınarmı?” mülahizələri ilə çatdırılır.

Məktəb həyatı şagirdlərdən daim çalışmaq, məşq etmək, düşünmək, bu zəmində də ixtiyari diqqəti inkişaf etdirməyi, mərkəzləşmə üçün iradi səy tələb edir. Kiçikyaşlı məktəblilərin diqqəti qeyri-ixtiyari olub həcmi məhduddur. Ona görə də təlim-tərbiyə prosesi diqqətin formalaşdırılmasından

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

asılı olur. İxtiyari diqqət öz-özünə formalaşmışdır. O, bir sıra psixi funksiyalarla, ilk növbədə öyrənmə motivasiyası, təlimdə uğur əldə etmək üçün məsuliyyət hissi ilə birgə inkişaf edir. Bu inkişafın daha dinamik olması üçün dərslər prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin maraqlarında olan həyatı məsələlər, onların tələbatlarına uyğun gələn situasiyalar aktuallaşdırılır. Məsələn, tədqiqat müddətində yaratdığımız və şagirdlərdə böyük marağa səbəb olan bir neçə situasiyanı qeyd edə bilərik.

İnsanın fərdiliyi, xüsusilə temperament xüsusiyyətlərinin münasibətdə təzahürü psixologiyada aparılan tədqiqatlarda həmişə aktualdır. Bu onunla izah edilir ki, insanlar münasibətdə yalnız fərdi düşüncə, hərəkət və icra tərzinə görə deyil, həm də onun davranışında ifadəsinə, çatdırılmasına görə də fərqlənirlər. İnsanın fərdiliyi psixologiyada geniş tədqiq edilmiş problemlərdən biri olsa da, bu sahədəki elmi araşdırmaların ilk müəlliflərinin (A.Adler, R.Kettel, J.Piaje, D.B.Ananyev, B.S.Merlin, V.İ.Teplov və b.) gəldiyi nəticələr (səbəb proseslərinin qüvvə və mütəhərriklidən, yüngüllük və cəldlikdən başqa bir-birinə dinamik təsir göstərmək, tənzimləmək və istiqamət vermək xassələrinə malik olması) haqqındakı fikirlər hazırda da psixologiyada dəyişməz olaraq qalır. Psixologiyanın hələ ilkin laborator araşdırmalarında bu fərqlər bədənin böyük və kiçik motor hərəkətlərindən incə psixofizioloji mexanizmlərə qədər bütün sahələrdə qeydə alınmışdır. İlk onilliklərdə bu problem, sadəcə olaraq, "fərdi fərqlər" mahiyyəti daşıyırdı. Son illərin tədqiqatlarında isə ona daha əhatəli - davranışın fərdiliyi, fəaliyyətin fərdiliyi, fərdi üslub, fərdi qabiliyyətlər və bacarıqlar aspektlərində yanaşılır.

Temperament tiplərinin fərdiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi sahəsində hələ elmi psixologiyanın yaranmasına qədər irəli sürülən fəlsəfi fikirlər, biologiya, fiziologiya, tibb elmlərində edilmiş kəşflər inandırıcı dəlillər ortaya qoymuşdur. Həmin dəlillər yaş və inkişaf psixologiyasında, pedaqoji psixologiyada təhsilin müxtəlif problemlərinin tədqiqi üzrə araşdırmalarda da öz obyektivliyini qoruya bilməmişdir. Ona görə də təhsilin bu və digər problemlərindən bəhs edərkən şagirdlərə fərdi yanaşmada, idraki, ünsiyyət və psixomotor bacarıqların inkişaf etdirilməsində onların təbii quruluşunun nəzərə alınmasında bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılır.

Bu sahədə fundamental tədqiqatçıların (J.Piaje, B.Q.Ananyev, P.Y.Qalperin, L.S.Viqotski, L.V.Zankov, B.S.Merlin, V.D.Nebilsin və b.) qəbul etdikləri əsas ideya insanın inkişafında fərdiliyin qorunmasıdır. Bir sıra mütəxəssislər (Lomov, Nebilsin, Myasişev, Teplov və b.) bu qənaətdədirlər ki, insanın fərdiliyi ilə bağlı olanlar ontogenezin yuxarı qatlarına doğru getdikcə zəifləyir, əksinə, mühit faktorları önə çıxır. Burada mexaniki təsirlər axtarmaq doğru deyil. Bu baxımdan, genetik və mühit faktorlarının təsirinə qarşı baş verən bu dəyişmələrin mənbəyi hazırda tədqiqatçılar (E.İ.Şeblanova, M.A.Xolodnaya, İ.P.Şkuratova) tərəfindən insanın koqnitiv quruluşunda axtarılır. "Əgər ontogenezin ilk dövrlərində (uşaqlığın I və II mərhələsində) insanın fərdi quruluşu tam dolğunluğu, orijinallığı ilə üzə çıxırsa, şəxsiyyətin formalaşmasının daha mükəmməl mərhələsi hesab olunan yeniyetməlikdə bu quruluşun nizamlanması koqnitiv sistemlə bağlıdır".

Məsələlərin öyrənilməsində temperament tiplərinin tədqiqi öndə durur. Buna səbəb fərdiyyətin strukturunda temperamentin tutduğu yerlə bağlıdır. L.S.Viqotskiyə görə, "hər bir insan orqanizmi özünəməxsusdur, onun özünə xas olan davranışı var. Bununla belə, insanlarda nə qədər fərdi fərqlər olsa belə, onları temperament tiplərinə görə ümumiləşdirmək mümkündür" (3, s. 324).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, 2006.
- 3 Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmətin əsasları. Bakı, 2007.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., Педагогика, 1991, 480 с.

УЧЕТ БИОСОЦИАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА ТЕМПЕРАМЕНТА В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. ГУСЕЙНОВА ТУРАНА АХМЕДАГА КЫЗЫ,

докторант

Институт образования Азербайджанской Республики

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические особенности применения индивидуального подхода в обучении. Рассматриваются подходы к понятию индивидуальности в психологии видных представителей западной и российской психологии, применяемые методики индивидуального обучения в младших классах средней школы в постсоветском пространстве.

CONSIDERATION OF BIOSOCIAL CHARACTER OF PERSONALITY IN LEARNING ACTIVITY GUSEYNOVA TURANA AKMEDAGA KIZI,

doktoral student

Institute of Educational of the Republic of Azerbaijan.

Abstract. The article reviews theoretical and methodological features of the application of individual approach in training/ In particular, there are reviewed approaches to the concept of individuality in psychology of prominent representatives of Western and Russian psychology, applied methodology of individual learning in junior grades in the post-Soviet space.

YAŞLI MƏHKUM KONTINGENTİNDƏ POSTRAVMA TİK STRESS

GÜLŞƏN ƏLİYEVƏ

Gender və tətbiqi psixologiya kafedrası, doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
BAKİ, AZƏRBAYCAN

Xülasə: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) psixi sağlamlıq problemlərinin araşdırılmasında bir sıra xəstəliklərdə yaşlı insanları, məhkum kollektivlərini risk qrupuna aid etmişlər. Həmçinin yaşlı məhkum kontingentinin sayının artması, cəzaçəkmə müəssisələrində yaşlanma prosesinin sürətli vüsət alması problemin vacibliyini vurğulayır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə bu problem araşdırılmamış və öz növbəsində müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatların aparılmasına əsas verir. Deskriptiv xarakter daşıyan bu məqalədə ABŞ, Avropa tədqiqatçılarının yanaşmaları öyrənilmiş, beynəlxalq təşkilatların bu istiqamətdə tövsiyələri göstərilmişdir. Tərtib edilmiş məqalə gələcəkdə bu istiqamətdə növbəti tədqiqatlarda, cəzaçəkmə müəssisələrində çalışan əməkdaşların fəaliyyətində yaşlı məhkumlara yanaşma zamanı biliklərinin artırılmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: yaşlı məhkum, geriatric simptomlar, posttraumatik stress, cəzaçəkmə müəssisələri

Key words: elderly inmate, geriatric symptoms, post-traumatic stress, correctional settings.

Ключевые слова: пожилой заключенный, пост травматический стресс, гериатрические симптомы, исправительное учреждение.

Giriş: Məhkum kütləsində yaşlanma prosesi, yaşlı məhkumların sayının artması, onların tibbi, sosial və psixoloji problemləri Avropa ölkələri, ABŞ federal və ştatların cəzaçəkmə müəssisələrində tədqiq edilməli olan, bir sıra suallar doğuran məsələlər sırasında göstərilir (Tina M., Keith M., Kristen Z., Deborah C., Jennifer R., 2011). Cəzaçəkmə müəssisələrində yaşlanma prosesi, geriatric simptomların təzahürü ümumi əhali kütləsindən 10 il daha tez başladığını nəzərə alaraq dünyanın bir sıra ölkələrində araşdırmalar zamanı 55 yaşdan yuxarı şəxslər yaşlı məhkum kateqoriyasına aid edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası cəzaçəkmə müəssisələri və istintaq təcridxanalarında 55 yaşından yuxarı məhkumlar ümumi kontingentin 8%-ini təşkil edir (Penitensiar Xidmət, 2019). Hal-hazırda bu istiqamətdə ölkəmizdə tədqiqatlar aparılmamışdır. Bu məqsədlə məqalə deskriptiv formada tərtib edilərkən beynəlxalq jurnallarda dərc edilmiş məqalələrin müqayisəli şəkildə təhlilinə əsaslanmışdır.

Tədqiqat metodu: Məqalə deskriptiv xarakter daşıyaraq, müxtəlif ölkələrdə yaşlı məhkumlarda posttraumatik stress simptomlarının araşdırılmasına həsr edilmiş dərc olunmuş məruzələrin, tədqiqat işlərinin, məqalələrin təhlilini özündə əks etdirir.

Nəticə: Yaşlı məhkumların psixi sağlamlığında qeydə alınan bir sıra spesifik əlamətlər isə onların funksional bacarıqlarının həyata keçirilməsinə və ümumilikdə həyat keyfiyyətinə öz təsirini göstərir. Bunlar əhval-ruhiyyə düşgünlüyü, koqnitiv pozuntular və demensiya, uroloji problemlərindən irəli gələn inkontinensiya, sensor pozuntular və polifarmasiyadır (eyni vaxtda bir neçə dərman preparatlarının qəbulu) (Ingrid A, Patrick M, John F., 2009). Tədqiqatlar göstərir ki, 93% məhkumda stressli həyat tərzi və əvvəlki travmaların təsiri yaşanmaqdadır (Harlow, 1999). Digər tədqiqat işləri isə yaşlı məhkumların 65%-ində posttraumatik stress simptomları- flashback, hadisənin yenidən yaşanması, hadisəni xatırladan vəziyyətlərdən qaçmaq, yayınmaq, emosional donma, artan təşviş və bir sıra hallarda qıcıqlandırıcılara həddən artıq həssaslıq qeyd edilmişdir (Abram və b., 2007). Bir sıra nəzəriyyələrdə isə yaş amilinin artması qoruyucu amil kimi göstərilir. Belə ki, şəxslərdə yaşlanma prosesi koqnitiv, emosional coping imkanlarının artmasında mühüm rol oynayır (Janoff-Bulman, 1992).

Stressli həyat tərzi, kasıblıq, zəif sağlamlıq imkanları, iqtisadi problemlər geriatric dövrdə şəxsin ümumi rifah halına və psixi sağlamlığına kumulyativ (cumulative) effekt olaraq təsir göstərir (Sampson və Laub, 2003).

Hangebrook, Zgoba, Maschi, Morgen və Braun 2010-cu ildə aparılmış tədqiqat nəticəsində aşkar etmişlər ki, 80%-dən çox yaşlı məhkumların həyat hekayələrində bir və daha çox travma, xüsusi ilə uşaqlıq və yetkinlik dövrü ilə bağlı yaşanmışdır. Onların təqribən 20%-i fiziki və cinsi zorakılıq halları, 36%-i isə psixi sağlamlıq problemləri olduğu aşkar edilmişdir.

T. Mashi, K. Morgen, K. Zgoba, D. Courtney və J.Ristow 2011-ci ildə ABŞ-da New Jersey cəzaçəkmə müəssisəsində (New Jersey Department of Correction) 55 yaşdan yuxarı 334 məhkumla posttraumatik stressin tədqiqinə dair araşdırma aparmışlar. Həmin araşdırmada da Posttraumatik stressin

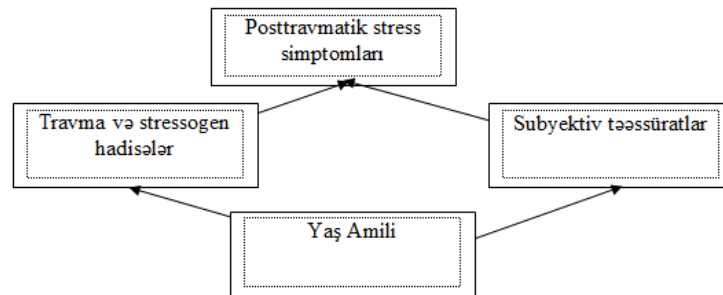
III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ölçülməsi üçün şkala (mülki versiya), LSC-R (Life Stressors Checklist-Revised) istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Posttravmatik stressin ölçülməsi üçün şkala (mülki versiya) Azərbaycan Respublikası əhalisi üçün də standartlaşdırılmış və klinik protokollarda istifadəsi göstərilmişdir (Səhiyyə Nazirliyi, İSİM, 2013).

LSC-R (Life Stressors Checklist-Revised) isə 31 bənddən ibarət olan Likert şkalasıdır. Qeyd edilən bəndlərdə fərqli travmatik hadisələr göstərilir, həmin vaxt şəxsin yaşı, hiss etdikləri, o hadisədən nə qədər müddət keçdiyi və hadisənin onun geri qalan həyatındakı rolu (demək olar ki heç vaxt- bəzən- hədsiz dərəcədə cavablarına əsasən Likert şkalası şəklində) qiymətləndirilir.

Bu şəxslərin 61%-i yaxın insanın qəfil ölümünü, həmçinin kiçik yaşlarında ailə daxili zorakılıq hallarının yaşdığını qeyd etmişlər. Fiziki zorakılıq halları cinsi zorakılıqla demək olar ki eyni olmuşdur (16% və 17%).

Şəkil 1. Posttravmatik stress modeli

Müəlliflər travmatik hadisə, stressli həyat tərzilə sonrakı dövrdə subyektiv təəssüratlar arası mühüm korelyasiya aşkar etmişlər ($\beta=-0,15$; $p<0,5$). Posttravmatik stress simptomları ilə korrelyasiya 33,7% olmuşdur, belə ki, hər üç posttravmatik stress yaşantılarından biri bu modelə izah edilə bilər.

Həmçinin 2015-ci il T.Maschi (New York Fordham Universiteti), D.Viola (Westchester Medical Center), L.Koskinen (New York Fordham Universiteti) digər bir tədqiqatda cəzaçəkmə müəssisələrində yaşlı məhkum kontingentində müəssisələrdəki travma və stress hallarını – mədəni fərqlərə əsasən, struktural, sosial, interpersonal və daxili (özünəyönəlmiş neqativ fikirlər) formalarda fərqləndirmişlər.

Toplanmış məqalələrin təhlili göstərir ki, cəzaçəkmə müəssisələrində yaşlı məhkum kontingenti müxtəlif səbəblərdən –yaşadığı həyat tərzilə, ailə faktoru, somatik problemlər, sosial şərtlər, tibbi və sosial yardımın səmərəli olmaması, şahidi olduğu travma və stressogen hadisələr və s. səbəblərdən psixi sağlamlıq sferasında posttravmatik stress əlamətləri yaşayırlar.

Tövsiyə: Göstərilən problemlərin həlli istiqamətində ixtisaslaşdırılmış işçi heyətin fəaliyyəti, həmin xidmət işçilərinə müvafiq seminarların təşkili, yaşlı məhkumların ailə üzvləri ilə quruluş münasibətlərin bərpası, psixokonsultativ tədbirlərin gücləndirilməsi, qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı tədbirlərin təşkili tövsiyə edilir və psixoloji xidmətin vacibliyi, həmçinin yaşlı məhkumların vaxtından əvvəl şərti azadlığa buraxılması institutlarının gücləndirilməsi xüsusilə əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilən tövsiyələr Qızıl Xaç Cəmiyyətinin 2016-cı il hesabatında da öz əksini tapmışdır. (International Review of Red Cross,2016).

Həmçinin cəzaçəkmə müəssisə əməkdaşları, psixoloqların yaşlı məhkumlarla iş zamanı stress, posttravmatik stress simptomlarının aşkar edilməsi istiqamətində Posttravmatik stressin ölçülməsi üçün şkala (mülki versiya) və LSC-R (Life Stressors Checklist-Revised) 31 bənddən ibarət olan şkala istifadəsi diaqnostik işin səmərəliliyini artırma bilər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. International Review of Red Cross, 2016, 98(3),917-939.
2. United Nations (UN) Office on Drugs and Crime, Handbook on Prisoners with special needs, New York, 2009, available at: www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Handbook_on_Prisoners_with_Special_Needs.
3. Brie A. Williams, James S. Goodwin, Jacques Baillargeon, Cyrus Ahalt and Louise C. Walter, "Addressing the Aging Crisis in U.S. Criminal Justice Health Care", Journal of the American Geriatric Society, Vol. 60, No. 6, 2012.
4. WHO, The Epidemiology and Impact of Dementia, Geneva, 2015, available: www.who.int/mental_health/neurology/dementia/dementia_thematicbrief_epidemiology.pdf
5. Brie A. Williams, Karla Lindquist, Terry Hill, Jacques Baillargeon, Jeff Mellow, Robert Greifinger and Louise C. Walter, "Caregiving Behind Bars: Correctional Officer Reports of Disability in Geriatric Prisoners", Journal of the American Geriatric Society, Vol. 57, No. 7, 2009.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

- Abram, K. M., Washburn, J. J., Teplin, L. A., Emanuel, K. M., Romero, E. G., & McClelland, G. M. (2007). Posttraumatic stress disorder and psychiatric co morbidity among detained youths. *Psychiatric Services*, 58, 1311–1316
- Dawes, J. (2009). Ageing prisoners: Issues for social work. *Australian Social Work*, 62, 258–271.
- Haugebrook, S., Zgoba, K., Maschi, T., Morgen, K., & Brown, D. (2010). Trauma, stress, health and mental health issues among ethnically diverse older adult prisoners: A correctional health care concern. *Journal of Correctional Healthcare*, 16, 220–229.
- Maschi, T., Gibson, S., Zgoba, K. M., & Morgen, K. (2011). Trauma and life event stressors among young and older adult prisoners. *Journal of Correctional Health Care*, 17, 160–172. doi: 10.1177/1078345810396682
- Yehuda, R., Kahana, B., Schmeidler, J., Southwick, S., Wilson, S., & Giller, E. (1995). Impact of cumulative lifetime trauma and recent stress on current post-traumatic stress disorder symptoms in Holocaust survivors. *American Journal of Psychiatry*, 152, 1815–1818.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMƏ MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİMƏ ADAPTASIYASINDA MÜƏLLİMİN ROLU

AYGÜN RÜSTƏMOVA

“Naxçıvan” Universiteti
Pedaqogika və psixologiya
aygun-rustemova@inbox.ru
Naxçıvan, Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə adaptasiyasında müəllimin rolundan bəhs olunur. Kiçik məktəbyaşlı şagird həyatının ən önəmli və ən mürəkkəb dövrlərindən hesab olunduğundan o, daima böyüklərin, xüsusilə müəllimin köməyinə ehtiyac duyur. Təlimə adaptasiyanın təsiri nəticəsində məktəbli müəllim və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlər çərçivəsində yeni fəaliyyətin şərtlərini qəbul edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəllimin iştirakı olmadan təlim prosesini həyata keçirmək mümkün deyildir. Sözüün əsil mənasında təlim məhz müəllimin iştirakı ilə məktəblilərə bilik, bacarıq və vərdislər sisteminin aşılması prosesidir. Əslində təlim fəaliyyətinə adaptasiya kiçikyaşlı məktəbliyə qarşılıqlı münasibətlər sistemində öz yerini tapmağa yardım edir. Məqalədə, eyni zamanda, müəllimlə qurulan ilkin münasibətin səmimi və möhkəm olması uşağın sonrakı fəaliyyəti baxımından son dərəcə önəmli olduğu da qeyd olunur.

AÇAR SÖZLƏR: Kiçikyaşlı məktəbli, müəllim, adaptasiya

GİRİŞ

1. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə adaptasiyasında müəllimin böyük rolu vardır. Şagirdin müvəffəqiyyətlə oxumasına, biliklərə yiyələnməsinə müəllim yaxından kömək göstərdikdə şagird bu sahədəki tələbatını ödəyə bilir. Müəllim şagirdin gözü qarşısında ətraf varlığın zənginliklərini bir növ nümayiş etdirir: onu yeni-yeni cisim və hadisələrlə tanış edir. Bu da şagirdlərdə idrak, təlim maraqlarının inkişafına səbəb olur. Kiçik məktəbyaşının sonunda uşaqlar üçün müəllimin tələbi onlar tərəfindən qanun olaraq qəbul olunur. Digər tərəfdən məktəblilərin müəllimləri ilə qurduqları qarşılıqlı münasibətlərdə təqlidçilik xüsusiyyəti özünü daha çox göstərir. Belə ki, şagirdlər müəllimin davranışlarını, psixoloji əhvalını təkrar edirlər. Məs: Müəllimin əhvalı yaxşı olduqda onlar da dərstdə çox fəal olurlar, müəllim gərgin olduqda isə məktəblilər hətta nə qədər yaxşı hazır olsalar belə müəllimə cavab verməkdən çəkinirlər. Müəllim ilə kiçikyaşlı məktəblilər arasında qurulan düzgün qarşılıqlı münasibət uşaqlarda təlim fəaliyyətinə pozitiv duyğuların yaranmasına səbəb olur ki, bu duyğular şagirdlərin idrak proseslərinin inkişafına müsbət istiqamətdə təsir göstərərək onların bilik əldə etmələrinə təkan verir. Belə ki, kiçikyaşlı məktəblilərin həmyaşıdları ilə qurduqları ünsiyyət və ya yoldaşlıq münasibəti belə müəllimin onlara yanaşma tərzindən asılıdır. Yavaş-yavaş kiçik məktəbli artıq həmyaşıdları ilə münasibətinə daha çox diqqət yetirir. Müəllimin istiqanlı münasibəti uşaqlarda qarşısına məqsəd qoymaq və o məqsədi həyata keçirmək istəyi yaradır. Belə olduqda məktəbli öyrənməyə istəklili yanaşaraq, təlim fəaliyyətinin tələblərini yerinə yetirməyə çalışır. Çünki, kiçikyaşlı məktəbli müvəffəqiyyətsiz olub özünü bacarıqsız, zəif, dəyərsiz hiss etməkdənsə cəhd göstərməyi üstün tutur. Digər tərəfdən müəllim uşaqları nə qədər yaxşı motivasiya edə bilsə məktəblilərin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

adaptasiya səviyyəsi o qədər yüksək olacaq. Amma bütün bunlara baxmayaraq kiçik məktəblilər bəzən müəllimin izah etdiyi dərsi dinləmələrinə baxmayaraq anlama bilməyəcəklərini düşündüklərindən təlim onlar üçün sıxıcı və ağır proses kimi dəyərləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçikyaşlı məktəblilərin öyrənmək istəyib, öyrənə bilməməsinin səbəblərindən biri müəllimin təlimi uşaqlara sevdirə bilməməsi durur.

2. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə adaptasiyasında müəllimin rolu və müəllim-şagird qarşılıqlı münasibətləri həm psixoloqlar, həm də pedaqoqlar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılır. Bunlardan Балина Т.И., Голушка И.Г., Микерова Г.Г., Чебелко А.Г., Мацаковой Н.В., Балина Т.И. "Успешная адаптация первоклассников к обучению в школе как следствие взаимодействия учителя и родителей"; Васильевна В. Н. "Учитель и ученик проблемы взаимоотношения и взаимодействия"; Меşeci. F. "Öğretmenin sosyalleştirici rolu ve istenmeyendavranışlarla başa çıkma"; Gelbal S., Duyan V. "İlköğretim öğretmenlerinin çocuk sevme durumlarına etki eden değişkenlerin incelenmesi"; və başqalarını göstərmək olar. Psixoloqlar H.Kullman və E.Seidel təlimə adaptasiyada müəllimin rolunu öyrənən üçün vacib olan güc və enerjini təmin etdiyini və onun dəstəyi olmadan heç bir vaxt təlim fəaliyyətinə adaptasiyada qarşıya qoyulan məqsədə nail olunmayacağını qeyd edirlər. Psixoloq Brophy isə müəllimin səmimi, ədalətli, mehriban, səbirli, bir sözlə demokratik bir mövqeyə sahib olmaqla kiçikyaşlı məktəblilərin qarşılaşdığı çətinliklərlə maraqlanmalı olduğunu qeyd edir. Müəllim kiçikyaşlı məktəblilərə bilik verməklə kifayətlənməməli onlara eyni zamanda yol göstərməlidir. Belə ki, o, şagirdlərə "öyrənməyi öyrənməyə", oxumağı, yazmağı, bir sözlə çalışmağı zövq və alışıqlıq halına gətirməli, onlara rəhbərlik edən ən güclü öyrədən funksiyasını daşmalıdır. Psixoloqlar P.Kearney, T.Plax, L.Hays, M.İvey uşaqlara yanaşma tərzinə görə təlimə adaptasiya probleminin yaranmasına səbəb olan müəllimləri 3 kateqoriyaya bölmüşdür: 1. Kifayət qədər savadı olmayan. 2. Məsuliyyətsizlik edən. 3. Uşaqlara hədə-qorxu gələn.

3. **Tədqiqat işinin əsas məqsədi** kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə uğurlu adaptasiyasında müəllim faktorunun müəyyən olunmasından ibarətdir.

4. Tədqiqat işində kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə adaptasiyasında müəllimin rolu qısa şəkildə şərh edilmiş, psixoloq və pedaqoqların fikrindən istifadə olunmuş, tədqiqatın məqsədi göstərilmiş, istifadə olunan tədqiqat metodları qeyd edilmiş və sonda yekun nəticə açıqlanmışdır.

TƏDQIQAT METODU

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə adaptasiyasında müəllimin rolu adlı tədqiqat işində Əlizadə Ə.Ə., Əzimov Q.Ə., Quliyev E. "Məktəblinin psixologiyası"; Балина Т.И. "Какой учитель нужен современной школе"; Голушка И.Г., Микерова Г.Г., Чебелко А.Г. "Успешная адаптация первоклассников к обучению в школе как следствие взаимодействия учителя и родителей"; Vəliyev M., Mustafayev A. İnkişaf və yaş psixologiyası [3.133], Kullmann H., Seidel E., Bertelsmann W "Lernen und Gedächtnis im Erwachsenenalter"[4.26], kitab və məqalələrdən, eyni zamanda Naxçıvan şəhərində yerləşən Heydər Əliyev məktəbində aparılan müşahidə və eksperiment nəticələrindən istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işi araşdırılarkən məlum olmuşdur ki, təlim fəaliyyətinin ilk ili uşaq üçün son dərəcə həyati əhəmiyyətə malik olan çətin dövrlərdən biridir. Təlim fəaliyyətinə başlamaqla kiçikyaşlı məktəblinin bütün həyatı dəyişir, xüsusilə onun sosial münasibətlər sistemində psix-emosional yorğunluğu artmağa başlayır. Təcrübə göstərir ki, kiçik məktəbyaşlı dövrdə, xüsusilə birinci sinif şagirdlərinin şəxsiyyəti tam formalaşmadığından məktəb rejiminə tabe ola, məktəbin davranış normalarını və vəzifələrini dərk edə bilmirlər. Onlar üçün bütün dərs müddətində sakit oturmaq, öz istəklərini deyil, onlardan tələb olunan fəaliyyətləri yerinə yetirmək, düşüncə və duyğularını yüksək səviyyədə ifadə edə bilmək çox çətinidir. Bundan başqa uşaqlar yeni davranış qaydalarını dərhal öyrənmirlər. Onlar müəllimin sinifdəki mövqeyini dərk etməkdə çətinlik çəkir və buna görə də məktəbdə müəllim və digər böyüklər ilə münasibətdə müəyyən məsafə qoyurlar. Müəllimin əsas hədəfi şagirdlərin diqqətini daima təlim materialına yönləndirmək və təlim fəaliyyətinə daxili istəyin yaradılması təşkil edir. Kiçikyaşlı məktəblinin adaptasiyası şagirdin öyrənmə prosesinə qatılma arzusu ilə bağlıdır. Yəni təlimə uğurlu adaptasiya şagirdin öyrənməyə hazır olduğunda, bir sözlə öyrənmə istəyini hissetdiyi zaman həyata keçir. Yəni, məktəblilərin təlimə adaptasiyası üçün onların göstərdikləri fəaliyyətdən məmnuniyyət hissini yaşamaları tələb olunur. Bunun üçün uşağın qarşısına qoyulan hədəf onun tərəfindən başa düşülən olmalıdır. Belə ki, təlimə adaptasiya müddətində

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

məktəblilərin qarşısına məqsəd olaraq sadəcə öyrənməyi deyil, eyni zamanda öyrənməyə hazır olmaq, öyrənməyi sevmək qoyulur. Təlimə adaptasiya kiçikyaşlı məktəblinin gözləntiləri və bu gözləntiləri həyata keçirmək üçün göstərdikləri cəhdlərin birləşməsi prosesidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Əlizadə Ə.Ə, Əzimov E, Quliyev E. Məktəblinin psixologiyası// Bakı. 1990
2. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası//Bakı.2002
3. Vəliyev M, Mustafayev.A. İnkişaf və yaş psixologiyası //Bakı. 2015
4. Kullmann H, Seidel E, Bertelsmann W. Lernen und gedächtnis im erwachsenenalter, //Verlag //Bielefeld. 2000
5. Schröder H. Grundbegriffe der pädagogischen psychologie:von "abnormalität" bis"zugferd- effekt", Arndt //Verlag //München. 1992

İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏLİMİNİN FORMA VƏ METODLARININ EFFEKTİV TƏTBİQİNİN STRATEGİYALARI

ZƏKIYYƏ NAMİQ QIZI HÜSEYNOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqoji psixologiya ixtisası üzrə doktorant
zekiyye.huseynova@mail.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə istedadlı uşaqların təliminin forma və metodlarının effektiv tətbiqinin strategiyalarına həsr olunmuş problemlərdən bəhs edilir. Məqalədə bu problemlər ardıcılıqla şərh edilmişdir. Təlim proqramları hər bir uşağı başa düşməyə, müxtəlif məsələlərin həllində öz fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə və potensiallarına müvafiq yaradıcılıqlarını ifadə etməyə zəmin yaradır. Təlimedicilərin proqramları interaktiv və fənlərarası xarakter daşıyır, müxtəlif təlim fənlərini əhatə edir. Məqalədə qeyd edilir ki, təlim prosesinin müxtəlif formalarının tətbiqini əlaqələndirərkən əsas məqsəd istedadlı uşaqların maksimum inkişafının təmin edilməsi olmalıdır. İstedadlı uşaqların təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində qruplaşdırılmaları ilə bağlı təlim formaları yalnız təlimin məzmun və metodlarında müvafiq dəyişikliklər edildikdə səmərəli ola bilər.

AÇAR SÖZLƏR: istedadlı uşaqlar, təlim strategiyaları, təlim prosesinin müxtəlif formaları

GİRİŞ

Müasir dövrdə istedad problemi dünyada tez dəyişən yeni şəraitlə və tələblərlə birbaşa bağlıdır. Tədqiqatçı alim A.İ.Savenkovun fikrincə, "Yenidənqurma sistemində təhsilin məzmunu sözdə deyil, məhz işdə problemlərin həll edilməsi, təlimin fərdiləşdirilməsi üçün zəruridir. İstedadlı uşaqların inkişafının və təliminin uğurlu olması üçün müəllimin fəaliyyətinin şəxsi konsepsiyası olmalıdır ki, o, istedadlı uşaqların tərbiyəsinə və təliminə istiqamətlənməni nəzərdə tutsun. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif xarici ölkələrdə istedadlı uşaqların təliminin təşkilini təhlil etmək çox çətinidir. Bu hər şeydən əvvəl xarici ölkələrdə istedadlı uşaqlarla işdə innovasiyalı formalara marağın təzahürü, habelə müxtəlif amillərin olması ilə izah olunur.

Fikrimizcə, bütün uşaqlar üçün təlim və tərbiyənin məqsədi onların qabiliyyətlərini aşkar edib pedaqoji fəaliyyətdə reallaşdırılmalıdır. İstedadlı uşaqlara dövlət ilk növbədə müasir sivilizasiya şəraitində onların mühüm problemlərinin həllinə ümid olur. Odur ki, təhsilin məzmununun işlənilməsində mərkəzi yerdə "hər şeyi bilən yaşlı" deyil, özünün fərdi arzuları, maraqları və tələbatları olan uşaqlar durur. Uşaq təlim prosesində mərkəzi fiqurdur. O günəşdir, onun ətrafında pedaqoji proses dayanır. Bu baxımdan tədqiqatın mövzusu aktualıq kəsb edir.

İstedadlı uşaq problemi psixoloqların tədqiqatlarında özünəməxsus yer tutur. A.Maslou, C.Gilford, Q.Ayzenk, V.M.Panova, B.M.Teplov, N.S.Leytes və başqaları istedad problemini müxtəlif aspektlərdə araşdırmış, maraqlı elmi nəticələr əldə etmişlər. Azərbaycan psixoloqlarının əsərlərində də istedad problemi tədqiq və təhlil edilmişdir. Ə.S.Bayramov, B.H.Əliyev, S.İ.Seyidov, R.İ.Əliyev, M.Ə.Həmzəyev və başqaları istedadlı uşaqların xüsusiyyətləri, istedadın öyrənilməsi, istedadlı

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

uşaqların təlim-tərbiyəsinin təşkili məsələsini araşdırmıřlar. Bununla belə problemi Azərbaycan psixoloqları i erisində ilk dəfə sistemli, fundamental şəkildə prof.  . .Əlizadə araşdırmıřdır.

İstedadlı uşaqlar u un hazırlanmıř təlim proqramının məzmununda iřl nilmıř strategiyaları nəzərdən keçirək:

- S r tl ndirilmıř təlim – istedadlı uşaqların tələbat v  imkanlarının nəzərə almağa zəmin yaradır. Bu təlim istedadlı uşaqların inkiřafının v  təliminin yüksək səviyyəsinə müvafiq əsas təlim proqramlarının vasitəli şəkildə təşkilinə imkan yaradır, habelə təlim v rdiřl rinin formalařdırılmasını daha da sürətləndirir.

- Z nginleřdirilmıř təlim - təhsilin keyfiyyətli məzmununa əsaslanır. Burada istedadlı řagirdl rin aktiv təlim fəaliyyətinə daxil olması təmin edilir, onların tədqiqatçılığa meylləri istiqamətləndirilir və onun baęlı məsələlər “müəllim-istedadlı řagird” aspektində geniř şəkildə təhlil edilir.

- Fənlərarası təlim. Bu təlim istedadlı řagirdl rin idraki v  ř xsiyy t n ml  tələbatlarının nəzərə alınmasına imkan verir. İstedadlı uşaqların h rt t fli inkiřafı humanitar, texniki və təbiət elmlərinin kompleks şəkildə  yr nm l rin  və onların integrasiya olunmasına ř rait yaradır. Biliklər sistemində istedadlı řagirdl r  təklif olunan sualların, ideyaların v  mövzuların vasitəli şəkildə m rk zl leřdirilm sin  təminat verilir.

İstedadlı uşaqların təlimi ilə baęlı müəllimin pədaqoji fəaliyyətində hər u  təlim strategiyalarından kompleks şəkildə istifadəsi m q s d uygundur. Ona görə ki, həmin təlim texnologiyaları həm təhsilin məzmununun keyfiyyətcə fərqli olub uşaqları aktivleřdirm y , onların yaradıcı potensiallarının ařkarlamağa imkan verir.

Differensiallařdırılmıř təlim istedadlı uşaqların təlim ř rtl rindəndir. Müxtəlif səviyyəli təlim ř xsiyy t n ml  təlim ideyalarına əsaslanır. Differensiallařdırılmıř təlim u  sahədə nəzərdən keçirilir: 1/məzmunun differensiallařdırılması (nəyi öyrətmək?) 2/ forma və metodların differensiallařdırılması (necə öyrətmək?) 3/real nəticələrin differensiallařdırılması.

Amerika tədqiqatçısı C.Renzulli məktəbdə differensial təhsil prosesinin tərkib hissələrini ařaęıdakil  şəkildə ayırmıřdır:

- məzmun - proqramın dərin məzmununu əsas konsepsiya proqramlarının strukturlař- dırılması v  dəqiq təşkili vasitəsi ilə;

- forma və metodlar - təlim motivasiyasının stimullařdırılması u un təlim strategiyalarından v  materiallarından istifadə;

- müəllim əməyinin məhsulu - řagirdl rin  z n reallařdırılması u un daha böyük imkanların əldə edilməsi və koqnitiv elementlərin q vv tl ndirilm si;

- sinfin təşkili - řagirdl rin sinifdə qrup formasında müxtəlif metodlardan istifadə etmələri;

- müəllim - istifadə edilən metodların řagirdl rin ř xsi təcrübəsi və bilikləri, habelə maraqları, əyləncələri ilə əvəz edilməsi (2).

Differensial təlimdə əsas diqqət qabiliyyətlərə görə differensiasiyaya üstünlük verilir ki, o da  z əksini təlim səviyyəsində t pmiřdir. Bu səviyyəyə görə, bütün řagirdl r bir-bir 10 səviyyə üzrə m şęul olurlar. Hər bir yař qrupunda material fənn üzrə müxtəlif səviyyədə öyrənilir, lakin istedadlı řagirdl r daha yüksək səviyyədə  alıřmaq imkanı əldə edirlər.

Təlim prosesində differensiasiyanın xarici və daxili növlərini fərqləndirirlər. Xarici differensiasiya řagirdl rin bir-birinin ardınca arasık silmez səviyyə üzrə bölgələrində müsahibə testlərinin nəticələri əsasında onların qabiliyyətləri təzahür edir. Daxili differensiasiya onunla nəticələnir ki, ayrı-ayrı fənlər üzrə řagirdl rin akademik uęurları əsasında təlim qrupu müvəqqəti olaraq birl leřdirilir. řagirdl rin fərdi fərqləri dərsdə təlim texnologiyalarının daxili differensiallařmasının təşkili zamanı nəzərə alına bilər.

İstər daxili, istərsə də xarici differensiasiya istedadlı řagirdl rin idraki f allıęının gücləndirilməsini ř rtl ndirir. Təlim prosesinin belə təşkilində müəllim dəstəyi řagirdl rin yaradıcılıęına istiqamətləndirir. O, təcrübə mübadiləsində, tədqiqatda ünsiyyət və qarřılıqlı fəaliyyəti birgə diskussiya formasında dəyərləndirir. řagirdl rd n intellektual iř tələb olunur,  unki hər kəs  z fərdi qabiliyyətini burada göstərə bilir.

Deməli, řagirdl rin ayrı-ayrı fənlərə olan maraqları həm daxili, həm də daxili differensiasiyada diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Birinci halda dialoji texnologiyaların məcmusundan, ikinci halda müxtəlif səviyyəli təlimdən istifadə edilməlidir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Xarici ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızın təhsil sistemində də istedadlı uşaqların təliminin təşkil formalarının təsnifatının hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Bu təsnifata uyğun istedadlı şagirdlərin xüsusi fərdi proqram əsasında adi sinif şəraitində müvafiq strukturlu təlim prosesinin təşkilini, istedadlı və talantlı uşaqların yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirən xüsusi məktəblərin yaradılmasını və onun şəbəkənin daha da genişləndirilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Təlim metodları, eləcə də təlim fəaliyyətinin təşkil üsulları biliklərin uğurla mənimsənilməsini, idraki qabiliyyətlərin və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini şərtləndirən mühüm amillərdir. İstedadlı uşaqların təlimində əsas və aparıcı rol yaradıcı xarakterli metodlar – axtarış, evristik, tədqiqatçılıq, layihə metodları oynayır. Bu metodlar müstəqil, fərdi və qruplarda iş metodları ilə vəhdətdə götürüldükdə xüsusi effekt verir.

Evristik metod istedadlı uşaqların idrak qabiliyyətini mərhələlərlə inkişaf etdirir. Həmin mərhələlər müəllimlə şagirdlər arasında gedən silsiləli sual-cavabdan ibarət olur. Bəzən evristik metodu müsahibə, sual-cavab metodu da adlandırılır. Evristik metodda suallar şagirdlərin keçmiş biliklərə istinadən yeni biliklərə yiyələnməsi prosesini təşkil edir.

Evristik metodla /suallar vasitəsilə/ bilikləri dəqiqləşdirmək, ümumiləşdirmək və tətbiqi yollarını müəyyənəşdirmək mümkündür ki, müəllimlər evristik metodun bu xüsusiyyətlərindən təlim prosesində tez-tez istifadə edirlər. Evristik müsahibə metodu istedadlı şagirdlərin təlim prosesində idraki fəallığını gücləndirir, onları düşünməyə, fikir yürütməyə təhrik edir.

Müsahibə prosesində şagirdlər qarşıya qoyulmuş təlim vəzifəsini yerinə yetirmək üçün ümumiləşdirmələr aparmalı, təhlil etməli, qarşılaşdırmalı, tutuşdurmalı, cavabın düzgün tapılması üçün əsaslandırılmış elmi nəticəyə gəlməlidirlər. Müəllimin əsas vəzifəsi istedadlı şagirdlərə həmin problemləri tapmaqda, təhlil etməkdə və düşüncələrini formalaşdırmaqda onlara kömək etməkdən ibarətdir ki, evristik metod həmin məsələlərin həllinə şərait yaradır.

İstedadlı uşaqlarla işləyərkən müəllimlər Y.Kərimovun “Təlimin metodları” vəsaitindən əhəmiyyətli dərəcədə bəhrələnmə bilirlər. Müəllif istedadlı uşaqlarla iş zamanı daha səmərəli olan problemlə təlimə dair məsələlərə maraqlı şərhlər vermişdir. O, göstərir ki, problemlə şərh problemlə təlimin nisbətən sadə metodu olub şagirdləri daha ciddi problemlə təlimə hazırlayır.

Bu metod hələ şagirdlərin tam müstəqil fəaliyyətini təmin etmir. Müəllim bu istiqamətdə fəaliyyətində əyani vəsaitlərdən, didaktik materiallardan istifadə edə bilər. Nəticədə şagirdlər elmi-idraki fəaliyyət qaydaları ilə tanış olaraq müəllimin idraki məsələ kimi irəli sürdüyü problemin həllinə fəal surətdə qoşulurlar.

Axtarıcılıq metodu xarakterinə görə evristik metod hesab olunur. Bu metoddan istifadə ediləndə də müəllim problemlə şərh metodunda olduğu kimi, problem situasiya yaradır. Müəllim dərslin hər hansı mərhələsində şagirdləri axtarıcılıq fəaliyyətinə qoşur. Onlar fərziyyənin formalaşması, fikrini sübuta yetirmə, əqli nəticəyə gəlmə üzərində çalışırlar. Problemlə şərhədən fərqli olaraq bu metod tətbiq edildikdə şagirdlər hərəkətə gəlir, cavab verməyə çalışırlar. Axtarıcılıq metodundan yeri gəldikcə düşünölmüş şəkildə istifadə olunması şagirdləri daha müstəqil, sərbəst axtarışlara sövq edir, onları tədqiqatçılığa hazırlayır.

Bu əsl tədqiqatçılıq fəaliyyətinə nisbətən daha sadə fəaliyyət növü olub şagirdlərin cari imkanlarına daha müvafiq olur. Nəticədə şagirdlərin elmi idrakın yalnız ayrı-ayrı mərhələlərinə, elementlərinə yiyələnmələri təmin edilir.

Tədqiqatçılıq metodu təlimin başlıca yaradıcı metodudur. bu halda məktəblinin idrak fəaliyyəti yeni elmi həqiqəti kəşf edən alimin tədqiqatçılıq fəaliyyətinə yaxınlaşır. Problemlə şərh və qismən axtarıcılıq metodlarından fərqli olaraq tədqiqatçılıq metodunda elə bir şərait yaranır ki, şagirdlərin hamısı problemin mahiyyətini başa düşür və tədqiqata qoşulur.

Bu zaman problem şagirdlər tərəfindən həll olunur. Müəllim isə onların müstəqil axtarıcılıq fəaliyyətinin təşkilatçısı kimi rolunu oynayır. İnkişafetdirici təlim prinsiplərinə dair biliklərə yiyələnmə müəllimlərdən differensiallaşdırılmış proqram strategiyalarından bacarıqla istifadə etmək və siniflə işləmək bacarığını tələb edir. “İstedadlı uşaq” proqramı fənlərarası inteqrasiyaya əsaslanır. Bu proqram üzrə təlim istedadlı uşaqların intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafını şərtləndirir, təlim işinin yaradıcılığa və tədqiqatçılıq formalarına motivasiyasının yüksək səviyyəsinin saxlanılmasına imkan verir (5).

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində istedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı işlənilib hazırlanmış modelləşdirilmiş proqramların da mühüm əhəmiyyəti vardır. Amerikan tədqiqatçısı K.Meyker belə hesab edir ki, istedadlı uşaqlar üçün proqramlar:

- sürətli, təkmilləşdirilmiş və bir qədər mürəkkəb olmalıdır;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

- adi təlim kurslarından keyfiyyətə üstün olmalıdır;
- şagirdlərin özləri tərəfindən korreksiya edilməlidir;
- bütün təlim materiallarının tətbiqində abstrakt təlimin inkişafı sürətləndirilməlidir.

Onu da qeyd etmək ki, təlim proqramları tək-cə koqnitiv fəaliyyətin inkişafı ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. M.Fine qeyd edir ki, özünüqiymətləndirməsi aşağı olan istedadlı uşaqlar öz qabiliyyətlərini reallara bilmədiklərindən uğursuz şagird səviyyəsinə enə bilirlər.

Fikrimizcə, bu zaman müəllimlər müxtəlif rollu oyunlardan istifadə etməlidirlər ki, uşaqların özləri haqqında pozitiv təsəvvürlərinin inkişafına kömək etmiş olsunlar. Bunlarla yanaşı uşaqlarda yaşlılarının hiss və tələbatlarına empatik hisslər, ünsiyyət vərdişləri və əməkdaşlıq tərbiyə edilməlidir. Təlim proqramları hər bir uşağı başa düşməyə, müxtəlif məsələlərin həllində fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə və potensiallarına müvafiq yaradıcılıqlarını ifadə etməyə zəmin yaradır. Təlimedici proqramlar interaktiv və fənlərarası xarakter daşıyır, müxtəlif təlim fənlərini əhatə edir.

İstedadlı uşaqların təlim və inkişafının bir çox məsələləri müəllimdən dərin bilik, bacarıq və pedaqoji ustalığ tələb edir. Bütün istedadlı uşaqların təlim prosesində aktual və gizli, praktik cəhətdən öyrənilməmiş məsələləri öyrənilməklə istedadlı uşaqlarla işləyən müəllimlərin adi sinif şəraitində psixoloji hazırlığı üçün xüsusi proqramların hazırlanması və tətbiqi zəruridir.

Beləliklə, təlim prosesinin müxtəlif formalarının tətbiqini əlaqələndirərkən əsas məqsəd istedadlı uşaqların maksimum inkişafının təmin edilməsi olmalıdır. İstedadlı uşaqların təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində qruplaşdırılmaları ilə bağlı təlim formaları yalnız təlimin məzmun və metodlarında müvafiq dəyişikliklər edildikdə səmərəli ola bilər.

TƏDQIQAT METODU

Problemin araşdırılmasında istedadlı uşaqların təliminin forma və metodları ilə bağlı bilgiler elmi-metodik jurnalların, qəzet materiallarının, psixoloji kitabların nəzəri baxımdan təhlili edilməsi ilə əldə edilmiş, ümumiləşdirmələr aparılaraq ümumi nəticələr əldə edilmişdir. İstedadlı uşaqlar üçün hazırlanmış təlim proqramının məzmununda strategiyalar öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

Ədəbiyyatın nəzəri təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Təlim proqramları hər bir uşağı başa düşməyə, müxtəlif məsələlərin həllində öz fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə və potensiallarına müvafiq yaradıcılıqlarını ifadə etməyə zəmin yaradır.
2. Bütün istedadlı uşaqların təlim prosesində aktual və gizli, praktik cəhətdən öyrənilməmiş məsələləri öyrənməklə istedadlı uşaqlarla işləyən müəllimlərin adi sinif şəraitində psixoloji hazırlığı üçün xüsusi proqramların hazırlanması və tətbiqi zəruridir.
3. Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində istedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı modelləşdirilmiş proqramların hazırlanması mühüm və əhəmiyyətlidir.
4. İstedadlı uşaqların təlim prosesinin müxtəlif mərhələlərində qruplaşdırılmaları ilə bağlı təlim formaları yalnız təlimin məzmun və metodlarında müvafiq dəyişikliklər edildikdə səmərəli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

7. Azərbaycan Pespublikası Təhsil Nazirliyi. "Xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialı nın inkişafı üzrə dövlət proqramı (2006- 2010)". **(Kitab)**. Bakı, Təhsil, 2006, -24 s.
8. S.Bayramov Ə.S. İstedadların aşkar edilməsi və təlim-tərbiyə sisteminin təşkili elmi zəmində qurulmalıdır. I məqalə //Azərbaycan müəllimi qəzeti, № 31(6967). **(Qəzet məqaləsi)**. 27 aprel 1990, II məqalə //Azərbaycan müəllimi qəzeti. № 32 (6968). **(Qəzet məqaləsi)**. 29 aprel, 1990-cı il
9. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Çinar-Çap **(Kitab)**. Bakı 2002, 624 s.
10. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Qapp-poliqraf **(Kitab)**. Bakı, 2003, -345 s.
11. Bəylərov E.B. İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı. "Aspoliqraf" **(Kitab)**. Bakı, 2008, -300 s.

QAVRAMANIN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

MƏTANƏT HƏSƏNOVA

Odlar Yurdu Universiteti
Doktorantura şöbəsi
metaneth2@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Son illərdə ali təhsil mühitində tələbələrə akademik biliklərin verilməsində müasir kommunikasiya texnologiyalarına geniş yer verilir. Bu texnologiyaların müxtəlif vasitələrindən istifadə edilir. Belə vasitələrə kompüter, telefon, proyeksiya aparatları, proyektor və d. aiddir. Belə vasitələrlə verilmiş informasiyaların tələbələr tərəfindən necə qavranılması, hansı hallarda daha yaxşı və hansı hallarda zəif qavranılması problemi isə psixologiyada kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Göstərilən reallıqlar nəzərə alınaraq ali təhsil müəssisələrində oxuyan tələbələrə kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə verilən informasiyaların onlar tərəfindən qavranılması prosesinin tədqiqinə ehtiyac yaranır. Qeyd edilən mövzu üzrə işlənən tədqiqat işinin nəticələrində professor-müəllim heyəti üçün yaxşı aydın olmayan bir sıra psixoloji - pedaqoji problemlərə aydınlıq gətiriləcək. Tədqiqatda istifadə edilmiş metodlardan təhsil mühitində yararlanmaq mümkün olacaq. Tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsində bilavasitə tədqiqatın gedişində hazırlanmış əyani materialların, akademik biliklərin çatdırılması üçün istifadə edilmiş vizual obrazların, virtual ünsiyyət vasitələrinin hazırlanması və istifadəsi, nəticələrin real faktlar əsasında ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

AÇAR SÖZLƏR: Qavrayış, persepsiya, görmə obrazları

GİRİŞ

Problemin tədqiqində məqsəd ali təhsil mühitində tələbələr tərəfindən kommunikativ texnologiyalar ilə verilən informasiyaları qavramanın psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsidir.

Son illərdə dünya psixologiyasında koqnitiv elmlərin inkişafı qavrama prosesinə daha çox aydınlıq gətirməkdədir. Əgər klassik psixologiyada qavrayışa, sadəcə surətlərin, səslərin, qoxuların və d. sensor təsirlərin, yəni duyğu reseptorlarının ötürdüyü siqnalları qavrayan proses kimi baxılırdısa, artıq bu yanaşma öz aktuallığını itirməkdədir. Çünki qavrayış prosesini yalnız qavrama anlamında deyil, həm də onun digər koqnitiv proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsində baxılır. Qavrayış psixologiyasında baş verən bu elmi inkişafın əsasında isə onun növləri barəsində daha əhatəli, obyektiv və əsaslı faktların əldə edilməsidir. Həmin faktların nədən ibarət olduğunu izləyək.

Biz bilirik ki, qavramanın təşkili psixi proses olaraq xarici obyektlər və hadisələr haqqında sensor məlumatlar yaradan informasiya üzərində işləməkdir. V.N. Drujinin və D.V.Uşakova qavramanın mahiyyətini koqnitiv psixologiyanın prinsipləri baxımından izah edirlər. Onların yanaşmaları bundan ibarətdir ki, “qavrayış, yaxud persepsiya - sensor informasiyaların işlənməsi prosesidir. Həmin prosesin nəticəsində bizi əhatə edən aləmdəki obyekt və hadisələrin uyğunluğunun interpretasiyası baş verir”(3, s. 5). Onlar qavrama prosesində informasiyaların işlənməsini iki mərhələyə bölürlər:

- 1) sensor və perseptiv proseslər (duyğu və qavrayış);
- 2) abstraktlaşdırma.

Ətraf aləmdə nələrin baş verdiyini anlamaqdan ötrü obyektləri identifikasiyası, gördüklərimizin, eşitdiklərimizin, toxunduqlarımızın ayırd edilməsi yetərli deyil. Həm də onların harada yerləşməsini bilmək vacibdir. Məsələn, təhlükəli nəyisə müşahidə edərkən ondan uzaqlaşmağa çalışır, ancaq hansısa cəlbədicəli mənzərəni müşahidə edərkən onu daha diqqətlə izləyirik. Burada qavrayışın fundamental problemi – obyektlərin yerləşməsindən asılı olan lokallaşma ilə qarşılaşırıq. Ona görə qavrayışın bu və digər problemlərinə görmə sahəsi nümunəsində baxılır. Bunun iki səbəbi var (3, s. 41):

a) birincisi, görmə analizatoru insanın həyatında aparıcıdır (bir sıra mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə, insanın üzərində işlədiyi informasiyanın 90 %-i görmə analizatorunun sensor-perseptiv sistemi vasitəsi ilə daxil olur);

b) ikincisi, digər qavrayış növləri ilə müqayisədə görmə qavrayışı daha yaxşı tədqiq olunmuşdur.

Ə.Ə.Əlizadənin qavrayış prosesinə yanaşması daha əhatəlidir. O, ümumiyyətlə, idrak proseslərini hisslərlə vəhdətdə təhlil edir. Gəldiyi qənaət budur ki, qavrayışın məhsulu - obrazdır. “Obraz

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

psixologiyanın fundamental kateqoriyalarından biridir. Bu kateqoriya uzun müddət dövrün ideoloji ölçüləri ilə, başlıca olaraq fəlsəfi aspektdə öyrənilib, psixoloji kontekstdə isə sistemli araşdırılmayıb. XX əsrin sonlarında obraz kateqoriyası nəzəri-tarixi kontekstdə artıq sistemli araşdırılmağa başlayıb. Obraz dünyanın subyektiv mənzərəsidir. Bu önəmli obraz subyektin özünü, başqa adamları, olayların məkan və zaman xarakteristikasını əhatə edir. Hətta, vaxtilə obrazı pereptiv proseslərlə məhdudlaşdırmaq ənənələri də olub. Müasir psixoloji təsəvvürlərə görə, obraz həm sensor (hissi), həm də əqli obraz kimi özünü göstərir” (2, s. 8).

Görmə obrazlarının informasiya ölçüsü hazırda qavrayış psixologiyasını maaqlandıran aktual məsələlərdən biridir. R.Solso bildirir ki, informasiyaya münasibətdə görmə obrazları özündə ətraf ailənin gerçəklilərinin təqdimatının formasını ifadə edir. Hansı ki, informasiya burada məkan-zaman, fiqurativ, rəng, dinamik xarakteristikaya malik olur. Görmə obrazlarının modelləşdirilməsi prosesində şəxsiyyət real, təsəvvür edilən situasiyanın və bu reallığa mümkün münasibətini aydınlaşdırmağa müvəffəq olur (4).

Mümkün çoxölçülülük kodlar (çoxsaylı rənglərin həlli, fiqural konstruksiyalar) qavrayışın vaxtını uzatmır. Görmə obrazları yüksək assosiativ gücə malikdir. Buna görə obrazlar insanın hafizəsində uzun müddət qala bilir. Görmə qavrayışında görmə obrolarının formalaşması 2 quruluş tipinə malikdir (5):

- a) gözün anatomik koordinatları ilə bağlı olan stimullar;
- b) ətraf aləmin üçölçülülük lokallaşması ilə bağlı olan məkan quruluşu.

Bunların hər ikisi obrazın həssaslığını formalaşdıran, şüurda ətraf mühitdən qəbul edilən gerçəkliklərin əşyavi məzmunu və bir sıra mənzərə xasələrinin göstərilən quruluşu ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı, görmə obrazının məkan-zaman tərkibi subyektin əşyavi hərəkətləri nəticəsində formalaşır. Necə ki, obrazın formalaşması prosesi onun əşyavi məzmunu, xassələri, lokallaşdığı ətraf məkanla birgə obrazın formasının modelləşdirilməsi ilə tamamlanır.

Görmə obrazının yaranması prosesində bu obraz daim dəyişmələr, transformasiya, hərəkət vəziyyətində olur. Beləcə onun xassəsi aydınlaşır, natamam hissələr tamamlanır. Bundan başqa, görmə obrazlarındakı məkan kateqoriyası zaman xassələrində də əks olunur. “Anlar ərzində” fikirdəki təsvirlərlə eyni vaxtda keçmişin, indinin və gələcəyin elementləri iştirak edir. Vizual obrazların həmin xarakteristikaları bir tərəfdən, ətraf aləmi stabil qəbul edir, digər tərəfdən - baş verənlərdə hazırkı, keçmiş və mümkün baş verənlərin transformasiyasına imkan verir.

Rəng - görmə obrazlarını qavranılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Hər kəsə məlumdur ki, məsələn, qırmızı rəng (Lüşer testinə görə) insanın emosional sahəsinin ümumi tonusunu, arterial təzyiği yuxarı qaldırır. Bu rəngi mübarizə, inkişaf, öyrənmək istəyində, liderlik iddiasında olan şəxslər sevir. Şabalıdı rəng bunların əksini oyadır. Ümumiyyətlə, M. Lüşerə görə, əsas rənglər aşağıdakı psixoloji tələbatları bildirir:

- 1 (göy) - məmnunluq, sakitlik tələbatı, davamlı müsbət bağlılıq;
- 2 (yaşıl) - özünü təsdiq etmə tələbatı;
- 3 (qırmızı) - fəal hərəkət etmək və uğurlar qazanmaq tələbatı;
- 4 (sarı) - perspektivə inam, daha yaxşı olacağını arzulamaq tələbatı.

Bu fərqlərdən də görünür ki, görmə obrazlarının qavranılmasında rəng amili, onların ahəngdarlığı, qarşılıqlı harmoniyasında göstərilməsi fiqurun qavranılması baxımından çox mühümdür.

Görmə qavrayışının daha bir əsas növü formanın qavranılmasıdır. Bu sahədə tədqiqatçılar Hübəl və Vizel beyin qabığının hüceyrələrini tədqiq ediblər. Aydın olub ki, hüceyrələrdə bir sıra görmə elementləri vardır. Onlardan biri üfuqi xətləri izləyirsə, digəri izləməyə bilər. Əksinə, o, şaquli xətləri daha yaxşı qavrayır. Belə hüceyrələr “əlamətlərin detektorları” adlanır. Bundan başqa, onlar, məsələn, vizual formaların mürəkkəb quruluşundan yalnız düzbucaqlını qavraya bilər. Belə ki, perseptiv sistem əlamətləri izləyərək onları bir kisəyə toplayır. Sonra isə toplanmış bu əlamətləri mümkün obyektlərə əlavə edir. Əgər proses uğurla baş verirsə, demək identifikasiya başa çatmışdır. Obyekt tanımağa çalışan insan əvvəlcə perseptiv fərziyə, gözləmə və ustanovka naboru hazırlayır. Tanıma prosesinin səmərəliliyini artırır. Həll yolu axtarışını məhdudlaşdırır. Bunun əvəzində gözləmə və ustanovka cisimlərin həqiqi vəziyyətində paylanır.

Dərinliyin və məsafənin qavranılmasında qarşıya çıxan suallardan biri də göz analizatorunun yalnız ikiölçülülük olmasına rəğmən nə üçün görmənin üçölçülülük olmasıdır. Bu suala cavab axtararaq tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəliblər ki, dərinliyin əlamətləri və uzaqlıq stimullaşdırıcı situasiyadan asılıdır. Stimul qavrayışa müşahidənin köməyi ilə obyektin hansı uzaqlıqda olub-olmaması barədə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

məlumat verə bilər. Biopolyar əlamətlər insanda iki gözün olması sayəsində qavranılır. Belə ki, obyektin təsviri, yaxud proyeksiyası gözlərin görmə sahəsində mürəkkəb mexanizmlərlə qurulub. Bu quruluşda orqanizmin bioloji sistemi ilə yanaşı, qavrayışın psixofizioloji mexanizmləri də iştirak etdiyindən qavramanın nəticələri də təkrarsız və fərdidir.

Hərəkətin qavranılması prosesi üçün də oxşar mürəkkəbliklər xasdır. Görmə qavrayışının köməyi ilə hərəkət edən obyekt hərəkətdə görünür. Çünki obyekt hərəkətdə proyeksiya olunur. Ancaq həmişə hərəkət ayrı-ayrılıqda qavranılmır. Qavrayışın psixologiyasının tədqiqində müəyyən edilib ki, məsələn, sürətlə fırlanma hərəkəti bütöv hərəkət kimi qavranılır. Bunun başvermə səbəbi hərəkətlər arasındakı zaman məhdudluğu onların göz analizatorunda ayrılıqda qavranılmasına imkan vermir, nəticədə fırlanma hərəkəti bütöv qavranılır. Hərəkətin belə qavranılması psixologiyada “stroboskopik effekt” kimi izah edilir.

Hərəkətin qavranılması üçün digər səciyyəvi hal - induktivasiyalı hərəkət effektidir. Ayın buludlar arasında gizlənməsi zamanı baş verən proseslər induktivasiyalı hərəkət effektinə aiddir. Bizə elə gəlir ki, Ayın qarşısını kəsən bulud deyil, əksinə, sanki Ay özü qaçaraq buludların arxasında gizlənməmiş kimi görünür. Deməli, insan üçün, ümumiyyətlə, iki hərəkətdən birini - fon önündə görünən fiquru qavramaq daha xarakterikdir. Fon - obyektə əhatə edən sahədir. Fiqur isə bu sahədə görmə qavrayışına ayrıca obraz kimi görünən konkret formadır (geşaltizmin əsas qanunu).

Digər vacib məsələ obrazların semantik qavranılmasıdır. R.M. Əliquliyev və Y.M. Cəfərov xüsusən virtual məkanda sözlərin semantikasının qavranılması məsələlərini belə izah edirlər: “Real həyatda sözün səs kompleksi insan təfəkküründə onun mənasını - məzmunu siqnikativini doğurur və insan lazımı əşyanın məna mənbəyini (denotat), yəni özünü tapır. Virtual aləmdə isə sözün denotatı virtual xarakter daşıyır. Burada insan sözün denotatını deyil, daxil edilmiş açar sözün bələdçiliyi ilə onun mənasını daha təfəssilatlı şəkildə əks etdirən mətn, qrafik, audio, video və s. məlumatları axtarır. Sözün mənası barədə əhatəli təriflərdən biri belədir: “Sözün mənası (siqnikativ məna, siqnikativ) gerçəkliyin insan şüurundakı inikasının məfhum mərhələsi ilə bir olan ən yüksək mərhələsidir. Sözün mənası predmetin insanların ictimai praktikasında dərk edilən ümumi və eyni zamanda, mühüm əlamətlərini əks etdirir. Sözün mənası özünün son həddi kimi məfhumla doğru can atır” (1 s. 34).

Onlar hesab edirlər ki, virtual məkan sinonimlər üçün belə yeni semantik mühitdir. Burada sinonimlər söz mənasının iki aspektinə malikdir:

- 1) dildəki əsas məna;
- 2) daxil edilmiş sorğudakı spesifik məna.

Bu aspektlər bir-biri ilə əlaqəlidir. Məsələn, əgər iki söz əsas məna etibarilə bir-birinə çox yaxındırsa, deməli, onlar sorğuda da eyni mənanı daşıyaçaqlar. Başqa tərəfdən, əgər iki sözün spesifik sorğunun müxtəlif variantlarında tez-tez eyni məna daşdığı ortaya çıxarsa, deməli, həmin sözlərin əsas məna etibarilə də sinonim olması ehtimalı böyükdür. Virtual mühitdə təsadüf edilən sinonim açar sözlər uzunluq baxımından da heç bir məhdudluğa malik deyildir. Məsələn: crossword puzzles – crossword, satış üçün evlər - daşınmaz əmlak - renta və s. Ona görə də axtarış sistemləri üçün kontekst qavrayışını əsas götürməklə ifadənin həcminə, onu təşkil edən sözlərin sayına baxmayaraq, sinonimləri üzə çıxarmağa imkan verən təbiiqlərin işlənilməsinə ehtiyac yaranır” (1, s. 36).

Bütün bu sahələrdə görülən işlərə baxmayaraq, hazırda virtual mühitdə sinonimlər, məlumat axtarış sistemlərində məlumatların əldə olunması zamanı yaranan bir sıra çətinliklərlə xarakterizə olunur. Bu baxımdan R.M.Əliquliyev və Y.M. Cəfərov informasiyanın mahiyyətini aydınlaşdıran açar sözlərin semantikasının qavranılması çətinliklərini aşağıdakılarla izah edirlər:

1. Virtual məkanda sinonimlər, daha çox, kontekst mənasında üzə çıxdığından onlar bir söz, söz birləşməsi, cümlə, cümlənin konkret məna qrupu, cümlə, hətta bütöv mətn ola bilər. Ona görə də axtarış sistemində hər hansı məlumatı onunla bağlı mümkün bütün sinonim kontekstləri daxil edərək axtarmaq lazım gəlir. Məsələn, ingilis dilində uşaq mənasını verən “baby” və “infant” sözləri bir çox lüğətlərdə sinonim kimi təqdim olunur. Amma mahnı adı bildirən Santa Baby birləşməsində baby sözü infandan tamamilə fərqli məna verir.

2. Dildə mənacə bir-birindən tamamilə uzaq olan sözlərin virtual dil mühitində sinonim mənası qazanması da tez-tez rast gəlinən haldır. Məsələn, ingilis dilindəki “free” və “download” sözlərinə heç bir lüğətdə sinonim sözlər kimi təsadüf etmək olmaz. Amma “free cd rewriter” ifadəsini eyni məqsədlə “download cd rewriter” kimi də axtarış sistemində daxil edə bilərik.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

3. İnternetin inkişafı xeyli sayda sinonimin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da virtual mühitdə sinonimlərlə bağlı müşahidə edilən çətinliklərə öz təsirini göstərir. Məsələn, “Mp3” və “mpeg3” ifadələri təxminən iyirmi il əvvəl sinonim deyildi. Amma bu gün onlar sinonim sözlər kimi böyük funksionallığa malikdir. Eyni zamanda, “snp newspaper” və “snp online” axtarış sistemlərində sinonimlik mənasını snponline.com portalı məşhurlaşdıqdan sonra qazanmışdır.

Göründüyü kimi, qavramanın təşkili proses olaraq xarici obyektlər və hadisələr haqqında sensor məlumatlar yaradan informasiyalar üzərində işləməkdir. Bu prosesdə qavrayışın bir sıra qanunları, tamlıq, mənalılıq, seçicilik qanunlarına və şəxsi ustanovkalara əsaslanmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil mühitində qavrayışın növlərinə uyğun olaraq kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edildikdə, əlbəttə ki, informasiyaların qavranılması da asanlaşır, optimallaşır. Deməli, qavrama prosesinin problemlərini daha əhatəli öyrənərək ali təhsil müəllimlərinə səmərəli tövsiyələr vermək akademik uğurların artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat elmi təhlil, müşahidə və söhbət, müasahibə, sorğu və testlərdən istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏ

Gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, təhsil mühitində kommunikasiya texnologiyaları ilə verilən informasiyaları qavramaq nə qədər asan olsa da, həmin vasitələrdən istifadə edərkən qavrayışın növləri və qanunları nəzərə alınmalıdır. Burada tələbələrin yaşına uyğun olaraq qavrayışın xüsusiyyətlərinə də ayrıca baxmaq lazım gəlir. Doğrudur, heç də hər bir müəllim, xüsusən psixologiya ixtisası olmayan müəllimlər bu məsələləri daim nəzərə almaq imkanında deyillər, lakin bu sahədə əldə edilmiş faktlar əsasında qoyulan normalar və qaydalar mövcuddur ki, onları nəzərə almaq olar. Apardığımız tədqiqat işində əldə edilən nəticələr təhsil mühitində qavrama imkanlarının nəzərə alınmasına xidmət edir. Bu nəticələr həm nəzəri, həm də praktik baxımdan ali məktəblərdə işləyən müəllimlər və tələbələr üçün dəyərli elmi mənbədir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

12. Əliquliyev R.M., Cəfərov Y.M. Virtual məkanda sinonimlər və onlardan istifadə məsələləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri. (**Jurnal məqaləsi**) №1. 2015, səhifə 34-40.
13. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər. ADPU-nun mətbəəsi (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2006: 1-345
14. Дружинин В.Н., Ушакова Д.В. Когнитивная психология. ПЭРСЭ (**Kitab**). Москва/Россия. 2002:1-480
15. Солсо Р. Когнитивная психология. Питер (**Kitab**). СПб /Россия 2002: 1-590.
16. <http://www.dissercat.com/content/zavisimost-vospriyatya-obraza-uspeshnosti-ot-individualno-psixologicheskikh-osobennostei> (**online məqalə**)

KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

AYTƏN DAVUDOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi
Aytandavudova@mail.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqat işinin kiçik məktəblilərin təlim prosesinin psixoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müasir dövrdə təlim prosesində qazandığımız müvəffəqiyyətsizliyin əsas səbəblərini təlimin psixoloji mexanizmlərini, onu psixoloji cəhətdən necə idarə etməyi, şagirdin psixi inkişafında təlimin nə kimi rol oynadığını bilməməyimizdən irəli gəlir. Bu baxımdan təlimin əsas fəaliyyət növü olduğu kiçik məktəbli yaş dövrünün tədqiq olunması xüsusi aktualıq kəsb edir. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir dövrdə kiçik məktəblilərin təlim prosesini psixoloji istiqamətdən məqsədə yönəlmiş proses olaraq öyrənməkdir. Bunun üçün, biz təlim prosesini qarşılıqlı təsir və ünsiyyət prosesi kimi təhlil etmişik. Aparılmış tədqiqat işinin nəticələri məktəblərdə tədris zamanı istifadə oluna bilər. Təlim

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

prosesinin psixoloji baxımdan təşkilində, şagirdlərin, müəllim və valideynlər üçün elmi-metodik tövsiyələrin hazırlanmasında, elmi-tədqiqat müəssisələrində mütəxəssislərin tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər.

AÇAR SÖZLƏR: Təlim prosesi, kiçik məktəbli, təlim prosesinin subyektləri

GİRİŞ

Təlim dedikdə müəllim və şagirdlər arasında elə qarşılıqlı münasibətlər sistemi nəzərdə tutulur ki, bunun nəticəsində şagird bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnir, onda əxlaqi, mənəvi və psixoloji keyfiyyətlər formalaşır (1, s.6). Qısa şəkildə qeyd etsək, təlim - bilik, bacarıq və vərdişlərin, habelə dünyagörüşünün verilməsi və mənimsənilməsi prosesidir. Latınca «hərəkət», «inkışaf» mənasındadır. Təlim prosesi şagirdin idrak yolundakı hərəkəti ilə bağlıdır. O, biliksizlikdən bilikliliyə doğru inkışaf edir. Təlim prosesinin xarakteri, məzmunu və təşkili formaları cəmiyyətin tələbi ilə, elm və texnikanın inkışaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan müasir dövrdə şəxsiyyət yönümlü təlimin qurulması davamlı inkışafın əsas prioritet istiqamətlərindəndir.

Uşağın məktəbə daxil olması ilə əlaqədar onun həyatında bir sıra psixoloji dəyişikliklər baş verir. Belə ki, uşaq onun üçün tamam yeni olan bir şəraitə-məktəbə düşdükdən sonra özünün hərəkət, rəftar və davranışını məktəbin daxili intizam qaydaları əsasında həyata keçirməli, yoldaşları və müəllimlə əvvəlkindən fərqli davranış formaları mənimsəməli olur. Təlim fəaliyyəti dedikdə, müəllimin rəhbərliyi altında bilik, bacarıq və vərdişlərin məqsəduyğun, mütəşəkkil, planlı şəkildə mənimsənilməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu prosesdə iki mühüm cəhət fərqləndirmək olar. Birinci cəhət, müəyyən elmi anlayışlar, qanunlar və əməli məsələlərin həllinə əsaslanan ümumi üsullar və tərzlərlə bağlıdır. İkincisi isə, təlimin quruluşu ilə bağlıdır.

Uşağın məktəbə daxil olması ilə, fərqli sosial münasibətlər sisteminin yaranması yeni sosial inkışaf hallarını yaradır.

Təlim fəaliyyəti şagirdin elə xüsusi inkışaf fəaliyyətidir ki, burada o həm psixoloji, həm idraki inkışaf prosesini keçir. Nəticədə uşağın özünə və ətrafdakılarına qarşı münasibətləri dəyişməyə başlayır. 11 il ərzində şagird məktəbdə inkışaf proqramının iştirakçısı olmaqla yanaşı, həm də tədqiqat obyektinə də olur. Onun biliyi, davranışı, psixoloji hazırlıq səviyyəsi qiymətləndirilir.

Təlim prosesində şagirdlərin biliyi, həyat təcrübəsi artır, təsəvvürləri genişlənir, bütün bunlar isə onların nisbətən müstəqil, yaradıcı fəaliyyət göstərmələrinə imkan verir.

Kiçik məktəbli yaşında uşağın məktəb həyatına daxil olması, sosial mühitin dəyişməsi və məktəbdə keçirilən fənlərin ətraf mühit haqda verdiyi dolğun informasiya nəticəsində uşaqda özünüdərk inkışafına səbəb olur. Inkışaf kiçik məktəblinin təlim fəaliyyəti boyunca aldığı informasiyaların sayəsində sona çatmır hətta daha da adekvat xarakter daşımağa başlayır. Bu prosesdə özünüdərk mərkəzi və tənziomedici funksiyaları həyata yerinə yetirir.

Kiçik məktəb yaş dövründə uşaqlarda iradənin inkışafı üçün də geniş imkan yaranır. Bu dövrdə uşaq öz hərəkətlərini, fikir və arzularını qaydalara tabe etməli olur. Bu prosesdə maneələri aradan qaldırır. I-III sinif şagirdlərində iradi cəhd göstərmək bacarığı hissediləcək dərəcədə artır. İxtiyari, iradi fəaliyyət inkışaf etməyə başlayır. Uşağı iradə cəhdə yönəldən motivlər kəskin şəkildə dəyişir. 9-10 yaşlı uşaqlar nəyə qadir olduqlarını öz həmyaşıdlarına göstərmək istəyirlər. Bu dövrdə hissələrin və iradənin inkışafı uşaqda xarakterin inkışafına da əsaslı təsir göstərir. Kiçik məktəblilərdə təlim və tərbiyənin təsiri altında xarakterin intizamlılıq, dözümlülük, təkidlilik kimi iradi keyfiyyətləri formalaşmağa başlayır. Təlim və tərbiyənin təsiri altında kiçik məktəblilərdə xarakterin əməksevərlik, səliqəlilik, böyüklərə hörmət kimi əlamətləri formalaşır.

Təlim fəaliyyəti idrak prosesi ilə ünsiyyətin vəhdətinə əsaslanır. Bu prosesdə müəllim-şagird münasibətlərinin özünəməxsus rolu vardır. Tam və dəqiq şəkildə qurulan ünsiyyət təlim prosesində şagirdlərdə təlimə müsbət münasibətin formalaşmasına, müsbət motivasiyaya, təlimdə əlverişli mənəvi-psixoloji iqlimin yaranmasına kömək göstərir. Təlim prosesində subyektlərin səmimiyyəti, qayğıkeşliyi, diqqətliliyi, ədalətliliyi təlimə maraq və məsuliyyət hissini artırır (2, s.91).

Təlim prosesi öyrədən və öyrənilənlərin, eləcə də öyrənilənlərin birlikdə qarşılıqlı fəaliyyətidir. Bu prosesdə informasiya mübadiləsi baş verir, sosial rollar, mövqelər və yönəlişlər formalaşır və subyekt-subyekt əlaqələri və qarşılıqlı münasibətlər ortaya çıxır.

Təlimin psixoloji mahiyyətinin müəyyən olunması üçün, onu qarşılıqlı təsir və ünsiyyət prosesi kimi təhlil etmək lazımdır. Müəllim təlim prosesində diqqətini, bir tərəfdən, şagirdlərin təhsil

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

fəaliyyətinin təşkilinə, digər tərəfdən isə düzgün ünsiyyət şəraitinin yaradılmasına yönəlməlidir. Əgər o, diqqəti yalnız şagirdin təhsil fəaliyyətinə cəmləşdirib, düzgün ünsiyyət üslubunun yaradılmasını təmin etməzsə, təlim istənilən nəticəni verməz (5, s.219).

Tədqiqat işi ilə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatın araşdırılması nəticəsində müəyyən olundu ki problemin müəyyən cəhətləri Azərbaycanda M.Həmzəyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, R.Əliyev, S.Seyidov, T.Mustafayeva, C.Zeynalov, N.Kazımov, A.Abbasov, H.Əlizadə xaricdə A.Leontyev, İ.Dubrovina, N.V.Kuzmina, A.Rean, S.Rubinşteyn, Y.A.Komenski, K.Uşinski, E.Rabunskiy, A.Kirsanov, P. Kreytsberq, L.Abramova, B.Belyaev və digər müəlliflər tərəfindən, tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını müasir psixologiyanın qəbul olunmuş nəzəri prinsipləri təşkil edir.

Konkret faktları əldə etmək üçün dərslərdə iştirak edərək müşahidələr aparmış, şagirdlərlə və müəllimlərlə müsahibələr keçirmişik. Bununla yanaşı olaraq şagirdlərin fəaliyyət məhsulları olan yazı işlərinin, yazı materiallarının təhlili üsulundan da istifadə etmişik.

Tədqiqat işi xülasə, giriş, işin əsas məzmunu, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat apararkən konkret faktları əldə etmək üçün təlim prosesində müşahidələr aparmış, şagirdlərlə və müəllimlərlə müsahibələr keçirmişik. Bununla yanaşı olaraq şagirdlərin fəaliyyət məhsulları olan yazı işlərinin, yazı materiallarının təhlili üsulundan da istifadə etmişik.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, təlim prosesində şagirdlərə psixoloji cəhətdən yanaşmadan, onun psixoloji durumunu öyrənmədən, onun psixoloji durumunu müəyyənləşdirmədən onu nə tərbiyə etmək, nə də ona bilik, bacarıq və vərdislər vermək işində müvəffəqiyyət qazanmaq olar. Bütün dünyada təlim prosesi ilə bağlı belə bir ümumi baxış var ki, uşağı həm fizoloji, həm psixoloji cəhətdən pedaqoji prosesdə öyrənmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

17. Əbdül Əlizadə, Hikmət Əlizadə. Pedaqoji psixologiya (dərslük). Bakı, 2010, 600 s.
18. Əbdül Əlizadə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri (kitab). Bakı, 1998.
19. Əkbər Bayramov, Əbdül Əlizadə. Psixologiya (dərslük). Bakı, 2002.
20. Kamilə Əliyeva, Bəxtiyar Əliyev, Rəşid Cabbarov. Pedaqoji psixologiya (dərslük). Bakı,
21. Rəşid Cabbarov. Təhsildə şəxsiyyət problemi (kitab). Bakı, 2006.

MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏMİNƏ QUBADOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Doktorantura şöbəsi

e_qubadova@mail.ru

BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müasir cəmiyyətdə gedən sürətli inkişaf prosesi təhsilin şəxsiyyətin inkişafına təsirini yeni kontekstdə araşdırılmasını zəruri edir. Bu zərurət təhsildə humanistləşmənin həyata keçirilməsi şəraitində şəxsiyyətyönümlü təhsilin prioritet kəsb etməsindən qaynaqlanır. Şəxsiyyətyönümlü təhsil sistemi otra məktəblər qarşısında dərslərin yeni məzmununda təşkili, təhsilin yeniləşməsi, təhsil subyektlərinə şəxsiyyət kimi yanaşılması üçün bir sıra mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi isə hər şeydən əvvəl pedaqoji fəaliyyətin psixoloji məsələlərinin təhsil prosesində nəzərə alınmasını zəruri edir. Pedaqoji fəaliyyətin aparıcı simalarından biri müəllimdir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətdə məqsəd və vəzifələri isə çoxcəhətlidir. İlk baxışda müəllimin pedaqoji fəaliyyətdə diqqəti cəlb edən əsas vəzifəsi müəyyən biliklərin şagirdlərə öyrədilməsi olur. Lakin müəllimin pedaqoji fəaliyyəti hərtərəfli araşdırıldıqda müəllimin koqnitiv bacarığının onun fəaliyyətinin yalnız bir hissəsi olduğunun şahidi oluruq. Pedaqoji fəaliyyətdə müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün müəllim təlim prosesində psixoloji cəhətləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Tədqiqat işindən alınan nəticələr

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

müəllimlər, eləcə də pedaqoji təmayüllü ali təhsil müəssisələrində oxuyan gələcək müəllimlər üçün faydalı, praktik cəhətdə əhəmiyyətli material olacaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: Pedaqoji fəaliyyət, müəllim, şagird

GİRİŞ

Cəmiyyətdə gedən sürətli inkişaf prosesi və müasir dünyanın dinamikliyi yönümündə təhsil sahəsində də yeni standartların transformasiyası başlanmış və bunun üçün yeni konseptual və metodoloji əsaslar meydana çıxmışdır. Bu baxımdan pedaqoji prosesin də yeni standartlara uyğun təşkilinə tələbat yaranmışdır. Xüsusilə müəllimin pedaqoji fəaliyyətinə yeni tələblər verilməsi diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Pedaqoji fəaliyyət gənclərin müxtəlif sosial rolları icra etmək üçün lazım olan sosial-mədəni normaları və təcrübənin mənimsənilməsinə yönəlmiş sosial fəaliyyətdir. Pedaqoji fəaliyyətin mərkəzi elementi müəllimdir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin əsasını pedaqoji prosesin fəal üzvü və iştirakçısı olan, öz məqsədləri, motivləri, özünəməxsus davranış xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri olan şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təşkil edir.

Pedaqoji fəaliyyətin strukturu çoxcəhətlidir. N.V.Kuzmina pedaqoji fəaliyyətin psixoloji strukturuna aşağıdakı 5 komponenti əlavə edir:

1. qnostik komponent – təhsilin effektivliyini təmin edən bacarıqları özündə birləşdirir, digər insanlara təsir etməyin üsul və vasitələrini, bu insanların yaş və fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alır, fəaliyyət prosesinin nəticələrini, müsbət və çatışmayan cəhətlərini özündə ehtiva edir;

2. proyektiv komponent – iştirakçıların fəaliyyətinin və öz fəaliyyətinin uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrinin formalaşmasını ehtiva edir;

3. konstruktiv komponent – taktiki məqsədlərin formulə olunmasını özündə əks etdirir (informasiyanın məzmununun kompozisiyası və seçimi, iştirakçıların fəaliyyətinin mənimsəmə səviyyəsinə görə fəaliyyətin proyektivləşdirilməsi);

4. təşkilati komponent – operativ məsələ həll etmə bacarığını təmin edir (iştirakçıların fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin təşkil olunmasını həyata keçirir);

5. kommunikativ komponent – pedaqoji məqsədin həyata keçirilməsinə yönəlmiş münasibətlərin qurulması və ünsiyyətin təşkilini həyata keçirir (1,s.143).

Müəllimin şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alması pedaqoji fəaliyyətdə müvəffəqiyyət qazanmağın əsas şərtlərindən biridir. Təlim prosesində şagirdlərin emosional vəziyyətinin nəzərə alınması olduqca vacib məsələlərdən biridir. Məhz emosional vəziyyətin pozitivliyi və ya neqativliyi şagirdin dərk etmə və mənimsəmə qabiliyyətinə hərtərəfli təsir göstərir. Bu baxımdan hər bir müəllim təlim prosesində şagirdlərin emosional vəziyyətini nəzərə almalıdır. Hisslərin fəaliyyətə əsaslı təsir göstərməsi çoxdan sübut olunmuşdur. Psixoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, yüksək əhval- ruhiyyə işləmək həvəsini artırır, təfəkkürü fəallaşdırır. Mənfi emosional vəziyyətin mövcudluğu şəraitində müxtəlif məsələlərin həlli çətinləşir. Təlim prosesində hər hansı fənnə qarşı şagirdlərdə maraq yaratmaq təlimdə müvəffəqiyyəti təmin edən əsas amillərdən biridir. Bu isə yalnız hissələri aktivləşdirmək yolu ilə həyata keçirilə bilər. Hisslər aləmi şagirdin psixi həyatının önəmli bir sahəsidir. Təlim fəaliyyəti digər fəaliyyət növlərindən fərqli olaraq özündə koqnitiv xarakterli fəaliyyət aspektlərini əks etdirməklə yanaşı, həm də canlı insan ünsiyyətini ehtiva edir. Məhz bu ünsiyyət şagirdlərdə emosiya, hissələr, affektlər və onların şəxsiyyətinin və peşə yönümünün inkişafında aparıcı amilə çevrilir. Şagirdlərin mürəkkəb və kompleks fərdi xüsusiyyətləri müəllim tərəfindən qiymətləndirilmirsə və onun fəaliyyətində sadalanan cəhətlər diqqət mərkəzindən kənar qalırsa, bu şagirdin həm müəllimə, həm də fənnə, bütövlükdə təlim prosesinə münasibətinə mənfi təsir edir. Emosional halların müəllim tərəfindən nəzərə alınmaması şagird şəxsiyyətinin inkişafını və psixi inkişafı pozur. Bu baxımdan müəllim empatiya, identifikasiya kimi anlama mexanizmlərinin pedaqoji prosesdə nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bilməlidir. Empatiya başqa adamın hissələrinə nüfuz etməyi nəzərdə tutur və özünün bu xüsusiyyətinə görə müəllimin şagirdi anlamasında daha mühüm rol oynayır. Şagirdlərin hissələrini başa düşmək, hadisələri onların öz ölçüləri ilə mənalandırmaq empatiya anlamının ana xəttini təşkil edir. Bu, müəllimin şagirdləri düzgün anlamasının zəruri şərtidir.

Pedaqoji prosesdə müxtəlif tipli münasibətlər şəbəkəsi formalaşır: “müəllim-şagird”, “müəllim-müəllim”, “müəllim-valideyn”, “şagird-şagird”, “şagird-valideyn” və s. Lakin məktəbin münasibətlər şəbəkəsi nə qədər çoxcəhətli olursa-olsun, onların ana xəttini “müəllim-şagird” münasibətləri təşkil

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

edir. Müəllimin şagirdlərə, şagirdlərin isə müəllimə münasibətini nəzərə almadan pedaqoji fəaliyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini açıqlamaq mümkün deyildir. Məktəbin humanistləşdirilməsi təlim prosesində yeni tipli “müəllim-şagird” münasibətlərinin bərqərar olmasını nəzərdə tutur. “Müəllim-şagird” münasibətlərinin humanistləşdirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi, özünüaktualaşdırması üçün şəraitin yaradılması, onun ləyaqətinə hörmətlə yanaşılması, onun məqsədləri, tələbatları və mənafeyi ilə hesablaşmaq kimi cəhətlərin nəzərə alınması müasir təhsilin əsas prinsipləridir.

Müəllimlik peşəsi bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə digər peşə sahələrindən fərqlənir. Onun peşəsinin spesifikliyi uşaq və yeniyetmələrlə daim ünsiyyətdə olması ilə səciyyələnir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti bilavasitə ünsiyyət vasitəsi ilə həyata keçirilir. Pedaqoji ünsiyyət ünsiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən xüsusi forması olub, ümumi psixoloji qanunauyğunluqlara tabe olan, özündə kommunikativ, interaktiv və perseptiv komponentləri əks etdirən prosesdir. Pedaqoji ünsiyyətin səmərəsi müəllimin kommunikativ keyfiyyətlərindən, ünsiyyət mədəniyyətindən asılıdır. Pedaqoji ünsiyyətdə peşəkar cəhətdən vacib olan keyfiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ünsiyyətçilik, insanlarla işləməyə marağ;
- emosional empatiya və insanları anlamağa qabillik;
- dəyişən ünsiyyət şəraitinə tez və düzgün bələdləşmə bacarıqlarını təmin edən operativ-yaradıcı təfəkkür;

- ünsiyyətin gedişində əks əlaqə yaratmaq və duymaq bacarığı;
- kommunikativ spontanlığa qabillik;
- pedaqoji situasiyaların nəticələrini proqnozlaşdırmaq bacarığı;
- inkişaf etmiş verbal qabiliyyətlər: mədəniyyət, nitqin inkişafı, zəngin leksik ehtiyat, dil vasitələrinin düzgün seçilməsi və s. (1, s.181)

Müasir dövrdə insan amilinin, şəxsiyyət amilinin dövrün qlobal amilinə çevrildiyi bir şəraitdə müəllimin kommunikativ keyfiyyətləri müəllimin peşə xarakteristikasında daha mühüm yer tutur. Müəllimin erudisiyasının, metodiki sərəştəsinin əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmadan pedaqoji ünsiyyətdə onun kommunikativ keyfiyyətlərinin mühüm rol oynadığını xüsusi vurğu ilə qeyd etmək lazımdır. Təlimin humanistləşdirilməsi şəraitində onların psixoloji dəyəri daha da artır. (3)

Pedaqoji fəaliyyətin psixoloji cəhətdən düzgün qurulmasında müəllimin kommunikativ qabiliyyəti ilə yanaşı didaktik, perseptiv, ekspressiv, təşkilatçılıq, uşaqlara hüsn-rəğbət bəsləmək suqestik qabiliyyətlərinin də böyük rolu vardır. Onlardan hər biri öz-özlüyündə pedaqoji fəaliyyətdə xüsusi yer tutur. Müəyyən edilmişdir ki, pedaqoji qabiliyyətlər sistemli xarakter daşıyır, bir-birilə bilavasitə bağlıdır. Müasir təhsil konsepsiyası didaktik və təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmadan bu gün, təhsilin humanistləşdirilməsi şəraitində perseptiv, ekspressiv və konstruktiv qabiliyyətlərin əhəmiyyətini xüsusi vurğu ilə dəyərləndirir. Müəllimin şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafı baxımından məhz bu qabiliyyətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan pedaqoji təmayüllü ali təhsil müəssisələrində tələbələrə, gələcək müəllimlərdə bu qabiliyyətlərin xüsusi metodika ilə inkişaf və tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təkmilləşdirmə kurslarında müəllimlərlə elmi-metodik iş məhz pedaqoji qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi yönündə aparılmalıdır.

Pedaqoji fəaliyyətin müvəfəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün müəllim bir sıra peşə keyfiyyətlərinə malik olmalıdır. Bu keyfiyyətlərə müəllimin peşəkar idendifikasiyasını, peşə sahəsində özünügerçəkləşdirməsinin adekvatlığını, peşəkar refleksiyanı, dərk olunmuş peşəkar mövqeyinin olmasını, müəllimin özünün peşəkar təsirlərinin nəticələrini proqnozlaşdırmasını, peşəkar əməllərin məsuliyyətini dərk etməsini, peşəkar fəaliyyətdən zövq ala bilməsini, peşəkar inkişafa və ustalığa meyilliliyi, peşəkar təkmilləşməyə tələbatın olmasını və s. aid etmək olar.

Problemin müəyyən cəhətləri həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda problemlə bağlı Ə.Əlizadə, M.Həmzəyev, S.Seyidov, C.Zeynalov, N.Kazimov, A.Abbasov, H.Əlizadə müxtəlif tədqiqatlar aparmışlar. Xarici tədqiqatçılardan isə İ.Dubrovina, N.V.Kuzmina, A.Rean, S.Rubinşteyn, Y.A.Komenski, K.Uşinski, E.Rabunskiy, A.Kirsanov, L.Abramovan və digər müəlliflər tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Müəllim cəmiyyətin sifariş etdiyi qlobal məqsədlərdən çıxış edir ki, bu fəaliyyət də onu digərlərindən fərqləndirir. Bu baxımdan müəllimin müxtəlif bacarıq və vərdislərə, qabiliyyətlərə malik

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

olması kifayət etmir. Müəllimin psixoloji sağlamlığı da pedaqoji prosesə təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Pedaqoji fəaliyyətin mürəkkəbliyi, məsuliyyəti, emosional cəhətdən yüklü olması fəaliyyətlərinin müəyyən mərhələsində müəllimlərin emosional gərginlik və stress vəziyyəti ilə qarışmalarına gətirib çıxarır. Psixoloji cəhətdən sağlam gənclərin yetişdirilməsi üçün müəllimin psixoloji sağlamlığının qorunması da diqqət mərkəzində olmalıdır. İlk növbədə məktəb psixoloqları şagirdlərlə yanaşı müəllimlərin də psixoloji sağlamlığının qorunması istiqamətində profilaktik tədbirlər görməlidirlər.

Tədqiqatda müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri açıqlanmış, pedaqoji prosesin təşkili, bu prosesin iştirakçılarının psixologiyası, müəllim-şagird münasibətlərinin xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur. Müasir dövrdə konseptual model kimi tətbiq olunan şəxsiyyətyönümlü təhsilə, onun paraqdiqmalarına geniş diqqət yetirilmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatda qarşıya qouulan məqsədə çatmaq üçün yerli və xarici ədəbiyyatlar təhlil olunmuşdur. Təlim prosesində müşahidələr aparılmış, müəllim və şagirdlərlə müasahibə və sorğular keçirilmişdir.

NƏTİCƏ

Təhsilin başlıca vəzifəsi şagirdlərə bilik verməklə yanaşı, həm də onları həyata hazırlamaq, onlarda vətəndaşlıq qaygıları formalaşdırmaq, özünütəkmilləşdirməyə, özünügərçəkləşdirməyə nail olmasına istiqamətləndirməkdir. Təhsil sistemində pedaqoji fəaliyyətin müxtəlif cəhətləri və özünəməxsus spesifikasiyi vardır. Bu fəaliyyətin mərkəzi elementi müəllimdir. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji fəaliyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini bilməsi və nəzərə alması, müəllim üçün lazımi bacarıq və vərdislərə malik olması çox vacibdir. Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətli təşkili yüksək keyfiyyətlərə malik olan müəllimdən asılıdır. Tədqiqatda psixologiya elminin yeni nailiyyətlərindən istifadə etməklə müəllimin pedaqoji fəaliyyətin psixoloji məsələləri, eləcə də, təhsilimizdə meydana gələn bir sıra problemlərin həll yollarının şərh olunmasına çalışılmışdır. Tədqiqatda irəli sürülmüş təklif və tövsiyələr pedaqoji fəaliyyətdə müşahidə olunan çətinliklərin aradan qaldırılmasına, müəllimin pedaqoji fəaliyyətini psixoloji cəhətdən düzgün təşkil etməsinə kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

22. Cabbarov R. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Təhsil nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2008:1-136.
23. Əliyeva K, Əliyev B, Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. Təhsil nəşriyyatı (**Dərslik**). Bakı/Azərbaycan. 2011: 1-256
24. Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Pedaqogika nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2004: 1-375
25. Psixologiya. S.Seyidov və M.Həmzəyevin redaktorluğu ilə. (**Dərslik**). Bakı/Azərbaycan. 2007: 1-650
26. Ильин Е. Психология для педагогов. Питер (**Kitab**). СПб/Россия. 2012:1-640

YENIYETMƏLƏRİN XARAKTERİNDƏ MÜSBƏT VƏ MƏNFI ƏLAMƏTLƏRİN TƏDQIQI

ƏLİYEVƏ PƏRVİN ZAKİR
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Psixologiya/Filologiyaelmləri
Pervin.eliyeva.1990@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Yeniyyətələri ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə edərək, onlarda vətənpərvərlik, Vətənə sədaqət hissələrini gücləndirərək, qorxmaz, məğrur vətəndaşlar yetişdirmək lazımdır. Yeniyyətələrin təlim-tərbiyəsi zəngin milli irsimizə, xalqımızın soykökünə, keçmişinə, tarixinə, adət-ənənələrinə söykənərək aparılmalıdır. Yad ruhlu adət-ənənə, milli xarakter və xüsusiyyətlərə əsaslanmayan tərbiyə əsasında böyüyən yeniyyətələr etnogen, sosial mühit və tərbiyənin bir-birilə uzlaşmaması nəticəsində tam bir şəxsiyyət kimi formalaşa bilmirlər. Beləliklə, milli adət-ənənələrimizin qorunub saxlanıldığı yerlərdə yeniyyətəlik dövrü özünü «böhran» dövrü kimi əks etdirmir. Valideynlər və ictimaiyyət yaxşı başa düşür və inanır ki, milli adət-ənənələrin öyrənilməsi, onlara əməl edilməsi həm

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

tərbiyə edənlərin, həm də tərbiyə olunanların mənəviyyatının zənginləşməsinə xidmət edir. Yeniyetmələrimiz dərk etməlidir ki, hər hansı bir xalq öz tarixi keçmişini bilməsə, həmin etnos, onun adət-ənənələrinə bələd olmasa, həmin xalq bir millət kimi formalaşa bilməz. Tezisin aktuallığı. Hər bir xalqın özünəməxsus milli xarakteri, adət-ənənələri, dəyərləri var. Yeniyetmələrdə milli xarakterin formalaşdırılmasında bu kimi milli sərvətlərin əhəmiyyətli rolunun nəzərə alınaraq daha geniş araşdırılmasını tezisnin aktuallığı hesab etmək olar. Tezisin elmi yeniliyi. Milli kimliyimizi, aid olduğumuz etnosun psixoloji xüsusiyyətlərini bilməyimiz çox vacibdir. Keçmişini bilməyən xalqın gələcəyi olmaz. Tezisin elmi yeniliyi də bu amilə xüsusi diqqət yetirilməsindən ibarətdir. Tezisin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tezisdən ali və orta ixtisas məktəbinin müəllimləri, tələbə və magistrılar, eləcə də praktik psixoloqlar istifadə edə bilərlər.

AÇAR SÖZLƏR: MILLI XÜSUSİYYƏTLƏR, MILLI XARAKTER, MILLI ŞÜÜR

GİRİŞ

Fərdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını müxtəlif təsir proseslərindən kənarında götürmək mümkün deyil. İnsanın şəxsiyyət kimi inkişafı prosesinə həm bioloji, həm sosial amillər təsir göstərir. Bu baxımdan şəxsiyyətin formalaşmasını da bu cür təsirlərdən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Şəxsiyyətdə etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin təzahürü, onun formalaşması, hər şeydən əvvəl, həmin insanların yaşadığı cəmiyyətdə mövcud olan normativ qaydaların, etalonların hansı səviyyədə olmasından çox asılıdır. Bu baxımdan son illərdə respublikamızın milli, mənəvi, sosial, iqtisadi həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Məlumdur ki, indi sərhədlər açılıb, dünyaya inteqrasiya imkanı yaranıb, qloballaşma prosesinə qoşulmuşuq. Əvvəla, onu qeyd etmək ki, qloballaşma, inteqrasiya qaçılmaz, qarşısızdır bir prosesdir. Ondan qaçmaq mümkün deyildir. Onun qarşısını almaq heç bir xalqın, heç bir dövlətin imkanı daxilində deyil. Artıq beynəlxalq əlaqələr, iqtisadi, siyasi, mədəni münasibətlər elə bir həddə çatıb ki, ona qarşı çıxmaq mümkün deyil. İndi bir ölkənin daxilində gedən proseslər tək o ölkəyə aid deyil, dünyanın problemdir. İndi elm, texnika, informasiya vasitələrinin inkişafı elə bir həddə çatıb ki, onların vasitəsilə istənilən ölkənin daxili işlərinə asanlıqla təsir etmək mümkün olur. Kütləvi informasiya internet şəbəkələri vasitəsi ilə çoxlu mənfi məlumatlar gəlir. Yeniyetmələri bu yad ünsürlərdən qorumaq bu gün valideynlərin, müəllimlərin və bütün ictimaiyyətin vəzifəsidir. Yeniyetmələrin xarakterində milli təəssübkeşlik, qayğıkeşlik, vətənə, onun bütün atributlarına sevgi ilə kök salmalıdır. Harada, hansı ölkədə olursa olsun xarakterindəki millilik həmişə onun yol yoldaşı olsun. Çünki xarakter əlamətinə çevrilmiş hər hansı bir xüsusiyyət öz təsir qüvvəsini göstərir. Yeniyetmələrə hər hansı bir iş formalarını düzgün dərk etmək, onun daxili mahiyyətini üzə çıxarmaq yollarını öyrətmək zəruri məsələlərdən biridir. Deməli, inteqrasiyadan qaçmaq, onun qarşısını almaq yox, ona doğru getmək lazımdır. Lakin təbii ki, öz milli dəyərlərini, milli mentalitetini, mənəviyyatını qorumaq şərtilə. İndi dövlətlər və xalqlar arasında əlaqə və münasibətlər elə bir həddə çatıb ki, bunsuz mümkün deyil. İnteqrasiyadan, qloballaşmadan qaçmaq özünü təcridə, «özünü intihara» bərabərdir, milli dəyərlərini, milli mənəviyyatını qoruya bilməmək də eyni dərəcədə təhlükəlidir. Milli mənəviyyatını, kimliyini, kökünü, etnik xüsusiyyətlərini qoruya bilməyən bir xalqın millət kimi formalaşması qeyri mümkündür. Məhz buna görə də, yeniyetmələrin tərbiyəsində ən mühüm faktor milli xarakter xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsidir.

Hər bir xalqın özünün minilliklər ərzində formalaşmış adət-ənənəsi, tərbiyəsi, davranış normaları vardır. İnsanın daxil olduğu olduğu ilk sosial-psixoloji mühit ailədir. Məlumdur ki, tərbiyənin əsasları ailədə qoyulur. Bu baxımdan yeniyetmələrdə milli xarakterin formalaşmasında ailədən başlanılır. Uşağın ilkin sosializasiyası doğulduğu andan, anatomik cinsi mənsubiyyət müəyyənləşən kimi başlayır. Müşahidələr göstərir ki, milli adət - ənənələri dərinədən bilən, ailə tərbiyəsində ona istinad edən ailələrdə böyüyən oğlan və qızlar da öz xalqının xüsusiyyətlərini daha yaxşı mənimsəyər. Böyüdükdə isə bu ənənələri həm bəyənir həm də fəaliyyət və davranışlarında onlara əməl edərlər.

Hər bir cəmiyyətin sosial mühitində milli mənəvi dəyərlərin qorunması və milli ruhun yüksəldilməsi mexanizmləri vardır. Cəmiyyət özü bu sosial mexanizmlər vasitəsilə milli xüsusiyyətləri lazımı şəkildə formalaşmasını tənzimləyir. Sosial mühit tarixi səciyyə daşıyır. Hər dövrün siyasi quruluşu, tarixən qəbul etdikləri dinlər, zaman-zaman ünsiyyətdə olduğu xalqlar və s. sosial mühitə də təsir edir və xalqın sosial-psixoloji özünəməxsusluğunu təmin edir. Hər bir etnos və millətin yaşadığı mühitdəki sosial-psixoloji iqlimin başqa – başqa olması onların milli xarakterlərinin fərqli olmasını şərtləndirir.

Milli psixologiya, ideologiya, sosial münasibətlər, dil, ərazi birliyi, din və əqidə yaxınlığı, milli adətlər, ətraf mühitə ümumi münasibət ümumi milli xarakterin yaranmasına səbəb olmuşdur. Milli

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ənənələr, xarakter əlamətləri, müəyyən etnik ümumilik üzvlərinin davranış və rəftarında üzə çıxır və bu ümumiliyin, həyat tərzinin, ictimai-iqtisadi, siyasi inkişafının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumiyyətlə, milli xarakterin formalaşmasında sosial amillərlə yanaşı, genetik amillərin də rolu böyükdür və bu prosesdə bu iki amil qarşılıqlı vəhdətdə iştirak və inkişaf edirlər. Görkəmli alim, görkəmli alman psixoloqu A. Adler xarakteri həyatın məsələləri qarşısında bir insanın ruhunda meydana gələn müxtəlif ifadə şəkilləri kimi əsaslandıraraq xarakteri sosial amil olaraq dəyərləndirmişdir. Ancaq bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı insanların qarşılıqlı çıxan həyat məsələlərinə münasibətləri müxtəlif ola bilər. Son zamanlar aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, bir insanın xarakteri 20-40 ildən sonra onun nəslinin nümayəndələrində üzə çıxır bilər. Yəni insanlar milli xarakterlərini genetik olaraq nəsilən-nəsilə ötürmək qabiliyyətinə malikdir. Elə buna görə də hər bir insan nəinki milli xarakterini uşaqlarına, davamçılarına təbliğ etməlidir, həmçinin özündə də milli xarakteri, müsbət xarakter əlamətləri formalaşdırmalıdır.

Xalqın, millətin özünəməxsus xüsusiyyətləri, milli xarakteri arxetiplər şəklində kodlaşdırılaraq genetik və ictimai ötürülmə yolu ilə nəsilən-nəsilə ötürülür. Milli xarakterin genetik ötürülməsi millətin gələcəyi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanların genetik yaddaşı istənilən mühitdə, şəraitdə onların milli xarakter əlamətlərinin üzə çıxmasına şərait yaradır. Lakin genetik yaddaşın üzə çıxmasına uzun müddət lazımı şərait olmadıqda milli xarakterdə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Milli xarakter millətin varlığını, özünəməxsusluğunu şərtləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Hər bir millətin dili kimi xarakteri də onu yaşadan əsas amildir. Milli xarakter ictimai mühitdə formalaşır, möhkəmlənir və dövrlə əlaqədar yeni-yeni keyfiyyətlər əldə edir. Nəsillər ardıcıl olaraq öz ulu babalarını təkrarlayır, hər cəhətdən qanlarını daşıdıqları əcdadlarına oxşayırlar. Sanki hansısa gözəgörünməz qüvvə eyni millətdən olan insanları millətə xas xarakter əlamətlərinə uyğun davranmağa vadar edir. Baxmayaraq ki, bir neçə millət eyni ölkədə, eyni şərtlər altında yaşayırlar, onlar öz xarakterlərinə görə bir-birlərindən ciddi şəkildə fərqlənirlər. Milli xarakter dedikdə ayrıca bir fərdə, şəxsə aid olan xüsusiyyətlər deyil, etnosun hər bir üzvlərinin davranış və rəftarında, münasibətlər sistemində təcəssüm edən psixoloji xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Bu özünü onların hər bir davranışında aydın biruzə verir.

TƏDQIQAT METODU

Yeniyyətlərin xarakterində daha çox hansı müsbət və mənfi xüsusiyyətlərin cəmləşdiyini tədqiq etmək məqsədilə sosial şəbəkə (facebook) üzərindən sorğu təşkil elədim. Valideyn və təhsil işçilərindən ibarət qrup üzvlərinə belə bir sualla müraciət elədim: “Müasir yeniyyətlərin (5-9-cu siniflər) xarakterində hansı bəyəndiyiniz və bəyənmədiyiniz əlamətləri müşahidə edirsiniz?”.

NƏTİCƏ

Nəticələrin təhlili bunu göstərdi ki, yeniyyətlərin xarakterində müsbət əlamətlərdən çox mənfi əlamətlər üstünlük təşkil edir. Sorğuda iştirak edənlər onlarda qeyd etmişlər ki, müasir yeniyyətlər öz üzvlərində daim çalışır, müxtəlif dərnəklərə yazılır, bir çox xarici dilləri öyrənməyə səy göstərir, mütaliyəyə meyillidirlər, müxtəlif fənn olimpiadalarında fəal iştirak edir, ölkəmizi, vətənimizi layiqincə təmsil etməyə çalışırlar, onlarda böyüyə hörmət, kiçiklərə qayğı, elinə obasına bağlılıq vardır. Bu kimi müsbət xüsusiyyətlərdən əlavə valideynlər onlarda mənfi əlamətlərin daha çox müşahidə olunduğunu qeyd etmişlər. Yeniyyətlərin xarakterində daha çox hansı müsbət və mənfi xüsusiyyətlərin cəmləşdiyini tədqiq etmək məqsədilə apardığım orqunun nəticələrinə görə, bəzi yeniyyətlərdə bir-birini dinləmək qabiliyyətinin olmaması, elementar etiket qaydalarına riayət etməmək, bayağı musiqiləri daha çox dinləyib musiqi zövqlərini korlamaları, tarixi dəyərləri, ənənələri unutmaqları, qonaqpərvərliyə yaltaqlıq kimi baxmaları, sosial şəbəkələrdən asılılıq, asosial davranışlara meyilliliyin artması və s. bu kimi mənfi xarakter əlamətləri özünü göstərməkdədir. Buradan görünür ki, onlarda müsbət xarakter əlamətləri olduqca azdır. Bu istiqamətdə də işlər görülməlidir. Bunu da həyata keçirmək üçün kütləvi informasiya vasitələrinin gücündən doğru istifadə olunmalıdır. Təhsilin imkanlarından, təhsilin məzmununu düzgün qurulmalı, milli ruh nəzərə alınmalı, ailədə milli xarakter keyfiyyətləri tərbiyə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Baxşəliyev Ə.T. «Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti». Bakı, 2011, s.272
- 2) Tağıyev Ə. Milli kimlik fəlsəfəsi. // Elm.-2011.-17 iyun.-s10
- 3) <http://zim.az/edebiyatshunasliq/952-aytn-rstmzadxx-sr-azrbaycan-hekaysnd-mll-xarakter.html>
- 4) <https://ebooks.azlibnet.az/book/311907201733.pdf>
- 5) Бурейко, Н. Н. К вопросу об американской национальной идентичности (политико-идеологические факторы ее становления) [Электронный ресурс] / Н. Н. Бурейко // Научно-образовательный журнал «StudiaHumanitatis». 2013. – №1. – Режим доступа: <http://st-hum.ru/content/bureyko-nn-k-voprosu-obamerikanskoj-nacionalnoy-identichnosti-politiko-ideologicheskie>.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFINA KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARININ TƏSİRİ

ŞƏLALƏ SEYİDOVA

ADPU-nun doktorantı

ADPU Şamaxı filialının pedaqogika müəllimi

ŞAMAXI, AZƏRBAYCAN

Predmet. Bүgүnkü məktəbin başlıca vəzifəsi böyüyən nəsle elmlərin əsasları haqqında biliklər verməkdən, həyati vərdişlərin və bacarıqların formalaşdırılmasından, əsl vətəndaşlıq dünyagörüşünün formalaşdırılmasından ibarətdir. Eyni zamanda məktəb sağlamlaşdırıcı və inkişafetdirici sosial institut rolunu həyata keçirir. Bu işləri həyata keçirməkdən ötrü müasir təhsil yeni informasiya texnologiyaları sahəsində sürətlə inkişaf edir. Müxtəlif fənn sahələrində şagirdlər tərəfindən biliklərin mənimsənilməsində kompüterdən istifadə əsas istiqamətlərdən birinə çevrilib. Məhz kompüter sistemləri və multimediyə qurğuları dərslər və dərslərdən vaxtda uşaqların təhsillə bağlı mühüm məsələlərin həllində fənn müəlliminə əsaslı köməkçi funksiyasını yerinə yetirir.

Məqsəd. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində kompüter texnologiyalarından istifadənin onlarda təfəkkürün inkişafına psixoloji təsirini müəyyən etmək

Metodologiya. Tədqiqatda nəzəri təhlil, müşahidə, sorğu, söhmət, test və tapşırıqlardan istifadə edilmişdir.

Nəticələr. Əlverişli fəaliyyət şəraiti, təfəkkür imkanları, əşyalarla aparılan praktik əməliyyatlar sayəsində təfəkkür intellektual fəaliyyətin əsas komponentinə çevrilir. Xüsusilə bilavasitə praktik fəaliyyətdə uşağın üzləşdiyi obyekt və hadisələrin obrazlı təsiri interiorizasiya və eksteriorizasiyanı sürətləndirir. Nəticədə obrazlardan məntiqi əlaqələr qurulmaq imkanları artır, psixi inkişafın səviyyəsi dəyişərək yeni mərhələyə keçir.

Açar sözlər: kiçikyaşlı məktəblilər, təlim fəaliyyəti, kompüter texnologiyaları, məntiqi təfəkkür, əqli əməliyyatlar

Müasir təhsil mühitində təlim fəaliyyəti zamanı kompüter texnologiyalarının tətbiqi kiçikyaşlı məktəblilərdə təfəkkür proseslərinin inkişafını, yaş mərhələlərinə uyğun olaraq bir səviyyədən digərinə keçməsinə təmin edən mühüm amil hesab olunur. Hazırda kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə qurulan fəal təlim onların aparıcı və maraqlı fəaliyyətidir. Belə təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilər təfəkkür əməliyyatlarından geniş şəkildə istifadə edirlər. Təfəkkürün müxtəlif (əyani-əməli, əyani-obrazlı, məntiqi, mücərrəd, operativ, praktik) növlərinin iştirakı ilə tənzimlənən dərk etmə prosesləri daha da fəallaşır.

B.H.Əliyev və R.V.Cabbarovun problemə müasir yanaşmanı əhatəli şəkildə belə izah edirlər: “Beynəlxalq Təhsilin Humanistləşdirilməsi Akademiyasının prezidenti, akademik N.N.Berluava məsələnin mahiyyətini belə açıqlayır: “Təhsilin humanistləşdirilməsi təlimin və tərbiyənin məzmunu, formaları və metodlarının elə bir qurulmasını nəzərdə tutur ki, bu zaman hər bir şagirdin fəaliyyətinin, idrak proseslərinin, şəxsi keyfiyyətlərinin səmərəli inkişaf etməsi təmin olunur, uşağın yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi üçün əlverişli şərait yaradır” (1, s. 22).

Müəlliflər daha sonra “təhsilin məzmununun formalaşması prosesinin yalnız didaktik elementlərin üstünlüyündən ibarət olmasını düzgün hesab etmirlər. “Burada didaktik elementlərlə vəhdətdə psixoloji elementlərin də nəzərə alınması vacibdir. Çünki formanın dəyişməsi hər bir halda məzmunu təsir göstərir. İnsanların təhsilə münasibətini və onların qavrayışını xüsusiyyətlərinin lazımi səviyyədə qiymətləndirilməsi müxtəlif təhrif olunmalara gətirib çıxara bilər” (1, s. 22).

Ə.S.Bayramov özünün kiçikyaşlı məktəblilərin əqli imkanlarının psixoloji xüsusiyyətləri sahəsində apardığı geniş tədqiqatlara əsaslanaraq bildirir ki, I sinfə yeni qəbul olunmuş uşaqlarda məntiqi təfəkkür hələ zəif olur. Bu amil nəzərə alınaraq onlara həndəsi fiqurlar öyrədilərkən müxtəlif test xarakterli müəmmar materialları əsasında iş aparılır. Materialın daha yaxşı mənimsənilməsi üçün iş təsviri fəaliyyət dərslərində də davam etdirilir. Bu zaman uşaqlar həndəsi formalardan istifadə edərək müxtəlif şəkillər çəkirlər. “Nəzərə almaq lazımdır ki, şagird nəyi isə tapdığını dərk etdikdə, öz gücü ilə kəşf etdiyini duyduqda, bu, onların sonrakı fəaliyyəti üçün əsas motivlərdən birinə çevrilir. Eksperimentlər göstərdi ki, hətta I və II sinif şagirdləri belə, əlverişli şərait yaradıldıqda, idrak obyektlərinin mahiyyətinin mahiyyətini anlaya bilir, oradan müəyyən nəticə çıxarmağa, səhvləri,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

uyğunsuzluqları tapmağa, onları törədən səhvləri barədə müəyyən mülahizə söyləməyə qabil olurlar” (2, s. 337).

Bundan başqa, Ə.S.bayramovun qənaətinə görə, “təlim prosesində I-IV sinif şagirdlərində əqli keyfiyyətlərin inkişafı, əgər, bir tərəfdən, materialın məzmunundan, məntiqi quurluşundan asılıdırsa, digər tərəfdən, təlim üsullarından, şagirdlərin həmin materialı necə və hansı qaydalarla mənimsəməsindən asılıdır. Bir çox müəllimlər bilikləri hazır şəkildə çatdırmağa, daha yüksək mənimsəməyə anil olmağa diqqət edirlər. Belə hazır biliklər şagirdlərin əqlinə lazımı qida verə bilmir, şagirdlərdə potensial qüvvələr hərəkətə gətirilmir, bəzən də, hətta, belə təlim üsulu şagirdləri kütləşdirir, onların öz səsi, öz nəfəsi, öz mülahizəsi olağa imkan vermir, müstqil düşüncə, tənqidi mühakimə onların fikri fəaliyyətində çox zəif təzahür edir” (2, s. 334-335).

A.A.Rean, N.V.Bordovskaya və M.İ.Rozum səmərəli fəaliyyət göstərməkdən ötrü hərəkəti həyata keçirmək üçün mühitin hissi obrazlarını təsəvvür etmək lazım gəldiyini iddia edirlər: “ Bu funksiyaları duyğular, qavrayış, təsəvvür və təxəyyül yerinə yetirir. Hissi obrazlar keçmiş təcrübə olmadan təsəvvür edilmir. Subyektiv məkanda obyektin formasını qurmaqdan ötrü “tikinti elementlərinə” uyğun gələn düz, əyri, xətlər, bucaqlar, onların istiqaməti və lokallaşması və s.lazımdır. Obrazın elementləri arasındakı əlaqələri başa düşməkdən ötrü əsas köklənmək lazım gəlir - davamlı hissi vasitəçiyə- onları hissələrə bölərək ümumiləşdirməyə” (3, s. 186).

B.H. Əliyev, R.K.Əliyeva və R.V. Cabbarovun qənaətinə görə, isə “uşağın nitqində anlayışlardan, predmetin ümumiləşmiş obrazlarından istifadə olunursa, bu halda sxem özünü aralıq anlayış kimi təqdim edir, abstrakt biliklərin uşaqlar tərəfindən qavranılmasını asanlaşdırır” (4, s. 22).

Əşyavi fəaliyyət şəraitində 6-7 yaşlı şagird gerçəklikdə mövcud olan asılılıqları və müxtəlif xarakterli hadisələri təsəvvürlər planında əks etdirməyə nail olur. Bu zəmində kiçikyaşlı məktəblilərdə əyani-obrazlı təfəkkürün formalaşmasında əhəmiyyətli irəliləyişə nail olmaq mümkündür.

Kiçik məktəb yaş dövründə şagird əyani-obrazlı obyekt və onun hissələri üzərində obrazlı əməliyyatları daha da genişləndirərək onlar arasında məntiqi əlaqələr qurmaq bacarığına yiyələnir. Belə əməliyyatlar sayəsində uşaq müxtəlif xarakterli obrazları ixtiyari surətdə aktuallaşdırmağa nail olur.

Cisimlər və onların obrazları ilə aparılan əməliyyatlarda əyani göstərmə ilə yanaşı, şagirdlərə şifahi izahatlar da verilməlidir. Məhz izahetmənin köməyi ilə obrazlarla aparılan əməliyyatlar dərkətməni asanlaşdırır. Digər tərəfdən, bu əsasda tədrisən uşaqlarda nəzəri təfəkkür formalaşır. Burada digər mühüm məsələ verilmiş tapşırıqlarda, mənimsədilən biliklərdə, bir sözlə şagirdə təqdim olunan obrazlı vasitələrdə sistemliliyin gözlənilməsidir. Psixologiyada problemin mahiyyəti bunlarla əlaqələndirilir:

- məktəbəqədər təhsilin zəif olması səbəbindən uşaqlarda obrazlar haqındaki təəssürlərin kifayət qədər zəngin olmaması, nəticədə əyani-obrazlı təfəkkürün məntiqi təfəkkürə keçməsi prosesinin zəif getməsi;

- müəllimin şagirdlərlə müsbət emosional əlaqələrinin zəifləməsi;
- təlimin şifahi informasiyalarla mürəkkəbləşdirilməsi.

Kompüter texnologiyaları ilə təşkil edilən səmərəli təlim isə yalnız biliyin həcmi genişləndirmir, həm də ətraf aləmin dərkə üçün uşağın məntiqi imkanlarını da artırır. Məsələn, beşyaşlı uşaqlar üçün şifahi verilmiş yeni tapşırıqların həlli, xüsusilə onun səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi çətin olur. Halbuki, kiçikyaşlı məktəblilər belə tapşırıqları asanlıqla yerinə yetirirlər. Bu imkanlar isə səmərəli şəkildə qurulan inkişafetdirici təlim fəaliyyətində yaranır. Uşaqlar ətraf aləmin müxtəlif obraz və hadisələri ilə həyata keçirdikləri əməliyyatlardan məntiqi əlaqələrə keçməyə başlayırlar.

Təfəkkürün inkişafında əqli əməliyyatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 6 -10 yaşda bu əməliyyatlar artıq xeyli mürəkkəbləşir. Əqli əməliyyatların aparılmasında aşağıdakı ardıcılığı nəzərə almaq lazım gəlir: “hissə-bütöv”, “əşya-əşya”, “əşya-əşyalar sistemi”. Burada hər bir münasibət tipi uşaq təfəkkürünün əyani obrazlı və məntiqi təfəkkürün inkişafına zəmin yaradır. 6-10 yaşlı uşaqlar üçün “əşya-əşyalar sistemi” münasibət tipi xarakterikdir.

Bəzən olur ki, uşaq yazıb-oxumağı bacarır, şifahi nitqi yaxşılaşır, lakin o, bir fəaliyyət növündən (oyundan) digərinə (təlimə) keçməkdə çətinlik çəkir.

Maraqlı cəhətlərdən biri də zəif oxuyan şagirdlərin verilmiş obrazların mənimsənilməsində yardımçı vasitələrdən istifadə etməyə maraq göstərməmələridir. Əksinə, yaxşı oxuyan məktəblilər

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

biliklər əldə etmək üçün belə vasitələrdən istifadə etməyə maraq göstərirlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, əqli fəaliyyətin texnikası bütün şagirdlərə məlumdur. Ancaq onları yaxşı mənimsəmək imkanı olan şagirdlər tətbiq etməyə üstünlük verirlər.

Kompüter texnologiyaları vasitəsilə uşağın əyani-obrazlı təfəkkürünün təkmilləşdirilməsi mühüm məsələdir. Halbuki şagirdlərin heç də hamısının eyni dərəcədə vizual obrazları qavrama, mənimsəmə imkanlarına və maraqlarına malik olmurlar. Ona görə də informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə verilən materialların mənimsənilməsində çətinlikləri olan şagirdlərlə xüsusi metodlarla, o xümlədən diferensial qruplarla iş aparmağa ehtiyac var. Bu, ibtidai təhsildə mühüm məsələ olub problemin həlli üçün şagirdlərə fərdi yanaşmaq da lazım gəlir. Fərdi yanaşmanı zəruri edən əsas amillər çoxdur. Onlardan ən vacibi aşağıdakılardır:

- kiçikyaşlı məktəblilər məktəbəqədər yaşın bir sıra xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq müxtəlif şəraitdə, müxtəlif məzmununda tətbiq olunan təlim tapşırıqlarını heç də həmişə müstəqil həll edə bilmirlər;

- hafizədə seçicilik, təfəkkürdə təhlil-tərkib əməliyyatları hələ kifayət qədər təkmilləşmir, bu səbəbdən müstəqil fəaliyyətdə səhvlərə yol verirlər;

- öz qabiliyyətlərinə xas olan müvafiq fəaliyyət vasitələrini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər.

V.İ.Volokitina fərdi yanaşmanın aşağıdakı səmərəli vasitələrini tövsiyə edir. Onun fikrinə görə, təlim vasitələri təlim motivlərinin inkişafına yönəldilməlidir (5): seçilmiş mövzuya və öyrədici vasitəyə uşağın fərdi münasibətini müəyyənləşdirmək; zəif psixoloji tempə malik olan, yaxud həmin situasiyada emosional gərginlik keçirən uşaqlardan əhval-ruhiyyəyə zidd tapşırıqların həllini tələb etməmək, ya da onlara fikirləşmək üçün kifayət qədər vaxt vermək; qısa müddətə mürəkkəb həcmli, müxtəlif hərəkətlərdən, priyomlardan istifadə edilməsi tələb olunan tapşırıqlar verməmək, uşaqlardan yalnız şifahi deyil, digər yollarla cavab almağa çalışmaq; nitqi qüsurlu, əqli imkanları geniş olan uşaqlar şifahi tapşırıqlara az maraq göstərdiklərinə görə onlara daha çox yazılı tapşırıqlar vermək; bir sıra situasiyalarda çeviklik və cəldlik tələb edən tapşırıq verildikən uşaqların cinsi xüsusiyyətlərini, şəraiti və d. amilləri nəzərə almaq; uşağın hafizəsinin, yadda saxlama bacarığının verilmiş tapşırıqla uyğunluğu; təlim çətinliyi ilə üzləşərkən çıxış yollarının münasib variantlarının təklif olunması; müsahibə və sorğular zamanı sualların düzgün qurulması, suallar verildikən taktikanın düzgün seçilməsi və s.

Kompüter texnologiyalarının özünəməxsus texniki çətinlikləri nəzərə alınaraq fərdi yanaşma tərzinin axtarılması ondan ibarətdir ki, hər bir iştirakçının kompüterdən istifadə bacarığı və bu bacarıqlara yiyələnmə ardıcılığında çətinliklər nəzərdən keçirilsin, onları ləngidən səbəblər aydınlaşdırılsın, bu ləngidici texniki-əməliyyat maneələrinin qarşısını almağa imkan verən fərdi yanaşma üsulları müəyyən edilsin.

Göstərilən elmi-nəzəri yanaşmalar, həmçinin ibtidai sinflərdə təlim prosesinin müşahidəsi, sinif müəllimləri və valideynlərlə keçirilən müsahibələr, anket sorğuları göstərir ki, şagirdlərdə əyani obrazlı təfəkkürün inkişafını zəruri edən bir sıra mühüm problemlər mövcuddur. Bu problemlər hər bir sinifdə özünəməxsus səciyyə daşıyır. Sinifdən-sinifə keçdikcə təfəkkür problemlərinin xüsusiyyətləri də dəyişir:

- 1) müəllimlərin dərs prosesində istifadə etdikləri vasitələr heç də həmişə təfəkkürün dinamik inkişafını təmin edə bilmir, nəticədə, nəinki kiçikyaşlı məktəblilərdə məntiqi, abstrakt və mücərrəd, hətta əyani-obrazlı təfəkkürün inkişafı belə zəif gedir;

- 2) kiçikyaşlı məktəblilərin təlim çətinliklərini aradan qaldırılmasının səmərəli yolu təlim məşğələlərinin əyaniliklərlə, hazırda isə kompüter texnologiyaları ilə təşkilidir. Belə məşğələlərdə əyanilikdən, müqayisədən istifadə olunaraq təcridi fəallaşdırma prinsipi gözlənilir.

- 3) ibtidai siniflərlə şagirdlərin əyani-obrazlı təfəkkürünün inkişafı üçün onlarda, hər şeydən əvvəl qavrama, hafizə imkanları geniş olmalı, təlimə maraq yaranmalı, təlim motivasiyası inkişaf etməlidir. Məhsuldar qavramanın baş verməsi üçün üzərində əməliyyat aparılması tələb olunan material haqqında şagirdlər müəyyən obrazlara malik olmalıdırlar. Daha sonra şagirdlərə müxtəlif simvolların: hərflərin, ədədlərin, işarələrin, sxemlərin, kodların köməyi ilə yeni materialı mənimsətmək olar.

- 4) bu prosesdə istifadə edilən mətnlərin, fikirlərin, semantikasını da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda şagirdin təlim hərəkətlərinin intensivliyi artır. Təşkil olunmuş, məqsədyönlü fəaliyyətin istiqamətləri təlim materiallarına münasib olur. Təlim materiallarını mənimsəmə daha asan olur. Belə fə-

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

liyyət nəticəsində şagirdlərin təfəkküründə, təlimə münasibətində müsbət dəyişmələr yaranır.

Nəticə budur ki, təlim prosesində şagirdlərdə yeni biliyin yaradılması üçün yeni təfəkkür əməliyyatları aparılır. Bu prosesin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə hazırda kurikulum proqramlarında nəzərdə tutulan bir sıra interaktiv üsullardan istifadə olunması da daha məqsədəuyğundur. Kiçikyaşlı məktəbli dövründə təfəkkürün inkişafında yalnız uşağın malik olduğu biliklər, bacarıqlar deyil, məhz təlimin gedişində yaradılan problemlə situasiyalar da əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Uşaq, hətta fərdi fəaliyyət göstərdikdə belə problemi situasiyalarda özləşdiyi səbəbiyyət əlaqələri sosial həyatın gerçəklikləri haqqında daha aydın təsəvvürlərin yaranması ilə nəticələnir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyev B. H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
2. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1967, 350 s.
3. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. СПб.: Питер, 200, 432 с.
4. Əliyev B.H., Əliyeva R.K., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Təhsil, 2011, 256 s.
5. Волокитина М.И. Очерки психологии младших школьников. М.: Изд-во. АПН РСФСР, 1955, 212 с.

A DEFINITION OF THE FAMILY

SEVINJ MAHARRAMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə, pedaqogika kafedrası
semaharramova@beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

ABSTRACT

Family connotes various things according to the time and place of the culture and people involved wherefore some people are explicit suppositions are for others impossible. There are simply multiple scientific approach to family by various field of science due to their investigation data and for this point of view, it is unthinkable to express that nobody is correct

KEY WORDS: Family definition, sociological approaches, anthropological approaches, humanistic perspectives, social psychologist approaches

The unit of socialization is identified through various sociological approaches within especially being touched to the relationship between diversity of family forms in contemporary societies related to ideology, gender differences, and state policies such as those concerned with marriage (Crossman, 2011). Due to Turkish sociologist O. Sayin, the family is the institution in which produces the continuation of the human, first appearance of the socialization process, transmitting material and spiritual wealth that created in society from generation to generation (Sayin, 1990, p-2). The Turkish professor of Islamic law and sociologist H. Karaman claims that family is the social institution in which "births, marriages and individuals are bound together by ties of biology (Karaman, 2006, p-59). German social scientists Marks and Engels claim family is all of the significant contradictions that develop within society and that slavery is latent within the structure of the family (Heather, 2012, p. 12). British sociologist A. Giddens claims a group of individuals related to each other by blood ties, marriage or adoption, who form an economic unit, the adult members of which are responsible for the upbringing of children. (Zafer, 2013, p.122). The family is the primary social and economic unit in human societies. In addition to reproducing the population physically and socially, it establishes the quality of life for each societal member (Vannoy, Dana, 1999, p. 31). Jewish sociologist D. Patricia argues that the family, in all its various forms, is a basic social institution around which much else in society is structured seems to be a tautology (Patricia, 2009, p. 1). The family based on marriage is still considered to have a fundamental social value even the changes in the structure and functions of the Slovak family. According to Human Development and Family Studies Prof. Dr. Robila, the family is perceived both as a buffer for the impact of society's problems on individuals and as a resource provider (Mihaela, 2004, p. 10, 13. Czech sociologist Ph Dr. H. Maříková argues that the family

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

provided the individual with economic support as well as the possibility of self – realization (Mihaela, 2004, p. 31). Moreover, Lithuanian sociologist Prof. Dr. I. E. Juozeliūniene comes to the result that the structural and economic changes, the liberalization of society determined changes in values such as increased individualization, freedom and independence, reduced acceptance of normative constraints and institutional regulations of the state and the church which was accepted the family formation through marriage remained universal during soviet period, therefore, cohabitation and births outside marriage were stigmatized. New demands such as faithfulness, mutual understanding, and respect regulated the quality of interpersonal relations is a new and accepted definition of family (Mihaela, 2004, p. 214). The family seems to individualize and socialize its children, to make feel at the same time unique and yet joined to all humanity, accepted is and yet challenged to grow, loved unconditionally and yet propelled by greater expectations (Stephens, 2012, p. 1).

Functionalists come to define the family on the basis of the functions that the family performs. An American anthropologist G.P. Murdock argued that “the nuclear family which exists as a unique and strongly functional group in every known society is a universal social grouping. According to G. P. Murdock the family in general and the nuclear family are also functional for society in that they fulfil the following essential functions:

- The Sexual Function refers to the regulation of sexual activity. Husbands and wives have sexual access to each other and in all societies, there are norms concerning sexual activity outside marriage. Therefore, Murdock has argued that the family caters to the sexual needs of its adult members and also limits sexual access of other members of the society thereby maintaining stability.
- The Reproductive refers to bearing and raising children. The family provides the society with new members and assumes responsibility for raising them.
- The Educational Function / Socialization function refers to transmitting a society's way of life, norms, and values to the younger members. This function is an important one as, without culture, the society could not survive, and too much deviation from the norm would disrupt the stability of the society.
- The Economic Function deals with a division of labor along gender lines. He considers this division of labor as rewarding for the spouses and as strengthening the bond between them, as they are perceived as doing distinct but complementary work (Davis, 2013). B. Malinowski, Polish anthropologist, declared family universal and his definition (Sarkisian, 2009, p. 4) was (1) a bounded set of people (a mother, a father and children) who recognize each other and are distinguishable from other groups; (2) a definite physical space, a hearth and home; (3) a particular set of emotions, family love

Family connects economic and kinship structures within and between household. Because these obligations and connections are deeply gendered, through processes that are historically developed in each particular culture, the interaction of gender with race and class is theoretically important (Ferree, 1990, p. 871). Approaching the word family as a historical point of view that from time to time the family assimilates from a band of slaves, then slightly adopted by blood and marriage and later love ones gives its place to authority relations by american history and family researcher S. Coontz. The emergence of competitive individualism and formal egalitarianism for males are referred historically and functionally to the sentimentalization of family life and female nurturing (Coontz, 1992, p. 43-44). US archaeologist D. Anderson claims the family is a group of kin-related people (including fictive kin) who may or may not reside together and whose primary function is to reproduce its members biologically. A household is a person or a group of people who live together in one or more structures, who carry out daily activities necessary for the maintenance and social reproduction of the group within a specific space associated with the residence, and who interact with other households (Brandon, Jamie, Barile, Kerri S, 2004). Family is the most commonly used trope for communicating visions of the past and hopes for the future or, put differently, for expressing ideological positions about how society has been organized and how it should be properly ordered (Doumani, Beshara, 2004, p. 3). The family, as the primary social unit, would be a necessary relay between individuals and the larger society. The individual would exist as such only within the family (Doumani, Beshara, 2004, p. 29). Families are not just simple, harmonious social units but are in fact far more interesting. Families serve as forums for rival evolutionary agendas where brothers and sisters, parents and offspring, cooperate, compete, deceive, and nurture. As family members we even compete with ourselves, in a war of genes derived from mother and father. There is strategy, counter-

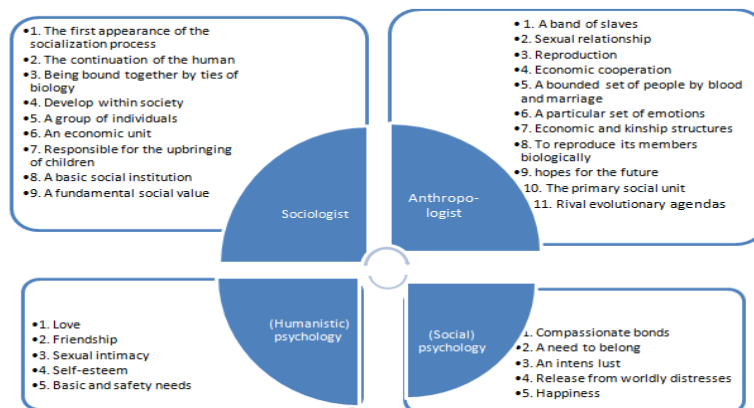
III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

strategy, and layers of intrigue (Forbes, Scott, 2007, p. 6). Living in groups which symbolize families also enhances the potential for social learning. The benefits of cooperation reach their zenith when individuals become morphologically and/or behaviorally specialized for specific roles within a team. And specialization becomes more plausible with the production of surplus offspring under a strategy of parental optimism (Forbes, Scott, 2007, p. 151). Regard to Ecclesiastes 4:9–10, 12, family is the best teamwork . It has the following benefits. Two are better than one, because they have a good reward for their labor. For if they fall, the one will lift up his fellow, but woe to him that is alone when he falleth; for he hath not another to help him up.. And if one prevail against him, two shall withstand him; and a three-fold cord is not quickly broken (Forbes, Scott, 2007, p. 156).

Drawing attention to the psychological approach, it is obviously visible that even within psychology, there are various branches, and all of them have multiple approach to define the notion of family. Great attention is paid to an American humanistic psychologist A. H. Maslow's the five stage model of hierarchy of needs that include safety needs within Social Needs - love and belonging – family, friendship, sexual intimacy. He formulated a more positive account of human motivation is based on people seeking fulfillment. The growth of self-actualization refers to the need for personal growth and discovery that is present throughout a person's life (Maslow, 1943). Due to Professor D. Kenrick who focuses on the evolutionary psychology and dynamical systems perspectives, each person is unique the motivation for self-actualization leads people in different directions. For some people self-actualization can be achieved through creating works of art or literature, for others through sport, and for most creating good family model (Kenrick, Neuberg, Griskevicius, Becker, & Schaller, 2010, p. 2).

According to social psychologists R. Baumeister and M. Leary, people have a basic psychological need to feel closely connected to others like compassionate bonds from close relationships are a major part of human behaviour. It seems fair to finalize that human beings are fundamentally and pervasively motivated by a need to belong, by an intense lust to form and maintain enduring interpersonal attachments. The need to belong is wired into us, and the family keeps all these satisfactions in which is the source of your identity and security. On the another hand, family which keeps inside spirituality is a release from worldly distresses, but it can also be a way to concatenate ourselves with reality. Life is tough and within family it can be easy to overcome and get things done (Holton, 2003, p. 1-2). It is possible that the fulfillment of certain needs is more strongly associated with some types of "happiness" than with others. For instance, there seems to be a close connection between social relationships and extraversion, on one hand, and positive feelings, on the other hand a lesser relation between negative feelings and sociability. Similarly, one might hypothesize that feeling unsafe could produce negative emotions but that being safe might not produce long-lasting positive feelings (Tay and Diener, 2011, p. 2). Societies have a substantial influence on whether basic and safety needs are fulfilled, whereas individual factors are more associated with whether psychosocial needs are fulfilled (Tay and Diener, 2011, p. 11). Due to social psychologist R. Baumeister, it is already well established that there is a relationship between self-esteem and happiness, self-esteem can affect, or at least interact with, immunocompetence, which implies that self-esteem may be related to physical, as well as mental, well-being. A relationship between self-esteem and authenticity which brings up interesting possibilities concerning self-actualization and the good life which is based on family (Mruk, Christopher J., 2006, p. 10).

Table N 1. The following cycle is summarized the used theories about family.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

In the conclusion, the closest approach to Azerbaijani family concept is the Turkish sociologist M. E. Erkal's, which is emphasized that the most conceded conformation is "the family is the institution that fulfilled the following functions, such as producing new individuals in order to increase the rate of nation, keeping national culture and national " I ", socializing children and satisfying spouses economically, biologically and psychologically (Unal, 2013, p. 2). A family is a body that every part has a role to play and ordinances to follow. Due to their ordinances parts of the body are expected to respond to each other in a certain way, which is determined by relationship agreements.

LITERATURE:

1. K. Cagan (2011), Family Functions (Ailenin İşlevleri), p. 88-89
2. Crossman, 2011, <http://sociology.about.com/od/Disciplines/a/Sociology-Of-Family.htm>
3. O. Sayin, Family Sociology (Aile Sosyolojisi) 1990, p-2
4. Karaman, 2006, Family and Women in Islam (İslâm'da Kadın ve Aile) p-59
5. Patricia (2009), The Family in Life and in Death : The Family in Ancient Israel: Sociological and Archaeological Perspectives p. 1, http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMzc4MDk5X19BTg2?sid=88b4ce3f-6f41-45fa-be37102ebc2c4ff8@sessionmgr113&vid=9&format=EB&lpid=lp_1&rid=1
6. Stephens (2012), The Non-Traditional Family: An Introduction, p. 1, <http://link.springer.com/article/10.1007/s12114-012-9145-3#page-2>
7. Davis, 2013, George Murdock's Sociology Theories on Family & Culture, <http://education-portal.com/academy/lesson/george-murdocks-sociology-theories-on-family-culture-lesson-quiz.html#lesson>
8. Sarkisian, 2009, Defining family, p. 4, http://sarkisian.net/sc008/what_is_family.pdf
9. Ferree, 1990, Beyond Separate Spheres: Feminism and Family Research, p. 871, Journal of Marriage and the Family 52 (November 1990): 866-884, <https://csde.washington.edu/~scurran/files/readings/M%20Ferree.%20Beyond%20Separate%20Spheres.pdf>
10. Doumani, Beshara (2004), Family History in the Middle East : Household, Property, and Gender p. 3, http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMTExNzQxX19BTg2?sid=615e0463-6631-4ef7-8cfd-9973add1bf91@sessionmgr198&vid=3&format=EB&lpid=lp_iii&rid=5
11. Forbes, Scott (2007), A Natural History of Families, p. 6, http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMzcwODE1X19BTg2?sid=615e0463-6631-4ef7-8cfd9973add1bf91@sessionmgr198&vid=4&format=EB&lpid=lp_v&rid=3
12. Holton, 2003, XX Self-Determination Theory, p. 1-2, <http://web.mit.edu/holton/www/courses/moralpsych/Lecture20.pdf>
13. Tay and Diener, 2011, Personality Processes and Individual Differences, p. 2, <http://academic.udayton.edu/jackbauer/Readings%20595/Tay%20Diener%2011%20needs%20WB%20world%20copy.pdf>
14. Mruk, Christopher J., 2006, Self-esteem Research, Theory, and Practice : Toward a Positive Psychology of Self-esteem, p. 10, http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMTgxNzY0X19BTg2?sid=eae8ef6f-c296-4153-b123-f96bc2b4b100@sessionmgr110&vid=29&format=EB&lpid=lp_v&rid=7

BULLYING AND UNHEALTHY PSYCHOLOGICAL ATMOSPHERE IN CLASSES AND ITS IMPACT ON THE QUALITY OF TEENAGER EDUCATION

SHURA GOZALOVA

Baku Engineering University
Pedaqoji/English Language and Literature teaching
shuragzlv77@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

TUKAZBAN KAMILOVA

Baku Engineering University
Pedaqoji/English Language and literature teaching
tutu.kamilova@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

Bullying is known as aggressive behavior generally defined as repetition and imbalance of power. This paper aims to discuss current problems in teenagers' education that bullying caused and its possible solutions. Many children are showing reluctance to go to school, not because they do not want to study but they are being bullied. Considering teenagers' psychology, it may be accepted natural behavior. However, Bullying is socially obnoxious within the ethics of a democratic society.

KEY WORDS: Bullying; teenager education; teenagers' psychology; imbalance of power

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

INTRODUCTION

School bullying emerges as a global issue, and we are familiar with knowledge of its nature and consequences. Bullying occurs everywhere, particularly in toxic social environments and the places which lack consistent and effective discipline with minimal or none adult supervision, such as playgrounds, school buses, hallways, lunchrooms, and restrooms. After the technology being an inseparable part of our life, bullying has changed its context. Therefore, cyberbullying has become a new trend in secondary school and high school settings. Every student has a memory about not only school bullies and victims, but also the bystanders who said nothing to stop the bullying. Good-natured teasing sometimes goes beyond far and creates a negative atmosphere which affects harmfully their academic life. The butt of the bullying is relatively different from others; the student may have red hair, have one parent, wear spectacles or can be a different race. These individuals can experience bullying in many various contexts throughout their school life.

RESEARCH METHOD

The research has been carried out by an inferential analysis. An inferential analysis indicates that bullying and its harmful consequences not only for the victims but also for the bullies themselves and the bystanders had a negative direct impact on the physical, school and mental health issues. Conversely, classroom management derogates bullying behavior. Bullying is described as a behavioral problem this is why should not be justified as a process of growing up. Unlike the past when students were usually struggling with acquiring numeracy and literacy skills, today's students are bad at initiating and sustaining healthy relationships. This situation promotes bullying among students. However, school bullying can be reduced if the teachers and school authority take certain measurements about the issue.

Students may be exposed direct, indirect and cyberbullying during their school years. On the other hand, bullying and abusing occur in physical, verbal, social, and cyber contexts. Mainly boys are in the role of physical bullies over more salient ones amongst boy's peer group by hitting, kicking, tripping, pinching and pushing or damaging property. It is supposed that physical bullying provokes both short term and long term problems. According to psychologists, some harmless jokes can be transformed into verbal bullying which includes name calling, insults, teasing, intimidation, homophobic or racist remarks, or verbal abuse.

Bullying effectuates a complex problem that affects all students, either the person the bully, the victims, and those whom witnesses individually or collectively. Principally, during formative school years social bullying long-lasting effects such as poor academic performance as their interest and participation in school decreases.

The classroom is one of the primary places where social and emotional skills can be learned and character can be developed, but learning these skills does not always come naturally (Dr. Debra Pepler ; Dr. Wendy Craig, 2014, p. 23). Therefore, we need to provide extra support to students who are particularly struggling to establish positive relationships. As we mentioned above bullying is a relationship problem and relationship problems form the basis of many forms of artistic expression. Visual arts, drama, dance, music and the other sorts of art can also contribute to the students' social-emotional development, social behavior, the brain, stress and functioning, mental health, and many other aspects of human nature positively.

On the other hand, the approach to bullying, bully, victims, and bystanders must be paid extra attention. For example, when teachers and staff call a child a bully or a victim, they place a judgment on that child, which can then result in problems later for that student. When addressing students' behavior, we should be nonjudgmental. First, the incident must be analyzed carefully before deciding whether or not the event qualifies as bullying. We should ensure that the person who is doing the bullying knows what behavior is wrong, why it's wrong, and what the consequences of the behavior. If the behavior keeps occurring, the parents will need to be involved. Involving parents can be useful if the teachers and authority of the school cannot stop the bullying. Communication with parents about their child's behavior—whether their child is a perpetrator of or on the receiving end of bullying behavior—can be tricky. Thus teachers and staff need to create rapport with the parents. Keeping parents informed about their child's grades, friends, behavior, and even attitudes in school is crucial. Working together, parents and teachers can ensure a consistent approach to introduce more productive and proper replacement behaviors. (Erin Hellwig, 2013)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

There are some more ways to decrease bullying level at schools:

I. **Rewarding positive behavior.** It means reinforcing students by pointing out their good behaviors may guard students against bullying. Majority of people do not choose to reinforce good behavior because good behavior is expected. This is a problem. When a child is always getting into trouble, then “catching them being good” is positive and reinforcing.

II. **Communication** is key to building rapport. When teachers have open communication with their students, their students will feel more confident to share their problems, including bullying. Having classroom meetings is one way to build that communication. Such meetings provide an opportunity for students to talk about school-related issues beyond academics. (Erin Hellwig, 2013)

III. **Monitoring hot spots.** There are certain places where bullying generally takes place such as bathrooms, playgrounds, and busses. When an adult is present, children feel safer, and bullying behaviors are not more likely to happen. It is essential for adults to be alert and careful when many children are in the same environment.

RESULT

To sum up, bullying is a global problem which the schools all around the world must be aware of it. Bullying hurts teenagers not only emotionally, but also mentally. It can have a negative effect on teenagers' academic, social life and their health. Therefore, bullying must be paid deep attention and serious steps must be taken in order to tackle this problematic issue.

REFERENCES

1. Buffy Fegenbush; Dianne F Olivier. (2009). *Cyberbullying: A Literature Review*.
1. Dr. Debra Pepler ; Dr. Wendy Craig. (2014). *Bullying Prevention and Intervention in the School Environment: Factsheets and Tools*.
2. Erin Hellwig. (2013). 10 Ways to Help Reduce Bullying in Schools.
3. Peter K Smith. (2016). Bullying: Definition, Types, Causes, Consequences and Intervention. *Social and Personality Psychology Compass*, 10.111, 519-532.
4. Peter K. Smith; Paul Brain. (2000). Bullying in schools: Lessons from two decades of research. *AGGRESSIVE BEHAVIOR*, 26, 1-9.

LIE AND BODY LANGUAGE

SARIYYA ABDULLAYEVA

Baku Engineering University

Primary School Teacher

seriyye2910@gmail.com

KHIRDALAN, AZERBAIJAN

KEY WORDS: Lie, body language, lying, truth

This writing is about lying. We get information “why people say lie? Or How we understand people say lie to us?”. We know that tell a lie is a bad feature. But sometime we are obliged to tell a lie. In this article we learn these situations. Also we are aware of between lie and body language. I think all of the information are useful for you.

6. INTRODUCTION

Life comprises many things, as love, laugh, loss, lesson, happiness, truth and some others. There is an obvious thing that, lie stands as one of the most important delegate. Just everyone says this and actually, this is the truth. As everyone does, I utilize some lies in my daily life, as well and always interested in that, why I am using the way of lie instead of saying truth in every case. Moreover, another necessary thing is that, how people's body language says they deceive people or not and what is a relationship between lie and body language.

The aim of this investigation is to give readers more information and view about lie and body language, to know the relationship between them. Research is probably going to show you, what you do not know and interesting things related to topic.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1. The “truth” about “lying”

Focused point is always on people who lie, but let us change the point that we look and try to be at this position. “What do people feel?” Confusion, abuse, sadness and similar feelings, actually these feelings are the result of lie in most cases. Specially, if you know that person who lies you, these feeling change into being hate. Using lies in normal life, can easily make people’s life stop, border their goals and make them sick. There are some examples that can be accepted as how lying affects another person. When someone deceives that person, he or she probably is going to think about these questions: “Why, Why does someone who I care about lie me? Do they not believe in me?”

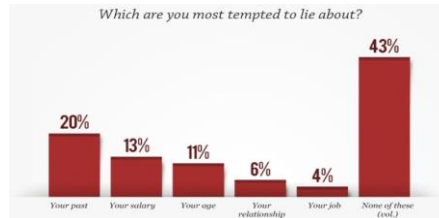

Figure 1. What do people lie about?

Do they not love and care me as I have thought? Mentioned questions are able to make people’s mind to have a trouble.

There has been done many surveys and answered much amount of questions related to this topic. People, generally use lying about their job, feelings or etc. The tabulated data given above can make you have an overall view about what people lie about ¹(Bernard Madoff, 2014)

1.1. Reasons for lying

“There is no reason to say lies”, I think, this sentence is almost familiar to you and some of you really agree with this idea. However, there should be an explanation for that and with this way you may understand people who lie you and recover your pain which this lie made:

1.1.1. The thought of protection

This reason actually uses protection for oneself and others. This can be said as the first and number one reason why people lie. Their belief is that, when they say the truth, it can make people hurt and in some ways can be detrimental. But this idea can work reversely and have bad results. For instance, it may easily make people to think that they are weak or they look in that way.

The second version of this reason, protection for oneself is actually made for having a fear of judgement, respect loss or love. Besides, it can be said as one of reason the fear of punishment for children.

1.1.2. It is not a lie to them

Ph.D. David J. Ley in his article ² (2017) claims another reason for lying. According to David’s article, it can be said that, we may ignore to see the big image when we are under the pressure. The memory of our things is quite virtuous: Many queries show that many things can control and affect our memory, changed over time, and rebuilt every time we think about them. Frequent repetitive liars are now feeling pressured to see that their memory is simply unreliable. When they say something, they really believe that it is true at the moment. In their memory, the desire to find a way to stress, the current events and the working of this situation drowned. Sometimes it can be so fierce that a human being is almost entirely different from the world and is in line with their exact beliefs and needs. **(By the way, you may easily find out other reasons that have not been included by looking through the figure below.)**

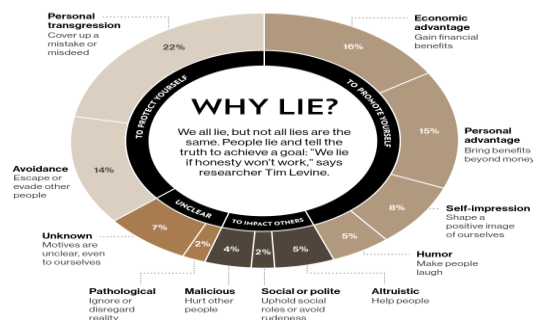

Figure 2. Reasons for lying

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1.1.3. Little white lies

Small lies are often considered. According to our society's thoughts, it can be said that, many white lies mean, they do not know everything themselves. For example, it is good idea to say that one is nice (if not nice), to love one's hair (if there is no truth) and so on. These lies are to create a slippery slope above one another: once we tell ourselves that these lies are harmless, and greater lies are easier. With this tabulated data which was the result section of Bernard's research, you may have a view about which kinds of white lies are justifiable or not.

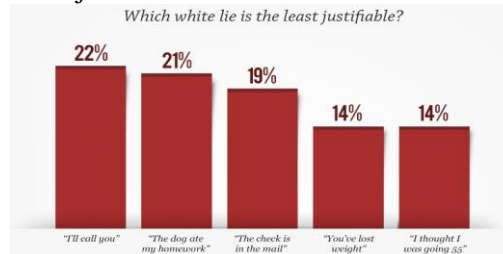

Figure 3. White lie and how they are justifiable|

1.2. How to cope with?

Just two options happen after being lied to you: you are going to continue your relationship with that person who lied you and reverse. If you choose the first one, which is "cut of" your relationship, you would probably have these tips:

1.2.1. Asking questions

The following questions may help you to cope with this occurrence:

1. *Did this occurrence help me to build the growth in my mind?*
2. *Have I gotten any lesson from this experience?*
3. *How my treatment to others will change after this?*

If you are able to ask these questions to yourself, you will have a chance to cope with this incident. Following tips may give a help to you;

1.2.2. Meditation

1. *Sitting about 15 minutes per day is enough*
2. *Having control about your thoughts by saying "I am calm", "I am keeping my calmness."*
3. *"Deepak and Oprah 21-Day Meditation Experience³" could be a great option*

Figure 4. Oprah and Deepak meditation|

2. Detecting Lies

2.1. In face and facial expressions

Little **facial expressions** should be looked through. They are called as **micro-expressions** which are the kind of facial expressions that helps to hide true feelings of a person. It is a natural and a bit sensitive thing for people sometimes, but generally, people prepare themselves to be careful about these notions.

Typically, liar person's micro-expression was drawn towards the middle of his or her forehead, eyebrows and forehead skin of the character will be a short line to give a feeling of discomfort.⁴(Nick Babich, 2016)

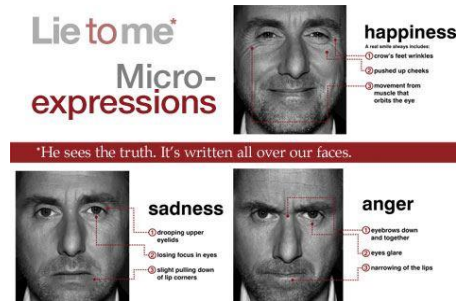

Figure 5. Micro-expressions for lie detection

Being careful about **eye movements and eye contact** can be said to be useful way of detecting lies. Usually a person remembers something or speaks about something that is based on eye actions. When people remember their details, they move their eyes up and down when they have their left hand. When right handed things occur, their eyes move up and down. Liars are faster tending to blown out than people who they lied to. Men are more widespread than women, and nothing else can hide their eyes. Following eyelids can help you, as well. These are far from ordinary burns when they hear something that a person does not see or disagree. However, this can be a one-minute change, so you need to know how normal the person is in the stress state for accurate comparison. If hands or fingers do not go too far, this can be an indicator of "destroying" the truth.

Being opposite people's belief it has been said that, liar not always run away the eye-contact. Naturally, people can break eye-contact, but they tend to keep it because of showing themselves as friendly and more believable. Researchers also claim that, liars increase the level of eye-contact when they do lie. Moreover, when people who lie, accept the difficult questions, they may easily lose an eye-contact.⁵

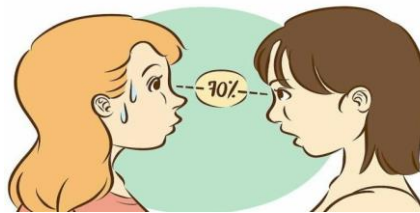

Figure 6. Picture showing eye-contact

Last and most efficient way for detecting lies is fully about the **body language**. So, the paragraph below will give you little view about the body language and then, you are going to be informed about the results of lying on people's body language.

3. Body language says a lot about you and your lies

Liars are **sweating** more than other people when they lie. In fact, the measurement of sweat is a lie detection of a polygraph test (a "lie detector" in all films). Nevertheless, it is not always a reliable indication of a lie. Some people may be more sweeter than a tradition, a shame, or a condition that causes more sweat than normal. It is an indication to read along with some signs of trembling, shaking and swallowing.

A sign that someone has lied is either a **fidget** (feeling disturbed) with their own bodies or with random things in their surroundings. Fidgeting is caused by nerve energy produced by fear of emergence. To release nerve energy, liars often fidget with a chair, handkerchief or a piece of body.

Figure 9 .Fidgeting when lying

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Looking at the **hands, arms and legs of the person** can be another approach. In a non-stressful situation, people can be widespread in their hands and arms, perhaps spreading their legs. For a person who lie, these parts of body are limited, tough and self-controlled. The person's hands touch the face, ears and back of the neck. Folded weapons, lack of locked legs and hand movements can be a sign that does not want to give information. Other signs that can help you understand people lying are given below;

- The liars are forced to quit the hand gesture that we consider as a normal part of the talk or conversation. With some warnings, most liars are protected from finger marks, open palm gloves (touching the sparkle touches in the form of a triangular touch).
- Check the bread. Unstable liars, chairs or other objects can hold the sides of the chariots until they turn white and even notice what is happening.
- Behavioral attitudes are distorted by liars, such as playing with hair, a bronze or a shirt slipper.
- The liars are deliberately trying to appear "at ease". Yawning and boring behavior can be a sign of trying to move a little casual about the situation to cover the deception. They do not mean they are not lying because they are comfortable.
- Keep in mind that these signals can be a sign of nervousness, not a sign of deception. Since it is a liar, it can not be nervous.

4. Conclusion

You were informed with several data which have stood on lie first, then reasons for lying, how to cope with, detecting the lies and finally the relationship between lie and body language. The aim of investigation as described in introduction part was to make an overall view about lie, its interesting points and relationship between lie and body language. Lie is not a preferred thing, but it can firmly said that, by knowing the information in this research, you can easily understand the liar's psychology and be a professional liar.

REFERENCES

1. Barnie Madoff (February 3, 2014) <https://www.cbsnews.com/news/60-minutes-vanity-fair-poll-lying/>
2. PhD. D David J.Ley (January 23, 2017) <https://www.psychologytoday.com/us/blog/women-who-stray/201701/6-reasons-people-lie-when-they-don-t-need>
3. <https://chopracentermeditation.com>
4. "How to Detect Lies: Micro Expressions" Nick Babich (January 28, 2016) <https://medium.com/@101/how-to-detect-lies-microexpressions-b17ae1b1181e>
5. "How to spot a liar at work" Carol Kinsey Goman (January 3, 2017) <https://www.forbes.com/sites/carolkinseygoman/2017/01/03/resolve-never-to-be-lied-to-again/#343d3c487388>

COGNITIVE DEVELOPMENT

KAMALA NASIBOVA

Baku Engineering University
Pedagogy/Preschool teachers
Foreverr.332233@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

The cognitive development of child's personality development is completed. Around of the child understand the world and learning the mental active development activities in cognitive development name given.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Cognitive development;from infancy to adulthood of child environment,the world,many tangible thinking more complex and movinglyto make the trial derived.Each stages Piaget's cognitive development process has its own specific origination and its own form of final solution.All the stages are thus interrelated to each other,the structure of each being a more complicated version of the structure developed in a previously stage.

Piaget and Vygotsky try to determined that how to why child sees this and perceived.

KEY WORDS: Development, Cognitive Development, Child Development

INTRODUCTION

Cognitive development is the development of activational mental activities that enable the individual to understand and learn the world around him/her.Cognitive development is understanding the environment and world from childhood to adulthood.Childhood is one of the most sensitive,most important periods in which cognitive psychosocial and spiritual foundations are influenced to an individual's adulthood period.Piaget developed his theory of cognitive development based on the idea that children actively construct knowledge as they discover and manipulate the world around them.He was interested in the development of "thinking" and how it interrelates to development throughout childhood.Piaget attentively contemplate the conduct of his own three kids for to understanding the nature of this development.He utilized present problems to his children,contemplate reaction slightly after the situations and again contemplate their reaction.According to Piaget,the development consists of four main titles.He thinks that every child pass through each stage before beginning the next one.Individual can not skip any stage.Additionally,starting and finishing age to this sages of children is different.

Functions of Piaget's theory

There are functions that guide cognitive development are also central to Piaget's opinion.Piaget think that individual has talents,they come from birth.

They are organization,adaptation,scheme,assimilation,accommodation.

According to Piaget's theory,functions divided two part.

One is organization.It to organize thinking processes which become our systems to understand.

Organization consist of scheme.Scheme is method of organizing knowledge and frame which new information accommodate.Sample,baby pushes the plate down the edge of the table.According to Piaget,infants develop an improvement by adapt and organize the schemes.It help to infants understand the world.Schemes change constantly and reorganized.Sample,the first time to see the sheep the child likens it to dog.Due to this sample,the sheep are best suited to the dog size known to the child.However,after the child gains new information about the sheep,child will understand that the sheep is not a dog and create a new scheme for it.

Other function is adaptation.Adaptation is the infant's ability to adapt to the environment.

Adaptation consist of assimilation and accommodation.

Assimilation is the process of taking in new information into existing schemes.Sample,seeing a bird and labeling it "bird" is a case of assimilating the animal into the child's bird scheme.

Accommodation is the process of changing existing scheme.Sample,as a child is learning about animals,he might initially think all animals with white fur are polar bear,but eventually will learn that not all animals with white fur is polar bear.

Cognitive development

What is cognitive development?

Attention,perception,reading and writing,and problem solution includes to cognitive development.From the first day of birth,the child begins to explore his environment.He discovers his surroundings by utilizing his sensory and movement skills.Individual develops the ability to understand and think in the process of cognitive development.Cognitive development the changes in the processes of thinking,learning and remembering with age.Cognitive development refers to the development of the mental activities of the individual and the developments occurring in the mind.

Piaget and Vygotsky's approaches to cognitive development

Cognitive development according to Vygotsky.

Lev Semonovich Vygotsky is a Russian psychologist.Vygotsky stated that the social environment of the child has an important role in the cognitive development and that the richness of the social environment will contribute to the cognitive development (kol,2011,s.7).

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

According to Vygotsky, cognitive development affects the following.

1. Cultural and social environment;
2. Child-adult relations;
3. Children cooperation with each other;
4. Language learning;
5. Effect of teachers on child development;
6. Concrete experiences with objects, materials and events (kol, 2011, s.7)

Cognitive development according to Jean Piaget.

Cognitive development occurs within four stages improvements in the comprehension and problem-solving abilities of children are observed in each period.

There are four basic rules of theories suggesting that development takes place in stages.

1. Stages do not change. Somehow they appear in certain order. It is impossible to change the order of the stages;
2. There are hierarchical sequencing between stages. Each stage includes the gains of the preceding stages;
3. There are individual differences. Each individual shows to develop according to his/her own;
4. There are developmental characteristics that are typical for each stages (bacanli, 2011, s.87).

Piaget has determined four stages in consideration of these rules.

Stages of cognitive development

Due to Piaget's theory, there are four sequential stages through which each person advances in cognitive development. Cognitive development is a constant advance from one stage to another. Each stage has an age range with specific learning skills. Understanding children's feelings, thoughts, and choices requires understanding their developmental stages. These stages are cognitive stages that affect their thinking, reasoning, speaking, imagination, and language skills. According to Piaget's theory, every child pass through each stage before beginning the next one.

1. Sensorimotor stage-birth to 2 years

The first stage sensorimotor begins from birth and continue until 2 years of age. This stage involves the use of motor. In this stage, the infant try to recognise the world by hearing, feeling, doing, living so using sense and motor skills ad the child adapt to surrounding. There are two ways the infant's learning of the world, it is imitation and experiment. All babies are born with some innate reflexes. These reflexes help the baby to adapt to the environment. Between fifth and eighth month old, the child develops object permanence which is the understanding that even if something is out of sight, it still exists (Bogartz, shinsky, and schilling, 2000). In the sixth and eighth month, the transition from reflex behaviour to purposeful behaviour occurs. Sensorimotor stage is the period when the most critical gains are achieved. There is a significant difference between the first days of the newborn and the one month. There fore sensorimotor stage divided six substage.

1. Exercising reflexes (0-1 month)

It is a period in which the newborn uses many reflexes. The newborn is adapted to the life with reflexes which infant borned with it. The sucking reflex in babies is very strong. In the first weeks, the baby sucks the breast and fingers and then starts sucking other objects.

2. Developing schemes (1-4 month)

The habit is the scheme built to the simple reflex (such as sucking). Sample, when a baby bottle is shown or touched, it can develop a suction scheme. When one month old, baby starts to try simple movements. Sample, moves his hand and repeats the movement when he is satisfied with this action. Piaget named this behavior as a reaction, because the child initially reacts to the event. These reactions are based on the efforts of the baby to repeat an interesting event which has emerged by chance.

3. Discovering procedures (4-8 month)

In this period, it seen that the baby is object oriented and focused on the world. Sample, The baby shakes the rattle, hears an interesting voice, the rattle shakes again, hears the sound again and repeat. In this period, more complex behaviours occur in the baby. The first foundations of object continuity are laid in this period. For the infants, there are no objects outside the visual field. Sample, when the toy is taken away from the baby's hand, it extends the hand in the direction the ball is taken, but does not mak an effort to seek, he forgets the toy.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

4. Intentional behaviour (8-12 month)

The babies exhibit purposeful behavior by combining the previously learned schemes in a coordinated way and can distinguish the vehicle and the purpose. The baby is curious about the properties of objects and what they can do with these objects. The baby looks at and grasping the objects. Individual can differentiate meaning and purpose to achieve the goal. The baby holds a stick (meaning), which can be used to reach a distant toy when necessary (purpose). Piaget argues that the child is planning to achieve a goal.

5. Novelty and exploration (12-18 month)

The baby is curious about the properties of objects and what they can do with these objects. Sample, children find the characteristics of falling objects interesting, often dropping objects and watching what happens. How to drop the object is curious for the baby. Sample, the baby learns that the rubber ball jumps on the ground, but a glass of juice falls to the ground.

6. Mental representation (18-24 month)

The mental functions of children are transformed from the sense motor period to the symbolic level. The child learns to think with symbols. Sample, painting based on symbolic processes. In this period, the baby can make mental combinations as long as individual finds a solution to the problem situation. One characteristic of this period is deferred imitation. Towards the end of the period, imitation is seen even after the model is disappeared. Sample, baby's mother a few days ago showed the game behavior, baby can imitate it a few days after.

2. Preoperational stage-ages 2 to 7

Preoperational stage occurs between two and seven years of age. The principles of logic and exact rules are fitting and organizing themselves in a high degree (Bayhan and Artan, 2007). The child in this period does not yet understand the concrete logic, can not use the information mentally and can not take the views of others. Children in this period are skilled in using symbols. In the preoperational stage, children are egocentric. The child sees himself at the center of the universe. There are others because he lives. According to Piaget, preoperational stage consists of two parts. Between two and four years, the language develops quickly. During this years, it develops symbols representing the object, event, person, existence which are not present in the child's eye or not present (Selcuk, 1996; 72). Although the language continues to develop rapidly, it has yet to fully express its feeling and thoughts and cognitive and physical maturation has not taken place. Can not make classification. From this moment on, the level of centrism gradually decreases. Children often play the roles of mommy, daddy and other characteristics. Children between the ages of four and seven, instead of logic based on their intuition think and solve problems with intuition. They can make classification.

3. Concrete operational stage-ages 7 to 11

In this period, they develop mentally problem solving and thinking skills and they have flexible and logical thinking. During this period, the power of inductive thinking is reached.

4. Formal operational stage-ages 11 to up

In this period they begin to develop ideas, values, beliefs. As it is an adolescence period, changes in brains thoughts are observed, besides physical changes. In this period, the power of deductive thinking is reached. Inductive and deductive thinking can be used simultaneously. They can think hypothetically. During this period, adolescent egocentrism occurs.

RESEARCH METHOD

In this article, Piaget's theory of cognitive development is investigated. According to the research, it was seen that children must complete their cognitive development stages.

RESULT

The child attempts to recognize, understand and learn the environment in the process of cognitive development. In this process, the more the child's environment is, the more cognitive development accelerates.

REFERENCES

1. Ross Vasta, Scott A. Miller, Shari Ells – *“CHILD PSYCHOLOGY”* – John Wiley & Sons, Ltd. USA-2004.
2. Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21 (Mayıs 2011) – *ERKEN ÇOCUKLUKTA BİLİŞSEL GELİŞİM VE DİL GELİŞİMİ* (Suat KOL).
3. Eğitim Bilim Toplum Dergisi / Education Science Society Journal, Cilt/Volume:15, Sayı / Issue:60, Güz/Autumn: 2017, Sayfa / Pages 25-49. – *BİLİŞSEL GELİŞİM DÖNEMLERİ VE ÇOCUK KÜTÜPHANELERİ*.
4. Dr. Halise Kader Zengin. BİLİŞSEL GELİŞİM. Jean Piaget ve Jerome Bruner.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

5. Murat Çivelek - *GELİŞİM PSİKOLOJİSİ* .
6. Piaget's Stages of Cognitive Development .
7. T.C Milli Eğitim Bakanlığı, Çocuk Gelişimi ve Eğitimi – Bilişsel Gelişim, Ankara 2014.
8. BRAC University, Dhaka Bangladesh – Piaget's Pre-operational Stage in Children: A Comparative Study.
9. E.Nihal AHİOĞLU-LİNDBERG - PİAGET VE ERGENLİKTE BİLİŞSEL GELİŞİM. Ocak 2011 Cilt:19 No:1 Kastamonu Eğitim Dergisi 1-10
10. Dr.Nahid Ruhee - COGNITIVE DEVELOPMENT THEORY (Jean Piaget)
11. Article in Educational Psychology · September 2014 - THE PİAGET THEORY OF COGNITIVE DEVELOPMENT :AN EDUCATIONAL IMPLICATIONS

READING AND WRITING DISABILITIES AND ITS MANAGEMENT

TURKAN HUSEYINZADE

Baku Engineering University
Pedagogy/Preschool teacher
irade.ceferzade97@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

This article aimed to discuss the reading and writing disabilities. Reading and writing disabilities have some types and symptoms. Firstly we should know general information about these disabilities and their features. How we can know that our child has reading or writing disabilities? How we can persuade children for reading or writing as a teacher or parent? And also here is the some ways that to help children to manage their disabilities.

1. **KEYWORDS:** , DYSGRAPHIA , DYSLEXIA, DIFFICULTIES

2. **INTRODUCTION**

In this part of article will show that reading disabilities types: Language Comprehension ,Phonological Deficit, Fluency/naming speed. These are types of reading disabilities. We will learn that which types are more affectively than others. Then we speak about other researching it means speak about writing disabilities. Writing Disabilities also have some symptoms this symptoms show that your child have writing disabilities. This child couldn't catch the pen frequently. Showing this symptoms we will show management of reading and writing disabilities.

3. **READING DISABILITIES ; TYPES, SIGNS AND SYMPTOMS OF READING DISABILITES**

Phonological Deficit:shortage, influencing velocity and exactness of printed word acknowledgment (likewise called naming pace issue or familiarity issue).

Comprehension deficit:regularly agreeing with the initial two sorts of issues, however particularly found in youngsters with social-phonetic inabilities (e.g., extreme introvertedness range), vocabulary shortcomings, summed up dialect learning issue, and learning challenges that influence dynamic thinking and coherent considering.

Signs:

Decoding Difficulties: Dyslexia is a standout amongst the most widely recognized perusing inabilities, influencing upwards of 15 percent of all Americans. As opposed to a typical misinterpretation, dyslexia is not portrayed by letter or word inversion but rather by a basic failure to disentangle, or separate, words into phonemes. Perusing requires the capacity to outline phonemes we hear to letters on a page, and the other way around, making this a careful procedure for somebody with dyslexia

Comprehension Difficulties: Understanding depends on a dominance of deciphering. Kids who battle to unravel think that its hard to comprehend and recall what has been perused. Since their endeavors to handle singular words are so debilitating, they have almost no mental vitality left to understand.

Retention Difficulties:Kids are usually requested that read entries and to answer questions, verbally or in composing, in light of what they've perused. This requires the capacity to hold, which depends vigorously on a tyke's deciphering capability and capacity to understand what is

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

perused. As understudies advance through review levels, they are relied upon to hold increasingly of what they read — from third grade on, perusing to learn is fun damental to classroom work and, by secondary school, it is a basic errand

Symptoms:Problems sounding out words, difficulty perceiving known words, poor spelling, slow perusing, problems perusing boisterously with right expression, problems understanding what was simply perused

Reading Disabilities in children: In the event that you think your kid may have a perusing handicap, discover more data to begin helping your youngster learn. Once the handicap is recognized, your kid's opportunity in the classroom will probably be more agreeable, and he or she will have the capacity to learn at a snappier pace. Perused on for data on helping kids with perusing incapacities

Determining Disabilities:With a specific end goal to give your kid the correct help that he or she needs, it's normally best to figure out what sort of perusing incapacity your tyke has.Counsel with your youngster's instructors and other perusing experts at school. It's conceivable that they'll allude you to experts that can help outside of school, similar to youngster therapists and coaches who particularly work with children who have incapacities. On the off chance that your tyke's experiencing issues understanding, he or she might be dyslexic. Dyslexia is a general term that alludes to a man's battle with comprehension words and letters. Dyslexia does not influence a youngster's insight at all, and there are particular strategies you can use to help a dyslexic tyke read effortlessly.

DYSLEXIA

Ben Foss wrote a book about Dyslexia. He called it The Dyslexia Empowerment Plan. According to this book Dyslexics' innate skills, which may include verbal, social, spatial, kinesthetic, visual, mathematical, or musical abilities, are their unique key to acquiring knowledge. Figuring out where their individual strengths lie, and then harnessing these skills, offers an entrée into learning and excelling. And by keeping the focus on learning, not on standard reading the same way everyone else does, a child with dyslexia can and will develop the self-confidence to flourish in the classroom and beyond. If your child ais Dyslexia and you think that he can not get any success in his life here is the three steps you should follow:

- Identify your child's profile: By mapping your child's strengths and weaknesses and assisting her to better understand who she is, you can help your child move away from shame and feelings of inadequacy and move toward creating a powerful program for learning.
- Help your child help himself: Coach your child to become his own best advocate by developing resiliency, confidence, and self-awareness, and focusing on achievable goals in areas that matter most to him.
- Create community: Dyslexic children are not broken, but too often the system designed to educate them is. Dare to change your school so that your child has the resources to thrive. Understanding your rights and finding allies will make you and your child feel connected and no longer alone

4. Dysgraphia:

Dysgraphia is a particular learning handicap that influences composed expression. Dysgraphia can show up as challenges with spelling, poor penmanship and inconvenience putting contemplations on paper. Dysgraphia can be a dialect based, and additionally non-dialect based confusion.

Symptoms and signs:

Generally messy written work . Inconsistencies in composing, e.g. blends of printing and cursive written work, upper and lower case, or sporadic sizes, shapes, or inclination of letters. Unfinished words or letters, discarded words, inconsistent position of letters on the page as for lines and edges, inconsistent spaces amongst words and letters, cramped or strange hold of the written work instrument, particularly, holding the written work instrument near the paper, or holding thumb more than two fingers and composing from the wrist, strange wrist, body, or paper position, talking to self while composing, or deliberately watching the hand that is composing, slow or worked duplicating or composing, large hole between composed thoughts and comprehension showed through discourse. Difficulty sorting out considerations on paper

Solutions of Reading Disabilities:

Black content on a white foundation can be outwardly uncomfortable for some kids, as the differentiation can make the letters seem to move or vibrate.As another choice, you can buy glasses with shading tinted focal points. The most famous hues are blue and yellow.Similarly, if changing the foundation shading is useful when perusing, these understudies will most likely advantage from changing

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

the foundation when writing. Play video games amusements with words and letters that are befuddling. For example, if a youthful learner stirs up the letters b and d, give a magazine, daily paper, or other print out and request that they circle all the letter . They don't need to peruse the content. They will simply be checking for the letter or word. In the event that you request that they look crosswise over one line at once, then you will likewise help them to enhance following abilities. Schedule a reliable time, a couple times each week, when the entire class or family chooses a book and peruses.

Solutions of Writing disabilities:

We have made Handwriting Problem Solutions in view of our 10 years of experience as Special Educators counseling and instructing in various Michigan school areas. We spend significant time in educating both "Low-Tech" and "Innovative" answers for children of any age with engine or tactile engine challenges who experience difficulty finishing their composed schoolwork with paper and pencil. These arrangements regularly permit our understudies to finish age-fitting composed items like those of their companions. A large number of our understudies finish the majority of their composed schoolwork without the utilization of paper and pencil - even propelled math and science! The understudies we work with have composing challenges identified with conditions, for example, Physical Impairments, Autism Spectrum Disorder, Learning Disabilities, ADD/ADHD, Dyslexia and Dysgraphia.

Solutions of Writing disabilities:

We have made Handwriting Problem Solutions in view of our 10 years of experience as Special Educators counseling and instructing in various Michigan school areas. We spend significant time in educating both "Low-Tech" and "Innovative" answers for children of any age with engine or tactile engine challenges who experience difficulty finishing their composed schoolwork with paper and pencil. These arrangements regularly permit our understudies to finish age-fitting composed items like those of their companions. A large number of our understudies finish the majority of their composed schoolwork without the utilization of paper and pencil - even propelled math and science! The understudies we work with have composing challenges identified with conditions, for example, Physical Impairments, Autism Spectrum Disorder, Learning Disabilities, ADD/ADHD, Dyslexia and Dysgraphia

Results:

This part of report we will show some facts about reading and writing disabilities. About 10 million children have difficulties learning to read the good news is that more than 90 percent of struggling readers can overcome their difficulties if they receive appropriate treatment at early ages. Many kids struggle with reading. One estimate is that about 10 million children have difficulties learning to read. They good news is that 90 to 95 percent of reading impaired children can overcome their difficulties if they receive right treatment at early age. Recently statistics show that 20 million children have writing disabilities .They struggle with this problem.

Discussion and conclusion

When we start to this research we meet with new facts about disabilities. We researched 2 types of disabilities .Reading and Writing disabilities. We learned correctly their types, symptoms and signs. Starting to this research changing many thing in my brain. We learned new facts about reading and writing disabilities. Due to this research I learned that my cousins have writing disabilities. I see that he couldn't catch pen. After this research I meet writing disabilities symptoms and learned that my cousins have writing disabilities. In fact writing disabilities often happened in children. Also this research help that how parents can help children's disabilities. This research give us some important points. Use from this points we ca manage our child's disabilities. Research don't say that disability problems solved completely. Not completely but big part can be solved.

REFERENCES

Improving Adult Literacy Instruction: Options for Practice and Research (2012)Chapter: 7 Learning, Reading, and Writing Disabilities
(<https://www.nap.edu/read/13242/chapter/9>)https://www.nichd.nih.gov/search/site?keys=reading+and+writing+disabilities&form_build_id=form-Xomj8BvkvdthoACdno0zQFmqFiAco6lR3KF3mCSXoWk&form_id=thunderstone_search_api_header_block_form&Search=Searchhttps://ldaamerica.org/advocacy/lda-position-papers/reading-and-learning-disabilities/

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

The Dyslexia Empowerment Plan: A Blueprint for Renewing Your Child's Confidence and Love of Learning Hardcover – August 27, 201 by Ben Foss (Author)

Reading comprehension abilities of children with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder S.E. Brock, P.K. Knapp. First Published October 1, 1996

Nicolson, R. I., & Fawcett, A. J. (2011). Dyslexia, dysgraphia, procedural learning and the cerebellum. *Cortex: A Journal Devoted to the Study of the Nervous System and Behavior*, 47(1), 117-127.

THE THEORY OF COGNITIVE DEVELOPMENT

XANIM MƏMMƏDOVA AĞAYEVA AYTƏN

BAKI MÜHƏNDİSLİK UNIVERSİTETİ BAKI MÜHƏNDİSLİK UNIVERSİTETİ

PEDAQOJİ. MƏKTƏBƏQƏDƏR PEDAQOJİ. MƏKTƏBƏQƏDƏR

TƏLİM-TƏRBIYYƏ TƏLİM-TƏRBIYYƏ

XANIMM608@GMAIL.COM AYTENAGAYEVA34@GMAIL.COM

AZƏRBAYCAN BAKI AZƏRBAYCAN BAKI

XÜLASƏ

Cognition: about the functioning of intelligence, cognitive (en. cognitive) means. It is the general name of thinking, understanding, remembering processes. Cognitive development is the mental development that allows people to understand and learn. Cognitive development works on other aspects of brain development. The children understand of the world, the changes in their minds, the developments in the mental states, and the focus of the cognitive development. Cognition helps us to recognize and understand our world. Cognition helps us to recognize and understand our world.

AÇAR SÖZLƏR: general informaton about cognitive development, the kind of cognitive development, Bandura's cognitive development theory, piaget's cognitive development theory

GİRİŞ

Some features that turn people into human beings are cognitive power and become superior to other beings with this power. In recent times, people care about education and guide cognitive development in education.

Cognition involves advanced mental processes. Mental processes:

- Attention
- Perception
- Memory
- Language development
- Reading and writing
- Thinking
- Mind

The cognitive characteristics of the child are different from adults. Children have their own unique worldviews and thoughts. Cognitive development refers to thinking about objects that the child sees, hears, and touches. Cognitive development helps the child to recognize the difference and similarity between objects, to categorize object. The cognitive system retrieves information and uses it when the time comes. Conceptualizes and generalizes information to think even better.

TƏDQIQAT METODU

The social cognitive theory of Bandura Alberto

Albert Bandura's Social Cognitive Theory emphasizes how cognitive, behavioral, personal, and environmental factors interact to determine motivation and behavior (Crothers, Hughes, & Moraine, 2008). His theory called the Triadic Reciprocal Determinism. These factors influence the human behavior and also there are numerous factors that influence the human behavior. These factors don't have equal strength and they are not occurring the same time. The figure below shows us the Bandura's Triadic Reciprocal Determinism

In the social cognitive theory there four process for achieve a goal:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1. Self-observation
2. Self-evaluation
3. Self-reaction
4. Self-efficacy

Self-observation:

Observation oneself can acquaint and motivate and also it can be used to appreciate and also motivate behavioral change. Self-observation has two important factors with appreciate the one observation one-self:

1. Regularity-means behavior ought to continue observe.
2. Proximity-behavior ought to observed while it crate or shortly after.

Alone self-observation is incompetent because motivation depends on one's anxiety of result and effect.

Self-evaluation

Self-evaluation finds the difference between the individual's valid performance and desired performance or target. Goals must be special and significant. Goals such us "do your best" are uncertain and will not motive. Schunk and Zimmerman (1994) state that "specific goals specify the amount of effort required for success and boost self-efficacy because progress is easy to gauge." If one has a little respect for her target he will not appreciate performance. Self-evaluation has two types of standards:

1. Absolute- the grading scale can be an example for absolute standard.
2. Normative- to compare one's performance or behavior with individuals is an example for normative standard.

People acquire pleasure when the achieve goal which is important for them. When person achieves him or her goal they are more likely to proceed to exert more effort, because the substandard no longer provide pleasure.

Self-reaction

Reactions to individual's performance can be motivating. If the progress will be acceptable, it can create a self-efficacy in the individual and it will be motivated for to achieve a goal. Self-reaction also let people re-evaluate their goals in connective with their skills. If one person achieves his or her goal they re-evaluate their goal for the higher standards. But if one person can't achieves him or her goal they re-evaluate and lower standard to an accessible goal.

Self-efficacy

It can motivate one's belief for the achieving goal. "Self-efficacy refers to people's judgments about their capability to perform particular tasks. According to task self-efficacy can raises try and perseverance for the challenging task. For this reason resining the possibility will be completed.

Jean Piaget's theory of cognitive development

The Piaget stages of development explain intellectual development, abilities of infants, children, and teens. Piaget was the first psychologist to established study of cognitive development. Before, Piaget's work psychology says that children think less than adults. Then Piaget display that children think clearly different ways than adults. Also Piaget says that each age have different behavior. Due to this think Piaget cognitive development have four stages.

Influence of development

There four factors that influence to the development of thinking process

1. Biological maturation-biological change. Teacher, parents may have an effect on this factor.
2. Activity-act on the environment, learn from activity. According to Piaget we probably change out thinking process when we act on and learn from the environment.
3. Social experiences-learning from others. When we interact with other people may be we change our way of thinking.
4. Equilibration-find the balance what we already know and learn from the environment

Piaget believed that all children develop these 4 stages there is no other way. And each stage has their special features.

4.NƏTICƏ

As we see in the below the cognitive development is a mental process that help us to learn, understand, solve a problem and etc. Cognitive development change over the lifespan cognitive

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

development a major area of study in cognitive psychology. Theories in developmental cognitive psychology have greatly expanded our understanding of how cognitive structures develop. Cognitive development help us to develop common language which allows for communicate. There are some theory about cognitive development. For example Piaget's cognitive development of theory, Bandura's social cognitive theory and etc. according to Piaget every there are four development stage and every children grow according to these stages. It doesn't matter where you were born, which culture you have. But I don't think so because culture has an important effect on the child development. Yes maybe these stages are true but culture by culture these stage change.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. <https://translate.google.az/translate?hl=az&sl=tr&u=http://www.dmy.info/bilissel-gelisim-kuramlari/&prev=search>
2. (<http://www.cocukgelisimi.gen.tr/cocuk-gelisimi/bilisselgelisim/247-bilissel-gelisimin-tanimi-ve-onemi.html>)
3. <http://allpsych.com/personalitysynopsis/cognitive/>
4. <http://study.com/academy/lesson/social-cognitive-learning-theory-definition-and-examples.html>
5. <http://study.com/academy/lesson/social-cognitive-learning-theory-definition-and-examples.html>
6. <https://www.ruralhealthinfo.org/community-health/health-promotion/2/theories-and-models/social-cognitive>
7. (<https://wikispaces.psu.edu/display/PSYCH484/7.+SelfEfficacy+and+Social+Cognitive+Theories#id-7.Self-EfficacyandSocialCognitiveTheories-SocialCognitiveTheory>)
8. (<https://sites.google.com/site/northleym/piaget-s-theory-of-cognitive-development>)
9. <https://www.verywell.com/preoperational-stage-of-cognitive-development-2795461>
10. <file:///C:/Users/Vugar/Desktop/Piaget's%20Theory%20of%20Cognitive%20Development%20-%20Colleen,%20Felicia,%20and%20Erin's%20Helpful%20Teacher%20Tips.html>
<file:///C:/Users/Vugar/Desktop/Piaget's%20Theory%20of%20Cognitive%20Development%20-%20Colleen,%20Felicia,%20and%20Erin's%20Helpful%20Teacher%20Tips.html>

WHY PEOPLE IN AZERBAIJAN PREFER PRIVATE HOSPITALS RATHER THAN PUBLIC HOSPITALS?

NIGAR GURBANLI

ADA Universiteti
Dövlət və ictimai münasibətlər
Ngurbanli2020@ada.edu.az
Bakı, Azərbaycan

ABSTRACT

In recent years, in a country like Azerbaijan health issue has become one of the major concerns. Humans mostly argue about the places where they can get sufficient treatment. The main obstacle while searching for adequate treatment is the huge gap between the private and public hospitals, which has been enhanced especially during the last ten years. Thus, it is quite clear that people prefer hospitals with better conditions, sanitation, and affordable costs. The principal objective of this paper is to analyze preferences of people who attend private hospitals instead of public hospitals in order to find out the aspects that patients mostly pay attention. The paper contains a report on preliminary data gathered from questionnaires. Fifteen adults who have visited both private and public hospitals answered 10 questions included the following: "Conditions in private/public hospitals are satisfied?", "Service quality is better in private/public hospitals?", "Costs in private/public hospitals are expensive?" etc. The results which were gathered from questionnaires can be applied either in the reports of doctors who work in public and private hospitals or can assist patients who have hesitations while selecting for sufficient treatment.

1. Introduction

In a country like Azerbaijan, health issue has started drawing attention last 20 years starting from the late 1990s. After the dissolution of Soviet Union, Azerbaijan healthcare system was devastated and there were incremental changes in the sphere of healthcare. Due to the lacking healthcare system, citizens have started to concern more about the health issues. Subsequently, after privatization of hospitals people have faced obstacles because of the enhancing gap between private and public hospitals. The government hospitals have their limitations in terms of overcrowding, lack of

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

cleanliness, etc. which are basically due to the little amount of adequate resources and absence of professional management and account- ability, but the private hospitals have built in limitations in the crucial aspects of medical care (Narayana 2003:1230).

Today, the enhancing gap between private and government hospitals makes humans mostly focus on the conditions and costs while searching for adequate treatment. Despite the importance of conditions and suitable costs, researchers emphasized that infection control issues and spread of communicable diseases also decrease the interest to public hospitals (Frost 2013:20). Thus, it is clear that public hospitals in Azerbaijan are inefficient and underfunded and this situation creates attraction of consumers to the private hospitals. Moreover, preferences of patients can be related with medical facilities which are in high standards and well-qualified in private hospitals (Aiura 2010:280). Consequently, abovementioned points about the features of government and nonpublic hospitals prove that preferences of patients do not only depend on the costs but also on quality and sufficiency of treatment methods.

Thus, the aim of the paper is to investigate choices of citizens and find out the main aspects that humans mostly pay attention while searching for the efficiency of treatment. In this study the fundamental preferences of patients are discussed from the perspective of researchers and respondents. The first part of the work starts by discussing the main aspects that influence humans' preferences. Later, in the second part the main focus is on the importance of the gap between hospitals by referring to the previous studies of scholars. The study gives an account to data collection procedure used for research. The final part of the paper concludes with a discussion of the results of research and suggestions that can be used in order to balance the situation.

2. Literature Review

The question of public and private hospitals takes a primary role in modern society. Private hospitals are hospitals owned by non-profit organizations and privately funded by through payment for medical services by patients themselves (Holm 1989:16). On the other hand, public hospitals are funded by local, state, and federal funds. Today, a number of private hospitals in the world are huge in contrast to public hospitals. Thus, according to Holm (1988:16), among the countries in Europe that have seen a rise in the private health care sector, Denmark and England are prominent Denmark has operated a public free-for-all system of health care since the mid- 1960s, thereby securing a high level of primary and hospital care to all citizens. This scholar points out that because of high demand to the private hospitals, the number of such hospitals has been increasing day by day especially in developed countries. Moreover, Narayana (2003:1231) says that the private sector was very predominant during 1980s, it accounted for about 70 percent of inpatient care in rural areas and 62 percent in urban areas. However, the main question is why people prefer private hospitals to public ones, and what can government do in order to balance the situation?

According to Singh-Sirohi (2016:49), researches have shown that good service quality leads to the retention of existing customers and the attraction of new ones, reduced costs, an enhanced corporate image, positive word-of-mouth recommendation and, ultimately, enhanced profitability. Thus, it is quite clear that people prefer hospitals with better conditions and affordable costs. Wurtz (1995:642), for example, considers condition as one of the main reasons for private hospital preference. Wurtz (1995:644) argues that public hospitals care for many patients infected with TB (tuberculosis) and HIV (Human immunodeficiency virus). Thus, infection control personnel often must cope with inadequate resources for respiratory isolation and must evaluate frequent occupational exposures. Subsequently, it shows that while selecting hospitals people mostly consider conditions, cleanliness, and special treatments. Moreover, Wurtz (1995:645) claims that many infection control issues, such as isolation of TB (tuberculosis) patients, management of occupational exposure, and reporting of communicable diseases, provoke controversy and, therefore, decrease interest to public hospitals. Infections are the most common complication affecting hospital patients (Frost 2013:50). On the other hand, some scholars claim that government interventions can be helpful in order to balance the situation. For instance, Aiura (2010:275) argues that privatization would improve the hospitals' net income, however, it is hoped that public hospitals will supply the need for the requirements of advanced medical technology, emergency medical service, medical services in remote areas. Privatization of public hospitals could be a better revolution in health care system. Thus, middle class in the society will have sufficient health treatment with better conditions and profitable prices.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

While arguing about the reasons, scholars mostly assert about conditions, prices, and advanced medical technology of private and public hospitals. Governments should consider all these factors and make interventions in order to balance the situation.

3. Method

3.1 Participants:

For this preliminary study, 15 participants who have attended both government and non-government hospitals were selected. Randomly selected respondents were adults under 30 years old. All of the participants responded to the survey and answered 10 questions related with the main study.

3.2 Materials:

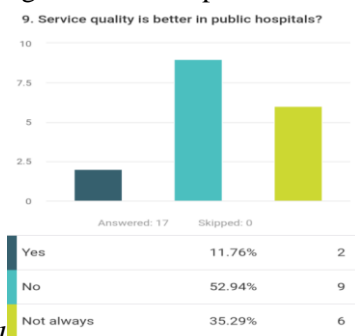
In order to gather preliminary data, research instruments were used in the study. The main research tool for data collection was questionnaires. Questionnaires consisted of 10 questions related with the differences between private and public hospitals. Questions which were indicated in the research tool were mostly about conditions, costs, and service quality. According to the test results respondents are mostly satisfied with the conditions in private hospitals. Finally, questionnaire revealed the patients attitudes towards private and public hospitals.

3.3 Procedures:

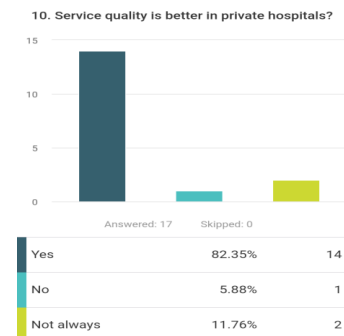
During the spring semester in 2017, questionnaires related with the study were given to 10 respondents. Questionnaires were distributed by online survey and 1 week was spent in order to gather the responses.

4. Analysis and Discussion

Responses gathered from questionnaires proved that citizens mostly pay attention to sanitation, condition, and service quality. Differences between percentages illustrate that there is a gap between government and non-government hospitals.

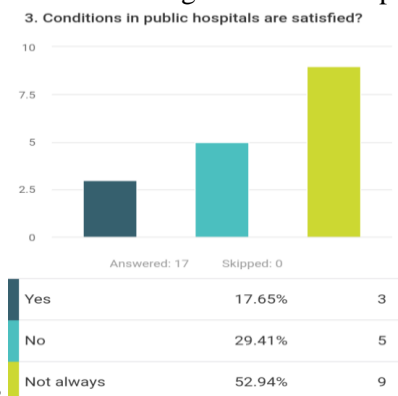

Graph1

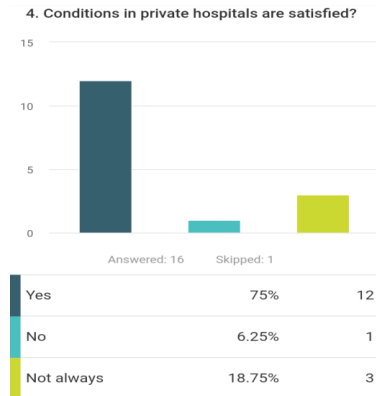

Graph2

Abovementioned percentages indicate that 82.35% (see Graph2) of patients are satisfied with service quality mostly in private hospitals. On the other hand, percentages related with public hospitals shows that there is huge gap between government and non-government hospitals in terms of service quality. 52.94% (see Graph1) of respondents are not satisfied with the service in public hospitals because personnel in public hospitals are not experienced as in private hospitals. It indicates that doctors and workers who are experienced and educated mostly prefer non-government hospitals due to high wages and conditions. Furthermore, qualified doctors develop themselves in private hospitals because opportunities are higher in these hospitals.

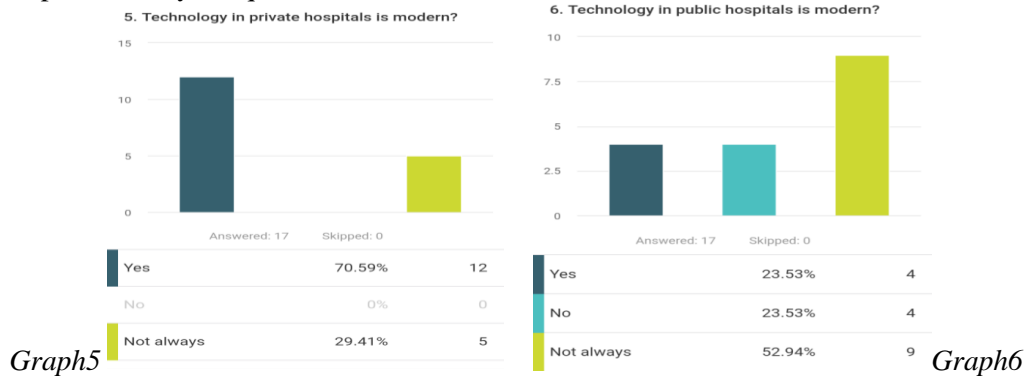
Graph3

Graph4

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Data gathered from the questions related with conditions shows that 75% (see Graph4) of patients are satisfied with the conditions in non-government hospitals. However, 52.94%(see Graph3) of respondents argue that conditions in public hospitals are also sufficient but not always. This statement proves that government hospitals in Azerbaijan are in the way of development. Moreover, it can be considered that even service quality is lower in government hospitals, government tries to develop situation starting from sanitation and condition which can attract more patients in the long run. Nevertheless, quality of doctors and personnel is more significant issue than conditions. People attend private hospitals mostly for qualified and educated doctors.

Patients who have attended both private and public hospitals have indicated that technology in private hospitals is innovative and modern. On the other hand, 52.94% (see Graph6) of respondents prove that technology in public hospitals is not always modern and qualified. This statement also illustrates that government improves conditions in public hospitals by establishing advance technology. In modern society, health care system cannot be improved without qualified technology. Technological innovations in health sphere create more opportunities in order to increase reputation of hospitals which is also can be considered as an important factor in order to develop government hospitals.

5. Conclusion

Aforementioned points prove that development in the sphere of public hospitals is substantial in modern society. Although preliminary data gathered from respondents indicates slight differences between government and non-government hospitals, a number of citizens who visit private are overwhelming. In the 21st century, Azerbaijan is considered as a developing country, subsequently health care system should be equally distributed both in private and public hospitals. In contrast to the European countries, in Azerbaijan the gap between hospitals is enhanced mostly because of government interventions. Government should create more efficient and effective procedures in order to balance the situation. Simultaneously, it would be better if policymakers working in the sphere of health care consider people of middle and upper while generating cost policies for hospitals. Despite the fact that conditions are not same in public and private hospitals, costs are almost in the same amount in both hospitals. Consequently, government should take into consideration all these significant factors and create better health care system for the future of citizens. Conclusion for this study cannot be drawn exactly because of the limited number of respondents. More efficient and deep research should be done in order to explore the main issue. New research questions, related with the conditions in hospitals, governmental interventions in the sphere of health and huge amount of respondents can be useful in order to investigate the problem of public and private hospitals in Azerbaijan.

REFERENCES:

1. Aiura, Hiroshi (2010). "Privatization of Local Public Hospitals: Effect on Budget, Medical Service Quality, and Social Welfare" *International Journal of Health Care Finance and Economics* 10, no.3: 275-299.
2. Frost, Peter (2013). "Infection Prevention and Control in Public Hospitals" *Victorian Auditor-General's Report* 10, no.4: 20-58.
3. Holm, Soren (1989). "Private Hospitals in Public Health Systems" *The Hastings Center Report* 19, no.5: 16-20.
4. Narayana, K.V (2003). "Changing Healthcare System" *Economic and Political Weekly* 38, no.12/13: 1230-1241.
5. Sirohi, Sugandha (2016). "Service Quality Evaluation of Private Hospitals" *Journal of Management Research and Analysis* 76, no.2: 49-52.
6. Wurtz, Rebecca (1995). "Infection Control in Public Hospitals" *Infection Control and Hospital Epidemiology* 16, no.11: 642-646.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

APPENDIX

Short description: *Questionnaire was created in order to gather data and explore the main aspects in the preferences of patients in terms of visiting private and public hospitals. 10 multiple choice questions were created and 15 respondents were involved in the process. Names of the respondents will be anonymous.*

1. Personal Questions:

Age:
Occupation:
Budget: a)High b)Average

2. Please, select the most appropriate answer:
- How many times you visit private hospitals?
a) Once in a month b) Once in a week c) Twice in a year
 - How many times you visit public hospitals?
a) Once in a month b) Once in a week c) Twice in a year
 - Conditions in private hospitals are satisfied?
a) Yes b) No c) Not always
 - Conditions in public hospitals are satisfied?
a) Yes b) No c) Not always
 - Technology in private hospitals is modern?
a) Yes b) No c) Not always
 - Technology in public hospitals is modern?
a) Yes b) No c) Not always
 - Costs in private hospitals are expensive?
a) Yes b) No c) Not so much
 - Costs in public hospitals are expensive?
a) Yes b) No c) Not so much
 - Service quality is better in private hospitals?
a) Yes b) No c) Not always
 - Service quality is better in public hospitals?
a) Yes b) No c) Not always

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

PEDAQOGİKA

UŞAQLARIN TƏRBIYƏ OLUNMASINDA MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN ROLU

QUBADLI ƏFSANƏ

Pedaqogika
equbadli@hotmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Hər bir xalqın inkişafı, gücü, müstəqilliyi gələcək nəslin təhsil-tərbiyəsindən, onların düzgün yetişdirilməsindən əsaslı şəkildə aslıdır. Bu səbəbdən də, gələcəyimiz olan uşaqlarda, milli-mənəvi dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə hörmət, sevgi aşılmalı, vətənə, cəmiyyətə faydalı, əxlaqlı şəxsiyyət kimi yetişmələri həyata keçirilməlidir. Uşaqların tərbiyəsi ümumxalq işi hesab olunur. Lakin bu prosesdə ailə və məktəbin xüsusi rolu vardır. Belə ki, uşaqlarda tərbiyənin ilkin anlayışları ilə tanışlıq prosesi ailədə başlayıb, məktəbdə daha geniş şəkildə formalaşdırılır. Uşaqların tərbiyə olunması prosesində valideynlərə, müəllimlərin üzərinə bir çox öhdəliklər düşür. Müəllimlər bu istiqamətdə metodiki bilik, bacarığa malik olmalı, müxtəlif yaş dövrləri, bu yaş dövrlərində uşaqların pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərini bilməli, valideynlərlə ünsiyyət yaratmaq, işgüzar əlaqələr qurmaq, övladlarının tərbiyəsində onlara pedaqoji dəstək vermək potensialına malik olmalıdır. Bu aspektdə məqalənin yazılmaməqsədi uşaqların tərbiyəsində ailə və məktəbin rolunu müəyyənləşdirməkdir.

AÇAR SÖZLƏR: Tərbiyə prosesi, Ailə tərbiyəsi, Məktəb və ailə

GİRİŞ

Dövrün tələbinə uyğun olaraq sürətli şəkildə dəyişən və inkişaf edən dünyadagənc nəslin yetişməsində ailə və məktəbin rolu əvəz edilməzdir. Məlum olduğu kimi, uşaqların tərbiyəsində ailə qoyulur. Bu prosesdə valideynlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Valideynlər bu istiqamətdə öz üzərində çalışmalı, bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməli, övladlarını daha yaxşı tanımalı və onlarla çox ünsiyyətdə olmalıdırlar. Uşaqlar məktəbə qədəm qoyduqdan sonra günün çox hissəsinin ailədən kənar keçirdiyi üçün valideynlərin yükü qismən azalmış olur. Bu zaman uşaqların tərbiyəsində mühüm vəzifələr məktəbin üzərinə düşür. Tərbiyə prosesində ailə və məktəbin birgə işinin təşkili valideynlər və müəllimlərin tələblərdə vahidliyin gözlənməsi valideynlərin bu istiqamətdə maarifləndirilməsi təşkil edilməlidir. Beləliklə də, uşaqların hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin etmək, onların yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə malik, mədəniyyətli, tərbiyəli, vətənpərvər, qayğıkeş, intellektual şəxslər kimi formalaşdırılması üçün məktəb və ailənin birgə əlaqəsi mühüm amil hesab olunur. Tədqiqat işində ailə tərbiyəsi, tərbiyə prosesində istifadə olunan metodlar, məktəb və ailənin tərbiyə prosesində roluna haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində nəzəri təhlil metodunu tətbiq etməklə müxtəlif pedaqoji ədəbiyyatlardan tərbiyə prosesinin təşkilində ailənin, məktəbin rolu, onların birgə fəaliyyət qaydaları, mövcud problemlər, onların baş vermə səbəbi, aradan qaldırılması yolları haqqında məlumatlar qeyd edilmişdir. Əldə edilən informasiyalar müəllimlərin, valideynlərin, eləcə də, onların birgə işgüzar fəaliyyətlərində tərbiyə işinin düzgün təşkilinə yardımçı olacaqdır.

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında digər proseslərlə bərabər tərbiyə prosesinin özünəməxsus rolu vardır. Tərbiyə fasiləsiz proses olub, yaşından asılı olmayaraq hər bir şəxsin tərbiyə olunmağa hər zaman ehtiyacı vardır. İngilis filosofu Con Lokk qeyd edirdi ki, insanlar arasında fərq tərbiyə əsasında yaranır. Tərbiyə yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübənin məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil formada gənc nəsle ötürülməsi prosesidir. Həzrəti peyğəmbərimiz buyurmuşdur ki, “tərbiyə valideynin öz övladına verdiyi ən böyük hədiyyədir”. [1]

Uşaqların məktəbə qədəm qoymasıyla ailə və məktəb arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Valideynlər övladlarının sağlam və xoşbəxt böyüməsi üçün məsuliyyətlə çalışmalıdırlar. Onlar dərək

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

etməlidirlər ki, uşaqların tərbiyəsi atanın, ananın tərbiyə verməsiylə tamamlanmamalıdır. Məktəblə əlaqə nəticəsində sinif rəhbərləri, müəllimlər valideynlərlə, ailənin yaşadığı şəraitlə, onların tərbiyə imkanları ilə yaxından tanış olub, uşaqların tərbiyə prosesinin düzgün qurulması haqqında pedaqoji dəstək olmalı və öz məsləhətlərini verməlidirlər.

Ailə tərbiyəsi. Uşağın yaradıcı qabiliyyətlərinin, idraki qüvvələrin inkişafı, ilkin əmək təcrübəsi, fiziki sağlamlığı ailədən asılıdır. Qeyd olunan bu amillər ailə tərbiyəsinin məqsədini təşkil edir. Ailələrdə iqtisadi səviyyənin, ictimai həyatın mədəni səviyyəsinin aşağı olması, qadının üzərində öhdəliyin çox olması, ailə və məktəb arasında əlaqələrin zəifliyi və digər səbəblər uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir. [2] Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, pedaqoji fəaliyyət zamanı məktəblilərin tərbiyəsinə müxtəlif tip ailələrlə əlaqə yaradılmışdı. Qeyd edilən tipləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Anlaşma və razılışma münasibətləri hökm sürən ailələr. Bu tip ailələrdə valideynlərin bir-birini başa düşməsi, ümumi razılığa gəlmək, ailədə mehribanlıq, xeyirxahlıq, qayğıkeş münasibətin olması nəticəsində sevinc, xoşbəxtlik hissi duyulur. Bu tip ailələrdə böyüyən uşaqlar təmkinli, qayğıkeş, əməksevər ruhda formalaşırlar. Bu tip ailə başçıları məktəblə sıx pedaqoji əməkdaşlıq yaradırlar və belə ailələrdə oyun, gəzinti, dərs məşğələsi və s. qaydaları xüsusi rejim əsasında həyata keçirilir.

2. Bir-biri ilə razılığa gələn ailələr. Bu tip ailələrdə münasibət normal şəraitdə yaranmasına baxmayaraq, gərginlik hissi özünü göstərir və bu proses uşaqların inkişafına öz mənfi təsirini göstərir.

3. Bir-birini başa düşən, lakin razılığı uzun müddət davam etməyən ailələr. Bu tip ailələrdə anlaşma olsa da, gərginlik hissi davam etdirilir və prosesdə uşaqların psixoloji inkişafında, tərbiyə olunmasına mənfi təsir göstərir.

4. Münasibətlərində gərginlik və kobudluq olan ailələr. Belə ailələrdə valideynlər arasında olan gərgin münasibət, anlaşmanın olmaması, hörmətin aradan qalxması uşaqların tərbiyəsinə öz mənfi təsirini göstərir. Bu daha çox yeniyetmələrin tərbiyəsinə dərin iz buraxır.

Pedaqogikada ailə tərbiyəsi anlayışına valideynlərin övladlarıyla tərbiyəedici şəkildə qarşılıqlı münasibətlərin olması mövqeyindən yanaşılır. Aparılmış təcrübələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müasir ailə tərbiyəsinə valideyn-övlad münasibətlərində əsas fərqlənən üslublar bunlardır:

1. Avtoritar üslub-valideynlərin övladlarıyla münasibətlərində ciddilik, tələbkarlıq, qətiyyətlilik özünü göstərir. Bu münasibətlər uşaqlarda qorxu, aqressivlik, yaxud da süstlük yaradır.

2. Demokratik üslub-valideynlər övladlarının fikirlərinin dinləyir və hörmətlə yanaşır, sərbəst şəkildə düşüncələrini bildirməyə şərait yaradır. Belə münasibətlər olan ailələrdə uşaqlarda vətəndaşlıq, əməksevərlik, saflıq, sevgi, şəxsi ləyaqət hissi ən yüksək səviyyədə formalaşmış olur.

3. Səhlənkar üslub-valideynlər övladlarıyla münasibətdə hər şeyi bağışlayan, ciddi yanaşmayan mövqeyində dayanırlar. Nəticədə uşaqlar məsuliyyətsiz, səhlənkarböyüyürlər. [3]

Ailə tərbiyəsi metodları. Ailə tərbiyəsinə valideynlərin istifadə etdikləri metodlar övladlarının tərbiyə olunmasında müəyyənləşdirdiyi məqsədlərlərdən asılıdır. Bir çox halda, valideynlər ümumi tərbiyə metodları olan izah etmə, təlqin, məsləhət, şəxsi nümunə, rəğbətləndirmə, cəza metodlarından istifadə edirlər. Ailədə tərbiyə vəzifələrini həyata keçirmək üçün tətbiq olunan vasitələrə isə bunlar daxil etmək olar: valideyn nüfuzu, ailədə mənəvi mühit, mətbuat, radio, söz, folklor nümunəsi, əmək təlimi, gündəlik rejim, muzey və sərgilər, oyunlar və s. Ailədə valideynlər tərbiyə metodlarının seçilməsinə, həyata keçirilməsinə daha ciddi yanaşmalı, uşaqların müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini bilməlidir. Bəzi valideynlər şəxsi təcrübədən, şəxsi nümunə əsasında tərbiyəyə üstünlük verərək, tərbiyədə əyani metodlar və alışıdırma metodunu tətbiq edir. Valideynlər birgə fəaliyyəti üstün tutursa, o zaman praktik metodları münasibətlərdə istifadə edirlər. Əlbəttə ki, düzgün metodların seçilib tətbiqi valideynin pedaqoji mədəni səviyyəsinin göstəricisidir. Ümumilikdə isə məktəb, ailə və ictimaiyyətin fəaliyyəti uşaqların tərbiyəsinə mühüm rol oynayır. Belə ki, məktəb pedaqoji kollektivi, valideyn komitəsini, ictimai şuranı, kitabxanaları, polis və səhiyyə orqanlarının iş planını müəyyənləşdirərək funksiyaları barədə onları məlumatlandırır. Məktəb uşaqların tərbiyəsinə valideynlərə və ictimaiyyət nümayəndələrinə vacib priyomları öyrədir. Tərbiyənin gedişi, nəticəsi, verilmiş nöqsanlar və onların səbəbləri aşkar olunur, aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirir. Məktəb valideyn birlikləri vasitəsilə valideynlərlə işi həyata keçirir. Fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri, tərbiyə prosesinin hüquq və vəzifələri qeyd edilən mövcud nizamnamələri olan birliklər aşağıdakılardır: valideyn komitələri, şuraları, konqresləri, assosiasiyaları, yardım cəmiyyətlər, rəyasət heyəti və digərləri. Bir çox halda

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

məktəb, ailə və ictimaiyyətin fəaliyyətini əks etdirən plan tərtib edilir. Məktəbin fəaliyyəti üzərində ailə nəzarətini həyata keçirmək məqsədiylə məktəb və ailə tərbiyəsiyə əlaqə yaradılan yerlərdə “məktəb-ailə” kompleksləri yaradılır. Valideyn birlikləri əsasən pedaqoji biliklərin yayılmasında mühüm rol oynayır. Həmçinin, etik, estetik, intellektual, dəyərlərə yiyələnmək üçün valideynlər məktəbi yaradılır. Ailədə uşaqların düzgün tərbiyəsinin həyata keçirmək yollarını bilmək, bu istiqamətdə valideynlərin biliklərini genişləndirməyə həvəsləndirmək valideyn məktəbinin əsas məqsədi olmalıdır.

Müasir ailə tərbiyəsinin əsaslandığı əsas tələblər bunlardır:

- a. Uşaqlara qabiliyyətlərini müstəqil şəkildə inkişaf etdirməsi üçün şəraitin yaradılması;
- b. Şagird şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmaq;
- c. Böyük və uşaqların münasibətlərində demokratiya prinsipinə əsaslanmaq;
- d. Vətəndaşlıq prinsipi, şagirdlərin öz “mən”ini dərk etməsi;
- e. Tərbiyə prosesində xalqın tərbiyə ənənələrindən istifadə, ümumbəşəri əxlaq normalarının və dəyərlərinin üstün tutulması.

Ailə tərbiyəsinin əsasında ailə hüququ durur. Ölkə konstitusiyasında nigah, ailə, uşağın hüquqları qanunvericilik normativ sənədlərdə hüquq qaydaları öz əksini tapmışdır. BMT-nin 1989-cu ildə qəbul etdiyi Uşaq Hüquqları haqqında Beynəlxalq Konvensiyaya əsasən valideynlər öz uşaqlarını azadlığına və ləyaqətinə hörmət etməli, ailədə onların şəxsiyyət və vətəndaş kimi formalaşmaları üçün şərait yaratmalıdır. Eləcə də, uşaq hüquqlarının qorunduğu digər sənəd 1990-cı ildə BMT-də “Uşaqların yaşaması, müdafiəsi və inkişafını təmin etmək haqqında ümumdünya bəyannaməsi” və bu bəyannaməni həyata keçirmək üçün fəaliyyət planı qəbul edilmişdi. Bu sənədlərdə uşağın hüquqları, onların sağlamlığının qorunması, ərzaq və yeməklə təmin olunması, ailə müdafiəsi tədbirləri öz əksini tapır. Qeyd olunan bu sənədlər əsasında ölkəmizdə uşaqların vəziyyətini müəyyənləşdirən qanunvericilik və normativ aktlar hazırlanmışdır. Ailə tərbiyəsinin hüquqi əsasları Konstitusiyanın müvafiq maddələrində qeyd olunmuşdur.[3]

Tərbiyə prosesinin təşkilində məktəb və ailə arasında əlaqə formaları. Məktəb və ailə arasında işgüzar əlaqə üç formada yaradıla bilər: fərdi, qrup, kütləvi. Bunlardan geniş şəkildə həyata keçirilən forma kütləvi işlər hesab olunur. Bura daxildir: məruzələr, elmi-praktik konfranslar, açıq qapı günlər, disputlar, sual-cavab günləri və s. Məktəb və ailə arasında əlaqələrin yaradılması, uşaqların tərbiyə prosesinin təşkili üzrə işin əsas ağırlığı sinif rəhbərinin üzərinə düşür. Belə ki, onun fəaliyyətinin əsasını valideyn komitəsi, valideyn yığıncaqları və bu sinifdə işləyən müəllimlərlə iş təşkil edir. Valideyn lektoriyalarını ailə tərbiyəsi, onun metod və formaları, şagirdlərin müxtəlif yaş dövrlərində fizioloji inkişaf xüsusiyyətləri, tərbiyənin bir çox istiqamətləri haqqında məlumatlar verməklə səmərəli təşkil etmək olar. Valideyn yığıncaqlarında şagirdlərin dərəcə davamiyyəti, müvəffəqiyyət göstəriciləri, intizamı, çatışmazlıqlar, mənfi halların müəyyənləşdirilməsi, səbəbləri, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər həyata keçirilməlidir. Sinif rəhbəri hakim rolunda olmamalı, fikirlərin daha mülayim və humanist şəkildə valideynlərə bildirməlidir. Valideyn yığıncaqlarında sonda vahid fikrin formalaşdırılması təmin edilməlidir. Sinif rəhbərinin əsas iş formalarından biri də valideynlərin söhbət üçün məktəbə dəvət olunmasıdır. Bu halda valideyn övladı haqqında mütəmadi olaraq məlumat alır və uşaqların tərbiyəsi sistemə şəkildə təşkil olunur. Valideynlərin məktəbə gəlişi uşaqların öyrənmə həvəsini daha da yüksəldir. Bununla bərabər, valideynlər bilməlidirlər ki, uşaqların tərbiyə prosesi iki prinsip üzrə təşkil olunmalıdır:

1. Valideynlərin şəxsi nümunəsi
2. Ailədə uyğun şəraitin yaradılması

Valideyn yığıncaqlarında müxtəlif istiqamətdə mövzular qoyula bilər. Məsələn, Uşağın ailədə bir günü“, “Siz uşağınızı sevməyi bacarırsınız mı”, “Ailədə bayramlar və istirahət necə təşkil olunur”, “Uşağın ailədə bir günü” və s. İlk valideyn yığıncağında tədris ilində keçiriləcək yığıncaqların mövzusu valideynlərə bildirilməlidir. Belə yığıncaqlarda müəllimlər, məktəb psixoloqu, həkimi, məktəb direktoru və digər nümayəndələr çıxış edərək fikirlərini bölüşür. Bunun nəticəsində valideynlər geniş şəkildə pedaqoji-psixoloji, tibbi biliklər əldə edirlər. Valideyn yığıncaqlarının qrafikləri bütü valideynlərin razılığı ilə uyğun tarixdə təşkil olunmalıdır.

Sinif rəhbəri ailədə uşaqların həyat şəraiti və tərbiyə prosesiylə ilə tanış olmaq məqsədiylə şagirdlərin evlərini ziyarət edir. Bu istiqamətdə tərbiyəvi işlərin təsir gücünü artırmaq üçün müəyyən tədbirlər təşkil olunur və ailəyə müvafiq pedaqoji məsləhətlər verilir. Sinif rəhbərinin ailə ziyarətində bir sıra qaydaları bilməsi zəruridir. Bunlar aşağıdakılardır:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

- a) Ailəyə dəvətsiz baş çəkməyin, müxtəlif üsullarla dəvət almağa çalışın;
- b) Valideynlərlə ünsiyyət zamanı pedaqoji taktı gözləmək vacibdir və söhbəti daha yumşaq şəkildə tərif və xoş sözlərlə başlayın;
- c) Şagird haqqında narazı, tənqidi fikirlər söyləməyin, mövcud olan mənfi hallar və həlli yolları haqqında müzakirələr aparın;
- d) Bu söhbətlərdə şagirdin iştirakını təmin edin, xüsusi hallarda şagirddən xəbərsiz görüşün;
- e) Valideynlərlə söhbət zamanı çoxlu tələblər irəli sürməyin;
- f) Hər bir situasiyada şagirdin mövcud vəziyyəti haqqında maraqlandığınızı, mövcud vəziyyətdən narahat olduğunuzu bildirin;
- g) Məsləhətləri yerində verin və hər bir tələbinizdə ailənin imkanlarını mütləq nəzərə alın;
- h) Birgə layihələr təqdim edin, təmkinli olun.

Elmi-praktik konfranslarda sinif rəhbərləri, müəllimlər qabaqcıl valideynlərin bu sahədəki təcrübəsinə istinadən tərbiyə prosesi şərh edilir.

Açıq-qapı günlərində valideynlər dərildə iştirak etməklə müəllimlərdən məsləhətlər alırlar.

Sual-cavab axşamlarında ailədə tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsinin vacib məqamları aydınlaşdırılır. Qabaqcıl məktəblərdə ailə tərbiyəsi istiqamətində bir çox sahədə valideyn-övlad münasibəti, ailə büdcəsi, valideynlərə münasibət və digər mövzularda xüsusi hazırlıq görülür. Sinif rəhbəri şagirdlərin tərbiyə məsələlərində vəziyyəti haqqında valideynləri məlumatlandırmaq məqsədiylə əsasən hər rübdə bir dəfə olmaqla valideyn iclası təşkil olunur.

Disputlar valideynlər bu zaman düşünməyə sövq olunur. Onlara övladları ilə bağlı suallar verilərək müzakirə, müsahibə formasında proses təşkil olunur. Məsələn: Övladınızı nə qədər tanıyırsınız? Övladınızın tərbiyəsində nə zaman nöqsana yol vermişiniz? və s.[4]

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün aşağıdakı tələblər gözlənilməlidir:

- Uşağın tərbiyəsində məktəb və ailənin nəzarəti güclü olmalı;
- Valideynlərlə möhkəm əlaqə yaradılmalı və onların tərbiyə imkanlarından yararlanmalı;
- Məktəblilərin tərbiyə olunmasında düzgün yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün valideynlərin Pedaqoji biliklərə yiyələnmələri təşkil edilməli;
- Valideynlərlə edilən sənədləşmə prosesinə diqqət edilməli;
- Valideynlərin tərbiyə prosesində yaxından iştirakı təmin olunmalı, tərbiyə prosesində eyni istiqamətin göstərilməli;
- Uşağa bir şəxsiyyət kimi yanaşılmalı, fikirlərinin dinlənilməli, aydın şəkildə çatdırılmalı
- Valideynlərin bir-birinə qarşı olan hörmət, mehribanlıq və anlaşma tərbiyə prosesinin normal təşkilinə şərait yaradır.[5]

Beləliklə, şəxsiyyətin formalaşması prosesində düzgün tərbiyəvi təsirin tətbiqi üçün ailə və məktəb arasında daha möhkəm əlaqələr qurulmalı, bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər, maarifləndirmə işləri geniş şəkildə təşkil edilməlidir..

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Firəduun İbrahimov, Nadir Hüseynzadə "Pedaqogika", Bakı-2012, s.5
2. Rüfət Hüseynzadə, Kəmalə Qəhrəmanova "Tərbiyə, hüquqi normativ əsaslar" dərs vəsaiti, Bakı-2015, s.137-138
3. Əmrulla Paşayev, Fərrux Rüstəmov "Pedaqogika", "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı-2010, s.405
4. Ağahüseyn Həsənov, Əjdər Ağayev "Pedaqogika", "Nasir" nəşriyyatı, Bakı-2007, s.448-449
5. Y.Talıbov, Ə.Ağayev, A.Eminov, İ.İsayev "Pedaqogika", "Adiloğlu" nəşriyyatı, Bakı-2003, s.111-113

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ СМЫСЛОВОГО ЧТЕНИЯ

ГЮНЕЛЬ АЛИЕВА

Азербайджанский Университет Языков
Кафедра методики преподавания иностранных языков
gunel_k81@mail.ru
БАКУ, АЗЕРБАЙДЖАН

РЕЗЮМЕ

В данной исследовательской работе рассматривается один из важнейших аспектов изучения иностранных языков, развитие навыков чтения. В этой работе обсуждается, как облегчить и обеспечить понимание прочитанного в преподавании английского языка, и что означает уметь читать с пониманием. Необходимыми условиями для понимания являются: правильно извлечь информацию из текста, привлечь уже известную ранее информацию. Здесь рассматриваются различные методы чтения, разработанные для улучшения понимания прочитанного, а также некоторые аспекты, которые часто вызывают проблемы для понимания прочитанного. Обучение приемам работы с текстом, закладывающее основу умения учиться, является одной из самых актуальных задач. Учитель должен создать благоприятные условия для овладения учащимися приемами совершенствования техники чтения, умело использовать на уроке различные типы и виды чтения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Стратегия чтения, понимание, смысловое чтение

ВВЕДЕНИЕ

Чтение является основополагающим для всего обучения, как при обучении в целом, так и при освоении языков. Общество сильно зависит от знаний и информации. Существует постоянный избыток информации из многочисленных источников; традиционные: книги, газеты и журналы и более современные цифровые источники. Очень важно иметь возможность перемещаться по этим источникам и искать то, что нужно. В обществе знаний необходимо приобрести способность понимать, интегрировать и комбинировать информацию из нескольких источников.

Чтение занимает одно из главных мест по использованию, доступности и важности, т.к. именно на основе навыков чтения происходит и развитие навыков говорения и письма. Целью данной исследовательской работы является выявление особенностей реализации стратегии чтения англоязычных текстов.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ

Объединение букв и слов в слова, фразы и предложения - вот что такое чтение, но нужно также понимать, что изучено – чтобы полностью понять текст, нужно взаимодействовать с текстом и придавать ему смысл. Это показывает, что недостаточно расшифровать буквы и слова, нужно добавить знания и смысл к тому, что читается. Но как понять смысл прочитанного и как учителя могут помочь ученикам понять, что они читают?

Быть учителем сложно и многогранно, а непредсказуемость высока. Учителя должны сделать свое обучение интересным и актуальным для своих учеников. Чтобы достичь учеников и действительно научить их чему-то, жизненно важно преподавать соответствующим образом, открывая для участия ученика, и рассматривая всех разных людей в классе. Чтобы ученики могли читать с пониманием, учитель должен вдохновлять учеников и помогать им осознать актуальность и преимущества чтения. Учителя должны размышлять над многими аспектами, такими как потребности, мотивы, характеристики и ресурсы своих учеников, чтобы иметь возможность встретиться со своими учениками наилучшим образом.

Под стратегией чтения понимаются действия и операции, выстроенные в определенной последовательности и используемые читателем в соответствии с планом, программой работы с текстом для достижения своих целей.

Ученые признают (О.А. Розов, А.Р. Лурия и др.), что процесс чтения чрезвычайно сложен, так как он обладает обширным психологическим содержанием, это своего рода перешифровка и декодирование символов.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

З.И. Клычникова различает три основных момента в процессе чтения:

1) Восприятие данных слов; 2) Понимание содержания, связанного с этими словами; 3) Оценка, восприятие прочитанного.

Данная классификация требует пояснений.

1. Уметь читать — это значит уметь по буквам догадываться о тех словах, которые ими обозначаются. Чтение начинается только с того момента, когда человек, смотря на буквы, оказывается в состоянии произнести, или вспомнить, определенное слово, соответствующее сочетанию этих букв.

2. Кроме того, достижение понимания текста при чтении иноязычного текста осуществляется изучающим иностранный язык с помощью следующих стратегий понимания:

- поиск слов;
- выявление планов смысловых категорий;
- выявление видов смысловых категорий и их группировка;
- выявление смысловых категорий, передающих основные мысли и детали текста;
- изменение понимания содержания текста.

Степень понимания текста – это характер его понимания как целостной, коммуникативно законченной единицы сообщения. З.И. Клычникова выделяет пять ступеней понимания:

I ступень – полное, точное понимание общего содержания текста и его деталей;

II ступень – достаточно точное и полное понимание общего содержания текста с некоторыми несущественными неточностями в понимании деталей;

III ступень – неполное, неточное понимание, когда понято только общее содержание, а в понимании деталей текста обнаруживается много неточностей, или когда многие детали поняты неверно;

IV ступень – частичное понимание отдельных деталей текста при непонимании его общего содержания;

V ступень – полное непонимание текста.

Наиболее легкой для понимания является категориально-познавательная информация, т.к. она несет наиболее конкретное описание предметов, их свойств, действий; для понимания текста требуется лишь знание отдельных слов. Для понимания ситуативно-познавательного плана учащиеся должны хорошо знать правила грамматики. Следующей по трудности понимания является оценочно-эмоциональная и побудительно-волевая информация. Соответственно, одной из причин худшего восприятия является перегруженность романтических текстов лексикой эмоционального плана. Из эмоционально-оценочной и побудительно-волевой информации наиболее легко понимается та, которая прямо высказана в тексте. Особенно большие затруднения испытывают учащиеся в понимании переносного значения лексического состава сообщения. Большие трудности по этой причине вызывают различные фразеологические выражения, идиомы, метафоры и т. д. Очень трудно также понимается юмор на иностранном языке.

Известно, что тема, сформулированная в начале текста, способствует лучшему его пониманию. Она и лучше удерживается при передаче текста.

Считаем, что при выборе текста для прочтения следует внимательно изучить его и определить тип сообщаемой информации.

3. Не всякое чтение воздействует на эмоциональную сферу учащихся. Эмоциональное отношение к тексту не возникает, прежде всего, у учащихся тогда, когда текст оказывается для них слишком трудным. Эмоциональное отношение не проявляется также и тогда, когда текст не соответствует индивидуальным потребностям и интересам учащихся. Эмоциональному восприятию текста мешают дополнительные задания аналитического порядка, в том числе и языковые, даваемые до начала чтения.

Появилось новое понятие – смысловое чтение. Под смысловым чтением понимается «осмысление цели чтения и выбор вида чтения в зависимости от цели; извлечение необходимой информации из прослушанных текстов различных жанров; определение основной и второстепенной информации; свободная ориентация и восприятие текстов любых стилей; понимание и адекватная оценка языка средств массовой информации».

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Работая над формированием навыка смыслового чтения на уроках английского языка, прежде всего необходимо организовать систематическую работу по анализу учебных заданий, инструкций, которые имеются в современных учебниках. При этом основная работа направлена на развитие умения вчитываться в задание, выделять ключевые слова в формулировке задания, на развитие понимания смысла задания. Владение технологией чтения осуществляется в результате выполнения предтекстовых, текстовых и послетекстовых этапов.

Предтекстовый этап: обучающиеся прогнозируют содержание текста по заголовку, иллюстрациям, с опорой на предшествующий опыт и знания, так же осуществляется введение новой лексики к тексту. На этом этапе используются такие упражнения как:

- прочитайте заглавие, выделите в нём знакомые и новые термины;
- поставьте вопросы к заглавию и определите, какой теоретический материал необходимо повторить;

- попробуйте предположить, о чём пойдёт речь, и поставьте вопросы от заглавия;

- попробуйте самостоятельно ответить на поставленные вопросы.

Текстовый этап: учащиеся многократно возвращаются к тексту, используют опоры в тексте и обращаются к словарю для полного понимания деталей содержания и смысла текста. На этом этапе развиваются коммуникативные умения чтения, этап самый продолжительный во времени и может включать несколько заданий, позволяющих провести проверку прочитанного. После первичного самостоятельного прочтения 1, 2, 3, 4 абзаца текста можно провести:

- упражнение «Findout» - «Выясни» (нужно ответить на поставленный вопрос, подтвердить это словами из текста),

- либо тест на множественный выбор, когда задается вопрос и предлагается несколько вариантов ответа к нему.

- прочтите текст и перечислите вопросы, освещаемые в нем;

- прочтите текст и расположите пункты плана согласно логике повествования;

- прочтите вслух все глаголы, передающие динамику повествования;

- выберите из данного абзаца прилагательные и наречия, которые служат для описания...;

- прочтите текст и передайте его основную идею несколькими предложениями.

- находите неясные слова и определяйте их значения по словарю;

- подумайте, почему текст разделён на абзацы именно таким образом, для этого определите микротему каждого абзаца.

На послетекстовом этапе происходит информационная переработка текста с целью ее присвоения. Учащиеся возвращаются к тексту, чтобы выбрать информацию и языковые средства, необходимые для порождения устно речевого высказывания.

- используя материал текста, ответьте на вопросы;

- расположите предложения в той последовательности, в которой они даны в тексте;

- используя факты из текста, расскажите о ...;

- перескажите текст, используя план и выписанные словосочетания;

- охарактеризуйте персонажей (время действия) своими словами;

- выразите свое отношение к прочитанному;

- прочтите про себя текст и выделите то новое, что вы узнали из него;

- составьте аннотацию к тексту.

- приведите свои примеры и прокомментируйте их.

Текстовый этап: Текст слушается в аудио записи, читается обучающимися, затем выполняются упражнения, например:

1. Ответьте на вопросы по тексту

2. Вставьте пропущенные слова в предложения;

Послетекстовый этап: используя ответы на вопросы и новую лексику, расскажите своему соседу по парте о социальных сетях (можно поделить класс на группы). Далее дается задание: найдите больше информации о какой-нибудь из социальных сетей и презентуйте ее классу). Вся эта работа может быть и подготовкой к выполнению проекта по этой теме.

Учащиеся анализируют результат, ход выполнения работы, затруднения, пути преодоления затруднений на протяжении урока. В результате системного взаимодействия с текстом происходят положительные изменения в восприятии учащимися смысла прочитанного текста.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

РЕЗУЛЬТАТ

Полагаем, что выбор текста для чтения должен основываться на возрастной категории учащихся, что определяет их склонности и интересы. Никогда не следует рекомендовать текст, предварительно не ознакомившись с его содержанием. Для сохранения интереса к чтению, не следует перегружать учащихся предтекстовыми аналитическими заданиями.

Таким образом, стратегия чтения – это сложный процесс, который основывается на трех категориях (восприятие слов, понимание содержания, оценка прочитанного). Для более успешного осуществления этой стратегии стоит учитывать каждую из них, не забывая про личность обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Клычникова З. И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке: Пособие для учителя. 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1983. – 207 с.
2. Сметанникова Н.Н. Стратегический подход к обучению чтению. – М. : «Школьная библиотека», 2005г. – 512 с.
3. Сметанникова Н. Н. Чтение в школе и обществе: взаимосвязи и партнерские отношения // Школьная библиотека. – М., 2005. – № 4.
4. Тункель В.Д. К вопросу об устной передаче речевого сообщения : автореф. дис.канд. пед. наук (по психологии). – М., 1965. – 19 с.
5. Foreign Language Teaching Methods: <https://coerll.utexas.edu/methods/modules/reading/> (электронный ресурс)

INCLUSIVE EDUCATION: FROM ISOLATION TO INCLUSION

GANIRA MASIMOVA

Baku Engineering University
Pedagogy/Translation
geniremesimova@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

In today's society throughout the world, most of the children are facing discrimination and are forced to deal with lots of challenges in terms of their physical or mental disabilities and health impairments while choosing educational institutions. There are special schools and universities in some countries in which only disabled people may be educated. A number of this type of institutions are not sufficient, and the used method itself is not successful. So, the contemporary inclusive system comes into play in this case and alleviates the hardships that exceptional children handle. This model of teaching beats a path on the way of education more effectively. The productive inclusive system has lots of positive differences and all governments are trying to imply it in schools and universities. The data presented in this study provides information concerning inclusive education, its kinds, and pros, teachers' roles in this platform and inclusion in Azerbaijan.

KEY WORDS: inclusion, disabilities, inclusive system in education

INTRODUCTION

Inclusion in education provides all individuals to get an education in general schools regardless of their disabilities, special needs, differences. It is about ensuring that students with and without disabilities or differences are able to participate in regular classes and learn together. These are basically the opposite of special education classrooms in which only disabilities are taught.

Segregation or isolation implemented in educational institutions is good neither for learners with disabilities nor for general learners without disabilities. In inclusive kind of classrooms, both general educators and special education teachers work jointly in order to educate children and meet the needs of their students. The core of the system is that this method of education ends discrimination and paves the way for integration. Moreover, non-disabled comprehends that nobody has to be prejudiced for his differences.

Every child is entitled to the right of education equally. So, all children have been endowed with this right by inclusion in the education system. Parents are more courageous to educate their kids and

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

are hopeful that their child is able to get academic success as others do. As Carl A. Cohn, Ed.D., executive director of the California Collaborative for Educational Excellence, points out, "It's important for parents to realize that special education students are first and foremost general education students".(6)

The inclusive system is executed in different ways in educational institutions. The object is same-without discrimination to educate whole children, however. The measure of using method is growing in today's society across all the world. Azerbaijan is one of the countries in which the inclusive system is legally approved and implied. The Azerbaijan government has made great strides toward supporting children with disabilities in general schools. Contrary to all efforts it has not been flourished yet, nonetheless.

METHOD OF RESEARCH

To provide information on this research paper about inclusive education different articles, journals and books related to inclusion and inclusive systems in different countries have been searched.

Inclusion is about looking at the ways our schools, classrooms, projects, programs, and lessons are designed so that all children can take part and learn regardless of their physical, mental problems or social differences. The placement of all children with exceptional ones in general education classrooms is an incredible infringement of perception as the placement of disabilities in separate classrooms based on the kind of handicaps they have. It brings about the development of social skills and better social connections since they are presented to the genuine condition in which they need to communicate with other learners all individuals having distinctive personalities, interest, skills, and capacities.

Inclusion encourages teachers and students to see diversity as a special kind of asset rather than being a problem or issue. The inclusive education system has two sub-types(2,9) The first type of this is frequently called as regular inclusion or partial inclusion, and the second one is called as full inclusion.(1,2)

Inclusion teachers' role is the most substantial and essential part of educating children without feeling differences among them. These teachers have to be more tempered, vigilant and careful rather than others. Schools which accept to implement inclusion system for special education students bring inclusion educators into the classroom to make the transition smoother. Consequently, the class is ruled by two teachers a regular education teacher and a special education teacher. Both educators have to collaborate to plan lessons and present projects considering the needs of whole learners are being met. While making assessments they have to put bias aside. They ought not to prefer neither non-disabilities or disabilities. Otherwise, they are exposed to discrimination. The same approach to children reinforces students' social behaviors and then the system lets them self-regulate their actions. They have to encourage children to respect each other and ensure all students' active participation in activities.

Implementation of the inclusive education system is not always inclusive. A regular inclusion or partial inclusion is a form of integration or mixture of disabilities and non-disabilities. For instance, understudies with special requirements are taught in regular classes for almost the majority of the day, or at least more than half of the day. Teachers observe persons with handicaps all day long and when necessary the learners receive extra guidance. Whenever possible, the exceptional children receive any additional support or particular instruction in the general classroom, too. Here disabled students are tried by educators as a full member of the class. Nevertheless, they are provided specialized services outside of classrooms such as language therapy, occupational and physical therapy, speech therapy, psychological services, and social work. Consequently, these schools have got classrooms in which it is possible to use special instructions and tools to provide these related services. Disabled children are pulled out the classroom to meet their needs and they are provided with attendance in more intensive and smaller instructional sessions if these services require extraordinary equipment or might be disruptive to the rest of the class.

Full inclusion style totally differs from regular inclusion with its system module. So, in full inclusive classes disabilities regardless of the kind of their special needs are settled and educated together with children without extraordinary needs. Classroom structure, environment, the education system is founded in the term of meeting their special needs. Therefore, they don't need to remove the

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

classroom in order to fulfill their exceptional activities and their peers form their behavioral differences in their minds as an ordinary case. As a result, they can be provided needed services arising from their disabilities inside the classroom. It is a more effective way of teaching disabilities and integrating them into social life thus in this case they do not feel as segregated and isolated while others behave them as not different.

The advantageous features of inclusion are numerous not only for children with special needs but also for creating an environment in which each student has lots of opportunities to flourish. Besides teachers benefits from the system so much due to its extraordinary methods. Disabilities feel stronger belonging and it lays the foundation for not feeling isolated. They practice how to cope with their peers, take part in group works and learn to speak up, form a wider circle of friends in this unified system. As a result of all these processes, they get a chance to improve positive self-image, high self-esteem and become more sociable in this real-life environment.

Furthermore, learning in non-discriminatory ways improves the skill of children to adapt to various educating and learning methods. Contrary to other schools, here various types of learners are in the process of communication and exchange of ideas. Through this teaching style, children learn acceptance of others who have unique characteristic features and abilities, so they respect for diversity. It executes a better understanding of the similarities among students with and without disabilities. As there are diverse types of learners, it lets students learn how everybody thinks in this own way. Day by day they accept that they have more in common with disabilities than they thought beforehand. This system is advantageous on the way of ending segregation and overcoming the prejudice of non-disabilities about disabilities.

Execution of the "Inclusive Education Project" in Azerbaijan has been started in 2005. In accordance with the law of the Cabinet of Ministers, dated February 3, 2005, the development program on the education of "Children with special needs (with limited health care) in the Republic of Azerbaijan" has been approved. In Azerbaijan, the parents of non-disabled children cannot rely on inclusive education, unfortunately. They assure that in this kind of classroom teachers will keep an eye on disabilities during the lessons and their kids will face a lack of attention. Furthermore, the parents of children with special needs prefer to educate them in special classes, as well. The reason for this is: they are not courageous to integrate their children into society. To change the public's wrong perceptions on inclusion Within these years Azerbaijan government has made great strides to promote inclusion. Thus, every year many projects and workshops are carrying not only in Baku but also in other cities and regions. The aim is to communicate information about inclusion to all citizens, encourage children and their parents to participate in lessons and acquaint them with the positive sides of the system.

CONCLUSION

Today, the inclusive system is more and more increasing, resources are developing and more children are involving in inclusive lessons. Aside from providing people with academic benefits, it promotes a better understanding of all creatures regardless of their differences and instills a sense of respect for diversity. Children belong to each other and they have the right to learn, entertain, grow up together. One person's handicap is not a legitimate or reasonable cause for discriminating him from his peers. All human beings and governments have to comprehend this statement and take essential steps in this way and cooperate to promote and to implement it throughout the world.

REFERENCES

1. Frank G.Bowe. Making Inclusion Work. Upper Saddle River, N.J.Pearson/Merrill/Prentice Hall, 2005. P.1-9(PDF)
2. Susan J.Peters, PH.D. Inclusive Education: Achieving Education For All By Including Those With Disabilities And Special Education Needs. Prepared For The Disability Group The World Bank. April 30, 2003. P.1-50(PDF)
3. Jim Parsons. Lary Beauchamp. Teaching in an Inclsive Classroom: An Essay to Young Teachers. P.1-51<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED391794.pdf>(research paper)
4. Joseph Kisanji.Historical and Theoretical Basis of Inclusive education. Keynote address for the Workshop on "Inclusive Education in Namibia: The Challenge for Teacher Education", University of Manchester, Uk. 24-25 March 1999, Rossing Foundation, Khomasadal, Windhoek, Namibia. https://www.eenet.org.uk/resources/docs/hist_theorectic.doc (research paper)
5. Jim J. Lesko, Deborah A. Ziegler.Ulviya Mikailova, and David Carl Roels.Inclusive Education in Azerbaijan. Young Children November2010. https://www.academia.edu/21545669/Inclusive_Education_in_Azerbaijan?email_work_card=thumbnail-desktop (research paper)
6. The Understood Team. 5 Benefits of inclusion classrooms <https://www.understood.org/en/learning-attention-issues/treatments-approaches/educational-strategies/5-benefits-of-inclusion-classrooms> (online article)

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SENSOR TƏRBİYƏSİ İNTELLEKTUAL İNKİŞAFIN ƏSASI KİMİ

B/M. RAMAZANOVA KƏMALƏ ŞABAN QIZI.

ADPU-nun Şəki filialı.
Pedaqogika
kemale.semedova@mail.ru
AZƏRBAYCAN. ŞƏKİ ŞƏH

XÜLASƏ

Seçilmiş mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, məktəbəqədər pedaqogikada sensor tərbiyə problemi mərkəzi problemlərdən biridir. Alimlər belə hesab edir ki, intellekt nə qədər yüksəkdirsə, anlayışların, obrazların, biliklərin mənimsənilməsi o qədər sistemli və fərqli olur. Cisimlərin xarici əlamətlərinə görə müqayisə, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə əməliyyatları təfəkkür prosesini yaradır. Əgər biz uşağa təfəkkürünü inkişaf etdirməsinə kömək etmək istəyiriksə, o zaman onun həyatını elə qurmalyıq ki, o daima nəyisə qruplaşdırmaq, müqayisə etmək, hansısa əlamətə görə sistemləşdirmək zərurəti ilə qarşılaşsın. Uşaqların ətraf mühiti dərk etməsi, böyüklərdən fərqlənir. Böyüklər ətraf aləmi ağılları, uşaqlar isə emosiyaları vasitəsilə dərk edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəaliyyəti əsasən qavrayışın inkişafında, əşyavi fəaliyyətin simvolik şəkildə dərk etməsində özünü göstərir. Ətraf aləm uşağı öz sensor əlamətləri ilə əhatə edir- qoxuları ilə, rəngləri ilə, səsləri ilə. Əlbəttə ki, hər bir uşaq məqsədyönlü tərbiyə aparılmadan bu və ya digər şəkildə onları qavrayır. Amma mənimsəmə prosesi böyüklərin pedaqoji rəhbərliyi altında təbii şəkildə aparılırsa, nadir hallarda natamam, qüsurlu olur. Belə ki, duyğu və qavrama prosesi məktəbəqədər yaş dövründə təkmilləşmə, inkişaf etmə dövründə olur. Bu problemi sensor tərbiyə həll edir. Tədqiqatın əsas məqsədi:

1. Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlarda problemə yanaşma tərzlərini analiz etmək.
2. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda intellektin inkişaf səviyyələrini müəyyənləşdirmək.
3. 2-7 yaşlı uşaqlarda duyğu və qavrayışını inkişaf etdirmək üçün materiallar toplamaq.

Məqalədə qeyd olunan məlumatlar məktəbəqədər təhsil müəssisəsi işçiləri, tərbiyəçiləri, psixoloqları, pedpsixoloqları üçün metodiki əhəmiyyətə malikdir.

AÇAR SÖZLƏR: SENSOR TƏRBİYƏ, İNTELLEKT, QAVRAYIŞ, DUYĞU, İDRAK.

GİRİŞ

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafında təlim-tərbiyə həlledici rola malikdir. Çünki təlim-tərbiyə prosesində uşağın inkişafı müəyyən məqsədə müvafiq olaraq plan, proqram əsasında təşkil olunur və ona rəhbərlik edilir. Bunun sayəsində də tarix boyu bəşər cəmiyyəti tərəfindən qazanılmış biliklərə yiyələnir, özündə insani keyfiyyətləri formalaşdırır. Beləliklə, uşağın təlim-tərbiyədən kənarında inkişafı kor-təbii, pərakəndə halda gedir ki, bu da bəşər cəmiyyətinin tələblərini təmin etmir.

Sensor inkişaf bir tərəfdən uşağın intellektual inkişafının fundamental əsasını təşkil edir, digər tərəfdən müstəqil məna daşıyır. Belə ki, hərtərəfli qavrayışın inkişafı həmçinin uşağın bağçada, məktəbdə, eləcə də müxtəlif əmək fəaliyyətlərində müvəffəqiyyətli öyrənmə prosesində mühüm rol oynayır.

Sensor qabiliyyətlərin inkişafı müasir insanın praktik fəaliyyətinin reallaşdırılmasının əsasını təşkil edir. B.Q.Ananyevin də qeyd etdiyi kimi: “Elm və texnikanın inkişafının uğurları sadəcə düşünən deyil, həm də hiss edən insanın sayəsində baş verir” [3,səh. 34]. Bu cəhətdən mövzu aktual mövzudur. Uşaqların intellektual inkişafında sensor bacarıqların inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Tədqiqat işində sensor tərbiyə anlayışının mahiyyəti açıqlanmışdır. Həmçinin sensor inkişafıla intellektual inkişaf arasında əlaqə araşdırılmışdır. Bu sahədə J.Piajenin, M.Montessorinin, J.Dekrolinin, F.Frebelin, rus pedaqoqlarından problemə yanaşma tərzləri təhlil olunmuşdur.

TƏDQIQAT METODU

Mövzu araşdırılarkən elmi ədəbiyyatların təhlilindən, analiz-sintez metodundan, nəzəri ümumiləşdirmədən istifadə olunmuşdur.

Professor N.M.Şelbanov erkən yaş dövrünü sensor tərbiyənin “qızıl vaxtı adlandırır [2, səh.14]. Əgər uşağın tərbiyəsində sensor materiallardan istifadə olunarsa uşağın intellekti daha yaxşı inkişaf etmiş olar.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

İsveçrə psixoloqu J. Piaje koqnitiv inkişafda dörd mərhələni vurğulayır. İngilis sözü “cognition” (lat. tər. “cognito” – “dərk edirəm”) “dərkətmə qavrama aktı” mənasına gəlir.

J. Piaje koqnitiv inkişafı dörd əsas mərhələyə bölür.

1. Sensor-hərəkətli mərhələ – anadan olandan təqribən iki yaşa qədər.
2. Əməliyyatqabağı mərhələ – iki yaşdan yeddi yaşa qədər.
3. Konkret-əməliyyat mərhələsi – yeddi yaşdan 11-12 yaşa qədər.
4. Formal-əməliyyat mərhələsi.

1. Sensor-hərəkətli mərhələ sensor-hərəkətli fəaliyyətlərin ardıcılığından ibarətdir. Uşaqlar görmə, hissetmə, dadbilmə, eşitmə, iybilmə vasitəsilə ətraf aləmlə ünsiyyətə girir və bu zaman özlərini ünsiyyətdə olduqları mühitin mərkəzində hiss edirlər və hər şeyi özləri ilə müqayisə edirlər.

2. Əməliyyatqabağı mərhələ – bu, uşağın danışmağa başladığı mərhələdir. Bu mərhələdə uşaq ətraf aləmi yalnız hərəkətmə fəaliyyəti və birbaşa qarşılıqlı təsir vasitəsilə yox, həmçinin simvolların manipulyasiyası vasitəsilə öyrənir [1, səh. 63].

J.Piajenin təsnifatında görüldüyü kimi, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar ətraf mühiti duyğu orqanları vasitəsilə dərk edirlər. Yəni, burada söhbət uşaqların sensor inkişafından gedir.

Uşağın sensor inkişafı dedikdə onun qavrayışının və predmetlərin xarici əlamətləri haqqında təsəvvürlərinin (formasını, rəngi, həcmi, məkanda yerləşmə vəziyyəti, qoxusu, dadı və s.) formalaşması nəzərdə tutulur [6, səh.58].

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlar şəkil çəkməyi, quraşdırmanı öyrənir, təbiət hadisələri ilə tanış olur, yazma və hesablama əməliyyatlarının əsaslarının mənimsəməyə başlayır. Bütün bu sahələrdə biliklərin əldə edilməsi əşyaların xarici və daxili əlamətlərinə davamlı diqqət edilməsini tələb edir. Belə ki, əşyanın rəsmini çəkilməsi zamanı oxşarlıq olması üçün uşaq əşyanın formasını, rəngini, materialını dəqiq mənimsəməlidir. Quraşdırmaq obyektin formasını, strukturunu və quruluşunu diqqətli şəkildə öyrənməyi tələb edir. Obyektlərin xarici xüsusiyyətlərində daimi diqqət olmadan, canlı və cansız təbiət hadisələri, xüsusilə də mövsümi dəyişikliklər haqqında obyektiv fikirlər əldə etmək mümkün deyil. Sadə riyazi təsvirlərin formalaşması, həndəsi formalar və onların növləri ilə tanış olmaq, obyektlərin ölçüləri ilə müqayisə etmək əsasında baş verir. Savad təliminin (oxu və yazı) mənimsənilməsində fonemik eşitmə - səslərin dəqiq fərqləndirilməsi və hərflərin yazılışının vizual qavrayışı mühüm rol oynayır [7, səh.61].

İlk uşaq bağçalarının təsisçisi, məktəbəqədər təhsilin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafında görkəmli rol oynayan Alman pedaqoqu Fridrix Wilhelm Frebel idi.

Uşaqların tərbiyəsi haqqında elm olan məktəbəqədər pedaqogika elminin yaranması Frebelin adı ilə bağlıdır. Onun fikrincə uşaq ilahi mahiyyətin daşıyıcısıdır, onun fəaliyyəti və davranışı instinktlər tərəfindən müəyyən edilir. Bunların ən əhəmiyyətlisi hərəkət etmək arzudur, inkişaf fərdin özünün təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Təşəbbüs çərçivəsində Frebel insanın öz istəklərini yerinə yetirmək istəklərini hər kəsin təbiət arzusu kimi başa düşürdü, bu sayədə fərd öz düşüncə dünyasını yaradır və onu xarici dünya ilə əlaqələndirir [9, səh.52].

Frebelin bütün təhsil sistemi dini yönümlüdür. Frebelin sözlərinə görə din, birlik və təvazökarlığın birləşdiyi yerdə yer üzü cənnət, sülh, mərhəmət və xeyir var. Dinin sayəsində "bir insanın real tərbiyəsi" mümkündür [8, səh.217].

Dini tərbiyə ilə yanaşı Frebel səyin, zəhmətkeşliyin tərbiyəsinin də əhəmiyyətini qeyd edirdi. Əməyin tərbiyəedici xüsusiyyətə malik olması ideyası Frebelə məxsusdur. Frebel əl əməyi ilə uşaqların yaradıcı qabiliyyət və bacarıqlarının inkişafı etdiyini deyirdi. Frebelin hesab etdiyi kimi, erkən yaşda uşaqların əməyə, aktivliyə, sərbəst fəaliyyətə öyrədilməsinə xüsusi diqqət etmək lazımdır. Frebelə görə məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafı oyun fəaliyyətində formalaşır [9, səh.71].

Frebel hesab edir ki, insan daxili aləminin mahiyyətini sadəcə oyun və iş vasitəsi ilə deyil, səs, rənglər, formalar vasitəsilə açır. Hər insan özünü yaradıcılıq vasitəsilə dərk edir. Bu ideyadan yola çıxaraq Frebel uşaqlara karandaş və boya ilə rəsm çəkməyi, mahnı oxumağı, qum və gildən müxtəlif fiqurların yaradılmasını öyrətməyi, kubiklərdən “tikinti oyunları” oynamağı məsləhət bilirdi. Uşağın ilkin əqli inkişafı və tərbiyəsinin əhəmiyyətini vurğulayan Frebel uşaqlarda obyektlərin birbaşa analiz vasitəsilə ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlərin, biliklərin və vərdislərin düzgün və uzunmüddətli formalaşdırılmasının vacibliyini təkid edirdi.

İnsanı təbiətin bir hissəsi hesab Frebel təbiətin özünü yalnız bir idrak obyektini deyil, o, həm də "fərdin, eləcə də bütün insan irsinin məhsuldar və lütfkar tərbiyəsi və təhsili üçün möhkəm bir təməl"

olduğunu qeyd edirdi [4, səh. 201]. Buna görə də məktəbəqədər müəssisə bağla əhatə olunmalıdır, hansı ki, burada hər uşaq üçün ayrıca sahə olmalıdır. Uşaqlar burada bitkilərə qulluq etməyi, orada istədikləri bitkini əkməyi, yetişdirməyi öyrənməlidir. Uşaqların təbiətlə yaxınlığı fikri XIX əsrin birin yarısının gözəl pedaqoji ideyalarından biridir

Sensor tərbiyənin genişləndirilmiş sistemi Montessorinin məktəbəqədər didaktikasının da əsas hissəsini təşkil edirdi. Mariya Montessorinin metodikasının əsas ideyası ondan ibarətdir ki, istər normal, istərsə də əqli geriliyi olan uşaqların ətraf aləmi anlaması üçün onlara inkişaf etdirici mühit lazımdır.

Montessori təlim sistemini uşaqlara gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmağa çox yardımçı olur. Uşağa özünü tanımaq, sərbəst şəkildə özünü idarə etmək, qərar vermək, yaşadığı mühitə hörmət etmək, danışaraq problemi həll etmək, özündən böyükləri izləyib kiçiklərə nümunə olmaq və s. kimi müsbət keyfiyyətlər aşılanır. Uşaqlar bu sistemdə səbrli və diqqətli olmağı öyrənir [10].

Fərqləndirmək bacarığı təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətidir. Fərqləndirmək-qruplaşdırmaq deməkdir. Beləliklə, sensor məşğələ fərqləndirmə və klassifikasiya məşğələsidir. Ölçü, forma, çəki, temperatur, dad, səs, rəng- bütün bunları fərqləndirməyi uşaqlara öyrətmək lazımdır. Düşünməyi öyrətmək üçün düzgün müqayisə və qruplaşdırmağı, daha doğrusu düzgün fərqləndirməyi öyrətmək lazımdır. Düzgün fərqləndirmə bacarığını uşaqlar sensor gimnastika yolu ilə, daha doğrusu duğyu orqanlarını inkişaf etdirici məşğələlər sistemi vasitəsi ilə mənimsəyirlər. M.Montessori taktil, səs, görmə və s. duyğuları inkişaf metodikasını aydın şəkildə təsvir edir. Məs, taktil duyğusu üçün iki kvadrata bölünmüş taxta ağacdan istifadə etmişdi. Onlardan birinin səthi hamar cilalınmışdır, digərinin üzünə isə sumbata kağızı yapışdırılmışdır. Uşaqlarda toxunma duyğusunu inkişaf etdirmək- onları “əlləri ilə görməyi” öyrətmək deməkdir [5,səh.29]. Görmə duyğusunu inkişaf etdirmək üçün Montessori müxtəlif formalı cisimlərin müqayisə və fərqləndirməsindən istifadə etmişdir. Bu cisimlər kubik, silindr, çubuq, tirlərdir. Görmə duyğusunu inkişafı təkcə bununla məhdudlaşmır. Xromatik duyğunun (rənglərin vizual qavranılması) inkişaf etdirmək üçün hər rəngin səkkiz tonundan istifadə etmişdir.

Sensor tərbiyə vəzifələrini reallaşdırmaq cəhdi J.Dekrolinin pedaqoji tədqiqatlarında da öz əksini tapır. O, uşaqların sensor inkişafı üçün didaktik oyunlar sistemi yaratmışdır. Frebeldən fərqli olaraq Dekroli oyunlarda həndəsi fiqurlardan deyil, ətraf aləmdə olan əşyalardan istifadə edirdi. Dekroli sensor oyunların keçirilməsi metodikasını işləyib hazırlamışdır. Məs, uşaqlara qutuya qoyulmuş müxtəlif formalı əşyalar (açar, qaşiq, stəkan, top, qəpik və s.) təqdim olunur. Uşaqlar əşyalara baxaraq və toxunaraq onları hiss edirlər. Sonra gözbağlı şəkildə həmin əşyaları tanımağa və adlandırmağa çalışırlar. Belə hesab olunur ki, uşaq real əşyanın adını daha tez yadda saxlayır, nəinki şəkildəki təsvirini göstərdikdə. Dekroli belə hesab edir ki, oyunlar uşağın mənəvi və sensor inkişafının vasitəsidir. Dekroli cisimlərin xüsusiyyətlərinin ətraf mühitdən ayıraraq öyrədilməsinə qəti şəkildə etiraz edirdi, uşaqları “həyatı” formalarla tanış etməyi təkid edirdi .

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sensor tərbiyəsinin müasir sistemini yaratmaq sahəsində N.A.Vetluqina, A.M.Leuşin, L.A.Venqer, L.S.Viqotski, A.V.Zaporojeç, A.N.Leontyev, S.L.Rubinşteyn və başqaları tədqiqatlar aparmışlar.

A.V.Zaporojeç sensor etalonlar sisteminə uşaqların mənimsədiyi mədəniyyətin məhsulu kimi baxırdı. A.V.Zaporojeç və A.S.Usovun tədqiqatlarında uşaqların forma, çəki, rənglərlə tanış olmaq məşğələlərində onların idrak fəaliyyətinin inkişafının təşkili məsələləri öz əksini tapır.

Cisimləri analiz-sintez edərkən əllərin hərəkəti uşağın görmə və kinestetik qavrayışını inkişaf etdirir. Cisimlərin formasının, ölçüsünün, məkanda yerləşmə xüsusiyyətləri ilə tanışlıq göz və əl hərəkətinin inteqrasiyası olmadan mümkün deyildir. Cisimlərin sensor təcrübə ilə dərk edilməsi və qavrama prosesində aparıcı rolun aktiv əlaqənin, toxunmanın olması fikrini V.Q.Ananyev, A.V.Zaporozeç və başqaları vurğulayırlar.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr müzakirə edilir. Əldə edilmiş nailiyyətlər, üstünlüklər və işin səmərəliliyi qeyd edilir. Tədqiqat işi “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sensor tərbiyəsi uşağın intellektual inkişafının əsası kimi” mövzusunda həsr edilmişdir. Tədqiqat işində sensor inkişafıla intellektual inkişaf arasında əlaqə araşdırılmışdır. Bu sahədə J.Piajenin, M.Montessorinin, J.Dekrolinin, F.Frebelin problemə yanaşma tərzləri təhlil olunmuşdur, eləcə praktik materiallarla bağlı nümunələr verilmişdir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

İsveçrə psixoloqu J.Piajeyə görə 2-6 yaşlı şaq ətraf aləmi yalnız hərəkətmə fəaliyyəti və birbaşa qarşılıqlı təsir vasitəsilə yox, həmçinin simvolların manipulyasiyası vasitəsilə öyrənir.

Alman psixoloqu F. Frebel əl əməyi ilə uşaqların yaradıcı qabiliyyət və bacarıqlarının inkişafı etdiyini deyirdi. Frebelin hesab edir ki, erkən yaşda uşaqların əməyə, aktivliyə, sərbəst fəaliyyətə öyrədilməsinə xüsusi diqqət etmək lazımdır. İnsanı təbiətin bir hissəsi hesab Frebel təbiətin özünü yalnız bir idrak obyektini deyil, o, həm də "fərdin, eləcə də bütün insan irsinin məhsuldar və lütfkar tərbiyəsi və təhsili üçün möhkəm bir təməl" olduğunu qeyd edirdi.

Mariya Montessorinin metodikasının əsas ideyası ondan ibarətdir ki, istər normal, istərsə də əqli geriliyi olan uşaqların ətraf aləmi anlaması üçün onlara inkişaf etdirici mühit lazımdır. Uşaqlar sərbəstlik və seçim azadlığı verilməlidir.

Cisimlərin sensor təcrübə ilə dərk edilməsi və qavrama prosesində aparıcı rolun aktiv əlaqənin, toxunmanın olması fikrini V.Q.Ananyev, A.V.Zaporozeç və başqaları vurğulayırlar.

Dekroli cisimlərin xüsusiyyətlərinin ətraf mühitdən ayıraraq öyrədilməsinə qəti şəkildə etiraz edirdi, uşaqları "həyatı" formalarla tanış etməyi təkid edirdi.

Bütün yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, intellektin inkişaf etdirilməsində sensor tərbiyənin rolu olduqca böyükdür. Xüsusilə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar ətraf mühiti duyğu orqanları vasitəsilə qavrayır və dərk edir. Bunun üçün uşaqlara əlverişli mühit yaratmaq, onları cisim və hadisələri müqayisə etmək, qruplaşdırmaq, ümumiləşdirmək kimi situasiyalarla qarşılaşdırmaq lazımdır. Həmçinin öyrənmə prosesi real hadisələrlə, real əşyalarla aparıldıqca ətraf mühitdəki hadisələr arasındakı əlaqə uşaqlara daha aydın olur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Qafqaz Universiteti nəşri. Bakı. 2010
2. Варган В.П. Сенсорное развитие дошкольников. – Мн.: БРГУ, 2007, 322с.
3. Воспитание сенсорной культуры ребенка от рождения до 6 лет. Книга для воспитателя детского сада /Л.А.Венгер, Э.Г.Пилюгина, Н.Б.Венгер/ Под ред. Л.А. Венгера. – М., 2008,269с.
4. Дошкольная педагогика. Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Козлова С.А., Куликова Т.А./ Издательский центр Академия. – М., 2007, 437с.
5. Костюк И. Гармоническая атмосфера Монтессори// Дошкольное воспитание. – М., 2008. - №11, С.28-32.
6. Нечаева И.Ю. Система сенсорного развития детей//Справочник старшего воспитателя дошкольного учреждения» 2010г №1 С.58-70.
7. Пилюгина Э.Г. Занятия по сенсорному воспитанию с детьми раннего возраста. Пособие для воспитателя детского сада. – М., 2008, 259с.
8. Урунтаева Г.А. Дошкольная психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. - 6-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2006, 461с.
9. Фридрих Фребель. Будем жить ради своих детей/ Сост. предисловие А.М. Волумбаева. – М.: Издательский дом «Карапуз», 2009, 249с.
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Montessori_t%C9%99limi

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ SOSIAL-EMOSIONAL HAZIRLIĞI

YEGANƏ MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Məktəbəqədər təhsil, psixoloji xidmət və korreksiyaedici təlim fakültəsi
yeganemammedova.doc@gmail.com
AZƏRBAYCAN, BAKI

XÜLASƏ

Bütün inkişaf sahələri kimi uşaqda sosial və emosional inkişaf da müvafiq mərhələ və ardıcılıqla meydana gəlir, ancaq bu mərhələlər hər bir şəxsdə fərdi şəkildə meydana çıxır.Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sosial və emosional keyfiyyətlər vəhdətdə inkişaf edir. Uşaq özünün emosional əhvalını məhz yaşadığı sosial mühitin normaları əsasında tənzimləyir. Sosial-emosional inkişaf vasitəsilə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

uşaqlarda insanlara qarşı müsbət münasibət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, qarşılıqlı yardım, başqasının dərdinə şerik olmaq, münaqişələrin həlli və s. kimi mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Sözügedən bacarıqların formalaşdırılması müəllim tərəfindən müxtəlif məşğələlər zamanı həyata keçirilir. Uşaqların sosial və emosional inkişafı onların böyüdüüyü və öyrəndiyi kontekstlərlə, mədəni davranış və münasibətlərlə bağlı olduğu üçün valideynlər və tərbiyəçi-müəllimlər uşaqların sosial və emosional inkişafının formalaşmasında əsas rol oynayırlar. Müəllim uşaqların öz fikir və niyyətlərini həyata keçirmək üçün müəyyən vasitələrdən, yeni təlim metodlarından istifadə edir.

AÇAR SÖZLƏR: Sosial, emosional, inkişaf

GİRİŞ

Tədqiqatın məqsədi məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların məktəb təliminə sosial-emosional hazırlığı üzrə işin imkanlarını araşdırmaq və onun təmin edilməsinin səmərəli yollarını işləməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- problemlə bağlı pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyatların təhlili;
- problem baxımından proqram və məşğələ vəsaitlərini təhlili;
- məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial və emosional hazırlığının səmərəli forma və optimal yollarının üzə çıxarılması.

Tədqiqatın aktuallığı. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın tərbiyəsi və təlimi ətraf aləmə daxil olmaq üçün bir addımdır. Uşaqların sosial adaptasiya proseslərinin optimallaşdırılmasında məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin rolu böyükdür. Uşaq üçün erkən yaş dövrü davamlı olmayan emosional əhvali-ruhiyyə, emosiyaların yaranması, həssaslığı ilə səciyyələnir. Bütün bunlar uşaqlarla psixoloji işin əsas istiqamətlərini - uşağın həyatının emosionallığı və onun tənzimlənməsinə köməyi müəyyən edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda sosial və emosional keyfiyyətlər vəhdətdə inkişaf edir. Uşaq özünün emosional əhvalını məhz yaşadığı sosial mühitin normaları əsasında tənzimləyir.

Sosial-emosional inkişaf vasitəsilə uşaqlarda insanlara qarşı müsbət münasibət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, qarşılıqlı yardım, başqasının dərdinə şerik olmaq, münaqişələrin həlli və s. kimi mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Uşaqlar oyun, əmək və əməli fəaliyyətə, kollektivdə davranma qaydalarına dair ilkin bacarıqlara yiyələnirlər. Kommunikasiyanın köməyi ilə birgə fəaliyyətin müxtəlif növlərində şəxsiyyətlərarası əlaqələr, qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı anlaşma təmin olunur. Kommunikasiya uşağın sosial şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas vasitəyə çevrilir.

Uşağın hərtərəfli inkişafı onun hissləri - emosiyaları ilə sıx əlaqədədir. Azyaşlı uşaqlar öz hisslərini tam şəkildə idarə etməyi bacarmırlar. Bu, onların davranışlarının impulsivliyinə, həmyaşdrları və yaşlılarla ünsiyyətdə çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Yalnız şəxsi inkişaf nəticəsində onlarda tədricən öz hisslərini dərk və idarə etmək, digər insanların hisslərini tanımaq və anlamaq qabiliyyətləri formalaşır, davranışlarının ixtiyariliyi inkişaf edir, hisslər sabitləşir və dərinləşir. 5-6 yaşlı uşaqlarda təlim zamanı müşahidə edilən çətinliklərdən biri də iradə zəifliyidir. Bu dövrdə iradə yeni formalaşmağa başlayır. Başlanan işi yarımçıq qoymaq, çətinlikdən hər vaxt qaçmaq, yüngül məşğuliyət axtarmaq kimi iradi xüsusiyyət uşaqların bəzilərində özünü aydın göstərir. Bu cür hallar uşağın təlimdə geriləməsinə səbəb olur. Ona görə də iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılması, çətinlikdən qorxmamaq, başlanan işi axıra çatdırmaq əzmi uşaqları məktəbə hazırlamağın tərkib hissəsi olmalıdır. Uşaqların maraq hissi əvvəlki illərdən fərqli olaraq artıq yeni məlumatlara, xəbərlərə, kitablara daha çox yönəlir. Əgər uşaq oynadığı zaman böyüklər onu nağıla qulaq asmağa və ya yeni kitab oxumağa dəvət edirlərsə və o, oyuncaqları tərk edərək, bu dəvətə həvəslə qatılırsa, demək onda oxumağa maraq hissi formalaşmışdır. Bu amil uşağın məktəbə hazırlığının bir göstəricisidir.

Bu dövrdə uşaqların böyüklərlə və yaşlıları ilə ilkin qarşılıqlı fəaliyyətinin müxtəlif formaları yaranır. Ünsiyyətin köməyi ilə birgə fəaliyyətin müxtəlif növlərində şəxsiyyətlərarası əlaqələr, böyüklərə hörmət, yaşlılarına güzəşt, qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı anlaşma təmin olunur. Beləliklə, ünsiyyət uşağın sosial şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas vasitəyə çevrilir.

Məktəbəqədər təhsilin kurikulumunun tələbi də budur ki, cəmiyyətdə gedən proseslərə uşaq reaksiya verə bilsin. Əvvəllər təhsil biliyə yönəlmişdirsə, indi biliklərlə yanaşı, həyatı bacarıqlar da əsas götürülür. Müasir tələblərə görə, uşaq müstəqil həyatda ona aid nə varsa, onlara yiyələnəməyi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bacarmalıdır. Ümumiyyətlə, məktəbəqədər təhsilin kurikulumu uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasına yönəlib, onlarda müstəqilliyin, qabiliyyətin formalaşmasını təmin edəcəkdir.

Uşaqda sosial və emosional inkişaf da müvafiq mərhələ və ardıcılıqla meydana gəlir, ancaq bu mərhələlər hər bir şəxsdə fərdi şəkildə meydana çıxır. Emosional və sosial vərdişlərin sağlamlıq baxımından inkişafı uşağın qabiliyyətlərindən asılı olsa da, uşaqla onu əhatə edən şəxslər arasındakı münasibətlərdən əhəmiyyətli dərəcə asılı olur. Uşaq həyata qədəm qoyduğu ilk andan etibarən bütün həyatı boyu ona lazım olan vərdişləri öyrənməyə başlayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyindən ibarətdir ki, ilk dəfə respublikamızın məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşaqların sosial-emosional keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin optimal yolları araşdırılmışdır. Bu dövrdə uşaqların sosial-emosional keyfiyyətlərinin onları əhatə edən mühitdən asılı olması, bu zaman uşağın fəaliyyətinin digər sahələri ilə əlaqələndirildikdə optimal nəticənin alınması üzrə sistem işlənmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri uşaqların sosial-emosional keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi sahəsində tərbiyəçilərə səmərəli yollar göstərəcək, ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrinin müvafiq fakültə və şöbələrində dərs deyən müəllimlər, uşaq bağçası metodistləri və tərbiyəçilərin daha yaxşı hazırlanmalarına istiqamət verəcək.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

1. Pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyatın təhlili.
2. Müşahidə. Müşahidə Bakı, Sumqayıt məktəbəqədər müəssisələrində müxtəlif yaşlı uşaqların fəaliyyəti üzərində müşahidə aparılmış, nəticələri qeydə alınmışdır.
3. Müsahibə. Uşaq bağçalarında tərbiyəçi və uşaqlarla şifahi və yazılı müsahibə (anket sorğusu) aparılmışdır. Bundan əlavə, valideynlər və bağça müdirləri və metodistləri ilə müsahibələrdə onların həmin problemə münasibətləri öyrənilmişdir.
4. Pedaqoji eksperiment. Pedaqoji eksperiment üç mərhələdə aparılmışdır. Birinci mərhələdə problem baxımından bağçalardakı vəziyyəti aşkara çıxarmaq məqsədilə müəyyən edici eksperiment qoyuldu. İkinci mərhələdə hazırladığımız sistem üzrə öyrədici eksperiment qoyuldu. Üçüncü mərhələdə tətbiq etdiyimiz iş sistemi əsasında uşaqların sosial-emosional keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini aşkara çıxarmaq məqsədilə yoxlayıcı eksperiment keçirildi.

Tədqiqatın metodoloji əsasını dialektik idrak nəzəriyyəsi, görkəmli filosof, psixoloq və pedaqoqların uşaqların sosial-emosional keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə bağlı tədqiqatları təşkil edir.

TƏDQIQAT METODU

Cəmiyyətə və ətraf aləmə sosial-psixoloji adaptasiya üçün ilk soslumların – ailənin və uşaq bağçalarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Uşaqların mükəmməl şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində, gələcək məktəb həyatına hazırlanmasında, öz yaşadları və böyüklərlə ünsiyyətinin inkişaf etdirilməsində sosial-emosional keyfiyyətlərin rolu böyükdür. İnsanın gələcək həyatının necə qurulması, demək olar ki, bu dövrdən çox asılıdır. Çünki bu mərhələdə insan şəxsiyyətinin 70% formalaşmış olur. Bu dövrdə uşaq sadəcə olaraq ətraf aləmin təsirlərinə məruz qalmır, o həmçinin başqa adamların davranış tərzlərinə müdaxilə edir və bu prosesdə sosial təcrübə qazanır.

Uşaqların sosial və emosional inkişafı onların böyüdüüyü və öyrəndiyi kontekstlərlə, mədəni davranış və münasibətlərlə bağlı olduğu üçün valideynlər və tərbiyəçi-müəllimlər uşaqların sosial və emosional inkişafının formalaşmasında əsas rol oynayırlar. Aşağıdakı strategiyalar doğrulandan məktəbə daxil olana qədər bütün uşaqların müsbət sosial-emosional inkişafına kömək üçün istifadə edilməlidir.

- Uşaqlara qarşı həssas olmaq;
- Təhlükəsiz, stimullaşdırıcı mühit yaratmaqla inkişaf və tətlimi inkişaf etdirmək;
- Uşaqlara öz emosiyalarını qəbul etmək, başa düşmək və idarə etməkdə kömək etmək;
- Mənfəi emosiyalardan azad mühit yaratmaq;
- Özünüifadəyə şərait yaratmaq, onlara seçim vermək;
- Ünsiyyətin inkişafına ardıcıl və müntəzəm kömək etmək;
- Uşaqların inkişafı və davranışı narahatlıq doğurarsa, tibbi və inkişaf üzrə ekspertlərdən məsləhət almaq.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar aşağıdakı sosial-emosional bacarıqlara yiyələnirlər:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

✚ Öz fəaliyyətini sosial normalara (qrup daxili qaydalar, kollektivdə etik davranış) uyğunlaşdırır.

✚ Özünə nəzarəti nümayiş etdirir.

✚ Öyrənmənin çətinliklərini qəbul edir.

✚ Münaqişələrin və problemlərin həlli yollarını tapır.

✚ Öz hərəkətləri üçün məsuliyyəti qəbul edir.

✚ Qrup fəaliyyətlərində diqqətli olur.

✚ Özünün və qrupun əmlakının qayğısına qalır.

✚ Səmərəli iş vərdişlərini müəyyən edir və təcrübədən keçirir.

✚ Digərləri ilə əməkdaşlıqda işləyir və oynayır.

NƏTİCƏ

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-emosional hazırlığını aşağıdakı qaydada həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

Emosional inkişaf üçün mühitin yaradılması. Uşaqlar uğurlarını gördükdə, özlərinə inam yarandıqda, daha yaxşı öyrənə bilirlər. Uşaqlarda inam hissini yaradan və onların uğur qazanmasına stimül verən emosional şəraitin yaradılması üçün müəllimin üzərinə böyük yük düşür. Emosional təlim mühitinin yaradılması yolunda bir çox faktorların olması zəruridir.

Emosional dəstək. Emosional yardımçı şəraiti təşkil edən keyfiyyətlərə rəğbət, dəqiqlik və hörmət daxildir. Birinci halda müəllim digər şəxsin mövqeyini etiraf edir və başa düşür. Müəllim uşağın hissələrini, onun emosiyalarını anlamağa qadirdir. Qəbuletmə keyfiyyəti müəllimə uşağı fiziki görünüşündən, ailə vəziyyətindən və davranışından asılı olmayaraq qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bu məqamda müəllimin həqiqətsevər, məntiqli və cəsarətli olması lazımdır. Özünə hörmət hissi oyadan müəllim inanır ki, uşaqa nəyisə öyrətməyə qadirdir.

Uşağın emosiyalarının tanınması. Nə doğru, nə də yalançı emosiyalar mövcud deyildir. Bütün emosiyalar təbiidir. Müəllim uşağın nümayiş etdirdiyi bütün emosiyaları qəbul etməli, onları inkar etməməli, uşağı bu emosiyalara qarşı dayanmağa məcbur etməməli, yaxud onları boğmağa çağırmmalıdır.

Hisslərin sözə çevrilməsi. Uşaqlar şəxsi təcrübələri kontekstində nəyisə daha anlaşqlı şəkildə öyrənə bildikləri üçün onların hiss və emosiyalarının adları çəkiləndə və bunlar təsvir ediləndə, uşaqlar bundan faydalanma imkanına malik olurlar. «Nərgiz sən acıqlı görsənirsən» deyərək müəllim müvafiq emosiyaları adlandırır və uşağın sözlüyünü bu yolda zənginləşdirir.

Uyğunluq. Uşağın hiss və emosiyalarına yaşlı şəxs adekvat reaksiya göstərdikdə, onda inam hissi güclənir.

Bunların inkişafı həm uşaqların şəxsi təcrübəsinə, həm də müəllimin nümunəsinə əsaslanmalıdır. Bu bacarıqlara nəinki məqsəd qoyma bacarığını, eyni zamanda ona nail olmaq üçün müxtəlif yolların axtarılması, tutduğu niyyətin həyata keçirilməsi və nəticənin qiymətləndirilməsi də aiddir. Sözügedən bacarıqların formalaşdırılması müəllim tərəfindən müxtəlif məşğələlər zamanı həyata keçirilir. Müəllim uşaqların öz fikir və niyyətlərini həyata keçirmək üçün müəyyən vasitələrdən, yeni təlim metodlarından istifadə edir (modellər, sxemlər və s.)

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

7. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı. (kurikulumu) (3-6 yaş) (**Proqram**) Bakı/Azərbaycan. 2013:1-93
8. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı/Azərbaycan. 1998:1-120
9. Məktəbəhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası. UNİCEF (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2017:1-114
10. Həsənova.P.M. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-mənəvi inkişafı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2017:1-138
11. Məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı və proqramı. Bakı/Azərbaycan. 16 iyul 2010. <https://edu.gov.az/az/page/255/2243> (**online sənəd**)

TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜTƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA İKT VƏ KİTABIN ROLUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

AYNURƏ MİRZƏYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ümumi pedaqogika, pedaqogikanın və təhsilin tarixi
aynureezizova1985@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

İnformasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar olaraq yaranan sosial-iqtisadi və texnoloji dəyişikliklər mövcud təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin və özünütəhsilə verilən diqqətin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Özünütəhsil, hər bir şəxsin müstəqil olaraq müntəzəm, sistemlik şəkildə biliklərə yiyələnməsi, biliklərini dərinləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi yoludur.

Bəs ali təhsil müəssisəsində tələbələrin özünütəhsilinin inkişaf etdirilməsində kitabın yoxsa informasiya kommunikasiya texnologiyalarının böyük rolu vardır? Məhz bu məqalədə bu sualın cavabı geniş və müqayisəli şəkildə verilmişdir. Tələbələrin özünütəhsilinin inkişafında həm kitabın, həm də İKT-nin böyük rolu vardır. Sadəcə olaraq hər birindən düzgün şəkildə istifadə etmək lazımdır.

AÇAR SÖZLƏR:tələbə, özünütəhsil, müasir texnologiya, internet, distant təhsil, kitab.

GİRİŞ.

Özünütəhsil insanın intellektual, sosial-mənəvi həyatında, şəxsiyyətin hər tərəfli formalaşmasında, gənc nəslin təlim və tərbiyəsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Həyatın bütün anlarında öyrənmək bir də ona görə lazımdır ki, yaşadığımız həyat hər gün qarşımıza yeni vəzifələr qoyur və bizi yeniliklərə uyğunlaşmağa vadar edir. Görkəmli maarifçi A.V. Lunaçarski obrazlı şəkildə deyirdi: “İnsan daima yeniliklərə uyğunlaşmalı, hər bir yeni səsə, yeni çağırışa daim cavab verməli, hər cür yeni kəşfləri həssaslıqla dərk etməyi bacarmalıdır” [1, 8]. Bu baxımdan günümüzdə özünütəhsilin aktual pedaqoji problem kimi misilsiz rolu vardır.

Özünütəhsil – insanın və ya şəxsiyyətin məqsədyönlü şəkildə şəxsi təhsillə məşğul olması, özünün bilik, bacarıq və vərdislərini artırmaq, genişləndirmək və dərinləşdirmək məqsədilə öz üzərində çalışması, təhsilalma prosesində həm obyekt, həm subyekt kimi çıxış etməsidir.

Özünütəhsil təhsilalma prosesinin davamlı və etibarlı forması kimi insanın şəxsi həyatında mühüm rol oynayır. Məhz bu fəaliyyət növü müəyyən bir sahədə adamların bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafına, qazanılmışların daha da mükəmməlləşdirilməsinə, təkmilləşməsinə və genişlənməsinə yol açır. Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri A.Bakıxanov “Nəsihətlər” adlı əsərində yazırdı: “Elm və kamal təhsilinə hər şeydən çox çalış, çünki hər şey onların köməyi ilə əldə edilir” [2, 66].

Antik mədəniyyətin mütəfəkkirləri Sokrat, Aristotel, Platon, Diogen, Plutarx, Mark Avreli, XVII-XVIII əsrin məşhur pedaqoqları Y.A.Komenski, Con Lokk, J.J.Russo və başqaları özünütəhsili, özünütəkmilləşdirməni, özünütərbiyəni insan həyatının mədəni-mənəvi yüksəliş amili kimi görüb, bunu gələcək nəsillərə də məsləhət görürdülər. Sokratın “ömrüm boyu öyrəndim, axırda bir onu bildim ki, heç nə bilmirəm” məşhur aforizmi indi də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqla insanları daima öz üzərində işləmək, yeni biliklər əldə etməyə çağırış kimi qiymətləndirilir.

Müasir dövrdə özünütəhsil İKT-nin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir qədər asanlaşmış və tələbələr bununla bağlı olaraq bir çox üstünlüklər qazanmışdır. Bu məsələyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya” (2003) ilə xüsusilə toxunulmuşdur. Bu strategiyada İKT-nin təhsildəki roluna, özünütəhsil məsələsinə xüsusi önəm verilmişdir:

- elm və təhsilin informasiyalaşdırılması vasitəsilə ölkədə kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi, təhsilin monitorinqi, məsafədən təhsil və fasiləsiz (ömür boyu) təhsilalmanın həyata keçirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində milli mütəxəssislərin hazırlanması, təhsilin bütün səviyyələrində İKT üzrə bilik standartlarının hazırlanması və tətbiqi;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

▪ elm və təhsil sahəsində informasiya və biliklərin mübadiləsini təmin edən kompüter şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi [3].

2014-cü ildə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasında İnformasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli strategiyada da bu problemə geniş yer verilmişdir. Strategiyada bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

▪ ali təhsilin, peşə-ixtisas müəssisələrində İKT üzrə ixtisasların, tədris planlarının, mütəxəssis hazırlığı proqramlarının mütəmadi olaraq aktualaşdırılması və İKT sahəsinin tələblərinə uyğunlaşdırılması;

▪ İKT-nin prioritet istiqamətləri üzrə xarici ölkələrdə kadr hazırlığının davam etdirilməsi;

▪ İKT ixtisasları üzrə tədris kafedralarının texniki bazasının gücləndirilməsi və müasirləşdirilməsi, elektron tədris resurslarının inkişaf etdirilməsi, tələbə və müəllimlərin dünyanın aparıcı elm və təhsil resurslarına çıxışının təmin olunması [4].

Burada bir sual ortaya çıxır. Özünü təhsilin inkişafında İKT-nin yoxsa kitabın böyük rolu vardır? Bunların müsbət və mənfi tərəflərinə nəzər yetirək:

İKT-nin üstünlükləri:

- Kompüter-internet vasitəsilə tələbələr hər hansı məlumatı daha tez əldə edir;

- Ev şəraitində hər hansı yerə getmədən təhsil portallarından kitabxana.net, e-kitablar, e-dərslik, e-kitabxana, kitaburdu.org, vikipediya.az və s. istifadə edərək öyrənməni daha səmərəli həyata keçirə bilirlər;

- İnternetdə materiallar (şəkillər, səslər, tapşırıqlar, test və s.) müxtəlif şəkildə qarşıya çıxır ki, bu da öyrənilən materialı daha maraqlı, daha canlı edir;

- İnternet vasitəsilə əldə edilən materialın kitaba nisbətən ən başlıca xüsusiyyəti, ondan ibarətdir ki, burada tələbənin istədiyi konkret material birbaşa ekrana gəlir ki, bu da vaxta qənaət etməyə imkan verir;

- Bütün kompüterlərdə pulsuz browser olduğu üçün internetlə öyrənmək maddi cəhətdən daha sərfəlidir;

- İnternet vasitəsilə öyrənmə tələbəyə interaktivlik verir. Tələbə kitabda ona lazım olan məlumatı dərhal başqa bir yerdə qeyd edə və ya onu istifadəçilərlə bölüşə bilər;

- Təhsil ala bilmək imkanı məhdud olan şəxslərə uzaqdan təhsil (distant təhsil) alma fürsəti verilir ki, bununla hər bir şəxs istər ev şəraitində, istərsə də iş şəraitində istədiyi ixtisas uyğun olaraq təhsil ala bilər. Bu məqamda distant təhsilin üstünlüklərinə ayrıca toxunmaq istərdim.

1. Əhalinin təhsil alma imkanları artır. Məsələn, əgər vaxt amili ənənəvi formada təhsil iştirakçılarının müəyyən mənada fəaliyyətini məhdudlaşdırırdısa, distant təhsil zamanı bu məhdudiyyətlər demək olar ki, bütünlüklə aradan qalxır.

2. İnformasiyanın radikal olaraq tamamilə yeni forma və məzmununda çatdırılması təmin olunur. Məsələn, multimedia sistemlərinin tədris fəaliyyətində geniş tətbiqi, informasiyanın qeyri-standart üsullarla təqdimatı, iri həcmli avtomatlaşdırılmış sorğu sistemlərdən istifadə imkanlarının genişlənməsi (elektron kitabxana xidmətləri, elektron konferensiya və s.).

3. Biliklərin daha təkmil qaydada qiymətləndirilməsi imkanları artır, test texnologiyasının tətbiqi və nəticələr analitik sistemlərin köməyi ilə təhlil edilir və s.

Kompüter-internet vasitəsilə öyrənmənin üstün cəhətləri ilə yanaşı mənfi tərəfləri də vardır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- tələbələrdə arxayınlıq yaranır, necə olsa ev şəraitində kompüter vasitəsilə öyrənəcəklər deyər universitetdə öyrənmə biləcəklərini arxa plana atırlar. Belə olduğu təqdirdə də dərslər davamiyyət zəifləyir və ya dərslər gələnlər də öyrədilənlərə daha məsuliyyətli yanaşırlar və bu da vaxt itkisinə səbəb olur (bu hər bir tələbəyə aid deyil);

- müstəqil işlərin hazırlanması kompüter yazısı ilə istənilir, bu da yazı qaydasının unudulmasına, yazı səliqəsinin pozulmasına səbəb olur;

- internetlə kitab oxumaq diqqət dağınıqlığına, yaddaş zəifliyinə gətirib çıxarır;

- bəzən portallarda, virtual ensiklopediya olan vikipediya da yanlış məlumatlar yüklənir. Bu da tələbələrdə fikir dolaşığı yaradır, hər hansı məlumatı yanlış yadda saxlamalarına səbəb olur;

- internet vasitəsilə öyrənmək məsuliyyətli və intizamlı olmağı tələb edir. Bəzən bir çox tələbə vaxta qənaət etməyərək gün boyu internetdə vaxt keçirir və bu da onlarda həm fiziki, həm də zehni

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

yorğunluq yaradır. Belə olduğu təqdirdə də öyrənənlərdə öyrənməyə qarşı istəksizlik yaranır. Bunun üçün tələbə ilk olaraq nəyi, necə, neçə müddət ərzində öyrənəcəyini müəyyən etməyi bacarmalıdır.

Bildiyimiz kimi, kompüter-internet vasitəsilə özünütəhsilin həm avantajları, həm də dezavantajları vardır.

Bəs kitabın tələbələrin özünütəhsilinin inkişafında nə kimi rolu vardır?

Tələbələrin özünütəhsilinin inkişafında kitab və mütaliənin böyük və həlledici rolu vardır. Kitab gələcək müəllimin yalnız bilik mənbəyi deyil, eyni zamanda onun hər tərəfli formalaşmasında, özünütərbiyə, özünütəhsil və dünyagörüşünün formalaşması prosesində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tələbələrin özünütəhsil işində ən qiymətli mənbə kitabdır. Məhz kitabın böyük qüvvəsini nəzərə alaraq görkəmli şəxsiyyətlər ona yüksək qiymət vermişlər. “Kitablar zamanın dalğalarında səyahət edən və öz qiymətli yükünü ehtiyatla nəsilədən nəsilə aparan fikir gəmiləridir” (F.Bekon), “Kitab cildlənmiş insanlardır” (A.S.Makarenko), “Kitab bilik mənbəyidir” (M.Qorki).

Deməli kitab özünütəhsilin, əqli, əxlaqi inkişafın əsasıdır. Bəs tələbə necə kitabları oxumalı, nəyi, necə seçməli, nədən və necə başlamalıdır?

Tələbə ali məktəbə daxil olanda artıq elmi dünyagörüşə malik olan bir şəxsiyyət olur. Bundan sonra ediləsi başlıca addım seçdiyi elmin nailiyyətlərini izləməli, öyrənməli və daima axtarışlar içində olmalıdır. Özünütəhsil işinə başlayan hər bir tələbənin qeyd dəftəri olmalı, özünə material toplamalı, sonra isə onları diqqətlə oxumalı, sonda nəyi, nə üçün oxuduğuna dair özünə hesabat verməlidir.

Kitab üzərində iş tələbənin ilk müraciət etdiyi öyrənmə mənbəyi və vasitəsi kimi tələbənin müstəqil öyrənmə fəaliyyətinin başlanğıcını təşkil edir, mədəni, mədəni sərvətlərə baş vurmağa yol açır, keçmişdən bu günə, bu gündən gələcəyə körpü rolunu oynayır. Kitab üzərində iş mütaliə vərdişləri yaradır, kitabın dəyərini, əsas bilik mənbəyi olduğunu başa düşməyə imkan verir, bəşəriyyətin əldə etdiyi biliklərlə zehni zənginləşdirir, ondan öyrənənə fikri məntiqi ardıcılıqla, elmi əsaslarla, nəzəri və praktik baxımdan sübut söyləməyə, yazmağa alışdırır. Kitab üzərində iş tələbəni konkret mövzu üzrə referat tuta bilməyə, icmallaşma apara bilməyə, tezislər hazırlamağa, əsas olanı ikinci dərəcəlidən ayırmağa, planlaşdırma işini görməyə, sitatlar seçə bilməyə və s. hazırlayır, yazılı nitqi cilalamağa alışdırır. Bütün bunlar tələbədə müstəqillik keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan verir [5, 103].

Kitabın özünütəhsil fəaliyyətində üstün cəhətlərini sıralayaq:

- kitab tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir;
- özünütəhsildə daha diqqətli olmağı öyrədir;
- mütaliə etməyi inkişaf etdirir;
- enerjiyə qənaət etməyə imkan verir;
- hər hansı bir cihaza bağlı qalmadan istifadə etmək olur;
- qeydlər aparmağa imkan verir;
- kitab oxumağa qalan yerdən sonrakı günlərdə davam etməyə imkan verir;
- təkrar etməyə imkan verir;
- söz ehtiyatını genişləndirir;
- kitab insana xəyal qurmağı, insanları, təbiəti, canlıları sevməyi öyrədir.

Kitabın özünütəhsil fəaliyyətində dezavantajları:

- konkret lazım olan materialı axtarmaq vaxt itkisinə səbəb olur;
- bəzən lazımlı məlumatı əldə etmək üçün kifayət etmir;
- kitab oxumaq kompüterə nisbətən daha canlı (səs, video və s. olmaması baxımından) deyil;
- kompüterə nisbətən daha bahalıdır. Kitabxanalardan da əldə edilənlərin istifadəsinə vaxt məhdudiyəti qoyulur;
- xarici ədəbiyyatları istənilən vaxt əldə etmək mümkün olmur;
- praktik deyil; məsələn, kompüter vasitəsilə xarici dili öyrənmək daha asandır. Test edilir, görüntülü olaraq danışmaq olur və s.;
- hər hansı bir yerə gedəndə böyük bir neçə kitabların yerinə bir cihazı daşımaq daha sərfəlidir;
- hər fountunun çox balaca olması gözü, zehni yorur ki, bu da oxuyan tələbədə kitaba qarşı bir istəksizlik yaradır.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq tələbələrin özünütəhsilinin inkişafında kitabın, mütaliənin əvəzsiz rolu vardır. Bunun üçün tələbələrdə təkcə kitab üzərində iş yox, ümumiyyətlə, kitaba məhəbbət, mütaliyəyə həvəs oyatmağa çalışdıqda, onların müstəqil işin bu yolundan istifadə etmələri,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bir növ avtomatlaşır və sürətlə inkişaf edir, genişlənir. Çünki onlar bilirlər ki, kitab üzərində iş sadəcə təlim vəzifəsi deyil, eyni zamanda mənəvi borcdur, ağılın, düşüncənin dərinləşməsi, müstəqil fikrin ölçü meyarıdır.

Hər şeydən əvvəl tələbə kitab üzərində işləyə bilmək texnikasına bələd olmalıdır. Bu məsələdə də tələbələrə I kursdan lazımcına metodik məlumatı verildikdə, mühazirə və seminarlarda nümunələr çəkildikdə, tələbə işi təhlil olunduqda tələbələr kitabdan məqsədyönlü istifadəyə sürətlə alışırlar. Məlumdur ki, kitab üzərində işləməyi bacarmayan tələbə yaxşı mütəxəssis ola bilməz və özünütəhsillə, müstəqil elmi yaradıcılıq işi ilə məşğul ola bilməz [5, 104].

TƏDQIQAT METODU: Praktikaya bağlı olaraq müşahidə, sorğu xarakterli üsullardan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda kitab və internetdən də yararlanılmışdır.

Bu mövzu ilə bağlı ADPU-nun məktəbəqədər təlim və tərbiyənin metod və metodologiyası ixtisasının 105 və 154 - cü qruplarında sorğu apardım. Qrupun 60%-i interneti, 20%-i kitabı özünütəhsilin ən uyğun vasitəsi kimi qeyd etdilər. 20% - i isə düşünür ki, oxuyan üçün bunun heç bir önəmi yoxdur. Əsas odur motivasiya olsun.

NƏTİCƏ.Mövzu universitet daxilində müzakirə edilmiş, aktual pedaqoji məsələni əhatə etdiyi üçün təhsilimizə faydalı olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Yuxarıdakı müqayisələrdən aydındır ki, həm kompüter-internetlə, həm kitabla öyrənmənin ayrı-ayrılıqda həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Burada əsas olan hansı vasitə, yolla öyrənmək deyil, əsas olan tələbənin özünütəhsilə, öyrənməyi öyrənməyə, özünütəkmilləşdirməyə, daim öz üzərində işləməyə marağının və bununla bağlı potensialının olmasıdır. Sözsüz bu işdə böyük məsuliyyət valideynlərin, ümumtəhsil müəssisələrində müəllimlərin və rəhbərliyin üzərinə düşür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Müəllimlərin özünütəhsil proqramı. Bakı: 1976
2. İlyasov M. İ. Peşə, İxtisas seçimi. Bakı: 2015
3. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003—2012-ci illər)
4. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya
5. Mahmudova R. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları və yolları. Bakı: 2005

TƏLİM PROSESİNDƏ OYUN TEXNOLOGİYASININ YERİ VƏ ROLU

GÜNAY KAZIMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
Pedaqoji /Pedaqogika
gunaykazimova@rambler.ru
GƏNCƏ,AZƏRBAYCAN

XƏYALƏ MUSTAFAYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti
Pedaqoji /Pedaqogika
gunaykazimova@rambler.ru
GƏNCƏ,AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Oyun texnologiyasının xüsusiyyətləri yaş dövrlərinə görə fərqlənir. Hər bir yaş dövründə təşkil edilən oyunlar aparıcı fəaliyyətə uyğunlaşdırılır.

Məqalədə pedaqoji prosesin xarakterindən, istifadə edilən resurslardan da asılı olaraq oyunların növlərindən bəhs edilir. Məqələnin elmi yeniliyi: Təlim prosesində oyun texnologiyasının yeri və rolu müəllimin pedaqoji oyunların təsnifatı və funksiyaları haqqındakı biliklərindən asılıdır. əldə etdiyimiz nəticələr göstərdi ki, müəllimlərin yeni təlim texnologiyalarına bələd olması, onların metodologiyası haqqında bilikləri mənimsəməsi yeri gəldikdə tematik texnologiyaların işlənilməsinə imkan verir. Bu zaman müəllimlərin qarşısında qoyulan başlıca vəzifə şagirdlərin fərdiləşdirilməsi və diferensiasiyası, əməkdaşlıq, inkişafetdirici, interaktiv və yaradıcı vizuallaşdırma (oyun)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

texnologiyalarıdır. Bu yolla şagirdləri fəal işə cəlb etmək, onlarda təşəbbüskarlığı artırmaq mümkündür.

AÇAR SÖZLƏR: interaktiv, metodologiya, pedaqoji proses, texnologiya

Giriş: “Pedaqoji oyun” anlayışı təlim prosesinin müxtəlif pedaqoji oyunlar formasında təşkilində istifadə edilən kifayət qədər geniş metodlar qrupu və ya priyomları əhatə edir. Oyundan fərqli olaraq pedaqoji oyun açıq şəkildə görünən və təlim-dərketmə istiqamətinə yönələn əhəmiyyətli əlamətlərə malikdir - dəqiq təlim məqsədinin və onu müvafiq pedaqoji nəticənin qarşıya qoyulması. Müasir məktəbdə təlim prosesini fəallaşdırmaq və intensivləşdirmək üçün oyun fəaliyyətindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

- fənnin mövsuzu və ya bölmələri üzrə anlayışın mənimsənilməsi üçün müstəqil texnologiya qismində;

- daha geniş texnologiyanın elementi kimi;

- dərs və ya onun hissəsi (giriş, izah, möhkəmləndirmə, tapşırıq, nəzarət) kimi;

- dərskənəkar işin texnologiyası kimi.

S.A.Şmakova pedaqoji prosesdə istifadə olunan oyunların 2 əsas xassəyə malik olduğunu bildirir (cyberleninka.ru):

• fəaliyyətin nəticələrinə görə deyil, onun gedişində əylənmək xatirinə, şagirdin arzusu ilə azad inkişafetdirici fəaliyyət (prosedur məmnunluğu);

• əhəmiyyətli dərəcədə improvizasiya edilmiş, bu fəaliyyətin olduqca fəal, yaradıcı xarakteri (“yaradıcılıq meydanı”).

Aktuallığı: Oyun texnologiyasının xüsusiyyətləri yaş dövrlərinə görə fərqlənir. Hər bir yaş dövründə təşkil edilən oyunlar aparıcı fəaliyyətə uyğunlaşdırılır.

Pedaqoji prosesin xarakterindən, istifadə edilən resurslardan da asılı olaraq oyunların növləri ayrd edilir:

a) dərketmə, tərbiyəedici, inkişafetdirici;

b) reproduktiv, məhsuldar, yaradıcı;

c) kommunikativ, diaqnostik, peşəyönümü, psixotexniki

Oyun metodikalarının xarakterinə görə də təsnifat aparmaq olar: əşyavi, süjetli, rollu, işgüzar, imitativ, dramatik. Eyni zamanda, oyunlar fənlərə görə də qruplaşdırılır: riyazi oyunlar; məntiqi oyunlar; səhnələşdirici oyunlar; sosial həyat hadisələri üzrə oyunlar; idman oyunları və s.(2, 122)

B.F.Şatalov, E.N.İlina, N.A.Zaysev, A.A.Okunevanın sistemi əsasında işləyib hazırlanmış problemlə təlim və kommunikativ texnologiyası da oyun texnologiyasına əsaslanır (cyberleninka.ru). Bu texnologiyada tətbiq edilən oyunlar bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə, məqsəd və funksiyalara görə şərhl olunur.

B.P.Nikitinin inkişafetdirici oyun texnologiyası.

Bu texnologiya bir sıra mərhələlər üzrə qurulmuşdur:

1) tapşırıqlar naborunun hazırlanması: fiqurlar, konstruksiyalar, Montessori proqramı üzrə vəsaitlər, oyuncaqlar, xəritə və planlar, cədvəllər, şəkillər, naxışlar və s.

2) veriləcək tapşırıqların qısa planı üzrə məlumatlandırma təlimatının hazırlanması:

- tədricən artan çətinliklər üzrə - “sadədən mürəkkəbə (induktiv) və ya “müərrəddən konkretə (deduktiv) tapşırıqlar seriyasının hazırlanması:

- əvvəlki mərhələdə öyrədilənlərin növbəti mərhələdə tətbiqi üzrə tapşırıqlar;

- mənimsənilənlərin tətbiqi üzrə tapşırıqlar;

- müstəqilliyin və yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı üzrə tapşırıqlar;

3) tapşırıqların işlənilməsi priyomlarının, vasitə və üsulların, texnikaların müəyyənləşdirilməsi: riyazi həll, şəkilçəkmə, yapma, quraşdırma, kinestetik əlaqə qurmaq və s.;

4) tapşırıqların həllində icra ediləcək hərəkət texnikalarının prosedurunun müəyyənləşdirilməsi və izlənilməsi.

Şagirdlərin idrakını fəallaşdırmaq üçün tətbiq edilən texnologiyalarda oyun fəaliyyətinin bir sıra funksiyaları əsas götürülür:

- əyləncə (oyunun başlıca funksiyası əylənmək, məmnunluq hissi yaratmaq, ruhlandırmaq, maraqlı oymaq və s.);

- kommunikasiya: ünsiyyət dialektikasını mənimsəmək;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

- özünüreallaşdırma: oyun təcrübəsində bu insan təcrübəsinin poliqonudur;
- oyun terapiyası: həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində yaranmış çətinliklərə üstünləmə;
- diaqnostik: normal davranışdan geri qalmanın təyini, oyun prosesində özünüdərketmə;
- korreksiya: pozitiv dəyişmələrin psixi göstəricilərə gətirilməsi;
- millətlərarası kommunikasiya: bütün insanlar üçün eyni olan sosial-mədəni dəyərlər;
- sosializasiya: ictimai münasibətlərə daxil olmaq, insanların birgəyaşayış normalarını mənimsəmək.

Məşğələlərin oyun formasında keçirilməsi vacib istiqamətlərə yönəlir: didaktik məqsəd şagirdlər qarşısında oyun tapşırığı və situasiyası kimi qoyulur, bu halda oyun şagirdlərinin təlim fəaliyyətini stimullaşdıran, tapşırıqları uğurla yerinə yetirən üsula çevrilir.

Təlim prosesində oyun texnologiyasının yeri və rolu müəllimin pedaqoji oyunların təsnifatı və funksiyaları haqqındakı biliklərindən asılıdır.

Buraya mümarisələri də daxil etmək olar. S.E.Xəlilova bildirir ki, "mümarisə, pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemini əhatə edən əlaqələndirici mahiyyəti daşıyır. O, tədris prosesinin optimallaşdırılmasına imkan verən yeni təlim texnologiyalarının mühüm tərkib hissəsidir. Pedaqoji prosesdə elmi əsaslarla həyata keçirilən mümarisə nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verir. Fənnlər üzrə mümarisələrin təşkili bu fənlərin xarakteri, məzmunu və şagirdlərin həmin fənn üzrə materialları mənimsəmə xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Mümarisələrin hər hansı növünün tətbiqi şagirdlərin fəal mənimsəməsinin yollarından biri olsa da, onun səmərəli nəticələri mümarisənin düzgün seçilməsi və düzgün təşkili ilə şərtlənir" (1, 131).

Nəticə: Aparığımız tədqiqatda əldə etdiyimiz nəticələr göstərdi ki, müəllimlərin yeni təlim texnologiyalarına bələd olması, onların metodologiyası haqqında bilikləri mənimsəməsi yeri gəldikdə tematik texnologiyaların işlənilməsinə imkan verir. Bu zaman müəllimlərin qarşısında qoyulan başlıca vəzifə şagirdlərin fərdiləşdirilməsi və diferensiasiyası, əməkdaşlıq, inkişafetdirici, interaktiv və yaradıcı vizuallaşdırma (oyun) texnologiyalarıdır. Bu yolla şagirdləri fəal işə cəlb etmək, onlarda təşəbbüskarlığı artırmaq mümkündür.

1. Nəticə: Aparığımız tədqiqatda əldə etdiyimiz nəticələr göstərdi ki, müəllimlərin yeni təlim texnologiyalarına bələd olması, onların metodologiyası haqqında bilikləri mənimsəməsi yeri gəldikdə tematik texnologiyaların işlənilməsinə imkan verir. Bu zaman müəllimlərin qarşısında qoyulan başlıca vəzifə şagirdlərin fərdiləşdirilməsi və diferensiasiyası, əməkdaşlıq, inkişafetdirici, interaktiv və yaradıcı vizuallaşdırma (oyun) texnologiyalarıdır. Bu yolla şagirdləri fəal işə cəlb etmək, onlarda təşəbbüskarlığı artırmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Xəlilova S.E. İbtidai siniflərdə təlim materiallarının mənimsənilməsində mümarisələrin rolu // psixol. Üzrə fəal dok....disser. Bakı: 2010, 142 s.
2. Zak A.Z. 9 yaşlı uşaqların intellekt qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi. S.M.Quliyevin redaktorluğu ilə Ə.Balayevin tərcüməsi. Bakı: Elm və həyat, 1999, 456 s.
3. Ситаров В.А. Дидактика. Академия, 2002, 368 с.
<http://www.cyberleninka.ru>

<http://www.curriculum.org>

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ FƏNLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI ALTERNATİV QIYMƏTLƏNLƏNDİRMƏ ÜSULLARINDAN İSTİFADƏ.

MƏMMƏDOVA KÖNÜL ETİBAR QIZI

Bakı Mühəndislik Universiteti

kmemmedova@beu.edu.az

Azərbaycan/Bakı

*Mən bir çox şeyi müəllimlərimdən, bundan daha çox isə şagirdlərimdən öyrəndim.
(Konfutsi)*

Xülasə

Cəmiyyəti formalaşdıran əsas amillərdən biri təhsildir. Təhsildə keyfiyyət məsələsi həmişə gündəmdə olmuşdur. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda məktəbdə təhsilin keyfiyyəti anlayışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin keyfiyyəti, təhsilin nəticələri öyrənənlərin nəliyyətlərini xarakterizə edən mühüm xüsusiyyətlərin cəmi kimi qəbul edilir. Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərini, qiymətləndirmək pedaqoji prosesdə aktual məsələlərdəndir. Nəzərə alsaq ki, qiymət şagirdləri motivə edən əsas faktordur. Məhz ibtidai siniflərdən başlanan bu proses (qiymətləndirmə) hər zaman təlimdə aparıcı mövqedə dayanır. Tezislə əlaqəli aparılan tətqiqatlar göstərir ki, tarixən tətbiq olunan qiymətləndirmə şkalaları, meyarlar pedaqoji prosesin nəticəsi hesab olunan dəyərləndirmə , qiymətləndirmə hər zaman obyektivliyi, etibarlılığı əks etdirməmiş. Elə təhsilimizin tarixinə nəzər saldıqda müəyyən vaxtlarda müxtəlif qiymət şkalaları tətbiq olunmuşdur. Bu problemlərdən irəli gələrək ortaya belə bir sual çıxır ibtidai siniflərdə təlim kurikulumunda müxtəlif fənlər tədris olunur bəlkə hər fənlər üzrə ayrıca alternativ (fərqli) ölçmə və dəyərləndirmə, qiymətləndirmə üsullarından istifadə olunmalıdır? Bu tətqiqat işində bu problemə münasibət bildirilmiş nümunə üçün müxtəlif üsul və vasitələr verilmişdir.

Açar sözlər: təlim , pedaqoji proses, ibtidai, qiymətləndirmə

Giriş:

Tarixən pedaqoji tətqiqatlar göstərmişdir ki, tədrisdə, pedaqoji prosesdə qiymətləndirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, Azərbaycanda qiymətləndirmənin tarixi XIX əsrə təsadüf edir. Belə ki, şagirdlərin təlim nəliyyətlərinin qiymətləndirilməsi tarixən Azərbaycan pedaqoji ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur və bu sahədə ilk tətqiqatlar Məmməd Tağı Sidqi tərəfindən aparılmış və 1892-ci ildə Ordubad şəhərində təsis etdiyi “Əxtər” adlı məktəbdə tətbiq edilmişdir. Elə XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan təhsil tarixində şagird nəliyyətlətlərinin qiymətləndirilməsi istiqamətində mühüm başlanğıc olmuşdur.

Qiymətləndirmə tədrisin və təlimin səviyyəsinin yüksəldilməsinə, tədris prosesinin səmərəli planlaşdırılmasına və ən əsası şagirdləri motivasiya etmə xüsusiyyətlərinə görə daima aktual məsələlərdən biridir. Dünyanın digər ölkələrində də qiymətləndirmə sahəsində müəyyən islahatlar olmuş məsələn, İngiltərə son 50 ildə təhsilin məzmununda heç bir dəyişiklik etməmiş yalnız şagirdlərin qiymətləndirilməsi sahəsində mühüm qərarlar qəbul etmişdir. Pedaqoji ədəbiyyatlarda da vurğulandığı kimi qiymət şagirdin yalnız biliyini yox onun hərəkət və davranışlarını da ölçməlidir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi inkişafında müsbət keyfiyyətlərin aşılmasında qiymətləndirmə , dəyərləndirmə əsasdır. Təcrübələr göstərir ki , pedaqoji proses zamanı müxtəlif dəyərləndirmə üsullarından istifadə edərək şagirdləri təlimə daha da həvəsləndirmək mümkündür. Bu üsullar elə seçilməlidir ki, şagirdin hər tərəfli inkişafına müsbət təsir göstərsin. Məlumdur ki, ilk təhsil pilləsi ibtidai siniflərdən başlanılır. Şagirdlərin məktəbə, təlimə, eləcə də kollektivə uyğunlaşdırılması üçün müəyyən motivasiyaya ehtiyac duyulur. Şagirdlər məktəbə yalnız bilik almaq üçün deyil həmçinin müəyyən dəyərlər keyfiyyətlər qazanmaq üçün gəlməlidirlər. Bunun üçün də şagird məktəbi sevməli, müəllimlərini sevməli, sinifini sevməlidirlər. Bütün bu hisləri müəllimlərin əməyi, səyi nəticəsində aşılmalıdır. “İnsan ancaq sevdiyindən bir şey öyrənər” (Geothe) . İbtidai sinif şagirdlərinin psixoloji xüsusiyyətləri onu ifadə edir ki, azyaşlılar onlara ayrılan xüsusi diqqətdən və həmçinin pedaqoji prosesdə qiymətləndirilərkən onlarda maraqlar yaranır eləcə də təlimə həvəs formalaşır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Qiymətləndirmə təlimin son mərhələsi olmağına baxmayaraq dərs boyu aparılır. Şagirdlərin bilik səviyyəsinə olduqca müsbət təsir edən qiymətləndirmə monoton xarakter daşıyamalıdır. Elə bu səbəblərə görə də hər müəllim dərsə hazırlaşarkən müxtəlif qiymətləndirmə vasitələri yeni alternativ üsullar seçməlidir. Əlbəttə ki, bu üsullar mövzudan–mövzuya, fəndən–fənə dəyişilməlidir.

Məsələn, bəzi mövzulara aid nümunələr göstərmək olar:

Mövzu “Sadə həndəsi fiqurların öyrədilməsi” bu yeni mövzu keçildikdən sonra həmin dərsdə fəal olan şagirdlər dəyərləndirilə bilər. Müəllim yeni mövzunu izah edərkən, sual–cavabda aktiv olan şagirdlərə dərsin sonunda həmin fiqurların modellərini hədiyyə edə bilər. Bu dəyərləndirmənin müsbət nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, sonrakı dərslərdə də digər şagirdlər də yeni mövzuların izahı zamanı fəal olmağa çalışacaqlar. Müəllim bu üsuldan istifadə etməklə şagirdlərin dərsə marağını, diqqətini artırmış olacaqdır.

Mövzu “ Ədədlərin müqayisəsi $< > =$ ” bu mövzunu da keçərkən müəllim müstəqil işlərin nəticəsini qiymətləndirərkən fərqlilik edə bilər. Səhvi olmayan şagirdlərə $> =$, səhvi olanlara isə $<$ işarəsi ilə qiymətləndirə bilər.

Bundan başqa hər hansı oxu materialının soruşulub qiymətləndirilməsində müəllim yenilik edə bilər. Məsələn , kim hekayəni düzgün danışsa səhvi olmasa bütün sinif həmin şagirdi *alqışlayacaq*. Burada əsas məqsəd bütün sinfin danışana diqqətlə qulaq asması və həmçinin şagirdlərin bir–birlərinin dəyərləndirməsidir.

Alternativ qiymətləndirmə üsullarına əlavə olaraq şagirdlərin *vəzifələndirilməsini* də qeyd etmək olar. Belə ki, dərsdə fəal olan şagirdlərin hər hansı vəzifə verilməsi. Məsələn: Vəzifələndirilən şagird sinfin təmizliyinə nəzarət etməli müəllimin müəyyən işlərində yardımçı olmalı və s. Bu üsul da şagirdlərdə müəyyən xüsusiyyət və keyfiyyətləri , eləcə də kiçik yaşlardan idarəçilik qabiliyyətlərini üzə çıxaracaqdır.

Əlavə olaraq *cəzalandırılaraq dəyərləndirmə* üsullunu da misal göstərmək olar. Məsələn, Şagirdlərə bildirilir ki, səhvi olan şagirdə müxtəlif cəzalar veriləcək. Yəni dərs danışan şagird səhvə yol verərsə digər şagirdlər tərəfindən deyiləni edəcək. Məsələn cəza olaraq ya şeir, ya mahnı , ya nağıl və s söyləyə bilər. Bu üsulda *cəza* yumşaq xarakter daşıyır. *Cəzalandırılaraq dəyərləndirmədən* qrup işlərində də istifadə etmək olar.

Tədqiqat metodu: Qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün nəzəri təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. Tarixi və müasir ayrı-ayrı ədəbiyyatlar araşdırılmışdır.

Nəticə:

Alternativ qiymətləndirmə üsul və vasitələrindən istifadə şagirdlərdə dərsə marağın artırılmasına həm də təlimin keyfiyyətinin artırılmasına mühüm rol oynayacaqdır. Çünki qiymətləndirmə, dəyərləndirmə şagirdləri daha diqqətli olmağa, verilən tapşırıqlarını səylə yerinə yetirməyə , səliqəli, özünə tələbkar olmaq və həmçinin kollektivçilik kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Tədris olunan fənlərin tədrisi zamanı müvafiq qiymətləndirmə üsullarının şagirdlərin diqqət və maraqlarına uyğun tətbiq olunması pedaqoji prosesi səmərəliliyini artırır. Pedaqoji prosesin qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq şəkildə icra olunması öyrənlərin təhsilalanların təlim nəliyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsindən qarşılıqlı əlaqədədir. Nəticə etibarı ilə onu da qeyd edək ki, şagirdlərin nəliyyətlərinin onların təhsil alanların potensial imkanlarını ölçmə və dəyərləndirmə müəllimin pedaqoji bacarığından çox asılıdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Misir Mərdanov “ Azərbaycan təhsil tarixi”
2. Əjdər Ağayev “Pedaqogika”
3. Əmrulla Paşayev, Fərrux Rüstəmov “Pedaqogika”
4. <http://www.tipii.edu.az/az/articles>
5. Ken Robinson “Yardıci öyrenciler”

AZƏRBAYCANDA XIX ƏSRƏ QƏDƏR OXU SƏNƏTİNİN TARIXI

RƏHİMƏXANIM MÜRVƏTOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya (SABAH qrupları)
Rahima.murvatova@gmail.com
AZƏRBAYCAN, BAKI

XÜLASƏ

Qədim tarixə malik olan söz sənətinin maraqlı inkişaf tarixi vardır. Sözü təsiri gücünə olan inam təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin Qədim Yunanıstan, Çin, Babilistan kimi ölkələrdə də mövcud olmuş, bu istiqamətə maraqlı ritorika sənətinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Azərbaycanda ozanlar, el sənətkarları aşıqlar ilk bədii söz ustaları hesab olunur. Müşahidələr göstərir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində söz və onun dəyəri yüksək qiymətləndirilir. İslam dini Azərbaycana yayıldıqdan sonra Həzrət Əlinin “Nəhcül-bəlağə” əsəri bu sənətə marağın daha da artmasına səbəb olub. Pedaqogika tariximizdən çıxış edərək söyləyə bilərik ki, orta əsrlərdə mədrəsə və məktəblərdə bu sahənin inkişafı üçün vahid dərslikörməyi olmadığından Nizami, sonralar başqa klassiklər və nəhayət Füzuli kimi sənətkarların əsərləri şifahi şəkildə mənimsədilmişdir. Nəsrəddin Tusi ritorika elmini ilk dəfə geniş şəkildə tədqiq edərək poeziya və poetika ilə bağlı əsərlər yaratmağa nail olmuşdur. Nümunəvi oxu qabiliyyətinin formalaşdırılması və oxu texnikasının mükəmməlləşdirilməsi işinin tədqiqi bu gün də dünyada və Azərbaycanda aktual mövzulardan biridir. Belə ki, oxu sənətinin inkişafı ifadəli oxunun təkmilləşməsinə və müxtəlif məzmunlu ədəbiyyatında daha dərin mənimsənilməsinə geniş imkanlar açır.

AÇAR SÖZLƏR: ifadəli oxu, natiqlik, ritorika, söz sənəti, nümunəvi oxu örnekləri

GİRİŞ

Uzun bir inkişaf tarixi keçmiş söz sənətinə ən qədim zamanlardan başlayaraq güclü maraqlı olmuş, müxtəlif janrlarda yazılmış ədəbi örneklərimizdə sözü bədii gücünə, insan həyatında gözəl nitqin əhəmiyyəti kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Bu sahə üzrə aparılan tədqiqatlar, yazılan elmi işlər təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin Qədim Yunanıstan, Çin, Babilistan, Roma kimi ölkələrdə ritorika elminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Aristotel, Antifont, Andokid, Lisiy, İsey, Molon, Kvintilian, Demofen, Hipeorid, Likurq, Esxil, Dinarx kimi məşhur natiqlər ritorika ilə ciddi şəkildə maraqlanmış, bu elmin nəzəriyyə və sistemini yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Qədim Yunanıstanda ritorika və poeziyaya aid dəyərli əsərlər yazan Aristotel natiqlik sənətinin əsasını uzun zamandır üzərində işlədiyi, 3 kitabdan ibarət “Ritorika” əsəri ilə qoymuşdur. Rusiyada bu sənətin əsasının qoyulması 1924-cü ildə ilk ədəbi konsertini verən Александр Яковлевич Закушняк adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda hələ ibtidai icma quruluşunda belə insanlar sözü ovsunlayıcı gücünə inanaraq holavarlar və əmək nəğmələri oxumuşlar. Daxilində bolluq və bərəkət məzmunu olan təxminən 7 hecədən ibarət bu nəğmələr insanları öz avazı ilə əmək prosesinə, iş həvəsləndirmişdir. “Söz gümüş olsa, sükut qızıdır”, “Sözü bal tək şirin, könlü buz tək sərin”, “İnsan ölür, söz qalar”, “Söz ki var, dəmirdir, vurduqca uzanar”, “Sözün qanadı var”, “Söz bir olsa, zərbi kərəm sındırar” kimi atalar sözü və məsələlərdə sözə yüksək dəyər verilir. Aşıq və ozanların ilk bədii söz ustaları olması haqqında Bilal Həsəni belə qeyd edir: “Şərqdə ilk peşəkar bədii söz ustaları nağılçılar, ozanlar olmuşlar. Qədim dövrlərdə küçə və bazarlarda, meydanlarda səyyar nağılçılar gəzib nağıl danışır, ozanlar el şənliklərində dastan söyləyir, xalqın arzu və istəklərindən, tarixi hadisələrdən açırdılar. Bu zaman ifaçının bədii sözü ifadəli çatdırmaq bacarığı dinləyicilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, alqışlanırdı. Ozanların ifası sazla, musiqi ilə müşayiət olunurdu”. [1, 37] Məlumdur ki, oxu sənəti bugünkü səviyyəyə çatana qədər bir sıra uzun yollardan keçmişdir. Azərbaycanda ruhani məktəb və mədrəsələrində bu sənət haqqında ilkin anlayışları özündə ehtiva edən “Xitabət” adlı bir fənn tədris olunmağa başlanmışdır.

İslam dininin VII əsrdə yaranması ilə əlaqədar olaraq ərəb musiqisi və ədəbiyyatında yaranan bir sıra elmi yeniliklər Azərbaycandan da yan ötmür. Əsrin sonunda isə Əl-Fərabi “Qurani-Kərim” ayələrinin xüsusi avazla oxunması üçün ritmik qaydalar yaratması həm də Həzrət İmam Əlinin özünü natiq kimi tanıtmasına, nəsihətamiz fikirlərinin “Nəhcül-Bəlağə” adlı kitabda toplanaraq dünyada

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

yayılmışına səbəb olur. Həzrət Əli lüğəvi mənası bəlağət yolu, yaxud açıq və gözəl danışmaq yolu anlayışlarını ifadə edən bu kitabın birinci bölümünə xütbələri, ikinci bölümünə əsasən məktubları, üçüncü bölümə isə hikmətli sözləri daxil edərək müxtəlif mövzulara toxunmuş, sözün fəzilətindən, oxu sənətinin əsaslarına aid fikir və öyüdlərini qələmə almışdır.

Bu dövrdə Azərbaycanın bir sıra şəhərində Quranın qiraətini təlim edən məktəblər açılmağa başlamışdır. Məktəb və mədrəsələrin özünəməxsus tədris formatı və təlim üsulları var idi. İstər ilk ərəb ibtidai məktəblərində, istərsə də ərəb istilasının ilk dövründə Azərbaycanda “məktəb” adı ilə fəaliyyət göstərən müsəlman tədris ocaqlarında Quran ayələri və duaları kitab şəklində salınmadığından onların tədrisi şifahi şəkildə aparılır, təhsil alan şagirdlərə əzbərlənmələri tapşırılırdı. Bu da öz növbəsində şifahi nitqin və səlis ifadə tərzinin inkişafına kömək edirdi.

XI-XIII əsrlərdən etibarən Azərbaycanda oxu sənəti inkişaf etməyə başlayır. XI əsrdə Alp Arslanın və Məlikşahın vəziri Nizam əl-Mülk tərəfindən əsası qoyulan “Nizamiyyə” mədrəsəsinin təhsil sahəsində əhəmiyyəti böyük idi. Dövrün ali təhsil müəssisəsi sayılan bu mədrəsədə müzakirələr, ifadəli oxular, qiraətlər üstünlük təşkil edir, tədris ili ərzində müəyyən olunmuş kitabların oxunulması vacib hesab edilirdi. XV əsrə qədər fəaliyyət davam edən bu mədrəsədə təxminən 80 mindən çox kitablara malik olan zəngin kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Kitabxananın müdiri isə dövrün görkəmli alimi Xətib Təbrizi idi. Xətib Təbrizi, Əbül-Üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi, Qivami Mütərrizi, Nəsirəddin Tusi, İbn Sina, Nizamül-Mülk kimi sənətkarlar sayəsində oxu sənəti gündən-günə inkişaf etməyə başlayır. Nizami Gəncəvi sözün təsir gücünə, ilahi bağlılığına inanmış, öz əsərlərində sözün fəzilətindən danışmış, bədii sözü insanları tərbiyə etmənin ən uğurlu vasitə hesab etmişdir. “Sirlər Xəzinəsi” poemasında “Sirlər xəzinəsi” əsərində şair sözlə bağlı “Sözün qüdrəti” adlı ayrıca fəsil verərək düşüncənin qələm gücünə saxlandığını, hətta rəqəmin və sayın belə sonu olmasını aşağıdakı misralarda ifadə etmişdir:

Söz - canımızdır. eşqin lüğətinə baxsana!
Biz sözlük, gövdəmizsə yalnız xarabaxana!

Yalnız qələm gücünə düşüncələr saxlanır,
Misra söz quşlarının qanadına bağlanır.

Düşüncənin əvvəli, rəqəmin, sayın sonu,
Təkcə sözdür, təkcə söz, yanında saxla bunu.

Müəllif digər əsərlərindən daha çox “İsgəndərnamə” əsərində sırf natiqliklə bağlı məsələlərə toxunmuş, öz fikirlərini bildirmişdi. Məhz bu əsərində yunan natiqlik məktəbinin nümayəndələrinin adını çəkir, çar Flipp və oğlu Aleksandrın adını çəkməklə yanaşı onun Aristoteldən fəlsəfə dərslərini almasını da vurğulayır. Ömrünün ən kamil mərhələsində yazmış olduğu bu əsərdən də məlum olur ki, natiqlik sənətini geniş öyrənmiş, Aleksandrın yaradıcılığı ilə yaxından maraqlanmışdır.

Dövrün mötəbər alimlərdən biri olan Xacə Nizamülmülk Həsən bin Əli söz-kəlam haqqında öz tövsiyələrini topladığı “Siyasətnamə” əsərinin müəllifi kimi elm aləmində tanınmışdır. XIII əsrin dahi riyaziyyatçısı, filosofu, alimi kimi tanınan Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi – Nasiri” əsəri ilə Şərq aləmində məşhurlaşmışdır. “Müqəddimə”, “Kitabın yazılma səbəbi”, “İlk qeydlər və elmlərin bölgüsü” və 3 məqalədən ibarət olan bu əsərdən Yaxın və Orta Şərq məktəb və mədrəsələrində vahid dərslərlik olmadığı zamanlarda geniş istifadə edilmişdir. Müəllif söz sənəti haqqında düşüncələrini belə ümumiləşdirmişdir: “Böyükrlə danışarkən kinayə işlətməməli, qondarma ibarələr düzəltməməli, deyəcəyi fikri beynində bişirməmiş dilinə gətirməməli, ehtiyac olmadan təkrar etməməlidir. Şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır. Söz vaxtı isə əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözüünü oynatmamalıdır. Belə hərəkətləri yalnız danışılan əhvalat tələb etdikdə nəzakətli və gözəl bir tərzdə göstərmək olar”. [3, 174] Şərq aləmində ritorika məsələlərini ilk dəfə dərin şəkildə tədqiq edən Nəsirəddin Tusi “Əsa-ül-İqtibas” əsərində poeziya, vəzn, qafiyə, şeiriyyat kimi bir sıra vacib məsələlərə toxunmuşdur. Müəllifin fikrincə, düşüncənin vasitəsi olan söz ilə insanın mənəvi dünyasını dərk edib, onun necəliyini müəyyənləşdirə bilir. Dərin fikirlər elə bəzədilməlidir ki, onu cəmiyyət qəbul etsin. Sözlərin bəzəyini vəzn və qafiyə hesab edən müəllif əlavə edir ki, söz eşidilərkən elə bir tərzdə olmalıdır ki, onu mahiyyətini elmi-idrak qəbul etsin. Şeirdə 3

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

əsas komponentdən danışan Tusinin fikrincə, söz seçimi, ahəng və vəzn bir-biri ilə vəhdətdə olduqda şeirin də dəyəri artır. “Meyarül-əşar” adlı digər eyni məzmunlu əsərində də müxtəlif şeir vəznləri haqqında geniş məlumat vermişdir.

Dövrün sənət adamlarından biri olan Məhəmməd Füzuli sözü insan gövhərində ən dəyərli cövhər hesab etmiş, sözə ilahi varlıq və ruh baxmışdır. Canlı varlıq kimi sözün daim yaşayıb fəaliyyət göstərməsinə inanan, Söz olmadan real varlıq, cisim mövcud olmadığını düşünən müəllif öz fikirlərini belə ifadə etmişdir:

Can sözdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki deyirlər, özgədir can.

Füzuli “Divan”ın dibaçəsində sözün məzmun və forma vəhdətindən bəhs edir bildirir : “...Kəlam (söz) necə bir nazik səpdir ki, o xəzinənin dürləri dənə-dənə bu sapa elə bir nizamla düzölmüşdür ki, heç bir mənə onsuz surət ala bilmir..”

XVII-XVIII əsrlərdə aşiq poeziyasında da sözün tələffüzünə, yatımlı deyilişinə çox fikir verilmiş, “İmran dili” dedikdə gözəl danışıq nəzərdə tutulmuşdur. XVIII -XIX əsrdə Azərbaycanda M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov kimi sənətkarlar söz sənəti ilə maraqlanmış, öz əsərlərində bu sahə bağlı fikirlərini qeyd etmişlər. Bələgət, nitqin müxtəsərliyi və aydınlığı, səhnə dili, dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya normaları və s. haqda elmi-nəzəri fikirlər, mülahizələr onun “Kritika” və “Tənqid risaləsi” adlı məqalələrində yer almışdır. Şairin həyat reallığını öz şeirində olduğu kimi əks etdirməli olduğunu düşünən müəllif sənət əsərlərinin “ məzmun gözəlliyi ” və “ ifadə gözəlliyindən ” ibarət olmasını əsas şərt kimi əsaslandırır. O, oxu tərzinin mətnin məzmununa, şifahi danışıq qaydalarına diqqəti cəlb edir və onu oxuyanlara müraciətlə deyirdi: “Mən pyeslərimi qədimi sayaq və hamıya bəlli olan qaydada oxumaq düzgün deyil, gərək danışıq tərzində oxuna. Təəccüb yerində təəccüblənən ol, sual yerində soruşan, qorxu yerində isə qorxaq ol”

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işi artıq zamanın sınağından çıxmış tarixi-müqayisəli, tipoloji metodların ümumi prinsiplərinə söykənir. Buradanümunəvi oxunun inkişaf tarixini öyrənmək və sistemləşdirməkməzminində söz sənəti nümayəndələri haqqında da geniş məlumat toplanmış və sistemli təhlilə cəlb olunmuşdur. Bunun üçün Bilal Həsənli, Soltan Hüseynoğlu, Fəxrəddin Yusifov və başqalarının ifadəli oxu ilə əlaqədar dərslük, monoqrafiya və məqalələrindən mənbə olaraq istifadə edilmiş, müqayisə məqsədi ilə nitq mədəniyyəti və ritorika ilə bağlı elmi ədəbiyyata da nəzər yetirilmişdir. Tədqiqatda tarixi-xronoloji prinsipə sadıq qalaraq konkret müəlliflərin söz sənəti haqqında nəzəri düşüncələri və elmi mülahizələrinə istinad olunmuş, məşhur ədiblərin sözün qüdrəti ilə bağlı aforizimlərinə örnəklər gətirilmişdir.

NƏTİCƏ

Araşdırmalar göstərir ki, həm şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, həm də bizə yazılı şəkildə çatmış yazılı mənbələrdə: X əsrdən XXI yüzilə qədər mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş elmi, ədəbi və pedaqoji fikir tariximizdə oxu sənətinin, ifadəli oxunun əhəmiyyəti, mükəmməlləşdirilməsinin metod və yolları ilə bağlı kifayət qədər mülahizələr söylənilsə də, oxu sənətinin inkişaf tarixi hələ də incəliklərinə qədər tam öyrənilməmişdir. Müxtəlif mövzularda tədqiqat aparən alimlərimiz yeri gəldikcə əsərlərində bu mövzuya toxunmuşlar. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, oxu sənətinin inkişafı ədəbiyyat dərslərinin düzgün və daha səmərəli təşkili üçün münbit şərait yaradır, ədəbi materialların şagirdlər tərəfindən daha dərinlən mənimsədilməsinə kömək edir. İfadəli oxu düzgün təşkil edildikdə şagirdlərdə söz sənətinə qarşı məhəbbət oyanır, əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri daha rahat mənimsənilir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

12. Həsənli B.A., Abdullazadə N.Ə. İfadəli oxu. Bakı: Müəllim, 2015 (**kitab**) 304s: 36-59
13. Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Dərs vəsaiti. ADPU. Bakı: 2010 (**kitab**) 254s: 15-27
14. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: “Lider nəşriyyat”. 2005. (**kitab**) 287s: 174-175
15. Yusifov Fəxrəddin. İfadəli oxu. Bakı. 2008 (**kitab**) 121s : 20-24
16. Nitq mədəniyyət/Natiqlik sənətinin yaranma tarixi
https://az.wikibooks.org/wiki/Nitq_m%C9%99d%C9%99niyy%C9%99ti/Natiqlik_s%C9%99n%C9%99tinin_yaranma_tarixi (**online məqalə**)

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA LİDERLİK ANLAYIŞININ FORMALAŞMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

DOS. CƏMİL OXTƏKİN OĞLU MƏMMƏDOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/pedaqogika
cmemmedov@beu.edu.az
Bakı, Azərbaycan

NƏRGİZ MİKAYIL QIZI MƏCIDLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/pedaqogika
nməcidlil@beu.edu.az
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ. Erkən yaşa dair təcrübələr uşağın sonrakı həyatındakı bilik və bacarıqların öyrənilməsinə və uğur qazanılmasına təsir göstərir. Uşağın xarakterində olması lazım olan müsbət keyfiyyətlərdən biri də liderlik qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Uşağı bu istiqamətdə doğru şəkildə inkişaf etdirmək ilk olaraq ailənin daha sonra isə məktəbəqədər müəssisələrdə çalışan mütəxəssislərin üzərinə düşür. Bu səbəbdən məqalədə məktəbəqədər təhsilin önəmi, bu yaş dövrünün uşaq üçün nə qədər vacib dövr olduğunu, uşağın şəxsiyyətinin düzgün formalaşması üçün liderlik qabiliyyətinin formalaşdırılmasının yolları kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, liderlik, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, liderlik fəaliyyətləri.

Giriş

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların liderlik qabiliyyətlərinin aşkarlanması və ortaya çıxarılmasından bəhs edilir. Məktəbəqədər yaş uşaq həyatının inkişaf baxımından ən vacib dövrü hesab edildiyindən onların gələcəkdə qazanacaqları davranışları, qabiliyyətləri erkən yaşlarda aşkarlamaq və uşaqları bu istiqamətdə yönləndirmək daha məqəduyğun hesab edilir.

Bu sahədə tərbiyəçilərin, eyni zamanda valideynlərin maarifləndirilməsinə mütləq şəkildə diqqət etmək lazımdır. Vaxtında ortaya çıxarılmış istedad, bacarıq uşağın gələcək həyatına müsbət mənada öz təsirini göstərəcəkdir.

Bu mənada məqalə maarifləndirici mənə daşıyır.

Məqalə xülasə, açar sözlər, giriş hissə, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Məqalənin yazılmasında araşdırma, müqaisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Lider və liderlik anlayışı əsrlər boyu olduğu kimi bu gün də aktual olan bir məsələdir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, min ildən daha qədim olan liderlik anlayışı, anqlo-sakson mənşəyindən gələn “leadare” sözündən yaranmışdır və “insanlara yol göstərmək” mənasını daşıyır. Liderlik müəyyən məqsədlər ətrafında bir qrup insanın toplanmasıdır. Liderlik, bu məqsədlərə nail olmaq üçün onları səfərbər etmək onların bilik və bacarıqlarının formalaşdırılmasının bir hissəsidir. Liderlik üçün vacib olan xüsusiyyətlər arasında öyrənmə yolu ilə əldə edilə bilən və ya əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilən davranış və səlahiyyətlər vardır. Bunlara planlaşdırma və tədbir alma, problemlərin həlli, ünsiyyət kanallarının açıq və işləməsini təmin etmək, məsuliyyətlərin qurulması və ictimai əlaqələr üçün səlahiyyətləri qazanma daxildir.

1945-ci ilə qədər aparılan araşdırmalarda lider kimi önə çıxmış insanların hansı fərdi xüsusiyyətlərə malik olduqları tədqiq olunurdusa, ilk dəfə Ohayo Steyt (Ohio State Leadership Studies) araşdırmalarında liderlik davranışlarının müxtəlif yönlü səviyyələrinin ölçülməsinə cəhd olunmuşdur. Keçirilən sorğular nəticəsində 2 ümumi liderlik davranış tipi təyin olunmuşdur: vəzifə (səlahiyyət) və münasibət yönlü davranış. [4, s.36]

Dünyada liderlik anlayışı müxtəlif yaş qruplarına şamil edilir. Bu qruplardan ən önəmlisi məktəbəqədər yaşlı uşaqların liderlik bacarıqları və bu yaş qrupuna liderlik təhsilinin verilməsi aiddir. Buna görə də, məktəbəqədər təhsil və bu təhsillərin əhəmiyyəti uşaqlara liderlik rollarının əldə edilməsi prosesində məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyətini özündə əks etdirir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Müasir dövrdə uğurlu və xoşbəxt fərdlər formalşdırmaq üçün sosial bacarıqların, fərdlərarası qarşılıqlı əlaqənin, yaradıcı problemlərin həllinə və qərar vermə bacarıqlarının yanında akademik müvəffəqiyyətin də artmasına ehtiyac duyulur. Yeni nəsillərin yetişdirilməsində, uşaqların fərqlənməsini qəbul edərək, onların həyəcanını və öyrənməsini artıraraq, orjinal fikirlərini inkişaf etdirmək qabiliyyətini dəstəkləmək lazımdır.

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın inkişafının ən sürətli olduğu dövrdür. Uşaqların sonrakı həyatında mühüm rol oynayan məktəbəqədər təhsil onların psixo-motor, sosial-emosional, zehni və dil inkişafı və şəxsiyyətlərinin formalaşdığı dövr kimi qəbul edilə bilər. Uşaqların tədqiq etmək və öyrənmək üçün təbii meyilləri vardır. Öyrənmə çox erkən yaşda başlayır və həyat boyu davam edir. Dünyaya göz açdığı ilk andan etibarən uşaqlar məktəb dövrünə qədər bir çox anlayışları öyrənməyi və araşdırmağı arzulayırlar: onlar ətraf mühiti təsirli şəkildə araşdırır, ünsiyyət qurur və ətrafında gördükləri şeyləri haqqında fikirləşməyə başlayırlar. İlk illərdə uşağın ətraf mühiti və uşağa verilən təhsil keyfiyyəti uşağın gələcək uğurunu və dolayısı ilə həyat keyfiyyətini müəyyən edir. Təhsil sahəsində elmi tədqiqatlar və inkişaf göstərir ki, uşaqlar gələcək həyatına hazırlaşır, gizli bacarıqlarını inkişaf etdirir, məktəbəqədər təhsilin əhəmiyyətini və əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Onların təhsilində daha müvəffəqiyyətli və aktiv olduqlarını sübut edir. Liderlik təşviq edilməsi lazım olan bir xüsusiyyətdir və uşaqlar aparıcı şəxslər kimi qaldırılmalıdır.

Liderlik qabiliyyəti olan uşaqlarda əsasən aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək olar:

- Məsuliyyət hissi olan
- Digər uşaqların və fəaliyyətlərin məsuliyyətini üzərinə ala bilən
- Hədəf yönümlü
- Planları əvvəlcədən quran
- Ünsiyyət bacarığı olan
- Yüksək şifahi danışmaq qabiliyyəti olan
- Başqalarının ehtiyac və maraqlarına həssas yanaşma
- Dostluq və fikirlər üçün həmyaşıdlar arasında populyarlıq
- Həmyaşıdlar ilə rahat qarşılıqlı təsir
- Yeni vəziyyətlərə asan uyğunlaşma
- Problem həll etmə və mübahisələrin həlli yolunu tapmaq bacarığı
- Qrup çalışması və əməkdaşlıq etməyi bacaran

Liderlik anlayışının inkişafı üçün yetkinlik yaşına qədər gözləmək olduqca gecdir. Yetkinlik yaşına çatmış insanlar deyişmə və inkişaf etmə qabiliyyətinə sahib olsa da, uşaqlarda öyrənməyə çalışmaq daha çox inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən uşaqlara liderlik anlayışını məktəbəqədər yaş dövründən başlamaq daha məqsədsə uyğun hesab edilir. Uşaqların liderlik sergiləyə bilmələri üçün dəstəkləyici bir mühitin təmin edilməsi gələcəkdə güclü bir lider şəxsiyyətə sahib liderin formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır.

Liderlik, 3-6 yaş arası ortaya çıxan bir xüsusiyyətdir. Lider oyun və ya digər fəaliyyətlər zamanı hərəkətə keçər, digər uşaqlar onun təlimatlarını yerinə yetirməyə başlayır. Lider olan uşaqlarda özünə inam hissi formalaşır.

Erkən yaşdakı liderlik təcrübələri uşağın inkişafında önəmli bir rol oynamaqdadır. Uşaqlara özünü idarə etmə və emosional nəzarət, sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi, qrup işi bacarıqları və erkən liderlik təcrübələri kimi, onları inkişaf etdirən hadisələrlə qarşı qarşıya buraxmaq daha sonrakı liderlik inkişafını tətikləyər bilər.

Uşağın liderlik bacarıqlarının inkişafı həm özünə hörmətini, həm də yaşadığı ilə ünsiyyətini əks etdirir. Liderlik bacarıqlarının inkişaf etdirən uşaq özü ilə yanaşı olduğu kollektivdə də daha təsirli olacaqdır. Təbii ki, bu işdə valideynlərin də üzərinə böyük iş düşür. Onlar sadə üsul və yollarla uşaqların liderlik bacarıqlarının inkişaf etməsinə yardımçı ola bilərlər.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, uşaqlarda liderlik xüsusiyyətlərini formalaşdırmağa erkən yaşlardan başlamaq lazımdır. Bunun üçün uşaq yaxından müşahidə edilməli, oyun zamanı, qrup işləri zamanı uşaqların davranışları təhlil edilməli, liderlik xüsusiyyətləri aşkarlandığı halda uşaq bu itiqamətdə inkişaf etdirilməlidir. Bu işdə əsas iş tərbiyəçilərin və eyni zamanda valideynlərin düşür.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Aydın, O.. Okul Öncəsi Dönem Çocuğunun Gelişim Özellikleri. Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları (Aktaran: Gökçek, Banu Seval. 2007. 5–6 Yaş Çocukları İçin Hazırlanan Karakter Eğitimi Programının Etkisinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.). 2003
2. Eğitimsel Liderlik. 2. Baskı. Ankara: Pegem A Yayıncılık. 2000
3. Kuru Turaşlı, Nalan. 2009. Okul Öncesi Eğitimin Tanımı, Kapsamı Ve Önemi. ed. Gelengül Haktanır. Ankara: Anı Yayıncılık.
4. Northouse G. Peter. Leadership:theory anda practice. London: Sage Publications

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ TƏRBIYƏVİ İŞİN MƏZMUNU VƏ MAHIYYƏTİNƏ DAİR.

AYTAC OSMANLI

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə/Tərcümə
aytacosmanli445@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai sinifdə təlim və tərbiyə qaydaları,baş verən bir sıra problemlərə toxunulmuşdur.Və istər valideyn, istərsə də, uşaqların tətbiq etməsi düşündüyüm bir sıra məsləhətləri sizlərə təqdim etmişəm.

AÇAR SÖZLƏR: tərbiyə, ibtidai sinif, təlim, müəllim, tərbiyəvi iş.

GİRİŞ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd təhsildə uşaqların bir fərd, şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün əlimizdən gələni əsirgəməməkdir.Məqalənin aktuallığı: İbtidai siniflərdə tərbiyəvi işin mahiyyətinə həsr olunmuş bu məqalədə həmçinin ibtidai siniflərdə tərbiyəvi işin vacibliyindən, əhəmiyyətindən danışılır. Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə müxtəlif pedaqoqların tərbiyəvi iş haqqında fikirləri araşdırılıb , uğurlu nəticə əldə etmək üçün bir çox təkliflər irəli sürülüb.Məqalənin praktikəhəmiyyəti: Məqalədə göstərilən müxtəlif yanaşmalar ibtidai siniflərdə tərbiyəvi iş prosesinin qurulması zamanı nəzərə alın bilər.

Məqalə xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu,nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın aparılması üçün ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan elmi ədəbiyyatlardan istifadə olunub. Eyni zamanda “Azərbaycan məktəbi” jurnalından da mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə məqalədə bir çox pedaqoq, psixoloq və filosofların təlim-tərbiyə ilə bağlı maraqlı fikirləri yer almışdır.

Uzun müddət ibtidai siniflərin fəaliyyəti əsasən uşaqlara ilkin təhsil vermək eyni zamanda ətraf mühit haqqında təsəvvür yaratmaqla kifayətlənirdi. Pedaqogikada bir sıra alimlər bu məsələyə münasibətdə öz ideyalarını irəli sürmüş və öz fərqli fikirlərini söyləmişdilər. 1940-1960-cı illərdə M.A.Danilov, B.P.Yesipov, İ.Y.Lerner, M.N.Skatkinin elmi işlərində ibtidai siniflərdə təhsilin və tərbiyənin mahiyyəti və xarakteri haqqında yeni yanaşma ortaya qoyuldu. Bu yanaşmaya əsasən uşaqları məktəbə gəldiyi ilk gündən etibarən müəllimin avtoritar himayəsindən azad etmək fikri dayanırdı. Bunun üçün, alimlərin fikrincə məktəblilərdə azad fikrin inkişafına, müstəqilliyinə və yaradıcılığına diqqət etmək lazımdır. İbtidai siniflərdə şagirdlərə bir sıra xüsusiyyətlər aşılmalıdır.Məktəbə gəldikləri ilk günlərdən onlarda mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması və onların şəxsiyyət kimi inkişafı istiqamətləri müəyyən olunmalıdır. Bu məqsədlə aparılan məqsədyönlü fəaliyyət kimi tərbiyə işinin rolu böyükdür.Tərbiyə işi, „sinifdən xaric və həmçinin məktəbdən kənar fəaliyyət nümunələri ilə həyata keçirilir.Tərbiyə işi yalnız tərbiyə olunanın üzərində qurulmamalıdır. O, eyni zamanda tərbiyə edənin müntəzəm tərbiyə olunması ilə bağlıdır. Pedaqoqlar da bu məsələni tərbiyə işinin əsas şərti kimi qiymətləndirir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Tərbiyədə nümunə şərtidir, tərbiyə edənin özündən yaxşı nümunə ola bilməz. Bu baxımdan tərbiyə işinə cavabdeh olan hər bir şəxsin yaxşı nümunə olması vacibdir. M.Dobralyubovun fikrinə görə, müəllim o vaxt bədbəxt günə düşür ki, uşaqlar onun əxlaqi ləyaqətinə şübhə ilə yanaşırlar. Tərbiyə edənin özünün əməlinə bir uyarlıq, yaxınlıq, bir vəhdət olmalıdır ki, qarşı tərəf onun səmimiyyətinə inana bilsin.

Platon qeyd edir ki, yaxşı vətəndaş yetişdirmək üçün savaddan çox uşaqların əxlaqi baxımdan yetişməsinin qayğısına qalmaq lazımdır. Təlimə o qədər diqqət yetiririk ki, bəzən tərbiyə məsələləri arxa plana keçir, bu isə tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir. Tərbiyəsizliyi biliksizlikdən daha qəbahətli hesab etsək heç də yanılmırıq. Tərbiyə insanın təkcə zəkasını deyil, davranışlarını, ünsiyyətini, münasibət tərzini formalaşdırır.

Davranış qaydaları ibtidai sinifdə uşaqlara ilkin olaraq öyrədilir. Tərbiyə işini düzgün istiqamətini müəyyən etmək üçün hər bir uşağa fərdi qaydada yanaşılmalı, onun psixologiyası və ailə vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Hər kəsə məlumdur ki, məktəb sadəcə bilik ocağı olmaqla kifayətlənmir. O, həm də təlim, tərbiyə prosesinin həyata keçirildiyi bir müəssisədir. Tərbiyəvi işin səmərəsi tərbiyə verənin əxlaqi saflığından, mənəvi bütövlüyündən çox asılıdır. Tərbiyə edənin söylədiklərinin təsirli olması üçün əvvəlcə onun öz davranışlarına həssaslıq göstərməsi önəmlidir. Yaxşı əməllərlə nümunə olmaqla yanaşı, mənfi hallara qarşı biganə olmamaq da çox önəmlidir. Tərbiyə işinin əsas qüvvəsi olan uşaqlar hər zaman küçədə, məktəbdə və digər mühitlərdə qarşılaşdıqları yeniliklər haqqında müxtəlif şübhə, sual və tərəddüdlər içərisində ola bilərlər. Həmçinin onların oxuduğu kitablar belə uşaqların tərbiyəsinə təsir edən amillərdəndir. Ona görə də onların oxuduqları kitabların belə hər bir sözünü, cümləsini diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. Yaxşı nəsil yetişdirmək üçün uşaqlara məzmun etibarilə mənəviyyatlarını zəngilləşdirəcək, onları pis əməllərdən uzaq tutacaq kitablar seçilməlidir. Müəyyən bir dövrdən sonra uşaqların dost seçiminə, dəyər verdiyi keyfiyyətlərə baxaraq onların davranışlarını, mənfi və ya müsbət davranışlarını analiz etmək mümkündür. Son dövrün global problemlərindən biri də valideynlərlə övladlar başqa sözlə desək əvvəlki nəsillə yeni nəslin arasında mövcud olan mədəni fərqlər və bu fərqlərin mənfi nəticələridir ki, həmin mənfiləri tərbiyəvi iş vasitəsilə düzgün istiqamət seçərək aradan qaldırmaq olar. Yeri gəlmişkən bəzən maddi imkan zəif olan, sadəcə bir ailədə böyümüş uşaqlar universitetə qəbul olduqdan sonra özlərini valideynlərindən üstün tutub, ata-anaları ilə məsləhətləşməyi özlərinə sığışdırmırlar. Bu gün neçə-neçə valideyn var ki, uşaqları orta məktəbdə, hətta bəziləri ibtidai siniflərdə oxuyarkən bəzi radikal fikirlərə, zərərli davranışlara yiyələnir. Keçmişdə və bu gün uşaqların qarşımıza çıxan mənfi davranışlarının kökündə düzgün qurulmayan tərbiyəvi iş, vaxtında verilməyən faydalı öyüd-nəsihətin olmaması dayanır. İbtidai sinifdə oxuyarkən şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi işin, maarifləndirmənin istiqamətləri bəlli olduqda və düzgün tətbiq olunduqda bu bələlərdən qurtulmaq olar. Beləliklə, böyüklərin gözəl nümunə olması və düzgün təlim-tərbiyə verməsi övladlarının parlaq gələcəyinin əsas amillərindəndir. Pedaqoqlar doğru qeyd edir ki, uşağa aşılana ən mühüm vərdislərdən biri də oxumaq və yazmaqdır. Uşaq müəyyən bir məqsəd və qayəyə çatmaq üçün mütləq oxuyub-yazmağı öyrənməli və tərbiyə edilən səviyyəsindən tərbiyə edən səviyyəsinə yüksəlməlidir. Çünki nəyə görə oxuyub-yazdığını bilmək yazı savadının özü qədər əhəmiyyətli bir şeydir.

Tərbiyə bitkin sistemdir, təhsildəki təlim qədər tərbiyə də gələcəyə hazırlıqdır. Hər bir şagird diqqətlə öyrənilməli, onların fərdi xüsusiyyətlərini bilib tərbiyə işi qurulmalıdır. Uşaqlarla ünsiyyət tərbiyə işinin təşkilində böyük rol oynayır.

Tərbiyə ailədən gəlir, məktəbdə cəllənir, inkişaf etdirilir. İctimai mühit də müsbət və ya mənfi təsirini göstərir. Burada məqsədə çatmağın başlıca yolu tərbiyəçinin uşaqlara olan məhəbbətidir.

Tərbiyəvi işin uğurla alınması üçün tərbiyə edənin özünə olan münasibəti əsasdır, bəzən buna özünü tərbiyə instinkti də demək olar, yəni insan ən əvvəl özünü tərbiyələndirməli, sonra isə üzərinə düşən vəzifəni həvəslə və davamlı yerinə yetirməlidir.

Tərbiyəvi iş çox ciddi və həyatı məsələdir, bunun səhv aparılması, doğru-düzgün təşkil olunmaması bir sıra fəsadlara yol açır, pis vərdislər yaranır, pis vərdislər adət-ənənəyə çevrilir, xarakterdə oturur, ömrü boyu həyatda bu insan çox məsələlərə münasibətdə qeyri-obyektivlik nümayiş etdirir və onun şəxsiyyət, vətəndaş kimi formalaşmasında çox böyük problemlərlə qarşı-qarşıya dayanır. Tərbiyəvi işin doğru-düzgün aparılması sonda uşaqların tərbiyəsində öz ciddi izlərini qoyur. Əks təqdirdə fəsadlara yol açılır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Tərbiyəvi işin təşkilində uşaqların yaradıcı işə cəlb olunmasına da ciddi önəm verilməlidir. M.A. Danilovun konsepsiyasına görə yaradıcılıq tədris zamanı və dərsləndənər prosesdə elə təşkil olunmalıdır ki, orada müstəqil düşünmə və müstəqil hərəkət etmə tələb olunsun. Bu məqsədlə tədris və tərbiyə işində şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsinə təsiri gücləndirmək tələb olunur. Bu istiqamətdə görülən işlər müəllim və şagird arasında münasibətlərin təməlini qoyulur. İbtidai siniflərdə uşaqlar sözə baxan, maraq göstərən, dinləməyə meyilli olduqlarına görə pedaqoq tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq bir oqədər də çətin olmur. Lakin yuxarı siniflərdə bu xüsusiyyətlər kəskin aşağı düşür və məktəblilər daha çox passiv və aqresiv olurlar. Deyilənlərə əməl etmək əvəzinə, mübahisə etməyə və gərginlik yaratmağa meyilli olurlar. Bütün bunlar hər hansı bir düşüncənin məhsulu yox, anlaşılmayan hərəkətlərin məcmusu olur. Müəllim bu prosesləri idarə edə bilmədikdə proseslərin əsirinə çevrilir və qeyri-ixtiyari olaraq bir diktatora tabe olmağın təməlini qoyur. Məktəbdə bütün işlər “hə-yox”, “düz-səhv”, “yaxşı və pis” və s. üzrə qurulur.

İbtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətinə nəzər yetirərkən, məlum olur ki, onların əksəriyyəti açıq şəkildə tərbiyə üsuluna üstünlük verir və sonda hər kəsi öz fikrinə tabe etməyə cəhd edir. Pedaqoji reallıq və təhsil situasiyasının inkişafı idarəetməni çətinləşdirir. Pedaqoji prosesin daxilində olan mürəkkəblilik və çoxşaxəli istiqamətlər müəllimlərin idarəetmə bacarığının vacibliyini ortaya qoyur.

Tərbiyəvi işin səmərəli olması üçün məktəbliləri fərdi öyrənmək vacibdir. Prof. N.İ. Volterev fikrincə məktəbliləri öyrənərkən bir sıra aşağıdakı tələbləri nəzərə almaq lazımdır.

Şagirdlərin öyrənilməsi onların tərbiyə və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Şagirdlərin öyrənilməsi və onlara tərbiyəvi təsir. Şagirdlərin öyrənilməsinə planlı və sistemli həyata keçirmək lazımdır. Şagirdlərin təbii şəraitdə həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi də tərbiyəvi işin düzgün aparılması üçün vacibdir.

Şagirdlərin həyat və məişət şəraiti ilə tanış olmaq, onları bütövlükdə öyrənmək daha məqsədə uyğundur.

V.Q. Kütsenko –nun fikrincə uşaqları bütün təlim dövründə müntəzəm, inkişafda və bütövlükdə öyrənmək, öyrənmənin obyektivliyinə diqqət etmək şəxsiyyətin özünəməxsusluğunu daha tam açır.

Eimi cəhətdən əsaslandırılmış öyrənmə ondan ibarətdir ki, o, təsirlidir. Onun mahiyyəti, müntəzəm toplanan məlumatların yerində tətbiq edilməsindədir: öyrənərək tərbiyə etməli, tərbiyə edərək öyrənməli.

Prof. S-H. Axundovun fikrincə, fərdi yanaşma prinsipinin mahiyyəti həm də şagirdlərin təlim fəaliyyətindəki çatışmazlıqları bu prinsipin köməyi ilə aradan qaldırılır, onlarda yeni-yeni keyfiyyətlər yaratmaq olur ki, bu keyfiyyətlər hər şagirdin təbii fəaliyyətində həlledici rol oynayır. Bu fikirləri tərbiyə prosesinə də aid etmək mümkündür. Ayrı-ayrı şagirdləri öyrənməklə onların davranış və rəftarındakı, insanlarla (müəllimlər, valideynlər, həmyaşıdları və b.) qarşılıq münasibətlərindəki natamamlıqlar aşkara çıxarıldıqdan sonra, onların aradan qaldırılması üzrə tərbiyəvi iş aparılır.

Şagirdlərin sinifdə düzgün yerləşdirilməsi təlim-tərbiyə prosesinə müsbət təsir göstərir. Sinif rəhbəri məktəblilərə münasibətdə ayrıseçkiliyə yol verməməlidir. Bu həm sinif kollektivinin təşkilini çətinləşdirir, həm ayrı-ayrı şagirdlərlə tərbiyə işinin düzgün qurulmasına maneçilik törədir, həm də müəllim-şagird münasibətlərinə mənfi təsir göstərir.

Müşahidələrdən görünür ki, sinif rəhbərləri bir sıra hallarda intizamı gözləməyən məktəbliləri axırıncı partalarda əytdirirlər. Həmin şagirdlər görür və başa düşür ki, onlara digər məktəblilər kimi yanaşılmır. Bu isə həmin şagirdlərdə tərslik, pozuculuq meyilləri doğurur.

Prof. Ə.X. Paşayev və pedaqoji elmlər doktoru F.A. Rüstəmov şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi işlərin səmərəliliyinə nail olmaq üçün düzgün planlaşdırılmanın həyata keçirilməsini və bu zaman qarşıda dayanan məqsədin aydın qoyulmasını vacib sayırlar. Bu xüsusda pedaqoqlar yazırlar: «Tərbiyənin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi mərhələsindən sonra tərbiyə işinin planlaşdırılması mərhələsi başlanır. Bu iki mərhələ bir-birindən nəzəri cəhətdən ayrılır, amma praktik olaraq onlar vahid, bir-birindən ayrılmaz prosesdir. Bu mərhələdə pedaqoq qarşısında vacib vəzifə durur. Bu, şagirdlərlə birlikdə fəaliyyətin istiqamətinin bütün incəliklərini müəyyənləşdirmək, iştirakçılar arasında vəzifələri bölmək, təkcə nə iş görmək lazımı olduğunu deyil, həm də necə görmək lazım gəldiyini də göstərmək deməkdir»

Nəzərə alsaq ki, aşağı sinif şagirdləri böyüklərin təsirinə çox həssas olur və onların özünü müdafiə qabiliyyətləri az inkişaf etmiş olur, bu halda müəllimlərin tərbiyə işində daha yaxşı nəticələr

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

əldə etmək üçün “gizli idarəetmə” üsulunu seçməsi daha düzgün olardı. Bu müəllimdən təhsil-tərbiyə prosesinin individuallaşdırmasını, sağlam yaradıcı mühitin qorunub saxlanmasını, keyfiyyətli və effektiv bilik verilməsini, sınıfdə münbit psixoloji şəraitin yaradılmasını tələb edir.

Hazırkı dövrdə bu məsələ daha aktualdır. Belə ki, müasir məktəblər müəllimdə tək cə tədris etdiyi fənni bilmək, yeni mövzunu başa salmaq bacarığının olmasını tələb etmir. Eyni zamanda, şagirdlərin fəaliyyətinin və təhsil-tərbiyə prosesini mükəmməl bilmə bacarığını tələb edir.

Uşaqların məktəbə gəldiyi ilk gündən onlarla aparılacaq əsas tərbiyyəvi işin tapşırıqlarını müəllim əvvəlcədən müəyyən etməlidir. Bu tapşırıqlar aşağıdakı tərkibdə müəyyən oluna bilər. İlk olaraq şagird kollektivinin formalaşdırmaq, təhsil və tərbiyənin son nailiyyətlərini təcrübəyə aktiv tətbiq etmək, uşaqların fərdi yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı istiqaməti üzərində işləmək, şəxsiyyətin özünü kollektivdə təsdiqləməsi üçün şərait yaratmaq müstəqil düşünmək və hərəkət etmək aktivliyini inkişaf etdirmək, şagirdlərin sağlamlığını möhkəmləndirmək və onları mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq, şagird şəxsiyyətini estetik yaradıcılıq, dərkətmə və müxtəlif oyunlar vasitəsilə humanistləşdirilməsi.

NƏTİCƏ

Fərdi yanaşma prinsipinin mahiyyəti həm də şagirdlərin təlim fəaliyyətindəki çatışmazlıqları bu prinsipin köməyi ilə aradan qaldırılır, onlarda yeni-yeni keyfiyyətlər yaratmaq olur ki, bu keyfiyyətlər hər şagirdin təlim fəaliyyətində həlledici rol oynayır. Sınıfdə şagirdlərin düzgün yerləşdirilməsi təlim-tərbiyə prosesinə müsbət təsir göstərir. Sınıf rəhbəri məktəblilərə münasibətdə ayrıseçkiliyə yol verməsi həm sınıf kollektivinin təşkilini çətinləşdirir, həm ayrı-ayrı şagirdlərlə tərbiyə işinin düzgün qurulmasına maneçilik törədir, həm də müəllim-şagird münasibətlərinə mənfi təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. (“Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1980, №5 Məqalə prof Y. Tahirbovla birgə yazılmışdır.)
2. Prof.Əjdər Ağayev “Seçilmiş Əsərləri” Bakı: Mütərcim, 2015
3. Prof.Əjdər Ağayev “İbtidai sınıflardə tərbiyə işinin planlaşdırılması və onun həyata keçirilməsi metodikası” Bakı: 2011

ALMAN DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ÖYRƏNMƏYİN ƏHƏMİYYƏTİ.

Elvira LƏBİBOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji fakültə / Xarici dil kafedrası
elebibova@beu.edu.az Xırdalan / AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu gün Avropanın aparıcı dillərdən olan alman dili eyni zamanda müasir elmin, texnikanın, tibbi elmlərində dili sayılır. Buna görə gənc nəslin alman dilini öyrənməsi zəruridir. Bu məruzədə alman dilini öyrənməyin əhəmiyyətindən, vacibliyindən və yollarından bəhs olunur.

Açar sözləri: Xarici dil, alman dili, öyrənmək.

ABSTRACT

Today, the German language, which is one of the leading European languages, is also the language of contemporary science, technology and medical sciences. Therefore, the younger generation needs to learn the German language. This report focuses on the importance and ways of learning the German language.

Key words: Foreign language, German language, to learn.

РЕЗИОМЕ

Сегодня немецкий язык, который является одним из ведущих европейских языков, также является языком современной науки, техники и медицинских наук. Вот почему молодое поколение должно учить немецкий язык. В этом отчете упоминается важность и способы изучения немецкого языка.

Ключевые слова: Иностраный язык, Немецкий язык, учить.

GİRİŞ

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, alman dili bu gün Avropa İttifaqının ən inkişaf etmiş ölkələrinin: Almaniyanın, Avstriyanın, İsveçrənin, Lüksemburqun rəsmi dilidir. Alman dili dünya üzrə populyarlığa görə üçüncü yerdə, Avropa qitəsində isə ikinci yerdədir. Buna görə alman dilini bilmək həyatın bütün sahələrində insanın qarşısında geniş imkanlar açır. Bu səbəbdən də müasir dövrdə alman dilini öyrənmək bir zərurətə çevrilmişdir. Almaniya, Avstriya, İsveçrə və digər ölkələrdə əsas ünsiyyət dili olan alman dili İtaliyanın şimalı, İsveçrə, Belçika, Hollandiya, Danimarka, Fransanın cənubunun, Polşa, Çexiya və Ruminiyada aparıcı dillərdən biridir. Avropada oxumaq, Avropanı tanımaq üçün aparıcı dil olan alman dilini bilmək həvəsi buradan yaranır. Bu amili nəzərə alaraq alman dilini bilməyin vacibliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Texniki, tibbi sahədə təhsil alan şəxslər müstəqil olaraq onlayn dərslərdən istifadə etməklə sərbəst şəkildə bilik səviyyəsini inkişaf etdirə bilərlər.

TƏDQIQATIN METODU

Məruzənin hazırlanmasında ənənəvi təhlil metodundan istifadə olunmuş, alman dilinin öyrənilməsinin vacibliyi və əhəmiyyəti maddələr şəklində sıralanmışdır.

Alman dilini öyrənməyin əhəmiyyəti və üstünlükləri nədir? Bu gün alman dilini öyrənmək bir sıra səbəblərə görə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir:

- Mədəniyyətlərarası əlaqələr qurmaq üçün;
- Elm sahəsində inkişaf etmək üçün;
- Karyeranı genişləndirmək üçün;
- Biliyi və dünyagörüşünüzü zənginləşdirmək üçün;
- Yaradıcı düşünmə qabiliyyətini artırmaq üçün;
- Xaricdə səyahət və təhsil imkanları əldə etmək üçün;
- Bu günün və gələcəyin global iqtisadiyyatında təsirli bir şəkildə rəqabət apara bilmək üçün;
- İş tapmaq şansını artırmaq üçün;
- Ticarət sahəsində sərmayə yatırımları qoymaq üçün;
- Tibb sahəsi üzrə ilk sıralarda olmaq üçün;
- Müasir tibbin nailiyyətlərini mənimsəmək üçün;
- Turizmi dünyada sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektor kimi tanıtmək üçün;
- İdman dünyası reytinglərində tanıtmaq üçün;
- Milli federasiyalarla beynəlxalq idman təşkilatlarında idmanın inkişafı və möhkəmlənməsi əlaqələrinin yaradılması üçün.

Alman dili orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunduğu kimi, istər dövlət, istərsə də özəl universitetlərdə də tədris edilir. Bu gün alman dili ayrıca bir fənn kimi Bakı Mühəndislik Universitetin tədris proqramına daxil edilmişdir və təxminən 300-dən yuxarı tələbəyə ikinci xarici dil olaraq bu dil tədris olunur. Bundan əlavə, alman dilinin tədrisi ilə məşğul olan dil kursları və Azərbaycanda Höte İnstitutunun tərəfdaşı olan “Alman Dili Tədrisi Mərkəzi” mövcuddur. Alman Dili Tədris Mərkəzində eyni zamanda beynəlxalq miqyasda tanınan səviyyələrə uyğun olaraq Sertifikat İmtahanları (A1, A2, B1, B2 və C1) keçirilir.”¹

Bildiyimiz kimi, qərbi ölkələrinin mədəniyyəti çox müxtəlifdir. Dil biliyi həmin xalqın həyat tərzi və mədəniyyəti ilə tanış olmaq imkanı verir. Almanlar ədəbiyyat, musiqi, teatr, fəlsəfə sahəsində böyük nailiyyətlərə imza atıblar. Beləki, XIX-cu əsrdə yaşamış alman şairi və jurnalisti Kristian İohan Henrix Heyne öz əsərləri ilə alman dilini inkişaf etdirərək, onu lirik bir səviyyəyə çatdırmış, felyeton və səyahət xəbərlərini publisistik şəkildə təsvir etməklə alman dilinin aydın və sadə şəkildə formalaşmasına töhfə vermişdir.

Heyne öz dövründə siyasi jurnalist, satirik və polemikaçı kimi də tanınırdı. Bu gün o, ən çox tərcümə olunan alman şairlərindən biri hesab edilir.

Almaniya dünyada ən çox turist qəbul edən ölkələr sıyahısındaadır. Almaniyanın müasir turizm infrastrukturunu, hava limanları, otelləri, milli mətbəxi, ölkə təbiətinin rəngarəngliyi, o cümlədən muzeylərin, tarixi abidələrinin zənginliyi ilə izah olunur. Bildiyimiz kimi, alman dilli ölkələrin turistləri səyahət etməyi xoşlayırlar və bu insanlar kifayət qədər zəngin insanlardır. Onlara təlimatçılıq edənlərə qarşı çox səmimi və dəyər verəndirlər.

¹ www.daad.az/almaniyada-tehsil-ve-tedqiqat/alman-dilini-oyrenmek

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, alman dili tərcümə sahəsi kimi də çox cəlbedicidir. Tərcüməçi kimi işləmək eyni zamanda dünyaya səyahət etmək üçün də bir sıra yollar açır. Bir qayda olaraq, bu peşə yaxşı gəlir gətirir.

Digər bir amil isə müəllimlik peşəsidir. Pedaqoji təhsil alan hər hansı bir şəxs ali təhsil müəssisəsində işləyərək münasib aylıq gəlir əldə edə və həmçinin də ya fərdi, ya da qrup şəklində dərs keçə bilər. Qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq dil biliklərinə sahib olan insanlar şəxsi dil kursları və ya məktəb açmaqla öz maddi imkanlarını genişləndirə bilərlər. Bundan əlavə, bir çox məktəblər və universitetlər Avropanın ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq edir. Hər il minlərlə tələbəöz bilik - bacarıqlarını müəyyən səviyyəyə çatdırmaqla xaricə üz tuturlar. Xaricə getməklə minlərlə yeniyetmə məsləhətçi və digər xidmət sahələrində işləməklə yaxşı əmək haqqı alır. Dil bilən və təhsili başa vuran gənclərə isə bir çox ölkələrdən iş təklifi və layiqli əməkhaqqı təklif edilir. Beləliklə, xaricdə təhsil almaqla dünyagörüşünü artırmaq və inkişaf etdirmək imkanları yaranır.

Bundan əlavə, alman dilini bilməklə başqa ölkədə daimi və ya müvəqqəti yaşamaq imkanı yaranır və xarici dil bilikləri ilə gündəlik həyatı asanlaşdırmaq və daha tez ünsiyyət yaratmaq olar.

Onu da qeyd etmək ki, bir çox alman dilli ölkələr hər il yeni il yarmarkaları təşkil edir, bu yarmarkalarda inanılmaz istənilən məhsulu əldə etmək mümkün olur. Dil biliyinin vacibliyi də bu məqamda mühüm rol oynayır. Eyni zamanda beynəlxalq sərgilərin təxminən üçdə ikisi Almaniyada keçirilir.

Beləməqamlarda hər hansı bir hadisəni müzakirə etmək, bir-birilə fikir mübadiləsi aparmaq üçün ən azı əsas dil biliklərinə sahib olmaq lazımdır.

Alman alimlərinin həmçinin elm və tədqiqata böyük töhfələri olub. Xaricdəki alimlərə də təqaüd vermək alman nümunəsidir. Məlumdur ki, əgər biz alman dilini bilməsək, o zaman dünyada gedən proseslərdən geridə qalacaq və qloballaşmadan geri düşəcəyimizə səbəb olacaq.

Alman dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommersiya, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır. Alman dilini bilmək həm də yaxşı və yüksək gəlirli iş tapmaqda başlıca rol oynayır. Belə ki, bu gün yerli və xarici şirkətlər alman dilini səlis bilən mütəxəssislərə daha çox üstünlük verirlər. Çox dil bilmək dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət mənada təsir edir, hadisələrə daha geniş aspektdən baxmağa kömək edir.

Alman filosofu Volterin sözü ilə desək, çox dil bilmək bir qalanın bir neçə qapısının açarına sahib olmaqdır. Bir fərd nə qədər savadlı olsa da, onun əcnəbi dil bilmədən biliyini dar çərçivədən çıxarıb daha da təkmilləşdirməsi, dünya təcrübəsindən faydalanması, elmi mübadilə aparması mümkün deyildir. Bu həqiqəti bir və ya bir neçə dil bilgisi olanlar anlaya bilər.

Alman dilinin rolu özünü bütün dövrlərdə digər texniki elm sahələrində də göstərmişdir. Məsələn, fizika üzrə ilk mükafatı rentgen şüasının kəşfində göstərdiyi xidmətlərinə görə Vilhelm Rentgen almışdır. Fizika sahəsində olduğu kimi, kimya sahəsində də böyük alimlər yetişmişdir. Məsələn, kimya üzrə Nobel mükafatı alanları arasında olanlar: "Emil Fişer (Almaniya, Berlin Universiteti: şəkər və purinsintezinə dair işinə görə / 1902); Eduard Bucher (Berlin Kənd təsərrüfatı texnikumu: Bioloji kimya üzrə keçirilmiş elmi tədqiqat işi və hüceyrədən xaric qıçırma prosesinin açılışına görə / 1907); Vilhelm Ostvald (Almaniya-Leypsiq Universiteti: Katalin üzərində işləməsi ilə kimyəvi tararlıq və kimyəvi reaksiya sürətləri üzərində araşdırmalara görə / 1909); Paul Kutsen (Almaniya: Maks-Plank-Biokimya İnstitutu: Atmosfer və ekoloji kimya /1995)".² Onların elm sahəsində göstərdiyi xidmətlər danılmazdır.

Alman dilini öyrənməyin əhəmiyyətindən biri də karyera və biznesin inkişafında onun roludur. Avropanın və şərq Avropa ölkələrində çox millətli müəssisələrin yaranmasının səbəbi alman dilinin öyrənilməsidir. Bu ölkələr iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlıq edir.

Məsələn, dünya iqtisadiyyatın inkişafında ikinci yerdə olan Yaponiya, alman dilinin üstünlüklərini əvvəlcədən başa düşmüş və bu səbəbdən Yapon tələbələrini təxminən 70%-i, demək olar ki, alman dilinə üstünlük verir. Bundan əlavə, dünya ədəbiyyatının 18% -i alman dilində nəşr olunur.

NƏTİCƏ

Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, alman dili dünyanın digər aparıcı dilləri kimi özəl xüsusiyyətləri ilə fərqlənir, istər elmi biliklərin öyrənilməsində, istər diplomatik münasibətlərin, istər ticari, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, istər xarici ölkələrə səfərlərdə alman dilinin əvəz edilməz rolu var. Deməli, hər

² https://az.wikipedia.org/wiki/Kimya_üzrə_Nobel_mükafatı_laureatların_siyahısı

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

hansı güclü bir dövlətlə möhkəm siyasi və iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün onun dilini, təfəkkürünü, düşüncəsini, meyarlarını bilmək zəruri və vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Tatsachen über Deutschland, (**Kitab**) Germany 2013.
2. FAQs-Tipps für Ihren Forschungsaufenthalt in Deutschland; (**Referat**) 523, DAAD-Bonn-Deutschland.
3. Nürnberger Empfehlungen zum frühen Fremdsprachenlernen, Neubearbeitung; (**Jurnal məqaləsi**) Beate Widlok, Anna Petravic, Helgi Örg, Rodica Romcea. Artikel, Goethe-Institut-München 2010.
4. Begegnung: Das Netzwerk für Deutschlernende; Broschüre 3-2017-38. (**Jurnal məqaləsi**) Jahrgang; Georg Knickmann, Hamburg.
5. medeniyet.az/page/news/7379/Turizm-dunya-iqtisadiyyatında-yeri.html (**online məqalə**)
6. www.celt.az/xarici-dil-oyrenmeye-ne-zaman-baslamak-lazımdır (**online məqalə**)
7. www.daad.az/almaniyada-tehsil-ve-tedqiqat/alman-dilini-oyrenmek (**online məqalə**)
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Kimya_üzrə_Nobel_mükafatı_laureatların_siyahısı (**online məqalə**)

TƏLİMİN TƏŞKİLİ FORMALARININ TARİXİ

NƏRMIN İBRAHİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedaqogika

naibrahimova@beu.edu.az

Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Cəmiyyətin inkişafı bütün dövrlərdə təhsilin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu məqsədlə təhsil işçiləri, müəllimlər, alimlər daim təlimin səmərəli təşkili yollarını axtarmış, təcrübədən keçirtmişlər. Tədqiqatın əsas məqsədi təlimin təşkili formalarına tarixi aspektdə yanaşmaq və onun keçirdiyi inkişaf yoluna nəzər salmaqdan ibarətdir. Müasir dövr təlimin təşkilinin müxtəlif formaları içərisində ən effektiv sistemlərdən biri sinif-dərs sistemidir. Lakin sinif-dərs sistemi fərdi təlimin daha sonra və onun çatışmazlıqlarını aradan qaldırılması üçün aparılan axtarışlar nəticəsində əldə olundu. Belə ki, təlimin ən qədim forması olan fərdi təlim sənayenin inkişafı, elmi-texniki tərəqqinin baş verməsi ilə təlim prosesinin sürətli üsullarla həyata keçirilməsi tələblərini ödəyə bilmədiyinə görə yeni, daha mütəşşəkkil, rəşional təhsil sistemlərinin yaranmasını zəruri etdi. Müəllimin bir şagirdlə deyil, sinifdə dərs keçməsi, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə görə qruplara bölünməsi, təhsil alanların sosial əlaqələrinin inkişafını artırmaqla yanaşı təlim prosesini daha səmərəli, sistemli olmasına səbəb oldu.

AÇAR SÖZLƏR: Sinif-dərs sistemi, modernləşdirmə, təlimin formaları

GİRİŞ

Təlim praktikasında təlimin təşkilinin bir çox formaları məlumdur. Təlimin təşkili cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlı olub, dövrün tələblərinə cavab verməsi onun əsas şərtlərindən biri olmuşdur. Buna görə də alimlər bütün dövrlərdə təlimin ən müasir, səmərəli formalarını müəyyən etmək üçün çalışmışlar.

Fərdi təlim təlim prosesinin antik dövrdən başlayaraq ən qədim forması kimi müəyyən edilmişdir. Fərdi təlim bəzi ölkələrdə XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Fərdi təlim prinsipinə görə müəllim şagirdlərə ya öz evində, və ya şagirdin evində fərdi şəkildə tapşırıqları yerinə yetirməyə kömək edir. Bu sistem şagirdin bacarıqlarının düzgün formalaşdırılmasına, müəllimin birbaşa nəzarəti altında keyfiyyətli bilik verilməsinə müsbət təsir göstərsə də, onun çatışmayan tərəfləri də var idi. Sistemin nöqsanlı tərəfi şagirdin sosiallaşmasının təmin edilməsində məhdudiyətlər idi. Fərdi təlim öyrənənlərin kollektivlə işləmək bacarığını formalaşdırma bilmirdi.

Bütün bu səbəblər fərdi təlimin tənqid edilməsinə və XVI əsrdən başlayaraq öz yerini fərdi-qrup təlim sisteminə verməsilə nəticələnir. Bu təlimin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, müəllim bir şagirdlə deyil, müxtəlif hazırlıq səviyyəsinə malik müxtəlif yaşlı uşaqlarla işləyirdi. Müəllim imkan daxilində hər bir uşaqla fərdi məşğul olmağa çalışırdı. Keçmiş materialı müəllim uşaqlardan fərdi

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

şəkildə soruşur və izah edirdi, digər şagirdlər öz işləri ilə məşğul olurdular. Tapşırıqlar fərdi şəkildə yoxlanıldığına görə uşaqlar məktəbə müxtəlif vaxtlarda gəlməli olurdular.

XVII əsrdən başlayaraq böyük çex pedaqoqu Y. A. Komenski təlimin təşkilinin yeni formasını - sinif-dərs sisteminin nəzəri və praktik əsaslarını hazırladı. Sonrakı dövrlərdə sinif-dərs forması müxtəlif formaları işlənilib hazırlandı.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində ingilis keşişi A. Bell və müəllimi C. Lankaster bir-birindən xəbərsiz sinif-dərs sisteminin modernləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi strategiyalarını hazırladılar. Manufakturdan iri maşın sənayesinə keçid bu təlimin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrildi. İri maşın sənayesində tələb olunan fəhlə qüvvəsinin müəyyən savada malik olması zəruri şərt idi. Onların hazırlıq səviyyəsini təmin etmək üçün məktəblərin və müəllimlərin sayını artırmaq lazım gəlirdi. Beləliklə, Hindistan və İngiltərədə Bell-Lankaster sinif-dərs təlim sistemi geniş vüsət tapdı.

Bell-Lankaster təlim sisteminin əsas ideyası yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlərin rəhbərliyi altında dərsləri öyrənib və sonra, kiçik yaşlı şagirdlərə yeni dərsi tədris etmək idi. Bunun üçün günün birinci yarısında müəllim yuxarı sinif şagirdlərinə dərs keçir, hər sinifdə ən savadlı şagird sinif nümayəndəsi təyin edirdi. Tədris gününün ikinci yarısında müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş ən yaxşı şagirdlər öyrəndikləri təlim materialları əsasında kiçikyaşlı, az bilən uşaqlarla məşğul olurdular. Bu prosesə müəllim kənardan nəzarət edərək, işinin öhdəsindən gələ bilməyən monitor adlandırılan qrup nümayəndələrinə kömək edirdi.

Bu sistem bir müəllimə eyni zamanda uşaqlara kütləvi şəkildə dərs keçməyə imkan versə də, təlimin keyfiyyəti göstəricisi və nəticəsi aşağı olurdu. Məhz bu səbəbdən, Bell-Lankaster təlim sistemi sonrakı illərdə inkişaf etmədi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş Avropa ölkələrində təlimin əsas forması sinif-dərs sistemi idi. Məhz bu dövrdə pedaqoqlar şagirdlərin əqli inkişaf səviyyəsinə görə təlimin təşkil edilməsi ideyasını irəli sürməklə, sinif-dərs sisteminin modernləşdirilməsi istiqamətində bir sıra mühüm təlim formalarının yaranmasına təkan verdi. Bunların içərisində Manheyim və Batov sistemi xüsusilə fərqlənir.

Manheyim şəhərinin adından götürülmüş Manheyim təlim sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyəti şagirdlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinə görə qruplara bölünməsi idi. Bu sistemin yaradıcısı İozif Zikkenger (1858-1930) şagirdləri müvafiq olaraq dörd sinifə bölür:

- Orta qabiliyyətli uşaqlar üçün olan əsas siniflər.
- "Məktəbi bitirə bilməyən" şagirdlərin oxuduğu, az qabiliyyətli uşaqlar üçün olan siniflər.
- Əqli cəhətdən nöqsanlı uşaqların təhsil aldıkları köməkçi siniflər.
- Ən qabiliyyətli uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş xarici dillər sinifləri.

Siniflərə seçki psixomotor təhqiqatlar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Zikkenger bu sistemin şagirdlərin bir sinifdən digərinə müvəffəqiyyətlə və ardıcıl şəkildə keçməsinə təmin edəcəyini düşünmüşdü. Lakin Manheyim sistemi zəif şagirdlərin növbəti siniflərə keçməsi üçün tələb olunan yüksək səviyyəyə çatmasını təmin edə bilmirdi.

Manheyim sistemini I Dünya müharibəsi ərəfində Almaniya, Fransa, Rusiya, ABŞ və bir sıra ölkələrdə müsbət qarşılandı. Manheyim sistemi tənqid edilsə də, onun bir çox ünsürlərinə ABŞ, İngiltərə və Avstraliyanın müasir məktəblərində rast gəlinir.

Avropada Manheyim sistemi ilə təqribən eyni zamanda ABŞ-da Batov sistemi adlanan yeni təlim forması yarandı. Batov sistemi iki hissədən ibarət idi. Birinci hissəni müəllimin bütün siniflə apardığı dərs forması təşkil edirdi. İkinci hissəni fərdi məşğələlər təşkil edirdi. İkinci hissə, əsasən köməkçi müəllimlər cəlb olunmaqla, həm geridə qalan, həm də istedadı ilə irəlində olan şagirdləri əhatə edən xüsusi tədris proqramını əhatə edirdi. Fərdi dərslərin sayəsində tədris proqramında geri qalan şagirdlərin müvəffəqiyyət göstəricilərinin yüksəlməsini təmin edən Batov sistemi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

XX əsrin əvvəllərində Avropada və ABŞ-da şagirdlərin fərdi müstəqil fəaliyyətlərinin təşkil edilməsi məqsədilə bir çox təlim modelləri sınaqdan keçirilir. Bunların arasında ən qabaqcıl təlim formalarından biri Yelena Parkherstin Dalton şəhərində tətbiq etdiyi Dalton-plan sistemi idi. Dalton-plan sistemi SSRİ məktəblərində laborator-briqada adı ilə tanınmışdır. Bu təlim formasına görə şagirdlərin uğur qazanması onların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda mümkün ola bilər. Beləliklə, sinif dərsləri kitabxanalar, fənn dərnəkləri və laboratoriyalarla əvəz olunurdu, yalnız zəruri halda müəllim köməyindən istifadə edilirdi. Tapşırıqlar hər fənn üzrə tədris ilinin əvvəlində verilir və

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

sonradan illik tapşırıqlar aylara bölünərək, qabaqcadan müəyyən edilmiş müddət ərzində yerinə yetirilirdi. İllik və aylıq tapşırıqları düzgün yerinə yetirmək üçün şagirdlər metodiki vəsaitlərlə, təlimat kitabçaları ilə təmin edilirdi. Dərslər bütün siniflərdə kollektiv şəkildə gündə bir saatdan çox olmamaq şərti ilə həyata keçirilir, daha sonra şagirdlər müəlimlər tərəfindən hazırlana dərsləri müstəqil yerinə yetirirdilər. Şubhəsiz, Dalton-plan sistemi şagirdləri müstəqil fəalliyətə hazırlamaqda öz müsbət təsirini göstərdi, lakin onun əsas çatışmayan tərəfi tədris prosesində müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin aşağı düşməsi idi.

XX əsrin 50-60-cı illərində ABŞ-da professor Loyd Trampın adını daşıyan Tramp planı təlim forması məşhurlaşır. Bu təlim formasının əsas prinsipi dərslərin böyük və kiçik qruplarda keçirilməsi idi. Bu plana əsasən şagirdlər vaxtın 40 faizini böyük qruplarda, 20 faizini kiçik qruplarda, 40 faizini isə müstəqil işə sərf edirdilər. Hal hazırda bu metod ali təhsil müəssisələrində tətbiq edilir. Böyük qruplar, auditoriyalarda mühazirə dərsləri, kiçik qruplarda məşğələlər tədris olunur. Tramp planı müəllimlərin yüksək və peşəkar hazırlığını tələb edən təlim formasıdır.

Məktəb tarixində təlimin təşkilinin müxtəlif formaları məlumdur. Bunların içərisində üç əsrdən çox yaşı olan sinif-dərs sisteminin nəzəri əsaslarını və praktiki texnologiyasını çex pedaqoqu Y. A. Komenski "Böyük didaktika", "Yaxşı təşkil olunmuş məktəbin qaydaları" və digər əsərlərində işləyib hazırlamışdır. Lakin sinif-dərs sisteminin ilkin rüşeymləri haqqında alman pedaqoqu V. Raxte, İohan Şturm, hollandiyalı pedaqoqu Con Sil söz açmışdır.

İ. Şturm illik tədris planı hazırlayaraq, tədris proqramını fənnlərə bölmüşdü. Lakin dərslər latın dilində həyata keçirildiyinə görə, şagirdlər bu proqramı iki illik hazırlıq məşğələsini bitirməklə mənimsəyə bilirdilər.

Beləliklə, yeni təlim formasını hazırlayan Y. A. Komenski həmkarlarının təcrübəsindən yararlanıb, onları mütəşəkkil sistemə salaraq bütün Avropada geniş vüsət tapan, bu gün də aktuallığını saxlayan, özündən sonra sinif-dərs sisteminin müxtəlif modellərini hazırlayan pedaqoqların yaranmasına təkan verdi.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində nəzəri ümumiləşdirmə metodundan istifadə edilmişdir. Müxtəlif təlim formaları araşdırılmış və onların müsbət və mənfi tərəfləri təhlil edilmişdir.

NƏTİCƏ

Təlimin təşkili formaları tarixinin tədqiq edilməsi bu gün orta ümütəhsil və ali məktəblər üçün yararlı və faydalı olan təlim növlərini müəyyənləşdirməyə, onları dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirməyə zəmin yaradır. Orta ümütəhsil məktəblərində istifadə olunan sinif-dərs sistemi ilə yanaşı, təlimin digər formaları da müasir təhsil sistemində uğurla həyata keçirilir. Təlimin ən qədim forması olan fərdi təlim sistemi məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində, kurslarda istifadə edilir. Ali təhsil müəssisələrində bir çox fənnlərdə mühazirə və seminar dərsləri formasında Tramp planı təlim sistemi tətbiq olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A. Həsənov, Ə. Ağayev. Pedaqogika. Nasir nəşriyyatı, 2007, səh. 496
2. Теория обучения. Современная интерпретация. Загвязинский В.И. Издательский центр «Академия», 2001.-192 с.
3. Пережовская А. Н. Вклад Я. А. Коменского в развитие педагогической науки Инновационные педагогические технологии: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). — Казань: Бук, 2015. — С. 27-30.
4. Joseph Fox, A Comparative View Of The Plans Of Education, As Detailed In The Publications Of Dr. Bell And Mr. Lancaster. Nabu Press (August 28, 2011)
5. Классно-урочная система обучения, <https://paidagogos.com/>

ALİ PEDAQOJİ MƏKTƏBLƏRDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI FƏNNİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN İDRAKİ VƏ SOSIAL FƏALLIĞININ FORMALAŞDIRILMASI

GÜLŞƏN HACIYEVA

Universitet/İstitut adıAzərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Kimya-biologiya fakültəsi/Biologiya və onun tədrisi metodikası kafedrası
gyulshan.gadzhiyeva@mail.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tələbələrdə idrak fəallığının və yaradıcı müstəqilliyin formalaşdırılması qayğısına qalan ali məktəblərin pedaqoji kollektivləri həm gənclərin təşəkkül tapıb formalaşmasını təmin edir, həm də gələcək müstəqil fəaliyyətdə bu önəmli keyfiyyətin qorunub saxlanmasına nail olurlar. Ümumiyyətlə, tələbələrdə idrak fəallığının inkişafının səmərəliliyini təmin edən pedaqoji şərtləri aşkara çıxarmaq, nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq və tələbələrin idrak fəallığının pedaqoji və psixoloji əsaslarını, didaktik şərtlərini işləyib hazırlamaq əsas məsələlərdən biridir. Məqalədə tələbələrdə idrak fəallığının və yaradıcı müstəqilliyin formalaşdırılmasının nəzəri, metodiki, praktik məsələləri, buna nail olmağın üsul və metodları, bu məsələnin təhsil resurslarında nəzərə alınması, mütəxəssis hazırlığında, ümumən yeni nəslin yetişməsində rolu və əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Bu sahədə mövcud vəziyyət və qarşıda duran vəzifələr göstərilir.

AÇAR SÖZLƏR: idrak, fəallıq, təlim, təhsil, inteqrasiya

GİRİŞ

Hazırkı dövrdə ali məktəblərdə tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi son dərəcə aktual məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qeyd edir: “Dövlət siyasəti ondan ibarətdir ki, ilk növbədə təhsil sahəsinə böyük diqqət göstərilir”. Tələbələrdə idrak fəallığının və yaradıcı müstəqilliyin formalaşdırılması qayğısına qalan ali məktəblərin pedaqoji kollektivləri həm gənclərin təşəkkül tapıb formalaşmasını təmin edir, həm də gələcək müstəqil fəaliyyətdə bu önəmli keyfiyyətin qorunub saxlanmasına nail olurlar. Ümumiyyətlə, tələbələrdə idrak fəallığının inkişafının səmərəliliyini təmin edən pedaqoji şərtləri aşkara çıxarmaq, nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq və tələbələrin idrak fəallığının pedaqoji və psixoloji əsaslarını, didaktik şərtlərini işləyib hazırlamaq əsas məsələlərdən biridir. Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə işin sistemi yaradılmalıdır. Tələbələrin idrak fəallığının mahiyyətinə, vəzifələrinə və məzmununa, nəzəri və praktik əsaslarına aydınlıq gətirilməlidir. Problemin nəzəri məsələləri işlənmədən onun pedaqoji və psixoloji əsaslarının, didaktik şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Tələbələrdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi problemi ilə bağlı irəli sürülən əsaslandırılmış fikirlər pedaqogika nəzəriyyəsinə yeni elmi ideya və müddəalarla zənginləşdirəcəkdir. İdrak fəallığının və müstəqilliyinin yaradılması texnologiyası idrak fəallığının formalaşdırılmasının müvafiq səviyyəsinə nail olmağı təmin edən formaların, metodların və vasitələrin məcmusunu özündə birləşdirir. Tələbə gənclərin idrak fəallığına bir sıra amillər təsir göstərir, həmin amillərə daxildir: təşkilati (tələbələrin ali məktəbəqədərki hazırlığı və rəqabətə qabil məzunların yetişdirilməsi) pedaqoji, (təlimin ənənəvi və innovasiya formalarının uzlaşdırılması; tələbələrin biliklərinə nəzarət) və psixoloji (intellektual qabiliyyətlərin inkişafı səviyyəsi; tələbələrin tədris-idrak motivasiyasının sabitliyi; tələbələr arasında qrupdaxili qarşılıqlı münasibətlərin sistemi, onların müəllimlərlə münasibətləri).

Ali məktəb tələbələrində idrak fəallığının formalaşdırılması bir sıra pedaqoji şərtlərdən asılıdır: əməkdaşlıq mühitinin yaradılması, bu məqsədlə tələbələrin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, tələbatlarının, motivlərinin, idrak qabiliyyətlərinin nəzərə alınması; subyekt-subyekt qarşılıqlı fəaliyyəti (müəllim-tələbə, tələbə-tələbə). Ali məktəblərdə tədris olunan bir çox fənlər, xüsusən pedaqogika, psixologiya və digər fənlər şəxsiyyətin humanist əsaslarının, vətəndaşlıq şüurunun və təfəkkürünün, ətraf aləmə fəal yaradıcı münasibətinin təşəkkürünə, ümumi mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaradır, təhsil prosesinin çox mühüm vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Tələbələrdə idrak fəallığının formalaşdırılması modeli bir sıra blokları əhatə edir. Həmin bloklara aiddir: təlimin məqsədi, məzmunu, forma və metodları, həmçinin vasitələri (sadalananlar tələbələrin idrak fəallığının inkişafına

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

kömək edir); prinsipləri (inteqrasiya, şəxsiyyətyönümlü yanaşma, koordinasiya, subyekt-subyek münasibətləri); prosesin idarəolunma funksiyaları (təşkilətmə, nəzarət, tənzimləmə, planlaşdırma, təshihətmə, təhlil); idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi prosesinin subyekt kimi müəllim və tələbələrin əməkdaşlığı, qarşılıqlı fəaliyyəti.

İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri tələbələrin müstəqil işə cəlb edilməsidir. Həm də tələbələrə özünənəzarət vərdisləri, aşılmalıdır. Tələbələrdə müstəqil öyrənmək vərdislərini yaradan müəllim çalışmalıdır ki, onların müstəqil işləri məqsədyönlü və müstəqilliyi ilə səciyyələnsin. Tələbələrdə idrak proseslərinin (diqqət, qavrayış, təfəkkür, təxəyyül, duyğu, hafizə və s.) səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, təlimdə bir o qədər uğurlar qazanılır. Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində tələbələrin təşəbbüskarlıqlarının, müstəqilliklərinin, özfəaliyyətlərinin artırması, sərbəst mühakimə yürütmək bacarıqlarına imkanın yaradılması son dərəcə vacibdir. Gənclər təfəkkür əməliyyatlarına daha yaxından cəlb olunmalı, onların təxəyyülünün tərbiyə olunması diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Tələbələrin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin diaqnostikasını həyata keçirmək və aşağıdakı meyarlara əsasən bu fəaliyyəti qiymətləndirmək olar: a) biliklərin və fəaliyyətin tamlığı; b) müstəqillik; c) kommunikativ səriştəlilik. Tələbələr tədris materialında əhəmiyyətli olanı, müvafiq biliklərin obyektinin strukturunu müəyyənləşdirən ümumi münasibəti aşkara çıxarırlar. Bu münasibət tədris materialının xassələrini lazımınca öyrənməyə və təlimin hərtərəfli şəkildə təcrübəyə tətbiqinə imkan verir. Motivlər fəaliyyətin predmetinə maraq və diqqət oyadır, eyni zamanda fəaliyyətə mənalılıq verir. Gələcək mütəxəssis üçün motiv onun davranışının səbəbkarı kimi özünü göstərir. Müəllimin vəzifəsi tədris-idraki fəaliyyətin motivlərinin meydana gəlməsinə, mühafizə edilməsinə və üstünlük təşkil etməsinə çalışmaqdır. Bu məqsədlə stimullardan, başqa sözlə müvafiq fəaliyyətin zahiri təhrikədicilərindən istifadə etməsidir.

Fəallığın yüksəldilməsində ümumiləşdirmə və müqayisənin əhəmiyyətli və mühüm rolu danılmazdır ki, bunlar da təfəkkürün inkişafına və fəallaşdırılmasına imkan verir. İdrak fəallığının inkişafında intellektual qabiliyyətlərinin rolu xüsusilə böyükdür. İntellektual qabiliyyətlər şəxsiyyətin idrak potensialının komponenti olub, fəaliyyət prosesində formalaşır və obyektiv xüsusiyyətlərlə səciyyələnir; bu qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xassələri kimi təzahür edir və məqsədyönlü fəaliyyətə qabillik kimi xarakterizə olunur, idrak prosesinin səmərəli həyata keçirilməsinin mühüm şərti olur. Tələbələrin idrak müstəqilliyi komponentləri də aydın təsəvvür edilməlidir. Həmin komponentlərə aiddir: məqsəd (tələbə qarşısına məqsəd qoymağı bacarmalı və ona nail olmağa cəhd göstərməlidir); stimullaşdırıcı-motivləşdirici (tələbə geniş idrak motivlərinə, stimullarına; özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə motivlərinə yiyələnməlidir); emosional-iradi (tələbədə özünə müsbət münasibətin formalaşdırılmasını; idrak fəaliyyətində fəallığı nəzərdə tutur).

Respublikamızın ali məktəb tələbələrində idrak fəallığını formalaşdırmağa istiqamətlənmiş ardıcıl tədqiqat aparılmamışdır. Tələbələrin idrak fəallığı ali məktəb müəllimləri tərəfindən təşkil və idarə olunur. Təlimin keyfiyyəti tələbələrin tədris-idrak fəallığının səmərəli və şüurlu olmasından xeyli dərəcədə asılıdır.

İdrak fəallığı, əvvəla, şəxsiyyətin əsas səciyyəsi olub, tələbələri daim dəyişən yeni dünyaya daxil olmağa hazırlayır. İkincisi, idrak fəallığı şəxsiyyət keyfiyyəti olub fərdi və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla dərk olunma nəticəsində əldə olunur, möhkəmlənir və inkişaf edir. Üçüncüsü, şəxsiyyətin idrak fəallığı və müstəqilliyi arasında elə əlaqə mövcuddur ki, burada müstəqillik fəallıq kimi özünü göstərir. Dördüncüsü, təhsilin məzmununun aksioloji aspekti - idrak fəallığı və müstəqilliyin qarşılıqlı əlaqəsinin mərkəzi anlayışıdır. O, tələbat və motivləri gücləndirir və tələbləri idrak fəallığına təhrik edir. Gənc oğlan və qızların yaradıcılığa meyilliliyi yüksəkdir.

Yaradıcılıq idrak fəallığına yiyələnmədən mümkün deyil. Tələbələrin idrak fəallığının formalaşdırılmasının pedaqoji modeli aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirir: fəaliyyətin məqsədi, funksiyaları, prinsipləri, məzmunu, formalar, metodlar, vasitələr, meyarlar. Tədris-təlim prosesi tələbələrin məqsədə yönəlməsindən, özünütəşkilindən, adekvat özünüqiymətləndirməsindən, şəxsi məsuliyyətindən kənar nəzərdən keçirilə bilməz. Müəllim tələbələrin təfəkkürünün fəallaşdırılması qayğısına qalmalıdır. Bu, təlim prosesində idrak fəallığının mühüm şərtidir. Bu mənada tələbə gənclərin fikri əməliyyatlara (təhlil, tərkib, müqayisə, tutuşdurma, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə, sistemləşdirmə, təsnifatlaşdırma və s.) cəlb edilmələri, ağıl keyfiyyətlərini (ağıl müstəqilliyi, ağıl tənqidiliyi, ağıl dərinliyi, ağıl çevikliyi, fikrin sürəti, fikrin məntiqiliyi), nitq və

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

təxəyyülün inkişafını diqqət mərkəzində saxlamaqla qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq istiqamətində səmərəli fəaliyyət müəllimə böyük kömək göstərir.

TƏDQIQATIN METODU

Biologiyanın tədrisi metodikası fənnində tələbələrin idraki və sosial fəallığı səviyyəsinin *müşahidə* olunması, bu problemlə əlaqədar biologiyanın tədrisi metodikası fənnində tələbələrlə *müsahibələrin və müzakirələrin* aparılması. Sonda bununla əlaqədar nəticələrin *ümmümləşdirilməsi*, gənclərdə idraki və sosial fəallığın formalaşdırılması yollarının tətbiqi.

NƏTİCƏ

Təlim prosesində tələbələrdə idrak fəallığını inkişaf etdirmək üçün müvafiq pedaqoji şərtlər nəzərə alınmalıdır. İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsi şəxsiyyətin çox mühüm keyfiyyət səciyyəsidir ki, bu məsələ tələbənin uğurlu təlim fəaliyyətindən ötrü birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Müstəqil idrak fəaliyyəti tələbələrin tədris fəallığını stimullaşdıran, onların əqli qabiliyyətlərini, peşə vərdişlərini və bacarıqları inkişaf etdirən və özünütəhsilə tələbat yaradan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesi kimi, müəllim və tələbənin subyekt-subyekt qarşılıqlı fəaliyyətinin sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Biologiyanın tədrisində interaktiv təlim metodlarının, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə, fənlərarası və fəndaxili əlaqələrdən, problem situasiyalardan istifadə etməklə biologiyanın tədrisi ilə əlaqədar materialların hazırlanmasına, öyrənilməsinə marağı artır, müxtəlif ideyaları həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaranır, həm də təlimin səmərəliliyi yüksəlir. Tələbələrin müstəqil işlərə cəlb edilməsi, onlarda idrak fəallığı yaradır. Yeni pedaqoji təfəkkür təlim zamanı şagirdləri heyretləndirməyi məqsədəuyğun hesab edir. Azərbaycanın görkəmli filosofu Bəhmənyar deyirdi: “Təfəkkür heyrətdən başlayır, heyretlənməyən, maraqlanmayan şagirdin təfəkkürü inkişaf etməz”. Ali məktəblərdə tədris olunan fənlərin demək olar ki, əksəriyyəti, bəlkə də hamısı idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi üçün real imkanlara malikdir. Təlim prosesi dərketmənin xüsusi forması kimi çıxış edir. Təlimin keyfiyyəti tələbələrin idrak fəallığının və idrak müstəqilliyinin səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

17. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. Pedaqoji ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Renessans nəşriyyatı. Bakı/Azərbaycan. 2000:1-202.
18. Abdullayev A., Abdullaeva S. İbtidai təhsilin pedaqogikası. Elm və təhsil nəşriyyatı. Bakı/Azərbaycan. 2016:1-331.
19. Ali təhsilin bakalavriat pilləsində müəllim hazırlığı üzrə “pedaqogika” fənninin kurikulumu. Elm və təhsil nəşriyyatı. Bakı/Azərbaycan. 2014:1-66.
20. Abdullayeva T.Q. Orta məktəbdə biologiya fənninin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəltmək məqsədi ilə inkişafetdirici interaktiv təlim-tərbiyə metodlarının tətbiqi. ADPU, Bakı, 2002, 62-ci elmi-praktik konfransın materialları. Azərbaycan.2002: 162-163
21. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun “Elmi əsərlər”. Bakı, 2006, №1. səh. 29-44.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRDƏ VALİDEYNLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN ƏHƏMIYYƏTI

NƏRMİN İBRAHİMLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Menecment(Təhsilin təşkili və idarə olunması)
Narmin.ibrahimli94@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Hal-hazırda valideynlərin tədqiqat işinə olan ehtiyacları qeyd olunur.Yerinə yetirilmiş işlər və problemlər göstərilir. “Məktəb üçbucağı” anlayışı pedaqoji ədəbiyyatda və mətbuatda həmişə çox işlənən ifadələrindəndir. məktəb, ailə və cəmiyyət. Bu üçbucağın bütün tərəfləri güclü olanda məktəb həyatı saat mexanizmi kimi işləyir, təlim-tərbiyədə, şagirdlərin hərtərəfli inkişafında uğurlara və nailiyyətlərə gətirib.

AÇAR SÖZLƏR: MƏKTƏBƏQƏDƏR,İDARƏETMƏ,RƏHBƏRLİK

GİRİŞ

1.Məktəbəqədər müəssisələrinin valideynlərlə əlaqəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz belə əlaqənin olması keyfiyyətli təlim-tərbiyə mühinin yaranması üçün əlverişli şərait yaradır.

TƏDQIQAT METODU

Ailəni uşağın tərbiyəsinin ilkin beşiyi adlandırırlar. İctimai sərvət olan uşaq ailədə dünyaya göz açır. Uşağın ilkin tərbiyə aldığı mühit ailəsi və valideynləridir. Ailə uşağın fiziki və psixi inkişafına təsir edən ilk kollektivdir, burada onun mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri formalaşır. Valideyn öz övladında mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmaq istəyirsə, buna ilk aylardan başlamalı və fasiləsiz davam etdirməlidir. Böyük rus pedaqoqu A.S.Makarenko deyirdi ki, “Uşaqları hər şey – insanlar, cisimlər, lakin hər şeydən əvvəl və hamıdan çox insanlar, xüsusilə də valideynlər, müəllimlər, tərbiyəçilər tərbiyə edir. Onlar şəxsi nümunələri və davranışları ilə daim uşaqlara təsir göstərir”. Ailə tərbiyəsini düzgün qurmaq üçün valideynlər müəyyən pedaqoji biliyə malik olmalıdırlar. Valideynləri pedaqoji cəhətdən müntəzəm savadlandırmaq, onları ailə tərbiyəsinin prinsip və metodları ilə tanış etməkdə uşaqların uğur qazanması üçün xüsusi əhəmiyyəti var. Ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin necə olmasından asılı olmayaraq, valideynin övladının təhsil prosesində iştirak etməsi uşağın inkişafına böyük təsir göstərir. Tədqiqatlara əsasən, valideynləri tədris prosesində fəal olaraq iştirak edən bağça yaşlı uşaqlar daha yaxşı nəticələr əldə edirlər. Valideynlərin cəlb edilməsi tədris müəssisələri tərəfindən də müsbət qiymətləndirilir. Tədris prosesində valideynlərin fəallığı məktəb mədəniyyətini zənginləşdirir və onun inkişafına kömək edir. Belə ki, daha yaxşı nəticələrə çatmaq üçün məktəb və müəllim valideynlərlə fəal əməkdaşlıqda maraqlı tərəf olmalıdır. Valideynlərin fəal olaraq tədris Övladının təhsil prosesində iştirak etməklə valideyn:

- Öz övladına qarşı daha anlayışlı olur;
 - Uşağın sosial, emosional və intellektual inkişafı üçün daha çox diqqət ayırır;
 - Övladına qarşı daha qayğıkeş, daha az sərt olur və övladının nailiyyətlərini daha çox qiymətləndirir;
 - Daha çox özünəinamlı olur və uşağın təhsil və tərbiyə prosesinə məmnuniyyətlə qoşulur •
- Qərar qəbul edərkən özünə daha çox inanır;
- Öz bilik səviyyəsinin, bacarıq və vərdislərinin yüksəlməsinə daha çox diqqət edir;
 - Öz ailəsinin və övladının ehtiyaclarını qarşılaya bilmək üçün müxtəlif imkanlardan daha bacarıqla istifadə edir;
 - Övladına öz fikirlərini və problemlərini daha dəqiq, daha tam söyləmək imkanı verir. Övladının müəllimləri ilə daha pozitiv əlaqələr yaradır;
 - Uşağın vəziyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə edir və onun problemlərini həll etmək üçün vaxtında ölçülər götürür

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar ətraf aləmlə, özlərini əhatə edən əşyalarla, ümumiyyətlə nə görürlərsə, onunla dərinlən maraqlanırlar. Sonralar uşağın marağı belə güclü olmur. Ona görə də uşağın marağını düzgün istiqamətləndirmək həm tərbiyəçi, həm də valideynlərin mühüm vəzifəsidir. Uşağın marağı dairəsi çox genişdir, hər şeyi öyrənmək istəyir. Uşaq valideyninə çoxlu suallar verir və ondan cavab gözləyir. Elə sual var ki, sadə şəkildə cavab vermək olmur. Bu işdə bir qədər səbrlə hərəkət etmək lazımdır. Çünki, uşağı cavabsız qoymaq, aramsız, mənasız suallara görə uşağı danlamaq qəti olmaz. Sual haqqında bir qədər düşünüb, uşağın başa düşəcəyi dildə cavab vermək lazımdır. Təəssüf ki, valideynlərin əksəriyyəti balacaların suallarına düzgün hərtərəfli cavab verməkdə aciz qalır. Bu valideynin intellekt səviyyəsinin aşağı olması ilə ölçülür. Belə valideynlər çalışmalıdırlar ki, uşaqları televizora heyvanlardan, bitkilərdən, ümumiyyətlə təbiətdən bəhs edən sənədli filmlərə baxsınlar. Bağça yaşlı uşaqların fəaliyyətinin əsas növünü oyunlar təşkil edir. Evdə valideyn, bağçada tərbiyəçilər uşaqları yaşlarına uyğun oyuncaqlarla və necə oynamalarını müşahidə etməli, habelə onların keçirdikləri oyunları nəzarət etməlidir. Görkəmli pedaqoq Jan Jak Russo deyirdi: ”Uşaqları sevin, onları əyləncələrə cəlb edin. Nə üçün tez keçib gedən və bir daha qaytarılmayan uşaqlığı onlar üçün əzablı edək”. Elə uşaqlar var ki, onlar oğlan olduğu halda gəlinciklə oynayır və yaxud əksinə, qızlar maşınla oynayır. Belə hallar uzun müddət davam edərsə valideynlər, tərbiyəçilər mütləq müdaxilə etməli, uşaqları düzgün istiqamətləndirməyə çalışmalıdır. Uşaqlar asudə vaxtlarını valideynləri ilə birlikdə, səmərəli keçirsələr (məs, birgə gəzinti, yaxud oyun) daha yaxşı olar. Bu həm uşaqların ümumi inkişafına, həm də onların daxili aləminin zənginləşməsinə kömək edir. Valideynlərə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

belə bir hiss aşılamaq lazımdır ki, onlar övladının ümumi hiss və arzuları ilə yanaşı balacaların hər birinin fərdi xarakterinə də yaxından bələd olsunlar və hər bir yaş mərhələsində uşaqların ala biləcəkləri bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi təyin edib, buna uyğun tərbiyə işləri aparsınlar. Məktəb və ailə arasında ikitərəfli, daimi ünsiyyət uşağın inkişafına kömək edən ən əhəmiyyətli amillərdən biridir. Evvektiv ünsiyyət üçün, müəllim və valideynin bir-biri ilə məlumatları paylaşması vacibdir. Əksər məktəblərdə məlumatın yayılması üçün məlumat bülletenləri, internet səhifələri və məktəb məlumat lövhələri kimi effektiv üsullar işlənilib hazırlanıb. Adı çəkilən vasitələrdə müvafiq məlumatlar/bildirişlər yerləşdirilir. Pedaqoji kollektivin valideynlərlə əlaqəsini möhkəmlətməkdə, ataların bağçaya köməyini təmin etməkdə valideyn komitəsi xüsusi rola malikdir. Valideyn komitəsi qrup və ümumi bağça üzrə seçilir. Valideyn komitəsinin işinə bağçanın müdiri və metodisti rəhbərlik edir. Valideyn komitəsi valideynlər arasında pedaqoji tədbirlər planlaşdırır. Həmçinin valideynlərin fəallığını artırmaqda bağçaya yaxından kömək göstərir.

NƏTİCƏ

Uşaqların bağçada məktəbə hazırlanması uşağın bağçaya gəldiyi ilk gündən başlanır. Bağçada sadəcə mürəkkəbə prinsipinə əsaslanaraq məqsədyönlü iş aparılır, nəhayət, bu iş məktəbə hazırlıq qrupunda gələcək məktəbli üçün zəruri olan keyfiyyətlərin formalaşdırılması, fiziki, əqli, əxlaq, əmək və estetik tərbiyənin kompleks sürətdə həyata keçirilməsi vəzifələri ön planda durur. Bağça yaşlı uşaqların hər tərəfli inkişafı üçün tək cəmiyyət bağça kollektivinin deyil, həmçinin ailənin bütün üzvlərinin bu mürəkkəb işdə mühüm əməyi əsas götürülür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan respublikasının konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Məmmədova P. uşağın məktəbə hazırlığı anlayışı. Bakı, 1997
3. Vəlixanlı I.I. valideynlərin pedaqoji mərifəti, "maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1969
4. Azərbaycan Respublikası məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin əsasnaməsi. Bakı, 1995
5. Həsənov M.M. uşaqların ailədə məktəbə hazırlanması, Bakı, 1992,

“ÜMUMİTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN FİZİKİ HAZIRLIĞININ PROBLEMLƏRİ”

QILINC ƏHMƏDOV

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
Təhsilin keyfiyyəti şöbəsi
qilinc-z@mail.ru
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə fiziki tərbiyə fənninin əsas məqsədi və bu məqsəddən irəli gələn "Sağlamlıq mədəniyyəti"nin formalaşması, fənn üzrə məzmun xətlərinin mahiyyəti, və onların qarşılıqlı əlaqəsi verilmişdir. Fiziki tərbiyə fənni üzrə dövlət islahatları və qərarları, bunun nəticəsi olaraq idmanın inkişafına yönələn dövlət proqramları əks olunmuşdur. Hal-hazırda ölkəmizdə şagirdlər arasında rast gəlinən fiziki qüsurların yaranma səbəbləri, onların aradan qaldırılması istiqamətində fiziki tərbiyə proqramına daxil məşğələlər, metod və vasitələr tövsiyyə olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR: sağlamlıq mədəniyyəti, fiziki tərbiyə, məzmun xətti, hərəkət qabiliyyət

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fiziki mədəniyyətinin formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş fiziki tərbiyə fənni gənc nəslin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və qorunması sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 1999-cu ildə Azərbaycan xalqının ümummilliyət lideri Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ümumtəhsil sistemində başlamış islahat işləri fiziki tərbiyə fənninin məzmununun, məqsəd və vəzifələrini dəqiqləşdirməklə ölkədə fiziki tərbiyə sisteminin qurulmasına imkan verdi.

Hazırda fiziki tərbiyə fənni hərəkətlərin icra üsulları, hərəkətlərdən və sağlamlaşdırıcı vəzifələrdən istifadə qaydaları, hərəkətlərin sağlamlaşdırıcı təsiri və s. haqqında informasiyadan ibarət olan: "Nəzəri bilik və informasiya təminatı";

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Hərəkətlərin icra texnikasına yiyələnmə və icra vərdişlərinin formalaşmasını özündə ehtiva etdirən “Hərəkəti bacarıq və vərdişlər”;

İnsanın hərəkəti fəaliyyətinin keyfiyyətini müəyyənləşdirən “Hərəkəti qabiliyyətlər” və şagird davranışının tənzimlənməsi, kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılması məsələlərini özündə əks etdirən “Şəxsiyyətin mənəvi-iradi xüsusiyyətlərinin formalaşması” məzmun xətlərindən ibarətdir.

Göstərilən məzmun xətlərinin fiziki tərbiyə dərslərində reallaşdırılması şagirdlərdə “sağlamlıq mədəniyyətinin” formalaşmasını təmin etmək vəzifəsini yerinə yetirir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev “1996-cı ildə ABŞ-ın Atlanta şəhərində keçiriləcək XXVI Yay Olimpiya Oyunlarına hazırlıq haqqında söyləmişdir: “İlk dəfədir ki, dünya Olimpiya Oyunlarında Azərbaycan yığma komandası iştirak edir. Mən heç şübhə etmirəm ki, gələcək Olimpiya Oyunlarında Azərbaycanın yığma komandası sayca bundan da çox, keyfiyyətcə daha yüksək olacaqdır. Çünki xalqımız, millətimiz genetik xüsusiyyətlərinə görə fiziki cəhətdən sağlam insanlardan ibarət olan bir xalqdır, millətdir. Fiziki sağlamlıq və fiziki güc, mənəvi sağlamlıqla bərabər, Azərbaycan xalqına, millətinə xas olan xüsusiyyətdir”.

Amma bu xüsusiyyət bizim daxilimizdə qalıbdır. Keçmiş dövrlərdə də, əsrlərdən əsrlərə pəhləvanlarımızda, güləşçilərimizdə, oxatanlarımızda fiziki imkanlarını cürbəcür oyunlarda nümayiş etdiriblər. Ancaq məlum səbəblərə görə bunlar yalnız öz ölkəmizin çərçivəsində qalıb, dünya miqyasına çıxmayıblar. İndi isə xalqımızın, millətimizin bu imkanlarını dünyada nümayiş etdirmək fürsəti amışıq. Bu böyük hadisə, böyük nailiyyətdir. Şəxsən mən bununla fəxr edirəm. Hesab edirəm ki, Azərbaycanın hər bir vətəndaşının bununla fəxr etməyə haqqı var”.

Ümumiyyətlə ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fiziki tərbiyə fənninin birinci məqsədi böyüyən nəsldə “Sağlamlıq mədəniyyəti”ni formalaşdırmaqdır. Ümummilli Liderin xalqımıza xas olan fiziki və mənəvi dəyərləri özündə ehtiva edən “Sağlamlıq mədəniyyəti” bir çox komponentlərdən, tərkib elementlərindən ibarətdir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Ünsiyyət mədəniyyəti (cəmiyyətdə yeri və rolu, yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi hər yerdə ünsiyyət qurmaq bacarıqları nəzərdə tutulur). Zəruri bir faktor olaraq şagirdin psixoloji durumuna təsir göstərir, şəxsiyyət kimi formalaşmasına şərait yaradır.

2. Qidalanma mədəniyyəti (şagird şüurlu şəkildə qidalanma mədəniyyəti haqqında biliklər əldə etməli, qida rasionuna və rejiminə ciddi şəkildə riayət etməlidir). Bu xüsusi olaraq böyüyən orqanizm üçün olduqca vacib bir şərtir.

3. Gigiyenik mədəniyyət (adi həyat şəraitində, fiziki tərbiyə dərsləri ərzində, idman məşqlərində zəruri gigiyenik tələblərə riayət bacarıqlarını özündə əks etdirir).

4. Hərəkəti mədəniyyət (şagirdin müxtəlif təyinatlı hərəkətlərdən icra bacarıqlarının formalaşması, özünün həm fiziki hazırlığını, həm də sağlamlığını dəyərləndirməyi təmin edir). Şagirdin fiziki hazırlığı 6 hərəkəti qabiliyyətdən ibarətdir. Buraya, qüvvə, sürət-güc, sürət, çeviklik, əyilgənlik, dözümlülük daxildir. Hər bir şagird müvafiq siniflər üzrə hazırlanmış fiziki tərbiyə dərslərində tövsiyə olunan hərəkət, oyun və hərəkətlər kompleksindən istifadə etməklə özünün fiziki imkanlarını artırmaqla bərabər, burada əsas vəzifələr şagird tərəfindən hər bir hərəkəti qabiliyyət üzrə onun tərkib komponentini inkişaf etdirən hərəkətlərin düzgün seçilməsi, onların icra ardıcılığını və icra intensivliyini müəyyən edilməsi, onlardan ümumilikdə istifadə etmək bacarıqlarına malik olmalıdır.

Fiziki tərbiyənin əsas məqsədi və vəzifəsi sağlam, zəruri hallarda sağlamlığını möhkəmləndirmək bacarığına malik olan, çalışdığı mühitdə ünsiyyət qurmaq bacarıqlı cəmiyyətə yararlı bir fərd yetişdirməkdir.

Apardığımız müşahidələr, sorğular və tədqiqatlar göstərir ki, hər bir sinifdə 30-40% şagird kontingentinin onurğa sütununda qüsurlar vardır. Bu müəyyən dərəcələrə görə qruplara bölünür. Bu aktual problem şagirdin yalnız genetik faktorlarından, məktəbli çantasının ağır olması ilə əlaqədar ola bilməz. Onu da vurğulayım ki, televiziyalarda ictimailəşdirilən məktəbli çantasının ağır olmasının əsası yoxdur, çünki şagird gün ərzində maksimum 10-15 dəqiqə bu çantamı daşıyır. Onurğa sütununda deformasiyalar, müxtəlif problemlərin yaranmasının əsas səbəbi şagirdin müxtəlif yaş dövründə yük daşımaya hazır olmamasıdır. Yəni, onurğa sütununu saxlayan əzələ kütləsi və ya əzələ gücü zəif olduqda problemlər meydana çıxır. Bundan başqa şagirdlərin stol arxasında düzgün oturmaması, və yaxud istifadə edilən stol və stollar onun düzgün oturmasına yararlı olmadıqda da eyni problem ortaya çıxır. Belə ki, stol və stolun əyri, hündür və alçaq olduğu üçün şagird də, o istiqamətdə əyilməyə məcbur olur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Hər bir şagird özünün yaş dövrünə uyğun olaraq zəruri olan hərəkətlərdən onurğanın möhkəmləndirilməsi üçün istifadə etməlidir. Məhz bunun üçün də ilk öncə şagirdlərin onurğa sütununu diaqnostika olunması vacibdir. Bu problemlərin aktual olmasına baxmayaraq heç bir məktəbdə şagirdlərin onurğa əyriliklərinin diaqnostikası, bu problemlərin aradan qaldırılması ilə həkim məşğul olmur.

Yuxarıda dediyim kimi şagirdlər üçün hazırlanmış fiziki tərbiyə dərsləklərində onurğa əyriliklərinin növləri (ilkini və sonrakı mərhələləri), onların yaranma səbəbləri, onurğa əyriliklərinin ölçmə qaydası, ölçü vahidləri sadə şəkildə və anlaşıqlı formada verilmişdir. Xüsusi bölmədə isə onurğa qüsurlarının aradan qaldırılması üçün hərəkət kompleksləri, onların icra ardıcılığı və miqdarı göstərilir, zəruri tövsiyələr verilir.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlər arasında sonradan qazanılan onurğa əyrilikləri ilə yanaşı, ürək-damar çatışmamazlıqları, ağciyər-tənəffüs sistemi çatışmamazlıqları, qan xəstəlikləri və s. mövcuddur. Bu xəstəliklərin başlıca səbəbi şagirdlərdə tələb olunan fiziki yükün olmamasıdır.

Bu gün cəmiyyətimizdə fiziki tərbiyə və idmana qarşı laqeyd yanaşanlar da az deyildir. Şahidi olduğum bəzi hallarda valideynlər özləridə bilmədən öz övladlarını adları çəkilən və digər xəstəliklərə sövq edirlər. Sağlamlıq haqqında saxta arayışlar, müxtəlif bəhanələr gətirərək öz övladlarını fiziki tərbiyə, əmək fəaliyyətindən kənarlaşdırırlar. Bütün bunların nəticəsi olaraq böyüyən gənc nəslin həmin nümayəndələrinin sağlamlığında problemlər ortaya çıxır. Və ən əsası isə həmin şagirdlərdə yaranan psixoloji vəziyyətin özü belə sağalmaz xəstəliklərdəndir.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fiziki hazırlığının artırılması yollarından bəzi və ən effektivsi bölmələr üzrə məşğələlərin təşkilidir. Gün ərzində aparılan bu məşğələlər ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin fiziki hazırlığının artırmaqla yanaşı onların gündəlik məşğulluğunun təmin olunmasına və beləliklə də onları mümkün zərərli vərdişlərdən təcürbi və kömək etmiş olardı.

XXI əsr üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərindən bəziləri insanlarda müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hərəkətsizlik, genetik modifikasiya olunmuş qida və ərzaq məhsuldan sintetik geyimlərin, ətraf mühitin “zəhərlənməsi”, yaşıllıqların azalması, iqlimin korlanması, qrunt suların yaşayış sahələrinə çıxması, içməli suyun yarasızlığı və s. müxtəlif xəstəliklərə yol açır. Təbii ki, belə bir ekstremal şəraitdə yaşayan insanların fiziki və fizioloji göstəriciləri aşağı düşür, həmçinin orqanizminin immun sistemi zəifləyir, fərdin cəmiyyətdə faydalı iş əmsalı aşağıya enir.

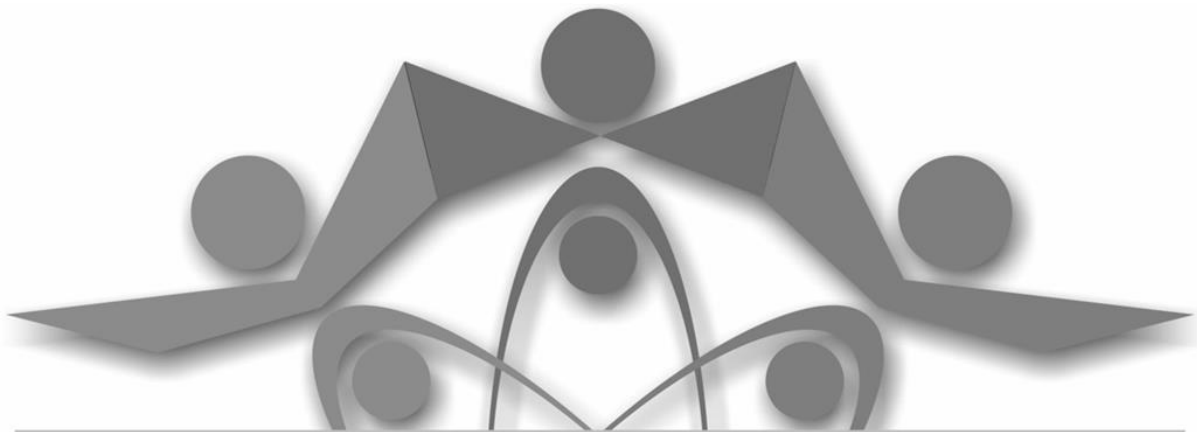
Belə bir şəraitdə yaşayan insan heç olmasa öz yaşam tərzini dəyişməli, sağlamlığını qorumaq, immun sistemini fiziki hərəkətlərlə möhkəmləndirməlidir.

Sağlamlıq hərəkətdədir. Çalışın sağlam olun !

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün fənn proqramlarının (kurikulumları) təsdiqi haqqında 963 Nəli 02.06.2009-cu il tarixli əmri
2. Hüseynov F., Əsgərov A., Allahverdiyev A. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-11-ci siniflərində Fiziki tərbiyə. “Müəllim” nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2012:62-79
3. Hüseynov F., Bağırov S., Əliyev İ., Hüseynov F. “Fiziki tərbiyə”. V sinif müəllim üçün metodiki vəsait. “XXI YNE” nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2012:14-23, 74-78
4. Hüseynov F., Bağırov S., Əliyev İ., Hüseynov F., Niftullayev A. “Fiziki tərbiyə”. VI sinif müəllim üçün metodiki vəsait. “XXI YNE” nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2013:60-94
5. Hüseynov F., Əsgərov A., Bağırov S., Əliyev İ., Həmidov H. “Fiziki tərbiyə”. VII sinif müəllim üçün metodiki vəsait. “XXI YNE” nəşriyyatı (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan. 2014:121-124

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Dedicated to the 96th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 29-30, April 2019, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV

PHILOLOGICAL SCIENCES

Translation

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

TƏRCÜMƏÇİNİN PEŞƏ HAZIRLIĞININ PSIXOLOJİ VƏ EMOSİONAL MƏRHƏLƏLƏRİ

ELMİRA CAHANGİRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
jahangirli.elmira@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Son zamanlarda böyük əhəmiyyət kəsb edən peşələrdən biri də tərcüməçilikdir. Təəssüf ki, çox abituriyent kifayət qədər araşdırma etmədən, özünün bu işə uyğun olub olmadığını bilmədən, sadəcə başqalarından eşitdikləri rəylərinə güvənərək və gələcəkdə onu hansı çətinliklərin gözlədiyini bilmədən tərcümə yada başqa bir peşəni seçir. Nəticədə böyük əksəriyyət təhsil aldığı peşəsini davam etdirə bilmir. Məqalədə tərcümə peşəsi seçilməzdən əvvəl nələrin nəzərə alınması, gənc tərcüməçilərin hansı çətinliklərlə üzləşdiyi qeyd edilmişdir. Həmçinin bu problemin necə həll olunması məsələsinə də toxunulub.

AÇAR SÖZLƏR: peşənin mahiyyəti, professionalıq, tərcüməçi

GİRİŞ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd odur ki, peşə seçimindən əvvəl abituriyentlər tərəfindən oxunularsa, tərcümə peşəsini kor-koranə deyil, şüurlu şəkildə - bütün çətinliklərindən xəbərdar olaraq seçə bilər. Nəticədə işsizliyin azalması ilə yanaşı, öz peşəsini sevərək yerinə yetirən gənclərin sayı da artar. Bu araşdırmanın aktuallığı indiyə qədər belə bir böyük ya da kiçik həcmli tərcüməçinin peşə hazırlığı ilə bağlı məlumat kitabçası olmamasından doğur.

Məqalə xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısı fəsilələrindən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın aparılması üçün ədəbiyyat siyahısında qeyd olunann çoxsaylı elmi ədəbiyyatdan istifadə olunub. Eyni zamanda google form təşkil olunaraq 10 tərcüməçi arasında “Are good translators perfectionists” və “Who is translator?” adlı sorğular aparılmışdır. Nəticələr də öz növbəsində məqaləyə daxil olunmuşdur.

Demək olar ki, hamımız müxtəlif dillərdə olan kitabları öz dilimizdə rahatlıqla oxuyuruq amma bu kitabları kimin tərcümə etdiyi heç aqlımıza da gəlmir, elə deyilmi? Yaxud konfransda əcnəbi dilli spiker əvəzinə tərcüməçinin səsinə qulaq asdığımız zaman onların necə əhəmiyyətli bir peşəyə sahib olduqları haqqında heç düşünmürük. Bunlarla yanaşı tərcüməçilər tibb, texnika və texnologiya kimi digər sahələrdə də xarici dil bilməyənlərin işini asanlaşdırır. Bəs sizcə tərcüməçi kimdir? Böyük ehtimal ki, bu sualı belə cavablandıracağıq: “Tərcüməçi sözləri bir dildən digərinə tərcümə edən şəxsdir.” İzahlı lüğətdə də *tərcüməçi* sözünün mənası “cümlələri bir dildən digərinə çevirməklə məşğul olan insan” kimi verilmişdir. Amma bilməyinizi istərdim ki, yanılırsınız. Çünki tərcüməçinin işi sadəcə sözləri tərcümə etmək deyil. Əgər elə olsaydı oxuduğumuz o möhtəşəm kitablar sadəcə söz yığımından ibarət olardı. Sözləri tərcümə etmək lüğətlərin işidir, biz sözləri yox mənanı tərcümə edirik. Bijay Kumar Das adlı bir professorun tərcüməçilər barəsində dediyi bir cümlə mənə bu peşənin tərifini verir: “A translator is a reader, an interpreter and a creator all in one” – “Tərcüməçi həm oxucu, həm analitik, həm də yaradıcıdır.” Yəni tərcüməçi ilk öncə yazıçı kimi düşünür, oxuduğunu dərk edir və daha sonra isə onu öz dili ilə oxucuya çatdırmağa çalışır. Başqa sözlə desək, yazıçı və oxucu arasında *körpü* rolunu oynayır. Əksər insanlar elə zənn edir ki, tərcüməçilik çox asandır amma professional tərcüməçi olmaq çox çalışmaq və təcrübə tələb edir. Hətta neçə illərdir tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərən bir insan da “mən dili mükəmməl bilirəm və bundan sonra təcrübəyə ehtiyacım yoxdur” deyə bilməz. Heç kim tərcüməçi olaraq dünyaya gəlmir, dil inkişaf etdiyi müddətcə, tərcüməçi də üzərində çalışmalı və heç vaxt özündən razı olmamalıdır.

Təəssüf ki, tərcümə və bəzi digər ixtisasların mahiyyətinin və tələblərinin məktəb dövrlərindən etibarən şagirdlərə düzgün aşılammaması həyatın müxtəlif dövrlərində tələbələr üçün böyük problemlər yaradır. Bu peşənin mahiyyətinin düzgün anlaşılmmaması belə problemlərə səbəb olur:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Məsələn, əksər insanların düşüncəsinə görə hər hansı bir insan iki dili mükəmməl bilirsə, deməli tərcüməçilik edə bilər, həmin insanın tərcümə ixtisası üzrə də təhsil almasına gərək yoxdur. Amma düşünürəm ki, bir sahənin nəzəriyyəsi mövcuddursa, əksər universitetlərdə tədris olunursa, deməli bu bir elm sahəsidir və hər dil bilən insan tərcüməçilik edə bilməz. Ana dilində çox yaxşı qabiliyyətinizin olması sizi professional yazıçı etmədiyi kimi, iki dili mükəmməl bilmək də sizi tərcüməçi etmir. Eyni zamanda çox dil bilsə də tərcümə etmə bacarığı hər kəsdə olmur. Ya da hər kəs tərcüməçilərə lüğət kimi yanaşır, elə zənn edirlər ki, bir insan tərcüməçidirsə deməli bütün sözləri bilməlidir. Bu doğru yanaşma deyil, çünki hər il dilə minlərlə söz daxil olur və tərcüməçinin bunların hamısını əzbər bilməsi qeyri-realdır. İstənilən halda (adətən yazılı tərcümədə) tərcüməçi bilmədiyi sözlər üçün lüğətdən istifadə edə bilər. Bu elə bir peşədir ki, hər şey təcrübədən asılıdır. Tərcüməçi mətnə, məqalədə gördüyü sözləri öyrənir, görməyibsə bu o demək deyil ki, biz tərcüməçini günahlandırmalıyıq. Aydın məsələdir ki, daha çox mütaliə bizə daha geniş və zəngin söz bazası qazandırır. Fasiləsiz, müxtəlif mənbələrdən olan mütaliəni daim davam etdirmək də bu peşə daşıyıcılarının öhdəsinə düşən bir öhdəlikdir.

Tərcümə ixtisasına qəbul olunan abituriyentə verilən ilk sual belə olur: “Müəllim olacaqsan?” Halbuki müəllim və tərcüməçi tamamilə fərqli ixtisaslardır. Hər ikisinin fərqli çətinlikləri var. Məsələn, bəzi tələbələr var ki, ikinci kursa başlayar-başlamaz heç vaxt tərcüməçi ola bilməyəklərini, bu peşənin onlar üçün çox çətin olduğunu deyirlər. Bu problemin arxasında duran səbəb yəqin ki, ixtisas seçimi edərkən həmin peşənin, onun çətinliklərinin və üstünlüklərinin yaxşı araşdırılmamasıdır. Yaxud da ixtisasın abituriyent deyil valideyn tərəfindən seçilməsi sonuncu kursa yaxınlaşan tələbələrin ağılında bu sualı yaradır: “Görəsən təhsilimi hansı sahədə davam etdirim ki, gələcəkdə iş tapa bilim?” Bəs tərcümə ixtisasını seçmək istəyən abituriyentlər hansı faktorları nəzərə almalıdırlar? Tərcüməçi hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır? Gələcəkdə onları hansı çətinlik gözləyir?

Hər şeydən əvvəl tərcüməçi güclü yaddaşa malik olmalıdır, çünki tərcümə dedikdə ağıla ilk gələn yaddaşdır. Tərcüməçi hər bir sözü əzbərləməli və yaddaşını möhkəmləndirməyə çalışmalıdır. Bildiyiniz kimi həm qısa, həm də uzunmüddətli yaddaş mövcuddur və tərcüməçilər fərqli situasiyalarda yaddaşın fərqli növlərindən istifadə edirlər. Məsələn, ardıcıl tərcümədə olarkən tərcüməçi məlumatları dərhal qısamüddətli yaddaşına yazır və tədbirdən sonra bütün məlumatları unudur. Bundan fərqli olaraq, əzbərlənən sözlər isə uzunmüddətli yaddaşa əlavə olunur.

Güclü iradə, qətiyyət və özünü motivasiya etmə bacarığı tərcüməçiyə mütləq lazım olan xüsusiyyətlərdəndir. Tərcüməçi universitet illərindən başlayaraq bir çox uğurlu və uğursuz tərcümələr edir. Bəzən bir müddət keçdikdən sonra tərcümədə edilən səhvləri tələbə özü görür, bəzən də bunu müəllim ya da başqa bir şəxs ona deyir. Hər dəfə belə hal baş verdikdə ruhdan düşüb tərcüməçi ola bilməyəcəyini düşünən şəxs məncə doğrudan da tərcüməçi ola bilməz. Hal-hazırda tanıdığımız məşhur tərcüməçilər də bir zamanlar bizim etdiyimiz səhvləri edib, amma ruhdan düşməyib yollarına davam ediblər. Hər səhv bizə yeni bir şey öyrədir. Təsəvvür edin bir gün dərstdə hansısa sözü səhv tərcümə edirsiniz və müəllim yoxladıqdan sonra səhvini düzəldir, doğru mənasını öyrənirsiniz. Üzərindən bir müddət keçir və o sözlə çox mühim bir şifahi tərcümədə qarşılaşıb doğru tərcümə edirsiniz. Qısacası zamanında səhv etmək lazımdır ki doğrunu biləsiniz.

Tərcüməçi üçün ən çətin anlardan biri olan amma onun professionallığını göstərən məqamlardan biri də neytral olmaq və spikerin dediyini mühakimə etməməkdir. Bəlkə də ilk baxışda sizə çətin gəlməyə bilər amma təsəvvür edin ki, spiker Qarabağın Azərbaycan Respublikasının ərazisi olmadığını ya da sizin doğru bildiyiniz hər hansı məlumatın tam əksini deyir. Bu nüans dini tərcümələr zamanı da yarana biləcək əsas problemlərdən biridir. Tərcüməçilərin də digər insanlar kimi emosiyaları və hisləri olduğunu nəzərə alsaq, onun inancına və etiqadına zidd fikri tərcümə etmək çox ağır olar amma tərcüməçi maksimum dərəcədə neytral olmalı və spikerin dediyini təhrif etməməlidir.

Diqqət. Tərcüməçi hər zaman çox diqqətli olmalı və ətrafında baş verən hər hadisəni müşahidə etməlidir. Əslində diqqətli olmaq fikrinə iki cəhətdən yanaşa bilərik. Birincisi dilmanc tərcümə prosesi zamanı hansı sözlə qarşılaşacağını əvvəlcədən təxmin edə bilməyəcəyinə görə, ətrafındakı hər obyektə diqqətlə müşahidə etməli və onların tərcüməsini bilməlidir. İkinci yanaşma isə ümumilikdə tərcümə prosesində diqqətli olmaq mənasına gəlir. Hər bir dilin özünəməxsus idiomatik ifadələri, məcazları, mürəkkəb sözləri mövcuddur və bunlar tərcümə prosesini çətinləşdirən amillərdir. Siyahıya tərcüməçinin “yalançı dostlar”ını da daxil edə bilərik ki, bunlar da çox vaxt tərcüməçiləri aldada bilər. Bununla belə, professional tərcüməçi nə olur olsun, hər zaman diqqətli olmalı, tərəddüdü olduğu

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

anlarda lüğətdən istifadə etməkdən qaçınmamalı, yeri gəldikdə sahənin biliciləri ilə məsləhətləşməlidir. Şifahi tərcümədə isə öz hislərinə və bilgilərinə arxalanıb tərcüməyə davam etməlidir.

İndi isə əksəriyyətimizin yalnız bildiyi ya da diqqət etmədiyi bir məqama toxunmaq istəyirəm. Bu ixtisasa qəbul olan gündən tərcümə edəcəyimiz xarici dildə mütaliə etməyə, həmin dildə videolar izləməyə, söz bazamızı artırmağa, bir sözlə həmin dili mükəmməl öyrənməyə çalışırıq, amma unutduğumuz bir məqam var: Tərcümədə ana dilimiz ən az xarici dil qədər əhəmiyyətə malikdir, yəni sadəcə xarici dili inkişaf etdirməklə bir tərcüməçi olaraq heç nəyə nail ola bilmərik. Düzdür Azərbaycan dili ana dilimiz ola bilər amma biz bu dildə bütün terminləri, birləşmələri ya da idiomatik ifadələri bilmirik. Məsələn, adicə tibbi bir mətn oxusaq yəqin ki, qarşımıza bilmədiyimiz bir çox söz çıxacaq. Sadəcə məişət dilini bilmək tərcüməçi üçün kifayət deyil. Əslində bu biraz bizim türk dili “bilməmizə” də bənzəyir. Düzdür türk dili bizim dilimizə çox yaxın ola bilər, əksər cümlələri rahatlıqla anlamaq olar amma bu o mənaya gəlmir ki, hər kəs türk dilindən tərcümə etmək bacarığına malikdir.

Sizin üçün kifayət qədər məlumatınızın olduğu mövzuda tərcümə etmək daha rahat olar yoxsa heç bir məlumatınızın olmadığı? Şübhəsiz hər bir tərcüməçi məlumatlı olduğu mövzunu seçərkən daha arxayın olar, çünki həmin mövzu ilə əlaqəli əksər terminləri bilir, spikerin dediyi cümlələri asanlıqla başa düşə bilər və hansı məqamda hansı sözün daha yaxşı səslənəcəyindən əmindir. Ona görə də bir sahədə ixtisaslaşmaq, həmin sahəyə bələd olmaq tərcüməçi üçün çox əhəmiyyətlidir. Düzdür bu tərcüməçinin işini 90% rahatlaşdırır, amma heç kim sizi təmin edə bilməz ki, spiker sadəcə bir sahəyə aid olan sözlər işlədəcək. Yəni əgər iqtisadiyyat sahəsi ilə maraqlanırsınız və sadəcə bu mövzuyla əlaqəli şifahi tərcümələr edirsinizsə bu o demək deyil ki, siz bu sahədən kənar bir sözü tərcümə etmək məcburiyyətində qalmayacaqsınız. Qısacası, tərcüməçinin hər sahə üzrə müəyyən qədər biliyi - dünya görüşü olmalıdır. Bu dünya görüşünü də dünyada baş verən günlük xəbərləri, texnologiyaya aid məqalələri oxumaq, ölkələrin adət-ənənəsi, düşüncə tərziləri ilə maraqlanmaqla əldə edə bilərsiniz.

Son olaraq, digər peşə sahibləri kimi tərcüməçilərin də əməl etməli olduğu etik qaydalardan bəhs etmək istəyirəm ki, bu nüanslar da bizim nə dərəcədə peşəkar olduğumuzun göstəricisidir. Etik davranışlardan ən əhəmiyyətlisi məxfilikdir. Tərcüməçilər müxtəlif mövzulu tədbirlərdə iştirak edib, müxtəlif insanların nitqini tərcümə etdiklərinə görə onlar həm dövlət əhəmiyyətli, həm də şəxsi sirlərə aqah ola bilərlər. Bu sirin heç kimə deyilməməsi tərcüməçiyə tapşırılsa da, tapşırılmısa da onun üzərinə düşən vəzifə tərcümə zamanı eşitdiyi məlumatları heç kimlə bölüşməməkdir. Bu səbəblə, hətta şifahi tərcümələrdə aparılan qeydlər də bəzən tərcüməçilərdən alınır. Paylaşılan məlumat heç bir problemə səbəb olmasa da, tərcüməçinin bu barədə ailsinə və ya kənar şəxsə danışması etik hesab olunmur. Bəzi hallarda tərcümə materialı göndərilməzdən əvvəl məxfilik barədə yazılı ya da şifahi razılaşma da müzakirə olunur. Qeyd etmək istədiyim ikinci etik davranış isə geyim tərzidir. Tərcümə prosesinin baş tutacağı yerdən asılı olaraq bəzən geyim kodeksi mövcud olur (məsələn, qadınlar üçün dizdən yuxarı olmayan yubka, ağ köynək, kişilər üçün qara ya da tünd göy kostyum). Digər hallarda isə tərcüməçi işə getdiyini nəzərə alaraq rəsmi və səliqəli geyinməlidir. Düzdür, geyim kodeksi yoxdursa tərcüməçi istədiyi geyimi geyinməkdə azaddır amma o rəsmi geyinməklə nə dərəcədə professional olduğunu göstərir.

NƏTİCƏ

Tərcüməçi olmaq istəyən şəxslərin yuxarıda qeyd olunan faktorları nəzərə alması çox əhəmiyyətlidir, çünki nəzərə alınmadığı təqdirdə həm işsizlərin, həm də öz işini sevmədən, sadəcə pul qazanmaq üçün yerinə yetirən insanların sayı artır. Fikrimcə, belə araşdırmaları həm tərcüməçi olmaq istəyən, həm də digər ixtisasları seçmək istəyən şəxslər etməli və istədiyi peşəyə nə dərəcədə uyğun olduğunu bilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayeva Fialə. Peşəkar tərcümənin əsasları. UniPrint nəşriyyatı. (Kitab). Bakı/Azərbaycan 2010: 1-217
2. Ines Oudadesse, Translation Challenges Faced by Translators <https://goo.gl/gaCmhy> (online məqalə)
3. Carmen Valero-Garcés, Emotional and Psychological Effects on Interpreters in Public Services <https://goo.gl/QM6YRj> (online məqalə)
4. The translation skills a professional translator needs <https://goo.gl/Wua2Eo> (online məqalə)
5. Erika Baker, Qualities commonly needed by all translators <https://goo.gl/akGpNX> (online məqalə)

TƏRCÜMƏDƏ MƏXFİLİK

JALƏ MIRZƏYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
jalamirza@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Aşağıdakı məqalədə tərcümə peşəsində məxfiliyin rolundan bəhs edilib. Müasir dövrdə tərcümə sahəsi xeyli genişlənmiş və texnoloji era da öz növbəsində bu sahəyə xeyli təsir göstərmişdir. Sözügedən məxfilik prosesinin hansı yolla tənzimlənməsi, ortaya çıxan texniki problemlər və onların həllinə dair faktlar araşdırılmış və açıq şəkildə əks edilmişdir.

ABSTRACT

The following article deals with the role of confidentiality in the translation profession. In the modern era, the translation field has expanded considerably and the technological era has had a considerable impact on this area. The method in which the confidentiality process is regulated, the technical problems emerging and the facts of their resolution have been examined and clearly stated.

Açar sözlər: **açar söz-gizli sənəd, açar söz-müqavilə, açar söz-kodlaşdırma, açar söz-gizlilik, açar söz-tərcüməçi**

GİRİŞ

Dünyada aparılan bir çox dövlət əhəmiyyətli, habelə digər mühüm və sərt şəkildə qorunan, bağlı qapılar arxasında keçirilən müzakirələrə giriş haqqına sahib tərcüməçilər. Yayıldığı halda, milyon dollarlarla itkiyə səbəb ola biləcək layihələr, şəxsi informasiyalar, tibbi məlumatlar və s. tərcümə prosesi üçün agentliklərə və ya sırf birbaşa bu prosesi həyata keçirəcək şəxsə etibar edilir. Bəs bu məlumatların üçüncü şəxsin əlinə keçməməsi necə təmin olunur?

Tərcüməçilik peşəsi də digər peşələr kimi müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bəzi məsələlərdə bu məslək sahiblərinə sərbəstlik verilməsinə baxmayaraq, (cümlə və ya abzaslardakı mənanı təhrif etməmək şərtilə birləşdirmək və ya bölmək kimi imkanlar) onların riayət etməi olduqları etik qaydalar da mövcuddur. Bu qaydalardan biri olan məxfilik prinsipi əsas tələb olunanlardanıdır.

Məxfilik prinsipi bəzi başqa peşələrdə də mövcuddur. Məsələn, psixoloqla pasient arasında da bu etik qayda gözlənilir. İstisna hallar mövcud olmasına baxmayaraq, hər hansı üçüncü şəxs bu barədə heç bir halda məlumat əldə edə bilməz. Eləcə də tərcümə prosesində tərəflər arasında həmin qaydaya mütləq şəkildə riayət olunması da istisna deyil. Sifarişçi ilə tərcümə prosesini həyata keçirən şəxs arasında bəzən şifahi, bəzən də yazılı halda məxfiliyin qorunması ilə bağlı razılaşma əldə edilir. Bəs məxfilik deyəndə nə nəzərdə tutulur?

Məxfilik iki halda mövcud olur. Birinci hal odur ki, tərcüməçi şəxsə və ya agentliyə dövlət əhəmiyyətli və ya hər hansısa şirkət tərəfindən bir sənəd verilir və onun çox gizli olduğu bildirilir. Bu zaman tərcüməçi həmin prosesi ya müəyyən olunmuş məkanda, ya da evində və ya ofisində həyata keçirdikdən sonra tərcümə bitənə qədər sözü gedən sənədi təhlükəsiz bir yerdə gizlədir. Digər hal isə belədir: Tərcüməçiyə bir sənəd verilir və son günə qədər həmin işi bitirə bilməyəcəyini düşünən tərcüməçi sənədi digər əməkdaşına göndərir. Lakin ondan bu prosesin tamamilə məxfi saxlanmasını xahiş edir ki. Yəni ödənişi həmin şəxslər bölsə belə, tərcümə edən şəxsin adı kimi ilk olaraq sifarişçi götürən şəxsin adı gedir. Bu üçüncü şəxsin maddi baxımdan leyhinə olsa da, onun əməyinin bəhrəsinin başqasının əmək fəaliyyəti kimi qeydə alınması müəyyən mənada narahatlığa səbəb ola bilər. Bu səbəbdən 2 tərcüməçi arasında sözlü razılıq əldə edilir, bu bəzi hallarda müştəriyə deyildiyi halda, digər hallarda gizli saxlanır. Lakin müştəri haqqlarını nəzərə alsaq, sənədin məxfiliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı heç bir növ məlumat ondan gizlədilməməlidir.

TƏDQIQAT METODU

Məxfilik prinsipi necə həyata keçirilir? Müəyyən tərcümə agentlikləri sifarişlər qəbul olunarkən məxfiliyin qorunmasına dair zəmanət verirlər. ("Financial Translation Agency", "World Lingo, USA", "The Language Service, Inc.", "BrioLanguage Solutions, Inc.", etc.) Bu zaman tərcüməçi ilə sifarişçi arasında müqavilə imzalanır və həmin müqavilənin şərtləri pozulduğu halda tərcüməçi məsul şəxs

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

sayılır. Məxfiliyin qorunması siyasəti, bir sözlə, beynəlxalq səviyyədə aparılaraq müqavilələrlə tənzimlənir. Sözü gedən sənəd şəxsi datanın qorunması prosesi, qorunma səbəbi, istifadə sahəsi, tərcümə ediləcək materialın hansı yolla göndəriləcəyi, hansı yolla qorunmasından bəhs etməklə yanaşı, istifadəçinin hüquqları barədə məlumatı da özündə əks etdirir. Lakin sifariş verilmədən öncə, həmin materialdan üçüncü şəxs və ya qrup xəbərdardırsa, o zaman məxfilik pozulmuş sayılır və müqavilə və ya razılığa ehtiyac qalmır. Müxtəlif səbəblərlə yaranan tərcümə sifarişi materialları üçüncü şəxsin əlinə keçdikdə özü ilə bərabər həlli çətin problemlər də gətirir. Belə ki, bu sənəddə dövlət sirri, hər hansı şirkət, təşkilat, qurumla və ya fərdlə bağlı müəyyən məxfi məlumat öz yerini tapa bilər. Belə hal ölkələrarası konfliktə, biznesdə ədalətsiz rəqabətin püs nəticələr doğurması halına və ya istənilən kəşf, ixtiranın oğurlanmasına yol açmağa bilər. Şifahi tərcüməçilərin də iş prinsipində məxfilik punktu istisna sayılmır. Belə ki, mətbuata və cəmiyyətə bildirilməyən mövzuların müzakirəsi aparıldığı konfrans və görüşlərdə iştirak edən tərcüməçilər iş bitdikdən sonra bu məlumatları gizli saxlamağa məcburdurlar. Əks halda yuxarıda sadalanan nəticələr baş verə bilər. Siyasi məzmunlu tərcümə işi, tibbi tərcümə zamanı xəstə ilə bağlı, texniki mövzu müzakirələri və ya sənədlərdə ixtiralarla və kəşflərlə bağlı məxfilik prinsipindən daha əhəmiyyətli sayılır.

Bəzi mənbələrə əsasən, məxfi sənədin tərcüməsi üçün üçüncü şəxsə iki tərəfin razılığı ilə verilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, əgər tərcüməçi son günə kimi sifarişi bitirə bilməsə, o zaman öz əməkdaşına müştərinin də razılığı ilə müraciət edə bilər. Bu zaman müştəri ilə digər tərcüməçi arasında müqavilə imzalanır. Bu halda, mətnin məzmunu və varlığı dördüncü şəxsə gizli saxlanılmalıdır. Əks halda müvafiq tədbirlər görülür.

Bəzən məxfi material tərcümə agentliyinə göndərilir və “Gizlilik və Təhlükəsizlik müqaviləsi”ndən (Non-Disclosure Agreement - NDA) xəbərsiz agentlik sifarişi eyni zamanda müxtəlif tərcüməçilərə yönləndirir. Əlbəttə bu hal səriştəsizlik və təcrübəsizliyin nəticəsidir, amma yaranacaq problemə görə məsul tərəf məhz agentlikdir. Həmin müqavilədə qeyd olunur: “Tərəflər tərcümənin şifahi və ya yazılı olmasından asılı olmayaraq məxfiliyin təhlükəsizliyini qorumaq üçün maksimum səy göstərməlidir”.

Həmin müqavilədə tərcüməçinin materialı aldığı və məxfiliyin qorunması ilə bağlı zəmanət verildiyi qeyd olunur. Həmçinin sözü gedən sənəddə (əgər yazılı tərcümədirsə) tərcümə prosesinin ev, ofis və ya təyin olunan məkanda aparılması və adı keçən şəxslərin məsuliyyət daşdığı da qeyd olunur. Bu müqavilə ilə tərcümə prosesi davam etdikcə, onun məxfiliyi ilə bağlı da qərantıya verilir və əks halda sənəd tərtib olunan 5 il müddətində yarana biləcək təhlükə nəticəsində tərcüməçi məhkəməyə verilə bilər. Beləliklə, bu prosesin hüquqi şəkildə qorunduğunu görürük.

İndi isə mövzuya bir də texniki aspektdən nəzər salaq. Əgər peşəkar tərcüməçisinizsə və sizə məxfi material verilibsə, mütləq şəkildə, şifrələmə metodundan istifadə etməyiniz məsləhətdir. Sifarişçi ilə tərcüməçi arasında bəzən sosial media vasitəsilə ünsiyyət yaradılır. Bəs bu hallarda məxfiliyin təhlükəsizliyini necə həyata keçirə bilərik? Müəyyən sistemlər var ki, məlumatı kodlaşdırma və rahat şəkildə işinizi görə bilərsiniz. Məsələn, Whatsapp proqramına nəzər salsaq, danışıqların şifrələnmə vasitəsilə qorunduğunu açıq şəkildə görürük. Belə bir qoruma prosesi zamanı, yazdığınız mətn təsadüfi kodla şifrələnərək bazaya köçürülür. Daha sora həmin kod alıcıda varsa, deşifrə edilir, mənzilə çatdırılır və həmin şifrələnmə sayəsində (encryption) məlumatlarınız üçüncü şəxs üçün əlçatmaz olur. Danışıqların məxfiliyi üçün isə çox vaxt teleqram kanallarından istifadə olunur. Bu sistemin yaranmasına səbəb odur ki, xakerlər adi siqnalları tutaraq daxili paketlərdən istifadə edir, bütün şifrəsiz informasiyaları asanlıqla oxuya bilərlər. İndi isə sizə verilən çox gizli bir sənədi şəxsi kompüterinizdə saxladığınızı bilən xakerin bacarıqlarından istifadə edərək həmin materialı ələ keçirdiyini düşünün. Bunun qarşısını almaq üçün ya tamamilə texnologiyasız şəraitdə işləməlisiniz, ya da tam şəkildə qorunan cihazlardan istifadə etməlisiniz. Bununla birlikdə, lazım gəldikdə sifarişçi ilə danışmalı olduğunuz məsələləri müəyyən proqram, kodlaşdırma ilə həyata keçirmək istisna sayılmır.

Bəs kriptografiya necə işləyir? İlk olaraq sizin hazırladığımız hər hansısa bir fayl proqram tərəfindən açılır və onun hər sətiri simvollar şəklində təhlil edilərək istənilən cür sadə və ya qəliz kriptografiya alqoritminə verilir, bununla yanaşı müəyyən təsadüfi rəqəmlərdən ibarət şifrə - açar hazırlanır. Daha sonra fayl şəbəkə vasitəsi ilə müəyyən qorunan serverə və yaxud digər alıcının fiziki qurğusuna köçürülür. Bir çox hallarda şifrə başqa bir məlumat paketi ilə digər istifadəçiyə çatdırılır. Həmin istifadəçinin istifadə etdiyi eyni proqram şifrələnmiş faylı və şifrəni alır. Başqa bir alqoritmə faylın daxilində olan characterləri original formasına qaytarır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Kriptoqrafiya və məxfilik cəhətdən Cloud və Dropbox tipli proqramlar məqsədə uyğun gəlmir. Məlumatın qorunub saxlanma və qorunub ötürülməsi üçün kriptoqrafiya və şifrələmə işlədən Carbonite və Mozy proqramlarından istifadə etmək daha əlverişlidir. Məlumat qorunmasında antivirusların rolu da kifayət qədər böyükdür. Trojan və Keylogger tipli proqramlar məlumatı saxlayaraq müəyyən kompaniyalara informasiyanı ötürə bilər. (Məsələn, Wikileaks). Bu isə məxfiliyin birbaşa qorunması və tərcüməçinin karyera və azadlığına problem yarada bilər. Eyni zamanda, sənəd sahibi üçün də bu kimi hallar kifayət qədər risk faktorudur. Lakin antivirus proqramı seçərkən olduqca diqqətli olmaq lazımdır. Belə ki, bəzi proqramlar şübhəli materiallara olduqca həssas olduğu üçün əhəmiyyətli fayllarınızı səhvən silib sizi çətin vəziyyətdə qoya bilər.

NƏTİCƏ

İnkişafda olan və texnologiyaların eyni zamanda həm asanlaşdırdığı, həm də çətinləşdirdiyi dünyada tərcüməçilər də öz sənətində onlardan istifadə edir. Lakin tərcüməçi özünün və yazdığı materialın məxfiliyinin qorunması səbəbilə, ən azından başlıca texniki məlumatlara yiyələnməli, məxfi sənədlərin tərcüməsində istifadə edəcəyi proqramları asanlıqla seçə bilməlidir. Bu isə tərcüməçiliklə informasiya texnologiyaları sahələrinin dolayı yolla olsa da, əlaqəli olduğunun göstəricisidir. Müasir dövrdə məlumatın məxfiliyi gələcəyə birbaşa təsir etdiyindən istifadə olunan proqramlar xüsusi diqqətlə seçilməli, tərcüməçilər məxfilik siyasətindən əgah olmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Qılıncan Bayramov, dos. Sabir Mustafa, b.m. Qəzənfər Məmmədov, prof. Rafiq Novruzov, dos. Məhəbbət Əsədova Fialə Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları (**Kitab məqaləsi**), Bakı 2010, Səhifə 66-70
2. Privacy Policy and Data Protection Notice for Clients, https://www.absolute-interpreting.co.uk/privacy_policy.php (**online məqalə**)
3. Privacy Policy and Cookies, <https://translated.com/confidentiality> (**online məqalə**)
4. https://en.wikipedia.org/wiki/OSI_model (**online məqalə**)
5. <https://de.wikipedia.org/wiki/Kryptographie> (**online məqalə**)
6. <https://qz.com/1075524/if-you-value-your-privacy-be-careful-with-online-translation-tools/> (**online məqalə**)

AZƏRBAYCAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ İNGİLİS TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ

SEVİNÇ FƏRƏCOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
sevinj.farajova98@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Elmi və bədii əsərlər, hər şeydən əvvəl, aid olduğu xalqın və ölkənin həyatını, mənəvi təcrübəsini əks etdirdiyi üçün başqa xalqları da maraqlandırır. Ziyalılar başqa dillərdən, xüsusən qabaqcıl xalqların dillərindən elmi, ədəbi əsərlərin tərcüməsinə xüsusi fikir vermişlər, çünki şübhəsiz ki, o xalq ona görə güclü mədəniyyət və ədəbiyyat sahibidir ki, başqa xalqların mənəvi, mədəni nailiyyətlərini öz doğma dilinə çevirir, onlardan bəhrələnir. Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə öz zənginliyi ilə seçilən şifahi xalq ədəbiyyatı hər zaman xarici alimlərin və tərcüməçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məqalənin əsas məzmunu Azərbaycan xalqının mədəni irsi, incisi olan folklor nümunələrinin- “Kitabi -Dədə- Qorqud” dastanının, atalar sözlərinin, aşıq ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcüməsinin tədqiqi və tərcümə vasitəsilə bu nümunələrin dünya ədəbiyyatında tanınmasında oynadığı önəmli rolu vurğulamaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: folklor, aşıq ədəbiyyatı, dastan, atalar sözləri.

ABSTRACT

Scientific and literary works expresses life, spiritual experience of nation and country, that's why it concerns other nations. Translation of scientific and literary works from different languages was always in the spotlight of scholars because the nation that translates literary works of different nations and benefits of them strengthens their own culture and literature. Undeniably, Azerbaijan literature,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

especially great folklore is always in the spotlight of the foreign scholars and translators. The main content of the article is investigation of moral heritage of Azerbaijan – folklore samples as “The Book of Dede-Korkut”, proverb, ashig literature, and to emphasize the importance of translation in recognition in the world literature.

KEY WORDS: folklore, ashig literature, epos, proverbs.

РЕЗЮМЕ

Научные и литературные произведения выражают жизнь, духовный опыт нации и страны, поэтому это касается других наций. Перевод научных и литературных произведений с разных языков всегда был в центре внимания ученых, потому что нация, которая переводит литературные произведения разных народов и пользы от них, укрепляет свою собственную культуру и литературу. Безусловно, в азербайджанской литературе, особенно большой фольклор, всегда в центре внимания зарубежных ученых и переводчиков. Основное содержание статьи - исследование нравственного наследия Азербайджана - образцы фольклора «Книга Деде-Коркута», пословица, ашугская литература, а также подчеркивание важности перевода в признании в мировой литературе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фольклор, ашугская литература, эпос, пословицы

GİRİŞ

Tərcümə - qlobalizasiyanın inkişafına təkan verən , müxtəlif mədəniyyətləri , millətləri və cəmiyyətləri birləşdirən mühim bir sənətdir. Azərbaycan tərcümə sənətində özünə məxsus yeri olan professor Hamlet İsxanlının sözləri ilə desək : *“Tərcümə həm böyük coğrafi məkanda, ölkələr və xalqlar arasında, həm də keçmişlə bu gün arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir, gediş-gəliş təmin edən körpüdür. Tərcümə bir yerdə və ya bir dövrdə əldə olunmuş məlumatları, elmi-texnoloji nailiyyətləri, bədii gözəllikləri başqa yerə və ya başqa dövrə daşıyan zəhmətkeşdir. Puşkin gözəl demişdir: “tərcüməçilər maarifin poçt atlarıdır”.*

Xüsusilədə bədii tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq guşələrində yaşayıb maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Ədəbiyyat - bir xalqın mədəni irsini, zəngin dünyagörüşünü, həyat ölçülərini, əsrlərlə bütövlük və suverenlik uğrunda apardığı mübarizəsini, birliyini, duyğu və düşüncələrini əks etdirə bilən ən gözəl söz sənətidir. Bəli, bir xalqın ədəbiyyatının zənginliyi bir növü həmin xalqın mədəni irsinin zənginliyidir.

Elmi və bədii əsərlər, hər şeydən əvvəl, aid olduğu xalqın və ölkənin həyatını, mənəvi təcrübəsini və fəlsəfi anlayışlarını əks etdirdiyi üçün başqa xalqları da maraqlandırır. Çünki bir xalqın bu və ya digər sahələrdəki təcrübəsi başqa xalqları həm mənəvi, həm də bədii estetik cəhətdən zənginləşdirir. Hər hansı bir xalqın mədəniyyətində və ədəbiyyatında bəşəri duyğuları, ideyaları özündə təcəssüm etdirən nə kimi möhtəşəm, gözəl sənət əsəri varsa, o materiklər kimi kəşf olunur – tərcümə edilib digər xalqların mədəniyyətində özünə müəyyən yer qazanır. Ayırı-ayrı ölkə xalqlarının ədəbiyyatlarının, bu ədəbiyyatların yaradıcılıqlarının bir-birinə təsiri, əlaqəsi ədəbi əlaqələri şərtləndirən başlıca amillərdən sayılır. Ziyalılar başqa dillərdən, xüsusən qabaqcıl xalqların dillərindən elmi, ədəbi əsərlərin tərcüməsinə xüsusi fikir vermişlər, çünki şübhəsiz ki, o xalq ona görə güclü mədəniyyət və ədəbiyyat sahibidir ki, başqa xalqların mənəvi, mədəni nailiyyətlərini öz doğma dilinə çevirir, onlardan bəhrələnir.

Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı xüsusilə öz zənginliyi ilə seçilən şifahi xalq ədəbiyyatı hərzaman xarici alimlərin və tərcüməçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məqalənin əsas məzmunu Azərbaycan xalqının mədəni irsi, incisi olan folklor nümunələrinin- “Kitabi -Dədə- Qorqud” dastanının, atalar sözlərinin, aşıq ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcüməsinin tədqiqi və tərcümə vasitəsilə bu nümunələrin dünya ədəbiyyatında tanınmasında oynadığı önəmli rolu vurğulamaqdır.

İngilisdilli qaynaqlarda Azərbaycan folkloru ilə bağlı öyrənilən məsələlərdən ilk olaraq atalar sözlərinin tərcüməsindən bəhs edək. Araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan folklorunun xarici qaynaqlarda tanınmasını milli iş kimi dəyərləndirmiş, bu sahədə öz sözünü demiş Əli Əsgər Müctənin tədqiqatları və kitabları ilə qarşılaşırıq. Əli Əsgər Müctəhidinin “Əmsal və hekəm dər ləhceyem əhəlliye-Azərbaycan” (Azərbaycan yerli dialektlərində atalar sözləri və hikmətlər) kitabı Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan atalar sözlərinin toplanılması və tərcüməsində görülmüş ən ciddi işlərdən biridir. O,ingilis, türk, fransız, ərəb və fars dillərinə bələd olduğu üçün atalar sözlərinin bu dillərdə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

mümkün qarşılıqlarını uğurla vermişdir. Bu kitab atalar sözlərinin dil və üslubuna toxunulmadan, kitabın sonunda əlifba sırası ilə çətin sözlərin lüğətini və yuxarıda qeyd edilmiş dillərdə qarşılıqlarının verilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Kitabın xüsusiyyətlərindən biri də sözlərin qarşılıqlarını göstərdikdən sonra onun mümkün variantının və mənasının müfəssəl şəkildə verilməsidir. Tərcümələrdən bir neçə nümunə təqdim edək:

Azərbaycan türkcəsi: Anniyana (anlayana) bir tikə, ya bir kəlmə bəsdir.

İngiliscə: A word to the wise is enough.

Azərbaycan türkcəsi: Balığı hər vaxt dudsan tazədir.

İngiliscə: It is never too late to mend. (1. 67)

Azərbaycan folklorunun geniş yayılmış nümunələrindən olan atalar sözlərinin ingilis dilinə tərcüməsinə "Azerbaijan international" jurnalında da yer ayrılmışdır. Jurnalda Azərbaycan atalar sözləri ingilis dilinə tərcümə edildikdən sonra müəyyən adlar altında qruplaşdırılmış və müxtəlif başlıqlarla təqdim olunmuşdur. Jurnalda çap olunmuş Azərbaycan atalar sözlərindən bir-iki nümunə təqdim etsək:

Azərbaycan dilində: "Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz"

İngiliscə : "A good horse never needs a whip"

Azərbaycan dilində: "Saç ürəkdən su içər"

İngiliscə: " Hair drinks(water) from the heart. (2. 38)

Azərbaycan folkloru ilə bağlı ingilisdilli qaynaqlarda ən çox öyrənilən məsələlərdən bir digəri də aşığı ədəbiyyatıdır. Tərcüməçilər Aşiq Qurbani, Aşiq Ələsgər, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Şəmsir, Aşiq Hüseyn Cavan kimi Azərbaycan aşıqlarının şeirlərini ingilis dilinə tərcümə etmişlər. Bu sahədə önəmli işlər görən alimlərdən biri məhz Şarlot Olbraytdır. (Charlotte F.Albright). Onun aşığı ədəbiyyatı ilə bağlı yazdığı məqalələrdən biri "Azərbaycan aşığı: Musiqinin dəyişən cəmiyyətə uyğunlaşması" (The Azerbaijani Ashig :A Musicians Adaptation to a changing society) adlanır. O, bu məqaləsində, ilk olaraq, aşığı ədəbiyyatının janrlarının əsasən də, qoşma və gəraylının üzərində duraraq, ayrı-ayrı türk bölgələrindən olan nümunələrindən misallar gətirmişdir. O, təhlil zamanı aşıqların şeirlərindəki fərqləri göstərmək üçün Aşiq Ələsgərin "Müşginaz" qoşmasını misal gətirmişdir.

Araşdırmalar zamanı, qarşılaşdığımız digər önəmli sima ingilis tərcüməçisi Dorian Rottenberq oldu. O, Azərbaycan aşıqlarını tərcümə edərkən Aşiq Qurbaniyə ayrıca yer vermiş, onun "Bənövşə", "Göz dəyər sənə", "Nədəndi" şeirlərini ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Dorian Rottenberq "Bənövşə" şeirini tərcümə edərkən onun quruluşunu və dil-üslubunu qorumuşdur. Şeirin ümumi hissələrinin təhlilinə baxsaq, şeirin birinci bəndinin birinci misrasında "Başına dönmək" frazeoloji birləşməsinə gözəllik anlayışı ifadə edən bir neçə sözlə vermişdir:

Azərbaycan dilində : "mənim əziz,sevimli, gözəl pərim"

İngiliscə : "Oh my dearest,my beautiful peri"(3. 104)

Digər bir nümunəni misal göstərsək, bu gündə Xəstə Qasımın dörd şeiri –"Kəkliklər", "Olsun", "Yaxşıdır", "Sənəm,gəl" tərcümə edilib ingilisdilli qaynaqlar siyahısında öz yerlərini almışdılar. Bunlardan "Kəkliklər" və "Olsun" şeirlərini Dorian Rottenberq tərcümə etmişdir. Onun "Kəkliklər" şeirinin tərcüməsinin təhlilinə əsasən tərcümədə mütərcim orjinallığı qoruyub saxlamışdır, ancaq qoşmanın birinci bəndində tərcüməçi "sona kəkliklər" ifadəsini sadəcə olaraq "kəkliklər" kimi tərcümə etmişdir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dilində "sona" ifadəsi gözəllik mənasında işlənir, ancaq tərcüməçi bunu ixtisar edərək orjinallığa sadıqlıq prinsipini pozmuşdur. Qoşmanın üçüncü bəndinin birinci və ikinci misralarının tərcüməsinə isə uğurlu hesab etmək olar.

Azərbaycan aşıqları içərisində qoşmaları ingilis dilinə ən çox tərcümə olunmuş sənətkar da Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Aşiq Ələsgərdir. 1972ci ildə Aşiq Ələsgərin sadəcə 25 şeiri İrina Jeleznova tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmiş və kitab şəklində çap olunmuşdur.

Aşiq Ələsgərin "She is killing me" ("Öldürür"), "In trouble you will get" ("Düşərsən"), "You must have" ("Gərəkdi"), "The wicked world" ("Çıxıbdı") şeirləri isə artıq bizə məlum olan Dorian Rottenberq tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. (4. 120)

İngilisdilli qaynaqlarda ən çox araşdırılan, öyrənilən dastanlardan biridə "Kitab-i Dədə Qorqud"dur. Alimlərin bu dastanı tədqiq etmələrində əsas məqsəd türk mifik düşüncəsi və dünya xalqlarının dastanlarında olan mifoloji düşüncə sistemi ilə olan bağlılıqlarını araşdırmaq olmuşdur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Məhz bu tərcümələrin sayəsində dastanlar H.F.Dits, T.Nedeks, V.V.Bartold, E.Rossi, V.M Jirmunski, A.Y.Yakubovski, S.Mandi, C.Luis, P.Mirabil və başqa elm adamları tərəfindən daima tədqiq edilmiş, dünya səviyyəsindəki əsərlərlə müqayisə edilərək tək onu ərsəyə gətirən xalq tərəfindən deyil, ümumi bəşəriyyət gözü ilə baxılmışdır və öz dəyərini almışdır.

Mütəxəssislər Oğuz-Azərbaycan abidəsini öz dillərinə tərcümə edərkən türk folklorunun, türk şeir mədəniyyətinin özünəməxsus qanunauyğunluqlarını gözləmişdir və tərcümədə lazımınca tətbiq etmişdir. “Dədə Qorqud kitabı”nın ingilis dilinə tərcüməsinə P.Mirabil tərcüməsində baxaq, həmçinin burada bəzi məqamlarda C.Luisin tərcüməsi ilə müqayisəsinə nəzər salaq. P.Mirabil özü C.Luisin tərcüməsini qiymətləndirmiş və tərcümə zamanı ondan bəhrələndiyini qeyd etmişdir. P.Mirabil dastandakı metaforaların tərcüməsi əsasında “Dədə Qorqud kitabı”nın tarixi zənginliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan poetik-leksikasını maraqlı və elmi şəkildə mülahizə etmişdir. O, gördüyü işi adi hesab etməyərək belə demişdir: “Bizim işimiz türkcəni ingilis oxucusuna çatdırmaq üçün edilən bir cəhddir. Bu səbəbdən biz tərcümədən yox “tər tökməkdən” danışdıq. Bu ingilis “formasında” türkcənin dəqiq mənası iki laylı dərin tekst strukturu kimi tədrisən üzə çıxır. Biz əslində sözləri tərcümə etmişik və ya daha dəqiq desək tərcümədə kalkadan istifadə etmişik.İki qat lay türk-ingilis laylarıdır və ola bilsin ki, bu ingiliscə, müəyyən müddətə, anqlo-sakson qulaqları üçün qərribə səslənsin, bu sadəcə olaraq “hibrit” bir tekst yaratmaq üçün bizim etdiyimiz bir cəhddir”.

O, burada bədii təsvir vasitələrinin, o cümlədən metaforaların böyük rol oynadığını və yalnız söz və ifadələrdə deyil, ayrı-ayrı hadisələrdə də metaforik mənənin olduğunu qeyd etmişdir.

Məsələn, ikinci boyda anasına qəzəblənmiş Uruz deyir: “Ana haqqı – Tanrı haqqı” deyilməsəydi, qalqubanı yerimdən duraydım, yaqanla boğazından tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzünü qara yerə dəpəydim, aqzun ilə burnundan qan şorladaydım, can datlusun sana qöstəreydim!”. Burada metaforik mənə kəsb edən “Ana haqqı – Tanrı haqqı” ifadəsinə fikir versək, ananın haqqının Tanrının haqqı ilə bərabər tutulduğunu görmüş oluruq, lakin mütərcim “Ana haqqı Allah tərəfindən verilmiş bir haqq olmasaydı (If a mother’s right had been a right given by Allah)” şəklində tərcümə edilmişdir. Başqa bir nümunəyə baxaq.

One day the Son of Ulaş, Chik of the feathered bird, hope of the lonely and poor, lion of the Emet River, of the Karajuki, Master of the black tiger horse, Father of the Khan Uruz, Son-in-law of Bayındır Khan, luck of the Oghuz kingdom, supporter of the surviving warrior, Salur Kazan got up from his place.

Bir gün Ulaş oğlu, Tülü quşun yavrusu, bizə mikin umudi, Amit soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, qonur atın iyəsi, Xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güyəgisi, Qalın Oğuzun devləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən durmuşdur.

Mütərcim burada metaforik adları demək olar ki, orijinaldakı kimi saxlamışdır. Tülü xüsusi isminin “tüylü” sözü olduğunu düşünərək, onu “feathered bird” (lələkli quş) kimi tərcümə etmişdir. Əlavə olaraq qeyd edilə bilər ki, C. Luis bu sözü “long-plumed bird” (uzun lələkli quş) kimi vermişdir. Hər iki müəllif bu metaforik adı totemizmlə əlaqələndirir. P.Mirabil “dövlət” sözünün burada “uğur”, “bəxt” mənasında işləndiyini düşünmüş və onu “luck” sözü ilə vermişdir. Müəllif “Amit soyunun” birləşməsinə “Emet River” (Emet Çayı) kimi tərcümə etmişdir.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: “Her black breast shook, her whole heart with bloody tears. Her black slanty eyes filled with bloody tears– Qara bağı sarsıldı, düm yurəgi oynadı, qara qıyım gözləri qan yaş doldu” .

Cümlənin tərcüməsi ideal alınıb. Diqqət çəkən məqam buradakı qara bağı sözüdür ki, P.Mirabil bu sözü ingilis dilinə “liver” (qarabağır) kimi deyil də, “black breast” (qara sinə) birləşməsi kimi tərcümə etmişdir. C.Luis isə bu birləşməni “inward parts” (daxili orqanlar) kimi vermişdir. “The world and universe became black round their heads – Dünya aləm kafirin başına qaranı oldu” cümləsindəki “dünya-aləm” sözünü C.Luis “world” kimi vermişdir. Düşünürəm ki, Mirabilin tərcüməsi daha gözəl alınmış, çünki bu ifadə “the world and universe” şəklində tərcümə edilərək özündəki poetik yükünü tamamilə daşıya bilər.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq:

The black cloud of which you speak is your kingdom – Qara bulud dedigin sənəin dövlətidir. The snow and rain of which you speak are your soldiers, hair is anxiety, blood is gloom – Qar ilə yağmur dedigin ləşgərindir. Sac qayğudur. Qan qaradır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Burada C.Luis iki cümləni birləşdirərək “The black cloud you speak of is your might, the snow and rain is your army”(Sən danışdığı qara bulud sənün gücündür, qar və yağış sənün ordundur) kimi tərcümə etmişdir və düzgün də etmişdir, lakin poetik səslənməni itirmişdir, bu, ondan fərqli olaraq, P.Mirabilin tərcüməsində özünü daha çox büruzə verir.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə qarşılıqlı müqayisə metodundan istifadə olunmuş,məxəz və hədəf dillərində verilmiş nümunələr qarşılaşdırılmışdır, müxtəlif folklor ədəbiyyatı nümunələrinə və bununla bağlı tədqiqi məzmunu olan kitab və məqalələrə baxılmışdır. Təhlil üçün əsas qaynaqlardan biri kimi Vəfa İbrahimova “Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri”kitabını nümunə gətirmək olar.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində, Azərbaycan ədəbiyyatının, o sıradan folklorunun xaricdə öyrənilməsi ilə bağlı məsələlərin tədqiq edilməsi, bu ədəbiyyatın müxtəlif dillərə tərcümə edilərək tanıtılması önəmli milli vəzifədir və bu tədqiqat ilə biz dünyada Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi barədə fikir yaratmış oluruq. Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiq edilməsi, milli folklorun zənginliyi ilə dünya ədəbiyyatındakı önəmini, dəyərini və bu nümunələrin tərcüməsi, nəşri və tədqiq olunması üçün bir sıra işlər aparıldığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Vəfa İbrahimova “Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri (1, səh 67)
2. Vəfa İbrahimova “Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri (2, səh 38)
3. Vəfa İbrahimova “Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri(3, səh 104)
4. Vəfa İbrahimova “Azərbaycan folklorunun ingilisdilli qaynaqlarda tədqiqi və tərcümə məsələləri(4, səh 120)
5. http://dede-qorqud.net/dede_qorqud/2015/Dede-Qorqud-2015-3.pdf

İQTISADI TERMIN YARADICILIĞINDA FƏRQLI YANAŞMA ÜSULLARI VƏ QARŞIYA ÇIXAN ANLAŞILMAZLIQLAR

NILUFƏR ƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə
nice.nilufer99@bk.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

SEVİNC QASIMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə
sevinj.saleh@gmail.com
SUMQAYIT, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tərcümə geniş bir sahə olub, tərcüməçidən xüsusi bacarıqlar, geniş dünyagörüşü və qarşıya çıxan çətinlikləri dəf etmə qabiliyyəti tələb edir. Belə ki, tərcümə yalnız dil biliyi ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Bəzən tərcüməçi olduqca elmi və texnoloji yeniliklərlə zəngin mətnlərlə də qarşılaşa bilər. İqtisadi mətnlərin tərcüməsi zamanı buna tez-tez rast gəlirik. İqtisadi tərcümə spesifik bir sahə olub, tərcüməçidən dillə yanaşı, iqtisadiyyatın bir elm kimi dərinliklərindən agah olmağı tələb edir. Gündəlik xəbər buraxılışlarında,qazet və jurnal səhifələrində hər gün rastlaşdığımız bu iqtisadi terminlər,ehtimal ki,diqqətimizi çəkmişdir. Çox zaman isə həmin terminlərin anlaşılmaq olmasında,daha doğrusu dilimizə aydın şəkildə çevrilməməsi bizdə məyusluq doğurur,hətta xəbərin mahiyyətini anlamadan vərəqi çevirməyimizlə nəticələnir. Maraqlısı budur ki,ali tədris müəssisələrinin dərslər vəsaitlərinə baxsaq,yenidən eyni halla qarşılaşacağıq. Həmin dərslər mühazirələr əsnasında keçirilsə də,fərdi olaraq iqtisad elminə yiyələnmək istəyən şəxslər bu vəsaitlərdən istifadə zamanı təbii olaraq,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

çətinlik çəkir. Bütün bu səbəblərə görə biz tərcüməçiləri qarşılarına çıxma biləcək termin problemlərinə qarşı hazırlaşdırmalı, gələcəyə zəmanət yaratmalıyıq.

AÇAR SÖZLƏR: TƏRCÜMƏ,İQTİSADIYYAT,TERMIN

GİRİŞ

Bildiyimiz ki,inkışaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatı şəraitində tərcüməçilərimiz bu sahə ilə bağlı,mütəmadi olaraq,tərcümələr yerinə yetirir.İngilis dili beynəlxalq dil olub,iqtisadi proseslərin də özülünü təşkil edir.Müstəqillik qazandıqdan sonra dünya iqtisadi aləminə atılan Azərbaycan da bu proseslərin aktiv hissəsinə çevrilmiş,beynəlxalq iqtisadiyyatda özünəməxsus yer tutmuşdur.Bu mütərəqqi inkışafı paralel olaraq,dil faktoru əsas yer tutmağa başlamışdır.Belə ki,daha çox tərcüməçi bu işə cəlb olunmuş,davamlı olaraq iqtisadi tərcümələrə ehtiyac yaranmışdır.Müstəqilliyin qazanılması ölkə quruculuğunda köklü islahatların aparılmasına da rəvac yaratmışdı.Konstitusiyaya görə, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi müəssisə,nazirlik və digər dövlət orqanlarının sənədləşmə işlərinə birbaşa təsir edəcəkdi.Belə ki,SSRİ dövründə işlədilər rus terminləri artıq öz işləkliyini itirmiş,qeyri-qanuni hesab olunurdu.Təbii ki,ki hal-hazırda işlədiyimiz iqtisadi terminlərin heç də hamısı müasir dövrün məhsulu hesab edilə bilməz;böyük əksəriyyəti Sovet dövründə mövcud olmuşdur.Lakin bu terminlər yalnız danışıqda işlədilir,mühüm sənədlərdə istifadə olunmurdu.Bütün bu problemləri nəzərə alaraq,tərcüməçilərin qarşılaşdığı problemlər normal sayılır.İndi isə,biz iqtisadi tərcümə zamanı qarşılaşdığımız maneələri müzakirə edəcəyik.

TƏDQIQAT METODU

4.1.Metaforik tərcümə-İqtisadi mətnlərin tərcüməsi zamanı qarşımıza çıxan anlaşılmaz terminlərin əksəriyyəti məhz metaforik üsulla tərcümə olunmuşdur.Biz bunu insan təfəkküründən asılı olan tərcümə də adlandıra bilərik.Bu tərcümə üsulu tərcüməçidən həmin sözün aid olduğu mədəniyyətlə bağlı geniş dünyagörüşü tələb edib,ondan həmin ifadənin hədəf dildə uyğun ekvivalentini istəyir.Əgər həmin ölkələrin adətləri,insanların həyata baxışları oxşarlıq təşkil edirdə tərcüməçi işin öhdəsindən tez və asan formada gələcək.Lakin bunun əksi baş verərsə,yəni məxəz və hədəf dil daşıyıcıları bir-birinə zidd düşüncəyə sahib olarsa,iş mürəkkəbləşəcək.Deməli,metafor qəlib bir ifadə deyil,o insanın öz daxili aləmini yaratmasıdır.Referensial mənada praqmatika hər hansı bir konsepti adlandırmaq məqsədi daşıyır,praqmatik cəhətdən isə o insanın tamamilə iç aləmini,duygularını ifadə etmək məqsədi güdür.Hətta bədiilikdən kənar bir sahə olsa belə,tərcüməçi iqtisadi terminlərin çevrilməsi zamanı bu estetikliyin qorunmasına əməl etməlidir(3)

Metaforik tərcümə zamanı ən çox rastlaşdığımız hallardan biri hərfi tərcümə üsuludur.Bu zaman tərcüməçi ifadə olduğu kimi Azərbaycan dilinə çevirir.Təbii olaraq,bu terminlər qeyri-ixtisas sahiblərini qaranlıq olaraq qalır.Buna görə də tərcüməçilər imkan daxilində əlavə qeydlər yazaraq həmin terminlərin mənasını oxucuya çatdırmalıdırlar.

Məsələn:“Ağ cəngavər”-White knight-Rəqib (“Qara cəngavər”) tərəfindən ələ keçirilmək təhlükəsindən qorunmaq üçün şirkət tərəfindən axtarılan potensial dost alıcı və ya müəyyən bir şirkətə kömək etmək niyyətində olan korporasiya, şəxsi kompaniya və ya fiziki şəxs(5)

Ayı” bazarı-Bear market-Qiymətlərin uzun müddət ərzində aşağı düşməsi müşahidə olunan bazar.(5)

“Dovşan” istiqrazı-Bunny bond-Sahibinə alacağı faiz ödənişlərini həmin növdən olan əlavə istiqrazlara dəyişmək imkanı verən istiqraz.(5)

Gördüyümüz kimi,”ağ cəngavər ifadəsi iqtisadi yönümdən da müsbət,xilasedici mənasına gəlir.”Ayı bazarı”ifadəsi isə qiymətlərin düşəcəyini gözləyən və bundan istifadə edəcəyinə ümid bəsləyən “Ayı”ların,yəni iştirakçılarının bazarını bildirir.Üçüncü,”Dovşan”istiqrazı ifadəsi isə digər adı olan “Çoxalan istiqrazı”ndan da məlum olduğu kimi sahibinə əlavə istiqrazlar əldə etməyə imkan verir.Nümunələrdən gördüyümüz kimi,canlılara aid xüsusiyyətlər iqtisadi predmetlərə köçürülmüş və bu cür maraq doğuran terminlər meydana gəlmişdir.Bu terminlər hərfi fərmada dilimizə çevrilmiş və öz mənasını dəyişməmişdir.Səbəb isə budur ki,misal olaraq göstərdiyimiz anlayışlar az qala bəşər cəmiyyətinin düşüncəsinə hopmuş,əsrlərlə yaşı olan metaforik təfəkkürün parçalarıdır.Verilmiş xüsusiyyətlər hər hansı spesifik bir mədəniyyətə aid olmadığı üçün hərfi tərcümə,sözün əsl mənasında,öz bəhrəsini vermişdir

4.2Qarşılaşdığımız böyük problemlərdən biri də hədəf dildə ekvivalentin olmamasıdır.Səbəb isə bu terminlərin tərcüməsi zamanı hərfi tərcümənin düşüncə ziddiyyəti yaradacağını proqnozlaşdıran

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

tərcüməçinin, alternativ yol kimi terminin izahını verməyi seçməsidir. Fərqli tarix, mühit, din, əqidə insanlarda fikir müxtəlifliyi yaratmışdır. Azərbaycanın tarixi, ərazi və dini mövqeyini nəzərə alaraq tərcüməçinin qarşılaşdığı problemləri anlamaq mümkündür.

Məsələn, "Yellow-dog contract" termini dilimizə tam olaraq tərcümə olunmur. Biz buna belə bir tərif veririk "İşə götürən və hər hansı iş birliyinə üzv olmayan işçi arasında bağlanan müqavilə". Bu müqavilə 1930-cu illərdə ABŞ-da geniş şəkildə yayılmış, işə götürənlərə iş təşkilatlarına qarşı hüquqi addım atmağa imkanlar verirdi. Müqavilənin məqsədi bu birliklərin yaradılmasının qarşısını almaq idi. Termin olaraq bu ifadə ilk dəfə 1921-ci ildə bir məqalədə işlədilmişdi. Jurnalın redaktoru isə qeyd etmişdi ki, müqaviləyə bu adın verilməsi tam yerinə düşüb. Belə ki, bu müqaviləni bağlayan kim olursa olsun Konstitusiyaya görə bütün mülklərindən əl çəkərək səfil, xəstə itin halına düşür. Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilində bir sözün mənə gücünü artırmaq üçün işlədilən sifətlərin daha çox keyfiyyət və hal bildirməsinə diqqət verildiyi halda, ingilis dilində bu zaman sifət kimi rənglərin işlədilməsinə üstünlük verilir. Bu termini hərfi tərcümə etsək "Küçə iti" və ya "Səfil it" kimi alınardı. Lakin bu ifadələrin bir şəxs üçün işlədilməsi olduqca kobud səsləndiyindən tərcüməçi izah tərcüməsinə üz tutub. (4,4)

4.3 Tərcümə prosesinin ən anlaşılmaz məsələsi olaraq qalan transkripsiya, yəni tələffüzə görə tərcümə üsulu iqtisadi terminlərdən də yan keçməyib. Transkripsiya üsulundan istifadə edən tərcüməçi bu məsələyə fərqli aspektlərdən yanaşa bilər. Belə ki, o sözün beynəlmiləl formasından uzaqlaşacağından çəkinərək bu üsula əl atma bilər. Və yaxud tərcümə olunacaq ifadənin çox geniş bir müstəvinə əhatə etməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz hər hansı metamorfik və ya izahlı tərcümə şəklinə gətirilə bilməməsi tərcüməçidə bu üsula ehtiyac yaradır.

Məsələn: Ajio-Agio-Qızılın bazar qiyməti ilə verilmiş qızıl miqdarını nominal olaraq təmsil edən nağd pulun kəmiyyəti arasında fərq (qızıl standartı şərti daxilində); (5)

Kastodian -Custodian-Qiymətli kağızların cavabdehlik əsasında saxlanması və qorunması xidmətini göstərən hüquqi şəxs. (5)

Kliring -Clearing- Öhdəliklərin qarşılıqlı övəz edilməsi, ləğv edilməsi əsasında aparılan nağdsız hesablaşma sistemi. Bu zaman əmtəə və xidmətləri, qiymətli kağızları və s. aktivləri alan tərəf həmin məbləğ müqabilində satıcı tərəfin ona qarşı olan öhdəliyini ləğv edir. (5)

Göstərdiyimiz hər 3 nümunədə verilmiş terminlər heç bir formada dilimizdə öz əksini tapa bilmir. Bəli, bu terminlər normal olaraq bu sahədən uzaq olan insanların iradəsinə səbəb olacaq. Lakin nəzərə alsaq ki, ölkə iqtisadiyyatı hələ çiçəklənmə dövrü yaşayır və qarşıda daha uzun yol bizi gözləyir, bu ifadələrin dilimizdə öz qarşılığını tapması reallaşa bilər.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq bu qənaətə gəlirik ki, terminlərin tərcüməsi müəyyən mənada böyük kütlə üçün nəzərdə tutulsa da, geniş formada ixtisas nümayəndələri əsas götürülərək həyata keçirilir. Terminlərin tərcüməsi tez anlaşılacaq və rəşional olmalıdır, buna görə də hansı üsuldan istifadə etməyimizdən asılı olmayaraq, rəşionallıq qorunmalıdır. Xüsusilə də beynəlmiləl xarakterli terminlərin tərcüməsi zamanı ifadənin hamı üçün anlaşılacaq ümumi mənası itirilməməlidir. Böyük konfranslarda, dünya miqyasında çap olunan nəşrlərdə bu terminlərin fərqli formada tərcüməsi geniş xaos doğura bilər. Lakin bu bütün terminlərin olduğu kimi saxlanması mənasına gəlmir. Bu ana dilimizin korlanması, "yadlaşma" sına gətirib çıxara bilər. Tərcüməçi yer gəldikcə öz təxəyyülünə də yer verməli, metamorfik yoldan istifadə etməli və ya hərfi tərcümədən istifadə edərək ilkin mənanı dilimizdə də qorunmalıdır. Bütün bu hallarda hamılıqla qəbul olunmuş bu terminlərin öz mahiyyətini itirməməsi əsas məqsəd olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Tanrıverdi Paşa "Azərbaycan dilində iqtisadi termin yaradıcılığının vacib prinsipləri" 7 mart, 2016 <http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/meqaleler/item/478-azerbaydzan-dilinde-izhtisadi-termin-yarad-dz-l-zhh-n-n-vadzib-prinsiplaeri.html> (online məqalə)
2. Vaqif Nağıyev "Tərcümənin bəzi problemləri" Manera.az, 31 mart, 2016 <http://manera.az/edebiyat/2009-tercumenin-bezi-problemleri-maneraaz.html> (online məqalə)
3. George Lakoff "The Contemporary Theory of Metaphor", Copyright George Lakoff, 1992, səh.1-46(PDF)
4. Leila Mirzoyeva "Metaphorical Economic Terms: Problems Of Their Translation From English Into Russian" Department of Translation Studies, Suleyman Demirel University, səh3-4 (tədqiqat işi)
5. "Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti", Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2010, 272s.(PDF)

HƏRBİ TƏRCÜMƏÇİ OLMAĞIN ÇƏTİNLİKLƏRİ

TƏHMİNƏ HƏSƏNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
tgasan10@gmail.com
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə hərbi tərcüməçilərin çətin mübarizəsi, həyatda qalmaq üçün cəhdləri və hər bir halda öz və ya qeyri-ölkəyə olan dəstəklərindən söhbət açılır. Tarixə nəzər saldıqda hərbi tərcüməçilər üçün həyat daha çətin olsada, onlara indi və ya gələcəkdə hər zaman ehtiyac olacaqdır. Tərcüməçi robotların təkminləşdirilməsi və onların geniş istifadəsi üçün təbliğatlar aparılır. Dil proqramlaşdırılaraq robotlara yüklənir və beləcə onlar düşmən cəbhədən gələn məlumatları, radioların dilini tərcümə edib dəqiqliklə əsgərlərə ötürürlər. Lakin bu işin təhlükəsinə baxmayaraq, real tərcüməçilər bunun öhdəsindən daha yaxşı gəlirlər. Tərcüməçilərin həyatı riskinə baxmayaraq, bəzi hökumətlər onların təhlükəsizliyinin təmin olunması yolunda mühim addımlar atır. Bir sıra hökumətlərdə bu siyasi xəttlə gedib, onların rifahı üçün çalışmaları danılmazdır.

Açar sözlər: hərbi tərcümə, əfqan tərcüməçiləri, robot tərcümə

ABSTRACT

The article is about struggle of military translators, their efforts to survive, and their contribution to the home or foreign countries. Having a glance at the history, despite the fact that lives of military translators are very challenging, they are needed now and will be in the future as well. Investigations are held for developing and widely using translation robots. Language is programmed to devices, robots transcribe the information from battle-front by radio language and it is transmitted to soldiers accurately. Despite the danger of the work human translators cope with it better. Despite life threatening of translators, some states take important steps to ensure their safety. It is undeniable fact that some states follow this political line and work for their wellbeing.

Key words: military translation, Afghan translators, machine translation.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о борьбе военных переводчиков, об их усилиях по выживанию и об их вкладе в родную или зарубежную страну. Взглянув на историю, несмотря на сложность жизни военных переводчиков, их профессия очень сложна и необходима сейчас и в будущем. Проводятся исследования для разработки и широкого использования роботов-переводчиков. Язык запрограммирован на устройства, роботы транскрибируют информацию с фронта радиосвязи и точно передают ее солдатам. Несмотря на опасность работы, переводчики справляются с этим лучше. Несмотря на угрозу для жизни переводчиков, некоторые государства предпринимают важные шаги для обеспечения их безопасности. Неоспорим тот факт, что некоторые государства следуют этой политической линии и работают для своего благополучия.

Ключевые слова: военный перевод, афганские переводчики, машинный перевод.

GİRİŞ

Tərcüməçiliyin bir sənət olduğunu hətta bəzən bunun fitri istedad olması haqqında fikir söyləyən insanlar var. Nə qədər ki dünyanın müxtəlif yerlərindən olan insanlar bir-birləri ilə ünsiyyətdə olublar, tərcüməçilərə həmişə ehtiyac duyulub. Dünya olan qlobalizasiya insanları daha sıx əlaqəyə gətirdiyindən tərcüməçilərə olan tələbat buna görə böyüdü. Hamıya məlumdur ki tərcümənin rolu hər bir sahə üçün önəmlidir. Buna misal olaraq hüquqi, iqtisadi, tibbi, və mətbuatı misal göstərə bilərik. Lakin tərcümə hər zaman bizim düşündüyümüz kimi danışmaq və tərcümə etmək prosesindən ibarət deyil. Əfqan Tərcüməçisi Vahdatın dediyinə görə, hərbi tərcüməçilər yalnız danışan və tərcümə edən insan yox, həm də canlı əsgərlərdir. Tarixə nəzər salsaq bunu aydın görə bilərik. Bizim eramın 58-ci ilində Sezarın fəthi, b.e 218-ci ildə Hannibalın yürüyüşü, b.e 334-cü ilində Böyük İskəndərin farslar üzərində qələbəsi, 1279-cu ildə Monqolların Çini işğalı, 1805-ci ildə Napaleonun 3lü koalisiya üstündə qələbəsində iki amil özünü açıq-aydın göstərir. Orduların güclü hərbi sistemlərinin olması və

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bizə lazım olan tərəfi isə bu yürüyüşlərdə iştirak edən xalqların 2 və ya 3 dildə danışması. Yaxın dövrə nəzər saldıqda isə iddia etmək olar ki, Taliban rejiminin ən çox ehtiyat etdiyi və hər zaman axtardıqları insanlar tərcüməçilər olmuşdur. Taliban (ərəbcə **طالبان** — “tələbələr”) — 1994-cü ildə yaranan və 1996-2004-cü illər arası Əfqanıstanın bütün ərazisini idarə etmiş hərəkatdır. Talibanlar digər dinin nümayəndələrinə və onların mədəniyyətinə qarşı olduqca aqressiv mövqedədirlər və buna səbəbdir ki, yadellilərlə işləyən və onlara xidmət edən tərcüməçilərin aqibətini hər zaman ölüm olaraq müəyyən etmişlər. Hərbi tərcüməçi seçimi 3 növə ayrılır. İlk olaraq hərbi qüvvələrin üzvləri və hərbiçilər, ikinci sırada xarici səfirlikdə və konsulluqda çalışan sivil vətəndaşlar, üçüncü və son sırada isə inglis dilini və ana dilini yaxşı bilən xarici yerlilər. Hərbi tərcüməçilərin çətin mübarizəsi, həyatda qalmaq üçün cəhdləri və hər bir halda öz və ya qeyri-ölkəyə olan dəstəklərindən tərcümənin qaranlıq üzü ortaya çıxır.

Birləşmiş Krallığın Əfqan hərbi Tərcüməçisi Xanın dediklərinə görə, onlar öz ölkələrində tərcüməçi olduqlarını bilən həmvətənləri tərəfindən düşmən adlandırılırlar. Onlara olan ögey münasibət həyatlarının hər bir yönündə özünü göstərir. Birləşmiş Krallıq hərbi qüvvələri onlara külli-miqdarda pul ödəsə də, bu onların həyatda qalmaq riskini azaltmır. Britaniya Müdafiə Nazirliyinin verdiyi məlumata görə 2007-2011-ci illər arasında 21 tərcüməçi öldürülmüş, 90-dan çoxu yaralanmışdır. 2011-ci ildə öz vəzifəsini icra edən 3 tərcüməçi qətl edilmiş və yaralananların sayı bir ildə 19 olmuşdur. Tərcüməçi Xanın bildirdiklərinə görə Taliban nəinki onlara hətta başqa ölkələrdə yaşayan qohumlarının da təhdid edir. Lakin Xan burada vurğulayır ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının hərbi tərcüməçilərə yönələn təhlükəsizlik tədbirlərini Birləşmiş Krallıq onlara etmir. Birləşmiş Krallıq Əfqan hərbi tərcüməçilər üçün tibbi sığorta etmir və tərcüməçilər bundan çox narahatlıq duyurlar. Birləşmiş Krallığın Hərbi tərcüməçisi buna inanır ki, bir gün həmvətənləri onlara inanacaq, xalqları üçün çalışdıqlarını və həyatlarını yalnız onlar üçün fəda etdiklərini anlayacaqlar.

Ölkəsində müharibə şəraiti olan tərcüməçilərin ən böyük problemlərindən biri viza ala bilməmələridir. Avstraliyalı hərbiçilərlə işləyən və həyatı təhlükəsi olmasından qorxan tərcüməçi Hussan onun qeydiyyatına alınma ilə bağlı olan viza tələbinin rəddindən sonar hüquqi savaşa başlaması buna nümunədir. 2012-ci ildən bəri 900-dən çox Əfqanıstanlı viza ala bilsədə Hussana viza verilmədi. Hussan bildirir ki, onun və ailəsinin həyatı böyük təhlükə altındadır və o evdə həbs həyatı yaşayır. Avstraliyalı hərbiçilər isə düşünür ki, Hussan yalnız tərcüməçi olaraq yox həmdə canlı əsgər kimi onlarla birlikdə olub və Avstraliya üçün mübarizə aparıb. General Sanesin vurğulayır ki, tərcüməçilərin əməyi aşağı qiymətləndirilməməli, Hussanı yenidən ölkəyə qaytarıb onun üçün təhlükəsizlik tədbiri görməli və işini bitirdikdən sonra tərcüməçini unutmamalıdırlar.

Hər bir terror təşkilatı kimi Talibanda inanır ki, tərcüməçilər hər sahəsinin gözü və qulağıdır. Buna səbəb olaraq pusqularının ilk hədəfi tərcüməçilər olur. Tərcüməçilərin işi yalnız yerlilərlə üz-üzə danışmaq tərcümə etmək deyil. Onlar radioları dinləyib, qarşı tərəfin hansı istiqamətdə getdiyini, hansı ərazilərə əldəqayıma partlayıcı qurğular yerləşdirilməsi barədə məlumat ötürməkdir. Əgər hərbi tərcüməçilər daima əsgərlərlə əlaqədə olub öyrəndiyi bu məlumatları tez bir şəkildə çatdırmasa böyük tələfatlar ola bilər. Hətta bəzən bunun günahını əsgərin səriştəsizliyi yox, yalnızca tərcüməçinin günahı olaraq görülür. Tərcümənin ən çətin sahələrindən biri olaraq tərcüməçilər bu barədə əvvəlcədən məlumatlı olur, bu işin ona ailəsinə hətta qohumlarına necə və nə cür təsir edəcəyini əvvəlcədən planlaşdırırlar.

Sözsüz ki, bu çətinliyi çəkən yalnızca əfqan tərcüməçiləri deyil. Dövrün və zamanın tələbinə uyğun olaraq hansı dilə və hansı tərcüməçiyə ehtiyacın olması aydınlaşır. Soyuq müharibə ərəfəsində Amerika Birləşmiş Ştatları əsasən rus və alman tərcüməçiləri ilə işləyirdi. 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsindən sonra ərəb və paştu dili bilən tərcüməçilərə tələb çoxaldı. Son illərdə Şimali Afrikanın və Orta Şərqi inkişafı ilə bağlı olaraq Fransız dilini bilən tərcüməçilərə ehtiyac çoxdur.

Risk və qorxu içində yaşayan tərcüməçilər və bu sahəyə marağı olanlar üçün diqqəti ən çox çəkən sual isə hərbi tərcümənin gələcəyidir. Bəzi tərcüməçilər müharibə bitdikdən sonra tərcüməçilərin işlədikləri ölkənin onları özləri ilə aparması və onlar üçün təhlükəsiz şəraitin qurulması sualı olsada bəzi ölkələr buna cavab verməkdən boyun qaçırırlar. Əsasən Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, Almaniyadan cavab gözləyən İraq və Əfqan tərcüməçilərinə heç bir məlumat verilmədiyini üçün bu tərcüməçilər öz ölkələrində güllələnir və yaşayanlar isə böyük ümidlə onlardan cavab gözləyirlər.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə bir çox xarici dilli mənbələrdən istifadə olunmuşdur, bir çox hərbi tərcüməçilərin müsahibələri təhlil edilmiş və onların istifadə etdiyi müxtəlif tərcümə metodları qarşılıqlı müqayisə edilərək nəticə çıxarılmışdır. Təhlil üçün əsas qaynaqlardan biri kimi “New York Times” jurnalı və “ABC news”u misal kimi göstərmək olar.

NƏTİCƏ

Dünya modernləşsə də müharibədən və konfliktlərdə qaçmaq qeyri-mümkündür. Dillər, fəndlər, müharibənin növləri dəyişsə də tərcüməyə hər zaman ehtiyac duyulacaq. 2011-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında yeni robot tərcüməçilərin yaradılması ilə bağlı fikirlər oldu. Necə ki insansız işləyən təyyarələr və tanklar mövcuddursa robot tərcüməçilərində olması mühimdir. Bu robotlara dil bilikləri proqramlaşdırılıb yüklənir və onlar bunu hər bir sahədə istifadə edə bilirlər. Lakin bu sahədə dəqiqlik daha çox olduğu üçün bəzi yerli ifadələri və ya sözləri robotların anlama bilməməsindən ehtiyat edib, həmin dilin daşıyıcısı insanları daha üstün tuturlar. Və buna görə də inkişaf etmiş ölkələrin hələ də robot tərcüməçilərdən istifadəsi geniş yayılmamışdır. Real tərcüməçilər üçün risk nə qədər çox olsa da bəzi ölkələr tərcüməçinin ölüm riskinə rəğmən inadla onların istifadəsini vacib bilir.

Sülh və əmin-amanlıq dövründə hərbi tərcüməçilər hər bir vətəndaş kimi normal həyata qayıdır və sivil həyatına davam edir. Burada o bir sıra tərcümə işləri ilə məşğul olur, dilini zənginləşdirir, yaşadığı ölkənin yerliləri üçün bəzən müəllim rolunu oynayır. Lakin ən əsas şərt budur ki, hərbi tərcüməçilərin çalışdıqları ölkələr onları təhlükə ilə üz-üzə qoymasın və bir müddət keçdikdən sonra öz ölkələrindən çıxartmasın.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) <https://www.theguardian.com/news/blog/2011/aug/30/khan-kitchen-difficult-life-afghan-interpreter-british-military#comments>/ The Guardian- the difficult life of an Afghan interpreter for the British military
- 2) <https://www.abc.net.au/news/2018-08-03/afghan-interpreter-hussan-launches-legal-fight-for-visa/9929002/ABC> News- Afghan interpreter launches legal fight for Australian visa
- 3) <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2016/04/afghan-interpreter-taliban-don-wait-kill-160403131005408.html>/Aljazeera- Afghan interpreter: 'Taliban don't wait to kill you'
- 4) <https://rptranslations.wordpress.com/> Wordpress- The Professional Interpreter

BRİTANİYANIN AVROPA BİRLİYİNDƏN ÇIXMASI (BREKSİTLƏ) BAĞLI İŞLƏNƏN POZİTİV SÖZ VƏ İFADƏLƏR QƏZET DİSKURSUNDA

TƏRGÜL ƏLİZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
thasimova@beu.edu.az
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Britaniyada qəzetlər əhalinin böyük kütləsinə xitab edirlər və onlara təsir göstərə bilirlər. Son zamanlar Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması da gündəmə gələn və medianın işıqlandırdığı məsələlərdən biri olmuşdur. Breksiti dəstəkləyən və ya qarşı çıxan qəzetlər əhalinin geniş kütləsi tərəfindən oxunur və siyasi məsələlərə birbaşa nüfuz edə bilir. Breksitlə bağlı hal-hazırda media mətnlərində qarşımıza çıxan bir çox ifadə və sözlər həm pozitiv, həm də neqativ mənada əks olunurlar. Jurnalistlərin nitqində istifadə olunan ifadələr ingilis dilinin zənginləşməsində böyük rol oynayırlar. Proses davam etdikcə Breksitlə bağlı daha çox söz və ifadə dilin tərkib hissəsinə çevrilir. Bu söz və ifadələr dildə pozitiv və neqativ mənəni əks etdirə bilirlər.

Açar sözlər: media diskursu, “sarı” qəzetlər, Breksit terminləri

GİRİŞ

Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması hal-hazırda Britaniya media mətnlərində və dünya mediasında ən çox səsləndirilən məsələlərdən biridir. Britaniyanın uzun illər Avropa İttifaqının

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

tərkibində olması və daha sonra bu ittifaqdan çıxması ilə bağlı referendum və seçki kampaniyalarının keçirilməsi nəinki əhali arasında, həmçinin Britaniyada nəşr olunan qəzet və jurnallarda fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur.

Breksitlə bağlı qəzetlərdə nəşr olunan məqalələr istifadə olunan söz və ifadələrin mahiyyəti baxımından araşdırılır. Həmin söz və ifadələr dilin lüğət tərkibinin formalaşmasında vacib əhəmiyyətə malikdir. Breksit söz və ifadələrinin tədqiqi bu terminlərin bəzilərinin ümumişlək sözlərə, bəzilərinin isə neoloqizmlərə çevrilməsi baxımından aktualdır.

Breksitlə əlaqəli pozitiv söz və ifadələrin geniş şəkildə araşdırılması ingilis dilinin leksikonunun detallı öyrənilməsinə səbəb olan ən vacib faktor sayılır. Dilin leksikasının öyrənilməsi zamanı dilə yenidən daxil olan söz və ifadələrin araşdırılması işinə böyük əhəmiyyət verilir.

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı İngiltərədə nəşr olunan qəzetlərin Breksiti hədəf alan məqalələri geniş şəkildə araşdırılıb. Liberal və Mühafizəkar partiyayı dəstəkləyən qəzetlərin Breksitlə bağlı siyasi görüşlərinin analizinə yer verilib. Jurnalistlərin və mətbuat nümayəndələrinin Breksit terminlərinin yaranmasındakı rolu geniş şəkildə işıqlandırılıb.

TƏDQIQAT METODU

Media diskursu televiziya, radio, qəzet və məqalələrin dilini əhatə edir. Qəzetlərdə çap olunan məqalələr informativ funksiya daşıyır və hər hansı məna ötürür. Qəzetlər müxtəlif hadisələr haqqında məlumat versələr də, qəzetlərin xəbərləri ifadə formaları və təqdim etmələri fərqli ola bilər (1, s.10) Buna görə ki, Britaniyada nəşr olunan qəzetlər iki böyük qrupa ayrılır. "Broadsheet" adlandırılan qəzetlər daha çox xəbər materiallarına malik olurlar. Bunlara misal olaraq the Guardian, the Financial Times və s. qəzetləri göstərmək olar. Tabloid adlanan "sarı qəzetlər" isə ən çox reklam xarakterli yazılara üstünlük verirlər. Bu qəzetlər siyasi xarakterli məlumatlar dərc etdiklərinə görə mühafizəkar və liberal qəzetlərə bölünür. Mühafizəkar qəzetlərdən Daily Telegraph, Sun, Daily Mail qəzetləri mühafizəkar partiyayı dəstəkləyirlər. Liberal xarakterli qəzetlər isə Guardian, Independent, Evening Standart qəzetləri liberal partiyayı dəstəkləyirlər.

Avropa İttifaqı Avropa ölkələri vətəndaşlarının heç bir məhdudiyət olmadan birindən digərinə keçməsinə nəzərdə tutan çoxlu konvensiyalar qəbul edib. Son zamanlar Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması prosesləri gündəmə gəlib. 2016-cı il 23 İyunda keçirilən referendumda əhalinin 52%-i Britaniyanın İttifaqdan çıxmasını dəstəkləmişdir. Növbəti referendumun 2019-cu il martın 29-da keçirilməsi planlaşdırılır. Bu proseslərə Breksit, yəni Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması adı verilib. Bu proses Tereza Meyin Britaniyanın 2017-ci il martın 29-da İttifaqdan çıxmağı planlaşdırdığını deməsi ilə daha da sürətləndi. Brexitin həyata keçməsi ilə Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin vətəndaşları yenə də istədikləri kimi Britaniyada məskunlaşacaq və işlə təmin oluna biləcəklər. Eləcə də Britaniya vətəndaşları digər Avropa ölkələrində məskunlaşa və işlə təmin oluna bilərlər. Lakin bununla belə, onlar yerli seçkilərdə iştirak edə bilməyəcək və müəyyən faydalardan yararlanma bilməyəcəklər. (2, 163)

Qəzetlərin dili ən zəngin funksional stilistikaya malik olan media diskursunun janrları içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İngiliscəyə tərcümədə qəzet sözünün ekvivalenti olan newspaper kəliməsi yalnız hadisələri canlandırır, həmçinin hadisəyə dair şərh və izahatları da araşdırır. Beləliklə qəzetlərdə verilən xəbərlər eyni olsa da, onlar fərqli şəkildə təqdim olunurlar. Britaniya mətbuatında nəşr olunan qəzetlərdən broadsheet və tabloid adlanan qəzetlər mətnlərin quruluşuna və məlumatların sayına görə də fərqlənirlər. Broadsheet qəzetlər daha çox xəbər şərhələrinə üstünlük versələr də, tabloid qəzetlər elanların dərcinə əhəmiyyət verirlər. Hal-hazırda isə elan və reklama üstünlük vermək bütün qəzetlərin başlıca prinsipinə çevrilib, çünki qəzetlər reklama yer verməklə öz nəşrlərini ucuz qiymətə sata və potensial alıcı kütləsinə sahib ola bilərlər. (3, s.124)

Qəzetlərin Brexitle bağlı mövqeyi fərqli olmuşdur. Bəzi qəzetlər, məsələn, Daily Express, Daily Star, The Sun, Daily Telegraph Brexiti dəstəkləyən qəzetlər içərisindədir. Bu qəzetlər Britaniya mediasında vacib rol oynamaqla yanaşı, xalqın iradəsinə birbaşa təsir edirlər. Onlar Britaniyanın Avropa İttifaqına məxsus layihələrdə iştirakına qarşı olmuşlar. İlk dəfə The Sun qəzetində "Get Britain Out" yəni Britaniyanın İttifaqı tərk etməsi çağırışı səsləndirilmişdir. Bu qəzetlərdən "The Times" öz ikili mövqeyi ilə seçilir, ancaq cüzi də olsa Breksiti dəstəkləyir. Britaniyanın İttifaqda qalması tərəfdarı olan qəzetlərə isə Daily Mirror, The Guardian, the Financial Times qəzetlərini misal göstərmək olar.

Brexiters-Breksiti dəstəkləyən qrupları və siyasətçiləri nəzərdə tutur. Məsələn, keçmiş Xarici İşlər naziri Boris Conson Brexiteer hesab olunur. Brexiti dəstəkləyən qruplara Leavers adı da verilir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Həmin sözlərin əksi olaraq Remoaners və ya Remainers ifadələri işlədilir. Remoaners və ya Remainers ifadələri Brexite qarşı çıxan və referendumu pisləyən şəxslərə ünvanlanan alçalıcı sözlərdən hesab olunur. 2016-cı il iyunda keçirilən referendum sonrası böyük insan kütləsi Brexiti müsbət qarşıladılar və buna görə də həmin ifadə yeni yaranan xeyli sayda ifadələr içərisində yer alıb.

Hard Brexit- Bu ifadə Avropa İttifaqından çıxmaqla bütünlükdə vahid bazar və gömrük birliyinin də tərkibindən çıxmağı nəzərdə tutur. Adətən Breksit tərəfdəşləri müstəqil ticarət əlaqələrinin qurulmasını tələb edirlər. Buna görə də Avropa İttifaqı ilə bütün əlaqələrin pozulmasında israr edirlər. Bu ifadənin əksi olaraq “Soft Brexit” ifadəsi tez-tez istifadə olunur.

Soft Brexit- İttifaqdan çıxmaq, ancaq mümkün qədər əlaqələri qırmamağı nəzərdə tutur. Bu ifadə həmçinin Avropa ölkələrindən gələnlərin vətəndaşlıq hüququ əldə edərək Krallıqda yerləşməsini, ictimai xidmətlər və faydalardan yararlanmaq ideyasını əks etdirir. Həmçinin ticarət əlaqələrində yaranan müxtəlif gərginliklərin aradan qaldırılması, Avropa İttifaqında mövcud olan nizamnamə və qaydalara uyğun olaraq əlverişli biznes münasibətlərini yaratmağı nəzərdə tutur.

Brexit Bus-Breksiti dəstəkləyən və İttifaqı tərk etməyi planlaşdıran qrupun “kiraladığı” avtobusu nəzərdə tutur. Həmin avtobusun sloqanlarından biri də İttifaqa ayrılan investisiyanın azaldılmasına yönəlib.

Brexit day- 29 Mart 2019 tarixində Krallıq İttifaqdan çıxması günü kimi qeyd olunacaq.

Brexit backstop- Sərhədlərin gücləndirilməsi və Avropa İttifaqı ilə Britaniya arasında daha sülhyönümlü siyasətin aparılmasını nəzərdə tutur.

Leave campaign- 2016-cı il referendum öncəsi İttifaqı tərk etməyə səs verən böyük insan kütləsini dəstəyi ilə yaranan kampaniyayı nəzərdə tutur.

Brexit means Brexit-Tereza Meyin seçki kampaniyasından öncəki çıxışlarda səsləndirdiyi ifadələrdən biridir. Bu ifadə ilə Breksiti dəstəklədiyini və Avropa İttifaqında qalmağın heç bir faydasının olmayacağını ifadə edir. Bu ifadəni səsləndirdikdən iki həftə sonra o, baş nazir seçildi.

Brexitthrough- The Sun qəzetində bir dəfə işlənən bu ifadə Krallıqla Avropa İttifaqı arasındakı danışıqlarda irəliləyişləri bildirir.

Brexit,Green-Ətraf Mühit nazir Maykl Qov tərəfindən işlədilən ifadə əslində Breksitin reallaşması təqdirdə ətraf mühit problemlərinin həll olunacağına, sərvətlərin daha səmərəli istifadəsinə şərait yaranacağına dəlalət edir.

Cake and eat it- Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması ilə bütün öhdəliklərindən imtina etməsi, ancaq faydalardan yararlanmasını nəzərdə tutur.

Cherry-picking- Breksitdən sonra Britaniyanın “sıx və güclü əməkdaş” prinsipinə sadıq qalmasını, yalnız Gömrük İttifaqı və Vahid Bazarın elementlərini daşıyacağına söz verməsini özündə təcəssüm etdirir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Breksitlə bağlı söz və ifadələr ingilis dilinin leksikonunun formalaşmasında vacib rol oynayır. Qəzet və televiziya kanallarında Britaniyanın Avropa Birliyindən uzaqlaşması prosesi geniş işıqlandırılıb və bu proses zəminində daha çox söz və ifadənin ingilis dilinə nüfuz etməsi gözlənilir. Bu proses öz həllini tapmadıqca yeni yaranan neologizmlər dilə daha çox öz təsirini göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Danuta Reah. The Language of Newspapers. New York. 1998
2. Journal of Economic Perspectives—Volume 31, Number 4—Fall 2017—Pages 163–184 Thomas Sampson Brexit: The Economics of International Disintegration
3. Azad Mammadov. Studies in Text and Discourse. Cambridge Scholarship Publishing. 145 p. 2017

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

СЕВДА ШАХАЛИЕВА

Бакинский Инженерный Университет
Педагогический факультет/ Кафедра перевода и английского языка
sshahaliyeva@gmail.com
Баку, Азербайджан

АКТУАЛЬНОСТЬ ТЕМЫ

Глобально развивающийся мир, где благодаря интернету информация не имеет дистанционных ограничений создает большую потребность в профессиональных переводчиках и в профессиональном переводе. Но увы, не всегда удается правильно передать эмоционально точный смысловой перевод, в особенности таких красочных и выразительных языковых единиц как фразеологизмы. Очень часто мы сталкиваемся с неточными, а порой даже ошибочными переводами не только в различных стилях письменной, но и в устной речи. На сегодняшний день перевод фразеологических единиц одна из самых актуальных и проблемных тем переводоведения. Затруднения, возникающие при интерпретации без эквивалентных единиц, а также другие трудности возникающие ввиду отсутствия стандартного метода перевода данных единиц являются причиной распространения искажений и буквальности при переводе, что в свою очередь свидетельствуют о наличии серьезных недостатков, влияющие на переводческую деятельность. Обсуждение, описание и способы решения этой проблемы предложены мной в нижеследующем тезисе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Фразеологизмы, перевод, способ, трудности, единица, язык, интернациональная фразеология.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, одним из основных обогатителей языка являются фразеологизмы. Приведенный термин образован от латинского слова *phrasis*-выражение и *logos*- слово. Употребление фразеологических единиц не только украшают речь или письмо, придавая ей эмоционально-экспрессивную окраску, но и демонстрирует высоко информативность человека о языке. В фразеологических оборотах отображены исторически знаменательные события, культура, мифология и быт народа. Именно по этой причине в науке переводоведения вопрос перевода фразеологизмов очень важен. Ведь перевод, как утверждает А. Д. Швейцер, это не только взаимодействие языков, но и взаимодействие культур. ... Процесс перевода пересекает не только границы языков, но и границы культур.ⁱ

Метод исследования

Следовательно, при переводе фразеологических единиц (далее обозначаем ФЕ) должно учитываться стилистические, эмоциональные, национальные, образные и предметные компоненты. Существует три основных типа соответствий образным ФЕ оригинала.ⁱⁱ

К первому типу относятся ФЕ имеющие точный эквивалент в переводящем языке (далее ПЯ). В этом случае при переводе ФЕ оригинала сохраняет содержание, смысловое значение, выразительность, и даже грамматический состав, а также стилистическую окраску. Исходный ФЕ аналогичен ФЕ в ПЯ. Как правило, такие схожести встречаются при переводе интернациональных фразеологизмов. Стоит отметить, что интернациональные фразеологизмы – это ФЕ, которые вошли в язык народов, имеющих схожую социальную жизнь, верование, историю, мифологию. Яркие примеры интернациональных фразеологизмов следующие:

„*Forbidden fruit*“ – “запретный плод” (из Библии)

“*an apple of discord*” – “яблоко раздора” (из античной мифологии)

“*the Discovery of America*” – “Открытие Америки” (из истории)

Интересными примерами первого типа также являются фразеологические кальки (выражения, заимствованные из других языков). К примеру:

“*The game is not worth the candles.*” – “Игра не стоит свеч.” (калька с французского языка), или “*Crocodile tears*” – “Крокодилы слёзы” (калька с французского языка). Также ФЕ, взятые

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

из мировой литературы и ассимилированные в различных языках: Шекспир “In my green years” – “молодое зеленое”.

Удивительно, но некоторые ФЕ при переводе сохраняют весь комплекс значений переводимой единицы, хотя исток этих выражений различны. В английском языке источником ФЕ “to take the bull by the horn” является западная Америка, в то время русский вариант “взять быка за рога” основана на традиции умирения быка.

Второму типу соответствий относят передачу ФЕ в ПЯ с некоторыми отступлениями. При переводе обязательно сохраняется аналогичность по стилистической окраске и смысловому значению, однако наблюдаются несоответствия в грамматическом составе. Таковыми являются нижеприведенные примеры: “to play a deep game” – “вести сложную игру”, “to ton back the clock” – “повернуть вспять колесо времени”. При сравнении ФЕ на английском и русском языках, мы можем увидеть выразительное проявление своеобразия каждой нации. “Оставить\ прибрать на черный день” на разговорном английском переводится как “To keep smth for rainy day”.

Третий тип соответствий создается путём калькирования иноязычной ФЕ. Этот тип применяется только в том случае, если ФЕ в исходном языке (ИЯ, Source Language) достаточно прозрачен и его воспроизведение в переводе будет понятен. Наглядный пример кальки (дословного перевода) следующие:

“To put the cart before the horse” – “ставит телегу перед лошастью” или “Necessity is the mother of invention.” – “Необходимость – мать изобретательности.”

При отсутствии в ПЯ лексического эквивалента, ФЕ переводится без сохранения образа. Описательный перевод самый оптимальный метод при переводе без эквивалентных единиц. Пример перевода не адекватных эквивалентов: “бить баклуши” – “waste of time”, “white elephant” - “неудачный подарок”.

Знания вышеизложенных соответствий хоть и ясна многим, но увы на практике очень часто встречаются искажения и грубые ошибки при перевоспроизведении ФЕ на ПЯ. Порой переводчик затрудняется при определении ФЕ, иными словами он просто не может распознать ФЕ, воспринимая ее как свободное сочетание. В последствии появляются искажения в высказывании. “After the resounding success she decided to hang up her ax.” – После оглушительного успеха она решила повесить топор. (вместо - После оглушительного успеха она решила отойти от дела.). Высказывание может также нести тонкий саркастический оттенок, иронический характер, обиду, горечь или раздражение, и переводчик, неправильно воспринявший то или иное выражение, может исказить всю смысловую идею контекста.

С другой стороны, контекст в свою очередь тоже влияет на значение ФЕ. Так же, как и в русском языке, английские идиомы могут иметь несколько значений, и в зависимости от контекста меняются. Например, английский идиом snow under (дословно «под снегом») в разговорной речи используется в значении «завалить работой», а в политическом контексте зафиксировался как «провалить выборы». Следовательно, при переводе ФЕ обязательно должно учитываться жанрово-стилевые особенности текста.

Исследователи фразеологизмов различных языков отмечают, что иной не менее важной трудностью при переводе ФЕ - это распознавание «ложных друзей». Зачастую фразеологизмы в русском языке в точности совпадают по форме с английскими, хотя их смысловые значения полностью не совпадают. “Wind in the hand” – пустое воображение, зазнайство; схожий по форме русский вариант “ветер в голове” как правило, может переводиться на английский как scatterbrain, flighty. Одним из причин неправильного распознавание «ложных друзей фразеологизмов» это отсутствию русско- английских словарей на данную тематику.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Для решения вышеуказанных трудностей перед переводчиками ставится задачи такие, как преодоления банальности, искажения и неграмотности перевода, а также приобретение навыков для освоения точной интерпретации ФЕ. В первую очередь следует научиться правильно работать с контекстом во избежание проблемы не восприятия ФЕ, затем приобрести намного глубокие знания в области фразеологии, изучая вариативные значения, этимологию и способы возможных переводов данных единиц.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ЛИТЕРАТУРА

1. Н.В. Козыкина, О.И.Флешлер «Практика Перевода В Комментариях И Заданиях»; М-Во Образования Рос. Федерации, Урал. Федер. Ун-Т.- Екатеринбург, 2016. - 152с.
2. Т. Л.Федоров «Фразеологический Словарь Русского Языка.» М.: «Ладком». – 2011.-608 С.
3. Кунин А. В. Большой англо-русский фразеологический словарь. – М., 1984. – 944 с.

THE FINE LINE BETWEEN CRYPTOLOGY AND MACHINE TRANSLATION

AYDAN SALMANOVA

Baku Engineering University
Pedagogy/Translation and English
nadyasalman210@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

Today, most of us write in manners that we cannot peruse or ever would like to fathom; of course, composting is transposed into indescribable, encoded passages of "secure" data. However, on this research paper, I would like to touch upon the history of machine translation, indicating how its sources are to be found in the development of cryptanalysis or code cracking. Everything is starting with the letter of theologian, philosopher, and mathematician Marin Mersenne and René Descartes about creating an artificial universal language for making translation among the languages. Then these histories discover their epitome in Warren Weaver's persuasive memorandum. In this memorandum, Weaver built up a "cryptographic and translation" thought, drawing on his insight into the Second World War code cracking to dispatch the cutting edge field of machine translation. Anxious to discover new uses for the decryption strategies created amid WWII to decipher the Enigma code and Weaver suggested that cryptographic procedures be connected to the errand of translation.

KEY WORDS: translation, cryptology, machine translation

INTRODUCTION

The rapid developments in technology have affected almost every area and offered new opportunities and facilities. It's possible to see the impact of technology from the economy to health, from architecture to defense industry, from art to sport and so forth. Innovative advances have prompted extraordinary changes in translation as a method for interlingual correspondence. On the one hand, translation scientists and translators in an attempt to benefit from the advantages provided by technology and on the other hand, try to apply all these innovations to their own fields.

Nowadays, when we throw a glance to the possibilities offered by the technological developments in the translation field, we can see many software and ancillary resources have been brought into service from translation tools to translation memory, from word counters to convention applications, from content research tools to social media applications and all these innovations are based on computers and internet technologies.

Technological advances provide translators with a lot of opportunities. If we list some of them, making fast and consistent translation may take first place on the list. It gives translators a hand to shorten the project duration and save the translators' time, get more projects and earn higher revenue. Likewise, these technologies have increased productivity and quality in translation, supported international communication, and demonstrated the growing need for innovative technological solutions to the age-old problem of the language barrier. (5)

METHOD OF RESEARCH

I have searched the archeology of the machine translation and crypto and cipher machines that existed during the Second World War in order to determine the connection between translation and cryptology on this research paper.

So, have you ever thought about the history of machine translation and have you ever known that the history of machine translation is related to cryptology? Let's make a journey into the history of machine translation.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Although the first systems of MT were built on the first computers in the years right after World War II, the history of MT does not begin, as often stated, in the 1940s, but some hundred years ago.(8,1) In order to judge current developments in MT properly, it is important to understand the historical development.(8,1)

In a letter dated 1629 to theologian, philosopher, and mathematician Marin Mersenne, philosopher, mathematician and physicist René Descartes proposed an artificial universal language, with equivalent ideas in different tongues sharing one symbol and mentioned a dictionary to translate among the languages.(6) Although this proposal was not taken into consideration, Descartes was known as the founder of the initial idea about MT. The three centuries after Descartes, the first attempts in machine translation was started in the 1930s. There have been other such proposals, but first definite legitimate forerunners of MT are contained in the two patents applied for simultaneously in 1933, in France and Russia.(2,2) In both cases, the patents were for electromechanical devices capable of being used as a translation dictionary.(2,2) Then, the patent granted to Georges Artsrouni on 22 July 1933 was for what he called a ‘mechanical brain’ (*cerveau mécanique*), a general-purpose device with many potential applications.(2,2) During the years of the Second World War, parties made intense efforts to obtain confidential information belonging to each other. For this purpose, they invented various crypto decoding machines. Now it’s interesting to you that “ what is the cryptography or encryption or decryption?” I will give you short information about them for understanding better the rest of the text.

Cryptography is the investigation of strategies used to impart and store data safely without being blocked or available by outsiders. Cryptography is an expansive field with applications in numerous basic aspects of our lives. Cryptology is the study of cryptography and cryptanalysis.(4,2) However, cryptography and cryptanalysis are ontologically different from each other. Cryptography is made up of encryption and decryption. Encryption of a message means the information in it is hidden so that anyone who’s reading or listening to the message, can’t understand any of it unless he/she can break the encryption.(3,6) Nevertheless, decoding is the way toward taking encoded or scrambled content or other information and changing over it once again into content that you or the PC can peruse and get it. Cryptanalysis, on the other hand, is the investigation of ciphertext, figures, and cryptosystems with the point of seeing how they work and finding and improving methods for crushing or debilitating them. In the early 1930s, the German military adopted a new encryption protocol based on an existing commercial, diplomatic, and military device called Enigma(11,1) and it was the most famous one. An Enigma machine allowed for billions and billions of ways to encode a message, making it incredibly difficult for other nations to crack German codes during the war — for a time the code seemed unbreakable.(10) The security of the Enigma cipher was dependent on the secrecy of the initial set up of the machine.(12) There were 3 rotors chosen of a possible 5 and each rotor had 26 possible starting positions and given that there are 3 rotors chosen of 5 and their ordering matters this lead to 60 possible rotor setups.(12) Further, each rotor was set to a starting position out of the 26 letters giving a possible $26 \times 26 \times 26 = 17,576$ message keys.(12) This ultimately led to a possible $17576 \times 60 = 1,054,560$ initial rotor setups.(12) Likewise, in World War II, the decipherment of the German Enigma code is regarded as a crucial point.(12) The British group around Alan Turing, situated in Bletchley Park, was in charge of this dire undertaking and accomplished the breaking of the code by methods for measurable strategies that were prepared on registering machines. Without their insight, the researchers established the frameworks for pragmatic MT.

What’s more, those histories then find their epitome in Warren Weaver’s persuasive “Translation” memorandum. He started this work around 200 of his colleagues, many of whom had been engaged during the Second World War on cryptographical work in July 1949. Then he prepared a report and proposed a translation method. Moreover, he outlined the prospects and suggested various methods; the use of war-time cryptography techniques, statistical methods, Shannon’s information theory, and the exploration of the underlying logic and universal features of languages, “the common base of human communication”.(9,4) Together, these chronicles uncover a portion of the manners in which that different hardware was created to "break" obscure content, be it an unknown dialect or ciphertext. All things considered, this history additionally indicates a more profound, ontological connection among language and cryptology. Furthermore, Warren Weaver found information about war-time that determining the source language of an intercepted message than cryptanalysing it took a

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

long time of American cryptanalysts. According to these two facts, Weaver comprehended that language was extremely a "code",^(15,13) and just expected to make sense of the way toward interpreting and recoding for deciphering something from one language into another. Therewithal, Warren Weaver was impressed by Germany's use of the pioneering Colossus computers to solve the military codes produced by mysterious cryptographic machines, which constitute the concept of machine translation. That's why Warren Weaver said:

"I have a text in front of me which is written in Russian but I am going to pretend that it is really written in English and that it has been coded into some strange symbols. All I need to do is to strip off the code in order to retrieve the information contained in the text."^(7,1)

Weaver likewise realized that from the two wars ground-breaking new devices for cryptanalysis were accessible, for instance, as the effective "Bombe," Heath Robinson, and so forth. Weaver offered two depictions of his structure for the "cryptographic-translation" thought. To start with, he noticed how the ex-German "diminished the message to a segment of five-digit numbers," yet was fruitless in inferring the plaintext on the grounds that the message was still "coded" in Turkish; in any case, when redressed for word dividing, the first Turkish was uncovered. Second, Weaver depicted a strategy for deciding the measurable semantic character of language, which he doled out an estimation of N. The fundamental estimation of N would change as per the language to be interpreted, just as the particular type of composing. In this way, contended Weaver, writings would have contrasting likely N esteems, showing their semantic character. To help in interpretation, for the littlest semantic unit (the word), the estimation of N could likewise be determined against adjoining words.

After a few years, a group of researchers at Georgetown University made the first machine translation with IBM partnership in 1954. In this translation which was made by IBM 701 mainframe computer, known as the Georgetown Experiment, the system memory consisted of 6 grammar rules and 250 words. Between the years of 1958 and 1966, the concept of computerized translation was introduced with the Systran system carried out by the US Air Force during the Cold War. This system, which emerged with the desire to obtain the secret information of the Soviets during the Cold War years and to give them an advantage over their enemies, was working on listening to the communications and solving the cryptos and finding a response to the solved words. However, there had not been any significant developments in the last decade. Nevertheless, works in the field of machine translation continued during the 1970s. The Systran project, implemented by the US Air Force, was purchased and put into practice by the European Union. By the 1980s, be that as it may, completely programmed superb machine interpretation was at long last a reality, and beginning to discover noteworthy use inside governments and private associations. During the 1990s, look into fundamentally moved far from realist approaches that had tried to comprehend hidden etymological guidelines crosswise over the source and target languages, and rather utilized substantial language corpora and modern insights.

Following this pattern, as of late Google has risen as an innovator in the field, with its capacity to use huge stores of information gathered from the web and over its customized administrations, related to its mastery in algorithmic translation preparing and AI. Likewise, be that as it may, Google's way to deal with machine interpretation has, maybe conclusively, disjoined the current strain among realist and empiricist approaches, which had existed together in the accounts of machine interpretation and cryptanalysis since its most punctual days. In fact, Google openly declares that they do not employ linguists,⁽¹³⁾ and has even created inter-language dictionaries programmatically, without relying on the intuitions of humans or underlying linguistic rules.⁽¹⁴⁾ Their methodology has been, apparently, very effective, and mirrors incline in current cryptanalysis as well.

CONCLUSION

Cryptographic machines that gained momentum during the Second World War also impacted the field of translation and paved the way for the emergence of various projects in this field. Although the desired results are not obtained from the initial efforts, we see that the computers and the Internet have been used widely in the field of translation, especially after the nineties. Particularly, we have witnessed that studies in the field of machine translation which we called computer language translation gained success and we have witnessed extremely successful translations of structurally similar language pairs. Today, machine interpretation and cryptanalysis have little job for etymologists or discerning models of language. "Calculating," for machine interpretation and cryptanalysis both, is currently the standard.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

REFERENCES

1. John Hutchins. The first public demonstration of machine translation: the Georgetown-IBM system, 7th January 1954. P.1-10(PDF)
2. W. John Hutchins. Two precursors of machine translation: Artsrouni and Trojanskij. International Journal of Translation 16, no.1(2004) P.14(online article)
3. Keijo Ruohonen. Mathematical Cryptology. CreateSpace Independent Publishing Platform, September 2014. P.1-10, (Translation by Jussi Kangas and Paul Coughlan),(PDF)
4. Cheng-Jing Kuo. Cryptography. P.1-34 (research paper)
5. Stephen Doherty. The impact of translation technologies on the process and product of translation. International Journal of Communication. February 2016, https://www.researchgate.net/publication/284725157_The_impact_of_translation_technologies_on_the_process_and_product_of_translation (online article)
6. Jeremy Norman. Descartes Discusses the Idea of an Artificial Language, <http://www.historyofinformation.com/detail.php?entryid=2868> (online article)
7. Rod Johnson. Contemporary Perspectives in Machine Translation. Human translation, machine translation. Papers from 10th annual conference on computational Linguistics, Odense, Denmark, 22-23 November 1979, ed. Suzanne Hanon and Vigo Hjørnager Pedersen. P.1-15 (research paper)
8. Daniel Stein. Machine Translation, Past, Present and Future. P.1-9 https://pdfs.semanticscholar.org/731b/6eafa28982e958e11a7b15458cd9d0c73c1a.pdf?_ga=2.206901395.1272980175.1554058037-1400295672.1553172344 (research paper)
9. Retrospect and Current Status of Machine Translation in India. Chapter 4. P.1-10 (PDF)
10. Enigma Machine, <https://brilliant.org/wiki/enigma-machine/> (online article)
11. Eric Roberts. The Enigma Machine. February 3, 2016. P.1-7(PDF)
12. Enigma: Cryptography, World War and Alan Turing, ed. Keshav Dhandhanian <https://www.commonlounge.com/discussion/fedea6d1cac94be1b4fb066e5557e5e1> (online article)
13. Thomas Schulz, "Translate This: Google's Quest to End the Language Barrier," Spiegel Online September 13, 2013, sec. International, <http://www.spiegel.de/international/europe/google-translate-has-ambitious-goals-for-machine-translation-a-921646.html> (online article)
14. Nataly Kelly, "Why Machines Alone Cannot Solve the World's Translation Problem," Smartling, January 9, 2014, <https://www.smartling.com/2014/01/09/machines-solve-worlds-translation-problem/>. (online article)
15. Quinn Dupont. The Cryptological Origins of Machine Translation, from al-Kindi to Weaver. University of Washington Seattle. 13 April, 2018. P.1-20. (online article)

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI MİLLİ KOLORİTİN SAXLANILMASININ ÖNƏMİ

MƏLTƏM AKMAN

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
meltem.akm15@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Xalqların ədəbi əlaqələrinin başlıca forması tərcümədir. Hər bir bədii ədəbi nümunə müəyyən bir milli zəmin üzərində qurulmuşdur, və ədəbiyyat həmin xalqın düşüncə tərzini, mədəniyyətini yansımaq üçün ideal vasitədir ancaq Henrix Heynin sözləri ilə desək : "orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini qrammatikani öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümədə verə bilər. Lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adama nəisib olmur." Beləki, Azərbaycan, Nizamilər, Füzulilər, Sabirlər yetişdirmiş, ədiblərimiz Şərq motivlərini layiqliylə öz əsərlərinə naxıştək işləyərək xarici tərcüməçilərin diqqətlərini öz üzərinə çəkmişdirlər. Ancaq mütərcimlərin Şərq mədəniyyətinə tam bələd ola bilməmələri milli koloritin təhrifinə və Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatına düzgün inteqrasiyasının qarşısını almışdır. Məqalədə Azərbaycan ədəbi nümunələrin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı milli koloritin saxlanılmasının önəmi vurğulanmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: bədii tərcümə, xüsusi adlar, frazeologizmlər, vəzn.

Abstract.

Translation is the main tool on cultural relations with other nations. Each literal work is based on national volume and is an ideal tool for reflecting mindset and culture of the nation but as Henrix

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Hayn noted “everyone can translate by learning grammatical structure and words but not everyone can give the best contextual, spiritual meaning of the original text.” There are various Azerbaijani writers as Nizami, Fuzuli, and Sabir – they managed to reflect Oriental motifs to their works so they were in the spotlight of non-native translators. In the article the necessity of maintaining national motifs during the process of translation is emphasized.

KEY WORDS: literal translation, telling names, phraseology, measure.

Резюме.

Перевод - это основной инструмент культурных связей с другими народами. Каждая буквальная работа основана на национальном объеме и является идеальным инструментом для отражения мышления и культуры нации, но, как отметил Хенрик Хейн, «каждый может переводить, изучая грамматическую структуру и слова, но не каждый может дать лучшее контекстуальное, духовное значение оригинала. текст ». Существуют различные азербайджанские писатели, такие как Низами, Физули и Сабир - им удалось отразить восточные мотивы в своих произведениях, поэтому они оказались в центре внимания не переводчиков-носителей. В статье подчеркивается необходимость сохранения национальных мотивов в процессе перевода.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: буквальный перевод, говорящие имена, фразеология, мера.

GİRİŞ

Xalqların ədəbi əlaqələrinin başlıca forması tərcümədir. Hər bir xalq öz varlığını, mənəviyyatını, psixologiyasını və mədəniyyətini yalnız başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqələr fonunda tanıdır. Hər bir bədii ədəbi nümunə müəyyən bir milli zəmin üzərində qurulmuşdur, və ədəbiyyat həmin xalqın düşüncə tərzini, mədəniyyətini yansımaq üçün ideal vasitədir. Milli psixologiyanın bu təkrarsızlığı bədii tərcümənin ən çətin problemlərindəndir. Qədim dövrlərdən bədii tərcüməyə baxışlarda bir-birinə zidd iki tələb (tərcümənin orijinal mətninə yaxınlığı; oxucu qavrayışına yaxınlığı) mövcud olmuşdur. (1) Şübhəsiz ki, bu hər daima inkişaf etməkdə olan sənət təkmilləşir ona görədir ki, əgər bir neçə il əvvəl tərcümələrdə əsərlərin sayı ön plana çəkilirdisə bugün tərcüməçilərin keyfiyyətinə, ilk olunan tərcümələrin daha da təkmilləşdirməsinə və problemlərin maksimum dərəcədə aradan qaldırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu proses bəşəriyyətin inkişafının indiki mərhələsi ilə yanaşı, Azərbaycanın müstəqil beynəlxalq subyekt kimi tanınması və Azərbaycanın dünya siyasətinin və iqtisadiyyatının üzvü olması bağlıdır. Ancaq son illərdə aparılan tədqiqatlarda Azərbaycan ədəbiyyatının tərcümə olunması zamanı olan nöqsanlar, milli koloritin pozulması halları bu məsələnin üzərinə düşməyə və olan nöqsanları aşkar edərək düzəldilməsini tələb edir.

Tərcümə zamanı formanın saxlanması ən çətin məsələlərdən biridir. Şərq poeziyasının özünəməxsus ənənələri əsrlər boyu davam etmişdir. Şərq mədəniyyətinin və ədəbiyyatının araşdırılması, klassik nümunələrdən tərcümələrin olunması və daima ingilis alimlərinin diqqət mərkəzində olması poeziyasındakı rəngarəngliyə, təkrarsızlığa əsaslanır. Beləki, Azərbaycan Qərb dünyasına öz damğasını vurmuş Nizamilər, Füzulilər, Sabirlər yetişdirmiş, ədəblərimiz isə Şərq motivlərini layiqliylə öz əsərlərinə naxıştək işləyərək xarici tərcüməçilərin diqqətlərini öz üzərinə çəkmişdilər. Ancaq mütərcimlərin Şərq mədəniyyətinə tam bələd ola bilməmələri milli koloritin təhrifinə və Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatına düzgün inteqrasiyasının qarşısını almışdır. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında çoxəsrlik ənənəsi olan satirik şeirin ən görkəmli nümayəndəsi Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığından misal gətirsək, M.Ə. Sabir istər şeirlərində müraciət etdiyi əruz vəznə ilə istər işlətdiyi ədəbi-bədii vasitələri ilə milli ədəbiyyatın ən görkəmli təmsilçisidir. Nəticədə tərcüməçilər Sabirin şeirlərini tərcümə edərkən bir sıra problemlərlə qarşılaşmış və təhriflərə yol vermişdirlər. Müqayisə üçün “Əkinçi” şeirinin Doryen Rotenberq tərəfindən edilmiş tərcüməsini araşdıraq:

Aldı dolu əldən sərü-səmanını neylim? Yainki çəyirtkə yedi bostanını neylim? Verdin keçən il borcuna yorğanını neylim? Ol indi palaz satmağa amadə, əkinçi! Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!

If drought spoiled the rice and barley again, what do I care? Now carry your rug to the market to sell ploughman! Be dumb and obey, for assistance don't yell, ploughman!

Göründüyü kimi tərcüməçi orijinallığa sadıqlıq prinsipinin qorunması üçün Sabirin işlətdiyi ritorik sual formasını olduğu kimi saxlamışdır. Ancaq şeirdəki müəmməs formasını axıradək saxlamaqda

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

müvəffəq ola bilməmişdir. Mirzə Ələkbər Sabir şeirlərində üzləşdiyi mənfilikləri kinayə və satira çalarları ilə yazmış, yazdığı əsərlərində də satirik məzmun əruz vəzninin müəyyən formaları ilə yazıldığı üçün hər sətiri diqqətlə seçmişdir. Ancaq onun bu milli tərcüməçilərə çətinlik doğurmuş, göründüyü kimi tərcümə zamanı milli koloritin prinsipləri pozularaq Mirzə Ələkbər yaradıcılığı dünya ədəbiyyatına tam mənada çatdırıla bilməmişdir.

Klassik Şərq şeir forması olan məsnəvi janrı da, özünəməxsus qafiyə formasının olması ilə fərqlənir. Qərb ədəbiyyatına yad anlayış olan bu qafiyə forması tərcümə zamanı şeirin qafiyəsinin düzgün verilmə problemlərini ortaya çıxarmışdır. Müqayisə üçün Abbas Səhhətin “Şair, İlham, Vətəndaş” şeirinə müraciət etsək:

Görməsəydim səni mən düşməyə kam almaz idim, Uymasaydım sənə mənfuri avam olmaz idim, Mən də bir tacir olub toplar idim simu-zəru, Xalqa varlığımın onda olardı dəyəri. Öldüyüm vaxt mənimçün verilərdi ehsan Xalq söyləyərdi: acəb adam idi hacı filan.

Had I not met you, goes would never mock me now Had you not thrilled me, I would never earn men's hate I'd be a merchant hoarding money, rich and proud People would honour me! They'd come and celebrate A gorgeous funeral after my death: what a good man Was that Hodjah!

Bu məsnəvinin qafiyə forması tərcümədə saxlanmamışdır.

Poetik tərcümədə milli koloritin qorunub saxlanmasından danışarkən milli koloritin başlıca daşıyıcılarından biri olan xüsusi adların verilməsi prinsipləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O.Yermoloviçin qənaətinə görə “mətnin forma və mənaca təşkilində xüsusi adların rolu hələ kifayət qədər öyrənilməyib.” Xüsusi adlar seçilərkən həmin xalqın milli köklərinə müraciət edilir, buna görə də əsərlərdə müraciət edilən xüsusi adlar xalqın kimliyinin və özümlülüyünün ən güdrətli təmsilçiləridir. Tərcüməçilərin bu məsələnin üzərində ciddi durmamalarının və ya orjinaldakı dil normalarına riayət olunmaması milli koloritə xələl gətirə bilər. Milli adlar cəhətdən olduqca zəngin olan “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanında işlənən xüsusi adların tərcümələrində aparılan tədqiqatlar və qarşılaşdırmalar zamanı aşkar olunmuş səhvlər bu işin zərurətini sübut etmişdir. Xüsusi adların tərcüməsi zamanı əsasən iki üsuldən – transliterasiya və transkripsiyadan istifadə edilir. Təbii olaraq, tərcümələr zamanı hədəf və məxəz dillərdəki hərflərin üst-üstə düşməməsi proses zamanı çətinliyə səbəb ola bilər, ancaq zənnimizcə milli koloritə çox xələl vurmada bunu etmək mümkündür. Bir çox tərcüməçi bunu qismən uğurla etməyi bacarsa da, məqalənin əsas məzmununun səhv tərcümənin milli koloritə gətirdiyi xələl olduğu üçün nümunələrlə səhvləri göstərmək daha məqsədəuyğun olacaqdır.

“Kitab-i Dədə Qorqud” dastanı olduqca milli və tarixi köklərə bağlı əsər olduğundan buradakı obrazları o cümlədən xüsusi adları kontekstən ayırmaq düzgün deyildir. Dastanda 77 addan istifadə olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında elm aləminə ilk dəfə alman Fridrix Fon Dits məlumat vermişdir. O, 1815-ci ildə Drezden şəhərində dastanın əlyazmasını aşkar etmiş və “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”unu almancaya tərcüməsi ilə nəşr etdirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un görkəmli tədqiqatçılarından olan M.H.Təhmasib yazırdı ki, “Dits əlyazmasını yaxşı oxuya bilmədiyi üçün tərcümədə bir sıra yanlışlıqlara yol vermiş, bəzən ayrı-ayrı sözləri, bəzən də bütöv cümlələri, fikirləri təhrif etmişdi”. Məsələn dastanda İbrahim peyğəmbərin adına müraciət edilmişdir. Dini rəvayətə görə, İbrahim – bütələri qırdığı üçün oda atılan ancaq odun möcüzəvi şəkildə sərirlədiyi üçün yanmayan, İsmayılın atası, Məkkənin əsasını qoyan peyğəmbərdir. Tərcümə zamanı isə 9cu boyda İbrahim adı “Abraham” deyər tərcümə edilmişdir. Ancaq mənşəyinə görə “Abraham” yəhudi adıdır. Şərq mədəniyyətinə mənsub dastanda işlənən İbrahim səhv transkripsiyası nəticəsində onun milliliyinə xələl gəlmişdir.

Dastanda adı çəkilən qadın obrazlarında da eyni səhvləri aşkarlamaq olar. “Zuleyxa, Zübeydə, Üreydə!” adları 1972ci ildə “Zeliha, Zubejde, Urveyde!” şəklində saxlanılmış “Anatologiya” da isə “Zubeida, Zuleikha, Ruveida!” formasında çatdırılmışdır. Nəticədə dastandan “Üreydə” olaraq keçən qadın adı bir neçə tərcümə ilə təhrif olunub “Ruveida” olaraq təqdim edilmişdir.

Bir digər nümunəyə nəzər salsaq dastanda işlənən “Selcan Xatun” adı 1972 ci il nəşrində “Seljen Hatun”, Mirabilenin nəşrində “The Lady Selcen”, “Antalogiya”da isə “ Seljan-Khatun” kimi verilmişdir. Verilən nümunələrə görə eyni adın bir neçə müxtəlif transliterasiyası doğru deyildir.

Məlumdur ki, “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanında qoyulan adlar və işlənən epitetlər Azərbaycan xalqının və bütövlükdə türk və müsəlman xalqlarının mifologiyasını əks ettirdiyindən onların mümkün olduğu qədər düzgün çatdırılması olduqca zəruridir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Epitetlərdən misal gətirsək, dastan qəhrəmanlarında “Qoca” ifadəsi çox işlənmişdir. Tədqiq edərsə “Qoca” sözü böyük hərflə yazıldıqda titul, kiçik hərflə yazıldıqda isə sifət olaraq işlənir. Dastanda “Qoca” təxəllüsü, igidliklərini sübut etmiş, dünyagörmüş, təcrübəli adamlara verilirdi (Uruz Qocanın oğlu Əkrək) ancaq tərcümə zamanı tərcüməçilərin diqqət etməmələri səbəbindən bu epitet “yaşlı” mənasında çevrilmiş və ingilisdilli oxucuda çaşqınlıq yaradaraq, dastanın milli koloritini əks etdirə bilməmişdir.

Şifahi danışq dilinin, folklor xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən frazeoloji söz birləşmələri son nəticə etibarilə milli psixologiyadan, xalqın dünyaduyumundan xəbər verir, deməli, milli koloriti əks etdirir. Azərbaycan poeziyasında frazeoloji birləşmələr geniş istifadə edildiği və dilin milli xüsusiyyətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirdiyi üçün onun ingilisdilli qaynaqlarda tərcüməsi üzərində durulmalıdır. Frazeologizmlər və atalar sözləri danışq dilinin ən zəngin ifadə vasitələrinə malik, xalqla bağlı ətraflı məlumat verməyə qadir olan söz birləşməsi eyni zamanda ən qapalı ifadələrdir. Həmin xalqın xüsusi deyimlərinə, ətraf mühitinə, yaşayış tərzinə hakim ola bilməyən mütərcimlər çox zaman onların tərcüməsində çətinliklə qarşılaşır və proses zamanı orijinalıqdan uzaqlaşa bilər. Frazeoloji birləşmələr işlənmə yerindən, kontekstdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə, müxtəlif prinsiplər əsasında tərcümə oluna bilər. Bu, tərcüməçidən yaradıcı ölçü hissi, həm orijinalda, həm də tərcümə dilinə böyük həssaslıq tələb edir. Konkret misala baxaq. Rus dilində belə bir məsəl var: “Qurddan qorxan meşəyə getməz”. Bu məsəl Qafqazda bir qədər başqa cür səslənir: “Qurddan qorxan qoyun saxlamaz”. Tərcümə zamanı bu məsəli digəri ilə əvəz etmək olmaz ona görə ki, əgər Rusiyada qurdlarla rastlaşmaq təhlükəsi meşə ilə bağlıdırsa, Qafqazda qurd hər şeydən əvvəl qoyun saxalayan üçün təhlükəlidir. Məsəl dəyişdirilsə, bu vacib yerli, milli kolorit itə bilər.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra bədii tərcümə ölkəmizdə ciddi bir dövlət işi olmuşdur, hazırda Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişaf dinamikasında həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət əmsallarına görə irəliləyişlər aydın şəkildə hiss olunmaqdadır. Müstəqillikdən sonra artıq Azərbaycan ədəbiyyatının dünya miqyasında tərcümələrində xeyli inkişaf görülməkdədir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədəbi nümayəndəsi, milli ən gözəl şəkildə təmsil edən Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında ingilis tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyə qadir olmuşdur. Füzuli yaradıcılığını hələki ən yaxşı tərcümə edən Gibbdür. O əsərin özünəməxsus orijinallığını saxlayaraq tərcümə etməyə qadir olmuşdur ancaq ki, “Ey hərİR içrə tənİN mütləq bülür içrə güləb” misrası ilə başlayan müxəmməsin tərcüməsində bir sıra təhriflər müşahidə edilir. Bu müxəmməs mürəkkəb obraz və ifadələrlə doludur. Tərcüməçi orijinalda verilmiş “xəl-xallar” ifadəsini düzgün tərcümə etməmişdir. “Xalxal” ayağa bağlanan qolbağ müqabilində qızıldan zıncırovlu ayaqbağıdır. Gibb bu ifadəni “golden anklete” yəni “qızıl bəzəklər” şəklində vermişdir. İlk başda tərcümənin düzgün olduğu düşünülür ancaq Füzulinin obrazlı şair olduğunu nəzərə alsaq tərcüməyə əsasən sadəcə qızıl bəzək olaraq deyildə zıncırov sədasında əks ettirmişdir.

Füzuli ədəbi yaradıcılığının uğurlu tərcüməsini verə bilən digər tərcüməçi də türk şairi Sofi Nurudur. Sofi Nuru “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsinə II Dünya müharibəsi zamanı başlamış, 1970-ci ildə tamamlamışdır. O, Gibbə nəzərən həm məsnəvi formasını, qəzəl və qəsidələrin forma və xüsusiyyətlərini daha uğurlu şəkildə oxucuya çatdırma bilməmişdir. Buna səbəb olaraq tərcüməçinin tərcümə etdiyi əsərin yarandığı mühitə, məxsus olduğu xalqın adət-ənənələrinə bələd olmasını göstərmək olar. Bu bir daha sübut edir ki, tərcümə etmək yalnız sözlərin uyğun qarşılığının verilməsi deyil, xüsusilə bədii tərcümədə obrazlılığın qarşı tərəfə çatdırılma bilməsidir. Şübhəsiz ki, Sofi Nuru Azərbaycan xalqına və mədəniyyətinə daha yaxşı bələd olduğu üçün işlənilən epitetləri və təsvir vasitələrini daha qabarıq və obrazlı şəkildə tərcümə edə bilməmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə qarşılıqlı müqayisə metodundan istifadə olunmuş, məxəz və hədəf dildə verilmiş nümunələr qarşılaşdırılaraq orijinalın milli koloritlərinin saxlanılması nüanslarına diqqət yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı müxtəlif tərcümələr üzərindən aparılan təhlillər və yazılan məqalələrə baxılmışdır.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, Henrix Heynin sözləri ilə desək : "orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini qrammatikani öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümədə verə bilər. Lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adama nəisib olmur". Tərcümə sənəti milli xalqın dünya ədəbiyyatında tanınması və təmsil olunması üçün ən doğru vasitədir, tərcümələrdə milli koloritin qorunması, tərcümə zamanı

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

orjinalın mənsub olduğu xalqın dəyərlərinin düzgün və obrazlı şəkildə çatdırılması xalqın təmsili üçün olduqca vacibdir. Azərbaycanın tanınmasında və ədəbiyyatının təbliğinə imkan yaradan bu sənətə milli bir vəzifə kimi baxmaq şərtdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. [HTTP://WWW.TRANSLIT.AZ/TERCUME%20SENETI/TERCUME%20NEDIR.HTM](http://www.translit.az/tercume%20seneti/tercume%20nedir.htm) (1)
2. ŞƏHLA NAĞİYEVA – BƏDİİ TƏRCÜMƏ : NƏZƏRİYYƏ VƏ PRAKTIKA
3. [HTTPS://AZ.WIKIPEDIA.ORG/WIKI/KITABI-D%C9%99D%C9%99_QORQUD](https://az.wikipedia.org/wiki/Kitabi-d%C9%99d%C9%99_qorqud)
4. [HTTPS://WWW.ACADEMIA.EDU/17732942/DEDE_KORKUT_KITAB%C4%B1N%C4%B1N_YABANC%C4%B1_DILLERE_%C3%87EVIRILERI_%C3%9CZERINE_BIR_DE%C4%9FERLENDIRME](https://www.academia.edu/17732942/DEDE_KORKUT_KITAB%C4%B1N%C4%B1N_YABANC%C4%B1_DILLERE_%C3%87EVIRILERI_%C3%9CZERINE_BIR_DE%C4%9FERLENDIRME)

MƏŞHUR TƏRCÜMƏÇİ QADINLAR

RUMİYƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
rumiye.memmedova1998@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tərcümənin əhəmiyyətli bir peşə olması son dövrlərdə məşhurlaşan bir ideyadan tamamilə uzaqdadır. Tərcümə bəşər cəmiyyətinin inkişaf prosesinin sürətindən asılı olaraq təkmilləmişdir və hər sahədə olduğu kimi burada da genderlər arasında ayrışikliyin yaranması labüd prosesə çevrilmişdir. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq qadınların tərcümə etməməsi və yaxud da edilən tərcümələrin dini sferadan kənara çıxılmaması tələb olunmuşdur. Mənim məqaləmə mövzu olaraq seçdiyim qadın tərcüməçilər də qarşılaşdıqları problemləri həll edərək, etdikləri çevirilərlə yüz illər keçsə belə adlarını bizə unutmamayaaraq qadın iradəsinin necə davamlı olduğunu sərgiləmişdirlər.

AÇAR SÖZLƏR: qadın tərcüməçilər, tarixi proses, bacarıq

GİRİŞ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd odur ki, tərcüməçi olmağa hazırlaşan xanımların gələcək karyera yollarında özlərini kişi həmkarlarından yaddaş, bacarıq, iradə və s.kimi keyfiyyətlərdə aşağı görməməsi, özlərinə olan inamlarını artırmaq üçün onlara lazım olan bütün şəraitə sahib olmalarını göstərməkdən ibarətdir. Uzaq və yaxın keçmişdən fərqli olaraq hazırda heç bir sahədə qadınlara hər hansı bir işi görmək iradə tutulmur, ancaq bunun həmişə belə olmadığını da unutmamaq ən önəmli məqamlardan biridir.

Məqalə xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısı fəsilələrindən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün ədəbiyyat siyahısında öz növbəsində istifadə olunmuş müxtəlif mənbələrdən eyni zamanda hazırda fəaliyyət göstərən xanım tərcüməçilərdən, onların qarşılaşdıqları çətinliklər və yaxud da bu sahənin onlara verdiyi üstünlüklər haqqında məlumatlar toplanılmışdır.

Tərcümə peşəsinin başladığı tarixi demək müəyyən qədər çətin məsələdir. Ancaq digər bir çətin məsələ tərcüməni tapan şəxs və ya şəxslərin cinsiyyətlərinin dəqiq olaraq söylənilməsidir. Yaşı milyon aşan dünyada hazırkı vəziyyəti ələ alaraq bir zamanlar kişilərin qadınlardan daha əhəmiyyətli olduğunu demək də mücərrəd anlayışdır. Bəşəriyyətin ilk çağlarından qadınlar da kişilər kimi cəmiyyətin həyatında yeri gəldikcə öz sözlərini demiş, tarixin inkişafına müəyyən dərəcə təsir göstərmişdirlər. Bununla bağlı tarixdən kifayət qədər məlumat əldə etmək mümkündür. Təkcə tərcümədə deyil digər bir çox sahədə də bu belədir.

Ancaq biz bu gün tarix və günümüzdəki məşhur qadınlardan danışmalıyıq. Mövzuya keçid etmədən əvvəl deyilmiş bir fikri sizin üçün təkrar edirəm. “Yaxşı tərcüməçilər diqqət çəkməz, əla tərcüməçilərin isə varlığı belə hiss olunmaz”. Bəs varlığı belə hiss olunmamalı olan birinin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

məşhurluğunu hansı meyarlara əsasən ölçməliyik? Bu sualı mən xanım müsahibim Günay Rəhimovaya ünvanladığım zaman onun verdiyi cavab kifayət qədər qaneedicidir. O belə qeyd edir:” Məşhurlaşmaq istəyənlər ümumiyyətlə tərcümə ilə məşğul olmamalıdır, çünki tərcümə kifayət qədər təvazökar peşədir. Məşhurlaşan tərcüməçilər isə öz sənətini sevib, bu işlə ürəkdən məşğul olanlardır. Bir neçə dil bilmək, və ya hardasa işləmək- bunlar məşhurluğa gətirməyəcək. Sözün əsl mənasında peşəkar olmaq lazımdır. Hər iki dilin sirlərini, incəliklərini bilmək, gözəl ifadə etmək, mənanı itirməmək və dəyişdirməmək - məşhurluğa aparıcı yoldur.”

Ancaq mənim fikrimcə məşhurluq anlayışı biraz fərqli mənədadır. Tərcüməçi kimi məşhurlaşan şəxs dillər arasında “körpü olmaq”la yanaşı öz ana dilinə, həmçinin digər dillərə töhfələr verməli, öz bacarıqları ilə vasitə olmaqdan çıxıb dolayı yolla dünyanı silah lülələrinin atəş bucağından çıxarmalıdır. Burada kiçik bir haşiyəyə çıxmaq istədim ki, bundan bir müddət əvvəl Amerika və Türkiyə Respublikalarının prezidentlərinin görüşündə Rəcəb Tayyip Ərdoğanı tərcümə edən şəxsin etdiyi səhvlər ölkədə müəyyən qədər narazılıqlar doğurmuşdur. Bu məqamda tərcüməçinin qadın və ya kişi olması heç bir əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Adı görüşdə edilmiş səhvlər etiraz doğurursa, müharibə-sülh danışıqlar gedən zaman edilmiş hər kiçik səhv nələrə səbəb ola bilər bir düşünək.

İndi isə keçid edək bu məqalənin yazılmasına səbəb olan qadın tərcüməçilərə. Burada mən sizinlə keçmişdən günümüzdə öz izlərini buraxan xanımlarla sizi tanış etmək istəyirəm. Onların haradan, cəmiyyətin hansı təbəqəsindən olması və yaxud da tərcümə sahəsində fəaliyyətə başladıkları yaş heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Onları tək bir məqsəd birləşdirir o da ki, bizim hələ də onları xatırlamağımıza səbəb olan tərcümələridir.

Anna Baron: 16cı əsrdə yaşamış bu xanım latın və italyan dillərindən ingilis dilinə çoxlu sayda dini yazı nümunələrini tərcümə etmişdir. İlk geniş miqyaslı tərcüməsi italyan Bernardino Oçidonun “Oçines xütbələri” əsəri olmuşdur. Daha sonra Bişop Con Cevelin “Anqlikan kilsəsinin üzrxahlığı” əsərini də tərcümə etmişdir. Onun tərcümələrindən sonra ingilislərin həyatında müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, protestant mənəsinə düzgün mühakimə formalaşmağa başlamış və Kraliça Yelizavata tərəfindən həyata keçirilən dini siyasətin dəstəklənməsinə öz köməyini etmişdir.

Margaret Tyler: İngilis dilindən ispan dilinə tərcümə edən həmçinin ispan romanslarını ingilis dilinə tərcümə və nəşr etdirən ilk ingilis xanımi idi. O Diyego Ortinez de Calahorranın “Espyo de principe y cavalleros” əsərini “The mirror of Princely Deeds and Knighthood” başlığı ilə orjinala yaxın tərcümə etmişdir. 1578ci ildə bestsellerə çevrildi. Kişi ünsürlərinin üstün olduğu materialların qadın tərəfindən tərcümə olunması narahatlıqlara səbəb olsa da Margaret Tyler heç vaxt geriyyə addım atmadı. O dövrdə qadınlar sadəcə dini yazıları tərcümə edə bilərdilər. O yazdığı oxucuya məktub əsərində bu vəziyyətdən narazılığını bildirmiş və qeyd etmişdir ki kişilərə və qadınlara münasibət eyni olmalıdır.

Aphra Behn: Fransızdan ingilis dilinə tərcüməçi olmuş eyni zamanda yaşamağı üçün lazım olan pulu yazıçılıqdan qazanan ilk qadın idi. “A discovery of new World’s” əsərini tərcümə etmişdir. Aphra Behnin adına həmçinin Virciniya Vulfun “Özünə aid bir otaq” əsərində rast gələ bilərik.

Anna Dacier: Fransız alimi və klassik əsərlərin tərcüməçisi olan Anna Dacier Homerin “İliada” və “Odiseya” əsərlərini qədim yunan dilindən fransız dilinə tərcümə etməsinə görə tanınır. Fransanın mərkəzindəki Saumur şəhərindən olan xanıma Latın və Yunan dilləri atası tərəfindən öyrədilmişdir. 1672ci ildə atasının ölümündən sonra Parisə köçüb atasının köhnə dostlarından və eyni zamanda Latın klassik əsərlərinin nəşriyyatında çalışan Pierre Saniri Huet ilə birgə işləmişdir. Bundan sonra Anakrean, Sappho, Terence, Platon və Aristotelin nəşrlərini də tərcümə etmişdir. Homerin “İliada” əsəri onun çevirisi ilə ilk dəfə 1699cu ildə nəşr olunmuş və bu hadisə ilə Yunan epik poeması Fransız ədəbiyyatına ilk addımını atmışdır.” Odisseya”nın tərcüməsi isə bir müddət sonra 1708ci ildə həyata keçmişdir. Anna Dacierin tərcümələri Homerin əsərlərini ingilis dilinə tərcümə edən şair tərcüməçi Aleksandr Pope daxil olmaqla öz müasirləri tərəfindən mədh olunmuşdur.

Julia Evelina Smith: Amerikan feminist yazarı Bibliyanı orjinal dillərdən (Latın, Yunan, İbrani dillərindən) ingilis dilinə tərcümə edən ilk ingilis xanımidir. Zəhmətini hər zərrəsini 8 il sərf edərək tamamladığı tərcüməsi bütün səylərinə baxmayaraq ancaq 20 il sonra nəşr olunmuşdur.

Klemens Royer: O Darvinin “Növlərin mənşəyi” kitabını ingilis dilindən fransız dilinə tərcümə etmişdir. Ancaq tərcümə etməklə yanaşı Royer öz fikirlərini ifadə edən 60 müqəddimə və futnotlar belə yazıb. Darvin 2ci nəşrdə müqəddimə və futnotların çıxarılmasını istəsə də, Royer Darvinlə əlaqələrini kəsir və 3cu nəşr də onun istədiyi formada çap olub. Bu hadisələr bir azda olsa onun

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

müfuzuna xələl yetirir. Tərcüməçinin yazığının əsərinə müdaxilə etməsi öz məcrasını aşan hərəkət kimi qiymətləndirilir.

Dorothy Sayer: Çoxlu sayda əsərləri və tərcümələri olsa da biz onu daha çox Dantenin “İlahi Komediya”sına görə tanıyıyıq.

Anna Hume: Şortlandiyalı yazıçı və şairə olan Anna Hume həm də Latın dilindən İngilis dilinə tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Tarixçi David Humenin qızı olan Anna Ueddenburn qəsrində doğulub boya başa çatmışdır. İlk dəfə atasının Latın dilində olan şeirlərini İngilis dilinə çevirmiş, daha sonra isə İtalyan şair Petrarçinin “Trionfi” əsərini “Eşqin zəfəri” adı ilə tərcümə etmişdir. Anna Humenin tərcüməsi Evan Tayler tərəfindən 1644cü ildə Edinburqda nəşr olunmuşdur. Onun nüfuzlu ailədən gəlməsinə baxmayaraq qadının kitab tərcümə və nəşr etməsi hələ də öz adətdənkənarlığını qoruyurdu. Lakin buna baxmayaraq kitab böyük əksəriyyət tərəfindən təqdirə layiq göründü.

Hala Halim: Misirdə dünyaya gələn Hala Halim akademik və tərcüməçi olaraq tanınmışdır. O, Mohamen El-Bisatienin “Gölün fəryadı” romanını ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

Fatma Aliyə Topuz: Türk ədəbiyyatında ilk qadın tərcüməçi kimi tanınan Aliyə xanım heç bir xüsusi dil təhsili almamış sadəcə qardaşının hazırlıq dərslərini dinləyərək fransız dilini öyrənmişdir. Evləndikdən sonra həyat yoldaşının tərcüməyə olan münasibətinin dəyişdikdən sonra o George Ohnetin “Volonte” romanını və bir çox digər ədəbi nümunələri Bir Xanım imzası ilə tərcümə etmişdir.

Sevin Okyay: “Herri Potter” və “Heyvanistan” əsərlərini tərcümə edən Sevin xanım eyni zamanda yazıçı jurnalist, radio proqramçısı kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Azra Erhat: Filoloq tərcüməçi arxeoloq yazıçı qədim yunan və roma dilləri uzmanı olmuşdur. Sofokl və Aristotelin yazıları ilə yanaşı “İliada”və “Odiseya” poemalarını da qədim yunan dilindən türkcəyə çevirmişdir.

Şadan Qaradəniz: Umberto Econun demək olar ki, bütün əsərlərini türk dilinə tərcümə edən Şadan Qaradəniz 1931ci ildə Trabzonda dünyaya gəlmişdir. Türk tarix qrupunun tərkibində peşəkar tərcüməçi kimi işləyən Şadan Qaradəniz tərcüməçilik haqqında da bir çox kitabın müəllifidir.

Azərbaycanda da tərcüməçi qadınlara misal olaraq **Ətrabə Gül, Fialə Abdullayeva, Kifayət Haqverdiyeva, Leyla Abbasova, Günay Rəhimova** kimi xanımları misal göstərə bilərik.

Buradan məlum olduğu kimi yaşadıkları dövr və coğrafiya qadınların tərcümə peşələrinə çətinliksiz ötürməmiş, müəyyən mənada onlara ya əsərləri tərcümə etməyə imkan verməmiş yaxud da edilən tərcüməni nəşr etməyə izin verilməmişdir. Ancaq əsas məsələ budur ki yuxarıda adını çəkilən qadınlar heç bir çətinliyin onlara sevdikləri işi görməyə mane törətməsinə imkan verməmişdir. Bəzi qadınlar da vardır ki, bacarıqları və tərcümələri bir sözlər əziyyətləri digərləri tərəfindən amansızcasına istismar olunub. Unutmamalıyıq ki, bu dünya bir bütündür, qadın və kişilərin harmoniyasından əmələ gəlmiş bir bütündür. Bu bütünü qorumaq üçün qarşımızdakı şəxsləri qadın-kəş, ağ dərilili-qara dərilili, gənc-qoca deyil də sadəcə bacarıqlı- bacarıqsız olaraq bölüşdürməmiş ən doğrusudur. Çünki digər peşələrdən fərqli olaraq tərcüməçinin öz bilik və bacarığından başqa bir dəstəyi yoxdur.

NƏTİCƏ

Yuxarıda adları qeyd olunan şəxslərin qarşılaşdıqları problemlərə diqqətlə yanaşaraq, ağır zəhmət nəticəsində əldə etdikləri uğurlarını hər birimizin yaşaya bilmə ehtimalını nəzərdən qaçırmamalıyıq. Hər dövrün tələblərinin bir birindən kifayət qədər fərqli olması bu tələblərin azalması mənasına gəlmir. Məşhur olmaq istəyən qadın tərcüməçilər bütün fikirlərini sadəcə peşə biliklərinin artırılmasına həmçinin də bacarıqlarının onlara ən yaxın köməkçi olduğunu bilərək özlərini inkişafa etdirmə yolunda irəliləməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Susan Bassnett. Reflections on Translation. Publisher: Multilingual Matters (**Book**) 2017 :1-192
2. Marie Lebert. Some famous women translators of the past <https://marielebert.wordpress.com/2017/09/18/translators-women/> (**online məqalə**)
3. Sian Cain. In their own words: 10 female translators on the work that inspires them <https://amp.theguardian.com/books/2017/aug/31/female-translators-women-in-translation-jull-costa-berenofsky> (**online məqalə**)
4. Alison Kroulek. 8 famous translators from the past and present. <https://www.k-international.com/blog/8-famous-translators/>(**online məqalə**)
5. Murat Kaya. Türkiyənin ən başarılı kadın tercümanları <https://www.nettercume.com.tr/kadin-cevirmenler> (**online məqalə**)

TƏRCÜMƏ VƏ BEYİN

LƏMAN ƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
leman0298@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalə Tərcümə prosesinin anatomik araşdırmasına həsr olunmuşdur. Tərcüməyə (tərcümə prosesinə) verilən müxtəlif təriflər içərisində ən yığcam olanı budur ki, tərcümə - bir dildə ifadə olunanın başqa bir dilin imkan və vasitələri ilə ifadə edilməsidir. Bu isə yalnız o zaman mümkün olur ki, mütərcim hər iki dili ən dərin incəliklərinə qədər bilir. Bu məqalədə bu qədər qəliz olan prosesin necə baş verməsinin anatomik cəhətdən izahı ilə tanış olacaqsınız. İki və ya daha artıq dili tam incəliklərinə qədər bilmək nə dərəcədə mümkün olduğu, beynin hansı yarımkürəsinin sözlərin mənasını aşkarlamağa, hansı yarımkürəsinin sözləri dərk etməyə xidmət etdiyinin anadilli və xarici mənbələrdən edilən araşdırmalar vasitəsilə izahı öz əksini tapmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: epistemik, evristik, sintaksis və fonetik dərkətmə, Vernike sahəsi, infraqırmızı spektroskopiyə, Broka sahəsi.

GİRİŞ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd, ilk növbədə dərkətmə prosesinin necə baş verdiyini izah etməkdir. Növbəti məqam isə Tərcümə prosesinin necə mürəkkəb bir proses olduğunu oxuculara çatdırmaqdır. Beləliklə, bu məqaləni oxuduqdan sonra oxucuda dərkətmə prosesini anlamaqla yanaşı, ixtisasa müəyyən bir maraq da formalaşacaq. Məqalənin əsas əhəmiyyəti isə indiyə qədər Tərcümə prosesinin araşdırılmasına aid materialların azlığından və bu prosesin mürəkkəb olmadığını iddia edənləri bir daha düşünməyə vadar etməkdir.

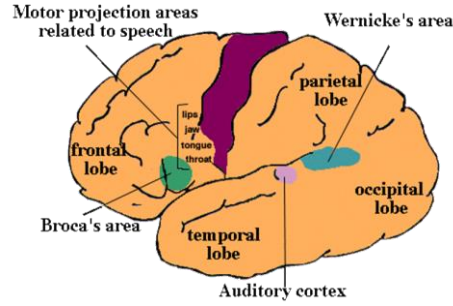
TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın gedişatında ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan çoxsaylı elmi ədəbiyyatdan istifadə olunub. Eyni zamanda da, prosesin gedişatı haqqında tərcümə ixtisasının tələbələrinə suallar ünvanlanmış və onlara hansı məqamların maraqlı gəldiyi öyrənilmişdir. Tədqiqat ərzində həmin məqamlara xüsusi diqqət yetirilmişdir. Anadilli mənbələrin kifayət qədər olmaması səbəbindən daha çox xarici mənbələrdən istifadə olunmuş, rus və ingilis dillərindən mətnlərin tərcüməsi nəticəsində məlumat əldə olunmuşdur.

Görkəmli rus tərcüməşünası V.N.Komissarov qeyd edir ki, tərcümə prosesində tərcüməçi iki bilik növündən –epistemik, yəni artıq onun yaddaşında olan biliklər və evristik (yeni informasiyanın əldə edilməsi qabiliyyəti) - istifadə edir. Bu isə o deməkdir ki, beyin eyni anda əvvəlcədən mənimsədiyi informasiyaları çatdırmaqla, ötürməklə yanaşı, eləcə də həmin anda bilmədiyi, ona yad, tanış olmayan informasiyaları aşkarlamağa çalışır. Kənardan ,bəlkə də, çox asan görünən bu prosesi çətinləşdirən nələrdir? Liviya rəhbəri Müəmmar Qəddafinin şəxsi tərcüməçisi natiqin 90 dəqiqəlik çıxışını tərcümə edərkən özündən getməsinə dolğun şəkildə necə izah etmək olar?

Ankelo Makri BMT-də sinxron tərcüməçi olaraq işləyir. O ingilis, fransız və ispan dillərindən tərcümə edir. Müsahibələrinin birində tərcümə prosesinin müddəti ilə bağlı suala bu şəkildə cavab vermişdir: “Biz yarım saat tərcümə edə bilirik. Bundan sonra insan diqqətini tam cəmləşdirməyə qadir deyil. Bundan artıq sinxron tərcümə etmək düzgün deyil. Beynin funksionallığı zəifləyir və tərcümənin keyfiyyəti aşağı düşür. Bu zaman isə tərcüməçi çox möhkəm yorulur.”

Beyin funksionallığının zəifləməsi və diqqəti tam cəmləşdirə bilməmək-bu halları, aparılan araşdırmalara əsasən tədqiqatçılar bu şəkildə izah edirlər. Həmin epistemik və evristik fərqlər idrak fəaliyyətində beynin hər yarımkürəsində fərqli şəkildə aparılır.Beynin sağ yarımkürəsi keçmiş biliklər və dərk edilmiş metaforalardan olan mənənin çıxarılmasına, xidmət edirsə, sol yarımkürə, sintaksis və fonetik dərkətmə nəticəsində sözlərin tərcüməsində şifahi anlayışlar və sintaktik formalar arasında əlaqələr yaradılmasında mühüm rol oynayır. Digər vacib ünsür isə, 1874-cü ildə Alman tədqiqatçı Karl Vernike tərəfindən aşkarlanmış və daha sonralar elə onun adı ilə adlandırılmış “Vernike sahəsidir”. Bu hissəyə olan ən kiçik zərər, insanların sözləri dərk edə bilməməsinə gətirib çıxara bilər. Bu halda insanlar sözləri eşidər,lakin onların mənasını dərk edə bilməz.

Növbəti istinad etdiyim mənbə Çində yerləşən Makao Universitetinin Sağlamlıq elmləri (Faculty of Health Sciences, University of Macau, China) üzrə professoru Çen Yuanın "Tərcümə əsasında Beyin aktivliyi" adlı tədqiqatıdır. Bu tədqiqata əsasən, 1970-ci ilin ortalarından etibarən funksional yaxın infraqırmızı spektroskopiyaya (fNIRS-functional near-infrared spectroscopy) anlayışını meydana gətirmişdir. Bu anlayışa əsasən, insan tam diqqətini verdiyi bir halda ətrafdakı hadisələri dərk etmə və eyni anda aldığı informasiyaları qarşı tərəfə ötürmə qabiliyyətinə malikdir.

Növbəti tədqiqat, ifadəli dilin formalaşması haqqındadır. "Broka sahəsi" posterior aşağı frontal girusda yerləşir. Burada ifadəli dil formalaşır. Broka, sol yarımkürəni dil ilə birləşdirən, əlaqəsi olduğunu söyləyən ilk şəxs idi. FMRI istifadə edərək, tədqiqatçılar xüsusi bir vəzifəni yerinə yetirərkən beynini izləyə bilər. Broka'nın dil istehsalı və yaddaşında rolu ilə tanınan, biz düşündüyümüz və etdiyimiz şey haqqında bir fikir əldə etməyimizə imkan verən funksiyadır. Sahə də dil istehsalı və anlayışını idarə etməyə kömək edən qonşu bölgələrlə əlaqələndirilir. "Tərcümə zamanı, bir şey eşidəndə və eyni zamanda danışmaq və danışmaq məcburiyyətində olduqda, bu bölgələr arasında çox güclü funksional qarşılıqlı əlaqə yaranır", - deyir Golestani tədqiqatların nəticəsi olaraq.

Sinxron tərcümə isə daha çoxşaxəli və mürəkkəb bir prosesdir. Mərkəzi beyin tərəfindən idarə olunan və eyni zamanda fəaliyyət göstərən neyronlar bir-biri ilə əlaqəli şəkildə işləyir. İnsan danışarkən və

dinləyərkən neyronların bəziləri aktiv olduğu halda, həm eşidib həm danışma bir tərəfdən isə qavrama prosesində neyronların hər biri aktiv şəkildə işləyir. Cəmi yarım saatdan sonra sinxron tərcüməçilərdə yorğunluq halının baş verməsi bu neyronların mərkəzi sinir sistemi ilə birbaşa əlaqəli olmasından qaynaqlanır.

Sonda onu qeyd etmək istərdim ki, ekspertlər tərcümə prosesinin dolğun və dəqiq anatomik izahını vermək üçün hələ uzun illər çoxşaxəli tədqiqatlar aparmaq lazım olduğunu vurğulayırlar. Amma fikrimcə, bu yöndə aparılan tədqiqatlar və araşdırmalar, belə mürəkkəb bir prosesin icraçısı olan tərcüməçilərin işlərinin asan olduğunu iddia edənlərin düşünmə tərzlərinin və beynlərinin tədqiqatından daha uzun çəkməyəcək.

NƏTİCƏ

Bu peşyə yiyələnmək istəyənlərin yuxarıda qeyd olunan faktorları nəzərə alması çox əhəmiyyətlidir. Bununla da, o prosesin gedişatı zamanı tənzimləmələr apara bilər. Ən əsas məsələ, "Haradan başlamalı?" dolğun cavab tapa bilər. Ümid edirəm ki, bu yöndə aparılan araşdırmaların sayı gündən-günə artacaq və bizdən sonrakı nəslin anadilli mövzuda mənbələrdən istifadə edərək məlumat əldə etməsi indiki kimi əlçatmaz olmayacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. BBC-The amazing brains of the real-time interpreters. By Geoff Watts From Mosaic. 18 November 2014.
2. Explore the Brain Activity During Translation and Interpreting Using Functional Near-Infrared Spectroscopy. April 16, 2016. Bioimaging Core, Faculty of Health Sciences, University of Macau, China
3. BBC Azeri.com- BMT-də tərcüməçi olmaq nə deməkdir? 24 Sentyabr, 2010
4. Brain World -How Your Brain Processes Language » <https://smjournals.com/ebooks/neuroimaging/chapters/NI-16-01.pdf>
5. Brain and Language . Chapter 18 · January 1994-
https://www.researchgate.net/publication/313939080_Brain_and_Language

TƏRCÜMƏ QANUNLARI VƏ PRİNSİPLƏRİ

MƏHƏMMƏD HÜSEYNZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
mhuseynzade9@gmail.com
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tərcümə dillərarası ünsiyyət prosesidir. Araşdırmamın məqsədi tərcümənin qanun və prinsiplərinin sadəcə sərhədlər, maneələr kimi deyil, nitqi gözəlləndirən amillər kimi görməkdir. Tərcümədə qanunların və prinsiplərin əsas yer tutması. Son zamanlarda bir çox sahələrdə inkişafın və müsbət dəyişikliklərin nəticəsində yeni yaranmış texnologiyalarla bağlı sözlərin, ifadələrin dilə keçərək ümumişləkliyi. Tərcümənin yalnız texnologiya ilə bağlılığını deyil, digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqəsini ortaya çıxarmaq. Dünyagörüşün tərcümədə böyük əhəmiyyət kəsb etməsi. Tərcüməçi bir sahədə deyil, bir çox sahələrdə məlumata yiyələnəməsi, bu sahədə təcrübə sahibi olması. Müxtəlif dillər arasında qaydaların fərqliliyinin tərcümədə rolu. Dahi şəxsiyyətlərin tərcümə haqqında fikirləri. Qanun və prinsiplərin izahatı. Hal-hazırda tərcümənin inkişaf səviyyəsi. Dahilərin bu sahə ilə bağlı fikirləri. Təcrübə yoxsa peşəkar sahədir? Qanun və prinsiplərin rol oynamadığı bir tərcümə düşüncəsi. Qanun və prinsiplərin doğurduğu peşəkar tərcümə və yolları.

AÇAR SÖZLƏR: Qanun və prinsiplər, peşəkar tərcümə, keçmiş və gələcəklə bağlılığı

GİRİŞ

Tərcümə ədəbi, elmi yaxud texniki əsərin – orijinal əsərin və ya tərcümənin kitab halında, jurnalda, dövri nəşrdə, yaxud hər hansı digər formada dərc olunmaq, yaxud teatrda tamaşaya qoyulmaq, kinoda, radio verilişlərində, televiziya və ya hər hansı digər vasitələrdə istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq – bir dildən başqa dilə çevrilməsi deməkdir. Hər sahədə olduğu kimi tərcümə sahəsində də qanunlar, qaydalar öz əksini tapır. Ümumiyyətlə tərcümə qanunları və prinsiplərinin formalaşması tərcümənin inkişafının təəcəssümüdür. Həm müasir, həm də qədim bir sahədir. Tərcümənin hem müasir dövrə, hem de keçmiş dövrü əhatə etməsi baş verən hadisələrə (müharibələr, insanların yaşayış tərzini, sülh danışıqları, düşüncələri) əsaslanır.

TƏDQIQAT METODU

Tərcümədə qayda və qanunlara əməl edilməsi tərcümənin gözəlliyindən və tərcüməçinin peşəkarlığından xəbər verir. Son zamanlarda texnologiyaların inkişafı tərcümədə belə öz təsdiqini tapır. Demək olar ki, yeni texnologiyalarla bağlı yeni sözlər və söz birləşmələri artıq dildə öz yerini alır və bununla bağlı izahlar belə verilir. Tarix isə bizə tərcümə sahəsində peşəkarlığın nə olduğunu yada salmağımızda kömək edir. Təbii ki, qaydalar, qanunlar və prinsiplər təcrübələr nəticəsində ortaya çıxan məhdudiyətdir. Hər təcrübə yeni bir qanun və prinsiplər ortaya qoya bilər. Tərcümə bir çox sahədə öz əksini tapmışdır. Siyasi, texniki, iqtisadi tərcümələrdə bu şəkildə meydana çıxmışdır. Yalnız bir dili bilmək peşəkar tərcüməçi olmaq üçün kifayət deyil. Tərcümənin bizə qazandırdıqları ölkəmiz, dinimiz, dilimiz haqqında yazılan məqalələr, kitablar, çəkilən filmlərin məzmununu anlamaq və təhlil etməkdir. Tariximizi, ayrılmaz hissəmiz-Qarabağımızı dünyaya tanımaqdır. Qanunlar və prinsiplər tərcümə qapılarının bir açarıdır. Şübhəsiz ki, bu qapılar tərcüməçinin qarşısında tələblərə uyğun olaraq çəkilmiş bir səddir.

Mətn, söz, cümlə və cümlədən kiçik dil vahidlərinin tərcüməsinə tətbiq edilən üsul və proseduralardan əlavə tərcümədə əsrlər boyu formalaşmış qaydalar da var ki, bunlar tərcümə qanunları, tərcümə prinsipləri adı altında məşhurdur. Belə qayda, yaxud prinsipləri ilk dəfə A.F. Tytler özünün "An Essay on the Principles of Translation" kitabında belə formalaşdırmışdır:

1. Tərcümə məxəz mətndəki ideyaları tam şəkildə əks etdirməlidir.
2. Tərcümənin üslubu və ifadə tərzini məxəz mətndəki ilə eyni səciyyədə olmalıdır.
3. Tərcümə orijinal əsər kimi oxunaqlı olmalıdır

Sonralar E. Nida tərcüməyə verilən tələbləri aşağıdakı kimi formalaşdırmışdır:

1. Tərcümə anlaşılmalı olmalıdır;
2. Orijinalın ruhunu və ifadə tərzini əks etdirməli;

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

3. Tərcümənin dili təbii və asan olmalı;
4. Tərcümə də orijinal kimi eyni təsiri doğurmalı, eyni effektdə malik olmalıdır.

Th. Savory isə bu qaydaları özünün "The Art of Translation" kitabında tezis və antitezis şəklində bu cür təqdim edir:

1. Tərcümə orijinalın sözlərini əks etdirməlidir.
2. Tərcümə orijinaldakı ideyaları (fikirləri) verməlidir.
3. Tərcümə orijinal əsər kimi oxunmalıdır.
4. Tərcümə tərcümə kimi oxunmalıdır.
5. Tərcümə orijinalın üslubunu əks etdirməlidir.
6. Tərcümənin mütərcimə məxsus üslubu olmalıdır.(yeni beddi üslubda poetizm özünə xas ola bilər)
7. Tərcümə orijinalın müasiri kimi oxunmalıdır.
8. Tərcümə tərcümənin müasiri kimi oxunmalıdır.
9. Tərcümə orijinalda olmayan nəyisə əlavə edə, orda olan nəyisə ata bilər.
10. Tərcümə orijinala nə əlavə edə, nə də ordan nəyisə atabilir.
11. Nəzm nəsrə tərcümə olunmalıdır.
12. Nəzm nəzmlə tərcümə olunmalıdır

Təbii ki, keçmişdən bu günümüzdə qədər tərcümə sahəsində də bir çox dəyişiklik olmuş, qeyd olunan dəyişikliklərdə tərcümənin inkişafına zəmin yaratmışdır. Tərcümə qanunları bizim həyatımızda belə qarşımıza qoyulan qaydalar və qanunlar kimidir. Qanun və prinsiplər bizi sadəcə düzgün şəkildə formalaşdırır. Əsasən də tərcümənin iki-yazılı və şifahi növündə də qaydalar öz əksini tapır. Dahilərin tərcümə haqqındakı fikirləri belə onların məxəz dilinə və hədəf dilinə nə dərəcədə hakim olduğu öz təsdiqini tapır. Məsələn: Səməd Vurğun:

Axıtdım alınımın inci tərini
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şerinin şah əsərini
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.

tərcümədən bəhs etmiş bir misra olsa belə geniş şəkildə Azərbaycan dili gözəlliyinin təsvirini yaratmışdır.

Abbas Səhhət:

"Avropalıların öz ədəbiyyatı o qədər vaxt olduğu halda, yenə ərəb və farsın məşhur ədib və şairlərinin əsərlərini öz dillərinə tamamilən tərcümə etmişlər. Belə olan surətdə biz nə üçün avropalıların əsərini öz lisanımıza tərcümə etməyə? Bilmədiyimizi nə üçün öyrənməyə?" . Abbas Səhhət isə tərcümənin insana yeni qapılar açdığını, bu qapılarda müəyyən hadisələrlə bağlı əks olunan məlumatların öz dilimizə tərcümə olunmasında əhəmiyyətini vurğulamışdır. Ümumən tərcümənin anlaşılıq olmağı tərcüməçinin peşəkarlığından və dilin öz zənginliyindən asılıdır. Tərcüməçinin tərcümə prosesi zamanı jest, mimikalardan istifadə etməsi belə onun tərcüməyə ifadəlilik qatdığını, tərcüməni daha anlaşılıq, aydın izah etdiyinin bir işarəsidir. Gələcəkdə yeni texnikaların, bilinməyən sənə cisimlərinin, görülməmiş müalicələrin aşkar edilməsi zamanı o sahələrdə peşəkar şəxslərdən tərcüməçi öz sahəsinə uyğun(məsələn; siyasi tərcümə, texniki tərcümə, mətbuat tərcüməsi, iqtisadi tərcümə və s. mətnlərini məxəz dilindən hədəf dilinə çevirən tərcüməçilər) məlumatlar əldə etməlidir. Bir dildən digər dilə tərcümə edərkən qaydalar, qanunlar və prinsiplər, o ölkənin dilnin mühafizə olunmasına diqqət edilməlidir. Tərcümə sənəti tərcüməçiyə dünyayla əlaqə yaratmaqda kömək edən sahədir. Yeni tərcüməçi kiçik deyil daim böyük düşüncələr içərisində olmalıdır. Böyük düşüncəli eyni zamanda kiçik hissələr, parçalar da tərcüməçinin həyatında önəm daşmalıdır. Qaydalardan qorxmaq və qaydaları pozmaq insanın təcrübəsizliyinin bir simvoludur. Demək ki, tərcümənin inkişafı qanunlar və prinsiplərin bir həll yolu kimi göstərilir. Məsələn bu sahəyə gənc tərcüməçilərin cəlb olunması yeni ideyalar, yeni düşüncələrin ilk addımlarıdır. Dünya ədəbiyyatında müəlliflərin hansı düşüncələrlə, hansı obrazlarla əsər yaratdığını bilmək təbii ki, insanların maraq dairəsini artırır və əsərlər, məqalələr zövqünü oxşayar. Hər məsələnin bir həll yolu vardır . Tərcümədə qanun və prinsiplər de boşluqların olmağı bəzən qanunların bir insanın təcrübələrinə əsaslanmağına, bəzən də bir tərcüməçinin o qaydalara əməl etməməsi ilə bu problemlər yaranır. Yəni sadə bir həll yolu bu ola bilər ki, qanun və prinsiplərin tərcümədə qoyduğu məhdudiyyətlər əsəri deyil, əsəri tərcümə edən müəllifə aid edilir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

NƏTİCƏ

Bu araşdırmamın nəticəsi olaraq deyə bilərəm ki, tərcümənin mahiyyəti dünyada yaşayan insanların dərdlərini, düşüncələrini asanlıqla anlama bilmək və onlarla bir çox məsələləri müzakirə edə bilməkdir. Təcrübələr insanın inkişafının bir mərhələsidir. Təcrübə ilə yanaşı nəzəriyyəyə də üstünlük verilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təcrübələr nəticəsində qaydalar, qanunlar yaranır. Qaydaları tərtib edən insan sadəcə öz düşüncəsinə deyil hər kəsin düşüncəsinə, fikirlərinə dəyər verərək bu fikirlər doğrultusunda qayda və qanunları insanlara aşılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əzimov C. Ə Tərcümə prinsipləri 28 s B 1955
2. Brisse A. Tərcümə yeni dünya düzənində: Tərcümənin vəzifələrinə yeni bir nəzər "Dil və Ədəbiyyat" jurnalı №2 Bakı 2007
3. Bayramov.Q.H. Azərbaycanda sinxron tərcümənin hazırkı vəziyyəti. Xəzər. 1999
4. Translators through History (edited by Jean Delisle), UNESCO Publishing, 1975
5. Cəfərova K. N. Şer tərcüməsinin sintaktik-üslubi məsələləri (Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələri əsasında) namizədlik dis. avtoreferatı, Bakı 2004,

KİTAB VƏ FİLM TƏRCÜMƏSİNDƏKİ CARİ VƏZİYYƏT

ZƏHRA SƏMƏDZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
samadzade.zehra@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

LALƏ HƏMİDLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
hamidlilala1@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Kitab və film tərcüməsindəki cari vəziyyət adlı məqalədə film sənayesi və kitab çapının önəmli mərhələsi olan tərcümədən söz açılır. Müasir dövrdə xarici film və kitablara maraq daha çoxdur. Aşağıdakı məqalədə filmlərin dublyajında və kitab tərcümələrində ortaya çıxan problemlərdən, buraxılan səhvlərdən danışılır. Aparığımız araşdırma göstərdi ki, problemlərin yaranma səbəbinin bir qismi kino mərkəzləri və nəşriyyatlarda olsa da, digər qismi biz-oxucular və dinləyicilərin payına düşür.

AÇAR SÖZLƏR: kitab, film, dublyaj, tərcümə, transkripsiya, ana dili böhranı
ABSTRACT

The current situation in the translation of books and films is an important stage of film industry and book printing. Nowadays, foreign films and books are more interesting. The following article talks about the problems and errors that happen in the dubbing of films and in the translation of books. Our research showed that while some of the causes of the problems is in cinema centers and publishing houses, the other part is we-readers and listeners.

KEY WORDS: book, movie, dubbing, translation, transcription, language crisis

GİRİŞ

Tərcümə sahəsinin sosial fəaliyyətimizdə rolu danılmazdır. Təsəvvür edin ki, dahi yazıçı Dostoyevskinin məşhur əsəri "Cinayət və Cəza" doğma dilimizə tərcümə olunmur və siz yazıçının həyata olan baxışı və fəlsəfi fikirlərindən tamamilə xəbərsiz olursunuz. İndi isə bu sayın bir yox, min olduğunu düşünün. Yaxud Hollivudda yenidən premyerası olmuş "Qisasçılar" (Avengers) filmi bir Marvel pərəstişkarı olduğunuz halda, ana dilimizə tərcümə olunmadığı üçün baxa bilmirsiniz. Beləliklə, bu kimi ehtimallar nəticəsində cəmiyyətin əsas sosial fəaliyyətləri sırasında olan film və kitablardakı bütün yeniliklərdən məhrum oluruq.

TƏDQIQAT METODU

Müşahidələr nəticəsində aydın olur ki, film və kitab tərcüməsi sahəsində acınacaqlı vəziyyət mövcuddur. Elə ilk olaraq, filmlərin və kitabların adından başlamaq olar. Kitablarda müəllif adı üçün olan transkripsiyadan düzgün istifadə edilmir, bəzən heç müraciət belə edilmir. Məsələn: “1984” , “Heyvanistan” , “Birma məsələsi” və s. kimi əsərlərin müəllifi Corc Oruellin adında transkripsiya qaydasına müraciət edilmədən George Orwell kimi yazılır. Siyahını Orxan Pamuk, Əhmət Batmanla da uzatmaq olar. Film adlarında isə başlıqlar filmin mahiyyətinə varmadan birbaşa və hərfi tərcümə edilir. Nəticədə, kinoteatrlarda gülünc başlıqlı filmlər tamaşaçıların ixtiyarına verilir. Buna misal olaraq, "Şeirli Cun parkı" (Wonder park), "Əjdahanı necə əhliləşdirmək 3 (How to train your dragon 3), "Kral danışıq" (King's Speech), "Dəmir tutuş" (True Grit) göstərmək olar. Filmlərin və kitabların tərkibinə və mahiyyətinə nəzər saldıqda fərqli problemlər ortaya çıxır. Kitablarda ədəbi normaların pozulması (daha çox qrammatik norma), "tərcümənin tərcüməsi" halları, rus və türk mənşəli parazit sözlərin istifadə olunması müşahidə olunur. Ədəbi normanın pozulmasına bariz nümunə olaraq, Flippa Qreqorinin “Boleyn nəslindən daha bir qız” əsərindəki saysız-hesabsız səhvlər vardır ki, bunlardan bir neçəsini xüsusilə qeyd etmək istərdik .

- - Xeyir-duanız onun üstündə olsun deyər? Heç vaxt! Əlahəzrət, əgər mənim dayım oğlu Hovarda *stavka* etsəniz, qələbəyə tam əmin ola bilərsiniz, həm də ölkənin ən adlı-sanlı və sadəqətli ailəsinə dəstək olarsınız.

- Bəzən çox şeyi, əksər hallarda heç bir şeyi ifadə etməyən elə həmin *flirtin* , kurtuzanın məhəbbətinin diliydi.

- Saçlarım dalğalanır, sancaq və *şpilkalarım* itir.

Nümunələrdən görüldüyü kimi türk və rus mənşəli parazit sözlərin qarşılıqsız şəkildə verilməsi ədəbi normaların pozulması ilə paralel müşahidə olunur .

Filmlərdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Məsələn, yeni bir xarici film çəkilir və kino mərkəzləri filmin lisenziyasını almalı və onu orijinal dildən tərcümə etməlidir. Lakin yerli kino mərkəzləri filmin rus və ya türk dilinə tərcümə olunmuş versiyası üzərində bir-iki dəyişiklik edir və filmdə bir çox məqamlar itir, ikinci dildən tərcümə olunduğu üçün keyfiyyət itir, aktyorun səsi və bütün effektlər silinir. Digər məsələ isə xarici filmlərdə söyüşlü məqamların ya tərcümə olunmaması, ya da kəsilib atılaraq, ümumiyyətlə göstərilməməsidir. Əslində, kinoteatrlar xarici filmləri heç doğma dilimizə dublyaj etməyib, alt yazı verməklə kifayətlənirlər. Fikrimizcə, tamaşaçıları cəlb etmək üçün dublyaj olursa daha yaxşı olar. Çünki hər bir doğma dil daşıyıcısı olan yerli tamaşaçı filmə baxanda onu hiss etmək və tam başa düşmək istəyər.

Ana dilinə olan marağı və bağlılığı öyrənmək üçün gənclər arasında sorğu keçirdik. “Kitab və film tərcüməsindəki cari vəziyyət” başlıqlı sorğuda əksər gənclər türk və ya rus dillərinə üstünlük verdiyini bildirdi. Səbəbi anlamaq çox çətin deyil, demək olar ki, hər kəs kitab və filmlərin ana dilimizə tərcüməsindən razı deyildi.

NƏTİCƏ

Yuxarıda sadaladığımız faktları nəzərə alsaq , bu halların dil daşıyıcılarına edəcəyi təsir labüddür. Məhz bu səbəblərə görə, əksər gənclərimiz türkdilli və rusdilli ədəbiyyatlara, filmlərə müraciət edir. Bununla da, dilimizin incəliyi, rəngarəngliyi və özünəməxsus zərifliyi üzə çıxmağa imkan yaradılmadan həmin dillərin kölgəsi altında qalır. Kitab bazarını türkdilli kitabların zəbt etməsi və film dublyajında anadilli filmlərin gözəçarpan azlığı həyəcan təbili olmalıdır . Çünki gənc nəsillər türk və Azərbaycan dilləri arasındakı fərqləri sezmədən nitqimiz, yazılarımız, sosial şəbəkələrdə paylaştığımız postlarımız hətta tərcümələrimizdə belə bu dildəki ifadələrdən istifadə edirik. Təəssüf ki, bu hal artıq şüursuz olaraq baş verir və görünür, bu tendensiya davam etməkdə ısrarlıdır. Yaxud, kitab mərkəzləri və mağazalarında Azərbaycan dilində olan kitablara daha az yer ayrılır, nəinki digər xarici dillərdə olan kitablara- rus, ingilis xüsusən türk dili . Sual doğur : Bəs nə etməli? Cəmiyyəti bu bələdan necə qurtarmalı? Bizə görə, cavab tərcümə tənqidindədir. Əslində, bu problemlərin yaygınlaşmasının əsas səbəbkarı başdansovdu edilən tərcümələrə əhəmiyyət vermədən çap edən nəşriyyatlar , televiziya kanalları və yaxud kinoteatrlardırsa , daha çox məsuliyyət biz oxucuların və izləyicilərin üzərinə düşür. Şübhəsiz, tərcümə bazarı da oxucunun və izləyicinin tələbatına uyğun olaraq istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Əgər dil daşıyıcıları tərcümədən narazılıqlarını rəsmi və aşikarənə bildirsələr , bəlkə də nəşriyyatlar və film dublyajına cavabdeh olan qurumlar bu işin məsulliyətini daha yaxşı dərk edər və daha çox maliyyə ayırar. Digər həll yolu isə ana dilimizə olan

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

qayğı, diqqət və sevginin artılmasıdır. Fəqət, bu missiyada məsulliyətin biz tərcüməçilərin üzərinə düşdüyünü də unutmamaq olmaz. Bizlər ədəbi səriştəmizdən maksimum istifadə edərək keyfiyyətli əsərlər ərsəyə gətirməli, beləcə əcdadlarımızın yadigarı və ən qiymətli xəzinəmiz olan ana dilimizi oxuculara və izləyicilərə sevdirməliyik. Odur ki, gələcəkdə Azərbaycandakı bədii tərcümə sahəsinin inkişafı və dirçəlişi bizlərin əlindədir və hər birimiz illərin sınağından keçmiş dilimizin qarşısında borcumuzu dərk etməli və hər bir kəlməsinin qədrini bilib, düzgün işlətməyi bacarmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

16. Corc Oruell. Heyvanıstan <https://alinino.az/product/heyvanistan> (**bədii əsər**)
17. Corc Oruell. Birma günləri <https://alinino.az/product/birma-gunleri> (**bədii əsər**)
18. Coş Appelbaum, Eşli Çeyni, Aron Dem <http://www.parkcinema.az/movies/view/8070/sehirli-cun-parki?lang=az> (**online film**)
19. Filippa Qreqori. Boleyn nəslindən daha bir qız <https://alinino.az/product/boleyn-neslinden-daha-bir-qiz> (**bədii əsər**)
20. Kitab və film tərcüməsindəki cari vəziyyət https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSczZJzeN9fj2vpi_kOoaZGwc1nFg4jb5JheWZKAABSia7yvbA/viewform (**online sorğu**)

DOĞMA DİLƏ TƏRCÜMƏNİ ASANLAŞDIRAN AMİLLƏR VƏ İKİNCİ DİLƏ TƏRCÜMƏ VƏRDIŞİNİN FORMALAŞDIRILMASI

GÜLNAR ABASOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
ms.abasova657@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tərcümə dedikdə sözlərin hər fəhərf tərcüməsi deyil, orijinal dildə olan mətnin oxucular üçün sanki ana dilində yazılmış kimi axıcılıqla çevrilməsi nəzərdə tutulur. Əfsuslar olsun ki, günümüzdə başqa sahələrdə ixtisaslaşan insanlar da tərcümənin qazanclı bir peşə olduğunu düşünərək özlərini burada sınaırlar. Lakin onlar tərcümənin uğurlu alınması üçün iki əsas amili nəzərdən qaçırlar. Bunlardan birincisi xarici dili mükəmməl bilməkdirsə, ikinci amil öz doğma dilinin dərinliklərinə bələd olmaqdır. Ana dilini tam mənimsədikdən sonra edilən tərcümələr, əlbəttə ki, daha peşəkar səslənəcəkdir. Məqalədə tərcüməçilərin daha çox ana dilinə tərcümə etmələrinin səbəbi və B dilinə tərcüməni çətinləşdirən səbəblərdən bəhs olunur. Bundan əlavə ana dilindən ikinci dilə tərcümə bacarıqlarının qazanılması yollarına da toxunulub.

AÇAR SÖZLƏR: tərcümə, ana dilin peşəkar istifadəsi, məxəz mətnin dili

GİRİŞ

Tərcümə fəaliyyətinə yeni başlayan tərcüməçiləri hər iki işlək dillərinə dərinlən yiyələnməyə həvələndirmək, ikinci dilə tərcümə zamanı qarşılarına çıxma biləcək problemlərdən qismən də olsa, aqah olmalarını təmin etmək məqalənin ərsəyə gəlməsindəki əsas səbəblərdir.

Məqalə xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısı fəsilələrindən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın aparılması üçün ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan elmi ədəbiyyatdan, həmçinin onlayn resurslardan istifadə olunmuşdur.

Bir çoxları ana dilinə daha asanlıqla tərcümələr edildiyini düşünülür. Bunun əsas səbəbi kimi tərcüməçinin doğma dilə daha yaxından bələd olması, leksik, sintaktik, morfoloji xüsusiyyətlərinə hakim olmasını deyə bilərik. Bundan əlavə, tərcüməçi dildə olan idiomlar, metaforlar və söz birləşmələrindən daha rahat və ustalıqla istifadə edə bilir ki, bu zaman tərcümənin oxunaqlılığı, həmçinin keyfiyyəti artır. Tərcüməçinin A dili, başqa sözlə desək, ana dili, onun gözünü açandan bəri müşahidə etdiyi, günlük olaraq istifadə etdiyi dildir. Lakin B dilini, yəni ikinci işlək dilini isə həyatının

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

sonrakı məhələsində öyrənməyə başlayır və proses heç vaxt bitmir. Tərcüməçi doğma dilində mövcud olan leksik və sintaktik qanunauyğunluqları mükəmməl bildiyinə görə məxəz mətni asanlıqla tərcümə edə bilər. Bunun əksinə, o ikinci dili öyrənmək üçün, əsasən, kitablara müraciət edir, qrammatika kitabları və ümumi, yaxud ixtisas lüğətləri kimi istinadların ümidinə qalır, çünki tərcüməçinin ikinci dili əksər hallarda gündəlik danışmaq və praktika mühitindən kənarında öyrənilir. A dilindən B dilinə tərcümə zamanı tərcüməçi ona qaranlıq qalan məqamlarda, sadaladığımız qanunauyğunluqlardan və sözün ekvivalentinin işlənmə yerindən əmin olmadıqda müxtəlif mənbələrə üz tutur, lazım gəldikdə mütəxəssislərlə məsləhətləşir. Bu isə, əksər hallarda, saatlarla davam edən uzun bir proseslə nəticələnir.

Lüğətlərin tərcüməçinin ən yaxşı köməkçisi olmasına baxmayaraq, A dilinə tərcümə edən tərcüməçilər belə lüğətlərin köməyi olmadan da tərcümələrinə davam edə bilərlər, belə ki onlar ikinci dildən daha çox ana dilinin xüsusiyyətlərindən, leksik normadan xəbərdardırlar. Bu biliklərə əsasən onlar hansı feillərin hansı isimlərlə, hansı sifətlərin hansı isimlərlə işləndiyinə, hansı idiom və söz birləşməsinin uyğun olduğuna və digər mühüm leksik məlumatların istifadə edilməsinə daha asanlıqla qərar verə bilərlər. Maraqlıdır ki, tərcüməçi Azərbaycan dilində mövcud olan “dəmir dəmiri kəsər” atalar sözünü ingilis dilinə sözbəsöz tərcümə ilə “iron cut iron” olaraq çevirə bilər. Lakin, ingilis dilində bu atalar sözünün ekvivalenti olan “diamond cut diamond” cümləsini işlətmək üçün tərcüməçi ya kifayət qədər püxtələşmiş, ya da ki anadilli olmalıdır. Burada görürük ki, ingilis mədəniyyətində “almaz”, azərbaycan mədəniyyətində isə “dəmir” sözlərindən istifadə olunur. Hədəf auditoriya belə qəribə səslənən cümlələrin ümumi mənasını anlamaq, lakin onlar bu cümlələrin ingilis dilli bir tərcüməçi tərəfindən deyil, təcrübəsiz tərcüməçilər tərəfindən çevrildiyini biləcəklər. Hədəf auditoriya mətn onların dil standartlarına cavab verməli olduğundan tərcümədəki qüsurları asanlıqla aşkarlaya bilər. Məsələn, “to get” feili dilimizə almaq, qazanmaq, başa düşmək, çatmaq, anlamaq, tutmaq və bir çox mənalarda tərcümə olunur. Ana dili ingilis dili olan biri “ I got your message.” və “Don` t get me wrong.” cümlələri arasındakı məna fərqi öz dilində başa düşsə belə, azərbaycan dilinə tərcümədə birinci cümlədə “ismarıcını *aldım*”, ikinci cümlədə isə “Məni səhv *başa düşmə*” sözlərindən istifadə etmək üçün həmin sözlərin işlənmə yerinə bələd olmalı, kontekstləri fərqləndirməyi bacarmalıdır.

İkinci dilə tərcümə etmək istəyənlərin nəzərə alınmalı olduğu digər bir amil dillər arası fərkdir. Əlbəttə, ingilis və alman dilləri hind-avropa dil ailəsinin müxtəlif budaqlarına mənsub olduqlarından bu dillər arasında tərcümə ingilis və çin-tibet, yaxud qafqaz dilləri arasında tərcümədən daha asan olacaqdır. Müxtəlif dil qruplarına mənsub dillər arasında tərcümə edərkən qarşılaşılan əsas problemlər cümlə strukturlarında fərq olması və bu fərqi nəticəsində cümlənin anlaşılmasının çətinləşməsidir. Gündəlik olaraq mütaliə etməklə hər iki dilə tərcüməni tədricən inkişaf etdirmək mümkündür.

Sözlər müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif mənaları ifadə etdiyi kimi, həm də müxtəlif sosial yanaşmalara malikdirlər. Bir söz, ifadə sizin dilinizdə tamamilə normal səsləndiyi halda, tərcümə etdiyiniz hədəf dildə kifayət qədər kobud, hətta qeyri-etik səslənə bilər. Tərcüməçi bu cür anlaşılmaqlardan yayınmaq üçün hədəf dilin mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmalıdır. Əks halda, o, tərcümədə vulqar və ya təhqiramiz ekvivalentlər istifadə edə bilər. Bundan əlavə, mədəniyyətlərarası fərqlər, xalqın keçirdiyi tarixi inkişaf mərhələləri və hazırkı dövrdə yaşadığı inkişaf səviyyəsi, etnik və emosianallıq göstəriciləri, adət ənənələrin fərqlənməsi nəticəsində “tərcümə oluna bilməyən”(untranslatable) sözlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, alman dilindəki “*schadenfreude*” ingilis dilində “harm” və “joy” sözlərinin birləşməsidir. Lakin bu onlar üçün heç bir məna ifadə etmir. Bir sözlər tərcümə oluna bilmədiyinə görə bu sözlərə tərcümə oluna bilməyən sözlər deyirik. Həmin sözü ingilis dilinə “*getting pleasure from the suffering of others*” olaraq tərcümə etməli oluruq. Azərbaycan dilinə tərcümə də eyni halla qarşılaşacağıq. Bu sözləri tərcümə etmək üçün, əsasən, orijinal sözü italik formada yazır, mötərizədə və ya səhifənin aşağısında mənasını açıqlayırıq. Bu hallarla qarşılaşdıqda çıxış yolu tapmaq üçün tərcümə etdiyiniz dilin həm leksik-semantik, həm morfoloji xüsusiyyətlərindən, həm də dil tərkibindən mükəmməl səviyyədə məlumatlı olmalısınız.

İndi isə “ana dili prinsipi” haqqında danışmaq istəyərdim. Bu prinsipə görə ana dilinə edilən tərcümələrdə daha yaxşı nəticələr əldə edildiyinə inanılır. Bu haqda aparılan araşdırmalar da onu deməyə əsas verir ki, ana dilinə edilən tərcümələr məhsuldarlığı və keyfiyyəti artırır. Məhz bu səbəbdən Lingo24 Ltd, Atlas Translation Service kimi beynəlxalq tərcümə şirkətləri bir çox ölkələrdə olan yerli tərcüməçilərlə əməkdaşlıq etməyə üstünlük verirlər. Hətta ABŞ və Birləşmiş Krallıqlar da daxil olmaqla, bir çox ingilis dilli ölkələrdə “ana dili prinsipi”nə dəqiqliklə əməl olunur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Universitetlərdə (magistratura dərəcəsinə də vəziyyət eynidir) tərcüməçilərə yalnız ana dilinə tərcümə etmə bacarıqları tədris olunur. Almaniya, Türkiyə, Cənub-şərqi Asiya ölkələri və Azərbaycanda isə vəziyyət fərqlidir. Tələbələr hər iki işlək dillərinə tərcümələr edirlər, məhkəmə zallərində İngiltərədə olduğundan fərqli olaraq, bir dilə tərcümə edən tərcüməçilər olmur, bir tərcüməçi həm ana dilinə, həm ana dilindən tərcüməyə cavabdehdir. Sadaladığımız ölkələrdə bir istiqamətdə tərcüməyə üstünlük verilməsi “ana dili prinsipi”nin hər zaman doğru olduğunu söyləməyə əsas vermir. Hər bi tərcüməçi peşəsini hansı istiqamətdə davam edəcəyinə özü qərar verməlidir. Əgər siz ikinci dilinizə hərtərəfli yiyələnmişsinizsə, etdiyiniz istər leksik, istərsə də orfoqrafik səhvlər tərcümənizin keyfiyyətini aşağı sala bilər. Bu isə öz növbəsində müsbət reputasiyanıza xələl gətirəcəkdir. Amma siz bacarıqlarınızdan əminsənizsə, özünüzü sınağa dəyər və geri çəkilməyə səbəb yoxdur.

Bəs bu ikinci dilə tərcümə bacarıqlarını necə inkişaf etdirməli? İlk öncə dil öyrənməyin bir gün, yaxud bir aylıq proses olmadığını bilməlisiniz. B dilindən A dilinə çox yaxşı tərcümələr edə bilsəniz də, əks istiqamətdə tərcümə hər zaman daha çətinidir. Sözlərin və durğu işarələrinin yerli yerində istifadəsi, atalar sözləri və idiomların doğru ekvivalentinin işlədilməsi uzunmüddətli təcrübə tələb edir. Bunun üçün müdəmədi olaraq kitablar oxumalı, kütləvi informasiya vasitələrində yazılan xəbərlərdən əgah olmadı, oxuduğunuz zaman sürətli şəkildə (ucadan, yaxud içində) tərcümə etməlisiniz. Söz bazasının genişliyi də sizin peşəkar tərcüməçi olduğunuzu göstərmir. Düzgün cümlə strukturu və durğu işarələrinin , zamanların istifadəsi üçün daimi olaraq qrammatika kitablarına üz tutmaq lazımdır. Mədəniyyətlərarası fərqlərdən əgah olmaq üçün həmin dildə yazılan nağıllar, dini, siyasi, iqtisadi mövzularda məqalələr, sənədli filmlər, kitablar köməyinizə çatacaqdır. Diqqətə almalı olduğunuz bir digər nüans isə digər tərcüməçilərlə vaxtaşırı əlaqə saxlamaqdır. Bu zaman siz həm tərcümə bazarında tələb olunan mövzulardan xəbərdar olursunuz, həm də onların qarşılaşdığı problemlər haqqında məlumatlanırsınız.

NƏTİCƏ

Tərcüməsinin ana dilində səslənməsini istəyən tərcüməçilər ikinci dilə tərcümənin heç də asan olmadığını nəzərə almalıdırlar. Doğma dilə tərcümə zamanı “tərcüməçi intuisiyası” ilə hansı sözün mətnə daha çox uyğun olduğunu kontekstə görə müəyyənləşdirmək mümkündür. Lakin, ikinci dilə tərcümədə bu intuisiya tərcüməçini səhv yönləndirə bilər. Beləliklə, B dili haqqında kifayət qədər nəzəri bilikləriniz olsa belə, dilə hərtərəfli yiyələnmək uzunmüddətli praktika tələb edir. Buna görə də ana dilə tərcümənin daha asan və keyfiyyətli olduğunu deyə bilərik. Ancaq kifayət qədər praktika ilə ana dilindən də keyfiyyətli tərcümələr etmək mümkündür. Tərcümə bacarıqlarının qazanılması insanın özündən asılıdır, əgər sizdə hər iki dilə tərcümənin yaxşı nəticə verdiyini düşünürsünüzsə, işlədiyiniz istiqamətdə davam edərək öz sahənizdə də uğurlu bir tərcüməçi kimi tanınma bilərsiniz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayeva Fialə. Peşəkar tərcümənin əsasları. UniPrint nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan 2010: 1-217
2. The Mother-Tongue Principle: Hit or Myth? <https://www.atanet.org/chronicle-online/featured/the-mother-tongue-principle-hit-or-myth/> (**online məqalə**)
3. Why is translation into the mother tongue more successful than into a second language? Omar Jabak, <https://www.translationdirectory.com/articles/article1508.php> (**online məqalə**)
4. When Words Are Untranslatable <https://alphaomegatranslations.com/translation-tools/when-words-are-untranslatable/> (**online məqalə**)
5. Should I only translate into my native language? <https://karenrueckert.wordpress.com/2013/10/17/should-i-only-translate-into-my-native-language/> (**online məqalə**)

TƏRCÜMƏÇİ, YOXSƏ DİL BİLƏN ŞƏXS?

AYNURƏ ƏSKƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/ Tərcümə və ingilis dili
Aynu.asgerova@bk.ru
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tərcüməçi, yoxsa dil bilən şəxs? Məqalədə tərcümə sahəsinin peşəkarları və dil bilənlər arasındakı fərq ortaya qoyulmuş, sözügedən peşənin çətinlikləri və ümumi olaraq tərcümə sahəsinə nəzər salınmışdır. Tərcümə prosesinin necə yerinə yetirilməsi və bu proses ərzində bioloji və fiziki dəyişikliklərin baş verməsi araşdırılaraq aydın şəkildə, faktlarla izahı verilmişdir.

ABSTRACT

Translator or a person who knows a language? The article outlines the difference between translation field professionals and language learners, the difficulties of the profession and the general translation field. The way in which the translation process is carried out and the biological and physical changings which take place during this process were examined and explained clearly.

AÇAR SÖZLƏR: Açar söz-tərcüməçi, açar söz-sinxron, açar söz-ardıcıl tərcümə, açar söz-qeyd götürmə, açar söz-çətinlik

GİRİŞ

Tərcümə sözünün tərcüməsi, qarşılığı nədir, görəsən? Yazıçılar öz əsərlərində tərcüməçi obrazlarını təsvir etmiş, film ssenaristləri onlara baş rol vermişdir. Bu sayədə, bizim şüuraltımızda bu peşə və peşə sahibləri haqqında müəyyən fikirlər yaranır. “Arrival” (“Gəliş”) filmində Hannah (Emi Adams), “The Interpreter” (“Tərcüməçi”) filmində Silvia Brum (Nikol Kidman), “Stargate” (“Ulduz keçidi”) filmində Daniel Cekson obrazları kimi bir çox tərcüməçi obrazı bu peşənin həyatımızdakı rolunu əks etdirmiş, bəlkə də, bir çox izləyicisində bu peşəyə yiyələnmək həvəsi yaratmış və müəyyən dərəcədə onun izahını vermişdir. Mən isə tərcüməçi sözünün qarşılığını canlı lüğət kimi verərdim. İlk öncə, tərcümə sözünün etimologiyasına nəzər salaq. Tərcümə sözü latın sözü olub, “translatio” sözündən qaynaqlanır. Tərcüməçilik tələb olunan və əqli cəhətdən yerinə yetirilən çox çətin bir peşədir.

TƏDQIQAT METODU

Hər dil bilən şəxs tərcüməçi ola bilərmə? Son zamanların ən çox düşündürücü sualı haqqında bəs nə deyərdiniz? Mənim cavabım: əlbəttə ki, yox. Tərcüməçi yalnız dil bilməklə kifayətlənə bilməz. Dil bilən şəxs həmin dildə səlis danışa və ya başa düşə bilər. Amma bu o demək deyildir ki, həmin şəxs tərcüməçi deyə bilər. Çünki məcazi mənada desək, tərcüməçi sözlərlə oynamağı bacarır. Bu peşə sahiblərinin tərcümə etdiyi material birbaşa hədəf dil sahibləri üçün nəzərdə tutulur. Ən böyük fərq də elə buradan qaynaqlanır. Belə ki, tərcüməçi kontekstdən asılı olaraq hansı sözü, harada işlətməli olduğunu bilir. Lakin dil bilən şəxs üçün bu o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Bəs tərcüməçinin çətinlikləri nələrdir?

Tərcümənin bir çox növləri var. Tərcümə prosesi şifahi və ya yazılı şəkildə olur. Şifahi tərcüməyə ardıcıl, sinxron, pıçılı və işarə dilinin tərcüməsini misal göstərə bilərik. Bu növlər arasında isə müəyyən fərqlər mövcuddur. Yazılı tərcümə şifahi tərcüməyə nisbətən daha dəqiq olur. C.F.Hendri yazılı və şifahi tərcüməni müqayisə edərkən, belə bir ümumiləşdirmə vermişdir: “Burada dəqiqlik sürət qədər vacib deyil. Dilmanc səhv edə bilər, bunun üstündən keçmək olar. Amma tərcüməçi heç vaxt səhv edə bilməz.” Belə ki, yazılı tərcümə edərkən zaman məhdudiyyəti daha gec olduğundan tələsmədən və material qarşınızda olduğuna görə istədiyiniz vaxt düzəliş edəcəyinizi bilərək bu prosesi həyata keçirirsiniz. Şifahi tərcümə zamanı isə, əksinə, məhdud zaman çərçivəsində mətn hədəf dilə çevrilməli olur. Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi tərcümə zamanı dəqiqlik 70% gözləniləndiyi halda, həmin göstərici yazılı tərcümədə 99%-dir. Bundan başqa, şifahi tərcümə zamanı cəld və dəqiq qərar vermək də çox əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı kiçik bir qərarlıqlıq tərcümədə boşluğun yaranmasına və məzmunun itməsinə səbəb ola bilər.

Bəs tərcüməçi sifarişi qəbul edərkən hansı məsələlərə önəm verməlidir? Ən vacib amillərdən biri sifarişin hansı sahə ilə əlaqəli olduğunu öyrənməkdir. Hər nə qədər peşəkar tərcüməçi olursunuzsa olun, biliyinizin və səriştənizin bütün sahələri tamamilə əhatə edə bilməsi sadəcə bir möcüzə olardı. Bu peşə sahibləri işçi dilləri mükəmməl bilməklə yanaşı, ondan bir və ya bir neçə sahə üzrə peşəkar olması, eyni zamanda müəyyən qədər təcrübəyə malik olması da gözlənilir. Digər bir məsələ isə

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

zamanla bağlıdır. Mütləqdir ki, tərcümənin nə vaxt bitirilməsi barədə tərcüməçi məlumatlandırılın. Belə ki, tərcümə sifarişə alınan zaman müştəri ilə tərcüməçi arasında müqavilə imzalanır. Həmin müqavilədə müştərinin tələbləri açıq şəkildə qeyd olunmalıdır. Bunlardan biri də məhz zamanın əks etdirilməsidir. Sifarişin son günə kimi çatdırılmasından tərcüməçi özü birbaşa məsuldur. Bundan başqa, sinxron və ya ardıcıl tərcümə tələb olunan konfransa (iclasa) vaxtında çatması tərcüməçinin məsuliyyətinin göstəricisidir.

Şifahi tərcümənin növlərindən biri olan ardıcıl tərcümə prosesində, diləncə nətiq danışdığını öncə eşidir və nətiq susduqda isə həmin nitqi dəqiq və səlis şəkildə tərcümə edir. Bir çox hallarda nətiq fikrini bitirdikdə, fasilələr verərək tərcümə üçün şərait yaradır. Amma nətiqin nitqi 10-20 dəqiqə və daha artıq ola bilər. Bu cür hallar baş verdikdə isə diləncə qeydlər götürür. Bəzən nitq fasiləsiz olaraq 1 saat çəkə bilər. Bu zaman diləncə nətiqdən dayanmasını tələb edə bilər. Məşhur rus sinxronisti Çernov deyir ki, insan bir dəfəyə 5 və ya ən çoxu 9 söz yadda saxlaya bilər. Bildiyimiz kimi, ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçi müəyyən qeydlər götürür. Çünki qısa müddətli yaddaş məxəz mətnin yalnız bir hissəsini mənimsəyir. Bu zaman aparılan qeydlərə baxaraq tərcümə verildikdə iş daha keyfiyyətli, effektiv olur. Qeydlər isə əsasən, şəxs, şirkət adları, coğrafi yerlər, rəqəmlər, rənglərdən və s. olur. Tərcümə mövzusu məxfi olduqda isə, görüşün sonunda qeydlər tərcüməçidən alınır.

Sinxron tərcümə prosesi ardıcıl tərcüməyə nisbətən daha çətin bir prosesdir. Ona görə ki, diləncə eyni zamanda həm dinləyir, həm də tərcümə edir. Sinxron tərcümə çətin və yorucu olduğundan, 20 dəqiqədən artıq işi fasiləsiz davam etdirmək məsləhət görülmür. 20 dəqiqədən sonra diləncə əməkdaşı ilə yerdəyişmə edə, fasilə verə bilər. Bu zaman tərcümə daha keyfiyyətli olur. Sinxron tərcümə əvvəlcədən təxmin edilə bilməz. O, səs tonuna, mimikalara, dildən-dilə fərqlənən söz sırasına diqqət tələb edir. Sinxron tərcümə xüsusi texnika quraşdırılmış kabinlərdə həyata keçirilir. Diləncə nitqi qulaqcıqlar vasitəsilə eşidir, sonra eyni anda eşitdiyi nitqi tərcümə edərək mikrofona ötürür. Məqalənin əvvəlində də qeyd etdiyim kimi, bir tərcüməçi qısa zaman müddətində qərar verməyi də bacarmalıdır. Həmin səbəbdən, tərcümə zamanı sinxron tərcüməçi fikri öz bilik bazası ilə tamamlamalı olur. Bu proses zamanı texnologiyanın yeri də əvəzəlməzdir. Quraşdırılan aparatda səs ucaldığını dəyişib özünü uyğun səviyyədə qoya bilərsiniz, məxəz mətn işi dillərinizə daxil deyilsə, xətti dəyişib digər tərcüməçinin hədəf mətnindən tərcümənizi davam etdirə bilərsiniz. Bundan başqa, öskürək zamanı səsin alınması üçün “öskürük” (cough) düyməsi, eləcə də, nətiqin sürətini azaltmasını xahiş etmək üçün də düymə mövcuddur. Bu sayədə, siz öz rahatlığınızı texnologiyanın yardımı ilə qura, tərcümənizi keyfiyyətli şəkildə həyata keçirə bilərsiniz.

Buraya qədər tərcüməçinin gözlə görülən çətinliklərinə yer verdim. İndi isə bioloji cəhətdən biz tərcüməçiləri rahat edən məsələlərdən bəhs etmək istərdim. Tərcüməçini uğurlu edən onun söz bazası, yəni yaddaşdır. Bunu həyata keçirən isə beyin hüceyrələridir. Məlumdur ki, beyin hüceyrələri daima aktiv halda işləyir və gündəlik refleksləri yerinə yetirir. Lakin tərcüməçinin beyni eyni zamanda daha çox iş yerinə yetirir. Narli Qolestani – Cenevrə Universitetində Beyin və Dil laboratoriyasının rəhbəri bu sahədə araşdırma aparmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, tərcümə zamanı beyin özünü yüksək çətinlikli iş üçün hazırlayır. Ona görə, xüsusilə sinxron tərcümə zamanı beynin iki yarımkürəsində sanki bir hərəkətlik yaranır və onun xüsusi bölmələri bir neçə tapşırığı eyni zaman müddətində həyata keçirməyə çalışır (professor bu hissəyə layihə meneceri adı vermişdir). Həmin proses ardıcıl tərcümə zamanı da baş verir, lakin ardıcıl tərcümənin yaratdığı “adi dialoq” hissi yorulmanın qarşısını müəyyən dərəcədə alır. Bu səbəbə görə, iş müddəti neçə saat olursa olsun, limitlərimizi tanıyıb fasilələr vermək sağlamlığımız üçün hər zaman zəruridir.

NƏTİCƏ

Bütün bu nüansları nəzərə alaraq deyə bilərəm ki, tərcüməçi özündə birləşdirdiyi bir çox bacarıq vasitəsilə söz bazasını sintezləyib millətlər, diilər arasında körpü rolunu oynayır. Çünki tərcüməçinin oyunağı sözlərdir. Əsas məsələ isə bu oyuncaqlardan istifadə qaydalarının düzgün mənimsənilməsi və tətbiq edilməsidir. Bunun isə sirri, mənim fikrimcə, öz peşənizi sevmənizdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. <https://swits.us/looking-inside-brain-interpreter-memory-dual-modalities/> (**online məqalə**)
2. https://www.academia.edu/7577646/An_Introduction_to_Translation_Studies_An_Overview (**online məqalə**)
3. <https://dragoman.ist/tr/ceviride-kazanilanlar-simultane-tercumanlarin-insan-beyni-hakkinda-bize-ogrettikleri/> (**online məqalə**)
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Translation> (**online məqalə**)
5. <https://www.daytranslations.com/blog/2018/04/how-to-become-a-professional-translator-in-7-detailed-steps-11190/> (**online məqalə**)
6. Qılıncxan Bayramov, dos. Sabir Mustafa, b.m. Qəzənfər Məmmədov, prof. Rafiq Novruzov, dos. Məhəbbət Əsədova Fialə Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları (Kitab məqaləsi), Bakı 2010, Səhifə 41-53

**TƏRCÜMƏDƏ LÜĞƏTİN VACİBLİYİ VƏ LÜĞƏTLƏRDƏ
AŞKARLANAN ÇATIZMAQLIQLAR VƏ TƏRCÜMƏÇİNİN
YALANÇI DOSTLARI**

AYGÜN ÖMƏROVA
BAKİ MÜHƏNDİSLİK UNIVERSİTETİ
PEDAQOJI/TƏRCÜMƏ VƏ İNGİLİS DİLİ
AYGUNOMAROVAA@GMAIL.COM
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

«Tərcüməçilər» ədəbi, elmi, yaxud texniki əsərlərin mütərcimləri deməkdir; Tərcümə xalqlar eləcə də insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir və bu peşəni yeyələnen insanların mütləq ki ,qarşısına çətinliklər çıxır .Bu çətinliklərdən biridə lüğətlərin zəifliyi,yetməzliyidir. Lüğətlərdə hər zaman düzgün tərcüməyə rast gəlinməməsi ümumi metndə problemlər yaranmasına gətirib çıxarır.Bu səbəbdən tərcümə qeyri - peşəkar olur və səhvlər meydana gəlir Bəzən isə səhvlərin meydana gəlməsinin qarşısını almaq üçün tərcüməçilər transkripsiya üsulundan istifadə edirlər.Belə vəziyyətin qarşısını almaq üçün tərcüməçi ilk öncə öz lüğətinin bütün xırdalıqları ilə tanış olmalı və öz dilini mükəmməl şəkildə mənimsəməlidir.Növbəti vəzifə isə tərcümə etdiyi mövzu üzrə peşəkar insanlarla əlaqə saxlamalı,istər kalka olsun,istər termin olsun doğruluğunu yoxlamalıdır.

AÇAR SÖZLƏR: Tərcüməçi, kalka, səhvlər, terminologiya

ABSTRACT

"Translators" means translations of literary, scientific, or technical texts; Translation is a tool of communication between not only nations, but also people and there are definitely difficulties facing people who translate .Each of these difficulties is weakness, lack of dictionaries. There is not always the correct translation in the dictionary that causes problems in the common text. Therefore, the translation is unprofessional and it causes of mistakes . Sometimes, the translators use the method of transcripts to prevent errors. In order to avoid this situation, translator must get acquainted with all his vocabulary and master his own language perfectly. The next task should be to communicate with professors on the topic that translator interprets.

KEY WORDS: Translator, transcripts, mistakes, terminology

GİRİŞ

Azərbaycan dili dünyanın qədim və zəngin dillərindən biridir. Bu dilin zənginliyi, onun qrammatik quruluşunun sabitliyi, mükəmməlliyi və möhkəmliyində, ana dilimizin bitib- tükənməyən söz xəzinəsində – lüğət tərkibində öz ifadəsini tapır. Doğma dilimiz yüzillər boyu pillə-pillə inkişaf etmiş, tarixin müxtəlif dövrlərində öz müstəqilliyini, sabitliyini, özümlülüyünü qoruyub saxlamış, yaşadığı dolanbac, mürəkkəb zamanların hər bir mərhələsindəki dəyişiklikləri, həm də yenilikləri siyasi-iqtisadi, elmi-fəlsəfi, mədəni-mənəvi, ədəbi hadisələri ifadə etmək qüdrəti ilə, heyrətamiz mübarizliyi ilə bugünkü varislərinə – dilimizi yaşadanlara çatdırıb bilmişdir.Azərbaycan dilinin belə inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biridə ta qədimdən bəri ölkəmizdə tərcümənin inkişaf etməsidir.Azərbaycan orta əsrlərdən bəri ədəbiyyatın tərcüməsinə başlamışdır.Rus istilasına məruz qalan vətənimiz öz dilini unutmağa və rus dilini ana dili kimi danışılmağa məcbur edilmişdir.Bu səbəbdən az-rus lüğətləri nəşr etdirilməyə başlamışdır.İlk öncələr ədəbiyyat tərcümə edilərkən yalnız rus dilinə edilmişdir.Lakin bu belə tərcümə sənətinin inkişaf etməsinə təkan vermişdir.Daha sonralar isə lüğətlərin çeşidləri çoxalmışdır.Avropa ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə ilk tərcümələri əsasən rus dilindən olmuşdur, yəni bu zaman rus dili məxəz dil rolunu oynamışdır. Məlumdur ki, ikinci, üçüncü və s. dildən tərcümə edildikdə hədəf mətn get-gedə orijinaldan uzaqlaşır, orijinalın bədii məziyyətlərindən, müəllif dəst-xəttindən əsər-ələmət qalmır. Tərcümə sənətdir, ona yiyələnmək üçün dil, məxəz mətnin mövzusu və dünya haqqında bilgidən əlavə, tərcüməçi istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə, yaradıcı təfəkkürə malik olmaq lazımdır.Bildiyimiz kimi tərcüməçilərin heyatında lüğətlərin rolu əvəzsizdir.Lüğətsiz tərcüməçi budaqsız ağaca bənzər deyə bilər. Ta uşaqlıqdan bəri bütün tərcüməçilər lüğətlər sayəsində bu sənətə yeyələnməyə başlamışlar, lakin lüğətlərin azlığı, eləcə də dolğun sözlərin olmaması tərcüməçilərin,həmçinin sifarişçilərin gözləntilərini

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

qarşılıdır.Yaxşı tərcüməçi xarici dili tam,dolğun mənimsəməmişdən öncə öz ana dilinin orfoqrafik lüğəti ilə yaxından tanış olmalıdır və doğma dilinin normalarını əzbər bilməlidir.Gəl gör ki bu lüğətdə də kifayət qədər səhvlər var.İlk öncə Tərcümə Mərkəzinin aşkar etdiyi bir neçə səhvlə tanış olaq.. Burada tapılan səhvlər lüğətlərə son dövrlərdə xeyli dərəcədə laqeyd,hətta demək olar ki, məsuliyyətsiz yanaşıldığı bariz nümunəsidir.Aşkarlanan qüsurlara nəzər salaq:

Mövcud orfoqrafiya lüğətində ümumişlək səciyyəsi daşımayan, yalnız müxtəlif elmlər və ya peşələr üzrə mütəxəssislərin dar ünsiyyət dairəsinə mənsub söz-terminlərə geniş yer verilməsidir. Məsələn, "abaksial", "abandon", "abatment", "dedveyt", "dzeren" və s. kimi sözlərin orfoqrafiya lüğətinə daxil edilməsi yanlışdır. Burada söhbət yalnız beynəlmiləl terminalogiyadan deyil, milli söz-terminlərdən də gedir. Məsələn, "cərgəarasıseyrəklik", "çoxməmarlılıq", "dimdikşəkillilik" kimi terminoloji vahidlər orfoqrafiya lüğətində heç bir funksiya daşımır.Digər qüsurlar lüğətdə ədəbi normativlikdən və ya kütləvi işləklidən məhrum dialektizmlər, yaxud lorü sözlər də çoxdur. "Adə", "ağzıyelli", "anarı", "ağarantı", "ağzıbir", "alabaydaq" tipli dialekt, "adıbatmış", "açarınıtiran", "ağzıçıraq", "çəzdirmə", "çırtı-pırtı" kimi lorü sözlərin orfoqrafiya lüğətində verilməsi, ən azından, yazı mədəniyyətinə ziddir.Lüğətin daha bir yanlışlığı isə heç bir ehtiyac olmadan söz yaradıcılığı hesabına yüklənməsi və ya süni olaraq həcmcə genişləndirilməsidir. Nə ehtiyac var ki, "silahlandırılma, silahlandırılmaq, silahlandırma, silahlandırmaq, silahlanma, silahlanmaq... silahsızlandırılma, silahsızlandırılmaq" kimi sicilləmələr orfoqrafiya lüğətinə daxil edilsin? Əgər mətləb sözün törəmələrinin düzgün yazılış qayda və ya formalarının təsbitindən gedirsə, daha doğru, daha elmi yanaşma odur ki, lüğətə tamamilə təbii olaraq əlavə edilmiş "Orfoqrafiya qaydaları"nda müxtəlif növ şəkilçilərin orfoqrafiyası təfəssilatı ilə verilsin və eləcə də bir sıra sözlərin düzgün yazılışında: A) tələffüz variantlılığından; B) alınmalarda mənbə dildəki yazı normasına münasibətdən; C) mürəkkəb sözlərin bitişik, yaxud defislə yazılmasından və s. irəli gələn problemlər vardır. Məsələn: addama-adlama, basdalama-bastalanma, başaçıq-başıaçıq, cəlal-calal, çəşmə-şəşmə, qorxutma-qorxuzma, yorğun-yornuq, yumurlama-yumrulama və s.Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri böyükdür. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik-terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır. Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri hesab olunur. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır, tarixi-mədəni inkişafın dildə fəlaklaşma üsulları meydana çıxır. Ona görə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas mənbə dilin daxili imkanlarıdır.

Müasir dövrdə ingilis və rus dilindəki elmi-kütləvi ədəbiyyatın təsiri altında müxtəlif materialların Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar dilimizə bir çox söz və terminlər keçmiş və bunların quruluşu kimi formalaşan yeni söz və ifadələr yaranmağa başlamışdı: Belə ki, ictimai-iqtisadi, siyasi inkişaf dilin söz yaradıcılığı sistemində də özünü göstərir, dildə kalkalar kimi yeni növlü leksik-grammatik vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi lüğətlərin yetməməzliyi tərcüməçinin məhsuldarlığına bir əngəldir.Müxtəlif sahələrdə işləyən tərcüməçilərlə keçirilən sorğu zamanı müəyyən olunmuşdur ki, onlar bunun öhtəsindən gəlmək üçün canlı lüğətlərdən istifadə edirlər . Belə bir sual yaranır.” Terminlərin düzgün tərcüməsini tapa bilmədiyi zaman tərcüməçi nə etməlidir? “ Terminlər lüğəti lüğətlər sırasında ən zəif yeridir. Tibbi araşdırmalar zamanı müəyyən olunmuşdur ki , fərqli fərqli tibb lüğətləri olsa da ,bir sözün müxtəlif cür tərcüməsinə rast gəlirik.Halbuki bu xüsusiyyət yalnız ümumişlək sözlərə aiddir.Buna misal olaraq "ask" sözünü götürə bilərik.Kontekstindən asılı olaraq "xahis etmək" və ya " soruşmaq " kimi tərcümə oluna bilər.Lakin terminlər yalnız bir tərcüməsi,bir mənası olmalıdır.Belə halla qarşılaşdığı zaman tərcüməçilərin qarşısına iki seçim durur,ya onlar bu ixtisas üzrə peşəkar kimdənsə yardım almalı,onun sayəsində bu işin öhtəsindən gəlməlidir və ya kalka üsulundan istifadə etməlidir .Lakin kalka üsulu tərcümə bəzi hallarda yanlış ola bilər.

Beynəlmiləl sözlər, yaxud tərcüməçinin yalançı dostları

Yalançı dostlar (international words or the false friends of translators) terminini ilk dəfə fransız alimləri M. Koessler və J. Derocquigny 1928-ci ildə "faux amis du traducteur"şəklində işlətməmişlər, bu ifadə sonralar kalka yolu ilə başqa dillərə də keçmişdir. Xalqlar arasında mədəni, iqtisadi, siyasi,

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ticarət və s. əlaqələrin artması dillərdə böyük miqdarda beynəlmiləl sözlərin toplanmasına gətirib çıxarmışdır. Beynəlmiləl sözlər bir neçə dildə qrafik və bəzi hallarda semantik cəhətdən oxşardır və əsasən alınma sözlər qrupuna daxildir. Məsələn, accumulator-аКумулятор-akumlyator, alpha-ajib(j)a- alfa, ampere-аМпер-ampere, atlas-атлас-atlas, buUdog- öyjbdoe-buldoq, caravan-karavan-karvan, chaos-xaos-xaos, demagogue-демагог-demaqoq, dynamo-динаМО-dinamo, electric-е.неКмпуK-elektrik, element-элемент-element, energy- энергия-enerji, Jilm-(l)UJibM- fdm. minimum-MUHUMyM-mini- mum və s. kimi çoxlu sözlər ingilis, rus və Azərbaycan dillərində qrafik və semantik cəhətdən oxşardır. Beynəlmiləl sözlərin tərcüməsi zamanı təcrübəsiz mütərcimlər çox vaxt sözün işlənməsi qaydalarına əhəmiyyət vermir, sözlərin formaca oxşarlığına uyaraq onları hərfən tərcümə edir və beləliklə hədəf dilin qaydalarını pozurlar. İki dildə formaca oxşar sözlər çox vaxt məna, məzmun baxımından uyğunluq təşkil etmir. Məsələn: substantive activity (horhn)-substantiv aktivlik- (əslində) əsas fəaliyyət; Bu misallar o demək deyil ki, beynəlmiləl sözlər hərfən tərcümə oluna bilməz. Əgər tərcüməçi belə qənaətə gəlsə ki, hərfi ekvivalent ən doğru variantdır, onda buna yol verilir. Göründüyü kimi bu fikirlərin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud sözbirləşmələrinin ana dilinin müvafiq sözləri və sözbirləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modelləri əsasında qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir. Bundan elavə olaraq onlayn və offlayn lüğətlərin yetməzliyi də tərcüməçilərin yaralı yeridir. Xüsusilə də peşə ilə bağlı lüğətlərin elçətməzdir, hətta yox seviyyəsindədir. Belə vəziyyətdə tərcüməçi müxtəlif dillərdən keçid edərək həmin sözün tərcüməsini tapmağa çalışmalıdır. Bildiyimiz kimi Sovet dövləti lüğətlərinin yaradılması ilə bağlı yaxından əlaqədar olduğu üçün bu günümüzdə də digər dillərdən rus dilinə tərcümə etmək çox asanlıqla həyata keçirilir. Mehz bu səbəbdən öz dilimizdə tərcüməsi tapılmayan sözlər ilk öncə rus dilinə sonra hədəf dilə yəni ana dilimizdə tərcümə olunur. Digər bir üsul isə yuxarıda qeyd etdiyim kimi peşəkar mütəxəssislərin köməyindən faydalanmaqdır. Bu mövzunu „çətinliyi aradan qaldırmaq üçün peşə tərcüməçiləri öz biliklərini yaymaqda qısqanc olmamalı,“ güc birlikdədir “deyərək hər pəşəyə aid istər onlayn, istər offlayn lüğət tərtib etməyə həvəsli olmalıdır. Bu addım bizim gələcək tərcüməçiləri həvəsləndirməklə yanaşı, Azərbaycanda tərcümə sənətinin inkişafına təkan verəcəkdir.

TƏDQIQAT METODU

Məqalədə qarşılıqlı müqayisə metodundan istifadə olunmuş. İstər az-rus, az-ing, və s lüğətləri müqayisə edilərək çatışmazlıqlar aşkar edilmişdir. Eyni zamanda bu çatışmazlıqların tərcüməyə yansımaması üçün yollar axtarılmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, lüğətlərin tərcüməçilərin həyatında əvəzsiz rolu vardır. Tərcümənin daha məhsuldar olmasını istəyən hər bir şəxs peşə lüğətlərinin yaradılması üçün var -gücü ilə çalışmalı və mümkün qədər kalka üsulu tərcümələrdən qaçınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. <http://www.translit.az/ANA%20SEHIFE/ana%20sehife-2.htm>
2. <http://qlobal.az/tercume-merkezi-ve-amea-arasinda-qalmaqal-sehvler-askarlandi-siyahi/#.XKQeaeRU0M>
3. Qılıcxan Bayramovun “Tərcümə sənəti” kitabı
4. AMEA Nəsimi adına dilçilik institununun “Yeni sözlər və yeni mənalar” lüğəti
5. <http://www.translit.az/TERCUME%20SENETI/Tercume%20nedir.htm>

İCTİMAİ İAŞƏ OBYEKTŁƏRİNƏ VERİLƏN XARİCİ ADLAR VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ OLUNMASI

AYTAC MUSAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji / Tərcümə və ingilis dili
amusayeva3@std.beu.edu.az
BAKİ , AZƏRBAYCAN

ANAR BAĞIRLI

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji / Tərcümə və ingilis dili
bagirli.97@list.ru
SUMQAYIT, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kafe , restoran, şirkət və.s kimi bir çox iaşə obyektlərinə verilən xarici adlarla bağlı yaranan problemlər və bu adların tərcümə olunma zərurəti kimi məsələlər ortaya qoyulur. Bütün ölkələrdə olduğu kimi bizim ölkəmizdə də fəaliyyətdə olan istər şirkət , dükan, otel , istərsə də başqa obyektlər öz təsir dairəsinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bir çox obyektlər həm yerli əhali, həm də xaricdən gələn qonaqlar kimi daha çox insan kütləsi qazanmaq üçün nədənsə öz milli adlarımız yerinə ticari obyektlərinə xarici dillərdə adlar seçməyi üstün tuturlar. Hal-hazırkı dövrümüzdə ölkəmizin də sürətlə inkişaf edərək xarici ölkələrə inteqrasiya olunduğunu da nəzər alsaq bunu daha da yaxşı başa düşmək olur. Ancaq bunu deməliyəm ki, bir tərəfdən inkişaf yolunda irəliləyərkən , sanki bir tərəfdən də öz dilimizə laqeyd münasibət bəsləmirikmi ? Bu kimi şeylərə nəzər yetirsək dilimizin artıq başqa dillərin təsirinə məruz qalaraq təhlükə altında olduğunu çoxdan fərqudə olardıq. Bəzi yad adları o qədər özmüzlükləşdirmiş ki , onlara diqqət yetirmir və əfsuslar olsun ki , onların ifadə etdikləri mənalardan belə fərqudə olmuruq.

AÇAR SÖZLƏR: İAŞƏ OBYEKTŁƏRİ, XARİCİ ADLAR, YAD TƏSİRLƏR

GİRİŞ

Ölkəmiz Avropa və Asiyaya inteqrasiya edərək gündən – günə daha da inkişaf edir. Bu inkişaf respublikamızın hər bir sahəsinə təsir edir.Yeni islahatlar aparılmaqla ölkənin hər bir yerində fəaliyyət göstərən iaşə obyektlərinə özəl sahələrə daha çox diqqət göstərilir. Həmçinin iaşə obyektlərində və digər yerlərdə xidmət səviyyələrinin yüksəldilməsi ilə bağlı bir çox təlimlər həyata keçirilir. Lakin hamımızın da bildiyimiz kimi iaşə obyektlərinə adların verilməsi ilə bağlı bir sıra problemlər hələ də öz həll yolunu tapmayıb. Bununla bağlı hər dəfəsində ciddi şəkildə qayda-qanunlar icra olunsada yenə də şəhərimizdə gəzərkən bizlərdən bir çoxumuz adlarını bilmədiyimiz iaşə obyektlərinin yanından keçirik və bu kimi şeyləri özümüz üçün adi bir şey kimi qəbul edirik. Ola bilər ki gənc və orta nəsil bu adları başa düşsün ancaq yaşlı nəsil və başqa dilləri bilməyən insanlarda bu ciddi bir problem yaradır. Niyə öz milli adlarımız yerinə başqa yad adlara üstünlük veririk? Öz obyektlərimizə bu adları seçərkən guya ki xarici adların daha perspektivli göründüyü qənaətinə gəlirik. Qəbul etməliyəm ki bugün dünyada ingilis dili aparıcı bir dil kimi ön sıralardadır. Hər kəs günümüzdə bu dili öyrənməklə sanki bir növ günümüzün tələbləri ilə ayaqlaşmaq istəyir ancaq bu o demək deyil ki biz özümüzün ən önəmli dəyərimiz olan – dilimizi göz ardı etməliyik. Hər dəfə bu məsələ ilə bağlı çoxlu sayda müzakirələr gedir tədqiqat işləri aparılır və marketoloqlardan tutmuş müəllimlərə tələbələrə kimi hər kəs özlərinə uyğun şəkildə buna həll yolu tapmağa çalışırlar. Məqalə hal- hazırda aktual olan bu problemi bir daha işıq üzünə çıxardır.

TƏDQIQAT METODU

Aşağıdakı cədvəldə otellərə, xəstəxanalara, banklara, turizm şirkətlərinə verilmiş xarici adlara nəzər yetirək. Cədvəldə verilən adların çox az bir hissəsi qeyd olunub və bunu kimi daha bir çox iaşə obyektləri də mövcuddur.

NO	OTEL	XƏSTƏXANA	BANK	TURİZM ŞİRKƏTİ
1	Old City Inn	Baku Medical Plaza	Bank of Baku	Aztrips Travel
2	Winter Park Hotel Baku	Baku Clinic	Caspian Development Bank	Weekend Travel
3	Black Mount Hotel	MediStyle Hospital	Nikoil Bank	Flame Tours DMC
4	Passage Boutique Hotel	Baku City Hospital	Amrah Bank	Baku Holiday Travel

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1.1 Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar bazarda və istehlakçılar arasında tanınmaq məqsədilə rəsmi qeydiyyatda alınmış adlarından fərqli olan adlardan (biznes adı) istifadə edə bilər. Biznes üçün uğurlu adın seçilməsi biznesin sonrakı mərhələdə genişlənməsi və şaxələnməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Uğursuz və ya yanlış adın seçilməsi tərtib edilmiş biznes inkişaf planının effektiv həyata keçirilməsinin qarşısını ala bilər. Bunun üçün də bir sıra iqtisadi mənbələrdə biznesə ad seçilərkən aşağıda göstərilmiş faktorlara diqqət yetirilməsi məsləhət bilinir:

- ✓ Yadda qalan, asan anlaşılan və tələffüz edilən, fəaliyyət sahəsinin bütünspektrlərini əhatə edən qısa ad seçmək;
- ✓ İnkaredici, təkrar edici və ya həddən çox oxşar, ümumi adlardan, sözlərdən və başqa dillərdə neqativ mənə verən sözlərdən çəkinmək.

1.2 Müasir dövrdə uğurlu biznes adının seçilməsi kifayət qədər çətin prosesdir. Ən uğurlu adlar adətən artıq daha öncədən seçilmiş və ya tanınmış olur. Əksər ölkələr hüquqi, eləcə də fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün qeydiyyat mexanizmini tətbiq edir və həmin mexanizm çərçivəsində biznes adlarının qeydiyyatı tələb edilir. Belə mexanizm adların sistemləşdirilməsi və vahid məlumat bazasının yaradılmasını təmin etməklə yanaşı, sahibkarların fəaliyyətini də asanlaşdırır. Bu həm də dövlət dilinin xarici təsirlərdən müdafiəsinin təşkil edilməsini, eləcə də dövlət dilinin düzgün istifadəsinə nəzarəti, biznes adlarının istifadəsi zamanı xoşagəlməz, təhqiramiz söz və ifadələrin istifadəsinin qarşısının alınmasını təmin etmiş olur. Sözügedən istiqamətdə tədbirlər bir sıra hallarda ümumi qadağanedici prinsiplər, bəzi hallarda isə qadağan edilmiş söz və ifadələrin siyahısının tərtib edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Beynəlxalq münasibətlər idarəsi. Xidmət, ticarət və istehlak bazarı obyektlərinin adlarının tənzimlənməsi. İcmal № 5, 2013 s.1.

2.1 Biznes adları üçün sözlərin/ifadələrin seçilməsi ilə bağlı məsələ ölkəmizdə də diqqət mərkəzindədir. Fərdi sahibkarların ticarət obyektləri üçün insan adlarına üstünlük vermələrinə baxmayaraq, bəzi hallarda qeyri-ənənəvi adlardan və sözlərdən, eləcə də Azərbaycan dilinin orfoqrafik lügət tərkibində təsdiq edilməmiş sözlərdən istifadəyə rast gəlinir. 2011-ci ildə aparılmış

sorgular göstərmişdir ki, Bakı şəhərində reklam xarakterli lövhələrin ümumilikdə 63 faizində ingilis,

14 faizində rus, 12 faizində türk, yalnız 6 faizində Azərbaycan dilində olan sözlərdən istifadə olunmaqdadır.

(<http://www.milli.az/print/news/society/128539.html>)

1.3 Azərbaycan dilinin istifadəsini yaygınlaşdırmaq və ana dilinin daha yüksək və tələblərə uyğun səviyyədə istifadəsinin təmin edilməsi məqsədilə, ticarət obyektlərinin adlarının seçilməsi zamanı müəyyən qaydalara əməl edilməsi zəruridir. Hazırkı İcmal bu istiqamətdə bir sıra ölkələrin təcrübəsini (I) öyrənməklə yanaşı, ölkəmizdəki mövcud vəziyyəti (qanunvericilik baxımından) araşdırır (II) və meydana çıxma biləcək problemlərin aradan qaldırılması üçün beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkliflər (III) təqdim edir. (s.3)

Başqa ölkələrdə də adların qoyulması ilə bağlı məhdudiyyətlər var.

1.4 Türkiyə: Türkiyə Cumhuriyyətində hüquqi şəxslər icbari qaydada biznes adından (ticarət ünvanı) istifadə etməli olduqları halda, fərdi sahibkarlar (məsələn, esnaf) biznes adının (işletmə adı) istifadəsində sərbəstdirlər. Lakin, fərdi sahibkarlar biznes adından (işletmə adı) istifadə etdikdə, həmin adı qaydada qeydiyyatdan keçirməlidirlər (Türkiye Ticaret Kanunu, m.55). Qeydiyyat sistemində biznes adlarına münasibətdə məhdudiyyətlər müəyyən edilir. Belə ki, seçilmiş adın istifadəsi nəticəsində başqa biznes adları ilə qarışıqlıq yaranmamalı, eləcə də həmin adlar ictimai qayda/asayişə və mənəvi (əxlaqi) dəyərlərə (kamu düzeni ve genel ahlaka) zidd olmamalıdır (Türkiye Ticaret Kanunu, m.55/43/II).

Kanada: Kanadanın Manitoba federasiya subyektində hüquqi şəxslər təsis edildikləri addan başqa ad istifadə etdikdə, fərdi sahibkarlar isə fərdin adından başqa ad istifadə etdikdə həmin adı ayrıca qeydiyyatdan keçirməlidir (The Business Names Registration Act). Qanunvericilik adların seçilməsi ilə bağlı məhdudlaşdırıcı qayda vasitəsilə qadağan edilmiş adlar və ifadələri müəyyən edir. Belə ki, qanunun 12-ci maddəsinə əsasən, seçilən adlar artıq mövcud olan biznes adları ilə eyni olmamalıdır. Bundan əlavə isə biznes ad kimi seçilən söz və ifadələr ictimai qayda/asayişə zidd olarsa, həmin

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

adların qeydiyyatından imtina edilə bilər. Qeydiyyat Manitoba hökuməti nəzdində Şirkətlər Ofisi (Companies Office) tərəfindən elektron qaydada həyata keçirilir. ABŞ: ABŞ-da 1953-cü ildən etibarən Federal Hökumətin nəzdində Kiçik Bizneslərin İnzibatçılığı (Small Business Administration – SBA) adlı qurum fəaliyyət göstərir. Bu qurumun əsas məqsədi ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən kiçik biznes subyektlərinin maraqlarını müdafiə etmək və onların hüquqlarını qorumaq, eləcə də zəruri hallarda kiçik müəssisələrə kreditlər verməklə onlara dəstək göstərməkdir. 3.1 SBA-nın rəsmi internet sahifəsində (<http://www.sba.gov>) kiçik müəssisə yaratmaq üçün tələb olunan bütün prosedurlar barədə ətraflı məlumatlar yerləşdirilmişdir. Burada, həmçinin, kiçik ticarət müəssisələri üçün adların seçilməsi (choose your business name) və qeydiyyatı (register your business name) ilə bağlı xüsusi bölmələr mövcuddur. Əgər hər hansı şəxs biznesinə özünün adından fərqli ad seçirsə, bu zaman həmin ad qeydiyyatdan keçirilməlidir. Bu zaman biznes subyekti üçün “Biznesin aparılması” adı (“Doing Business As” name) əldə edilməlidir. “Biznes üçün ad seç” bölməsində biznes üçün adın seçilməsi zamanı nəzərə alınması zəruri olan faktorlar sadalanır. Burada artıq mövcud olan ticarət markalarının adlarına baxmaq üçün ticarət markası axtarış aləti (trademark search tool) mövcuddur. İstənilən şəxs müvafiq linkə daxil olmaqla öz biznesi üçün fikirləşdiyi adın artıq mövcud olub-olmadığını axtara bilər.

Burdan aydın olur ki ticarət obyektlərinə qoyulan adlara daha ciddi şəkildə nəzarət edilməlidir. Problemlərin aradan qaldırılmasına ətraflı yanaşmalıyıq. Bunun üçün qanunvericiliyə yenə də əlavə dəyişikliklər edilməlidir. Bu məsələ ilə bağlı olan qüsuruları tez zamanda həll edə biləcək mexanizmlər yaradılmalıdır. Respublikamızda bu məsələ ilə bağlı həyata keçirilən qanunvericilik aşağıdakı kimidir :

- ✓ Xidmət, ticarət, istehlak bazarı obyektlərinin və digər oxşar təyinatlı obyektlərin (ticarət obyekti) adlarının tənzimlənməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qaydalarının qəbul edilməsi;

- ✓ Ticarət obyektlərinin adlarının Azərbaycan dilində (burada, müvafiq qaydada hazırlanmış və təsdiq edilmiş Azərbaycan dilinin orfoqrafik lüğət(lər)ində təsdiq edilmiş sözlər nəzərdə tutulur) yazılması öhdəliyinin müəyyən edilməsi;

- ✓ Ticarət obyektlərinin adlarında istifadə edilməsi qadağan edilən ümumi qəbul edilmiş humanizm və əxlaq normalarına zidd olan təhqiramiz söz, söz birləşmələri və ifadələrin Siyahısının hazırlanması və təsdiq edilməsi;

- ✓ “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” çərçivəsində ticarət obyektlərinin adlandırılması ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi;

- ✓ Dövlət proqramı çərçivəsində Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının ümumi qəbul edilmiş humanizm və əxlaq normalarına zidd olan təhqiramiz söz, söz birləşmələri və ifadələrin siyahısını hazırlamaq öhdəliyinin müəyyən edilməsi;

- ✓ Reklam haqqında, Dövlət dili haqqında qanunların və bu sahəni tənzimləyən digər normativ hüquqi aktlara müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Beynəlxalq münasibətlər idarəsi. Xidmət ticarət və istehlak bazarı obyektlərinin adlarının tənzimlənməsi . İcmal № 5, 2013

İndi isə bu adların necə tərcümə olunması barədə məsələyə toxunmaq istəyirəm. İlk növbədə düşünürəm ki, işə obyektlərinə xarici dildə ad qoymaq düzgün deyil. Lakin bəzi insanlar son illərdə ölkəmizdə keçirilən Formula 1 oyunları və bu kimi yarışları nəzərə alaraq bildirlirlər ki, xaricdən gələn qonaqlar üçün bu obyektlərin yad dildə olması onların öz dillərini başa düşərək işlərini daha da asandlaşdırır. Mənim fikrimcə əgər hansısa sahibkar məsələyə bu cəhətdən yanaşırsa, öz ticari obyektinə ad seçərkən ona verdiyi ad Azərbaycan dilində olmalıdır , sonradan həmin adın altından ingilis dilində və ya başqa dildə həmin adın eynilə qarşılığı yazılmalıdır. Və yaxud da başqa bir yol kimi həmin bu adların dilə yatması üçün transliterasiya üsulundan istifadə belə etsək yenə də bu çətinlik yaradacaq, çünki adı başa düşməyən insanlar bu adı sadəcə əzəbərləməyə çalışacaqlar. Onlar bu adların ifadə etdikləri mənanı yenə də anlaya bilməyəcəklər. Məqaləmdə bir çox kafe restoran otel və.s kimi obyektlərə verilən yad adlardan danışsam da öz milli adlarımızı daşıyan bir çox ticarət obyektlərinə də toxunmaq istəyirəm. Məsələn banklardan Xalq Bank, Rabitəbank,

MUGANBANK , DəmirBank , restoranlardan Qızıl Bağ, Qaya Restoranı , Dadım , otellərdən Sakit Göl , xəstəxanalardan Diaqnoz Tibb Mərkəzi , Bioloji Təbabət və.s kimi bir çox öz dilimizdə olan bu kimi yerlər var. Burdan da görürük ki, öz dilimizdə verilən adlar daha gözəl , başa düşülər

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

səslənir və bu adlara üstünlük verməməyimizin də heç bir əsası yoxdur. Son olaraq bir məqamı da mütləq olaraq qeyd etməliyəm. Bəzi adlar da var ki, həmin bu adlar artıq hansısa ölkədə fəaliyyət göstərən hər hansısa bir yerin və brendin adıdır. Fikrimcə bu adları tərcümə etmək olmaz çünki biz sadəcə həmin şirkətin və ya brendin ölkəmizdə bir filialını işlədirik və bu tanınmış brendlər isə bizdən qabaq artıq dünya miqyasında tanınmış olur. Buna ölkəmizdə də fəaliyyət göstərən ən tanınmış otellərdən biri Hiltonu və bir çox yerləri misal göstərmək olar. Son zamanlarda oxuğum xəbərlərdən məqalələrdən görürəm ki respublikamızda sahibkarlar artıq öz obyektlərinə yavaş – yavaş Azərbaycan dilində adlar verməyi daha üstün tuturlar və ümid edirəm ki gətdikcə belə düşüncəli insanların sayı daha da artacaq.

Nəticə

Məqalədən bir daha qərar gəlirik ki, bizim bu günlərdə ictimai iasə obyektlərinə verilən adlarla bağlı problemlər hələ də öz həll yolunu gözləyir. Bununla bağlı yetərli sayda islahatlar keçirilsə də, nədənsə bu qayda – qanuna riayət olunmur. Ticari obyektlərimizə verilən adlar sadə, anlaşılıqlı olmalıdır və bu adlar hər hansısa bir kəs üçün narahatlıq yaratmamalıdır. Biz yad təsirlərə məruz qalan doğma dilimizə həssas yanaşmalıyıq. Əgər biz hal – hazırda öz dilimizə sahib çıxmırıqsa, gələcək nəsillər bizim milli dəyərimiz olan dilimizi necə sevə və gələcəkdə bu kimi şeylərdən qoruya bilərlər? Biz qədim keçmişi, adət - ənənələri olan bir xalq kimi onlar üçün bir nümunə olmalıyıq necə ki bizdən əvvəlki nəsillər də dilimizə öz canlarından artıq dəyər veriblər. Gəlin özümüzü müasirlik adı altında təsəlli etməyək və dilimizə sahib çıxaraq, çünki insan kimliyini, soykökünü ilk növbədə dil vasitəsilə tapır və dərk edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. Beynəlxalq Münasibətlər İdarəsi. Xidmət, ticarət və istehlak bazarı obyektlərinin tənzimlənməsi. İcmal № 5, 2013 s.1 – 9 (PDF) www.taxes.gov.az/uploads/beynəlxalq/2015/_b18.pdf
2. (<http://www.milli.az/print/news/society/128539.html>)
3. U.S Small Business Administration (<http://www.sba.gov>)
4. www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2014/yanvar/350592.htm Tanınmış şirkət və təşkilat adları necə yazılmalıdır? Ellada Umudlu Azərbaycan müəllimi.-204.-31 yanvar.-S.6. (online məqalə)
5. <http://azeritimes.az/az/azerbaycanda-yeni-tendensiya-obyektlere-doma-dilde-adlar-qoyulur/> Azərbaycanca yeni tendensiya – Obyektlərə doğma dildə adlar qoyulur. Qaynar.info

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏNİN PUNKTUASIYASI

GÜLNAR ƏSGƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
guasgarova@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müasir ingilis dilində düzgün və dəqiq bir şəkildə yazmaq əsl bacarıqdır. Müxtəlif durğu işarələrindən istifadə etməklə yazıda əsas məqsədə çatmağa nail olmaq olar. Nəyə görə durğu işarələri vacibdir? Niyə punktuasiyanı öyrənməliyik? Biz danışarkən, insanların deyilənləri anlamağına kömək etmək üçün müəyyən söz və ifadələri fasilələrlə deyirik və ya vurğulayırıq. Xüsusilə yazılarımızda, fasilələri vurğulamaq üçün durğu işarələrindən istifadə edirik. Durğu işarələri oxucuya nə demək istədiyimizi anlamağa kömək edir. Durğu işarəsi mətnləri ifadələr və cümlələrə ayırmaq və mənanı aydınlaşdırmaq üçün yazılı olaraq istifadə olunan bir sistemdir. Punktuasiya yazılı ingilis dilinin göstəricilərindən biridir. İngilis dilində danışdığımızda, mənanı aydınlaşdırmaq üçün istifadə edə biləcəyimiz hər cür məqamlar var: intonasiya, stress, ritm və fasilə. Ancaq yazdığımız zaman, bu məqamların heç birindən istifadə edə bilmədiyimiz üçün durğu işarələrindən istifadə edirik. Şifahi nitqdə lazım olan bu məqamları isə yazılı nitqdə durğu işarələri görür. Ümumilikdə, yazıda anlaşılmazlığın qarşısını almaq üçün hər bir cümlənin sonunda durğu işarələrindən istifadə etməlisiniz.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Nəticədə, müasir ingilis dilində cümlənin punktuasiyası sabit bir şəkildə formalaşmışdır: hər bir durğu işarəsi cümlədə özünə məxus, xüsusi bir vəzifəyə malikdir.

Writing clearly and straight to the point is an art in modern English. In the tool of language are various punctuation tools that help in achieving the intended objective of writing. Why is punctuation important? Why learn to punctuate? When we speak, we can pause or emphasize certain words and phrases to help people understand what we are saying. Especially, in our writing, we use punctuation to show pauses and emphasis. Punctuation marks help the reader understand what we mean. A punctuation mark is a system used in writing to divide texts into phrases and sentences and make the meaning clear. Punctuation is one aspects of written English. When we speak in English, we have all sorts of things we can use to make our meaning clear: intonation, stress, rhythm, pauses. When we write, however, we can't use any of these devices, and the work that they do in speech must be almost entirely handled by punctuation. Generally, you must use end punctuation at the end of every sentence to avoid confusion. Consequently, written English has developed a conventional system of punctuation which is consistent and sensible: every punctuation mark has one or more particular jobs to do.

AÇAR SÖZLƏR: Açar söz-durğu işarələri, açar söz-puntuasiya, açar söz-dilçilik

GİRİŞ

Müasir ingilis dili inkişaf etdikcə durğu işarələri daha da təkmilləşmiş artıq cümlədə işlənmə məqamları formalaşmışdır. Dilçilik elmi dilin qayda-qanunlarını, xüsusiyyətlərini, quruluşunu öyrənir. Müxtəlif baxımdan öyrənilməyi üçün dil fərqli sahələrə bölünür. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya (frazologiya da bura daxildir), morfolojiya eyni zamanda sintaksis bölmələrindən başqa etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya kimi sahələr də vardır. Ümumi dilçilikdə durğu işarələri sintaksis bölmündə bəhs olunur. Dilçiliyin durğu işarələrindən bəhs edən bölməsinə ümumiləşmiş şəkildə punktuasiya deyilir. Punktuasiya durğu işarələrindən istifadə qaydalarını özündə əks etdirərək, orfoqrafiya və kalliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizama salınmasında xüsusi önəmə malikdir.

Bu məqalədə müasir ingilis dilində cümlənin punktuasiyasının əsas məqamları öz əksini tapmışdır. Müasir ingilis dilində cümlənin punktuasiyası son zamanlar aktual məsələlərdən sayılır. Belə ki, hal-hazırda ingilis dili dünya miqyaslı, beynəlxalq dil sayılır. Lakin buna baxmayaraq, müasir dövrdə durğu işarələrinin işlədilməsinə dair çox saylı çatışmazlıqlar özünü göstərməkdədir. Bu baxımdan tədqiqat işi aktual hesab olunaraq, bir çox vacib məsələləri özündə əks etdirir.

TƏDQIQAT METODU

Dilçiliyin punktuasiya bölməsində öz əksini tapmış durğu işarələri müasir Azərbaycan dilində hal-hazırda araşdırılması aktual məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Punktuasiya latın mənşəli söz olub dilimizdə nöqtə mənasını verir. Yazılı nitqi durğu işarəsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Yazılı nitqin oxunması və dərk olunması durğu işarələrinin köməyi ilə olur. Həmçinin fikrin aydın və dəqiq şəkildə yazılı nitqə köçürülməsində durğu işarələrinin rolu əvəzsizdir. Buna görə də dünya dillərində yazılı nitqdə müxtəlif durğu işarələrindən istifadə olunur. Bunlardan ən geniş yayılanı nöqtə (.), vergül (,), nöqtəli vergül (;), iki nöqtə (:), çox nöqtə (...), sual (?), nida (!), tire (-), mötərizə (), dırnaq (" ") işarələridir. [1, s. 531]

Əsasən durğu işarələri sözlər, cümlələr arasında mənanı düzgün ifadə etməyə xidmət edir. Eyni zamanda cümlələrdə, sözlər arasında fasiləyə, intonasiya prosesinə xidmət edir.

Puntuasiyası dedikdə ağıla 3 əsas məqam gəlir: bir qisim durğu işarələri mənaya, bir qisim sintaksis quruluşa, bir qisim isə intonasiyaya əsaslanır. Bunlardan əlavə olaraq, durğu işarələrinin işlədilməsində məna faktoru da önəmli məqamlardan sayılır.

Müasir ingilis dilində aşağıdakı durğu işarələrindən istifadə edilir:

1. Vergül (comma) ; 2. Nöqtəli vergül (the semicolon) ; 3. İki nöqtə (the colon) ; 4. Nöqtə (the full stop) ; 5. Nida işarəsi (the exclamation mark) ; 6. Sual işarəsi (the question mark) ; 7. Tire (dash) ; 8. İki tire (the two-em dash) ; 9. Defis (the hyphen) ; 10. Mötərizə (brackets) ; 11. Dırnaq (the inverted commas) ; 12. Çox nöqtə (a series of periods) ; 13. Apostrof (the apostrophe). Vergül (The Comma)

Müasir ingilis dilində vergül işarəsi aşağıdakı hallarda işlənir:

1. Sadə cümlə tərkibində həmcins üzvlərin arasında vergül işarəsi qoyulur, məsələn: She nodded, sighed, and went on stitching (London.)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

2. Qoşa-qoşa işlənən həmcins üzvlər arasında vergül işarəsi qoyulur, məsələn: All the progressive people of the world — old and young, men and women, black and white — are fighting for peace. Day by day, week after week, month after month, I was coldly neglected. (Dickens.)

3. Xüsusiləşmiş cümlə üzvləri ilə cümlənin əsas hissəsi arasında vergül işarəsi qoyulur:

1) Xüsusiləşmiş cümlə üzvü cümlənin başında durduqda vergül işarəsi ondan sonra qoyulur, məsələn : Quite amazed and thrilled, Clyde stood and stared. (Dreiser.)

2) Xüsusiləşmiş üzv cümlənin ortasında durduqda, hər iki tərəfdən vergül işarəsi qoyulur, məsələn : He turned round, and walking to the window, drew up the blind. (Wilde.)

3) Xüsusiləşmiş üzv cümlənin sonunda durduqda, vergül işarəsi ondan əvvəl qoyulur, məsələn: He was beside the window, starting at the dark street. (Carter .)

4. Xitab, ara sözlər və ara cümlələr cümlənin əsas hissəsindən vergül işarəsi ilə ayrılır, məsələn: There, of course, I stumbled against Lady Brandon. (Wilde.)

5. Müstəqil nominativ feli sifət tərkibi, bir qayda olaraq, cümlənin əsas hissəsindən vergüillə ayrılır, məsələn: She went slowly down the stairs, Martini following in silence. (Voynich.)

6. Well, therefore, however, too, then, finally və s. sözlər cümlənin əsas hissəsindən vergül işarəsi ilə ayrılır, məsələn : Finally, we drove up to the front door of a tall house,.. (Christie.)

7. Yes və no sözlərindən sonra vergül işarəsi qoyulur, məsələn: “No, he didn’t speak”, Ruth explained. (London.)

8. Nidalardan sonra vergül işarəsi qoyulur.

9. Vasitəsiz nitqlə işlənən cümlə vasitəsiz nitqdən sonra gəldikdə ondan əvvəl vergül işarəsi qoyulur.

10. Vasitəsiz nitqlə işlənən cümlə onun ortasında gəldikdə həmin cümlənin hər iki tərəfindən vergül işarəsi qoyulur.

11. Tabesiz mürəkkəb cümlə tərkibində sadə cümlələr arasında adətən vergül işarəsi qoyulur.

12. Tamamlıq budaq cümlə baş cümlədən əvvəl durduqda, ondan sonra vergül işarəsi qoyulur.

13. Zərflik budaq cümlələr baş cümlədən əvvəl gəldikdə, adətən budaq cümlədən sonra vergül işarəsi qoyulur.

14. Təsviri təyin budaq cümlələr baş cümlədən vergül işarəsi ilə ayrılır. [2, s. 289-292]

Yuxarıda qeyd olunan məqamlardan acıq-aydın görürük ki, müasir ingilis dilində vergülün işlənmə məqamları hədsiz genişdir. Elə işlənmə tezliyinə görə də durğu işarələri içərisində ən geniş yayılmışı vergüldür. Vergülün düzgün işlədilməməsi fikrin oxucuya çatdırılmasında bir sıra problemlər yaradır. Müasir dövrdə ingilis dilinin geniş miqyaslı istifadəsi zamanı durğu işarələrinin düzgün formada işlədilməməsi qrammatik qaydaların təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

Müasir ingilis dilində dilində digər durğu işarələrinin işlənmə məqamaları aşağıdakı kimidir:

Nöqtəli vergül (The Semicolon)

1. Bağlayıcısız formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri olan sadə cümlələr arasında, məsələn: The moon went down; the stars grew pale; the cold day broke; the sun rose. (Dickens.)

2. Əvvəlcədən deyilmiş fikir haqqında əlavə məlumatı dəqiqləşdirən söz və ya sözlərdən əvvəl, məsələn: He stood up, closed-lipped and cold; his nerves inwardly fluttered,... (Galsworthy.)

İki nöqtə (The Colon)

1. Vasitəsiz nitqdən əvvəl işlənən cümlələrdən sonra, məsələn: Soames said: “You ‘ll find it dry” (Galsworthy.)

2. Əvvəlcədən deyilmiş fikir haqqında əlavə məlumatı dəqiqləşdirən söz və ya sözlərdən əvvəl, məsələn: With them, or near them, are two children: boy and girl. (Dickens.)

Nöqtə (The Full Stop)

1. Nəqli cümlələrin sonunda, məsələn: Droian Gray frowned and turned his head away. (Wilde.)

2. Adi nitqdə əmr cümlələrinin sonunda, məsələn: Let them pay for their privileges. (Braine.)

3. Vasitəli nitqdə sual mənası bildirən tabeli mürəkkəb cümlələrin sonunda, məsələn: Do you know, Martin, you sometimes frighten me. (London.) [2, s. 292-293]

Yuxarıda qeyd olunan durğu işarələri də – nöqtəli vergül, iki nöqtə və nöqtə müasir ingilis dilində cümlənin puntuasiyası zamanı olduqca əhəmiyyətlidir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi Müasir ingilis dilində də durğu işarələri cümlədə daşdığı funksiyaya görə iki qrupa ayrılır: 1) ayırıcı işarələr; 2) fərqləndirici işarələr. Bu göstəriciləri nəzərə alsaq nöqtə, qoşa nöqtə, çox nöqtə, nöqtəli vergül, sual

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

işarəsi və nida işarəsini ayırıcı durğu işarələri hesab etmək olar. Belə ki, mürəkkəb cümlənin əsas hissələrini, cümlələri, cümlənin həmcins üzvlərini ayırıcı durğu işarələri bir birindən ayırır. Fərqləndirici durğu işarələri isə mötərizələr, dırnaqlar, iki tire və vergül sayılır. Ümumilikdə fərqləndirici durğu işarələri cümlədə və təsəvvü nitqi, ara cümləni, sitatları eyni zamanda cümlədəki əsas fikrə aydınlıq gətirilən zaman işlədilər əlavə hissələri fərqləndirmək üçündür. Müasir ingilis dilində nöqtə ayırıcı durğu işarəsi hesab olunur. Sakin intonasiya ilə deyilən əmr cümlələrinin sonunda nəqli cümlənin sonunda əsasən nöqtədən istifadə edilir. Nöqtəli vergül də nöqtə kimi ayırıcı durğu işarələrinə daxildir. İki nöqtə də ayırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Həm də aydınlaşdırıcı funksiyaya malikdir.

Müasir ingilis dilində növbəti durğu işarələri aşağıdakı hallarda işlədilir:

Nida işarəsi (The Exclamation Mark)

İngilis dilində nida cümlələrinin sonunda işlədilir. Eyni zamanda nida hiss, həyəcan, qorxu, təəccüb və s bu kimi məna caları ifadə edən söz və ya cümlələrdən sonra qoyulur. Emosional nitqdə xitabdan sonra bəzən nida işarəsi qoyulur, məsələn: “What nonsense you talk!” said Lord Henry,... (Wilde.) “Cora! Are you here?” (Carter.)

Sual işarəsi (The Question Mark)

Sual işarəsi sual bildirir və sual cümlələrinin sonunda işlədilir. Müasir ingilis dilində xüsusən danışq dilində bəzən sintaktik quruluş baxımından nəqli cümlədən fərqlənməyən sual cümlələri işlənir. Bu növ cümlələrin də sonunda sual işarəsi qoyulur. məsələn: “Who is the man?” asked Mr. Mayherne.

(Christie.) You won’t go back to your wife? I said at last. (Maugham.)

Tire (The Dash)

Müasir ingilis dilində tire:

1. Nitqdə edilən nisbətən uzun fasiləni bildirmək üçün işlədilir.
2. Nitqdə danışanın tərəddüd etdiyini bildirmək üçün işlənir.
3. Emosional nitqdə həmcins üzvlərin arasında işlədilir.
4. Emosional nitqdə eyni fikri təkrar edən sadə cümlələr arasında işlənir.
5. Ara cümlələri cümlənin əsas hissəsindən ayırmaq üçün işlənir.
6. Sərbəst əlavələri cümlənin əsas hissəsindən ayırmaq üçün işlənir.

Məsələn: There had been rain the night before — a spring rain, and the earth smelt of sap and wild grasses. (Galsworthy.)

It was too unconventional, too unmoral — bad. (Dreiser.)

İki tire (The Two-em Dash)

Müasir ingilis dilində fikrin bitmədiyini əsasən iki tire ilə işarə edilir, məsələn: The lady I mean is tall and fair with reddish gold hair and — — (Christie.)

Defis (The Hyphen)

Defis aşağıdakı hallarda işlədilir:

Mürəkkəb sözün komponentləri arasında və sözün yarısını yeni sətərə keçirmək üçün, məsələn: “I told my brother-in-law I’d have a look.” (Lindsay.)

Mötərizə (Brackets)

Mötərizə, müasir ingilis dilində əsasən ara sözləri və ya cümlələri cümlənin əsas hissəsindən ayırmaq üçün işlədilir, məsələn: He was in his library (I mean Doctor Strong was) , with his clothes not particularly well brushed, ... (Dickens.)

Dırnaq (The Inverted Commas)

Dırnaq və təsəvvü nitqin və ya sitatın əvvəlində və axırında qoyulur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində dırnaq həm əvvəldə , həm də axırda sətirin üstündə qoyulur, məsələn: Without looking up Joe Said: “Maybe he had another girl friend.” (Carter.)

Çox nöqtə (A series of Periods)

Çox nöqtə cümlənin sonunda işlədilir və fikrin bitmədiyini bildirir, məsələn: “Think I don’t know that? But Ted ... ” (Carter.)

Apostrof (The Apostrophe)

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də apostrof söz tərkibində bir və ya bir neçə hərfin yazılmadığını göstərmək üçün işlədilir, məsələn: “I’m going to tell you what is wrong.” (Braine.) [2, s. 294-297]

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Müasir ingilis dilində yuxarıda qeyd olunan durğu işarələrinin cümlədə işlənmə məqamlarının ən vacibləri qeyd olunub. Və bu qaydalar ilbəl daha da sabitləşir yekun olaraq vahid bir sistem alır.

NƏTİCƏ

Bütün bu deyilənlərə yekun olaraq nəticə çıxarmaq olar ki, durğu işarələri mədəniyyətin ayrılmaz bir tərkib hissəsidir. Puntuasiyanın işlənmə məqamlarını bilmək yazı mədəniyyətinə sahib olmaq deməkdir. Müasir ingilis dilində cümlənin puntuasiyasının düzgün qoyulmaması ilə cümlənin mənası tamamilə dəyişə bilər. Nümunə olaraq cümləyə baxsaq görərik ki, “iki nöqtə” ayırıcı funksiya və eyni zamanda aydınlaşdırıcı keyfiyyətə malikdir. He was planning to study four subjects: politics, philosophy, sociology and economics. Əgər biz “iki nöqtə”ni işlətməsək cümlənin mənası təhrif olunacaq. He was planning to study four subjects politics, philosophy, sociology and economics.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. AFAD QURBANOV. ÜMUMİ DİLÇİLİK. II CILD. BAKI ELM 2011 (KİTAB)
2. ORUC MUSAYEV. İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASI. ALI MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİ ÜÇÜN DƏRSLİK. MAARIF NƏŞRİYYATI BAKI 1979 (KİTAB)
3. RICHARD MARIUS/ HARVEY S. WIENER THE MCGRAW-HILL. COLLEGE HANDBOOK. 1991 THIRD EDITION. (KİTAB)
4. [HTTPS://GRAMMAR.YOURDICTIONARY.COM/PUNCTUATION/WHAT/FOURTEEN-PUNCTUATION-MARKS.HTML](https://grammar.yourdictionary.com/punctuation/what/fourteen-punctuation-marks.html) (ONLINE MƏQALƏ)
5. [HTTPS://WWW.SCRIBENDI.COM/ADVICE/UNDERSTANDING_PUNCTUATION.EN.HTML](https://www.scribendi.com/advice/understanding_punctuation.en.html) (ONLINE MƏQALƏ)

EKZOTİK TERMİNLƏRİN TƏRCÜMƏ OLUNMASI

AYSEL SOLTANOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedoqoji/ Tərcümə və İngilis dili
asoltanova@beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Ekzotizmlərin funksional imkanlarını (verilən leksik vahidləri həm yazılı həm də şifahi nitqdə istifadə edə bilmək imkanı) tam olaraq aşağıda qeyd olunan şəkildə müəyyən etmək olar. digər xalqların dil mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, yerli çalarlarını, milli mənsubiyyətlərini, zehniyyətini çatdırmaq üçün nitqdə onların istifadə olunması..Müxtəlif sistemli dillərin həm nəzəri, həm də praktik baxımdan müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dilçilərin 20-21 ci əsrlərdə üzləşdikləri əsas problemlərdir. Hesab edirəm ki, bu tədqiqatın dilə məxsus xalqın mədəniyyəti, mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi və tərcümə fəaliyyəti baxımından aparılması daha məntiqli və uyğun olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii dili tərcümə edərkən əsas məsələ yalnız sözlərin mənasını qorumaq deyil, həmçinin onların yerli koloritini qoruyub saxlamaqdır. Xüsusilə tərcüməçi üçün bu cür realilərin stilistik funksionallığının dilin milli mədəni komponenti ilə uyğun olub olmadığını müəyyən etmək çətindir çünki bu cür sözlər unikal olduqları üçün onların tam olaraq qarşılığı digər dillərdə mövcud deyildir. Lakin təcrübə onu göstərir ki, hətta bu cür xüsusi leksik vahidlərin belə qarşılığını tapmaq mümkündür.

Açar sözlər: Ekzotizm, stilistik funksionallıq, bədii dil, leksik vahidlər.

Giriş

Alınma sözlər dilin fəlsəfidir: dilin leksik-semantik sisteminə aid olmağından əlavə, əksəriyyəti leksik cəhətdən sabitdir və bu cür sözlərin tərkibini və dəqiq sayını müəyyən dərəcədə təyin etmək mümkündür.

Ekzotik sözlərin funksional və stilistik xüsusiyyətlərinə gəldikdə bu sözlərlə dilimizdə mövcud olan alınma sözlər arasındakı funksional fərqlər dəfələrlə vurğulanmışdır. Dilçilərə görə alınma leksemlər bir dildən digər dilə keçərkən müəyyən maneələrlə rastlaşır. (ictimaiyyətin həmin sözlərə reaksiyası və diqqəti) Sözlərin alınması və ya bir dildən digər dilə köçürülməsi prosesi üçün vacib olan

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

müxtəlif amillər nəzərə alınmaqla, yəni bu fenomenin ətraflı öyrənilməsi ilə milli dil sisteminə daxil olma prosesi asanlaşdırıla bilər. Ümumiyyətlə qeyd olunmalıdır ki, sözlərin alınması prosesi mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Alınma sözlərin artmasına baxmayaraq onların böyük əksəriyyəti müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalırlar. Zamanla alınma sözlərdə də daxil olmaqla dilə yeni keçmiş sözlər xarici dilə "xidmət etməyə" başlayır.

Ekzotizm hər hansı bir xalqın etnik mənşəyini müəyyən edən, hər hansı bir subetnik qrupun həyat tərzini ifadə edən realilərdən ibarət dialektizmlər, regionalizmlər və etnoqrafizmlərdir.

Ekzotizmlərin funksional imkanlarını (verilən leksik vahidləri həm yazılı, həm də şifahi nitqdə istifadə edə bilmək imkanı) tam olaraq aşağıda qeyd olunan şəkildə müəyyən etmək olar. digər xalqların dil mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini, yerli çalarlarını, milli mənsubiyyətlərini, zehniyyətini çatdırmaq üçün nitqdə onların istifadə olunması. Müxtəlif sistemli dillərin həm nəzəri, həm də praktik baxımdan müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dilçilərin 20-21-ci əsrlərdə üzvləşdikləri əsas problemlərdir. Hesab edirik ki, bu tədqiqatın dilə məxsus xalqın mədəniyyəti, mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi və tərcümə fəaliyyəti baxımından aparılması daha məntiqli və uyğun olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii dili tərcümə edərkən əsas məsələ yalnız sözlərin mənasını qorumaq deyil, həmçinin onların yerli koloritini qoruyub saxlamaqdır. Xüsusilə tərcüməçi üçün bu cür realilərin stilistik funksionallığının dilin milli mədəni komponenti ilə uyğun olub olmadığını müəyyən etmək çətindir çünki bu cür sözlər unikal olduqları üçün onların tam olaraq qarşılığı digər dillərdə mövcud deyildir. Lakin təcrübə onu göstərir ki, hətta bu cür xüsusi leksik vahidlərin belə qarşılığını tapmaq mümkündür.

Mənbə dildə mövcud olan tərcümə olunmayan dil vahidləri yalnız dilin normalarından kənar qaldığı halda onları tərcümə etmək mümkün olmur. "Türk Həmləsi" romanında, yazıçı qəhrəmanlarının nitqlərinə bəzən bilərəkdən şərq çalaları əlavə edir ki, bu da öz növbəsində tərcüməçinin şərq terminologiyasına və koloritinə məxsus ekzotik vahidlərin etnolinqviistik xüsusiyyətlərini ikinci dilə köçürərkən necə qoruyub saxlayacağını izləməyə kömək olacaq. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

"Osmanlı İmperatorluğunun əsas şəxsləri Sultan və Baş vəzir deyil, Padşahın anası və sevgili həyat yoldaşı və əlbəttə ki, Hərəmin əsas işçisi "olan "Qızlar ağa" nı tərcüməçi

"le kizlar-aga" şəklində saxlamışdır. Fransızca da göstərilən nümunədə ekzotik vahid olan "qızlar ağa" fonetik cəhətdən dəyişmiş və tərcüməçi "si" şəkilçisini götürərək (tur dan kizlar ağa) onu le "Kızlar-ağa" şəklində vermişdir. Orijinalda isə müəllif "kizlar ağa" ekzotizminin açılışını verərək bu şəxsin "hərəmxananın əsas işçisi" olduğunu göstərir.

Növbəti nümunələrdə isə biz analog üsulundan istifadə olunduğunu görə bilərik.

"Belə ki, qanuni və tam hüquqa malik arvadından başqa şahın "iqbal" kimi tanınan sevimli gözəl zahiri görünüşə malik gənc qızları var idi" İndi isə fransız dilində verilmiş nümunəyə baxaq.

«Mes outre ses epouses legitimes, un padischah a egalement son "Iqbal", quelque chose comme des favorites, et de toutes jeunes gedikli, «jeunes filles agreables au regard», qui aspirent a une place dans l'ikbal» Beləliklə orijinalın müəllifi oxucuya ekzotik vahidlərin (Iqbal - "sevimli kimi bir şey", "gözəl görünüşlü") mənasını izah edir və tərcüməçi eyni üsuldən istifadə edir (Iqbal - "quelque comme des favorites", gedikli jeunes filles agreables au regard")

Kontekstə uyğun olaraq ekzotizmlərdən istifadəyə aid bir neçə nümunə daha gətirək:

Kaymakan- le kaimakan "Vidin Rumıniya sərhədində bir şəhərdir. Və Kaimakan - Qubernator "Fransız dilində isə müəllif bu ekzotik vahidi "le kaimakan" şəklində saxlamışdır."

Meyxana - un mekhana «Это не корчма, а механа» rus dilində yəni orijinalda bu şəkildə verildiyi halda fransız dilinə müəllif aşağıdakı kimi çevirmişdir. «D'ailleurs ce n'est pas une auberge, c'est un mekhana» Gördüyümüz kimi meyxana sözü istər rus dilinə istər fransız dilinə kiçik fonetik dəyişikliklər edilərək olduğu kimi köçürülmüşdür. Çünki nə rus nə də fransız dilinin milli etnik koloritində və mədəniyyətində bu leksik vahid işlənmir. Bunun əsas səbəbi isə bu məkan həmin ölkələrin mədəniyyətində mövcud deyildir. **Hərəm - le harem** "Bu vaxt mənim əziz dostum Əbdül-Əziz, hər zamanki kimi, hərəmində oturmuş və onunla daha çox vaxt keçirməsini tələb edən sevimli həyat yoldaşının əhatəsində gözəl vaxt keçirdi. İndi isə fransızca nəzər salaq «Pendant ce temps-la, mon bon ami Abdul-Aziz passait son temps comme a l'accoutumee dans son harem, en la plaisante compagnie de son epouse preferee, la delicieuse Mihri Hanim, qui, etant sur le point d'accoucher, faisait caprice sur caprice et exigeait la presense constante de son maitre» Bu nümunədəndə görüldüyü kimi hərəm sözünü tərcüməçi fransız dilində də olduğu kimi saxlanılmışdır.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Rahat-lokum - rahat-lokoum"Axı haram, nədir beyler? Hərəm deyərəkən fəvvarinin şırıltısı.yarıçılpaq hərəm qızlarının asta-asta rahat lokum yeməsi,ətirlərin xəş qoxusu və bu sadalanaların qəribə bir dumanla örtülməsini təsəvvür edirsən.«Par ce qu'en fait, messieurs, qu'est-ce que c'est qu'un harem? Vous imaginez un jet d'eau bruissant, des odalisques a moitie denudees savourant paresseusement des carres de rahat-lokoum, le tintement de colliers de perles, l'odeur entetante de parfums, le tout flottant dans une vapeur de volupte et de lascivite»Göründüyü kimi rahat lokum ilk dəfə türk mətbəxində hazırlanan bir şirniyyat olaraq digər xalqların mətbəxində ona rast gəlinmədiyindən istənilən dilə tərcümə olunan zaman bu söz dilin fonetik strukturuna uyğunlaşdırılaraq olduğu kimi saxlanılacaq.Sözügedən oriental ekzotik leksemlərin tərcüməsi zamanı onların orijinaldakı milli koloritlərini qoruyub saxlamaq üçün tərcümədə xarici fonetik formanın saxlanması şərtidir.Belliklə əsərin tərcümə edən müəllif bu cür sözlərin tərcüməsi zamanı onların milli ruhunu qoruyub saxlamışdır.**Qəlyan –Nargilə**«- Avec, au milieu de tout cela, le maitre de cette voliere, en robe ample, un narguile dans la main et un sourire de felicite sur ses levres rouges, ajouta le hussard reveur»Nümunədən də göründüyü kimi tərcüməçi nargilə sözünü dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdıraraq olduğu kimi saxlamışdır.«- А посредине властелин всего этого курятника, в халате, с кальяном и блаженной улыбкой на красных устах, - мечтательно вставил гусар»Rus dilində verilən nümunəyə baxsaq isə tərcüməçi qəlyan sözünü dilin fonetik sisteminə uyğunlaşdıraraq qoruyub saxladığını görürük. Nümunədən göründüyü kimi rus dilinə fars dilindən “qəlyan”,fransız dilinə isə türk dilindən ”nargilə”keçmişdir.Hər iki müəllif ekzotizmin daxili quruluşunu və ya mənasını qoruyub saxlamış səs tərkibini isə dilin leksik sisteminə uyğunlaşdırmışdır.Belə bir əvəzləmənin köməyi ilə cümlənin sintaktik quruluşunu tərcümə mətnində yükləmədən və əlavə izahatlar və aydınlaşmalardan yayınmaq mümkündür.

Tədqiqat metodu

Araşdırılma aparılarkən Osmanlı və Rusiya müharibəsindən bəhs edən və iki mədəniyyət arasındakı fərqləri vurğulayan “Türk həmləsi” əsərindən və əsərin Fransız dilinə tərcümədə milli koloriti özündə əks etdirən ekzotik terminlərin tərcümə olunmazlığı göstərilmişdir.Əsərlər istər tarixi,istərsə də milli dəyərlərin əks etdirilməsi baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir və ekzotik terminlərin etno-lingvistik funksionallığının əks etdirilməsində dilçi və alimlərə çox böyük töhfə vermişdir.Fransızcaya tərcümə bu baxımdan xüsusi olaraq vurğulanmışdır.Belə ki, mədəni fərqləri vurğulayan ifadələrin tərcümə olunmazlığı və hədəf dildə onların işlənməsi istər dilə yeni ifadələrin keçməsi,istərsə də yeni mədəniyyət anlayışının ortaya qoyduğu fərqlərin vurğulanması baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Nəticə

Bədi dili tərcümə edərkən əsas məsələ yalnız sözlərin mənasını qorumaq deyil,həmçinin onların yerli koloritini qoruyub saxlamaqdır.Xüsusilə tərcüməçi üçün bu cür realilərin stilistik funksionallığının dilin milli mədəni komponenti ilə uyğun olub olmadığını müəyyən etmək çətindir çünki bu cür sözlər unikal olduqları üçün onların tam olaraq qarşılığı digər dillərdə mövcud deyildir. sözlərin alınması prosesi mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Alınma sözlərin artmasına baxmayaraq onların böyük əksəriyyəti müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalırlar.Zamanla alınma sözlərdə də daxil olmaqla dilə yeni keçmiş sözlər xarici dilə “xidmət etməyə”başlayır.

Ekzotizm hər hansı bir xalqın etnik mənşəyini müəyyən edən, hər hansı bir subetnik qrupun həyat tərzini ifadə edən realilərdən ibarət dialektizmlər,regionalizmlər və etnoqrafizmlərdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Akunin “Türk həmləsi” . M.: Zaxarov , 2007. - 271 s.
2. AB - Akounine B. Le Gambit turc I Trad. du russe I. Sokologorsky. - Paris: Presse de la Sye.
3. O.S.Əhmədov Linqvistik terminlər lüğəti.
4. A.V.Fyodorov. Tərcümə nəzəriyyəsinin əsasları.
<https://cyberleninka.ru/article/n/ekzoticheskaya-leksika-i-ee-lingvisticheskie-vozmozhnosti>

ÖLKƏMİZDƏKİ VƏ DÜNYADAKI ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ PEŞƏKAR TƏRCÜMƏÇİ HAZIRLIĞI PROSESİ

TURAL QULIYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və ingilis dili
quliyevtural99@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Hal-hazırda gündəmdə olan peşələrdən biri də tərcüməçilikdir. Lakin ölkəmiz tərcüməçi hazırlığı prosesinə görə dünya ali təhsil müəssisələrindən geridə qalmışdır. Bunun üçün bir çox səbəblər vardır. Ən başlıca səbəblərdən biri isə bu ixtisasda təhsil alan bir çox tələbələrin peşəyə qarşı tam laqeyd yanaşması, təhsilini yalnız ali savad diplomu almaq məqsədi ilə davam etdirməsi, tərcüməçilik peşəsinə dərinlən yiyələnmək istəyən çalışqan tələbələrin isə tərcümə hazırlığına ayrılan hədsiz az dərslər saatı ucbatından mükəmməl səviyyədə mənimsəyə bilməməsi məqamları ortaya çıxmışdır. Bu, ölkənin dil və tərcümə hazırlığı prosesinə ciddi zərbə vuran təhlükəli tendensiyalardan bir neçəsidir. Həmçinin bu cür problemlərin aradan qaldırılması məsələsinədə yer verilib.

AÇAR SÖZLƏR: peşəkarlıq, güclü kadrların hazırlanması, sahə üzrə problemlər

GİRİŞ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd güclü, peşəkar, istedadlı tərcüməçilərin meydana gəlməsi, ölkəmizdə tərcümə hazırlığındakı boşluqlar, dünya ali təhsil müəssisələrindəki tərcümə hazırlıqlarını dərinlən araşdırmaqla bunu ölkəmizdə də tətbiq etməkdir.

Bununla yanaşı həm də müəllim kadrlarında peşəkarlığa nail olduqlarından əmin olmaq lazımdır. Yekunda hər iki kadrların qeyri-peşəkar olması tərcüməçilik adlı sahənin yox olmasına gətirib çıxarar.

Məqalə xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısı fəsilələrindən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın aparılması üçün ədəbiyyat siyahısında olan çoxsaylı mənbələrdən istifadə olunub. Bununla yanaşı sosial şəbəkə üzərindən “Tərcümə və Tərcüməçilər” adlı qrupda “Peşəkar tərcüməçi kimdir? və cəmiyyətimizdə rolu nədən ibarətdir? Ölkəmizdəki və dünyadakı ali təhsil müəssisələrində tərcüməçi hazırlığı prosesində nə kimi fərqlər var?” adlı sorğular aparılmışdır. Nəticələr məqalədə öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə hal hazırda ümumi tərcümə ixtisasının göstəricilərinə nəzər salsaq görürük ki, bu ixtisası dərinlən bilənlər azlıq təşkil edir. Çünki tərcümə yalnız universiteti bitirib qırmızı və ya göy diplom almaq, magistraturanıda tərcüməçilik üzrə oxumaq deyil. Peşəkarlıq yaşından, irqindən, cinsindən, dinindən asılı olmayaraq yaşadığın ən son günə kimi öyrənməklə, özündə yeni istedadlar kəşf etməklə, araşdırmaqla alınır.

Bəs peşəkar tərcüməçi nə deməkdir? Peşəkar tərcüməçi ardıcılıqla və dəqiqliklə tərcümə edə bilən, fəaliyyət standartlarına və etik prinsiplərə riayət edən, ikidildə rəvan danışan eləcə də müvafiq təlim təcrübəsi olan şəxsdir. Bundan başqa tərcüməçi kamilliyi özündə aşağıdakı prinsiplər əsasında birləşdirir.

1. İşçi dillərin mükəmməl bilgisi
2. Sahə üzrə kifayət qədər biliyə malik olmaq.
3. Tərcümə vərdislərinə və texnikasına yiyələnmək.
4. Dünyagörüşü

Bu prinsiplərdən belə bir nəticə çıxarıraq ki, peşəkar tərcüməçi bu standartları özündə birləşdirməlidir.

Tərcümə təkcə dillərarası deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Odur ki, tərcüməçi iki dil üzrə mütəxəssis deyil, həm də bu iki işçi dildə yüksək mədəni səriştəyə malik bir dilçi olmalıdır. O, öz mədəniyyətini dərinlən bilməklə yanaşı, məxəz dil daşıyıcılarının mədəniyyətinə də sahib olmalıdır. Bu təbii və məntiqi bir tələbdir, çünki hər dil özündə o dildə danışanların

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

mədəniyyətinin elementlərini daşıyır. Peşəkar bir tərcüməçinin cəmiyyətdəki rolu və mədəni səriştəsi də elə bu tələblərdən ibarətdir.

Düşünürəm ki, ölkəmizdəki tərcüməçi hazırlığı prosesi digər dünya ölkələrindəki hazırlıq prosesindən xeyli geridədir. Bunun səbəbləri müxtəlif problemlərə gətirib çıxarır. Bəs bu öndə gələn problemlər nədən qaynaqlanır? Tərcümə peşəsinin ilkin peşəkarlıq mərhələsi praktikadır. Çünki universitet zamanında praktikaya çox az yer verilir və nəticədə bir çox problemlər yaranır. Bəlkə də bu kənardan çox kiçik görünə bilər, amma atalarımız da deyib ki, “Dama-dama göl olar.” Digər bir səbəbə gəldikdə isə hal-hazırda ölkəmizdə ixtisas dəyişmə prosesi getdikcə geniş vüsət alır. Çünki universitetə qəbul zamanı tələbələr ya ballarının aşağı olması, ya da valideyn və müəllimlərinin basqıları ilə bu sahəyə yönəliirlər. Sonda bu kimi hallar öz əksini tapır. Lakin bir çox Amerika universitetlərində tələbələr son kurslara yaxınlaşanda ixtisas seçimi edirlər.

Etdiyim araşdırmalarla birlikdə öz fikrimi də bura əlavə edərək demək istərdim ki, hazırlıq prosesi zamanı diqqəti çəkən ən vacib nöqtələrdən biri də tələbələrin öz ana dilini mükəmməl dərəcədə bilməməsi və yüksək nətiqliyə malik olmamasıdır. Yəni ki, nitqin səlisliyi bu sahədə önəmli bir faktordur. Bu faktlara əsaslanaraq demək istəyirəm ki, tərcüməçilik sahəsi çətin, səbir, inam və xüsusi istedad tələb edən bir sahədir. Ona görə birinci faktda dediyim kimi nətiqlik öz ana dilimizin mükəmməlliyi baxımından “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərslərinin bir semestr yox, dörd semestr keçirilməsinin daha da məqsədə uyğun olduğunu düşünürəm. Digər tərəfdən isə tərcüməçinin özünə inamının, güvəninin, səbir və təmkinliyinin daha da artması üçün “Psixologiya”fənninin tədrisi də önəmlidir.

Tərcümə prosesi sahəsində sinxron tərcümə öz yerini xüsusi olaraq tutur. Lakin bu prosesin önəmi həm ölkəmizin parlamaşı baxımından, həm də tərcüməçilik sahəsinin yüksəlişi baxımından vacibdir. Çünki son illərdə ölkəmiz tədbirlər, konfranslar, idman yarışları mərkəzinə çevrilib. Buna görə də düşünürəm ki, ölkəmizin fərqli dillər üzrə sinxron tərcüməçilərə ehtiyacı var. Xüsusilə, tərcümə tədrisinin, hazırlığının bu sahəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir və bunun üçün müvafiq bazalar yaradılmalıdır. Sinxron tərcümə hazırlığının inkişafını daha da artırmaq üçün müasir texniki avadlıqlara da ehtiyac duyulur. Nəticə olaraq sinxron tərcümə, tərcüməçilikdən fərqli olaraq xüsusi qabiliyyət, investisiya tələb edən bir sahədir.

Ölkəmizdə tərcüməçilərin maarifləndirilməsi sahəsində araşdırmalarıma görə 2011-ci ildə “Azərbaycanın Gənc Tərcüməçilər Assosiasiyası” yaradılmışdır. Assosiasiya Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən, azərbaycanlı gənc tərcüməçiləri bir araya gətirən, tərcüməçilərin ilk peşəkar təşkilatıdır. Əslində bu cür təşkilatların yaradılması müsbət haldır. Lakin bu halların daha da artması və dünyada da tanınması ölkəmiz üçün mükəmməl bir fürsət olar. Bu təşkilatın yaradılmasında çox ümdə olan məqsədlər var. Həmin məqsədlər – tərcümə sənəti haqqında düzgün ictimai fikir yaratmaq, gənc tərcüməçilərə hazırlıq prosesində dəstək olmaq, həmçinin ünsiyyət imkanlarından istifadə etməklə ölkənin müxtəlif sahələrdə inkişafına uğurlu yol açmaqdır. Bu kimi töhfələr yalnız təşkilatlarda deyil, universitetlərdə də tətbiq olunsu tərcümə prosesi daha məqsədə uyğun şəkildə inkişaf edər.

Ölkəmizdə tələbələrimiz bəzən ixtisası üçün hazırlığı dayandıraraq “Erasmus-Mundus”, “Mövlana”, “Work and Travel” kimi proqramlar vasitəsilə xarici ölkələrə üz tuturlar. Məncə onların digər ölkələrə göndərməkdənsə orada olan müəllimləri bura dəvət olunması daha yaxşı olar. Həm inkişaf cəhətdən, həm dünyagörüşü cəhətdən, həm də bir çox innovasiyalı tələbələrimizi itirmərik. Ölkəmizdə təhsillərini davam etdirərək, daha sonra xalqımızın başını uca edərlər.

İndi isə dünya ali təhsil müəssisələrində tərcüməçi hazırlığı prosesi haqqında bəhs etmək istəyirəm. Ümumiyyətlə dünya ali təhsil müəssisələrində mütəxəssislər tərcüməçiliyə yalnız dillər arasındakı tərcümə prosesi kimi yox, həm də mədəniyyətlərə arası körpü qurma prosesi kimi baxırlar. Çünki onlar bir-birini anlamayan insanların eyni məkanda toplanmasına səbəb olurlar və bunun həqiqətən möhtəşəm bir proses olduğuna inanırlar. Bundan başqa bu kimi əlverişli üsulları tələbələrin tərcümə hazırlığı prosesində tətbiq edirlər. “Tərcümə”, “Tərcüməçi”, “Peşəkar tərcüməçilik” kimi ifadələri tələbələr yormadan, maraqlı bir tərzdə onlara ötürürlər. Bu da gələcək üçün güclü kadr anlayışı deməkdir.

Dünya ali təhsil müəssisələrində tərcümə prosesi üçün yalnız bir dil üstünlük verilmir. Onlar ingilis dili, fransız dili, çin dili, hind dili, ispan dilinə daha çox üstünlük verirlər. Bu dillər də dünyada aparıcı dillər içərisində ilk sıralarda yer alırlar. Nəticə olaraq tələbələrdən də bu dillərdən ən azı ikisini öyrənilməsinə diqqət edirlər.

İndi isə dünyanın müxtəlif ölkələrində tərcümə kadrları hazırlayan universitetlərdən söz açmaq istəyirəm. İlk olaraq bizə qardaş, doğma ölkə olan Türkiyədə olan tərcümə prosesi haqqında yazacam. Türkiyədə tərcüməçilik 1993-1994-cü illərdə tədris olunub. İlk dəfə “Boğaziçi” universitetində bir il

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

sonra Ankarada "Hacettepe" universitetində tələbə qəbulu başlayıb. Sonrakı illərdə, zaman keçdikcə artıq yeni açılan çox universitetlərdə də tərcümə ixtisası yaradılıb. Hər il 1741 tələbə iyirmi dörd ayrı universitetdə müxtəlif dillərdə-İngilis, alman, fransız, rus, ərəb, çin dillərində tərcümə hazırlığı başlamışdır. Onlar müxtəlif dillərdə tərcüməçi hazırlamaqla ölkələrinin daha böyük uğurlara imza atacaqlarına güvənirlər. Burada bir nüansı əlavə etmək istəyirəm ki, bizim ölkəmizdəki universitetlərdə də digər dillər üzrə tərcüməçi hazırlığı var, lakin bu İngilis dili hazırlığındakı qədər kifayət deyil.

Digər dünya universitetlərində isə tərcüməçi hazırlığı zamanı fərqli cəhətlər olduğunu araşdırdım. Ortaya maraqlı faktlar çıxdı. İlk olaraq Vaşinqtonda yerləşən "Gallandet Universiteti" haqqında yazmaq istəyirəm. Bu universitet digər təhsil müəssisələri və digər tərcümə proqramları arasında həqiqətən nadirdir. Çünki bu universitet Amerika tarixində kar və eşitmə qabiliyyəti zəif olan tələbələr üçün ilk müəssisədir. Bu müəssisə tələbələrini təhsil, biznes, tibb və hüquqla bağlı fəaliyyət sahələrində tərcüməyə hazırlayır. Bununla yanaşı öz yüksək texniki avadanlıqlarına görə digər universitetlərdən fərqlənir.

Digər bir universitet isə "Arkansas Universiteti"dir. Bu universitet Amerikanın qədimlərindəndir. Universitetə "Gözəl Sənətlər və Sənətkarlar Universiteti" də deyirlər. Dörd illik hazırlıq prosesində şagirdlər ədəbiyyatda və şeir tərcüməsi sahəsində inkişaf etdirirlər. Bununlada bədii tərcümə sahəsində uğurlar əldə edirlər. Bu proqrama qəbul yüksək rəqabətli. Hər il yalnız beş tələbə qəbul edilir. Tələbələr ədəbi və bədii tərcümənin praktikası və nəzəriyyəsi sahəsində digər dillərdən İngilis dilinə uğurla tərcümə edirlər. Nəticədə bu kimi standartlarla tərcümə hazırlığı güclü və sürətli şəkildə inkişaf edir və gələcək üçün tərcüməçilik sahəsini daha da gücləndirir.

Son olaraq, bu kimi faktları, problemləri nəzərə alaraq, bizlər də ölkəmizdə bu standartları tətbiq edə bilərik və atığımız hər kiçik addım bizə gələcəkdən görünən bir işıqdır, mayakdır. Ona görə tələbələrimiz də öz ixtisaslarını seçərkən hər zaman öz istəklərini, həvəslərini, maraq dairələrini ön plana qoymalıdır ki, gələcəkdə savadlı, istedadlı, güclü bir mütəxəssis kimi öz ixtisaslarının öhdəsindən uğurla gələ bilsinlər.

NƏTİCƏ

Tərcüməçilik, tərcümə ixtisası, peşəkar tərcüməçi hər bir ölkə üçün vacib amillərdəndir. Məhz bu yolla bir ölkə özünü digər dünya ölkələrinə təqdim edir. Ona görə də bu sahənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində danışıqlar aparılmalı, tərcümənin yenidən başlayaraq yüksək standartlara uyğun şəkildə qurulması, burada olan bəzi çatışmazlıqların aradan qaldırılması vacibdir. Bunları etmək hər birimizin vətəndaşlıq borcudur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayeva Fialə. Peşəkar tərcümənin əsasları. UniPrint nəşriyyatı. (**Kitab**). Bakı/Azərbaycan 2010: 1-217
2. 13 Best Translation and Interpretation colleges. <https://successfulstudent.org/best-translation-and-interpretation>
3. Ölkənin ali təhsil ocaqlarında tərcüməçilik ixtisasının tədrisi(Müzakirə) <https://www.aztc.gov.az/az/posts/id:207>
4. <http://agta.az/>

TƏRCÜMƏ- ELM YOXSA SƏNƏT?

GÜLÇÖHRƏ HƏMİDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji/Tərcümə və İngilis dili
gul.hemidova@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tərcümə bəşər tarixində ünsiyyətin ən asan yolu olan dillər arasında körpü rolu oynayır. İnşa edilən bu körpünün bir sənət əsəri və ya yalnız müəyyən elmi biliklər tələb edən bir tikinti olması isə müasir dövrimizdə öz aktuallığını qoruyan bir sualdır. Tərcümənin elm, sənət və ya hər ikisinin vəhdətini təşkil etməsi barədə fikirlər və onların təhlili məqalədə öz əksini tapıb.

AÇAR SÖZLƏR: tərcümə, elm, sənət

GİRİŞ

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd indiyə qədər əksər tərcüməçilər, eləcə də tərcümə sahəsini seçmək istəyən abituriyentlər və azad qrafiklə tərcümə xidməti təklif etmək barədə fikirləşən dil bilən şəxslərin bu peşənin sadəcə savad yoxsa bununla bərabər müəyyən bacarıqlar və estetik yanaşma tələb edib etmədiyini ilə bağlı suallarına aydınlıq gətirməkdir. Bu məqamda qeyd etmək olar ki, məqalə “Hər dil bilən tərcüməçi ola bilərmi?” sualına cavab axtaranlar üçün də faydalı olacaqdır.

Məqalə xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısı fəsilələrindən ibarətdir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqatın aparılması üçün ədəbiyyat siyahısında qeyd olunan çoxsaylı elmi ədəbiyyatdan istifadə olunub. Eyni zamanda mövzu ilə əlaqədar təcrübə müddətləri fərqlilik göstərən tərcüməçilər arasında sorğu aparılmış və nəticələri də öz növbəsində məqaləyə daxil olunmuşdur.

Tarix boyunca insanlar bir-biriləri ilə əlaqədə olmaq, fikirlərini bölüşə bilmək, başqalarının bilgisindən yararlanmaq və bunu gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün müxtəlif ünsiyyət vasitələrindən istifadə etmişdirlər. Və beləliklə, tədricən ən yaxşı ünsiyyət forması olan dil meydana çıxıb. Sonralar isə daha böyük bir problem ortaya çıxmışdır, çünki yaranan heç bir dil bir - birinə bənzəməyib. Keçmişdən indiyə qədər bu problemin yeganə həlli tərcümədir.

Bəs insanlar arasındakı ünsiyyəti bu dərəcə asanlaşdıran bu sahə elmdir yoxsa sənət? Bəziləri indiyə qədər bütün insan bəşəriyyətini birləşdirən, bir-birlərini daha yaxşı anlamağa, düşüncələrinə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətlərinə daha yaxşı bələd olmağa kömək edən bir vasitə olaraq tərcüməni sənət adlandırarkən, digərləri həmişə onu məhz elə funksiyası ünsiyyəti asanlaşdırmaq olan bir elm sahəsi olaraq görür. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alıb bir anlıq tərcümənin olmadığı bir dünya xəyal etsək nələr itirəcəyimizi təxmin etmək çox çətin deyil elə deyilmi? Bu məqamda tərcüməyə sənət deməyə dəyər, lakin sualın cavabı bu qədər bəsit olmamalıdır. Əksər hallarda bu cavablar insanların peşəkar tərcümə ilə məşğul olub-olmadığından asılı olaraq dəyişir. Peşəkar tərcüməçi olmayan və ya ümumiyyətlə tərcümə ilə məşğul olmayanlar bu sahəni sənətdən daha çox elm və ya peşə kimi qiymətləndirirlər. Çünki onlar tərcüməni sadəcə müəyyən qaydalara əməl etmənin kifayət edəcəyi bir sahə kimi görürlər.

Bu sualı dolğun cavablandırmağın ən yaxşı yolu məhz elə “elm” və “sənət” sözlərinin mənalarını və əhəmiyyətlərini düzgün qavramaqdan keçir. Elm - təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları və obyektiv aləmə təsiri üsullarını meydana çıxaran biliklər sistemi və bu biliklərin ayrıca sahəsidir. Məsələn, kimya elmi, riyaziyyat elmi, texniki elmlər və.s. Bəs, görəsən, tərcümə elmi varmı? İncəsənətin qollarından hər biri isə “sənət” adlandırılır. Elm daha çox məntiqi faktlara, qəliblənmiş sistemə, struktura əsaslandığı halda sənət fərdi yanaşma, üslub, yaradıcılıq və məharət tələb edir.

Gəlin digər sahələrdən bir misal götürək. Məsələn, mühasiblər. Mühasibatlıq üzrə müəyyən müddət (adətən 4 il) təhsil alırlar. Və onların bu müddət ərzində öyrəndikləri gələcəkdə bu sahə üzrə yarana biləcək potensial dəyişiklikləri nəzərə almasaq bu işi həyata keçirmək üçün lazım olan bütün məlumatların 80% -i olur. Yerdə qalan 20% isə daha çox səriştə, bacarıq və digər detallardan asılı olaraq dəyişir. Lakin tərcümə belədirmi? Yenə faizlə müqayisə etməli olsaq, rahatlıqla qeyd edə bilərik ki, işin nəzəriyyəsi və texniki tərəfləri, yəni bu sahəni elm adlandırmağımıza əsas verəcək detallar 40% təşkil edirsə, bacarıq, səriştə və sənətkarlıq 60% -lə öz sözünü deyir. Çünki hamımıza məlumdur ki, universitetdə öyrəndiklərimiz sadəcə bu sahəyə daxil ola bilməyimizdə körpü rolunu oynayır. Öyrəndiklərimizin qarşılaşa biləcəyimiz çətinliklərin nə qədərini həll etməkdə kömək edəcəyini isə təxmin etmək çox çətinindir.

Bununla əlaqədar araşdırmalarım nəticəsində tapdığım bir faktı daha sizlərə göstərmək istəyirəm. Türkiyədə əksər universitetlərdə tərcümə ixtisası “çeviribilim” olaraq adlandırılır. İlk dəfə Boğaziçi Universiteti ixtisası belə adlandırdıqdan sonra bir neçə özəl universitet daha bu adı mənimsəsə də, qarşı duranlar daha çox olmuşdur. Bunun əsas səbəbi isə, tədris proqramında qeyd olunan və tədris olunan əsas dərslərin praktikaya və fərdi yanaşmaya meyilli olması ilə əlaqəlidir.

Tərcüməni elmi sahələrdən ayıran digər bir fərq isə etdiyimiz heç bir tərcümə hər zaman alışıdığımız və yaddaşımızda saxladığımız xüsusi məlumatlara əsaslanmamasıdır. Bir misalın bir cavabı və ya bir iqtisadi problemdən bir neçə çıxış yolu olmasına və bunların hamısının praktikadan keçmiş, basmaqəlib yollar olmasına baxmayaraq bir cümlənin onlarla, hətta yüzlərlə tərcüməsi ola

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

bilər. Bir söz heç bir fərqli situasiyada tamamilə eyni mənanı və mahiyyəti daşımaz. Elə məhz buna görədir ki, maşınlar heç vaxt tərcüməçiləri əvəz edə bilməz. Xüsusi kodlardan və alqoritmlardan istifadə edərək təməli düzgün və anlaşıqlı tərcümələr əldə etmək mümkün olsa da, bunlar keyfiyyət cəhətdən heç də yaxşı olmurlar. Çünki bu cür texnikalar hissləri, duyğuları anlaya və ortaya qoya bilmirlər. Halbuki düzgün ton və üslubun seçilməsi eyni sözlərin sıralandığı cümləni bir mənadan digər mənaya daşıma gücünə malikdir. Maşınlar isə işin sadəcə elmi qismini müəyyən dərəcədə doğru yerinə yetirməklə kifayətlənirlər və elə buna görədir ki, daha çox dəqiqlik tələb edən texniki tərcümələrdə daha uğurlu olurlar.

Hər mətnin öz mövzusu olur ki, bəzən bunu anlamaq belə xüsusi bir duyum tələb edir. Belə hallarda bunu hədəf dilə ötürmək də daha çox cəhd və səriştə istəyir və ağıllara italyanların “Traduttore, Traditore” deyimini gətirir. Mənası bütün tərcüməçilər xəyanətkardır olan bu deyim tərcüməçiyə lazım gəldikcə məxəz dilə xəyanət etməyi nəsihət verir ki, mətn hədəf dildə gözəl olsun. Həqiqətən də, bəzən gözəl tərcümə xainlik tələb edir. Çünki dünyanın fərqli yerlərində hisslər fərqli şəkildə yaşanır və bunda ən böyük təsir mədəni fərqlər, cəmiyyətin təsiri, yaşadığımız ərazi, yetişdirilmə tərzimiz, adət-ənənələrimiz, təhsil səviyyəimiz və sairədir. Və bu da o deməkdir ki, tərcüməçi sadəcə cümlələri, onların mənasını, strukturunu nəzərə alıb tərcümənin ümumi prinsipləri ilə kifayətlənməməli, yuxarıdakı bütün amilləri nəzərdə saxlamalıdır. Bu hallarda tərcüməçi sözləri çox diqqətlə seçməli, başqa dildə desək, onların nazı ilə oynamaq olmur. Məhz bu məqamda qeyd edə bilərəm ki, tərcümə həqiqətən də sənətdir. Çünki, içində estetika və şərh var və bunları özündə ehtiva edən, demək olar ki, hər şey sənətdir. Əlbəttə, burda şərh deyərək tərcüməçinin mövzunu öz fikirlərini qatararaq təhrif etməsi nəzərdə tutulmayıb. Tərcüməçi işlədiyi hər cümləyə öz ruhunu qatmış olur. Bu xüsusən bədii mətnlərdə özünü göstərir. Ümumiyyətlə, bu baxımdan bədii tərcüməni sənət adlandırmaq daha düzgün olardı. Məhz bu səbəbdəndir ki, “özünü evindəymiş kimi hiss etdirən” tərcüməçilər və bütün dil prinsiplərinə əməl etsələr də tərcümələri ilə güldürən nəşriyyatlar mövcuddur. Buna görə də, bir kitabın tərcüməsi tamamilə düz olsa belə, bu tərcümə bir neçə tərcüməçi tərəfindən edildikdə bunu sezmək elə də çətin olmur.

Təsadüfi deyil ki, 2012-ci ildə Mo Yan “Ədəbiyyat üzrə Nobel Mükafatı” alarkən etdiyi çıxışında tərcüməçilər olmasa, dünya ədəbiyyatı da olmazdı deyib. Həqiqətən Dostoyevskini, Şekspiri, Goetheni məşhurlaşdıran öz qələmləri ilə yanaşı, tərcüməçilərin qələmləridir. Səməd Vurğunun Puşkinin «Yevgeni Onegin» poemasını tərcümə etdikdən sonra yazdığı 4 misra tərcümənin necə uzun müddət və zəhmət tələb etdiyini əks etdirən bariz nümunələrdəndir:

Axıtdım alnımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şerinin şah əsərini
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə!

Öz tərcümələri də daxil olmaqla, Şekspirin dilimizə indiyədək edilmiş tərcümələrinin müfəssəl təhlilini verərək bu mövzuda yazılmış tədqiqat işlərinə sanki yekun vuran S. Mustafa poeziya tərcüməsi üçün lazım olan əsas məziyyətləri nümunələr əsasında diqqətə çatdırır: “Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlərin düzgün tapılmasının vacibliyini, orijinalın dilini bilməyin ən əsası onu duymağın, eyni zamanda ana dilinin - hədəf dilin bütün incəliyini mənimsəməyin mühüm olduğunu döna-döna qeyd etsək də, tərcüməçinin şəxsi keyfiyyətlərini nəzərdən qaçırmmaq səhv olardı.

Amerikanın məşhur tərcüməçilərindən biri olan James Holmes “üst şair” ifadəsini məhz bu tərcüməçiləri təsrifləndirmək üçün istifadə etmişdir. Ona görə, tərcümə edilən şeirlər haqqında isə “üst şair” ifadəsi işlədilir. Bunun səbəbi isə sadə olduğu qədər təəccübləndiricidir. Şeiri tərcümə edən şəxsin ilkin olaraq şairlə empati qura biləcək potensialda olan, çox müvəffəqiyyətli bir tərcüməçi olması lazımdır. Sənətkarın işinə qarşı həssaslıq incə və zərif toxunuşlar tərcüməni yalnızca qrammatika və söz yığınınından ibarət olmaqdan qurtarır və ona anlaşıqlı bir şeir olma xüsusiyyəti qazandırır. Beləliklə əsas şairin sərf etdiyi enerjiden daha çox bir əməklə şeir özünün yeni donuna bürünmüş olur. Şairin emosiyalarına keçid edərək şeirin məğzini pozmadan bunu hiss etdirə bilmək isə hər tərcüməçinin rahatlıqla edə biləcəyi bir şey deyil. Amma bəzi tərcüməçilər bu işin öhdəsindən ustalıqla gələ bilər.

Buna misal olaraq Türkiyənin məşhur şairlərindən biri olan Orxan Vəlinin “Eskileri alıyorum” adlı şeirinin fərqli şəxslər tərəfindən tərcümələrini misal göstərmək olar. Şeirin orijinal versiyası aşağıdakı kimidir:

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Eskileri alıyorum
Alıp yıldız yapıyorum
Musiki ruhun gıdasıdır
Musikiye bayılıyorum
Gəlin indi isə tərcümələrinə diqqət yetirək. Birinci tərcümə nümunəsi belədir:
I buy old things
To make them into stars
If music be the food of life
I adore music
İkinci isə aşağıdakı kimidir:
I buy old clothes
I buy old clothes and cut them into stars
Music is the food of life
I love music

İki tərcümə qarşılaşdırıldığı zaman ilk fərqlilik məhz elə şeirin başlanğıcında özünü göstərməkdədir. Birinci tərcüməçi köhnələri almaq ifadəsini bildirmək məqsədi ilə "I buy old things" yazdığı halda digər tərcüməçi bunu "I buy old clothes" deyə ifadə etmişdir. İlk baxışdan birinci tərcümə daha dəqiq və anlaşıqlı görünsə də ikinci tərcüməni daha uğurlu hesab etmək olar. Bunun səbəbi isə türk mədəniyyətlərində köhnə deyildikdə ağıla ilk olaraq paltarların gəlməsidir. Bu isə ona görədir ki, qədim zamanlarda geyilmiş, ikinci əl paltarları, xüsusi ilə də kişi paltarlarını alan böyük bir kütlə olub. Buna görə də türk tərcüməçisi Murad Nemət Nicat şeirin başlanğıcını tərcümə edərkən paltar, yəni "clothes" sözündən istifadə etmişdir. Bu tərcümə isə türk mədəniyyətinə bələd olmayan ingilis dilli qiraətçilər arasında daha çox maraq oyandıraraq mədəniyyətin də şeirin bir parçası olaraq əks olunmasına kömək edir. Bu üsulun ən tanınmış müəlliflərindən Devid Konolli yazır: "XIV əsrdə yaşamış italiyanın şeirində, sonetindəki duyğunu, mühiti XX əsrin Şimali Amerikadan olan oxucusuna çatdırmaq cəhdi mənasızdır. Nə qədər mükəmməl tərcümə olursa olsun, orijinallığı qorumaq mümkün olsa da, duyğunu qorumaq olmur. Mədəni-tarixi əvəzləmə və ya köçürmə ən qüsursuz üsuldür. Əgər mən ayrı-ayrı xalqların tarixində oxşar hadisələri izah edəcək, oxşar duyğuları çatdıracaq detallar tapa bilərəmsə, niyə vaxt itirməliyəm?". Nümunələr arasındakı digər fərqlər isə tərcüməçilərin şeirdəki emosiyaları fərqli şəkildə çatdırmaq istəyindən xəbər verir.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, tərcüməni yalnız elm olaraq qiymətləndirmək düzgün olmaz. Tərcümənin elm və ya sənət olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə tərcümə olunan mətnin ülmü və ya bədii üslubda olmağına nəzər salmaq lazımdır. Ümumilikdə isə, tərcümə üçün nəzəri bilik labüd olsa da, ədəbi səriştə olmadan bu kifayət etməz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Translation of Verse Form", Translated. Papers on Literary Translation. Amsterdam: Rodopi. ss. 23 - 34. **(kitab)**
2. Veli, Orhan. (1971). I Am Listening to Istanbul. (çev): Talat Sait Halman. New York: Corinth Books. **(kitab)**
3. Veli, Orhan. (1989). I, Orhan Veli. (çev): Murat Nemet - Nejat. New York: Hanging Loose Press. **(kitab)**

FARS LEKSİKOQRAFİYASININ TARİXİ İNKİŞAFINA ÜMUMİ BAXIŞ

GÜNEL ORUCOVA

AMEA/Dilçilik İnstitutu
Qədim dillər və mədəniyyətlər
guneloruji@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Fars leksikoqrafiyasının başlanğıc tarixini IX-XI əsrlərə aid edirlər. Məruzənin məqsədi həmin əsrlərdən etibarən tərtib olunmuş lüğətlər və onların yazılma tarixi barədə ümumi mənzərənin yaradılmasıdır. Bu gün fars lüğətləri bir çox dil ünsürlərini ehtiva edən mənbələrdən olduğundan bu lüğətlərin ümumi inkişaf və tədqiqat tarixi barədə sistemləşdirilmiş yazı son dərəcə aktual hesab oluna bilər. Bir çox dillərdə fars leksikoqrafiyası barədə əsərlər yazılsa da, Azərbaycan dilində belə əsərlərin sayı olduqca azdır. Məruzə bu baxımdan fars leksikoqrafiyası barədə məlumat əldə etmək istəyənlər üçün nəzəri baza təşkil edir və praktik əhəmiyyəti vardır. Fars leksikoqrafiyasının inkişafı hər zaman İranda olmamışdır, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif ölkələr fars lüğətçiliyinin əsas mərkəzlərinə çevrilmişlər. Lüğətlərin və onların tərtib olunma tarixinin tədqiqi həm də bu kimi mərkəzlərin formalaşma tarixinin xronoloji ardıcılıqla tərtibi üçün imkan yaradır.

Açar sözlər: fars dili, lüğətlər, inkişaf tarixi.

GİRİŞ

Leksikoqrafiya dilçiliyin ən qədim sahələrindən hesab olunur. Ən qədim lüğətlər bizim eradan əvvəl tərtib olunmuşdur. Fars dilində dilçiliyin əsası leksikoqrafik əsərlə qoyulmuşdur. Fars dili ana dili olanlar bu dildə lüğət yaratmağa can atmamışlar. Lakin orta əsrlərdə Şərqdə baş verən bir çox ictimai-siyasi hadisələr, fars dilinin geniş ərazilərdə yayılması bu dilin öyrənilməsi zərurətini yaratmışdır. Məhz buna görə də ən qədim fars lüğətləri, əsasən, digər xalqlar, xüsusilə turanlılar tərəfindən tərtib olunmuşdur. Son dövrlər Avropa dillərindən fars dilinə və o cümlədən, əksinə tərtib olunmuş çoxsaylı lüğətlər çap olunmaqdadır. İranda bir çox mərkəzlər ciddi şəkildə lüğətlərin çapı ilə məşğuldur. Lüğətlərdə çoxsaylı söz və söz birləşmələri, o cümlədən onların etimologiyası barədə zəngin məlumatlar yer almaqdadır. Ölkələrarası əlaqələrin genişlənməsi və dillərin qarşılıqlı təsiri lüğətlərin daim tədqiqini və təkmilləşməsinə tələb edir. Bu baxımdan fars leksikoqrafiyasının bu günə qədər keçdiyi yolun sisteməlik şəkildə öyrənilməsi aktualdır və böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fars lüğətçiliyinin yaranma tarixi XI əsrdən başlayır, lakin hələ ən qədim fars lüğəti tərtib olunanadək bir çox qədim İran dillərində lüğətlər artıq mövcud idi. Sasani dövlətində Zərdüştlük dininin əhəmiyyəti, Avestanın mətninə olan böyük maraq və bu mətnin dəqiq yazılma tələbi həmin dövrdə yaranmış gürcü, aqvan (alban) şrifti kimi yeni, xüsusi şriftin yaranmasını zəruri etmişdir. Avesta şrifti də arami yazısının təkmilləşdirilmiş forması idi. Bu şriftlərin oxşarlığı tədqiqatçılara onların eyni bir mərkəzdə hazırlandığını deməyə əsas vermişdir. Sonradan orta fars dilində olan sözlər də Avesta şrifti ilə yazılmağa başlandı və belə yazı “pazənd” adlanırdı. Bu dövərdə bir çox Avesta-orta fars dili, aramey-orta fars dili, soqdiya-orta fars dili lüğətləri çap olunmuşdu. Dəqiq sayı bəlli olmasa da, bu lüğətlərin əksəriyyətinin fraqmentləri bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır. Belə lüğətlərdən biri “Frahang-i oim evak” Avesta-pəhləvi lüğətidir. Lüğətdə 1000 Avesta, 2250 pəhləvi, 833 digər dillərə məxsus sözlər (aramey), o cümlədən 24 pazənddə yazılmış söz vardır. Lüğətin müəllifi və dəqiq yazılma tarixi məlum deyildir. *Oim-evak* mətnin başlanğıcıdır, belə ki, avesta sözü olan *oim*-in orta fars dilində tərcüməsi *evak* olaraq göstərilmişdir.

Bizim dövrə gəlib çatmış digər bir qədim lüğət “Frahang-i pahlavik” adlanır. Lakin lüğətin dövrümüze gəlib çıxmış əlyazmaları sonrakı dövrün məhsullarıdır. Ən qədimi XIV əsrə aid edilir. “Frahang-i pahlavik” 1300 sözdən ibarətdir, amma alimlər belə hesab edirlər ki, ən ilkin variantında “Lüğəti-i fors”da olduğu kimi 1000 söz olmuşdur. Hər iki lüğət 1771-ci ildə Anketil Düperron tərəfindən çap olunmuşdur. Bu lüğətlər ilk vaxtlar dərslik funksiyası daşıyırdı və əzbərdən öyrənilirdi, buna görə də həcmi kiçik olurdu. Qeyd edilən lüğətlər, o cümlədən bəzi digər lüğət fraqmentlərinin tərtibi və bu dövərdə yazılmış bir çox dini mətnlər və onların tərcüməsi, şübhəsiz ki, İranda lüğət işinin sonrakı taleyinə təsir göstərmişdir.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Orta əsrlərdə İranda dilçilik sahəsində diqqət mərkəzində və inkişafda olan sahə, əsasən, izahlı lüğətlərin tərtibi məsələsi idi. İzahlı lüğətlərə farsca *fərhəng* deyilirdi. Türkiyə türkcəsində ərəb mənşəli *lüğət* sözü yerinə, digər bir ərəb mənşəli söz olan *kamus*, fars mənşəli *fərhəng* sözü ilə paralel işlənmişdir. 1932-ci ildə Türk Dili Tədqiqi Cəmiyyəti tərəfindən bu sözlərin qarşılığı olaraq türkmən dilində mövcud *sözlük* kəlməsi təklif olunmuşdur. Azərbaycan dilində hazırda (o cümlədən, özbək, uyğur dillərində) ərəb mənşəli *lüğət*, fars dilində isə bütün növ lüğətlərə aid edilən *fərhəng* sözündən istifadə olunmaqdadır.

Fars leksikoqrafiyası barədə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif dillərdə mövcud məlumatların Azərbaycan dilində bir araya gətirilməsinə hazırda böyük ehtiyac vardır. Bu, yalnız fars leksikoqrafiyası ilə maraqlananlar, tələbələr üçün deyil, həm də bu sahədə aparılan gələcək tədqiqatlar üçün də önəmlidir.

XIII-XIV əsrlərdə fars və ərəbdilli əsərlərdə türk dilinin təsiri müşahidə olunmağa başladı və bu təsirin artması türk dilinə tərcümə lüğətlərinin tərtibi ilə nəticələndi. Fars dili indiki Türkiyə ərazisinə, o cümlədən türklərin yaşadığı ərazilərə hələ Səlcuqlar dövründə (XI əsr) yol tapsa da, fars-türk lüğətlərinin tərtibinə XV əsrdən başlanılmışdır. Bu proses, əsasən, Osmanlı sarayında fars dili və ədəbiyyatının yayılması ilə başlanmışdır. Buna görə də Türkiyəni fars-türk lüğətlərinin tərtibində ayrıca mərhələ kimi qeyd edirlər. Fars-türk lüğətləri, əsasən, türkdilli əhaliyə fars poeziyasını anlamaqda kömək məqsədi güdürdü. Lüğətnamənin “Müqəddimə” hissəsində qeyd olunur ki, iranlılar öz dillərinin lüğətlərini hazırlamağa maraqları olmadığı üçün, Hindistan, Türkiyə kimi saray dilləri farsca olan ölkələrin alimləri bu dilin lüğət tərtibi ilə məşğul olmuşlar (Dehxoda, 1994, s. 34).

Farsca-türkcə lüğətlərin sayı kifayət qədərdir. Belə dəyərli lüğətlərdən biridə “Fərhəng-i türki”dir. Bu lüğətin tərtibçisi Məhəmmədtəqi bəy vələdi Əbu-l-Məsun bəy ibn Qivaməddin bəy Türkman Qaraqoyunlu olmuşdur. Lüğət müəllifin özünün dediyinə görə, Azərbaycan, türk, türkmən, özbək və uyğur dilləri materialları əsasında tərtib edilmişdir. Müəllif haqqında heç bir məlumat mövcud olmasa da, sözlər lüğətlərdə olduğu kimi tematik və ya semantik quruluşlarda deyil, əlifba sırası ilə verilmişdir. 72 bölmədən ibarətdir və 5 dildən istifadə olunmuşdur: kaşqar dili dedikdə müəllif uyğur dilini, rum məfhumu altında türk (osmanlı) dilini, turan dili ilə türkmən dilini, İraq məfhumu altında isə Azərbaycan dilini nəzərdə tutur (Baxşəliyeva, 2009, s. 27-31). Bu bölgü farsca lüğət və tarixi əsər yazmış bütün müəlliflərdə eyni olmuş, onlar Osmanlı türklərini *rum* və ya *rumi*, monqolları *moğol*, Çin Türküstanı əhalisini isə *torkan-e xətai* adlandırmışlar

Fars leksikoqrafiyasının inkişaf mərkəzi müxtəlif dövrlərdə dəyişmişdir. Bu mərkəzlərin yerləşdiyi coğrafi ərazilərə əsasən məruzədə struktural gedişat gözlənilmiş və sıra ilə fars-türk lüğətləri, Hindistanda fars leksikoqrafiyası, Avopada tərtib olunmuş lüğətlər və ən sonda dünyada, o cümlədən İranda mövcud lüğətçilik mərkəzlərindən bəhs olunmuşdur.

Ərəbdilli lüğətlərin, o cümlədən ərəb dilinin təsirinə fars dilinin inkişafında rolu danılmazdır. Ərəb dilində lüğətlər XI əsrdən etibarən tərtib olunmuşdur. Ərəblər istila etdikləri ərazilərdə yerli xalqları ərəb dilini, onun yazı qaydalarını öyrənməyə məcbur etmişlər, buna görə də fars və Azərbaycan dillərində çoxsaylı ərəb alınmaları mövcuddur. P. Xanlari qeyd edir ki, ərəb dili yalnız saray adamları, ədiblər, alimlər, hökumət, idarə aparatı və ictimai vəziyyətlə əlaqəsi olan insanlar arasında yayılmışdı və sadə İran xalqı bu dilə yad idi (Xanlari, 2003, s. 309). Elə bu səbəbdən İran alimləri fars dilçiliyinə, o cümlədən leksikoqrafiyaya etinasız yanaşmış, daha çox ərəbşünaslığın inkişafı ilə məşğul olmuşlar. Bu dövrdə çoxsaylı ərəb-fars lüğətləri tərtib olunmuşdur.

XIII-XIX əsrlərdə fars leksikoqrafiyasının əsas inkişaf mərkəzi Hindistan olmuşdur. Hindistanın fars dilçiliyinin yeni mərkəzi olmasının səbəblərini Şəhriyar Nəqəvi belə izah edir: “Hindistan və Pakistanda böyük İran dövləti 7-ci əsrdə (hicri) bərqərar olundandan sonra siyasi və dini məsələlərdən başqa, bu ərazilərdə ədəbi, mədəni sahələrdə də diqqətəlayiq inkişaf baş verdi. Dehli sultanlarının təşviqi nəticəsində bir çox mədəni sahələr, xüsusilə memarlıq sahəsi inkişaf etdi və bu inkişaf Teymurilərin vaxtında ən yüksək həddə çatdı. Lakin bütün digər sahələrə nisbətən Hindistan və Pakistan ərazisində yayılan və diqqətə, insanların sevgisinə səbəb olan sahə fars ədəbiyyatı olmuşdur, hindlilər və pakistanlılar bu şam ətrafında pərvanə tək toplanmış və hər məclisdə bu atəşi alovlandırırdılar. Bu diqqətin və təşviqin nəticəsində ədəbiyyat sahəsi, xüsusilə lüğət və təzkirələrin yazılması və s. inkişaf etdi, buna görə də Hindistan və Pakistan sultanlarının və böyüklərinin diqqətini nəzərə alan İran şairləri, yazıçıları, sənətkarları İrani Səfəvi şahların dövründə tərk etdilər və Hindistanın geniş və sehrli ərazisində fəaliyyətə başladılar” (Nəqəvi, 1962, s. 49). Qeyd etmək

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

lazımdır ki, Mahmud Qəznəvinin, XI əsrədək Hindistana etdiyi yürüşlər, fars dilinin orada rəsmi, ədəbi və idari işlərdə işlənən dil olması nəticəsində çoxsaylı izahlı lüğətlər tərtib olunmağa başlandı. Əvvəlki dövnlərdə olduğu kimi bu dövrdə də ehtiyac səbəbilə lüğətlər iranlılar yox, digər millətin nümayəndələri, hindistanlılar və pakistanlılar tərəfindən daha çox tərtib olunurdu. S. Baxşəliyeva yazır: “Görkəmli özbək şairi və ictimai xadimi Zəhirəddin Babur 1526-cı ildə Hindistanda Böyük Moqolların hakimiyyətinin əsasını qoyduqdan sonra həm Babur özü, həm də onun xələfləri elə şərait yaratdılar ki, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində ictimai-siyasi və elmi əqidəsinə görə təqib olunan bir çox alim və şairlər, eyni zamanda istedadlı memarlar, rəssam və başqa sənət sahibləri Böyük Moqol hakimlərinə tabe olan Hindistanda və Əfqanıstanda özlərinə sığınacaq tapırdılar” (Baxşəliyeva, 2009, s. 29). Hindistanda lüğətlərin tərtib olunmasının müsbət cəhətlərindən biri də odur ki, bu geniş ərazidə çoxsaylı xalqlar yaşayır və sıx əlaqədə idilər. Burada həm də çoxsaylı türkdilli tayfalar mövcud idi.

Hindistanda fars leksikoqrafiyasının inkişaf tarixini tədqiqatçılar ümumilikdə 3 mərhələyə bölürlər: 1. I mərhələnin XIII-XV əsrlərdən ibarət olduğu qeyd olunur. Bu dövrdə Hindistanda ilk lüğətlər yaranır. Fars dilinin getdikcə yayılması nəticəsində insanlar fars dilini öyrəndiyindən lüğətlər onlara kömək məqsədi güdüdü. Bu dövndə tərtib olunmuş lüğətlərə “Fərhəng-i Qəvvas” (XIII əsrin sonu–XIV əsrin əvvəlləri), “Dəstur əl-əfazil” (1342), “Dəneşname-yi Qədar xan” (1405), “Ədat əl-füzəla”, “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya” (1433), “Bəhr əl-əfazil” (1433/4), “Umman əl-məani” (1455), “Miftəh əl-füzəla”, “Şahname-yi Münyəri” və ya “Fərhəng-i İbrahimi”, “Mucəm əl-əcəm” (1493) və bəzi digərlərini nümunə göstərmək mümkündür. Bu mərhələdə tərtib olunmuş lüğətlərin yeniliyi həm də ondadır ki, lüğətlərin tərtib prinsipində dəyişiklik yarandı. Artıq sözlər izah edilən sözün birinci hərfinə əsasən, bölmələr daxilindəki sözlər isə sonuncu hərfə əsasən əlifba sırası ilə düzülən sıralara ayrılırdı. Bu qayda “Dəstur əl-əfazil” və ona zaman etibarilə ən yaxın olan “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya”da müşahidə olunur. Bütün sonrakı leksikoqraflar qəti surətdə bu yeni qaydaya riayət etmişlər. XVII əsrdən etibarən isə sözləri ilk hərflərə əsasən düzürdülər.

TƏDQIQAT METODU

Müxtəlif lüğətlərin tərtibinə, tədqiqinə dair nəzəri məlumatlar sistemləşdirilərkən müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərin araşdırılma tarixi, tərtib olunduqları tarixi şərait, mənbələr barədə məlumatlar, tərtib prinsipləri və bu kimi məsələlərlə bağlı bu günə qədər bir çox yazılar, məqalələr, qısa qeydlər, o cümlədən müəyyən sisteməlik araşdırmalar aparılmışdır. Lüğətlərin ümumi inkişaf tarixinin izlənilməsi həmin lüğətlərdəki dilçiliyə dair yer alan bütün məsələlərin tədqiqi üçün əsas çıxış nöqtəsi hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ələsgərova T. Ə., Sadıqova C. Ə. Hüsəməddin Xoyi. “Təhfeyi Hüsəm”. Bakı: Elm, 1996, 239 s.
2. Sadıqova C. Ə., Ələsgərova T. Ə. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı: Elm, 1990, 228 s.
3. Баевский С. И. Ранняя персидская лексикография (XI-XV вв.). М.: Наука, 1989, 168 с.
4. Баевский С. И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. Двухязычные словари. М.: Наука, 1968, 102 с.
5. Blochmann H. Contributions to Persian lexicography. London: Oxford Publishing, 1882, 72 p.

ⁱ А.Д. Швейцер «Теория перевода: статус, проблемы, аспекты.» М.: Наука 1988. 215 с.

ⁱⁱ Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) учебник для ин-тов и фак.иностр. яз.М.: Выш. Шк., 1990. 253 с.

ƏLAVƏLƏR

KİMYƏVİ ÇÖKDÜRÜLMÜŞ $CdS_{1-x}Te_x$ NAZİK TƏBƏQƏLƏRİNİN
FOTOKEÇİRİCİLİYİNİN TƏDQIQI

CAMAL CƏFƏROV

Bakı Dövlət Universiteti
Fizika Fakültəsi/ Yarımkeçiricilər fizikası kafedrası
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məhluldan kimyəvi çökdürülmə üsulu ilə alınmış $CdS_{1-x}Te_x$ nazik təbəqələrinin fotokeçiriciliyinin (fk) kinetikasının öyrənilməsi zamanı fk-in işarəsinin dalğa uzunluğundan və işığın intensivliyindən asılılığı, həmçinin fk-in öz-özünə sönməsi müşahidə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, işıq söndürüldükdə bu nazik təbəqələrdə qalıq keçiricilik baş verir. Alınmış nəticələr fotokeçiriciliyin iki komponentinin - nazik təbəqənin həcmində fotoyükdaşıyıcıların generasiyası ilə bağlı müsbət komponentin və nazik təbəqənin səthə sahəsində fotoyükdaşıyıcıların generasiyası və daha sonra onların ləng səth hallarına tutulması ilə bağlı mənfi komponentin mövcudluğu ilə izah olunur.

AÇAR SÖZLƏR: $CdS_{1-x}Te_x$, nazik təbəqələr, fotokeçiricilik (fk) kinetika

GİRİŞ

$CdS_{1-x}Te_x$ bərk məhlulları artıq spektrin görünən və yaxın infraqırmızı (İQ) oblastı üçün yararlı perspektivli fotokeçirici materiallar kimi məlumdur [1,2]. Bu, onların müxtəlif fiziki xassələrinin intensiv tədqiqatını şərtləndirir. Əvvəllər bizim tərəfimizdən su məhlulundan kimyəvi çökdürülmə üsulu ilə alınmış $CdS_{1-x}Te_x$ nazik təbəqələrinin bəzi fotoelektrik xassələri haqqında məlumat verilmişdi [3]. Göstərilmişdi ki, yarımkeçiricilərin əksəriyyətindən fərqli olaraq bu nazik təbəqələr müəyyən şəraitdə aşqar sahədə (oblastda) yox, məxsusi udulmanın qırsadalğalı sahəsində mənfi fotokeçiricilik xassəsinə malikdir.

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya Təqdim edilən iş göstərilən materialların məhz bu dalğa uzunluğu oblastından müxtəlif monoxromatik işıqla yaradılan fotokeçiriciliyinin kinetikasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Aparılan Tədqiqat obyektini kimi kimyəvi çökdürmə üsulu ilə alınmış nazik $CdS_{0,8}Te_{0,2}$ təbəqələri götürülmüşdür. Ölçmələr 300 K temperaturda müfəfiq olaraq $0,30 \leq \lambda \leq 1,50$ mkm və $0 \leq \Phi \leq 200$ Lx dalğa uzunluğu və işığın intensivliyi oblastında aparılmışdır.

NƏTİCƏ

Müəyyən edilmişdir ki, baxılan şəraitdə $CdS_{0,8}Te_{0,2}$ nazik təbəqələri bilavasitə çökdürülmədən sonra spektrin $0,40 \leq \lambda \leq 1,20$ mkm oblastında, maksimumu $\lambda_m \approx 0,95$ mkm-ə düşən fəthəssaslığa malikdir, müsbət fotokeçiricilik müşahidə olunur. Onların I_f/I_Q nisbəti ilə (burada I_f və I_Q – müvafiq olaraq foto- və qaranlıq cərəyanın qiymətləridir) müəyyən edilən inteqral fəthəssaslığı nümunənin üzərinə düşən işığın intensivliyindən (Φ) xətti asılıdır. $\lambda_m \approx 0,95$ mkm dalğa uzunluqlu nisbətən zəif işığın Φ təsiri altında) fotokeçiriciliyin aydın ifadə olunmuş öz-özünə sönməsi görünür, nümunənin üzərinə düşən işığın söndürülməsindən sonra onlarda keçiriciliyin relaksasiyası prosesi iki mərhələdən - birinci kəskin düşən və sonrakı uzunmüddətli-relaksasiya edən sakitləşən mərhələdən - ibarətdir. Bu halda əhəmiyyətli dərəcədə böyük qalıq keçiricilik (QK) müşahidə olunur. QK halında keçiriciliyin kvaziqərarlaşmış qiyməti (σ_{qk}) başlanğıc qaranlıq qiymətindən (σ_0) əhəmiyyətli dərəcədə kiçikdir, yəni mənfi QK müşahidə olunur. Həm də σ_{qk}/σ_0 münasibəti baxılan şəraitdə nümunənin üzərinə düşən işığın intensivliyindən (Φ) asılı deyil. Işıq təkrarən qoşulduqda fotokeçiriciliyin birinci kəskin artan hissəsi müşahidə olunur, baxmayaraq ki, işığın sonrakı söndürülməsi zamanı keçiriciliyin kinetikasının əvvəlki xarakteri, demək olar ki, tamamilə saxlanır (şək. 1, a).

Bu haldan fərqli olaraq, dalğa uzunluğu $\lambda=0,65$ mkm olan işığın təsiri zamanı $CdS_{0,8}Te_{0,2}$ nazik təbəqələrinin fotokeçiriciliyinin (FK) işarəsi Φ -dən asılıdır. Xüsusilə, bu halda nisbətən kiçik Φ intensivlikləri sahəsində mənfi, daha yüksək Φ -lərdə isə aydın ifadə olunmuş öz-özünə sönməli müsbət

FP müşahidə olunur (şək. 1, b). Bu halda həmçinin işıq söndürüldükdə, onun intensivliyindən asılı olmayaraq, qalığı keçiricilik müşahidə olunur. Bu halda qalığı keçiriciliyin kvaziqərarlaşmış qiyməti (σ_{qk}), dalğa uzunluğu $\lambda=0,65$ mkm olan işıqla işıqlandırılma halında olduğu kimi, σ_0 -dan kiçik olur.

Şək. 1,c-də həmin nümunələrin daha qısdalğalı ($\lambda=0,55$ mkm) məxsusi işıqla təsir edilməsi halında alınmış fotokeçiriciliyin kinetikasının tipik əyriləri verilmişdir. Bu şəkildən görüldüyü kimi, bu halda Φ -in bütün baxılan intervalında mənfi fotokeçiricilik (MFK), işığın söndürülməsindən sonra isə mənfi QK müşahidə olunur.

Bizə elə gəlir ki, alınan nəticələrin bütün məcmusu fotokeçiriciliyin iki komponentli modeli çərçivəsində izah oluna bilər. Xüsusilə, fərz edilir ki, öyrənilən nazik təbəqələrin fotokeçiriciliyi bütövlükdə nazik təbəqənin həcmində fotoyükdaşıyıcıların generasiyası ilə şərtlənən müsbət komponentdən və səthyanı sahədə generasiya olunan və daha sonra ləng səth hallarında (LSH) tutulan fotoyükdaşıyıcılar ilə bağlı mənfi komponentdən ibarətdir. Bu iki komponentin qiymətlərinin nisbətindən asılı olaraq müsbət və ya mənfi FK üstünlük təşkil edir.

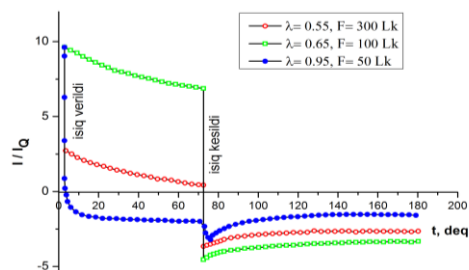
FK-nin qiymətinin və xarakterinin nazik təbəqələrin çökdürülmə rejimlərindən və onların termik emalından təcrübədə aşkar etdiyimiz asılılığı da həmçinin təklif olunan model əsasında qənaətbəxş izah oluna bilər. Məsələn, fərz etmək olar ki, açıq havada termik emal zamanı oksigen atomları öyrənilən nazik təbəqələrin səthində adsorbsiya olunaraq, özlərini akseptorlar kimi aparır və elektronları tuturlar. Bunun nəticəsində öyrənilən nazik təbəqələrin səthyanı qatında əsas yükdaşıyıcılardan yoxsullaşmış nanoölçülü sahə (yəni fəza yükü sahəsi – FYS) yaranır. $h\nu > \varepsilon_g$ olan işığın təsiri altında həm nazik təbəqənin həcmində, həm də FYS-də fotoyükdaşıyıcılar generasiya olunur.

Bu halda yaranan fotoelektronların bir hissəsi səth hallarında tutulur. Bu, nazik təbəqələrin səthyanı sahəsinin əsas yükdaşıyıcılardan daha da yoxsullaşmasına və eləcə də FYS-in genişlənməsinə gətirir ki, bu da özünü FK-in tədricən öz-özünə sönməsində büruzə verir. Işıq söndürüldükdə nazik təbəqənin həcmində olan fotoyükdaşıyıcılar tamamilə, səth hallarına tutulmuş fotoyükdaşıyıcılar isə qismən rekombinasiya edir. Sonuncuların böyük hissəsi tutma müddəti çox böyük olan ləng səth hallarında tutulmuş olur ki, bunun sayəsində mənfi QK yaranır. Bu model çərçivəsində σ_{qk}/σ_0 nisbətinin işığın intensivliyindən asılı olmaması ləng səth hallarının (LSH) sonlu sayının dolması ilə izah oluna bilər.

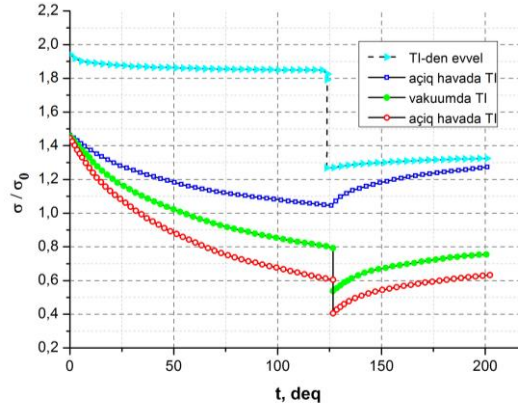
Görünür, fotoelektronların LSH-a tutulması prosesində əsas töhfəni öyrənilən nazik təbəqələrin səthyanı qatında işığın udulmasını verir. Buna görə də işığın dalğa uzunluğu və nazik təbəqəyə onun nüfuz etmə dərinliyi azaldıqda müsbət FK-in azalması və MFK-in üstünlük təşkil etməsi müşahidə olunur.

Təklif olunan modelin düzgünlüyünün bilavasitə sübutu məqsədilə tərəfimizdən həmçinin MFK-in aydın şəkildə ifadə olunduğu $\lambda=0,55$ mkm dalğa uzunluqlu işıqla işıqlandırma zamanı nazik təbəqələrin səthinin termik emalının FK-in kinetikasına təsirinin tədqiqatı üzrə əlavə təcrübələr aparılmışdır.

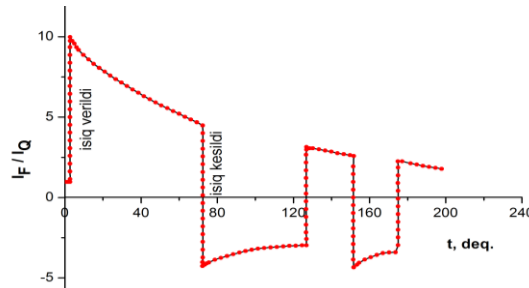
Müəyyən edilmişdir ki, açıq havada 200 °S temperaturda termik emal (TE)) MFK-in amplitudunun artmasına gətirir (şək. 2, 2 əyrisi). Nazik təbəqələrin səthinin vakuumda sonrakı termik təmizləməsi FK-in işarəsinin dəyişməsinə gətirir. Bu halda kiçik QK-nin qalması nazik təbəqədə oksigen qalıqlarının mövcudluğu ilə izah edilə bilər (şək. 2, 3 əyrisi). Məlum olmuşdur ki, vakuumda termidövrəşdirilmiş nümunələr açıq havada əlavə termik emaldan sonra MFK müşahidə olunur, QK-in xarakteri isə tədricən başlanğıc halına qayıdır. Bu halda açıq havada termik emalın (TE) müddətinin artması ilə effekt güclənir. Nazik təbəqələrin səthlərinin TE-dan qabaq işığın qoşulmasının başlanğıc anında FK-in dar müsbət piki müşahidə olunur və o, öz-özünə sönmə nəticəsində tezliklə yox olur. TE-dan sonra bu müsbət FK piki olur.

Şəkil 1. Müxtəlif şərait üçün $CdS_{0,8}Te_{0,2}$ nazik təbəqələrinin fotokeçiriciliyinin kinetikasi, λ , mkm: a - 0,95; b - 0,65; Φ , Lx: a – const, 1-50; 2-100; 3-200

Şəkl. 2. CdS_{0,8}Te_{0,2} nazik təbəqələrinin açıq havada (2, 4) və vakuumda (3) termik emaldan əvvəl (1) və sonra (2-4) FK-nin kinetikasi. T = 300; λ = 0,55 mkm; Φ = 150 Lx.

Şəkl. 3. CdS_{0,8}Te_{0,2} nazik təbəqələrinin fotehəssaslığın kinetikasi

Bu faktı FYS-nin qalınlığının və ya səth hallarının sıxlığının artması ilə izah etmək olar. Sonuncunun nəticəsində artıq işıqlandırılmanın təsirinə qədər FYS-nin nazik təbəqənin həcmi şüalanmanın təsirindən ekranlaması üçün kifayət edən eni təmin olunur. Bu halda aşkar edilən MFK işığının yalnız FYS-də yaratdığı fotoelektronların tutulması ilə izah edilə bilər. Bu, işığın söndürülməsi zamanı keçiriciliyin kəskin düşməsinin olmaması ilə təsdiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, FK-in müsbət piki yalnız öyrənilən nazik təbəqələrin açıq havada 3-4 gün saxlanılmasından sonra meydana çıxır.

Beləliklə, öz xarakterinə görə məhluldan çökdürülmüş CdSe_{1-x}Te_x nazik təbəqələrinin fotokeçiriciliyinin (FK) relaksasiyası bu yarımkeçiricinin massiv nümunələrində fotokeçiriciliyin relaksasiyasından nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir və əhəmiyyətli dərəcədə çökdürülmə və termik emal rejimi ilə, eləcə də FK-yı yaradan işığın dalğa uzunluğu və intensivliyi ilə müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. В.А. Смынтына, В.М. Скобеева, Н.В. Малушин, Д.А. Струц, Влияние примеси марганца на люминесценцию нанокристаллов CdS, Sensor Electronics and Microsystem Technologies T. 3(9), 2/2012
2. J. Hasanzadeh, I. A. Taherkhani and M. Ghorbani. Luminescence and Structural Properties of ZnS:Cu Nanocrystals Prepared Using a Wet Chemical Technique. CHINESE JOURNAL OF PHYSICS. Vol. 51, No. 3, June 2013.
3. J. F. Suyver, a) T. van der Beek, S. F. Wuister, J. J. Kelly, and A. Meijerink. **Luminescence of nanocrystalline ZnSe:Cu**. APPLIED PHYSICS LETTERS Vol. 79, No. 25, 17 December 2001.

FİZİKA DƏRSLƏRİNDƏ MAYELƏRİN XASSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ BİOLOGİYA FƏNNİ İLƏ İNTEQRASIYA

GÜLNAR Ə.ƏFƏNDİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Fizika və texnologiya
egulnar46@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

CAHANGİR İ. HÜSEYNOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Fizika və texnologiya
cahangir@mail.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Fənlərarası inteqrasiyanın əhəmiyyətləri qeyd edilmiş, fizikanın tam orta məktəb dərslərində biologiya fənni ilə fənlərarası inteqrasiyanın geniş imkanları olduğu göstərilmişdir. Tam orta ümumitəhsil məktəblərində fizika dərslərində mayelərin xassələrinin tədrisi proseslərində bioloji sistemlərdə baş verən proseslərlə əlaqəli şəkildə verilməsi məsələlərinə baxılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: fənlərarası inteqrasiya, bioloji sistem, diffuziya, kapilyarlıq, islatma

GİRİŞ

Məlumdur ki, tədris prosesində fənlərarası inteqrasiyanın dərslərin maraqlı və məzmunlu qurulmasının təmin edilməsi, şagirdlər tərəfindən bilik və bacarıqların daha rahat mənimsənilməsi, uşaqlarda tədqiqatçılıq meyillərinin yaranması üçün vacib şərtlərdən biridir. Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin tədrisində istifadəsini nəzərdə tutur, müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. İnteqrasiya olunmuş məzmun informativ cəhətdən daha tutumlu olur, şagirdlərin daha əhatəli kateqoriyalarla düşünmə bacarıqları formalaşdırmalarına kömək edir [1].

Fizika ilə biologiyanın əlaqəli tədrisi şagirdlərin həmin fənlərə olan marağını artırır, bu fənlərin tədrisi keyfiyyətini xeyli yüksəldir, şagirdlərin təbiətşünaslıq haqqında təsəvvürünün genişlənməsinə kömək edir, politexnik təhsili inkişaf etdirir [2]. Bunun üçün fizikanın hansı mövzularını keçərkən biologiyaya aid faktlardan istifadə olunacağını müəyyən etmək də çox vacibdir. Bu işdə orta ümumitəhsil məktəblərində fizika dərslərində mayelərin xassələrinin tədrisi proseslərində bioloji sistemlərdə baş verən proseslərlə əlaqəli şəkildə verilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Şagird aldığı biliklərin zəruriliyini, bu biliklərin tətbiq olunma imkanlarını yaxşı mənimsəmələri üçün fizika dərslərində “diffuziya hadisəsi”, “mayelərdə səthi gərilmə”, “kapilyarlıq” mövzularının tədrisi zamanı biologiya fənnin tədrisində istifadə olunmuş materiallar əlaqəli şəkildə göstərilir.

TƏDQIQAT METODU

Canlı orqanizmlərin öz həyat və fəaliyyətlərini, fizika qanunlarına uyğunlaşdırmasına aid sonsuz sayda faktlar göstərmək olar. Ayrı-ayrı mövzuların bu cür faktlar əsasında, həyat prosesləri ilə əlaqələndirilməsi dərslərin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, təbiət fənləri arasında sıx əlaqə olduğunu nümayiş etdirir, şagirdlərdə təbiət hadisələri haqqında daha tam təsəvvür yaradır, onların təlim prosesinə marağını tədricən artırır.

Canlı orqanizmlərdə yaranan hər bir bioloji proseslər fiziki hadisələrlə əlaqəli şəkildə baş verir. Həmin hadisələr fiziki cihazlardan istifadə etməklə tez və asanlıqla qeydə alınır. Lakin, bioloji hadisələri isə qeydə almaq olmur [3]. Ona görə də bütün bioloji hadisələrin fiziki tərəfini öyrənərək onun yaranma mexanizmi və təbiəti haqqında mühakimə aparmaq mümkün olur.

Orta məktəb kursunda fizika proqramının əksəriyyət mövzuları biologiyaya ilə əlaqəni göstərmək üçün istifadə oluna bilər. Məsələn, Mayelərin xassələri, diffuziya, səthi gərilmə hadisələrini izah edərkən biologiyadan nümunələr göstərməklə mövzunun şagirdlər tərəfindən dərindən mənimsənilməsinə nail olmaq olar.

Diffuziya hadisəsini böyük çox böyük rol oynayır. Beləliklə, məsələn, diffuziya sayəsində Yer in səthinə yaxın atmosfer havasının vahid tərkibi saxlanılır. Atmosferin alt təbəqəsi - troposfer - qazların

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

qarışığında ibarətdir: azot, oksigen, karbon dioksid və su buxarı. Diffüz olmaması halında, çəkilmə hərəkətləri nəticəsində ayrılma baş verərdi: aşağıda ağır karbondioksid, üzərinə oksigen və yuxarıdakı azot və atıl qazların bir təbəqəsi olacaqdı.

Diffuziya, heyvanların və bitkilərin hüceyrə və toxumalarının həyati proseslərində əhəmiyyətli bir rol oynayır. Məsələn, misal olaraq oksigenin ağciyərlərdən qana və qandan toxumalara difuziyası, həzm məhsullarının bağırsaqdan sorulması, mineral qida elementlərinin kök hüceyrələri tərəfindən sorulmasını göstərə bilərik. Qida maddələri və mübadilə məhsullarının toxuma mayelərində hərəkəti diffuziya ilə baş verir. Hər canlı hüceyrə mühitini qorumaq və tənzimləmək üçün xidmət edən bir membranla əhatə olunur. Maddələr membranlardan iki əsas mexanizm vasitəsilə keçə bilər: adi diffuziya (passiv daşınma) və enerjili daşınma (aktiv daşınma).

İnsan orqanizmində bir çox fizioloji proseslər diffuziya hadisəsinə əsaslanır: tənəffüs, bağırsaqda qida maddələrinin udulması və s. Diffuziya, qan dövrəni prosesində ağciyərdə qanın oksigen ilə zənginləşməsində böyük rol oynayır. Ağciyərlər alveollarının çoxlu budaqlanmasına görə səthinin sahəsi böyüdüyündən ($\sim 80 \text{ m}^2$) oksigen qan plazmasının içində aktiv şəkildə həll olunur və qırmızı qan hüceyrələrinə daxil olur. Venoz qanda oksigenin çatışmazlığı olur - venoz qandakı oksigenin konsentrasiyası sifirə yaxınlaşır. Ağciyərlərə daxil olan qanda və atmosferdə oksigenin konsentrasiyasının kəskin fərqlənməsi diffuziya üçün Fik qanununa uyğun olaraq aktiv absorsiyaya gətirib çıxarır. Bizi bir çox xəstəlikdən qoruyan dərman vasitələrinin bədənimizdə yayılması da diffuziya hadisəsinə əsaslanır.

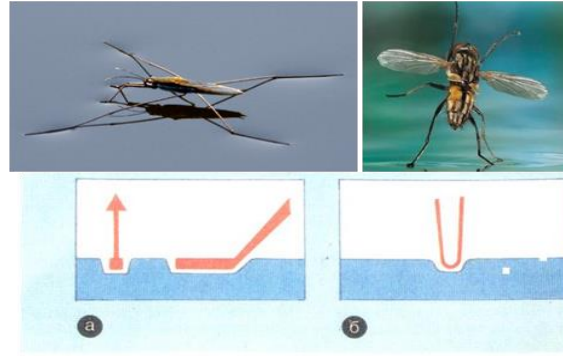
Əslində, diffuziya bitki dünyasında da vacibdir. Məsələn, ağacların yarpaqlarının böyük bir inkişafı, yarpaq səthindəki diffuziya dəyişməsinin yalnız tənəffüs funksiyasını deyil, eyni zamanda qismən də qidalanmanı həyata keçirir. Hal-hazırda, meyvə ağaclarının yarpaqları kronlara qidalandırmaqla geniş şəkildə bəslənir. Diffuziyaya görə bitki torpaqdan minerallar və su alır. Həmçinin diffuziya prosesi çayların, dənizlərin və okeanların çirklənməsində mühüm rol oynayır. Suyun çirklənməsi həyatın məhv olmasına gətirib çıxarır. Suyun temperaturu yüksəlir, suda oksigen miqdarı azalıb, çirkli su ilə suvarma canlı orqanizmlər üçün də zərərli olur. Diffuziya nəticəsində havaya müxtəlif zavodlardan atılan tullantılar, zərərli qazlar, insan tullantıları torpaq və suya nüfuz edir və sonra heyvan və bitkilərin həyatına və fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Diffuziya olmadan heyvan dünyası olmazdı. Diffuziya, sadəcə duz balansının tənzimlənməsi kimi heyvanlar orqanında meydana gələn fizioloji proseslərə təsir etmir. Diffuziya səbəbiylə qida tapırlar. Məsələn, köpəkbalığı bir neçə məsafədən qan qoxusu hiss edir. Kəpənəklər bitkilər arasından həmişə gözəl çiçəyi gedən yolu tapırlar. Sudan fərqli olaraq kerosin və bitki yağlarına oksigen molekullarının daxil olması çətinləşir. Buna görə də, suyun səthində müxtəlif maddələrin olması diffuziya proseslərini pozur və arzuolunmaz ekoloji nəticələrə gətirib çıxara bilər: balıq və digər su sakinləri oksigen tələb edir və hətta oksigen çatışmadıqda ölürlər. Ona görə də, suyun sərbəst səthində heç bir məhdudiyət olmamalıdır. Məsələn, su səthini əhatə edən yarpaq və ya yosunlar oksigenin suya keçməsinə tamamilə dayandırır və suda yaşayan canlıların ölümünə səbəb ola bilər.

Məlum olduğu kimi, ağac gövdələri çox sayda kapilyar borulardan ibarətdir, qida maddələri kapilyar borular vasitəsilə budaqlara, oradan isə yarpaqlara qalxır. Bitkilərin kök sistemi də öz növbəsində, ən yaxşı kapilyarlardan ibarətdir. Kök üçün qida qaynağı olan torpaq özü də, tərkibində qida maddələri olan, suyun səthə sürətlə və ya daha yavaş yüksəldiyi bir kapilyar dəsti kimi göstərilə bilər. Kapilyar qablardakı mayenin hündürlüyü artır, diametri daha kiçik olur. Buna görə də, rütubətliyi saxlamaq üçün torpağın yumşaldılması daha yaxşıdır.

Hər bir kapilyarın diametri bir insan saçının diametrindən 50 qat daha kiçikdir və uzunluğu 0,5 mm-dən azdır. Yetkin adamın bədənində 160 milyard kapilyar vardır, kapilyarların ümumi uzunluğu 60-80 min km-ə çatır. Ürək əzələsinin hər bir millimetr hissəsindən təxminən 2 min kapilyar damar keçir. Aorta damarlarının sahəsi 8 sm^2 olduğu halda, bütün kapilyarların ümumi en kəsiyinin sahəsi bundan 400 dəfə böyük olur. Buna görə də damarda qanın hərəkət sürəti aortadakı 20 sm/san qiymətindən, kapilyarlarda 0,05 sm/san qiymətinə qədər azalır [4].

İslatma və islatmama hadisələri bir çox bitki və heyvan həyatında böyük rol oynayır, həm də onların nəmlənməsinə və özlərini rütubət artıqlıqdan qorumağa kömək edir. Məsələn, suda üzən heyvanlar və quşlar sanki suyun içindən quru çıxırlar, bəzi kaktusların tikanları havadan birbaşa nəm çəkə bilər. Son illərdə islatma effektə əsaslanan bir sıra perspektivli yeni texnologiyalar ortaya çıxdı.

Yabarı heyvanlarda səth hadisələrinin rolu çox müxtəlifdir. Məsələn suyun səthi hərəkət zamanı bir çox canlı üçün dəstək rolunu oynayır. Bu hərəkət kiçik həşərat və bitkilərdə daha aydın görsənir. Məsələn, suyun səth təbəqəsi şəkildə göstərilən hörümçək ayağının təzyiqi altında əyilmiş və kiçik bir çökək meydana gətirmişdir (şəkil-A). Bəzi sahil hörümçəkləri eyni şəkildə hərəkət edirlər (şəkil-B), lakin onların ayaqları su səthi kimi su səthinə paralel deyil, dik olaraq yerləşdirilir [5].

Suyun səthi gərilməsi bitkilər üçün də vacibdir. Bitkilərin nasos, əzələ sistemi və s. olmadan torpağın dərinliklərindəki suyu metrərlə yuxarıya qaldırmasına səbəb səth gərginliyidir. Bitkilərin kök və damarlarındakı kanallar yuxarıya doğru getdikcə daralır və suyun yuxarıya qalxmasına kömək edir. Bu proses, suyun səthi gərilməsi nəticəsində mümkün olur. Əgər suyun səthi gərilməsi digər mayelərdə olduğu kimi az olsaydı, bitkilərin yaşaması fizioloji cəhətdən qeyri-mümkün olardı.

NƏTİCƏ

Təbiət hadisələrinin çoxu sadəcə bir təbiət elmində yox, bütün təbiət elmləri ilə əlaqəli öyrəniləndə şagirdlər tərəfindən daha yaxşı başa düşülür, mənimsənilir, yadda qalır. buna əsasən tədris prosesində yeri gəldikcə müxtəlif təbiət hadisələrinin qanunauyğun əlaqəsini təzahür etdirən biliklərin sintezini yaratmaq çox faydalı olar. Fənlərarası inteqrasiya nəticəsində təkrara yer verilmədiyindən tədris materialının yığıcamlığı təmin edilir, tədris vaxtına qənaət edilir, bir-biri ilə üzvi əlaqədə formalaşmış biliklər əldə edirlər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Междисциплинарные связи естественно-математических дисциплин / под редакцией В.Н. Федоровой [Текст] — М.: Просвещение, 1990 г
2. Л.А.Горлова Интегрированные уроки физики М. «Вако» 2010 г.
3. Мирзаева М. М., Гайдаев А.А. Методика осуществления междисциплинарной интеграции физики с дисциплинами естественнонаучного цикла при обучении физике в школе // Известия ДГПУ. Т. 11. № 1. 2017
4. А. Зайцева Все дело в смачивании Наука и жизнь 2005, №2
5. А. Б. Крылов Поверхностное натяжение и связанные с ним явления Минск БГМУ 2008

**EXPLICIT SOLUTIONS OF THE INFINITE 1D QUANTUM WELL
PROBLEM IN THE SYMMETRIC FINITE-DIFFERENCE
GENERALIZATION APPROACH**

SHAHLA NOVRUZOVA

Institute of Physics
Azerbaijan National Academy of Sciences
shahlalibayova@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ELCHİN JAFAROV

Institute Of Physics
Azerbaijan National Academy Of Sciences
ejafarov@physics.science.az
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

Explicit solution of the stationary quantum mechanical problem of the particle in the infinite potential well is studied in the framework of symmetric finite-difference generalization of the non-relativistic Schroedinger equation. We found that the problem is still exactly-solvable within such an approach and obtained explicit form of the wavefunction of the stationary states and energy spectrum. Whilst, the wavefunction of the stationary states of the problem under study overlaps with its non-relativistic analogue, the energy spectrum generalizes already known expression and reduces to that expression under the limit of finite-difference step $h \rightarrow 0$. Various properties of the finite-difference potential well model are studied, too.

KEYWORDS: Finite-difference equation, explicit solution, potential well

INTRODUCTION

The quantum-mechanical problem of a particle moving in the potential box is one of the attracting problems of the quantum physics. Its so-called beauty is that, Schroedinger equation describing this problem in the non-relativistic stationary approach can be solved explicitly and the obtained solution has enormous applications in different branches of the modern science and technologies - from nanotechnologies to econophysics [1,2]. Another quantum mechanical problem called potential well is simply special case of the potential box problem, where, walls of the potential box go to infinity, which means that the probability of finding the quantum particle outside of the well is zero. Although, in most of the applications, potential box problem leads to more accurate results than potential well problem with infinite walls, however, this problem is also successfully applied to the explanation of the number of physical phenomena.

In present paper, we look for explicit solutions of the stationary quantum mechanical problem of the particle in the infinite potential well in the framework of finite-difference generalization of the non-relativistic Schroedinger equation. In Section 4, we present basic information about the stationary solution of the Schroedinger equation of the well-known non-relativistic one-dimensional quantum well with infinite barriers. Then, in the next section, we show that the problem is still exactly-solvable within symmetric finite-difference quotient approach to the Schroedinger equation of the second order differential form and obtained explicit form of the wavefunction of the stationary states and energy spectrum by solving finite-difference analogue of this equation for the one-dimensional infinite potential well. Whilst, the wavefunction of the stationary states of the problem under study overlaps with its non-relativistic analogue, the energy spectrum generalizes already known expression and reduces to it under the limit of finite-difference step $h \rightarrow 0$. Various properties of the finite-difference potential well model are also studied and they presented in final Section. For interpretation of our model, we depicted two plots of dependence of energy spectrum from state numbers and the width of the infinite potential well.

**THE NON-RELATIVISTIC ONE-DIMENSIONAL
INFINITE POTENTIAL WELL PROBLEM**

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Stationary solution of the infinite potential well problem in one dimension is well-known in the framework of the non-relativistic quantum mechanics approach. First of all, let's remind that the potential in this case has the following form [3]:

$$V(x) = \begin{cases} 0, & \text{if } -\frac{d}{2} < x < \frac{d}{2}, \\ \infty, & \text{if } x < -\frac{d}{2} \text{ or } x > \frac{d}{2}. \end{cases} \quad (1)$$

Then, taking into account known definition of the 1D Schroedinger equation as

$$\left[-\frac{\hbar^2}{2m} \frac{d^2}{dx^2} + V(x) \right] \psi(x) = E\psi(x), \quad (2)$$

One need to solve eq.(2) taking into account the explicit form of the potential (1), i.e. we have to solve the following second order differential equation:

$$\frac{d^2\psi}{dx^2} + \kappa^2\psi = 0, \quad (3)$$

where, $\kappa = \sqrt{\frac{2mE}{\hbar^2}} > 0$.

It is easy to see that the solution of eq.(3) and then application of the border thresholds (1) leads to the explicit expressions of the wavefunction $\psi_n(x)$ of the stationary states and the discrete energy spectrum E_n as follows:

$$\psi_n(x) = \sqrt{\frac{2}{d}} \cos\left(\frac{\pi}{d}nx\right), \quad (4)$$

$$E_n = \frac{\pi^2\hbar^2n^2}{2md}, \quad n = 1, 2, 3, \dots \quad (5)$$

We drop more details and straightforward computations regarding eqs.(4)&(5), because, this problem and its solutions are already well known and they exist in the main non-relativistic quantum mechanics textbooks.

SYMMETRIC FINITE-DIFFERENCE GENERALIZATION OF THE ONE-DIMENSIONAL PROBLEM

As we note in Introduction, our main goal is to generalize already known results (4)&(5), which are obtained as solutions of the relevant Schroedinger equation (2) taking into account (1). We use an approach, which generalizes second order differentiation in the Schroedinger equation.

First of all, let's give a little more information about our approach that is called in mathematics as 'symmetric derivative' operation [4]. If, in mathematics, an ordinary derivative is defined as

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h}, \quad (6)$$

then, symmetric derivative that generalizes definition (6), is defined by following manner:

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h/2) - f(x-h/2)}{h}, \quad (7)$$

where, h is finite-difference differentiation step satisfying the condition $0 < h < d$. Mathematically, it is well known that, if any arbitrary function is differentiable in some point, then, it is also symmetrically differentiable in that point. However, it is necessary to take into account that controversy of this lemma is not true, but, due to that we are dealing with some physical problem, we leave rest of the main information about symmetric derivative for interested readers just providing them with useful citation [5]. The expression under the limit (7) is known in mathematics as symmetric finite-difference quotient.

Now, we apply the expression under the limit (7) to Schroedinger equation (3) taking into account that

$$\frac{d^2\psi}{dx^2} \rightarrow \frac{1}{h^2} [\psi(x+h) + \psi(x-h) - 2\psi(x)]. \quad (8)$$

This definition also can be written in operator form as follows:

$$\frac{d^2\psi}{dx^2} \rightarrow \frac{2}{h^2} \left[\cosh\left(h \frac{d}{dx}\right) - 1 \right] \psi(x). \quad (9)$$

Substituting (8) to (3) one observes that now it is necessary to solve the following finite-difference equation:

$$\frac{2}{h^2} \cosh\left(h \frac{d}{dx}\right) \psi(x) + \left(\kappa^2 - \frac{2}{h^2}\right) \psi(x) = 0. \quad (10)$$

Now, easily can check that wavefunction (4) is a solution of eq.(10), but, energy spectrum has the following expression:

$$E_n = \frac{\hbar^2}{mh^2} \left[1 - \cos \left(n \frac{\pi h}{d} \right) \right]. \quad (11)$$

Taking into account that at this stage eigenfunctions (4) and eigenvalues (11) of finite-difference equation (10) as explicit expressions have been obtained, in final section, we are going to analyze some properties of the model suggested in this paper in terms of eq.(11).

DISCUSSIONS AND CONCLUSION

In mathematics, there are number of certain approaches to solve explicitly differential equations. Explicit solutions of the differential equations as difficult as the order of the differential is higher. However, Schroedinger equation being a differential equation of second order can be solved explicitly for number of the quantum mechanical problems, for which of them it is possible to obtain analytical expressions of the eigenvalues and eigenfunctions of the associate Schroedinger equation. Eigenfunctions of the equation usually play the role of wavefunction of the system whereas eigenvalues act as expressions of the energy spectrum of the system. Then, always the question arises on how it is possible to generalize such second-order differential equations and then try to find some approach to solve these generalizations analytically. In present paper, we did it successfully. We were able to apply symmetric finite-difference quotient method to the Schroedinger equation of the stationary states of the one-dimensional non-relativistic infinite potential well problem. Taking into account that we have successfully solved finite-difference equation (10) and as a result of this success, obtained explicit expressions of the wavefunction and energy spectrum of the system under study, we need to give some interpretations to our new results.

First of all, we have to repeat our above note on wavefunction of the finite-difference system that its wavefunction completely overlaps with the wavefunction of the similar non-relativistic system, i.e. the solution of both eqs.(3)&(10) is wavefunction (4), therefore, we don't need to analyze in more details special case when eigenfunction of the finite-difference system reduces to the eigenfunction of the similar system described by second-order differential equation.

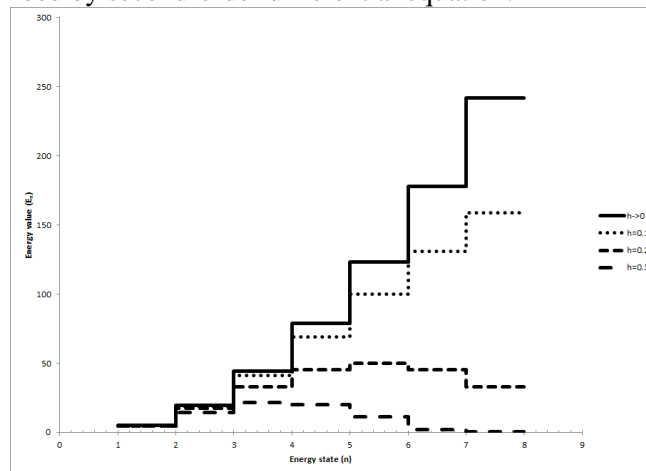

Figure 1. Dependence of the value of Energy spectrum (11) from energy state n . The plot is depicted for various values of finite-difference differentiation step h , where the case $h \rightarrow 0$ overlaps with energy spectrum (5) of the non-relativistic quantum mechanical problem.

In Figure 1, we present dependence of the energy spectrum (11) from the energy state n . It is necessary to note that the case $n = 1$ corresponds to the ground state of the system under study. We plot such a dependence for different values of finite-difference differentiation h , where $h \rightarrow 0$ corresponds to the limit of reduce of finite-difference system to the differential one. Let's show it analytically. First, we need to remaind that the Maclaurin series of the cosine function for an arbitrary x is the following:

$$\cos x = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n}{(2n)!} x^{2n} = 1 - \frac{x^2}{2!} + \frac{x^4}{4!} - \dots \quad (12)$$

Then, we need to compute the following limit:

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{\hbar^2}{mh^2} \left[1 - \cos \left(n \frac{\pi h}{d} \right) \right]. \quad (13)$$

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Via the substitution of (12) to (13), one can easily observe that

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{\hbar^2}{mh^2} \left[1 - \cos \left(n \frac{\pi h}{d} \right) \right] = \frac{\pi^2 \hbar^2 n^2}{2md}.$$

Now, we can analyze our plots from Fig.1. We observe that for ground state $n = 1$, all values of energy spectrum for different values of h nearly overlap. This means that in case of application of infinite potential well quantum mechanical problem to some assessments of sandwich type heterostructures, it is possible to use known non-relativistic energy spectrum instead newly obtained expression (11). However, if any anomaly can be observed for high-order excitations in some heterostructure, then, one can use energy spectrum (11) successfully with some certain optimal value of $h \neq 0$, which unlike known energy spectrum (5), will exactly describe that anomaly. Such a description will allow us further to interpret the parameter h in terms of some physical phenomena.

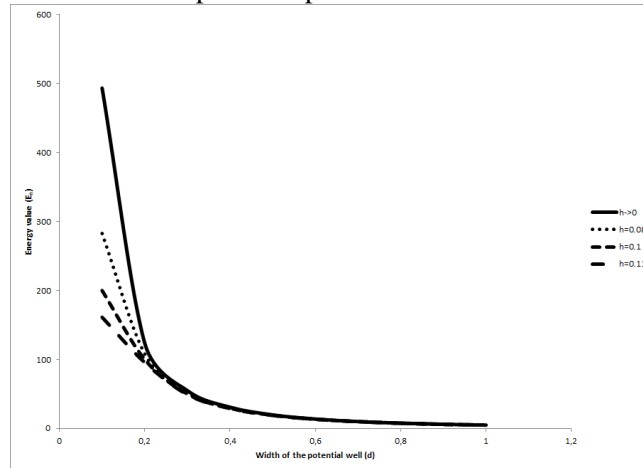

Figure 2. Dependence of the value of Energy spectrum (11) from the width of the potential well d . The plot is depicted for various values of finite-difference differentiation step h , where the case $h \rightarrow 0$ overlaps with energy spectrum (5) of the non-relativistic quantum mechanical problem.

In figure 2, we present the plot of dependence of energy spectrum (11) from the width of the infinite potential well. This plot also can be analyzed in two parts, i.e. for high and low values of the width d . For high values of d , one observes the nearly overlap of all plots, which means that if width of the well becomes higher, then the dependence from the finite-difference differentiation step simply disappears. However, such a strong inversed dependence from h appears for values of d close to zero. Such a dependence allows us to say that our expression of the energy spectrum will interpret any experimental measurements of the energy values of heterostructures consisting from few nanometers more accurately than known energy spectrum of the non-relativistic one-dimensional infinite potential well.

We note that the model presented in this paper is more mathematical, however, its extension will allow to describe mathematical parameter h in terms of some physical parameters and then to observe how accurate will be its application to certain heterostructures or similar quantum systems.

REFERENCES

6. Mark Fox. Optical Properties of Solids (Oxford Master Series in Physics) 2nd Edition. Oxford Master Series in Physics. 2010:120
7. Chao Zhang, Lu Huang, A quantum model for the stock market, Physica A, Volume 389, September 2010, Pages 5769-5775
8. L.D. Landau, E.M. Lifshitz. Quantum Mechanics: Non-Relativistic Theory. Elsevier. 2005.
9. Peter R. Mercer. More Calculus of a Single Variable. Springer. 2014:173
10. Peter D. Lax, Maria Shea Terrell. Calculus With Applications. Springer. 2013:213

ALTI SIQMA İDARƏETMƏ SISTEMI

Nəcəf MƏMMƏDZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
yusufnacaf@gmail.com

İlqar XURŞUDOV

ixursudov@gmail.com

Vüqar MURADOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
vmuradov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Günümüzdə müştəri məmnuniyyəti müəssisələr üçün həyati bir ünsür olmuşdur. Müştərilər mükəmməl keyfiyyətli məhsullar, uyğun məbləğdə və istənilən zamanda istehsalı ilə məmnun ediləbilir vəziyyətdə gəlmişlərdir. Müəssisələrin böyümələri və verimli çalışabilmələri böyük bir nisbətdə müştəri məmnuniyyətinə bağlıdır. Altı sigma müştəri məmnuniyyətini artırmaq və proses dəyişikliğini azaltmada kullanılan üst səviyyədə oluşturulmuş bir yanaşmadır. Edilən çalışmada, altı sigma metodolojisi üzərinə bir literatür araşdırması edilmişdir. Literatürdə yer alan çalışmalar müxtəlif faktörlərə görə sınıflandırılmışdır. Bu çalışmalar haqqında qısaca məlumatlar verilmişdir.

SIX SIGMA METHODOLOGY

ABSTRACT

Customer satisfaction is crucial element for company this days. Customers satisfied with produce of high quality production that suitable price and desirable time. Growing and productive working of companies is dependent on customer satisfaction. Six Sigma is a highly disciplined approach used to increase customer satisfaction and reduce process variations. In this study, literature survey has been done realized for six sigma methodology. Studies in the literature are classified in several factors. A brief information is given about these studies

AÇAR SÖZLƏR: ALTI SIQMA ANLAYIŞI -1, METODOLOJİ OLARAQ ALTI SIQMA-2, İDARƏETMƏ OLARAQ ALTI SIQMA-3, VASİTƏ OLARAQ ALTI SIQMA-4, DÜŞÜNCƏ SİSTEMİ OLARAQ ALTI SIQMA-5,

GİRİŞ

ALTI SIQMA ANLAYIŞI

Altı siqma proseslərin optimallaşdırılması və stabilləşdirilməsi yolları ilə, onun xətasız axarına imkan verən üsuldur. Əsas məqsədi keyfiyyətin artırılması və eyni zamanda maya dəyərinin aşağı salınmasıdır. Altı siqma anlayışı riyazi statistikadan məlumdur. Siqma ilə dəyişən parametrlər kimi statistik toplumun orta kvadratik meyillənməsi işarə olunur. Mənası ona gətirilir ki, prosesin riyazi gözləməsi və müəssisələrin səhvləri arasındakı məsafə altı siqmaya bərabər olduqda istehsal prosesi zəif işləyir. Bu iddia istehsal proseslərinin araşdırılması zamanı əldə olunmuş biliklərə əsaslanır. Altı siqma Yaponiyada istehsal proseslərinin öyrənilməsində yaranmışdır.

Standart sapma bir dağılım, yayılma, sapma və fərqləndirmə tədbiridir. Müəyyən şərtlərin dəyərləri arasındakı dəyişiklik artmaqdadır və standart sapma artır, fərqi daha kiçik olur. Buna görə də, sigma dəyəri yaxşılaşdıqca, döngə zamanı azalır və müştəri məmnuniyyəti artırır. Altı Sigma konsepsiyası ilk olaraq Jack Welch və həmkarları tərəfindən məşhur oldu və hətta Amerika hökumətinin terrorla mübarizədə istifadə etdiyi bir keyfiyyət metodudur. 1980-ci illərdə Motorola işdə Altı Sigma şirkətinin qabaqcıllarından biri olmuşdur. Harry və Şreder "Six Sigma" istehsal və xidmət proseslərində "uğursuzluq və səhv" kimi təsvir etmişdir. Altı sigmanın səbəbləri, əməliyyatlar və dövrünün dəyərlərini tapmaq və aradan qaldırmaq, məhsuldarlığı artırmaq, müştərilərin gözləntilərini daha yaxşı qarşılamaq və s.

Altı Siqma metodunu tətbiq edən şirkətlər öz proseslərinin səmərəlilik səviyyəsini istifadə edə bilirlər.

Bir müddətin Six Sigma keyfiyyət səviyyəsində olduğunu söyləmək üçün, bir məhsul və ya xidmətdə maksimum 3.4 səhv meydana gəlməsinə istinad edilir. Altı Sigma daha çalışmaq deyil, daha asan işləmək deməkdir.

"Altı Siqma" metodu istehsal proseslərini yaxşılaşdırmaq, istehsal zamanı qusurların sayını azaltmaq (million ədədə 3.4 qusur) məqsədilə 1986-cı ildə "Motorolla" şirkəti tərəfindən işlənilib hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Hazırda bu metod istehsalın səmərəliliyini və biznesin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə dünyanın bir çox şirkətləri tərəfindən uğurla tətbiq olunur.

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Hazırda bu metod istehsalın səmərəliliyini və biznesin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə dünyanın bir çox şirkətləri tərəfindən uğurla tətbiq olunur. “Altı Siqma” metodu, həmçinin müştəri məmnuniyyətinin və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasında effektiv vasitə kimi istifadə edilir

1. TƏDQIQAT METODU

4.1 Metodoloji olaraq altı siqma

Metodoloji olaraq altı sigma həmişə yaxşılaşdırma yolu ilə səpmaları azaltdan bir anlayışla müştəri məmnuniyyətinə aparan yollardan biri kimi demək mümkündür. Bu səbəbdən altı sigma müştəriyə özəl yaxşı tanımlanmış və güclü statistiksel araclarla dəstəklənmiş bir problem həll edilməsi metodolojisidir.

Başqa bir mənadan altı sigma , bir idarəetmənin başlanğıç vaxtını , müştəri ehtiyaclarını və gözləntilərini qarşılıyaq durumda ,inkişaf etdirmək , yaxşılaşdırmaq və dəyərləndirmək üçün , indiki zamanda və gələcəkdə , bütün çalışanlarının savadlarını və kəmiyyət tərəflərini açıq olaraq işlənməsini üçün olan metodolojidir.

Başqa bir sərhlə desək ,metodoji səviyyədə ugurları ; təyinləmə .ölçmə. analiz etmə . inkisaf etdirmə .nəzarət etmə şəklində təyin edilir. Bir metodoloji olaraq original vəziyyəti ilə həmişə keyfiyyət inkisaf etdirmə texnikasi şəklində də təyin edilir. Hətta altı sigma təhsil metodolojisində döyüş sənətinə bənzər müxtəlif rəngdə ifadə edilən mükafatlarla da təyin edilir.

4.2 ALTI SİGMANIN TƏTBİQ QAYDALARI

Altı Sigma çalışmaları DMAIC – Təyin etmə (Define), Ölçüm (Measure), Analiz (Analyse), Təkmilləşdirmə (Improve) və Kontrol (Control) olaraq adlandırılan bir təkmilləşdirmə planı tətbiq edilir.

Təyin edilmə mərhələsi, potansiyal problemi təyinləmək və bu problemin müştəriyə, çalışanlara və mənfəətə təsiri müəyyən etmək səbəb ilə edilir. Bu prosesdə, müştərinin gözləntiləri, proje məqsəd və hədəfləri, qrupun rolları və məsuliyyətləri, proses xəritəsi və performans meyarları təyin edilir.

Ölçmə mərhələsində proje vəziyyət hesabatı doldurulur termin və hədəflər müəyyən edilir .Prosesin akış diaqramı çəkilərkən, girdilər və çıktılar müəyyən edilir. Problemi oluşturan sürecin çıktılarını ile girdilərinin bir siyahısı hazırlanaraq, səbəb-nəticə diaqramı, səbəb-nəticə matrisi və xəta növü və təsirləri analizi (FMEA) kimi aracların istifadəsini ilə səbəb- nəticə münasibətləri araşdırılır. Bu mərhələdə əsas məqsəd, projenin girdi və çıktılarının doğru olduğundan əmin olmaq və mövcud vəziyyəti değışik vizual analizlər yardımı ilə ortaya qoymaqdır.

Analiz mərhələsində, problemin ya da müddətdin mövcud performansı ilə hədəfənən arasındakı fərqi ortadan qaldırmaq məqsəd ilə analizlər edilir. Bu mərhələdə istatistiksel məlumat vasitələrindən faydalanılır.

Yaxşılaşdırma mərhələsində, müddətin sahib olduğu problemləri ortadan qaldıracaq həllər beyin fırtınası vasitəsi ilə hazırlanır və tətbiq planları inkisaf etdirilir.

Kontrol mərhələsində, müddət yaxşılaşdırması uğurlu isə doğrulanır və vaxtında təkmilləşdirmənin müddətindən əmin olunur. Yeni müddətin istatistiksel süreç kontrolü altına alınması sağlanır .Əgər hədəflər qarşılınmaz isə DMAIC dövrü təkrar başlatılır .

4.3. İdarəetmə olaraq altı siqma

Bir idarəetmə anlayışı olaraq müştəri Mərkəzli yanaşma olub , müştəri məmnuniyyətini, sadaqətini, azaltan və ya maliyyətləri artıran xəta və qusurları başadüsmə yontəmidir .

Başqa bir mənadan desək , “ stratejik bir müddət yaxşılaşdırma “ üçün , xəta nisbətləri olaraq təyin edilən dəhsətli bir şəkildə müştəri itilirməsini azaltan və bilikli bir metodlara dayanan sistematik bir yontəm şəklində təyin edilir .

Bu ölçüdə müddətləri və məhsulları daha düzgün formaya gətirmək üçün mühəndislik və istatistiksel fealiyyətlərin istifadə edildiyi teknik yontəm özəlliyinə vurğu edilir.

Biz bu məlumatları İdarəetmə olaraq altı siqma aid ede bilərik və bu məlumatlar əsaslıdır . Umumiyyətlə altı sigma tətbiq eden şirkətlər böyük məbləğdə xeyr götürmüşlər və götürməyədə davam edirlər. Mən Nəcəf Məmmədzadə bu haqda çoxlu araşdırmalar etdim və buna aid müxtəlif şirkətlərin nə qədər gəlir əldə etdiyi haqqında bir siyahı tapdim . Bu siyahını təqdim edirəm .

Təsirli bir şəkildə Altı Sigma tətbiq edərək böyük qazanclar sağlayan bəzi firmaların əldə etdiyi qazanclar Tablo 1’də göstərilmişdir :

Tablo 1: Altı Sigma uygulayan şirketler ve kazançları
Şirket Kazançları (US\$)

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Motorola 2. 2 Milyar 2,6 yIL
ABB 900 Milyon 1 YIL
Allied Signal 1,2 Milyar 2 YIL
GE 2,2 Milyar 4 YIL
Nokia 300 Milyon 2 YIL
Sony 100 Milyon 1 YIL

Tablo 1'dən görüldüğü kimi altı sigma tətbiq edilməli ilə qısa zamanda böyük qazanclar əldə ediləbilməkdir.

Altı Sigma'nın faydaları aşağıdakı kimi özətlənə bilər:

- Hisslərlə değıl, verilərlə qərar verməyi nəzərdə tutur.
- Çıktıları izləmək yerinə girdilərə diqqət edilir. Girdiləri kontrol altına alaraq çıktılara hökmetməyi məqsəd edər.
- Sistematiqdir, hər addım bir sonrasına işıq tutar.
- Problemləri statistiksel problemlərə çevirir və həll edər. Girdi və çıktılar, məlumat əsaslı olaraq incələnilir və dəğırləndirilir.
- İyiləşmələr sürecin başlangıç qabiliyyət ilə qarşılaşdırılaraq projenin uğuru düzgün bir şəkildə ortaya qoyulur.
- Aydın bir kontrol planı ilə süreçlərdəki yaxşılaşmaların davamlılığını sağılanır.
- Nəticələr maliyyə göstərici ilə birleştirir və maliyyə təsiri hesablanaraq pul`olarak`ifadə`edilir.

4.4 VASİTƏ OLARAQ ALTI SİGMA --- (ARAÇ OLARAK ALTI SİGMA)

Altı sigma stratejik müddət inkişaf etdirmə və yaxşılaşdırma üçün birsistematiq idarəetmə olma, statistiksel metodlarla seykənən yeni məhsul və xizmət inkişaf etdirmə, müştərilərə özəl təyin olunmuş hər tərəfli qüsür və xətalara yox edilməsini sağılayan vasitə olaraq da təyin olunur . Altı sigma , bu kimi fəaliyyət və iş müddətlərini yaxşılaşdırma, statistiksel hesablamalara dayanan, müddət dəyiskənliyinə yönümlü və müddət performansına haqqında məlumat sağılayan bir keyfiyyət vasitəsidir (aracıdır) .

Altı sigma'nın birinci vasitəsi , süreçlərdə mükəmməllik modelinə çata bilməkdir. Bu mükəmməllik modeli üçün altı sigma metodolojisi, idarə çalışanlarının nələrlə etmələrini gerektiğindən çox, necə edəcəklərinin yolları təsvir etməkdədir. Bu məqsədlə statistiksel texnikləri, müddət yaxşılaşdırmalarından istifadə etməkdədir. Altı sigma metodunun tətbiq edildiyi müəssisələrdə əsas vasitə olaraq görülmə müddət mükəmməlliyi və verimlilik kimi cavabların bir sıra aşağıda birdirilən başqa bir çox vasitədən də söz etmək mümkündür. Aşağıda türkçə göstərilən məlumatlarda gözdən keçirməyinizi məsləhət görərdim .

- Maliyyələrdə azalma,
- Üretkenlikte artış,
- Pazar payında artış,
- Müştəri təminatında artış,
- İş süreçlərində kısalma,
- Hata oranında azalma,
- Olumlu kültürel değışim.

Düşüncə sistemi olaraq altı sigma

Altı sigma yanaşması məqsədi balaca balaca addımlarla, irəliyə doğru hərəkət etməkdir . Altı sigma ,süreşlərin analiz edilməsi , ölçülməsi, inkişaf etdirilməsi, və kontrol edilməsi şəkildə düşüncə sistemi olaraq təyin olunur. Davamlı yaxşılaşdırma (təkmilləşdirmə) süreçlərində də bir düşüncə süreci şəkildə təyin olunur. Yenə bu ölçüdə altı sigma bütün idarəetmənin məqsədlərinə dayandırılmış proje amaçlarına müvəffəq olaraq fokuslanıb süreç sapmalarını azaltan bir sistem düşüncəsi olaraq da təyin olunur.

Uğurlu tutmaq , davam etmək , inkişaf etdirmək üçün əlaqəli və elastik bir düşüncə sistemi formatında da təyin olunmaqdadır . Altı sigma iş uğurlarını maksimum etmək və davam etdirmək üçün elastik əlaqəli bir sistem və böyük ölçüdə müştəri ehtiyaclarını yaxından qavrayan bir sürücü , statistiksel analizləri , veriləri və gerçəkləri istifadə edən bir disiplin, yönətim üçün diqqətli bir diqqət olaraq təyin olunur.

2. NƏTİCƏ

Umumi keyfiyyətin idarə edilməsi mükəmməlliyi, yəni sıfır xəta yə hədəfləyən bir idarə fəlsəfəsidir. Altı sigma isə, umumi keyfiyyət idarə edilməsi vacib diqqət nöqtələrindən biri olan müddətlərin keyfiyyətini ölçümü və yaxşılaşdırılmasında, müvcud bir metodoloji. Hədəfi xəta nisbətlərinin milyonda 3.4 səviyyəsinə endirməkdir. 1985 yılında Motorola tərəfindən tətbiq edilməyə başlayan altı sigma, bugün ABB, Texas Instruments, General Electric, Whirlpool, Boeing, Sony, Allied Signal kimi beynəlxalq quruluşlar tərəfindən məşhur olaraq istifadə edilməkdədir. İstatistiksel bir ölçüm texniki olan altı sigma, məhsulların, xidmətlərin və müddətlərin nə qədər yaxşı olduğu haqqında ədədi bir göstəricidir. Müddətin sıfır xətalı müvqədən nə qədər saptığını göstərir. Başlıca məqsəd süreçdəki dəyişimlərin qaynağını izləyib, ortadan qaldıraraq keyfiyyət səviyyəsini altı sigma düzeyinə çıxarmaqdır. Altı Sigma, yüksək standartlar hədəf almış bir keyfiyyət idarəetmə fəlsəfəsi olub sigma sayı artdıqca, müvqə edilmiş hədəfə görə dəyişmələrin, başqa bir ifadəylə fire miqdarının azalacağını nəzərdə tutan bir proqram içərir. Bu üsuldə, bir firmanın məhsul və xidmətlərdəki performansını sigma düzeyi ilə ölçülür. İş müddətlərində sapma yaratan səbəbləri aşkar edib zərarsız hala gətirdikcə, sigma düzeyi davamlı artacaqdır. Bu da iş və istehsal müddətlərində xətalardan azalacağı mənasına gəlməkdədir. Altı Sigma'da hədəf, dəğişkenliğı ve sapmayı sıfıra yaxınlaşdıracaq, gözləntiləri mükəmməl şəkildə qarşılayacaq məhsul və müddətlərlə çatmaqdır. Altı Sigma Modeli, maliyyələrdə və xəta nisbətində azalma, verim, pazar payı, müştəri və çalışanların məmnuniyyətində yüksəliş, qurum mədəniyyətində müsbət dəğişim kimi mövzularda firmalara fayda sağlamaktadır. Altı Sigma, qusur və xətalardan ən azı indirebilmək və sıfır xəta yə yaxın keyfiyyət düzeyini gerçəkləşdirəbilmək üçün işlətmələrin diqqətlə tətbiq edilməsi lazim olan, bütün dünyada gerçəkliliğı dəfələrcə isbat etmiş bir yanaşmadır. Altı Sigma, iş performansının və müştəri məmnuniyyət səviyyəsinin davamlı olaraq artırılması üçün iş müddətlərinin yaxşılaşdırılması və yenidən tasarlanması düşüncesinə dayanan və mükəmməle yaxın bir səviyyəyə ulaşmayı hədəfləyən bir yanaşmadır. Altı Sigma fəlsəfəsi, meydana gələn xətalardan və maliyyətlərin azaltılması, iş müddətlərinin yaxşılaşdırılması, müştəri məmnuniyyət səviyyəsinin, firma prestijinin və personal yetkinliğinin artması kimi birçox məqsədi ehtiva edir. Altı Sigma tətbiq edilmə müddəti nəticəsində, ola biləsi problem və xətalardan ortaya çıxarılmakta, bunlar düzəltilərək müddətin ən qüsursuz formasını alması üçün səy göstərilməkdədir. Edilən çalışmalarda, araştırmacıların fərqli texnikləri tətbiq etdikləri görülməkdədir. Son olaraq, yalnız altı sigma metodolojisinin, firmalar və idarələr açısından gəderək artan nisbətdə istifadə edildiyini deyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

İstinad edilmiş ədəbiyyat siyahısı qeyd edilir. Ən çox istifadə edilmiş 5 ədəbiyyat göstərilməli və aşağıdakı nümunəyə uyğun olmalıdır:

11. * Gazi Üniversitesi. Müh.Mim.Fak. Endüstri Müh. Bölümü, Ankara
** Türkiye Kızılay Derneği Kan Hiz. Yön. Böl
12. J.A.Blakeslee, 1999, "Implementing the Six Sigma Solution", Quality Progress, 33, 77-85.
13. Gür, İ.İ., Ağustos 2003, "Kalite Yönetiminde 6 Sigma Yaklaşımı", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 10-22.
14. Murat DEMİREL, "Kalite Yönetim Yaklaşımı Olarak Altı Sigma: Bir Uygulama Örneği", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004, s.38